

HORTUS AMICORUM

HORTUS AMICORUM

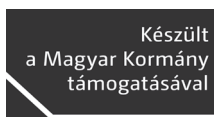
Köszöntőkötet Egyed Emese tiszteletére

Szerkesztette
BARTHA KATALIN ÁGNES
BIRÓ ANNAMÁRIA
DEMETER ZSUZSA
TAR GABRIELLA-NÓRA

Kolozsvár, 2017

A kötet megjelenését a Communitas Alapítvány, a Bethlen Gábor Alap és a Magyar Tudományos Akadémia támogatta.

További támogatók:

© Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2017

Felelős kiadó

BIRÓ ANNAMÁRIA

Korrektúra

ANDRÁS ZSELYKE

Műszaki szerkesztés, tördelés

BODÓ ZALÁN

Nyomdai munkálatok

IDEA nyomda, Kolozsvár

Felelős vezető

NAGY PÉTER

A borítót Raul Ciosescu festményének felhasználásával Mohácsi László Árpád készítette.

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Hortus amicorum : köszöntőkötet Egyed Emese tiszteletére / szerkesztette: Bartha Katalin

Ágnes, Biró Annamária, Demeter Zsuzsa, Tar Gabriella-Nóra. - Cluj-Napoca :

Erdélyi Múzeum Egyesület, 2017

ISBN 978-606-739-077-3

I. Bartha, Katalin Ágnes (ed.)

II. Biró, Annamária (ed.)

III. Demeter, Zsuzsa (ed.)

IV. Tar, Gabriella-Nóra (ed.)

82.09

TARTALOMJEGYZÉK

LÖVÉTEI LÁZÁR LÁSZLÓ: Ünneünk van	9
---	---

Ouverture – Kolozsvár

<i>KIRÁLY LÁSZLÓ: A parton álló örökkévalóság</i>	11
MARKÓ BÉLA: Én is szerettem Árkádiát	12
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN: Utazóvers	12
KARÁCSONYI ZSOLT: Trójai ősz	13
ANGI ISTVÁN: Aki magához engedi a szavakat.....	14
ANTAL BALÁZS: Iskola a határon túl.....	16
BÁNYAI ÉVA: Emlékképek a hátsó padból	22
KOMMER ERIKA: Levelek és sorok.....	23
LÁNG ORSOLYA: Így esett.....	24
LÓRINCZ GYÖRGY: Ébredés	25
MÁRTON EVELIN: Lost in You	30
SZÁNTAI JÁNOS: Elvarratlan.....	33
SZILASI LÁSZLÓ: [Előtörténet]	36
BERSZÁN ISTVÁN: Szélbe írt dal	39
FEKETE VINCE: 6 haiku a hatvanéves Egyed Emese köszöntésére.....	39
SIRATÓ ILDIKÓ: Haiku-szorú Emesének.....	40
JUHOS-KISS JÁNOS: Csalódott szívünk.....	44
BALÁZS F. ATTILA: Énekel a fa	44
Puzzle.....	45
Kolozsvár.....	45
SZENKOVICS ENIKŐ: Franz Hodjak: Homokkal teli bőrönd.....	46
SZŐCS GÉZA: A Carbonaro-történetekből.....	49
GALUSKA LÁSZLÓ PÁL: Szerelmese.....	50
CSATA ADÉL: Egy nagyságos elmének költeményes szüleményei	61
KERTI JÓZSEF: „Egy szép elmének” verseiről	66
KÓNYA-HAMAR SÁNDOR: Kolozsvári orgona	72
A professzor asszony kérése.....	73
KISS ZSUZSÁNNA: Pillanatok.....	74
Pannon rejtély	75
SZILÁGYI ISTVÁN: Versenyben a múltó idővel.....	76

A középkortól a 19. századig

MARGÓCSY ISTVÁN: <i>Epistola ad humanissimam Dominam Professore</i>	79
EGYED PÉTER: Egy tanító költemény, szinte szózat	82
FARMATI ANNA: Mesterkedő költői játék	84
CORNELIUS ZEHETNER: „Vom Glanz erdrückt”	86
SZÖRÉNYI LÁSZLÓ: Mindszenti Antal a Zrínyiekről.....	92
TÜSKÉS GÁBOR: Elbeszélő művészet és morális szemlélet Mikes Kelemen <i>Törökországi leveleiben</i> I.	98
BARICZ ÁGNES: Egy adat a <i>Mennyei tárház kultsa</i> 18. századi történetéhez	108
VOGEL ZSUZSA: Költészeti minta vagy közkincs	114
SZÉLL ANITA: Heltai Gáspár magyarországi és erdélyi részleges „szemléje” 1879-től 2011-ig.....	122
RÁCZ EMESE: A nagyenyedi Bethlen-kollégium könyvtárának katalógusai a 18. század derekán	131
KATONA TÜNDE–LATZKOVITS MIKLÓS: A harántoktáv alakú albumok poétikája (2.)	136
PAPP KLÁRA: „mint Phoenix porából ...”	149
PINTÉR MÁRTA ZSUZSANNA: Három episztola Sajnovics Jánoshoz.....	156
KÁNYÁDI ANDRÁS: Szerelmes földrajz, felvidéki stílusban	166
SIMONCSICS PÉTER: Bessenyei György alakja drámáinak tükrében	172
PENKE OLGA: Mi az irodalom?	176
LOKODI ÉVA-ILDIKÓ: Fekete János alteregója.....	184
BIRÓ ANNAMÁRIA: „A Levél pedig iratik és megyen első tűzzel”	190
SZILÁGYI MÁRTON: Egy Csokonai-adat értelmezhetőségéről.....	204
FRIED ISTVÁN: Kazinczy Ferenc Barcsay Ábrahámról	208
DEBRECZENI ATTILA: Kazinczy versei Toldy Handbuchjában	214
RATHMANN JÁNOS: Goethe és Herder, a két „német Rousseau”	221
RATZKY RITA: Petőfi költészerkesztési elvei az 1847-ben megjelent <i>Összes költemények 1842–1846</i> című kötetében.....	225
LABÁDI GERGELY: Évnapok: visszaemlékezni, elmélkedni, ábrándozni	233
BILIBÓK RENÁTA: A napló időszerkezete	239
VARGA P. ILDIKÓ: Egy 19. századi finn feminista Magyarországon	244
KOZMA DEZSŐ: A két Wesselényi szellemi öröksége irodalmunkban	248
BERKI TÍMEA: A tanítványok barátja.....	257
EGYED ÁKOS: A bodosi almanemesítő	264
PAPP ATTILA ZSOLT: <i>A Milford-öböl felé</i>	269

Olvásónapló és kritika

LÁSZLÓ NOÉMI: <i>Emesének</i>	271
UNGVÁRI LÁSZLÓ ZSOLT: <i>Fabulae mystica</i>	273
SELYEM ZSUZSA: <i>Psyché</i> a kánonban	280
BANDI IRÉN: Az emlékezés körei Péterfy Gergely <i>Kitömött barbár</i> című regényében.....	286
PIELDNER JUDIT: Az idegenség heterotópiái Péterfy Gergely <i>Kitömött barbár</i> című regényében.....	293
KOVÁCS FLÓRA: Patak és virág.....	298
KOKOLY ZSOLT: <i>A Sinistra körzet</i> jogi világa	304

DERÉKY PÁL: Heimito von Doderer a császárkor alkonyának bécsi hangulatáról és az összedőlt díszletek helyén épülő új világról	310
MOLNÁR BODROGI ENIKŐ: Nőiség, hit, szabadságvágy és korlátok.....	316
DEMETER ZSUZSA: „De hát a szabadsággal élni nem tudok”	322
TAPODI ZSUZSA: A kimondás bátorsága és az esztétikum vigasza.....	327
MOLNÁR VILMOS: <i>Mese a szemöldökről</i>	336

Színházak vonzásában

SZAKOLCZAY LAJOS: <i>Öt</i>	337
BODÓ MÁRTA: Színjátszás és nevelés Kolozsmonostoron	339
KILIÁN ISTVÁN: Magyarra fordított drámacímek és -adatok Marosvásárhelyről (1703–1761)	346
PAUL S. ULRICH: „Wenn Leute vom Theater reden, / Gedenken meiner selten sie”	361
TAR GABRIELLA-NÓRA: A 18. századi gyermekszínház feltáratlan forrásai	377
CZIBULA KATALIN: Szigethi Gyula Mihály vígjátékszerző munkásságáról.....	386
DEMETER JÚLIA: A vitézi játék hagyománya Katona József két korai drámájában.....	394
NAGY IMRE: A nyelv foglyai.....	399
BOÉR MÁTÉ: A Szerző nevet	408
GAJDÓ TAMÁS: „Ez a magyar játékszín, a legelső...”	413
BARTHA KATALIN ÁGNES: Társas viszonyok és Prielle Kornélia	419
KESZEG VILMOS: Élőképek tordai színpadokon (1900–1911)	429
JANKÓ SZÉP YVETTE: Színház az egész... színház	447
BRÉDA FERENC: <i>Emlékemelvény Egyed Emesének</i>	451

Olvasatok a 20. századból

SZAJBÉLY MIHÁLY: <i>Csáth-apokrif</i>	453
BERNÁD ÁGOSTON ZÉNÓ: <i>Das Österreichische Biographische Lexikon 1815–1950</i>	457
BÍRÓ BÉLA: „Förtelmes volt és gyönyörű”	468
BERTHA ZOLTÁN: „Micsoda hazába küldtél élni Isten”	473
GAAL GYÖRGY: Az erdélyi nőnevelés első fellelője: a „Dezserándó”	478
LÁNG GUSZTÁV: Dsida Jenő költészete mai szemmel	491
DÁVID GYULA: Az 1956-os forradalom napjai és a megtorlás évei Kolozsváron	497
CSEHY ZOLTÁN–POLGÁR ANIKÓ: A kombinatorikus szabadvers.....	511
BORSODI L. LÁSZLÓ: Átiratok átírása – maszk palimpszeszttel	526
POMOGÁTS BÉLA: Nemzeti integráció – nemzeti irodalom.....	532
BENŐ ATTILA: Versfordítás: a lehetetlenség lehetőségei.....	536
KISS ENDRE: A dekonstrukció három pillére és a műelemzés lehetősége.....	541
BENDA MIHÁLY: „Egy szöveg, amely örömről szól, csak kevés lehet”	549
SERESTÉLY ZALÁN: Történetietlen istenek.....	554
FERENCZES ISTVÁN: <i>Sans mot dire</i>	560

Tabula gratulatoria	561
----------------------------------	-----

LÖVÉTEI LÁZÁR LÁSZLÓ

Ünnepünk van...

– 13 szapphói kölcsönsor Lukáts Istvántól –

Egyed Emesének, szeretettel

Ünnepünk van. Félre, sötét busongás!
Zúgj keresztül, kis dal, ezen vidékről
Széjjel a székely haza véghatárin:

Hozzatok málnát, ligetek baráti,
Hozzatok, szántók, koszorút kalászból,
Hozzatok bort új üvegekbe töltve!

Nem halandó néki szülője, s ő sem!
Ő midőn szól, mintha az ég beszélne:
Olvasánd, megnyertem, amit kívántam!

Nem rogy a ház, melybe veled mulatnak –
Rajta hát, felgyűlt sereg, ünnepélyes
Tánc között műtasd ki te is, hogy örömsz!

Bő egy évvel ezelőtt freskónézőbe mentünk a családdal szűkebb pátriámba, Székelyudvarhely környékére: a lövétei bázisról indulva Székelydália–Ége–Jásfalva–Kányád–Székelyderzs–Miklósfalva–Ocfalva–Bögöz volt az útirány. A végiglátogatott helyszínek közül, sajnos, Ége volt a legszomorúbb látvány, szerencsére eszembe jutott az égei születésű Lukáts István, és eszembe jutottál Te is, kedves Emese, hiszen Lukáts István verseivel Te ismertettél meg: először a Székely Könyvtár sorozat *Régi székely költők* című válogatásában, aztán az *Andalgj hát, citerám!* című Lukáts István-kötetben. Köszönet érte, kedves Emese, és... köszönöm azt az elnéző jóindulatot is, amellyel immár több mint húsz éve viseltetsz irányomban: köszönöm a Petőfi-kisesszémre kapott maximális vizsgajegyet (pedig egyetlen előadásodra se dugtam volt oda az orromat!); és köszönöm, hogy évekig hitegethettelek a diákjaidnak tartandó Berzsenyi-előadásoddal – egyszer, talán, majd arra is sor kerül...

„Ha meghalok, fűszál leszek a bodosi kertben” – mondtad a 200. *Székelyföld*-lapszám kolozsvári bemutatóján. „Ünnepünk van”, kedves Emese, eszedbe ne jusson most ilyen butaságokon gondolkodni! Vagy ahogy Lukáts István írta *A patakhoz* című versében: „Hagyd reám azt a darabos panaszlást...”

Csikszentdomokoson, 2016. november 27-én

OUVERTURE – KOLOZSVÁR

KIRÁLY LÁSZLÓ

A parton álló örökkévalóság

Egyed Emesének, a Briszéisz-könyv olvastán

A parton áll (vagy állnak), úgy képzelem, szemben a valódi és költői végtelennel, mely néha kék, de zöldre is válthat, szürkére, vörösre, lilára, mint az ember élete, de nem baj, mert úgyis mindig szelíd (szelíd végtelen!?) – vagy ha nem, akkor dühös, bántó, mérges, haragos! – s még ez sem gond, és „nem halálos”, hisz Ők sem azért sereglettek a partra, hullámbeszédet hallgatva-viszonzva; – Ők azt hallják, amit én nem, azt látják a ködökön át, amit mi soha, s várják azt, aki-ami csupán nekik jön el egyszer, valamikor; bármerre is fordítanánk mi, dörgögtetnénk és csattogtatnánk rémisztő fegyvereink... – vagyis a parton, úgy százezer éve, s néha csak mint egy-egy lenge röptű rajz, tűnékeny szobor, mint maga a képzelhetetlenség; mert hogyan lehetséges ennyi ideig ennyi mindenre várni! ? – aha: úgy, hogy bíznak-hisznek az eljövételben onnan – s még nevetgélnek is félelem nélkül, madarakat, aprócska jelzéseket röptetnek arrafelé; és honnan a madár? – ámulhat az ámuló –, és honnan a költemények, melyeket csak úgy elővarázsolnak innen-onnan, és lebillentik őket asztalunkra, szintén csak úgy; megállni! – rikkantathatnánk, hogy a titkok nyomára jussunk, de Ők úgy vannak egyenként s együtt szemben a végtelennel, mint akik tudva tudják, hogy ezen kívül minden semmi, és onnan (onnan!!!) érkezik vagy tér vissza a megmentőjük, ki csupán elkóborolt kissé egy másféle világba, ám visszatérése nem kétséges –, mert ez a világ rendje; és az Ő mozgásuk-ringásuk is – úgy képzelem – tiszta hívó biztatás, sok lenge rajz az ég vásznán; ilyenek ők – – – .

S ki tudhatná, mi köze mindennek a boldogtalansághoz, talán semmi; inkább az öröklét-hez, mert akár a varázslatokban, közben táncok, rajzok, dalok születnek – nekünk, akik csak állunk velük együtt, megtévesztve (vagy mégse?), s nem fogjuk fel, hogy mindez nem mulandó – ; ezt látom, vagy képzelem, a parton –, a megfeythetlent, a csodát, és: látod-e te is, kérdezem mindegyre valakitől. Vagy talán ott állsz közöttük magad is, akár egy mítoszi ógörög asszony –, Briszéisz? !!!

MARKÓ BÉLA

Én is szerettem Árkádiát

Egyed Emesének

Kufstein után, hiszen tudod, Kazinczy
a konspirációtól rettegett,
mint más is, s többek közt szonetteket
próbált, nem karddal, de pennával írni,

s olyan lett, mintha elhomályosult,
kicsorbult pengével szabdalták volna,
Prokrusztész-ágyba kényszerítve sorra
a magyar szavakat, ha már borult

az ég is, mert csak kalitkában szárnyal
a madár fent is, míg felhők alatt
repül, bár úgy hihetné, hogy szabad,

egy régi, időmértékes hazával
küszködünk mind, s próbáltuk érteni:
mit kard pusztít, a vers azt élteti.

CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

Utazóvers

Költő az, aki álmodik. (H. B.)

E	rre vagy arra siessünk, útra hamar törekedv	E
G	ondolatunkban összetapad a való meg az áló	M
Y	in-yangként kavaroghat az ember szelleme, kedv	E
E	z sem tántorit el, ha utunkra kilépni tanácso	S
D	önts, indulj, cselekedj – szükség van minden erődr	E

KARÁCSONYI ZSOLT

Trójai ősz

Nincs csak a játszma a többért: percek közt az időért,
emlékek közt újra csatázni az elfeledésért;
és megidézni a holtakat is, hogy éljen a tájban
a test, az a régi, időtlen.

Míg a tavaszban
futnak a víg falovacskák: várni a trójaiakra,
trójai őszre.

Tűzfényű falevél, ha lehull: már
lángol a város – égi ridegség égeti elménk.
Míg odakint az akhájok egymással leveleznek:
összesimulnak a deszkahasábok, lázad a lóság,
önnön terheitől is megszabadul a valóság,
és kikeletnek hívja magát a holnapi dér is.
Szántóföldek hóbetakarta sávja fehérlik,
kint – a jövőben.

És, ami most van? Nyári gyümölcsként osztja magát.
Ízei mélyén őrzi a tűzkör nyomvonalát.

Aki magához engedi a szavakat

A címben rejtőzködő emlékezet képzettársítások ágain himbálódzik. Lengeti egyfelől Sütő András gyönyörű bibliaparafrázisa – *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* –, másfelől Goethe aforizmája – *A hangok elülnek, ám a harmónia megmarad*. Valljuk meg, Egyed Emese csodaszép versének – *Körpályák* – zárószavai hozták mozgásba ezt az ágazó emlékezetet: *Minden ellobbant szó velünk kering*.

A fény természetéről járja a mondas, hogy körbekeringi világát, hol kivetíti rá világosságát, hol éppen fordítva, a világáról rávetődött fénnel babrál, megköszöni és visszavetíti ajándékozájára, újra átfényezi világát. A kivetített és a visszavert fény tükröző világában betűzhetjük igazából a keringő szavak életrajzát.

A számos kibetűzés emlékeiből itt csak egy-kettőre futja.

Beszélgettünk a hanglejtésünk változatosságáról. Felelemlegettem, hogy székellyöldi rokonom néha dunnyogva beszélnek. Úgy tűnik, mintha egyfajta tájszólás intonációja kelne életre benne.

– Milyen kifejező szó a dunnyogás, és mégis milyen ritkán jön szóba – jegyezte meg Emese.

– Igen, de mi a jelentése? – kérdeztük szinte egyszerre. A jellemzőjét hamar kiderítettük: orrhangon (nazálisan) beszélni. Ám a jelentésével már nehezebb dolgunk volt. Értelmező szótáraink a *dunnyogást* összemossák a *dünnögés* szavunk habitusával, és, úgymond, közös tartalmukat alig (ha egyáltalán nem) azzal magyarázzák, hogy motyog (talán zsörtölődik?) és hogy hangutánzó szó. De hogy mit utánoz, arról már nem szól a fáma. Kérdezhetnők, utánozza talán a zsörtölődés duruzsolását (újabb onomatopoeia!), vagy nem egyéb egyszerű motyogásnál (elmormolt szavak maradékaival?)

De idézzük meg kútfőinket.

Értelmező kéziszótárunk így tudósít:

„Dunnyog = lásd: dünnög. Dünnög (tárgyatlan, tárgyas) 1. (Orrán keresztül) érthetetlenül szól, motyog, így mond valamit. 2. (ritkán) Dohog, zsörtölődik. Örökké zsörtölődik, (hangutánzás).”¹

A magyar nyelv értelmező szótárában olvashatjuk:

„Dunnyog ige Dunnyogtam, Dunnyogott, Dunnyogjon (hangutánzás)[alatta:] Dünnög, Dunnyogás, dunnyogó.”² És kész.

Soknak ugye nem sok? Hol vannak, különösen a hétkötetes nagyszótár példázó idézetei? Kerestük. Sehol sincsenek.

Akkor hát vissza saját fejünkhöz. A *dunnyogás* jelentéstartalma nem a mondanivaló tartalmára, hanem kifejezési módjára vonatkozik. Hasonló a motyogáshoz, de nem ugyanaz. A dünnögés pedig sokértelmű járulékos elemet fűz a kifejezés tartalmához: lehet valóban morcos, zsörtölődő, de lehet a színpadi *félre* replika, vagy a mellébeszélés ironikus, sejtető, hízalgó stb. formája.

¹ *Magyar értelmező kéziszótár*, Akadémiai, Budapest, 1972, 247., 249.

² *A magyar nyelv értelmező szótára*, Akadémiai, Budapest, 1992, I, 1081.

Végül is abban egyeztünk meg, hogy, a visszavert fényhez hasonlóan tükröző nyelvi jelenség a dünnögés: plusz értelemmel tölti meg hírértékét. Rejtő Jenő kedvenc hőseinek beszélgetésfoszlánya egyik regényéből:

„Szomorúan ültünk a kantinban– Eh – mondta Senki Alfonz –, ti akárhogy vagytok vele, én már örülök, hogy kiszabadulok ebből az erődből. Az ember nem azért él, hogy unalmas biztonságban krumplilevest egyen itt.

– Azt hiszed, hogy a Szaharában rezesbanda szól a krumplileves mellé? – dünnögte a sötétben a különben mindent rózsaszínben látó Tuskó Hopkins”.³

Ám nem álltunk meg itt, továbbot intve, felkerestük a kivetített jelentések végvidékét. Az új szavakét, amelyek önmagukat jelentik. Hogy a rátalálásban biztosak lehessünk, saját „találmányainkat” idéztük meg. Először Emese asszonynak hódoltam Rousseau nevének jelzői mellékevesítéséhez. A Bolyai Farkasról készült tanulmányában, tallózva a drámaíró Bolyai gondolatai között, egyik, talán legszebb vonását ars poeticájának – az örökkévalóság utazója – a társadalom előtti rousszói vágy hatalmában így mutatja be: „A földi élet színterében mozgó társadalmi embernek nosztalgiaja van a társadalom előtti világ iránt. E rousszói vágy keresztény és spinozista természetközeli életeszmény jegyében sejlik fel: »...a jó lélek odahozott, ahol most vagyok – örökkévalóság utazója, már havazó estvéjén egy bűbájokkal teljes napi útnak – vagy inkább egy zivataros s félelmes éjj reggelén, hol egy felsőbb nap érkező sugárai a véghetlen út folytatására mind inkább bátorítanak véghetetlenül«. *Önéletírása* 212. old.”⁴

Boldogan álltam rá a rousszói (sic!) epiteton pályájára, hiszen Liszt-tanulmányomban már rég keresett szó volt, amely révén a jelzők gyorsaságával érzékeltethettem a nagy zeneszerző romantikus eszményének egyik jellemző vonását kedvenc filozófusa jelzőként való felelőlegességével.

A keresett szavak történetét jómagam is gazdagítottam egy epizóddal. Oroszul. Doktori tézisem címe okán. Először kitaláltam az érzelmek közvetített stádiumáról szóló elméletemet, aztán meg szavakat kerestem a leírásához. Az *affektivitás* neologizmusában találtam rá. Ám ez a szó oroszul nem létezett. Tudományos irányítóm – Valentin Ferdinandovics Aszmusz – biztatására kiötöltem az *аффективность* – affektivitás orosz szavát. Nyomtatásban először tézisem címében jelent meg. Sokan rákérdeztek a védés során, és még maig is emlegetik. Távolilag. Az avatottak írásaikban meg is idéznek. Hát igen...

Emesét nagyon mulattatta szótörténeti pályafutásom körútja, amely segített felidézni a hangok orfeuszi körútját Goethe aforizmájából: „Egy nemes filozófus az építészetet *megdermedt zeneként* emlegette, mire is számos fejcsóválást kellett tapasztalnia. Hisszük, e szép gondolatot a legalkalmasabban úgy honosítjuk meg újból, ha az architektúrát *elnémult zene-művészetnek* nevezzük. Képzeliük magunk elé Orpheuszt; amikor nekiadtak egy nagy üres építési telket, bölcsen leült a legillőbb helyre, majd lantjának életadó hangjaival maga köré bűvölte a tágas piacteret. Erőteltjesen parancsoló, barátsággal csalogató zenéje hamar megragadta, tömbszerű egységükből kiszakította a szikladarabokat, melyek azután ide-oda lengve, művésziesen s kézműves igény szerint formálódtak, hogy a végén ritmikus rétegek s falak formájában megfelelőképp rögződjenek. S így épülhet utcasorra utcasor! Védő-óvó falak sem hiányoztak befejezésül. A hangok elülnek, ám a harmónia megmarad”.⁵

³ P. HOWARD/REJTŐ Jenő, *Három testőr Afrikában*.

⁴ EGYED Emese, *Iskola dráma? Filozófia? Bolyai Farkas drámáiról*, = <http://members.iif.hu/visontay/ponticulus/rovatok/hidverok/bolyai-dramak.html>, letöltve: 2016. 09. 14.

⁵ GOETHE, *Irodalmi és művészeti írások*, Budapest, 1985, 767–768.

A hangok csendjében újra Emeséé, a költőé a szó. Vele zárjuk félig gondolatbeli beszélgetésünket. A költészet napján írta: „A költészet ékesen tudja összekapcsolni az anyagi dolgokat a szellemiekkel, a versek olvasása pedig életünk valamennyi területére kihat. Mélyíti az emberi kapcsolatokat, mindannyiszor közös élménybe vonja be az olvasókat és *egyszerűvé teszi az időt*.”

Kolozsvár, 2016. október 14-én.

ANTAL BALÁZS

Iskola a határon túl*

(2005.05.24.)

Gyakran álmodom, hogy tornaóra az első, és én otthon hagytam a zsákom. Mielőtt izgatnám magam, eszembe jut, hogy tulajdonképp egész évben nem is jártam, mert csak most tudtam meg a végén, hogy van ez az óra, és akkor vagy átengednek így is, vagy már ha hazaszaladnék is eldőlt, hogy bukta lesz a végén (igen, tornából). Vagy hogy rájönnek utólag, középiskolában elszámoltak valamit, esetleg csaltam, s vissza kell mennem még egy-két évre, nem számít, hogy közben már továbbtanultam. Nem folytatom, nyilván mindenki van így ezzel. Huszonegyedik éve frusztrálom ilyen álmokkal magam, még hozzá jó ideje már, hogy saját elhatározásomból. Az álom nem hagy nyomot, csak emléket, inkább fordítva, valami más hagyott nyomot az álmon. A kínos feszengés, hogy ma is megfelelni. A valóságban az órát ezúttal nem vétettem el, úgyhogy pironkodnom nincs mért. A teremben az etimológiai szótár fedelével néztem farkasszemet, s a lábam mindig megakadt egy asztal alá rejtett súlyos dobozban. No de mi a fenét tarthatnak itt ebben?

Munkahelyem különben egy föl-le-siető lépcsőkkel, elágazó folyosókkal, újabb meg újabb egymásba nyíló szárnyakkal titokzatoskodó ódon épület egyik szegletében lapul. Egy közeli helyiségből, mely valamelyik aranykorban kápolnaként szolgált, a már levetett szentség makacsul itt poroszkáló pászmái kicsukhatatlanul bekúsznak az ajtó alatt, megtöltve az irodát különös, éteri levegővel, a szakralitás fagyával télen, nyáron pedig a bölcsesség hűvösével. Az olyan fullasztóan forró napokon, amilyen a mai volt, mielőtt a zivatar idecsapott volna, meleg hálát tud érezni az ember az ilyen hűs helyiségek iránt. A dolgom annyi csak, törjem a fejem egész nap, s ha valami eszembe jut, próbáljam a lehető legpontosabban lejegyezni. Vagy, mondjuk, befut egy telefon, amikor is leleményesen feltalálom magam, ha éppen arra van szükség, mert minden egyes csörrenésnél úgy érzem magam, mint akit lefűleltek. Vagy akár kopogtatnak, és föltesznek egy kérdést, amelyre a választ a kérdező is pontosabban sejti nálam, ha egyáltalán értem. Töprengéseimhez rendelkezésemre áll egy egész könyvtár, mely az iroda csaknem teljes berendezését jelenti. Azaz mégsem egészen könyvtár ez, inkább afféle házi gyűjtemény, amely csak a magamfajtnak növeli elfogódottságát. Nem akarok titkolózni, egy író hagyatéka. Néha leveszek egy-egy könyvet, belelapozok. Mászor rájuk se nézek.

---

* Részletek a *litera.hu*-n megjelent netnaplóból.

Az ablakok az épület egy másik szárnyára néznek. A kettő közt apró udvar, amelynek túlvégére dohányozni járnak. Elcsíphető még ügyesen figyelve valami égdarab, egy alacsony tetőn boróka, mellette törött „veselényi”. Így aztán reggelente, mikor a villamosról leszállok, a presszóban, ahol a kávémat iszom, ha egy mód van rá, az ablak mellé ülök, s igyekszem teleszívni magam a kavargó jövés-menés látványával. Az egész nem tart tovább pár percnél. Póznák és fák, falak és villamosok. Gyakorlom, hogy egyenként megjegyeztem-e mindet.

A folyosók biztosnak ismert szakaszaira gyakran kimerészkedem. Eddig még nem vesztettem el, de tudom, egyszer az is megtörténhetik. A találkozások a folyosón esedékesek. És a találkozások most még a múlt hét végéről szólnak, a konferenciáról. Arról kérdeznek és beszélnek a kollégák, barátok. Én meg a fejemben már egy következő konferenciával kapcsolatos dolgokat forgatok, e-mailek tömegét küldtem a napokban, s lassan gyűjtöm a válaszokat. Nem sok minden fordulhat meg rajtuk, mint ahogy a többi dolgomon sem, igazában, azt is mondhatnám, túl kevés embernek fontosak. De azoknak nagyon.

Munkaidőm rövid, mondhatni, nincs is munkaidőm, de mégis azt mondom inkább, nincsenek határai. Határai annak az időnek vannak, melyet az irodában töltök, s ezek valóban szűkösek. Utána régi mentorommal krajcáros helyeket látogattunk sorra, miközben elpillervede sóhajtoztunk régi dolgaink fölött. Odakint szakadt a lég. A fojtogató forráságból zivatar csavarodott, nyomában pihentető árnyak hanyatlottak a város fölé. Az utcákra pedig mintha a folyó feküdt volna fel néhol, meggyúlt az esővíz a horpadásokban. A gyaloghíd alatt, melyen át hazajöttem, fenyegetően hömpölygött az igazi folyó is, zubogószerűen fröcskölt valami odafönről víz alá vezető lépcsősornak látszó szürkéségen. Jópofa vagyok ma, mindentől eldobom magam.

A rádió épületében jártam, ahol egy tiszteletre méltó idős emberrel beszél néhány szintén tiszteletre méltó, de nem annyira idős ember. Korábban soha nem jártam még ilyesmi helyen. Gondosan szigetelt falak, lógó termikrofonok, kamerák. És annyi néző, amennyi odahaza elképzelhetetlen lenne. Egy gyors kávé erejéig maradtam a végén. Az agg mester előtt kígyózó sorok látványával a szememben indultam utamra szállásomig, ahol várt a munka éjszakai fordulója, mikor lejegyzem mindazt, ami előpörgött ma belőlem.

Aztán megjönnek a záró üzenetek: alszik, de hangos a tévé, még nem tudom, mi lesz. Jó, hogy hazamegyünk.

Odahaza is közelgett, közelített a vihar, de végül elvonult. A kislányom délután bent a szobában játszott. Egy másik faluban a szüleim szobákat festenek. Nekik se lett volna jó, ha nyakukba kapják a zuhét. Én meg a hatodik emeleti páholyból figyelem a száradó házakat, az örülten zakatoló villamost, és ez a napló történik velem épp.

(2005. május 25., szerda)

A hatodik emeleti páholyba szinte véletlen kerültem. Gondosan őrzött park szélén, keskeny kanális partján áll a fehér torony. Korábban a város túlsó szélén, egy hatalmas és hideg lelkipásztorszálláson laktam, melynek ablakaiból pompás kilátás nyílt a pihenővágányra tolt vonatszerelvényekre. Éjszaka, bár a fűtőtest ontotta a meleget, két-három pokrócot is magamra kellett húznom a melegítő fölé. Úgy már csak a kézfejem fázott. Hajnalban a mozdonyok füttyére keltem, mikor az utcalámpák, ha éppen égtek, fénygömbökbe fagyva haldokoltak. Aztán végül ideirányítottak készséges instruktoraim. A toronyban mindenféle népek élnek. Olaszok, spanyolok, franciák, hollandok, németek, néhány magyar. A holland srác, akivel egy darabig laktam, a barátaival megnézett mindent, elmentek mindenhova,

bekopogtattak falusi házakba, és kézbe vettek, lefényképeztek amit csak lehetett, valamint megtanultak minden itt használatos nyelvet valamelyest. A francia srác, akivel egy darabig laktam, nem beszélt semmilyen nyelvet, a társai se, következetesen keverte Bukarestet Budapesttel, Mátyás királyról pedig azt hitte, róla mintázta Bram Stoker Drakulát. A többiekkel nem volt tapasztalatom még.

A hatodik emeleti páholy ablaka délre néz. Látni egy forgalmas utat, a villamossíneket, afölött pedig egy magaslaton egy középkori kolostortemplom kertjét a néhány sírból álló hangulatos temetővel. A sírok valamilyen atyákéi. A templom katolikus, de belül olyan puritán fehérre mázolt, mint a reformátusoknál szokás. Na jó, szentképek azért vannak ki-függesztve. Különben így nyárelőn már nem látni el addig a kanálist szegélyező fáktól, melyek ezen a héten némi fazonigazítást kénytelenek elszenvedni, úgy látom. A favágónak igen különös, kifinomult a technikája. Egy valahova, nem látom, hova csomózott kötélén függeszkedik, ahogy a sziklamászó a kacér párkányok fölött, lába a semmibe lóg, vagy ha nem, akkor szó szerint maga alatt vágja a fát. A Kálváriadomb a templommal, a fák s a torony a parkkal meg a sportpályákkal persze valójában egy lakótelep közepén áll, nem messze egy nemzetközi gyorsforgalmi úttól. A gyorsforgalmi út a sínek fölött impozáns felüljárón ível át. Mögötte végtelen hosszú sötét házak sorára látni, alatta a síngyűrű közepén néha szekerek állnak, melyek fedezékében szakadt alakok szalonnáznak, kissé messzebb pedig, mint egy kibelezett gyárszörny, óriás templom épül. Félkész, a belseje még szinte nyitva, de vasárnap a pincéből vagy alagsorból már hirdetik az ígét, a hívek pedig elárasztanak körben mindent, a templom udvarát, kertjét, a járdát a kerítésen kívül, a járdaszíveget a villamosmegállóval, kis híján még az úttestet is. Meg kell a villamosnak állni. Legtöbb barátom és ismerősöm ebben a negyedben lakik, pedig nem beszéltek össze, mégis ritkaság, ha éppen itt futunk össze.

A torony másik oldala a sportpályák fölött a folyó felé néz, de nem nagyon látszik semmi sem belőle, csak a parti fák. Tavaly még én is azon az oldalon laktam. Oda nem süttöt be kora reggel a nap – a toronyban minden van, ami csak kell, a sötétítőt leszámítva. A folyópart széles és csupa sár. Mégis sokan sétálnak arra. Hogyne, hiszen remek és olcsó kocsmákhoz vezetnek ösvényei. Magányos sétáim során egy-egy szembejövő gyakorta megkérdez. Eleinte még értetlenkedtem is, de most már a rutinoság otthonos érzetével mutatom nekik az órám azonnal. A legolcsóbb kocsmát a környéken Horgonynak nevezik, s a parton van egészen, az északon, a túlsón. Nagy ponyvasátrak alatt lehet hörpintgetni. Néha betévednek kóbor zsibárusok, zakójuk belső zsebéből hirdetve portékájuk. De ma nem mentem arra, mert nem bíztam meg az időjárásban. Amúgy is egy kislány a városban úgy megbámult, miután elem került az utcán, hogy már nem tudtam mi van, mint odahaza Budapesten, ahol az ember folyton azon kapja magát, figyelik, valaki mereven bámulja a HÉV-en, a metróon, és nem bárgyú elmélázásból, hanem igazában. Ez a kislány is, talán ha nyolcéves, elem került, s aztán hátrafordulva ment, engem tartott szemmel. Végül egy hirdetőtábla mellé értem, s elbújtam mögé. A kislány meg ment tovább.

Játékboltokat jártam puha állatkákat tapogatni, de egyelőre, úgy látszik, túlon túl szigorúan szelektálok. A kislányom ma kicsit érzékenyebb volt, megírta az édesanyja, cibálják ide-oda a frontok, ennek ellenére, úgy látszik, mégiscsak fel akar állni. A szüleimnél pedig lassan halad a festés, csak holnap délre lesz kész, ha ez mond nektek valamit. Így csordogálnak be a hazai hírek a toronyba, melynek ma se lett több plüssállat lakója.

Éjszaka a portugálok meg az olaszok egy hastáncosnőt akartak behozni az épületbe. A kapun még valahogy be is juttatták, azonban a portást már hiába győzködték, nem engedett nekik. Pedig még a táncosnő is beszállt a vitába, félig fedetlen hasán mindenféle színes la-

pocskák csilingeltek, ahogy mutogatott. A buli azért ment, táncosnővel-e vagy nélküle, nem tudom, míg a biztonsági őrök meg nem jelentek, s szét nem kergették a bandát, pedig igazán nem zavartak senkit, mert az egész szint meg aki arra járt, még ott hevert a folyosói kanapékról leszerelt matracokon és párnákon, más emeletekre pedig a zaj nem hallatszott el. Az őrök mégis morcosak voltak, gumibotok lógtak oldalukon. Mindez az ötödik emeleten történt. S valahol ugyancsak arra unta meg egy magyar srác, hogy az olasz, akivel egy hónapig kellett volna kibírniuk egymást, egyszerűen nem képes leállni az állandó bulizással. Balhé lett, kiabálás, s a fiút végül hozzánk irányították teljes csomagjával. Csakhogy itt már laktunk éppen ketten. Éjszaka úgy adta ide a portáslány a kulcsot, hogy nézzem meg, megvan-e még a holmim. Mert ő már nem tudja, mi van. De végül nem volt semmi. A dolog addigra rendeződött, a srác kapott egy másik szobát, a holminkhoz nem nyúlt, és nem is akart nyúlni senki. A torony nyugis hely, semmiért sem kell izgulni nagyon.

(május 26., csütörtök)

Van, ami folytatható. Mondjuk, felállok valaki mellől egy kocsmában, és hetek múlva, mikor visszamegyek, ő akkor is ugyanott ül. Van, ami meg sehogyse hozható vissza. A kislányom ma felállt. Egyetlen pillanatba szorította kilenc hónapja összes kicsi erejét, és, megkapaszkodva a szekrény sarkában, felhúzódkodott. Mit csináltam közben? Megzavartam egy színészt a szövegfelmondásban. Nem tehettem róla, az irodában gyakorolt, ahol én is dolgozom. Matematikusokkal ebédeltem egy izzó katlanban. Azután megittunk egy sört is egy ugyancsak füledt helyen. A nemzetközi vasúti pénztár meglátogatása után a piac felé vettem az irányt. Végigszaglásztam a zöldségeket, helyenként innen-onnan ugyanaz a zene szólt, vagy egy másik ugyanolyan, mint amit pár napja a városon kívüli erdőkben sétálva is hallhattam. Aztán bementem a csarnokba, el a hűtőpultok előtt, jobbról is, balról is karok nyúltak felém, hogy kóstoljam meg a sajtjukat, de én nem kóstoltam. Betoppantam egy rögtönzött szerkesztőségi ülésre (nota bene, azt is megzavartam) a piac mellett egy italmérésben. Kiterítettem a papírjaimat az irodában, és elmélyülten dolgoztam kicsit. Aztán önjelölt szemináriumot tartottunk egy barátommal saját magunknak egy sörrel és tonikkal bezárólag. Közben két zavarás is volt, hogy ne unatkozzak. És végig mozdulatlan volt a hőség, csak hogy estére eszetlen nagy szél legyen. Nem volt azért ez igazi felállás, írta később a feleségem, inkább csak amolyan feltámaszkodás.

Szakaszosan élek. Utazástól utazásig osztom be a napjaim, megpróbálok egy-egy teljességet benyomni a masszív dátumok közé. A táskákat sohasem pakolom ki egészen. Úti ruhám mindig menetre kész. A barátaim eleinte azt hitték, majd elmúlik, utóbb lassanként a találkozásaink múltak el, és elkezdték betűk alakját ölteni magukra a régi arcok, ahogy a legtöbb dolog, ami körülvesz engem. Két helyen élek, tehát két helyen hagyok félbe és kezdek el újra dolgokat. Ez most az, amelyikben benne van a torony, az iroda, az utazás és a Lányos Apák Klubja. Amelyikbe időnként egy-egy hosszú alvás is belefér, vagy mondjuk hosszas üldögélés különféle barátságos helyeken, ahol italozni lehet. És közben röpül az idő.

A matematikusok megkérdeztek, hogy is nézne ki egészen pontosan egy konferencia mifelénk. Hogy miről is beszélhetünk ott. Mi lehet egy előadás témája mondjuk. Nem jöttek túlzottan izgalomba, mikor felvázoltam. Mostanában matematikusokkal élek, de nem ők traktálnak engem tudományukkal, hanem én őket különböző sebtiben kieszelt mesékkel. A legjobbat persze nem itt eszeltem ki. Az egy hosszú szigligeti éjszakán történt, ahol fafaragónak adtam ki magam, a barátomat meg szobrásznak. Még mondtam is a srácnak, aki ette

a nokedlit, és aki azzal kezdte, mikor mellénk telepedett, hogy élve eltemettet bennünket a barátaival (és épp ezért kapta a mesét), hogy az én tesómmal ne keckeckedjen, mert egész nap a talaj szilárd, avagy puha rétegeiben turkál, iszonyatos alkarja van és az ujjai olyan erősek, hogy el tudja roppantani velük az ecsetet is. A srácnak azonban nem nagyon volt ideje, hogy elhiggye mindezt, mert tesó azon nyomban kihívta szkanderezni, a srác meg lenyomta, mint a pintyet. A történet azonban itt sem futott zátonyra, folytattuk reggelig még. És mikor újra találkoztunk emberünkkel, kezdtük megint. Utálhattak minket.

Gyűjtögetem, mi maradt erre a városra még a hátralévő egyetlen napban. Találkozók és megbeszélések. Utánajárás ajándékoknak. Pakolászás. A kikászálódás az ágyból, mely az időzónaváltás miatt két hét után is nehéz, mivel feküdni a számítógép mellől, otthoni idő szerint megyek. A szembeni újságosnál a napisajtó beszerzése. A szalagcímek elolvasása, míg a villamosra várok. Elzakatolni a sportcsarnok és a stadion mellett, bepislantani a sétatérre, de közben fél szemet tartani a folyón. A színháznál a transzparenszek megfigyelése. Az ismerősök lajstromozása, rá- és felismerések, egy-két bemutatkozás. Meg a séták oda és vissza meg föl és le. Ezek bármikor felfüggeszthetők, azzal a félig sem megnyugtató érzéssel, hogy legközelebb, néhány hét múlva, ugyanonnan folytathatók tovább. És közben arra gondolni végig, hogy holnapután már vajon hol is leszek.

Estére ideért a vihar szele, de aztán elment, ezúttal nem lett eső. Valami viszont meggyulladhatott valahol, ahol nem figyeltek, égésszag terjedt a szobában szerteszét. Gyors ellenőrzés, de nem mi pörkölődtünk. És talán akkor ma már nem is fogunk.

(május 27., péntek)

A forró városok a világ minden táján ugyanúgy forróak, ám minden hideg város a maga módján hideg. Szeretem, amit az ilyen mondatok nem mondanak el. Hogy vajon pl. lehet-e és hogyan lehet forró egy hideg város? Mert itt ma kétezeröt fok van legalább, pedig ez egy hideg város. Most mégis ezerrel perzsel a beton, mint a trópusokon. A belvárosban néhol locsolják a járdát, de mellette meg mondjuk aszfaltoznak, így aztán hűtésnek mit sem ér. A fák mögött megbújó fakultás legalább hűvös helynek számít. Induláskor mégis megbillenek kicsit, nem tudom, miért. Reggel egy kedves hölgy ajánl figyelmembe az irodában külföldi utakat. Hagy nálam tömör prospektusokat is. Az egyik kimondottan meleg helyet ajánl, a másik viszont hagyományosan hűvöset. Nekem minden mindegy, holnap nem leszek már itt. Júniusban előttem áll egy nagy megmérettetés, amely egymaga szinte kettő. Annyi kihívás nekem elég lesz, azzal elleszek őszig. Az informatikus megkérdezi, hogy van magyarul a kék, mert a feketét tudja. Nehezen beszél angolul, ahogy én is, de azért megértjük egymást. Közben én azt is tudom róla, hogy a kommunizmusban mi volt, meg hogy mint a kefékötő, úgy iszik. Kicsi falu ez a nagy fakultás. Előkerülnek a képek a múlt heti konferenciáról, mindenki jól mutat rajta, leszámítva egy-két slamposabb grimaszt, de azok majd törölve lesznek, ahogy a nyuszi szemek is. Kiderül, barátom minden lányt ismer, és ez gyanús. Az akasztón egész kis színházi kollekció gyűlik, de mikor magukra öltik a jelmezeket a fiúk-lányok, nem leszek már itt. Félbehagyom a jelenlétemet megint. Óvatosan fogok hozzá, először kimegyek és becsukom magam mögött az ajtót. Összeszedem a holmimat előbb még, és elköszönök. A folyosókon az utolsó hetek zsúfoltsága. Most egyszerre mindenki megjelent itt, még az is, aki korábban következetesen nem mutatkozott. Nincs kedvem menni sehova sem, de azért mégis elindulok. Kötelező vásárlás az út előtt, ha nem csinálom, nekem lesz rosszabb. Mindig csak a kenyér és a sajtok. Ez egy leküzdhetetlen szenvedély. Régi mentoromra egész

sorok várnak. Legalább hűvös lesz, mire rám kerül a sor, s bőven mély délután. Egész héten a Brand New Sint hallgattam felváltva Buddy Guyjal, melyek most illenek a világító falakhoz. Talán mert tényleg tök egyformák a perzselő városok. Hiszen most az ez is. Pedig a héten még jégeső is esett. A liftben egy német fiú a frissen érkezettek kíváncsiságával faggat. Végül csak annyit bír kinyögni: „it's interesting”. Bosszankodom, hogy talán túl sokat mondtam magamról. A délután kapujában már egyre biztosabb, enyhe napszúrásom van. Hajlamos vagyok hipochondriára, de még inkább pohos vagyok és puhány, vörös képű, izzadós, hógutára bármikor kész, enyhén göthös, nehézlégzéses valaki. Velem bármi lehet.

Régi mentorommal készülök megünnepelni, hogy épp kilenc hónapja vagyok apa, bár ő még ezt nem is tudja (mármint, hogy ünnepeünk). Reggel még úgy számoltam, annyi ideje van kint a kislányom, mint ameddig bent volt, de aztán kapcsolok, hogy kicsivel több mint egy hónappal korábban érkezett. Szóval mostantól már akkor egy ide, nincs egál. Egyelőre próbálok nem gondolni a szombat délutánra, amikor eldől, emlékszik-e még rám, vagy mint a korábbi alkalmakkor, újra ki kell érdemelnem a bizalmát. Azt hiszem, ez az, ami most legkomolyabban forog bennem megint.

A matematikusok mától konferenciáznak. Reggel csöndben párolognak el, és nem is látni őket egész nap. Nem irigylem őket ebben a melegben. Az ablak előtt a nyárfa puha pilléi lebegnek. Fönről úgy tűnik, lombokba fullad a lakónegyed. Sok itt a zöld, sőt kicsivel feljebb a tömbházakat minden átmenet nélkül messzire bologató erdő váltja fel. Egy kollégám azt mondta, abban az erdőben szatírok járnak. De régi alma materemben, melyet szintén erdő vett körül, ugyanazt beszéltek. Ha így is volt, akkor sem engem nézett ki magának. Viszszatérve, a város szélső házaiban, ha jó oldalra néznek, olyan kilátás lehet, mintha valami vadászkunyhóban élnének a vadonban.

A kedves újságosnál itt szemben ma vettem jó darabig utoljára újságot. Helyzetem szerencsés. Ha meglát, egyből tudja, mit kérek. Ha elfogyott vagy nem jött, sűrűn szabadkozik. Időnként felhívja a figyelmemet valami másra. Ugyanúgy a cukrászdában a nénike is tudja egyből, hogy presszókávét kérek. Vagy a portás a fakultáson, hogy melyik kulcsot viszem el. A torony portásairól nem is beszélve. Monoton életekre jellemző ez a kiismerhetőség, de nem bánom. Különösebb izgalmakra nincsen már energiám, épp elég nekem, míg ide eljutok, aztán továbbállok innen.

Mentoromra a matematikusok is kíváncsiak, régi, budapesti ismerősség a Puskin utcából, de nem tudom összehozni itt őket. Én akkor már javában az éjszakát járom, mikor keresnek. Betévedek a sportcsarnok mögötti sokaságba, mely egy színpad és a sok sörösátor között hömpölyög. Fesztivál van, javában itt a nyár. De én elpályázok a hangos környékről, bár minden mellékutcába elhatol a zene. Még egy éjszakai sétát teszek, ahelyett, hogy összézárt csomagjaimon üldögnék. Számba veszem itt lelt kincseimet, mint aki tán nem jön vissza soha. Oda se nézek, milyen utcákon járok, mint a falumban, az egyetlen helyen, ahol biztonságban érzem magam, csak megyek. Az órát kora hajnalra húzom, a vonat befut, egy kicsit áll, aztán megy tovább, s nekem legkésőbb a kettő közé be kéne találnom. Egy éve, mikor ugyanígy jártam itt, nagyanyám még élt. Az utolsó években mindig azt mondta: „szerencsés utat”, és én nem tudtam, honnan vette ezt. Most se tudom, és bár érzelmösségi roham nincs rajtam mielőtt innen útra kelnék, az ő mondata mindig eszembe jut. Jó volna végre hazamenni már. Vagy itt maradni úgy, hogy minden szerettem idejönne. Jó volna valami, valami nagyon. De mi?

Emlékképek a hátsó padból

A múlt századi kolozsvári nyolcvanas évek eleje általában a diktatúra megszorító intézkedéseinek kezdetére emlékeztet. Két (élet)pálya kezdete viszont akkor került ugyanabba a térbe: a Brassai Sámuel Líceumban kezdte magyartanári pályáját a frissen államvizsgázott, francia–magyar szakos bölcsész és a külvárosi, tóközi elemi iskolából érkezett, immár ötödikes, büszke brassaistává vedlett kisdíák.

A hosszú hajú, fiatal tanárnő nemcsak a magyar irodalmi tankönyvek kötelező tananyagait közvetítette, hanem – bár emlékeim szerint állandó jelleggel harminchat-harmincnyolc, negyven diáklétszamos, zsúfolt osztályokba jártunk – differenciáltan figyelt ránk. Megszólította, olvasásra biztatta az irodalom iránt érdeklőket, az osztályterem különböző pontjain/székein álló/ülő egyedeit, irodalmi köröket szervezett különböző korcsoportoknak, versmondó esteket és színdarabokat rendezett, de – kilépve az iskola zárt, mégis nem kevés szabadságot is biztosító közegéből – Kolozsvár irodalmi, kulturális belvárosát is közelebb hozta, más perspektívák kerültek a látóterünkbe, újabb viszonyok nyertek értelme(zés)t. Kinyílt egy-egy kapu, s rányílt egy eldugott kis udvarra vagy kitáruló térre, ráirányult a figyelem egy-egy novella teresülésére vagy egy vers illatára. A fiatal tanárnő lendülete, vitalitása, frissessége, franciás eleganciája az egyre inkább bezáruló, magába záródó külső közegben, az örökös „hátsó pad” nézőpontjából mégis egy nyitott világot biztosított, a kritikai attitűdöt, a kérdés és megszólalás lehetőségét, a gondolkodását és rácsodálkozását, ami akkortájt csodaszámba ment.

A szabadságot mint életelvet, az irodalmat és kultúrát mint nélkülözhetetlen értéket közvetítő tanár képe formálódik a hátsó pad térvizonyaiból, emlékforgácsaiból. Isten éltesen, Emese!

KOMMER ERIKA

Levelek és sorok

„Köszöntések egymást szeretet csókjával. Békesség
mindnyájatoknak, a kik Krisztusban vagytok.”

(Péter közönséges első levele, 5:14)

Ajándéklevelek. Sárgán hullanak a fákról. Nézem. Örvénylik a kert, az emberi tűzijáték fénytelen ehhez képest. Azzal nem lehet napsütésben hivalkodni. Bemegyek. Belül kell kutakodni, keresek kitartóan. Az e-mail túl suta, a tinta kifolyta. A *témaválasztás* a gondolatom, emelem tekintetem, és talán valami elindul, kintről befelé, sárga, nyugodt és derűs. Délután van, elememben vagyok, minden adott, de csak kutatok. Egyszer csak megylem a tollat, ez is ajándék, szívnek kedvesektől – ezt nem kell *faragnom*. *Szeretet-szavakat is találok*, oda hát a zengő érc és pengő cimbalom, biztató. Úgyhogy utam újra befelé vezet, ez a legnehezebb, hisz magammal rázhatok kezét. De nem, még nem, hol van még a jól elvégzett munka öröme. Inkább neki se fognék, mardos a *félelem* a banalitástól, a nem megfeleléstől, az eltévelygéstől, a mellébeszéléstől, a lényegtelen szóvirágoktól. Nem, ezt semmiképp. Akkor mi légyen?

Újra kinézek. A levelek is *bukdácsolnak*, már nincs az előbbi erőteljes örvénylés. Valahol elakadt, de a napsugarak még nem, tehát tovább. *Ünnepelhet a nap*, a *hetes* nem feltétlenül a gonoszság árnya, bízom, még mielőtt meglátnám a *csillagokat*, kiírom magamból azt, ami *örömet szerez(het)*. Kopaszabban állnak a fák, gazdagabb a kőjárdá: apró, sárga kincsek mindenfelé. Változik valami, nem múlhat el nyomtalanul októberi közelsége, most sem, még jó, hogy észreveszem, ezért hálát adok, és újra elgondolkodom, pedig korunkban teljesen természetes csendben átélni a jót, és jól elrejteni a csendes hálát, ami pedig akár *örömet is szerezhet*, ha látszik vagy legalább érezhető.

Leülök írni végre, és végre értem, hogy mit, tudom, hogy hogyan – ahogyan a sárga falevél a *követ ékesíti* – az is lehet, hogy félrenyúlok, de szeretettel, írom, ami bennem hangos, tisztelettel. Imádkozom köszönettel, énekelni nem tudok, a *fohász* dallammentes, viszi a szél, viszi a sóhaj, a felhő, a levelek. (Az e-mail nem, nem erre szakosodott). Az ég képes csak rá, hogy hüen tolmácsolja, éreztesse, továbbadja, éltesse, vigye és higgye, hogy él a *választás*, a *faragás* (?), a keresés, a *lélek rejtőzködése*, a *félelem*, az *ünnep*, az *est*, az *öröm*, a *kő*, a *fohász* – és mindez nem a könyvtárban-múzeumban, hanem az éjjeliszekrényen.

Imígyen lehet hiteles a *tizenkettedik* is, a nem porlepte-molyrágta, hanem kétezertizenhat októberi – *áldáskívánásom*.

Így esett

„Most szabadulsz –
vedd észre: fényre értél!”

Egyed Emese

Marga Hupek szomszédja kényszeredetten nyelte le a közelgő zápor illatával szájába úszott port. Marga Hupek hívására indult el ilyen időben, hogy együtt múlassák a múltó időt. De az is lehet, hogy csak a szélcsengő hangját hallotta meg a szomszéd erkélyről, s ez úgy hatott rá, mint becsengetés a tanárfüggő diákra. A szél előresietett, hogy kiséperje az utcákat, aztán visszament, hogy betaszítsa a színre a dombok mögött feltornyosult ólomszürke felhőket. Marga Hupek szomszédja alighogy fedezékbe ért, hatalmas cseppek puffantak a város meglágyult felületein, az aszfalton, a kátrányos tetőkön. Mire felért az utolsó emeletre, tétován kanyarítva a fordulókat az áram nélkül maradt lépcsőházban, az ajtó tárva-nyitva várta. Odabentről motozás hallatszott, otthonos neszek, jelezve, hogy annak, akit várnak, belépnie nem csak a lakástulajdonos felügyeletével lehet. Az előszobában találkoztak. A lendülettől Marga Hupek nyakában a nyakkivágáson kívülre került az az ezüstláncra fűzött érme, amelyről szomszédja sosem tudta eldönteni, hogy egy kislány vagy a Megváltó vonásait rögzíti. Tetszett neki ez az elbizonytalanító árnyalás, így az arc minden érdek nélkül volt szép, és amióta ismerték egymást, csöppnyi kútvederként függött a kulcscsont gödrében.

Megvárjuk, míg a bodzaszörp íze beérik, mondta Marga Hupek, és az ajtófélfá mellett húzódva kitérte karjával a konyhaajtót, hogy szomszédja egyenesen az asztalra készített hatalmas befőttesüvegekre láthasson. Nézze meg őket nyugodtan közelebbről is, mondta. A törékeny, világoszöld fácskák medúzákként lengedeztek a vízben. Ernyőjük fehér szövétén szűrték át a csapvizet. A víz tetején lebegő citromszeletek, megannyi hold, közöttük a bodzavirág apró csillagai töltötték ki a kozmikus üvegtartályt, amelynek a fenekére leszállt a csillagpor. Szép, mondta Marga Hupek szomszédja, nem is gondoltam, hogy ma ilyet fogok látni. Bementek a beborult nappaliba. Két fotel volt az ablak elé készítve, úgy, hogy aki beléjük ült, a történő tájat láthatta, az összemosott vonalakat, a határukat tévesztett foltokat. Vajon össze tudja-e szedni magát újra a kilátás, tűnődött Marga Hupek szomszédja. Marga Hupek, akárha valamiféle megoldás birtokában, virágos ruhában volt. Nézték az arcuk előtt sokasodó cseppeket. Mindőjük domborulatában ők ketten ültek, fejjel lefelé. A város széle, az erdő taraja, a tákolmányokkal teleszegecselt parcellák egészen eltűntek a szemük előtt. Mintha egyedül ők volnának élesek és eltörölhetetlenek, az uralkodópár szobra. Ám odaátról, az üvegen túlról, belőlük sem látszhatott egyéb, mint egy kétmagvú folt a szoba sötét védelmében.

A zápor elvonult, és Marga Hupek úgy ítélte, hogy megérett a szörp. Kiment hát, hogy hozzon belőle vendégének. Az üvegtáblán kis csermelyek indultak, felvették az útjukba kerülő tócsákat. Marga Hupek szomszédja nem tudta róluk levenni a tekintetét, amikor átvette a feléje nyújtott illatozó poharat. Csak most vette észre, hogy mennyire megszomjazott, hogy egy szuszra itta ki a frissítő szörpöt. Nyelőcsövén apró virágokat érzett megtapadni.

Leérve a negyedik emeletről, Marga Hupek szomszédja azt érezte, hogy sóhajtania kell a zápor nyomában felfrissült ég alatt. Beszívta és kifújta a levegőt, mélyen, homorítva. Aztán kamaszos lendülettel átugrott egy tócsát. Akár el is ronthattuk volna, mondta Marga Hupek az előszobában, miközben átvette szomszédjától a feléje nyújtott, kiürített poharat.

LŐRINCZ GYÖRGY

Ébredés

...a kávéillat belengte a szobát, finom, barna illat szállt, sötét aranyozású, meleg és ínycsiklandó, szállt, szállt, most körbefoghatta, lenghette asszonya arcát, fejét, mert az álmában elmosolyodott, az ő szép és még mindig kíváncsú asszonya elmosolyodott, finoman, kéjesen felsóhajtott, nyújtózott is egy icipicit – beteljesült sóhaj volt, simogató, lágy és mégis lüktető, olyan, amelynek holdudvara van, napudvara, fejét finoman a tenyerébe fektette, tenyerét öntudatlanul a feje alá tette, el is mosolyodott, mosolyában volt valami a végtelen akarásból, a lábait fölhúzta egészen a mellbimbókig, teljesen összekucorodott, de nem fázósan, didergőn, hanem kéjesen, a férfi elképzelte a mellbimbók sötét holdját, barna csöndjét, ahogy remegőn, ruganyosán megrázkódnak föl-le, föl-le rezzennek, mint a szőlőgerezd fürtjei, nesztelenül, finoman és kíváncsúan, hamvasan és harmatosan, hamburger, kékfrankos szemek csillannak fényes erezzel, a napfény rézsútosan ráhull a ruganyos és hivalkodó mellbimbókra, amelyek úgy feszülnek, mintha lábujjhegyen állna egy dalmát szikla ormán, és fénylik, fénylik lent az Adria, sötétkékké lengve be a tájat, igen, ott áll asszonya bikiniben, de akár meztelenül, gyöngyszemekként csillognak bőre pórusán a vízcseppek, briliánsként fénylik, gördül, fel-alá, érezni lehet a mellbimbók kissé sós tengerízét, a mellek most teljesen betöltik a szem mezejét, a szem írisze rátapad, befogja, körbefogja, azok teljesen nagygyá válnak, fölragyognak, holdjuk kitágul, most újból körbesimogathatja a nő arcát valami álmom, rezzenés, mert megmozdul, fölsohajt, kisimít egy hulló hajtincset az arcából, a szeméből, mozdulatlanra merevedik, álmában ajkai várakozón kinyílnak, szétnyílnak, piros rózsza, rózsakehelyé válnak, lüktető, izzó rózsakehelyé, a fogak kelyhek, a nyelv tüzes fénycsóva, villám: álmában csodakütről álmodhat, az élet vizéről, mert csücsöríti az ajkát, húsos ajkait, mintha csókra nyújtana, kissé nyitottan, csak kissé, felragyognak a fogai, fehér porcelánok, kíváncsú, most kinyújtózik, nyújtózkodik, hatalmas tenger selymes vize moshatja lábát, simogathatja, körbefogja, csókokkal halmozza a bokájától el, felfelé, a bokájától kezdődően felfelé, karcsú, kőöntőbókájával kezdődően, az asszonya újra fölsohajt, beteljesült sóhaj ez, igen, beteljesült, olyan..., nyújtózkodik, az éjszaka neszei elszállnak, föl szálltak, ellebbentek, fönnakadtak a függöny selymes fodrain, újabb mozdulat, mintha valamit el akarna hajtani a szeme előtt, a fényt, amely becsürog a szempillák résein, a haján, sima, puha lágy haján, amelyet kontyban hordott valamikor, hanyatt fordul, kőöntőbókájait széttárja, a paplant a széttárt lábai közé fogja, a férfi áll kávécsészével a kezében, várakozón, vágyakozón, az *Énekek éneke* jut eszébe, az *Énekek éneke*, amely már rég nem jutott eszébe, most mégis fölcsillan az agy színes útjain Salamon király legszebb verse, Dávid király fiának gyönyörű verse, a királyok közül a legnagyobb költőé, mert soha, de soha még egy király sem írt ennél szebb verset kedvesének, soha, a szerelem ezer, kétezer éve is szerelem volt, forró és buja, ezért maradhattunk pusztító háborúk, pestisek ellenére is fenn, igen, mert nem kényszermunka volt, büntetés, hanem öröm és fohász, ezért kellett ezerszer, kétezerszer is ismételnem, mintha csak abba akarna belehalni az ember, abba és nem másba: tüzes kemence, kehely, a kávé, amelyet eddig a kezében tartott a férfi, lassú, nagyon lassú mozdulattal az asztal lapjára

helyezi, hadd párologjon, hadd illatozzon, leül az ágy szélére nesztelenül, leül, úgy, hogy ne zavarja a csendet, halkan szálló pihe száll ilyen nesztelenül, fuvalatként, hogy csak álom legyen, ami következik, álom csupán...

Krammer, az erdész, felébredt, ott ül az erdészház délre néző teraszán egy fotelben. Epdikét várta, szerelmes asszonyát, aki évek óta meg-megjelent szombatokként, megérkezett az erdészházba, és fölragyogtatta azt, megtöltötte testének buja, vad illata, hangjának fénylő melegségével, de Krammer ma hiába várt, képzelte el százszor is, ezerszer is az érkezését, mert elment az utolsó autóbusz is lent, a fennsík felénel áthaladó műúton, de nem állt meg a Kőkeresztnél, ahogy nem állt meg más autó, kiskocsi sem, az erdei utak is ott kanyargóztak fehéren és végtelenül, fehéren és néptelenül a hatalmas fennsík égerfái között, hol el-elűnve, hol – mint a bűvópatakok – föl-fölvillanva, de nem lehetett látni semmit, se embert, se állatot, még a máskor az erdészház közelében legelésző őzeket sem, mintha csak összeesküdött volna minden ellene, nem mozdult semmi, máskor ilyenkor zörögtek a szekerek, csattogott az ostor a lovak hátán, szikrákat szórtak a lovak patái a köveken, mert mindig a szürkület és a virradat jelentette a szekérszörgést, a szürkület s a virradat volt a fatolvajok ideje, s olyankor Krammer, aki idegen volt ezen a vidéken, nem egyszer úgy tett, mintha nem látna, nem hallana semmit, nem egyszer elrejtőzött az utat szegélyező csepleszben, borsikásban, hogy ne is lássa a fatolvajt, hogy a fatolvaj se lássa őt, ne kelljen a törvény szigorával büntetnie, de az is előfordult, hogy ha otthon volt, eloltotta a petróleumlámpát, hogy ne világoljon semmi, az ablak vaksin, sötéten meredjen bele az éjszakába, a szürkületbe. Később, amikor a falusiak megismerték Krammer „nagy szívét”, reggel, még mielőtt Krammer elmehetett volna napi körútjára, megérkeztek, bekopogtak a házhoz, kérték, engedje, tisztítsanak egy kicsit, szedjenek egy kis téli tüzelőt, aztán eljönnek, mondták, ők is, amint ahogy el is jöttek tisztítani, csemetét ültetni.

Krammer ezen a napon korán hazaért. Ezen a napon Epdikét várta, egykori és mai szerelmét, Epdikét, aki két szemű volt és szőke, húsos, tömött ajkú, gödröcskével az arcán, akinek, ha nevetett – és sokat nevetett –, kivillantak fodrozó, csokros fehér fogai.

Gazdagon ömlő, fehér húsú, fehér bőrű fogdmeg-asszony volt Epdike, ha meztelenül sétált, és szeretett meztelenül sétálni fel-alá az erdészház vadbőrökkel dúsan, gazdagon borított padlóján, a föl-fölvillanó kandallófényben, Krammer láthatta mellének holdját, gyönyörű volt meztelenségében, csak az ott, az a háromszög tűnt testidegennek, mert bármilyen hullámzó szőke bőrű volt is Epdike, a mellbimbók udvara, mint az ében, mint a mahagónifa, sötétlett, és mint ősszel a hóharmat verte kökény, ringó táncoslépteitől lüktetett, rezgett, igen, de a hajának ezüstbe mártott szőkeségével ellentétben ott lent az a háromszög, álomszög, az barna volt, cigányosan, kéklőn fekete, és göndör, gyönyörű volt nézni még így, meglett asszonyként is, és Krammer gyönyörködött is, nézte és szerette távoli nyarak kéklőn fénylő szerelmével, szóval Epdikét várta ma, és ezért ez a nap ünnep volt, karácsony, újév és húsvét egyben, már reggel korábban kelt, mint máskor, fölkel, kiment a csorgó vizéhez, lemosakodott, fröcskölte, prüszkölte maga körül a vizet, csapkodta a hátát, súrolta széles mellkasát, aztán nekilátott takarítani, takarítás közben is meg-megállott, elnézett ki az ablakon, le a fennsík alsó szegélye felé, ahol a műút fehér íve szelte át a fennsíkot, a Kőkereszthez, mert nem tudni, miért, ott van a megálló a két falu határát képező Kőkeresztnél, onnan kellett gyalogolnia vagy néha lovagolnia, ha Krammer elébe tudott menni, föl-föl egészen a hegyek térdén egy hatalmas tisztás szélén meghúzódó erdészházig, annak a füstje, villogó ablaka segített nem egy eltévedt embernek, nyitott ajtaja gombászásban megkészt embernek, mert volt úgy is, hogy be sem zárta a ház ajtaját, hisz nem jártak mások erre, csak a fennsík lakói, akikkel egyfajta szövetséges volt Krammer, s akik szerették ezt a titokzatos hatalmával soha vissza nem élő idegent. A nők, lányok, asszonyok álmodoztak is nem egyszer vele, róla, mert van-e titokzato-

sabb, mint az idegenség, az első években még a férfiak is azt hitték, valami nagy titok lengi körül az erdészt, valami kimondhatatlan nagy bűn, másképp mi magyarázná, hogy ezt az életet élje, éli fiatal és szilaj, sportos alakja ellenére, aztán elterjedt az is, valami nagy csalódása volt, ahol élt, megcsalta, elhagyta a felesége, amely Krammerrel ellentétben nem tudta elképzelni az életét a vadonban, fent a havason, s egy szombaton Krammer rajtakapta, hogy ágyukban fetrengve szeretkezik a legjobb barátjával, igen, ilyen mesék és mások kaptak életre, röpködtek Krammer körül, egyesek tudni vélték azt is, hogy Krammer nem is férfi, mert akkor miért nem viselkedik férfiként a csemeteültetésen részt vevő incselkedő lányokkal, fiatalasszonyokkal, akik csak azért is, hogy Krammert próbára tegyék, mélyen lehajoltak, amikor férfilepteket hallottak a hátuk mögött, úgy fordultak, hajoltak, hogy Krammer láthassa a fodrozó, kivillanó szőrszálakat, a tompor márványragyogását, a far húsos tömörségét, a lábak ívét, a comb méltóságát, fénylő fehérségét, vagy ha éppen nyár vége volt, ében ragyogását. De Krammer úgy tett, mintha nem látná, nem érezné, hogy néha-néha nekifeszül egy test, mintha észre sem venné a csemetéért lehajló lányok mellének fehér izzását, a melltartó fodrai mögött a „csöcsök” izgató ívét, nem. Krammer úgy bírta, viselte a falusiak szemében az életet, mintha szüzességi fogadalmat tett volna, ott messze idegenben, ahonnan jött, mintha várná valaki, s a közeli falu lányai, asszonyai, de férfiai is csak akkor nyugodtak meg, amikor egy nap Sántha Kűs Mátyás azzal jött haza, hogy: – No, láttam, mitől döglik a légy –, s e mögött a képi beszéd mögött, két fröccs kocsi között, először a férfiak értesültek arról, hogy a fennsíkon föl végig látni lehetett, ahogy Krammer egy fehér sortos, Sántha Kűs Mátyás persze fehér rövidnadrágos nőt mondott, szóval látni lehetett egy gyönyörű városi nőt, amint megy Krammerrel az ösvényen föl, az erdészház felé.

– Ott kaszáltam Kőmocsár alatt, Egersűrűjében, volt időm elnézni, de ha kétségeim lettek volna, ott volt Krammer kutyája is, igen, mert nem csak Krammer, a kutyája is sokáig beszéd-téma volt a faluban, nem egyszer előfordult, hogy Krammer a kutyáját küldte el bevásárolni a Moldován bácsi boltjába, egy kis tarisznyával a nyakában érkezett sóért, gyufaért, cigarettáért, valaki szekeressel, Moldován bácsi olyankor kivette, elolvasta a levelet, aztán már pakolta is be a kért dolgokat, amit Krammer vagy rögtön, tehát a tarisznyában ott volt a pénz is, vagy a legközelebbi útja alkalmával törlesztett, megköszönve, ahogy illik, igen, mondta Sántha Kűs Mátyás, ott volt a kutyája is, a nő szóke volt, olyan, mint a hullámozó, aratásra érett búzavetés, ívelt lába maga volt a tökély, s ezt még fokozta az is, hogy a nő lehúzta a szandálját, két ujja közt lóbálva vitte, és így még kecsesebb, izgatóbb, birizgálóbba lett a járása – mondta Sántha Kűs Mátyás, az embernek fájni kezdett, kővé dermedt. Sántha Kűs Mátyás, nevével ellentétben, kackiás ember volt, hegyes bajusszal az orra alatt, huncut, mindig lopakodó, tapogatózó mosollyal, incselkedő nézéssel, a lányok, asszonyok a lakodalmakon, bálokon rögtön elmelegedtek a nézésétől, szükségét érezték a friss levegőnek, szükségét érezték a hűsülésnek a csűrkertekben, fészerekben..., tehát hinni lehetett nőügyekben Sántha Kűs Mátyásnak, és hittek is, rögtön felértékelődött az erdész a falusiak szemében, amint az idegen nő is, aki eddig már ott fekszik a puha, barna medvebőrrel takart ágyon, csiklandozó szőrök érintik, birizgálják mellbimbóit.

– Tehát ezért – suttogtak össze a lányok, asszonyok a vasárnapi mise után, ezért nem kellettünk mi neki, mert városi nő kell a vadonban élő férfinak, azok az illatok, ízek, amelyek között felnőtt, akác, fodormenta és más illatok szálltak a nők képzeletében, a városi nők pacsuli szaga, amely mindig izgató és bujaságra intő volt a falusi férfiaknak, akik életükben néha-néha megtapasztalhatták ezt. Ezek a dolgok többnyire katonaságnál történtek, de az is előfordult, hogy néha, ha a távoli városokba is eljutottak a deszkával való kereskedésük során, hogy kívánságukra, kérésükre a feleségeik szerint rossz hírű, buja nőszemélyeket teremtett elő a kocsmáros, akik az

asztal lapján is hajlandók voltak táncolni, és másra is, a poharak közt ringatózva, araszolva mutatták, sejdítették fel testük még más, csak pénzért, aranyért, selyemharisnyaért elérhető zugait.

Persze Krammer és Epdike a falusiak fantáziájáról mit sem tudott, sejtett, a városi nővel, aki elárúsító volt és elvált asszony, Krammer véletlenül ismerkedett meg abban az üzletben, amelyben hivatali teendői után bevásárolt, és egyszer, mikor már ötödször, hatodszor vagy az is lehet, tizedszer is ott vásárolt, a nő rákérdezett:

– S ilyenkor hol van az asszonya, hogy az ilyen női dolgok, mint étel és ital bevásárlását is az úr végzi? Mire Krammer, mert mindketten tudták, sejtették, hogy a szavak, a kérdés mögött több van, mint amennyi elhangzott – sejtette ezt futó, tapogatózva kereső nézésük is:

Egyszerű a magyarázat – mondta Krammer –, nincs asszony – és mélyen a nő szemébe nézett.

– Nincs?

– Nincs és nem is volt.

A szomorúság a magány társa – mondta a nő, nem kevés költői hajlammal, megcsillantva Krammer előtt az értelem arannyal veretett ragyogását.

– A szomorúság, a csönd s újabbán az álmodozás – mondta Krammer, és mélyen a nő szemébe nézett.

S bár mindketten tudták, sejtették, hogy miről beszélnek, s tudták, ismerték a mondást is, hogy a kék szemnek nincs mélysége, most mégis úgy érezték, mintha végtelen mély feneketlen kútba, tengerszembe néznének...

– „Ábrándozás az élet megrontója”, mondta Stefi bácsi, aki a szomszédunk volt, cipész és bölcs egyszemélyben – szólt Epdike.

– Hát igen – vette át a beszéd fonalát Krammer –, a cipészek hajlandók minden bolondságra...

– A csönd, a magány teszi ezt velük – szólt Epdike, és úgy intézte, hogy kezének kisujja hozzáérjen a hegyi ember kezéhez.

És szemük újra találkozott.

– Az élet megrontója vagy csillaga, arannyal zománcozott fénye. A kezük újra egymáshoz ért, és a külső szemlélő számára is láthatóan, ott maradt egymás érintésében.

A pillanat fennakadt.

– Hosszúak, nagyon hosszúak az esték – mondta Krammer – arra, ahol én lakom.

– Be lehet ragyogtatni azt – mondta a nő –, s olyan lesz, mint ősszel az ég.

– Vajon? – kérdezte a férfi, majd: – Hegyi ember vagyok, s ahol élek, a csend és a vadak világát nem szereti bárki.

– Van, aki szereti – mondta Epdike –, van, aki régóta másra sem vágyik, csak csendre, fákra, halk neszezésre, a hegyi patakok, csermelyek csilingelő csobogására.

– Azt a nőt szeretem, keresem én már az előbbi életem óta – mondta Krammer, és a pupillája befogta a nő alakját.

– Gondolkozzon – mondta Epdike –, s ha úgy érzi, hogy megtalálta, szóljon annak a nőnek, hogy bízva bízson!

– Szombaton – mondta Krammer, mert akkorra már sor képződött a hátuknál – ott leszek a Cs-i járat kőkeresztje megállójánál. Innen háromkor indul az autóbusz, fél négyre ér a Kőke-reszthez, rögtön a serpentinek után van a megálló. Ahogy kiért a tetőre, látni fog egy embert, aki – az még nem látszik –, ha az autóbusz fékezni fog és megáll, nagyon boldog lesz. Lehet, a boldogság nem fog látszani az arcán, lehet, hogy egy félórán át meg sem fog szólalni, de az a nő, aki az autóbusszal érkezni fog, kell tudja, érezze ezt...

– S aztán mit vigyen a nő, ha elmegy a hegyi emberhez? – kérdezte Epdike.

- Arcának fényét, szemének ragyogását, testének fodrozó, lüktető hullámait... Csak ezt...
- Mást ne?
- De igen – mondta Krammer. – A Napot, a Holdat s az összes csillagot...
- A szerelmét ne vigye?
- A szerelmét mindig hozza magával – mondta a férfi.

Tíz év telt el azóta, s Krammer, ha eljön csütörtök, mást sem tesz, takarítani kezd, tesz-vesz a lakásban. Szellőztet, kirázza a medve- és vaddisznóbőröket, ha nyár van, nyitott ajtóval várja, ha tél van vagy csak hidegre fordulnak az éjszakák – mert ezen a vidéken már októbertől hidegek az éjszakák s a reggelek –, begyűjt a hatalmas kandallóba s tüzel. Ül az ablaknak fordított fotelben, hallgatja a lángok pattogó izzását, vagy pedig elmegy ő is, le a műút felé, ahol az élet is zajlik, s vár. Az átutazó autósok megbámulják a sehová sem induló embert, aki csak áll az út szélén, nem integet, nem jelez, áll.

De a várakozás izgalma most is olyan, mint az első találkozáskor... Akkor már jóval három előtt lement a főúthoz, lefeküdt a selymes fűbe, várt. Percenként számolt, tudta, hogy ha az autóbusz rendesen indult, hol, melyik falunál járhat, mikor kezdi el a kapaszkodást a serpentinén kifelé, fel a hegygerincre. Tudta a kanyarok számát is, látta, hogy a nő majd ott fog állni a sofőr mellett, ahogy errefelé szokás, hogy az utasok már jóval a megálló előtt felsorakoznak az első ajtó mögé, hogy készek legyenek a leszállásra, mintha azok a másodpercek, amelyeket ezáltal nyernek, életük legfontosabb másodpercei lennének. Hallotta a zúgást, hallotta a szíve dobbanásait is, aztán az autóbusz már föl is tűnt a kanyarban, lustán, lomhán pöfögve. A sofőr mellett nem állt senki. Krammer szíve összeszorult, s csak akkor nyugodott meg, amikor az autóbusz mégis fékezett, s a széksorok között elindult Ő, Epdike. Epdike, akiről ekkor még nem tudta, hogy Epdike, mint ahogy azt sem tudta, hogy elvált, hogy gyermekei vannak, nem tudott semmit, csak az alakja, arca, szeme ivódott be a tekintetébe, s mert nyár volt, ott állt előtte rövid sortban, szép volt és titokzatos, szép volt, de tétova. Ahogy az autóbusz elindult, s szabaddá vált az út, keresőn körülnézett, látszott az arcán, hogy arra számított, várni fogják, kezét a homlokához vité, miközben elnézett föl a fennsík s a hegy ütközőpontjához, fel, ahol sötéten és titokzatosan zöldellnek a fenyők, de nem látott semmit. Krammer látta a nő tétovázását, hogy nemsokára el fogja sírni magát, vagy az is megtörténhet, hogy leint egy ellenkező irányba induló autót, de nem, Epdike átment az út túlsó oldalára, ahonnan az ösvény s a szekérút indult fel a hegynek. De még ekkor sem indult el. Szemmel láthatóan töprengett, gondolkozott, nézett, elnézett a végtelen síkságon felfelé, majd meggondolta magát és leült. Fűszálat tépett, cirógatni kezdte a kezét, a lábszárát, ült, várt. Azt már észre sem vette, hogy nem messze tőle valaki felemelkedik a földről, lassan a háta mögé oson, csak a nyakszirtjén lévő csiklandozásra figyelt föl, azt hitte, valami pók, bogár cirógatva, csiklandozva mászik a nyakán, a nyak ívén, s csak mikor végül odakapott, érezte, hogy a keze egy férfitenyérral találkozik. Abba simul bele. Az az első nap többnyire sétálással telt el, majd megvacsoráztak.

Vacsorára meglepetést tartogatott Krammer, erdélyi zsványpecsenyét készített puliszkával; kint a ház előtt, a szabad tűzhelyen a bélszint finom vékonyra vagdalta, aztán beborsozta, sózta, ahogy százszor, ezerszer élete során. Epdike csak bámult, sosem evett még zsványpecsenyét, forgatta a nyársakat, hogy a hagyma, szalonna íze befogja, szétfolyjon a hússzeleteken, miközben Krammer bent megfőzte a puliszkát, előkészítette az oroszhegyi szilvapalinkát, Epdike csak ámult a férfi hozzáértésén, ahogy csodálkozott másnap is az ebédre elkészített finom borókás nyúlgerincen...

Évek teltek el azóta, nyarak és csikorgó hideg telek, amikor jeget virágoznak a fák, száll a zúzmara és a dér, az összeütődő jégcsapok orgonásípok. Epdike jött, s a férfi várta őt, ugyanolyan izgalommal, mint az első találkozásakor.

– Ahogy megláttalak – kezdte a nő.

– Ahogy megláttalak – mondta a férfi az évszázados szöveget, amelyet egy férfi mond egy nőnek, amelyet egy nő mond a férfinak, évszázados szöveget, amely napjainkban is nagyon sokszor elhangzik, de már nem leírható... A férfinak, ha ideje volt, lement a nő elé a Kőkeresztig, ha nem volt ideje rá, odahaza várta, de az is előfordult, hogy a nő már korábban megérkezett, s ő várta a férfi érkezését az ablak mögött meghúzódó nagy fotelben, ahonnan látni lehetett a fennsík közepén végigfutó műutat, a Kőkeresztet, de ahonnan az egyszerű szemlélő számára is mindig a Kőkereszt tűnt fel – a Kőkereszt, támpont a végtelenben. Hogy miért éppen az, azt nem tudta senki. Még a közeli hegyi falvak lakói sem vagy az idegenek, akik megfordultak az erdészházban; hogy a fotel azért néz a Kőkeresztre, mert a Kőkereszt autóbusz-megálló egyben, ez csak az ő titkuk volt, ahogy titok az élet maga is. Krammer ült a fotelben.

MÁRTON EVELIN

Lost in You

Alois Atticusnak írott levele

A szerelem nem úgy épül, mint egy ház – én

Alois és Atticus karon fogva mennek, néha összenéznek, aztán továbbmennek.

Hiszem, hogy hiszed, hogy hiszünk egymásban – dúdolja Alois az alvó Atticus fülébe, és halkán füttyörészve kimegy a házból. Tekintetében hullámozó fű egy végtelen mezőn, a tenger, fodrozódó és harapós hullámokkal teli, szemében eső, jég és napsütés, bánat, hogy nincsenek szavak az igaz dolgok leírására.

Mintha már egyszer együtt megöregedtünk volna – énekli valaki a színpadon. Alois Atticusra gondol, és arra, hogy bármi legyen is, az együtt töltött idő minden pillanatának örülni fog. Hátravetett fejjel egy ágyon, behunyta szemmel, miközben ökölcsapások zúdulnak a testére. Mondd, hogy akkor is szeretsz, amikor gyűlölsz – súgja Alois az alvó Atticus fülébe, és kimegy a szobából, a teraszon a korlátnak dől, nézi a soha sem alvó várost, egy várost, amely ad és talán nem kér cserébe túl sokat. Tekintetében egy felparázsló cigaretta, az évek – ki tudja mikor? – eltelték, mégis mindig csak az van, hogy bármi volt is, csak az öröm a fontos. Örülni annak, hogy bent a házban alszik valaki, akihez be lehet menni. Minden nap. És minden évszázadban.

Alois torkát valami komor fájdalom szorítja. Sötét és felközhöghetetlen, kétségbeejtő, hogy a büntudat milyen nehéz koffer, hogy az ember a saját lelkiismeretével nem tud mit kezdeni, és hogy megannyi pótcselekvésbe menekül, ahelyett, hogy csak az lenne, ami. Ugye akkor is tudnál szeretni, ha tudnád, ki vagyok? – kérdi Alois az alvó Atticustól, és leül az ágy mellé, nézi, ahogy alszik, és egy számára ismeretlen világban járkal. Talán éppen verik ott,

valaki mást szeret, másképpen néz, másképpen ölel, más dolgokat mond. Megismerném, vajon, ha találkozónék vele valahol? – kérdi Alois, és nem tudja a választ.

A fájdalom a gyomorba költözött, gúzsba köti a lábakat az íróasztal alatt, Alois szavakba kapaszkodik, nem meri abbahagyni, mert fél, hogy elillan minden, és felébred, az ébredés, mint annyiszor, most sem lesz kellemes.

Atticus sehol sincs, pedig jó lenne, ha éppen ott lenne, és ledobna magáról mindeféle vértet, mezt, és csak az lenne, aki ő, bárki legyen is. Kedvellek, mert meg merem látni benned azt is, amit nem akarsz megmutatni. Talán jobban szeretlek azokért a rejtett dolgaidért, mint azokért, amelyeket nap mint nap a testeden viselsz. A szádból kihulló szavakat, amelyek álruhába öltöztetnek egy másik valóságot. Egy más gondolatot, egy másik érzést, súgja Alois hangtalanul egy képernyőnek, továbbra is Atticusra gondol, mint majdnem mindig, amikor ébren van.

Atticus, akit nem ismerünk, csak elejtett szavakból sejtjük, milyen lehet, egy irodában ül. Körülötte emberek, ki tudja, mire gondolnak, ebben az órában már kevesen a munkára, álmodoznak, akárcsak Atticus, és egyre gyakrabban néznek ki az ablakon. Tetőket látnak, darukat, a távolban dombok, hegyek, az ég. Atticus megkíván egy cigarettát, kimegy a teraszra és a korlátra dől, a lent járkáló embereket nézi, világgá menne most azonnal, egyedül vagy nem egyedül, nem tudja eldönteni, és ettől végtelenül szomorú lesz. A feleségére gondol, de nem tudjuk, hogy mit, csak reméljük, hogy valami jót és szépet, függetlenül attól, hogy egyedül menne világgá vagy vele.

Alois a teraszon cigarettázik, a lefekvéshez készülődő szomszédokat nézi. Mindig korán fekszenek, korán kelnek. Ezenkívül semmit sem tud róluk, csak hogy gyakran nyírják a fűvet. Nem akarok magyarázkodni, én én vagyok, és itt vagyok neked, amikor itt tudok lenni. Néha muszáj csak magammal létezni, éppen úgy, ahogy neked is, és mindenkinek. Amikor nem lakunk egymásban, akkor is együtt vagyunk. Tudod ezt, hát akkor minek a kérdés, a féltés, a gyankvás. Mit számít bármi, és micsoda a bizalom, ha ott a vonzalom – repeli Alois és azon gondolkodik, hogy már megint nem főzött vacsorát, és hogy ez most elnézhető magatartás-e? Visszamegy a teraszra, újabb cigarettára gyújt, sokat dohányzik, mondja majd valaki, aki csak a cigarettákat számolja, a szomszédok már pizsamában, nézik az esti mesét, nemsokára aludni fognak, pedig még süt a nap.

Alois gondolkodik, volna-e még valami, amit el szeretne mondani, de ismét Atticus áll a képben, nem tolakszik, csak áll egy bárpult szélére dőlve, és nézi, ahogy Alois ugrándozik, és megint nyakalja vidáman a sört. Sokat iszol, mondja Atticus, és rendel egy újabb kört saját magának, mert kör az ember, és minden pontján a körnek ő áll, bármit tegyen is, ez a körhinta nem áll meg, nem vesz fel más utasokat, pedig jó lenne néha valakibe belekapaszkodni, és nem arra kényszerülni, hogy elhitessük újra és újra magunkkal, hogy szédülni egyedül jó. Hogy egyedül szédülünk, azt soha sem bevallani, csak forogni, forogni, és azzal nem törődni, megáll-e a hinta valaha.

Folyamatos törődés az élet. Micsoda piszok ige ez a törődni, mintha minden, amit másokért teszünk, teher volna, és annak a terhére menne, amit magunkért tehetnénk, hogyha nem folyamatosan másokkal lennénk elfoglalva. Pedig már olyan jól hozzászoktunk ehhez, és akkor hirtelen kezd kimenni divatból. Miközben persze a reneszánszát is éli. De micsoda reneszánszát! A neohumanisták itt járnak közöttünk. Vagy éppenséggel mi magunk vagyunk azok. Ki tudhatná. Ha valaminek nincs neve, az nem létezik?

A szomszédok alszanak, vagy úgy tesznek, mintha aludnának, zajos körös-körül az éjszaka, denevérek surrognak és kutyák ugatnak, felbőg néha egy-egy motor, sziréna, kiabál valaki, gyermeksírás hallatszik a távolból, egyesek le, mások meg felkapcsolják a villanyt, a lakások kacsintgató szemek, egy másik szomszéd hangosan kortyolja a sört, zenefoszlányok, ismeretlen eredetű neszek, ajtócsapkodás.

Atticus valahol van, Alois magában járkal lábujjhegyen, a torkában újra ott a komor fájdalom, sötét és felköhöghetetlen, nem tudok magamnak semmit sem megbocsátani, mégis magammal kell élnem tovább, mondja valakinek, aki szintén ő, sötét van és mégis világosság, hideg a keze a meleg estében, nemsokára ennek a nyárnak is vége, halottak és virgonc élők, vidám társaságok halvány emléke, és a sírásoké, amelyek kellenek, ha már a lélekből szinte semmi sem akar felszakadni. Alois szíve nehéz lesz, és kisebb, összeszorul, mint egy ököl, egyszer az infarktus jele lesz mindez, és akkor majd nem fogom tudni, mit tegyek – gondolja. Várja is Atticust, meg nem is, aggódik a vacsora miatt, ami nincs, és nem tudja, mit adhatna helyette, de reménykedik, hogy valami mégis eszébe jut. *Örökre elveszve benned, mondd, hogy akkor is szeretsz, amikor éppen gyűlölsz* – dúdolja, és kilép magából, be a valóságba, amelyben az éjszaka, a szomszédok, a város, a szerelem, és egy újabb nyár, amelynek vége.

SZÁNTAI JÁNOS

Elvarratlan

1.

Kovács Pál jól megnézte a mennyezetet. Mindig ugyanabban a testhelyzetben ébredt. A hátán fekvé, feszesen összezárt ajkakkal. A nyál valahogy mégis odaszáradt a szája széléhez. A mennyezetén kis mélyedés jelezte a tekintetek becsapódásának helyét. Hat óra negyvenhárom perc.

Felkelt. Tizenkét lépés az ágytól a vécéülőkéig. A vécéülőke kék, tengericsillagos-kagylós mintázattal. Leült. Szeretett ülvé pisilni. Mint a nők. Közben rágyújthatott, elolvashatott egy verset, vagy elmélázhatott kedvére. Felállt, lehúzta a vizet. A vécéülőkétől a mosdókagylóig másfél lépés. A tükörből nem nézett vissza senki. Ki kéne cserélni.

A mosdótól a konyháig kilenc lépés. Kovács Pál kinézett az ablakon. A tűzfal téglái időnként átrendeződnek. Valószínűleg éjszaka. A való színe az éjszaka. És a visszája? Ezt olvasta egyszer egy könyvben. A kávé lepedékes volt a kiöntőben. Töltött. Ivott. Hideg volt, keserű. Ez sem rendkívüli.

A konyhától a szobáig húsz lépés. Az asztalon levélpapír. A papíron ez:

Kedves Mária!
vízi világban élek
érezem a mélység és a magasság
örvényes ízét a lélek
És néhány vessző. Így:

, , ,

Nézte a papírt. Meg kéne írni a levelet. De ehhez nincs mit hozzátenni. Hacsak azt nem, hogy... Az asztaltól a szekrényig egy lépés. Ruhadarabokat vett elő, felöltözött és elhagyta a lakást.

2.

Kiss Sándor kilépett lakása ajtaján. Szétnézett a gangon. Sehol egy lélek. Krémszín ballonkabátja zsebéből előhúzta a kulcsot. Megvizsgálta. Visszatette. Előhúzott egy másikat. Megvizsgálta. Visszatette. Előhúzott egy harmadikat. Megvizsgálta. Bólintott. A kulcsot bedugta a zárba, kétszer ráfordította. Szétnézett a gangon. Jobbra, balra. Aztán megint. Ugyanaz a helyzet. A korláthoz lépett, belenyomta a kulcsot a darvadozó muskátli földjébe. Földet kotort rá. Szétnézett a gangon. Sehol egy lélek. Bólintott, elindult a lépcsőház felé, dúdolni kezdett: Józsi néni, Józsi nééééni, ne tessék a gangra üüüüülni...

A lépcsőfordulóban ott állt előtte a házmesternő. Talán a vakolat alól ugrott elő. Jó napot, Sanyi bácsi. Kezeit csókolom, mondta Kiss Sándor felszájjal, és igyekezett eltűnni a falon keringő repedésekben. Jött csomag Svédből, folytatta a házmesternő. Képzeld, mit küldött megint az a kelekótya néném. Képtelen felfogni, hogy az uram négy éve halott. Elindultak lefele. Koppant a házmesternő cipője. Slatyogott a Kiss Sándoré. Az első emeletre érve a házmesternő parancsolóan felemelte jobbát. Máris jövök, mondta széles mosollyal, aztán eltűnt a lakásában. Ruszlik szoktak így, a konyhai edények mögött. Kiss Sándor előrecsúsztatta bal lábát a cipőben. Két számmal nagyobb cipőt viselt a kellenél. Merthogy sohasem lehet

tudni. Változik a világ. Jöhet egy véletlen. A sors. Vagy épp a gondviselés. És akkor jól fog az az egy-két szám. Épp elindult volna, amikor ismét eltűnt a ház mesternő. Most mintha a ballonkabát alól bújt volna ki. Tessék, Sanyi bácsi, a nyugdíjszelvénye. És nézze. Hát nem gyönyörű? Egy fekete műanyag zacskóból kényelmes, gumitalpú, barna trottőrcipőt kapott elő. És talál magára. Negyvennégyes! Kiss Sándor nézte a petyhüdtlen lógó cipőt. Köszönöm, kedves, motyogta. Na, viselje egészséggel! A ház mesterné beleejtette a cipőt a zacskóba. Az a kelekótya néném, amilyen tyúkesze van. Igaz, nem szóltam neki, hogy Béla meghalt. Nevetett, Kiss Sándor kezébe nyomta a zacskót és eltűnt. Most már végleg. Kiss Sándor elindult a földszint felé. Cipői slattyogtak a kövön. A zacskó minden lépésnél megzörrent a kezében. Mint az avar. További incidensek nélkül leért a földszintre. Visszanézett, fel, a gangra. Seholy lélek. Elégedetten bólintott és a kapualj fele indult.

3.

Molnár Mária kilépett a kapun és azonnal felnézett az égre. Mindig, mindenütt mennyezetek nehezednek ránk. Összehúzta a szemét. Résnyire. A festék pattogni kezdett az arcáról. Milyen édes, gondolta. Az ég vattacukorra emlékeztette. Ahogy szétolvad a szájban. Néhány szál mindig az orrára ragadt. Az orrát nem szerette különösképpen. Annak idején, a leányiskolai tornaórákon mindig orrhosszal nyerte a rövidtávfutást. Később, valamelyik szeretője (vőlegénye, férje), az a jó humorú, időnként megjegyezte: Az orrod olyan távolságtartó! Nevetni kellett ilyenkor. Tartod a távolságot? Ha, ha, ha. Társaságban végképp. A humoros szerető, vőlegény, férj úgy olvadt el, mint vattacukor a szájban. Halványzöld körömcipője kopogni kezdett az aszfalton. Morzejelek. Egyszer megfejttem, mit üzennek a lábaim. Kimondottan szép lábai voltak. Amíg ült, feküdt, guggolt, állt, szinte láthatatlanok. De amint megmozdult, saját akaratuk nőtt. 12 centi.

A halványzöld tűsarkak sárguló leveleket nyársaltak fel. Mint a parkőr szöges botja. A sétátérre érni, és remélni, nem csak élni, dúdolta. Útját megannyi aszfaltba mélyedő pont jelezte. 35 fok volt, árnyékban. Így:

. . . . .

A pontok egyenesen a tóhoz vezettek. A parton nem árult senki vattacukrot. Hétköznapi volt. Molnár Mária megnézte magát a víztükörben. Csinos! 85, 57, 89. Felnézett az égre. Délidő. A világ minden tornyában dalra fakadtak a harangok. Molnár Mária is délidős harangtoronnyá változott. Egyszer látott egy filmet, valamelyik szeretőjével, vőlegényével, férjével. A jó ember lelőtte a rosszat. Harangszóra. Úgy, de úgy szerette volna, ha érte is embert öl valaki. Ám a toronyórák, amik után igazodni igyekezett, minden alkalommal siettek. Vagy késtek.

Molnár Mária kibújt a körömcipőiből. Szépen elhelyezte őket a betonkarimán. Balra a bal. Jobbra a jobb. Aztán rálépett a tó tükrére. Hátha ma sikerül. Az égen hatalmas vattacukrok lebegtek. Molnár Mária bőre pikkelyeket virágozott. Nyakszirtje elegánsan felhasadt. Szembogarára hártya szállt. Kopoltyúk, uszonyok, áramvonalak szökkentek szárba. A test lázasan kihűlt. Egy villanás, és eltűnt a mélyben.

4.

Nagy Péter kibukkant a víz alól. Prüszkölt. Köhögött. Szemét marta a klór. Rossz ötlet volt eljönni az uszodába. Sötétkék boxernadrágja lebegett odalent, mint egy polip tintafelhője. Még rendes fürdőnadrágom sincs. Egy rádiós kvízen nyerte az uszodai kálváriát. Meg-

mondta, mikor jelent meg a piacon a Boci csoki. Bármilyen adat, szám úgy ragadt hozzá, mint a bojtorján. 1927-ben, természetesen.

Nagy nehezen kikászálódott a medencéből. Leült a szélére, lábát belelógatta a vízbe. Máskor nem válaszol a kérdésre, ha uszodai ingyenjegy a nyeremény. A Mágna Miska, az azért más. Jackie Chan 8 évesen kapta első filmszerepét. Valaki beugrott a vízbe. Pedig ki van írva, hogy szigorúan tilos. Nagy Péter összevont szemöldökkel bámulta a rendbontót, amint tovasiklott a víz alatt. Felállt, a fal mellett álló fapadhoz lépett, felkapta a pedánsan négyrét hajtott törülközőt, szétteregette, elkezdte dörzsölni a haját. Egy átlagos homo sapiensnek körülbelül 100 000 hajszála van. Szőkéknek, barnáknak, feketéknek több. Vöröseknek kevesebb. Nagy Péternek szintén kevesebb. De nem azért, mert vörös.

Hamar végzett a szárítkozással. Az öltözködéssel is. Fölösleges dolgokra nem szeretett időt pocsékolni. A nyereményt viszont muszáj volt átvennie. Megérdemelte. Tudta a választ. Ahogy a pi értékét is tudta. Ötven tizedesjegyig.

3,1415926535 8979323846 2643383279 5028841971 6939937510...

Egy lépés, egy szám. Az öltözőtől az uszoda bejáratáig huszonnyolc tizedesjegy a távolság. Diadalmasan köszönt a pult mögött ülő fiatal nőnek. A nyertes mosolya. Elhagyta az uszodát. A sarokig negyvenkét tizedesjegy. Át a zebrán, tizennyolc tizedesjegy. Hamarosan még ötvenet tudni fog. És akkor hosszabb távra is tervezhet.

5.

A véletlen, a sors, a gondviselés okozta? Nem tudni. De a napnak ebben a mézillatú, félig leeresztett redőny mögött kibontakozó füledt titkokkal terhes szakában történt, hogy Nagy Péter találkozott Molnár Máriával. A tizedesjegyek szembementek a morzejelekkel. Elhaladtak egymás mellett. Eltávolodtak egymástól. A találkozásnak semmilyen látható jele nem volt. De talán megváltozott kicsit a pi értéke. És az aszfaltba szúrt lyukak mintája is.

6.

Kovács Pál belépett a lakásba. Hat lépés az előszobától a konyháig. Kinézett az ablakon. A tűzfal téglái a megszokott rendben sorakoztak. A való visszája. Hosszú, unalmas nap volt. Valaki lövöldözni kezdett a hivatalban. Egy ügyfél, aki azt kifogásolta, hogy miért van annyi ablak a hivatalban, ha csak egynél lehet ügyet intézni. Különböző számokat kiabált. Aztán pisztolyt rántott és vaktában lövöldözni kezdett. A mérleg: három halott (egyikük maga a tettes), tizennégy sebesült. A rendőrség sokat pizsmogott a helyszíneléssel. Ez akkor most túlórának számít, vagy sem?

A konyhától a mosdóig nem jött ki a kilenc lépés. Csak hét. Még egyszer lemérte. Most sem. Talán a zaklatottság az oka. Hiszen le is löhették volna. Ott ült az egyik zárt ablak mögött és pasziánszozott.

Kovács Pál megmosta az arcát. Mély lélegzetet vett. Nem nézett a tükörbe. Minek? Megtette a másfél lépést a kék, tengericsillagos-kagylós mintázatú vécéülőkéig. Leült, rágyújtott. Maga elé fújta a füstöt. Túlélő vagyok. Felállt, lehúzta a vécét.

A vécékagylótól a szobáig kilenc lépés. Az asztalon ott hevert a levélpapír, rajta a sorok és a vesszők. Kovács Pál újraolvasta a szavakat. Örvényes ízek, ez szép. Jobb mutatóujjával végigsimított a verssoron. Holnap befejezem.

Levetkőzött, a szekrényhez lépett. Az egy lépés már jól kijött. A ruhadarabokat berakta a helyükre. Megtette az utolsó két lépést az ágyig. Lefeküdt. A hátára, mint mindig. Jól megnézte a mennyezetet. Ott, ahol kis mélyedés jelezte a tekintetek becsapódásának helyét. Huszonkét óra tizenkilenc perc.

SZILASI LÁSZLÓ

[Előtörténet]

Nem mondhatnám, hogy lettek volna fenyegető előjelek. De az is lehet, hogy voltak, csak nem ismertem fel őket. Talán voltak jegyek, jelek, tünetek, amelyek visszatekintve előre mutatónak tűnnek, de akkor még nem létezett az a jövő, ahonnan, mint immár valamiféle múltból, most visszanézhetek, hová mutathattak volna hát előre, nem volt hova.

A munka örömtelen lett, annyi bizonyos. Lassan elkopott a *Lust*, utólag belátható. Rád szigorodik a formát adó napirend. Már nem örülsz annak, aminek korábban igen. Úrrá lesz rajtad az anhedónia. Korábban mindenféle fáradtságot egy ellenkező irányú elfáradással orvosoltam. Túlolvastad magad? Áss! De aztán megszűnt az öröm. Öröm nélkül élni pedig nehéz. Magne-B6-tal próbálkoztam, meg az agyserkentő, immunerősítő és antioxidáns hatású ginkgo bilobával. A kínai csodafa varázsos levelei. Nem értek semmit, az az igazság. A február a hónapok novembere. Várhattam tovább az életmentő tavaszt.

A vekkerek különös szerkezetek. Mechanikájuk miatt nem alhatsz többet tizenkét óránál. A felhúzás ébresztőórán hiába állítasz be ennél hosszabb alvási időt, tizenkét óra múlva bizonyosan megszólal a csengő. Ez a gimnáziumban, hétvégén, néha gondot okozott. A gyerekek megszületése óta azonban minden reggel fél hétkor ébrednek. Megiszom fél liter langyos vizet, beveszem a gyógyszereket, mosdó, azután fogmosás. Kitanultam a rendszert, végighaladok a felső, majd az alsó fogsoron, három perc az egész, mire a végére érek, már fel is ébredtem, zuhany, borotválkozás, illatszerek. A rosszullet előtti fél évben azonban megbillent a rendszer. Hirtelen émelygés, villámgyors hányinger, előkészítés nélküli öklendezés. Nagyon mélyről indul, összeszorítja a gyomrodat, hatalmas erővel lök, taszítja kifelé a benti tartalmakat, néha feljön a langyos vízzel hígított gyomorsav, visszanyeled, nem akarod a Coaxilt újra bevenni. Ráhajolsz a mosdóra, próbálsz halkán kínlódni, suttogva káromkods, a gyerekek még alszanak. Hat vagy hét löket. Lassan véget ér. Nézed magad a tükörben, a szemed könnyes, hangosan lihegsz. Az émelygés kitart. A fogmosásának vége. Öblítesz, jöhet az antibakteriális Listerine, a savanyú szájszag mégis megmarad. Minden nap ezzel az álhányással indul. Visszataszító.

Reggelente elolvasok egy-egy verset a Bibliából, jobb, mint a napisajtó. Nálunk reggeli dicséretnek hívják az efféle szövegeket: elolvasod, próbálsz megérteni, egész nap veled lehet, hordozható meditációs objektum, portábel haza. A példa legyen most az, amire utolsóként emlékszem. 3Móz 13, 23.: *Ha vizsont megmaradt a fehér folt a helyén, és nem terjedt tovább, akkor gyógyuló fekély az. Mondja ki róla a pap, hogy tiszta.* A napi textust régen csak egyszer olvastam el. Aztán a kétszeres olvasás lett a rend. Aztán a négyszeres. Jött a nyolc. Itt már éreztem, hogy ez nem teljesen egészséges. Van benne némi kényszer. Túl sok a rituálé. Tombol a *Zwang*. Levittem az olvasási számot négyre, nem kevésbé kényszeresen. És aztán az

értelmezés. Miért fehér a folt. Miért nem terjed tovább. Gyógyuló fekély. Miért a pap mondja ki. Miért tiszta. Csak azért, mert nem terjed? Rátelepedett a napra a szöveg. Elfedte. Újra és újra előugrott. Néha elkéstem, visszatartott az olvasás. Szétesett a figyelem. Szétrobbantotta a szükségszerűnek látszó, de nem szándékolt koncentráció.

És ehhez még a fékezhetetlen dührohamok. Kiabálások a szereteteimmel. Leordítom a lányaim arcát. Miért nem tanulsz, letépem a fejedet, bekenem disznózsírral, és feldugom a seggedbe, bazd meg. Ütöm az asztalt, ordítok, teljességgel dialógusképtelen a viselkedésem. Érzem, hogy mindez helytelen, aránytalan és igazságtalan. Magamon is látom, hogy az ember tényleg egy önző, falékony húsdarab, miképp a hernyó, telhetetlen, mindég előre mász s harap. De képtelen vagyok megállítani az agresszív folyamatokat. Valami hiányzik, a haragom előtt mindig zöld a lámpa, akadálytalanul rohan tovább. Vezetem az autót, az anyám ül benne, vele is ordítok. Nem beszélhetsz így velem, nem beszélhetsz így az anyáddal, nem beszélhetsz így egy nyolcvanéves emberrel. De igen, rohadj szipirtyó, már hogyan beszélhetnék. Aztán pedig eltelik egy negyed óra, én meg kérhetem tiszta szívből a jó nagy bocsánatot. Ez is előre idegesít.

Harmincöt éve kosárlabdázom. Gimnáziumi csapat, megye kettő, megye egy, NB II., aztán meg a lassú levezetés, heti három, heti kettő, heti egy alkalom, két teljes óra egy aszimmetrikus tornacsarnokban. Az utolsó fél évben lassú, veszélyesnek tűnő, fényes villogás a szemben, ütemesen csillog a periféria. Oldalra nézel, eltűnik. Előre nézel, visszajön. Kemény a fény, majdnem üt. Aztán meg elhal. Ül az öltözőben. Mindenki vicceket mesél, zuhanyozik. Csak kuporogsz ott, egyedül. Azt hiszik megöregedtél, igaz is lehet. Villog, csillog, vibrál az egész, a ritmus üteme egyenletes, de megmagyarázhatatlan. Nem a szív, nem a légzés, nem a kosárlabda ősi szinkópája. Hanem micsoda. Nem lehet megmondani. A zuhany alatt sem múlik el. Hazafelé sem. Otthon lassan megiszol egy sört. Lassan múlik, nem is érted, miről beszéltél, nem érted, mi volt. Semmi, alighanem. De aztán visszatér.

Másik este, másik sör, révedezel, hasznos este a szedálás. BL-meccset nézel, részesülsz Európából, ha talán nincs is már. Mindenki által ismert nevek, boldog-boldogtalan ezt nézi, nemzetek fölötti a kohézió: ez az illúzió. A saját felpályán csak a kapus. Kemény harcok a tizenhatos körül. Voltaképpen nem történik semmi, semmi statisztikázható. Mégis jó a meccs. Nagyon érthetsz hozzá, ha képes vagy meglátni. Nagyon érthetsz. Nagyon. Iszol még egy kortyot. Jobb kézzel emeled fel az asztalkáról az üveget. És csak ekkor veszed észre, hogy az egész tested görcsben áll. Percek óta görcsben. Az izmok már el is fáradtak, a fáradtsággal jeleznek. Még a végén izomlázad lesz, izomlázat kapsz egy ültő helyedben, felhalmozódik a tejsav, vagy csak szakadnak az izomrostok, egyformán fáj, mindegy. A szedálás alatt ott rejtőzik a feszülés, parazita izomgörcs, észre se vetted. Próbálsz leállítani. Jobb. Aztán észreveszed, újra feszülsz. Elengeded. Iszol. Újra feszülsz. Talán egy füles fotelt kellene venni az Ikeából, Strandmon, Skiftebo zöld, 59.990 HUF., vagy valami delikát a Vateráról, abban talán jobb lenne. Vége a meccsnek. Fáj a vállad. Alig van már reggelig időd.

1997 nyara óta egy Coaxil nevű antidepresszánson élek, hatóanyaga tianeptine, 12,5 mg draszt, napi három tableta. Vannak, akik nem hiszik el, hogy a depressziót gyógyítani lehet a központi idegrendszerre ható szerekkel. Nehogy már pusztá vegytan legyen az a híres lélek. Hogyan is lehetne. Szerintem remek a gyógyszer. Szeretem. Coaxilt mindenkinek! Azt viszont nem lehet tudni, hogy ez a gyógyszer, két évtizednyi szedés után, mit okoz a központi idegrendszerben, mit okozott az enyémben, okozott-e valamit. Emeli a szerotoninszintet.

Meg a dopamint. De vannak-e tartós tünetek. S vajon mifélek. Senki nem tudja. Vagy csak nincsen híradás.

És talán van, talán lehet az egésznek valamiféle nyelvi előprogramozása is. Előre beleírod magadba a betegségedet, beleírod magadat a betegségedbe. *Jaj, ne legyél már ennyire hülye, agytumort kapok tőled, bazmeg!* Ezt talán nem kellett volna annyiszor mondanom. Anyám is ideges típus, az anyja is az volt, két nő, aki előbb üt, csak utána kérdez: megörökölhettem tőlük a vehemens géneket meg a szociokulturális környezetüket. De a szavakra jobban vigyázhattam volna. Nagyanyám szerint nem volt szabad pofont adni: a gyermek arca az Istené. Anyám is hisz ebben. Most hetvennyolc éves, az anyja hetvennégy évesen halt meg. Mégis az anyja, pedig a lány már idősebb nála. Tőlük tanultam a tumort. Nem ártott volna némi kritika. És talán akkor sem kellett volna öntelt módon hangoskodnom, amikor egy irodalmi beszélgetésen az orvoskar civilben idegsebész dékánhelyettese hozzászólt a nyilvános szövegértelmezéshez. *Ja, én meg majd agyakat műtök helyetted a hétvégén, köcsög.* Nem bírtam magamba fojtani. Volt némi nevetés a közelben. Tetszett nekik a morgásom. Szabad a véleménynyilvánítás. Ius murmurandi. Elégedetlen morgolódás. Hörög a plebs. Talán mégsem kellett volna kimondanom.

És aztán: 2015. február 10., kedd, Szeged, Egyetem u. 2-4., BTK, Sík Sándor terem, nagy társaság, régi magyar irodalmi szeánsz, negyed hét körül – teljes filmszakadás. Az óra elejére talán emlékszem. Keres-éri Köleséri Sámuel és a korai európai felvilágosodás. Közben talán tényleg villogott egy régi, zártatos neoncső. Se előtte, se utána semmi. Kiesett két nap. Utólag a legfontosabb szemtanútól tájékozodom. Grand mal epileptica vagy talán status epilepticus: oka egyelőre ismeretlen – efféleket vélek hallani, ki tudja, hol, lassú a tudati feltisztulás. A rohamot állítólag előre meg lehet érezni. Ha megérzed, az az aura. Állítólag csodálatos érzés, mennyei eufória.

A közvélekedés szerint a zombi vélhetően az afro-karibi vudu hit egyik hiedelméből az euro-atlanti kultúrkörbe átszármazott fantáziaalak. Eredetileg a zombik olyan halottak, akiket egy hatalmas mágus élesztett fel, hogy neki szolgáljanak. Élőhalottak, vagyis egykor meghalt, magasabb rendű idegi funkcióikat általában elvesztő, állati szintre süllyedt, holttest voltak ellenére mozgó és tevékenykedő, felbomlásban lévő lények, ijesztő és nagy tömegben mozgó szörnyetegek. Az én magyarázatom egyszerűbb. Grand mal. A beteg ember elvágódik, felordít, nem lélegzik. Ráng a teste, habzik a szája, megsebzí magát, maga alá ürít. Múló a tudatzavara, ködös az ébredése, lassú a feltisztulása. Nem emlékszik a rohamra. Előtte, utána semmi. Az epilepsziás roham sokkoló esemény. A test tudat nélkül is létezik. Ráng, sebez, ürít. Nagy ritkán feláll, mozog. Üres a tekintete. Elszabadul. Az ember az élőhalottak történeteivel oldja ezt a traumát.

(Klinikai zárójelentés, Neurológiai Klinika, 2015. 02. 11., anamnézis) SBO érintésével sürgősséggel került felvételre élete első végtágrángatózással társuló eszméletvesztéses rosszullétét követően. Oda OMSZ szállította. A rendelkezésre álló információ szerint oktatás közben lett rosszul: kb. 1,5-2 percig tartó, egész testre kiterjedő végtágrángatózással társuló, eszméletvesztéssel járó rosszullét zajlott, mely során vizeletét elengedte, székletét tartotta. A rosszullétet követően tenebrosus volt, majd még 3 alkalommal volt hasonló rosszulléte az SBO-ra érkezéséig. Hozzá tartozók elmondása szerint reggel óta általános rosszullétre panaszkodott. Korábban hasonló rosszulléte nem volt. Felvételtkor testszerte jelentkező izomfájdalmon, általános rossz közérzeten felül más panaszt nem említ.)

BERSZÁN ISTVÁN

Szélbe írt dal

Nedvek fürge vonói
a rostok néma húrjain.
Gyökértalpak ropják
sziklaközök feszes csizmaiban.

Szilaj derékkal, szál-sударasan
megdől, kileng a törzskolosszus.

Vállukon összefont karokkal (és korokkal)
bükkök járják önfeledten
az évgyűrűkerengőt:
rügyfakadástól lombhullásig,
lombhullástól rügyfakadásig.

Fény zuhog vagy eső sugárzik,
harmat pendül vagy csendkristály havaz,
az idő is táncban jár,
és áll a bál – halálig.

FEKETE VINCE

6 haiku a hatvanéves Egyed Emese köszöntésére

Fűtésszezon

A vérerekben
surrogó idő. Kazán
dohog, mint a szív.

Ősz

Diók potyognak.
Halomba hull a levél.
Eltűnő időnk.

Körforgás

Madarak dala.
Tücsökcirpelés. Nappal
és az éjszaka.

SMS

Száraz levelek
áznak őszi esőben.
Búcsúzik a fa.

Éjszaka

Színültig telve
a kert, az udvar, a ház
már nyugalommal.

Költő

Örül a fa, mert
újra kihajtott, újra
virágzik, terem.

SIRATÓ ILDIKÓ

Haiku-szorú Emesének

Előhang (ritmikus prózában)

Mesterünk, Barátunk,

köszönténém koszorúval a költőt, paláستtal a tudóst, szív- virágokkal a tanárt, de csak fehér felület és billentyűnyomásra születő betűk vannak előttem, hogy vigyék hírét születésnapodnak és emlékeztessenek író s olvasót régi és alig-múlt közös percekre, közös gondolatokra.

Jó, hogy föltámadhatnak az emlékek, jó, hogy találunk ürügyet és okot a találkozásra, fizikai és szellemi együttlétekre. Köszönet Neked és köszönet a sorsnak.

Irodalom és régiség, nyelvek-kultúrák és a színház sodrában sokat kaptam magam is Tőled, amit mint más társaid és a tanítványok, visszaadni nem tudhatunk sosem. De a beszélgetések, a szíves szavak jelzik talán jelenléted, figyelő tekinteted, átható emberismereted jelentőségét – nem marad nyomtalanul sem a tudós, sem a költő, ki emberlelkébe önti tudását és alkotó érzékenységét.

Viszonzás csak a köszöntő, a szándék nemes, fogadd szívesen, ha nem is mindig méltó az ünnepelthez. Mesteri szonettkoszorú messze meghaladná az ünneplő író-ember képességeit, hát csak e haikukból¹ font dísz ékesítse nemes homlokod – kívül s belül.

1

kék színben égnek
zenélnek édes igék
múltak kútja mély

2

mélybordó fényben
röpül a bársony kárpit
csevegés elhal

3

elhallgat a vers
szónoklat hangzik föl már
táncszóra mozdul

4

mozdulatlanul
haladnak gondolatok
szívtől a szívig

5

szív igazolja
szavakkal lendületét
színpad a vers is

6

vers istene szab
keretet gondolatnak
határa szabad

¹ Az eredeti japán műfaj formáját megtartottuk, a kizárólag természeti képeket és jelenségeket szono mama (éppen ilyen) elv szerint megjelenítő tartalmi jegyet ünnepi tárgyunkra, alanyunkra mint éteri fenomenonra vonatkoztattuk. A címzett és az olvasó aktivitására ugyanúgy apellálunk, mint a japánok, sőt, a posztmodern mértékek, ritmusok és reflexiók visszhangzó harangütései szabadon csenghetnek tovább az ünnepi zajban.

7
szabadon lendít
föl ritmushintájával
vezet az égig

8
égi gépekkel
ereszkednek angyalok
most közibénk is

9
isteni küldött
nem égmagasból bukkott
ki örvendeztet

10
örvendeztetvén
éveket számlálni rest
lelkünk ünnepel

11
ünnepelhetjük
szavak színek és bábok
aki érti mind

12
mindenkinek ad
lelket röpiülni tanít
verset tanul s tud

13
tudósnak erős
mintakép az embernek
érzékenyen nő

14
nővér-gesztusok
emlékét hordozom én
tudós költőét

15
költő éteri
szárnyaival egy tudós
szállani kezdhet

16
kezdheti értve
bontani szavakba foglalt
szívröptek titkát

17
titkától futni
vissza a biztos tények
menedékébe

18
menedékébe
mégse találhat Platón
barlangja sivár

19
siváran tárul
szavakból rakott színpad
emberlelket vár

20
várni a tapsra
költő s tudós hiába
is tanulna hát

21
háttérből rendez
ésszel az angyal pedig
szárnya a függöny

22
függönyünk a szárny
theatrum mundi felé
emel a jelen

23
jelen a jelen-
lét mint felhőmagas ég
és színpadra lép

24
lépte nyomtalan
a jele csak létének
hattyúének mind

25

mindenben jelek
és nyomok keringenek
lent és fönt a lét

26

létlen- s tétlenség
lélektelen kék szépség
hideg kor-idol

27

idolok soha
föl nem oldott kövéből
nem épül korridor

28

korridor melyen
két nyár között lép a fény
évszázad épül

29

épület szóból
katedrális mi emel
följebb és mind föl

30

földön katedra
áll és álfal és színpad
ez az emberé

31

emberére lel
minden teremő erő
isteni ige

32

ige igézet
képrázat játszik velünk
varázsol a szó

33

szórja a fényét
ember költő nő tanár
szigorún nevel

34

nevel komolyan
magas igénye terem
s méltó lehetsz még

35

mégis megállít
kimódolt tudóskodást
natura nem tűr

36

türelem zenél
mesterszavak születnek
gyöngéd nem gyöngé

37

gyöngé gyöngyök
peregnek mire képes
a vers a próza

38

prózai témák
néma sorokat fűznek
fűzfapapírra

39

pírral kel a nap
nyugaton de otthon is
festett egeken

40

ege kendője
felleg melybe anyaszív
betakarózik

41

akarózik már
pihenni de nem lehet
fáradni sem még

42

még emléke él
minden képnek és hangnak
átadni kényszer

43

kényszerűségek
természetelvek mit sem
fordítanak hát

44

hátra sem nézve
emléket idéz a szó
vacog az ágon

45

ágon mókusok
lásd fölszaladó lányok
a lélek után

46

utánuk rebben
itt maradt asszonyoknak
a közös emlék

47

emlékek élnek
dialógusok árnyán
hunytán a fénynek

48

fény nekünk meleg
égő hő a sötét is
otthonos nyáréj

49

éjbe ragyogó
szép városod és várad
múltja angyalt küld

50

küldönc szavaink
léggömbként szállnak felé
el sosem érik

51

érik s lehullik
almák gömbje lábunkhoz
ég s föld lesz eggyé

52

eggyé mind közül
egyetlen kiválasztott
hasonló de nem

53

nem ugyanolyan
nem ismétlődő egyed
természet-áldott

54

áldott ajándék
boldogok ünneplőid
röpül a lelkük

55

lelkükkel szívük
tudós szellemük szárnyal
telve reménnyel

56

reménnyel hátha
az angyalszárnyú idő
elsöpör hibát

57

hibát és bünt vált
majd új tavasz ujjja jóra
értékre hiányt

58

hiánytalanra
mosva évtized múltán
ünnepi fényed

59

fénye dicsőbb lesz
mint mi ezen ünnepen
sejlik áthatva

60

hatvan évednek
erős szárnyain röpj
Emesénk tovább

JUHOS-KISS JÁNOS

Csalódott szívünk

Botorkálunk a csúf világban,
lelkünk kolonca akadályoz:
kivert kutyának nyakában!

Egek alatti hitványságban,
csalódott szívünk visszahúz:
eltévedt, kis fénysugárban!

Budapest, 2016. július 13-án

PS: 1788. július 13-án Kassán jelent meg az első magyar nyelvű irodalmi és kritikai folyóirat, a *Magyar Museum*. Az első számot a Kassai Magyar Társaság kezdeményezésére adták ki: Kazinczy Ferenc, Batsányi János és Baróti Szabó Dávid.

BALÁZS F. ATTILA

Énekel a fa

*a madarak lenyelték a hangot,
de begyükből felbugyborékkolt:
dallamok, szavak, formák potyogtak
az avarra.*

„a fák énekelnek” – mormogja a költő
monitor fénye mélyíti ráncait
nem látja, hát nem tudja:
ez már az öregség jele –

tovább pötyög a billentyűzeten
mindent elment valahová:
tán egyszer megnyitja valaki...

*a fák tovább énekelnek
de nem jelent semmit*

Puzzle

ma hétfő van vagy péntek?
ha vasárnap lenne, nagyobb lenne a csend
összeszedem tagjaimat a fürdőből,
hálósobából, konyhából
ilyenkor reggel –
és mint puzzle-t összerakom őket

a naptárban a számok és betűk összekeveredtek,
hogy nagyobb legyen a káosz, ha összezavarodok,
megnézem a neten vagy a napilapban,
melyik világba pottyantam ma
ki nyomát kövessem a sivatagban

a kávé kifolyik olajosan
és versemben elkezdődik a holnap

Kolozsvár

ülünk csendesen beszélgetünk
majd nagyokat hallgatunk
nézzük a jövő-menő embereket
megfeszült póráz végén
a mindent megszolgáló ebet

könyökünk az asztalon
lábunk lazán az asztalteretnek támasztva
hullámosra összehajtogatott újság
finoman remegő kezed alatt

galambok csipkedik
az asztalok közti morzsákat
fény törik a kés pengéjén
a langyos sör elveszti fényét a pohárban
a nap fényesre törli a köveket
a szél mint szerető anya
gyengéden megsimogatja arcunkat

olyan a világ körülöttünk
mint félig kirakott puzzle
mi sem illünk bele a képbe
gondolod
de nem szólsz semmit
tüzet adsz neki és nézed a nyugtalan
füstkarikát

az acéloszlopon az óra számlapja rozsdás
a mutatók
mint görbe felkiáltójelek mozdulatlanok

keresztbe teszed a lábad
a kopott asztal alatt
megnézed mobilodon hány óra
késik a pókerarcú pincér
a háború előtti kocsma teraszán

SZENKOVICS ENIKŐ FORDÍTÁSA

FRANZ HODJAK

Homokkal teli bőrönd (regényrészlet)

Bernd Burger már megint nem tudott úgy kávézni, hogy közben ne kelljen valamire gondolnia, s ettől majd megőrült, és mindig, amikor majd megőrült, arra gondolt, hogy a szögesdrót tanította meg őt látni, s minden, ami mögötte volt, sandítani. Eszébe jutott, hogy egyszer Kolozsváron, épp amikor a kávéját ízlelgette, mégpedig ugyanabban az órában, mint amikor most, a pöchlari szállodában iszogatja a kávéját, valaki hevesen verni kezdte az ajtót. Bernd Burgernek akkoriban ugyanúgy, mint mostanság, semmire nem volt kedve gondolni kávézás közben, ezért nem is reagált rá; a kopogtatás viszont egyre erőteljesebbé vált s átment ajtórugdosásba, így hát felöltötte háziköntösét – Bernd Burger ugyanis mindig mezte-lenül kávézott –, és kinyitotta az ajtót. Az ajtó előtt ott állt valaki, aki mosolyogva igazolni akarta magát. Nem szükséges, intette le Bernd Burger, majd megkérdezte: És akkor most őrizetbe fognak venni? Ez a valaki, mintegy válaszként, kacsintott egyet, s azzal kivett egy csészét a szekrényből, és teletöltötte kávéval. Ugyan már, mondta az első korty után, s igen-csak otthonosan érezve magát, bement a nappaliba, kényelembé helyezte magát a fotelben, s így folytatta: mi, ügynökök, szemet, sőt szemeket tudunk hunyni a dolgok felett, semmi egyebet nem kérünk öntől, mint hogy hagyja magát megmenteni. Hatalmas esélyt adunk most önnek, melyet ha elfogad, olyan lehetőségek nyílnak meg ön előtt, melyek minden képzeletét felülmúlják. Tudjuk, hogy különféle történetekbe keveredett, melyeket ön szó szerint keresett, csak hogy az erkölcsét bomlaszthassa. Mi most meg szeretnénk önnek adni az esélyt a rehabilitására. Ön túl sokat vitatkozik Istennel, ami eltávolít a hazafiságtól, ön túl sok nőt szeret, ami eltávolít a hazafiságtól, ön túl sokat töpreng mindenfélén, ami eltávolít a hazafiságtól, és én csak annyit mondok, Isten hátat fog önnek fordítani, úgyhogy már nem lesz, akivel vitatkoznia. A szeretők is elhagyják, s meglátja, majd rájön, hogy a szerelem nem valamiféle tartós rend, sőt mi több, a gondolatai is magára hagyják önt. Rettenetesen egyedül lesz. Semmi ellenvetésem egy csipetnyi magány ellen, az ember úgy érzi, hogy nem értik meg, hogy igazságtalanul bánnak vele, az ember zúgolódik, az elégedetlenség pedig egyre csak növekszik a magányban, az igazságérzet elvész, és ez így van rendjén. A magány hatásos terápia, de csak akkor, ha felnyitja az ember szemét a hazafiságra. És mialatt ez a valaki folyamatatosan az új emberről beszélt, akinek soraiba való felvételre ez a valaki Bernd Burgert is szorgalmazta, Bernd Burgernek hirtelen eszébe jutott egy diktátorral való találkozása. Kisebbségekkel való találkozó volt ez, mely kisebbségek soraiba kétségtelenül Bernd Burger is

beletartozott, persze nem ennek a találkozóknak az értelmében, s Bernd Burger csakis azért akart ezen részt venni, hogy később ne tegyen magának szemrehányást. A diktátor idősen tűnt. Minél többet beszélt, annál jobban kezdett megrepedezni az arcára vastagon felvitt sminkje, beleizzadt ugyanis azon igyekezetébe, hogy a papírlapon álló mondatokat kibetűzze. A tapsolók azonban áthidalták a diktátor zavarát: a zavaráról tanúskodó szünetekben felálltak és jelszavakat skandáltak és helyeslően tapsoltak, míg a diktátor magához tért és beszédét folytatni tudta. Ilyenkor a tapsolók mindig megnyugodtak, és alighogy a diktátor befejezte öndicséretét, szót kért egy magyar író, aki erős magyar akcentussal beszélt a román nyelvet. Kényszerű, ám a legjobb kabaré volt, amiben valaha is részem volt, gondolta magában Bernd Burger. Az író a pozitív tulajdonságok regiszterének összes létező elemével felruházta a diktátort, és már a felsorolandó pozitív tulajdonságok hatodik oldalánál tartott, amikor szidni kezdte a Svéd Akadémiát, amiért még nem ítélte oda a diktátornak a Nobel-békedíjat, majd folytatta a sort, olyan vicces románsággal, hogy maguk a tapsolók is kemény erőfeszítéseket tettek, nehogy hangosan kikacagják, és akkor Bernd Burger csodálkozni kezdett. Sosem gondolta volna, hogy a pozitív tulajdonságoknak ily hatalmas regisztere lehet, s egy tapsoló, aki Bernd Burger mellett állt, megjegyezte, hogy ez az író minden bizonnyal a bolondokházából szabadult. Bernd Burger viszont azt gondolta, nem, nem ő szabadult onnan, hanem mi mindannyian a bolondokházából valók vagyunk, azonban ezt nem merte közölni a tapsolóval, mert félt. A terembe lépve Bernd Burger észrevette, hogy szinte minden szék foglalt. Újságok heverték a székeken, kabátok, jegyzetfüzetek, mappák, mellények, á, szóval foglaltak, á, szóval egy kisebbségekkel való találkozó ez, mely kisebbségek megint csak kisebbségben vannak. Bernd Burger attól félt, hogy a diktátor magányában, e sok jó tulajdonság hallatán magába roskad, és abban reménykedett, hogy félbeszakíthatja az író, hisz nem mehet ez így a végtelenségig ebben a nagy magányosságban. Ám a diktátor csak malmozott, miközben láthatóan lenyűgözte az a tény, hogy valaki még rosszabb románsággal beszél, mint ő. Néhány nap múlva minden egyes éjszaka műanyag zacskókba csomagolt szarral hajigálták az író villáját, így hát sosem tudta a szart lemosni magáról. Egyszer a szardobálók összecserelték a villákat, és a szart a szemben levő villára kezdték hajigálni, melyben egy képzőművész lakott, aki válaszképpen kiakasztott egy táblát ezzel a felirattal: az író nem itt lakik, hanem velem szemben. Nos, Bernd Burgernek most végig kell hallgatnia az ügynök erkölcsi prédikációját, aki igazolni akarta magát, és aki elmagyarázta Bernd Burgernek, hogy neki nem kell igazolnia magát, mert ő hisz neki. Bernd Burger unalmában egy légyre összpontosított, mely a bal kezén sétált fel s alá, s unalmában Bernd Burger kinyírta a legyet, ami az ügynököt igencsak érzékenyen érintette. Pontosan erről van szó, mondta, meg akarjuk semmisíteni az ellenséget, no de önnek csak annyit kell tennie, á, de hiszen ön úgy néz ki, mint egy híres színész, minden bizonnyal fényes temetésben lesz része, s mi ezt sem akarjuk megakadályozni, szóval önnek csak annyit kell tennie, hogy holnapután, és ezzel láthatja, mennyire megbízunk önben, hisz fontosabb rendeltetést szánunk önnek, melynek a kölcsönösségen kellene alapulnia, mi mindannyian együtt akarunk az új emberen dolgozni, és mi haszna annak, ha a konzervatórium rektora, mialatt mi az új emberről beszélgetünk, elalszik, és álmában azt mondja, negyven éve dolgozunk az új emberen, mikor lesz már végre kész, mert különben hiábavaló volt ez az egész munka és az idő is elveszett, soha többé nem jön vissza, én nagyon is elleneztem a letartóztatását, főleg mert az új ember mellett tett hitet, igaz, rendkívül szerencsétlen módon, a főnököm viszont a letartóztatása mellett volt, mind a régi, mind az új emberének, ez ellen semmit nem tehettem, tehát önnek holnapután tizenhét óra körül egyszerűen csak véletlenszerűen el kell haladnia a Melody vendéglő előtt, és

véletlenszerűen rettentően meg kell szomjaznia a sörre. A főpincér minden bizonnyal tudni fogja, ugyanis a vendéglő, mint mindig, most is tele lesz, szóval a főpincér minden bizonnyal tudni fogja, hogy egy asztal le van foglalva az ön számára. Mialatt az ügynök győzködni próbálta Bernd Burgert, hogy neki holnapután tizenhét óra körül véletlenszerűen a Melody előtt kell végighaladnia és véletlenszerűen rettentően meg kell szomjaznia a sörre, Bernd Burger eszébe villant, mit mondott neki folyamatosan egy pap, akivel jó barátságban volt: Bernd, te annyit vétkeztél, s továbbra is annyit vétkezel, engedd meg, hogy megtartsam a gyászbeszédet. Az Úr nevében megbocsátok neked, gyöngé ember vagy, no de Isten mindenkinek megbocsát, még a gyöngéknek is. Nem, Toni, válaszolta Bernd Burger minden egyes alkalommal, nekem senki sem kell megbocsásson, s neked sem kell tartanod semmiféle gyászbeszédet, de ha mindenképp ott akarsz lenni a temetésemen, akkor, míg a koporsómat a sírba leengedik, meséld el nekem a legközönségesebb viccet, ami a világon létezik. Az ügynök így folytatta: rövidre fogva tehát, önnek, amikor holnapután tizenhét óra körül véletlenszerűen elhalad a Melody előtt, és véletlenszerűen rettentően megszomjazik a sörre, akkor csak be kell mennie. A főpincér minden bizonnyal tudni fogja, hogy egy asztal le van foglalva az ön számára, ön meg azt ehett meg ihat, amit akar, az ügynökség állja a cekket. Három összetolt asztalnál, melyek pontosan az ön számára lefoglalt asztal mellett állnak, az Amnesty International-küldöttség tagjai fognak üldögelni. Önnek pedig nagyon magányosnak, kétségbeesettnek és jóságosnak kell tünnie. A küldöttség, legalábbis az információink szerint, nagyon adakozó, az asztalukhoz invitálják önt, de ne felejtse el nagyon magányosnak és kétségbeesettnek tünni. Ez a delegáció a szélességi fokunk iránt fog érdeklődni, és minket, az ügynökséget természetesen érdekli, hogy miért érdeklődik a szélességi fokunk iránt. Az összes küldöttségi tag jól beszél németül, tehát semmiféle megértésbeli nehézségük nem akad majd, legalábbis ami a beszédet illeti. Önnek csak a mi jobbfejta szabadságunkat kell a védelmébe vennie és figyelnie, s jól figyelnie arra, hogy miért akarják ezt ők megszűntetni. Nekik természetesen semmiféle érveik nem lesznek, hanem egyszerűen csak locsogni fognak, és amiről csak úgy locsognak, nos, az érdekel bennünket. Míg az ügynök Bernd Burgernek mindezt elmesélte, azaz hogy mi érdekli annyira az ügynökséget, Bernd Burger szépen elaludt, majd miután az ügynök Bernd Burgert felébresztette, Bernd Burger csak ennyit mondott, nem, holnapután nem lehet, holnaputánra ugyanis betegnek írtam ki magam. Egy szeretőmet várom holnaputánra. Igen ám, de, mondta az ügynök, nekünk egy hazafias megbízásunk van az ön számára, mi segíteni akarjuk önt abban, hogy egy fontos megbízatást véghezvigyen. Hát sajnos nem lehetséges, mert holnaputánra betegnek írtam ki magam. Bernd Burger e látogatást követő harmadik napon bement a szerkesztőségbe, ahol Gernhart Vogelbe botlott, akinek a szeme olyan vörös volt, mint egy jonatánalma, olyan ferde, mint egy törpekörte és akkora, mint egy óriásdió. Mi történt, Gernhart? – kérdezte Bernd Burger. Te, válaszolta Gernhart Vogel, tegnap délután tizenhét óra körül véletlenszerűen elhaladtam a Melody előtt, és véletlenszerűen rettentően megszomjaztam a sörre. Az egyik asztal véletlenszerűen üres volt, és három összetolt asztalnál az Amnesty International küldöttsége ült. Meglehetősen magányos voltam, kétségbeesett és lehangolt, és valamit németül motyogtam magam elé, mire a küldöttség, mivel minden tagja beszélt németül, az asztalukhoz invitált engem, és csak beszélünk és piáltunk és ettünk, és aztán magukkal vittek a szállodába, ahol tovább ettünk és piáltunk és beszélgettünk, és most onnan jövök, egy percet sem aludtam. Ó, Istenem, gondolta Bernd Burger, mennyire magányos lehet ez a Bernd Burger, mennyire magányos lehet az ügynökség, amiért Gernhart Vogelt nem figyel-

meztette, nehogy elárulja a scénáriót, mert esetleg mások is ismerhetik, miként Bernd Burger is, ó, Istenem, gondolta Bernd Burger, ez a világ e sok magány miatt fog tönkremenni.

SZŐCS GÉZA

A Carbonaro-történetekből

A hegyekben

Egyszer autóstoppal jártam a Ponor Várai és a szkerisórai jégbarlang környékét. A furgon, amelynek sofőrje Boroskrakkóban vett fel, váratlanul, egy számomra ismeretlen erdőség közepén kínlódni kezdett, a motorból valószínűtlen hangok törtek fel, mintha valaki a végrendeletét olvasná föl szaggatottan, köhögésrohamok között kínozza magát, hogy végigjusson a szövegen. Aztán elhallgatott.

Egy erdei bekötőútnál álltunk. A sofőr káromkodott, a Möszit emlegette, belerúgott a kocsiba, rágyújtott, majd szót sem szólva hozzám, kérdéseimre sem válaszolva elindult a földúton, amelynek, úgy véltem, egy fakitermeléshez kellett vezetnie.

A kanyarban visszafordult és felém nézett, amit hívásnak értelmeztem. Elindultam utána, s szűk fél órán belül valóban megérkeztünk egy fatelephez. Évszázadok óta működhetett, még egy kis üzem is tartozott hozzá, amelynek kapuján az a felirat állt, hogy EREDETI... SAKKTÁBLA. A két szó közül lekophatott a tulajdonos eredeti neve, mondjuk: Eredeti Mayer Sakktábla vagy valami hasonló. Mint később kiderült, az itt készült sakktábla nem 8x8, hanem 7x7 mezős volt, ha jól láttam, a vezérszárnyi huszár hiányzott a tábláról meg előle a gyalog. Másnap kaptam egy ilyen készletet ajándékba, de végül otfelejtettem.

Ebben az üzemcskében lakott egy gerendaházban az őr és a családja. Már alváshoz készülődtek, amikor megérkeztünk. Barátságos román emberek voltak, nagydarab szőke népek, és felfogván, mi történt, rögtön szervezni kezdték számunkra a szálláshelyet. Nekem a halott ágya jutott, a Pátu Mortuluj, ez most bizzarr csengéssel bír, de akkor nagyon természetes volt, és semmiféle misztikus következménnyel nem járt benne töltött óráimat illetően. Tény viszont, hogy az éjszaka közepén egy ízben felriadtam, talán a bekapcsolt rádió recsegésére. Kint a csillagok hunyorogtak, bent a szobában a készülék zöld varázsszeme. 2 óra 47 perc volt. És ahogy felkeltem, hogy kikapcsoljam a rádiót, meghallottam, amint a háziak félhangosan valamilyen ismeretlen nyelven beszélgetnek. Nem nehéz ilyenkor megijedni, de annyira békésen társalogtak, hogy semmiféle rossz érzésem nem támadt. Viszont kíváncsi lettem, milyen nyelven beszélhetnek ebben a családban: az világos volt, hogy még hasonlót sem hallottam soha.

Reggel a sajt és az áfonyapálinka mellett úgy gondoltam, fényt derítek a titokra. Messziről kezdtem. Mi volt ennek az üzemnek az eredeti neve? faggattam a családfőt. Töprengett, a baltáját élesítgette, végül azt mondta: ez volt az Eredeti cég. Aztán megkérdeztem, milyen nyelven beszéltek egymás közt éjszaka. Nevetett. Szája és fogai ellentétesek voltak az óramutató járásának irányával. Hiszi, nem hiszi, dákul – felelte. – Azt állítja, vannak még dákok? – Hát, vagyunk még néhányan. – Az iskolában nem ezt tanultuk. Én úgy tudom, hogy a dákok már kétezer éve eltűntek: mind elpusztultak vagy beolvadtak a rómaiakba. – No és a szabad dákokról nem tanultak? Akik felhúzódtak a hegyekbe, hogy onnan folytassák a szabadságharcukat a rómaiak ellen? – De hát hol vannak már a rómaiak... folytattam a gondolatot. – Római Birodalom nincs már, azt elhiheti, ha mondom – felelte a férfi –, de mindenféle egyéb

hódítók azóta is csöstül özönlenek erre, felsorolni sem könnyű, mennyiféle fajzat, kelták, hunok, avarok, osztrákok, gepidák, magyarok, románok, szarmaták. Aztán meg, Isten tudja miért, de jöttek a gótok, tatárok, a kommunisták, a janicsárok, törökök, oroszok, németek, szovjetek...

Elhallgatott, aztán hozzáfűzte: Hát így harcolunk mi a dák nép és a dák föld szabadságáért. Kétezer éve tart ez. Ez a vad háború a megszállókkal, az elnyomókkal, a vándornépekkel, a népvándorlókkal, a birodalmakkal, a jöttmentekkel. Harcolunk ellenük. Legyőzzük őket, szavamra. Túléljük mindegyiket.

A rönkszállító kisvasút végállomásánál álltunk. Kezébe vette a tenyeremet, nézegette, megkért, hogy nevessek, hogy lássa a fogaimat. Indult a szerelvény, felléptem. – Te is dák vagy – kiáltotta –, közénk tartozol.¹

GALUSKA LÁSZLÓ PÁL

Szerelmese

Mottó I.: „A szerelem a kielégítetlen szexuális vágyból adódó hisztérikus állapot.”

(Arthur Schopenhauer)

Mottó II.: „Milyen magas e hajnali ég!
Seregek csillognak érceiben,
Bántja szemem a nagy fényesség.
El vagyok veszve, azt hiszem.
Hallom, amint fölöttem csattog,
ver a szívem.”

(József Attila)

Ki ne élte volna át a maga borzongató, igazi valóságában, amikor úgy érezhettük, kihullottunk a zúgó idő folyamából valahová, ami időn és téren kívül van? Ki ne emlékezne a kétségbeesett várakozásra, egy szóra, mely az örök és múlhatatlan boldogság fényét csillant-hatta volna felénk? Ki tudná elkerülni a fájdalmas összerezzenést egy-egy városnevet hallva, ahol Ő lakott? Kinek ne zengene a szívében mindörökre valakinek a hangja, ki ne fordulna el kedveszegetten egy-egy régi fényképtől, ki ne hordozná a lelkében azt a sebet, mely soha sem gyógyulhat be, s újra és újra fölszakad, minden lélegzetvétellel, minden emlékezéssel, minden utalással? Ki ne ismerné emberségünk legsajátabb, legtragikusabb, legszebb, legszörnyűbb magánvalóját, a szerelmet?

Hogyan fogadtad, amikor fölfedezted magadon? Örömteli meglepetéssel? Félelemmel? Aggodalommal? Enyhe szégyennel?

S hogyan szabadultál meg tőle? Elhalt? Unalomba fúlt? Undor lett belőle? Átlényegült szeretetté? Vagy nem szabadulhatsz tőle többé soha?

Hogyan emlékszel vissza rá? Meghatódva? Megrendüléssel? Undorral önmagad iránt? Gyűlölettel Öiránta? Meg tudod-e igazából válaszolni ezeket a kérdéseket?

¹ Szó szerint: Ești leit pui de dac! Ești de-al nostru!

Olyan örökkévalónak tűnik a szerelem érzése, olyan természetfelettinak, olyan irányíthatatlannak, éginek. Pedig – bármilyen prózai ez a megállapítás – nem természetes, velünk született, Isten által adományozott emóció, hanem ember létrehozta – tehát nem égi, nem örök, nem irányíthatatlan, nem természetfeletti; kultúrtermék, évszázados szerves fejlődés, gondolkodás – sőt: akarat – eredménye. Ráadásul nem egyarcú jelenség, minden korban más és más – minden kornak megvan a maga szerelemideológiája. Születése – forrásaink szerint – késői idősakra esik; a XIII. század tájékán jelenik meg az európaiak gondolkozásában, innen exportálódik majd szerte a világba, de a Föld minden egyes területére ma sem érkezett el. Nem állítjuk, hogy megjelenése előtt hasonló emóciót senki sem élt át, de mivel a megtapasztal jelenség nem volt fogalmasítva, néven nevezve és meghatározva, így – emberi értelemben – nem is létezhetett, hiszen fajunk számára valami csak akkor válik létezővé, ha megnevezte azt. Ezért van a szavaknak, neveknek hatalma, ezért létezik az ige, nem fizikai, hanem elsősorban mentális hatalmat gyakorolva felettünk, de mentális változásaink könnyen eredményezhetik fizikai átalakulásunkat is.

Dolgozatunkban arra a feladatra vállalkoztunk, hogy áttekintsük a szerelem fogalmának megszületését az európai gondolkodásban. Nem törekszünk a teljességre, és nem törekedhetünk a tökéletességre. Nem látunk tisztán, nem tudunk részrehajlás nélkül szemlélni ebben a kérdésben, páciensnek és nem tudornak tekintjük magunkat is, s kérjük olvasóink megértő elnézését írásunkhoz, annál is inkább, mert mindannyian átestünk a szerelem nevű betegségén.

I./ A szerelem megszületéséig

Kezdetben volt a vágy, és a vágy az élőlényeknél volt, és az élőlények vágyódása új élőlények születését eredményezte. És az ember maga sem volt más, mint egy élőlény a sok közül, egy olyan létforma, mely családi közösségben élt, s a család élén a családfő, a férfi, az atya állt. Az ok egyszerű. Hímjeink erősebbek, nagyobbak, agresszívebbek, mint a nőstények, és az ember vadászó életmódjának sikerességéhez, a faj fenntartásához a nagyobb és erősebb hím akaratának kellett érvényesülni a családban. A férfiak vadásztak, és megvédték hozzátartozóikat. A nők feladata a család gyarapítása, a családtagok számának növelése, a gyermeknevelés volt. Ahhoz, hogy a családfő egyre nagyobb vadászterületeket, zsákmányt szerezzen, le kellett győzni a vadállatokat, és a rivális családokat, ehhez pedig népes számú utódra volt szüksége, akik vele együtt harcoltak. Ebben a törzsi társadalomban a mindenség mértéke az ember, a férfi. A nő hasznos munkaeszköz, akinek legfőbb erénye minél több egészséges utód kihordása. Kielégítetlen vágyódásról tehát szó sincs. A nő megtiszteltetésnek tekinti, ha a családfő figyelme ráirányul, s önként, örömmel adja oda magát neki. A fiúk felnőnek, új területen maguk is családot alapítanak, asszonyokat, fiakat gyűjtenek maguk köré – maguk is családfővé formálódnak.

A sikeres stratégia eredményeképpen óriáscsaládok; törzsek, nemzetségek jönnek létre, s a nemzetségek élén már nem az alapító, hanem a legerősebb atya, a nemzetségfő állt. A vezető szerepért megindul a harc a nemzetségben belül, a mindenkori nemzetségfő egyre erőszakosabb, könyörtelenebb leszámolásokra kényszerül, s pozícióját immáron nem volt elég erejével megtartania; eredetét s családjá származását a transzcendenciával magyarázta, hűséges embereivel vette körül magát, akik fegyverekkel őrizték, s a nemzetség hozzá húzó vénjeiből nagyhatalmú vallási vezetőket kreált, akik egyedül birtokolták az igaz Hagyományt

– létrejött az állam, mely még törzsi-nemzeti alapokon nyugodott, de vezetője, a nemzeti fő, már uralkodói státuszban volt.

A nemzeti szállásterülete növekszik, előbb utóbb más nagycsaládok földjei kerülnek a terjeszkedés útjába. Ha a terjeszkedő nemzeti erősebb, az útjába álló idegeneket legyőzi, és magába olvasztja, vagy rabszolgává teszi. Területei így egyre határtalanabbak, végül szinte földrésznyiek, a győztes nemzeti fő hatalma egyre nyomasztóbb, monolitabb, megszületnek a despoták – „istenkirályok” – akik birodalmakat uralnak, s továbbra is asszonyok százaival veszik körül magukat, hogy egyre nagyobb seregű utódaik segítségével hatalmukat tovább erősítsék. Így zajlott le ez Egyiptomban, a Közel- és Távol-Keleten, Ázsiában, az ókor nagy birodalmaiban.

Azonban a fejlődésnek volt egy másik útja is. Pl. a Földközi-tenger termékeny, sűrűn lakott partvidékein a nemzetségek másképpen növekedtek; erre fel sok kisebb, nagyjából egyforma erejű család élt egymás mellett. Amikor a családi közösségek az ütközésig terjeszkedtek, eleinte itt is harcokba bocsátkoztak, de nem bírtak egymással, ezért kénytelenek kelletlen megpróbálták egymás mellett élni. Az érintkező nemzetségek fölvetették egymással a kapcsolatot, szövetségeket kötöttek, a nemzeti fő pedig asszonyt vettek maguknak a másik nagycsaládból, ezáltal rokoni viszony jött létre a két, korábban ellenséges embercsoport között. Megszületett a házasság intézménye. A feleség a másik családot képviselte a férj szférájában, vagyont hozott, ugyanakkor munkaerejével, szaporaságával a férj közösségét erősítette. Különleges jogokat és védelmet kapott hát, de elvárták, hogy hűséges legyen a családfőhöz.

Mivel a külső házasságok révén (az új rokonsági kapcsolatok miatt) a család gyorsabban növekedhetett, számos nemzeti törzs, egyenesen előírta tagjainak a más nemzetségekkel való házassági kapcsolat kötelezettségét. Ugyanakkor a nemzeti leszármazást továbbra is számon tartották, a nemzetségek tagjai az apákkal (családfők), ill. az atyákkal (nemzeti fő) való leszármazás alapján foglalták el helyüket a közösségen belül. Ha egy apa gyermeke nemzése előtt meghalt, legközelebbi hozzátartozójának kötelessége volt feleségül venni özvegyét, s az első gyermeket, melyet új házasságában nemzett, elhalt fivére utódjának tekintették. Ha a fivér nem tudta ellátni e feladatát, a nemzeti főre hárult a nemzés és befogadás kötelessége.¹

Kr. e. a VIII. századra a Földközi-tenger partvidékének egyik legsikeresebb népe a görögség lett. A görögök szintén törzsi-nemzeti társadalomban éltek, a közösségek élén a nemzeti főből lett király, ill. annak közelebbi rokonaiból álló harcos arisztokrácia állott. A VIII. századra minden görög nemzeti elérte valamely szomszédos nagycsalád szállásterületének határait, s az is bebizonyosodott, hogy a szomszédok nem győzhetik le egymást. A

¹ Ün. *levirátikus házassági jog*. Erről bővebben lásd: OLÁH Tamás szerk., *Fejezetek a szexualitás történetéből*, Bp., Gondolat, 1986, 89–91. A levirátikus házassággal kapcsolatban két érdekes történet található a Bibliában. Az egyik Júda és Támár története, a Másik József. É. Júda fia vette feleségül Támárt, de váratlanul meghalt. A nemzeti törvények szerint következő férje É. fivére, Onán lett, de Onán nem akart utódot támasztani É. és „magvait a földre üritette”. (Lásd: onánia) Az Úr a kötelességmulasztás miatti haragjában elpusztította Onánt, a legfiatalabb fivér, Sela, ezek után érthetően vonakodott feleségül venni a veszélyes özvegyasszonyt. Szegény Júdára hárult tehát az utódnemzés kötelessége. (Mint tudjuk, Támár – örömlánynak öltözve – maga bírta rá a kötelességteljesítésre. (Móz. 1, 38. 1 – 30.) A bibliai szövegek és idézetek forrásai: BAJA Béla, *Biblia-kódex*, Bp., Advent, 2001. Józsefnek pedig testvérei halálhírért költik Izráelnél. Valójában nem halt meg, jó egészségben élt, és szép karriert futott be, de saját nemzetiége immáron halottnak tekintette, s a szigorú törvények szerint halott maradt akkor is, mikor atyja rá látott Egyiptomban. József ottani születésű fiait Izráel saját törzséhez sorolta tehát, s így a tizenkét zsidó törzs között megtaláljuk Izráelt, de József törzse nem maradhatott fenn. Részletesebben és izgalmasabban lásd az ősforrást, esetleg Thomas Mann verzióját: MANN, Thomas, *József és testvérei*, I–III. Bp., Gabo, 2014.

nemzetségek tehát szövetségkötésre, ill. állandó védekezésre kényszerülnek. A szövetségek eredményezték az olümpiai játékokat, Delphoi jósdájának tiszteletben tartását és közös hadi vállalkozásokat – pl. Trója ostromát – is. Az állandó védekezés pedig arra készíti a görög törzseket, hogy a törzs központi lakóterületét erős fallal vegyék körül, s a falon belülről csak a törzshöz tartozókat engedjék be. Megszületett a poliszrendszer. A városiasodás, az állandó kényszerű összecsapás, a gyérülő háborúk persze mind több vitához, torzskodáshoz vezettek a poliszok lakói között. A problémákat szigorú írott és íratlan törvények bevezetésével, ill. betartásával próbálták megelőzni.

A láthatatlan görög „tízparancsolat” egyik legfontosabb eleme a magántulajdon tisztelete volt. Ennek fontosságát jelzi az a tény is, hogy a trójai háborút épp a magántulajdon megsértése robbantotta ki; Párisz királyfi, vendégjogával visszaélve, kirabolta Menelaosz király kincseskamráját, és elragadta gyönyörű feleségét, Helénát. A feleség a családi tulajdon egyik legfontosabb eleme volt, a nemzetségi leszármazás tisztaságának záloga. A görög harcos és polgár (gyakran ugyanegy) éppen ezért nagyon szigorúan számon kéri a hitvesi hűségét.

A görög leányokat, a fentiekben leírtak eredményeként, mindenek előtt a jövőendő féltekeny és gyanakvó uraikhoz való hűség megtartására nevelték. Idegen férfiak társaságában még asszonykorukban is csak lefátyolozva, rabszolgánok vagy édesanyjuk kíséretében jelenhettek meg (lásd Odüsszeia, Pénélopé levonulása kériéhez), életüket a ház felső emeletén bezárva, a házi cselédség nőtagjainak körében töltötték. A tisztességes görög asszony unalmas, de védett élete teljességgel a férj kvalitásaitól függött, ha a férj élehetetlen, mint pl. Szókratész, az egész családra állandó nyomor vár (nem véletlenül lehetett házastárs Xantippé), ha a férj ügyes, életrevaló vagy előkelő születésű, a család bőségben élhet.

A görög nő születésétől eladói koráig az apai család tulajdonában állott, majd átkerült férjé és annak családja birtokába. Ezek a viszonyok a görög férfi számára sem kedvezőek; a butácska, konyhaszagú és szegénylős feleség tiszteletreméltó, de nem túl izgalmas életpartner. Talán nem is véletlen, hogy a görög férfiak szórakoztatóbbak társaságát keresik homoszexuális vagy fizetett heteroszexuális kapcsolatokba meneküléssel.

A görög leányok egy része ugyanis kiszakította magát a determinált és várhatóan eleve behatárolt életkeretekből. Ha családjának egy meghatározott összeget átadott, megválthatta magát, és teste, szüzessége családi tulajdonból magántulajdonává vált, ezután már saját hasznára árulhatta. Megszületett a hetérák, a megvásárolt szeretők intézménye.² A hetéra igyekezett vonzó árucikké tenni önmagát, mert igen nagy volt a konkurencia. Szép, ápolt, jól képzett, szellemesen társalkodó, ötletes szerető – össze sem lehet hasonlítani az unalmas, korlátolt hitvessel. A görög férfi nagy kedvvel hagyja maga mögött otthonát, és dagadó türelmetlenséggel rohan a hetérákhoz. És itt a bökkenő. A hetéra nem hitves, nem kötelessége rendelkezésre állni. A legsikeresebbek, legszebbek³ megtehetik, hogy válogatnak kuncsaft-

² OLÁH, *i. m.*, 105.

³ Pl. Aszpázia; Thaisz; Mürrhina; Lamia; Thargelia; Laisz; Léena; Theodóta; Phüárné stb. Többjük karrierjéről megdöbbentő leírások maradtak ránk. Tudjuk pl., hogy Praxitélesz, athéni szobrász Phüárnéről mintázta Aphrodité szobrát, melynek római márványmásolata ma is megvan a Vatikáni Múzeumban. Őt egyébként Apellész, a híres festő is megfestette fürdőzés közben, s a festmény Julius Caesar templomába (!) került, Rómába. Egy másik anekdota szerint Phüárné felajánlotta, hogy vagyonából felépítteti Théba lerombolt falait. Mindössze csak azt kötötte volna ki, tüntessék fel nevét a falon, ekképpen: „*Leromboltatta Nagy Sándor, felépíttette Phüárné, a hetéra.*” Ajánlatát nem fogadták el. Lamiáról pedig azt mondja a fáma, hogy midőn Demetriosz Poliorketész, a „Városhódoltató”, Athént bevette volt, az athéniakra 250 talentom hadisarcot vetett ki, s a befolyt hatalmas összeget Lamiának ajándékozta *szappanra*. „Milyen piszkos személy lehet ez a Lamia” – állítólag ez a kis elmésség terjedt el – a jó athéniaiak másképpen nem tiltakozhattak. (RÁTH-VÉGH István, *A pénz komédiája*, Bp., Bibliotheca, 1957, 313–314.

jaik között. Gyakran nem a megrendelők gazdagsága, hanem egyéb férfiúi kvalitásai döntenek el, hogy a „szabad lány” kit választ szeretőjének. S ha a megrendelőt elutasítják – nem tehet semmit. Erőszakkal nem veheti el, amit kíván – a hetéra testi javaira is vonatkoznak a magántulajdont védő törvények, s a törvények megszegéséért halál jár, vagy – ami rosszabb a halálnál – a polgárjog megvonása, száműzés a közösségből. Megszületik a fájdalmas, tehetetlen, kielégítetlen vágy, egy emóció, amelyet férfiember korábban át nem élhetett, meg nem ismerhetett. Még nem szerelem. Talán itt, ebben a pillanatban válik az emberi hím férfivá, akinek a célja már nem pusztán üzekedés, utódnemzés, családgyarapítás, hanem az, hogy elnyerhesse a nőtényből lett csodát – a nőt. Ámulat és döbbenet; a nő nem valamiféle dísz tárgy, szülő- vagy háztartási gép, vagyონrész, eleven szövetséglevél, magasabb állású rabszolga – a nő az elérhetetlen, a csodálatos, a valóságon túli valami, akinek – József Attilával szólva – tartalmaiban már „ott bolyong az öntudatlan örökkévalóság.” Nem, félreértés ne essék – még nem ember – de immáron nem csupán állat – valaki más, aki fájdalmasan szükséges, akinek hiányába bele is lehet halni, akinek elvesztése elszorítja még a boldog, halhatatlan isteneket is.

Zavarodottság tétevaság a gondolkodásban. „Mi hát az igazság?” „Mi hát a vágy?” „Mi hát a nő?” – kérdi a férfi.

Platón korántsem legnagyobb művének tekintette *Szümposzionját* (*A lakoma*). Mégis ez egyik legnagyobb hatású írása, és végső soron hozzájárult a szerelem fogalmának megszületéséhez.⁴ A könyvben szerzője összefoglalja a görögség elméleteit a nemiség és a vágy kérdéseiről. A – talán legérdekesebb és Arisztophanész, a vígjátékszerző szájába adott – mítosz szerint, az emberiség valaha négy lábú, négykezű, kétarcú, kétnemű lényekből állott, akiket androgünöknek (férfinő) neveztek. Ezek igen erős és mohó lényekként már-már az istenek hatalmát veszélyeztették, ezért Apollón, Zeusz utasításának megfelelően, kettészakajtották őket. A hasítás csaknem tökéletes, csakhogy egy apró hiba csúszott bele; a kettéosztott emberpár egyikéhez a deréktájon egy kis csomó hússal több tapadt, s eme kis csomó hiánya a másikon üreget hagyott. Akinek a többlet jutott, abból lett a férfi, és akinek a kárára, abból lett a nő. Íme, a nemek eredete. És a vágyé? A férfi többlettagocskája visszakívánczik eredeti helyére, hogy betöltsen azt az űrt, ami a nő testében utána maradt. De milyen a vágy természete? A történetbeli lakomázó társaság ebben a kérdésben nem tud dűlőre jutni, míg szót nem kap a filozófus Pauszaniász, és éles logikájával ketté nem vágja a kusza ötletthalmaz gubancait. Amikor az első teomakhia (isteni háború) során Uranosztól fia, Kronosz elragadta a hatalmat, eléggé elítélhető módon megférfitlanította – magyaráni kiherélte – atyját egy hatalmas és éles sarlóval. (Ezáltal megfosztva öt atyai képességeitől – feltehetően a primitív törzseknél ez a véres és barbár tett gyakorlat lehetett a családfejcseréknél.) A levágott hímtagot aláhajította a középső világra, s az belehullott az Ókeanoszba, aki szintén istenség. Uranosz vére és az Ókeanosz habjai érintkezvén, megszületett Aphrodité Urania, az égi Vágy istennője. Ámde Kronosz sem kerülhette el sorsát – őt pedig fia, Zeusz fosztja majd meg hatalmától, s azzal együtt férfiasságától, amit – a jól bevált gyakorlat szerint – ő is aláhajít az Ókeánoszba. Ezzel megszületik a másik Aphrodité, aki a Pandémosz (minden törzs közös istennője vagy egyszerűen a „Közönséges”) melléknevet viseli, ő a földi vágy képviselője. Íme, hát a vágy természetének magyarázata: két Aphrodité van az égi és földi, kétféle Vágy van, az égi és földi.

⁴ Lásd pl.: PLATÓN, *A lakoma*, ford. TELEGDY Zsigmond = PLATÓN *összes művei*, I., Bp., Európa, 1984, 945–946.

Ezek a gondolatok tetszésre és elismerésre találtak a görögség, majd később a rómaiak között is. Azonban a pogányság hanyatlásával az egész vágyideológia feledésbe merült egy új tan szigorúságában.

A kereszténység kezdetben elismeri a vágy jogosultságát, férfi és nő törvényes együttélését Jézus Krisztus maga is a vágygal magyarázza, s eme „törvényes” vonzalmat egyenesen Istentől eredezteti. *„A teremtésnek pedig kezdetiben férfiakat és asszonyi-állatot teremtett Isten. Azokáért elhagyja ember attyát és anyját és ragaszkodik feleségéhez. És kik ketten vóltanak, egy test lesznek, azért ezek többé nem kettők, hanem egy test. A’ mit azért Isten egybe szerkesztett, ember el ne válassza.”* (Márk 10, 6–9.)

Az Egyház megerősödésével a vágy lassan-lassan valami bűnös dologgá alakul az egyházatyák szemében, ennek a változásnak oka pedig valószínűleg az lehetett, hogy a terjedő kereszténység szembekerült olyan pogány tanításokkal, amelyek szerint a vágy szent, maga a szexualitás pedig az istenek tiszteletének sajátos formája. A házasság jogosságát továbbra is hangoztatják, de a házasságnak, mely a férfi-női kapcsolat egyetlen lehetséges bűntelen formája, a vágy már nem alapfeltétele.⁵ A házasság feladata az utódnemzés mellett éppen az, hogy a híveket megoltalmazza a bűnös testi kívánságtól. (Ha úgy tetszik, magától a vágytól.) *„Mert ez az Isten akarattya, az ti meg szenteléstek, hogy meg óltalmazzatok magatokat az paráznaságtól. És tudgya mindentek bírni az ő (feleségét) szentségben és tisztességben. Nem az kívánságnak indulattyával, miképpen az pogányok, kik nem esméri az Istent.”* (1 Thess. 4, 3–4.)

Ami egyedül üdvözítő vonzalom, az a Tízparancsolatból ismert felebaráti szeretet. Szeretet szülő-gyermek, felebarát-felebarát, Isten-ember között. Szent Pál hosszasan és részletesen fejti ki a szeretet mint a makulátlan szellemi lények közötti egyetlen lehetséges vonzalom lényegi vonásait híres himnuszában, az I. korinthusiakhoz írott levélben.

Leszámítva, hogy ezt a szöveget mindenki ismeri, nyugodtan kiemelhető lenne közegebből (amint ki is emelik, pl. emlékkönyvekbe), és a továbbiakban lényegileg ugyanarról beszélné. De mi a helyzet a következő kis verssel?

1. „Egész világ szent Szerelme ünneplő, s derűs Szerelme minden bűntől szabadon, minden gyönyört ismerően, Istent csókkal illetően, része hűség, bizalom.

4. Atyját bár fiú szeresse, mátkája édes szerelme távozásra készíteti. Nem tekint más csábra többre, sem világt örömeire, csak kedvesét követi.

7. Rajong és kér a Szerelme, jajong és sír a Szerelme, sóhaj a tápláléka. Szerelme, ha nem jár könnyel, s nem lélek mélyéből jön fel, nem Isten ajándéka.

10. Oly lángoló vagy, Szerelme, olyan izzó vagy, Szerelme, lángod nincs, ki olthatja. Nincs víz, ami bírna Veled, a folyót is felperseled egyre inkább lobogva.

2. Diadalmas, szűz Szerelme, mindig mámoros Szerelme lakodalmon ünnepel. Legkíválób és királyi – több mint fiú s leányi mátkaságra így emel.

5. Urát félje csak a szolgál, legföllel bérét szagolja a megfizetett béres. De menyasszonyi völgyéhez tekint föl, és csókra éhez, ami oly igen édes.

8. Szerelme gyötrelmet kíván, a világ teher lesz; ríván még a fény is unalom. Hinnéd eltűnt – s erősödött; kisebbned nem tud. Örök, mint örök a fájdalom.

11. Lánggal éltető Szerelme nincs melletted szűkség. Minden hiúság és büszkeség nélkülöd, és összeomlik, tévelyeg és elenyészik – semmi lesz a mindenség.”

3. Nincs hiány, ahol Szerelme. Ki nem szeret, bús keblében csak a Semmiség lakoz. Szerelmmel lesz a lélek méltó Krisztus jegyének, isteni házassághoz.

6. Törvények telje: Szerelme! Tárulkozó szív: Szerelme! Lélek magas őrhelye; édesen fájó gyötrelme, lelket megtisztító: minden makula ellenfele.

9. Szorgalmas futó Szerelme; el nem lankadó Szerelme; egyre gyorsabb üldöző. Késik – mégis ettől retteg; késik – mindig ettől szenved, s elillan, kit üldöz ő.

⁵ OLÁH, i. m., 139.

A félreértések elkerüléséhez gyorsan megjegyeznénk, hogy ez nem egy udvarló szerelmes vers, nem valami trubadúr vagy gavallér alkotása. Az éneket Szent Bernát írta, egy jámbor szerzetes a XIII. század elejéről. A cím: *Szent Bernát rigmusa az isteni Szerelemről*.⁶ Bernát verse olyan alkotás, ami Isten és hívő egymás iránti vonzalmát próbálja metaforikusan kifejezni, mégis megdöbbenően emlékeztet valamely profán szerelmi költeményre. Vajon hogyan lehetséges ez? Nos, erre a kérdésre elsőbben is Platón *Szümpozion*­jában kell keresnünk a választ. Platón ugyanis így jellemzi az égi vágyat: „*Lendület a Végtelen (az ideák világa) felé*.”

Krisztus, akit szeretete és vágyakozása a végtelenbe ragadott, hű követőinek adta át, sugározta vissza a végtelenből meglett, örökkévalóvá lett vonzódást, s e követőket, az apostolokat, szenteket, az isteni végtelenség iránti vágyakozásra a Szentlélek indította. E lángot a lélekben Isten szeretete gyújtja föl, s ez olyan természetű, hogy az emberi szeretetnél mérhetetlenül magasabb rendű. Lehet-e akkor egyszerűen *szeretetnek* nevezni ezt a tűzvihart? Nem, a szeretet fogalma itt már nem elégséges. Erősebb-e a szeretetnél a vágy? Igen, de a vágy fogalma mégis túl profán és – valljuk be – sekélyes. Hogyan nevezhetnénk hát el Isten és ember kapcsolatát? Mondjuk... Szerelemnek!

Itt van hát előttünk újszülött fogalmunk, a Szerelem. Szülői misztikus szerzetesek (mint Bernát vagy a felülmúlhatatlan Keresztes Szent János), akik megpróbálták szavakba öltöztetni e ragyogó Kisdedit, akit ők a felhők magasából alászállani láttak az emberi lélek homályos mélységeibe. Isten és ember közti kapcsolat, amely egyet jelent a végtelenbe vágyakozással, örökön égő, féltő, mohó lángolással, fájdalommal és édességgel: ez a Szerelem. A Szeretetnél, váagnál mérhetetlenül erősebb: ez a Szerelem. Érthető? Kődös? Megfoghatatlan? Nos, próbálkozzunk gyakorlati példákkal. Ha a szerelem Istennél van, akkor szerepelnie kell Isten üzenetében is; a Bibliában.

Van pedig a Könyvek Könyvében egy bizonyos textus, amely már régen szúrta a Magyar­á­zó Atyák szemét, amellyel nem tudtak mit kezdeni, érthetetlenül sikamlós­nak és harsogóan életigenlőnek tűnt a kénköztől sistergő, vértől iszamós történeti, az erényektől dermedező tanító könyvek közepette. Ilyen sorok vannak benne:

„Éjszaka ágyamban kerestem,
akit szeret a lelkem.”

Meg:

„Csókoljon meg szája csókjával!”

Meg:

„Forró vágyam árnyékában ülni,
mert gyümölcse édes az ínyemnek.”

Az *Énekek éneke* sokáig magyarázhatatlannak tűnt. Érthetetlen, ottfejtett szövegnek, amit nem rostáltak az apokrifek közé. De ha Isten nem sugalmazta kigyomlálását, szándéka lehetett vele! A misztikus szerzetesség a XII. század végén úgy véli, rádöb­bent, miért maradt fenn az *Énekek éneke*. Példabeszéd az, metaforikus szereplőgárdával, mely az isteni Szerelem természetét magyarázza. A képek szépek, a hasonlítások csábítóak, a szerzetesek – immáron a felsőbb­ség engedélyével – mohón kutakodnak a dús sorok között, s a lüktetően eleven ei-

⁶ A főnti idézetet eredeti címe: *De Amore Divino rhythmus*. Természetesen alázattal ragaszkodhattunk volna a Babits-féle változathoz is, de éppen az *Amor* szó kettős értelmezhetősége (szeretet-szerelem) miatt fontosnak gondoltuk az eredeti szöveg újraértelmezését. A latin forrás: BABITS Mihály, *Amor sanctus, Szent szeretet könyve, Középkori himnuszok latinul és magyarul*, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1933, 132–136.

düllionok lassan beszivárognak a rendek költőinek kifejezőképességébe. Bernát versének sok ízes, pompázatos gondolatgyümölcse is jórészt az *Énekek éneke* nyarának termése.

II./ Szerelem a lovagkorban

1. „Szóltanul addig hordtam titkomat,
míg részem a fölismerés maradt,
hogy nincs vigasz, nincsen számomra már
egyéb, csak vallomás, vagy a halál.
E Vallomás, mely parancsomra тұrt,
és téged eddig messze elkerült,
azt gondolván, hogy egyedül vagyok,
elém toppant és arra bízottatott:
hadd mutassa meg, mily hatalma van,
avagy ha nem, emésszem el magam.
S mi több: aként is tett, amint ígérte.
Beült e levél kellős közepébe,
mondván, hogy épp mert azt nem láthatom,
ki korlátlan úr a sorsomon,
kinek látása gyönyörrel teli,
fülem míg édes szavát figyel,
- hát akkor ő, erőszakkal ha kell,
elébed szökken s nem hallgatja el
zokszóm és jajsavam, mindazt, ami
halálom lesz, mert féltem szólani. [...]

2. De csak úgy menthetem meg életem,
ha könnyítesz bánkódó szívemen,
mert néki is - akár nekem - nehéz,
kérlek tehát, hogy szerelmemre nézz,
mely oly erős, oly mély, oly tiszta, áldott,
melyhez hasonlót nincs olyan, ki látott.
Mit szólsz majd, Vallomás, merész bolond?
Mit szólsz neki? - Elküldjelek-e, mondd?
Van-e erőd, mely arra fényt derítsen,
mint lángolok? Jaj, félek: annyi sincsen,
hogy ezredét csak bizonyítsd neki!
Pillantásáról tudsz-e szólani,
mely elég, hogy szívem lábához essen,
és puszta porhüvely legyen a testem,
ha az övétől nem nyer életet?
Jaj, gyarló, vágyó Vallomás! Neked

hogy volna hangod, hogy elmondd neki,
szeme mint tud szívet veszejteni!
Ó Vallomás, esendő, gyenge, bágyadt,
hogy dicsérhetnéd zengését szavának! [...]
3. és szólj imígy: Szava nem volt szívemnek,
mert féltem, hogy tetszésed nem nyerem meg
szerelmemmel, mit hordtam hát magamban,
s mely Isten előtt is elmondhatatlan,
mert hozzá szép erényed az alap,
mely enyhíti maró fájdalmamat.
E kincset látni kell mindenkinek,
hogy a szívét előtte nyissa meg.
Mert ki vetné egy szerelmes szemére,
hogy vár imádott hölgyének szívére,
hódítani vágyva azt, akiben élnek
a becsület s az összes szép erények?
S mi több: csupán csak megróni lehet,
ki ily kincset meglát s meg nem szeret.
Nos hát, amint ő megjelent nekem,
minden fölött győzött a szerelem. [...]

4. s ha irántam nem hevít szerelem,
úgy hát becsülj, az is jó lesz nekem,
becsülj mint szolgát, leghűségesebbet,
és az idő majd megérleli benned,
hogy nem volt más, ki hozzám fogható,
ily engedelmes, hű alattvaló.
És tőled mást ha nem is kaphatok,
- hogy szeretlek, elégedett vagyok.”

(Ford.: Antal László)

Navarrai Margit királyné *Heptameron* c. elbeszélésfüzéréből olvastunk egy részletet.⁷ Szerzőnőnk a reneszánsz jellegzetes történelmi alakja, a lovagi szerelmi kultúra, letéteményese, őre, számos derék vitéz szerelmének tárgya.

⁷ NAVARRAI Margit, *Heptameron*, Bp., Magyar Helikon, 1969, 94–95.

Sokan sokféleképp magyarázzák, hogyan is került a szerelem fogalma a lovagokhoz a szerzetesektől. Az egyik lehetséges magyarázat szerint a szerelmet – Platón nyomán – úgy tekintették, mint hírvivőt ég és föld között. A szerzeteseknek már csak a közvetítő személyét kellett megtalálniok – formát, testet adni a testtelen igének. A közvetítő egy nő lett, nem egy, hanem maga a Nő, égi szerepben; Boldogságos Szűz Mária.

A másik magyarázat ennél egyszerűbb. A lovag mint nem közönséges, a durva tömkelegből kimagasló alak, vágyait sem élhette meg a többi halandó módján. A lovaghoz méltó vágyakozás a tiszta, szinte testetlen, égihez közelítő vonzalom – a szerelem. Ez teszi különlegessé, ez emeli minden olyan halandó fölé, aki nem birtokolja a lovagi sarkantyút, még azok fölé is, akik a társadalmi ranglétrán netán megelőznék. Nem tesz mást, mint Isten vagy Szűz Mária személyét Hölgye alakjával helyettesíti. (Erről árulkodik, hogy az olasz *cavallieri* imádottnak „Madonnának” szólítja.) Így született meg a szerelem a maihoz hasonló értelmében; mint tiszta, szeretetnél, váagnál magasabb rendű vonzalom férfi és nő között.

A lovagi szerelem ideálja a mai Franciaország déli területein, a provanszál és okszitán nyelvterületeken alakult ki először. A lovagi szerelmi kultúra itt szökkent szárba, innen terjedt el a Francia Királyság, majd más korabeli európai államok területeire, a vándor énekes lovagok – trubadúrok – közvetítésével. Ezért fogalmai is jórészt francia, provanszál vagy okszitán szavakkal fejezhetők ki legigazabb valójukban. Magát a Szerelmet kezdetben a „joy” szóval jelölték, ami összetett jelentésű, az „élvezetet”, „örömet”, de a „játék” fogalmát is magában foglalja. A szerelem ezt is jelenti a lovag számára: a legistenibb élvezet, a legnagyobb öröm és szenvedés, de gyönyörű játék is, szerteágazó szabályokkal, törvényekkel. Játék voltát az is jelzi, hogy ebben az izgalmas és édes összecsapásban csak egyenlő felek vehetnek részt.⁸ A férfi – hogy férfiaságából eredő erőfölényét csökkentse – csak nálánál előkelőbb, gazdagabb Hölgyet választhat magának imádata tárgyául. A nő viszonylag független kell legyen. Leány nem lehet hát, mert választása alá van rendelve atyja akaratának. „A szabadság kezdete a házasság” – ez a francia mondás a lovagkorból ered. Akármilyen különösnek, netán etikailag megkérdőjelezhetőnek is tűnik: a szerelmi játékba csak férjezett vagy özvegyi állapotú asszonynak illett belemennie. A kor híres fejedelmi nőalakját, Marie de Champagne-t tartják a *Court d'Amour* – Szerelmi Törvényszék egyik alapítójának. Marie e Törvényszéken hozott egyik ítélete értelmében: „Házasfelek között valódi szerelem nem lehetséges.”

A lovag által kiszemelt Hölgy előkelősége mellett más erényekkel is ékes: művelt, finom, szellemes és – erkölcsös. Erkölcsökön persze nem a keresztényi értelemben vett etikát értik. A lovagi értelemben „erkölcsös” Hölgy nehezen megszerezhető („la belle Dame sans merci” – könyörület nélküli szép Hölgy – ez a lovagkor nőideálja), ha viszont a lovag elnyerte a megbecsülését, elvárhatta, hogy Hölgye kitartson mellette mindhalálig. Persze ezt a megbecsülést nem volt könnyű megszerezni. Hogy miféle feladatokat adtak a Hölgyek szerencsétlen udvarlóiknak, arra jó példa Schiller *A kesztyű* c. lírája,⁹ amiből az is kiolvasható, hogy azért a lovag türelme is véges volt. A szöveg a francia királyi udvarba vezet el minket, ahol az uralkodó – I. Ferenc – egy arénában állatheccet kívánt rendezni alattvalói szórakoztatására. A viadalon egy oroszlán, egy tigris és két párdurc összecsapását gyönyörködte volna végig a vendégkoszorú, ám egy bizonyos Kunigunda nevű Hölgy úgy döntött, hogy próbára teszi lovagja állhatatosságát:

⁸ OLÁH, i. m., 147.

⁹ SCHILLER, Friedrich, *A kesztyű*, ford. KÉPES Géza = Uő, *Friedrich Schiller versei*, Bp., Lyra Mundi, 1977, 194–197.

1. „...S míg remegnek körben a szívek
az erkélyről könnyű ívet
írva, kicsiny kesztyű lelebeg,
két fenevad közt pihenve meg.
S szól gúnyosan enyelegve
Delorges lovaghoz Kunigunda:
'Lovag úr, ha úgy ég szerelme,
ahogy esküdözött rá naponta:
hát kesztyűimet most idehozza.'

2. S a lovag indul le sietve,
leszáll a pokoli pástra –
szilárd léptekkel a kesztyűhöz ér,
a tigris elől fölkapni se fél,
szemével a szörnyet igázva.

3. Hőkken a pórnép, előre figyel,
jő vissza a hős a kesztyűvel
szembe a zajló tömegnek,
hölgyek, lovagok hűledeznek.
'Lovagunk ma a mennybe szárnyal!...'
A hölgy szemén csillog a vágya,
üdvöt ígér mosolyával;
de ő a kesztyűt arcába vágja:
'Hölgyem, kegye túl drága!'

– Megfordul, s megy útjára.”

A kegyetlen próbatételek mellett az udvarlónak még azt is el kellett viselnie, hogy vetélytársai akadtak. Akadtak? Egy-egy nagyobb hírű dáma körül (mint amilyen pl. Navarrai Margit is volt a maga idejében) lovagok egész hada udvarolt, epekedett, s teljesítette a vakmerőbbnél vakmerőbb szolgálattételeket, mindazt az eszelős kívánsághalmazt, amit csak a Hölgy szeszélye diktálhatott. S vajon mit szolt a *férj* a kellemetlen riválisokhoz? Bizony le kellett nyelnie, s jó képet kellett vágnia ahhoz a tényhez, hogy lassan, de biztosan fejlődnek, sarjadznak agancsai. Sőt, büszkének kellett lennie – minél több udvarló vette körül hitvesét, annál kitűnőbb asszonynak számított. Elégtétele csak az lehetett, ha ő maga pedig egy másik Hölgy lovagjául szegődött. Bár – a trubadúrok szerint – aki férj, az eleve alkalmatlan a *joy* finomságaira. Egyrészt azért, mert már van felesége, s így soha sem élheti át a maga teljességében azt a vágyódást, gyötrődést, a várakozás, epekedés édes kínjait, amit egy szabad lovag a *joy* bűvöletében átél. Másrészt a férjeket a valódi szerelem felé vezető kaptatón akadályozza a vagyon is. A vagyon önteltté, elbizakodottá teszi tulajdonosát, a jó udvarló viszont türelmes és alázatos kell, hogy legyen, ezt a türelmet nemcsak illendőség diktálja; a lovag ezáltal erkölcsi megtisztuláson megy keresztül, és tovább nemesedik lélekben, a Hölgy által kiszabott, és becsülettel teljesített próbák pedig segítségére vannak ügyessége és ereje gyarapításában.

Az udvarlónak összefoglalva: szabad állapotú, kifogástalan modorú lovagnak kell lennie, aki ért a zenéhez és eléggé művelt is, ugyanakkor jártas a kardforgatásban, a lovagi tornák bajnoka, ezen felül nagylelkű, bőkezű(!), és alázatos csökönyösséggel tűri Hölgye legkegyetlenebb szeszélyeit.

Bármilyen nehezek is voltak a próbák, ha a jelölt elég állhatatos volt a szerelmi szolgálattételekben, a Hölgy végül kegyeibe fogadta, és a kapcsolat új szakaszba lépett. Mindkét fél számára kötelező lett a hűség és a titoktartás. A kapcsolat második szakasza új nevet kapott: „*fin amor*” – a „jó” (igaz, tökéletes, vagy magasabb rendű) szerelem. A fogalom többé-kevésbé az ókori *Venus Uraniával* rokon. A *fin amor* testi kapcsolat nélküli lelki összeolvadást feltételez. Persze a lovagok és Hölgyeik is halandó emberek voltak, rabjai a hús csábításának, s bizony valójában a fönti eszményt sohasem sikerült maradéktalanul megőrizni. Azután a titoktartás is eléggé viszonylagos. Valami bonyolult társasági szerepjáték veszi a kezdetét, ami a kívülállókat éppúgy elsórákoztatja, mint a résztvevőket. Először is. A lovag és Hölgye kapcsolata titok. Csak éppen a leghűségesebb barátok, leggyöngédebb barátnék tudnak róla – tehát mindenki. A szerelmesek egy sajátos szimbolikus nyelven értekeznek egymással.

A ruhadarabok színe, virágok, apró tárgyak – minden jelent valamit, aminek jelentésével nemcsak a gerlepár, hanem az egész környezet tisztában van; hiszen mindenki ugyanazt a szimbólumrendszert használja. A zöld pl. a remény, a vörös az öröm, a kék pedig a hűség színe. Ha tehát az udvarló (a kor színes és pompás divatjához egyébként illeszkedően) kék harisnyában, zöld és veres színű zekében jelenik meg a társaságban, ezt sugallja Hölgye felé: „Madonnám, hűséged reménnyel és örömmel tölt el!” Csakhogy ezt az üzenetet a többi előkelőség is éppoly folyékonyan megfejti, mint maga a címzett. És úgy tesznek, mintha semmiről sem tudnának, mert ez is hozzá tartozik a játékhoz. De játszani kellett, mert ha valaki – akár teljes igazságának tudatában – botrányt csinált, és számon kérte a feleségen és az udvarlón a hitvesi hűséget, a társaság azonnal a szerelmesek pártját fogta, és a botrányt kikiűzöstitte.

Ismeretes egy XIII. századi történet, melynek szenvedő hősei egy Guillaume Cabstaing nevű trubadúr és Marguerite de Roussillon asszony, Raymond de Roussillon báró felesége.

A szép hangú és minden más tekintetben is gáncstalan Cabstaing végül elnyerte Marguerite szerelmét. A boldog kapcsolat azonban nem sokáig tartott, mert a férj rájött arra, hogy szarvai nőttek, és éktelen haragra gerjedt. Cabstaing lovagot valami ürüggyel kicsalta az erdőre, és ott egy karddal leszúrta, fejét levágta, szívét pedig kitepte. A kitepelt szívet otthon megsüttette, és feleségének föltálaltatta. Mikor az asszony evett a szívből, a báró behozatta Cabstaing levágott fejét, és feleségének felmutatva a főt, ezt mondotta: „Íme a kedvesed. Az ő szívét etted meg az imént.” Az asszony nem sírt, hanem így válaszolt: „Jó uram, ez annyira ízlett nékem, hogy immáron semmi mást nem kívánok enni többé.” A férj erre karddal támadt feleségére (más változat szerint az asszony kiugrott az ablakon, illetve éhen halt). A történet híre eljutott a párizsi udvarhoz is. A király és lovagjai mérhetetlenül felháborodtak. Haddal rohantak Raymond báróra, birtokait fölperzselték, őt magát megölték, a szerelmeseket pedig egymás mellé temették, és egy emlékoszlopot állítottak a sírjuk fölé.¹⁰

Amint az eddigiekből is látható, a mai értelemben vett szerelem fogalmát a lovagok alkotják meg, s mindjárt áttekinthetetlenül gazdag szerelmi viselkedés-, tárgykultúra, művészeti háttér alakul ki a fogalomhoz kapcsolódóan. A lovagi szerelem az első olyan kapcsolat férfi és nő között, amely két önálló egyéniség kölcsönös vonzalmát és megbecsülését feltételezi már a megszületésénél. Ezt követően egészen a XVIII. század végéig a lovagi szerelmi kultúra lesz az a minta, amelyből a későbbi korok szerelmi viselkedése táplálkozik. Mi magunk is.

A XIII. század elején néhány provençe-i lovag észak-itáliai fejedelmi udvarokba kerül. Magukkal hozzák lovagi kultúrájukat, amely megértő szemlélőkre, buzgó utánpótlásra talál Toscania kastélyaiban. Az olasz lovagság átveszi, közvetíti, de át is alakítja, ha lehet, még tovább finomítja, cizellálja a szerelmi magatartásformákat, amelyeket lassan a büszke és feltörekvő városi polgárság felső rétegei is igyekeznek elsajátítani, s így végül közkinccsá – mindannyiunk örökségévé – válik. Búcsúzzunk most lovagjainktól – és a szerelemtől – Dante gyönyörű szonettjével, melyet égi kedveséhez, Beatrice Úrhölgyhöz írt.¹¹

¹⁰ Közli: RÁTH-VÉGH István, *Szerelem, házasság*, Bp., Gondolat, 1963., 95. A históriáról angolul is olvashatunk, egy meglehetősen titokzatos szerző nem különben titokzatos könyvében: WEOR, Samael Aun, *The Mystery of the Golden Blossom: The Magic of Spirituality, Sexuality, and Love*, Brooklyn, Glorian, 2010, 30–32. <https://www.amazon.com/Mystery-Golden-Blossom-Spirituality-Sexuality/dp/1934206431>, letöltés: 2016. 09. 21.

¹¹ Alighieri DANTE, *Olyan kedves és olyan tiszta-édes... = vál., bev., RÓNAI Mihály András, Nyolc évszázad olasz költészete*, Bp., Magvető, 1957, 64.

„Olyan kedves és olyan tiszta-édes
az én kegyesem, ha kit csak köszönt,
hogy eláll a szó, és megreszket a csönd,
s ki rápillantson, nincs olyan szeszélyes.

Ha magasztalják, már ott sincs – mert fényes
alázat-szálból szöttek odafönt
köntöst neki, hogy lásson ez a Föld
égi csodát már – hisz’ oly szegényes.

Nézd: nincs e Földön itt külön, kit óhajts;
oly cseppentett ízt kóstol szívvel-szemmel,
hogy el se hiszi tán, ki sose látta –

és ajkáról, ím, mintha kelne-szállna
egy édes szellő, teli szerelemmel –
lelkedre szállna, s így susogna: 'Sóhajts!' ”

(Ford.: Rónai Mihály András)

CSATA ADÉL

Egy nagyságos elmének költeményes szüleményei

„A legtovább egy versben élek.”

(Egyed E.: *Grammatica*)

Látva a címet, az olvasónak a Barcsay-Orczy szerzőpáros *Két nagyságos elmének költeményes szüleményei* című kötete juthat eszébe, s talán azt feltételezi, hogy a szerzőpáros valamelyikének, Barcsaynak vagy Orczynak verseiről értekezik majd e sorok írója. Beigazolódik a hipotézis? Aligha.

Egyed Emese tanári, irodalomtörténész, kutatói tevékenysége mellett szépirodalmi tevékenysége is jelentős. Mi sem bizonyítja jobban ezt, mint számos megjelent verseskötete: *Délvidék* (1988), *Madárcsontú versek* (1993), *Himnusz csipkefával* (1993), *Élvizek* (1995), *Három dió* (1997), *Csönd* (1998), *Hajnalének* (2002), *Szabadító versek* (2009), *Briszéisz* (2011).

Egy Demeter Zsuzsával folyó beszélgetés során a költő elárulja, hogy köteteiről nem sok elemzés, kritika készült,¹ ma már azonban az újabb kötetekről (*Szabadító versek*, *Briszéisz*) több ismertető is olvasható a világhálón Demeter Zsuzsa, Kovács Flóra, Simó Márton, Mike Ágnes tollából. Jelen írás nem vállalkozik kritikára, talán elemzésre sem, viszont arra igen, hogy egy-egy reflexiót közöljön, s a költemények alapján megrajzolja a költő ars poeticáját.

Mit jelent a vers a szerző számára? Elárulják ezt a költemények, például a *Variáció* néhány sora: „A vers az más, a vers komoly dolog,/ha nekilátok, szorongásom oszlik,/ha véget ér, rabságba hullok vissza,/végtelen némaságba, álvilágba.”² A sorok arról árulkodnak, hogy a vers szabadság, a versírói tevékenység rabságból, némaságból szabadít fel. Mindezek mellett frissességet, üdességet rejt *A vers* c. költemény szerint: „*kút messzi ligetekben*”.³ Arra a kérdésre, hogy mit jelent a messziség, a *Szerződések* c. költemény válaszol:

„a szavak álmunk közben érnek el
az álom karjaira telepednek
seregestől mint gyermekcsillagok
álmomban földi nyelven hallgatok

¹ „Lehet, hogy nem ennek a kornak a szerzője vagyok”, Demeter Zsuzsa beszélgetése Egyed Emesével, <http://www.hargitakiado.ro/arckep.php?c=MTk=> [2016. 09. 23.]

² EGYED Emese, *Csönd*, <http://mek.oszk.hu/02000/02076/02076.htm#13> [2016. 09. 23.]

³ Uo.

de égi szavak szárnyas békessége
csöndesen ül fehér fűzeken

maradj testvérem csönd és rejtelem”⁴

Az álom tehát lehetőség a másként látásra, a képzelgésre, szárnyalásra. A vers mint egyéb műalkotás, nem önmagában áll, rendeltetése, hogy megszólítson; ahogy Egyed Emese fogalmazott a X. szárhegyi írótalálkozón: a költészet szerepe, hogy emberekhez szóljon,⁵ hogy gondolkodásra késztesen. Ezt a dialógust a *Csalás*⁶ c. versben látjuk megfogalmazódni:

„Amikor ezt a verset olvasod,
leülök én is veled átellenben.
Közénk hevernek nyulak, ordasok,
átszól nekem a vers: itt jól vagyok,
most barátkozom kíváncsi szemekkel,

most végre elborít a levegő,
nyomasztó sorsomból elillanok
(...)
Hitegetem magam a hűségeddel,
szó, te javíthatatlan szökevény;”

Akárcsak a fentebb említett költemények esetében, a vers írása, olvasása során a dialógus résztvevője felszabadul, levegőhöz jut. De milyenek a szavak? A vers szerint a szavak hűtlenek. A *Délvidék* c. kötet *Pihenője*⁷ ezt mondja a szavakról:

„A szavak, tudom, nem pótolnak semmit;
felszínre hozzák, vagy mélyebbre rejtik
elsüllyedt gályák mesés kincseit,
s bekalandozzák a legapróbb sejtig
az idő porcikáit! Mi pedig
keressük elveszített és veszendő
értékeinket: közöny, némaság
hullámai takarnak messzi múltban
s messzi jövőben minden hófehér
vitorlát -
A szavak nem pótolnak semmit,
de jó tudni, hogy visszatérnek,
mint a dagály a kikötőbe,
s akkor a horgonyt felszedik -
A szavak élnek: szárnyas csapatuk
a kormányhídon pihent reggelig!
Játék, szabadság, szépség, áldozat
jött és tűnt el velük,
úgy hiányoznak!
Még akkor is, ha nem pótolnak semmit.”

⁴ EGYED Emese, *Élővizek*, Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 1995, 24.

⁵ Elhangzott a X. szárhegyi írótalálkozón Egyed Emesének Demeter Zsuzsával való beszélgetése során, 2016. szeptember 16-án.

⁶ EGYED Emese, *Madárcsontú versek*, Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 1993, 40.

⁷ EGYED Emese, *Délvidék*, 22, <http://mek.oszk.hu/02000/02075/02075.pdf> [2016. 09. 23.]

A vers szerint a szavak majdhogynem haszontalanok, „nem pótolnak semmit”, nem adnak vissza örömet, bánatot, szerelmet vagy magányt, a rég letűnt idők emlékét közrebocsátani azonban szavak révén lehet; a szavak egyszerre távolítanak és közelítenek bennünket egy múltbeli történéshez. A szó vigasz. Bár az események újraélése lehetetlen, legalább a szavak révén ezek visszatérnek. A szó, a vers szerepe, ereje azonban sokszor elgondolkodtat, a *Megváltás*⁸ c. versben polémiát vált ki:

„Azt hiszed, minden versre váltható?
Azt hiszed, mindenhatók a szavak,
mert csillapítják indulataid
s kárpótolnak hiányzó jók miatt?
Azt hiszed, más is úgy érez, mint te,
pont olyan helyzeteket vészel át?
Nyugtatód magad dallamos beszéddel,
hogyan elfeledhess életet, halált?

Ma már kinek kell szóbeli varázs?
Ideje jött nyelven túli csodáknak,
számrendszerekben él a gondolat,
s hol van a hit, igéből rakni várat?

Éled a verset: teremője vagy.
Észrevétlen formálja sorsodat.
Ha úgy vélnéd, játékszer a kezeden,
életre kel a játék, tovarebben,
s véred serken súlyos röpte alatt.

Ó, nádszáltestű nyelv, fönix-szavak!

Miért ne hinnéd, hogy megváltanak?”

A költemény szerint a versbe, nyelvbe vetett hit meginog, a világ megváltozik, a „szóbeli varázs” az új kor emberének nem elég, nem kielégítő, s az addig érvényesülő „dallamos beszéd” helyét az egzaktitás veszi át: „Ideje jött nyelven túli csodáknak,/ számrendszerekben él a gondolat.” Az első két szakasz kérdéssora után a vers védelmében szólal meg a költő: a vers „észrevétlen formálja sorsodat”, „életre kel”, hatással van az egyénre. A nyelv s a nyelv révén a vers könnyed, szabad, szárnyalni, újjászületni tudó, s miért ne lehetne akár megváltó.

A fentebb idézett versek egymással dialógusban állnak: az egyik-másikban felmerülő kérdésekre, kételyekre választ ad egy következő költemény, s ezek révén kirajzolódik a versek szerzőjének költői hitvallása.

A versről mint témáról szóló költemények mellett a kötetekben helyet kap a természet megéneklése is mindazon elemekkel, amelyek között a költő jól érzi magát (fák, vizek, állatok), a gyermekkori élmények, színházi előadások emlékei, utazások élményei, a helyek, az érzések: szerelem, öröm, bánat, kétely, a diákéletet érintő versek stb.

⁸ EGYED Emese, *Délvidék*, 29, <http://mek.oszk.hu/02000/02075/02075.pdf> [2016. 09. 23.]

Demeter Zsuzsa a fentebb említett beszélgetés során megjegyzi, hogy Egyed Emese költeményei kapcsán olyan szavak jutnak eszébe, mint csend, természet, álom, fehér, madár, hold,⁹ s ezekhez tehetnők hozzá a havat, hajót, az alkonyt, éjt, a szelet, a színek közül a kéket, ezüstöt, pirosat. A csönd különösen sok versben megjelenik, vezérmotívumként vonul végig a köteteken.

Ha megborítjuk a kötetek megjelenésének kronológiáját, a versek íródásának idejét, verses biográfiát állíthatunk össze. A régebbi múlt, a gyermekkor általában visszaemlékezés formájában jelenítődik meg. A *verses naplóból. Levendulák*¹⁰ c. vers, azt hiszem, a bodosi nyarakról, vakációkról árulkodik, hiszen a már többször emlegetett interjúban megvallja a költő, hogy az ebédlőben minden nyáron számbavette a fűszerillatú edényes polcok tartalmát és a fiókba rejtett régi leveleket.¹¹ A *Levendulák* egy ilyen ebédlőt tár elének a fűszerillatú szekrénnel, edényekkel, öblös tálakkal, asztali készlettel, szerelmes levelekkel, virágmagokkal, a gyömbér- és ánizsillattal. A kötetben eddig meg nem jelent *Bodos felé, Bodosban (Bodosi nyár)*¹² c. vers egész helyrajzot tár az olvasó elé: Bodos a „békesség Noé bárkája”.¹³ A költemény nem csupán személyes élmények tára, hanem Bodos község rövid, velős, szemelvényes történelme, gazdasága is benne rejtőzik, s nem hiányzik a vallásos élet kiemelése sem. A vers a falut nagyító alá veszi, s festőien ábrázolja: látni lehet a virágoskertet, gémeskutat, gyümölcsöst, érezni lehet a templom szentségét és fenségét annak körkerítésével, vaskapujával, „szent hűvösségével”, „vörösbarsony-arany ígéjével”. Ezután a falu földrajzi elhelyezkedését rajzolja meg a szerző, majd annak két részét nevezi meg. Megelevenítődik a földrengés templomot megrongáló képe is. A továbbiakban a személyes, gyermekkori élmények kerülnek előtérbe: a vidéki életmód elemei, a növények illata, a csorda látványa, a kolomp- és tücsökszó eleve-nen él, ivódik bele a gyermeki lélekbe, s marad meghatározó később is, talán valahogy úgy, mint W. Whitman versében.¹⁴ Ugyancsak a gyermekkort idézik a játszótársaknak címzett versek: *Csöndpár. Siste viator (Andrásnak, Ágotának), Enikőnek*. A fiatalkor egy részét a *Délvidék* c. kötet néhány verse fedi le (*Most, Ha mégis arra vágynál, Volt idő, Érthetetlen, Váltás, Gyűrű* c. versek). Ezek egymást követik, azonban kapcsolhatók ide más kötetek versei is, mint amilyen a *Madárcsontú* versekben megjelenő, *A lilimokért*¹⁵ c. költemény is. A szövegben konkrétan megjelenik a váltó, így talán nem alaptalan az elképzelésem, miszerint ennek a költeménynek, ha lehet ilyet mondani vers esetében, több sebessége van. Ezek a váltások nagyon jól érzékelhetőek, akár a zenei művek esetében.

„Ha vártalak (és sokszor vártalak),
könnyű volt testem-telkem, mint a hab,
az idő boldog csöndbe öltözött,
liliom sarjadt égett nád között;

⁹ „Lehet, hogy nem ennek a kornak a szerzője vagyok”, Demeter Zsuzsa beszélgetése Egyed Emesével, <http://www.hargitakiado.ro/arckep.php?c=MTk=> [2016. 09. 23.]

¹⁰ EGYED Emese, *Hajnalének*, <http://mek.oszk.hu/02000/02080/02080.htm#28> [2016. 09. 23.]

¹¹ „Lehet, hogy nem ennek a kornak a szerzője vagyok”, Demeter Zsuzsa beszélgetése Egyed Emesével, <http://www.hargitakiado.ro/arckep.php?c=MTk=> [2016. 09. 23.]

¹² EGYED Emese, *Bodos felé, Bodosban (Bodosi nyár)*, http://www.3szek.ro/load/cikk/72527/egyed_emese_bodos_fele_bodosban_bodosi_nyar [2016. 09. 23.]

¹³ „Lehet, hogy nem ennek a kornak a szerzője vagyok”, Demeter Zsuzsa beszélgetése Egyed Emesével, <http://www.hargitakiado.ro/arckep.php?c=MTk=> [2016. 09. 23.]

¹⁴ Lásd erről W. Whitman *Volt egy gyermek, aki elindult* c. versét: „Volt egy gyerek, aki elindult naponta/S amit először meglátott azzá lett ő maga is,/S az a valami a gyermek része lett azon a napon át vagy a nap egy részén át/Vagy sok éven át vagy évek elnyúló láncolatán át”, http://www.magyarulbabelben.net/works/en/Whitman,_Walt/There_was_a_Child_went_Forth/hu/34607-Volt_egy_gyerek_aki_elindult [2016. 09. 23.]

¹⁵ EGYED, *Madárcsontú versek*, 66.

a vágy harangszavú hullámain
körbezengette, átszakadt a híd,
áradt a víz, omlottak kőfalak,
és zakatolt az ábrándok alatt

a vér körpályás, élő rendszere;
váltóját későn állította be:
föl-le száguldó lélegzet-csapat
jelezte jöttödet, nyugalمامat -.

Már a medrébe minden visszatért.
Fohászkodjunk a liliumokért:
nekünk bomlottak sugaras és vad
pillanatokban, amíg vártalak.”

Az első szakasz mondhatni hullámozóan indul, s összefüggésben van a lelkiállapottal, a nyugodtsággal: „könnyű volt testem-lelkem, mint a hab”, „boldog csönd”. A második szakasztól kezdődően, a vágy megjelenésével egyre fokozódik a sebesség: „átszakadt a híd”, „áradt a víz”, „omlottak kőfalak”, „zakatolt a vér körpályás, élő rendszere”, „föl-le száguldó lélegzetcsapat”. A harmadik szakasz utolsó sorától, a nyugalom beálltával lassulni kezd a vers, míg az utolsó szakaszban, a liliumokért való fohással a vers statikus állapotába kerül vissza.

Visszatérve a verses biográfiához, a *Délvidék* felsorolt költeményeit követhetnék a *Tűlparton* vagy a *Testvérek* c. versek. Mindeközben helyet kapnak a tanári élmények is: *Egzámen*, *Salve (diákjaimnak)* vagy *Az elszalasztott játék (Hajnalének)* c. vers, ahol a bölcsészkar piros láda is feltűnik. Az utazási élményeket, olvasmányélményeket, az érdeklődési köröket, természetet megjelenítő versek minden szakaszban jelen vannak, hogy csak néhányat említsünk: *Aradi szemle*, *Nagykárolyi képeslap*, a *Briszéisz*-kötet versei, *Teátrum*, *Fohászkodjunk szabadtéri színjátékokért*, *Responsio (Barcsaym...)*, *Almafák*, *Nyírfa*, *Hamvas titkok dicsérete* és a sort még folytathatnók. A korszakok másik állomását a gyermeklapokban (*Napsugár*, *Szivárvány*) megjelent versek képezhetnék, amelyek az unokák születéséhez kapcsolódnak, természetesen nem kizárólagosan.

A versek skálája rendkívül sokszínű. Az imajellegű versek nem ritkák a kötetekben. Ilyenképpen említhetjük a *Keresztút*, *Könyörgés (Élővizek)*, *Tájoló (Madárcsontú versek)*, *Testvérek (Szabadító versek)* c. verseket. Az sem ritka, ha valamely más szerző tollával ír a költő. Ilyenképpen Pázmányt (a *Csönd Cantio* c. verse), Adyt (a *Csönd Üdvözlét* c. verse) ismerhetjük fel vagy akár Balassi-strófaszerkezetű költeményt (*Azkit Kolozsvár-óvári szállásán szerzett* c. vers az *Élővizekben*). Máskor valakit megszólít a költő: *Levél Villonnak (Délvidék)*, *Jelentés helyett*.¹⁶

A *Jelentés helyett* c. költemény utolsó szakasza a kolozsvári Brassai Sámuel Líceum motójának is tekinthető. Ez így szól:

„Együtt vagyunk, csak azért is, reménnyel,
közös sors, erős akarat vezérel,
hogy mint most, bátran jelenthessük egykor:
őrizzük egymást, Brassai professzor.”

¹⁶ EGYED Emese, *Jelentés helyett*, Unitárius Közlöny, Kolozsvár, 1888-1948/1990. 8. (68) évf. 4. sz., 1997 június-augusztus 3. http://eda.eme.ro/bitstream/handle/10598/23761/Unitarius_Kozlony_1997_04.pdf?sequence=1 [2016. 09. 23.]

A költemény egésze beszámolót nyújt az újonnan felnövő generációról, amely értelmes életre vágyik, s ehhez keresi a lehetőségeket. Brassait szólítja meg a költő, arra kéri, hogy legyen pártfogója az új nemzedéknek, hiszen „okos tekintet, jó kíváncsiság/ragyog belőlük”.¹⁷ Brassai professzor talán egyfajta kalauznak is tekinthető az értelmes élet felé vezető úton. A tanár-diák viszonyt, a tanári szerepet kidomborítva, s a vers utolsó szakaszában enyhe változtatást téve ezt is mondhatnók:

„Együtt vagyunk, csak azért is, reménnyel,
közös sors, erős akarat vezérel,
hogy mint most, bátran jelenthessük egykor:
Éltesse az Isten, Egyed professzor.”

KERTI JÓZSEF

„Egy szép elmének” verseiről

„Szebb ábrándjaink énekbe szerezzük, jelképes
történetbe, versebe.”

(Egyed Emese: *Júliusi ballada*)

Egyed Emese az erdélyi irodalmi élet egyik prominens képviselője, aki az évek során nemcsak irodalom-, hanem színháztörténetünket is gazdagította értékes kutatásaival, publikációival. Azon kutató számára, aki az erdélyi és magyarországi felvilágosodás korának irodalmával foglalkozik (mint e sorok írója is), megkerülhetetlenek inspiratív tanulmánykötetei, tanulmányai. A gazdag, jól dokumentált szakirodalmi publikációk nemcsak a bennük közölt értékes tartalommal keltik fel az érdeklődő olvasó figyelmét, hanem egyedi, különleges nyelvhasználatukkal is, amely távol áll a szakirodalmi nyelvtől megszokott száraz, terminusközpontú stílus- és előadásmódtól. Jelentős irodalomtörténeti tevékenysége mellett ki kell emelnünk pedagógusi tevékenységét is, hiszen a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán oktató professzorasszonynak keze alól jeles irodalom- és színháztörténészek, irodalom- és színikritikusok, szerkesztők kerültek ki.

Egyed Emese szépirodalmi tevékenysége is jelentős tudományos munkássága mellett, ennek bizonyosságául áll számos megjelent verseskötete. Az úgynevezett Forrás-nemzedék negyedik hullámának képviselője a költő Egyed Emese; első kötete *Délvidék* címen jelent meg még 1988-ban. Egy, a költővel készült interjúbán a kérdező, Demeter Zsuzsa állapítja meg, hogy az Egyed Emese által használt magyar nyelv veretes, költészetére a nyelv szépségének tudatos használata jellemző, azaz mintha nyelvhasználatában is a költő kedves szerzője, Barcsay Ábrahám nyelveszménye, az általa képviselt hagyományréteg köszönne vissza. Továbbá a kérdező arra a megállapításra jut, mintha Egyed Emese költészete nem ennek a kornak a költészete lenne; ezzel kapcsolatban pedig felteszi a kérdést, hogy ez az attitűd alkati sajátosság vagy egyféle költői bátorság kérdése.¹ Válaszában a költő rámutat arra, hogy a versíráshoz nem elég egy korszak ismerete, sokat és változatosan kell olvasni, régi irodalmat mindenképpen. A veretes nyelven való megnyilatkozásról úgy gondolja Egyed Emese, hogy nem

¹⁷ Uo.

¹ „Lehet, hogy nem ennek a kornak a szerzője vagyok”, Demeter Zsuzsa beszélgetése Egyed Emesével, <http://www.hargitakiado.ro/arckep.php?c=MTk=> (2016. október 14-i elérés).

bátorság, hanem hit és támogatás dolga. Elmondása szerint „Ha Székely János és külön Bajor Andor nem lát fantáziát a verseimben s ha a megfelelő időben nem jelenhettek volna meg nyomtatásban, hiába akartam volna én bármit. Nagy lélektani küszöb az első közlő esztendő. Azt mondod: »mintha nem ennek a kornak a költészete lenne«. Lehet, hogy én sem vagyok ennek a kornak a szerzője. Valahogy mégis olvasókra találok”.²

E sorok írója szabadon, önkényesen válogatott a versekből, írása nem verskritika igényével született, hanem sokkal inkább a versolvasás közbeni benyomások, reflexiók közlése, illetve annak az igénye, hogy a versek által jobban megértse, mit gondol a versről, a szavakról, jelen és múlt kapcsolatáról, a lélek belső világáról vagy a vágyakról a költő Egyed Emese.

Egyed Emese költői világa változatos: érzések, benyomások, hangulatok, víziók váltják egymást, de a vágy, az elérhetetlenség, a titkos szerelem költészete is fellelhető. Költészete univerzumának világa tág, otthonosan berendezett, ha sikerül „berendezkednünk” benne, de mélységeibe, rejtett zugaiba nem könnyű behatolni, érteni kell a szót, hallgatni a „csöndet”, figyelni a természet rejtett üzeneteire. Olvasóját minduntalan bevonja a vers játékába, gondolkoznia kell, megérteni a szót, értelmezni a gondolatot. A versszövegek értelmezési lehetőségei sok esetben tágak, amint maga a költői világ is, így a befogadónak szabad játékteret biztosít, hogy azt és ott ragadja ki magának belőle, ami megérintette, amit közel érez magához. Verseiben a személyiség pillanatnyi közérzete és létfilozófiája válik a líra tárgyává, ugyanakkor nagyfokú szabadságigény jellemzi. Verseit különféle objektumok, idő- és létállapotok folytonos egymásba áttűnése, valóság és fikció vibráló váltakozása, megkülönböztetetlensége jellemzi.

Az elmúlás, a múlt lassú távolba veszésének érzése pendíti meg a lélek húrjait *Szélhárfa* című költeményében:

„kaszáló szíromkönnyei,
virágzó somfák berkei,
árvák maradtok, árvák!
Valami végleg elveszett,
táncuk leszálló levelek
még csendesebben járkák.
Fehér köved mély kútba hullt, sokára csobban, idegen,
soká visszhangzik még a múlt -
kék akkord hárfaidegen”.³

*Biztos menedék*⁴ című versében a költői én vissza-visszaréved a múltba, a gyerekkorba, feltehetően a Bodoson töltött évek sűrített képei peregnek: „bőröd beitta illatát a helynek,/ volt álmomesz, és zendülés, mely fölver,/és voltak évek: öröknek hitt formák,/és zöld kalászkok, és beérett kertek...” A falusi környezet az otthonosságot jelenti, s mint ilyen, az én szívesen tér vissza (ha csak gondolatban is) gyerekkora helyszínére: „Ha tehetném, csak ezt a verset írnám./Száműzném magam a lepusztult helyre,/bevert kapumat sem állítanám föl,/ kutamat hagynám kővel betemetve;”. A régmúlt idő és állapot utáni vágy „makacs”, így óhatatlanul az a kép sejlik fel, ami rég volt, az enyészetnek („bevert kapu”, kővel betemetett kút) „hírét”, „lábnyomát” elmossa, mintegy megújulást adva a helynek, mely a belső lelki békét, a

² Uo.

³ EGYED Emese, *Madárcsontú versek*, Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 1993, hálózati változat: <http://mek.oszk.hu/02000/02077/02077.htm#15> (2016. október 14-i elérés).

⁴ EGYED, *Madárcsontú versek*, hálózati változat: <http://mek.oszk.hu/02000/02077/02077.htm#41> (2016. október 14-i elérés).

biztonságot adta: „Ág helyét varázsütésre átveszi az ág./ hogy megbékülj, mint sorsával az árva,/s óvjon a csönd, mint biztos menedék”. A vers utolsó sora azonban a fikcióból visszavált a valóságba: „szőlő fut fel a korhadt gerendákra”, az idő súlyos nyomát nem lehet eltüntetni.

A *Kéregvers*⁵ a múlt felidézhetőségének, emlékezés formájában való megragadásának allegóriája. A vers szerint a múlt egy kivágott fa törzse, a törzset beborító kéreg az emlékezés burka, amit le kell bontani, hogy megnézhesük mi van alatta, s hogy hozzáférjünk emlékeinkhez: „Feléled, ébred, s átélheted újra./Az időt. A hiányt. A meg nem valósultat./Leválnak most a kéreg:/túl önfeledten játszott/tíz ujj a repedéssel.” A költő közvetlen hangon (ki)szól olvasójához, a kéreg leválásával őt is felszólítja az emlékezésre: „(Hát te? Mire emlékszel/abból, ami sokáig/úgy kitöltötte lényed,/s amit úgy felivott,/mint harmatot a föld, a múltó élet?).” A múlt nem tud fizikai formát ölteni, csupán szavak formájában – „még ha nem is pótolnak semmit” – lehet bizonyos múltbeli eseményeket közel hozni magunkhoz vagy távolítani emlékezés útján, írja *Pihenő* című versében: „A szavak, tudom, nem pótolnak semmit;/felszínre hozzák, vagy mélyebbre rejtik/elsüllyedt gályák mesés kincseit,/s bekalandozzák a legapróbb sejtig/az idő porcikáit!”⁶ Bár csupán felidézni tudunk a szavak segítségével, mégis jó érzés, hogy visszatérnek, és az élet vizén, mikor horgonyunkat felszedjük és elindulunk, szárnyas csapatként követnek. A szavak jelentik a költő számára a kellemes emlékeket (játék, szabadság, szépség, áldozat), s bár nem pótolják magát az élményt, ha távoznak, hiányuk fájó: „A szavak nem pótolnak semmit,/de jó tudni, hogy visszatérnek,/mint a dagály a kikötőbe,/s akkor a horgonyt felszedik –/A szavak élnek: szárnyas csapatuk/a kormányhídon pihent reggelig!/Játék, szabadság, szépség, áldozat/jött és tűnt el velük,/úgy hiányoznak!/Még akkor is, ha nem pótolnak semmit.”

A költői fantázia szabad szárnyalásának allegóriájátéka a *Szőkevények*⁷ című vers. Az első strófában a versíráshoz készülődő költőt látjuk. Fantáziája (talán a lélek madarai) észrevétlenül útnak indulnak, miközben a kedvező szélben, a nyugodt vízen úszó bárkára a csönd száll. A versírás ihlető pillanatára (utazásra) várva nyugtalanság fogja el a költőt, hiszen nem tudhatja, hogy fantáziája hová téved és szabad szárnyalásért majd mivel fizet. (Talán a fantázia madarai épp a kor⁸ szigorú cenzúrájának béklyóiba kerülnek, esetleg a negatív kritikák szegik szárnyukat?). A második strófában a költő madarai (fantáziája) „csöpp ösztöneivel” kutatja „azt, ami meglelhetetlen/iránytűvel, emberi számítással”, azaz ösztönszerű és ihletadó, s miután számot vet magával, „a világgal/magánnyal, sorssal, otthontalansággal,” ő is útra kel madarai (fantáziája) segítségével, „szelek, áramlatok, révek/ még felderítetlen birodalmában.” A vers ars poetica-szerű zárata óhatatlanul eszünkbe juttatja Ady Endre *Új vizeken járok* című versét, hiszen voltaképpen itt is az fogalmazódik meg, hogy a költő saját útját járja, nem alkuszik meg, nem lesz a „a szürkék hegedőse.”

A *Hajnalének*⁹ című vers ars poetica-szerű vallomás a költő vershez való viszonyáról. „Gonosz a vers, a csöndje is/félrevezet” – állapítja meg a költő, fantáziánk versben ölt alakot, és homályosítja el előttünk a valóságot: „Fátylat von szemed elé és/zsibbasztja válladat,/alakot ad a képzelődés/ködeinek; seregben szállanak/madarai magányodon keresztül”, a valóságba való visszazökkenés lélekrendítő hatása: „Ködök foszlanak,/lelked belerendül.” A vers

⁵ EGYED Emese, *Délvidék*, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1988, 17.

⁶ *Uo.*, 36.

⁷ *Uo.*, 33.

⁸ A kommunizmus évei.

⁹ EGYED Emese, *Hajnalének*, Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2002, hálózati változat: <http://mek.oszk.hu/02000/02080/02080.htm#25> (2016. október 15-i elérés).

kétarcú, hitet is ad: „És jó a vers: elhiteti/az álmat is.” Álomképei eljövételére reménytelen, türelemmel kell várakoznunk, hisz az ad bizakodást: „Kell vágyakoznod képei után./Kell várnod is./Légy reménységgel: nappalok/és éjszakák/megannyi ága verdesi/az ablakát!/Ki-níjtja, csak míg/rád tekint./Hogy sírj, hogy bizakodj megint.”

A költő számára az írás, a történet elmondása gyógy mód is a *Júliusi ballada*¹⁰ sorai szerint. A versszerzés kilépést jelent a mindennapok keretéből, az ember az írás által tudja definiálni magát, csak így tud megőrizni egy hangulatot, egy ábrándot:

„(Elpusztul – szólnál – ha kimondod!,
megszüntetheted, ha leírod,
hogyan ez van, ez volt.)

Ez volt, vagy inkább úgy képzeljük;
szebb ábrándjaink énekbe szerezzük,
jelképes történetbe, versbe.”

A *Csönd* című kötetben (de más köteteiben is) a költő több versében is kifejti, hogy mit jelent számára a vers. Ilyen az előbb említett *Júliusi ballada*, a *Variáció* vagy *A vers*.¹¹ Ez utóbbi vers sorai szerint a vers „kút messzi ligetekben”. „A [költői] hang madár: elhal-kul, tovalebbről, s ideje jöttén szent erdőbe fészkel/ csöndbe, titokba temetkezik.” A fészkelő madár hasonlatával érzékelteti a „költés” titokzatos pillanatát. A költő a verset tárgyasítja, tapinthatóvá teszi („Az ember versbe mártja kezeit”), állaga, mint arca, kétféle: szilárd vagy cseppfolyós (Hamuba? Friss vizekbe?). A verssel való bánás többféle hangulathullámozást hoz magával: emelkedőt, zuhanót; többféle formát is ölthet: imádságot, dalt vagy elmélkedést, végső soron pedig a hit bizonyosságának a megerősítésére irányuló vágyat jelenti: „Messze vagy, Isten.// Vers fölé hajolva kereslek.”

Az eredeti költői hangtól való elszakadás, a régi költői énhez való visszatérésnek a vágya a költő számára erős lelki vívódással jár: „Miért tépted szét annyi metszeted/és versed, miért szabadulnál mindentől, ami vagy? Hogyan lehet/hogy napjaidra köd borul már? – írja *Kézi levonat*¹² című versében. Végül belátja, hogy hiába keresi az eredeti hangot, az idő átformál-ta: „s belátom immár: hasztalan keresném/az eredeti dűcot: rozsa, repkény.”

A legfontosabb a költő szerint, mondja egy vele készült beszélgetésben,¹³ hogy egyetlen pillanatot sem szabad elszalasztani, amikor lehetőség adódik az írásra. A *leplezett múzsa*¹⁴ sorai szerint a vers mindenkihez szól: „Róla is/szól. De rólam – s rólad is.” A költő bármikor hívhatja hűségese, szerető múzsáját, jó és rossz sorsban egyaránt, akár egy életen át. A versírás játék, azonban, mint minden játéknak, szabályai vannak, amit be kell tartani, komolyan kell venni, éppen ezért: „Komoly a játék:/elevenebb néha, mint én vagyok.” Az írásra minden pillanat alkalmas, vallja a költeményt záró sorokban: „Írok örömben,/vagy hogyha fáj, hogy mind elhagyatott.”

¹⁰ EGYED Emese, *Csönd*, Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 1998, hálózati változat: <http://mek.oszk.hu/02000/02076/02076.htm#47> (2016. október 15-i elérés).

¹¹ *Uo.*

¹² EGYED, *Madárcsontú versek*, hálózati változat: <http://mek.oszk.hu/02000/02077/02077.htm#16> (2016. október 15-i elérés).

¹³ VAGDALT Krisztina, *Az emberek olvassanak, írjanak*, EGYED Emese új kötetének bemutatója (beszámoló), (2012.12.13), <http://tiszatajonline.hu/?p=21641> (2016. október 14-i elérés).

¹⁴ EGYED, *Délvidék*, 56.

Verseiben az emlékezés kitágul, együtt vannak benne az egyéni, saját emlékek mellett különböző képek, amelyek olvasmány- vagy filmélmények hatására alakultak ki. Az alkotásaiban ezek együtt élnek egy új, általa alkotott világban. Az olvasmányélmények kedves költők szerepének fölvétele is jelentik bizonyos versekben. *Azkit Kolozsvár-óvári szállásán szerzett*¹⁵ című versében nem nehéz ráismerni Balassi Bálintra, hiszen a cím már önmagában árulkodó, ehhez jön hozzá a költői nyelvhasználat és a szabályos Balassi-strófaszekezet (9 verssor, 6-6-7-es szótagú sorok váltakozása, rímképletük: a-a-b, c-c-b, d-d-b) alkalmazása a versben. *Kit a gyűrű mellé szerzett*¹⁶ című vers szintén Balassi Bálintot juttatja eszünkbe, a versben konkrét intertextuális utalások is vannak erre vonatkozóan: például a korban sűrűn használt verstoposz („akár az évszakok forgandó változása./Akár a tiszta bor állandósága:) vagy (Bécsi) Zsuzsanna nevének versbe szövése („Zsuzsanna fényben fürdik valahol.”). A *Kollokvium*¹⁷ című vers kezdő képsorai egészen a középkorig, III. Béla uralkodásának idejébe kalauzolnak bennünket: „A felvonóhíd fölött fecskék,/a várakokban mimes-köntösök;/a török kávémerése bezárt,/s könyörtelenül szólnak a harangok.” A pontos korszakot a *Hallotti beszéd és könyörgés*ből vett intertextuális utalás segít meghatározni: „Maholnap por és hamu sem köszönt,/mert tűzre kerültek a játszódeszkák!/Látjátok, feleim, az álmokat?/Odaát nincsenek.” A sorokból az is körvonalazódik, hogy voltaképpen nem egy középkori várat szemléltünk madárnézetből – a versek kezdet csupán ennek az illúzióját keltette –, hanem a színpadon megjelenített miniatűrjét a valódinak. A vers német nyelvű záró sora („Herr, es ist Zeit”) a 20. század elejére vált át, az intertextus Rainer Maria Rilke (*Őszi nap*) című versének incipitje, ezáltal mintegy felkínálja a vers továbbolvasásának lehetőségét a költő.

A színház, a színjátszás mindig is közel állt Egyed Emeséhez, hiszen hosszú évekig szervezte a Bölcsészkaron a THÉ-Trupp Színházi Csoportot (Thalia Helyi Élete), nem sajnálva a szervezésre, rendezésre szánt időt, energiát. Egy vele készült interjúban beszél a színjátszáshoz való viszonyáról: „a színpadi produkciók ízeire magam kaptam rá, mondhatom, kiéltem játékkedvemet a rendezésben. Az irodalmi körös és színjátszó diákjaim között éreztem magam legjobban. Nem minden sikerült, persze, a korszak szörnyű politikai gyanakvása az előadás előtt leparancsolta a színpadról Kótsi Patkó János pástortorjátékát, *A havasi juhászleányt* 1982-ben”¹⁸. A darab próbáiról és arról, hogy mit jelent számára a színjátszás, így emlékezik meg *Fohászkodás szabadtéri színjátékokért (Négy látomásban)*¹⁹ című versében:

„Jó játék volt A havasi juhászlány,
a parki, szabadtéri iskola.
Emlékszem rátok, Tünde, Réka, István,
László és Bálint, Géza, szép Ramóna.
Ha tanárságom piros alma volna:
csak amaz egy próbáért nektek adnám.
A diáktrefák hullámtörő partján
segítettetek önmagamra lelni.
Világommal, ha gyöngén is, perelni.”

A verset egy fohász zárja a szabad színjátszásról:

¹⁵ EGYED Emese, *Élővizek*, Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 1995, hálózati változat: <http://mek.oszk.hu/02000/02079/02079.htm> (2016. október 15-i elérés).

¹⁶ EGYED, *Hajnalének*, hálózati változat: <http://mek.oszk.hu/02000/02080/02080.htm#41> (2016. október 15-i elérés).

¹⁷ EGYED, *Csönd*, hálózati változat: <http://mek.oszk.hu/02000/02076/02076.htm#19> (2016. október 15-i elérés).

¹⁸ „Lehet, hogy nem ennek a kornak a szerzője vagyok”, Demeter Zsuzsa beszélgetése Egyed Emesével, <http://www.hargitakiado.ro/arckep.php?c=MTk=> (2016. október 14-i elérés).

¹⁹ EGYED, *Hajnalének*, hálózati változat: <http://mek.oszk.hu/02000/02080/02080.htm#20> (2016. október 15-i elérés).

„(Utóversengés

Istenem, add, hogy játszóter – legyen.
A tetszhalott lélegzetet vegyen.
Szabad ég alatt szabad időnk légyen.
Ne zárkózzunk be sorsunkba egészen.
Add hogy e város sírjából felkelne!
Tereinken a színész sátrat verne!
Ne múljék el tőlünk az öröm perce!
Legyen Kolozsvár, ami volt Velence...)”

Az *elszalasztott játék*²⁰ című vers ugyanazt a fájdalmat fogalmazza meg, mint az előző vers, a játék a szürke egyetem falain belül sem tudott testet öltetni:

„nem farsangoltunk, csak szívem ne fájna:
kedvetlen skóla,
böjt és hamu járja.
A farsang elmúlt; nem túl nagy dolog.
Elképzeltem a látványt jelre várva,
mely átváltoztatja tán ragyogó
arccá maszkunkat, a telet tavasszá.
– De csak a piros láda mosolyog.)”

Annyi év elteltével jó volt látni azt, hogy a színjátszásba vetett töretlen hit és remény, amelyet a *Foházkodás szabadtéri színjátékokért (Négy látomásban)* versében fogalmazott meg Egyed Emese („Azt sem hiszem, hogy álmok, ötletek/mind zátonyra, halálra ítéltetek.”) végül megvalósulhatott, és e sorok írója a kötet más szerzőivel együtt részese lehetett annak a játéknak, annak a világnak, amelyet Egyed Emese álmodott meg.

Egyed Emese tollából élményszerű versek, lírai dokumentumok születnek, amelyekben őszintén vall a költő arról, ami az egyénnel mint magánszeméllyel történt és történik. Verseit a játékosság, az élmények, az emlékek és a napi benyomások ütköztetése jellemzi, közérzetet, hangulatot fejez ki érzéketes varázsaival, szabad, világteremtő fantáziájával, önmegvalósításra való törekvésével.

„Ajándékom nem lévén az énekre”, zárásul kedves költőnk, Aranka György 1815-ben írott soraival szeretném köszönteni az ünnepeltet:

„Sok ujj Esztendőkbenn Élted derüllyen fel.
Soha Napod ködbe de ne merüllyen el!
Mint játszodnak a' Nap pompás sugárai:
Ugy váltsák fel egymást Elted vig napjai
Kezdetben Örömmel,
Azután Jo Kedvel;
Sokáig, Sokáig
Az Idők fogytáig! folytában
Száz Fársáng farkáig! folytáig
A' Szerencse elől és hátul kísérje,
Rossz pedig előlled utadból kitérjen.”²¹

²⁰ Uo., hálózati változat: <http://mek.oszk.hu/02000/02080/02080.htm#32> (2016. október 15-i elérés).

²¹ Román Nemzeti Levéltárak Kolozs Megyei Osztálya [Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale ale României], Kolozsvár, *Aranka György gyűjteménye*, fond 258, 26-os csomó, 68a.

KÓNYA-HAMAR SÁNDOR

Kolozsvári orgona

(A Kolozsvári Református Kollégium kórusával)
Egyed Emese köszöntésére

Amikor érezhetni,
hogy jön a pillanat és éppen elhagy –
és érezhetni, hogy éppen akkor és ott,
mindörökké és soha többé: VAGYUNK! –
mert hallod az elnyert Idő gondolatát
megfoghatatlanul és sorstalanul,
ahogyan a fény halad.
Hát onnan távozva
már csak olyan lehetsz,
akár a márványban kavargó szél...
S azt a helyet, azt a hangot
csak akkor értheted meg igazán,
ha minden határra emlékezel,
és minden létező határt elfelejtész,
sorstalanul semleges jövőben reménykedve,
miközben mindenki mást
a magad nyelvén hallasz beszélni,
és te is csak az ő nyelvükön mondasz a magadét.
Akár egy új pünkösdi nyelvzavarának bábeli tisztaságában...
Kiszabadulva a Tér fojtogató fogságából,
mintha csak a görög filozófia, a zsidó megváltáshit
és a keresztény gondolkodás karácsonyi szimbiózisába tévedtél volna,
távol a primitív hatalomgyakorlás kegyetlenkedésétől,
de a fogyasztói dühből fakadó tunyaságtól is,
olyan szabadságra alapozott méltósággal,
mellyel hírül adhatsz valamit:
az ÉPITAMAE MUNDIT,
egy olyan világnak kimetszett bélyegét nyerted el,
mely szavatolva jelzi, hogy
magad is hangszer vagy,
de orgonasípok között csak egy,
melyben ha fonetikusan is ég a tűz,
körötte már nem állhat az Éj sötétén s feketén..!

(Toronytalan Farkas utcai templomunkban)

A professzor asszony kérése

Egyed Emese egyetempolitikai – s ezért európai parlamenti – szerepléséről is

2007-ben a Bolyai Egyetem ügye európai parlamenti képviselői mandátumom egyik legfontosabb feladata volt. Kolozsvári választókerületem, városom és erdélyi magyar megbízóközösségem nevében próbáltam a másfél milliós lélekszámú, őshonos erdélyi magyarság egyetemügyét – európai háttérrel, úgy véltem, nagyobb eséllyel – megoldani.

S mert az anyanyelvi oktatás az egyedüli és legfontosabb eszköze valamely etnikai közösség kollektív létének biztosításában. 2007 az esélyegyenlőség éve volt – a számok tanúsága szerint az erdélyi magyarság mégis mélyen alulreprezentált és hátrányos helyzetben volt a román nemzetiségű diákokhoz képest az ország kollégiumaiban és egyetemein.

Kitűzött célom az volt, hogy a 2007-es év se múljon el jelentős előrelépés nélkül a Bolyai Egyetem, a magyar ajkú diákok esélyeinek rendezése ügyében sem.

Kezdeményezésemre 2007. június 18-án az Európai Parlamentben bejegyzést nyert a 61. sz. Írásbeli Nyilatkozatom. Nevezett dokumentum határozottan elítélte a mindenkori román kormány elutasító és diszkriminatív magatartását az önálló állami magyar egyetem ügyében, tudniillik Románia akkor is tagadta (és azóta is, ma is tagadja!) a magyar nemzetiségű állampolgárok adópénzéből is finanszírozható Bolyai Egyetem helyreállításának lehetőségét.

Írásbeli nyilatkozatom nehezítette a Babeş–Bolyai Tudományegyetem vezetőségének az önálló magyar egyetem ügyéhez való hozzáállását is. E testület az egyetemi autonómia mögé bújva megtagadta (és megtagadja ma is!) a román kormány által márpedig vállalt, a nemzetközi egyezményekbe foglalt kötelezettséget, a magyar tanári kar, a diákok, valamint az egész romániai magyar közösség együttes óhajának dacára.

S bár a román hatóságok gyakran hivatkoznak arra, hogy a Babeş–Bolyai Tudományegyetem „multikulturális” volta kielégíti a magyar diákok igényeit, tulajdonképpen az egyetem magyar, illetve német osztályainak, tagozatainak és tanszékeinek működése teljes mértékben alárendelt az egyetem Szenátusának (melynek egy ideig a Professzor asszony is tagja volt). Viszont ezen szerv tagjainak túlnyomó többsége román, és rendszeresen leszavaz minden – a nyelvi kisebbségi tagozatok önálló működését célzó – kezdeményezést. (Tiltakozásként a Professzor asszony éppen ezért lépett ki a testületből.)

2007-ben közösségünk 18 éve várta a jogilag soha meg nem szűnt egyetemének újraindítását, mindhiába. Hiszen az alapvető és közösségi jogokon túl nyilván minden közösséget saját intézményei minősítenek, és készítik fel önnön jövőjére. Az ilyen egyetemek hiányával olyan gazdasági és főleg integrációs érdek forog kockán, illetve oldódik meg létesítésükkel, amelyet végül is az egész európai uniós politika célkitűzéseként megfogalmazott. Mert közösségépítésről van szó, és éppen ezért kimondható az, hogy az erdélyi magyar közösségnek nemcsak szüksége van, de jogosult is állami magyar egyetemére.

S ezt vallotta Egyed Emese professzor asszony is, mert amikor írásbeli nyilatkozatom támogatására, tájékoztató munkám kiegészítéseként, a Bolyai ügyében közmeghallgatást szerveztem 2007. október 9-én az EP-ben, kérésemre és hívásomra, négy professzortársával (Szilágyi Pállal, Kása Zoltánnal, Sárkány Endrével és Németh Sándorral) azonnal kiutazott Brüsszelbe. És együtt vállalva, nyíltan fogalmaztuk meg – ki-kí a saját érvrendszerével és felgyűlt tapasztalatával – a kisebbségi oktatás, és általa az okozott gondok megoldására tett javaslatainkat. Hiszen Közép-Kelet-Európa tagországai behozták az Unióba megoldatlan kisebbségi gondjaikat, közöttük az oktatását és különösen a felsőoktatását. A kérdés pedig – már akkor úgy tűnt –, hogy az Unió megoldandó ügyévé, közös gondjává vált, hiszen Romá-

nia esetében is, EU-csatlakozását megelőző országjelentések a magyar felsőoktatás kérdését megoldatlan problémaként kezelték. S az egymást követő román kormányok, a parlament s az államelnök is hivatalosan vállalták, hogy megoldják ezeket a kérdéseket, de az ígéretek a csatlakozás után elfelejtődtek...

S a közmeghallgatás, az ottani tanácskozás azóta is folytonosságra vár, mert a kreatív képzelet és a megoldó szándék jegyében zajlott. EBESZ-munkatársakkal, a Nemzeti Kisebbségek Főbiztosi Irodájának korábbi és akkori csapattagjaival, nyelvi, illetve kétnyelvűségi jogi szakértőkkel, de a multikulturalitás – mint tudományág – területének független szakembereivel, valamint mindennapi gyakorló tevékenységükben érintett oktatókkal is.

És ma sem feledhetem – nem csak Egyed Emese – de minden erdélyi meghívottam hozzáállását és kockázatvállaló megnyilatkozását. De az övére különös meghatódottsággal emlékszem. Mert amikor előadásának végére ért, komoly szerénységében, felállva, határozottan arra kérte az Európai Parlament tagjait, hogy adják vissza azt a kolozsvári magyar állami egyetemet, melytől az erdélyi magyarságot kétszer is megfosztották, azok felállva, könnyekkel küszködve tapsolták hosszasan és kitartó ovációval.

Bárcsak így viszonyultak volna a továbbiakban is..! – a Professzor Asszony kéréséhez!

KISS ZSUZSÁNNA

Pillanatok

sebesen suhogó víznek partján
kisdort kavics hever egymaga

vízcsepp sem perdül gömbölyű hullám-
testéről, a nap fürdeti maga
tovább

emlékeit a folyam görgeti
hegyek közt keringő szél cibálja

kiszárad, sárban ázik: feledi,
hogy porlik s véget ért vándorlása,
inkább

a lepkét, a szitakötőt várja
kavics-testvérekről mit se tud

korallzátonyról mereng az álma
míg egy nap besodorják: betonrúd
tovább

Pannon rejtély

Ki érti, mért sírunk, ez itt nem Szíria,
ki érti, mit várunk, ez itt nem India.
A villamosvezető megvár, ajtót nyit,
temetők táján közösségtudat hódít.

Ritkán puffog robajjal durván egy motor,
bár több magában beszélő kukát kotor.
Résztevő értelem hallgat az arcokon,
közönynek álcázott türelem a honon.

Locsog sok diák, káromkodik és nyüslet,
résztt akar venni mindabban, ami üzlet.
De égnek a lámpák, benn könyvet olvasnak,
bárgyú manikűrre jut három mondat.

Így halódik máshol is a fogolyderű,
minket amputáltak, de mást esz a tetű.
Három per hármas a jobb kéz, no de a bal
lator helyében lenni senki sem akar.

A villamosvezető hétköznapi is vár,
bár pénzt imád a nép, és hálak az utcán.
Rázza a szél a vetést, őzek riadnak:
a magyar pusztákra Isten arca virrad.

Versenyben a múltó idővel

Keveseknek sikerül, de Egyed Emesének talán igen: fölébe kerekednie a kornak, amelyben született. Nem mintha azt a kort irigylésre méltónak teremtette volna a Fennvaló.

Na, de születése táján a világra igyekvő honnan tudhatná, milyen sors vár majd reá? Esetleg a messze múltak ismerői vélhették, hogy a fáradhatatlan lelkek túléléskísérlete lesz majd az a kései jelen: az Egyed Emese-féle teremtményeké. Akiket majd tova az időben se lehessen eltántorítani attól, amire vállalkoztak.

... Holott akkor még dehogy is sejtette a – mondjuk majdan fél emberöltővel odébb – magyar-francia nyelv és irodalom szakra felvételiző leány vagy ifjú ember, hogy amott az időben mi várhat majd reá.

... Hogy például Kolozsváron az akkor már évtizede magyar nyelven működő Bolyai Tudományegyetemet Babeş-Bolyaira készül átvezényelni valami akkoriban új keletű „egyesülés”-mánia.

... Ahhoz, hogy a keserves esztendők – az egyetemünkéi is – igazából ez után következzenek.

A magyar forradalom eltiprását követő hónapokban, években ugyanis Budapest után a gyilkos hév hozzánk, Erdélybe is átsapott, hogy aztán diáktársaink legjobbjai közül számos ifjút évekre börtönbe, munkatáborba hurcoljon a román belügy. Így zárják be hosszú évekre Dávid Gyulát, Péterffy Irént, Páskándi Gézá, Páll Lajost, Nagy Benedeket, no meg fiatal tanáraink közül számosat, hogy végül professzorainkból 1959 tavaszán három nagytudású mestereinket kísérjük a Házsongárdi temetőbe.

Mindez az Emese születése előtti/körüli években zajlott Kolozsváron. A kultúránkat sutogó kétségek gyámolították: „ez most már így lesz, ameddig élünk?” Mert mi is következhet ezután? Egyféle torz ahogylehet-világ?

Hányszor hallottuk a kishitűeket... „a magyar nyelvnek nincs jövője, minek vergődjünk, a mi kultúránk pusztulásra ítéltetett.”

Voltak esztendők kétségbeejtően kilátástalanok. Mintha csak valami torz jövőendő szerződött volna az elpusztításunkra.

Haj, de ismertem magam is azokat a nyomorúságos éveket... Amikor például magyar szakos feleségem – a tanfelügyelők ajtóit előtt ácsorogva reménykedett, hogy néhány magyárórát számára is kiosztanak, végre alkalma legyen tudását megosztani a tanítványokkal. Ám az eszébe nem jutott a legkeservesebb körülmények közepette sem, hogy más pályát választva odahagyja a magyartanítást. Fél emberöltővel később, még makacsabb helytállást láttam Egyed Emesétől.

Avagy e két különböző korú s „vététesű” asszonyi lélek cselekvésében öntudatlanul is valami réges-rég hordozott hovatarozás-parancs munkálta? Ama felső-háromszéki rendtartó székegy felmenőké?...Na, de a hihetőtől, a várhatótól alighanem túl messze kóborolok ehelyt.

Annyi bizonyos, Egyed Emese valahol ugyancsak itt kezdhetett: magyar kis- meg nagyiskolában. S végül az akkor még „valameddig megtűrt” magyar szakán a Babeş-Bolyainak. Mert mi az, hogy pályaválasztás? Csak azért is magyar irodalom, magyar kultúra. Mert később aztán – a tegnap még elapadónak ítélt fajtából – szívós csak azért is magyar diáknemzedékek teremtek a Bolyai romjain...

Hogy aztán nem sokkal ezt követően – igaz, ekkor már a nagyja gazemberség vége felé – a Babeş–Bolyai gazdái vagy tán ezeknek is a parancsolói – odáig apasszák a magyar oktatást, hogy a végén abból az egyetem padjaiban alig fél tucatnyi hallgató maradt.

... A mi életünkben ritkán történt javunkra szolgáló fordulat. Az 1989-es rendszerváltást követően valami efféle ígérkezett. Mikorra immár a végnapjait vonzó magyar nyelv és kultúra jobb napokra virradhatott.

... De ennek a története más bíróra vár.

Ehelyett köszöntsük hatvanadik születésnapján az örök fáradhatatlant, Egyed Emesét. Ő rég ideje felnőtt gyermekeknek örvendhet, és máig tanítványokat gyámolít s formál pályatársaivá. És miközben „mívet érteni s látni okít”, lesz a magyar irodalomnak mívese és egyben mentora.

A KÖZÉPKORTÓL A 19. SZÁZADIG

MARGÓCSY ISTVÁN

Epistola ad humanissimam Dominam Professorem

Margócsy István, ki-érdemesült Tanítója a szebb tudományoknak a pesti Universitasban, Tekintetes, Nemes, Nemzetes és Vitézlő Egyed Emese Aszszonynak, több Nemes Vármegyék Táblabírónéjának, a jeles Poëtessának és a sublimioris Poëticae bölts Mesteraszszonyának Üdvözlét!

Ditső és méltó dolog volt Elejinknél, hogy a meg-születési éveknek kerek Fordulójához ér-
vén, ditsérő és méltató sorokkal fordultak az Ünnepektől felé, s öt minden féle jó kívánatokkal hal-
mozták el a neves nap alkalmából. Minek imitatioja képpen – mivel értesülésemre esett, hogy
Emese Aszszony év-fordulója is épp ki-kerekedett szépen – légyen szabad nékem is, érdemtelen
Historicusnak a Literatura mezejéről, emelkedett szavakkal emlitenem Emese Aszszonyt, ki-
nek is nem tsekély terjedtségű, s külömb-külobb területek felé is nyitott munkássága (s annak
minden kisebb s nagyobb ágazattya) meg-is érdemli, hogy magas Rhetoricával méltassuk és
honoráljuk! Hiszen hív keresője, kutatója, magyarázója s követője ő a Elejink hagyományai-
nak, melyekből-is nem keveset ki-is merített, s felmutatván ő értékjeiket, őket a Publicumnak
elébe bocsájtotta, értő és meszsi tájékozódottságot kép-viselő kommentárokkal egyetemben.

S mivel – esméreteim szerint – Emese Aszszony nagy kedvellője volna a böltsészet ked-
vellőiről, a Poëtákról s Poëmákról (s egyéb humanitárius hol-miről) folytatott elmelkédé-
seknek, ki-is írtam az ő számára egy néhány kerek mondásokat igen tsak kedvelt jeles köny-
vemből (kiből mindig-is ki-szedegethettem elmés tanácsokat úgy az Élet, mint a Tudomány
tereiről, mind érdemtelen magam, mind a nagy érdemű Publicum számára), nem mint ha azt
tétéleztem volna-fel, hogy Emese Aszszony mind ezekkel ne lenne jó régentől fogva tisztában,
ha nem hogy újra olvasván e tanulságos Igasságokat, újra s egygyütt zenghessük Elejinknek és
mái követőiknek ő Ditsősségeket, s elmelkedhessünk a régi s meg-rendíthetetlen Igasságnak mái
alkalmaztathatóságán-is; tanú bizonyyságot tévén köz Mesterségünknek egygyszerre fel-eme-
lően sublimis és vég nélkül való gyarló vóltát illetőleg.

Következzék-hát eme néhány futó gondolat a nagy híri szerző tollából, ékes Magyar Nyel-
vünkre fordítatván (Klimius Miklósnak föld alatt való útja, melyben a földnek ujj tudomá-
nya és az ötödik birodalom historiája adattatik elől... Deákból magyarra fordított Györfi
József veszprémi prókátor által. Pošonyban, nyomtatott s találtatik, Patzko Ferencz Ágoston-
nál. 1783.), a következő képpen:

A jeles szerző im ilyen ajánlja önnön magát:

„Én nem kívánok mesét írni senki Fiának
Sőt vele majd ha bírok, mind igaz, a' mit irok.”

Majd saját Fortunáját emlitti, s hitelét erősíti:

„Tudni való ugyan, hogy a leg-nagyobb dolgok-is néha egy szem pillantásban fenékkal
fel-fordulnak; de a mellyek és rajtam történtek, minden emberi hitelt felljül-haladnak:

Mert az én esetem,
Bajom, történetem,
És minden állapotom,
Nem olly esméretes,
Nem-is közönséges,
És ezt kevesen tudják:
Mivel sok inséggel,
Szerentsétlenséggel
S szerentsével elegyes.”

Miknek utánna hoszszadalmas s viszontagságokban bővelkedő utazásának Historiáját
le-festette volna, nem mulasztja el a mi humanioráinknak is át-tekintését, miket-is engedtes-
sék-is meg a leg-fontosabb tanulságoknak vélelmezmem:

„A tanulók között leg-nagyobb bötsben azok tartatnak, ki ugy el-tudják a szavaknak ter-
mészet szerint való rendit forgatni, hogy az, a mi magában tiszta és világos volt, homályossá
légyen. Mondatnak ezek Poétáknak, és ez a szavaknak el-forgatása Poësisnak. De nem tsak a
szóknak el-forgatásában áll a Poétáknak mestersége, hanem meg-kívántatik, hogy egyszer s
mind hazug-is legyen. Annakokáért majd Isten gyanánt tisztelik ama régi Poétát Homerust, a
ki mind a két féle mesterségben első volt. Azt, a szép szavaknak el-forgattatásában és az igaz-
ságnak el-fordittatásában sokan követik, senki pedig vele nem ér.”

„A nemes Tudományokkal kereskednek, és a kalmárok között leg-tsalárdabbak a Filósofu-
sok, és a könyv-írók. Leg-inkább a bolondok írnak könyveket, mint ha félnének azon, hogy az
ő bolondságuknak hire a következő emberekre el-nem-hat.”

„A tudóssak a tudatlanoktól az ő erköltsökkal és öltözetekkel, leg-inkább pedig az ő vallá-
sokkal különböztetnek. Mert ezek egy Istent, amazok pedig sok Isteneiket és Isten Aszszonyokat
tisztelnek. A tudóssaknak kivált képpen való Isteneik az Apolló, Minerva, a kilentz Musák, és
más apró nemzetségeknek Istenei, kiket az Írók, leg-inkább pedig a Poéták, mikor dühösködni
szeretnek, segítségül hívni szoktak.”

„A Filósofus semmi nem egyéb, hanem tudománnyal kereskedő kalmár, a ki bizonyos
áron adja a maga meg-tagadásról, mértékletességről és szegénységről való parantsolatokat; a
gazdagság ellen pedig mind addig papol és írkalí firkál, míg maga meg nem gazdagodik. A Filó-
sofusok Attya, valami Seneka nevű, a ki illyen mesterséggel Királyi kintset gyűjtött magának.”

„A Poëta nem más, ha nem a ki gyermekségekkel és dühösködésekkel kedvelteti magát.
Annak okáért ollyan Praedikátum a dühösség, mellyet a leg-hiresebb Poétáknak szoktak adni,
mert a kik a magok értelmét tisztán és egy-ügyüen adják elől, azok a borostyán koszorukra
méltatlanoknak ítéltetnek.”

„A Grammatikusok nem egyebek, ha nem egy olyan katonaságnak nemei, kik a békességet zavarják. Más vitézekről abban különböznek, hogy rövid mente helyett palástot, és kard helyett pennát viselnek. Szinte olly vakmerő képpen hartzolnak ezek a betükért és azoknak öszve foglalásokért, mint mások az ő szabadságokért, és hazájokért.”

„Mert az oskola Mesterség mint egy képe és hasonlatossága a Királyi Birodalomnak. Mert az iskolai plága néha Királyi páltzának, és sokszor a kathedra trónusnak vagy Királyi székeknek neveztetik.”

Le-zárás képpen pedig maga panaszzát sem hallgathatván-el, fel-is sohajt, bizonynyal a késő maradékra is tzéloz, szólván:

„Ja ha tsak ditsérik,
Jutalmát nem mérik,
Száraz korty a virtusnak.”

Még-is bizonyyságot teszen vállalatának nemes tzéljáról, s – nyilván való módon esmét mi reánk, kései Utódokra gondolván – reménykedvén reménykedik, hogy írásának értelme nem leszen fel-nem-fedezett Titok:

„A ki ezt nem érti, ugy, mint valóságot,
Értse ugy mint mesét, tréfát, s nyájasságot;
De ki a Pallással vetett barátságot,
Itt a mese alatt talál igazságot.”

Miket is az Aszszonynak, Emese Aszszonynak jó kedélyben töltött s únalom ellen való ol-vasásra kínálván, meg-erősítettén jó kívánságaimat Emese Aszszony Egésségének és Élete hosz-szú ígéretének reményjében,

magamat az Aszszonynak Űri Fávoriba ajánlván,

maradtam az Aszszonynak, Egyed Emese Aszszonynak

alázatos szolgája,

Margócsy István
manu propria

Dabam Pestini, Die 10 8bris, AD 2016

Egy tanító költemény, szinte szózat

Emese húgomnak, a jeles Sipos-kutatónak ajánlom
szeretettel

Sipos Pál (1759–1816) nagyenyedi születésű filozófus, matematikus, teológus, sárospataki rektor-professzor, majd végül tordosi lelkész műveit már a nagy felvilágosító író, Kazinczy Ferenc is ki akarta adni, szerzőjében látva a magyar filozófia megteremtőjét. Sipos I. Kant, J. G. Fichte, valamint a francia felvilágosodás filozófusainak ismeretében alkotta meg eredeti felvilágosító műveit, amelyekben a tudományos igazság és valóság fogalmait elválasztotta a hitvalóságtól. Legjelentősebb művei közül itt kettőt emelünk ki: az 1809-ben írott *A keresztyén vallásnak és világosodásnak együtt való terjedéséről*, valamint a *Vorläufige Propädeutische Betrachtungen über die Philosophie* (1814) című munkáját. A szigorú cenzúra miatt a Sipos-művek – halotti beszédeit kivéve – nem jelenhettek meg Erdélyben, viszont kézirat formában fennmaradtak. A Kazinczy Ferencnek írott összefoglalásait: szabadságról, valóságról, Fichte filozófiájáról Makkai Ernő, a jeles Sipos-kutató adta ki.

Egy 1814-ből datált – valószínűsíthetően a Sipos-hívek által összeállított – *miscellanea* (*Vallásos-erkölcsi iratok*) Toldalék-fejezete tartalmazza Sipos alábbi szabadságoémáját. Itt kell megjegyeznünk, hogy Sipos költő is volt, jó ismerője és alkalmazója a klasszikus latin versformáknak. Poézisét szeretett magyar nyelve művelésének szolgálatába is kívánta állítani.

Itt közölt költeményének gyakran megismételt kulcsszava a szabadság, a felvilágosodás Immanuel Kant által meghirdetett programjának szellemében arra is utal, hogy a szabadság önismereti kérdés. A belső szabadság önmagának urává teszi az embert, míg a nem szabad kényszer és külső erők foglya, aki ki van szolgáltatva szenvedélyeinek és a forgandó szerencsének. Megtévesztik a látszatok, mintegy a külső körülmények hálójának a foglya. A fénymetafora fontos: a szabadság tudata mintegy megvilágítja a lélek belső tartományait és a szabad ember dialektikusan: ön-függő. Bátor és bánthatatlan szabadságtudata révén. Ez a legfontosabb, abszolút önérték, amely mindent meg kell határozzon, amolyan fő elve az ember életének. Ennek a választása nyomán nem szabad másfelé kacsintgatni, mert a szűz szabadság akkor elrepül. A vers zárlatában Sipos megismétli: a szabadság követése az embert mintegy isteníti, rendkívüli, szinte isteni erőt ad neki. A szabadság ugyanakkor a moralitás alapja: ebből csak jó cselekedetek származhatnak. Ez egyféle transzcendens felfogás: a szabadság környezetében mindenkit szabaddá tehet, „lelkésíteni tud”. Az exaltáció tehát szigorúan összekapcsolódik az erkölcsi lény önmeghatározásával, szabadság és az erkölcsi út szigorúan összekapcsolódnak.

Kanti alapokra utaltunk: nem lehet ésszel elgondolni azt, hogy az ember szolgálkúnak születessen, ugyanakkor a szabadságot egyéníteni is kell, nem elég választani, ki is kell azt munkálni. Ez már a protestáns szabadságfelfogásra utaló elem: a keresztyén ember szabadságáról van szó. Sipos azonban itt inkább ennek a világi vonatkozásaira figyelmeztet, amelyben nagyon fontos a cselekvő dimenzió.

Már ebből a költeményből is meg lehet érteni, hogy miért volt tiltott gyümölcs Sipos munkássága korának Erdélyében.

A költemény erőteljes, sodró erejű mondatai laza metrikus mintázatának is köszönhetőek. Sipos igen termékenyen él a képhasználatból (fény, kötelek, szikla) adódó jelentésmögglytöl: költői erények.

Erköls, Szabadság

Erköls! Szabadság! Hív Őr-Angyalok!
Kik a' jámbort belülről őrzitek.
Elöldva minden kötelekről. –
Lám a' gonosznak fondor útjai
Elállva vagynak. Ezt kívülről
A' kéntelenség tartja fékenn;
Mást a döllyfösség, név, hír elragad,
'S magasra fel kap a' szerentse' –
Forgó szelével. Rabja mégis is ő Magának;
E' tsak vékonyabbra szött
Hálója néki, nem szabadság.
A' Fény magába rejtve fénylik,
'S nem kölcsönöz fényt. A' nagy lelküek
Független önn maguktól függenek,
Nem a' reménység 's félelemtől.
Alattok a' szerencse mennykövi
Egymásra sűrűnn hulljanak bár:
Nem ijjedeznek 's bánthatatlanok.
Nem kér, nem óhajt semmit a' szabad;
Vágyása nints egyébre, mint hogy
Szabad lehessen. A' ki többre vágy,
A' szüz szabadság attól elrepül,
'S ott hagyja kötve azt a hitetlent,
A' ki nem értte gerjedett völt.
A'hoz ki bízna, hogy meg áldaná,
A'ki magára bátrann bíva nints?
De a' jóltévő segíteni kész kezét
Az Istenek se köthetik meg.
Természet el nem fajzott gyermekit
Bár Zeüs haragja szírthez tsapja le;
Bír ott is a' szabadság lelkével;
Tud ott is embert lelkesíteni.
Tsak jóra van; de rosszra nints szabadság,
Erő, tehetség embereknél.
Erőtlen ember, a' ki vétetni tud,
'S a'kit nem köt meg a'szabadság.

Mesterkedő költői játék

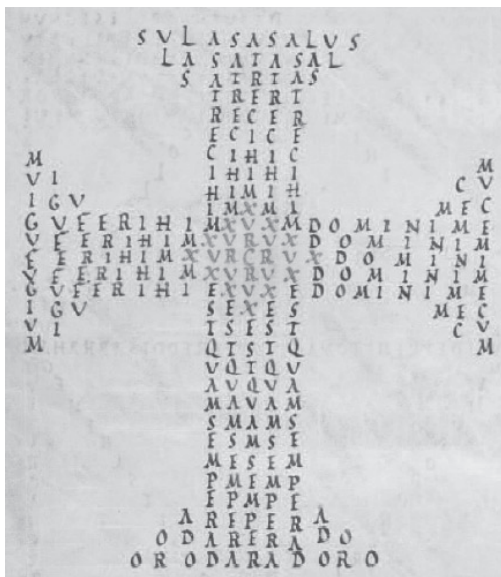
Egy kora középkori képvers

Ami inkább kép, mint vers. Vagy mégsem? Ha ugyanis szerzője, Venantius Fortunatus (535–609) nem ír sok nagyszerű verset, talán nehéz is volna annak tekinteni. Inkább a kora középkori *crux gemmata*-khoz hasonlít messziről, az enigmatikus rejtvényekhez közelebből. Ebben a formában és színezésben egy 38*25-ös pergamenlapon maradt fenn (9. század), ma a Sankt Gallen-i monostor könyvtára őrzi.¹

Különleges szöveggel és szimpatikus költővel van dolgunk, olyan költővel, akinek a 6. századból is átút az egyénisége: „szeretetre méltó, ügyes és alkalmazkodó, ismerkedésre, barátkozásra hajlamos életművész, aki szeret jól enni, inni, de igazi vallásossággal van átitatva. Nyitott szívvel járja a világot, és meleg szívvel szemléli benne az embereket és alkotásaikat.

Szerencsésen ötvözi a személyességet az időtlenséggel”² Alkalmi költő, aki mindenrendű kapcsolatait versekben (is) élte – szinte minden korabeli püspökhöz, vendéglátó főúrhoz és úrhölgyhöz (köztük kiemelten Radegundishoz és Ágneshez) írt verset, személyes hálája kifejezéséként megírta Tours-i Szent Márton vitáját, majd Radegundis életrajzát és több gall szentét is. Himnuszai is alkalmiak voltaképpen: virágvasárnapi himnuszának (*Gloria, laus et honortibis*) második részét ma azért nem énekelik (és nem ismerik), mert túlzottan Angers város lakosainak szól(t). Emellett mesterien tudta az antik költészet motívumait, technikáit a keresztény tartalmakkal és szimbólumokkal ötvözni. Nemcsak formai, hanem nyelvi leleményeinek is „köszönheti”, hogy – Charles Nisard³ szerint – semmilyen nyelvre nem fordítják teljes egészében. Legalábbis nem a teljes versgyűjteményt.

Verseinek egyik kisebb csoportját a szent keresztről írott himnuszok képezik. Megírásukra szintén a körülmények szolgáltattak okot: Radegundis megalapítja a Sainte-Croix de Poitiers kolostort, 569-ben pedig azzal a kéréssel fordult Justinus császárhoz és Szophia császárnéhoz, hogy ereklét hozathasson Krisztus keresztfájából a kolostor temploma számára. Kérése teljesül, és erre az ünnepre hat himnuszt is ír Fortunatus, maga helyezi őket második

¹ Stiftbibliothek Sankt Gallen, Handschrift Nr. 196, 40.

² ADAMIK Tamás, *Latin irodalom a kora középkorban. 6-8. század. A keresztény Európa születése*, Pozsony, Kalligram, 2014, 323.

³ Charles NISARD, *Pourquo Fortunat n'a-t-il jamais été traduit en aucune langue?* http://remacle.org/bloodwolf/eglise/fortunat/dissertation.htm#_ftnref1 (2016. október 27.)

verseskönyve elejére.⁴A szóban forgó himnuszok: *De cruce Domini* (a kereszt dogmatikai jelentőségét emeli ki), *Pange, lingua* (nagypénteki himnusz), *Hymnus in honore sanctae Crucis* (a szent kereszt tiszteletére írott himnusz). Versformájuk változatos, többnyire a liturgikus himnuszok jellegzetes metrumait alkalmazza, de egy disztichonos is van közöttük. A legmeglepőbb mégis az, hogy két képverset is ide sorol a szerző.⁵ Ezek egyike a képen látható *Crux mihi certa salus*-ként megnevezett. (Nem biztos, hogy tudunk itt kezdősorról beszélni...)

A képversből kiolvasható szöveg mindössze négy sor (illetve mondat): *Crux mihi certa salus./ Crux est quam semper adoro./ Crux Domini mecum./ Crux mihi refugium*. Mégsem tekinteném ezt négysoros versnek, ahogy az átírások hozzák általában. Ha vers, másképpen vers...

A szöveggép rögtön a kora középkorra annyira jellemző *crux gemmatát* (ékes keresztet) idézi. Az alakja, a középpontba helyezett színes, sarkára állított négyszög, a kiszélesedő szarak ezekre a szép, ékkövel/kövekkel díszített ötvösmunkákra emlékeztetnek. Ezek közül az egyik fennmaradt darab éppen II. Jusztiné volt.

Am Fortunatus nagy valószínűséggel még ennél is sokkal régebbi hagyományt éltet tovább. Alessandra Conti Purger⁶ olasz bibliakutató vette észre, hogy a kereszt közepében elhelyezett szó (*Crux*) nem pusztán díszítés, illetve a kulcsszó nyilvánvaló középpontba helyezése, kiemelése, hanem az ún. sator-négyzet szabályait és logikáját követő szerkesztmény.⁷ A középpontban a *crux* szó a *tenet* palindromhoz hasonlóan alakítja tovább a teret, szintén 25 betűből álló négyszöget hozva létre. Ugyancsak ő hívja fel a figyelmet a zöld szín szimbolikájára: a középpontból az életet sugározza, a pergamen színe a sivatagot, a pusztát idézi, ezt öntözi a víz, amely a kereszten meghalt Jézus oldalából folyik. Az életfakasztás pedig mind a négy irányba történik, és ez a világ megváltását jelképezi – és ezzel összhangban van a „sorok” jelentése is. Azt is mondhatnánk akár, hogy az éltfa egy sajátos ábrázolásával van dolgunk, amelyben kozmikus és személyes összefonódik.

Rejtényszerűsége miatt vannak, akik a *labyrinthus cubicus*⁸ és a képvers, a *carmina figurata* kombinációjának tekintik,⁹ hiszen a négy sor egy formát is létrehoz (szemben a sator-négyzettel), és a betűk elrendeződésében is van valami labirintushoz hasonló, de az első s utolsó sor nem a teljes szöveg. Az előző megfejtés, értelmezés mégis talán közelebb áll a valósághoz.

A vers bájához egyébként még hozzátartozik a kéziratos volta is: egészen más a hatása, mint a tipográfiai megoldásoknak. Annak ellenére, hogy szép, egyenletes kézírás, vannak apró szabálytalanságok, elcsúszik kissé a vonalvezetés, a betűméret enyhén változó – de éppen ezáltal ott van benne az életszerűség, szinte érezni lehet a scriptor mozdulatait, amint áhítattal rajzolja a betűket a kereszt dicséretére.

Talán ez teszi mégis himnusszá a mesterkedő költői játékot. Olyan verssé, amelyet csak belülről lehet elénekelni, amennyiben kívülről jól látja az ember.

⁴ A költő 576 körül maga állította össze verseinek első nyolc kötetét, majd a következőket is, az utolsó kötetet halála után szerkesztették. Verseinek legjobb kiadása: Leo, FRIEDRICH, *Venanti Honori Clementiani Fortunati presbyteri Italici opera poetica*, Berlin, 1881–85.

⁵ Adamik Tamás is himnuszoknak nevezi őket, holott formailag, de tartalmilag sem egészen azok. Nem is ír róluk semmit. ADAMIK, *i. m.*, 305.

⁶ <http://www.bibbiaweb.net/arti153a.htm#identificatore1> (2016. október 27.)

⁷ Sokáig ezt a palindromnégyzetet mágikus-ezoterikus szimbólumnak tekintették, de csak a 16. században vált azzá. Pompejiben és Európa sok más helyén keresztény szimbólumként élt. L. uo.

⁸ Vö. Dick HIGGINS, *Pattern Poetry. Guide to Unknown Literature*, State University, New York Press, 1987, 231.

⁹ <http://www.dankoster.com/visualpoetry/index.htm> (2016. október 27.)

„Vom Glanz erdrückt“

Zum dunklen Verhältnis von Ontologie und Poesie bei Francisco Suárez

A) Historisch-Institutionelles

Sucht man nach konstitutiven Faktoren der Metaphysik als Ontologie in der Schulphilosophie der früheren „Neuzeit“ und versucht sie an der Sprache festzumachen, so verlieren sich die Spuren einer umfassenden Sprachbetrachtung und Sprachproduktion zunächst im institutionellen Dickicht der Disziplinen und Studiengänge. Die vielen Querverbindungen und Abgrenzungen verlaufen von den „Humaniora“ innerhalb und außerhalb der trivialen Artes bis in die sprachlogischen Operationen der Wissenschaften, der Logik (Dialektik), der Theologie und eben der Metaphysik oder Ersten Philosophie. Nicht ohne Sinn schreibt man das Auftauchen des Terminus „Onto-logie“, also Rede vom Seienden, jener vom Humanismus affizierten Phase der Schulphilosophie um 1600 zu.¹

Um das Verhältnis zwischen rationaler Bestimmung und den diversen, elaboriert-gelbneten wie alltäglichen, Sprachformen, bzw. eben deren Ratio, in der Königsdisziplin der „Ersten Philosophie“ zu beleuchten, sollen im Folgenden einige Abschnitte aus dem wohl berühmtesten, vielleicht einflussreichsten Werk der Schulphilosophie der europäisch-neuzeitlichen Scholastik, den 1597 erschienenen *Disputationes Metaphysicae* (DM) des spanischen Jesuiten Francisco Suárez (1549–1617), in den Blick genommen werden. Ob übrigens die Epoche mit Nachscholastik, Barock, Zweite Scholastik etc. benannt wird – alle diese Termini sind bloß provisorisch, mit Vorsicht, gebraucht.

Unter Sprachproduktion als Vehikel der Philosophie, worin sich Weisheit zu artikulieren hätte, verstehe ich im gegebenen engeren Kontext zum einen die hauptsächlich in der lateinischen Tradition manifeste Begrifflichkeit, zum anderen aber konkrete Sprachakte, wie sie im philosophischen Text thematisiert werden (ohne auf die (post-)austinschen Sprechakte oder Wittgensteins Sprachspiele und „Tätigkeit“ hier weiter einzugehen).

Was ist aber hier unter Poesie zu verstehen? Die explizite Bestimmung (Theorie) der Poesie, der dichterischen Rede, der auf Sprachmaterie fokussierten *poiesis* (Aristoteles), ist Suárez' Sache nicht. Vor allem nicht in der Metaphysik. Die zeitgenössischen Poetiken, etwa der Pléiade oder J. C. Scaligers, finden auf den ersten Blick kein Echo im suárezschen Oeuvre. In vorliegender Skizze ist zudem weder beabsichtigt, den Ort der Poetik in den konkreten Unterrichts- und Studiengängen jener Zeit genau oder auch nur überblicksmäßig darzulegen, ebenso wenig wie die Filiationen der Poetik etwa im deutschen Sprachraum bei Opitz, Grimmelshausen, Gottsched oder Klopstock. Vordergründig lassen sich kaum Lektüren poetischer Werke, seien es lyrische, epische oder dramatische, in der suárezschen Biografie aufspüren², auch wenn er in seiner Ausbildung gemäß den Ordenssatzungen sich wohl auch mit Poesie zu befassen hatte und „sich in Niederschriften in Prosa oder Vers üben

¹ Vgl. Jakob LORHARD, *Ogdoas Scholastica*, 1606; Lorhard (1561–1609) war Rektor des Calvinistischen Gymnasiums St. Gallen (Schweiz); hierzu DEVAUX, Michaël/LAMANNA, Marco, *The Rise and Early History of the Term Ontology (1606–1730)*. In: *Quaestio* 9 (2009), S. 173–208, hier 179 ff.

² Zur Biographie vgl. als Standardwerk nach wie vor SCORRAILLE, Raoul de, *François Suárez de la Compagnie de Jésus d'après ses lettres, ses autres écrits et un grand nombre de documents nouveaux*. 2 Bde. Paris, Lethielleux 1912–13.

[musste], sei es, dass diese daselbst angefertigt [...], sei es, daß sie fertig mitgebracht und [...] öffentlich vorgelesen werden”³. Persönlich scheint Suárez gegenüber der antiken oder zeitgenössischen Lyrik oder Romanliteratur die Lektüre spiritueller und meditativer Texte christlicher Tradition bevorzugt zu haben, allem voran – abgesehen von der Bibel – des Ordensgründers Ignatius, oder der Mystikerin Teresa von Avila⁴. Der genaue Inhalt seines Schul-Propädeutikums, das dem Artes- (Philosophie-) und Theologiestudium vorausging, scheint bislang nicht rekonstruiert zu sein. In den Satzungen der Jesuiten heißt es zur Propädeutik, die Suárez in den 1560er Jahren in Salamanca absolvierte: „Unter den ‚humanistischen Fächern‘ ist neben der Grammatik zu verstehen, was sich auf Rhetorik, Poesie und Geschichte bezieht.”⁵ So finden sich zu der Zeit durchaus Jesuiten, die Poetiken verfassten, wie der Italiener I. A. Vituperano (*De Poetica libri tres*, 1579) und der Deutsche Jacobus Pontanus/Spanmüller (*Poeticae Institutiones*, 1594) – beide im Anschluss an J. C. Scaliger –, wie auch die jesuitische *Ratio Studiorum* von 1586 und in deren Vorfeld der Spanier Jacob Ledesma SJ den Umgang mit antiker Poesie und neuerer Poetik (namentlich Scaligers) nahelegen.⁶

In Kürze lässt sich festhalten, dass die institutionellen Gegebenheiten um 1600 eine Befassung mit Sprachkunst durchaus anregten. Nach den Untersuchungen Paul-Richard Blums und Charles Lohrs wurde allerdings generell im katholischen (virtuellen) Philosophie-„Standardkursus“ des 16. und 17. Jahrhunderts, d.h. in den zeitgenössischen schulphilosophischen Kompendien und Kommentaren zu den Schriften von Aristoteles, durchsichtlich der Poetik ein verschwindend geringer Platz eingeräumt.⁷

Wie lässt sich nun in Anbetracht dieses hier völlig rudimentär skizzierten historischen Umfelds ein Deutungsgerüst der Metaphysik im suárezschen Opus magnum selbst rekonstruieren? Erst recht scheint ja die Metaphysik alle Poetik aus sich auszuschließen. Man möge das nicht missverstehen: hier soll nicht die romantische Universalpoesie in die Metaphysik hinein reklamiert, keine Verschmelzung von Wissenschaft und Poesie, Metaphysik und Poetik, Erkenntnis- und ästhetischen Urteilen in welcher Form auch immer eingemahnt, sondern auf Bedeutung und Besonderheit der Sprachformen in Suárez’ Metaphysik hingewiesen werden. Vielleicht wären sogar durch eine kritische Ontologie und Transzendentalienlehre der Poesie die späteren Anmutungen der „Transzendentalpoesie”⁸ weniger interessant, und nicht als vermeintlicher absoluter Befreiungsschlag inszeniert worden. In-

³ Satzungen der Societas Jesu (Text B, 1556) Nr. 380. In: Ignatius von LOYOLA, *Gründungstexte der Gesellschaft Jesu*. Übersetzt von Peter Knauer. Würzburg: Echter 1999 (= Deutsche Werkausgabe II), S. 697. — Diese Beschäftigung fand – um die Hauptstufen des jesuitischen vor- und universitären Bildungsgangs grob zu umreißen – im humanistischen Propädeutikum statt, dem 3 Jahre Studium der Philosophie mit Logik, Physik und Metaphysik, sowie 4 Jahre Theologie folgten. Vgl. dazu u.a. BLUM, Paul Richard, *Philosophenphilosophie und Schulphilosophie. Typen des Philosophierens in der Neuzeit*. Stuttgart, Franz Steiner 1998 (= Studia Leibnitiana Sonderhefte 27), S. 159 und 161.

⁴ Suárez las deren *Moradas des castillo interior* (*Wohnungen der inneren Burg*) mit großem Lob zugunsten ihrer Heiligsprechung; vgl. SCORRAILLE, Bd. 2. S. 149.

⁵ Satzungen der Societas Jesu (Text B, 1556) Nr. 449, a.a.O. S. 713.

⁶ Vgl. DEITZ, Luc, *Einführung*. In: Julius Caesar SCALIGER, *Poetices libri septem / Sieben Bücher über die Dichtkunst*. Unter Mitwirkung von Manfred FUHRMANN hrsg. von Luc DEITZ und Gregor VOGT-SPIRA. Bd. 1, Stuttgart – Bad Cannstatt, frommann – holtboog 1994, S. XLIII f. und LVII, mit dem Hinweis, dass „die Jesuiten überhaupt eine entscheidende Rolle für die Verbreitung der Poetik [von Scaliger] gespielt haben” (ebd.).

⁷ Vgl. BLUM 1998, a.a.O. S. 161 ff.

⁸ Vgl. Friedrich SCHLEGEL, *Athenäums-Fragmente*. In: *Schriften zur Literatur*. Hrsg. von Wolf Dietrich RASCH. München, dtv 1972, 50; NOVALIS, *Logologische Fragmente* 42 („Der Poet ist der transscendentale Arzt”) und 47. In: *Schriften* (2. Auflage), Bd. 2. Hrsg. von Richard SAMUEL, Stuttgart, Kohlhammer 1965, S. 535.

wiefern diese konstatierte Leerstelle an thematisierter sprachpoetischer Produktion in den DM einen systematischen Mangel darstellt oder bloß ein Nebenbei, lässt sich aber allein aus der Binnensystematik dieses Werks – Gruppierung der 54 Disputationen in Transzendentalienontologie, Kausalitätsontologie, Ontotheologie, Substanzontologie, Kategorialontologie und Fiktionenontologie (ohne dass Suárez diese Termini benützt) – noch nicht beurteilen. Vielmehr wäre es nötig, die Spuren einer fundierenden Transzendentalanthropologie (vgl. Kant) in der Systemkonzeption bei Suárez auszumachen, um auch die Sprach- und Kunstproduktion einzuholen.

Die Arbeiten von Castellote und Renemann, die dem Aspekt der Kunst im suárezschen Oeuvre gewidmet sind, beschränken sich entweder auf die aristotelisch-psychologische Anthropologie (*De Anima* – Castellote) oder die technisch-ästhetische Produktion vornehmlich bildender Kunst (*DM* 25: Über die Exemplar-Ursache – Renemann).⁹ Renemann etwa inspiziert in seiner Dissertation das Verhältnis von Idee - Realität - Produkt anhand der Bildenden Kunst, oder sonstigen technischen Kunst. Demgegenüber greift aber offensichtlich die Sprache in ihrer produktiven Vielfalt, ihren topischen, semiotischen, logischen Dimensionen noch wesentlich stärker in die Artikulation der Ersten Philosophie als Ontologie ein. Mir geht es daher um den Hinweis auf die Sprachformen, Sprachmöglichkeiten, die Suárez a) verwendet und b) thematisiert, wobei hier aber nur eine erste, partielle Zusammenstellung angedeutet wird. Ob dabei auf längere Sicht tatsächlich so etwas wie eine „spezifische ... sich im [Kunst-]Werk historisierende Transzendentalität der Gestaltung“ herausgearbeitet werden kann und das Werk, Sprach- oder Kunstprodukt als „ens transcendentalissimum“ unter Ausblendung einer universalen erstphilosophischen Transzendentaltheorie verständlich und erklärlich wird (W. Hübener)¹⁰, muss m.E. aber fraglich bleiben, ohnehin höchst schwierig, selbst wenn partiell noch so aufschlussreich – und zwar erst recht, wenn das Werk ein *Opus metaphysicum* ist. Freilich bleibt andererseits die Aufgabe immer noch unerledigt, eine kritisch-transzendente Anthropologie, die die unabsehbare Vielfalt der produktiven und produzierten „Serien“ (Leibniz, W. Hübener) als *Anthropina* einsichtig macht und dechiffriert, geschichtlich in Gang zu setzen.

B) Sprachthematisches

Nur beispielhaft seien einige Sprachoperationen erwähnt, die Suárez für die Metaphysik qua Wissenschaft oder Rede vom Seienden als Seienden als wesentlich vorstellt. Grundsätzlich arbeitet er in seinen Disputationen ja nahezu historisch-kritisch, führt das Gespräch mit über 200 AutorInnen der Tradition; die Termini und Begriffe entstammen der breiten scholastischen, vornehmlich peripatetischen Überlieferung von Logik und Rhetorik bis Theologie. Doch werden sie vorerst bloß auf ihre systematische Funktion innerhalb der gesuchten suárezschen Sprachkonzeption, nicht auf ihre begriffsgeschichtlichen Dimensionen hin befragt.

⁹ Vgl. CASTELLOTE CUBELLS, Salvador, *Die Anthropologie des Suarez. Beiträge zur spanischen Anthropologie des XVI. und XVII. Jahrhunderts*. Freiburg – München, Alber 1962 (Symposion); RENEMANN, Michael, *Gedanken als Wirkursachen. Francisco Suárez zur geistigen Hervorbringung*. Amsterdam, Grüner, 2010.

¹⁰ HÜBENER, Wolfgang, *Die Ehe des Merkurius und der Philologie. Prolegomena zu einer Theorie der Philosophiegeschichte*. In: BOLZ, N. W. (Hrsg.), *Wer hat Angst vor der Philosophie? Eine Einführung in Philosophie*. Paderborn - München - Wien - Zürich, Schöningh 1982, S. 137–186, hier 184 f.

Erstes Beispiel: Suárez operiert semiotisch mit der begriffslogischen „ersten Einsetzung (impositio) des Namens“ oder Wortes als Zeichen für einen Begriff, nämlich das „Seiende“ (bes. *DM* 2), wonach „diesem Wort auch im Denken ein einziger formaler Begriff entspricht, mit dem dasjenige unmittelbar und adäquat begriffen wird, was durch dieses Wort bezeichnet wird“ (*DM* 2-1.9). Dies setzt eine unmittelbare Relation Wort/Begriff voraus:

„denn wir sprechen so, wie wir begreifen [...]; und man muss sich hüten, unsere Begriffsweise auf die Dinge selbst zu übertragen und wegen der verschiedenen Sprechweisen zu meinen, dass ein Unterschied in den Dingen ist, wo in Wahrheit keiner ist.“ (*DM* 2-3.12)

Die Intention auf das Seiende selbst geht hier also auf ein außer- oder vorsprachliches Reales, doch die Begriffe, das Instrumentarium der Erkenntnis, sind sprachlich konstituiert.

Zweites Beispiel: Was ist der Gegenstand der Metaphysik? (*DM* 1): Suárez beginnt mit einer Analyse diverser Bezeichnungen für die Disziplin der Metaphysik ('Lehre vom Jenseits der Natur', 'Nach den Büchern der Physik', 'Erste Philosophie', 'Klugheit', 'Weisheit', 'natürliche Theologie' usw.).

„Sämtliche dieser Namen aber sind vom Gegenstand hergenommen, d.i. von der Materie, um die sich diese Lehre dreht, wie man aus deren Vernunftbestimmungen (rationibus) und Auslegungen leicht feststellen kann. Pflegen doch die Weisen jedem einzelnen Ding Namen beizulegen, nachdem sie zuvor Natur und Würde eines jeden betrachtet haben, wie Platon im *Kratylos* lehrte; Natur und Rang jeder einzelnen Wissenschaft hängen aber am meisten vom Gegenstand ab, und wir müssen daher als erstes von allem den Gegenstand (Objekt) bzw. das Subjekt dieser Lehre untersuchen, nach dessen Erkenntnis leicht feststehen wird, was die Aufgaben dieser Wissenschaft sind, was die Notwendigkeit oder Nützlichkeit, und wie hoch ihr Rang.“ (*DM* 1, Einleitung)

Im Verfolg der „Materie“, des Inhalts, der Metaphysik, wie er sich unserem Zugriff, unserer Fassungskraft, im Zusammenspiel von objektivem und formalem Begriff des Seienden (d.h. von Begriffenen und Begreifendem¹¹, gewissermaßen Signans und Signatum) darbietet und konstituiert wird (*DM* 2), bleiben aber, so Suárez, die letzte Verbindlichkeit und der letzte Attraktor der Seinswissenschaft unerreichbar. Ist doch die erstrebte und zu realisierende Weisheit, die – gekennzeichnet durch sechs Eigenschaften¹² – nicht nur das eigentliche Ziel, sondern auch den Inhalt der Metaphysik als Ontologie bildet und sie zur *vollkommensten* Wissenschaft macht, andererseits göttlich-unerforschlich. Entsprechend reformuliert Suárez Aristoteles (*Nik. Ethik* 10, Kap.7): „Wir müssten uns, soweit es möglich ist, von der Sterblichkeit befreien und alles tun, um in Übereinstimmung mit dem Teil von uns, der in uns der beste ist, das heißt dem Geist (menti) zu leben“ – um hinzuzufügen: dies funktioniere nur für die,

„die besonnen und entsprechend ihrer Fassungskraft die göttliche Weisheit suchen; denn die, die nach ihrem Verstand oder ihrem Urteil die göttliche Weisheit erfassen oder ermessen wollen, sind zweifellos Gott verhasst. Ihnen rät der Weise, nichts zu suchen, was

¹¹ Zu Herleitung des doppelten, objektiven/formalen Begriffs von Petrus Aureoli (um 1300) vgl. RENEMANN, 2010, S. 29.

¹² Vgl. *DM* 1-5.8-13: Weisheit ist Wissenschaft von allem, insofern dieses möglich ist; von den höheren/entlegeneren Dingen, soweit dem Menschen möglich; mit der höchsten Gewissheit, Evidenz und Klarheit; am besten von allen zur Lehre geeignet; die würdigste, um ihrer selbst willen gesucht; nicht dienende, sondern erste Wissenschaft, da vom Endzweck. Suárez erläutert dies auf sechzig Folgeseiten. — Alle Übersetzungen aus den *DM* von C.Z. Lat. Text nach *Opera Omnia*, Bd. 25–26, hrsg. von A. BERTON, Paris: Vivés 1861, und *Digitalisierungsprojekt*, hrsg. von S. CASTELLOTE und M. RENEMANN, <http://homepage.ruhr-uni-bochum.de/Michael.Renemann/suarez/index.html>.

höher ist als sie, denn – wie [Aristoteles] an anderer Stelle sagte – *der Erforscher der Erhabenheit wird vom Glanz erdrückt*.¹³

Die Dimension der Erhabenheit (*majestas*) also, die sonst Anliegen nicht nur der Religion, sondern der Ästhetik (z.B. Kant, mit Übergang zur Moral) wie auch der Poesie und Poetik (Klopstock et al.) ist, wird hier zugleich als Komponente und als Grenze der Ontologie vorgestellt. Das Ziel bei Suárez ist die *visio beata Dei*, selige Schau Gottes – zugleich Glückseligkeit des Menschen –, der er (parallel zu MystikerInnen) in *De Deo uno et trino* (1606) eine ontologische Beschreibung im Schein des „*lumen gloriae*“ zukommen lässt.¹⁴ Dies weiter auszuführen, bedürfte einer umfassenden Darlegung des Verhältnisses der Ontologie zur Theologie im Gesamtœuvre von Suárez auf Basis einer Interpretation der Einzelschriften, wozu bisher insgesamt – wohl auch ob der Monumentalität der Werkmasse – erst wenige, mehr oder weniger weit gediehene Ansätze vorliegen.¹⁵ Jedenfalls hätte eine solche Interpretation über die programmatische Funktionalisierung von Metaphysik als dienende Grundwissenschaft für Theologie (Suárez' Vorrede an den Leser der *DM*) hinaus zu gehen.

Jenes schon am ersten Beispiel hervortretende ontologische Verhältnis von Sprache/Außersprachlichem durch alle von Suárez explizit bemühten und kommentierten Denkfiguren und -verhältnisse wie Analogie, Denomination, Definition, Antonomasie, univok, äquivok, auch Satz, Syllogismus etc. durchzuspielen, ist hier nicht der Ort, genauso wenig die akribischen Differenzierungen von *sermo* (Rede, Sprache), *verbum* (Wort auch in der theologischen Denotierung), *discursus*¹⁶ (Gedankengang u.ä.), *locutio*, auch literarischer Modi wie *Prooemium* usf., geschweige denn die wohl zwanzigdeutige „*ratio*“. Um aber zu sehen, welche Relevanz für die innere Konstitution der Metaphysik, also für das Verständnis des Seienden als solchen, seiner Eigenschaften (*passiones*) und Differenzierungen (schaffendes und erschaffenes Seiendes; Kategorien; Vernunftseiende ohne Realität), die sprachliche Bestimmung bei Suárez hat, muss(t)en nicht nur die begriffs-logischen und semantischen Analysen, sondern sein ausgeprägter, umfassender Handlungs- und Produktionsbegriff berücksichtigt werden.

C) Zur Konstitutionstheorie

Da Suárez ja nicht direkt das Artes-Trivium Grammatik, Dialektik, Rhetorik für die Theorie des Seienden als solchen heranzieht, spielt in seiner Konstitutionstheorie nicht die rhetorische „*Inventio*“, Erfindung, sondern die kausalontologische Herstellung eine entscheidende Rolle¹⁷. Aus den 16 Kausalitäts-Disputationen (*DM* 12-27), die alle zunächst für das Thema relevant wären, hat etwa M. Renemann in seiner erwähnten Arbeit über die geistige Hervorbringung die 25. Disputation über die Exemplar-Ursache, d.h. die Idee oder das Urbild bzw. mimetische Vorbild, in den Focus gerückt, zu der man noch die Ausführungen in der 8. Disputation (Über die Wahrheit) hinzufügen muss bezüglich der Unterscheidung zwischen Ähnlichkeiten generierendem Urbild und Idee, die jenseits aller Ähn-

¹³ SUÁREZ, *DM*, *Index Locupletissimus*, zu Met. I (A), Kap. 2, Frage 19.

¹⁴ Vgl. 2. Buch, Kap. 6–32. In: *Opera Omnia*, Bd. 1. Hrsg. von M. ANDRÉ, Paris, Vivés 1856, bes. S. 78 ff.

¹⁵ Vgl. bes. MARSCHLER, Thomas, *Die spekulative Trinitätslehre des Francisco Suárez S.J. in ihrem philosophisch-theologischen Kontext*. Münster, Aschendorff 2007 (Beiträge zur Geschichte der Philosophie und Theologie des Mittelalters NF 71)

¹⁶ Von „*sermo discurrens*“ spricht übrigens ein Anonymus Leidensis, 14. Jh., zit. bei HÜBENER 1982, S. 138.

¹⁷ Nach H. Wiegmann steht in der Barockpoetik für dichterische Erfindung „*inventio*“ statt „*creatio*“, vgl. Art. 'Poetik' in HWP 7, Sp. 1018.

lichkeiten intentionale Übereinstimmungen (durch intentionale ...) herzustellen vermag.¹⁸ Die *idea* oder der objektive Begriff eines Dings falle mit der Sache selbst zusammen: der Artifex, Handwerker-Künstler, habe demnach eine vollkommene, adäquate Erkenntnis des Ding-Objekts in seinem Geist, während zwischen spekulativer und hervorbringender (poietischer) Erkenntnis eine Gegenläufigkeit in der Wirkungsrichtung bestehe.¹⁹ Auch hier lässt sich a fortiori die Frage nach der Kausalität der Sprache stellen, und man hätte Anlass, Suárez' terminologische Differenzierungen im Kontext der übrigen Kausalitäts-Disputationen diesbezüglich durchzugehen: Ursache vs. Prinzip bzw. Verursachen und Prinzipiieren, Hervorbringen (*producere/productio*), Hervorgehen (*procedere/processio*), Vorausgehen (*antecedere/antecessio*), Emanieren/Emanation usw. (*DM* 12·1 et al.). Dies im Hinblick auf das Verhältnis von Sprache und Außersprachlichem zu entschlüsseln, ist ein Implikat der suárezschen Ontologie.

Inwiefern hängen also generell Ursache und Wirkung in einem hervorbringenden Akt zusammen, abseits etwa einer bloß äußerlichen mechanischen Druck-und-Stoß-Relation? Suárez verhandelt diese Frage im Zuge des Problems der Analogie des Seienden (*DM* 28), dessen Uni- oder Äquivokität, und angesichts der Behauptung (Thomas, Aristoteles u.a.), die Ursache müsse das, was sie verursacht, in höherem Grad (*maxime tale*) selber beinhalten bzw. sein; im *Index* pointiert er wie folgt: Nach Aristoteles (2. Analytiken I, 2. Kap.)

„müsse die Ursache so beschaffen sein, dass sie im Namen und im Sinngehalt (*ratione*) mit den Wirkungen übereinstimmt. Scotus legt das im Sinn einer univoken Übereinstimmung aus; doch es genügt, wenn man es im Sinn der Einheit der formalen Vernunftbestimmung bzw. desselben objektiven Begriffs versteht.“²⁰

Damit ist der „Name“ aus dem sachlichen Rationalverhältnis weggekürzt. Im Gegenzug gilt aber als vorausgesetzt, „dass der erschaffene Intellekt, während er verständig erkennt, das Wort hervorbringt.“²¹

Wenn dementsprechend in den *DM* von Kunst die Rede ist, dann vornehmlich im Sinn von Technik, Können, Beherrschen einer Fähigkeit, Handwerk, zudem Repräsentation von Schönheit, die als Annäherung an die vollkommene metaphysische Form gilt; als die dominante Kunst wird die aufbauende Architektur („Architektonik“) vorgeführt (1·5.45). Man könnte noch spekulieren, ob die zeichenhaft-poetische Sprache mit ihren zahlreichen Tropen nicht etwa wegen ihrer Fiktionen – die nach Suárez ja letztlich ontologisch unproblematisch sind (vgl. *DM* 9 und 54) und wohl ihre eigene Wahrheit und Gewissheit *als* menschliches Faktum in sich bergen –, sondern wegen eines gewissen Manierismus aus dem Gegenstandsbereich der oben angesprochenen „vollkommenen Wissenschaft“ herausfallen, wegen jenes Spiels mit Worten (*ludus verborum*), das sich einer adäquaten Begrifflichkeit widersetzt (47·1.2). Es als *poiesis* aber mit dem *Habitus* des Wissens in dessen ontologischen Voraussetzungen zu verknüpfen, dabei die ontotheologische „Schöpfung“ kritisch ins Licht zu setzen, läge im Sinn der von Suárez programmierten „menschlichen Metaphysik“²².

Ich versuche zu resümieren: Das Verhältnis der Ontologie zur Poesie, als figürlich-kreativem Sprachhandeln, unterliegt bei Suárez nicht lediglich einem Ausblenden der Sprachkunst aufgrund eines erkenntniskritischen Vorbehalts der Ontologie gegen die *Poesie*, etwa

¹⁸ Vgl. *DM* 8·7.14.

¹⁹ Vgl. RENEMANN, 2010, S. 131.

²⁰ *Index Locupletissimus* zu Metaphysik II (a) Kap. 1, Frage 6.

²¹ *De Deo uno et trino*, Kap. 11.1, *Opera Omnia* 1, S. 82.

²² *DM* 1·5.14

wegen Mangels an Wissenschaftlichkeit – ein solcher Vorwurf wäre kaum gegen die genauso betroffene *Poetik* gerichtet. Vielmehr bei der Herausarbeitung eines tauglichen Begriffs und einer tauglichen Differenzierung der Rede über das Seiende als solches (sowie als *differenziertes* solches), also in der Metaphysik/Ersten Philosophie, der Blick und das Hinhören auf Sprachhandlungen samt deren Analyse als immanentes momentum sine quod non heraus. Dieser Sprachgebundenheit eine systematisch-transzendente Funktion zwecks anthropologischer Entschlüsselung erstphilosophisch-ontologischer Fundierung zuzuerkennen, wäre, wie angesprochen, das über Suárez hinausreichende Desiderat.

Soweit einige rudimentäre Überlegungen zu einer gewissen *metabasis eis allo genos* zwischen Ontologie und Poesie, wie sie Suárez, jener 'Papst und Oberhaupt aller Metaphysiker' (Heereboord) bis weit in unsere Neuzeit, zwar selber nicht begangen, aber zu bedenken hinterlassen hat.

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

Mindszenti Antal a Zrínyiekről

A Pozsony megyei születésű és Kolozsváron elhunyt Mindszenti Antal (1687–1736) jezsuita professzor egyike azon nagyszombati, majd kolozsvári jezsuita történészeknek, akik a szatmári béke után abba a nagy és éppen nem könnyű kísérletbe fogtak, hogy a magyar rendi történetfelfogást összeegyeztessék az Ausztriai Ház iránti hűséggel. Ehhez krisztianizálták az Attila-hagyományt, a korábban szöges ellentétként felfogott Szent István-i hagyomány-nal előzményeként feltüntetve azt, és átmentik a magyar függetlenségi harcok ideológiai mélyrétegéhez tartozó nemzeti kliséket, oly módon, hogy egyúttal megőrizték – ha szelédobb formában is – a protestánsellenes polémia főbb sarokpontjait. Ebből a szempontból a nagyszombati iskola későbbi nagyjainak (Schmitth Miklós, Kazy Ferenc, Kazy János, Pray György, Katona István, Péterffy Károly) feltétlenül legfontosabb elődei közé tartozik.

Főműve a *Propugnaculum Reipublicae Christianae religione conditum, Hungarorum fortitudine quinque saeculis defensum, nunc ethice adumbratum* (A Keresztény Közösség védőbástyája, amelyet a vallás alapított és amelyet a magyarok vitézsége védelmezett ötszáz éven keresztül, amelyet most erkölcsstani szempontból rajzolunk meg), illetve ennek folytatása, a *Propugnaculum Reipublicae Christianae in Hungaria iniquis casibus prodita, At sibi virtutibus paternarum aemulis glorioso heroum sanguine, Et magnorum imprimis ex Austriaca Domo regum pietate Reddita restitutum, et ethice adumbratum* (A Keresztény Közösség magyarországi védőbástyájának gonosztettek révén történt elárultatása, amelyet azonban viszszerteremtett magának az atyjáik vitézségével versengő hősök dicső vére, és amelyet helyreállított főleg az ausztriai házból származó királyok kegyessége, és amelyet ezúttal erkölcsstani szempontból rajzolunk meg) (Nagyszombat, Fridericus Gall, 1724, 1725)¹. Az első kötet az isteni kegyelem döntéseinek szempontjából, tehát teológiailag megalapozva magyarázza és mutatja ki, hogy miképpen működött a hun–magyar nemzet még pogány korában, és azután, csodás megtérése után hogyan vált a bűnös keresztények ostorából a keresztény közösség elsőrendű védelmezőjévé. A második kötet pedig azt mutatja be, hogy miután ő maga is óriási bűnököt követett el, miképpen sújtotta őt Isten az oszmánokkal mint olyan pogány

¹ A továbbiakban így rövidítem: *Propugnaculum*, I., illetve *Propugnaculum*, II.

uralkodókkal, illetve nemzettel, amilyenek maguk a magyarok ősei voltak Attila alatt. Ám egyúttal megmutatja Isten irgalmát is, amely végül a magyar hősök érdeméből és az ausztriai uralkodóházból származó királyok segítségével véget vetett a török uralomnak, és megengedte, hogy az ország ismét egyesüljön.

A jezsuita szerző két könyvét feltétlenül érdemes volna újra kiadni, természetesen magyar fordítással együtt, és alaposan megjegyzetelni. Addig is, amíg erre sor kerülhet, szeretném ez alkalommal bemutatni, hogy milyen sokrétűen használja a forrásokat, és milyen elmésen illeszti be az abból összeállított argumentumokat fő céljának, vagyis annak a bizonyítására, hogy Magyarországon mindig voltak olyanok, akik megőrizték az ősi erényeket, és ezért átszegték az országot a legnagyobb és pusztulással fenyegető veszélyeken is, mert újra és újra kiérdemelték Isten irgalmát.

A sok kínálkozó példa közül – mivel éppen ebben az évben üli a magyar, horvát, török és a nemzetközi tudományosság is a szigeti ostrom 450. évfordulóját – a szigetvári Zrínyi Miklósról, valamint leszármazottaira tett utalásokat állítottam össze Mindszenti könyvéből.

Ami a beosztást illeti, Mindszenti előbb elméleti vagy műfaji bevezető fejezetet illeszt a kétszáz évet felölelő eseménysor elbeszélése elé, azután előbb időrendi sorrendben és mintegy frontok szerint, tehát dél-magyarországi, kelet-magyarországi, észak-magyarországi eseményekre bontva tárgyalja a csatákat és várostromokat, azután pedig sorra veszi az egyes karok és rendek helytállását, így például a horvát bánokét vagy az esztergomi érsekekét. Ami az elméleti bevezetést illeti, az hallatlanul érdekes, mert egyrészt természetesen arra a két római költőre hivatkozik, aki a jezsuita tanítási rendszer két fő oszlopa volt, Vergiliusra és Ovidiusra; hiszen ez utóbbi azt mutatja meg, hogyan lehet folyamatosan visszaemlékezni a legnagyobb bajban és számkivetettségben is az elmúlt szép időkre, az előbbi pedig azt választja alapeszméül eposzához, hogy főhőse, a római nép ősatya milyen rettenetes hányattatásokon ment át addig, amíg újraalapíthatta hazáját². Másrészt meglepő módon modern szerzőkre is hivatkozik: mégpedig először a kalandos életű portugál klasszikus, aki egy ideig Algírban Cervantes rabtársa volt, és akinek neve latinosan Emmanuel Sosa, portugálul Manuel de Sousa Coutinho, idős korában történt szerzetbe lépése után szerzetesi nevén emlegetik ma a legnagyobb klasszikusok közé sorolt portugál író: Frei Luís de Sousa (1555 k.–1632). Őt azért hozza fel példaként Mindszenti, mert huszonéves fiatalemberként került kalózkodásába és élte át kalandjait a barbárok foglyaként, de az ő kínjai mégiscsak egy emberre vagy egy család szerencsétlenségére vonatkoztak, nem úgy, mint a Mohácsnál ránk zúdult csapás, amely egy egész nemzetet taszított keserves szenvedésbe. A második példa: Justus Lipsius, aki sokat kesergett hazája, Németalföld sorsa fölött, és igyekezett, hogy honfitársai lelkét fölverte a balszerencse elviselésére, amely egyedüli gyógyszere a sorsüldözötteknek. Végül a harmadik Mindszenti egy rendtársa, a „bajor Horatiusnak” („Bavarus Horatius”) tisztelt Jakob Balde, aki gyászódájában siratja német hazája régi dicsőségét, és azt a pusztító vihart, amely az ő korában az egész birodalmat sújtotta, vagyis a harmincéves háborút.

Ez a három példa azt óhajtja igazolni, hogy nekünk magyaroknak is minden felhatalmazásunk meglehet a költészet tudományától vagy az irodalomtörténettől arra, hogy megemlékezzünk azokról a felejthetetlen szenvedésekről, amelyeket legjobban talán az egész csatamezőt borító holttesteket emésztő máglyák füstjéhez lehet hasonlítani. Mert hiszen ennek a majd' kétszáz éves háborúorozatnak a végére szinte minden elpusztult, a termőföldek, a falvak, a városok és jórészt kipusztult a lakosság is.³

² MINDSZENTI, *Propugnaculum*, II., 5.

³ *Uo.*, 4–5.

A szigeti Zrínyi hőstettét a könyv X. fejezetének XI. alfejezete tárgyalja. Az egész fejezet címe: *Dél-Magyarország védőbástyáinak romlása (Hungaria meridionalis suis propugnaculis ruinata)*.⁴ Idézzük előbb latinul, majd magyarul.⁵

„XI. Oras a Danubio remotas quatuor imprimis tuebantur propugnacula. Szigethum fato Solymanni, astu Vezirij supremi ac fortitudine Nicolai Zrinij celeberrimum. Solymannus tot arcibus at munimentis partim vi, partim deditione captis, Agriam paraverat, verum ob caesum Bosniae Bassam a Szigethanis in hos 150. millium exercitum convertit, at assultibus pene vicenis frustra tentatis an dolore an ventris profluvio exstinguitur, dotibus ac ingenio Princeps clarissimis, si pietate Christiana temperatis, ita se Constantini haeredem, ita Caroli V. aemulum ferebat. Mahometes astu potentior mortem ejus altissime celat, & simul aut Szigethum expugnandum, aut omnibus pereundum nomine Solymanni enunciat. Ingenti Turcae numero arcem invadunt, at quia virtus potior est multitudine a paucis nostrorum majori cum clade rejiciuntur. Desperaverant barbari suorum caesis viginti jam millibus; fortior animo evadebat Zrinus, nisi cum tota etiam Vulcania decertandum fuisset, nam accensa arx vastissimo incendio omnem eludebat sopiendi industriam, ergo ne ignibus exureretur, aut in faedam barbari traheretur servitutem, quos antea conjuraverat ad defendendum ne nomine quidem deditionis sub gravissimi supplicij interminatione faciendo, ad fortiter moriendum invitaret, ne turpiter perirent, tum accepta suorum fide non ad praelium, sed hymenaeum iturus, pro thorace vestem splendidam, pro casside gemmatum pileum plumatumque, pro ferreis manicis armillas aureas induit, claves arcis marsupio recondit cum centum aureis nummis, paterno armatus ense, cum trecentis, quos reliquos furor fecerat Turcicus, invocato sanctissimo nomine salvatoris in confertissimos irruit hostes, interque cadavera hostium quaerit sepulchrum. Ubi cecidit, hostis Turca tumultuario sepulchro condidit, ne tanta virtus inhonora calcaretur; caput spectaculo expositum, Mustaphae Budensi, ab hoc Caesari Ferdinando [sic!], denique propinquis datum in monumentum conjugis e Frangepanibus compositum, epitaphio gaudet alibi referendo. E commilitonibus quatuor evasere, in totidem orbis partes promulgaturi famam fortitudinem immortalis, quantum valeat fides & fortitudo Hungarorum suae virtuti relicta.”⁶

„A dunántúli részeket legfőképpen négy védőbástya őrizte. Szigetet tette a leghíresebb Szolimán végzete, a nagyvezér ravaszsága és Zrínyi Miklós vitézsége. Szolimán, aki annyi várat és erődöt vívott meg vagy kényszerített megadásra, Eger felé indult, ám mivel a boszniai basát megölték a szigetiek, százötvenezer főnyi seregét őellenük fordította, de mivel majd’ hússzor indított hiába rohamot, végül a fájdalomtól-é avagy a hasmenéstől elhunyt; olyan fejedelem volt, akinek veleszületett adottságai és lángelméje olyan fénylők voltak, hogy ha ezeket mérsékelhette volna a keresztény kegyesség, akkor bízást tekinthettük volna Nagy Konstantin örökösének vagy V. Károly vetélytársának. Mehmet ravasz csellel élve olyan mélyen eltitkolta a szultán halálát, hogy kihirdette Szolimán nevében: vagy azonnal megostromolják Szigetet, vagy valamennyiükre halál vár. A török hatalmas számban indult a vár ellen, de mivel az erény hatalmasabb a sokaságnál, a mieink, noha kevesen voltak, még nagyobb veszteséggel verték őket vissza. Kétségbeestek a barbárok, hiszen közülük már húszezren estek; és lélekben erősebbként léphetett volna fel Zrínyi, hacsak nem kellett volna meg-

⁴ Uo., 95–110.

⁵ A fordításokat én készítettem. Sz.L.

⁶ Uo., 105–106. – Az eredeti nyomtatványban található és a korban szokásos ferde vagy hajtott ékezeteket elhagytuk, a néha ma szokatlannak ható diftongusokat azonban meghagytuk eredeti formájukban. Szögletes zárójelbe tett felkiáltójellel a szerzőnek azt a tévedését vagy elírását jelöljük, amelyben összetévesztette Miksát Ferdinánddal.

küzdenie egy egész vulkánzigettel, ugyanis fölggyulladt a vár, és a hatalmas tűzvész rácáfolt minden reményre, hogy valaha is el lehetne oltani, ezért tehát, nehogy elemésszék őket a lángok, vagy hogy ne hurcolják őket a barbárok ocsmány fogságba, Zrínyi, aki azelőtt megesküdött mindnyájuk előtt, hogy a védekezés alatt még a megadás szót sem szabad kiejteni, hacsak nem kockáztatja ezzel mindenki a fejét, mert a legirgalmatlanabb büntetéssel fogják kiírtani, most arra hívott fel, hogy haljanak meg vitézül, és ne rútul pusztuljanak el. És mikor látta, hogy hívei hűségesek hozzá, akkor mintha nem csatába, hanem menyegzőre indulna, páncél helyett díszruhát öltött, sisak helyett drágakövekkel és tollakkal ékesített főveget, karvasak helyett aranykarkötőket, és erszényébe rejtette a vár kulcsát száz aranypénzzel együtt, és kezébe fogván atyjától örökölt kardját, azzal a háromszáz vitézzel, akit meghagyott a törökök dühe, segítségül híván a megváltó legszentebb nevét, kirohantak az ellenség legsűrűbb soraiba, hogy az ő holttesteik között keressék sírjukat. Amikor elesett, a török ellenség egy rögtönzött sírba temette, nehogy az ily hatalmas erényt becstelenül lábbal tapodják; fejét előbb kitették megbámulni, majd Musztafa budai basának küldték, az pedig Ferdinánd [sic!], valójában: Miksa] császárnak, végül pedig kiadták a rokonoknak, akik eltemették a Frangepán családból származó felesége⁷ sírboltjába, olyan sírfelirattal, amelyet máshol közlünk. Bajtársaiból négyen menekültek ki élve, azért, hogy a világ ugyanannyi, azaz négy égtájára elvigyék magukkal a halhatatlan vitézség hírét: mennyit is ér a magyarok hite és vitézsége, ha a saját erényére támaszkodik.”

A főtebb bemutatott szövegben már utalt a szerző arra, hogy – a sírfelirattal kapcsolatban – egy helyen még vissza fog térni a témára. Ezt valóban megteszi, mégpedig a XV. fejezetben, annak is XIV. paragrafusában. A fejezet címe: *Reparata e ruinis Hungaria per Illustres Toga & Sago viros (Kiváló, polgári és katonai erényekben egyaránt kiváló férfiak hogyan állították helyre romjaiból Magyarországot)*. A XIV. pont a horvát bánoknak van szentelve. Itt olvashatjuk a következőt, a Zrínyi család tárgyalásánál:

„Zrinijs tanquam arci fortitudinis difficius aut hostes aut amici obturbare potuerunt. Nicolaus prior immortalem a Szigetho laudem tulit, quam orbis auxit, hoc conjugis epitaphium conclusit: Illustrissimo C.[omiti] Nicolao Zrinio, Torquati ex sorore nepoti⁸, a Carolo V. post Viennam obsidione solutam, quod in ea adolescens adhuc & tyro multa & praeclara confecisset, equo auroque donato, ad Budam & Pesthum pulchra per facinora summa cum laude probato; Croat.[iae] Slav.[oniae] Dalm.[atae] Bano, Tavern.[icorum] in Pannonia magisteria summa cum prudentia functo; copijs Caesaris ad dextrum Danubij latus a Ferd.[inando] I. & Maximil.[iano] II. Imp.[eratoribus] praefecto, victis saepissime, fugatis, caesisque hostibus, infaustissima postremum funestissimaque Szigethi expugnatio-

⁷ A megfogalmazás arra utal, hogy a Csáktornya melletti, a szentilonai pálos monostor mellett álló családi sírboltban addig csak a hős első felesége, Frangepán Katalin nyugodott, és talán egy gyermekkorában meghalt kislányuk; a Miksának küldött fejet előbb ideiglenesen Győrben temették el, majd amikor a hadi viszonyok lehetővé tették, akkor átvitték Csáktornyára. Vö. SALAMON Ferenc, *Az első Zrínyiek*, Pest, Heckenast Gusztáv, 1865, 644. – Mindszenti leginkább Istvánffy Miklós adatait veszi át, így például Szolimán halálának okáról is. Vö. Istvánffy művének régi magyar fordítását: ISTVÁNFY Miklós, *Magyarok dolgairól írt históriája*, TÁLLYAI Pál XVII. századi fordításában, I/2, 13–24. könyv, s.a.r. BENICS Péter (Történelmi Források, I.), Bp., Balassi, 2003, 400–402, 421.

⁸ Zrínyi Miklós édesanyja a corbaviai grófok nemzetségéből származott, akik azzal dicsekedtek, hogy családájuk a híres római hőstől, Manlius Torquatustól ered. (A szigeti hős apósa is ezt a nevet viselte.) Az egész genealógiai legendáról részletesen ír a költő és hadvezér Zrínyi Miklós, illetve öccse, Péter történetírója, Marcus Forstall. Az ír szerzetes genealógiájából a vonatkozó részt le is fordította tanulmányában Bene Sándor, ld. Bene Sándor, *A Zrínyiek: egy családtörténet története = A Zrínyiek a magyar és a horvát históriában*, szerk. BENE Sándor, HAUSNER Gábor, Bp., Zrínyi Kiadó, 2007, 300–301; vö. BENE Sándor, *Öskeresők (A Zrínyi-családtörténet és műfaji háttere)*, ItK, 107(2003), 3–42.

ne, cujus arcem contra innumerabilem Solymanni Turc.[orum] Principis exercitum, facta illorum ingenti & memorabili strage, diutius quam viribus par fuerat, defendit, defuncto ibidem Solymanno, totius orbis flagello, pulcherrime absumpto, bellicae gloriae fortissimo, invictissimoque Duci, de se, publicoque B.[ene] M.[erenti] P.P. [=posuerunt]. Banorum alter Georgius, tertius Nicolaus ab apro an a fera pessima exuviis apri intacta, quod alterum testes probi ac oculati perhibuere, laniatus orbis dolorem traxit, quia doluit, quod majora facturum nequiverit videre. Et familia haec Turcarum domitrix ac terror, columen Hungariae heu misere nimium in gemino Petro consepulta, post quorum tamen funera manet Adami laus ad Szalankemenum in acie confecti, quasi vero tantam victoriam fortuna nisi tali casu non potuerit temperare.”⁹

Magyarul:

„A Zrínyieknek, mint a vitézség erődjének, igen nehezen tudtak volna ártani akár az ellenségek, akár a barátok. Az első Miklós¹⁰ halhatatlan dicsőséget nyert Szigetről, amelyet az egész világ még meg is növelt. A felesége síremlékén található sírfelirat így összegzi: »A kiváló Zrínyi Miklós grófnak, aki unokája volt Torquatusnak, mégpedig női ágon, V. Károly, miután megszabadította Bécset az ostromtól, amelyben ez a serdülő kezdőként sokat és dicsőítéssel cselekedett, meg is ajándékozta őt egy lóval és arannyal; Buda és Pest alatt igen szép hőstettekkel érdemelte ki a dicséretet. Horvátország, Szlavónia és Dalmácia bánjának, valamint Magyarország főpohárnokának hivatalában a legnagyobb eszélyességgel járt el. A császári csapatoknak dunántúli parancsnokságát mind I. Ferdinánd, mind II. Miksa császár is rá bízta; igen gyakran aratott győzelmet, futamította meg vagy vágta le az ellenséget, míg végül sor került Sziget legszerencsétlenebb és leggyászosabb ostromára, amelynek várát Szolimán török fejedelem megszállhatatlanul nagy serege ellen védelmezte, hatalmas megszárlást hajtva végre soraikban, sokkal tovább kitartván, mint ahogyan az erőihez képest várható lett volna; ugyanott meg is halt Szolimán, aki az egész világ ostroma volt, ő pedig a legszebb halállal halt meg, amely illik hadi dicsőséggé a legvitézebb és leglegyőzhetetlenebb vezérhez, és ezért állították neki [ti. ezt a sírkövet], amelyet kiérdemelt, mert méltó volt önmagához és közösségéhez.« A második bán közülük György volt, a harmadik pedig Miklós. Őt egy vadkan ölte meg, vagy pedig egy olyan leggonoszabb fenevad, amely csak felöltötte magára a vadkan lenyüzött bőrét, ezt a második lehetőséget becsületes és körültekintő tanúk adták elő. Szörnyű halála gyászba borította a világot, amely fájlalta, hogy többé nem láthatja, amint még az eddigieknél is nagyobb tetteket fog végrehajtani, és ezen család, amely a törökök legigazója és réme volt, Magyarországnak pedig oszlopa, ó jaj, nagyon is nyomorúságos módon hanyatlott sírba az előbbi [ti. Miklós] testvérbátyjával, Péterrel; mégis az ő haláluk után is fennmarad még Ádám dicsősége, aki Szalánkemennél¹¹ esett el a csatában, mint hogyha a Szerencse másképp nem is tudta volna ezt a hatalmas győzelmet mással csökkenteni, mint ilyen nagy veszteséggel.”

Tudomásom szerint ez a vadkanhistória eddig nem szerepelt a számba vehető írásos források között.¹² Legalábbis eddig egyetlen történetírónál sem volt olyan passzus, amely szemtanúkat idézett volna arra, hogy a bérgyilkos vaddisznónak öltözött volna. Nagyon furcsa azonban, hogy képes ábrázolás van, amely pontosan ezt mutatja: a Zrínyi Nagy Naptár

⁹ MINDSZENTI, *i. m.*, 181–182.

¹⁰ Elsőként ő lett bán a Zrínyi családból.

¹¹ Mai magyar neve Zalánkemén.

¹² Az egész kérdésről ld. BENE Sándor, BORIÁN Gellért, *Zrínyi és a vadkan*, Bp., Helikon, 1988 (Labirintus).

című kiadvány 1913. évi kötetében.¹³ További kutatás szükséges ahhoz, hogy honnan vette a naptárszerkesztő az ötletet.

Végül szeretném megjegyezni, hogy a Mindszenti által idézett sírfelirat már nem létezik, mert földrengés és szándékos emberi pusztítás teljesen a földig rombolta a Zrínyi család sírkápolnáját Szentilonán, és az elmúlt húsz-harminc évben végzett ásatások során előkerült ugyan szerencsére egy töredék a szigetvári hős sírfedeléből, de a felirat nem.¹⁴ Katona István hosszan leírja forrásai alapján Zrínyi halálát és temetését, és többek között elmondja azt is, hogy Zrínyi vejei, Batthyány Boldizsár és Forgách Imre vitték el a hős fejét Győrből Csáktornyára, és adták meg neki a végtisztességet. Katona szerint Forgách írta az epitáfiumot, amelyet ő is közöl, ráadásul kiegészítve a végével, amely így szól: „Vixit annos XLIIX, occubuit VII. Septembris, anno virginei partus MDLXVI.” (Magyarul: „Élt negyvennyolc évet, elhunyt a szűzi születés után 1566. év szeptember 7-én.”)¹⁵ Istvánffy eredeti kézírata Mindszenti idejében még Nagyszombatban, később, az egyetem átköltöztetése után Pesten volt. Ketteler János, Mindszenti nagyszombati tanártársa éppen ugyanabban az évben, 1724-ben jelentette meg harmadszor ezt az alpművet. A csáktornyai temetésről tud, Batthyány Boldizsárt és a hős fiát, Györgyöt említi, mint akik ezt intézték. Az epitáfium szövegét azonban nem közli. Az tudniillik a Zrínyi-albumban olvasható, amelyet Forgách Imre adott ki 1587-ben.¹⁶

¹³ Kovács Sándor Iván gyűjteményéből ennek a kalendáriumi ábrázolásnak a reprodukcióját megtaláljuk az előbb idézett BENE, BORIÁN-kötetben a 72–73. lap között mint a 14. ábrát. Hozzá kell tenni azonban, hogy a rajz szövegbeli magyarázata nem helytálló, ugyanis abból a híres bejegyzésből vezetik le, amely szerint – mint az 1664-es bécsi kalendárium mondja – egy „erdei” ölte meg, amelyet később ördögnek olvastak. Az 1913-as rajz viszont egyértelműen nem ördögnek, hanem vaddisznónak álcázott merénylet ábrázol!

¹⁴ Vö. MESSIK Miklós, *Bolyongás Zrínyi-emlékek nyomában – itthon és Horvátországban*, Napút, XVII/6 (2016. augusztus), 54–64; FODOR Pál, *Mikor halt meg Szulejmán? = Zrínyi Miklós, a szigetvári hős*, Múlt-kor, Történelmi Magazin, Zrínyi-melléklet, 2016, 8–13; Dr. Temesvári Jenő blogján tanulmányozható a Zrínyi-síremlékből megmaradt márványtöredék, amely jelenleg a csáktornyai múzeumban látható: <http://indafoto.hu/temesvarijeno/szentilona>

¹⁵ Vö. Stephanus KATONA, *Historia critica regum Hungariae stripis Austriacae, tomulus V. ordine XXIV.*, Budae, Typis Regiae Universitatis, 1793, 242–284.

¹⁶ Hasonmás kiadása: *De Sigetho Hungariae propugnaculo (Zrínyi-album)*, s.a.r. KÖSZEGHY Péter (Bibliotheca Hungarica Antiqua), Bp., MTA ITI, 1987, a kísérőfüzetet írta SZABÓ András. Az epitáfium szövegét ld. ppnn. O3–O4.

Elbeszélő művészet és morális szemlélet Mikes Kelemen Törökországi leveleiben I.

A *Törökországi levelek* vizsgálatát az európai moralista hagyomány összefüggésében elsősorban az indokolja, hogy Mikes e hagyomány egyik első, művészileg különösen hatásos és eredeti magyarországi képviselője, s alig van levél a gyűjteményében, amelynek ne lenne valamilyen erkölcsi vonatkozása.¹ Másfelől Mikes új fejezetet nyit a lélekábrázolás történetében: nem a kor nagy eszméi érdeklik elsősorban, hanem az ember, érzelmeivel, hibáival és erényeivel együtt. A korábbinál jóval nagyobb mértékben tulajdonít társadalmi jelentőséget az irodalomnak, s az olvasót következetesen bevonja a vele folytatott párbeszédbe. A magánélet és a száműzetés eseményei, alakjai, a szerzői önreprezentáció, valamint a korra, a nemzetközi politika híreire és a közvetlen, gyakran egzotikus környezetre vonatkozó reflexiók szorosan összekapcsolódnak a misszilisnek álcázott irodalmi levél retorikájával, a csevegő hangvétellel, a nagy mennyiségű elbeszélő anyagot mozgósító, aforisztikus írásmóddal és a sztoikus, helyenként janzenista karakterű világgépen átszűrte francia moralisztika hatásával. Mikes morális szemlélete keresztény hitében gyökerezik, ugyanakkor szokatlanul merész, s nem idegen tőle a játékos csábítás művészete sem.

A tanulmány első részében a keletkezéstörténet moralista vonatkozásainak vázlatos bemutatása után először azt vizsgálom, hogy Mikes a levél irodalmasításának és fikcionalizálásának milyen eszközeivel dolgozott; hogyan és milyen szabályok szerint teremtette meg az elbeszélőt. A második részben választ keresek a kérdésekre, hogy a korabeli moralisztika milyen központi témáit tárgyalja, ezek a témák milyen formában és kontextusokban fordulnak elő, s milyen etikai modell rekonstruálható a műből. Megvizsgálom azt is, hogyan alakul a műfaji hagyomány és a morális reflexió összefüggése; vannak-e Mikesnek a bemutatott

¹ A dolgozat a következő tanulmány első részének továbbfejlesztett változata: Gábor Tüskés, *Moralistik und Erzählkunst im Exil. Kelemen Mikes: Briefe aus der Türkei = Literatur und Moral*, hrsg. v. Volker KAPP, Dorothea SCHOLL, in Verbindung mit Georg BRAUNGART und Bernd ENGLER, Berlin, Duncker & Humblot, 2011 (Schriften zur Literaturwissenschaft, Bd. 34), 291–324. Az itt hivatkozott szakirodalmat a továbbiakban nem idézem, s csak a tanulmány megjelenése óta napvilágot látott újabb munkákra utalok. A dolgozat II. része terjedelmi ok miatt a következő kötetben lát napvilágot: *A Celebration of Bernard Adams on his Eightieth Birthday / Bernard Adams köszöntése nyolcvanadik születésnapján*, szerk. RÁKÓCZY Anita, Bp., Corvina, 2017, 33–50. Az ünnepelt Mikessel kapcsolatos írása: EGED Emese, *Mikes Kelemen = Nagy képes millenniumi arcképcsarnok: 100 portré a magyar történelemből*, szerk. RÁCZ Árpád, Debrecen., Bp., Aquila, Rubicon, 1999, 132–133. A *Törökországi levelek* szövegét a kritikai kiadás alapján idézem: *Mikes Kelemen Összes Művei*, I, *Törökországi levelek és misszilis levelek*, szerk., s. a. r. HOPP Lajos, Bp., Akadémiai, 1966. A 2010-ig megjelent Mikes szakirodalomhoz l. *Mikes Kelemen válogatott bibliográfia*. Hopp Lajos anyaggyűjtésének felhasználásával összeállította KUN Zsuzsanna és MACZÁK Ibolya / *Kelemen Mikes Auswahlbibliographie*. Unter Verwendung der Materialsammlung Lajos Hopps zusammengestellt von Zsuzsanna KUN und Ibolya MACZÁK, Bp. – Eger, MTA Irodalomtudományi Intézet – Linceum Kiadó, 2011. A 2011-ben rendezett nemzetközi Mikes-konferencia kötetei: *Író a száműzetésben: Mikes Kelemen*, szerk. Tüskés Gábor, mts. Csörsz Rumen István, HEGEDÜS Béla, LENGYEL Réka, Bp., Universitas, 2012 (Historia Litteraria, 28); *Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil: Das Werk von Kelemen Mikes im Kontext der europäischen Aufklärung/Transmission of Literature and Intercultural Discourse in Exile: The Work of Kelemen Mikes in the Context of European Enlightenment/Transmission de la littérature et interkulturalité en exil: L'œuvre de Kelemen Mikes dans le contexte des Lumières européennes*, hrsg./ed./éd. Gábor Tüskés unter Mitarbeit von/in collaboration with/en coopération avec Bernard ADAMS, Thierry FOUILLEUL, Klaus HABERKAMM, Bern – Berlin – Bruxelles et al., Peter Lang, 2012. Vö. továbbá: <http://mikesszotar.iti.mta.hu/>

eseményektől és személyektől független morális fejtegetései; hogyan és milyen szándékkal kapcsolja össze a szokások, magatartások leírását erkölcsi megfontolásokkal.

A keletkezéstörténet moralista vonatkozásai

A levélgyűjteményt meghatározó egzisztenciális helyzet a politikai száműzetés. Mikes erkölcsi, irodalmi motivációja, alkotó energiája és írásmódja, a levelek esztétikája a száműzetés gyökértelenség- és marginalitásélményéből, a hazájától való távollétből és elszakítottságból táplálkozik elsősorban.² A törökországi tartózkodás Mikesnek nem jelentett teljes magányt és nyelvi elszigeteltséget, mivel továbbra is a fejedelem túlnyomórészt magyar és francia környezetében, az általa meghatározott rendtartás szerint élt, s Rákóczi halála után sem fenyegette létbizonytalanság. Elszakadása az otthontól, a családtól, a múlttól és a hazai tájtól már jóval előbb megkezdődött, de az új helyzet véglegessége csak fokozatosan tudatosult benne. Kezdetől fogva fontosak voltak számára a kapcsolatteremtés lehetőségei az új környezettel, s a kultúrák közötti lét írói szemléletét befolyásoló, meghatározó tapasztalatává vált. A levélgyűjtemény tanúsága szerint állandóan törekedett a régi és az új környezet összehasonlítására, a begyökerezett nézetek kritikai felülvizsgálatára, a plurális látásmódra. Az írás nagymértékben segítette egy új azonosságtudat kialakításában, az elvesztett világ helyett egy új, fiktív valóság létrehozásában, az elhagyott haza helyett a száműzetésben elérhető új otthon megteremtésében.

A levélgyűjtemény tágabb kontextusához tartozik II. Rákóczi Ferenc száműzetésben kibontakozott írói munkássága, mindenekelőtt a szabadságharc történetét elbeszélő, számos miniatűr novellisztikus elemet tartalmazó *Emlékiratok* (1717) és az egész addigi életpályára kitekintő, egyben belső lélekrajzot adó, a saját morális felelősségét folyamatosan mérlegelő *Egy bűnös vallomása* (1716–1720),³ továbbá az ugyancsak erkölcsi vonatkozású *Fohászok*, a *Meditációk* (1719–1731), két állambölcseleti munka (1722–1725) és a végrendelet (1732). A művek többségében közvetlenül érzékelhető a janzenista és a janzenista ihletésű olvasmányok hatása. Mikes közel húsz éven át közvetlen tanúja volt ennek az irodalmi tevékenységnek, a művek egy részét bizonyára ismerte, s ő volt Rákóczi irodalmi hagyatékának első gondozója. Levelei és Rákóczi írásai között több gondolatpárhuzam található, s a fejedelem portának szóló „búcsúzó” levelének fordítását Mikes beillesztette 117. levelébe.

Mikes eszmei és erkölcsi tájékozódása szempontjából jelentős szerepet játszott Rákóczi két, francia orientációt tükröző könyvgyűjteménye, melyek anyaga nem maradt ismeretlen Mikes előtt. Rákóczi ifjúkori könyvtára tanúsítja a vallási kérdések, azon belül az egyházak egyesülésének tervei iránti érdeklődését, egyben jelzi a francia, spanyol és olasz nyelvű világi irodalom (pl. Racine, Boileau, La Calprenède, Scarron, Mateo Alemán, Marana, Fénelon), továbbá a politikai és történeti olvasmányok, a keresztény neosztoicizmus és a világi morál kérdései felé irányuló figyelmét. Az utóbbit aláhúzza a francia moralisztika klasszikus szerzőinek, így például Montaigne *Esszéinek*, La Bruyère *Caractères* c. művének és Saint-Évremond írásainak a megléte a könyvek között. A bécsújhelyi börtönben Rákóczi által olvasott művek közül Pierre d’Ortigue Vaumorière levélminta-gyűjteménye és Balthasar Gracián

² Vö. TÓTH Zsombor, *A lét elviselhetetlen átmenetisége. Mikes Kelemen emigrációs tapasztalata (előtanulmány)* = *Amicitia. Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára*, főszerk. LENGYEL Réka, szerk. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDÜS Béla, KISS Margit, LÉNÁRT Orsolya, Bp., reciti, 2015, 206–219.

³ Gábor Tüskés, *Psychomachie d’un prince chrétien: au carrefour des genres autobiographique et religieux. François II Rákóczi: Confessio peccatoris*. I–II, *Chroniques de Port-Royal*, 66(2016), 401–426, 67(2017), 321–339.

Udvari emberének francia fordítása érdemel említést; Graciánra egyik levelében Mikes név szerint hivatkozik.

Rákóczi rodostói könyvtárában szembetűnő az áhítati, teológiai, exegetikai, egyháztörténeti könyvek, ezen belül a janzenista, kvietista, puritán és misztikus ihletésű kiadványok, továbbá a történeti, jogi és természettudományi művek nagy száma, a didaktikus és morális irodalom hangsúlyos jelenléte, valamint a világi olvasmányok háttérbe szorulása.⁴ A kötetek mintegy harmadrésze kapcsolatba hozható a janzenizmussal. Az itt található művek egy részét Mikes forrásként használta, részleteket használt fel belőlük a levelekben, s néhányat önállóan is lefordított. Rodostóban Rákóczi és Mikes – elsősorban a konstantinápolyi francia követek révén – hozzájutott olyan könyvekhez is, amelyek nem szerepelnek a fejedelem ingóságainak hagyatéki leltárában. Rákóczi rodostói környezetében több francia nemes és más személy tartózkodott rövidebb-hosszabb ideig, aki kapcsolatba hozható a janzenizmussal, illetőleg gallikán, deista vagy racionalista nézeteket vallott.

A lefordított művek többségét Mikes Rákóczi rodostói könyvtárából válogatta, s tudatos írói, fordítói program keretébe illesztette. A levélgyűjtemény összterjedelmének mintegy az egynegyedét különféle fordításbetétek teszik ki, s szoros tárgyi, eszmei, írói-fordítói módszerbeli és intertextuális kapcsolat, tartalmi-motivikus átfedés, stílusbeli és műfaji kölcsönhatás áll fenn a levelek és a fordítások között. Mikes jelentős mértékben éppen fordítói munkája révén vált igényes nyelv- és stílusművésszé, gondolkodóvá és moralistává. Az adaptációs munka nem kis mértékben hozzájárult társadalomszemléletének, erkölcsi nézeteinek megújításához.⁵ A fordítások és adaptációk között megtalálható egy-egy, az erkölcsnevelő értekező próza körébe tartozó mű, a 18. század második harmadában a legkedveltebb olvasmányok közé számító rokokó novellaciklus és világias moralista párbeszéd, valamint a kor klasszikus történeti értekező prózájának és bibliaimagyarázatának három kiemelkedő alkotása. A többi fordítás a dialogizált vallásos elbeszélés és az elmélkedő didaktikus kegyességi próza különféle műfajait képviseli. A szerzők többnyire a 17. század második és a 18. század első felének jeles egyházi írói közé tartoznak; a művek többsége számos kiadást és fordítást ért meg. Néhányuk közel állt a janzenizmushoz vagy kifejezetten janzenista szellemiséget képviselt; az egyik mű indexen volt.

Rákóczi írói tevékenységében, könyvtárainak állományában és Mikes fordításaiban egyaránt kimutatható a különféle, egymással gyakran ellentétes morál- és történelemfilozófiák, politikai nézetek, egyházi-teológiai és kegyességi áramlatok, irodalmi törekvések sajátos keveredése. Külön figyelmet érdemelnek a janzenizmus és a neosztoicizmus eszmei összefüggésébe tartozó művek, mivel ezek nem csupán teológiai, dogmatikai és exegetikai nézeteket, egyházszervezési elképzeléseket és életviteli szabályokat közvetítettek, hanem politikai szemléletet és morális magatartást, történelemfelfogást, állambölcseletet, kultúrpolitikát, egyéni és közösségi identitást is kínáltak az olvasónak. A francia moralisztika humanista, világi szellemiségének hatása nem csupán néhány 17. századi klasszikus képviselője révén, hanem többszörös áttétellel, a laikus és az egyházi szemléletű erkölcsstani irodalom közvetítésével is eljutott Mikeshez.

⁴ Éva KNAPP-GÁBOR TÜSKÉS, *La bibliothèque de Rodostó (Tekirdağ, Turquie) du prince François II Rákóczi. Nouvel essai de reconstitution*, Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte, 39(2014), 2, 185–208.

⁵ István SZATHMÁRI, *Que nous apprennent les corrections faites par Mikes en 1751 sur sa traduction de 1724/1744 de l'Instruction de la jeunesse? = Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil, i. m., 273–287*; BÁNYÁSZ Melinda, *Törökországi levelek, Mulatságos napok – Mikes Kelemen prózaíró technikája a fordítások révén*, Doktori értekezés, Kolozsvár, 2013.

Mikes sajátos irányba fejlesztette tovább a levél sokféle lehetőséget kínáló, divatos műfaját. A gyűjtemény eredetisége az egyes levelek művészi megformálásában, a személyes élettörténet és a kortörténet elbeszélési modelljeinek összekapcsolásában van. A mű eredeti címe – *Constantinapolyban Groff P... E.... írott leveli M... K....* – a kettős monogrammal, a műfaj és a fiktív címzett lakóhelyének megjelölésével francia mintákat követ. Ezek közül a gáláns és úti levelek, valamint a magánlevelek gyűjteményei, a fiktív levélgyűjtemények és levélmintakönyvek, a gáláns regények levélbetétei, továbbá a történeti és fiktív leveleket együtt tartalmazó összeállítások emelhetők ki. Mindezek egyben fontos szerepet játszottak a levélregény műfajának kialakulásában.

Mint szövegtípus a *Törökországi levelek* elkülönülő és egymásba épülő diskurzustípusok kísérletező formációja. Kevert műfajú alkotás, mely egy fiktív levélgyűjtemény és egy kortörténeti mű sajátosságait hordozza.⁶ Emellett kompilatív módon tartalmaz különféle történeteket, novellakivonatokat és egyéb másodlagos elbeszélő anyagokat. A levélforma és a levélbeli fiktív dialógus tág lehetőséget kínál az elbeszélőnek önmaga képének létrehozására, valamint a szövegen belüli és a szövegen kívüli címzett bemutatására.⁷ Ez a forma egyaránt lehetővé teszi az önmegmutatkozást és az elrejtőzést, a szerzői identitás felfedését és annak látszólagos felfedés általi konstrukcióját, s alkalmat ad a lélektani, erkölcsi reflexióra, a gyakori narrációváltásra és a lazán asszociáló, esszétypusú beszédmódra. A gondos retorikai kidolgozás következtében⁸ – az erőteljes szelekció és a különféle műfaji mintáktól való függés ellenére – egy bevallottan szubjektív élettörténet bontakozik ki. Mikes a valóságosság nyelvi, retorikai eszközeivel és különféle kulturális sztereotípiákkal modellál egy valóságnak tűnő, jelentős részben mégis fiktív valóságot.

Erre utal mindenekelőtt a kihagyások és elhallgatások kifinomult stratégiája, az események, hírek, olvasmányokból átvett históriák és szakmai ismeretanyagok keverése, különböző aránya, változó részletességű előadása és alkalmoszerű ismétlődése. A stílus jellemzője az eredeti szóalkotások nagy száma, a szövegrészek vándorlása,⁹ a spontán vagy spontánnak tűnő, gyakran távoli képzettársítások meglepő összekapcsolása, a különböző stílusregiszterek váltakozása, a témavariációk, a kontrasztkereső, ellenpontosító montázstechnika, valamint az egész gyűjteményt átható humor és ironia.¹⁰ A közvetlenség és az elbeszélő önmagáról alkotott képe megteremtésének kedvelt eszközei a levélíró lelkiállapotának, pillanatnyi hangulatának ábrázolása, az írásfolyamat reflexiója és a címzett következetes bevonása a fiktív beszédhelyzetbe. Mindezek az eljárások szoros kapcsolatban állnak a tágabb irodalmi, eszmei kontextussal és a közösségi emlékezet ábrázolási hagyományaival. Sem a morális reflexiók, sem a levelekbe illesztett elbeszélő anyagok nem alkotnak egységes rendszert, s előfordul, hogy egy megkezdett morális vagy más gondolat a következő vagy egy későbbi

⁶ Ilona KOVÁCS, *Mikes et la tradition de la littérature épistolaire française = Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil*, i. m., 189–202; Katalin BÓDI, *Les Lettres de Turquie comme roman épistolaire = Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil*, i. m., 203–217; Ágnes PÁL, *Entre recueil de lettres et roman épistolaire: la correspondance de Roger de Bussy-Rabutin et de Mme de Sévigné (1697) = Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil*, i. m., 218–225.

⁷ SÁJTER Laura, „Arcok” dialógusa Mikes Leveleskönyvében = *Író a száműzetésben*, i. m., 145–155.

⁸ Éva KNAPP, *Zur Rhetorik der Briefe aus der Türkei = Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil*, i. m., 321–342.

⁹ Kiss Margit, „más értelmet adni ezeknek a szoknak”. Mikes Kelemen szóhasználatához = *Nunquam autores, semper interpretes. A magyarországi fordításirodalom a 18. században*, szerk. LENGYEL Réka, Bp., MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2016, 58–68.

¹⁰ JENEI Teréz, *Az ironia alakzatai a Törökországi levelekben = Író a száműzetésben*, i. m., 156–168.

levélben folytatódik, nyer megerősítést. A beépített fiktív elbeszélő elemek többnyire túlmutatnak önmagukon, elővételeznek vagy utólag értelmeznek bizonyos eseményeket, s gyakran töltik be a közvetett figyelmeztetés vagy erkölcsi példázat funkcióját.

Mikes többnyire valóságos megfigyelésekre, élményekre és tapasztalatokra épített, s a tények, események és figurák valóságát fölébe helyezte az előítéleteknek. Nem mindig volt szemtanúja vagy részese annak, amit leírt, de az embereket, akiket jellemez, többnyire személyesen ismerte, s a híreket, történeteket és portrékat nagy lélektani tudással, elbeszélő és dramatizáló készséggel dolgozta ki.

A fiktív levelezőtársnak, aki valójában az olvasó szimbóluma, kettős arca van: Mikes egyrészt rokoni szeretetet, lelki közelséget és otthoni hangulatot keres nála, másrészt elárasztja udvarlásával, galantériájával, s gyakran szórakoztatja szerelmi történetekkel, pajzán históriákkal. A kettős szerepjáték pikantériája, az elképzelt levelező helyzete és az érzelmi inspiráció emlékeztet Madame de Sévigné és Roger de Bussy-Rabutin több száz darabból álló levelezésére, mellyel több motivikus egyezés és szembetűnő írásmódbeli rokonság kapcsolja össze a gyűjteményt. A „gáláns mennykő” más forrásból ismeretlen, pikáns elbeszélést a rodostói viharról szóló tudósításban nagy valószínűséggel ebből vette át:

„tudom hogy sok féle és csudálatos erejét hallotta kéd amenykönek, de talám csudálatosabat nem hallot kéd, mint a melyet én olvastam. mikor eszemben jut, mindenkor nevetnem kel. nevesse kéd is. romában egy franczia követ a mikor egyszer nagy menydörgések voltak. asztalnál lévén a feleségivel. és az ablakok hogy nyitva voltak, a meny kö által megyen aházban ki ki meg ijed. de semmi kárt nem tett, a mikor pedig által ment aházon, a követné melegséget érzet, talállya ki kéd hol, és mint hogy asztalnál volt, nem lehetet a szoknya alá tenni a kezét. de asztal után. maga is el fogad nevetve rajta. a midön észre veszi, hogy a menykő meg perselte. gondold el édes néném. hol kereskedet. és kine nevetné eztet.” (58. lev., 97–98. o.)

Mikes gáláns szerző is volt, s a gáláns írásmód a kommunikáció és a nemek közti kapcsolat 1700 körül uralkodó paradigmájaként a szórakoztatás különleges, kor- és kultúraspecifikus formáját kínálta számára. Ez az írásmód szinte teljesen ismeretlen a korabeli magyar nyelvű misszilis levelezésekben. A gáláns írásmód keretében összetett és komoly kijelentések rendszerint az utalás, az ironia és az utánzás nyelvi alakzataiban, a szalonbeli társalgás hangvételében fogalmazódnak meg, s gyakran szellemes, frivol játék jön létre a különböző diszkurzív szintek között. Az irodalom szórakoztató szerepét a gáláns szerzők mindig magasabbra értékelik az erkölcsi tanításnál. Ez a bókokkal és erotikus utalásokkal átszótt levélstílus Mikesnél többször összekapcsolódik a kegyességre vonatkozó fejtegetésekkel, melynek szélsőséges formáit élesen ironizálja. Egy alkalommal például Bercsényi generális feleségének a pestis idején alkalmazott, sajátos gyógymódjáról tudósít. Az idős asszony kis dagadást észlelt az ágyékán, de nem mert rá orvosságot kérni.

„hanem a jó buzgo aszszony, estve mikor le feküt. az ágya mellett valo szentelt vazel ken-temeg adagadást, mind addig valamég el nem oszlot. és mindenkor nagy titkon. és csak akkor mondotta meg az urnak. a mikor el mult adagadás, el hitette magával hogy pestis volt. az ő áitatos orvosságán. mind a fejdelem. mind mi eleget neveltünk. egy keveset nevensen ked is. isten hozád. édes néném.” (44. lev., 74. o.)

Többször összekapcsolja egymással a rokoni szeretet és a nemek közti szeretet kettős regiszterét, s kihasználja az ebben rejlő lehetőséget. A szerelemmel kapcsolatos verbális játék néha határozottan erotikus vonásokat ölt. Így például Mikes nem titkolja, hogy nehezményezi az idős Bercsényi gróf és az általa is szeretett és feleségül kívánt, fiatal Kőszeghy Zsuzsi

hamarosan megkötendő házasságát. Miután megjegyzi, hogy ebben a házasságban sem a szívnek, sem a testnek nem lesz része, s a menyasszonynak csak a grófné titulus a fontos, ironikusan hozzát teszi, hogy a jövődöbéli vőlegény majd gyakrabban fog mosdani. Ezután Boccaccio (*Decamerone*, 2, 10) és La Fontaine (*Contes et nouvelles*, 2, 8) egyik motívumát felhasználva így folytatja:

„láttáé kéd. az olyan öreg embereknek akalendariumját akinek iffiu felesége vagyon, hogy miképpen tarthassa meg az egészségit. és hogy micsoda időkben, és napokban kel együt hálni a feleségivel. és mikor kel különösön. eleget nevettünk susival. mert én egy kalendariomot csináltam neki, azt mondgya. hogy nem szereti az olyan kalendariomot. lehetetlen hogy le ne irjam kédnek. az öreg emberek kalendariumját. a nem más. jeleket mutat. hanem csak arra oktattya. hogy mikeppen vigyázanak. életekre. és egészségekre. valamint más kalendariumban, fel vannak téve. a szerencsés. és a szerencsétlen napok. itt is fel vannak jegyezve az olyanok. a melyekben lehet a feleségekel hálniok, és a melyekben különösön. példának okáért. a nagy böjtben. és azinnepek előtt valo böjti napokon. különösön. penteken, szombaton. különösön. a négy kántori. napokon. különösön. a három sátoros innepeket. mindeiket octavával meg kel tartani, azért különösön. az apostolok innepeken. különösön” (49. lev., 80. o.)

És így tovább, még egy fél oldalon át. A példában megfigyelhető, amint Mikes egy irodalmi motívumot összekapcsol a saját életével, s a gáláns beszédmód szolgálatába állít más – ebben az esetben az öregedéssel és az erkölccsel kapcsolatos – diszkurzusokat, s közben nemcsak játszik velük, hanem jelentésbeli többletet és esztétikai minőséget is nyer belőlük. A beszédmódoknak ez az összekapcsolása Mikes egyik jellegzetes nyelvi stratégiája az *esprit* létrehozása, a szellemes módon való tetszés és szórakoztatás érdekében. A „meglepetés esztétikájának” további eszközei nála a hirtelen témaváltás, a magázásból való észrevétlen átváltás a tegezésbe és a különleges, bizarr történetek, kuriozitások kedvelése.

Az irodalmi forrásokból merített, nőkkel kapcsolatos elbeszélések között több, Brantôme-típusú történet található. Idesorolható például a lakodalmán tánc közben szellentő menyasszony története, akit ezért vőlegénye elbocsátott, ő azonban egyre magasabb rangú férjeket szerzett, s végül a Párizsba ment volt lengyel király vette feleségül. Ebben a *puella pedens* motívumot dolgozta fel Mikes, s erotikus és fekális mozzanatokat kapcsolt össze (55. levél). Hasonló jellegű a tizparancsolat megtartása érdekében a barátnője férjét is az ágyban hálátó királyról szóló, libertinus ízű história (86. lev.). Ugyanide tartozik az egyszerre két asszonynak udvarló, ám az asszonyok által furfangos módon megbüntetett francia szerető anekdotikus története (101. lev.). Ugyancsak már-már libertinus hang jellemzi a kolostorba küldött királylányokról szóló rövid eszmefuttatást:

„ugy is akirályok leányinál. nincsen boldogtalanab, ha hat közül egyet el adnak., a többinek. valamely klastromban kel meg korodzani. de arendes., hogy a mely, klastromban szokták a királyi leányokat tenni, ahoz aklastromhoz. nem mesze. két nagy klastroma vagyon a barátoknak. és mindenik klastromban a fejdelem aszszony parancsol; ő visel reájok gondot, ő tölle függenek egészen, aki ezeket a klastromokat fundálta. a kedvezet az aszszonyoknak;” (84. lev., 153. o.)

A fiktív levél Mikesnél a személyes kifejezés modern formája, amely a szóbeli közlést vagy beszélgetést helyettesíti. A levelek tükrözik személyes hangját, változó kedélyvilágát, eleven humorát. A francia klasszicizmus levélműfajával rokon sajátosság a köznyelvnel magasabb szintű társalgó (*conversation à distance*), csevegő (*causerie prolongée*) hangnem, a

tetszeni vágyás igénye (*l'art de plaire*), a nyilvánosságra is tekintettel lévő, tudatos levélírói magatartás, valamint a retorikai eszköztár változatos használata.

Mikes levélszerkesztő módszere szoros rokonságban áll a 17. század végi, 18. század eleji francia misszilislevél-gyűjtemények, levélmintakönyvek, fiktív levél-formájú művek és útirajzok motívumaival. A közös sajátosságok közé sorolhatók például az életszerű jelenetek, a képzelt ajándékküldés, a találkozások tervezése a levél címezettjével, az útirajzjellegű részletek, a miniatűr arcképek, az egymás leveleinek dicsérgetése, az aktuális hírek és események előadása. Ugyanide tartoznak a kérdések a válaszvárás reményében, a válaszok fiktív kérdésekre, az anekdoták és különféle históriák, a tömör előadásmód, a levélküldés módozataira vonatkozó reális lehetőségek hangoztatása, a leíró, elbeszélő, reflektáló és szentenciaszerű, aforisztikus részek váltakozása. Mindezek egyben a hitelesség bizonyításának eszközei.

Mikes kezdettől fogva nagy biztonsággal alkotja meg a levelezőpartner alakját és a maga azonosságát,¹¹ azt a különös álmvilágot, melyből nem kell kilépnie többé. A levelek szerzője identitását tekintve a szöveget jellemző valóságosság ellenére sem tekinthető azonosnak az általa megkonstruált énnel; valós személyiség helyett mindenütt az elbeszélővel szembe-sülünk. Az önazonosság megalapozásának fő eszközei az erős, folyamatosan jelenlévő ön-reflexió, az idő múlásának ismételt narrativizált tapasztalata, a jelenről és a közelmúltról való beszéd, valamint a szűkebb és tágabb idegen környezet, az ott élő emberek és szokásaik részletes leírása. Az egzotikus környezetre jellemző idegen kifejezések ugyancsak jól illeszkednek a hely elsajátítási stratégiájába. A szerzői énformálás és identitáskonstrukció állandó eleme a száműzött fejedelem hűséges szolgájának képe, s Rákóczi halálát követően különösen fontossá válik az árvaság magatartásmintája, mely az emigránsok kiszolgáltatottságát nyomatékosítja. A maga és a bujdosók sorsának bemutatásában Mikes egyaránt felhasználja a zsidó–magyar sorspárhuzam 16. század óta használt komparatív kulturális modelljét, s megjelenik a szenvedéseket türelmesen elviselő Jób bibliai szerepmintája is.¹² A levélkezdő és -záró formulák, a levélírás gyakori tematizálása ugyancsak identitásképző tényezőként működnek:

„én ezt csak kédnék irom. még is tölttsük az időt. mert innét hirt nem irhatok. hanem csak azt irom. a mi eszemben jut. mert mikor kédnék irok, ugy tettzik mint ha előttem volna. kéd. és kédel beszélgetnék”. (57. lev., 96. o.)

„semmi panaszom nem lehet. mert akéd levelei jönnek, s’ mennek a kezemhez. de né-melleyek olyan kurták. hogy alig kezdem olvasni.. csak a végire jutok. olyan leveleket veszek hogy azt akarnám. csak két szóból állana, mert unadalmas. de akéd levelei, jó izűek, csak nem meg ehetném a papirost is. tudgya kéd mitől vagy az, attól hogy szerettyük egymást. és akedves embernek alevele kedves.” (75. lev., 134. o.)

A mások ábrázolásának módjával Mikes legalább annyit vagy még többet árul el magáról, mint amikor saját életének eseményeiről, gondolatairól és érzelmeiről ad számot. Portréi különösen pontosak és árnyaltak, amikor olyan összetett figurát ábrázol, akit szeret, mint pl. Kőszeghy Zsuzsi, vagy akivel szemben ellenszenvvel viseltetik, mint pl. Bercsényi Miklós és

¹¹ Gábor Tüskés: *Lart narratif et la construction identitaire dans les Lettres de Turquie de Kelemen Mikes = La Correspondance et la construction des identités en Europe Centrale (1648–1848)*, sous la direction de François CADILHON, Michel FIGEAC, Caroline LE MAO, Paris, H. Champion, 2013, 49–67.

¹² Péter DÁVIDHÁZI, *A Tribute to the Great Code. Voltaire's Lisbon Poem, Mikes's Letter CXCVIII and the Book of Job = Northrop Frye 100: A Danubian Perspective/Northrop Frye 100: Dunai távlatból*, eds./szerk. Sára TÓTH, Tibor FABINY, János KENYERES, and Péter PÁSZTOR, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, 2014, 109–139.

Rákóczi József. Mindannyiuk közül kimagaslik II. Rákóczi Ferenc több részletben előadott, életteli, a maga töredékességében is hiteles, személyes vonatkozásokban gazdag bemutatása.

Az aforisztikus írásmód a levelek egy további sajátossága. Bölcsességét Mikes gyakran szentenciákba, közmondásokba sűríti, melyek fő célja erkölcsi ösztönzést adni az olvasónak.¹³ Az erkölcsi tartalmú szentenciák, aforizmák többnyire nyomatékosítják a reflexív részeket, összegzik a történetek tanulságát, hangsúlyosan kezdik vagy lezárják a leveleket. Néhány jellemző példa:

„de aki a fogat adta, ennnünk is ad.” (122. lev., 214. o.)

„a vagyok aki voltam. és a leszek a ki vagyok.” (72. lev., 129. o.)

„Tsak a menyekből nem lehet le esni. noha onnét le estek a rossz angyalok, de ezen a földön akár mely magosra hágjon az ember. de tsak le kel onnét szállani., valamint történék mostanában Ali pasával” (168. lev., 258. o.)

„ha ki ki meg érné a magáéval micsoda csendesség volna evilágon.” (161. lev., 253. o.)

„a mi ritkáb a kedveseb” (23. lev., 35. o.)

„akár mely szép legyen a gyémánt, de ha rutul vagyon metzve, nem becsülik” (27. lev., 40. o.)

„de aki gazdagab. ahatalmasab.” (48. lev., 79. o.)

„jol mondgyák azt, hogy francia ország. az aszszonyok paradicsoma, és a lovak purgátoriuma, török ország pedig alovak paradicsoma, és az aszszonyok purgátoriuma.” (15. lev., 25. o.)

Jellegzetes vonulata a műnek a törökök, a keleti környezet és a mohamedán civilizáció másságának bemutatása és az ezzel kapcsolatos gondolatok kifejtése. Ismeretes, hogy az idegen népek magatartásával, szokásaival kapcsolatos leírások, fejtegetések fontos szerepet játszottak az európai moralisztika kialakulásában. Az impozáns konstantinápolyi utazási irodalom és a mohamedán világot leíró történeti, földrajzi művek mellett Mikes gyűjteménye is segíthet az európai orientalizmus alapjainak és keletkezésének, egzotizmus és moralisztika további összefüggéseinek megismerésében.

Török nyelvtudása csupán néhány szóra korlátozódott, s az egzotikus környezetre vonatkozó ismereteket a személyes megfigyelés mellett elsősorban francia forrásokból merítette.¹⁴ Történelmi, társadalmi, erkölcsi és vallási kérdések egyaránt érdeklik, de mindent az idegen távolságtartó pillantásával szemlél. Kedvelt témái közé tartoznak például a törökök ajándékozási, vendéglátási és más szokásai, a nőkkel való bánásmód, a sokfeleségű szultánok, a háremélet titkai, a házasság és a válás sajátosságai. Saját tapasztalata alapján többször elismeri a porta és egyes törökök nagyvonalúságát a száműzött magyarokkal szemben. Minden alkalmat felhasználva szánakozik a török és örmény nők alacsony társadalmi helyzetén, elnyomottságán, és sajnálja elérhetetlenségüket. Bemutatja a szultáni udvar szerkezetét és a gyakori vezérváltásokat; bírálja, ám a magyarországi viszonyokra utalva egyben relativizálja a rabszolgaság intézményét. Leírja a helyi hivatalnokok és az udvari tisztségviselők viselkedését, részletesen ismerteti a vallási szokásokat és hiedelmeket. Többször panaszkodik a társasági élet hiányára, humorosan ír a mohamedán elképzelés szerinti paradicsombeli állapotokról, s élménybeszámolót rögtönöz a ramazánról. Megveti a részeg derviseket, ironikusan elmélkedik a nagyvezérek változékony sorsáról és a despotikus viszonyokról, s bírálja a társadalmi előítéleteket, a konzervativizmust és az udvari korrupciót. Többször megemlíti az ember számára Isten által különböző helyeken elhintett kenyér és az ember teremtéséhez

¹³ Gyula PACZOLAY, *Proverbs in the Letters from Turkey = Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil*, i. m., 298–320.

¹⁴ KAKUK Zsuzsa, *Török szavak Mikes Törökországi leveleiben = Író a száműzetésben*, i. m., 110–121.

sárt vivő angyal mohamedán legendáit, s ezek kapcsán elmélkedik az ember sorsáról, a szerencse forgandóságáról, a földi dicsőség mulandóságáról és az isteni gondviselésről.

Kedvelt eljárása, hogy egzotikus tapasztalatot kapcsol össze olvasmányemlékekkel, s mindkettőt irodalmiasítja. Egzotizmusa mindig személyes jellegű, a sztereotip általánosítástól többnyire tartózkodik. Fejlett képességgel rendelkezik az egyedi vonások és az általános kulturális jellemzők elkülönítésére. Tudatában van saját értékrendszere máságának, de ezt többnyire háttérbe szorítja vagy relativizálja. Megfigyeléseit érzelmektől áthatva adja elő, s a jelenségeket és személyeket következetesen a száműzetés, a franciaországi tapasztalatok és a török környezet viszonylatában ítéli meg. Az a tény, hogy a gyűjtemény második felében túlsúlyra jutnak az írott forrásokból merített leírások, novellisztikus betétek, mutatja az idegen környezetben végbemenő kulturális, szociális formálódás folyamatát. Életképeibe, tájleírásaiba gyakran belevetíti töprengéseit, érzelmeit és erkölcsi reflexióit, s az egész keleti miliő rajza a levélíró személyes érzéseiben tükröződik. A civilizáció-barbárság, középpont-periféria oppozíciók, valamint a keleti kultúrák nyugati szemléletű bemutatása és ennek nyelvi módszerei Mikes beszédmódjában alig, illetve egyáltalán nem érvényesülnek.

A világias szemlélet, a fejlett stílustudatosság és a szórakoztató szándék előnyben részesül a hagyományos moralizáló tendenciákkal szemben. Mikes erkölcsbíráta többnyire csupán a sorok között, rejtve, közvetett módon jelenik meg. Az antik, bibliai vagy reneszánsz eredetű motívumokban, vallásos tárgyú és más elbeszélésekben nem az erkölcsi tanulság érdekli elsősorban, hanem a témához vagy a hangulathoz illeszkedő, az előadást élénkítő és a formai-műfaji keretbe beleillő anekdotikus tartalom. A korai felvilágosodás képviselőinek műveiből is a bennük talált történeti és más kuriózumokat, szépprózai elemeket veszi át elsősorban, s ezeket toldja meg a saját észrevételeivel, miközben magáévá teszi e szerzők történeti-kritikai szemléletét. Az átvett történeteket rendszerint átalakítja, rövidíti vagy kiszínezi. A szerelmi históriák és a nőkkel kapcsolatos történetek kényes részleteinek előadásában néha tömörít, mint például az egy személyben hármát, hűgát, leányát és feleségét elvevő, vérfertőző ifjúról szóló elbeszélésben (73. lev.). Az átvett elbeszélések többnyire ugyanolyan természetességgel fonódnak össze a levelek további témáival, mintha társalgás közben han- goztak volna el.

A levelekben összesen mintegy hetven, különféle irodalmi forrásból vett történet (ún. *historiettes*), antik, bibliai, középkori és kora újkori példázat, ezópusi mese, történeti monda, novellaszerű elbeszélés, zsidó agada, keresztény, mohamedán és perzsa legenda, anekdota, tréfa és kuriozitás található, melyek mintegy kicsiben összegzik Mikes erkölcsi felfogását.¹⁵ Egy részük széles körben elterjedt nemzetközi elbeszélő téma vagy motívum különböző részletességgel előadott feldolgozása. A históriák alkalmazása különösen kedvelt gyakorlat volt a korabeli francia levelezésekben és az erkölcsi folyóiratokban. A 17. századi retorikák egy része külön foglalkozik a levélben előadható történetek típusaival és előadásmódjával, s vannak nyomtatott levélgyűjtemények, melyek már a címben felhívják az olvasó figyelmét a levelekhez kapcsolt elbeszélésekre. A históriák összevetése a forrásszövegekkel lehetővé teszi, hogy meghatározzuk Mikes feldolgozásmódjának irányait, és megfigyeljük az elbeszélések ebből adódó jelentésváltozását.

¹⁵ Eszter Kovács, *Réflexions sur les sources inconnues des Lettres de Turquie de Kelemen Mikes = Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil*, i. m., 259–270; Hans-Jörg Uther, *Stoff- und motivgeschichtliche Aspekte in Kelemen Mikes' Briefen aus der Türkei unter Berücksichtigung von Brief Nr. 192 = Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil*, i. m., 226–243; Tüskés Gábor, *A Törökországi levelek elbeszéléseinek forrásaihoz*, ItK, 116(2012), 483–507.

A felhasznált történetek egy részének ősforrásai antik szerzők, mint Hérodotosz, Plutarkhosz, Seneca, Plinius, Livius, Suetonius, Valerius Maximus és Cicero, valamint népszerű középkori, késő középkori legenda-, példa- és Schwank-gyűjtemények. Külön csoportot alkotnak az olasz, francia és németalföldi humanisták elbeszélései, mint Petrarca, Boccaccio, Bandello, Masuccio, Giovio, Collenuccio, Bonfini, Marguerite de Navarre és Lipsius. Néhány história korábbi változata megtalálható 16–17. századi német és magyar szerzőknél is. Számos történet változata előfordul korabeli vagy megközelítően korabeli francia szerzőknél, ill. forrásokban, akik között több kiemelkedő moralista található. Idetartozik többek között Montaigne, Perrault, La Harpe, Vertot, *L’Espion turc*, Michel Le Clerc, Jean-Baptiste Siméon Chardin, Mlle Scudéry, *L’Académie galante*, Montesquieu és Voltaire. Külön figyelmet érdemel, hogy a kor legjelentősebb erkölcsi folyóiratából, a *Spectateurból* összesen mintegy tíz történetet merített Mikes.

A irodalmi forrásból átvett históriák és anekdoták előadásmódja többnyire szemléletes, lényegretörő, és mindig az adott helyzettől függ. Az anekdotikus elemet a morális kontextus és a száműzetés állandóan jelenlévő perspektívája jelentősen felértékeli. Néha mindössze egy-két mondatra vagy rövid utalásra redukálódik az előadás. A levelek többségében csupán egy-egy történet található, néhányszor azonban Mikes két-három, hasonló témájú történetet is összekapcsolt egymással (pl. 72., 86., 94., 109. lev.). Ezzel mintegy sajátjává teszi az idegen szöveget, mely az új környezetben is irányadó ismeretek hordozójaként működhet. Mikesnek különleges érzéke van a mulatságos, groteszk vagy képtelen anekdotákhoz. A történetek vázát élettel tölti meg, de keveset kommentál, még kevesebbet elemez; a továbbgondolást és a következtetést rendszerint az olvasóra bízta. Az elbeszélések egy részéhez nem fűz semmiféle reflexiót, s előfordul az is, hogy levelezőpartneréhez intézett kérdéssel zárja a históriát (pl. a kisasszony és három szeretője, 94. lev.). Az elbeszélések egy részének morális olvasata kézenfekvő, ez azonban soha nem erőltetett, és csak ritkán fogalmazódik meg kifejtett formában.

Egy adat a *Mennyei tárház kultsa* 18. századi történetéhez

A 18. századi Magyarországon és Erdélyben a különböző felekezetek imádságoskönyvei a legnépszerűbb kiadványtípusok közé tartoztak.¹ Segítették a kegyesség egyéni és közösségekben való gyakorlását; szerepük „az egyéni hit felkeltése, megerősítése, s a felébredt egyéni hit segítségével a valódi keresztyén magatartás belső, lelki arculatának kialakítása”.² Használatuknak fontos közösségteremtő és identitásmegerősítő funkciója is volt.³ Ez utóbbi funkció jelenik meg hangsúlyosan abban az adatban, amely Szathmárnémethi Mihály (1638–1689) *Mennyei tárház kultsa*⁴ című imádságoskönyvének 18. századi használatáról maradt fenn egy vallásváltoztatási ügy dokumentumaiban.

1. A *Mennyei tárház kultsa*

Kelemen Mária (†1792) marosvásárhelyi polgárlány a katolikus szertartásokon való kényszerű részvétele idején református imakönyve szavaival imádkozott: „a’ pápista templomban is mig oda járt, magánál hordózta Mennyei tárház kultsa nevű könyörgéses könyvét és mindenkor abból devotizalt” – írja róla férje 1747-ben.⁵

A református imádságoskönyv katolikus templomban való használata az apja által katolikus vallásra kötelezett lány tiltakozásaként és az anyja vallásával való azonosulás jelzéseként értelmezhető: „mint hógj az édes annya is reformata ö is aszt kívanta ohajtotta anplectalni [!], mellyet is meg gyermekségitől fogva Szent Lélek Istennek indításából anhelalta, s’ ugjan mindenek felett azon kérte Istenét, hogj tselekedgjek az Ur irgalmasságót eo velle; és e mi ditsösséses apostóli szent vallásunkra engedgjen néki által kelést.”⁶

A *Mennyei tárház kultsa* 1673-ban jelent meg először Kolozsváron; az egyik legtöbbet kiadott magyar nyelvű református imádságoskönyv volt a 18. század végéig.⁷ Azáltal, hogy az élet legváltozatosabb eseményeire, alkalmaira és állapotaira kínált imaszövegeket, sok területre vonatkozóan tudta közvetíteni a református egyház alapvető teológiai tanításait és

¹ Áruk megfizethető volt, a közösségi vallásgyakorlásból már jórészt ismert szövegeikkel olvasni csak kevéssé tudó emberek is boldogultak, lásd TÓTH István György, *Írás, olvasás, könyv a paraszti műveltségben a 17–18. században*, Századok, 1995, 832–835.

² HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Bp., Országos Széchényi Könyvtár–Universitas, 2008 (Res Libraria, II), 103.

³ Bővebben: FAZAKAS Gergely Tamás, *Síralmas imádság és nemzeti önszemlélet: A lamentációs és penitenciás sírás a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012 (Csokonai Könyvtár, 50), 28–33.

⁴ NÉMETHI Mihály, *Mennyei Tárház Kultsa, avagy: Olly idvességes együgyő elmékhez alkalmaztatott Imádságok: mellyekkel minden rendben, karban, nyomoruságban lévő egy ügyű emberek, az Isten kegyelmes Tárházában bémehetnek [...]*, Colosvárott, Szentyel Mihály által, 1673. RMK I, 1149. A továbbiakban MTK.

⁵ Nagy Ferenc levele, Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltára (Kolozsvár), Az Erdélyi Református Főkonzisztórium Levéltára (a továbbiakban FőkonzLvt) 42/1747, [1v]. A levél teljes szövegét függelékben közlöm.

⁶ Uo., [1r–v].

⁷ 1786-ig legalább 25 kiadása ismert: FAZAKAS, i. m., 289, 185-ös lábjegyzet; PETRIK Géza, *Magyarország Bibliographiája 1712–1860* (a továbbiakban Petrik), II, 864; Petrik V, szerk. KOMJÁTHI Miklósné, Bp., OSZK, 1971, 343; Petrik, VII, szerk. PAVERCsik Ilona, Bp., OSZK, 1989, 351–352; SÁNDOR István, *Magyar Könyvesház*, Győr, Streibig, 1803, 79 és 105.

erkölcsi normáit,⁸ és különféle műfajú imákat tartalmazva, megfelelő szavakat adott háláadáshoz, könyörgéshez, bűnbánathoz.⁹ Olvasása, a református tanításban vélhetően nem részesülő Kelemen Mária számára, a követni kívánt vallás tanulását tette lehetővé és útmutatást adott a református élet megfelelő módjára.¹⁰

Kínált imaszövegei alkalmassá tették a református egyház és a hívek – közös és egyéni – sorsa feletti elmélkedésre (a vallási ellenség romlásáért való könyörgések, háláadás az üldöztetés ellenére való megmaradásért, a kiválasztottságért, könyörgés a tévelygők megvilágosításáért stb.), ami hozzájárult az imádkozó közösségérzésének és hitének erősítéséhez.¹¹

2. Az áttérés

Kelemen Mária apja, Kelemen Zsigmond (†1757) kora legtekintélyesebb marosvásárhelyi polgárai közé tartozott. 1731-ben választották városi tanácsossá;¹² főbírói hivatalviselésének ismert évei: 1744, 1748 és 1753.¹³ 1742-ben nemességet szerzett maga és fiai számára.¹⁴ Református vallásról tért a katolikusra valamikor az 1710–20-as években;¹⁵ felesége, Kis Kata

---

Népszerűségét jelzi, hogy BOROSNYAI NAGY Zsigmond *Az igaz keresztyén embernek papi tisztiról* című munkájában (Amszterdam, Smets, 1736), amelyben önálló imádkozásra kívánja tanítani olvasóit, az imakönyvhasználat tipikus példájaként nevezi meg a *Mennyei tárház kultsát*, amire a hívek túlságosan is hagyatkoznak imádkozáskor: *Uo.*, 218 (idézi FAZAKAS, *i. m.*, 138).

⁸ Az imádságnak a vallási tanítások interiorizációjában való szerepéről: HELTAI, *i. m.*, 79.

⁹ FAZAKAS, *i. m.*, 290.

¹⁰ Például a *Szűz vagy el-adó Leánynak Imádsága* hálát ad az örök életre való kiválasztottságért, valamint az eretneké válás elleni oltalomért, az Istennel és a szülőkkel szembeni engedelmisségben való megerősítésért, és a református egyház és saját lelke üdvösségére való férj megtalálásáért könyörög. *MTK*, 1673, 23–26.

¹¹ Például *MTK*, 1673, 7–9; 59–60. Az imádságoskönyv vallási identitást és közösséget megerősítő szerepéről hasonló adat maradt fenn egy szabad vallásgyakorlási joggal nem rendelkező eklézsiáról, ahol a prédikációt pótlandó a *Praxis Pietatis*-ből olvastak fel, a hívek pedig a *Mennyei tárház kultsából* imádkoztak. DIENES DÉNES *A református kegyesség jellemző vonásai a 18. században*, 17. századi előzményekkel, 59. (Elektronikus oktatási segédanyag: <http://srta.hu/wp-content/uploads/2015/02/kegyess%C3%A9g.pdf>. Utolsó letöltés: 2017. 02. 25.)

¹² 1731-től bővült a 6 tagú városi tanács 12 tagúvá, hogy egyenlő számban képviseltesse a katolikusok is; az átszervezésről: PÁL-ANTAL Sándor, *Marosvásárhely XVII–XVIII. századi jogszabályai és polgárnévsorai*, Marosvásárhely, Mentor, 2006, 28–42. Ekkortól a városi tanácsosokat meghatározatlan időre választották, egy 1745-ös végzés értelmében pedig halálukig viselhették hivatalukat (ellentétben a főbíróval, aki 1760-ig egy, azt követően két évre kapott mandátumot): *Uo.*, 31. Kelemen szenátorságának eddig adatolt évei: 1732, 1736, 1739, 1742: *Uo.*, 102–106.

¹³ A barokk kori marosvásárhelyi Főter nyugati házsorának kutatása során ORBÁN János művészettörténész tárt fel részleteket a Rózsák tere 53. szám alatti épület előzményének tulajdonosa, Kelemen Zsigmond (†1757) személyéről. Ezúton köszönöm, hogy rendelkezésemre bocsátotta kéziratban levő adatgyűjtését.

Az 1744-es és 1753-as főbíróságra ORBÁN hivatkozik, forrásai: Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Igazgatósága (a továbbiakban MarosNLT), Marosvásárhely város levéltára (a továbbiakban MvHelyLt) Certificatoria relatoria 1744. febr. 22, Acta Politica (a továbbiakban AP) 221C/1744; Guberniumi leirat, 1753. jan. 29., AP 334/1753.

Kelemen nyilvánvalóan nem veszítette el a jezsuiták bizalmát lánya áttérése (1747) után sem; a magisztrátus őt választotta az 1748-as év épp soros katolikus főbírójává, amiről beszámol a marosvásárhelyi jezsuita misszió naplója is: *Diarium Missionis Societatis Jesu Marus-Vásá[r]heliensis. Tomus III* (a továbbiakban *Diarium III*), 1747. dec. 31., 103r. Lelőhely: Román Nemzeti Könyvtár – Batthyaneum, Ms XI 99. PÁL-ANTAL, *i. m.*, 106.

¹⁴ ORBÁN hivatkozik a Magyar Nemzeti Levéltárban található oklevélre (F 21, Maiales, K nr. 15).

¹⁵ Az 1765. évi tanúvallatásra hivatkozik ORBÁN: MvHelyLt AP 915/1765.

A jezsuiták által 1726–1769 között vezetett konverziós anyakönyvben nem szerepel a neve: *Matricula Ecclesiae Parochialis Maros Vásárhelyiensis ab anno 1739 usque ad annum 1770 inclusive*. MarosNLT, Felekezeti anyakönyvek gyűjteménye.

(†1760) unitáriusból lett reformátussá, és nem követte férjét a katolikus egyházba.¹⁶ A források Kelemen többrendbeli hatalmaskodását említik,¹⁷ és tanúsítják lányával szembeni erőszakosságát: „utrizált Kelemen Mária aszszony pedig; az édes atya erőltetésiből tudom bizonyosan, hogy oda járt [ti. katolikus templomba],”¹⁸ valamint Máriát „erővel, fenyegetéssel, s veréssel is kényszerítette s hajtotta a catholicum templomba.”¹⁹

Kelemen Mária 1747. május 31-én kötött házasságot²⁰ a református Nagy Ferenc²¹ (†1750) marosvásárhelyi polgárral Koronkán, özv. gr. Toldalagi Mihályné (Földvári Erzsébet, †1765) házában, Marosvásárhely református elsőpapja, Zágoni Aranka György (1705?–1767) közreműködésével, több illusztris tanú jelenlétében. Ekkor ígéretet tett arra is, hogy amint apja házát végleg elhagyja, azonnal a református vallásra tér. A lakodalmat követő vasárnapon, június 11-én, a református parókián ünnepélyesen megtagadta a katolikus válást, és megesküdött a református hit megtartására.²² Nyilvános, református templombeli *abjuratio*ját a katolikus fél fenyegetésekkel megakadályozta.

Egy évvel később, a házaspár leányát, Máriát, a református templomban keresztelték meg.²³

Férje halála után két esztendővel, 1752-ben, Kelemen Mária újraházasodott, ezúttal Csike László (†1785) ugyancsak református, városi tanácsosi tisztségig emelkedő polgár felesége lett.²⁴ 1765-ben, a vallási tanúvallatásban megkérdezettek Csike Lászlónét egyöntetűen katolikusnak keresztelt, de gyakorló reformátusként említik,²⁵ akként is halt meg.²⁶

2.1. Katolikus források

A marosvásárhelyi jezsuita misszió naplója 1747. június 11-i bejegyzésében beszámol arról, hogy a kálvinista urak azt akarták, hogy Kelemen Zsigmond ifjú házas leánya templomukba menve megtagadja katolikus vallását, aki azonban a *pater superior*,²⁷ a katonai parancsnok és katonák közbelépése hatására elállt szándékától, családást okozva a győzelem örömére összegyűlt heretikusok tömegének. Azt azonban kijelentette a menyecske, hogy inkább meghal mintsem, hogy a katolikus vallást tovább gyakorolja.²⁸

¹⁶ Temették 1760. máj. 6-án: *A Marus Vásárhelyi reformáta szent ecclesiának olyan könyve melyben rendel le irattatnak es fel jegyeztetnek kik mikor copulatatnak, kereszteltetnek, halnak s temetetnek* (a továbbiakban *Anyakönyv*), [260v]. MarosNLt, Felekezeti anyakönyvek gyűjteménye. Áttéréséről ORBÁN: MvhelyLt AP 915/1765.

¹⁷ A peres ügyekre hivatkozik ORBÁN: MvhelyLt AP 350/1754 és 361/1754.

¹⁸ 1765. aug. 27-i, vallásra vonatkozó tanúvallatás: MvhelyLt Varia 240, [2v].

¹⁹ Idézi ORBÁN: MvhelyLt AP 915/1765, tanúvallatás, 1765. szept. 2.

²⁰ *Anyakönyv* [14v]–15r.

²¹ „Néhai Szigjártó Györgjiné aszszonyom unokája” – mondja róla Aranka György: FőkonzLvt 94/1747, [1r]; temették 1750. febr. 28-án, 31 évesen: *Anyakönyv*, 254r.

²² Aranka György levele: FőkonzLvt 94/1747, [1v]. 1747. júni. 11-i hitvallására: *Anyakönyv*, 97v.

²³ 1748. júli. 3-án: *Anyakönyv*, 102r.

²⁴ Házasságkötés: 1752. jún. 7-én, *Anyakönyv*, 254r. Csike László (Ladislaus B. Tsike de Magyarlapád) 1757. okt. 27-én tett szenatori esküt: PÁL-ANTAL, i. m., 108; a források Csike Borbély László, Csike László alias Borbély és Csike László alias Vásárhelyi néven is említik; tanácsosságának adatolt évei: 1758, 1760–62, 1764, lásd *uo.*, 108, 127, 139, 151, 156. Temették 1785. febr. 15-én, a bejegyzés szerint egynéhány esztendeig volt szenátor: *Anyakönyv*, 278r.

²⁵ MvhelyLt Varia 240, tanúvallatás, 1765. aug. 27.

²⁶ Temették 1792. okt. 20-án, *Anyakönyv*, 286r.

²⁷ Balogh József S. J. (1701–1756), a marosvásárhelyi jezsuita misszió vezetője és katolikus plébános 1747–1756 között: Ladislaus LUKÁCS S.I., *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu* (1551–1773), I, Romae, Institutum Historicum S.I., 1987, 55.

²⁸ *Diarium III*, 97r.

A háztörténet az 1747. évi összefoglalóban a katolikus egyház romlására tett lépések közé számolja egy bizonyos nem jelentéktelen származású leánynak a kálvinista lelkész által titokban megkötött házasságát is.²⁹

A vegyes házasság megkötése miatt a jezsuiták bepanaszolták Zágoni Aranka György elsőpapot Klobusiczky Ferenc erdélyi katolikus püspöknél (1741–1748), aki a Főkonzisztóriumhoz fordult magyarázatért és a sérelem orvoslásáért. 1747. június 15-én, Szebenben kelt levelében Arankát joghatósága áthágásával vádolja, mivel a katolikus menyasszonyt a katolikus plébános előzetes értesítése és engedélye nélkül adta össze református vőlegényével.³⁰

2.2. Református források

A Református Főkonzisztórium Klobusiczky püspök panaszát megválaszolandó tájékoztatást kért Aranka György lelkésztől június 18-án,³¹ aki június 22-én kelt, gr. Bethlen Ádám (1690–1748) főgondokhoz³² intézett válaszában beszámol Kelemen Mária házasságkötéséről, valamint a jezsuiták két más ügybeli hatalmaskodásáról.³³ Leveléhez csatolta Nagy Ferenc folyamodványát is, amely leírja a házasság létrejöttének körülményeit, Kelemen Mária áttérését és korábbi református kegyességgyakorlását, valamint oltalmat kér a jezsuiták és a katonai parancsnok általi *persecutio* ellen. A Főkonzisztórium még június hónapban megtárgyalta az ügyeket, és válaszolt a katolikus püspöknek, hangsúlyozva a református felekezet „törvény és Diploma szerint” érvényes jogait: Kelemen Mária esetében megállapítja, hogy a református lelkész a törvény és a bevett szokások szerint járt el, nem volt szüksége a katolikus plébános engedélyére a házasságkötéshez.³⁴

A fennmaradt adatok tanúsága szerint az ügy a református fél javára dőlt el.

A vegyes házasságok kötését szabályozó rendelet (amely katolikus fél nem katolikus-sal való összehadását katolikus pap hatáskörébe rendelte, reverzálshoz kötötte, és kimondta, hogy protestáns lelkész csak a katolikus püspök engedélyével végezhet ilyen szertartást) 1751-ben lépett érvénybe, ahogyan a katolikus egyházból való kilépést büntető aposztázia-rendelet is.³⁵ E rendeletek előzményei több évtizedre nyúltak vissza,³⁶ aktuálisá a katolikus fél szempontjából sikeres 1744-es országgyűlés után váltak, amikor Klobusiczky Ferenc püspök szorgalmazására Mária Terézia véleménynyilvánításra szólította fel a Guberniumot az aposztázát megbüntetése ügyében, valamint figyelmeztette III. Károly korábbi, a protestánsokat korlátozó (pl. templom- és iskolaépítésre vonatkozó) rendeleteinek betartására.³⁷

²⁹ *Historia missionis Societatis Jesu cum ingressu ejusdem in oppidum siculicale M Vásárhely anno 1702. inchoata, et subsequentibus continuata*, 256. Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár Marosvásárhelyi Gyűjtőlevéltára, Marosvásárhelyi főesperességi és plébániai levéltár.

³⁰ FőkonzLvt 92/1747; FőkonzLvt Sessionis protocollum (a továbbiakban Prot.) III, 283.

³¹ FőkonzLvt Prot. III, 283–284; FőkonzLvt Expeditionis Protocollum (a továbbiakban Prot. exp.) IV, 422.

³² Az Erdélyi Református Egyház konzisztóriuma 1734-ben választotta főgondnoki testületébe: SÍPOS GÁBOR, *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668–1713–(1736)*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Erdélyi Református Egyházkerület, 2000 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 230), 90.

³³ Aranka György levele, FőkonzLvt 94/1747.

³⁴ FőkonzLvt Prot. III, 285–286; FőkonzLvt Prot. exp. IV, 441–443.

³⁵ POKOLY József, *Az Erdélyi Református Egyház története*, Bp., [Franklin] 1904, III, 99–101; Kovács Kálmán Árpád, *A katolicizmus terjesztése az erdélyi protestánsok között az 1760–70-es években*, Egyháztörténeti Szemle, 2008/4, 8–9.

³⁶ Antalffy János erdélyi katolikus püspök (1724–1728) a katolikus vallást elhagyókat panaszló folyamodványáról és III Károly vonatkozó rendelkezéseiről: POKOLY, i. m.

³⁷ *Uo.*, 93–94.

Az uralkodónő így kinyilvánított szándéka hozzájárulhatott ahhoz, hogy már az aposztáziarendeletet megelőző években gyakoribbá váltak a katolikus vallást elhagyókat ért támadások, sok esetben a jezsuiták részéről.³⁸

Függelék

Nagy Ferenc levele gr. Bethlen Ádám főgondnokhoz³⁹

Méltóságos Groff Ur! Énnékem érdemem felett valo Méltóságos jó Uram és Kegjelmes Patrónusóm.

Alazótósón kénszeritettem Kegjelmes Uram Excellentiádhöz recurálnóm; illy ókón: mi-nek utánna Istennek tettzéséből és bölts igazgatásából magamat az házassági szent életre devoveáltam volna, mind az magam szüléim, de kivált képen az feleségem szülei hózzám meg mutatott sok rendbéli szeretetektlől és jóvoltoktól meg gjőződvn, /: ugj sok embereknek intercessiojók által /: ugjan az eo Kigjelmek meg egjezett akarattyókból vettem el feleségul Nemzetes Kelemen Sigmónd Uram léányát Máriát, kinek is midőn én /: mig el nem vettem /: Religioját elő hoztam volna, illy formán hogj eo Catholica én pedig Reformatus vagiók, és ezért el nem vészem, de az édes annya a feleségemnek, ugj maga is a Feleségem, azt mondotta hogj asztat ne is emlitem, mert ő soha is Catolica [!] nem volt, és soha is nem lészen, hanem mig az attya házánál lészen aval kéntelen hogj templomban el mennyen, de mihellyen attya házátúl ki kelése lészen többé soha is sem vallásikót sem tartya sem templomikót nem járja, mint hógj az édes annya is reformata ő is aszt kívanta ohajtotta anplectalni [!], mellyet is meg gyermekségitől fogva [1v] Szent Lélek Istennek indításából anhelalta, s' ugjan mindenek felett azon kérte Istenét, hogj tselekedgjék az Ur irgalmasságót eo vélle; és e mi ditsösséges apostóli szent vallásúnkra engedjen néki által kelést. Contestalta ezen szent szándékát ezzel is, hogj a' pápista templómban is mig oda járt, magánál hordózta Mennyei tárház kúltsa nevü könyörgéses könyvetskét és mindenkor abból devotizalt, mellyet is midőn észre vettenek volna a Pater Jésuiták az elmúlt esztendőben ottan a templomban el vettenek tölle, mellyér is nem kitsiny sirasókót tett; az édes attya is midőn Méltóságos Gróff Toldalagi Lászlo Ur eo Nagysága és Tiszteletes Zágoni Gjörgj Uram ugjan a Religio arant Kelemen Sigmónd Urammal discouraltanak volna, aszt mőndotta eo Kigjelme hogj aszt nem mondgia a léányának hogj Reformata Religiot tartssa, sőt inkább azon kéri, hógj az Catholica Religio-ban holtig meg maradgjón, de ha ugjan tsak minekutánna házától el ményjen léánya, s lelke ötet indittya /: nem nyughatván a Catholica Religioval /: a Reformata Religionak hívésére vallására, ökegyelme akkor asztán arról nem tehet, mivel keze alatt akkór ósztán nem lészen a léánya, azon kért pengig engemet és másókkal is kéretett hogj a Copulatio es a Conjunctio légjen ugj mintha eo Kigjelme ne is tudná, és akkor maga házánál nem is lészen, mivel a Pater Jesuitaktul igen fél, amint hogj ultima Mensij Maji Kórónkában kimenvén Istennek parancsolattya és Ecclesiánknak bé vett jó rendtartása szerint Copulaltattunk.

8va diem praesentis a Conjunctio is meg lett Kelemen [2r] Sigmónd Uramnak absentiájában, sed non Sine Scitu; és szánszandékból ment is el hazúl. már minekutánna mind ezeken által estünk volna, kezdettenek mind maga Kelemen Sigmónd Uram mind pengig a

³⁸ Uo., 94.

³⁹ FőkonzLvt 94/1747. A levelet betűhív átírásban közlöm, csupán a szokásos rövidítéseket oldottam fel jelölés nélkül és, a tiszteleti címzések kivételével, a magyar szavak kis- és nagybetűhasználatát módosítottam a mai nyelvhasználatnak megfelelően.

Pater Jesuiták üldözni és szüntelen fenyegetni, hogj mihellyen meg talállyák feleségemet házomón kívül, mingjrást el főgják, és olyan tsufságót ejtenek rajta, mellynek a bélyege mig él is rajta lészen, I Ima praesentis akar vala a feleségem templomban menni, mellyet is midőn a Pater Jesuiták és Kelemen Sigmónd Ur észre vettenek volna, mindgjarást izentek a feleségemnek hogj meg ne próbálly a reformatus templomban menni, hanem mennyen a papista templomba, de a feleségem meg izente azon követtől mind az édes attyának mind penig a Pater Jesuitaknak hogj inkább kész menni az halálra, mind sem a Catholica Religioiban meg maradni, eszt látván hogj evel is keveset használnak, recuráltanak a varbeli Commendans Urhöz hógj resistaltasson katonáival midőn a templomban be akar menni, amint hogj mingjárt Biro Uramhoz ment a Commendans Ur és meg mondotta eokigjelmének hogj midőn a feleségem a templomban menne, vissza vereti a katonakkal, a minthógj a Catholicus szent egjház fiától ennikiem is meg izenték mert hozzám jüve a Pater Jesuitak a Commendans Ur es Kelemen Sigmónd Uram szavával illy formán, hogj meg ne merészellyem próbálni feleségemet templomban vinni; mivel ha aszt tselekszem, már a katonáit el készítette es olyan stikkét ejt mind feleségemen mind magamón hogj mig elünk is meg érezzük. [2v] ezekre nézve osztán nem is batorkodtunk elmenni a templómban, söt meg aszt is izenték eo Kigjelmek hogj ha külömben meg nem foghattyk, által lövik. erre is ugjan aszt felelte a feleségem hogj ő nem bányya aszt és kész meg halni inkább mintsem tovább templomukat a Catholicusoknak gjakorollya, a mint hógj ugjan azon napon Tiszteletes Zágoni Gjörgj Ur parochialis házánál Méltóságos Uraknak és várósi Consisturialis személyeknek praesentiajokban Confessiot tett es modo Solito Reformalódott is, meg is ezután is szüntelen fenyegetik, melly mia nem igen batorkodik az Isten házát gjakórolni, mellyért is kimondhatatlan szomorúsággal viseltetik; Eziránt instálók alázótósón Kegjelmes Uram Excellentiádnak méltóztassék Excellentiád valami Expedienst találni, és engemet informálni mi tevők légjünk, hogj annal is securusabbak lehessünk Isten házának gjakorlásában, eszt Isten ditsösségére tselekeszi Excellentiad mert nyilván Persecutionak keszdete ez nem egjébnak és mind a mi Religionknak mind penig nemesi szabadságunknak praejudiciomara és igen nagy meg sértődésére vagjón mivel a feleségem nem kénszerítésből, nem is én érettem sem nem egjéb haszontalan mulando világi jóért Reformalódott, hanem Isten Lelketől inditvan önként a mi ditsösseges szent Religionkat anplectálta [!]. Ezen szent dológban mi hozzánk meg mutatandó Istenes Gratiajára, és ezen Isten házáért busongó asszónynak Isten tiszteletiben valo elő segítségér Eccellentiadat az Ur Isten is meg áldgja. Mi is életünk fottaig alázótósón meg szolgálni Excellentiadnak igjekezünk. Magamot penig alázótósón továbbra is recomendálván Excellentiad Grátiájában maradok.

Kegjelmes Ur Excellentiád alázótós szolgája Nagj Ferentz mp.

Marosvásárhely 22da Junii 1747.

Költészeti minta vagy közkinccs

Néhány gondolat Faludi verseinek XVIII. század végi utóéletéről

„Egynéhány Előjegyzések”

Weöres Sándor megállapítása szerint „minden későbbi magyar verselés az ő (ti. a Faludi) közvetett, öntudatlan neveltje, napjainkig.” Ennek a hagyományozódásnak a korai nyomait próbáltam felderíteni. A jelenség megragadásának egyik nehézségét sokszor éppen ez a „közvetettség” és „öntudatlanság” jelentette.

Az alábbiakban ennek a hatalmas anyagnak csupán néhány szegmensét próbálom megvilágítani, a kiragadott példák, nyilvánvalóan a teljesség igénye nélkül, csupán néhány kérdés megvilágítását szemléltetik.

Az előzményt a Faludi-művek különböző, recepciótörténeti aspektusának a tanulmányozása képezte (kiadástörténet, filológia, utóélet).¹ Az autográfok és korai másolatok vizsgálatát a kéziratos énekeskönyvekben és versgyűjteményekben fellelhető Faludi-versek feltérképezése követte, mely e versek kanonizációjának egy korántsem elhanyagolható vonulatát mutatta.² A textológiai megközelítés arra irányult, hogy mi történik ezekkel az „énekekkel”, szövegekkel a közköltészet kontextusában. A használat útjai a pontos másolástól a travesztiaig, a széténekléstől, a teljes felaprózódástól a „kincsestár” elemeinek újrendezéséig vezetnek. A variogenézis és topogenézis³ formái a szövegek népszerűségét jelzik, s a „szöveggazdák” viszonyulása semmiképpen nem nevezhető közömbösnek. Ez a fajta kutatás távlatokat nyithat olyan alternatív kánonok megrajzolása felé, amely sok ponton árnyalná a XVIII–XIX. századi magyar olvasástörténetről való tudásunkat.

A közköltészetté váló Faludi-szövegek a hagyományozódásnak csupán az egyik lehetséges módját jelentették. Ez ugyanis, az említett rétegtől nem teljesen függetlenül, egy másik, „felsőbb” regiszterben is megtörtént. A textológiai szempont alkalmazásának egyik tanulsága az volt, hogy ugyanez a folyamat megy végbe Faludi verseit illetően a műköltészet közegeiben is (azzal a különbséggel, hogy itt ismerjük a „szöveggazdák” nevét).⁴ A XVIII. század végének Faludi-kiadását felvirágoztató Révai Miklós, a „Faludi-epigon” Nagy János (aki még az *Udvári embert* is áttülteti prózából „alagyákba”), a kéziratos Faludi-versekről másolatokat készítő Verseghy (*Verseghy-másolat*, Verseghy-énekeskönyv) esetében ez a hatás kézzelfoghatóbb, mint a Horváth János által „Faludi–Révai csoportnak” nevezett más versszerzők munkáiban (pl. Péteri Takáts József, Endrődy János vagy Fáy).

¹ VOGEL Zsuzsa, *Faludi Ferenc munkáinak erdélyi olvasóiról*, Erdélyi Múzeum, 2007/3–4, 94–112., Uő, *Szerzői és kiadói kínálat a XVIII–XIX. század fordulóján Faludi Ferenc műveinek tükrében* (Kiadástörténeti vázlat) = *Szövegek között* 18. (2013). Sorozatszerk. FRIED István, szerk. FRIED István, KOVÁCS Flóra, szerk. munkatársa, technikai szerk. PÁL Katalin, 178–202.

² Uő, *Faludi Ferenc verseinek recepciója a XVIII–XIX. századi kéziratos énekeskönyvekben* = Csörsz Rumen István (szerk.), *Doromb. Közköltészeti tanulmányok*, RECITI, 2012, Budapest, 103–139

³ A terminológiáról lásd Csörsz Rumen István, *Szöveg szöveg hátán: A magyar közköltészet variációs rendszere 1700–1840*, Budapest, Argumentum, 2009 (Irodalomtörténeti Füzetek, 165), 32–33.

⁴ Révai, Verseghy, Kreskay, Benyák Bernát, Nagy János, Fejér György stb.

A fent említett két regiszter érintkezési pontjai megvilágíthatják Faludi költészeti hatásának ezt a (kettős) irányát: a közköltészet létmódjába belesimuló énekekből később a korban ismert versszerzők dalai építkeznek, s az ilyenformán új kontextusba került költészeti alapanyag újra bekapcsolódhat a közköltészet variálódási láncába.

Fontos kihangsúlyozni azoknak a kontextusoknak a jelentőségét is, amelyekbe ezek a szövegek/énekek és megnyilatkozások beágyazódnak.

A formateremtő Faludi

A poétika tanulmányozása, a versszerzés tudományának elsajátítása az iskolai oktatás szerves részét képezte, felekezettől függetlenül. Faludi verseinek egy része is a barokk jezsuita latin nyelvű iskolai versgyakorlatból táplálkozik. Az alkalmi költemények⁵ (pl. epitáfium, epithalamium), a „pásztoroklétés” mellett részben a leíró jellegűek is ide tartoznak

Faludit, Amade mellett, a gáláns rokokó formák meghonosítójaként tartja számon az irodalomtörténet. Alkotásmódjában ugyanakkor a régi magyar vershagyomány folytatója, ahol dallam és a szöveg kölcsönösen formálja egymást.⁶ Az olasz, illetve a francia, német barokk-gáláns dallamok átültetése olyan formákat eredményezett, melyeknek besorolása már a kortársak számára is problematikus volt⁷ (ez az első kiadók, Révai és Batsányi paratextusaiban is megfogalmazódott). Fekete János például játékosan megfordítja a kérdést, szerinte „sem Faludinak, sem Ányosnak nem tetszenek az Ujítók »trocheusai«”.⁸

Horváth János éppen ebben látja Faludi költészetének „nemzeti” jellegét, az olasz, német, „idegen” dallam- és strófaszerkezeteket szerinte Faludi mintegy beépítette a magyar dalköltészetbe. Ezáltal megteremtette „a magyaros műdal első műfaji eszményét”, s „egy egész énekszerző csoport mintaképvé” vált.⁹ A jelenséget az magyarázza, hogy Faludi (és Amade) a korabeli táncdallamok hatására a nyugat-európai hangsúlyváltó verselést ösztönösen alkalmazta, de a szótagmérés nélkül, csupán a mintadal szótagszámát és rímrendszerét örizve meg.¹⁰

Faludi fordít, átdolgoz, illetve dallamokra írja verseit, s ez „énekei” hagyományozódásának lehetséges útjait is előrevetíti.

A Faludi-versek terjedésének közegét is részben a kollégiumok szférájában, kisugárzási körében azonosíthatjuk. Ami talán ennél is fontosabb a költői hatás szempontjából, hogy egyes versei kollégiumi, esetleg papi-szerzetesi kisközösségek versírási gyakorlatában *poétikai-retorikai mintaként* funkcionáltak.

⁵ Ne feledjük, hogy ezeknek egy része latin nyelvű!

⁶ Erről a probléma összetettségét megvilágítva: KÖSZEGHY Péter, *Énekvess/szövegvers – a vers létmódja = Ghesaurus: Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., rec.iti, 2010, 459–468. <http://rec.iti.mta.hu/rec.iti/Members/szerk/ghesaurus-1/Koszeghy-Ghesaurus.pdf>

⁷ HOVÁNSZKI Mária, *Magyar nyelvű énekelt (dal)költészet a 18. századi Magyarországon*, Magyar Zene 2007/3, 289.

⁸ EGYED Emese, *Rejtőzök, sértettek, idegenek = Uő, Olvasó nappal, írő este (esszék, tanulmányok)*, Komp-Press Kiadó Kolozsvár, 2000, 111.

⁹ HORVÁTH János, *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig*, Akadémiai, Bp., 1978, 29.

¹⁰ HOVÁNSZKI, uo., lásd még: Uő, *Csokonai dallamkövető versei*, ItK 2004/4, 466–467.

1790-ben jelenteti meg Hochmeister szebeni nyomdájában Nagyajtai Cserei József, „a szelídebb tudományoknak királyi tanítója”, *A' folyó és versbéli magyar beszédeknek válogatott példáját*, melyet a címlap tanúsága szerint „a tanuló ifúságnak hasznára” szedegetett össze. Az Pásztor Énekek példáit két Faludi-ekloga, a Lantos Versek sorát négy Faludi-ének nyitja: *A Tavasz*, *A Hajnal*, *A forgandó szerencse* és *A Tarka madár*. Az eklogák, a két leíró vers és a Fortuna-téma a propozíciós versgyakorlat mintáiként is szolgálhattak. Nem véletlen, hogy Révai Faludi verseinek első kiadásában az énekek és pásztorénekek után egy toldalékot illeszt, *A' Pásztor Költésről való Oktatást*. Batteux fordításának a Faludi-kötetben való publikálásával a „meg világosodás”, „nyelvünk kincseinek” bemutatása, a nyelvművelés és a magyar nyelvű tudományművelés az esztétikai nevelés szempontjával egészül ki. Mivel a poétikai „oktatás” közvetlenül a pásztorénekek után helyezkedik el, mintegy alátámasztja, megerősíti Faludi eklogáinak kiválóságát, példaértékét a korabeli befogadók számára. A kiadói tervezet narratív háttére révén „alapvetően különbözik az enciklopédikus rendszerező elvtől”¹¹, Faludi „Költeményes Maradványinak” helye és példaértéke azonban nem változik a „forgandó” irodalmi rangsorokban.

Az *Erdő*, a *Tavasz*, a *Hajnal* népszerűségét és számos átdolgozását a XVIII–XIX. századi kéziratos énekeskönyvekben részben az iskolai poézissal való rokonságuk is magyarázza, hiszen a szöveggazdák többsége életének egy bizonyos szakaszában, felekezettől függetlenül, találkozott a propozíciós verseléssel.¹² A Faludi-szövegek poétikai „alapanyagként” való működtetését az iskolai kötelező versírási gyakorlatban bizonyítja egy XIX. század eleji kolozsvári kézirát. A egyetemi könyvtár gyűjteményében található kolligátum szerzői, feltehetően diákok,¹³ megadott témákat verselnek meg (*A Télről*, *A Tavasz ohajtása*, *A Musák segítségül való hívása*, *A Temető*, *A Pásztori élet*). A „kötelező” eszköztár felvonultatása, képi világgá szerveződése – a sétálgató Nimfák, a „Dianna berkeiben”, „Zöld mulató helyében” zengedező fülemülék, „Flórának szép fiai”, „az erdei tollas sereg”, a gyöngyeit hintő Hajnal, az erdő „árnyékos Utzáin” való járkálás, „gyöngye szellők legyezésin” sétálás – egyértelműen Faludit idézi. A gyűjtemény, bár kisebb számban, latin és német szövegeket is tartalmaz ugyanazon témákra.

A kollégiumi élethez (és versírási gyakorlathoz) tartoznak a tavaszi recreatio alkalmával elhangzott versek. Ezek közül a *Barra János-énekeskönyv* (1797) egy olyan rekreációs dalt tartalmaz, mely Faludi *Erdő* című versének szabad átköltése.¹⁴ Talán érdemes itt megemlíteni, kontextusánál fogva, Farkas Pál gyűjteményének *Erdő*-parafrázisát is, ami rekreációs dalok szomszédságában kap helyet. Az ad notam szerint „ut supra” Faludi *Hajnal*-éneke dallamára kell énekelni, de nótajelzésként többször is előfordul. Érdekessége, hogy a tamási

¹¹ EGYED Emese, *Levevők fejéről múzsák sisakomat*. Barcsay Ábrahám költészete, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1998 (Erdélyi tudományos füzetek 224.), 17.

¹² KOMÁROMI Sándor, *A XVIII. századi sárospataki kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények*, Debrecen, 1992, 9.

¹³ Ms. 438. A „költemények” szerzőit eddig nem sikerült azonosítani, bár nevük fel van tüntetve az egyes szerzemények után.

¹⁴ CSÖRSZ Rumen István, „Apollo serge az Erdőre megy”: *Tavaszi recreatio és diákpoezis a 18–19. században* = *Szín – játék – költészet: Tanulmányok a nyolcvanéves Kilián István tiszteletére*, szerk. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Nagyváradi – Budapest, Partium – Protea Egyesület – Reciti, 2013, 145–163. http://reciti.hu/wp-content/uploads/21_CsorszRumenIstvan_Kilian80.pdf. A teljes szöveg: VOGEL Zsuzsa, *Faludi Ferenc verseinek recepciója a 18–19. századi kéziratos énekeskönyvekben* = *Doromb: Közköltészeti tanulmányok*, 1, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Budapest, reciti, 2012, 135. http://www.reciti.hu/wp-content/uploads/10_Csorsz.pdf

nótárius a szöveget megelőző paratextusban pontosan megnevezi a szerzőt és a nyomtatott forrást (Révai egyik Faludi-kiadását), ugyanakkor mindkét énekben szavakat, sorokat ír át, illetve új szakasszal egészíti ki az eredeti szöveget (természetesen anélkül, hogy jelölné ezt).¹⁵

Egy másik érdekes dokumentuma annak, hogy egy Faludi-szöveg „kötelező” versírási gyakorlat mintájaként működött, Benyák Bernátnak a Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltárában őrzött autográf kéziratai között (Manuscripta Poetica, For 03-83e) található köszöntő vers, melyet „kisded” Motesiczky Xavér Ferenc írt nagyanyja, Motesiczky Anna, szül. Bossányi grófnő névnapjára. Benyák nevelőként is működött, feltehetően így került a gyűjteménybe az alkalmi vers, mely formailag Faludi-verseire épít. Példaként álljon itt a 2. szakasz: „Élj öröm-napokat ép dütsőségben! / Végy sok Áldásokat szent Békességben! / Terjessze kegyelmét / Az Isten Szerelmét / Érdemidre! / Ötet szentül félted, / Lészen hát szent Léted / Szeplőtelen élted / Mind örökre.” A következő strófákban Flóra és a nimfák is felvonulnak a nemes hölgy tiszteletére (304–305). Ugyanebben a kéziratban a *Magas hegyek, szelíd erdők...* kezdetű Faludi-ének nótajelzéseként két helyen is előfordul, s Benyák a dallamot is lejegyzí. Az első egy 29 strófás németellenes szerzemény (*Magyar Országnak Saját Fiai előtt tett siralma. Ad notam Magos hegyek szelíd erdők / Pán istennek sátori*, 272.), amely a metrikai toposzon kívül más hasonlóságot nem mutat Faludi hasonló metrumra írt verseivel. A másik egy 1790-ben kelt menyegzői alkalmi költeményt követő dal (*Szerelmeseknek közös daljok*), ami a közköltészet hasonló darabjait idézi. A vers végén megjegyzi: „ez a’ Dall arra a nótára énekeltetik, a’ mellyre Faludinak ide írt éneke mondatik” (351), ezt követi az *Erdő* talán emlékezetből lejegyzett első két versszaka, majd a dallam „Kóta szerint ime így vagyon” (352).¹⁶

Faludi-epigonok (?)

Lényegében a közköltészet szférájába bekerülő Faludi-hatáshoz hasonló jelenségek mennek végbe egyes ismert szerzőhöz köthető művek esetében is, csak más poétikai-esztétikai szinten, függetlenül attól, hogy a hatás tudatos vagy sem.

Endrődy *Gyermeki kívánság* című verséhez, mely Faludi *Tarka Madár*-énekének variánsa a következő megjegyzést fűzi: „Hogy hasonló tárgyú dallot valahol olvastam légyen, arról emlékezem, de hol, és miben légyen az enyim avval hasonló, azt egy átaljában nem tudom. Ezt azért jegyzem itten meg, hogy tudgya olvasóm, miképpen ítéljen felőlem, ha tsak ugyan valahol énekemnek párját olvasta.”¹⁷ A kötetben máshol is tetten érhető a szószerkezetek, illetve a metrika szintjén a Faludi-hatás. Például egy, a Faludi által is használt, az olasz operák hatására meghonosodott, felelgetős formában írt versében a *Phyllis* jelzői tűnnek fel: „A’ kis róka válogató/ Fenn héjázó, hallogató,/ Sőt még azt-is mondgyák, hogy igen ízetlen,/ Puska-por kerülő, tunya, és szemtelen.”¹⁸

A másik esetet, a tudatosan felvállalt Faludi-hatást Verseghy Ferenc attitűdjével példázhatjuk. Verseghy már tudatosan vállalja alkotástechnikájában a mintakövetést. Az idegenből fordított-átdolgozott költeményekről mondja, hogy csupán „alkalmatosságot” jelentettek

¹⁵ Farkas Pál-gyűjteménye (1773–1810), Szekszárd, Tolna megyei Levéltár, Stoll 1087.

¹⁶ Benyák nyomtatásban megjelent versein is érezhető a Faludi-hatás: *Magyar versei*, Bécs, Pichler, 1820, Üdvösséges énekei, Selmezbánya, 1821

¹⁷ ENDRŐDY JÁNOS, BÁRÓ MÉSZÁROS MAGYAR LOVAS EZREDGYE’ TÁBORI PAPJÁNAK A’ FRANTZIA HÁBORÚBANN ÍRT KÖLTEMÉNYES MUNKÁJI III. KÖNYVEKBENN. PESTEN, TRATTNER MÁTYÁS’ bő-tűjivel, s költségével. 1801, 60.

¹⁸ Uo., 48.

versei számára: „úgy bántam akármelly idegen gondolattal, mintha sajátom lett volna, és képzelesemnek vezető kezét követvén, sokszor azt olly szabadon megváltoztattam, hogy az enyimnek az idegennel való hasonlatosságát talán még a' fürkésző Kritikus sem sajdíthatná meg.”¹⁹ Az átvett gondolatoknak és stílus-képi elemeknek ez az integrálása érvényesül *A' Parnassus Hegyén zengedező Magyar Músának szózat: melyeket egybe szedte egy Hazafi tulajdon mulatságára 1781 Esztendőben* című kéziratos gyűjteményében (bár nem kell „fürkésző Kritikusnak” lenni ahhoz, hogy észrevegyük a Faludival való egyezéseket).

Révai a *Téli éjszakák* megjelenését Paintnernek hírül adó levelében arról is szól, hogy a pozsonyi növendék papok gyűjtést indítottak: „Csakis azoknak gyűjtése segít rá most e két első darab kiadására”. A kontextusból a Költeményes Gyűjtemény első darabjaira lehet gondolni,²⁰ vagyis első helyen Faludi „költeményes maradványinak” megjelentetésére. A *Nemes ember* Patzkónál napvilágot látott kötetét a Kegyes Olvasóhoz intézett ajánlás vezeti be. A könyvnyomtató Faludi Darrel-fordításainak „megritkult” voltára, és az újranyomtatást óhajtó és sürgető kívánságokra hivatkozik, különösen „az itt lévő Tisztelendő Nevendék Papság” részéről.

A pozsonyi kispapok irodalmi társaságának működéséről, tagjai kapcsolathálójának feltérképezéséről keveset tudunk. 1785-ben, a II. József rendelete nyomán felállított katolikus központi szemináriumban Fejér György és 12 társa irodalmi diáktársaságot alapít, ennek központi alakja a későbbi polihisztor. A papköltő Fejér György, Kovács Sándor Iván szerint, még habitusában is Faludira emlékeztet: „Az ifjú dunántúli kispapok (...) az egy Juranics híján szinte mind költők is voltak, s a Faludi-féle abbéalkatnak megfelelően témáik színpallettájáról – mutatis mutandis – még az alig kendőzött erotika sem hiányzott.”²¹

A *kert* című rokokó idilljét Kazinczy jelenti meg a *Heliconi Virágokban* 1791-ben.²² A vers nemcsak metrikailag, hanem stílus szinten is Faludi hatását mutatja. Faludi erdejének szerepét és funkcióját itt a „mesterségesen” megszerkesztett, rokokó kert veszi át. Ez is, akár csak elődje, különálló világ, ami a várossal szemben konstituálódik:

„Igy járnak az erdő dolgát,
Ide semmi gond nem fér,
Itt találja nyugodalmát,
A kit bú és bánat vér.
Isten hozzád váras azért,
Bóldog a ki ide tér,
Multságért, vig óráért
Senki vámat itt nem kér.” (Faludi)

„Kit várostól el-távoztat
A Tsendesség szerelme,
Ezen helyen mulatozhat,
Itt lessz nyúgott élelme (...)
Az ártatlan gyönyörűség
Itt leg-inkább illatoz,
Mézzel színlelt keserűség,
Melly Városban mulatoz.
Innét kaján ízemeivel
Távol van az Irigység (...).” (Fejér)

Léteznek Faludi versének olyan variánsai, amelyek talán egy közös autográfra vezethetők vissza (legalábbis Révai Faludinak tulajdonította a nyolc betoldott versszakot),²³ s amelyekben ez az oppozíció még hangsúlyozottabb. Mészáros Ignác kéziratos gyűjteménye

¹⁹ VERSEGHY FERENC, *Mi a poézis? És ki az igaz Poéta?*, Buda, Landerer, 1793, *Egynéhány Előjegyzések* utolsó lap

²⁰ Érdemes lenne ellenőrizni Csaplár közlését. CSAPLÁR Benedek, *Révai mint kiadó Pozsonyban*, Figyelő, 1883, 48–69., 63.

²¹ <http://www.kiad.hu/bibl/heliconi/tablazat.htm>

²² *Heliconi Virágok 1791 esztendőre*. Szedte Kazinczy Ferentz. Pozsonyban és Komáromban, Wéber Simon Péter költségeivel, és betűivel, 45–50.

²³ RÉVAI, Id. kiad., 35–36.

egy négy szakasszal hosszabb változatát tartalmazza az *Erdőnek* („Isten hozzád márvány hajlék...”),²⁴ ami elsősorban a város „tündérkedő” tárgyi világával „számol le”. Ezzel szemben Fejér a városi élet érzelmi negatívumait állítja szembe a kert idilli életterével.

Ami a versbeszédet illeti, Fejérnél a kert megszólítja az „érzékeny szelíd lelkeket”, de a bölcselkedőket és a tudósokat is. Megszólító és megszólított szerepet cserél Faludi énekéhez képest:

„Magos hegyek, szelíd erdők,
Pán Istennek sátora,
Hantos halmok, hives ernyők,
Diánának udvara!
Szűz nympháknak vig utcái!
Ugy tetszik, hogy újulok,
Dryadesek palotái,
Ha hozzátok járulok.” (Faludi)

„Én az Öröm helyje vagyok (...)
Ti érzékeny szelíd Lelkek,
Kebelembe szökjetek,
Itt ujjúlást s kedvet letek
Itt lesz nyugvó helyetek” (Fejér)

A Faludinál is dinamikus descriptionról a hangsúly az itt enyhet találó emberi érzelmekre tevődik át (az *Erdőben* ez jóformán csak a „keretben” van jelen). Szinte teljesen eltűnnek a mitológiai szereplők, akik Faludinál benépesítik a természetet (az „erdei nép” serege helyett csak Phyllis említése marad).

A topogenézis szemléltetésére álljon itt egy részlet: „Ezer képpen illatoznak/ Flóra színes magzati:/ Sint nehezen várakoznak,/ Hogy szaggassa valaki.// Szökve futnak a pataknak/ Tiszta habos vizei,/ Az Embernek példát adnak,/ Hogyan folynak üdei.//(...)// A terheltek enyhüléssel/ Itt oszlatják gondokat,/ Járják búsongó lépéssel/ Az árnyékos bódítókat”. De itt vannak a *Tündérkert* más „hímes tselédjei” (Fejér) is: a szegfű, a Narcissuss és a tulipánt.

A szeminaristák társaságának tagja Péteri Takáts József is, akit Horváth szintén a Faludi–Révai csoportba sorol, s akinek a Faludi által is kedvelt 7-es és 8-as sorokat váltakoztató strófái a váci *Énekes Gyűjtemény* lapjain Faludi énekeivel együtt popularizálódnak.²⁵

Az 1770-es évek végén a pesti pálosok körében önképzőkör-féle működött. Szauder szerint „valóságos irodalmi szalonnak” tekinthető a művelt Kreskay Imre által vezetett pálos könyvtár.²⁶ Verseghyt egyetemi társa, Ányos vezeti be ebbe a körbe, de megfordul itt Besse nyei és Virág Benedek is. Feltételezhető, hogy Verseghy innen jut hozzá Faludi verseinek valamilyen másolatához, melyet majd a rendbe lépését követően magával visz Márianosztrára. Tény, hogy mind a Verseghy, mind a Kreskay autográfokban Faludi költészetének jelenléte evidencia.

Verseghy zsegeiben nemcsak metrikai toposzként hanem retorikai-poétikai eszköztárként is működnek az ugyanannak a gyűjteménynek a lapjain található Faludi-költemények szövegei. Az OSZK-ban található Verseghy-autográfok a Faludi-filológia szempontjából is érdekesnek bizonyulnak, s talán ezekben a korai Verseghy-költeményekben a legnyilvánvalóbb a Faludi-hatás.

²⁴ Egy betoldott lapon *Mészáros Ignác versgyűjteménye*, I (Stoll 280), OSZK, Quart. Hung. 208. Ez csak részben egyezik meg a Révai által lábjegyzetben közölt szakaszokkal.

²⁵ HORVÁTH, i.m., 63.

²⁶ SZAUDER József, *Verseghy pályakezdése* = Uő, *A romantika útján*, 1961, 54–55.

Nemcsak az érdekes, hogy mi történik a Faludi-szövegekkel *A' Parnassus Hegyén zenegedező Magyar Músának szózat*i lapjain,²⁷ hanem az is, hogy mi történik Verseghy verseivel ebben a kontextusban. Az, hogy a gyűjteményben dalait Faludi énekei közé illeszti, nemcsak mintakövetését bizonyítja, hanem saját énekeit, egyfajta önértelmező gesztusként, egy bizonyos költészeti kontextusban helyezi el, még akkor is, ha ebben „némely kor el-vetett, és már egisz világ előtt meg-avúlt Eneketskék” is helyet kapnak.²⁸ Az általa értékesnek vallott daraboknak egy új típusú költészetbe való átemelését szolgálhatják a korban nagyon is modernnek számító dallamok (bár az értékmentés a paratextus diskurzusában a szórakoztatásnak rendelődik alá).

Az első rész a *Descriptiók* Faludi énekeivel indul, köztük Bíró István jezsuita szerzetes sokáig (itt is!) Faludinak tulajdonított verse a *Tavaszi üdö*,²⁹ ezt követik Verseghy munkái.

Már Szauder kimutatta, Verseghy Faludi-tanítvány voltát bizonyítva, verseiknek néhány alapvető hasonlóságát: a 8/7-es strófaszerkezet használata a leíró költeményekben, a virág-és részben a mitológiai motívumok azonossága, illetve az objektív tájsemlélet.³⁰ Ennél azonban beszédesebbek a különbségek.

Az első Verseghy-ének a kéziratban a *Flora az őszi üdőbe* a *Virágok Tántza* (*Tündérkert*), *Erdők Boldogsága* (*Erdő*), *Hajnali Üdö* (*Hajnal*), *Tavaszi Üdö* (Bíró István), és a *Sokféle Sziveknek vágyakodási* (*Phyllis*) után következik.³¹ Felhasználja ezek motívumait, szókészletét (sőt még a *Parnassus*ban nem szereplő *Kiszűtő ének* és *Felelő ének* szöfűzése is vissza-cseng³²), de a felvonultatott világ elemei mind negatív előjellel jelennek meg, az értékvesztést példázzák, s ezáltal a *Tündérkert* világát mintegy „görbe tükrként” vetítik elénk. A kertet tavasz végi hervadásában mutatja be, maga Flora kezdi „kiáltani jajait; siránkozván virág-jain, zokogni bús panaszt.” A megváltozott versbeszéd által a leírás líraibbá válik, s sokkal kevésbé dinamikus, mint Faludinál. A következő ének szintén a *Tündérkert*ből építkezik, de jóval „bőbeszédűbben”. Szinte minden mitológiai képet „kibont”, már-már didaktikusan magyaráz, s a narratív keret, ami Faludi németből átdolgozott költeményének bravúráját adja („Mélly álambul felserkentem...” – „Csak álom volt, elmula.”), itt teljesen prózaivá válik, jelentőségét veszti.

Az alábbiakban még csak egy párhuzamot emelnék ki. Az 50. lap *Nádasdi koporsó versé*-nek pontos másolatát adja. Három lappal később ezt egy újabb *Koporsó vers* követi. Érdekesége, hogy a parafrázis valójában, amint ez az epitextusból kiderül, egy álepitáfium, témája „Modesta Szűz” kolostorba vonulása, ti. „midőn (...) a világnak meg hala” (54.).

A dallam: forrás és hordozó

Faludi „énekei” már születésükkor szoros kapcsolatban álltak a zenével, éppen követett dallamaik által honosítanak meg új formákat a magyar irodalomban, s ez a zenei kötődés későbbi létmódjukat is meghatározza. 1786–87-ig, Révai kiadásáig kéziratos másolatokban

²⁷ A gyűjteményt Lavotta ismerteti először: LAVOTTA Rezső, *Verseghy Ferencnek egy ismeretlen kéziratáról*, MKSz 1937, 57–61, majd Gálos közöl belőle verseket: GÁLOS Rezső, *Verseghy Ferenc zsenigéi*, ItK 1938, 165–177.

²⁸ „másoknak szerzéseit nem másképp, mint magam verseit bé-irtam, mert a fel-jedzésre érdemesebbnek tartottam, mint tulajdonimat”

²⁹ SZELESTEI N. László, *Egy Faludi Ferencnek tulajdonított vers szerzője: Bíró István*, ItK 1998/3–4, 534–535.

³⁰ SZAUDER, i.m., 56–58.

³¹ Bár nem tudjuk, milyen kéziratból másol Verseghy, valószínű, hogy a címadás az ő leleménye, s már ebben is benne rejlik egyfajta elmozdulás, értelmezés.

³² „Sirba kiszűl Zöld ágának *deli jeles termete*: halványodik *artizolattya*, hervad pros *ajaka*” (kiemelés tőlem, V. Zs.)

terjednek. Bekapcsolódnak a közköltészet bonyolult hagyományozódási hálózatába, sőt, népszerűségük által át is alakítják azt.³³ Az énekelt vers belép az oralitás világába, s magára veszi annak törvényszerűségeit. Benyák Bernát több helyen hivatkozik nótajelzésként Faludi „Magas hegyek, szelíd erdők...” kezdetű énekére. Ez a tény, illetve a lejegyzés módja arra utal, hogy emlékezetből és/vagy közköltészeti forrásból merít. Ebben az esetben tehát a dallam hordozza, örökíti tovább a szöveget (ami ilyenformán háttérbe kerül).

A katolikus egyházi értelmiség életét mélyen meghatározza a zene, a liturgiától az oktatáson keresztül a különböző kulturális viszonyrendszerekig (például kapcsolatuk a katolikus főnemességgel). Elég csupán Verseghy példáját említeni. Már *Parnassus*ának előszavában hárfájához „kaptasoltatni szokott éneklésére” hivatkozik, a pálos rendbe lépését követően komoly zenei oktatásban részesül, s Kreskay hozzá küldi el megzenésíteni Ányos egyik versét.³⁴ Az 1781-es *Parnassus* nyolc dallamot tartalmaz a korban népszerű bécsi zeneszerző 1778–80 között megjelent gyűjteményéből,³⁵ szinte azonnal merít kora divatos dallamvilágából. Faludi énekeihez tehát újszerű dallammintákat rendel, ezáltal mintegy bekapcsolva az énekelt vers korabeli áramlataiba (még akkor is, ha ezek a dallamok nem épülnek be a közköltészet dallamkincsébe).³⁶

Faludi fordításai átmenetet képeztek az érzékeny énekelt dalköltészet felé. Az 1780–90-es évektől az éneklés kultúrája is megváltozott, s Faludi énekeinek egy része megfelelt az új társasági divatnak.³⁷

³³ „Faludi és Amade líráján keresztül elsősorban az elit műzene alakította át a közköltészet formáit”. Lásd: HOVÁNSZKI Mária, *Magyar nyelvű énekelt (dal)költészet a 18. századi Magyarországon*, Magyar Zene 2007/3, 289–342, itt: 303–305.

³⁴ SZAUDER i. m., 55.

³⁵ HOVÁNSZKI, i. m., 314.

³⁶ HOVÁNSZKI Mária, *A Verseghy énekek kéziratok hagyományozódása – avagy hová tűnt Steffan, a császári-udvari zeneszerző*, *Doromb* 3., 2014, 284.

³⁷ HOVÁNSZKI Mária, „Hogy kezdhessek Énekembe...” avagy Csokonai és a 18. század végének érzékeny énekelt dalköltészete. PhD-értekezés, Debrecen, 2009, http://dea.unideb.hu/dea/bitstream/2437/84983/5/ertekezes_magyar.pdf, 30.

Heltai Gáspár magyarországi és erdélyi részleges „szemléje” 1879-től 2011-ig

Heltai Gáspárról és műveiről számos tanulmány, méltatás látott napvilágot mind Magyarországon, mind Erdélyben. A jelen tanulmány szándéka olyan bibliográfiai jellegű műveket bemutatni, melyek a Heltai-kutatás fontos elősegítői lehetnek. Másfél évi kutatás, gondolkodás után úgy döntöttem, hogy a *Magyar Könyvszemlére*, valamint a *Romániai magyar irodalmi lexikonra* fogok főképpen koncentrálni, megemlítvén *A magyar irodalomtörténet bibliográfiáját 1772-ig* és Horváth János irodalomtörténeti munkáinak második kötetét, Korompay János szerkesztésében. Választásom azért esett ezekre a művekre, mert a fent említett kutatást követően úgy láttam, hogy ezek ajánlanak összetettebb képet a Heltairól szóló írások esetében. A teljesség igényével a tanulmány tízoldalnyi keretén belül nem lehet fellépni; mivel az említett négy forrást használom, a címben utalok is rá, hogy a Heltai-szakirodalomra vonatkozó jelen felmérés részleges, hiszen ezeken az összefoglaló jellegű műveken kívül nyilván más ilyen jellegű munka is található a szakirodalomban. A kutatás első szakaszát 2011-ben, a doktori disszertációm megvédésekor zártam le, de természetesen a további években megjelenő méltatásokat is figyelemmel követem, ezek egy későbbi tanulmány alapját szolgálják majd. A *Magyar Könyvszemlében* megjelent Heltai-méltatásoknak, tanulmányokról írt kritikának köszönhető a tanulmány címében szereplő *szemle* szó is; valóban a jelen tanulmány szemlélődő, összegző, felmérő jellegű.

Egy szerző vagy bizonyos szerző műveiről írt bármely filológiai típusú közlemény megjelenése a *Magyar Könyvszemlében* nem hagyható figyelmen kívül, fontos tudományos ténynek számít, ugyanis a folyóirat tudományos jellege és rangja biztosítja a szerzőről, műveiről végzett kutatás hitelét. Heltai mint szerző, valamint számos műve különböző elemzési szempontok tárgya a *Könyvszemlében*; mielőtt azonban hozzálátnék e tanulmányok osztályozásához, elemzéséhez, szükségesnek látszik a *Magyar Könyvszemle* rövid ismertetése, amiből kitűnik a folyóirat fontos szerepe a magyar irodalomtudományi kutatásokban.

A *Magyar Könyvszemle* elindítása a kiegyezés utáni évtizedekben fejlődésnek induló gazdasági körülményeknek és a társadalomtudományok fejlődésének köszönhető. A folyóirat olyan korszakban jelent meg, amelyre jellemző volt több periodika elindítása, mégpedig jó eredménnyel, hiszen e folyóiratok zöme ma is megjelenik (pl. a Magyar Történelmi Társulat lapja, a *Századok*, amely 1867-ben jelent meg először, vagy a magyar nyelvtudomány szaklapja, az 1872-től megjelenő *Magyar Nyelvőr*). Az 1876-ban indult *Magyar Könyvszemle* megelőzte a magyar irodalomtörténeti folyóiratok megalapítását.¹ Figyelemre méltó továbbá az a tény, hogy a lap tekintélyes ideig, egy és negyed évszázadig állt fenn, jelenleg is működik, ami a sajtótörténetben kiemelkedő tudományos teljesítménynek számít. A folyóirat legfontosabb jellemzője az olvasói és kutatói igény, amely lépést tartott az irodalomtudomány különböző irányzatainak megjelenésével, és hozzájárult a lap jellegének megőrzéséhez. A *Magyar Könyvszemle* megbízható forrásnak számít a tudományos kutatás terén, alapvető bibliográfiai adatokat szolgáltat bármely irodalmi témájú kutatáshoz. A folyóirat lehetővé teszi a magyar kultúra értékeinek megőrzését, feltárását és tudományos feldolgozását, mivel

¹ Vö. KÓKAY György, *125 éves a Magyar Könyvszemle*, Magyar Könyvszemle, 117(2001), I, 1–2.

az irodalomtudomány minden korszakából és irányzatából közöl tanulmányokat, valamint e tanulmányokhoz fűződő méltatásokat, amelyeket a Szemle rovatban találhatunk.

Heltai Gáspár műveinek és a Heltai műveiről írt tanulmányok méltatását a *Magyar Könyvszemle*ben megjelent munkák alapján kezdem el, ugyanis ez a sorozat több szempontból is alapot szolgáltat a Heltai-kutatáshoz. A szerző műveiről igencsak összetett képet alkothat az olvasó az eddig megjelent 122 évfolyam tanulmányainak, szemléinek alapján. Heltai nyomdászati tevékenységét, műveit többféle típusú és terjedelmű írás méltatja a *Magyar Könyvszemle* oldalain; egyes műveit több szerző is figyelemre méltónak találja, a többitől ritkábban esik szó. Nyomdászati tevékenységét néha önállóan vizsgálják, néha Hoffgreff Györgyével összefüggésben, van olyan eset, hogy éppen Hoffgreffre térnek ki részletesebben, hiszen tulajdonképpen ő volt a kolozsvári nyomda alapítója. A Heltairól szóló tanulmányok közegét is érdemes megvizsgálni, azaz, hogy a *Könyvszemle* adott számán belül a Heltairól szóló cikk mellett milyen más cikkek jelennek meg. Felfedezhető olyan jelenség is, hogy bizonyos korszakon belül több tanulmány jelenik meg Heltairól, pl. az 50-es, 60-as évfolyamok, más korszakokból azonban neve, műve teljesen hiányzik az elemzett szerzők és művek sorából. Végül azt is érdemes megemlíteni, mely kutatók publikálnak ismételt tanulmányt Heltairól vagy Heltai korának, városának nyomdászatairól.

Elsősorban tehát a Heltairól, nyomdászatról szóló publikációk csoportját különíteném el, a *Magyar Könyvszemle* fejezetmegnevezéseit véve alapul. A *Könyvszemle* 1879. évében (negyedik évfolyam 4–5. füzet, július–október) jelent meg a *Heltai Krónikája Brűnnben* című kis terjedelmű beszámoló, amelyet a folyóirat a „vegyes közlemények” címszó alatt tárgyal.² További vegyes közleménynek számítanak az úgynevezett „kisebb közlemények”, melyeknek terjedelme megegyezik a vegyes közleményekével, tartalmuk szerint is rokon kategóriába tartoznak. Kisebb közlemény Tolnai Gábor *A kolozsvári Heltai-nyomda ismeretlen termékei* című publikációja³, Végh Ferenc *Hoffgreff György életéhez* című közleménye⁴, valamint Herepei János *A Heltai-nyomda sorsa* című kutatási beszámolója⁵. E három kisebb közlemény közül egyik a Heltai-mű nem magyar nyelvterületen való megjelenésével foglalkozik, a további kettő a Heltai-nyomdával, a nyomda tevékenységével, tehát a három közlemény közül egyik sem konkrétan Heltai valamelyik művét méltatja bővebben. A negyedik kis terjedelmű közlemény Heltai üzlettársának, Hoffgreff Györgynek életéről közöl apróbb tényeket. A következő két rövidebb írás 1961-ben jelent meg Jakó Zsigmond tollából.⁶ Láthatjuk, hogy a kisebb közlemények a nyomda sorsának, egy-egy tevékenységi aspektusának leírásával foglalkoznak. Vannak olyan, a kisebb közlemények kategóriájába sorolt tanulmányok, melyek nem közvetlenül a Heltai-nyomdáról szolgáltatnak adatokat, ellenben elolvasásuk után a Heltai-nyomda korabeli környezetéről, helyzetéről, a szomszéd városok nyomdáiról

² Meg kell említenem, hogy a címszavak a tanulmánytípusok besorolására a folyóirat megjelenése folyamán állandóan változnak, ezért megtörténhet, hogy egyazon típusú tanulmány más-más folyóiratszámra vagy évfolyamra kerül, más kategorizálási szó alatt jelenik meg, ez azonban az adott tanulmány(ok) jellegén nem változtat.

³ TOLNAI Gábor, *A kolozsvári Heltai-nyomda ismeretlen termékei*, Magyar Könyvszemle, szerk. TRÓCSÁNYI Zoltán, 1938, II, 160–162.

⁴ VÉGH Ferenc, *Hoffgreff György életéhez*, Magyar Könyvszemle, szerk. KÓHALMI Béla, 73(1957), II, 154–155.

⁵ HEREPEI János, *A Heltai-nyomda sorsa*, Magyar Könyvszemle, szerk. KÓHALMI Béla, 73(1957), I, 55–58.

⁶ JAKÓ Zsigmond, *Újabb adatok a Kolozsvári Heltai-nyomda kezdetéhez*, Magyar Könyvszemle, szerk. Kóhalmi Béla, 77 (1961), I, 60–65; Uő: *Heltai Gáspár papírmalma*, Magyar Könyvszemle, szerk. KÓHALMI Béla, 77(1961), III, 290–295.

kaphatunk átfogóbb képet. Ilyen kisebb publikációk a Trócsányi Zoltántól⁷, valamint Eckhardt Sándortól⁸ származó írások.

Az 1961 után következő évfolyamokban, a 60-as évek vége felé a „kisebb közlemények” megnevezést felváltja a „szemle” vagy „figyelő”. Az ilyen típusú közlemények másodlagos szakirodalomnak tekinthetők, ugyanis többséggel a Heltairól már megírt tanulmányokat vagy könyveket méltatják. 1967-ben jelent meg Borsa Gedeon tanulmánya *Fitz József A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története II. A reformáció korában* című művéről.⁹ Nyilván e mű sem közvetlen módon tárgyalja Heltai alkotásait, viszont jó forrásmunkának bizonyul a Heltairól mint nyomdászról folytatott kutatások esetében. Borsa Gedeon Fitz József négy évtizedes alkotómunkáját méltatja szemléjében, a szerző körülményeiről is beszámol, amelyek hozzájárultak a szintézisszerű mű megírásához. Legfontosabbnak a kötet korszakoló jellegét tartja, ami kiemelkedő fontossággal bír, ugyanis a Heltairól végzett kutatások rámutatnak a reformációnak az irodalom terén való fontosságára is. A Heltai-kutatásban további ilyen informatív jellegű, jól használható művek Havasi Zoltán *Jakó Zsigmond Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez* című művéről írt méltatása¹⁰, valamint Szabó Sándor szemléje a *Régi magyarországi nyomtatványok* című kötetéről.¹¹

A következő szemlék kizárólagos módon a könyvnyomtatással, könyvkultúrával, könyvnyomtatás módozataival foglalkoznak, természetesen a Heltai alkotásait magában foglaló korszakban. Németh S. Katalin a Borsa Gedeon által kiadott régi magyar, 16. századi erdélyi nyomtatványokról írt szemlét¹², méghozzá német nyelven. A Heltait, tevékenységét, műveit érintő bármely német nyelvű tanulmány vagy akár kisebb terjedelmű közlemény igen nagy fontossággal bír, ugyanis hozzájárulhat Heltai német nyelvterületen való recepciójához, amely a jelen pillanatban igen szerénynek bizonyul, Heltai százsz anyanyelvének ténye ellenére. Németh S. Katalin további két szemlét írt 2000-ben¹³, valamint 2004-ben¹⁴, V. Ecsedy Judit nyomdászatról szóló, kutatásom szempontjából alapvető fontosságú munkájáról, valamint ugyancsak V. Ecsedy Judit régi magyarországi nyomdák betűit és díszeit tárgyaló publikációjáról, amely hasznos adatokat szolgáltat Heltai nyomdájának leírásához. Németh S. Katalin tehát több ízben is recenziót írt olyan művekről, amelyek a Heltai-kutatásban kulcsfontosságúnak bizonyulnak, azonban nem méltatott konkrét Heltai-művet, ahogyan P. Vásárhelyi Judit sem, aki 1998-ban közölt szemlét a magyarországi könyvkultúráról írt

⁷ TRÓCSÁNYI Zoltán, *XVI. századbeli magyar nyomtatványok meghatározása*, Magyar Könyvszemle, szerk. Uő, 1940, I, 70–72.

⁸ ECKHARDT Sándor, *Magyar nyomda és kézírás harca a XVI. században*, Magyar Könyvszemle, szerk. VARJAS Béla, 68(1944), I, 54–55.

⁹ BORSA Gedeon, *Fitz József, A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története 2. kötet, A reformáció korában*, Bp., Akadémiai, 1967, 295 l., Magyar Könyvszemle, szerk. KÓHALMI Béla, Bp., Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 83(1967), III, 297–298.

¹⁰ HAVASI Zoltán, *Jakó Zsigmond: Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*, Bukarest, 1976, 376. l., Magyar Könyvszemle, szerk. MÁTRAI László, 93(1977), IV, 397–398.

¹¹ SZABÓ Sándor, *Régi magyarországi nyomtatványok 2. köt. 1601–1635. Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum 2. tom. 1601–1635*, szerk. Borsa Gedeon és Hervay Ferenc. Bp., Akadémiai, 1983, 856 l., 36 t., Magyar Könyvszemle, szerk. KÓKAY György, 101(1985), I, 81–82.

¹² NÉMETH S. Katalin, *Alte siebenbürgische Drucke (16. Jahrhundert)*, szerk. Borsa Gedeon, Magyar Könyvszemle, szerk. KÓKAY György, 113 (1997), II, 245–246.

¹³ NÉMETH S. Katalin, *V. Ecsedy Judit: A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800*, Magyar Könyvszemle, szerk. KÓKAY György 116 (2000), I, 104–107.

¹⁴ NÉMETH S. Katalin, *V. Ecsedy Judit. A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei. 1473–1600*, Magyar Könyvszemle, szerk. KÓKAY György, 120 (2004), IV, 420–422.

kétszerzős kötetről.¹⁵ A szemlék tehát csupán másodlagos bibliográfiának tekinthetők a Heltai-kutatók számára, ami azonban fontosságukat semmiképpen sem csökkenti.

A kisebb terjedelmű közlemények kategóriájába sorolhatóak a *Magyar könyvesház* rovatcím alatt megjelenő publikációk. E közlemények sorában már találunk Heltai tevékenységéről, Heltai műveiről szóló közvetlen méltatást is, sőt Hoffgreff György tevékenységének egyes vonatkozásaiba is betekintést nyerhetünk. 1963-ban Herepei János¹⁶ említette meg rövid egy oldalban a Heltai-nyomda tártulajdonosának szerepét a kolozsvári nyomdában. Herepei azt a kérdést próbálja tisztázni, hogy Heltai és Hoffgreff hol tanulhatták a nyomdász mesterséget, végül arra a következtetésre jut, hogy Heltai valószínűleg Wittenbergben, Hoffgreff pedig Nürnbergben. E következtetéseit azonban nem támasztja alá egyébbel, csupán azzal, hogy e két város a kereskedelem és az egyetemi tanulmányok kedvelt helye volt erdélyi körökben is. 1965-ben Jakó Zsigmond¹⁷ szolgáltatott adatokat Heltai nyomdásztársának életéről ötoldali terjedelmű közleményében. Sólyom Jenő kutatásai alapján megerősíti, hogy Hoffgreff valóban Nürnbergben sajátította el a nyomdász mesterséget, így konkrét bibliográfiai adat támasztja alá Herepei János 1963-ban elhangzott kijelentését. Az 1965-ben megjelent két közlemény egyike¹⁸ szintén Jakó Zsigmond tollából származik, azonban a szebeni nyomda történetével foglalkozik; szintén a szebeni nyomda XVI. századi helyzetét tárgyalja Borsa Gedeon¹⁹ ötoldali közleményében. A szebeni nyomdával kapcsolatos bármely megállapítás fontosnak bizonyulhat a Heltai-kutatás egyes kérdéseinek tisztázásakor is. Fontos Holl Béla 1966-ban megjelentetett publikációja²⁰, ugyanis a közlemény szerzője a mű tartalmi, de főleg formai jellegzetességei alapján próbál rámutatni annak keletkezési, nyomtatási körülményeire.

Az egyoldali terjedelmű közlemények között találunk egy rövid méltatást „szakirodalom” megnevezéssel. Gulyás Pál Heltai Hálójának Trócsányi Zoltán-féle kiadásáról írt rövid ismertetőt,²¹ Trócsányi kiadásának pontatlanságait emeli ki a központosítás szempontjából, ugyanakkor pozitív véleménnyel van a nagy gonddal megírt bevezetőről. E cikkből megtudhatunk néhány formai jellegzetességet a *Hálóról*.

Az „értékezés, önálló közlemény” cím alatt megjelenő tanulmányok sorát 1917-ben nyitja meg Trócsányi Zoltán²². Ezzel a cikkel indul az irodalmár Heltai méltatása a *Könyvszemlében*, azaz nem nyomdászati körülmények, életrajzi, netán történelmi adatok leírását olvassuk, hanem általa Heltai fent említett művének tartalmi és formai jellegzetességei bonthatóknak ki. A további önálló közleményekből ismét a nyomdászati, társadalmi jellemző-

¹⁵ VÁSÁRHELYI P. Judit, *Madas Edit–Monok István, A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig*, Budapest, Balassi, 1998, Magyar Könyvszemle, szerk. KÓKAY György, 114 (1998), IV, 442–444.

¹⁶ HEREPEI János, *Hozzászólás a Heltai-Hoffgreff-nyomda tulajdonosainak kérdéséhez*, Magyar Könyvszemle, szerk. KÓHALMI Béla, 79(1963), III, 268.

¹⁷ JAKÓ Zsigmond, *Újabb adatok Hoffgreff György kolozsvári nyomdász életéhez*, Magyar Könyvszemle, szerk. KÓHALMI Béla, 81(1965), II, 159–163.

¹⁸ JAKÓ Zsigmond, *A szebeni nyomda XVI. századi történetéhez*, Magyar Könyvszemle, szerk. KÓHALMI Béla, 81(1965), I, 48–56.

¹⁹ BORSA Gedeon, *A szebeni nyomda a XVI. század utolsó negyedében*, Magyar Könyvszemle, szerk. KÓHALMI Béla, 81(1965), I, 56–61.

²⁰ HOLL Béla, *A Ponciánus históriája XVI. századi kolozsvári kiadásának töredékéről (egy képpel)*, Magyar Könyvszemle, szerk. KÓHALMI Béla, 82(1966), III, 255–259.

²¹ GULYÁS Pál, *Heltai Gáspár, Háló, Kolozsvár, 1570, Kiadta Trócsányi Zoltán. (Régi Magyar Könyvtár. 36. köt.) Bp., Magy. Tud. Akadémia (Franklin-Társ. kny.)*, 1915, 192. I, Magyar Könyvszemle, szerk. GULYÁS Pál, 1915, III–IV, 225–226.

²² TRÓCSÁNYI Zoltán, *Heltai Gáspár Új Testamentom fordításáról*, Magyar Könyvszemle, szerk. GULYÁS Pál, 1917, III–IV, 201–210.

ket, a kor történelmi sajátosságait ismerhetjük meg, amely a Heltai-kutatás szempontjából igen hasznosnak bizonyulhat. Ilyen tanulmányok Gulyás Pál²³ 1944-ből származó értekezése, Molnár József²⁴ tanulmánya 1961-ből, illetve Herepei János²⁵ ismertetője 1963-ból. 1973-ban több, a Heltai-kutatást érintő közlemény jelent meg a 89. évfolyam 3–4. számában. Az értekezések közül három érinti Heltai korának nyomdászatát, egy pedig Heltai Gáspár könyvkiadói tevékenységével foglalkozik.

Mátrai László értekezése²⁶ a magyar könyvnyomtatás jubileumára készült, ugyanúgy Borsa Gedeon valamivel hosszabb terjedelmű beszámolója a magyarországi nyomtatás általános áttekintéséről.²⁷ Hasonlóan beszámoló jellegű Botta István tanulmánya is, azzal a kiegészítéssel, hogy a nyomdászatot a reformáció szempontjából tekinti át.²⁸ Varjas Béla közleménye²⁹ előbb a könyvkiadás általános körülményeinek felvázolásával kezdi a leírást, majd fokozatosan tér át a Heltai-nyomda tevékenységére, kiemelve, hogy valójában Hoffgreff György volt a nyomda alapítója, és így az ő tevékenységének jelentőségét sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Varjas Béla Heltai műveire vonatkozó kutatásainak jelentőségét és kijelentéseinek a mai szakirodalom szempontjából is helytálló jellegét többek között Utasi Csilla újvidéki kutató is kiemeli.³⁰ 2006-ban jelent meg végül Borsa Gedeon és Perger Péter értekezése³¹, amelyben a szerzők megállapítják, hogy Heltai kétféle vízjelű papírra nyomtatta *Újtestamentum*-át, ennek ellenére nem lehet két külön kiadásról beszélni. Az értekezés szerzői formai jellegzetességek alapján vonják le következtetéseiket.

A *Tanulmány* rovatban 1986-ban jelent meg V. Ecsedy Judit³² rövidebb terjedelmű közleménye, amely a Heltai-nyomda által használt antikva betűtípust úgy említi meg, mint a későbbi nyomdászati gyakorlat példaértékű betűkarakterét. 1988-ban a *Könyvszemle* két számában is publikál tanulmányt Borsa Gedeon; az elsőben a magyarországi ősnymtatványok változatairól,³³ a másodikban az ősnymtatványok példányairól³⁴ értekezik. Mindkettőből a

²³ GULYÁS Pál, *A könyvkiadás Magyarországon a XVI–XVIII. században (1527–1773)*, Magyar Könyvszemle, szerk. VARJAS Béla, 68(1944), II–IV, 100–133.

²⁴ MOLNÁR József, *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására a XVI. században 1527–1576 között*, Magyar Könyvszemle, szerk. KÓHALMI Béla, 77(1961), IV, 422–431.

²⁵ HEREPEI János, *A XVI–XVIII. századbeli kolozsvári nyomdások iskolai és szakmabeli végzettsége*, Magyar Könyvszemle, szerk. KÓHALMI Béla, 79(1963), III, 169–185.

²⁶ MÁTRAI László, *500 éves a magyar könyvnyomtatás 1473–1973*, Magyar Könyvszemle, szerk. KÓKAY György, 89(1973), III–IV, 245–248.

²⁷ BORSA Gedeon, *A XVI. századi magyarországi könyvnyomtatás részmerlege*, Magyar Könyvszemle, szerk. KÓKAY György, 89(1973) III–IV, 249–269.

²⁸ BOTTA István, *A reformáció és a nyomdászat Magyarországon*, Magyar Könyvszemle, szerk. KÓKAY György, 89(1973), III–IV, 270–289.

²⁹ VARJAS Béla, *Heltai Gáspár, a könyvkiadó*, Magyar Könyvszemle, szerk. KÓKAY György, 89(1973), III–IV, 290–314.

³⁰ „...Varjas Béla a tágabb szépirodalmi anyagból hét munkát különített el, a bennük megnyilvánuló reneszánsz polgári, haladó jellegűnek minősített szekularizmus alapján. Közéjük tartozik a *Száz fabula* és a *Ponciánus császár históriája*. Többségük Heltai Gáspár kiadói programjának összefüggésében vizsgálható.” In: UTASI Csilla, *A 16. század széppózája (Heltai Gáspár Száz fabulája a korabeli szórakoztató olvasmányok tükrében) = Tanulmányok. Az Újvidéki Egyetem Magyar Tanszékének Kiadványa*. Szerk. RAJSLI Ilona. 2010, 135.

³¹ BORSA Gedeon, PERGER Péter, *Heltai „Újtestamentum”-ának kiadása vízjel nélküli papíron (1561–1562)*, Magyar Könyvszemle, szerk. KÓKAY György, 122(2006), II, 121–145.

³² V. ECSEDY Judit, *A régi, magyar nyelvű nyomtatványok betűkarakterei (1533–1800)*, Magyar Könyvszemle, szerk. MÁTRAI László, 102(1986), IV, 249–255.

³³ BORSA Gedeon, *A hazai ősnymtatványok változatai*, Magyar Könyvszemle, szerk. KÓKAY György 104(1988), I, 1–19.

³⁴ BORSA Gedeon, *A hazai ősnymtatványok példányai*, Magyar Könyvszemle, szerk. KÓKAY György 104(1988), II–III, 95–139.

Heltai-művek keletkezési környezetéről, a kor nyomdászati termékeinek tartalmi és formai sajátosságairól szerezhetünk tudomást.

A Heltairól szóló vagy vele kapcsolatba hozható másodlagos irodalmi tanulmányok csoportjának vizsgálata után elmondható, hogy többségben rövidebb terjedelmű közlemény jelenik meg, illetve általában ugyanazon szerzők publikálnak különböző években Heltairól, műveiről vagy nyomdájáról. Ilyen szerző például Borsa Gedeon, akinek tanulmányai túlnyomó többségben ugyan a Heltai-korabeli nyomdászatról szólnak, de ugyanakkor konkrét Heltai-mű kutatásával is foglalkozik, pl. az *Újtestamentum* esetében. Németh S. Katalin szemléiben többnyire V. Ecsedy Judit munkáit méltatja; Ecsedy Judit főként nyomdászattörténeti, a nyomdászati mesterséget leíró művei felhasználhatóak a Heltai-kutatásban, de ezek nem elsődlegesen Heltai műveit tárgyalják. Jakó Zsigmond viszont már konkrétan Heltai nyomdászatról, Heltai egyes műveiről ír tanulmányt több ízben is; e tanulmányok jól használható szakirodalomnak bizonyulnak. Ugyanilyen szerző Holl Béla, valamint Trócsányi Zoltán, az utóbbinak azonban több tanulmánya inkább a könyvnyomtatásról szól, kevésbé Heltairól.

A Heltai-nyomda leírásakor szinte mindegyik tanulmány megemlíti Hoffgreff György szerepét is a nyomda elindításában, sőt olyan tanulmány is van, amely kizárólag Hoffgreff György biográfiájával vagy tevékenységével foglalkozik, mint például Jakó Zsigmond vagy Sólyom Jenő értekezései. Megfigyelhető az a tendencia is, hogy bizonyos korszakban több tanulmány jelenik meg Heltairól, vagy őt érintő nyomdászati tényekről, más korszakokban azonban a Heltai-kutatás mintha stagnálna. 2000 után csupán Borsa Gedeon és Perger Péter közös tanulmánya foglalkozik Heltai-művel, nevezetesen az *Újtestamentum* formai aspektusainak vitatásával, a 90-es években Heltaival kapcsolatban szemlét, értekezést nem találunk, annál többet viszont Heltai korának könyvnyomtatásáról. A 80-as években szintén nincs szó Heltairól, a 70-es években egyetlen cikk szól Heltai könyvkiadói tevékenységéről. A 60-as években több tanulmány is megjelenik mind Hoffgreff Györgyről, mind Heltai Gáspárról, valamint a korabeli magyarországi nyomdászatban elfoglalt helyükről és fontosságukról. Az 50-es években ismét felbukkan mind Heltai, mind Hoffgreff, a 40-es évek tanulmányai nyomdászattörténettel foglalkoznak, végül 1938-ban, 1917-ben és 1915-ben találkozhatunk még Heltai Gáspárról szóló tanulmánnyal.

A *Magyar Könyvszemle* alapvető jelentőségű a Heltai Gáspárról végzett kutatások esetében, erdélyi viszonylatban azonban jól használható a *Romániai magyar irodalmi lexikon* II. kötete, amelyet Balogh Edgár szerkesztett; a Heltairól szóló cikknek Máthé József a szerzője. A cikk összefoglaló jellegű, tartalmazza a Heltairól írt szakirodalom rövid méltatását. A Heltai Gáspárról szóló tanulmányok elsőjeként Beöthy Zsolt *A magyar szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban* (Bp., 1886) című munkáját említi, az első könyvként pedig az erdélyi Borbély István *Heltai Gáspár* című, 1907-ben kiadott munkáját tartja számon. Megemlíti, hogy Borbély István „rövidebb közleményekben is foglalkozott Heltai tevékenységével a Keresztény Magvető hasábjain Kolozsvárt (1915, 1923)”.³⁵ A későbbi Heltai-filológia alapjául szolgáló szövegkiadások a budapesti *Régi Magyar Költők Tára*, illetve a *Régi Magyar Könyvtár* sorozatban jelentek meg. A következő bekezdésben Máté József a két világháború között megjelent Heltai-szakirodalmat sorolja föl Németh László és Kerecsényi Dezső tanulmányainak kiemelésével, akik a budapesti *Protestáns Szemlében* (1929) közöltek Heltairól cikket, illetve Waldapfel Józsefet méltatja, aki az *Irodalomtörténeti Közleményekben* (1934,

³⁵ *Romániai magyar irodalmi lexikon*, szerk. BALOGH Edgár, Bukarest, Kriterion, 1991, II, 214.

1938) értekezett Heltai prózaírói munkásságáról. Megemlíti a tényt, hogy Erdélyben főleg az irodalmi társaságok (EIT, KZST és a helikoni munkaközösség) ülésein értékelik Heltai érdekeit. „Fiának, ifj. Heltai Gáspárnak háromnyelvű szótárát 1588-ból Csúry Bálint rendezte sajtó alá (Kv., 1924), az apa fabuláiból *Halhatatlan mesék* címmel Szentimrei Jenő adott ki válogatást korszerű átírásban (A Magyar Nép Könyvtára, Kv. 1931).” Előszava szerint „a ma élő erdélyi magyar írók Heltai Gáspárban egyik legnagyobb őszüket tisztelik. Ő volt a legelső, aki Erdélyben irodalmi életet akart teremteni és teremtett is.”³⁶

Máté József véleménye szerint Heltai szellemi öröksége az 1944 utáni erdélyi magyar irodalmi életben fontos tényezőnek tekinthető, sőt valójában 1944 után nő meg az általános érdeklődés Heltai művei iránt.³⁷ Felsorolja a Heltai műveiből készült válogatásokat: „*Heltai Gáspár válogatott munkái* Székely Erzsébet szerkesztésében és bevezetésével (Haladó Hagyományaink 1957); *Heltai Gáspár válogatott művei* Bernád Ágoston bevezetésével és jegyzeteivel (Kv., 1979); *Száz fabula, Krónika és egyéb írások* Molnár Szabolcs utószavával és jegyzeteivel (Magyar Klasszikusok 1980).”³⁸ Ha Máté József fenti megállapítását összevetjük a *Magyar Könyvszemle* eredményeivel, elmondhatjuk, hogy Magyarországhoz hasonlóan, ahol a Heltai iránti érdeklődés az 50-es, 60-as évfolyamokban nő meg szemmel láthatóan, az erdélyi tanulmányok, könyvek is az 50-es évektől tárgyalják nagyobb számban Heltait.

A *Magyar Könyvszemle*ben létezik már korábban is – a 20. század elején – nagyobb számú Heltai-méltatás; az 50-es évek után megjelent Heltai-irodalom terén magyarországi és erdélyi viszonylatban pedig az a különbség, hogy míg Magyarországon ekkor főként tudományos publikációk jelennek meg, addig Erdélyben ez időben készülnek el a Heltai konkrét műveiből összeállított válogatások. Természetesen emellett Erdélyben számos cikk, tanulmány is méltatja Heltai életművének irodalom- és művelődéstörténeti jelentőségét. Prózájának nyelvi-stiláris jellegzetességeiről Szabédi László, Szabó T. Attila és Szász János, származásáról Binder Pál, könyvnyomtatói munkásságáról Jakó Zsigmond és Gernot Nussbächer értekezik. Máté József megemlíti továbbá a Heltai-évfordulók napirendjét és jelentőségét erdélyi viszonylatban. „Heltai halálának 400. évfordulója alkalmából a Kolozs Megyei Szocialista Művelődési és Nevelési Bizottság, valamint a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsa 1974. dec. 23.-án emlékünnepséget rendezett az Egyetemi Könyvtár dísztermében. Az ünnepséget Péterfi István akadémikus, az Államtanács alelnöke nyitotta meg, majd Ștefan Pascu akadémikus, a Babeș–Bolyai Egyetem rektora és Szigeti József egyetemi tanár tartott előadást a nagy erdélyi humanistáról, a kolozsvári Nemzeti Színház és az Állami Magyar Színház művészei pedig részleteket olvastak fel Heltai műveiből.³⁹ Kiemeli, hogy az *Utunk* nevű folyóirat külön oldalon emlékezett meg erről az évfordulóról; Bajor Andor, Bálint Tibor, Lászlóffy Aladár és Tamás Gáspár cikkei, valamint Király László verse számolnak be az eseményről.⁴⁰ Az *Igaz Szó* című folyóiratból Nagy Pál, a *Hét* című folyóiratból Szigeti József, a *Művelődés*ből Jakó Zsigmond, a *Vörös Zászló*ból Tóth István megemlékezéseit tartja számon.⁴¹ A Heltai-évforduló alkalmából a *Magyar Könyvszemle* is külön évfolyamban, számban közöl Heltairól szóló cikkeket.

³⁶ *Uo.*, 214.

³⁷ *Vö. Uo.*, 214–215.

³⁸ *Uo.*, 215–216.

³⁹ *Vö. Uo.*, 215.

⁴⁰ *Vö. Uo.*, 215.

⁴¹ *Vö. Uo.*, 215.

Heltai Gáspár műveinek nyilvántartása bizonyos korszakbeli sajátosságokat is mutat. *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig* című jegyzék Heltai krónikáját⁴², fabuláit⁴³ említi, valamint a *Hálót*⁴⁴, *Dialógust*⁴⁵, *Énekek énekét*⁴⁶, végül Heltai *Cancionalját*⁴⁷. A jegyzék két Heltai-válogatásról is említést tesz, egyik mai magyarországi⁴⁸, a másik mai romániai⁴⁹ kiadású. Ezek a bibliográfiák nem tartalmazzák Heltai összes fellelhető műveinek jegyzékét, több okból is: elsősorban természetesen az illető kötet kiadási évéig megjelent, tárgyalt Heltai-művek jegyzékét tartalmazhatják, másodsorban azonban a válogatás néha szándékosan szelektív is lehet, az adott kor eszmei felfogásának megfelelően. A fent említett magyar irodalomtörténeti bibliográfia 1972-ben jelent meg, tehát érthető, hogy Heltai bibliafordításairól nincs szó benne.

Heltai szövegeiről a legösszetettebb szempontokból Horváth János 2006-ban kiadott *Irodalomtörténeti munkái* című művében olvashatunk elemzést. A mű második kötete Heltai életrajzi adatainak ismertetése után mindegyik Heltai-műről rövidebben vagy bővebben szól. Az életrajzi adatok is bővebben jelennek meg, mint más szakirodalmi forrásokban, a szövegekről pedig összetettebb képet nyerünk. Horváth János megállapítja, hogy Heltai „... irodalmi szempontból valamennyiöknek, Dávidnak is, föléje emelkedik”.⁵⁰ Ez a kijelentés azért fontos, mert egyértelművé válik Heltai irodalmi fontossága a reformáció keretén belül. Horváth János azt is kiemeli, hogy Heltai mindvégig szásznak vallotta magát, s a plébánia-

⁴² „Tizenhatodik századbéli magyar történetírók. Kiad. Toldy Ferenc. I. Székely István Magyar krónikája 1558. II. H.G. Magyar krónikája 1575. Pest 1854. 618. (Újabb nemzeti könyvtár),” valamint „H. G.: Magyar Krónika. Kiad. és bev. Varjas Béla. Budapest [1943]. XXXVII, 488 l., 1t. (M.Száz)” In: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig*, szerk. STOLL Béla, VARGA Imre, V. KOVÁCS Sándor, Budapest, Akadémiai, 1972. 306.

⁴³ „H. G. Esopusi meséi. Kiad. Imre Lajos. Bp. 1897. 304.l. (RMKt 4.) Ism.: Balassa József, Mkr 1897. I. 4.sz. 60. – [Császár Elemér] a-i., PolHetiSz 1897. 40.sz. 11–12. – Kalmár Elek, MNyr 1897. 259–262. – Kardos Albert, EphK 1897. 556–562. – [Schullerus Adolf] Ss., Korrespondenzblatt 1897. 55–56. – ItK 1897. 492–493,” valamint „H.G.: A bölcs Esopusnak és másoknak fabulái. Kiad. Keleti Arthur. Békéscsaba 1943. 160l. – 2.kiad. Bp. 1948. 147l. – 3.kiad. Bp. 1958.158 l. Ism.: Trócsányi Zoltán, MKsz 1944. 68–69. – Rubinyi Mózes, MNyr 1948. 92–93. – Süpek Ottó, Nagyv 1959. 1083–1084. – Ortutay Gyula: Halhatatlan népköltészet. Bp. 1966. 429–431,” továbbá „H.G.: Egy nemes emberről és az ördögről való história, melyet egyéb fabulákkal és lött dolgokkal egyetemben - - írásaiból kiszedegetett... Király György. Gyoma 1920. 83.l., 4t. – 2.kiad. Gyoma 1942. 95, 51.” In: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig*, szerk. STOLL Béla, VARGA Imre, V. KOVÁCS Sándor, Budapest, Akadémiai, 1972, 306.

⁴⁴ „H. G.: Háló. Kolozsvár 1570. Kiad. Trócsányi Zoltán. Bp. 1915. 192.l. (RMKt 36.) Ism.: Gulyás Pál, MKsz 1915. 225–226. – Harsányi István, MúzKtáriÉrt 1915. 182–183. – Tolnai Vilmos, MNyr 1915. 443–445. – Alszegehy Zsolt, ItK 1916. 121–122. – Gálos Rezső, It 1916. 109–110. – Kristóf György, EphK 1916. 125–126. – Simai Ödön, MNyr 1916. 244–248. – Simonyi Zsigmond, MNyr 1916. 248–250. – Trócsányi Zoltán, MNyr 1916. 48. [Megjegyzése Alszegehyre.] – Alszegehy Zsolt, ItK 1916. 256. [Válasz Trócsányinak.] – Schullerus, Adolf, Korrespondenzblatt 1917. 14–16.” In: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája*, 306.

⁴⁵ „H.G.: A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való dialogus. Kiad. és bev. Stoll Béla. Bp. 1951. XXXIII, A1-M8 [95 sztl. lev.] [Az 1552-es kiad. hasonmása.] Ism.: Varga József, It 1952. 589–592. – Bárczi Géza, MNyr 1955. 379–380. – Incze Gábor, Egyht 1958. 86–87.” In: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája*, 306.

⁴⁶ „Canticum Canticorum az az a bölcs Salamon király által szerzett Énekek Éneke, melyet ... ford. H.G. Kiad. Király György. Gyoma 1921. 14. [2] 1. (Monumenta literarum I.1.)” In: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája*, 306.

⁴⁷ „H.G.: Cancionale azaz históriás énekeskönyv. Kolozsvár 1574. A kíséző tanulmányt írta és a fakszimile szöveget gondozta Varjas Béla. Bp. 1962. [232] lev., 31 l. (BHA 5.) Ism.: Végh Ferenc, MKsz 1962. 382–383. – Gyenis Vilmos, ItK 1963. 388–389.” In: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája*, 306.

⁴⁸ „H.G.: Válogatott írárok 1552–1575. Kiad. és utószó: Nemeskürty István. Bp. 1957. 275. l., 1 t. (MK) Ism.: Ahist 1958. V. 431. – Jenei Ferenc, ItK 1960. 128–129.” In: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája*, 306. o.

⁴⁹ „H. G. válogatott munkái. Kiad. és bev. Székely Erzsébet. Bukarest [1958.] 392 l., 6 t. (Haladó hagyományaink) Ism.: Szőts István, Kor 1958. 137–138. – Hans Loew, Kor 1959. 151–153. – Jenei Ferenc, ItK 1960. 128.” In: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája*, 306.

⁵⁰ Horváth János *irodalomtörténeti munkái*, szerk. KOROMPAY H. János, KOROMPAY Klára, Bp., Osiris, 2006, II, 353.

templomban csak németül prédikált, de műveinek nyelvét, súlyát, egyéni ízét tekintve szinte kizárólag magyar írónak minősül.⁵¹ Vallásos érdekű műveit sorolja fel, továbbá hangsúlyozza, hogy Heltai előtt az erdélyi magyarságnak sem nyomdája, sem protestáns irodalma nem volt. Heltai németül kiadott művéről is tudomást szerzünk: a *Catechismus minort*, amelyet 1550-ben adott ki magyar nyelven, németül is kiadta *Summa Christlicher Lehre* címen egy év múlva, s ugyanakkor a *Trostbüchlein* című könyvecskét is, amely Horváth János szerint nem is eredeti szerzeménye, és amelyet 1553-ban magyarul is megjelentetett *Vigasztaló könyvecske* címen. Horváth továbbá Heltai latin nyelvű irodalmi tevékenységét említi röviden, azután pedig magyar nyelvű irodalmi tevékenységéről megállapítja, hogy „négy évnyi hézagot (1561–1564) leszámítva, folytonos volt; 1550-től fogva haláláig csaknem minden évben kiadott egy-egy könyvet, 1551-ben hármat, 1553-ban kettőt. A négy évnyi hézag előtt az egy Donatuson kívül csupa vallásos művet írt, azután már világibb műfajokat is felkarolt.”⁵² Heltai vallásos érdekű műveiről is hosszabb terjedelemben számol be Horváth János.

Látható tehát, hogy Heltai Gáspár műveinek, irodalmi és nyomdászati tevékenységének sokféle szempont szerinti nyilvántartása és feldolgozása létezik. A szerző magyar irodalomra és a magyar nyelvre kifejtett hatása jelentős, ugyanakkor célkitűzéseire csak nagyon nehezen lehet választ találni, amennyiben ez egyáltalán lehetséges. Szász anyanyelve és magyar nyelven kifejtett irodalmi tevékenysége a 21. században is magyarázatra szorul. Ha a jelen tanulmányban bemutatott szakirodalmat végigböngészi az olvasó, kedve szerint találhat választ bármilyen tudományos kérdésre, ami Heltait illeti. Mégis, hogy az irodalom- vagy nyelvtörténet hogyan birkózik meg a szerző sokrétű szakmai elképzelésével és műveivel, nem csupán az irodalmi múlt alapján leszögezett kutatási tényeken múlik, hanem a még felfedezetlen és tisztázatlan szakmai kérdések magyarázatán is.

⁵¹ Vö. Horváth János irodalomtörténeti munkái, 356.

⁵² Uo., 356.

A nagyenyedi Bethlen-kollégium könyvtárának katalógusai a 18. század derekán

A 18. század első felében a nagyenyedi Bethlen-kollégium könyvtárának állománya négy nagyobb magángyűjteménnyel gazdagodott: Bánffy Zsigmond (mh. 1682) kollégiumi kurátor többségében jogi könyveket tartalmazó gyűjteményével, a szintén kurátori tisztséget betöltő Teleki József (1675–1732) jelentős magángyűjteményével, az erdélyi gubernium főorvosának, Borosnyai Nagy Mártonnak (mh. 1738), illetve Árva Bethlen Katának (1700–1759) a bibliotékájával. Valószínű, a fenti adományoknak tulajdonítható, hogy rövid időn belül, egymást követően többször is nyilvántartásba vették a gyűjteményt. A napjainkig kéziratban maradt katalógusok közül Dankanits Ádám 1959-ben közzétett tanulmányában¹ ismertetette az 1752. évi katalógust, míg az elsőként Magyar András által jelzett 1764-es katalógusról a Monok István által közreadott tanulmányból² szerezhetünk tudomást. Nemrég előkerült a Hungarika téka 1762-ben összeállított katalógusa, ennek ürügyén az alábbiakban, újabb adatokkal kiegészítve, ismertetjük a nagyenyedi kollégium könyvgyűjteményének 18. század közepi regisztereit.

*Catalogus alphabeticus librorum Illustris Collegii Alba-N. Enyediensis renovatus Anno MDCCLII diebus Novembris*³

A fenti címmel 1752-ben indított katalógus szerző, esetenként cím szerint sorolja fel betűrendben a teljes gyűjteményt. Dankanits Ádám tanulmányában a címfelvételt illetően egy sor pontatlanságra hívta fel a figyelmet⁴, amelyek ma már részben tisztázhatók, ha összevetjük az 1752-es katalógust a későbbi, 1764-es katalógussal.⁵

A címfelvételt követően a katalógusban a raktári jelzetet jegyezték fel. Az enyedi könyvtárban a 17. század⁶ végétől a nyomtatványokat az égtájak, valamint a proveniencia szerint elhelyezett tékába osztották a következőképpen: Theca prima meridionalis, Theca secunda meridionalis, Theca prima septentrionalis, Theca secunda septentrionalis, Theca prima orientalis, Theca secunda orientalis, Theca tertia orientalis, illetőleg Theca Banfiniana, Theca Telekiana, Theca Borosnyaiana. Ennek alapján tehát a könyvtárhelyiség déli és északi oldalán 2-2, a keleti részén pedig 3 szekrényben helyezték el a könyveket, a nyugati felén voltak a Bánffy, Teleki, illetőleg Borosnyai tékák.

¹ DANKANITS Ádám, *A Nagyenyedi Bethlen-könyvtár 1752. évi katalógusa* = *Könyvtárosok Tájékoztatója*, 3(1959), 42–43. című tanulmányában ismerteteti a katalógust.

² MONOK István, *A nagyenyedi kollégium 1764. évi katalógusa* = *Fülöp Géza emlékkönyv: művelődéstörténeti és könyvtártudományi írások*, szerk. BARÁTNÉ HAJDU Ágnes, Budapest, ELTE Könyvtártudományi és Informatikai Tanszék, 1999, 127–130.

³ A kéziratot katalógust a nagyenyedi Bethlen-könyvtár kéziratárában őrzik.

⁴ Egyazon művet a szerzői rendszónál, illetve a cím szerinti rendszónál is felvették, így kétszer-háromszor is bejegyzésre került ugyanaz a kiadvány, nem ritka a Liber peregrino idiomate (idegen nyelvű könyv) bejegyzés.

⁵ A Teleki-, illetőleg a Hungarika téka rekonstruálása megtörtént, a katalógus további tékáinak azonosítása folyamatban van.

⁶ Lásd *Erdélyi könyvesházak II.: Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely*, s.a.r. MONOK István, NÉMETH Noémi, TONK Sándor, Szeged, Scriptum Kft., 1991, 117–195.

Az 1752-ben indított katalógus legfrissebb nyomtatványát 1769-ben adták ki (ez Lázár János Szebenben kiadott *Versus mnemonici* című műve⁷), amelyet Teleki József tékájába soroltak. Mivel Teleki József 1732-ben elhunyt, elképzelhető, hogy a könyv a Teleki család valamelyik tagjának adományaként került az enyedi könyvtárba, s ennek apropóján osztották be a Teleki-tékához. A katalógust tehát 1769-ig folyamatosan kiegészítették.

A kollégium könyvtárában a katalógus vezetése a kinevezett professzor irányítása, illetőleg felügyelete alatt, a diákkönyvtáros feladatai közé tartozott. Az 1752. esztendőben indított regisztrált feltételezhetően Szilágyi Sz. Márton diákkönyvtáros állította össze.⁸ A katalógusban később tett kiegészítéseket már egy másik kézírással végezték, valószínű az 1764-es katalógust összeállító kisbaconi Benedek András, hiszen értelemszerűen ő ismerte leginkább a gyűjtemény összetételét.

A könyvjegyzékek összeállításának időszakában, vagyis 1752–1769 között, három professzor oktatott a kollégiumban: Ajtai Abód Mihály (1704–1776), Vásárhelyi Tőke István (1697–1768), illetőleg Borosnyai Nagy Zsigmond (1704–1774). Bod Péter (1712–1769) *Magyar Athenásából* tudjuk, hogy Ajtai Abód Mihály nevéhez fűződik a kollégium „bibliothekájának jobb rendben való állítása”, illetve gondja volt annak folyamatos bővítésére is.⁹ Elképzelhető, hogy ő volt a kezdeményezője a könyvtári katalógusok ismételt összeállításának, amelyek az egyre gyarapodó könyvtár nyilvántartásának, és használatának nélkülözhetetlen eszközei lettek. Ugyanakkor Borosnyai Nagy Zsigmond testvérének, az 1738-as pestisjárványban elhunyt Borosnyai Nagy Mártonnak magánkönyvtára szintén Ajtai Abód Mihály közreműködésével került az enyedi könyvtárba, amelyet Theca Borosnyaiana néven vettek nyilvántartásba. Tehát Ajtainak is szívügye lehetett a könyvtár.

A teljes könyvjegyzemény újabb, tudományterület szerinti rendezését Bodola János (1754–1836) 1787-ben kezdődő könyvtárossága idejében alakíthatták ki, ugyanis Benkő Ferenc 1796-ban már a könyvek újabb rendjéről írt. Az állományt ekkor több mint 4.955 kötet alkotta.¹⁰ Ugyancsak Benkő Ferentől tudjuk, hogy a Bethlen-könyvtárban 1796 táján kezdték elkülöníteni a kéziratokat a nyomtatott kiadványoktól. Mindaddig a kéziratokat – mint ahogyan mindhárom 18. századi katalógusban láthatjuk – MS. jelzéssel látták el, és a különböző tékákban a nyomtatványokkal közösen őrizték.

*Catalogus ordinum librorum Illustris Collegiis Alba-N. Enyediensis renovatus sub
B(iblio)Thecariatu Andreae Benedek de K. Batzon Anno MDCCLXIV diebus Julij*¹¹

A Bethlen-könyvtár gyűjteményéről 1764-ben kisbaconi Benedek András diákkönyvtáros újabb katalógust állított össze, amely az állomány tékák szerinti rendjét adja. A könyvtár gyűjteményének polcokon történő elrendezése semmit sem változott, maradt az 1752-es égtájak, illetőleg a proveniencia szerinti beosztás. A katalógus struktúrája a következő volt: a teljes gyűjteményt 10 téka alkotta – Theca prima meridionalis, Theca secunda meridionalis, Theca prima septentrionalis, Theca secunda septentrionalis, Theca prima orientalis, The-

⁷ Gyalakuti LÁZÁR János, *Versus mnemonici summaria et numeros titulorum operis decreti Tripartiti juris consuetudinarii regni Hungariae et principatus Transilvaniae exhibentes metrum concinnante*, Cibinii, 1769.

⁸ Vö. VITA Zsigmond, *A Bethlen Kollégium diákkönyvtárosa a XVII–XIX. században* = *Művelődés és népszolgálat*, Bukarest, Kriterion, 1983, 32.

⁹ BOD Péter, *Magyar Athenas*, Budapest, Magvető, 1982, 251.

¹⁰ BENKŐ Ferenc, *Parnassusi időtöltés*. 1796. *Hetedik darab. Enyedi ritkaságok*, Kolo'sváratt, 1800, 30.

¹¹ Brukenthal Könyvtár – Nagyszeben, Ms. 10.

ca secunda orientalis, Theca tertia orientalis, illetőleg a Theca Banfiniana, Theca Telekiana, Theca Borosnyaiana. Az egyes tékákban a könyvek 9 ordón, vagyis polcon voltak elhelyezve, kivéve a Teleki-tékát, amelyet legnagyobb gyűjteményként 10 polcra osztottak be. Az egyes tékák könyvespolcaira különböző számú könyvek kerültek, ezek száma esetenként akár a száz kötetet is elérte. A katalógusban tehát a gyűjteményt tékákra, a tékákat ordókra osztották, az ordókon belüli sorsszám pedig a nyomtatvány polcon elfoglalt helyét jelölte.

Az egyes könyvek leírása a szerző, illetőleg a cím rövidített változata után, az impreszumot is tartalmazza, a kiadás helyének és idejének megjelölésével. Ily módon a könyvtár 1849-ben sajnálatos módon elpusztult gyűjteményének 18. század közepét tükröző állapota szinte teljes mértékben rekonstruálhatóvá válik. A többkötetes nyomtatványok, kolligátumok esetében minden egyes kötetről külön-külön címfelvétel készült. Ezzel szemben az 1752-es katalógusban a többkötetes könyvek leírását nem választották szét, így a 18. század közepét tükröző gyűjtemény mennyiségének pontos meghatározása csakis az állomány teljes rekonstrukciójának elvégzése után állapítható meg.

Vegyük példaként a Teleki-tékát, amelynek összetételét az 1764-es jegyzék alapján rekonstruálva, pontosan tisztázhattuk. Eszerint 710 művet tartalmazott, 780 kötetben. Rendkívül zavaró az a pontatlanság, amely az 1752. évi katalógus vezetését jellemezte, a jelenséget egyébként már Dankanits Ádám is jelezte. Az 1752. évi jegyzékben Theca Telekiana jelzet alatt 953 címleírás szerepel, amelyből, mint azt korábban jeleztük, az 1764-es katalógusban csupán 710 mű 780 kötete került bejegyzésre. A nem kis különbség egyrészt azzal magyarázható, hogy egyazon címet kétszer is felvettek, a kolligátumok feljegyzése szintén zavart okozhatott. Másrészt az 1752-es katalógusban bejegyzett 58 magyar nyelvű kiadványból csupán 9 címet vettek át az 1764-es jegyzékbe, a fennmaradt 49-et mindenféle megjegyzés nélkül áthúzták. Az 1764-es jegyzék magyar nyelvű könyveinek címleírása szintén át van húzva, mellé a *Translatus in Theca Hungarica* széljegyzetet jegyezték fel. A magyar nyelvű könyvek áthelyezése, az időközben létrehozott Hungarika tékával magyarázható. Kérdés marad, miért nem vették át az 1752-es katalógusból az 1764-be a teljes magyar nyelvű állományt, amelyek ráadásul az 1762-ben összeírt Hungarika Theca katalógusába sem kerültek be.

Az 1764-es katalógus, az 1752-hez hasonlatosan, kiegészítésre szorult, amelyet valószínűleg a soron következő diákkönyvtáros, kézírással végzett. Vita Zsigmond az 1750–1767 közötti időszakban, Szilágyi Sz. Mártonon és Benedek Andráson kívül még két diákkönyvtárost azonosított: Kanyó Lázárt, illetve Lénárt Józsefet.¹² Elképzelhető, hogy valaki közülük végezte a kiegészítéseket.

Dankanits Ádám tanulmányában arra a következtetésre jutott, hogy a Hungarika tékát 1752–1767 között alakították ki, leválasztva a teljes állományból a magyar nyelvű könyveket.¹³ Téves meglátása egyrészt azzal magyarázható, hogy nem volt tudomása az 1764-es katalógusról, így nem állt módjában pontosan azonosítani annak legfrissebb, 1769-es kiadványát, amely azt támasztja alá, hogy a katalógust eddig vezették. A magyar nyelvű könyvek egy részét 1764 után valóban leválasztották az egyes tékákból, ugyanis az 1764-es katalógus magyar nyelvű könyveinek egy része mellé, a katalógust kiegészítő diákkönyvtáros, a *Translatus in Theca Hungarica* bejegyzést tette. A Hungarika téka alapját azonban Árva Bethlen Kata könyvtára alkotta, amelyet külön őriztek és tartottak nyilván, s 1764 után valószínű ehhez az állományhoz társították az egyes tékákból leválasztott magyar nyelvű kiadványokat.

¹² VITA, 32.

¹³ DANKANITS, 43.

A fentiekben felsorolt négy adomány közül az 1759-ben elhunyt Árva Bethlen Kata Magyar Bibliothékája került legutóbb a Bethlen-könyvtár tulajdonába. Könyvtárára vonatkozó, 1757-ben, Olthévízen keltezett végrendeletéből¹⁴ kiderült, hogy könyvtárának nagy részét ekkor már átszállította Enyedre, s az otthonában maradt könyvekről is úgy rendelkezett, hogy halála után azokat is az enyedi könyvtárba juttassák. Az enyedi könyvtárnak szánt teljes gyűjteményről Olthévízen könyvjegyzék készült, amely mint kiderült, nem azonos a nemrég előkerült két jegyzékkel.

Az Árva Bethlen Kata Enyedre került könyvadományáról készült összeírás mögött gyaníthatóan Ajtai Abód Mihály állt, akinek két éves hollandiai tanulmányútját Bethlen Kata is támogatta, s 1735–1737 között az olthévízi udvar lelkészi feladatait is ellátta, így az enyedi kollégium professzoraként tudomása volt a gyűjtemény kiemelt jelentőségéről. A Benkő József (1740–1814) kézirat-kolligátumából¹⁵ előkerült, egymás mellé fűzött két könyvjegyzék arról tanúskodik, hogy már kezdetben az a szándék vezette a könyvek regisztrálóját, hogy a Hungarika téka külön nyilvántartásba kerüljön. Ezt támasztja alá a könyvjegyzékeknek az 1752-es, illetőleg 1764-es katalógusoktól eltérő formátuma.

A Hungarika téka két különálló könyvjegyzéke közül az egyik betűrendben sorolja a gyűjteményt, címe nincs, keltezése adott: Nagyenyed, 1762. szeptember 16. A 390 művet tartalmazó összeírást Benkő József valószínűleg még enyedi diákoskodása¹⁶ idején készíthetette. A jegyzék datálása ugyan az 1762. év, ám Benkő bejegyezte saját, első nyomtatásban megjelenő, latin nyelvből fordított verses diákkori munkáját, a *Bonóniai Mesét*, amelyet Nagyenyeden 1764-ben nyomtattak ki. A jegyzék szerzői betűrendben sorolt címléírásai a szerzőt, a rövidített címet, legtöbb esetben az impresszumot foglalják magukban. A Bethlen Kata halálát követően kiadott művek betűrendbe sorolva és nem a jegyzék pótlásaként jelennek meg, ami azt valószínűsíti, hogy nem Bethlen Kata enyedi könyvadományával érkező listával állunk szemben.

A könyvjegyzék egyik izgalmasnak tűnő újdonsága a ponyvanyomtatványok jelenléte, amelyek egyik korábbi, Bod Péter által összeállított katalógusban sem bukkannak fel. Benkő József ezeknek a nyomtatványoknak a címléírásai mellé a tartalmukra vonatkozó annotációkat fűzött.¹⁷ Emellett olyan kéziratok kerültek bejegyzésre, amelyekkel Bethlen Kata gyűjteménye kapcsán eddig nem találkoztunk.¹⁸

A második kéziratos könyvjegyzék fejlécén a *Theca Hungarica* cím szerepel, keltezése nincs, legfrissebb nyomtatványa 1762-es kiadású (Mátyus István: *Diaetetica...*, Kolozsvár, Páldi István, 1762). A katalógus struktúrája azonos az 1764. évi katalóguséval, a gyűjteményt hat ordóba sorolták, amelyek összességükben 401 művet tartalmaztak 429 kötetben, ebből 12 kézirat. Egybevetve a két hungarika könyvjegyzéket kiderült, hogy a betűrendes jegyzékekben mintegy 62 olyan mű szerepel, amelyet a *Theca Hungarica* nem regisztrált, közöttük olyan kiadványok is előfordulnak, amelyek ebben az időszakban bizonyíthatóan már

¹⁴ SZÁDECZKY–KARDOSS Lajos, *Széki Gróf Teleki József özvegye Bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése: 1700–1759, I–II.*, Bp., 1922–1923, 573.

¹⁵ BENKŐ József, *Collectaria ad res Transilvanicas facientia*, Tom. 14. in Quatro, Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Ms. 1369.

¹⁶ Benkő József 1761–1766 között volta nagyenyedi Bethlen-kollégium diákja.

¹⁷ Lásd erre vonatkozóan RÁCZ Emese, *Benkő József nagyenyedi hungarika könyvjegyzéke* = MKsz, 132(2016) 3, 284–297.

¹⁸ Pl. Szent Makárius legendája.

az enyedi Bethlen-könyvtár tulajdonát képezték. Úgy tűnik tehát, hogy a *Hungarika téka* tényleges gyűjteménye a két jegyzék egybevetéséből kerekedik ki, ennek alapján 1762 körül összesen 466 művet tartalmazhatott 494 kötetben. Fellapozva a két könyvjegyzéket, 11 olyan címmel találkozunk, amelyeket a Bethlen Kata halálát követő években, vagyis 1760–1764 között adtak ki, így ezek semmiképp sem tartozhattak gyűjteményébe. Provenienciájukat illetően csak feltevéseink vannak: az 1759. év után kiadott könyvek közül három kötet Bod Péter műve, így az is elképzelhető, hogy patrónája halála után annak könyvtárához csatolta saját műveit.

A *Hungarika téka* jegyzéke nem tartalmazta az 1752., illetve 1764. évi katalógusok magyar nyelvű kiadványait. Például Lethenyei István (1588–1653) evangélikus lelkész *Az szentírásbeli hitünk ágainak rövid összeszedése* (Csepreg, 1635) című műve Teleki József könyvtárából került az enyedi könyvtárba. A nyomtatványnak az 1752-es katalógusba bejegyzett raktári jelzete: Th. Teleki ordo 9. Lib. 37, amelyet később keresztülhúztak, és semmiféle megjegyzést nem fűztek hozzá. Ha visszakeressük az 1764-es katalógusban a megadott jelzetet, Horn Georg, *Orbis politicus...* (Lugduni Batavorum, 1568) című munkáját találjuk. Az 1762-ben összeállított hungarikajegyzékek egyikében sem fedezhető fel a fent említett mű. Hasonló a helyzet Lorántffy Zsuzsanna *Mózes és a proféták* című, 1641-ben kiadott munkájával, amely szintén Teleki József adományaként került a gyűjteménybe, s egyik hungarika-összeírás sem jegyzi. Ez a két példa megerősíti azt a felvetésünket, miszerint az egyes tékák magyar nyelvű könyveit a hungarikajegyzékek összeállítása után, valamikor 1764–1769 között különítették el. Meglepő egyébként, hogy Teleki József saját könyvtárának magyar nyelvű könyvei közül nem adta át feleségének azokat a magyar nyomtatványokat, amelyek hiányoztak gyűjteményéből.

Összességként igazolást nyert az a megállapítás, mely szerint az enyedi Bethlen-kollégium könyvtára a korabeli Erdély egyik legjelentősebb protestáns iskolai gyűjteménye volt. A sajnálatos módon 1849-ben jórészt elpusztult állomány a fennmaradt katalógusok jóvoltából szinte teljes mértékben rekonstruálható. A 18. század közepén több alkalommal (1752, 1762, 1764) is nyilvántartásba vették a könyvállományt, az ekkor beérkezett főúri hagyatékok (Bánffy Zsigmond, Teleki József, Bethlen Kata) miatt. Később olyan jelentős professzori hagyatékok kerültek a könyvtárba, mint Ajtai Abód Mihály, Pápai Páriz Imre, Benkő Ferenc és a két Kováts József könyvei,¹⁹ illetőleg Bod Péter vagy Zágoni Gábor orvosi könyveket tartalmazó gyűjteménye (1787).²⁰

¹⁹ NAGY Géza, *A Bethlen-kollégium tudományos gyűjteményeinek története*, Kolozsvár, Minerva Nyomdai és Irodalmi Műintézet Rt., 1947, 1–18.

²⁰ VITA Zsigmond, *Zágoni Gábor könyvtárának maradványai az enyedi Bethlen-Könyvtárban = Könyv és könyvtár*, II., Bp., Tankönyvkiadó, 1961, 169–173.

A harántoktáv alakú albumok poétikája (2.)

Jelen tanulmányunkat egy korábban német nyelven publikált dolgozatunk jelentősen átgyúrt, „továbbírt” verziójának szánjuk.¹ Az átdolgozásra elsősorban nem azért került sor, mert a 2001-es verzióban benne maradt egy súlyos hiba², hanem mert az emlékkönyvekbe való beírás poétikáját illetően egykor kifejtett elképzeléseinket a korábbinál lényegesen nagyobb forrásanyaggal tudtuk szembesíteni. Az *Inscriptiones Alborum Amicorum* folyamatosan bővülő adatbázisáról van szó, mely 2003 óta érhető el az interneten, s jelenleg több, mint 12.000 albumbejegyzés adatait tartalmazza.³ 2001-ben viszont még csak 400 autográfval gazdálkodtunk, melyeket (hungarika jellegű emlékkönyvi bejegyzések után kutatva) a weimari Herzogin Anna Amalia Bibliothek gyűjteményében találtuk.⁴ Ráadásul az azóta eltelt másfél évtizedben az albumokra irányuló érdeklődés igencsak megnőtt, jelentős mértékben az interneten elérhető különböző adatbázisok nyújtotta lehetőségeknek köszönhetően. 2003-ban megjelent Werner Wilhelm Schnabel monográfiája, mely egyfajta mérföldkőnek tekinthető az újabb kutatások történetében.⁵ E nagyszabású vállalkozás forrásbázisát az a gigantikus bejegyzésgyűjtemény képezte, melyet Schnabel maga is egy adatbázisban publikál.⁶ Az RAA jelenleg 24.000 emlékkönyv bibliográfiai leírását, valamint 210.000 bejegyzés adatait tartalmazza.⁷ Óriási segítséget jelent még, hogy a külföldi, elsősorban német könyvtárak sorra teszik elérhetővé a gyűjteményeikben található bejegyzések digitalizált változatait, nem ritkán az egyes bejegyzéseket is leíró metaadatok kíséretében. Az így hozzáférhetővé vált információk pedig lényegesen megkönnyebítették az adatbázisunkba is felvett bejegyzések értelmezését.

Dolgozatunkban elsősorban harántoktáv alakú albumokkal fogunk foglalkozni, minthogy az albumhasználók körében ez a formátum rendkívül népszerű volt. Az ilyen „Stammbuchok” általában nem nyomtatott könyvek, előregyártott emblémák, idézetek nem befolyásolják a bejegyzőt. Egyszerű, kis méretű, eredetileg üres lapokból álló füzetekről lesz tehát szó, melyek jól elérnek a peregrinusok poggyászában, bármikor előkaphatók, ha használatukra alkalom adódik. A Grimm-szótár szerint külön gúnyos, argó kifejezés létezett az albumát mindig és mindenhol magával hurcoló albumtulajdonosok megjelölésére

¹ A mondott dolgozat: KATONA Tünde, LATZKOVITS Miklós, *Die Poetik der Stammbücher in Queroktav (Überlegungen anhand der Weimarer Stammbuchsammlung)* = „swer sinen vriunt behaltet, daz ist lobelich” Festschrift für András Vizkelety zum 70. Geburtstag, Hrsg. v. Márta NAGY und László JÓNÁCSIK, Piliscsaba–Budapest, 2001, 289–301.

² A soproni Sigismund Christian Zech egyik 1749. szeptember 15-én Ulmban kelt bejegyzéséről tévesen azt állítottuk, hogy az Wilhelm Anton Sapper emlékkönyvében olvasható. A bejegyzéssel kapcsolatos okfejtéseink ebből adódóan értelmetlenek. Vö.: KATONA, LATZKOVITS, i. m., 300–301.

³ Internetcím: <http://iaa.bibl.u-szeged.hu/> DOI: 10.14232/iaa; a továbbiakban IAA.

⁴ A továbbiakban HAAB.

⁵ Werner Wilhelm SCHNABEL, *Das Stammbuch: Konstitution und Geschichte einer textsortenbezogenen Sammelform bis ins erste Drittel des 18. Jahrhunderts*, Tübingen, De Gruyter, 2003 (Frühe Neuzeit, 78).

⁶ Repertorium Alborum Amicorum. Internetcím: <http://www.raa.phil.uni-erlangen.de/>; a továbbiakban RAA.

⁷ Megjegyzendő, hogy az egyes bejegyzések leírásakor Schnabel egészen más munkamódszert követ, mint amit mi alkalmaztunk az IAA építése során. Az RAA adatai egyszerűen a szakirodalomból származnak, jobbra mindenféle kontroll nélkül. Autopszián alapuló adatközlésre persze ilyen nagy anyagmennyiség esetében nincs is mód.

(„Stammbuchreiter”), akik folyamatosan mindenkitől bejegyzéseket kunyeráltak.⁸ Olykor közeli hozzátartozóiktól, barátaiktól, olykor meg különböző hírességektől, akikkel sem korábban, sem később nem találkoztak soha. A Stammbuchok iránt különleges érdeklődést tanúsító Goethe *Faust*jában maga is megörökített egy ilyen jelenetet, melyben az egyetemre frissen érkezett diák albumába (Faust helyett) Mephistopheles jegyez be egy Vulgata-idézetet.⁹

Az egyes bejegyzések tehát esetenként igen eltérő apropóból születnek. Ami viszont többnyire közös bennük, az a pillanat megörökítésére való törekvés. Olyanok ezek az emlékkönyvek, mint manapság a fotóalbumok.¹⁰ Jellemző, hogy az egyik leggyakoribb album-típus a „peregrinációs album”. A nagy utazás, sokak életének egyetlen igazi utazása előtt az egyetemre készülő fiatalok beszerzik a tiszta, fehér lapokból álló könyvecskét, melyet a következő, s legtöbbször számára sorsdöntő néhány év során lehetőleg minél több értékes bejegyzéssel igyekeznek majd megtölteni. Ezekhez aztán különféle megjegyzéseket is fűznek (fotók hátoldalán lehet olvasni hasonlókat), mint például Újfalvi Imre, aki a 16–17. század fordulóján látogat el több nyugat-európai egyetemre.¹¹ E „széjegyzetek mindig ... utalnak az akkor szerzett ismerős foglalkozására, néhány esetben arra a helyre, ahol akkor járt ... két másik esetben a helyhez fűződő közelmúltbeli történelmi eseményre utal, egyszer ... tájélményre”.¹² A Stammbuchokról a 18. század elején disszertációt publikáló Michael Lilienthal említést tesz a franekeri orientalista, Jakob Rhenferd albumáról, melyet példaadó módon vezetettnek állít, minthogy Rhenferd a diákjaitól származó bejegyzések mellé az egykori peregrinus műveltségét, tanulmányait, magaviseletét és erkölceit illető jegyzeteket fűzött.¹³ A weimari gyűjtemény egy magyar szempontból is érdekes darabjának tulajdonosa, Johann Wolf a bejegyzések tíz százalékát annotálja utólag, jobbára az egykori bejegyző halálának dátumát jelezve.¹⁴

Néha persze az is előfordul, hogy a megörökített esemény (mondjuk egy véletlenszerű találkozás, egy diáktárshoz fűződő barátság) később teljesen átértékelődik. Ez történt Michael Schöllkopf esetében, aki wittenbergi diáktársától, a soproni Abraham Ägidius Dobnertől gyűjtött be egy bejegyzést.¹⁵ Dobner – rövid altdorfi és jénai diákoskodása után – alig néhány hónapja, 1712 áprilisában iratkozott be az egyetemre. Hithű lutheránus, egy

⁸ *Deutsches Wörterbuch* von Jacob und Wilhelm GRIMM, Bearbeitet von M. HEYNE, Br. CROME, H. MEYER, H. SEEDORF, Bd. 10., Abteilung II., Teil I., Leipzig, 1919, Spalte 648.

⁹ *Faust* I. 1869–2049.

¹⁰ A 18. századi emlékkönyvekben árnykép formájában gyakran ténylegesen is megtalálható a bejegyzők portréja, sőt, egyes albumok szabályos árnyképgyűjteménynek is tűnnek. A peregrinációja során két emlékkönyvet is vezető Berzeviczy Gergely pedig nem csupán albumaiban kedvelte az efféle képeket, de maga is profi árnyképkészítő lehetett. Vö.: Erika WAGNER, Ulrich JOOST, *Göttinger Profile zwischen Aufklärung und Romantik. 41 Silhouetten gesammelt von Georgius Franz von Berzeviczy in Göttingen 1784–1786*, Neustadt (Dosse), 2011. A kiadványról fontos recenziót publikált Rab Irén magyar és német nyelven is: Magyar Könyvszemle, 2014, 289–291. és H.Soz. Kult. (2015. 11. 17.) Internetcím: <http://www.hsozkult.de/publicationreview/id/rezbuecher-25126>

¹¹ Lelőhelye: Országos Széchényi Könyvtár, Oct. Lat. 150.

¹² KESERŰ Bálint, *Újfalvi Imre és az európai „későhumanista ellenzék”, Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, 1969. (IX.) 3–46., 8.

¹³ Michael LILIENTHAL, *Schediasma Critico-Literarium De Philothecis Varioque earundem Usu et Abusu, vulgo von Stamm-Büchern*, Königsberg, 1712., 15. (Lilienthal dolgozatának hasonló kiadását ld.: *Stammbücher als kulturhistorische Quellen*, Wolfenbütteler Forschungen, Bd. 11. München, 1981., 239–298.)

¹⁴ HAAB, Stb. 146. Wolf albuma az 1580 és 1594 közti másfél évtizedből őrzött meg különféle autográfokat. Érdekességét elsősorban az adja, hogy a szinte kivétel nélkül címerábrával ellátott bejegyzések jelentős része a magyarországi katolikus felsőpapság képviselőitől, illetve az azok környezetében tevékenykedő hivatalnokoktól származik. Sőt, a bejegyzők jobbára a katolicizmus jezsuitabarát, vallási szempontból meglehetősen türelmetlen hívei közé tartoznak.

¹⁵ IAA, 113. (HAAB, Stb. 57.)

évvél később a magiszteri címet is megszerzi.¹⁶ Az albumba 1712. június 20-án Augustinust idézve írt be. Schöllkopf később többszörösen áthúzta Dobner nevét, mely alá a következő megjegyzést biggyesztette: „*Deletur Apostata.*” Időközben ugyanis Dobner katolikus hitre tért, sőt, 1719-től rendszeresen vitairatokat publikált a lutheránusok ellen,¹⁷ és Schöllkopf számára nyilván tűrhetetlen volt, hogy annyi becses autográf mellett albuma egy ilyen ember kézírását is megőrizze. Míg azonban egy fotóalbumból az egyes képek könnyűszerrel eltávolíthatók, vérmérséklettől függően akár össze is téphetők, addig az albumtulajdonosok keze ilyen esetekben meg van kötve, hisz a lap túloldalán olvasható bejegyzéshez ragaszkodnak.¹⁸ Nem marad más hátra, mint a satírozás ...

A bejegyzés mindig legalább két ember munkája. Egyrészt természetesen a bejegyzőé, másrészt viszont a tulajdonosé, aki egy adott pillanatot megörökítésre méltónak kiválaszt. A feladatot azonban ennél közelebből is meghatározza, ha mással nem, hát a felkínált album formátumával. Ha egy álló, mondjuk nyolcadrét alakú emlékkönyvbe – a tulajdonos kívánásának megfelelően – címereiket festik meg a bejegyzők, akkor a befestett ábra középpontja az oldal középpontjánál valamivel feljebb fog elhelyezkedni. A bejegyző szimbóluma így a címerábra fölött, egy viszonylag keskeny, vízszintes sávban lesz olvasható, a dedikáció és az aláírás pedig az ábra alatt, egy némileg szélesebb sávban. Ha az album tulajdonosa nem kifejezetten címerek gyűjtésére szakosodik, akkor több hely jut a szöveges részeknek, de a bejegyzők ilyenkor is természetes módon építkeznek „fölülről lefelé”, tehát az oldalt láthatatlan vízszintes vonalakkal osztják eltérő méretű parcellákra, s a különböző szövegegységeket ilyen parcellákban helyezik el. Harántoktáv alakú albumok esetében ez a fajta „építkezés” nem működik, az oldal struktúrája a formátumból adódóan eleve másképp alakul.

Mínthogy a bejegyzések eltérő funkciójú szövegrészekből épülnek fel, könnyűszerrel megoldható volt ezek funkció szerinti tényleges elkülönítése. A harántoktáv alakú albumok esetében például a keltezés és aláírás rendszeresen elkülönül, vagyis kerül más-más parcellába. Az aláírás (nem ritkán a származás és a foglalkozás pontos megjelölésével együtt) az oldal jobb alsó sarkában kap helyet, a keltezés ugyancsak alul, a bal alsó sarokban. Ha a bejegyző használ szimbólumot, akkor azt a keltezés fölött (vagy alatt) fogja elhelyezni, a dedikáció pedig szinte törvényszerűen a jobb oldalon, az aláírás fölött lesz olvasható. A bejegyzés „szövegtörzse” (többnyire ismert aforizma, idézet, ezek fordítása, parafrázisa stb.) ezen szerkezeti egységek fölött, az oldal legfelső, széles sávjában nyer elhelyezést.¹⁹ Természetesen a harántoktáv alakú albumok nem minden bejegyzése ilyen felépítésű, de ez a hármas tagolás valóban mintaértékű, s a két alsó, valamint az ezek fölött elhelyezkedő harmadik parcella feltöltésére is nagyjából az említett szerkezeti egységeket szokás használni. Hogy ezen szerkezeti egységek a bejegyző üzenetének közvetítése szempontjából valóban eltérő funkciójúak, az nyilvánvalóvá válik, ha egyazon személy több (különböző albumokban olvasható) bejegyzését is megvizsgáljuk.

¹⁶ A jénai egyetemre 1711-ben, a téli szemeszterben iratkozott be. MOKOS Gyula, *Magyarországi tanulók a jénai egyetemen*, Magyarországi tanulók külföldön 1. Bp., 1890, 37.

¹⁷ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái* I–XIV, Bp., 1891–1914, II, 911–912.; ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, 3. javított és bővített kiadás, Bp., 1977, 153.

¹⁸ Schöllkopf például a zsolnai Parvi András bejegyzéséhez (IAA, 107.), mely tehát az album 127v. oldalán olvasható.

¹⁹ Jelölésére (az IAA gyakorlatához is igazodva) az alábbiakban az „*inscriptio*” terminust fogjuk használni. (Schnabel korábban hivatkozott és valóban alapvető monográfiájában ugyanezt a szerkezeti egységet a „*Textteil*” kifejezés jelöli. Nála az „*Inskription*” terminus teljesen más értelemben fordul elő.)

A bejegyzők ugyanis a különböző parcellák feltöltésére részben mindig azonos szöveget használnak, vagyis a bejegyzések bizonyos elemei, többnyire semmiféle személyes („ad situationem”, „ad personam”) jelleggel nem rendelkeznek. Természetesen ilyen maga az aláírás, a szimbólum, de szinte mindig ilyen maga a dedikáció is. Az ajánlás hangneméből tehát csak nagyon ritkán, kivételes esetekben lehet következtetni bejegyző és albumtulajdonos egymáshoz való viszonyára, hisz a kötelezően használt szuperlatívuszok, előre kiszámított, udvariaskodó formulák eltakarják az egykori érzelmeket.

A soproni Németh Ádám 1764 szeptemberében Altdorfban jegyez be Elias Bauer albumába.²⁰ A jobb alsó parcellában, szabályosan elhelyezett dedikációja így hangzik:

„*Praenobilissimo, nec non Doctissimo Domino Albi hujus Possessori, Amico aestumatis-simo cum voto omnigenae prosperitatis haec pauca in sempiternam sui memoriam apponere voluit.*”

Néhány nappal később, s ugyancsak Altdorfban Németh egy másik albumot vesz a kezé-be.²¹ Ott olvasható dedikációja pedig szinte szóról szóra egyezik az imént idézettel:

„*Praenobilissimo, nec non Doctissimo Domino A(lbi) h(ujus) P(ossessori), Fautori et Amico prae ceteris aestumatissimo cum voto omnigenae prosperitatis his paucis memoriam sui enixe commendare pergit.*”

A Németh által használt dedikációs formulákat persze mások is alkalmazzák, a sort akár a végtelenségig folytathatnánk. Vagyis a jobb alsó parcellába kerülő szöveg általában alkalomsemleges, a bejegyző tulajdonoshoz szóló, „direkt” üzenetének közvetítése szempont-jából semmiféle jelentősége nincs. Az oldal legszélesebb, felső sávját viszont mindig más és más szövegrészekkel szokás feltölteni, tehát a mondott üzenetet is ezen szövegrészeknek kell hordozniuk, például egy mindenki által jól ismert gnómának, egy Horatius-idézetnek vagy egy bibliai citátumnak. A bejegyzés azonban nem csak üzenet. Legalább ennyire ön-reprezentáció is egyben, és ilyen célokra – mint azt látni fogjuk – tulajdonképpen minden szerkezeti egysége felhasználható.

Az üzenet

A soproni Németh Ádám Elias Bauer albumában található, imént már említett bejegyzése jól illusztrálja a felső parcellában elhelyezett szöveg alkalomhoz kötött, személyes jellegét. A Németh által kiválasztott idézet így hangzik:

„*Q(uaestio): Cur moritur homo, cui crescit salvia in horto?*

R(esponsio): Contra vim mortis non est medicamen in hortis.”²²

E kérdés-felelet formában megfogalmazott bölcsesség természetesen idézet, ahogy általában az inscriptiók. Az étkezési tanácsokat, higiénés előírásokat megverselő *Regimen sanitatis Salernitanum* című tankölteményből való, egy praktikus céllal és elsősorban az orvoslás iránt érdeklődők számára készült középkori opusból.²³ Németh ugyan teológusnak tanult

²⁰ IAA, 77. (HAAB, Stb. 14.) Németh egyébként hibásan keltezte bejegyzését: „Altorfi Noricorum, d(ie) 14. Septembris MDCLXIV.” A római számokkal megadott évszámból tehát egy ’C’ kimaradt. A soproni fiatalember mindazonáltal 1762. október 2-án immatrikulált Altdorfban. Ld.: TAR Attila, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon, 1694–1789*, Bp., ELTE, 2004 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 11), 76.

²¹ IAA, 161. (HAAB, Stb. 421.)

²² Kérdés: *Miért hal meg az ember, ha zsálya nő a kertjében?* / Válasz: *A halál ereje ellen nincs orvosság a kertben.*

²³ Első nyomtatott szövegkiadása (melyet később rengeteg, részben átdolgozott editio követett) 1480-ban jelent meg Velencében. A Németh által citált szöveghely: Caput LX. 1–2. Az IAA-ban egyébként jelenleg öt *Regimen* citáló bejegyzés található. Ezek kivétel nélkül a 18. század második feléből valók. Természetesen orvosok is idézik,

Altdorfban, az album tulajdonosa viszont orvosnak készült ugyanott – egy igen erős orvosi fakultással működő egyetemen –, s később valóban orvosi praxist is folytatott.²⁴ Hogy a teológusnak és orvosnak készülő két diák között miféle eszmecserék folytak, azt persze nem tudhatjuk. Ekkoriban azonban, tehát az orvoslás mai értelemben vett szaktudománnyá válásának időszakában egy orvos látásmódja már szakmájából adódóan is lényegesen különbözhetett egy teológusétól, ami természetes módon vezethetett különféle vitákhoz a két peregrinus (orvos és teológus) között. Németh „üzenete”, hogy ti. a halál ereje ellen nem használ semmiféle medicina, vélhetőleg efféle beszélgetésekre utal, sőt, a dolognak talán némi ironikus felhangja is van, tekintettel arra, hogy az általa használt citátum a *Regimen*ből származik.

A feladat tehát – egy unusig ismert gnómát úgy felhasználni, hogy az inscriptionának épp ezáltal legyen személyes jellege – valójában nem feltétlenül könnyű. A felső parcellába kerülő szöveget ezért a bejegyzők gyakran két (vagy több, olykor kifejezetten sok) különálló egységre is osztják, s a bejegyzett citátumot gyakran követi a (sokszor valamiféle nyelvi leleményre építő) megfejtés. A Jakob Schultes albumába 1755. március 5-én bejegyző Perlaki Gábor is ezt a technikát alkalmazza.²⁵ Az inscriptio felső sávjában olvasható szövege jól láthatóan kettős osztatú. Perlaki rögtön egy Cicerónak aposztrofált gnómával indít, ez a felső parcellába írt szöveg első egysége:

„Non nobis solum nati sumus, ortusque nostri partem sibi vindicat patria, partem parentes, partem amici.”

A kiválasztott szövegrészlet, miszerint „nem kizárólag a saját örömünkre születünk, de hazánk, szüleink és barátaink hasznára is”, eleve kínálja magát az albumokban történő felhasználásra. Perlaki tehát bizonyos értelemben kényelmes megoldást választott. Másrészt viszont épp ellenkezőleg, nagyon nehezet. Tudniillik az általa citált közhely széles körű felhasználási lehetőségei miatt óriási népszerűségnek örvendett, hisz bármilyen helyzetben elsűthető volt, ha a barátság, hála, például mecénások iránt érzett hála érzésének kifejezése szükségessé vált.²⁶ Utóbbi illusztrálására az 1590-es évekből két olyan levelet idézünk, melyek a Thurzó-alapítvány egykori ösztöndíjasaitól származnak. E levelek szerzői egyetemi tanulmányokat folytattak Wittenbergben, s közben jelentéseket küldöztek mecénásukhoz, Lőcse városának tanácsához. A Perlaki által idézett gnómát mindketten alkalmazzák. Stephanus Xylander (a majdani püspök) egyenesen ezzel a közhellyel indítja 1592 februárjában keltezett levelét,²⁷ sőt, biztos, ami biztos alapon az egyik következő mondatban még a gnóma saját maga által írott, a lényegét hangsúlyozó parafrázisát is megadja: „*Quam pulcerrimam sententiam cum imis reponerem sensibus, atque magis accurate ruminarem, statui omni cura enitendum, ut, qui honestatem propositam haberem, ortum meum non solum parentibus, sed*

például Benedek János egy 1772-ben Désen kelt autográfjában. Vö.: IAA, 6074.

²⁴ Hans Henning-Konrad KRATZSCH, *Stammbücher aus der Zentralbibliothek der deutschen Klassik Weimar*, Ausstellungskatalog Schloß Burgk, Pirkheimer-Kabinett (Katalog 27), o.O., 1988, 47.

²⁵ IAA, 115. (HAAB, Stb 58.) Perlaki 1754-től tanult Helmstedtben. Személyéről ld.: PAYR Sándor, *A Perlakyak négyszázados ároni háza*, Bp., 1905, 37–43.; ZOVÁNYI, i. m., 468. Perlaki saját albumában egyébként Jakob Schultestől nem található bejegyzés.

²⁶ Az IAA-ban feldolgozott bejegyzésekben ennek megfelelően (Perlakin kívül) eddig hétszer idézték: az erdélyi Georgius Thomae 1649-ben (IAA, 4304); a német Christian Johann Cochius 1717-ben (IAA, 3615); a szintén erdélyi Georg Schobell 1769-ben (IAA, 5666); a svájci Johann Rudolf Ulrich 1778-ban (IAA, 7665); Ürményi József 1781-ben (IAA, 8429); Rakovitz János 1787-ben (IAA, 2931); a neves német teológus és pedagógus, August Hermann Niemeyer szintén 1787-ben (IAA, 2900).

²⁷ *Lőcsei stipendiánsok és literátusok*, S. a. r. KATONA Tünde és LATZKOVITS Miklós, Szeged, 1990 (Fontes Rerum Scholasticarum II/I.), 144–145.

etiam patriae, quibuscunque possim rationibus, compensarem”.²⁸ Néhány évvel később, 1596-ban Daniel Tophan (Topfhan) szintén hasonló eljárást követ, s a gnómát ő is levele első mondatai közt elhelyezve idézi.²⁹

A Jakob Schultes albumába beíró Perlaki épp ezért volt nehéz helyzetben. Mert bár a gnóma barátságra történő hivatkozása elvben megkönnyíthette volna a felhasználást, a citátum túlzott népszerűsége mindenképpen a bejegyzés személyes, intim jellege ellen hatott. Perlaki a problémát zseniálisan oldotta meg. A felső parcellába írt második szövegegységben ugyanis egy játékos, akár virtuóznak is mondható verszetben magyarra fordítja, pontosabban parafrázálja az eredeti cicerói gnómát:

„Sasban	Sajáttýához	Sok s nagy a’	Szorgóság,
Csekély	Csókában is	Csunya a’	Csalárdság,
Hattyuban	Helyéhez	Hiv a’	Hajlandóság,
Van	Verébben	Verébhez	Való barátság,
Lehet mindezekben	Lelkem	Letzkét	Látni,
Tarsaság	Tabláját	Tekéntni s	Találni,
Ezekként kell	Elni	Egyess	Egben álni,
Szülének	S hazánk	S társunk mellől el	Sem válni.”

Első pillantásra látszik, hogy a vers kompozíciójának legfőbb szervezőeleme (az akrosztichon és a három mezosztichon révén) az albumtulajdonos neve. Schultes nyilván nem tudott magyarul, de ezt természetesen ettől függetlenül is pontosan értette. A gnóma eredeti, latin változatáról biztosan állítható, hogy az (népszerűsége okán) tényleges „ad personam” jelleggel kevéssé rendelkezhetett, ám a magyar nyelvű parafrázisról ugyanezt már nem lehet elmondani. És valószínű, hogy Schultes ezt is megértette.

Míg tehát az albumtulajdonosok nevének dedikációba történő beemelése (a dedikációkra jellemző beszédhelyzetnél fogva) többnyire semmiféle jelentőséggel sem bírt, addig ugyanez a megoldás az inscriptióban igen hatékonynak bizonyult. Az eljárás alkalmazható volt akkor is, ha valaki (szemben Perlakival) nem kívánt túl nagy energiát fordítani egy bejegyzésre. A legegyszerűbb megoldás a névcseré volt. Ehhez egy olyan idézet kellett, melyben eleve szerepelt egy megszólítás vagy legalábbis valamilyen személynév, verses idézetek esetében lehetőleg olyan, amelyik az albumtulajdonos nevével metrikai szempontból is harmonizált. Az Intze B. Sámuel albumába³⁰ 1785. júliusában Pesten beíró joghallgató, Georg Miller egy Albrecht von Haller-költeményt választott erre a célra, s az általa citált, sztoikus életbölcsséget közvetítő sorok közül az egyikben az ott eredetileg szereplő „Damon” nevet az „I - -” formulára cserélte, amely természetesen Intze nevét helyettesíti.³¹ Szabó Pál egy 1779-es leideni inscriptiójában, mely Katona Imre albumában olvasható, Jacobus Pontanus

²⁸ A Perlaki és a löcsei ösztöndíjasok által felhasznált gnóma általuk idézett formájában egyébként nem Cicerótól származik. Cicero a *De officiis* szövegében maga is Platónra hivatkozik, ráadásul csupán a hazát és a barátokat emlegetve, mint akik életünk egy részére igényt tartanak, *De officiis* I. 7. 22. Platón az, aki Archütaszhoz írt, 9. levelében (amit ma különben már nem sorolnak a hiteles Platón-levelek közé) a haza és a barátok mellett eredetileg a szülőkről is beszél. A Platón és Cicerót egyaránt emlegető Xylander egyébként bővebben idézi Cicerót, mint Perlaki, s levelébe folytatódóan beépíti a *De officiis* következő mondatát is, jöllehet a sztoikusokra – szemben Ciceróval – már nem utal.

²⁹ *Löcsei stipendiánsok, i. m.*, 185–187. Platónra Tophan is utal.

³⁰ IAA, 9108. (Biblioteca Universitara Lucian Blaga, MS 668.) Vö.: SZABÓ Miklós, SZÖGI László, *Erdélyi peregrinusok: Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849*, Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 1998., 1839.

³¹ Vö.: Albrecht von HALLER, *Die Tugend*, 41–48. Az ominózus sor eredetileg: „Drum, o Damon! gehst mir nicht nach Willen”.

egyik elégiáját citálja hasonló módon.³² Bejegyzésében a „*Candide mi, pereant ...*” kezdetű sor legelején változtat csupán, így: „*Katona mi, pereant ...*”.³³ Ha az album tulajdonosának neve „beszélő név”, akkor eleve tálcán kínálja magát a lehetőség. Így aztán az Erasmus *Adagiájában* is szereplő „*piscator ictus sapit*” szentenciát ketten is idézik a peregrinációjára készülő Johannes Piscator (Johann Fischer) albumában.³⁴ Egyszer önálló inscriptióként, mindenféle forráshivatkozás és magyarázat nélkül,³⁵ egyszer viszont egy három részből álló, bonyolultabb szerkezetbe illesztve, melyből az is kiderül, hogy a Piscatorra váró megpróbáltatások a tervezett tanulmányúttal függenek össze („*si ictus non esset, exul non esset*”).³⁶ Christian Serpilius egy evangéliumi idézetben fedezi fel Piscator nevét („*Venite post me, et faciam vos fieri Piscatores hominum*”),³⁷ Johannes Burius viszont már nem is halászokról, hanem halakról beszél, nevezetesen egy Ovidiustól kölcsönzött és némileg át is alakított részletben („*Semper Tibi pendeat hamus, / Qvo non sperabis littore, piscis erit!*”), s biztosak lehetünk benne, hogy ez esetben sem függetlenül a „Piscator” szó jelentésétől.³⁸

A tulajdonos nevének kiemelésére igen kézenfekvő eszköz volt még az anagrammagyártás is, úgyhogy egy-egy emlékkönyvben olykor több ilyen jellegű inscriptio is olvasható, hol igényesebb, hol kevésbé igényes kivitelben. A Michael Corvinus albumába bejegyző altonai lelkész, Joannes Arcerius például egy bonyolult (tehát gondosan megtervezett) kompozíció utolsó elemeként virtuóz megoldással rukkolt elő.³⁹

Anagramma:

אֵל

VNVM HIC SIC ORA

Arcerius anagrammája elegáns módon eleve kétnyelvű. A ’Michael Corvinus’ névalak összes betűjét felhasználja, persze mindegyiket csak egyszer, s ezekből úgy szerkeszt a megelőző inscriptio-részre reflektáló értelmes frázist, hogy újabb betűket természetesen nem iktat a szövegbe. Előbb a keresztnév utolsó szótagja önállósul, belőle lesz az ’Isten(t)’ jelentésű héber szó (אֵל = ’Él’), majd a többi betűből alkot egy latin mondatot. A frázis jelentése (’így imádd itt az egyetlen Istent’) nyilvánvalóan a megelőző zoltárrészletre utal.⁴⁰ Az Arceriestől idézetnél sokkal kevésbé invenciózus a Teleki Pál albumában olvasható három anagramma, jóllehet olyan bejegyzésekben találkozhatunk velük, melyek megtervezésekor a bejegyzők szintén nem spóroltak az idővel. Pósaázi István 1697-es utrechti autográfjában négyes osztatú (héber és latin nyelvű) inscriptio olvasható,⁴¹ Gyöngyösi Árva Pál pár héttel korábban keltezett franekeri bejegyzésében viszont tizenhárom önálló inscriptio-részt láthatunk

³² IAA, 5430. (OSZK, Oct. Lat. 112.) Katonához ld.: SZABÓ, SZÖGI, *i. m.*, 1988. Szabóhoz: SZABÓ, SZÖGI, *i. m.*, 3854.

³³ Jacobus PONTANUS, *Tyrocinium poeticum*, Elegiarum liber secundus, XXI., 65.

³⁴ OSZK, Oct. Lat. 1236. Piscatorhoz ld. Wix Györgyné, *Régi magyarországi szerzők (RMSz) I. A kezdetektől 1700-ig*, Bp., OSZK, 2007, 249. Vö.: ERASMUS, *Adagia*, I. 1. 29.

³⁵ IAA, 6413.

³⁶ Daniel Parschitius 1692-es körmöcbányai bejegyzéséről van szó (IAA, 8575.).

³⁷ IAA, 6403. A citált hely: Máté 4.19. Serpiliushoz ld. ZOVÁNYI, *i. m.*, 541.

³⁸ IAA, 6392. Az ovidiusi eredeti pontosan így hangzik: „*Semper tibi pendeat hamus: / Quo minime credas gurgite, piscis erit.*” (OVIDIUS, *Ars amandi*, III. 425–426.)

³⁹ Az inscriptio négy részből áll. Ld.: IAA, 9616. (OSZK, Oct. Lat. 114.) A bejegyzés értelmezésében nyújtott segítségért Sajó Györgyöt illeti köszönet.

⁴⁰ A 27. (26.) zoltár héberül idézett 4. verséről van szó (az első négy szóról = ’egyed kérek az Úrtól’), illetve a mondott zoltárversben ezt követően megfogalmazott kérésről.

⁴¹ IAA, 1809. (OSZK, Duod. Lat. 168.)

(például Senecától, Claudianustól, Persiustól és John Owentől származó idézeteket),⁴² ami önmagában véve is fura. Utóbbi ezért lett kétoldalas, ami szintén szokatlan, de szokatlanul hosszú mindkét dedikáció is. Ezekben hemzsegnak a magasztos kifejezések, s mindkettőben szóba kerül az ifjú báró (valójában már gróf) apja, a nagyhatalmú erdélyi kancellár, az immár hét éve halott Teleki Mihály is. Jól látható, hogy mind Pósaázi, mind Gyöngyösi Árva nagy energiákat mozgósítottak a hódolat kifejezésére, de a dolgot (talán éppen ezért) mégsem sikerült igazán elegánsan megoldaniuk. Az anagrammák mindkét bejegyzésben kiemelt helyen, az inscriptio-sorozat végén állnak. Pósaázi a „PAULUS TELECHI BARO” kifejezésből négy szót rak össze („I-PULCHER-ALTUS-ORBE”),⁴³ de az egyik „A” helyett „R” került az anagrammába, amire különben maga is felhívja a figyelmet („a pro r posito”). Gyöngyösi Árva két anagrammát is ír a „Pavlvs Telecj” névalakra, ám megoldásai igencsak sutának tűnnek („Electus Pauli” és „Paulus Electi”).

Az ilyen esetekben a személyes, „ad personam” jelleg megteremtésében olykor nem is a konkrét üzenet, hanem a tulajdonos nevének inscriptióba történő beemelése kapja a főszerepet. Természetesen hasonló eredményre vezetett a titkosítás, tehát bizonyos közös, ugyanakkor a többiek számára rejtett tudás megidézése is. Ennek legextrémebb (és igazság szerint ritkán alkalmazott) változatában ténylegesen titkosírást használnak a bejegyzők, mint például „J. A. W.” Paul Schirmer albumában.⁴⁴ Nagyszébenben kelt, 1680-as bejegyzésének minden eleme, még az itt közölt monogram is kriptografikusan van lejegyezve,⁴⁵ ami a mondatot eleve egyfajta „intim” jelleggel ruházza fel, tulajdonképpen annak ellenére, hogy J. A. W. inscriptiójában semmi eredetit nem közöl. A kétszótátú (latin és német nyelvű) szöveg első eleme például a „fide, sed cui, vide” szentencia, amit az 1650–1800 közötti időszakból 22 alkalommal idéztek meg a bejegyzők az IAA-ban feldolgozott autográfokban. Számításaink szerint tehát minden ötödik-hatodik albumban legalább egyszer előkerül, pedig a szentencia különböző német nyelvű verzióival (pl. „trau, schau, wem”) egyáltalán nem kalkuláltunk. A Perlakinál megfigyelt mezostichonokat itt egyszerűen a kriptografikus írásmód pótolja.

Az önreprezentáció

Mindebből persze az is kiderül, hogy mondjuk a „fide, sed cui, vide” szentenciát szintén inscriptióként használó erfurti orvos, Johann Paul Baumer⁴⁶ bejegyzésében hiába keresnénk ezt a személyességet. Baumer az erfurti egyetem professzoraként Majoros Dániel emlékkönyvében alkalmazta a gnómát, 1769. április 1-én.⁴⁷ Majoros hároméves peregrinációjának egyik állomásaként csak rövid ideig tartózkodott Erfurtban. Pre- és posztperegrinációs be-

⁴² IAA, 1802. (214r–214v.)

⁴³ E négy szó a bejegyzésben egy kétsoros verszetbe illesztve olvasható, mely az anagramma megfejtését (enodatio) adja. A mondott verszet: „Nobile ut est nomen, sic nobile porrigit omen./I, fies patrio Tu PULCHER et ALTUS in ORBE.”

⁴⁴ IAA, 7182. (Biblioteca Universitară Lucian Blaga, MS 675.) Az emlékkönyvben olvasható bejegyzések valójában öt különböző tulajdonoshoz szólnak, s részben más emlékkönyvekből másolták őket. Az itt említett Paul Schirmer talán az 1661–1717 között élt, családkönyvet író, szebeni Paul Schirmerrel azonos személy. Mindössze két bejegyzés szól hozzá. Vö.: Szabó András Péter, *A magyar Hallerek nemzetségek könyve. Egy különleges forrás keletkezésének társadalomtörténeti háttere*, Századok 2008, 897–942., 919.

⁴⁵ A szöveg megfejtéséért Vadai Istvánt illeti köszönet. Ld. még: IAA, 7181.

⁴⁶ Baumerről ld.: Consortium of European Research Libraries (CERL) Thesaurus, accessing the record of Europe's book heritage. Record Identifier, cnp00656501. <https://thesaurus.cerl.org/cgi-bin/record.pl?rid=cnp00656501> (Utolsó hozzáférés: 2017. 02. 15.)

⁴⁷ IAA, 5761. (OSZK, Oct. Lat. 110.)

jegyzéseket egyaránt tartalmazó albumában Benczur József, a pozsonyi evangélikus lyceum rektora 1768. április 6-án 'egyetemre siető ifjúnak' („juueni ad academias deproperanti”) titulálja Majorost,⁴⁸ aki április 23-án valóban immatrikulált is Wittenbergben.⁴⁹ Emlékkönyvének első itteni bejegyzése 1769. február 20-án,⁵⁰ a második április 14-én került albumába,⁵¹ úgy azonban, hogy a köztes időben, tehát alig két hónap alatt Majorosnak minimum⁵² 24 további bejegyzést sikerült begyűjtenie. A mondott időszakban ugyanis (albumának tanúsága szerint) járt Erfurtban, Jénában és Lipcsében is. Emlékkönyvében öt Erfurtból keltezett autográf olvasható.⁵³ Ezeket három nap alatt, március 30. és április 1. között szerezte, április 3-án pedig már Jénában írta be albumába. Az erfurti bejegyzők között van két teológiaszakos egyetemi hallgató (egyikük, Rasztoczy János, egyben honfitársa is),⁵⁴ a többiek az erfurti egyetem tanárai. Így az egyébként katolikus egyetem evangélikus teológiai karának professzora Johann Balthasar Schmidt,⁵⁵ továbbá Christian Löber, az orvosi fakultás oktatója, aki koszorús költői címet is viselt,⁵⁶ valamint a „fide, sed cui, vide” szentenciát citáló Baumer. Vélhető, hogy a három oktató nem ápolt különösebben bizalmas viszonyt az Erfurtban amúgy is csak rövid időt töltő Majorossal, ami meg is látszik az általuk használt inscripciókon. Általános bölcsességeket közvetítő, bármilyen helyzetben elsűthető gnómákról van szó csupán, melyek a lehető legegyszerűbb módon kerültek lejegyzésre az egyébként szabályosan megkomponált autográfokban.⁵⁷ Az ilyen (általunk „vak bejegyzésnek” nevezett) autográfok értékét pusztán a bejegyző személye garantálta. Jellemző, hogy Schmidt a „timor domini est initium sapientiae” zsoltáridézetet alkalmazza,⁵⁸ ami eddig 68 (!) esetben került elő az IAA-ban feldolgozott bejegyzésekben, gyakorlatilag tehát minden általunk vizsgált albumban legalább egyszer szerepel.⁵⁹

Nilvánvaló, hogy a bejegyzések igen nagy hányadának esetében hasonló a helyzet, tekintettel arra, hogy az album tulajdonosával a bejegyzők gyakran nincsenek is tényleges kapcsolatban. Néha a nevét sem tudják. A Samuel Coellnberger épp most hivatkozott albumába beíró református püspök, Szőnyi Virág Mihály például az „N. N.” ('nomen nescio')

⁴⁸ IAA, 5737.

⁴⁹ Tar 2004., 3812.

⁵⁰ IAA, 5762. E bejegyzés vélhetőleg Klanitza Mártontól való. Azért csak vélhetőleg, mert a bejegyzést tartalmazó lap jobb alsó parcelláját (ez tartalmazta a dedikációt és az aláírást) utólag ollóval kivágták. A bejegyző személye ennek ellenére is megállapítható volt, elsősorban jelmondata és kézírásának jellegzetességei alapján. Vö.: IAA, 5632., 6982., 6955., 7967. Ily módon különben az orvostanhallgató Johann Christian Flitner (Flidtner) bejegyzése is sérült, mely a Klanitza-autográfot megőrző lap verso oldalán (122v.) olvasható (IAA, 6172.). Utóbbiból természetesen a bal alsó parcella hiányzik, mely minden bizonnyal a keltezési időt, helyet és az esetleges jelmondatot tartalmazta.

⁵¹ Az említett napon valójában ketten is bejegyezték Majoros albumába. Ld.: IAA, 5719., 5782.

⁵² Az emlékkönyvben hét olyan bejegyzés is található, melyek sem keltezési időt, sem keltezési helyet nem tartalmaznak. Ld.: IAA, 5674., 5722., 5730., 5744., 5808., 6172., 7889.

⁵³ Könnyen elképzelhető, hogy Johann Christian Flitner bejegyzése is itt keletkezett, tekintettel arra, hogy 1768-tól Flitner az erfurti egyetem hallgatója volt. (Tar, i. m., 2004, 150.) A sérült bejegyzésből azonban a keltezési hely hiányzik (vö.: 50. és 52. lábjegyzet).

⁵⁴ IAA, 5724., 5804. Rasztoczyhoz ld.: Tar, i. m., 2004, 151., 3814.

⁵⁵ IAA, 5753. Vö.: Johann Georg MEUSEL, *Lexikon der vom Jahr 1750 bis 1800 verstorbenen teutschen Schriftsteller*, I–XV, Leipzig, 1802–1816, XII, 274.

⁵⁶ IAA, 6171. Vö.: John L. FLOOD, *Poets laureate in the Holy Roman Empire: A bio-bibliographical handbook*, I–IV, Berlin–New York, De Gruyter, 2006, III., 1164–1165.

⁵⁷ Löber bejegyzése némileg másképp értelmezendő, erről ld. alább.

⁵⁸ Ps. 111. (110.) 10.

⁵⁹ Samuel Coellnberger (OSZK, Oct. Lat. 111.), Perlaki Gábor (Evangélikus Országos Levéltár, VI. 76.) és Semán Mihály (Evangélikus Országos Könyvtár, R. 1023.) albumaiban például 4–4 alkalommal.

rövidítéssel helyettesíti Coellnberger nevét.⁶⁰ Csengeri P. Péter előbb „Sthephano Bonyhai” nevére dedikálja egyik 1699-es kolozsvári bejegyzését, majd az áthúzott „Stephano” név-alak fölé beszúrja a helyes „Georgio” alakot.⁶¹ Különösen nehéz helyzetben voltak azok, akik hírnevük vagy foglalkozásuk okán gyakran kényszerültek kézbe venni egy-egy albumot. Johann Salomo Semmlertől hét bejegyzés található az IAA-ban, közülük hatban szó szerint ugyanaz az inscriptio olvasható.⁶² Abraham Calov nyolc bejegyzése közül hétben találtuk ismét csak szó szerint ugyanazt a rövid, héber nyelvű inscriptiót,⁶³ úgy azonban, hogy Johann Wohlmuth emlékkönyvébe beírt autográfjáról (mivel az album 1945-ben megsemmisült) kizárólag a szakirodalomból lehet tudni, s ott erről a kérdésről nem esik szó.⁶⁴

Persze még ezek a bejegyzők is ügyelnek rá (a műfaji konvenciók mögé bújva, és széles körű felhasználási lehetőségekkel rendelkező citátumokat választva), hogy legalább imitálják üzenetük személyes jellegét, de az ilyen „vak bejegyzések” esetében (a dolog természetéből adódóan) mindez nem vehető komolyan. Számukra a bejegyzés inkább csak (ön)reprezentáció. Halmágyi István németországi utazása során ezért nemcsak azokról az alkalmakról számol be naplójában, mikor mások írtak be saját, azóta elveszett albumába, de közli azon bejegyzések szövegét is, melyeket ő vezetett be mások emlékkönyvébe.⁶⁵ Leírja a „Veterschin” úr számára általa citált sorokat Seneca *Octaviájából*,⁶⁶ közli a „Bolikeman” úrnak feljegyzett, Cicero *De officiis*-éből való rövid részletet,⁶⁷ ahogy azt a Lucanus-idézetet is lemásolja, melyet egy „Sprengel nevű philosophiae magister” Stambuchjába írt be Tübingenben.⁶⁸ Hasonló okokkal magyarázható, hogy már az 1580-as évektől kezdve megjelennek a ténylegesen albumokba került „stambuchverseket” utólag megjelentető nyomtatványok. Ezekben az albumtulajdonosok-bejegyzők olykor a nekik dedikált bejegyzésekből közlik az inscriptiókat, olykor (Halmágyihoz hasonlóan) az általuk mások emlékkönyveibe beírt költeményeket publikálják.⁶⁹

Vélhetőleg Christian Löber imént említett bejegyzését is hasonló háttér előtt kell értelmeznünk, hisz az nyilvánvalóan ugyanolyan körülmények között került be Majoros albumába, mint másik két erfurti tanárkollégájának autográfja. Löber azonban ennek ellenére sem egy az IAA-ban közel hetvenszer azonosított bibliai citátummal lepte meg Majorost, hanem egy Albrecht von Haller-versszel.⁷⁰ Az egy személyben orvos és „koszorús költő” Löber tehát egy olyan, még aktív szerzőt idéz, akit kortársai jelentős (Löbernél jóval jelentékenyebb) német költőként tartottak számon, s aki nem melleleg maga is híres orvos és botanikus. Valószínű, hogy Löber választásában egyfajta reprezentációs szándék is tetten érhető.

⁶⁰ IAA, 5141. A dedikáció teljes szövege: „Egregio, Docto et benemerito Albi hujus Possessori, N. N. Benedictio(n)em divinum omnigenam adprecatur et sui amorem commendat.”

⁶¹ IAA, 499. (OSZK, Oct. Lat. 121.)

⁶² IAA, 7039., 8622., 6936., 2843., 11786., 6188.

⁶³ IAA, 6475., 4341., 6101., 4259., 10641., 1962., 8330.

⁶⁴ IAA, 10142. Az albumra vonatkozó legfontosabb irodalom: NÉMETH Sámuel, *A soproni evangélikus líceum történetének egy százada 1681–1781*, Sopron, Berzsenyi Dániel Ev. Líceum, 2007, 228–230. A további irodalmat ld.: IAA.

⁶⁵ HALMÁGYI István *Naplója németországi utazásáról és a göttingai egyetemről (1752–1753-ban)*, Közli SZÁDECZKY Lajos, Magyar történelmi évkönyvek és naplók, Bp., 1906 (Monumenta Hungariae Historica II. Scriptores, XXXVIII.), 459–615.

⁶⁶ Egészen pontosan a 472–475. sorokat. HALMÁGYI, i. m., 492.

⁶⁷ *De officiis*, I. 67. HALMÁGYI, i. m., 493.

⁶⁸ *Pharsalia*, IX. 402–404. HALMÁGYI, i. m., 569.

⁶⁹ Erről és a műfaj 17. századi változásairól ld.: SCHNABEL, i. m., 532–544.

⁷⁰ *Morgen-Gedanken*, 41–44.

Tény, hogy „a hírnevük vagy foglalkozásuk okán nehéz helyzetben lévők” sem feltétlenül alkalmazzák a Semler és Calov esetében bemutatott, a műfajjal kapcsolatban talán egyfajta fenntartást is kifejező technikát. Torkos József IAA-ban elérhető 18 bejegyzése mindenesetre igencsak reprezentatív kollekciót alkot.⁷¹ A bejegyzések tükrében Torkos tud latinul, görögül, héberül, szírül és koptul. Az avatatlan szem persze nem veszi észre, hogy kopt nyelvű bejegyzése igen nehezen értelmezhető, még a betűvetés tekintetében is bizonytalan szöveg. A furcsán megrajzolt betűk, a szokatlan tagolás egyértelműen arra utalnak, hogy Torkos enyhén szólva sem volt a kopt ábécé és nyelv professzionális ismerője.⁷² Mindazonáltal soha, egyetlen alkalommal sem használja kétszer ugyanazt az inscriptiót, sőt (legalábbis jelen állás szerint) ugyanabból a forrásból is többnyire csak egyszer idéz. Eddigi kivételek: kétszer (csak kétszer) citálja a Bibliát, különböző újszövetségi szöveghelyeket, de mindkét alkalommal szírül.⁷³ Kétszer idézi August Buchnert is (egyszer egy verses, egyszer egy prózai részlet),⁷⁴ valamint kétszer Kempistől a *De imitatione Christi* két különböző passzusát.⁷⁵ A többieket (még Luthert is) eddig csak egy-egy alkalommal sikerült azonosítanunk bejegyzéseiben.⁷⁶ A Talmudot természetesen héberül citálja,⁷⁷ Diogenész Laertioszt és Nazianzoszi Szent Gergelyt görögül,⁷⁸ a többieket (Seneca, Karthágói Szent Ciprián, Szent Jeromos, Joseph Justus Scaliger és Marcus Zuerius van Boxhorn) latinul.⁷⁹ Impozáns és további Torkos-bejegyzések előkerülése esetén nyilván bővíthető lista ez, melynek kapcsán Torkos nem egyszerűen a mondott szerzők ismeretéről tesz csak tanúságot, hanem igen látványosan arról is, hogy szövegeiket magabiztosan tudja újrahasznosítani.

Persze a bejegyzők önreprezentációjának is számtalanul sok technikája létezett. A talán legdirektebb metódusnak az önidézet alkalmazását lehetne tekinteni, jóllehet erre jobbra csak az egyébként is publikáló értelmiségieknek volt lehetőségük, és ők is elég ritkán éltek vele, mindössze tizenöt alkalommal tudunk ilyesmit tetten érni. Abraham Gotthelf Kästner IAA-ban feldolgozott négy bejegyzését illetően történetesen háromszor, amivel Kästner e téren abszolút rekordernek számít. Egyébiránt semmilyen módon nem jelzi, hogy az inscriptiókban önmagát citálja, minden alkalommal más-más költeményét.⁸⁰ A műveltség, a nyelvi találékonyság vagy például a nyelvismeret demonstrálása magától értetődő eszköznek számított. Az 1778-ban Katona Imre emlékkönyvébe bejegyző Manuel Morgappa a Bibliából idézve logikus módon használja a tamilt,⁸¹ tekintettel arra, hogy Ceylon szigetéről érkezett Leidenbe, ahol teológiát tanult.⁸² Hiob Ludolf a geez újkori „felfedezőjeként” természetesen

⁷¹ Ténylegesen persze csak 17 bejegyzés szövegét ismerhetjük, hisz a csonkán fennmaradt Hajnóczy János Károly-féle album Torkos-autográfjáról kizárólag az (érdemi információkat jelen esetben nem közlő) szakirodalomból tudhatunk. Az emlékkönyv ma a soproni Berzsenyi Dániel Evangélikus Gimnázium tulajdona. Vö.: IAA, 11056., NÉMETH, i. m., 245.

⁷² IAA, 254. Mindezt Hasznos Andreától és Sajó Tamástól tudjuk, akik a bejegyzés feldolgozásában voltak segítségünkre.

⁷³ Egyébként alig több, mint egy hónap különbséggel. Vö.: IAA, 4472., 11360.

⁷⁴ IAA, 2319., 9238.

⁷⁵ IAA, 5640., 3435.

⁷⁶ IAA, 5555.

⁷⁷ IAA, 9776.

⁷⁸ IAA, 6684., 7093.

⁷⁹ IAA, 2877., 6656., 2214., 7101., 5017.

⁸⁰ IAA, 9095., 7210., 8923.

⁸¹ IAA, 8020.

⁸² *Album studiosorum Academiae Lugduno Batavae 1575–1875: Accedunt nomina curatorum et professorum per eadem secula*, Red. Guilielmus du RIEU, Den Haag, 1875, 1118.

geezül idézi a Bibliát,⁸³ Békési András viszont héber tudására büszke, jóllehet nyilvánvalóan kezdő hébertanuló. A szavakat tudniillik helytelen irányba, balról jobbra írja, míg a szavakon belüli betűirány helyes (jobbról balra halad), kivéve az utolsó előtti szónál, ahol ösztönösen balról jobbra ír.⁸⁴ Ephraim Pagett azonban talán már csak ironizál, amikor Újfalvi Imre emlékkönyvében 20 nyelven írja le a latin „vale” különböző megfelelőit.⁸⁵

De a bejegyzők nemcsak a tényleges üzenetet közvetítő inscriptiókban igyekeznek önmagukat megmutatni, hanem az ebből a szempontból semleges szerkezeti egységekben is. Így természetesen a jelmondatokban, melyeket (messzire nyúló heraldikai hagyományokhoz igazodva) gyakran rafinált rövidítésekkel „titkosítanak”, az albumtulajdonosokra bízva a megfejtést. Johann Heinrich Schelcz symboluma például így olvasható Johannes Fersius emlékkönyvében.⁸⁶

E. 3. ♥ J. E. W.

Az adott rövidítés legfurább eleme a második, nevezetesen a hármas szám. Ez németül 'drei'-nak mondatik, mely hangsor viszont kísértetiesen emlékeztet a 'treu' szó hangzására. A jelmondat feloldása tehát (belekalkulálva a harmadik helyen álló piktogrammot is) így alakul.⁸⁷

E(in) T(reues) H(erz) J(st) E(hren) W(erth).

A bejegyzők előszeretettel használják fel saját nevüket is, nagyjából úgy, ahogy az albumtulajdonosokét, de a dolog ez esetben sem korlátozódik az inscriptióra. Igen gyakori jelmondat típus például az ún. symbolum onomasticum ('névrejtő jelmondat'), melynek lényege, hogy a jelmondatban bennfoglalt szavak kezdőbetűi kiadják a bejegyző monogramját. Az erdélyi Simon Engesser (Engster) azért választja ilyen célra a „Suos Excelsissimus Benigne Tuetur” mondatot, mert aláírásában a „Simon Engesser Bistricio Transylvanus” formulát használja.⁸⁸ A bejegyzők nevéből képzett anagrammák is sokszor kapnak fontos szerepet (ismét csak úgy, ahogy az albumtulajdonosok esetében, és ismét nem csak az inscriptióban). Pancratius Heinius jelmondata („O, Jesu, spes, via, vita, salus. Carni nihil.”) valójában az aláírásában használt névalakból képzett anagramma („Pancratius Heinius Olavia-Silesius”).⁸⁹ Pierre Poirer kettős osztatú inscriptiójának második elemeként két verssort másolt be Teleki Pál emlékkönyvébe („Turpi rupes esto, sceleri objice fortem: / Tuncque erit in te operans optima quaeque Deus”). Az első sor aláhúzással kiemelt szavai szintén anagrammaként értelmezendők, a 'Petrus Poiretus' névalakból, ami különben kizárólag Teleki kiegészítéseként olvasható az aláhúzott szavak fölött, mivel Poirer hagyományos módon nem szignálta bejegyzését, bár arra azért utalt, hogy nevét a mondott anagrammában rejtette el („Scriptoris votum et anagramma”).⁹⁰ Pont ugyanúgy, mint 1761-ben az oszgyáni rektor „Petrus Mulat-ság” (vagyis Maguláts Péter), aki aláírása helyett szintén egy anagrammát adott meg a szoká-

⁸³ IAA, 1827. Ludolfhoz és saját albumájához ld.: Eva RAFFEL, Mechtild KELLERMANN, Futhark, *Geez und andere Rätsel: Das Stammbuch des Äthiopisten Hiob Ludolf*, Studia Neophilologica. A Journal of Germanic and Romanic Philology, 23.11.2015., <http://www.tandfonline.com/eprint/D9zXKtW2VRvRyc7fzP2N/full> (letöltés ideje: 2017. 02. 15.)

⁸⁴ IAA, 433. Az észrevételt Boros Attilának köszönjük.

⁸⁵ IAA, 11994.

⁸⁶ IAA, 1601. (OSZK, Oct. Lat. 154.)

⁸⁷ A feloldáshoz ld.: Bernhard RAGOTZKY, *Sinnsprüche aus Stammbüchern von 1550–1650*, Vierteljahrsschrift für Wappen-, Siegel- und Familienkunde (27.) 1899, 388–429., 398.

⁸⁸ Gottfried Graf albumában (OSZK, Oct. Lat. 132.), IAA, 1525. Engesserről ld. SZABÓ Miklós, TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*, Szeged, 1992 (Fontes Rerum Scholasticarum IV.), 2493.

⁸⁹ Michael Kretschmer albumában (OSZK, Oct. Lat. 129.), IAA, 2632.

⁹⁰ IAA, 1611.

sos helyen, vagyis a bal alsó parcellában.⁹¹ A nyelvi találékonyság fitogtatására olykor még a dátumozást is felhasználják egyesek. A Bonyhai Simon György albumába Franekerben beíró Martonfalvi Sámuel például „رحمت” (ejtsd: böö) keletzte bejegyzését. Egyrészt tehát szíriül. A lejegyzett szó egyik jelentése a magyar ’imádkozik’ igével adható vissza. Vagyis Martonfalvi egyrészt imádkozik Franekerben, másrészt ezt 1702-ben teszi, tekintettel arra, hogy a szóban foglalt betűk számértékkel rendelkeznek, s ezek összege pont 1702.⁹²

Megállapítható, hogy a bejegyzők reprezentációs céljaik elérése érdekében gyakorlatilag az összes szerkezeti egységet, az összes parcellát felhasználják, személyes (vagy a személyeséget imitáló) üzeneteiket azonban elsősorban inscriptióként közlik. Goethe tehát a *Faust* korábban már említett jelenetében igen szellemesen fejezi ki a 16–18. századi albumhasználat egyik leglényegesebb sajátosságát. Mephistopheles a Faustot kereső egyetemi hallgató albumába ugyanis a következő Vulgata-idézetet jegyzi be: „Eritis sicut Deus scientes bonum et malum”.⁹³ Hogy az ember minden jónak és rossznak tudójává válhat, Istenhez hasonlósága, önmagában vonzó perspektíva. Az ördög persze itt a Bibliából idéz, ráadásul önmagától. Az ominózus szavakat ugyanis az első emberpárt megkísértő kígyó szájából kölcsönzi, a következmények ismereteseek. A régi emlékkönyvek bejegyzői ezt a nyelvet beszélik az albumokban, ki-ki saját tehetsége szerint.

Vagyis nem mindannyian ennyire sikeresen. Sokan határozottan nehezen birkóznak meg a feladattal, megoldásaik suták, kevésbé szellemesek. Mégsem olyanok azonban, mint az abszolút kívülállónak látszó Komodi Ferencé. Komodi „bejegyzése” August Ehrich albumában található, mely a 17. század harmincas éveiből őrzött meg jónéhány autográfot.⁹⁴ Ehrich egyébként albuma elejére verses kívánságlistát is illesztett, melyben egyrészt kijelenti, hogy viszonzásképpen a bejegyző albumát, ha van neki, kész saját kézjeggyével ellátni, másrészt kilátásba helyezi az albumban szereplő nevek jelenkori és eljövendő népszerűsítését („Dardurch sein Nahm in vielen Landt/Entstehet vnd wird weit bekandt./Auch nach seim todt den posteris”). Az Ehrich emlékkönyve láttán minden bizonnyal bambán bámuló Komodi bejegyzéséből („En Franciskus Komodi attam nememet [!] eben az könniben az meli könniben sok fele neveu Irasok vadnak”) és a bejegyzéshez mellékelt rajzból (egy nagy sipkát viselő, fegyveres vagy talán sétatálcát tartó férfi igencsak ügyetlen rajza) teljes bizonyossággal kikövetkeztethető, hogy Komodi saját albummal nem rendelkezett. Ennek ellenére az is valószínű, hogy Ehrich mégis megtartotta ígéretét. Komodi bejegyzését nyilván népszerűsítette, tudniillik mutogatta, harsányan röhögő barátainak.

⁹¹ IAA, 6204. BODOR István, *A Rimaszombati Egyesült Protestáns Főgimnázium története*, Rimaszombat, 1899, 82. Az anagramma megfejtésénél természetesen a 'Petrus' keresztnévvel kell kalkulálni.

⁹² Mindezt Mércz Andrástól tudjuk. IAA, 525.

⁹³ Genesis 3, 5.

⁹⁴ IAA, 76. (HAAB, Stb. 474.)

„mint Phoenix porából ...”*Adalékok a miskolci életmód és művelődés történetéhez*

Csaknem két évtizede annak, hogy a kolozsvári Jósika hitbizományi levéltárban végzett kutatásaim szüneteiben Egyed Emese lelkesedéssel mesélt nekem színháztörténeti kutatásairól. Nagy rácsodálkozással találtuk meg a közös beszédtemát, hiszen én akkor éppen Miskolc történetének művelődéstörténeti fejezetét írtam, s ezenközben sok érdekességet találtam a magyar nyelvű színjátszás történetéről. Miközben a kolozsvári kutatás éjszakai óráiban a miskolci köteten dolgoztam, a szerkesztők a korábban leadott anyag alapján már igen előrehaladtak munkájukkal, így úgy esett, hogy az általam 2000 szeptemberének első hetében véglegesített változatnak csak kisebb része került bele a megjelent könyvbe.¹ Most, hogy Emese jubileumát köszöntsem, kutatásaimmal ehhez a témához nyúltam vissza, s nyújtom át az ünnepeltnek tisztelettel.

A miskolciak életkörülményeit a 18. század elejétől a polgári forradalomig tartó másfél évszázadban a mezőváros polgárainak gazdálkodása, anyagi gyarapodása, valamint életszemléletének változása befolyásolta. A város lakosságának összetétele (a nemesség viszonylagosan magas száma, a befogadott idegenek: görög, szerb, zsidó kereskedők jelentős aránya) meghatározta, hogy a viselkedésben, az építkezésekben, a vásárlásokban, a szokásokban stb. kik a mintaadók, s az általuk közvetített kulturális hatások is igen finoman érezhetőek voltak. Miskolc a korszakban végig nyílt és befogadó város maradt, bár ez a helyzet nem kevés konfliktust okozott. Az elfogadást segíthette, hogy a befogadottak többnyire készséget mutattak a közcélok támogatására, s a város gyarapítására.

Miskolcon számos példája volt a „tanult kultúra” (nagyhagyomány) és a „népi kultúra” (kishagyomány) egymásra hatásának.² Iskolába, főleg gimnáziumba nem járhatott mindenki; a színház, a kávéház, a környékbeli fürdők és kirándulóhelyek már többek előtt nyitva álltak; a templom, a piactér vagy a kocsmá nyilvánossága és hagyományai azonban már mindenkit érintettek.

A belvárosban a 18. század építészeti hagyatékát főleg a templomok (mindszenti templom, református templom, az ortodox templom), a mellettük épülő iskolák, a lányok kisiskolái, az ispotályok, a paplakok és a tanítói-professzori lakások, valamint a század végétől egyre növekvő számban épülő kőből épült lakóházak jelentették.

A 18. század első felében kétségtelenül az 1728-ban Althan gróf, bíboros, váci püspök és tapolcai apát által elkezdett, és utóda, Máriássy Sándor segédpüspök által 1743-ban befejezett mindszenti templom építése bizonyult a legnagyobb vállalkozásnak.³

¹ A tanulmány az NFKI K 120197 számú pályázatának keretében és támogatásával készült.
PAPP Klára, *Műveltség és művelődés = Miskolc története*, III/2. Miskolc, 2000, 737–834.

² Peter BURKE, *Népi kultúra a kora újkori Európában*, Bp., 1991, Századvég, 44. és 78.

³ Főegyházmegyei Levéltár, Eger – Canonica visitationes (1746) Gyulai Éva fordítása. – Máriássy időszakára tehető a főoltár elkészítése és a templompadok kifaragtatása is.

A reformátusok nagy, kőből épült temploma mellett állt egy – szintén kőből épített – harangtorony, amelyben négy nagy súlyú harangot helyeztek el, s amelyet órával is ellátták.⁴ A templom legnagyobb harangját a II. Rákóczi Ferenc fejedelemtől kapott tizenegy mázsányi törött rézagyúából (és az egyháznál lévő aprólék rezekből) öntették egy Podalniczky György nevű lengyel harangöntővel. A harang elkészülte utáni Orbán-nap óta a templomba menetle ezzel a haranggal kezdtek harangozni.⁵

A templomok mellett a katolikus iskolaépületek a század első felében még igencsak gyenge anyagból felépített s kezdetleges építmények voltak. A minoriták által a kisgimnázium számára vásárolt „házacska” sövényből és tapasztból állott, teteje szalmával vagy náddal volt fedve. Csak a minorita rendház mellett 1753-tól megnyitott új iskolát építették zsindeletűre, s látták el jó anyagból készült kályhakkal. Jó fundamentumú, „szilárdabb anyagból épített” iskolája azonban csak az 1770-es évektől volt a katolikus tanulóknak.⁶

A reformátusoknak ellenben már 1746-ban kőből épült, bentlakásos iskolájuk volt, amelyet „lécekből és fatörzsekből álló kerítés övezett”. A tantermek azonban piszkosak voltak, még 1827-ben is csak sürgető kíváncsalmként fogalmazták meg a rend és a tisztaság megtartásának szükségességét (négy gyermeket kell közseprésekre kirendelni!), s követelték a deszkáztatás elkezdését.

Az iskola épületénél nagyobb gondot fordítottak a reformátusok is a professzor kőházára, s még inkább a két prédikátoréra. A szuperintendens egyemeletes, háromszobás, zsindeletű fedett kőházában egy „oldalsó szoba szolgált a könyvek őrzésére,” s a tanulmányok folytatására, de hasonlóan írták le a másik prédikátornak, Tokai Györgynek az előzővel átellenben álló kőházát is. Mindkettő alatt nagy, kőből épült pincében tárolták a Szentgyörgy és a Tüzköves nevű szőlőhegyen termett egyházi szőlők borát.⁷ Amikor 1822-ben a rektor házának fedele leégett, részletes felmérés után készítették tervet az átépítésre. Az 1823. márciusi kimutatás szerint 2276 forint 30 krajcárba kerülő munkálatok során a leégett tető újjáépítésén túl a falak kőből való építését, a fűtés korszerűsítését is megoldották. A falak alját a kőműves „jó sárga kőből” volt köteles felrakni, s a tavasszal elkezdett munkát Szent György-napra be is kellett fejeznie.⁸ A református egyház ingóságairól készült 1828. évi kimutatás szerint⁹ a professzorok házainál mindenütt összeírtak „könyv tartó Stelázsit”, Korponai József rektor-professzornál pl. két sárga karszéket, kék nyoszolyát, nagy kerek fenyőasztallal, az oldalszobában „falban lévő Almáriommal”.

Az iskolákhoz és a tanári lakásokhoz hasonlóan a 18. század végétől többnyire kőépületek voltak a vendégfogadók és kocsmák, a diósgyőri uradalom által bérbe adott kávéházak, majd a megépülő színház és a nyomdák is.

⁴ Főegyházmegyei Levéltár, Eger – Canonica visitationes (1746) – A legnagyobb harang 11 mázsa, a következő 7 mázsa, a harmadik 3 mázsa 50 font, a negyedik 1 mázsa 50 font súlyú volt. A katolikus vizitátorok szerint valaha Szent István vértanú tiszteletére szentelt katolikus templom volt, amelyet a „felkelések” idején szereztek meg a reformátusok. A valóságban a reformáció idején került át a templom a protestánsokhoz.

⁵ Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei. Levéltár. (SRK. Lt.) R. B. I. 5/ 1.

⁶ BAJAI Amand, *A miskolci kir. kath. gymnasium története, 1729-1885.* = *A miskolci kir. kath. gymnasium értesítője az 1887-88. tanévről*, szerk. POLGÁR György, Miskolc, 1888, 8. és 12.

⁷ Főegyházmegyei Levéltár, Eger – Canonica visitationes (1746) A görög papnak ekkor még nem volt háza, a görögök közössége adott neki szállást.

⁸ SRK. Lt. R. B. I. 4/1. Tomka Miklós kurátor és Kun János kőműves mester szerződése, amelyet az eklézsia levéltárába helyeztek.

⁹ Uo., R. B. I. 5/5. (1828)

A város leginkább frekvenciált területeként tartották számon a Piac utca (mai Széchenyi utca) környékét. Az építetők anyagi viszonyai mindig meghatározták az épületek minőségét. Az 1781. május 25-ei tűzvész nyomán, amely 204 házat és 257 pincét hamvasztott el, a 18. század vége a nagy építkezések-átépítések időszaka lett. A naplói író ifjabb Szűcs Sámuel családjának pl. 1797-ben, a nemesi felkelés idején már állott itt egy kőháza, valamint a Klastrom utcában volt egy vályogból épített másik épülete is. 1805-ben azonban a Klastrom utcában is kőházat építettek.¹⁰

A Prágából 1851-ben viszontagságos úton Miskolcra érkező Némcová asszony ezt a széles főutcat, „amely egyúttal tér is”, rendezettnek, magánházakkal és középületekkel rendelkezőnek írta le, ahol ekkor már kövezett járdákat építettek ki. Az esőzések miatt azonban még a járdákon, a „házak tövénél” is bokáig ért a sártenger, az utca közepén pedig a lovak hasáig. A Piac utcán voltak a 19. század közepén a legjobb boltok, többnyire idegen kereskedőkkel.¹¹

A város kőépületei mellett a 19. század elején még szembetűnő lehetett az igen sok külvárosi „rongyos viskó”, amely miatt a Miskolcra érkező Déryné első látásra kellemetlennek látta a várost. Úgy tűnik, a változás nem volt túlságosan gyors, hiszen Božena Némcová még 1851-ben is csak „sárból döngölt nyomorúságos viskók” gyanánt emlegette a külvárosok házait, amelyekben döngölt föld a padló, s bútorzatuk is egy lócából és asztalból álló, magasra púpozott fekvőhellyel a gyermekek és az asszonyok számára. Igaz, ő volt az, aki a mellékut-cák emeletes kő- és téglaházaira is felhívta a figyelmet, megjegyezve, hogy ezek száma nem nagy, s inkább módos polgárok és nemesek lakják. Április 28-án maga is egy „nagyon tiszta, (...) árkádos” földszintes házban szállt meg családjával együtt, egy özvegyasszonynál.

Komáromy Károly kamarai kasznár családját Déryné is hasonló szimpátiával mutatta be emlékirataiban, hiszen az előadások után igen gyakran otthonukban töltötte az estét, vagy inkább a fél éjszakát. A nagy ebédekre, nagyszerű „ozsonnák”-ra, a kocsiládába rakott tortákra és egyéb süteményekre, a „válogatott virágokkal” teli szép virágos kertre a kedélyes és kényelmes élet példájaként emlékezett a híres színésznő.¹² Alapvetően megegyezett Déryné és Némcová véleménye a miskolci szokásairól, bár Déryné sokkal természetesebben fogadta el a kisváros előkelőinek barátságát, mint a prózaíró, néprajzi megfigyeléseket folytató s a szociális problémákra láthatóan érzékenyen reagáló ifjú családanya. A színésznőnek is feltűnt azonban, hogy a kassai az igazi „művelt publikum”, ahol a „grófnők nagyon pártolták a német színészeket”, s ahol – nagy tetszésére – őt magát is megtisztelték: „Teensaszony”-nak szólították.¹³

¹⁰ Hermann Ottó Múzeum Történeti Adattára (HOM Történeti Adattár) 53.43901-5 – Ifj. Szűcs Sámuel naplója 1–5. Mivel a család vagyonát a Tetemvárbán lévő pincével, a 20 kapás szőlővel és a Téglá színnél lévő szántófölddel együtt csak 2000 forintra becsülték, egy Sepsi András nevű vargával (akinek 1000 forintot érő vagyona volt) együtt kellett a törvény szerinti – 3000 forintot érő jószág utáni – egy lovas katonát (Simon Györgyöt) kiállítaniuk.

¹¹ Božena NÉMCOVÁ *Miskolci levelei* (1851) (Cseh eredetiből fordította Domin Károly) = *Múzeumi füzetek* 15, Miskolc, 7–31, 1963, 11–14. – Igen sajnálatosnak tartotta, hogy a helybeliek nem ismerték fel a sok piszkos pocsolya betegségeket okozó voltát. A szegénység azonban az idegeneket sem kerülte el, hiszen az élénk figyelmű fiatalasszony éppen a zsidó lakta utcákban fedezte fel „a legszegényebb zugok”-at.

¹² *Déryné naplója* I. k. Sajtó alá rendezte Réz Pál, 319–321. – Azt ő is megerősítette, hogy „mindig kocsin vittek a színházba”, tehát Komáromyék is a kocsin utazó nemesek sorába tartoztak.

¹³ *Uo.*, 345–348. Déryné csak azt fájalta, hogy a kassai „polgárság nem értett magyarul, nagyon a német társasághoz szokott”.

A miskolci színház alapkövének letételére 1819. május 17-én került sor, s 1823-tól tartottak benne rendszeres előadásokat.¹⁴ Az épület belső kiképzésében 1828-ig még további bővítéseket végeztek. A borsodi birtokosok, polgárok jelentős hozzájárulást nyújtottak, bár az eredetileg tervezett 40 ezer forint helyett csak 15 ezer forintot tudtak összegyűjteni. (Vay Ábrahám alispán például saját pénzén 32 páholyt s azok fölé karzatot emeltetett.)¹⁵ A be rendezés egyes darabjai régiek voltak, a Pesten kiadott *Honművész* című lap legalábbis még 1837-ben is azt kritizálta, hogy „a székek és a belpadok majd mind a volt csizmadia színi játékszínnek romjai”.¹⁶

A játékszín bevételei elég ingadozóak voltak. Oroszfáji Pergő Celesztin, az 1824. év színi-igazgatója igyekezett javaslatokat tenni a direktciónak, hogy azok mintegy „finom mértékül” használva, segítsenek a „szűk idő mostohaságaiban” nehezen jövedelemhez jutó színészeknek. A felvetés lényegében kosztolást vagy „minden Játtzó Tag” számára élelmezési segítséget tett volna lehetővé: búza, bor, zsír, esetleg szalonna juttatásán keresztül. Az igazgató azért kérelmezte a természetbeni juttatásokat, mert a megállapított fizetések „csak papíron állnak” a jegyzékben megállapítottak szerint, másrészt a mindennapi ellátás szükségleteinek előteremtése elvonja a színészek figyelmét és energiáját az önműveléstől. (A 17 társulati tag jegyzék szerinti fizetése összesen 630 forintot tett ki, az énekeseké volt a legmagasabb: 60 forint.)¹⁷

A színház építésében jelentős anyagi áldozatot vállaló vármegye a színtársulatokkal szabályos szerződést kötött. Az 1824. november 15-én szövegezett megegyezés szerint „mivel a Társaság Republicai módon maga magát fizeti”, mindenképpen szükséges, hogy a gazdasági ügyek lebonyolítására és ellenőrzésére tisztségviselőket: egy fő perceptort, liquidatort, kasszírust és egy contrallort válasszanak.¹⁸ A darabok kiválasztása és a szerepek kiosztása Celesztin direktor feladata volt, de előírták számára, hogy Székely és Farkas urakkal (mint liquidátorral és contrallorral) egyeztessen.¹⁹ A havi fizetések jegyzéke szerint az igazgatón kívül csak Székelyné kapott 60 forintot, a többiek legfeljebb abban reménykedhettek, hogy többletbevétel esetén még kaphatnak az egyenlőképpen elosztott összegből. A társulattól a színészeknek az egy év lejártakor lehetett megválni, vagyis ez esetben 1825. szeptember 29-e előtt hat héttel be kellett jelenteni felmondási szándékukat. A társulat számára átadott eszközökért a direktor vállalt anyagi felelősséget, hiány esetén ugyanis neki kellett az oko-

¹⁴ 1826-ban Váradon hasonló elképzelés alapján vetődött fel egy állandó színház építésének terve, amelyhez a vármegye 1827-ben gyűjtést indított. Bár jelentős összeg gyűlt össze (csak Váradolaszinnak 10 000 forintja volt), s Pavolny Ferenc debreceni építész tervei alapján elkészült a színház tervrajza is, Lajcsák Ferenc váradi püspök ellenállása s a Helytartótanácsához küldött feljelentései megakasztották az építkezést. Végül kompromisszumos megoldásként az Apolló vendégfogadó nagytermének átépítését tudták a váradiak keresztülvinni. A nagyváradiak csak 1900-ban tudták a hófehér neoreneszánsz épületben a Szigligeti Színházat megnyitni. KELEMEN István, Várad színészete, Nagyvárad, 1997, 42–44. és 170.

¹⁵ Miskolci Nemzeti Színház, 1973, 7. – valamint az adakozók felsorolása ABÁFI Lajos, A miskolci színészet történetéhez, Figyelő, 12–13(1882), 270–273. és 381–382.

¹⁶ Honművész, 1837, 293–294.

¹⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltára (B. A. Z. m. Lt.) 1501/c. Miskolc város tanácsának iratai, „Miscellanea” (Vegyes iratok) 31. d. 1824. A többi fizetés 20 és 50 ft között mozgott.

¹⁸ Uo. Az 1824. évi, kilenc pontból álló szerződés alapján a fő perceptor őrizte a társulat összes pénzét, de egy forinton felüli kifizetést csak a másik három társának beleegyezésével tehetett, a liquidator ellenőrizte a perceptort és a kasszírust, a contrallor pedig a „Biléteteket” tartozott a jegypénztárosnak kiadni, s azzal elszámolni.

¹⁹ Uo. A fő perceptor Nagy János lett, a kasszírus személyét a direktor és a contrallor választotta meg. A társulat tagjai a következő színészek voltak: Oroszfáji Pergő Celesztin, Székely József, Ungár Anna, Székelyné, Horetzki Thérézia, Voshitsné, Székely Zsuzsánna, Farkas József, G. Rác Sándor, Jármí Nagy János, M. Kubay Pál, Szabó János és Gillyén Sándor.

zott kárt megtérítenie. Abban az esetben, ha a havi jövedelmet a miskolci előadásokkal nem érné el a társulat, lehetőséget kaptak a szomszéd vármegyékben való vendégszereplésre is. Tartózkodásuk helyéről és a távolmaradás idejéről azonban természetesen értesíteniük kellett a szerződésüket meghatározó direkciót. Pergő Celesztin társulata (legalábbis részben) még mindig a Kolozsvárról érkezett díszleteket használta, mivel a direktor igazolta, hogy a Simonffi György dekorátor által kiadott jegyzék szerinti díszletek mind megvannak.²⁰ Egy 1816-ból fennmaradt „Theatralis eszközök” jegyzéke szerint a későbbi dekoráció egy része már ekkor a miskolci társulat használatában volt, hiszen Benke József aláírásával bizonyították az azok meglétét. Az évek múlva is használt díszletek mellett már ekkor technikai újdonságnak számíthatott egy dörgő, valamint egy villámló „machina” használata.²¹

A társulat tagjai között igen gyakran keletkeztek kisebb-nagyobb konfliktusok. Egy ilyen összezördülés-sorozat vezetett az egyik nyári vendégjáték során oda, hogy a Jászberényen, Kecskeméten át előbb Pestre, majd Budára érkező Celesztin-féle társulat két vezető színésze, Székely József és az énekes Székelyné – az őket is egyéves maradásra kötelező szerződés ellenére – a társulattal való végleges szakításra szánták el magukat, s otthagyták a liquidatort állandóan megszégyenítő színidirektort. A Székely házaspárnak a direkcióhoz írott leveléből egyrészt az igazgató laza pénzügyi fegyelmeről (hol 24, hol 12 forinttal többet számolt a kelleténél), másrészt emberi gyengeségeiről (sérlemelte például, hogy tudta nélkül írtak újságcikket a társulatról) értesülhetünk, de hírt kaphatunk a Celesztin játékát ért udvariasnak éppen nem nevezhető színikritikáról is: a Hamletet játszó direktort ugyanis „örökké náthás, ketsce hangúnak, és falsch Declamatornak” nevezték.²²

A Borsod vármegye által kirendelt „Theatralis Directió” és a „Nemzeti Énekes és Színjátász Társaság” megállapodását 1829-ből is ismerjük.²³ Ekkor már egy másik társulat játszott Miskolcon, ugyanis 1829 februárjában Komlóssy Ferenc direktor ajánlotta az első alispán figyelmébe a vezetése alatt álló színészeket.²⁴ Ez az előírás hat pontban határozta meg a társulat köteleseit. A szerződés életbe lépésének napjától meg kellett változtatni nevüket, s a „Borsod vármegyei és Tisza mellyéki Nemzeti Énekes és Színjátász Társaság” elnevezést kellett viselniük. Egy esztendőre ingyen bocsátották a színészek rendelkezésére a színház épületét, „minden hozzá tartozandó Decorációkkal, eszközökkel, Bibliothekával és öltözet beli készülettel”, de azoknak teljes felelősséget kellett vállalniuk a megőrzésért, s az épület fenntartásáért. (Ezért készítettek alapos leltárt a díszletekről és a ruhákról, hogy az év elteltével ellenőrizhető legyen a gondos megőrzés.)²⁵

²⁰ B.-A.-Z. m. Lt. IV. 1501/ c. 31. k. A dekorációt eredetileg Edes Györgynek küldték, tehát feltehetően korábban is használták már. Erre utal, hogy a ház- és a kunyhóforma ekkorra már a „rongyos” jelzővel illetett régi darabok közé került. Rendelkeztek még erdő, parasztszoba, sárka és zöld szoba, tömlőc, utca, „triumphális szekér” és két darab „ajtós kőszikla” díszlettel, valamint hét gyertyatartó oszloppal is.

²¹ Uo., 33. k. Többek között trónus, várfal, várkapu, vártorony, egy oltár, egy illuminatio, hat darab Sámson-oszlop, két rablanc plébhből, hat faggyús lámpás stb. tartozott az első díszletek közé.

²² Uo., Az elitáló kritika megszületését erősítette, hogy a dán királyfi szerepét nem olyan régen egy bécsi színész, egy bizonyos Kunszt nevű játszotta Budán.

²³ Uo., 1829.

²⁴ Uo. A levélben az igazgató Dominkovits Lajosra hivatkozott, akit az alispán a javak összeíratására és a játékszínnek az új társulat számára való átadására utasított. Mellette Kilényi Dávid is ajánlotta a viceispánnak 16 tagból álló társulatát, aki arra hivatkozott, hogy a Kassán lévő énekes társulat Erdélyből Pestre jutása az ő direktorsága alatt következett be.

²⁵ Hiány vagy gondatlanság esetén a vármegyét felhatalmazták a jogorvoslatra, kimondva, hogy az „magának tellyességgel elégtételt vehet.” 1815-ben magyar, német öltözeteket, katonaruhákat, valamint „török, szeretsény, görög és vad” ruhákat vettek számba, ezenkívül kardokat, sapkákat, lábbeliket. Végezetül azokat az öltözeteket is összeírták, amelyekkel Miskolcon szaporodott a társulat jelmeztára, vagy amit ajándékba kaptak a színészek. Benke

1824 után már bizonyosan működött a Játékszín könyvtára, amelyben összegyűjtötték az előadásra alkalmas darabokat és a szerepeket is.²⁶ A 282 darabnak csak a felsorolását őrizte meg a köteteket jelző lajstrom. Ebben azonban a *Hunyadi László*, a *Zrínyi Miklós*, a *Toldi Miklós*, a *Két úr szolgálja* vagy a *Bátori Mária* mellett ott szerepeltek a *Rinaldo Rinaldini*, a *Péter cár utazása* vagy a *Pataki óbester* című közérthetőbb és könnyebben emészthető darabok is. A szerepeket, vagyis „rollékat” ábécé szerint vették sorba, s folyamatosan frissítették fel az újabb darabok (pl. a *Mátyás király*) lehetőségeivel.²⁷

A színészeket arra kötelezték, hogy novembertől a következő év farsangjáig egyfolytában játsszanak, vagy jöjjenek vissza a városba, ha „valamely ünnepi alkalom megkívánja”, továbbá mutassanak be egy ingyenes darabot felajánlásul a tűzvészek elhárítására. Ez utóbbi elvárás tükrözte a szervezők folytonos félelmét a tragédiával végződő tüzesetekről, amelyek időről időre megrendítették a várost.

A félelem egyáltalán nem bizonyult alaptalannak, hiszen az 1843-as nagy miskolci tűzvésznek az új színházépület is áldozatul esett, ezért ismét ideiglenes helyszíneken fogadták a társulatokat. 1844-ben újra adakozásból kívántak színházépületet emelni, de a kezdeményezés kudarcba fulladt.²⁸ 1846-ban a helyi kaszinó választmányának elnöke, Szemere Bertalan karolta fel a színházépítés ügyét, amikor felhívásában háromszáz darab száz pengő forintos részvény megvásárlását ajánlotta az ország tehető lakosainak. A sikeres kezdeményezés nyomán 1847. március 27-én a részvénytársaság is megtarthatta első közgyűlését.²⁹ Szemere megnyitó beszédében külön kiemelte: nagy öröme szolgál, hogy „a szellemi s anyagi jólét emelkedését annyira feltételező vállalkozási szellem Borsodban, jelesül Miskolc polgárainak kebelében is él.” Még az év szeptember 3-án letették az új épület alapkövét. Az építkezés ugyan elindult, de 1849-ben el is akadt, s csak 1857. szeptember 3-án került sor az újjáépített színház megnyitására.³⁰

A miskolci felekezeti iskolák számának folyamatos bővülése, az iskolaépületek állapotának javulása, a tanárok kiválasztása, a könyvtárak, a diákszínjátszás és az önképzőkori mozgalom felkarolása arra a felismerésre vezetnek, hogy az egyházak – eltérő módon és intenzitással – igen fontos feladatuknak tekintették az iskolaügy, a művelődés lehetősége-

---

József Pesti Nemzeti Játzó Társaságának jelmezjegyzékét egy Salamon zsidó szabó készítette, az eredetét héber nyelven.

²⁶ *Uo.*, 33. k. Az első „Játék Darabok” összeírását tartalmazó protocollumot 1824. augusztus elsején készítették, amely már operák címeit is tartalmazta. A jegyzék alapján azonban azt mondhatjuk, hogy ezek inkább csak zenés darabok lehettek. (Pl. *Falusi borbély*, *Bűbályos vadász*, *Zörgő sapka*, *Tettetett Katalin* stb.).

²⁷ *Uo.* A kimutatás 1828. február 4-én készült, s Miskolczi György generális perceptor és Dominkovits Lajos voltak jelen az összeírásnál.

²⁸ Összesen 139 forint 73 krajcár gyűlt össze.

²⁹ B.-A.-Z. m. Lt. VIII. 701. A Miskolci Nemzeti Színház iratai: 1. d. . (Jegyzőkönyvek 1817–1854), – Az alakuló közgyűlés jegyzőkönyve. A részvénytársaság első elnöke Szemere Bertalan lett. A titkos szavazással választott végrehajtó választmány tagjai: Dominkovics Lajos, Rácz János, Gansberger Antal, Vadnay Lajos, Hauptmann Vencel, Kun Lajos, Szathmári Pál, Povolny István és Soltész Nagy János lettek. Az első ülésen meghatározták a működés alapelveit is, és bejelentették az akkori 312 részvényt, akik közül 67 Borsod megyén kívüli illetőségű, egy pedig bécsi volt, amit a résztvevők a külföldi tőke érdeklődésének jeleként értékelték. 1847 augusztusára a részvényesek száma már 342-re nőtt. 1848 júliusában Szemere elfoglaltsága miatt tisztújítást tartottak, s Miklós Ferenc megyei első alispánt választották helyébe elnöknek, a választmányba pedig bekerült Pilita Miklós és Gansberger István, valamint Sütő János is.

³⁰ Miskolci Nemzeti Színház, Magyar Színházi Intézet, 2–25. 1973. 8. – A részvénytársaság 312 taggal (köztük 245 borsodival) alakult meg. 1849-re lakások és boltok készültek el, de maga a színházépület még nem épült meg. Lásd PAPP Klára, *i. m.*, 824–825.

inek támogatását. Felvállalták ezt a terhet akkor is, amikor a tanulóifjúság zöme nem a városlakók közül került ki (pl. katolikus gimnázium). A 19. század első felében pedig voltak olyan tanárok, akik a nemzeti irodalom ismeretének szükségességét, a reformkor szellemiségét közvetítették diákjaik felé.

A városlakók igény szintjének változására azonban az iskolán kívüli vagy azon túli ismeretszerzés feltehetően nagyobb hatást gyakorolt. Igen kedvező képet alakít ki a városról az elindult kezdeményezések következetes végig-

vitele. A városlakó vagy ott házat tartó nagyszámú nemes szemmel láthatóan jó kapcsolatok volt képes kiépíteni a vármegye vezetőivel is. Ezt a támogató légkört a város vezetői több esetben tudták sikerrel kamatoztatni, gondolhatunk pl. a színházépítés tervére, a postaközi-hálózatba való bekapcsolódásra vagy arra az állásfoglalásra – Pálóczy László beszédéből idézve: „Csak oly ország és nemzet mondhatja magát szabadnak, hol a nő egy fokon áll a férfival neveltség tekintetében” –, amely alapján sor kerülhetett Karacs Teréz leánynevelő intézetének befogadására és működtetésére.³¹

A mezővárosban megmutatkozó törekvések és azok megvalósulása révén érthetjük meg, hogy a település hogyan lehetett képes a művelődéstörténetben komoly szerepet kivívni magának, s már a 19. században egy sokszínű, több iskolával és intézménnyel rendelkező kulturális központtá válni.

³¹ A leánynevelő intézet létesítését Vay Ábrahám gróf karolta fel, s 1844-ben nyitotta meg kapuit. PAPP Klára, *i. m.*, 767–768.

Három episztola Sajnovics Jánoshoz

Egyed Emese irodalomtörténeti kutatásainak egyik központi alakja Barcsay Ábrahám, akinek költészetével évtizedek óta foglalkozik, kiadta levelezését és egy monográfiát is megjelentetett róla. Az életmű teljessé tételéhez tartozik az a tanulmánya is, amelyben Barcsayt azonosította egy eddig ismeretlen szerzőjének tekintett, Sajnovics János ellen írt episztola szerzőjeként,¹ bemutatva egyúttal a szöveg (prózával is kiegészített) ismeretlen kéziratát is. A szövegre a Magyar Országos Levéltárban bukkant,² a „Vasmatskai Mátyás” aláírású paszkvillust (amelyet tartalmi érvek alapján 1772–1773-ra datált) kézírása és egyéb érvek alapján meggyőzően kötötte Barcsayhoz, így tisztázva a paszkvillusban olvasható episztola szerzőjét is. Az episztola ugyanis 1789-ben egy Révai Miklós által szerkesztett episztologyűjteményben nyomtatásban is megjelent,³ de a szerzőjét mindeddig nem azonosították az irodalomtörténészek.⁴

Sajnovics János (1733–1785) jezsuita csillagász, nyelvész nagy hatású nyelvtudományi munkája⁵ valóban megosztotta a korszak közvéleményét, s a literátor-értelmiség egy részénél elutasításra talált. Az újabb tanulmányok azonban kiemelik, hogy a mű megjelenése után sokkal több volt a kedvező vélemény, és a külföldi tudósok és a magyar kortársak jelentős része üdvözölte a *Demonstratiót*.⁶ Ezt bizonyítja az is, hogy a másik oldalon is születtek biztató, köszöntő versek és episztolák. Tanulmányomban három verset szeretnék bemutatni ebből a körből, közülük kettő eddig ismeretlen volt. Fennmaradt Sajnovicsnak egy 1771. május 12-én Nagy Jánoshoz írt latin nyelvű levele, ebben így ír bécsi fogadtatásáról:

„Értekezésem jó fogadtatásra talált a bécsi főuraknál. Név szerint Kaunitznál, Liechtensteinnél, Kollernél, a bíborosnál, az apostoli Nunciusnál, Feketénél és sok másnál. Nem kisebb köszönettel fogadták a pozsonyi grófok. Majdnem mindegyikük ebédrel tisztelt meg, Pálffy Lipót gróf pedig 24 font csokoládéval is viszonzta. De különleges vigaszt szerzett az az óra, amelyet Albert jelenlétében Mária Krisztina főhercegnővel töltöttem. Hadik gróf is különleges tiszteletet tanúsított, amikor a minap sajátkezű levéllel köszöntö meg a neki megküldött példányt. Mit mondjak arról, hogy a budai múzsák hona Molnár vezetésével megénekelt, amint azt a mellékleten láthatod.”⁷

¹ EGYED Emese, „Scytha vagyok” Kézírtas paszkvillus a Demonstratióról – Sajnovicsnak, Nyelvtudományi Közlemények, 97(2000), 246–260.

² MOL P 523. 10 csomó. 695–701.

³ Két Nagyságos Elmének Költeményes Szüleményei, Pozsony, 1789, 230–234.

⁴ Ráadásul a címlap és a prózai szöveg csak az Egyed Emese által megtalált kézírtas változatban maradt fenn. EGYED, 1. jegyzetben, i. m., 247.

⁵ Joannis Sajnovics S. J. (1770), DEMONSTRATIO. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse. Regiae Scientiarum Societati Danicae Praelecta, et Typis Excusa Hafniae Anno MDCCCLXX. Recusa Tyrnaviae, Typis Collegii Academici Societatis Jesu.

⁶ BÉKÉS Vera, Nekiünk nem kell a halzsíros atyafiság! Egy tudománytörténeti mítosz nyomában = Tanulmányok a magyar nyelvtudomány témaköréből, szerk. Kiss Jenő és Szűts László, Bp., Akadémiai Kiadó, 1991.; LŐRINCZI Réka, Megjegyzések és újabb adalékok a finnugor nyelvrokonítás fogadtatásához, Nyelvtudományi Közlemények, 97(2000), 261–272.

⁷ HOLOVICS Flórián, Sajnovics János a Demonstratióról, Magyar Nyelv, 1972, 495. Idézi: ÉDER Zoltán, Túl a Dunatájon: Fejezetek a magyar művelődéstörténet európai kapcsolatai köréből, Bp., Mundus, 1999, 23.

A mellékletben Molnár János episztolája olvasható, de egy szerencsés véletlennek köszönhetően még két, Sajnovicshoz szóló episztolára sikerült rábukkanni Mártonfi József kézíratos gyűjteményében. A gyűjteményt Papp Kinga fedezte fel,⁸ és ő azonosította Mártonfi József (1746–1815), a későbbi erdélyi püspök⁹ kéziratgyűjteményeként. A vegyes tartalmú jegyzet az 1760-as években készült,¹⁰ Mártonfi József jezsuita diákként, a *repetentia humaniorum* hallgatójaként Szakolcán kezdte írni a jegyzetet, amelyben főként poétikai, retorikai, műfajelméleti szövegek vannak.¹¹ Mártonfi 1769-ben Budára került az ottani jezsuita kollégium retorikatanáraként, ekkor jegyezte be a gyűjteménybe négy latin nyelvű drámáját, diákjainak jól sikerült beszédeit és verseit is.¹² Itt, a kézirat utolsó egységében található az a három episztola is, amelyet Molnár János és Nagy János írt Sajnovicshoz. Mivel Mártonfi 1773 után már nem folytatta a jegyzetet, (elkerült Budáról is), az episztolák 1771–1772 körül kerülhettek bele a gyűjteménybe. Molnár János tanára volt Mártonfinak Nagyszombatban, Budán pedig (1770–1771-ben) kollégája s a gimnázium igazgatójaként egy rövid ideig a felettese is. Ezért nem is meglepő, hogy Mártonfi kézíratos jegyzetében ott van a három, Sajnovicshoz szóló episztola szövege,¹³ az első episztola (ez a Molnár Jánosé), Mártonfi kézírásában és aláírásával. A másik kettőt nem Mártonfi kézírásában őrizte meg a kötet, de azonos kéz jegyezte le mindkettőt, vagy a levél írója, Nagy János, vagy egy ismeretlen másoló.¹⁴

Az episztolák hangneme, tónusa megegyezik az 1770-es években szokásos magyar levélstílussal, amelyről Döbrentei Gábor ezt írta:

„A’ magyar episztola vele [Barcsay Ábrahámmal], Orczyval és Ányossal kezdődik. De ők úgy látszik nem tették volt fel magokban, hogy úgy írják az episztolát, mint annak regulája megkívánja, hanem versekben leveleztek. Innen van sok helytt a’ csak egy barátságos társaság’ prózai tónusa, ’s olyas mi, a’ mit csak egymásnak kellett volna együtt lételkor elmondani. Tartsa meg ugyan az episztola a’ barátság’ tónusát, de még is emelkedjen magasabba, ’s csak olyant írjon, a’ mi másokat is mindenkor interesszálhasson.”¹⁵

Ezekben az episztolákban nincs másokat is érdeklő, „magasabba emelkedő” mondanivaló (csak Molnár János lapp szavakat a szövegbe vegyítő nyelvi játéka érdemel külön figyelmet), inkább a familiáris, játékos, évődő hangnem és a feltétel nélküli elfogadás jellemzi őket. Mindebben természetesen ott van a közös (jeszuita) rendhez való tartozás, a fiatalkori barátság érzése is. Mindhárom episztola hexameterekben íródott, egyik felett sincs cím, csak egy római számmal választották el őket egymástól.

Sajnovics ugyan jóval idősebb, mint Mártonfi, de pályájuk több helyen is összekapcsolódik, s a csillagászat és a természettudományok iránti érdeklődés is összeköti őket. Sajnovics 1754-ben Győrben végzi a *repetentia humaniorumot*, 1752–1754 között Nagyszombatban a filozófiai stúdiumokat. 1758–59-ben Bécsben tanul matematikát, és itt tölti a próbaévét is.

⁸ PAPP Kinga, *The „Lost” Plays of József Mártonfi and the Ms. 354 Composite Volume*, Philobiblon, XV(2010), 527–533.

⁹ Életről lásd: GYÖRGY Lajos, *Fejezetek Mártonfi József erdélyi püspök (1746–1815) életrajzából*, s. a. r. FEJÉR Tamás, Bp., METEM, 2009 (METEM könyvek, 68.).

¹⁰ *Iskolai drámák, latin versek, oratiók*, Kolozsvár, Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár Különgyűjteménye, jelzete Ms. 354.

¹¹ Részletesen lásd: PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Theatrum és literatura*, Bp., Universitas, 2014, 81–90.

¹² Mártonfi irodalmi műveiről: PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Egy rejtőzködő irodalmár a 18. századból. Mártonfi József erdélyi püspök (1746–1815)*, Budapest, Protea, 2016.

¹³ *Iskolai drámák, latin versek oratiók*, i. m., 140–145.

¹⁴ A II. episztolában: „meny szabadon, s mondgyad: „Nagy János Tordasi Jánost, tiszteli, ki nevemen fog mosolyogni, tudom.” i. m., 143. A III. episztola vége: „Iram ezeket Győret farsangnak szombati napján, Szolgád és köteles társad örökre, Nagy I.” i. m., 145.

¹⁵ Idézi LABÁDI Gergely, „*Ez a’ theoria helyes theoriája e...*” *Episztolaelmélet 1800–1830*, ItK, 108(2004), 584.

1760-ban Egerben tanít poétikát és retorikát, 1761–1764 között végzi Bécsben a teológiát, 1766–68-ban Nagyszombatban asztronómus. 1769–70-ben Hell Miksa császári csillagással együtt részt vesz a VII. Keresztély dán király és a koppenhágai tudós társaság által indítványozott sarki expedíción, Wardhysuban (ahogy az episztola említi, Vardhúszában, a mai Vardóban). Az expedíció alatt, Hell biztatására kezdi vizsgálni a magyar és a lapp nyelv közötti rokonságot, amelynek eredménye a *Joannis Sajnovics S. J. Ungari Tordasiensis socii Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse*. 1771–72-ben Nagyszombatban tanít, 1773 elején Budára kerül a matematika professzoraként, tehát legkésőbb ekkor már személyesen is találkoznak Mártonfival. „Magam Budára vagyok szánva mennyiségtan tanárnak. Ott megkezdem a gyakorlati csillagászatot; és így remélem, hogy Magyarország csillagásza leszek! Ennél a címnél semmit sem tartok kitüntetőbbnek” – írja erről.¹⁶

Éppen Molnár János (1728–1804) ekkor a budai akadémia igazgatója, akivel (ahogy a versből is kiderül) régi barátság fűzi őket össze. Sajnovics a rend feloszlatása után is Budán marad, itt is hal meg 1785-ben.¹⁷ Molnár Jánosnak a „budai múzsák hona” nevében írt, lapp szavakkal tarkított, Sajnovicsot dicsőítő verse nyomtatásban 1783-ban jelent meg először.¹⁸ Molnár János *Magyar Könyv-ház* című egyszemélyes folyóiratában.¹⁹ Molnár, aki a *Magyar Könyv-ház* első évfolyamában többször is ismertet a magyar őstörténetre, illetve a magyar nyelvtörténetre vonatkozó könyveket és írásokat (pl. Otrokócsi Főris Ferenc *Origenes Hungariae* című 1693-as könyvét és Pray György új monográfiáját), Kanutus Laemius 1767-ben megjelent, a lappokról szóló könyvének ismertetése kapcsán ír Sajnovicsék expedíciójáról. Molnár János azt írja a vers keletkezéséről, hogy amikor megkapta a *Demonstratiót*, „azt az emlékezetet illy levéllel köszöném meg, Lappói szókat kevervén a’ versekbe: Tordai Sajnovitsnak Nagy-szombatba”.²⁰

Összehasonlítva a nyomtatásban megjelent szöveggel, azt látjuk, hogy Mártonfi módosított az episztolán a lejegyzéskor, de az is lehetséges, hogy maga Molnár János közölt egy újabb, kicsit eltérő változatot 1783-ban, átírva és kibővítve az 1771-ben készített szöveget. Erre utal, hogy 1783-ban jóval részletesebb a magyar tájak, megyék, városok felsorolása, láthatóan nem akart kihagyni egyetlen régiót sem a Sajnovicsot köszöntők közül. A Mártonfinál olvasható változatban ezenkívül csak néhány jelző módosult, ezek nem érintik a vers lényegét, de Mártonfi jegyzetfüzetében több lapp szó magyarázata van ott a verssorok végén, mint a kiadásban, így a vers jobban értelmezhető (igaz viszont, hogy a (k) betűs szó magyarázatát, bár megjelölte, de elfelejtette odaírni). Mártonfi jegyzetében Sajnovics megszólítása: „Tordai Sajnovicsom! Isemúkom, Karjeli Félem” (mellette a magyarázat: isemúkom-atyám). A kiadásban pedig: „Tordasi Sajnovitsom! Vardhuszai, Karjeli Félem!” Hiányzik viszont az utolsó két sor Mártonfinál, így a foszforra való utalás elmarad.

¹⁶ HOLOVICS 1972, 496. Az eredetiben: „Ego destinor pro Professore Matheseos Budam, ut ibidem initia ponam astronomiae practicae, atque sic spero me futurum Regni Ungariae Astronomum! Quo Titulo nihil unquam illustrius duxi.” HOLOVICS 1972, 501.

¹⁷ Ladislaus LUKÁCS, *Catalogus generalis seu nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu 1551–1773*, Romae, Institutum Historicum S. J., III., 1988, 1428.

¹⁸ FRENÝÓ Zoltán, *Sajnovics János műve és hatása*, Valóság, 2013, I–VI. <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=640&lap=5>

¹⁹ Erről újabban: POGÁNYNÉ RÓZSA Gabriella, *Molnár János és Magyar Könyv-háza*, Könyvtári Figyelő, 2009, 1. szám, 37–50. <http://ki.oszk.hu/kf/2010/10/molnar-janos-es-magyar-konyv-haza/>

²⁰ *Magyar Könyv-ház* 1783. III. szakasz, CCLXXX., 648.

A másik két verses levél szerzője szintén jezsuita, Nagy János (1732–1803), aki Sajnovics iskolatársa volt a trencsényi novíciátusban, majd a győri repetentia studiorum és a nagyszombati filozófiai tanulmányok idején. 1767-től a győri jezsuita kollégium tanára volt, 1773 után világi papként élt ugyanott, majd szanyi plébános lett.²¹ Jó barátságban volt Révai Miklóssal is.²² A színdarab, ami felől Sajnovicsnál érdeklődik, saját bibliai drámája, a *József, Egyiptus vicze királlyá*.²³ A darab 1790-ben nyomtatásban is megjelent, de sorsáról semmit sem tudunk, eddig elkerülte a drámakutatók figyelmét is.

Sajnovics a győri jezsuita gimnáziumban kezdte meg a tanulmányait 1743–46 között, így ő is szerette a várost. Nagy János a levélből ítélve jól ismerte a családot is, s biztosan jól ismerte a nagyszombati csillagvizsgálót, mert nagyon érzékletesen mutatja be a tornyot, és benne Sajnovics szobáját is. Második episztolájában a Septimus név valószínűleg VII. Keresztély dán királyra, az expedíció szervezőjére utal. Az episztolák szövegét betűhív módon közlöm, csak a központosítást változtattam meg a könnyebb érthetőség kedvéért.

I.

Noszsza repűlly levelem, szállj a' Nagy-Szombati Peldón (a) (a) Földen
 Kérinek²⁴ a' tselgad (!) néző szepe (b) tornya tövére. (b) szép
 Ott a' mint hágóra tanálsz, 's folyosóra középett
 Ott leled Hellünknek,²⁵ tudomány fényének, hazánk új
 Ékességének társát, kire Dánia szilme (c) (c) szeme
 Méltán úgy nézett, mint a ' sunnyára (d) mikor kél (d) sugárra
 Rá lelvén vagy az honnyában, vagy az éjjeli vártás
 Or (e) tetején, vagy könyvei közt, hajts mellyet helyettem, (e) hely
 S új mintán (f) öntött szókkal, illy módra köszöntsed: (f) formán
 Tordai Sajnovicsom! Isemúkom, (g) Karjeli Félem (g) atyám
 Édes hazánk hálákat adat, (s' méltán adathat
 Míg pora tart) bölts elmédnek, s illy gondra tekéntő
 Fáradságodnak! te vagy az, kinek általa, nyelve
 Új fénnel tündöklenni kezd: te vagy a kit örökre
 Égig azon nyelvvvel méltán emel a Magyar elme
 Nints az az addaldás (h) noha szinte boándámus (i) ország (h) ajándék (i) leg gazdagabb
 Tsákessel (k) vinné, s' szint olly bévséggel elődbe, (k) [hiányzik]
 A gyöngyöt, vagy aranyt, s úgy szórná, mint mikor a szél
 A Samalet(l) göre (m) pusztáján homokot kerekítve (l) Kínában való pusztá (m) görbe
 Hord, sodor és lódít, nints olly nagy²⁶ kintse, minél még
 Sok szászszorta boándábbat (n) nem érdemlene könyved. (n) gazdagabbat

²¹ LUKÁCS, i. m., II. (1988), 1075.

²² Több verse jelent meg a *Magyar Hírmondóban* (1792–1798 között). Ismeretterjesztő és alkalmi műveket is írt. 1790-ben jelent meg az *Udvari Kátó, vagy is Grázián Boldizsárnak Faludi Ferencz által fordított CCC makszimái. Mellyeket alagyás versekbe foglalt...* Győr, 1790.; *Nyájas Múzsza*, Győr, 1790.; *Az oroszslány és a nyájas múzsza*, Győr, 1790. (Költemény névtelenül, Szaitz Leo ellen). Műveiről lásd SZINYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/>

²³ Örvendetes szabású játék, mellyet a magyarországi palatinusnak tiszteletére alkalmaztatott, Győr, 1790.

²⁴ Kéry Ferenc S.J. (1702–1768)

²⁵ Hell Miksa S. J. (1720–1792)

²⁶ oly nagy olly nagy [véletlenül megismétli].

Könyved! Karjeliek! nézzétek, benne mi villog:
 Nyelvünk eredetét, bévségét, tzipra mi vóltát
 Perditésének szebnél szeb' módra menendő
 Ága bogát, keletét. Mi sok országokra derült nyelv!
 Jöszte bizonyságul Lappó sok népe Sinával!
 Illy tudományra pedig Kinek a' munkája segített
 Édes hazánk? ím e' Könyvben a' Karjeli tzi-mer
 Egygyútt villogtattya jeles Nyelvednek hírével
 Hajdani tzi-meredet, s' mindenkori bátor erődet.
 Énekeket Musák! harsogjon trombita, dob szó!
 Gyenge furuglyákkal Fébus kara²⁷, noszsza segítse
 A Músák új nótáját. Jer, Tordasi rétre
 Fébe, velünk a' kastélyig, s onnét pedig ismét
 Újdon új szép nótákkal Nagy-Szombati tornyig.
 Jöszte velünk Balaton, Kemenes, Vas, jöszte szerettem
 Győröm, Vértessel, közel áll, s leg előre Fehér-Vár!
 El ne maradgy Soprony, Zemplén, Posony, Hont, Aba, Sáros,
 Pátzitsis²⁸ vérű székelység, Debretzen allya,
 Jászság és Kunság, Mátyus földével, Hevessel,
 Pest, Pilis, Esztergom, Szala, Veszprém, Nyitra, Komárom
 Tsongrád, Szólnokkal, Mosony a' sok víz köz-i néppel,
 Rába köz és tó köz, te is ár vezi fészke²⁹ Tsalóköz.
 Mennyünk énekeket mondván, leg előre Királynénk
 Ő Felségének, kinek a' neve népe nevével
 Ujjonnan ismét meszszebb emelődik. Azomban
 Dánia nemzetinek Koronás fejedelme se múllyon
 Énekeink közül el: mért illy szép munka kalászat
 Néki köszönhettyük, ő bőkezűsége segített
 Söt ysa (a) mozdítá tellyes gondgyával előre
 Ezt a szép gondot, mikor a' Várdói lakásra
 S' télire választá Félünket, társa személljét,
 Hogy nézzék, papirosra tegyék, s' mértékbe szorítsák
 A szép hajnali tsillagnak (ó ritka szerentse!)
 Napba merülését, maradását és kikelését.
 Meg lőn, s' e' mellyet ó mit nem tettetek hérén
 Drága ditsőségnek! puolét-is (b) sok vala várni!
 Ropp (ant) gé (c)! s' valamelly szép helyt adgy tsillagid öblén
 Tordasi sillgaddunk (d) nevinek! s' illy érdemü fénynek,
 Az holdban telelő sok bölts, és régi személlyek
 Várnak, eredj, válaszs; ha heon (e) az hajnali tsillag
 Inkább nem tetzik, örökös várára nevednek.³⁰

(a) bizony

(b) felét-is
(c) ég

(e) tsak

Mártonfi

²⁷ Apolló kara, a Múzsák.

²⁸ Pácinacita – a bizánci történetíróknál szereplő népnév, a 18. század végén a kunokkal és a besenyőkkel, illetve a székelyek őseivel is azonosították őket.

²⁹ Hiányzik a betűjel és a magyarázat: vezi = víz.

³⁰ *Iskolai drámák, latin versek, oratiók*, 140–141.

II.

Versbe szedett levelem, meny' Nagy-Szombatba sebesen!
Meny' fuss' vagy ha akarod, szárnyat eresztve repűly!
Versbe kötött lábbal fuss verset akárki lovával,
Ott míglen nem léssz, senkire, s hátra se nézz!
Sem sár, sem dombok, se ne tartoztassanak erdők,
Sem jeges útnak mérge, se semmi gödör.
Míg én kedvesemet még nem köszöntéd ezerszer,
Tordasi Sajnovicsot, vissza ne jój, meg hagyom.
Azt még nem látod, még meg nem csokolod, addig
mint ama páratlan Gerlicze, sirni fogok.
Sirni fogok, szemeim gyöngy tsöppeket addig eresztnek,
szánd meg bús szívem, szánd meg, ügetve siess!
Nints mitűl irtozzál, van jó nagy paxusod,³¹ aztat
ha tartoztatnak, fel nyitod, útba maradsz.
Azt mutogasd vámnak, katonáknak, révnek, hidaknak,
Azt Duna vizének, mindenűt által ereszt.
A Posonyi várnak fejet hajts, és térdre borúlván
vess nagy bukfentzet, Sárfűig onnan ugorj.
Sárfűt el haladván, már Nagy-Szombatba közelgetsz
Látod ahon falait, tornyait, épületit.
A kapuhoz jutván, hosszú mentébe köszöntni
fog Tót Miska téged, mondhatott [...] ³²neki.
Onnét amaz roppant, okos és bölts házba siessél,
A melynek tornyát nem fedi semmi torony.
Tsonka torony ugyan az, de tág, s magos égbe tekintő,
Ot lakik én szívem jobb fele, Sajnovicsom.
Ot vagy? fújd ki magadat, lehelésed fújd ki, piheny meg,
és gyengén koczogj, hallatik a *gyere be*.
Meny szabadon, s mondgyad: Nagy János Tordasi János[t]
tiszteli; ki nevemen fog mosolyogni, tudom.
Ha mosolyog, mosolyogj: nevetésit ved nevetéssel,
ha csapdossa kezét, tsapj tenyeredre tenyért.
Ha tsóvállja fejét, tsudálván mi juta eszembe:
tsudáld, hogy eddig nem juta eszébe neki.
Egy betűt annyi ideig pennád nem tojhatod hozzám,
hánd ezt, hánd bátran barna szemére neki.
Vagy ha csoportos munkákkal mentheti tunnyát³³
Még most az egyszer kész a bocsánat ugyan
Csak mert meg jobbicsa magát levelemre felelvén
és tudósítson mint vagyon? él? beteg e?
Élly társam, éltednek fonalát jó messzire nyújtsák

³¹ Passzusod.

³² [olvashatatlan szó].

³³ Tunyaságát.

a Párkák, ne essél bú szomorúba soha.
 Néncsen homok nálunk, nincs annyi csőp a Duna vízbe
 A' mennyi esztendő't koldulok égbe neked.
 Nem kívánhat hugod,³⁴ bátyád,³⁵sógor Asszonyod annyit,
 Nem Budán lakozók, Anna Maria, Súsi,
 Illy új esztendő're való bukfenczeket hanyván³⁶
 Bézárom levelem Győröt, azomba, vale.³⁷

III.

Bus levelem, meny-még most egyszer sánta futással,
 Köszönts Sajnovicsot, Tordasi barna rigót!
 És kérdezd hol volt? mely tájon repdesett eddig?
 Hogy levelet nem küld, nem levelemre betűt?
 Ha Nyitrán, ha Nyitra körül Betzánba mulattál.
 O mely szép mencség! mentheted evvel ügyed?
 Nyári kötött kesztyűd már nyilván el kopott eddig?
 Most télit vontál gyenge kezére talán?
 Vontál nem vontál? jó meszire vontad a' választ.
 Most leg alább kérlek, két levelemre felelly.
 Vagy kezeidbe talán levelem nem juttatot? hazudsz,
 Mert hogy olvastad, van bizonyito tanum.
 Nálam volt Ipicsis, és hogy olvasta szemével
 Nagyon dicsekedet, cifra bekecsbe pedig.
 Vagy az tsillagokat nézvén tornyodba szemeskedsz,
 Lesvén öltözik-e gyász szomoruba Venus?
 Jupiter istennek darabanti ki bujnak-e? vagy nem?
 Vagy valami uj tsillag farkot ereszt-e felénk?³⁸
 Igy mikor elmémet kölönös restségedre hányom,
 Győrbe jön, és nékem nyujtatik az leveled.
 Nyujtatik, és mondom: nó van most Borona, szerencséd,³⁹
 Mert ortzádra immár kész vala a ténta leves.
 Mondtam, és fel nyitván, közlőm szememmel, a kívántt
 Nagy, nemes újságot, mindenűt hírül adom.
 Mindenűt hírül adom, kiki aszt halotta, tsudálta,
 Meg tudván végét, kérlek, egekre meg írd!
 O királlyi thrónus székek! Királlyi személlyek!
 Vajmi sok ellenség esküszik ellenetek.
 Nagy ugyan az nevetek, nagy az pompátok, erőtlök,
 Nagy hadi fegyveretek, Nagy, s szemes Udvarotok!

³⁴ Sajnovicsnak két testvére volt, húga, Borbála, és bátyja, Sajnovics Mátyás, aki Fejér megyei főszolgabíróként halt meg 1780-ban, vele kihalt a család. KISBÁN Emil, *Tordasi és kálózi Sajnovics János 1733–1785*, Debrecen–Bp., 1942, 8.

³⁵ <nem> bátyád [áthúzással javítva].

³⁶ hányván.

³⁷ *Iskolai drámák, latin versek, oratiók*, 142a–143a.

³⁸ Űstökös.

³⁹ Talán: el van boronálva, rendben.

Azonba ha az égből fegyvert, s oltalmat- is Isten
Nem nyújt: felségtek veszedelembé forog!
Nyíllon fel szemetek! vigyazatok ön magatokra!
Nem mindég hiv, ki tetteti lenni magát.
Oldalotok mellett kegyetlen sok gyilkosok állnak
Aszt vélnéd: szívek nagy szeretetre mutat.
Nem kevesen vannak most udvari farkasok éhen,
Kik fenik az te szent életetekre fogát.
Mert mint oriások támadtak Jupiter ellen
Ugy, hamar ellenetek pártokot ember üthet.
Űsse meg a ménykő nagy mendergéssel (ohajtom)
Ki fejedelmének szeretetétül el áll!
Az vadon erdőkben lappangó medve szakaszszá
tagjait és vérét az krokodillus igya!
Velejeket tigrisek rágják koponyával apróra!
Porczogjon fogak közt, tagok, ízek, amen.
Hát ked min búsul? kedved mi temette, barátom?
Annyi mi nyújt ottan Septimiusnak erőt?
Minden Sextus alatt (tudom) vész el vala Róma
Septimius titeket veszedelembé vigyen.
Ha veszt Septimius, meg lásd, Octavius használ,
Nincs seb mellyen idő nem segét, ebbe vigagy.
Nálunk semmi ujság, tud meg királyi kegyen s túl
Magyar játékom mi becsületbe vala?
Ha nem jaczották? vagy ha jaczatott írd meg,
S mond, méltóztassék vissza igazítani nekem.
Majd el felejtém, meg rágta é német ruhádott
Az a molly, ha meg van, lész-e szavadnak ura?
Légy! mert ha az nélkül ide Győré⁴⁰ jönni tanálnál,
Meg téplek talpik, barna ruháddal egyűt.
Ujolak azonban kérlek, szivedbe szeressél,
El ne alugyon kösztünk a szeretetnek ügye!
Iram ezeket Győret farsangnak szombati napján,
Szolgád és köteles társad örökre, Nagy I.⁴¹

⁴⁰ Győré <ide>.

⁴¹ *Iskolai drámák, latin versek, oratiók*, 144a–145b.

Noszsza repülly levelem, szállj a' Nagy-Szombati Peldón (a) (a) Földen
 Kérinek a' tselgad (!) néző szepe (b) tornya tövére. (b) szép
 Ott a' mint hágóra tanálsz, 's folyosóra középett
 Ott leled Hellünknek, tudomány fényének, hazánk új
 Ékességének társát, kire Dánia szilme (c) (c) szeme
 Méltán úgy nézett, mint a' 'surnyárra (d) mikor kél (d) sugárra
 Ott érvén, vagy az honnyában, vagy az éjjeli vártás
 Or (e) tetején, vagy társai közt, hajts mellyet helyettem, (e) hegy, fok
 S új mintán (f) öntött szókkal, illy módra köszöntsed: (f) formán
 Tordai Sajnovicsom! Vardhúszai, Karjeli Félem,(g) atyám
 Édes hazánk hálákat adat, (s' méltán adathat
 Míg pora tart) bölts elmédnek, s illy gondra tekéntő
 Fáradságodnak! te vagy az, kinek általa, nyelve
 Új fénnel tündökleni kezd: te vagy a kit örökre
 Égig azon nyelvvel méltán emel a Magyar elme
 Nints az az addaldás (h) noha szinte boándámus (i) ország (h) ajándék (i) leg gazdagabb
 Tsákeszszel (k) vinné, s' szint olly bévséggel elődbe, (k) zsák
 A gyöngyöt, vagy aranyt, s úgy szórná, mint mikor a szél
 A Samalet(l) göre (m) pusztáján homokot kerekítve (l)Kínában való pusztá (m) görbe
 Hord , sodor és lódít, nints olly kintse, minél még
 Sok százszorta boándábbat (n) nem érdemlene (n) gazdagabbat
 Könyved! Karjeliek! nézzétek, benne mi villog:
 Nyelvünk forrását, bévségét, tzipra mi vóltát
 Perdittésének, szebnél szebb módra menendő
 Pengésének keletét. Mi sok országokra derült nyelv!
 Jöszte bizonyságúl Lappó sok népe Tsinával!
 Illy tudományra pedig Kinek a' munkája segített
 Édes hazánk? im e' Könyvben a' Karjeli tzipmer
 Együtt villogtattya jeles Nyelvednek hírével
 Hajdani tzipmeredet, s' mindenkori bátor erődet.
 Énekeket Musák! harsogjon trombita, dob szó!
 Gyenge furuglyákkal Fébus kara, noszsza segítse
 A Músák szép nótáját. Jer,Tordasi rétre
 Fébe, velünk a' kastéllyig, s onnét pedig ismét
 Újdon új víg nótákkal Nagyszombati tornyig.
 Jöszte velünk Balaton, Kemenes, Vas, jöszte szerettem
 Győröm, Vértessel, közel állj, s leg előre Fehér-Vár!
 Pátzitsis vérű székelység, Debretzen allya,
 Várad széke Bihar, Bodrog, Báts, Marmaros, Ungvár
 Jászság és Kunság, Mátyus földével, Hevessel,
 Kraszna, Zarand, Zemplény, Sopron, Posen, Hont, Aba, Sáros
 Pest, Pilis, Esztergom, Szala, Veszprém, Nyitra, Komárom

⁴² Magyar Könyv-ház 1783, III. szakasz, CCLXXX., 647–652.

El- ne maradj Bereg és Szatmár, Úgotsa, Szaboltsal,
 Tolna, Somogysággal, Baranyával, Torna Gömörrel
 Tsongrád Szólnokkal, Moson a' sok víz közű néppel,
 Rába köz és tó köz, te is ár vezi(m) fészke Tsalóköz.
 Mennyünk énekeket mondván, leg előre Királynénk
 Ő Felségének, kinek a' neve Népe nevével
 Ujjonnan ismét fellyebb emlődik. Azomban
 Dánia nemzetinek Koronás fejedelme se múllyon
 Énekeink közű el: mért illy szép munka kalászat
 Néki köszönhettyük, ő bőkezűsége segítetté
 Sőt ysa mozdítá tellyes gondgyával előre
 Ezt a szép gondot, mikor a' Várdi lakásra
 S' tolvira választá Félünket, társa személyét,
 Hogy nézzék, papirosra tegyék, s' mértékbe szorítsák
 A szép hajnali tsillagnak (ó ritka szerentse!)
 Napba merülését, maradását és kikelését.
 Meg-lenő, s' e' mellett ó mit nem tettetek hérén
 Drága ditsőségink! puolét-is (b) sok vala várni!
 Ropp ó gé (c)! s' valamelly szép helyt adj tsillagid öblén
 Tordasi tsellgaddunk (d) nevének! s' illy érdemű fénynek,
 Az holdban teleő sok bölts, és régi személyek
 Várnak, eredj, válaszs. Ha heon (e) vagy az hajnali tsillag
 Vagy más tsillagzat fényes várára nevednek
 Inkább nem tetszik: de nevedhez Fosforus illik.

(m) víz

(b) felét -is

(c) ég

(e) tsak

KÁNYÁDI ANDRÁS

Szerelmes földrajz, felvidéki stílusban

Roggendorf Cecília levelei Casanovához

„Je vous chéris, je vous révère comme l’ami le plus vertueux, le plus rare”

Kassa, 1797. február 6.

Uram!

Fölöttébb rendkívülinek, sőt vakmerőnek tűnhet, hogy Önnek címzem e sorokat, mi több, hogy rendszeres levelezést ajánlok; ha e cselekedet hebehurgya és Önnek kényelmetlen, írja egy boldogtalan szív ömlengésének számlájára, mely az Ön barátságára jogosultnak érzi magát. Ön tiszteletre méltó atyám barátja volt (Ernst levele szerint), kegyeskedjék hát e címmel árváját is kitüntetni, ki a boldogtalan végzet folytán túlélte oly tiszteletre méltó szüleit. Érdemei, életkora, tapasztalata a legnagyobb csodálattal, mondhatni gyöngédséggel töltenek el, elvégre jóatyám barátja nem lehet közömbös számomra. Irigylem a bátyám, aki az Ön társaságát élvezi, ám mivel én e boldogságtól megfosztattam, csak írásban kárpótolhatom magam; abban bízom, hogy nem fog szabatoságomon megsértődni és elnéző lesz mind rossz stílusom, mind gyatra kézírásom iránt. Igen, egészen biztosan meg fogja bocsátani őszinteségem, meg vagyok győződve, hogy Ön a megtestesült jóság – hiszen elképzelhető-e az emberek legkedvesebbike, Waldstein gróf társaságában a jóakarat hiánya? Ha maga elé akarja képzelni e sorok íróját, nézzen a bátyámra, szakasztott mása vagyok, jöllehet kissé csúnyább kiadásban, s részben ugyanazok a jó tulajdonságaim is, noha bevallom, rendkívül szeleburdi lévén, naponta száz butaságot követek el; ezeket szerencsére esténként buzgón kijavítom.

Íme jellemem hiteles leírása, legyen hát türelmes velem, Uram, mert ez a velem való helyes bánásmód. Most pedig, a legnagyobb tiszteletből biztosítva, maradok leghívebb szolgálja, Cécile Roggendorf, Halle kanonisszája.¹

Sárköz, 1797. szeptember 22.

Szerelmünk, kedves barátom, bájos és szívemnek gyönyörűsége; amióta megismertem, sokkal kedvesebb, jobb, magabiztosabb, vidámabb és boldogabb vagyok, s azt hiszem, még szellemem is gyarapodott valamelyest, aminek azért örülök, mert többre fog becsülni. Bájos levele meglepéssel töltött el; nem szereti Mirabeau-t (az *emberek barátjának* fiát²), nos, én sem, mivel szörnyeteg volt. Eggyel kevesebb vetélytársa maradt tehát, jöllehet perlekedni lenne kedvem levele utolsó két sorában megpendített, előítéletekkel kapcsolatos gyanúsígtatása miatt. Mélységesen felháborít: azt hiszi, egy jó házból való lélek annyira megfélemlíthető magáról, hogy a szemérmet a meggyőződések közé sorolja? Szó sincs róla, és megnyug-

¹ A bécsi vizitációs nővéreként nevelkedett Cécile II. Lipót feleségétől, Mária Ludovika hercegnőtől tizenhét éves korában nyerte el a „Halle kanonisszája” címet, mely négyszáz forintos évjáradékot biztosított számára.

² Utalás Victor Mirabeau márki *Lami des hommes* című művére és ragadványnevére. Fia, Honoré-Gabriel, az ismert népszónok, Casanova számára – mint minden jakobinus – szörnyeteg.

tathatom: eszem ágában sincs feláldozni, végtelen mennyiségű maradt még birtokomban. Két kérdésben is kíváncsi a véleményemre, sietek hát kifejtteni, örömmel teljesítve óhaját, de könyörgöm, legyen kíméletes: bárkinek felolvashatja levelem, csak ne árulja el nevem. Íme hát néhány sorban gondolataim. Kétségtelen, hogy az a legnemesebb tett, amely a léleknek a legtöbb erőfeszítésébe kerül. A nagylelkűség jellemzőbb a férfiakra, mint az érdeknélküliség, következésképp a visszautasító fél nagylelkűbb, mint az adakozó. A második kérdés a két egyenrangú kisasszonyra vonatkozott: az egyik adakozik, a másik pedig visszautasít – azt hiszem, előbbi a boldogtalanabb, mert az érzékenységgel közvetlenül érezteti boldogtalanágát, utóbbi pedig a sajnálnivalóbb, mivel ő a kitaszított.

Egy héten belül Kázmérra megyek, bécsi utam miatt; legközelebbi levelemben pontosabb részletekkel szolgálhatok. Igen, kitalálta, sajnós újból sírni fogok. Ráadásul tiszta szívből, mert el kell válnom legkedvesebb barátnőmtől, Vécsey Marie-től, a legnagyobb szerűbb lánytól³. Annnyira egymáshoz nőttünk, hogy minden élvezet elveszíti báját, ha nem együtt részesülünk belőle. Hírt kaptam bátyámtól, boldognak tűnik, sokat beszél Sophie-ről⁴, akibe továbbra is szerelmes, de fel vagyok háborodva e nő miatt: nagy léhaság egy ifjú szívében viszonzatlan szenvedélyt szítani. Ernst igen meleg hangú levelében erkölcsi prédikációt tart, és azzal zárja sorait, hogy Istenben bízunk; bárcsak ezt az érzést lelkének hevülete, s nem pennája lendülete diktálná. Későre jár, igen későre, kedves, igen kedves Casanova: vigyázzon magára, különösen Cécile szerelmének tudatában. Maradok igen alázatos szolgálója,

C. Roggendorf

p.s. Leveleit Bécsen, Pesten és Kassán keresztül címezze Kázmérra.

Kázmér, 1797. november 25.

Legyen nyugodt, kedves Casanovám: az összes atyai, baráti, szeretői jogot élvezi Zenóbiája szíve fölött. Semmi okom véka alá rejtteni bánatom vagy hiányosságaim; ha többet ismernék közülük, mint a már említetteket, e pillanatban mindent bevallanék, mert egyikük miatt sem pirulnék el egy olyan angyal előtt, mint Ön. Amikor panaszkodom, tiszteletre méltó szüleim balsorsára és megpróbáltatásaira gondolok, akiket oly súlyos csapások érték, hogy a miattuk érzett fájdalom elfajzott gyermekké tett. Bevallom, nemzőim halálát kívántam, ártatlan lélekkel imádkoztam érte a Fönnvalóhoz. Gyarló kívánságom igen korán teljesült: nyolcéves koromban elveszítettem erényes jóanyám, akit apám csak öt évvel élt túl; kevéssel e gyászos csapás után Salm nagynéném⁵ kivett a kolostorból. Nem panaszkodom, de nem titkolhatom, hogy a legrosszabb bánásmódban volt részem; két évvel később unokatestvérem, Török grófnő⁶, könnyeimtől érzékenyülve és szánnivaló állapotomtól megrendülten magával vitt Magyarországra; ott ismerkedtem meg szerelmem tárgyával, akit azóta is siratok és örökké siratni fogok. Ugye, barátom, az életben csak egyszer lehet szeretni? Ez minden illúzió nélkül elmondható.

Testvérem, mint tudja, ezer gond forrása. Ítélje hát meg, kínjaim valóság-e vagy képzeletbeliek. Egészségem viszont, köszönöm, kitűnő, nem szeretnék szervi bajt kapni, aztán meg kissé, illetve az igazat szólva, nagyon is furcsa vagyok; amikor hiába reménykedek leve-

³ Hernádvecsey és Hajnászkői Vécsey Mária, gróf Török József felesége, Török János Nepomuk Napóleon anyja, Cécile szerencsétlen vőlegényének, a bassanói csatában elesett báró Vécsey Jánosnak a húga.

⁴ Valószínűleg Waldstein gróf intőzőjének, Joseph Stelzlnek a lánya.

⁵ Anna Rafaela Roggendorf, Anton Salm-Reifferscheidt gróf felesége, a híres Franz Xaver von Salm bíboros anyja.

⁶ Aloisia Roggendorf gróf Török Lajos felesége, Kazinczy Sophie-jának édesanyja.

lében, semmi sem ösztönöz jobban türelmetlenségre, mint esetleges tévedésem tudata. Múlt héten szüntelen könnyeztem, mert betegnek hittem. Most, hogy egészséges, egyfolytában nevetnékem van. Igazi elkényeztetett gyereket nevelt belőlem.

Levelemnek egyik részlete lelkébe markolt, *ami igen könnyű*, írja, *mert már nincsen teste*. Ez a hír korántsem nyerte el a tetszésem: bizony félnék Öntől, ha pusztá szellem lenne. Jut eszembe: nagy hiba szellemet csak nőkben találni, tudja-e? Meg vagyok sértődve, hogy épp Sophie-nál talált effélét. Engedjen meg egy kérdést: elférne-e szívében másvalaki is?

Nem hiszem el soha, hogy a hála nem velünk született érzés. Hogy is lehetne kötelesség, mikor a szellem a szülőatyja? A férfi arra született, hogy hálás legyen, Zenóbia pedig arra, hogy Önt szeresse.

P.S. E hó huszonkettedikén hiába vártam a herceg⁷ levelére; attól félek, nem felelek meg a hercegasszonynak.

Bécs, 1798. január 16.

Kageneck grófnő⁸, aki unokatestvérem és szállásadóm, a mai nap folyamán bemutatott a Clary családnak; az imádnivaló hercegasszony⁹ a lehető legszívélyesebben fogadott, szerencsére tetszettem neki, s bár sikerem csak jóindulatának köszönhetem, azt hiszem, jólesett. Az öreg herceg Önről áradozott, képzelje, mennyire örültem neki! Képmását is megmutatta; kedves barátom, még mindig nagyon szép vonásai vannak, lefogadom, ifjúkorában igen jóképű lehetett, s a herceg szerint szemeiben továbbra is lobog a tűz; viduljon hát, mert ez kedvemre való.

Hogy tetszett egyhangú életem története? Nem bánta-e meg, kedves Longinosz, hogy kiudvarolta? És mit szól hozzá, hogy kitaláltam következő kérését? Úgy tűnik, elég jól megértjük egymást. Mégis azon kesergek, hogy nem tudok magamnak boldogabb jövőt biztosítani; a hercegről és hercegasszonyról szerzett értesülések nem a legmegnyugtatóbbak, bár részemről, minden félelmem ellenére, kész vagyok szavamat állni: az adott szó szent és sértetetlen. Bevallom, a legutóbbi leveleiben ecsetelt kedvező vélekedések növelik az Ön iránti bizalmam, mely nélkül sokkal bánatosabb lennék. Nagyon igyekszem, de elmém és szívem állandó izgalomban van, ezen pedig ártatlan barátnőm, Marie, illetve néhány más, szívemnek kedves személy nem győz sajnálkozni.

December huszonnyolcadikán írt levele igen filozofikus: türelemre int, szükségem is van rá, de tudja meg, elegendem van a várakozásból. Lehet, hogy a józan észnek ellentmond, de mily szörnyű lét az, amely beláthatatlan szenvedések láncolata! Lelkünk kétségbeesése ebből fakad.

Szerелеmről alkotott meghatározása bájos: *l'amour véritable est celui auquel la jouissance est étrangère*. Való igaz, egy ilyen tiszta érzés mind szívemnek, mind elmémnek kedves; de a hála, mely a barátságban vonzó, a szerelemben meddő és nem helyénvaló. Ha mindenki úgy gondolkozna, mint én, óvakodna a hálától, vagy attól, hogy merő hálából szeressen, mert véleményem szerint előbbi az önérzetet sérti, utóbbi pedig fészélyez.

⁷ Biron Péter, a kurlandi herceg, évi huszonötezer dukát fejében lemondott birodalmáról az oroszok javára és a sziléziai Saganba vonult vissza udvarával. Ide próbálta öreg pártfogója Cécile-t beszervezni.

⁸ Maria Theresia Josephina Kageneck, szül. Salm-Roggendorf.

⁹ Maria Christina hercegnő, az emlékiratíróként és Giacomo barátjaként ismert de Ligne herceg legidősebb lánya, Johann Nepomuk Clary gróf felesége. Casanova vele is levelezett.

Sorsom bizonytalansága nyugtalanít. Nem kétlem, írt már a hercegnek, aki durva, szigorú, dühös és állhatatlan. Egek! Mi lesz velem? Bizonyára megvult rá az oka, hogy ne beszéljen a jelleméről, nem hibáztatom emiatt.

Nem tudom, kihez fordulhatnék, hogy a testvérével¹⁰ találkozzam; szeretném megismerni, mert ezt kívánja tőlem és én mindenben eleget teszek barátom akaratának, sőt szesélyeinek is, de csak halkan jegyzem meg: fogoly vagyok, nagynéném foglya. Sehol sem merek mutatkozni, ez az egyetlen mód, hogy elégtételt vegyek rajta. Hagyjuk meg őt a jóasszony szerepében, ha az öröme szolgál.

Kímélje egészségét, hűlése nyugtalanít; jó éjszakát, mindjárt éjjel két óra, hű Zenóbiája most engedélyt kér elalvásra.

Leveleit hiánytalanul megkaptam.

Nagy keserűségemben álom se jön a szememre, helyzetem valóban rendkívül kritikus, amennyiben a herceg elutasítja a háromszáz birodalmi tallérnyi apanázs feltétel nélküli folyósítását – s ez csak természetes, mert azt hiszi majd, hogy törvényt akarnak ülni fölötte. A forgandó szerencsére vagyok utalva, minden eddigénél jobban: Magyarországra nem mehetek vissza, Bécsben pedig hol találni olyat, aki magához venne egy fiatal lányt? Könyörgöm, nemes barátom, gondolja végig, hogyan tudna kihúzni ebből a kutyaszorítóból. Maradok szívvel-lélekkel az Ön Zenóbiája.

Bécs, 1798. április 14.

Ide figyeljen Longinosz, szemrehányást kell tennem: április másodikán írott levelében olyan tréfát engedett meg magának, amitől elpirultam. Azt hiszi, hogy ezt így, ebben a formában továbbítom de Ligne hercegnek! Kényesnek születtem, s ez az érzés nem nevelés vagy szellem gyümölcse: mindig ugyanolyan alakot ölt és nem fenyegeti változás. Emlékezzon vissza, egyszer azt mondta: csak azért szeret, mert érzékenynek képzel – hát már nem tart annak?

Egészségi állapotáról való beszámolója örömmel töltött el, keresetlen szavakkal azonnal hálát rebegtem az imádott isteni gondviselésnek: buzgón emeltem föl szívem! Nem, barátom, sohasem voltam ily tüzes, ennyire önmagamhoz méltó és – biztos vagyok benne – Istennek ennyire kedves. Nem voltam többé nyomorult halandó: átszellemültem.

Amint felépülök, beszámolok a leveléről de Ligne hercegnek. Mostanában sokat betegkedtem, az egész áldott hetet ágyban töltöttem és csak ma, szombaton keltem fel.

Viszlát, a posta e pillanatban indul; megjött az utazási engedélyem a legfelsőbb gyámsági hivatalból, már csak az udvarét kell kívárni. Megbízásának eleget teszek, testvéremmel szemben pedig legyen elnéző, hallja-e Longinosz?

Zenóbia

¹⁰ Francesco Casanova, Kaunitz Mödlingben letelepedett udvari festője, a „török csatakép” zsánerének egyik legfontosabb képviselője.

A Casanova-levelezés kétségtelenül legnagyobb hiányossága, hogy szinte kizárólag csak a hozzá írott szerelmeslevelek maradtak fenn, ezeket ugyanis gondosan megőrizte a csehországi magány (piros?) ládája¹¹. Közülük is hiánytalannak viszont egyedül a velencei legutolsó hódításaként számontartott Cécile Roggendorf (1766–1818) levelei tekinthetők: egy jó év termése, összesen harminchárom darab. A kapcsolat érdekessége nemcsak abból fakad, hogy fél évszázad választja el az egymással soha nem találkozó két levelezőt – ezt Jaufré Rudel is megirigyelné –, hanem főleg abból, hogy az öreg Casanova az ifjú hölgy erkölcsi nevelőjévé válik, ráadásul nem holmi Valmont-féle, libertinus felfogásban. A plátói szerelem magyar vonatkozása sem érdektelen, mivel a levélíró hölgy Török Sophie anyjának unokatestvére, egyúttal pedig a bassanói csatában elesett Vécsey János pártában maradt jegyese, aki elsősorban zilált anyagi helyzetét próbálja az általa befolyásosnak vélt duxi könyvtáros nexusain keresztül rendezni. A levelezés Kassától Bécsig terjedő útvonalának főbb állomásai között Sárköz, a Szatmár (vár) megyében fekvő Vécsey-birtok és a Kazinczyéknak oly kedves Nagykázmér szerepel.

A korán árvaságra jutott Cécile testvére, a szintén Waldstein gróf pártfogását élvező Ernst biztatására lép kapcsolatba Casanovával. Ernsttel egyikőjük viszonya sem felhőtlen, mert részeges, erőszakos, adósságot adósságra halmozó fráter; nem csoda, hogy egy dühös pillanatában a velencei – szokásához híven – megsemmisítő pamfletet intéz hozzá. De biztosan nem rossz emberismerő, s a hűgának jó tippeket adhat az öreg csábító megkönyékezéséhez: Cécile kissé bolondos, ám eredeti rámenőssége valóban lefegyverzi Giacomót, aki mindent elkövet, hogy a kurlandi herceg udvarhölgyéül fogadja a szegény árvát. Az anyagi helyzet rendezésénél viszont sokkal fontosabb lesz az érzelmi kötődés: kettejük között meghitt levelezés alakul ki, mely elég gyorsan a kezdeti udvariaskodó magázódást árkádiai szerepjátékra cseréli, s ennek során immár Zenóbia, Palmüria királynője társalog egyre bizalmasabban miniszterével, Longinosz filozófussal.

Tartalmát tekintve ez a *correspondance* jóval több, mint a kor szellemében fogant egyszerű játékos csevegés, a *badinage*. Casanova komoly nevelői feladatnak tekinti önnön ékesszólását a jó házból származó hölgy életbölcsesek elsajátítását célzó szolgálatába állítani: saját bevallása szerint igazságszeretetre, mértékletességre, alázatra és nem utolsósorban becsületességre tanítja Roggendorf kisasszonyt. Ezzel magyarázható némely meglepő kijelentése, mely korábbi szerelemfilozófiáját alaposan felülírja, de ilyen szellemben készül el rövidített önéletrajza is, a *Précis de ma vie*. A kölcsönösség jegyében Cécile kérésére komponált *curriculumában* Giacomo ugyanis meglepően visszafogottan beszél hódításairól, százhuszonhat szerelméből mindössze fél tucatnyit vall be. Mivel csak a kisasszony levelei maradtak fenn, kevés dolog vehető biztosra az erkölcsi *directeur* útmutatásaiból, de az mindenképpen megdöbbenő, hogy „angyali” *image*-t sikerült magáról alkotnia. A velencei a régi időket idéző szenvedéllyel vetette magát ebbe a kapcsolatba, egy óvatlan pillanatban még az is felmerült benne, hogy memoárjait Cécile-re testálja. Ettől azonban szerencsére idejében elállt – ellenkező esetben nagy valószínűséggel nemcsak a lány bizalma semmisült volna meg, hanem maga a kézirat is.

Az itt közölt öt levélből jól látszik, hogy a vizitációs nővéreknél nevelkedett ifjú hölgy, minden tapasztalatlansága és naivsága ellenére, nemcsak az őszinteségnek, hanem az önálló gondolkodásnak is híve. Furfangos nevelője provokatív kérdéseit tömören, felvilágosult, már-már enciklopedikus *esprit*-vel válaszolja meg: tudja, mi a szemérem, miért veszélyes a

¹¹ A Casanova kéziratait őrző duxi láda eredeti színét nem ismerem, de az, amelyik a kolozsvári magyar tanszék(ek) bejáratánál áll – ott, ahol Emese anno épp a mi évfolyamunkkal kezdte egyetemi pályafutását – kétségtelenül piros.

hála a szerelemre, mit jelent a kényesség vagy a nagylelkűség. Kételyek gyötrik, de a kano-nissza titulussal járó szerény évjáradék elvesztése miatti aggodalomnál is erősebb idős ba-rátja egészségi állapota iránt érzett megrendülése, kitárulkozása pedig a vallásos lélek meg-ejtő megnyilatkozása. Mindazonáltal távol áll tőle a bigottság; kacérkodni sem restell, tréfás fenyegetésekkel és szójátékokkal tűzdelt humora pedig imponál a csábítónak: egy testetlen Casanova kétségtelenül riasztó, mondhatni kísérteties lenne. Cécile legutolsó levele áprilisi keltezésű; májusban készült a velenceit Duxban meglátogatni. Csak találgatni lehet, miért nem utazott el végül mégsem Csehországba, s azt is homály fedi, miért nem írt többé Lon-ginoszának, aki június első hetében hunyt el.

Nem meglepő módon Roggendorf kisasszonynak a magyar nyelv nem volt erőssége: unokatestvére nevét Töröck-nek, tulajdon vőlegényét pedig gyakran Wécésynek írta – a kettőt elég furcsa ma összeolvasni. De úgy látszik, mégsem menekülhetett hungarus vég-zete elől: rövid udvarhölgyeskedése után 1801-ben a császári és királyi kamarás Batthyány Antal József felesége lett, akinek négy gyermeket szült. A sors különössége folytán pedig a szabadságharc alatt külügyminiszterségig jutó, Vörösmartyt anyagilag támogató, pozsonyi születésű gróf Batthyány Kázmér hazájától távol, franciául írta meg emlékiratait – akárcsak édesanyja egykori nevezetes mentora.

Bessenyei György alakja drámáinak tükrében

1. „Ágis tragédiája”

Kultúrtörténeti háttere

Bessenyei György Bessenyei Zsigmond protestáns (református) birtokos nemes népes családjába született 1747-ben a Szabolcs megyei Bercelen (Tiszabercelen). Tanulmányait (melyek valószínűleg nem terjedtek tovább a trivium, azaz a latin grammatica, rethorica, dialectica valamilyen egyszerűsített változatán) 1755 és 1760 között Sárospatakon végzi, 1765-ben – bátyjai, Sándor és Boldizsár után – őt is fölveszik a bécsi magyar királyi testőrségbe, ahonnan 1773-ban válik ki. A daliás fiatalember (mert persze csak ilyeneket vettek föl a királynő alapította testületbe) „falusi tahó” – finomabban fogalmazva „csiszolatlan gyémánt”¹ – voltára Bécsben döbben rá, és nagy szorgalommal veti rá magát a tanulásra, nyelveket tanul (német, francia, olasz), zenélni tanul, operába, színházba jár, főúri szalonok vendége, ahol elsjátítja a Bécsben dívó francia „manért”, a művelt társasági szokásokat. 1769-ben a testőrség tagjaként az akkor Osztrák Birodalomhoz tartozó Észak-Olaszországban jár, ahol számos főúri udvarban, arisztokrata szalonban, nagyvárosi színházban megfordul. 1772-ben a bécsi udvarban szolgálatot teljesítő francia követ meglátogatja Eszterházát (ma Fertőd), ahol a magyar királyi testőrség s ekként Bessenyei György parancsnoka, a „pompedvelő” Esterházy Miklós herceg fényes ünneplésben részesíti. Ennek emlékéért örökíti meg Bessenyei György egyik első írása, *Az eszterházi vigasságok*. 1773-ban Mária Terézia tesz látogatást a hercegnél, aki udvari zenészenek, a Bessenyeinél idősebb kortárs Joseph Haydnnek (1732–1809) *Aki hűtlen, pórul jár* c. operájával és *Philemon és Baucis* c. marionettoperájával kedveskedik király- és császárnőjének.

Színműírói pályájának kezdő darabja,

az 1772-ben Bécsben kiadott *Ágis tragédiája* mégsem e vidám mulatságok, „eszterházi – és számos más – vigasságok” csillogó tükre, hanem komor „államtragédia”², azaz kísérleti államtudományi mű – a tragédia álarcában. A mű motivációja az a fölismerése lehetett, hogy Bessenyei „elhanyagoltsága nem egyéni balsors, hanem a nemzeté, és ha csak önmagán segít, semmit sem segített”.³ A tragédia szüzséjét Bessenyei Plutarkhosztól vette: Spártában a földközösség megszűnt, az adósságlevelekkel csapdába szorított nép lázong királya, Leónidasz és más hatalmasságok ellen, s a nép jogos követelésének, hogy töröljék el adósságaikat, Ágis, „nagy görög herceg, igaz hazafi” és Kleombrotés, „Leónidas veje, Ágisnak barátja” ad hangot a királyi udvarban. Ágézilaus, „főember, királyi tanácsos, csalárd barát, s hazája árulója” eleinte Ágissal és Kleombrotéssal tart, majd ellenük fordul és a királyt bosszúra sarkallja ellenük. Közben a király, engedve a nép követelésének, elégetteti az adósságleveleket. A konfliktus azonban nem oldódik meg közte és Ágis meg Kleombrotés között, mert ezektől mint

¹ SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet*, Erdélyi Szépművés Céh 1934/ Bp., Magvető, 1992. 202.

² HANKISS János, *Európa és a magyar irodalom: A honfoglalástól a kiegyezésig*, Budapest 1943/ Kráter 2005, 140.

³ SZERB i. m., 203.

„felségsértőktől” bocsánatkérést követel. A bocsánatkérést mindketten megtagadják azzal a ki nem mondott, de erősen érzékeltetett érveléssel, hogy ők – ellentétben Leónidasszal – mindig az ősi (Lükurgosztól származó) törvényhez tartották magukat, amihez a nép nyomása alatt végül maga a király is visszatért az adósságlevelek elégettetésével. Kleombrotest a „palotás vitézek” a „játékpiacon”, azaz a színről – mint Plutarkhosztól tudjuk – száműzetésbe kísérik, a megtörhetetlen Ágist Leónidasz parancsára Demókárés „főtanácsos” „dühösségtől elragadtatván, fegyvert rántván általüti”. A tragédiát Leónidasz szavai zárják:

„Véres áldozatját látom trónusomnak,
Mely kínos hatalma van királyságomnak!
Ágist örökösen kesergem vesztével,
Mert noha elpártolt, de nagy volt szívével.
(A sokaságra néz.)
Reszkessetek egy nagy főnek hatalmától!
Ójjátok magatok elbúsulásától.”

A tragédia „emberi” aspektusa, s ekként igazán „drámai” feszültsége elhalványul állam-politikai konklúziója mellett, hogy ti. a törvények az uralkodó fölött állnak, hogy a törvények reá is vonatkoznak. Pedig a tragédiában csíráállapotban adva vannak drámai helyzetek, amilyen pl. a Leónidasszal szembeforduló Kleombrotes felesége, Télónis, a király leánya, aki férje (és az igazság) védelmében atyját is megölné, ha az idejében nem fogná le kezét, vagy az is, hogy Ágist kétfelől is drámai feszültséggel teli érzelmek tartják fogva, anyja, Ágisztrat felől, és felesége, Ágiaris felől is.

Leónidasz – bocsánatkérésnek is beillő – zárszava ellenére Bessenyei sem érezte lezárt-nak a tragédiát, ezért utójátékot írt hozzá *Ágiaris keservei* címmel, amely Ágis feleségének bosszújáról szól.

Általános vélekedést fogalmaz meg Szauder József az Ágis tragédiájáról, amikor azt írja, hogy „Bessenyei nem tudta igazi tragédia színvonalára emelni”⁴. Ezzel szemben nyelvről, nyelvi megformáltságáról elmondható, hogy élvezhető, könnyen mondható, folyékony nyelvezeten van írva, s a versmérték is kedves a magyar fülnek, lévén páros rímű felező tizenkettes, ami a Toldi miatt is oly ismerősen cseng. Ha nem is éppen drámai ez a versforma – Mészöly Gedeon szerint legalább Zrínyi óta ez az igazi magyar epikus versmérték –, mindazonáltal nem nélkülözi a drámai feszültséget. (Nem mellesleg, hogyan is lehetett volna nekünk – bármilyen – drámai versformánk, amikor nem voltak verses, sőt egyes sporadikus esetektől eltekintve, prózában írott színjátékaink sem.) Íme, az Első játékot lezáró monológ:

Ágiaris (egyedül): Részeg emberi nem! Kínos halandóság!
Hol van köztetek a természet igazság!
A nagy isteneket félitek, mondjátok
Noha magatokat szabadon fojtjátok,
Törvényét értitek a dicső egeknek,
Mégsincs zabolája dühösségeteknek.
Ezer ezer ellen gyilkosságot tehet,
De egy a másikba kegyetlen nem lehet.
Amint néktek tetszik, a nagy isteneket
Úgy magyarázzátok, csalván hiteteket.

⁴ SZAUDER József, *Bevezetés* = BESSENYEI György *Válogatott Művei*, szerk. SZABOLCSI Miklós, SZÁSZ Imre, Bp., Szépirodalmi, 1953, 22.

Egy haza fél részét szabadon pusztítja,
De egy ember gyilkos, ha másikat fojtja.
Jupiter osztotta ki törvényeket,
Mégis vérezitek természeteket.
Verjétek istenek ez halandóságot,
Mely elfojtja nála a nagy igazságot! ⁵

Az igazi merészség, drámához illő kockázatvállalás nem magában a tragédiában van, hanem abban a gesztusban, amit az eléje bocsátott „Ajánló-levél a felséges Mária Terézia római császárné s kegyelmes apostoli királyné asszonyunknak” képvisel. Ebben nem kevesebbet állít, sőt vet szemére a királynőnek, minthogy: „Nehéz ott Felséges Asszonyom egy halandónak igaz ítéletet tenni, hol sok szolgák szájában az igazság hamis színnel, s a hamisság igaz formával járhatnak”. A tragédiában foglalt példázat, hogy az uralkodó sem állhat a törvények fölött, sőt magának az „ajánló-levélnék” csaknem „szemtelen” tónusa arra enged következtetni, hogy Bessenyei valóban igen bizalmas viszonyban lehetett a királynővel, ha ezt megengedhette magának. S a később történetekből tudjuk, hogy ezt tényleg meg is engedhette magának, hiszen a magyar testőrségből való kilépése után, 1773-tól kezdve 1779-ig – a királynő bizalmából is – ő lehetett a magyar protestánsok képviselője az udvarnál, még később pedig, amikor összerúgván a port a nagytekintélyű protestáns főúrral, Teleki Józseffel, dűhében áttért a katolikus hitre, a királynétól addigi járandóságával megegyező mértékű évjáradékot kapott, míg a királyné helyébe lépő fia, az új uralkodó, II. József ezt meg nem vonta tőle 1782-ben. Arra vonatkozólag, hogy mi lehetett az Ágis tragédiájához hasonlatos valószínű történelmi helyzet, amire Bessenyei esetleg utalhatott, adódik a Siculicidium, a madéfalvi veszedelem esete 1764-ben, amikor az ármális nemesség privilégiumától megfosztott székelyeket, ezeket a történelmi jogaikért szót emelő határőr népeket Mária Terézia parancsára fegyveres erőszakkal félemlítették meg, készítették meghátrálásra, ill. kényszerítették száműzésre.

A fent említett szegycmentes történések ellenére Mária Teréziának sikerült elnyernie a nemzet, sőt a nemzetén kívül rekesztett nép bizalmát. E célt szolgálta a nemesség számára létrehozott magyar királyi testőrség 1760-ban, és a népre vonatkozóan az 1767-ben kibocsátott népnevelési törvény, a Ratio Educationis. A királyné ez irányú sikereit a minden bizonnyal őszinte személyes megnyilvánulásainak és szeretetreméltóságának köszönhette. Ez az uralkodó felé áradó alattvalói bizalom volt Mária Terézia uralkodói sikerének kulcsa, s ezt a bizalmat alapozta meg a királynő által 1760-ban alapított királyi magyar testőrség is, amely nevelő iskolája volt az udvartól addig meglehetősen elhanyagolt, tudatlanságában megrögzött magyar nemességnek, a Bessenyei testvérek mellett báró Orczy Lőrincnek, Barcsay Ábrahámnak és sok más nemes ifúnak. Ez a magyar testőrség nyitott ajtót a modern európai műveltségnek, miközben arra sarkallta tagjait, hogy a hazai műveltséget éltessek fordításaikkal, drámaadaptációikkal, magyar nyelvű írásaikkal. Műveltséget, ízlést, igényt társaságukkal, egymás közti levelezésükkel, műveikkel tudtak közvetíteni, de a maguk körénél szélesebb közönséget, intézményeket mint akadémia, színházak, opera nem tudtak létrehozni, jóllehet éppen Bessenyei György volt a Magyar Tudományos Akadémia gondolatát megfogalmazó első író. Ez a következő nemzedék feladata lett. Történelmi távlatban a Mária Terézia alapította nemesi testőrség mintaadó elődje volt az 1895-ben alapított Eötvös Collegiumnak, amennyiben a nemzeti művelődést az európai kultúra keretébe helyezte.

⁵ A tanulmányban szereplő idézetek az előző lábjegyzetben megadott kiadásból valók.

2. „A filozófus” (1777)

Ebben a vígjátékban szinte minden drámától elvárható jellemző vonás benne van, ami az Ágis tragédiájából hiányzik: hiteles drámai szereplők, jól megformált drámai helyzetek és gazdag nyelvi háttér – egy precíz, elvárt, noha még nem beszélt „kiművelt nyelv” (amit a következő nemzedék, a Kazinczyé fog majd hogyanem erőszakosan kidolgozni) és vele szemben egy parlagi, de valóságosan létező beszéd, amit Pontyi szájából hallunk. Ez a nyelvi kontraszt a vígjátéki humor bő forrása. Pontyi figurája nem csak az annyit emlegetett, Jókai megrajzolta Mokány Berci elődje, hanem a zseniális színpadi szerző, Csokonai Karnyónéja nyelvi és földrajzi vonatkozásban is eltévedt „rác” kereskedősegédjének, Lázárnak a színpadi sikert ígérő előképe is. Ebben a vígjátékban érezni lehet azt a szakadékot, amit a Bécsben magát kiművelt testőr érezhetett, amikor visszatért műveletlen honfitársai közé. A hitelesen festett nyelvi világ mögött vagy mellett föltűnik egy „magasabb” erkölcsi világ igénye is, amely a testi szépség fölé helyezi a spirituális értékek világát, amely a szellemet az anyagiak elé helyezi. Párménio, a filozófus, amint a „mindkét ágon lévő nemes ifjúságnak” szóló „ajánló levélből” ki is tűnik, Bessenyei önarcképe, aki más szerető társak segítségével találja meg a hozzá illő párt Szidalisz személyében. Dramaturgiailag megfelelő háttért, úgyszólván alapot jelent a szolgálak, a Párménio-t szolgáló Lidás és a Szidaliszt szolgáló Lucinda „két lábon a földön járó” szerelme, vö. ezzel a korból Beaumarchais (és Mozart) Figaro házasságának szerelmi szálait. Nincsen – bár lehetne – zenei háttere Bessenyei vígjátékának, mindenesetre jól esik elképzelni az írott szöveget operai librettónak, mert alkalmas zenével az írott/olvasott librettó „naivságai” eltüntethetők volnának. Nekünk, sajnálhatjuk, nem volt Haydnunk vagy Mozartunk, aki valós élettel, akarom mondani, zenével tölthette volna meg a néhol suta szöveget. Vigasztalásul elolvashatunk egy-egy Haydn- vagy Mozart-operalibrettót – zene nélkül, és megnyugodhatunk abban, hogy Bessenyei szövegíróként nem volt rosszabb Schikanedernél vagy Metastasiónál, az említett operaszerzők librettistáinál.

Mi az irodalom?

*Gondolatok Galánthai Gróf Fekete János Mélanges Littéraires
című kéziratos Voltaire-másolatáról*

Az utóbbi évtizedek felvilágosodáskutatásai a korszakról való gondolkodásunkat több szempontból módosították, hozzájárulva korábbi, merev értékelések átalakulásához. A változások egyaránt érintik az egyes szerzőkről, műveikről, a műfajokról való gondolkodást, összefüggenek a recepció kérdésével, sőt azzal az alapvető problémával is, hogy mi tekinthető irodalomnak. Az irodalom terminust a 18. század írói több ízben megkísérelték meghatározni. Az általános megfogalmazáson túlmenően újragondolják az író helyzetét, szerepét a társadalomban. D'Alembert és Diderot Voltaire-t kéri fel az *Enciklopédia* poétikai jellegű szócikkeinek megírására, aki a feladat nehézségéről így ír d'Alembert-nek: „egész in-folio kötetet lehetne megtölteni csak a *Littérature* [Irodalom] terminusról írva” és amikor elküldi „esszéit” (ahogy ő fogalmaz), szabadkozik, hogy sem ismeretei, sem egészsége nem teszik lehetővé, hogy igazán megfeleljen a feladatnak. Hozzájárulását (szócikkei az irodalom mellett a történetíráshoz vonatkoznak, amelyek abban az időben összetartozó diskurzusok) csak „kicsiny kavicsoknak” tekinti az *Enciklopédia* monumentális épületéhez.¹ Az *Irodalom*, azaz *Littérature*, *Lettres* szócikket végül nem ő írja, de az általa alkotott szócikkekből következethetünk koncepciójára. A tanulmány témája szempontjából különösen érdekes a *Gens (de Lettres)* [Író] címszó, amely az „igazi író” tulajdonságait foglalja össze: elmélyült tudással kell rendelkeznie a tudomány legkülönbözőbb területein (példái között találjuk a matematikát, filozófiát, költészetet, történetírást), több műfajban kell alkotói tevékenységet folytatnia, alkotásait a függetlenség, a „filozofikus szellem” és a jó ízlés határozzák meg.² Ezt a példát a *Mélanges Littéraires* címet viselő, részben Galánthai Fekete János kézírásával készült francia nyelvű másolatból emeltük ki, amelyben *Articles de littérature intéressants* [Az irodalomra vonatkozó érdekes szócikkek] alcímen szerepel az *Enciklopédia* számára Voltaire által készített negyvenöt szócikk.³ Azonban nemcsak ezek az írások, hanem a kézirat kilenc kötetében olvasható teljes szövegegyüttes érdekesen tükrözi Voltaire irodalomfelfogását. Feltételezzük, hogy a változtatás nélkül lemásolt írások szemléletével azonosul a kézirat készítője, aki Voltaire levelezőtársa, és akinek gondolkodására erőteljesen hatott a francia filozófus.

¹ Az idézetek d'Alembert-hez 1755-ben címzett leveléből származnak. Az E-től H betűig kezdetű szócikkei sajátos egységet alkotnak (lásd az alábbiakban), ezenkívül a témakör részét képező *Imagination* [Képzület] című írás is Voltaire munkája. Vö.: Jacques ROCAFORT, *Les doctrines littéraires de l'Encyclopédie ou romantisme des Encyclopédistes*, Genève, Slatkine, 1970, 24; Olivier FERRET, *Voltaire dans l'Encyclopédie*, Paris, Société Diderot, 2016.

² Koncepcióját a többi szócikkekben és később készült saját szótáraiban is árnyalja. Lásd: Didier MASSEAU, *L'invention de l'intellectuel dans l'Europe du XVIIIe siècle*, Paris, PUF, 1994; Roger CHARTIER, *L'homme de lettres = L'homme des Lumières*, sous la dir. de Michel VOVELLE, Paris, Seuil, 1996, 159–211.

³ A kézirat a Szegedi Egyetemi Könyvtárban található: *Mélanges Littéraires* [VOLTAIRE], 1-9. kötet, [s. l.], [s. n.], MS 1937–1945 cím és jelzet alatt. (A továbbiakban: ML. A kötet számon kívül az oldalszáma is utalunk, de megjegyezzük, hogy utóbbiakat a bekötés során a kézirat legtöbb kötetéről levágták, így referenciáknak ezt a részét saját számozásunk alapján közöljük.) Az *Articles intéressants de littérature* címmel lemásolt szövegek: ML 5, 354–478.

Hazánkban az irodalomfelfogás követi az európai tendenciákat, és erről a nyomtatásban megjelent műveken kívül sokat elárulnak a korabeli könyvgyűjtemények és a kéziratban maradt munkák. A kor magyar arisztokratáinak könyvtárai ugyan nagyrészt tragikusan és végérvényesen szétszóródtak – így Galánthai Fekete Jánosé is, – és a kéziratokra, amelyek a könyvgyűjteményekhez kapcsolódtak, ez a sors ugyanúgy jellemző.⁴ Szerencsére a közel-múltban elektronikus vagy könyv formában elérhető könyvtári katalógusok valamelyest lehetőséget adnak a virtuális rekonstrukcióra.⁵

Nagy jelentőséggel bír, hogy a korabeli Magyarország területén található gyűjtemények anyagáról, köztük a kolozsvári és a marosvásárhelyi könyvtárak kézíratairól is egyre többet tudunk, és Egyed Emese hozzájárulása kiemelkedően jelentős ezen a téren. Kutatásai között a Galánthai Gróf Fekete János munkásságának szentelt írások pedig azért is különlegesek, mivel költőként kivételesen eredeti módon értékeli.⁶ Egyed Emesét születésnapján a nemrég előkerült kéziratról írt tanulmánnyal köszöntöm, amely a Voltaire-recepció gazdagításán túlmenően a 18. századi magyar költő-filozófus életpályájának európai összefüggésekbe állításához is szeretne hozzájárulni.

A kézíratos másolat és a forrás

A *Mélanges Littéraires* című – valaha feltehetően Fekete János tulajdonát képező – francia nyelvű kézirat kilenc kötetben, 3840 oldalon kizárólag Voltaire munkáinak másolatát tartalmazza, szövegkövető, általában hibátlan, jól olvasható és áttekinthető írásképet adva.⁷ Az első kötet Voltaire hét, prózában írt filozofikus meséjét tartalmazza. A második kötetben vegyesen találunk verset és prózát, tartalma rendkívül változatos: a Bibliával kapcsolatos írások, alkalmi versek, Voltaire reagálásai könyvek megjelenésére és egy hosszabb verses mesefűzér is olvasható benne. A harmadik kötet három írást tartalmaz, amelyek a francia filozófus harcát mutatják az emberi jogokért, aki politikai, jogi, és történeti indokokkal védelemz koholt vádak alapján meghurcolt és kivégzett áldozatokat. A negyedik kötet válogatás Voltaire természetfilozófiájával, hitélettel, valamint a lelkiismereti szabadsággal kapcsolatos értekező prózájából. Az ötödik kötetben szótárjellegű írásokat olvashatunk, és itt találjuk a bevezetőben említett, *Az irodalomra vonatkozó érdekes szócikkek* szövegegyüttest. A hatodik kötetben ismét váltakozik a vers a prózával: episztolákat, alkalmi verseket, verses meséket követően Voltaire gondolatait olvashatjuk a vallásuk miatt üldözött és kivégzett protestánsokról, bensőséges vallomásait filozófiai kételyeiről. Utóbbiak között fontos a *Les Ignorances*

⁴ Lásd a kérdésre vonatkozóan: GRANASZTÓI Olga, *Diffusion du livre en français en Hongrie: bilan et perspectives des recherches sur les bibliothèques privées de l'aristocratie (1770–1810)*, *Histoire et civilisation du livre*, 2014, 181–205; Uő, *Francia könyvek magyar olvasói. 1770–1810*, Bp., Universitas, 2009.

⁵ Örömteli példa az utóbbira ZVARA Edina könyve: *Egy tudós hazafi Bécsben. Görög Demeter és könyvtára*, Bp., Gondolat, 2016.

⁶ EGYED Emese, *Fekete János Utópiái. Egy 18. századi költő kapcsolatkulturája = Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára, 1802–2002*, Marosvásárhely, 2002, 530–544; Uő, *Fekete János „nótái” Voltaire szövegekhez = Irodalomértelmezések a felvilágosodástól napjainkig*, szerk. Uő, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2014, 48–63; Uő, *Kard és penna, Magyar írók dilemmaí a felvilágosodás idején = Erdélyi Múzeum*, 59. kötet (1997) 1–2. füzet, 207–219; Uő, „Scythia vagyok.” *Kézíratos paszkvillus a Demonstratióról – Sajnovitsnak, Nyelvtudományi Közlemények*, 97 (2000), 246–260.

⁷ A kötetek részletes bemutatását, valamint a forrás és a másolat összefüggéseit az eredeti Voltaire-kiadással lásd tanulmányomban, ahol a kilenc kötetben található valamennyi írás címe szerepel: „Az olvasás szörnyű veszélyei.” *Rejtőző kézíratos Voltaire-másolatok. Adalékok Galánthai Fekete János pályaképehez*, MKSz, 2016/3, 298–318.

[*Tudatlanság*] című írás, amely szótáraiban is helyet kap.⁸ A szövegek mintegy fele az irodalommal és az esztétikával kapcsolatos rövid írás, amelyek közül megemlítjük az *Enciklopédiába* készült szövegek együttesét kiegészítő *Imagination [Képzelet]* című szócikket, a Shakespeare-értékelést, a Horatius, Boileau és Pope összehasonlítást. A hetedik kötet tizenöt dialógust foglal magában. Végül a nyolcadik és a kilencedik kötet Voltaire értekező prózájából ad változatos válogatást, ahol képet kapunk politikai, történeti, jogfilozófiai nézeteiről. A kéziratot a több magyar fordításban is megjelent *Henriade [Henriás]* című eposz egyik bevezetője és utolsó tíz verssora zárja.

Galánthai Fekete János kezétől pontosan a szövegek fele származik; ő másolta le az első, a hatodik, a nyolcadik és a kilencedik kötetet, valamint a második kötet második felét. A mintegy kétszáz „rövid” írás⁹ sorrendje követi Voltaire egyik, életében megjelent *Collection complète des oeuvres de Mr de Voltaire [Összes művei]* című sorozatának nyolc kötetét.¹⁰ A másoláshoz használt forrást szinte teljes biztonsággal lehet azonosítani, a Voltaire-kiadások alcímei és szövegközlései alapján, amelyek kiadásról kiadásra eltértek. Az idézett sorozat négy kötetének alcíme: *Mélanges Philosophiques, Littéraires et Historiques*, amit azért érdemes megemlíteni, mert ezzel az alcímmel kezdődik a másolat negyedik köteté. A sorrend sehol nem változik, de több kisebb-nagyobb terjedelmű írás kimarad a másolat készítése során. Két jelentősebb kihagyást érdemes megemlíteni: a *Pucelle d'Orléans [Az Orléansi Szűz]* című vígposzt (amelyet Fekete János lefordított) és a *Traité sur la Tolérance [Értekezés a türelmességről]* című írását, amely 1763-as megjelenését követően az egyik legismertebb Voltaire-mű. A kézirat bekötése és a gerincre került cím utólagos, feltehetően Voltaire említett kötetcímének rövidítése. Valamennyi kötetben *Ex librist* találunk, ezzel a szöveggel: „A. Joseph (sic!) Comtesse de Fekete, Comtesse d'Esterházy”, amely arra utalhat, hogy a bekötött kéziratot valamikor Galánthai Fekete János feleségének könyvtárához tartoztak. A kézirat írásképeinek összehasonlítása Fekete autográf kézírataival vezetett a másolat eredeti tulajdonosához. Néhány adat következtetni enged a kézirat keletkezésének idejére. Fekete Voltaire-től két alkalommal is kap könyveket ajándékba. Amikor az egyik küldeményt megköszöni, megemlíti, hogy az 1760 előtt megjelent valamennyi írását beszerezte, de ezt követően a cenzúra akadályt jelent a könyvek beszerzésében.¹¹ A másolatok között egy 1773-ban keletkezett írás is található, a kézirat feltehetően ezt követően készült. A magyar író számára a másolat lehetővé tette, hogy a jórészt 1760 után kiadott, egyre szigorúbban tiltott Voltaire-írások mindig a keze ügyében lehessenek.¹²

⁸ Magyar fordításáról lásd: PENKE Olga, *Feltáratlan kézíratos magyar Voltaire-fordítások*. A Dictionnaire philosophique magyarul = *Nunquam autores, semper interpretes. A magyarországi fordításirodalom a 18. században*, szerk. LENGYEL Réka, Bp., MTA Bölcsészettud. Kutatóközpont–ITI, 2016, 217–234.

⁹ Bizonyos „rövid” írások más főcím alá vagy önálló műbe rendeződnek, így 300–350 szövegről is beszélhetünk.

¹⁰ A szövegek azonosításához a Voltaire életében megjelent mű kötetait használtam: *Collection complete des œuvres de Mr. De VOLTAIRE*, t. 13–20, Genève, 1771–1775. (A továbbiakban a forráskötetre nem hivatkozom, erre vonatkozóan lásd a 7. sz. jegyzetben említett tanulmányt.)

¹¹ A levél dátuma: 1767. október 23. Vö.: FEKETE János, *Mes rapsodies*, (s.l.), 1781. II, 299.

¹² 1752 és 1779 között Voltaire közel negyven műve kerül pápai tiltásra, egész könyvek is, a másolatban található szinte minden írás. Vö. Jesus Martinez de BUJANDA, *Index Librorum Prohibitorum (1600–1966)*, Montréal-Genève, Médiapaul, Droz, 2002, 928–932.

A XVIII. században kivételesen sok és változatos metadiskurzus jelenik meg az irodalomról és a művészetekről Franciaországban. A bennük megtalálható új gondolatok nagyrészt már a „Régiek és Modernek” harcában jelen vannak, de a század közepére helyezik az igazi fordulatot.¹³ Szinte egyénenként változó poétika alakul ki, amelyekben a korábban többnyire hasonló jelentéssel használt terminusok, amilyenek az utánzás, a szép, a képzelet, stb. új jelentéstartalmat kapnak, miközben új terminusok kapnak jelentőséget, amilyenek az ízlés, az energia, a fenséges. Elmosódnak a határok vers és próza között, illetve szívesen alkalmazzák őket együtt (pl. a verses műveket prózai jegyzetekkel kísérik), a próza dominánssá válik. Megkérdőjelezi a műfajok hierarchiáját, a korábbi műfajokat vegyítik, az elnevezések nem egyértelműek. Az irodalom (littérature, lettres) szóval egyszerre jelölik a szép-irodalmat és a természet vagy a társadalomtudomány témájáról szép stílusban írt műveket (akár verses formában), valamint a jó ízléssel írt művek ismeretét. A 19. század kísérel meg újra általánosan elfogadható rendszerbe foglalni az említett kérdéseket, a századfordulótól kezdve tartozik a 'littérature' szó jelentéséhez alapvetően az esztétikai érték, ugyanakkor a természettudományok más kategóriát jelentenek; miközben az egyes tudományterületek is eltávolodnak egymástól.¹⁴ A XVIII. század vonatkozásában rendkívül tanulságos Kőszeghy Péter kérdésfelvetése, gondolatmenete és következtetése, mely szerint a korszak műveinek interpretálásakor nem elégségesek a „szövegimmanens” vizsgálatok, valamint, hogy a mű és a szerző élete közötti kapcsolat, az intertextualitás, a műfaji csoportosítás problematikuságának kérdése alaposan átgondolandó kérdéseket jelentenek.¹⁵

Voltaire helye a XVIII. századi poétikák szempontjából kivételes: egyrészt ellentmondásos a francia klasszikus irodalomhoz való viszonyulása, amelynek bizonyos szempontból követi örökségét,¹⁶ másrészt az újítás és az eredetiség híve, nem fogad el semmilyen végleges előírást, harmadrészt poétikai gondolatainak jelentőségét már kortársai felismerik, a *Le Temple du goût* [Az Ízlés Temploma] és a *Filozófiai levelek* irodalomról írt fejezetei a harmincas évektől kezdve általánosan ismertek Európában.¹⁷ Ez indíthatta arra az *Enciklopédia* szerkesztőit, hogy Voltaire-re bízzák az irodalomról írandó szócikkeket, amelyeket később *Összes műveinek* a hetvenes években megjelent kiadásában *Az irodalomra vonatkozó érdekes szócikkek* alcím alatt gyűjtötték össze, és amelyek a *Mélanges Littéraires* című másolatban

¹³ Jean EHRARD, *L'idée de Nature en France dans la première moitié du XVIIIe siècle*, Paris, Albin Michel, 1994. Lásd főleg a „Nature et beauté” c. fejezetet (253–328); Annie BECQ, *La réflexion sur la poétique en France du XVIIIe siècle = Histoire des poétiques*, J. BESSIÈRE, E. KUSHNER, R. MORTIER, J. WEISBERGER (eds.), Paris, PUF, 1997, 219–240.

¹⁴ Mme DE STAEL *De la littérature* c. 1800-ban megjelent művéhez kötik hagyományosan a 'littérature' szó „modern” jelentésének használatát, aki a képzelet vagy a filozófia hatása alatt született írásokat beleérti, viszont kizárja a természettudományokat. Vö.: Florence LOTTERIE, *Mme de Stael, La littérature comme „philosophie sensible”, Romantisme*, 34 (2004), 19–30.

¹⁵ KŐSZEGHY Péter, *A régi magyar irodalomtörténet írása, avagy mi az „igazi irodalom”?*, ItK, 2015/5., 612–624.

¹⁶ Sylvain MENANT kiemeli, hogy Voltaire sokáig védelmezi a verses formákat és a műfaji hierarchiát, és hűséges marad a klasszikus századhoz, de az ízlés, a fenséges és a zseni kategóriájának felfogása, valamint meggyőződése az irodalom elkötelezettségének jelentőségéről a próza előnyben részesítéséhez vezetik: *L'Esthétique de Voltaire*, Paris, SEDES, 1995.

¹⁷ Lásd *uo.* „Anthologie” alcímmel a válogatást esztétikai jellegű írásaiból (19–158). Már 1766-ban 588 oldalas válogatás jelenik meg írásaiból, amelynek címe mutatja, milyen sok területen tarják mérvadónak megfogalmazásait: *Poétique de M. de VOLTAIRE, ou observations recueillies de ses ouvrages concernant la versification française, les différents genres de poésie, et de style poétique; le poème épique, l'art dramatique, la tragédie, la comédie, l'opéra, les petits poèmes, et les poètes les plus célèbres anciens et modernes*, Genève, Lacombe (ő a válogatás összeállítója is), 1766.

helyet kaptak (ML 5, 354–478). Erre a másolatra azért is fontos odafigyelni, mert a Voltaire-recepción túlmenően az *Enciklopédia* eddig rendkívül szórványosan ismert magyar fogadtatásában is helye van. A másolatban olvasható – egymással szoros gondolati kapcsolatot alkotó – szócikkekben kirajzolódik Voltaire koncepciója, aki a korábbiakban említett tematikai pluralizmuson kívül fontosnak tartja az érzékenységet, de a határozott ítélőképességet is, mind az alkotóban, mind a műalkotás közönségében. A *Goût* [Ízlés] című szócikkben hangsúlyozza, hogy a szép koronként és nemzetenként eltér és elutasítja a szabályok merev követését. A remekműtől elvárja, hogy világos, tiszta, egyszerű legyen (*Goût*), választékosság, könnyedség (*Élégance, Facilité*), fantázia, erőteljesség, „kellem,” finomság (*Fantaisie, Force, Grâce*) jellemezzék. Csak néhány szócikk néhány elemét emeltük ki, ezenkívül megemlíthetjük még az *Esprit* címűt, amely több szempontból különleges. Az *Enciklopédiában* kilenc ilyen című írás található, közülük Voltaire megfogalmazásában az készül, amelyben jelentése elsősorban „filozófiai és irodalmi.” Hangsúlyozza, hogy ez a szó önmagában nem is használatos, csak szókapcsolatban, mivel mindenkinek mást jelent, és ennek bizonyítására számos példát idéz. Szerinte tévedés azt gondolni, hogy azonos a szellemességgel (*‘bon mot’*), mivel sokkal több annál. Lényege két, látszólag össze nem tartozó dolog összekapcsolása, vagyis elsősorban a sajátos gondolati összefüggések felfedezésének művészetét jelenti, lehet egy eredeti metafora, utalás, allegória. Ez a szócikk azért is érdekes, mert a belső utalási rendszer lehetőségét kihasználva Voltaire az *Éloquence* [Ékesszólás] és az *Élégance* [Választékosság] című saját szócikkeire utal benne. A két, referenciaként említett írásban is kifejti a képes beszéd jelentőségét, amelyet minden nyelv sajátos jellemzőjének tart. Hangsúlyozza, hogy a metaforikus gondolkodást maga a természet hozta létre, mielőtt még a retorika alakította volna, és változatosságát megmutatandó sok példát idéz az antikvitástól kezdve saját koráig, különböző nyelvek irodalmára hivatkozva. Az *Esprit* címszóra referál egyébként a *Genre* (*de Style*) címszóban, amelyet stílusnemeknek lehet talán fordítani, és itt azt hangsúlyozza, hogy az egyes műfajokon belül szerzőnként, sőt művenként jelentősek lehetnek az eltérések. Erdemes az említett szócikkekhez hozzátenni még az *Imagination* [Képzetet] címszót, amely szintén az *Enciklopédia* számára készült, de az eredeti kiadásban és a másolatban is másik kötetbe került (ML 6, 360–372). Voltaire szerint nem annyira a képzelőerő a fontos ebben a terminusban, inkább az összefüggések (*‘combinaison’*) megtalálásának művészete. Az ihlethez nélkülözhetetlen, de a jó ízlést nem sértheti. Hangsúlyozza a képes nyelv fontosságát, de óva int a túlhevült érzelmek ellenőrizhetetlen befolyása alatt alkotott produktumoktól.

Művészi szabadság, kritika, cenzúra, újságírás

A „mi az irodalom?” kérdésköréhez tartozik az alkotó helyzetéről és a műalkotás megítéléséről való gondolkodás, amelyről a forrásszövegben és a belőle készült másolatban gyakran olvashatunk. A korábban említett szócikkeken kívül felidéznünk még néhány szöveget, amelyek a művészi függetlenség, a cenzúra és az irodalomkritika témája szempontjából különösen jellegzetesek.

Az alkotói szabadságot Voltaire alapvető emberi jognak tekinti, amelynek semminemű korlátozását nem tudja elfogadni. A *De la liberté d'imprimer* [A könyvnyomtatás szabadságáról] című írásból idéznünk: „Az emberi jogok részét képezi, hogy szabadon használhassuk tollunkat [...] A könyvek lehetnek unalmasak, de egyet sem ismerek, amely ártalmas lett volna.” Példái Spinoza és Lucretius. Megfogalmazása provokatív és határozott: „Nem tetszik egy könyv? Bíráljátok. Untat? Ne olvassátok.” (ML 5, 349–353)

Olyan írásokból is több kerül a kéziratos másolatba, ahol Voltaire felemeli szavát az egyházi cenzúra ellen, amely a hivatalos állami kritika mellett működött korának Franciaországában. Csípős szatírával illeti az olvasás „veszélyességét,” amelyre a cenzorok a könyvek betiltásának indoklásakor hivatkoznak (*De l’horrible danger de la lecture/Az olvasás szörnyű veszélyeiről*, ML 6, 351–354). Fekete ezek közül az írások közül egyet már biztosan ismert korábban is személyes kapcsolatukból: a francia író 1768. november 14-én küldte el neki azt a prózai jegyzetekkel kísért verses szatírárt, amelyet Caille abbé álneven írt nem sokkal korábban. Az írásban Marmontel *Bélisaire* című filozofikus regényét veszi védelmébe, amelyet a királyi engedélyezést követően tiltott be a Sorbonne, azaz a jezsuita cenzúra.¹⁸ Az idézett szövegek alkalmi írásnak tekinthetők, keletkezésük legtöbbször egy-egy mű megelégtetéséhez vagy éppen betiltásához kapcsolódik. Érdemes még két példát csatolni az eddigiekhez. Montesquieu *Törvények szelleméről* című művének 1750-ben írt védelme a jezsuitákkal szemben azért érdekes, mivel Voltaire nagy kortársával egyébként egész életében vitában állt.¹⁹ A másik példa Rabelais munkásságának értékeléséhez kapcsolható, akit azzal vádoltak, hogy a keresztény vallás ellen írt. Levél formájában fogalmazott műve Rabelais „elődeit és utódait” veszi sorra (irodalmi körképet hozva létre): több évszázad olasz, angol, német és francia irodalmáról beszél, egészen a kortárs írókig.²⁰

A másolatok között találjuk a *Conseils à un journaliste* [*Tanácsok egy újságírónak*] című írást, amelyben Voltaire a XVIII. század második felében szinte minden írórt foglalkoztató kérdést tárgyalt: milyen legyen a nagyközönséghez eljutó sajtó.²¹ Kortársaihoz hasonlóan az újságírás pártatlanságát tartja a legfontosabbnak. Ideális modellként Bayle írásait nevezi meg, és tárgyalja kora jelentős periodikus kiadványai között például az angol *Spectatort*. Alkotásának kivételes érdekessége, hogy kifejezetten a kultúrával kapcsolatos újságírásról ír. Külön fejezetet szentel a filozófiának, a színházi művekről és a vegyes tartalmú írásokról készült „könyvismertetéseknek”, az anekdotákkal, a szépirodalommal, a nyelv és a stílus kérdésével foglalkozó „újságcikkeknek”. A közvélemény formálásában és az értő olvasók nevelésében fontosnak tartja az időszakos kiadványokat, amelyekben a „rövid” írások dominálnak. Megfogalmazásának aktualitását és máig tartó hatását mutatja, hogy ez az írása 2007-ben különálló kiadványban – nyomtatott és elektronikus változatban – is megjelent.²²

Írások a színházról

A kéziratos másolat hatodik kötetének utolsó ötven oldalán olvasható szövegegység a színházról szól, amely azért különösen érdekes, mivel a francia író hatása Galánthai Fekete Jánosra ezen a téren kivételesen erőteljes, írásaiban többször reflektál Voltaire színházzal kapcsolatos munkásságára. Fekete dramaturgiai gondolatait összefüggő megfogalmazásban

¹⁸ *Les trois empereurs de la Sorbonne/A Sorbonne három császára* (ML 2, 227–239). Marmontel regénye sikert aratott Magyarországon is, két fordítása is készült. A magyar recepcióról lásd: SZAUDER József, *Marmontel en Hongrie, Jean-François Marmontel (1723–1799)*, J. EHRARD (ed.), Clermont-Ferrand, 1970, 299–312.

¹⁹ *Remerciement sincère à un homme charitable/Őszinte köszönet egy irgalmasszívű embernek* (ML 8, 40–45).

²⁰ *Lettre à son altesse Monseigneur de *** sur Rabelais et sur d’autres auteurs d’avoir mal parlé de la religion chrétienne/Levél Nagyságos *** Úrnak Rabelais-ról és más szerzőkről, akik a keresztény vallásról sértő módon írtak* (ML 9, 631–639).

²¹ *Conseils à un journaliste, sur la philosophie, l’histoire, le théâtre, les pièces de poésie, les mélanges littéraires, les anecdotes littéraires, les langues, le style, etc.* (ML 8, 52–93)

²² VOLTAIRE, *Conseils à un journaliste*, Lyon, Moments de la Presse, 2007, 39. <http://moments.presse-tech.org>

olvashatjuk Schédius Lajoshoz írt, 1796-ra datálható, hosszabb levelében.²³ Eddig főleg Voltaire *Filozófiai leveleinek* és tragédiái bevezetőjében olvasható esztétikai nézeteinek Feketére gyakorolt hatására következtetett a kritikai irodalom. A kézirat alapján a másolat hatodik kötetébe került rövid írások hatása is valószínűsíthető (ML 6, 375–394).

A szövegek tematikus egységet alkotnak, de világosan két részre oszthatók. Az első részben Jérôme Carré álnéven az angol és a francia színházat hasonlítja össze Voltaire, Shakespeare-t és Corneille-t, Otwayt és Racine-t, két frissen megjelent angol könyvet bírálva, amelyek az angol színházi szerzőket a franciák fölé emelik. Ezután részletesen előadja – sok idézettel – a Hamlet történetét, elmélkedik az *Othellóról*, és összehasonlítja a Hamlet monológjából készített saját fordítását egy másik korabeli fordítással.²⁴ Voltaire értékelése Shakespeare-ről alapján megegyezik a *Filozófiai levelekben* írottakkal: szabálytalan zseninek tartja, akinek darabjai a színháztörténet kivételes művei, de amelyekben a jó ízlést sértő, torz ('monstrueux') elemek is előfordulnak. Az angol kritikusoknál olvasott értékelést, amely a klasszikus francia drámát elmarasztalja, elfogultnak tartja. Elfogultságukat patriotizmusukkal magyarázza, és ezt az érvelést olvashatjuk Feketénél is.²⁵

A négy írást követően, amelyeket Shakespeare alakja dominál, egy tragédiatörténet olvasható a görögöktől saját koráig, ahol Voltaire a görög és a modern (európai) tragédiák közötti eltérésekről gondolkodik. Méltatja a XVIII. században bevezetett újfajta előadásmódot, amelyben a deklamáció helyett a természetes beszédmód, a fülnek szánt élvezet helyett a látvány kapott hangsúlyt, különösen a közönség érzelmeit felkorbácsoló képek ('tableaux frappants,' 'peinture vivante').²⁶

A rövid műfajok művészete

Nemcsak a szövegekben található gondolatokon érdemes elgondolkodnunk, amikor azt keressük, mit jelenthet a másoló számára az „irodalom”, hanem a válogatás módján is. A *Mélanges Littéraires* szövegeinek együttese jól bizonyítja, hogy egyaránt fontos a másoló számára vers és próza, eredeti elméleti gondolatmenet és könyvkritikából kiinduló eszmefuttatás, Voltaire vallomása filozófiai kételyeiről és harcos hangvételű pamfletjei. A másolatok nagy része a „vegyes” alcímű kötetekből származik, bár a másoló az első kötetben kizárólag a fikcióra épített rövid írásokból, a filozófiai mesékből válogat, amelyek *Romans et contes* alcím alatt találhatók a sorozatban.²⁷ A kézirat készítőjének egyéni gondolkodásáról az is árulkodik, hogy a dialógusokat külön kötetbe másolja (a hetedikbe) forrásától eltérve, amelyben a dialógusok más műfajú írások közé vegyítve találhatók. A „rövid” vagy „minor” „műfajok” 1750 után kerültek a francia író érdeklődésének középpontjába. A „rövidség” valójában nem

²³ Henri TRONCHON, *L'«esthétique» du théâtre allemand et les «règles» françaises jugées par un voltairien hongrois*, *Revue de Littérature Comparée*, 1925, 60–88. Közlés és tanulmány, részletes referenciákkal a magyar Shakespeare-recepcióra is.

²⁴ *Du théâtre anglais*, par Jérôme Carré, *Plan de la tragédie d'Hamlet*, *L'Orpheline*, *tragédie*, *Courtes réflexions* (*Othello*).

²⁵ Voltaire: „Qui pourrait empêcher une nation d'aimer mieux un poète que celui d'un autre?” „Ki akadályozhatná meg, hogy egy nemzet saját országának költőjét többre tartsa, mint egy másik országét?” Fekete: „...ce génie que les Anglais idolâtrèrent par patriotisme ” „...ez a zseni, akit az angolok patriotizmusból bálványoznak” Ld. TRONCHON (23. jegyzet), 74.

²⁶ *Des divers changements arrivés dans l'art tragique*.

²⁷ A másolatok forrásául szolgáló *Collection des oeuvres de Mr de VOLTAIRE* című sorozat 13. kötete a *Romans et contes philosophiques*, a 14–17. kötetek a *Mélanges Philosophiques, Littéraires et Historiques*, a 18–20. kötetek a *Poésies mêlées* alcímet viselik. Meg kell jegyezni, hogy a kötetek összeállításáért nem mindig a szerző felelős.

műfaj és nem forma, inkább egyfajta kifejezőmód, amely a felvilágosodás korában készült írásokra kifejezetten jellemző, és összefüggésbe hozható az alkotók esztétikai törekvéseivel, nyitott, rendszeralkotást kerülő filozófiájával, a meggyőzés szándékával. Kifejezési formái változatosak, ide sorolhatók a levél, az esszé, a töredékes gondolatok (az írások francia címe szerint: *pensées*, *réflexions*, *remarques*), a dialógusok. A másolatban szerepel néhány terjedelmesebb mű is, de csak olyanok, amelyek rövid és többnyire önállóan is olvasható fejezetre tagolódnak.²⁸

Személyesség és nyilvánosság

A *Mélanges Littéraires* című másolatok közös jellemzőit keresve végül két sajátosságot emelünk ki. A másoló feltehetően olyan írásokat kívánt magáénak tudni, amelyekhez más-képp – az említett okok miatt – nem jutott hozzá, és amelyek a kor műfaji hierarchiájában nem kaptak helyet, formájukat és tartalmukat tekintve egyaránt eredeti alkotások voltak. Személyes véleményt fogalmaztak meg emberjogi kérdésekről, frissen megjelent művekről, nemrég lezajlott eseményeket kommentáltak, reagáltak történelmi-irodalmi változásokra. Érdekes odafigyelni arra, hogy a XVIII. század végének nyomtatásban megjelent magyar Voltaire-fordításait a hagyományos műfajok jellemzik, amilyenek a történeti tragédiák, a *Henriás* című eposz vagy a *XII. Károly* életét bemutató történetírás. Ezzel szemben kéziratban maradnak azok a fordítások, amelyek az irodalmi hierarchia átrendeződését mutatják, így Voltaire szótárak számára készített szócikkei, *Saul* című prózában írt drámája vagy két, személyes formájú filozófiai meséje: az *Amabed levelei* című „levélregény” és az egyes szám első személyű elbeszélést alkalmazó *Scarmentado utazásai*, de hasonló sorsra jutott formabontó vígposza is, *Az Orléansi Szűz*. Érdekes helyet foglal el a recepcióban az 1791-ben megjelent *Az igazságnak haszna* című fordítás, amelyet a II. József halálát követő változások légkörében adtak ki. A kiadásban rejtve maradt a szerző, a fordító neve, a kiadó, a kiadás helye, és a jelenleg fellelhető példányszám is rendkívül alacsony.²⁹

A személyesség mellett, amely az olvasóval kialakított bizalmas viszonyt is magában foglalja, a kéziratok másolatokba beáldozott írások másik jellemzője, hogy szerzőjük nagy közönség előtt ad választ aktuális kérdésekre, vitákra, valamint az őt vagy a hozzá hasonlóan gondolkodókat ért bírálatokra. Legtöbbször konkrét személyt is megnevez címzettként, de a publikálás valamennyi olvasó előtt megnyitja a szöveget. Uralkodóknak, barátoknak küldött episztoláinak nyilvános közlésével közvetlenül akarja értesíteni a tágabb (európai) virtuális olvasótábor szándékairól, meggyőződéséről. A misszilis levelek kiadásával bemutatja a megnevezett személyhez fűződő viszonyát, miközben minősíti önmagát és címzettjét.³⁰ A nyilvánosság elől elrejtett információkra akar fényt deríteni, amilyenek például a cenzúra eljárásai, bírósági ügyek („konceptuális perek”), politikai döntések, méltatlannak ítélt bírálatok háttere. Ilyen módon Voltaire a „modern újságíró” jól értesült, elkötelezett modelljét tulajdonképpen magáról mintázza. A másoló a szövegekben megfogalmazott kihívásokra

²⁸ Jean-Marie GOULEMOT, *Formes brèves et philosophie des Lumières, Brièvement et écriture, La Licorne*, 21 (Poitiers, 1991) 255–261; Pierre TESTUD, *Récit court et brièvement au XVIIIe siècle = De la brièvement en littérature*, Série Cahiers Forell, n. 1. sept. 1993, 5–18.

²⁹ Lásd: PENKE Olga, *Igazság, jog, tolerancia, emberség. Voltaire: Prix de la justice című művének magyar fordítása 1791-ből = Fehér lovag. Tanulmányok Csernus Sándor 65. születésnapjára*, szerk. Gálffy László és Sáringer János, Szeged, Generál Nyomda, 2015, 312–323.

³⁰ A kérdésről a korabeli magyar irodalomra vonatkozóan: LABÁDI Gergely, *A magyar episztola a felvilágosodás korában*, Bp., L'Harmattan, 2008; Uő, *Barátságos mulatozások* (szövegkiadás), Bp., Universitas, 2012.

érzékeny olvasóként reagál, amikor a francia filozófus munkásságának abból a részéből válogat, amelynek magyar recepciója eddig szinte egyáltalán nem volt ismert.³¹

Végül a címben felvetett kérdésre azt a választ kockáztatjuk meg, hogy az irodalom jelentését a kéziratos másolat készít(tet)ője forrásához hasonlóan értelmezhetette. A válasz egybecseng Egyed Emesének *Az Orléansi Szűz* keletkezéstörténetének elemzéséből levont következtetésével, mely szerint „az irodalomfogalom, amely Fekete munkásságát meghatározta,” erősen Voltaire hatása alatt keletkezett.³² A lemásolt szövegek a XVIII. század végi kéziratos magyar fordításokhoz hasonlóan az aktualitáshoz kapcsolódó, általában rövid terjedelmű, kanonizálatlan műfajú, az olvasók meggyőzését kereső írások, köztük a fikcióra építő mesék és dialógusok, amelyeknek értékelése és recepciója tárgyalása során különösen figyelemmel kell lenni megszületésük körülményeire és az irodalom korabeli felfogására.

LOKODI ÉVA-ILDIKÓ

Fekete János alteregója

Galánthai gróf Fekete János névtelenül kiadott *Die Buchstaben* (első kötet: 1782, második kötet: 1784) című filozófiai mélange-a a korban divatos szótárműfajt követi.¹ A közel nyolcvan szócikk nemcsak a fogalmak és események jellemzését tárja az olvasó elé, hanem sok esetben történelmi leírásukat is adja; kritikai elemzésüket pedig részletekbe menő filozófiai kommentárok egészítik ki. Mind a szócikkek egymáshoz való viszonyára, mind pedig az egyes szócikkeken belül jellemző az az eljárás, hogy a terjedelmes, akár több tízoldalas szövegekben szabálytalanul váltogatják egymást szómagyarázatok, társadalomkritikai elemzések, dialógusok, önéletrajzi emlékek, szatirikus bírálatok, anekdoták vagy éppen reformtervezetek.

Alethophilos és Fekete János

A mű egy jellemző vonása, hogy Fekete János megteremti szövegében Alethophilos fiktív szerzőt (Corporal/Korporal Alethophilos), aki néhányszor megszólítja magát, vagy aki-vel az olvasók fiktív párbeszédet folytatnak. Dolgozatomban – hogy érzékeltetni tudjam azt a szerzői játékot, amellyel Fekete él – elhatárolok egymástól Alethophilost és Fekete Jánost.

³¹ Egyed Emese szövegkiadásának köszönhetően tudjuk, hogy Barcsay Ábrahám és Orczy Lőrinc levelezésében is helyet kapnak Voltaire rövid írásai, például a *Mélanges Littéraires*-ben is szereplő *Épître à l'Impératrice de la Russie* másolatát Barcsay elküldi barátjának: *Mennyei Barátom! Barcsay Ábrahám levelei Orczy Lőrínchez (1777–1789)*, s. a r. EGYED Emese, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum, 2001, 211.

³² EGYED Emese, *Kolozsvárra tévedt Janka: A korai Voltaire-recepció történetéből = A fordítás kultúrája – szövegek és gyakorlatok*, I, szerk. GÁBOR Csilla és KORONDI Ágnes, Kolozsvár, Verbum, Láthatatlan Kollégium, 2010, 301.

¹ Szerzőazonosítási kérdésekkel egy korábbi tanulmányomban foglalkoztam, l. *Die Buchstaben. A szerző személye = Szövegek, folyamatok események: A kolozsvári Hungarológiai Tudományok Doktori Iskola tanulmányai*, szerk. KERTI József – KESZEG Vilmos, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2015, 115–141.

Egyed Emese világít rá arra, hogy Fekete 1796-ban befejezett, hasonló álnév alatt („Alethophilos. Isten haragjából régi káplár”) szignált *Az orleáni szűz* című Voltaire-fordítása a ferney-i filozófus fikciós játékának a folytatása; Voltaire művének előjáró beszéde ugyanis egy fiktív egyházi személytől, „Apuleius nevető bencés apát úrtól” származik.²

Az Alethophilos álnév nem a magyar gróf találmánya. Emil Weller *Lexicon pseudonymorum. Wörterbuch der Pseudonymen aller Zeiten und Völker, oder Verzeichniss jener Autoren, die sich falscher Namen bedienten* (1886), valamint Michael Holzmann és Hanns Bohatta *Deutsches Pseudonymen-Lexikon* (1906) című álnévlexikona több Alethophile, Alethophilos és Alethophilus név alatt publikáló szerzőt tart számon. Magyar vonalon Tessedik Sámuel nevét említhetjük meg, aki *De scripturae sacrae et antiquitatis ecclesiasticae in theologia usu et auctoritate* (1734) című művét Christianus Alethophilus álnév alatt jelenteti meg.³ A görög philo vagy philos kifejezés ’szeretőt’, ’barátot’, ’tisztelőt’ jelent. Léthe a mitológiában az alvilág feledést okozó folyója; Dante *Isteni színjátékának* Purgatóriumában pedig a bűnök feledésének jelképe.⁴ Ebben az értelemben Fekete alteregójának neve: ’az, aki a bűnök feledését támogatja’, ’az, aki szeretné a bűnöket elfeledni’. A mű kontextusával ez úgy hozható összefüggésbe, hogy a szerző nyomatékosan ismétli az gonosztságot kiváltó tényezők megszüntetéséreinek fontosságát, mint az általános jólét és boldogság elérésének feltételét. Azonban, ha az Alethophilos nevet Aletheia – az igazság istennője – nevéből származtatjuk, akkor ’igazságszerető’, ’az igazság barátja’ jelentéssel bír. Mivel a könyv a valóságra próbál rámutatni az emberi butaság és bűn leleplezése árán, ezenkívül a társadalmi problémák legszélesebb körű elemzését adja reformjavaslatokkal kiegészítve, úgy vélem, inkább ez az értelmezés áll közelebb Fekete névválasztásának indítékához.

Tekintettel arra, hogy a mű megjelenése előtt néhány évvel Fekete generális a katonai pályát kegyvesztettként elhagyni kényszerült,⁵ talán nem alaptalan azt feltételezni: kiábrándulásnak nagy köze volt ahhoz, hogy tizedes funkciót szánt kitalált szerzőjének. Bár a könyvben Alethophilos többször is a hadi pályán való tapasztalatlanságát emlegeti, kommentárjából, a hadsereg megújulására tett javaslataiból bárki számára nyilvánvalóvá válik, hogy egy szakavatott személy eszmefuttatását olvashatjuk. Emellett a különböző szakterületekhez való hozzá nem értését is nyomatékosan hangsúlyozza (pl.: „... da ich ein eben so schlechter Politiker als Rechtsgelehrter bin...”⁶), azonban a könyvben található nagyszámú utalás és hivatkozás – legyenek azok történelmi, mitológiai, vallási, irodalmi, jogi vagy bármilyen más jellegűek –, illetve a magasröptű tervezetek ugyancsak összeférhetetlenek egy „szegény káplár” (armer Corporal) figurájával; sokkal inkább egy nagy tudású, művelt értelmiségi alakjához kapcsolja azokat az olvasó. Egy alkalommal ironikusan azt nyilatkozza magáról, hogy alacsony pozíciójához képest túl sokat gondolkozik: „Meine Herren Finanziers, ich dächte, für einen armen Corporal hätte ich lange genug, obschon ziemlich gauchement,

² Vö. EGYED Emese, *Fekete János „notái” Voltaire-szövegekhez = Irodalomértelmezések a felvilágosodástól napjainkig*, szerk. EGYED Emese, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2014, 50.

³ Vö. SZIGETI Jenő, *Békés megyei evangélikus lelkészek néprajzi munkássága = Evangélikus múltunk – evangélikus jelenünk*, szerk. VERES Emese Gyöngyvér, Bp., 2005, 38.

⁴ Vö. DANTE, *Isteni színjáték*, ford., jegyz. BABITS Mihály, bev. KARDOS Tibor, Bukarest, Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, 1957, 301.

⁵ Vö. MORVAY Győző, *Galánthai Gróf Fekete János*, Bp., a Magyar Történelmi Társulat Kiadása, 1903, 110–113.

⁶ [FEKETE János], *Die Buchstaben. Bruchstücke über... was Sie wollen; kein A, B, C, weder für kleine noch für große Kinder; keine Wochenschrift, auch nicht ganz eine Satire, gewiß kein Libell, ex omnibus aliquid*, 1782 (a továbbiakban [FEKETE] I), 131.: „... éppen olyan rossz politikus vagyok, mint jogtudós...”

über Ihr Metier raisonniret...⁷ Máskor pedig alig feltűnően azt említi meg, hogy gondolatai nem származhatnak egy tizedestől – ezáltal a káplár író mítoszát fölülírja a titokzatos Alethophilos filozófus, aki nemegyszer más bölcselekre vagy szerzőkre hivatkozva oszt meg egy-egy gondolatot: „Ohne daß ichs erinnere, wird jeder wohl einsehen, daß dieses keine Korporalswünsche sind”.⁸ És bár Alethophilos leértékelő módon nyilatkozik saját írói mivoltáról is – nyilvánvaló öngúnnal firkásznak („Schmierer”) nevezi magát –, a szócikkekben sokoldalú, gazdag írói egyéniség prezentálja magát. Fekete szerénykedő magatartásából a kor divatján kívül azt a csalódást is kiérezhetjük, ami eddigi kudarcaiból (hadi pályájának összeomlása, udvari intrikái, az uralkodóban való egyre erősödő csalódása, sikertelen házassága stb.) adódik.

Ha Alethophilos önmegnyilatkozásai sok esetben negatívak is, az első alkalommal, amikor megnevezi magát, nagyon előkelő funkciót kíván magának. A *Belehrung* (Okítás) címszó alatt a Német Akadémia felállítására tett javaslatok között ugyanis többek között nemcsak az szerepel, hogy tagjait Németország harminc leghíresebb lángelméje tegye ki, vagy hogy II. József legyen a védnöke, hanem az is, hogy a titkári feladatkör legmegfelelőbb betöltőjének saját magát látja: „... denket euch mich, den Corporal Alethophilos zum beständigen Secrétaire...”.⁹

Alethophilos káplár az olvasókkal való fiktív párbeszédekben többször is szóba hozza nyers stílusát, amit az indulatai jogos reakciójával, máskor pedig szkíta (vagy szittya) eredetével magyaráz: „Korporal Alethophilos ist so plat wie ein Pommer, und so wahrhaft rauh, wie sein Stammvater der Scythe, der in Alexanders Geschichte so eine herrliche Rolle spielte”.¹⁰ A Nagy Sándor csapatainak ellenálló szkítákra való utalás a szerző magyar nemzetiségére utal, de Alethophilosnak a szkíta ősapával való párhuzamba állítása azt a titkos reményt is magában rejt, miszerint e csiszolatlan mű hasonlónagy hatással lesz majd a társadalomra, mint egykor a nomád nép a makedón uralkodó seregére. Fekete nem most fogalmazza meg először e származásról való meggyőződését: másfél évtizeddel korábban Voltaire-nek írt levelében vallja magát e nép sarjadékának.¹¹ Úgy vélem, a szkíta eredet melletti állásfoglalás a kor egy igen jelentős – a magyar nép eredetére vonatkozó – konfliktusára adott válasz is. Az évszázad folyamán felmerült finnugor nyelvrokonság kérdését, valamint Sajnovics János a magyar és lapp nyelv azonosságát taglaló *Demonstratioj*át (1770) a magyarok nagy része nem kis ellenszenvvel fogadta.¹² Egyed Emese egy paszkvillus példáján keresztül szemlélteti a finnugor elmélettel szembeni magatartást: a *Scythia vagyok nem Lappon. Felelet Egy Lapponiai Tudoshoz* (1773) című gúnyirat, amelynek feltételezett szerzője Barcsay Ábrahám, a szkíta eredet ellenében határozottan elutasítja a finnugor rokonság gondolatát.¹³ Bár a nagy műveltséggel rendelkező Fekete gróf nem tesz említést művében a finnugor elméletéről, le-

⁷ [FEKETE János], *Die Buchstaben. Bruchstücke über was Sie wollen; kein A, B, C, weder für kleine noch für große Kinder; keine Wochenschrift, auch nicht ganz eine Satire, gewiß kein Libell, ex omnibus aliquid*, II, Dessau, auf Kosten der Verlagskasse für Gelehrte und Künstler, und zu finden in Leipzig in der Buchhandlung der Gelehrten, 1784 (a továbbiakban [FEKETE] II), 59.: „Tökepénzes Uraim, arra gondolnék, egy szegény káplárhoz képest már éppen eleget, noha meglehetősen sután okoskodtam az Önök mesterségéről...”

⁸ Uo., 210: „Anélkül, hogy emlékeztetném, mindenki beláthatja, hogy ezek nem egy káplár kívánságai.”

⁹ [FEKETE] I, 142.: „... akarjatok engem, Alethophilos káplárt állhatatos titkárnak...”

¹⁰ [FEKETE] I, 193.: „Alethophilos káplár olyan közönséges, mint egy pomerániai, és olyan igazán faragatlan, mint szkíta ősapja, aki [Nagy] Sándor történetében oly dicső szerepet játszott.”

¹¹ Vö. MORVAY, i. m., 86.

¹² A téma részletes kifejtését l. BALÁZS János, *Hermész nyomában: A magyar nyelvbölcselet alapkérdései*, Bp., Magvető, 1987, 485–515.

¹³ Vö. EGYED Emese, *Adieu, édes Barcsaym*, Marosvásárhely, Mentor, 2001, 95–102.

hetetlennek tartom, hogy a *Die Buchstaben* megjelenéséig ne szerzett volna róla tudomást. Magatartását inkább a teóriától való teljes mértékű elhatárolódás – és annak figyelmen kívül való hagyása – szándékával magyaráznám.

A szerző nemcsak ebben az írásában tartja fenn a szkíta ősiségre vonatkozó állásfoglalását. Közel két évtized múlva a magyarok történetére vállalkozó, kéziratban fennmaradt töredékes munkájában (*Magyarok történetei*) „Nagy Tatár Országból” származtatja a népet.¹⁴ Verseiben is felbukkan a szkíta–magyar rokonság gondolata: „El pártolt a’ Nemzet Scithák nyomdokától...”¹⁵.

A *Die Buchstaben* vizsgálatára visszatérve megállapíthatjuk, hogy az anyagi problémákról Alethophilos minduntalan szót ejt a szövegeiben; keserűen utal sekélyes keresetére, amely nemcsak a megélhetést teszi nehezzé, hanem egyúttal az írás minőségét is rontja. A műben található információk pontatlanságát is részben anyagi okokra vezeti vissza (a másik okot – mint már korábban részleteztük – a jelentéktelen káplári minőségében látja). Azzal mentegetőzik, hogy szegény tizedes lévén nem tud magával szállítani megfelelő könyveket, amelyekből konkrét információt gyűjthetne: „Wenn ich chronologische oder historische Schnitzer dabey machen sollte, so wird man mir es zu gute halten, wenn man überleget, daß ein armer Corporal keinen hinlänglichen Büchervorrath im Mantelsack mitzuführen vermag, um die Data richtig hinzusezen, oder auch so manchmal, in diesem oder jenem Nebenumstand, das Factum wieder nachsehen, und seinen Fehler ex libris verbessern zu können”.¹⁶ Ehhez képest a következő bekezdésekben Magyarország történelméből ragad ki néhány eseményt, ahol – bár a dátumokat mellőzi – a személyiségekre és az eseményekre pontosan és helyesen utal.

Egy másik alkalommal némi öniróniával azt állítja, hogy csupán a saját szórakoztatására ír, arra utalva, hogy a szerzői díj nem ösztönzi alkotásra: „Wenn michs am daumen und am Zeigefinger der rechten Hand jucket, nehme ich eine feder dazwischen und schmiere [...]. Dann Ihr müßt wissen, Messieurs, daß ich für meinen Spaß, aus langer Weile, schreibe, (so spricht jeder, wie ich, verhungerte Autor)...”¹⁷; máskor pedig azzal hencog, hogy írásáért nem is vár jutalmat: „... ich weder belohnt seyn mag, noch belohnet werden kann, weil ich keine Ambition und keine Verdienste habe”.¹⁸ Később viszont a kiadónak panaszkodik a rossz fizetség miatt: „... Sie mir [...] so schlecht bezahlet haben...”¹⁹, majd beszélgetőtársa állítólagos szavait idézve szatirikusan a kora értéktelen szövegeit produkáló firkászait minősíti, akik számára az írás nem életforma és életcél, hanem nyomorúságos pénzkereseti lehetőség; ezzel egyidejűleg a publikum pallérozatlan ízlését is nevetség tárgyává teszi: „Je nu! je nu! keinen Zorn, Herr Alethophilos, zu allem dem, was Sie daher zählen, so wie zu den übrigen Litteraturfächern, habe ich meine Tagelöhner, die um 8 Groschen des Tags mir so viel schmieren, als

¹⁴ L. BIRÓ Annamária, *Fekete János: Magyarok történetei*, Erdélyi Múzeum, 2011, 2. sz., 172–173.

¹⁵ KRASSÓ Jolán, *Galánthai gróf Fekete János magyar munkái*, Bp., 1919, 30.

¹⁶ [FEKETE] I, 125.: „Ha időrendi vagy történelmi baklövéseket követnék el, akkor mentsegemre fog szolgálni az, ha meggondoljuk, hogy egy szegény káplár képtelen a kabátzsebében megfelelő könyvkészletet szállítani, hogy az időpontokat helyesen ideírhasa, vagy pedig hogy néha, ilyen vagy olyan mellékkörülmények között, a ténynek utánanézhessen, és a hibáját ex libris [a könyvekből] kijavíthassa.”

¹⁷ [FEKETE] II, 40.: „Ha a jobb kezem hüvelyk- és mutatóujja viszket, tollat veszek közülük és firkálok [...]. Tudniuk kell, Uraim, hogy a saját szórakoztatásomra, unalomból írok (így beszél minden hozzám hasonló, kiéhezett szerző)...”

¹⁸ [FEKETE] I, 143.: „... jutalmat nem is akarok, de nem is szolgálok rá, mert sem becsvágyam, sem érdemem nincs.”

¹⁹ [FEKETE] II, 177.: „... Ön nekem [...] oly rosszul fizetett...”

ich will [...]. Ich brauche nichts von ihrem Gekratze...²⁰ Ehhez hasonlóan bukkan fel a gúny egy másik szócikkben a keserűség hangja mellett. A következőképpen fakad ki a szerző az írói megélhetés nehézsége fölött érzett bánatában: „Warum sollte also ich, durch Gottes Zorn Korporal Alethophilos, da michs nun einmal hungert, meine Löhnung für meinen Appetit nicht hinreichet, mir nicht auch, wie meine litterarischen Confraters, durchs Hinschmieren auf gradewohl, ein Paar Groschen verdienen?”²¹ A „vaktában firkáló író felebarátok” megnevezéssel Alethophilos az értéktelen szerzőkkel élcelődik; ám közvetlenül ezután saját könyvét is kifigurázza úgy, hogy az árnyékszékbe jutó, nem színvonalas művek szintjére helyezi azt; ezenkívül pedig a pórul járt olvasókkal is csipkelődik: „Das Papier ist geduldig, und wenn das Buch einmal gekauft ist, können die Herren Leser, meinen [!] Finanzen unbeschadet, immer ein bischen ungeduldig werden; ist ja kein Buch so schlecht, was nicht etwas Gutes, zum wenigstens für die menschliche Nothdurft, gäbe.”²²

Alethophilos sokszor úgy szólal meg a könyvben, hogy lehetetlen nem Fekete Jánossal azonosítani, a fiktív szerző életrajzának bizonyos eseményei, példaképei vagy éppen a megvetésének tárgyai ugyanis igencsak egybevágnak a gróféival. Az egyik jellemző példának az Alethophilos fiktív nevet találok, amellyel – mint már utaltam rá – Fekete más műveiben is élt (*Az orléáni szűz* vagy *Orlando Furioso*). Az imént idézett önmegszólítás pedig – „durch Gottes Zorn Korporal Alethophilos” (Isten haragjából Alethophilos káplár) – azonos Fekete János több mint egy évtizeddel későbbi, kéziratban fennmaradt *Az orléáni szűz* című Voltaire-adaptációjának feliratával. Ezenkívül tudjuk, hogy gróf Fekete különösen rajongott a francia filozófus e művéért, ezért nem csodálkozhatunk, hogy Alethophilos tollából is néhány magasztaló megjegyzést olvashatunk: „... voll Ungeduld grif ich nach meiner Pucelle, der gewöhnlichen Verschlechterin meiner Grillen; da ich sie Gott weiß wie oft gelesen...”²³

Alethophilos családi állapota egyértelműen megegyezik az író gróféval: utalást tesz egyetlen fiára („Ich würde meinem Sohn sagen...”²⁴; „... für meinen Sohn verbotene Fruchte...”²⁵; „Zu diesem Heiligtum würde ich meinen, sich den Waffen widmenden, Sohn hinführen...”²⁶), és sikertelen házasságát is szóba hozza („... ich wollte eine Diatribe in juvenals Ton wider die Ehe schreiben, weil ich, seit mehreren Jahren mit meinen Hauskreuz entzweyget, selbige in viel übleren Licht, als sie es verdienet, sahe...”²⁷).

A káplár vallásról való gondolatai ugyancsak megegyeznek Fekete egyházellenes, deista felfogásával. Alethophilos önéletrajzi visszaemlékezéseinek egy része az Istennel való személyes kapcsolatának történetéről és az egyházzal szembeni állásfoglalása okáról tájékoztat.²⁸

²⁰ *Uo.*, 177.: „Ó jaj! ó jaj! ne mérgelődjön, Alethophilos Úr, mindenhez, amit Ön felsorolt, mint ahogy a többi irodalmi műfajhoz is, megvannak a napszámosságaim, akik napi 8 garasért annyit firkálnak nekem, amennyit csak akarok [...]. Nincs szükségem az Ön körmölésére...”

²¹ *Uo.*, 319–320: „Miért nem kellene tehát nekem is, Isten haragjából Alethophilos káplárnak, ha már olykor koplalok, a bérezésem nem elegendő az étvágyamhoz, mint író felebarátaimnak, vaktában firkálva, egy pár garast keresnem?”

²² *Uo.*, 320.: „A papír elégséges, és ha a könyvet egyszer megvásárolták, az olvasó urak, a javaim csorbítása nélkül, mindig türelmetlenkedhetnek egy kicsit; egyetlen könyv sem olyan rossz, hogy valamire, legalább az emberi szükségletre, jó ne legyen.”

²³ *Uo.*, 320.: „... türelmetlenül nyúltam a Pucelle-emhez, rémképeim megszokott elűzőjéhez; Isten tudja ám, hányszor olvastam...”

²⁴ [FEKETE] I, 404.: „Azt mondanám a fiamnak...”

²⁵ *Uo.*, 407.: „... a fiamnak tiltott gyümölcsök...”

²⁶ [FEKETE] II, 6.: „Ehhez a szentséghez vezetném a magát a fegyvereknek szentelő fiamat...”

²⁷ *Uo.*, 174.: „... támadó iratot akartam papírra vetni a házasság ellen Juvenalis stílusában, mert, a családi bajok alatt évek óta összetörve, ezt magát sokkal rosszabb fényben, mint ahogyan megérdemelné, látom...”

²⁸ L. [FEKETE] I, 6–11.

Ezen emlékek egyikében viszont nem csupán szemléletbeli egybeesést fedezhetünk fel Alethophilos és Fekete között, hanem névbeli egyezőséget is; a fiktív szerző ugyanis egy alkalommal *Hänschenként* ('Jancsika') nevezi meg gyerekkori énjét.²⁹ Később is találkozunk még ezzel a névvel, amikor Alethophilos a helytelen szülői nevelésről elmélkedik, és példaként egy élettörténetet mutat be. Itt viszont látszólag nem magáról, hanem egy másik Hänschenről mesél, akinek a története viszont megintcsak megegyezik a Fekete Jánoséval.³⁰

Nem ez az egyetlen hely a könyvben, ahol Alethophilos úgy utal Feketére, mint egy másik személyre. Bár egyetlen alkalommal sem nevezi meg Fekete Jánost (a nevét elhallgatja), az író életrajzának ismeretében nyilvánvalóvá válik, hogy több életrajzi jellegű szövegrészben róla van szó. Az *Ergötzen* (*Gyönyörűség/Kedvtelés*) szócikk záró bekezdésében például a gróf rapszodiáira tereli a szót, mintegy felhíva rájuk az olvasó figyelmét, és elismerve azt, hogy örömet leli bennük: „Auch habe ich sie [...] aus dem französischen Manuscript des noch wenig bekannten Verfassers der Rapsodien übersetzt”.³¹

A katonaságról szóló egyik diskurzusban olyan gondolatokkal találkozunk, amelyekről azt feltételezem, hogy ugyancsak Fekete életének egy eseménye kapcsán született. Morvay monográfiájából megtudjuk, hogy 1777-ben a hadsereg pénztárából hiányzó pénzüsszeg miatt felelősségre vonták és megbírságozták Fekete János ezredest, akit az eset – természetesen – nagyon érzékenyen érintett.³² Erre az ügyre utalhat tehát a következő idézet, amelyben Alethophilos a katonatisztekkel szembeni bizalom fontosságát hangsúlyozza, valamint bizonyos módosításokat indítványoz: „Man könnte meines Erachtens, ohne zu viel zu wagen, einem Manne, dem der Landes-Fürst ein Regiment anvertraut, ganz wohl auch die Verwaltung der paar blutigen Groschen, die ihm durch die Hände zu laufen haben, unter der gewöhnlichen Controlle der andern Staabs-Officiers, überlassen. Im Fall daß wieder Vermuthen einer stolpern sollte, so muß ihn nichts [!] vom Galgen retten; aber man muß eine so respectable Charge nicht so abwürdigen, daß man einem Dorfrichter mehr wie einem Obristen glaube.”³³

Következtetés

Alethophilos heterogén önmegnyilatkozásának okát egyrészt abban látom, hogy a fiktív szerző próbálja elterelni a gyanút arról, hogy Feketével azonosítsák, ám a hitelesebb érvelés kedvéért néha igen személyes élményeket és tapasztalatokat is megoszt az olvasókkal; másrészt pedig szélesebb körű tájékozottsággal rendelkező szerzőnek tűnik, ha úgy ír, mint aki nemcsak a saját élettapasztalatát, hanem a másokét is elemzi. Ez az elbeszélői játék egyúttal a mű töredék-jellegéhez is hozzájárul; a különböző történetekből ugyanis nem áll(nak) össze életrajz(ok) vagy memoár(ok).

²⁹ L. *uo.*, 7.

³⁰ L. [FEKETE] II, 161–170.

³¹ *Uo.*, 210.: „Ezeket [...] a még kevésbé ismert Rapszodiák szerzőjétől fordítottam.”

³² Vö. MORVAY, *i. m.*, 110–112.

³³ [FEKETE] I, 138.: „Véleményem szerint anélkül, hogy túl sokat kockára tennénk, egy férfiúnak, akire az ország fejedelme egy ezredet bíz, néhány véres garas kezelését is, amelynek a kezén kell keresztülfolynia, más törzstiszt mindennapi ellenőrzése alatt, át lehetne engedni. Abban az esetben, ha újra felmerül a gyanú, hogy az egyikük megbotlott, úgy nem kell a bitótól megmenteni; azonban nem kell egy ily tekintélyes rendfokozatot olyan módon leértékelni, hogy egy falusi bírónak többet elhisznek, mint egy ezredesnek.”

„A Levél pedig iratik és megyen első tüzzel”
Aranka György és gr. Fekete János levelezésének aspektusai*

A címbe emelt szövegrészlet Aranka György 1799. 08. 03-án Marosvásárhelyen kelt leveléből származik.¹ Az ekkor már csaknem másfél éve intenzív levélkapcsolatban álló két tudós férfinál ekkor válnak egyre gyakoribbá a barátság mibenlétéről szóló reflexiók annak kapcsán, hogy a Magyarországon élő gróf kérelhetetlenül sürgeti a tegező formára való áttérést. A marosvásárhelyi királyi tábla ülnökének ez láthatóan problémákat okoz, hiszen számára ez egyúttal kapcsolatuk újradefiniálását, a hangnem, a modor, a lehetséges tematikák, egy szóval a korrespondencia újragondolását is jelenti. A kiemelt sor kontextusa láttatja azokat a csomópontokat, amelyek mentén ez az értelmezés is haladni fog, ezért némileg hosszabban idézem:

„A' Barátságrol csak egy jegyzést teszek: melyly magamra nézve szükséges. A' Barátságna, a' mint tapasztaltam, mint a' Szeretetnek nagy Mestersége a' Meg kímélés; söt Vélekedésem szerént, mintegy a' hízelkedésig valo Utánna Járás. Ez pedig nemcsak a' Cselekedetekben hanem a' Szokbannis. Egy szoval: leg kissebb botránkozásánakis elkerülése. Es éppen ebben a' részben nemtudom Kedves Drága Barátom, hogy szenvedheted el a' vén embert. Nevelésem hibájaé vagy Természetemé? igen érzem hogy durva vagyok; mások gorbomaságnakis mondhatták. Első gondolatomban nemtudom válogatni a' szot. Ezért első munkátskáimat soha nemis eresztém világra; hanem későn, és sok rostálás után. A' Levél pedig iratik és megyen első tüzzel: mintegy a' Lélekből és Szívből foly; nem a' főből. Ebben a' részben nem válok magamért előtted kezességet. Rajtad áll, eltűrhetedé? En ugyan kerülni kívánom: de tartok tőle hogy már eddigis némely probáit adtam; kivált utolsó Levelemben.”²

Csupán néhány olyan fogalmat emelnék ki, amelyekre a későbbiekben visszatérek: a barátság előfeltétele a szeretet, mégpedig ebben az esetben a felvilágosodás gondolkodásából jól ismert felebaráti szeretet, amelynek kizárólagos területe a szív, ezért ebből a fajta kapcsolatból a kritikus ész, az elme mintha ki lenne zárva. Aranka attól tart, hogy az a fajta irodalmi gyakorlat, amely ezekben az években levelezésére jellemző, és amelynek egyik fő eleme a levelezőtárs szövegeinek „rostálása”, nyelvi és értelembeli korrektúrája, ebben az esetben nem fog működni, hiszen a szeretet egyik jellemzője a szeretett fél kímélése, nem ritkán a hízeltetés. Azért időzők hosszan efölött, mert a levelezés és barátság századának tekintett 18. század korrespondenciáiról szóló szakirodalomban állandó visszatérő elem az antik mintára kialakuló értelmezés: a levelezés egymástól távol levő barátok társalkodása.³ Ennek mintha

* A tanulmány a Bolyai János ösztöndíj támogatásával készült.

¹ A szövegben hivatkozott leveleket általában saját átiratomban közlöm annak ellenére, hogy számos levél megjelent közüjük. Az átiráshoz legtöbbször az eredeti szövegeket használtam, ezek hiányában Fekete János levelezéskönyvében található másolatokat, és csupán egyetlen olyan levelet ismerek, amelynek a szövege megjelent, de az eredetire vagy az első számú másolatra nem sikerült rátalálni. Mindazonáltal közlöm a megjelenés adatait is, hiszen amíg az Aranka-levelezéskötetek meg nem jelennek, a nagyközönség ezekre támaszkodhat. Aranka György gr. Fekete Jánosnak, 1799. 08. 03., OSzK Kézirattár, Levelestár. Megjelent: ENYEDI Sándor, *Aranka György és Fekete János levelezése 1799-ben*, It, 1990, 462–465.

² *Uo.*

³ 1990-ben Wolfbüttelben átfogó jellegű konferenciát szerveztek a 18. századi levelezés és barátság témakörben. Azóta is ennek a konferenciának az anyagát tekintjük az egyik legfontosabb alapnak. *Frauenfreundschaft – Männerfreundschaft: literarische Diskurse im 18. Jahrhundert*, Hrsg. von Wolfram MAUSER und Barbara BECKER-

némileg ellentmondana Aranka fenti reflexiója és az ezt követő gyakorlat is – ahogy majd látni fogjuk a baráti kapcsolat deklarálása után csaknem teljesen megszűnnek a Fekete János szövegeire vonatkozó kritikai reakciók, ami azért nagymértékben a gróf válaszreakcióinak is köszönhető.

Első kérdésem tehát az volt, hogy az életmódban, neveltetésben, gondolkodásban és irodalmi pályafutásban egymástól oly távol álló Aranka György (1737–1817) és gr. Fekete János (1741–1803) baráti- vagy tudóslevelezést folytatott-e egymással, különbséget lehet-e és kell-e tenni a két fogalom között. A magyarországi szakirodalom elsősorban a tudóslevelezésre figyel, a *Magyarországi tudósok levelezése* sorozatot Tarnai Andor indította 1984-ben,⁴ ugyanabban az évben megfogalmazta az ezzel kapcsolatos teendőket,⁵ a szövegkiadások és elemzések pedig főként Szelestei N. Lászlónak köszönhetően azóta is folyamatosan napirenden vannak a 18. századdal foglalkozók körében.⁶ Szelestei a 18. századi *respublica litteraria* fogalmából kiindulva, valamint a korszakban hiányzó nyilvánossági fórumok szerepét betöltő korrespondenciák miatt a tudóslevelezést tágan értelmezi: „Tudóslevelek közé sorolom a *res litteraria*val kapcsolatos leveleket: tehát az irodalomról, versekről szólókat éppúgy, mint a történeti művekről vagy természettudományról szólókat, az irodalomtörténészek által gyakran elemzett verses epistolákat, s kiemelten figyelek a levelezés azon szerepére, amelyet az a *historia litteraria* művelésében betöltött.”⁷ A korszak kapcsolatrendszerét vizsgálva gyakran előfordul a tudós barátság szószerkezet is, leginkább azokra az esetekre vonatkoztatva, amikor egy páros mindkét tagja megfelel a tudósi lét kritériumának és köztük bizonyos számú levél cserél gazdát, szinte függetlenül attól, hogyan strukturalódnak a levelek és a tematikában mire esik a hangsúly. Ezt a fajta kapcsolatot Szőke Kornélia – ugyancsak Szelestei nyomán – így definiálja: „A reáltudományok művelőin kívül tudósnak tekintek minden olyan személyt, aki a magyarországi *historia litteraria* korában írásbeli és tárgyi emlékek gyűjtésével, ápolásával, terjesztésével foglalkozott, magát tudatosan és nyíltan e foglalatosság művelői között tartotta számon, ténykedését meghatározott céllal műveli, önmagát pedig egy közösség tagjaként értelmezi. Tudós barátságnak tekintek minden olyan emberi kapcsolatot, amely a vázolt tudós létforma fenntartására, szélesítésére, mélyítésére törekszik.”⁸ Úgy tűnik tehát, hogy a korszakban megszokott, standardizált kapcsolatrendszerrel van dolgunk,

---

CANTARINO, Tübingen, Niemeyer, 1991. Egyed Emese Orczy Lőrincz és Barcsay Ábrahám verses levelezését vizsgáló könyve nyújtott kapaszkodót az irodalmi barátságok textusainak értelmezésében. EGYED Emese, *Levelek fejemről mészák sisakomat: Barcsay Ábrahám költészete*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1998 (ETF 224.). A magyar episztolairodalomról legutóbb Labádi Gergely írt monográfiát, az ő megfigyeléseit is felhasználta elemzésemben: LABÁDI Gergely, *A magyar episztola a felvilágosodás korában: Műfaj- és médiatörténeti értelmezés*, Bp., L'Harmattan, 2008 (ligatura).

⁴ A sorozat részeként jelent meg Benkő József, Horvát István és Ferenczy János, Bél Mátyás, Kollár Ádám, Johann Gottlieb Windisch és Weszprémi István levelezése is.

⁵ TARNAI Andor, *Tudóslevelezések a XVII–XVIII. században = A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században*, szerk. ZOMBORI István, Szeged, 1984, 118–126.

⁶ *Lásd Magyarországi tudósok levelezése a 18. században: Tanulmányok*, szerk. SZELESTEI N. László, Budapest, SZENAL, 2006. Legutóbbi összefoglalója pedig: SZELESTEI N. László, *A 18. századi magyarországi respublica litteraria (tudóslevelezések tükrében) = Ünnepi kötet Maróth Miklós hetvenedik születésnapja tiszteletére*, szerk. FODOR György, SARBÁK Gábor, Budapest, Szent István Társulat, 2013, 145–152. A levelek által létrejövő közösségi formákra világít rá Dena GOODMAN, *The Republic of Letters: A Cultural History of the French Enlightenment*, Ithaca, Cornell Up, 1994.

⁷ SZELESTEI N., i. m., 142.

⁸ SZŐKE Kornélia, *Egy 18. századi tudós barátság történetéhez (Dobai Székely Sámuel és Johann Balthasar Bernhold)* = Doktoranduszok fóruma, Miskolc, 2008. november 13., 29–35. Online: <http://magyarszak.uni-miskolc.hu/kiadvanyok/doktoranduszforum/df2008.pdf> (Utolsó letöltés: 2016. 03. 10.)

és mintha csupán Arankának okozna problémát, hogy kilépjen a tudósi magatartásforma keretei közül és a baráti interakciók világában is működtesse írásgyakorlatát. Hogy ez talán mégsem csupán egyedi probléma, egy valamivel később keletkezett, de az imént említett jelzős szerkezetet teljes mértékben elutasító szövegrészt idéznék Kisfaludy Károly tollából:

„Nincs vakabb szövetség, mint az úgynevezett tudós barátság. Az ember összejő, kívánván ismerni azt, ki ezt és amazt írta, vagy legalább azért, hogy formája megfelel-e a' képzelt formának? Az ember beszél, mindenik tiszta felét és nemes tulajdonait mutatja, a' szépet és jót szerényen említi; de mihelyest az életben összeütköznek, önhittség és irigység vezeti a' kormányt.”⁹

Több figyelemre méltó eleme is van ennek a szövegrészletnek: a barátságához egyértelműen a személyes ismeretség kívánalma társul, ami örök visszatérő toposza a levelezésben konstituálódó barátságoknak, de a mi esetünkben például nem realizálódik a sokat tervezett találkozás. Ugyanakkor egyfajta szerepjátékra hívja fel a figyelmet, ami már Aranka textusában is felsejlett: a barátok egymásnak legjobb oldalukat¹⁰ mutatják, ez pedig gyakran az őszinteség rovására is mehet. A realitás – Kisfaludy szövegében: az élet – egészen más szabályrendszerek mentén alakul, ott nincs helye a szerepjátéknak, az óvatosságnak és az emberszeretetnek, a tudósi lét egyértelműen a rivalizálás terepe. A kissé hosszúra nyúlt bevezető végső kérdése tehát az, hogy miképpen értelmezhető Aranka György és gr. Fekete János levelekben létrejövő és csupán szövegi megjelenítést nyert barátsága, a baráti lét összeegyeztethető-e a korszakban elvárt tudósi, írói magatartásformákkal, és melyek ennek a levelezésnek azok az elemei, amelyek egyértelműen a privátszféra dominanciáját mutatják.

A levelezés a 18. század egyik meghatározó szociáletikai kategóriája. Az antik tradíció és a keresztény etika éppúgy továbbéltek benne, mint a természetjogi, viselkedésméleti, szociálhigiéniai és politikai gondolkodás. Az Aranka–Fekete-levelezés ma ismert szövegkorpusza mintegy 83 levéladatot tartalmaz, amelyből mindössze 10 levél hiányzik (ezekre a válaszlevelekben fellelhető utalásokból vagy Aranka György levelezéslistájából lehet következtetni). Az Aranka-levelezésben nem találhatunk ilyen intenzitású kapcsolatot, illetve nagyon kevés olyan levélváltás van ebben a korpuszban, ami ilyen mértékű teljességgel rendelkezésünkre állna. Ez egyrészt annak köszönhető, hogy a Feketéhez írott levelek szinte hiánytalanul megvannak az OSZK Kézirattárának Levelestárában, másrészt időseddvén Aranka is fontosnak tartotta a levelek őrzését (ezek ma a Román Állami Levéltár Kolozsvári Fiókjában találhatók az egykori EME-gyűjteményben), illetve Feketének leveleskönyve is létezett, melybe Mátyási József másolta az elküldött leveleket, ez ma az MTA Kézirattárában található. Míg tehát Jancsó Elemér csupán 58 levélről tudott,¹¹ és ennek nyomán a későbbiekben Enyedi Sándor 46 levelet ki is adott,¹² ma már 71 szöveg ismeretes, ami azért is öröndetes, mivel csaknem minden levél tartalmaz versbetétet is. Természetesen a két idősebbő poéta levelezése nem

⁹ KISFALUDY Károly, *Jegyzőkönyv = Kisfaludi Kisfaludy Károly minden munkái*, VI. kötet, kiad. SCHEDEL Ferenc, Pest, 1844, 329.

¹⁰ A felvilágosodás korának irodalmában ez a fajta szerepjáték a szerelmesek egymáshoz való viszonyára volt jellemző. Például a Báróczi Sándor által fordított Johann Jakob Dusch *Erkölcsei mesék Marmontel után* Előljáró beszédében: „a szerelmesek akarván egymásnak megnyerni viszont szereteteket, minden szép erköltséggel, ditséretes mineműségekkel, és nemes tulajdonságokkal igyekeznek ragyogni...”

¹¹ JANCÓSÓ Elemér, *Az Erdélyi Magyar Nyelvemlő Társaság iratai*, Bukarest, Akadémiai Kiadó, 1955, 87.

¹² ENYEDI Sándor, *Galánthai gróf Fekete János és az EMNyT*, It, 1985, 939–955.; ENYEDI Sándor, *Aranka György 1798-as levelei gróf Fekete Jánoshoz*, It, 1989, 329–343.; ENYEDI Sándor, *Aranka György és Fekete János levelezése 1799-ben*, It, 1990, 435–495.; ENYEDI Sándor, *Aranka György és galánthai Fekete János levelezése 1800-ban*, MKSz, 1995, 377–415.

mérhető sem Kazinczy egyik-másik levelezőtárrsal létrehozott levélmennyiséghez,¹³ sem pedig az episztolákban létrejövő Orczy Lőrinc–Barcsay Ábrahám-féle kapcsolathoz, hiszen ebből a levélváltásból 150 szöveget ismerünk Egyed Emese kiadásában. Amiben mégis különleges lehet ez a levelezés, hogy egy olyan életszakaszban keletkezik, amikor már nem jellemző a másik ember felé való nyitottság, kíváncsiság, azaz nehezen tud szoros, a formalitáson túllépő kapcsolat létrejönni. Ez persze szintén az antik kultúrára visszavezethető toposz, kialakulásában és elterjedésében az úgynevezett republikánus barátságideál¹⁴ játszott szerepet, amely a barátság érzését a római virtussal köti össze, amely egyértelműen a fiatal- és férfikorban játszik jelentős szerepet. Számtalan példát lehetne idézni, mégis egy olyat választottam, amely korban is közel áll az általam vizsgált szövegtörzshöz, és amely a kizárólagos szeretet érzését az általános emberbaráti szeretettel állítja szembe. 1793 szeptemberében írja az akkor mindössze 23 esztendő Friedrich Hölderlin öccsének, Karl-nak:

„Jól ismerem azt (...), amikor az ember egyet, egyetlen egy barátot akar, akiben saját lelke felfedezésének örvend. Azt kell mondanom, hogy én lassan túlvagyok ezen az időszakon. (...) Én most magát az emberi nemet szeretem, természetesen nem a romlott, szolgai, lusta emberi nemet, amilyennek gyakran látni véljük.”¹⁵

Véleményem szerint tehát Fekete és Aranka kapcsolatában egy fordított folyamatot tapasztalhatunk: ahogy ifjúkorban az egyetlen személy iránt érzett szeretet fokozatosan tágul az általános humanista emberszeretet irányába, úgy az öregség kezdetével az általános érdeklődés csökken, a bizalom kizárólagossá válik, és még ha számolunk is a levélíró felek kötelező szerepjátékával, akkor is elfogadhatjuk, hogy a szoros kapcsolatok száma egyre csökken. Felfedezhetünk tehát mindkettejük életében egy olyasfajta változást – különösen a testi erőnléttel szoros összefüggésben álló szerelmi életben –, amit nehezen lehet kommunikálni, ilyen értelemben tehát az sem elhanyagolható, hogy két egyedülálló (Aranka sohasem nősült meg, Fekete nő volt ugyan, de nem sokáig élt a rossz házasságban) férfi barátságról beszélünk.¹⁶ A 18. századi levelezések struktúráját figyelembe véve zavaró tényező lehetett számukra, hogy a levélváltások legtöbb esetben nem csupán a feladó és címzett közötti interakciónak tekinthetők, gyakran egész baráti társaságok olvasták ezeket a leveleket. Az általános emberszeretet a csoportjelleghez kötődik és a wolffi filozófia nyomán jellemzői az egyenlőség, társasélet és célorientáltság.¹⁷ A társasélet alapját a levelezés nyújtja, ezáltal egy új közösségi írásgyakorlat kialakulásának is tanúi lehetünk, hiszen azért, hogy a levelek versmellékleteit, versbetéteit bizonyos rituálék között a távollevő jelenlétének hiányában felolvassák és megbeszéljék, az egy bizonyos körhöz való tartozás érzése erősödik és kiala-

¹³ A két levelező fél eltérő szemléletét figyelembe véve hasonló lehet Kazinczy és Dessewffy József hosszú barátsága, melynek elemzését Vaderna Gábor végezte el. VADERNA GÁBOR, *Élet és irodalom: Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében*, Bp., Ráció Kiadó, 2013 (ligatura)

¹⁴ Ehhez lásd Luzia THIEL, *Freundschafts-Konzeptionen im späten 18. Jahrhundert: Schillers Don Karlos und Hölderlins Hyperion*, Königshausen & Neumann, 2004.

¹⁵ Idézi THIEL, *i. m.*, 22.

¹⁶ Egyed Emese Barcsay levelezési szokásait szintén az életformaváltásból adódó bizonytalansággal, magárahagyottság érzésével magyarázza. „Tehát nem a versírást, hanem a levélírást fedezte fel magának mint személyközi kapcsolatait annyira-amennyire pótolni képes kommunikációs formát; a vers a levélben belüli kisforma – mintegy rokokó intarzia – az ő számára. A személyiség kiterjesztésének (a megteremtett szabadságnak) egyik formája az írásban küldött üzenet, a másik az üzenet poétai gesztusa, amely a szerelmi ábrándtól a tréfás fantáziájátéig, a verses részvétnyilvánítástól a nemzetpolitikai paraboláig sok minden lehet.” EGYED, *i. m.*, 78.

¹⁷ *Vorwort = Frauenfreundschaft – Männerfreundschaft: literarische Diskurse im 18. Jahrhundert*, Hrsg. von Wolfram MAUSER und Barbara BECKER-CANTARINO, Tübingen, Niemeyer, 1991, 7.

kul egyfajta csoportidentitás is.¹⁸ Az Aranka–Fekete-levelezésben szintén fellelhetjük ennek nyomait és a működési mechanizmus is felsejlik a levelekből. A legszűkebb baráti társasághoz Bethlen László, Teleki Domokos, Haller Zsigmond tartozik Aranka oldaláról, bár Bethlen sokat utazván Fekete körében is gyakran felbukkan. Fekete János ritkán nevesíti azokat a barátokat, akiknek Aranka küldeményeit felolvassa, de mindenképpen a felolvasások részese lehetett a titkár, Mátyási József, talán Schedius Lajos, korábban pedig Teleki László, akiről gyakran megemlékeznek írásaikban.¹⁹ Ebben az esetben viszont nem a levelek felolvasásáról van szó, sokkal jelentősebb a levelekhez kapcsolt versek megosztása, a körbe való bekerülés feltétele a versszerzés. A csoporthoz való tartozás gyakran motiváló erővel bír, Aranka hajlamos lenne korára hivatkozva lemondani a költészetről, ám a társasághoz való hasonulás vágya megpróbálja legyőzni a költészettől való elfordulást:

„Gyönyörű egypár Elme az a Feketéjé ’s Bethlené! Enis meg próbálám, és nem akar menni; el hágy a’ Vers Lelke; folyamattyanak vén csatornái megrevesedtek, mohosodtak.”²⁰ – írja 1799-ben barátjának, a továbbiakban pedig különböző kimenetelű próbálkozásoknak lehetünk olvasói. További példákat is hozhatunk, hiszen Aranka elfogadja a játékszabályokat és szorgalmasan küldi többnyire alkalmi költeményeit, a kritikát, ítéletet várja aziránt, hogy nyilvánosságra lehet-e bocsátani ezeket:

„Elébbi Levelemben küldtettem volt Néked régibb próbáimat a’ Versszerzésbenn úgy akartam, hogy a’ legyen az első Transport, azután a’ javából rendibe többetis közöllyek; és jo Barátaidnak, kivált pedig Néked értelmeteket vegyem, hogy érdemeseké a’ világ piatszára; nem leszneké nékem gyalázatomra, ’s Barátaimnak unalmára. Egyenes, kedvezés nélkül valo Ítéletedet elvárom.”²¹

Hasonlóan jár el Fekete versbetéteivel ő maga is, jelentéseiből azt láthatjuk, hogy a tet-szés abszolút mércéje abban áll, ha valaki a felolvasott szöveget le is másoltatja magának:

„Groff Teleki Domokos és Bethlen László, mindenik örömmel látta és olvasta Leveledet; úgy kivált a’ Francia Verseidet mutattam más hozzá értő Uraknak; ezek között Gr. Haller Sigmund Ur mostani Interimális Praesesünk annyira kedvellette; hogy tulajdon maga ma-gának leis irta.”²²

¹⁸ A német szakirodalom szorosan összetartozónak véli a 18. századi levelezéseket és a társasélet (Geselligkeit) különböző formáit. Lásd ehhez: Wolfgang ADAM, *Freundschaft und Geselligkeit im 18. Jahrhundert*, online: http://www.goethezeitportal.de/db/wiss/epoche/adam_freundschaft.pdf (Utolsó letöltés: 2016. 03. 20.), Barbara Becker-Cantarino a társasélet fogalmát is a 17. századi természetjogi diskurzusból és Christian Wolff filozófiájából eredezteti és egyértelműen a privátszférához köti: egy olyan kommunikációs modellnek tekinti, amelyben minden fél a maga öröme társalkodhat és nevelhet. Barbara BECKER-CANTARINO, „A Letter to a Friend” *Freundschaft und Briefroman in England = Poetik des Briefromans. Wissens- und mediengeschichtliche Studien*, Hg. Gideon STIENING, Robert VELLUSIG, Berlin–Boston, 2012, 21–33, itt: 24.

¹⁹ Fekete János társaságának részleteiről többet lehet megtudni máig egyetlen monográfiájából. MORVAY Győző, *Gróf Galánthai Gróf Fekete János*, Bp., Magy. Tört. Társ., 1903.

²⁰ Aranka György gr. Fekete Jánosnak, Marosvásárhely, 1799. 08. 16., OSzK, Kézirattár, Levelestár. Megjelent: ENYEDI Sándor, 1990, i. m., 466–467.

²¹ Aranka György gr. Fekete Jánosnak, Marosvásárhely, 1800. 02. 04., OSzK, Kézirattár, Levelestár. Megjelent: ENYEDI Sándor, 1995, i. m., 381–382.

²² Aranka György gr. Fekete Jánosnak, Marosvásárhely, 1800. 03. 11., OSzK, Kézirattár, Levelestár. Megjelent: ENYEDI Sándor, 1995, i. m., 385.

Fekete nem csupán a levél érkezésének jelen idejében veszi komolyan feladatát, az Arankától érkező leveleket tudatosan gyűjti, hogy a baráti összejövetelek alkalmával a versolvasás és -értelmezés rituáléjának alávetesse őket.²³ Kettőjük korrespondenciájának ez a szelete tehát megfelel a tudós levelezés makrokontextusának, ugyanazon szabályok mentén működik, mint a korszak ilyen jellegű irodalomkritikai gyakorlata, a nyilvánosságpótló levelezés.²⁴

Annak elkerülésére, hogy a levelek pusztán biográfiai adatokat szolgáló szövegek legyenek, Tanja Reinlein a 18. század leveleit irodalmi szövegekként kezeli. Ezáltal a textusok egy tudatosan épített identitás első megjelenítői lennének, azaz az önfelmutatás gesztusai válnak jelentőssé.²⁵ Ebben a tanulmányban elsősorban ezekre az identitásképző momentumokra figyelek, és nem szólok részletesen minden olyan témáról, ami előkerül a levelezés nyilvánosságnak szánt részében. Egyébként ennek a levelezésnek is különféle tematikus rétegeit különíthetjük el: tudomány és tudományszervezés, politika (és kölcsönös híradás), olvasmányélmények, művelődés (nemzeti és személyes), társas kapcsolatok, időjárési viszonyok, időtöltési stratégiák és természetesen központi szerepet kap a versírás és versolvasás. A levélhez kapcsolható antik toposzok *philophrones* (barátság), *parusia* (jelenlét), *homilia* (társalkodás) mindegyike kimutatható a textusokban, részletesebben itt most nem foglalkozom velük.²⁶ Egyértelműen tudós levelezésként indul a korrespondencia, Feketével nem is Aranka György, a magánszemély, hanem az Erdélyi Magyar Nyelvemelő Társaság titkára veszi fel a kapcsolatot 1794-ben.²⁷ A kezdeti levelek tartalmáról nincs tudomásunk, ezután pedig csaknem négy évig nincs adatunk arról, hogy Fekete és Aranka kapcsolatban álltak volna egymással. Fekete János az Erdélyi Magyar Nyelvemelő Társaságban látta annak garanciáját, hogy művei fennmaradjanak, ezért az 1798-as kapcsolatfrissítés után elsősorban arra törekszik, hogy magát rendes, fizető tagnak nyilváníttassa, és sorra küldi munkáit pontos utasításokkal a társaság számára. Aranka György személye csak ezután kezd érdekessé válni számára, személyes élménye nem sok van, bár többször hivatkozik egy 1790–91-es találkozás során tett jó benyomásra vele kapcsolatban. A levelezés verses részei egyértelműen a literátoridentitáshoz kapcsolódnak, és elhelyezésük, tematikájuk megfelel a Labádi Gergely által felállított mintának,²⁸ mind az idézetek, mind a literátori tudósítás mellékleteként küldött versek, mind pedig a szerző saját szövegei megtalálhatók, az 1800-as évektől kezdődően pedig találunk episztolákat is, azaz olyan missziliseket, amelyek egyáltalán nem tartalmaznak prózai részt. A verses idézetek eleinte Feketénél fordulnak elő gyakrabban, mindig alátámasztó jellegük van, mintegy megerősítik a prózai részben kifejtett álláspontot és levonják a konzekvenciákat. Általában véve is elmondható, hogy a levelezést a gróf do-

²³ „Szingy bának én a’ te kedves Leveiddel (!), és azokat mind magam, mind jo Barátim oktatására szorgalmatosan egybe szedve tartom.” Fekete János Aranka Györgynek, Pest, 1800. 05. 15., MTAKK, M.Irod.Lev.4r. 3.sz., Megjelent: ENYEDI Sándor, 1995, i. m., 394–397.

²⁴ Egyed Emese makrokontextusnak nevezi a levelezések azon aspektusait, amelyeket a társadalmi konvenció hoz létre, mikrokontextusnak pedig a levelezők között fennálló viszonyt, és ennek sajátos levélstrukturáló hatását. EGYED, i. m., 84. A levelek nyilvánosságpótló funkciójáról Mezei Márta írt kismonográfiát: MEZEI Márta, *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*, Bp., Argumentum, 1994 (Irodalomtörténeti füzetek).

²⁵ Tanja REINLEIN, *Das Brief als Medium der Empfindsamkeit. Erschriebene Identitäten und Inszenierungspotentiale*, Würzburg, Königshausen & Neumann, 2003, 9.

²⁶ Legutóbb Labádi Gergely vázolta a 18. század levelezésének poétikai és retorikai hagyományait. Lásd LABÁDI, i. m.

²⁷ A titkár és magánember különbségeire és ennek az Aranka-levelezésre való hatására egy korábbi tanulmányomban hívtam fel a figyelmet. BIRÓ Annamária, *Aranka György: titoknok és magánember = Textológia – filológia – értelmezés (A 18–19. századi irodalom)*, szerk. CZIFRA Mariann, SZILÁGYI Márton, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2014, 301–320.

²⁸ LABÁDI, i. m., 150–155.

minálja: ő kezdeményez, ő változtatja meg a tematikákat, ő ösztönöz episztolák írására, és ő az, aki Arankának egyik-másik próbálkozását határozottan visszautasítja. Igaz ugyan, hogy kapcsolatuk elején Aranka az, aki szorosabb viszonyt kíván ápolni Feketével,²⁹ ő javasolja a tiszteleten alapuló baráti viszony kialakítását, a későbbiekben a társadalmi hierarchiában betöltött helyüknek megfelelően Fekete fogja sürgetni a tegeződésre való áttérést. Bár egyet-értenek abban, hogy a baráti viszony kialakításához mindenképpen szükséges a tegeződés, mégis több levélben is visszatérnek rá, újabb és újabb érveket keresve ennek helyességére. A köztük levő egyenlőséget több oldalról ragadják meg:

1. A literátori identitás része, tehát a költői létforma az, ami felülírja a társadalmi hierarchiát: „Már sokszor könyörögtem, hogy ama haszontalan Titulusokat hagynánk azoknak a' kiknek egész érdeme csak azokban határozódik, mi éljünk úgy mint egy zászlo alatt szolgálndok Apollo és a' Muzsák táborában. Esedezem tehát még egyszer, hogy az édes Barát név mellett meg maradván, a' többieknek csak Leveleink tékájára hagyjuk”.³⁰

2. A republikánus barátságesszmény kívánalma a tegező forma: „a' Te hang mellett maradván, úgy írjunk ezentul egymásnak, mint hajdan a' Romaiak. De előre meg mondom, hogy ha engem Nagyságolsz, én Téged Kedves Barátom! Méltóságolni foglak, minthogy ki tanultam, hogy Erdélyben a' Királyi Tábla Biráinak ezen Titulus szokott jární”.³¹

3. A magyar nemesi eredet és a felvilágosodás patriótaszelleme szintén feljogosítja őket erre: „Meg vagyon közöttünk a' régiektől kívánt egyenlőség; mert mind a' ketten nem csak Magyar Nemes embereknek, de nemesen gondolkodo Hazafiaknakis tarthatjuk magunkat”.³²

A literátor levelezés is gyakorlatilag abban a pillanatban indul, amikor végre mindketten igazoltnak látják a kapcsolatfelvételt, a baráti viszony kialakítására tett lépéseket, ekkor kezdődik az identitás tudatos építése. Aranka ezt részletesen ki is fejti egyik levelében:

„Gondolkodásunk modját és foglalatosságunk rendit egymással közleni fogjuk. Az enyim igen széles, az egész Literaturára ki terjed; és mind arra, valami Nemzetem(ne)k 's Hazám(na)k becsületére, 's Esméretei Világának terjesztésére, és hasznára szolgál. Meg fogod látni. A' vers szerzés nálam csak egy-egy szerencsés pillanatot(na)k munkája; mely mint a' villámlás jö és megyen. Mesterségében pedig és Mesterségének esméretében, vén fejemhez képest, a' mint tapasztaltad, igen ifiu vagyok”.³³

Az ilyen típusú kapcsolatokra mind Arankának, mind pedig Feketének vannak mintái, és mindketten ezeket a mintákat kezdik el működtetni. Aranka ilyen típusú kapcsolatai a szövegek folyamatos korrigálásában, nyelvi, poétikai problémákkal való szembesítésben, a verscsiszolásban teljesedik ki, úgy érzi tehát, hogy a véleménye szerint nyelvi gondokkal

²⁹ „Nagy örömet okozott Nékem Nagysádnak mind a' Nemes Társasághoz bizonyított Hajlandosága, mind hozzáam valo Kegyes Leereszkedése. Annál fogva szabadságot veszek magamnak Nsádnak ezután gyakrabban írni: de ha Nsád meg engedi sok Titulázás és a' közönséges csuszkálás mászkálás nélkül. Nagysádnak ha a' Tisztelet és Barátság adóját fizetem: legalább nem a' hajával hanem a' belivel kívánom fizetni.” Aranka György Fekete Jánosnak, Marosvásárhely, 1798. 07. 03., OSzK Kézirattár, Levelestár. Megjelent: ENYEDI Sándor, 1989, i. m., 336–338.

³⁰ Fekete János Aranka Györgynek, Pest, 1799. 07. 06. előtt, MTAKK, M.Irod.Lev.4r. 3.sz. Megjelent: ENYEDI Sándor, 1990, i. m., 445–450.

³¹ Fekete János Aranka Györgynek, Pest, 1799. 06. 21., MTAKK, M.Irod.Lev.4r. 3.sz. Megjelent: ENYEDI Sándor, 1990, i. m., 457–462.

³² Fekete János Aranka Györgynek, Pest, 1799. 08. 22., MTAKK, M.Irod.Lev.4r. 3.sz. Megjelent: ENYEDI Sándor, 1990, i. m., 467–471.

³³ Aranka György gr. Fekete Jánosnak, 1799. 08. 03., OSzK Kézirattár, Levelestár. Megjelent: ENYEDI Sándor, 1990, i. m., 462–465.

küzdő Feketének is segítenie kell ebben.³⁴ Fekete János viszont más poétikai elveket vall, ő nem a versfaragásban, hanem a természetességben látja a versírás értelmét, ráadásul talán nehezményezi is Aranka jobbító szándékát. Határozottan utasítja vissza a versek több körben történő javítását:

„Ezen vallás tétele után K. B. a' *limae labort* bátran tsak remekjeid pallérozására határozhatod; nékem pedig magyarossan meg írhatod gondolatodat, bizonyos lévén arról, hogy ha őket helyben nem hagyom, szintolly szíves egyenességgel ki fogom rolok gondolataimat mondani, és talám ma holnap a' mi levelezésünk az által is hasznára leszen Hazánknak, hogy két jo barát vetekedéseiből az igazat könnyebben ki fogja nyomozhatni.”³⁵

Az utókorra bízva tehát az ítéletalkotást és meghatározza a levélváltás további irányultságát is. Ezt a vitát zárja le Aranka a barátságról való gondolkodással és azzal, hogy barátok között a kritikai szellem gyakran eltűnik. A továbbiakban – bár gyakran nem ért egyet Fekete poétikai elképzeléseivel – mesterének, mintájának nevezi, és valóban többször is megpróbál olyan stílusban és hangnemben válaszolni, ahogy azt Fekete kezdeményezi. A levelezésben felbukkanó, a nyilvánosságnak szánt témák nem különböznek a korszak más levelezéseiből ismertektől: irodalomról, filozófiáról, történetírásról értekeznek. Talán az lehet érdekes, hogy Fekete mennyire negatívan reagál Aranka filozófiai érdeklődésére, a filozófiát a költészet ellenségének tekinti, ugyanolyan metaforákkal írja le, mint azokat a testi betegségeket, amelyek időnként gátolják a literátorokat a versszerzésben.

„Komor szentségednek Theológiája,
'S Kántnak mélyen fatsart Filozofiája,
Nyavalyás létednek jelei valának,
'S Jobb egészségeddel ismét el mulának.
Fekete felhőkből, aranyos sugárja
Mint mikor a' napnak, ki fejtését várja,
Hogy ujjult életet földünkre terjessen,
's Minden állatiban friss erőt gerjessen:
Ugy te is Barátom! tudván szabadulni
Saul őrdögjétől, siettél indulni
Meg szokott pályádra, 's furulyádhoz kaptál,
Melly, hogyha te fuvod, olly gyönyörűn kotál”³⁶

Ennek a levelezésnek létezik viszont egy olyan mikrokontextusa, amelyet a két idősödő irodalmár csak saját kettejük viszonyára vonatkoztat, a korszak levelezéseitől eltérően mégiscsak magánjellegűvé válik a levelezésnek egy jól elkülöníthető tematikájú része. A kettejük levelezésében felsejlő irodalmi barátságdiskurzus is jól ismert mintákra vezethető vissza, Arisztotelész óta tudjuk, hogy a barát második énként tételeződik, aki mindenben hasonló az énhez, és a köztük levő kapcsolatrendszer Cicero *De Amicitia* műve mentén épül fel. Ebben a levélváltásban kitüntetett szerepe lesz a hasonló életidőnek és -tapasztalatnak. Az általuk kialakított irodalmi forma (mert ezt a problematika igen gyakran versekben artikuláló-

³⁴ „Edes Kedves Barátom! szenvedj el engemet. Magadis érzed egykis gyengeségedet a' Magyar Nyelvben; és Magad a' Limára nem teremtettél. Ez a' hiba nem a' Szép Elmék hanem az Urak hibája. Minden szép Ajándékod mellett, az Sors Tegedett Urrá szült volt. A' Lima pedig durva nehéz munka.” Aranka György Fekete Jánosnak, Marosvásárhely, 1799. 08. 03., OSzK Kézirattár, Levelestár. Megjelent: ENYEDI Sándor, 1990, i. m., 462–465.

³⁵ Fekete János Aranka Györgynek, Pest, 1799. 08. 22., M.Irod.Lév.4r. 3.sz. Megjelent: ENYEDI Sándor, 1990, i. m., 467–471.

³⁶ Fekete János Aranka Györgynek, Fót, 1802. 11. 28., Román Állami Levéltár Kolozsvári Fiókja, Mikó-Rhédei hagyaték. Nyomtatásban nem jelent meg.

dik) egy új mentális valóságot hoz létre, amelyben fontos szerepe van a térbeli distanciának: a távollét, a személyes interakció hiánya olyan intim témák megfogalmazására is lehetőséget ad, amely a fizikai valóságban talán nehézséget okozott volna.³⁷ Az alábbi, általam reprezentatívnek tekintett szövegrészletben ennek a diskurzusnak csaknem minden eleme felsejlik. Aranka hosszas betegség után jelentkezik újra 1802 novemberében verses levéllel:

„Verset írok; és kérlek ne botránkozzál meg; mert mint a' ki a' 65^{tönn} felyül vagyok, csak egészségem helyre állásának jelül írom; hogy a' Léánkák esmét elé vettek, járogatnak hozzá; 's mikor fizethetek, vagy ki fizethetem őket, meg elégedveis mennek el. Millyen hiedelemmel nem vagyok én a' TE Barátságodhoz! Miket írok néked? a' miket ha N. Gr. Teleki Josef élne, nékie; és a' mi Cancellariusunknak nem mernék írni, se mutatni. Rosszul dicsekedném előttük. De én ugyan valósággal dicsekedésnek tartom, és méltónak. Mint éppenn egykor egy Nagy Urfi, mikor a' nevelője jelenletibe, mulattságból az Annja Pellikányai közül egy Lövessel egy párt le lött; 's a' Nevelője feddette érette; azt felelte vissza: De ugyan nem úgy vané, hogy jo lövés volt? A' Te veled valo Leveledzésnek és Barátságának érdemit azis neveli előttem Barátom: hogy úgy írok Neked mint Ember; tudom hogy Embernek írok. Ha Tudos Embernek kell; Tudosnak: ha az Emberi erőtlenségek játékaiban jártas Embernek; mint azoknak legelső Esmérőjének; a' ki az Egek tartsanak meg sokáig!³⁸

Aranka tehát maga is különválasztja a tudóst és a barátot, és belátja, hogy vannak bizonyos témák, amelyek nem a tudósra, hanem csupán a sokat tapasztalt, az emberi nem hibáit ismerő és elnéző férfira tartoznak. A barátság mediatisztált változata tehát ebben az esetben nem feltétlenül a személyes jelenlét pótszere, hanem éppen a személyes jelenlét hiánya teszi lehetővé a tematika felbukkanását, amihez a barát jellemébe vetett feltétlen hit is társul.³⁹ Bár már ebben a részletben is említi, hogy tisztában van a tematika intimitásával, és hogy csak bizonyos kiválasztottaknak képes ezekről beszélni, az irodalmi formába öntött ujjongás (a visszaszerzett egészség és az ennek következtében feltámadó férfierő fölött) még nem szól kizárólagos címzetthez, legalábbis Fekete nem kap felszólítást a titoktartásra. Nem sokáig késlekedik viszont Fekete egy ilyen megszorítással: egy új hódítása, majd az azt követő csatlódást versebe foglaló írás után ezt kéri Arankától: „Ne sokakkal közöld ezen Levelet, mert a' nálunk Ifjabbak tsúfot üznének az ősz Celadonból.”⁴⁰

A kollektív tapasztalat és az ebből származó csoportidentitás itt generációs alapon teteleződik: a fiatalok nem érthetik meg azokat a problémákat, amelyek az öregedéssel lépnek fel a férfiember életében. A baráti levelezéshez tartozó intim tematika tehát két témakör köré szervezhető: az öregedés és a szerelmi kalandok. Mivel az Aranka és Fekete kapcsolatát tárgyaló, főként a levelek kiadását megelőző bevezetők ezt a témát szinte teljes mértékben hanyagolják, részletesebben is kitérek a korrespondencia ezen aspektusára, bőven idézve a levelekből, hiszen ezek többnyire kéziratos formában léteznek.

³⁷ Az érzékeny levelek intimitásához lásd Eckhardt MEYER-KRENTLER, *Freundschaft im 18. Jahrhundert. Zur Einführung in die Forschungsdiskussion* = *Frauenfreundschaft – Männerfreundschaft*, i. m., 1–22, különösen 14.

³⁸ Aranka György Fekete Jánosnak, Marosvásárhely, 1802. 11. 10., OSzK Kézirtár, Levelestár. Nyomtatásban nem jelent meg.

³⁹ Labádi Gergely használja ezeket a kifejezéseket arról értekezve, hogy az írott-nyomtatott identitás képes felülmúlni a személyes benyomásokat (pl. Berzsenyi: Levelekből látja igazán az ember egymást.). Ő viszont nem tér ki arra, hogy mi történik abban az esetben, ha a személyes jelenlét nem is engedélyezné a tematika felbukkanását a társadalmi normákat még igen erősen meghatározó etikus magatartás miatt. Ld. LABÁDI, i. m., 60.

⁴⁰ Fekete János Aranka Györgynek, Pest, 1803. 03. 13., Román Állami Levéltár Kolozsvári Fiókja, Mikó-Rhédei hagyaték. Nyomtatásban nem jelent meg.

Azt már Wilfried Barner is érzékelte, hogy a latinitás irodalmából eredeztethető tudós levelezés csak megszorításokkal alkalmazható a 18. század végére. A szövegek misszilisekhez való csatolása, az ezekre érkező reflexiók, bizonyos közéleti-politikai, kulturális témák kapcsolatot teremtenek a humanista levél és 18. század végi párja között, de korábban a magánélet csupán a válaszlevél késlekedésének magyarázata okán jelenhetett meg a levelekben.⁴¹ Szerinte a 18. századi barátságban a versengés szelleme is jelen van már, a magánéleti problematika pedig dominánssá is válhat, ami leginkább a női levelezések megjelenésével magyarázható, ami teljesen új normarendszert épített ki, és amit Aranka és Fekete nem mindig tudtak követni. Hogy kapcsolatukhoz és az ezt felépítő levelezéshez folyamatosan mintákat kerestek, Fekete János egyik levele (is) bizonyítja, mely így hangzik:

„Ugyan azért mi Férjfiak, bár tanultak legyünk, nem tudunk olly gyönyörű együgyűséggel levelezni, mint a' Szép Nem. Sevigne Asszonyságnak Levelei, még eddigis a' Francziák által, el érhetetlen remekeknek tartatnak. Nem győzőm meg vallom eleget tsudálni szint ezen okbol Cicero Familiaris Epistoláit.”⁴²

Míg tehát az antik minták problémamentesen hasznosíthatóak voltak a levelezés tudós regisztereiben, a magánszférához tartozó testi változások és a véleményük szerint mentegetésre szoruló (ám mégis büszkeségre okot adó) szerelmi élet nyelvi létrehozása és a kreált identitásba való építése nehezebb. Kapcsolatuk szorosabbá válásával merül fel az életkor kérdése is, amelyet a pillanatnyi identitás fontos elemének tekintenek:

„Enis ebbenn a' Holnapbann töltöttem a' 62diket; nem messze vagyunk egy mástól. En már a' jobb kezemen számlálom: Te még a' bal kezeden. Szép idő 58 esztendő, annál szebb a' 62tő. De mi jot tettünk? Ah Barátom meg szégyenülök, valamikor ez a' kérdés előmbe ötlődik. Nemis lehet semmi reménségem, ha még élnékis. Hogy tudnék valami jot csinálni? a' ki még azt se tudom, miért tétettem a' világ piattzára; mi a' *Bestimmungom*.”⁴³

Aranka kérdése a bölcs öreg toposzából és ennek konnotációiból érthető igazán, hiszen ez alapján ő abban az életperiódusban van, ahonnan visszatekintve számadást kell készítenie, viszont az összegzés alapelemét képező elhivatottságot nem tudja meghatározni saját magára vonatkoztatva.⁴⁴ Így mindenképpen hiányérzetről kell beszámolnia, amit azonban még pozitívvá is fordíthat: nincs megöregedve, ha még a jócselekedetek ösztönzik, ha még cselekvésvágyat érez, ami később állhat össze elhivatottsággá. Fekete az antik irodalom felől közelíti meg a témát, és szavai mögött nem nehéz felfedezni a vergiliusi szerepmintát: a szerelmes verseket egyértelműen a fiatalsághoz köti, tehát neki mentegetőznie kell amiatt, hogy korának nem megfelelő lírával foglalkozik (természetesen antik mintákkal igazolja választását):

⁴¹ Wilfried BARNER, *Gelehrte Freundschaft im 18. Jahrhundert. Zu ihren traditionellen Voraussetzungen = Frauenfreundschaft – Männerfreundschaft*, i. m., 23–45, különösen 33.

⁴² Fekete János Aranka Györgynek, Pest, 1799. 11. 21., MTA KK, M.Irod.Lev.4r. 3.sz. Megjelent: ENYEDI Sándor, 1990, i. m., 483–487.

⁴³ Aranka György Fekete Jánosnak, Marosvásárhely, 1799. 09. 17., OSzK Kézirattár, Levelestár. Megjelent: ENYEDI Sándor, 1990, i. m., 472–475.

⁴⁴ Ötvös Péter elevenítette fel legutóbb, hogy Comenius alapján a következőképpen osztható fel az élet: a nevendékeny (*fölserdült*) kor 10-től 14 éves korig tart, ezt követi (15–19) az ifjúkor (*juvenis*), a férfikor (20–39), a vén- (*koros*) ember (40–59), a *senilis* pedig 60-tól. Lásd Ötvös Péter, *Az ősz hajú gyermek. Puer senex a magyar irodalmi kultuszban = Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írói csoportosulások 2.*, szerk. BIRÓ Annamária, BOKA László, Nagyvárad–Bp., Partium Kiadó – reciti, 2016, 37–46, itt: 39.

„Nem tagadhatom, hogy némelly aprólékok, La Fontaine és Grecourt modja szerint, alig ha nem feslettebbek, mint esztendeimhez, 's ősz hajamhoz illenék: de a' vén Anacreont azért nem tartották a' Görögök rosszabb embernek, hogy néha szabadabban gúnyolt; és Octavianus, a' ki a' szerelem könyveit vette okul Ovidius Számkivetésének, az annál sokkal motskossabb Horatiust betsben tartotta; sőt Catullust, Tibullust, Gallust, 's a' többieket sem büntette szerelmes Verseikért.”⁴⁵

Kettejük esetében is igaz tehát, amit Egyed Emese az által vizsgált Barcsay-körre vonatkoztatva állít,⁴⁶ hogy szerelmi-etikai problémákban Ovidius lehet a minta, hiszen Fekete le is fordítja több szövegét, és gondosan felépített gáláns identitásában gyakran alkalmazza antik mintáit.

A szerelemről való reflexiók hatásosan láttatják a levelezések megrendezettségét,⁴⁷ az elfoglalt pozíciók csak a partner szövegeinek függvényében erősödnek meg, és az identitás részévé lett magatartás még akkor is egyik vagy másik szereplőhöz köthető, ha maguk a történések ezt nem támasztják alá. 1800 áprilisában Fekete János versbetéteket is tartalmazó levelet küld Arankának, a kipontozott nevű alkalmi partner sematikus ábrázolásával.

„Esz....ámnak

Fekete szemednek
Tűzes pillantása,
Gyönyörű mejjednek
Nem nyugvo mozgása,
El ragadták szívemet.

Az élestdől hűlni
Szokott a' szerelem:
De nálam hevűlni
Atol inkább lelem,
's Hozzád kaptolszatni.

Féljen ettől a' rut,
Te siess őleembe,
Unás belém nem jut,
's Ujj tűz jön vérembe
Ha téged élhetlek,

Találhatsz szebbekre,
's Kik nálam ifjabbak:
De nem olly hivekre,
Mert bennem fészket rak
Amor egész nyája.

⁴⁵ Fekete János Aranka Györgynek, Pest, 1798. 04., MTAKK, M.Irod.Lev.4r. 3.sz. Megjelent: ENYEDI Sándor, 1985, *i. m.*, 948–950.

⁴⁶ EGYED Emese, *i. m.*, 61.

⁴⁷ Erről bővebben lásd VADERNA, *i. m.*, 39.

Venus fattyaiból
Egyik szívem lakja;
Másik nem mondom hol
Tűzetskéjét rakja,
's Mindenem ők birják.

Miolta szemembe
Tűnhete szépséged,
Tsak te forogsz eszembe,
's Álmombanis téged
Képzél a' csaló kép.

Tsak mint most úgy szeress,
Okom nem lesz bura,
's Velem lenni keress,
Nem jutunk bosszura,
's Holtomig szeretlek.

Azt Styxnek fogadom
Kegyetlen vizére,
's Magamat od' adom
Amor feddésére,
Ha meg nem tartanám.

Nem válik a' szóló
Támaszto tőkétől,
Nálamis mindég nő
Esz...ám szemétől
Szerelemnek lángja.”⁴⁸

Aranka nem érzékeli a vers szerepjáték voltát, nyelvi kritikával kezdi ugyan, de hamar kiderül, hogy a verset teljes mértékben referenciálisan olvassa, és ekkor teremti meg magának szerelmi identitása fő komponenseként a mértékletesség sztoikus erényét:

„Ez igen nyers, a' gondolat igen ifiu; de a' ki tétek igen vén. Ha téged élhetlek – másik nem mondom hol, tűzetskéjét rakja – Ha ezeket a' szép Esztera nem érti és az illendőség Törvénye ellen valoknak lenni észre nem veszi, olyan gyenge, melyben Te gyönyörűséget nem találhatsz: ha pedig érti és elszenvedi, igen közönséges Kutföből meritesz. A' Szerelem a' testi gyönyörűségek között a' legelső, és a' nyomoruságok érzése csendesítésére, felejtésére, talám a' legelső és leghathatosabb Balsam: ezt igen meg kell becsülni; külömben ujjito erejét elveszti.”⁴⁹

⁴⁸ Fekete János Aranka Györgynek, Pest, 1800. 04. 09. Román Állami Levéltár Kolozsvári Fiókja, Mikó-Rhédei hagyaték. Megjelent: ENYEDI Sándor, 1995, *i. m.*, 389–392.

⁴⁹ Aranka György Fekete Jánosnak, Marosvásárhely, 1800. 04. 20., OSzK Kézirattár, Levelestár. Megjelent: ENYEDI Sándor, 1995, *i. m.*, 392–393.

Aranka tehát egyrészt a mértékletesség fontosságára hívja fel a figyelmet, másrészt viszont a kor egészségügyi praxisát követve a testi szerelmet megnyugtató jellegűnek tekinti, amelyre időről időre szüksége van az emberi testnek.⁵⁰ Erre való válaszként állítja fel Fekete saját teóriáját az ifjúkori és időskori szerelem eltérő voltáról. Ahogyan a virtus mezején is jól elkülöníthető pozíciót tölt be a fiatal hevesiségeivel és bátorságával, illetve az öreg bölcsességgel és mértéktudásával, úgy Ámor is két különböző nyílveszővel közelít hozzájuk.

„A vékonyabb szerelem” érzésekkel teli és heves, ez az ifjúkorra jellemző, a vastagabb kimondottan az érzéseket félretevő, a szerelem testi oldalát mintegy az egészség, az egyensúly fentartását szolgáló eszköznek tekintő nyíl jár az idősebbnek. Fekete többször is visszatér erre a kettősségre, hol a misszilikéi prózai, hol pedig verses részében fogalmazza újra. Például:

„Ifjat sértsen Amor aranyos nyilával,
Mert mindent reménylhet állandóságával;
Hogy vénis szerethet, a' könnyen hihető,
Tsak hogy viszontaglás nehezen nyerhető
Meg őszült üstökkel, ránczba vont ortzával,
'S Jobb vénnek sértetni, vastagabb nyiljával,
Melly a' tőled kárpált verseim költette,
'S Esztera keblében béremet nyerte.”⁵¹

A szerepjáték értelmében Aranka ezzel az állásponttal nem érthet egyet, korábban idézett leveléből, egy-egy elejtett megjegyzésből és az alkalmi versekből kiolvasható utalásokból egy szerelmi téren igen aktív férfi képe sejlik fel. Az idő előrehaladtával mintha a szerepek felcserélődnének, Fekete lesz a sztoikus bölcs, aki az asszonyi nem érzelmeiben nem bízik, Aranka pedig az érzelmei által vezetett csapongó szerető. Azért is fontos ezeknek a misszilikéknek a vizsgálata, mert egyértelművé válik belőlük az az Egyed Emese és Labádi Gergely által is felvetett gondolat, hogy a prózai részek nélkül maguk a versek nehezen értelmezhetők, ráadásul itt több évnyi kontextus is szükséges egy-egy Fekete-vers értelmezéséhez, egészen világos tehát, hogy nem lehet kizárólag a fikciós műfajok szabályrendszere felől közelíteni hozzájuk. 1801-ben a gróf arról tájékoztatja barátját, hogy egész addigi elmélete megdőlt, a vers maga egy képzeletbeli párbeszédre épül, interpretációjához a mai olvasónak ugyanazokat az előzményeket kell ismernie, mint a címzett Aranka Györgynek:

„Tudod hogyan vala szivem pánczélozva,
's Mégis bele csuszott lám Amor orozva.
Nem olyan érzésem, mint mikor kárpáltál,
's Eszterának danolt énekért rostáltál;

⁵⁰ Lásd Johann Friedrich ZÜCKERT, *Von den Leidenschaften*, Berlin, 1768, 30. „Lusterfüllung ist eine Form von Glückseligkeit, wenn Körper und Seele in ihrem Wunsch in vernünftiger Weise übereinstimmen.” Ehhez hasonló Fekete János versebe szedett vallomása is, mely szerint a szerelem gyógyító erővel bír: „'S Hozzá szeretetem olly nagyon ifjitott, / Hogy nyavalyáimból tsak nem ki gyógyított. / Sebesült lábamon idő változása / Már nem éreztetik, 's fejemnek fájása / Tsak akkor tör réám ha nem látom ötet,” Fekete János Aranka Györgynek, Pest, 1801. 03. 13., Román Állami Levéltár Kolozsvári Fiókja, Mikó-Rhédei hagyaték. Nyomtatásban nem jelent meg.

⁵¹ Fekete János Aranka Györgynek, Pest, 1800. 06. 29., MTAKK, M.Irod.Lev.4r. 3.sz., Megjelent: ENYEDI Sándor, 1995, i. m., 398–400. Prózában: „Valamit a' szerelemről mondassz, igaz; de te az arany nyillal tellyes tegzéről szollasz Cupidonak; én pedig ebben a' gunyolásban a' másiktól sebesülve szollottam. Ama vékonyabb szerelem meg nem szenved a' ősz haját, és bolond az a' vén, a' ki, bár erejére nézve Ifju légyenis, annak gyulasztását magához reményli.” Fekete János Aranka Györgynek, Pest, 1800. 05. 15. MTAKK, M.Irod.Lev.4r. 3.sz. Megjelent: ENYEDI Sándor, 1995, i. m., 394–397.

Goromba bujaság ennek nem a vége,
's Tisztább tüztől szívem tán soha sem ége".⁵²

A korábban kialakított szerepjáték megkívánja, hogy maga elé idézze Aranka kérdéseit, melynek nyomán addigi életfilozófiáját is újra kell gondolnia:

„Hova lett (hallalak) a' miket mondottál,
Hogy szerelem 's ősz haj bizonyos csúffá vál?
Hol vannak mestered magasztalt leczkéi,
Epicurnak tudós de bujább igéi,
Mellyeket Stoával keverni kívántál,
'S Amor arany nyila szivedbe hogyan szál?"⁵³

A történetnek nem lett jó vége. A korábbi epikurosi etikára, az örömszerzésre és a fájdalom elkerülésére épülő magatartás stabilabbnak bizonyult, mint a csalfa Amor által kínált boldogság. Még ugyanabban a levélben tudósít négy nappal később bekövetkező csalódásáról:

„Igy irtam, Barátom! vékonyabb érzésemről:
De Palinodiát mondok szerelemről.
Azolta Szeretőm nagyon meg bántotta
Szivemet, 's lánczait, azzal meg oldotta.
Vissza térek tehát Szent Epicurushoz,
's Előbbi módunként, pénzen szerzett hushoz;
Mert tisztább szerelem tsak olly vénnek való,
Ki bolondságinál Asszonyinak vállaló,
Kegyesen fogadja, minden meg bántását,
'S Hallhatja ditsérni, szerető pajtását,
Anélkül hogy gyomra fel keveredhetne,
'S Maga csufjánális, jo kedvű lehetne".⁵⁴

A hedonista életszemlélet mégis mértékletességgel egészül ki, ami korábban Aranka attribútuma volt. Élettapasztalataikat összegezve mindketten arra jutnak, hogy amint az evésben és ivásban, úgy az asszonnyal való élelésben is a mértékletesség ajánlott számukra, hiszen hosszan tartó betegségeik is erősítik azt a textusokban kialakított identitást, mely szerint az idős embernek kerülnie kell a fiatalok hevesességét. Ezáltal egy horatiusi magatartást sajátítanak el, mely identitásuk fontos komponensévé válik.

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy a tudós levelezésként induló korrespondencia egyre bensőségesebbé, kizárólagos jellegűvé válik, bár mindvégig irodalmi mintákra épül, és mindkét épített identitásnak fellelhetőek az antik mintái. A versben való megszólalás a tematikák kiszélesítését hozza magával, illetve a pillanatnyi megszólalás könnyedségét hiteti el az olvasóval. Egy olyan barátsággal ismerkedhettünk meg, ami mindvégig csupán szövegekben létezett, egy átesztétizált élet lehetőségét nyújtotta mindkét fél számára. Záróképpen álljon tehát itt az idilli találkozás programja:

„Mint Horáczal Virgil' Tibur vidékében,
Mi is okoskodjunk barátság keblében.
Pompátlan ebédrel tudván elégedni,
Jo borból szükségset nem fogunk szenvedni.

⁵² Fekete János Aranka Györgynek, Pest, 1801. 03. 13., Román Állami Levéltár Kolozsvári Fiókja, Mikó-Rhédei hagyaték. Nyomtatásban nem jelent meg.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Uo.

Leszen vén Somlyai falernum helyében,
 Mellyt Horacz akarhogy ditsérjen versében,
 Enyimet kostolván, jobbnak nem tartana,
 'S Mecenás torkára méltónak mondana.
 Diadeselek között kies erdőskémben
 Együtt sétálgatván, nem akadunk kémben.
 'S Gondolatink váltván, látom meg ifjadni
 Meg vénült Muzsánkat, 's rémekre fakadni.
 Estve felé kertem sűrű gesztenyessét
 Serényen meg járván, utolsó főzését
 Terhellett gyomrunknak fogjuk könnyebbitni,
 's Egeket bámulván álmunkat készítini".⁵⁵

SZILÁGYI MÁRTON

Egy Csokonai-adat értelmezhetőségéről

Önkritikus töprengések az irodalomtörténeti interpretációról

Milyen esendők saját magyarázó kísérleteink, amikor egy-egy magánlevélből hozunk létre irodalomtörténeti konstrukciókat! Egy irodalomtörténésznek ezt illik állandóan észben tartania, mert néha a saját kárán tanulhatja meg ezt az alaptételt. S jó, ha ezt saját maga tudja szavá tenni, s nem a későbbi szakirodalom olvassa a fejére.

Ennek az önkritikának a jegyében próbálok hát látványos példát adni – nemcsak a tévedés tényére, hanem természetére is. Mert így talán általánosabb tanulságokhoz is juthatunk, s nem csupán önhelyesbítésről van szó.

2014-ben jelent meg egy monográfiám Csokonairól.¹ Ebben van egy rövidke rész, nem is különösebben hangsúlyos helyen, amelyben egy, immár tőlem is felismert tévedés található. Ez voltaképpen egy, Vajda Juliannától Csokonainak írt levélnek a kommentárját jelenti.

A levélrészletet csak Gaál Lászlótól ismerjük: ő utólag és emlékezetből idézte abban a visszaemlékezésben, amely a Csokonai és Vajda Julianna közötti kapcsolatáról a legfontosabb forrásunk (s amelyről tudnunk kell, hogy szerzője olyasmiről számol be, aminek ő nem lehetett személyes tanúja, mert Gaál csak később, Csurgón ismerte meg Csokonait egyáltalán). A vonatkozó részlet így szól: „Kedves Drága Lélek! Én élek és vigan, – azt hallom az úr is vigan mulat Keszthelyen. Én az urat óhajtom, várom is, mindazonáltal mikor leg jobbnak véli és itéli az Úr akkor jöjjön, ha soká késik, addig a Lidi is férjhez megy. Ezzel maradok az Urnak hűségese Juliannája”.²

⁵⁵ Fekete János Aranka Györgynek, Pest, 1799. 11. 21., MTAKK, M.Irod.Lev.4r. 3.sz., Megjelent: ENYEDI Sándor, 1990, i. m., 483–487.

^{*} A tanulmány az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében készült, melynek vezetője Debreczeni Attila, és az OTKA (K K108831) támogatásával jött létre.

¹ SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Bp., Ráció, 2014 (Ligatura).

² Gaál László visszaemlékezése = *Csokonai emlékek*, összeállította, jegyzetek VARGHA Balázs, Bp., Akadémiai, 1960 (A magyar irodalomtörténetírás forrásai I.), 421.

A mondat kapott némi figyelmet a szakirodalomban. Mivel már a datálása sem egyértelmű, hiszen Gaál nem adja meg, mikor keletkezett, ezért eltérő módon ítélték meg a pontos értelmét is. A szakirodalom jó darabig úgy vélte, ez a házasságkötés előtti időszakból származik, s Vajda Juliannának a Lévai Istvánnal kötendő frigy elleni, csökkenő ellenállását bizonyítja.³ Debreczeni Attila vetette fel azt, hogy ez a levél 1798 elején is keletkezhetett, amikor Csokonai hosszabb időszakra – de még nem végleg – távozott Komáromból.⁴ Ez utóbbi állásponttal magam is egyetértettem. Látszólag apróságról van szó (ráadásul nem is egy Csokonai-szöveg értelmezéséről...), de az egész mégiscsak fontos kérdéshez vezet el: hiszen Csokonainak és Vajda Juliannának a kapcsolatáról van itt szó egészében, mondhatni, a Lilla-szerелеmről, amelynek eleve igen töredékes forrásanyaga van, s megítélése erősen összefügg azzal, hogyan és milyen értelmezési eljárásokkal kontextualizáljuk a mégiscsak rendelkezésünkre álló adatokat. A magam számára mégsem emiatt tűnt fontosnak, hanem azért, mert úgy véltem, a névhasználat és az identitáskonstrukciók miatt információt hordoz.

Miről is van tehát szó? S mit véltem én fölfedezni benne?

A következőket fűztem hozzá ehhez az idézethez egy lábjegyzetben: „Ebben az idézetben az is figyelemre méltó, hogy Vajda Julianna itt magát nem Lillának, hanem Lidinek nevezi. Azaz amennyiben hitelesnek tekintjük ezt a pár sort, azt mondhatjuk: a Csokonaival való megismerkedés idejéből nem ismerünk olyan szöveget, amelyben a lány magára a Lilla nevet alkalmazná (ahol ezt megtehetné, ott mást ír); márpedig ez még inkább erősíteni látszik azt, amire az alábbiakban még kitérek, illetve amit a névhasználat kapcsán szóba hoztam: a Lilla név Csokonai poétikai eszközeként használtatik inkább, elsősorban a Lilla-kötetben, s Vajda Julianna majd innen veheti át időskorában saját nevéként.”⁵

Saját, nem tudatosított előfeltevésem az volt, hogy Vajda Julianna itt saját magát emlegeti egyes szám harmadik személyben, s így érdekes, hogy nem Lillát ír, hanem Lidit. Úgy véltem, ez arra bizonyíték, hogy a Lilla név nem egyszerűen familiáris becenév volt, hanem kifejezetten Csokonaitól létrehozott költői név, amely aztán egy verseskötet közegében tudatos poétikai eszközként használható fel. Ez számomra megnyugtató és plauzibilis magyarázatnak tűnt. S ezt a véleményemet ma is fenntartom.

Csak hogy az érvelésem ettől még hibás volt. Itt és ekkor nem számoltam egy olyan lehetséges kontextussal, amelyet pedig máskor és máshol fontosnak ítéltam: a családtörténet kontextusáról van szó. S mivel a könyvemben máshol viszont érvként használtam fel az onnan származó adatokat, voltaképpen saját magam aknáztam alá ezt a kijelentésemet. Csak ezt én nem vettem észre.

Mások viszont észrevették. Először Csörsz Rumen István figyelmeztetett barátilag egy magánlevélben, majd a könyvemről írt kritikájában Bilibók Renáta le is írta: „Talán érdekes lehetne elgondolkodni még egy apróságon. Vajda Julianna egy Csokonainak címzett levelében így ír: »Én az urat óhajtom, várom is, mindazáltal mikor leg jobbnak véli és itéli az Ur akkor jöjjön, ha soká késik, addig a Lidi is férjhez megy.« (idézet a 201. o.-n). Szilágyi ezt a Julianna közeledő házasságával szemben tanúsított csekély ellenállásként értelmezi. Kicsit később azonban szóba kerül, hogy Juliannának volt egy Lídia nevű testvére, márpedig ha az

³ VARGHA Balázs, *Csokonai Vitéz Mihály alkotásai és vallomásai tükrében*, Bp., Szépirodalmi, 1974 (Arcok és vallomások), 184–185.; SZILÁGYI Ferenc, *Egy ismeretlen Lilla-vers töredéke s a Lilla-ciklus filológiai és érzelmi hitele* = Uő, *Csokonai művek nyomában: Tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1981, 286–343. Az adat: 337.

⁴ Lásd Debreczeni Attila jegyzetét: CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Levelezés*, sajtó alá rendezte DEBRECZENI Attila, Bp., Akadémiai, 1999 (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei), 524–525. Valamint: CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Lilla*, sajtó alá rendezte DEBRECZENI Attila, Bp., Ikon, 1996 (Matúra Klasszikusok), 20–21.

⁵ SZILÁGYI Márton, *i. m.*, 201–202.

idézett levél Lidije ő lenne, nem pedig Vajda Julianna, úgy tűnhet, Lilla inkább a testvérét akarta lekörözni, nem pedig Csokonait arra biztatni, hogy Lévai Istvánt lekörözze, ami a kettejük kapcsolatának egy újabb érdekorientált dimenziót adhat”.⁶

A figyelmeztetés teljesen jogos. Mondhatnám persze védekezésésképpen, hogy az az értelmezés, amelyet a kritika szerzője nekem tulajdonít, az voltaképpen abból a szakirodalomból származik, amelytől éppen elhatárolódom, s nekem az adat másra kellett – de mindegy. Hiszen a szerzőnek igaza van: elfeledkeztem arról, hogy Vajda Juliannának volt egy Lídia nevű húga, pedig a könyv egy másik helyén⁷ ezt én magam hoztam szóba.

S ha így olvassuk a mondott szövegrészletet, akkor máris nem használható fel a levélrészlet arra, amire én szerettem volna. Hiszen akkor semmiféleképpen nem az önelnevezés, a becenév familiáris jellegét vagy poétikai szerepével van kapcsolatban, hanem rögvést egy másik, családtörténeti összefüggést érzékeltet: Vajda Julianna itt húgának a lehetséges esküvőjére utal.

Persze ez se rossz adat. Csak az a baj, hogy olyan keveset tudunk a Vajda család viszonyairól. S még azt a keveset se ismerjük, amire esetleg lenne esély: hiszen nincsenek meg az anyakönyvek, amelyekből legalább a családtörténet külső tényeit megragadhatnánk. Próbáltam én ezt megtalálni, amikor a könyvemen dolgoztam: számos aprócska, de fontos következtetésre alkalmat adó adatot sikerült ebből a forrástípusból megismernem, de a Vajda család esetében beleütköztem a források hozzáférhetlenségébe. Erről a könyvemben jobb híján meg is emlékeztem.⁸

Ekkor kaptam egy levelet Szlovákiából, Tóth Mihály gelléri református lelkésztől. A kedves és érdeklődő levél elárulta, hogy a nagytiszteletű úr elolvasta a könyvemet, és mivel ő az anyakönyveket búvárolja, s a Vajda család különösen érdekli, több ponton pontatlannak és kiegészítendőnek találta, amit írtam. Levélváltásunk (amely egyaránt volt elektronikus és postai) alkalmat adott arra, hogy rákérdezzek Vajda Lídia adataira is, mire a nagytiszteletű úr igen részletes családtörténeti összeállítást készített nekem. Számos ponton azt is helyretette, amit eddig a Csokonai-szakirodalom egésze felhalmozott. Munkáját és fáradságát e helyütt is csak hálásan megköszönni tudom, s remélhetem, hogy eredményeit egyszer majd publikálni is fogja.

Mi derült ki innen? Mi tudunk Vajda Lídia esküvőjéről? Tényleg erre utalhatott a nővére ebben a levélrészletben?

Tóth Mihály adatai szerint – amelyek a komáromi református anyakönyvből származnak, s amelyhez én nem tudtam hozzájutni – Vajda Lídiát, Vajda Pál harmadik gyermekét 1779. szeptember 22-én keresztelték meg Ekelben, s 1802. április 4-én ment feleségül nemes Tóth Sándor 48 éves, bodméri özvegyemberhez.⁹

Sajnos, az adat kiábrándító volt. Vajda Lídia Juliannánál később ment férjhez (az ő házasságkötésének dátuma: 1798. március 30.). Ez voltaképpen nem meglepő, hiszen Lídia három évvel volt a fiatalabb, s úgy, hogy az esküvője négy évvel később következett be, mint a nővéréé, nagyjából ugyanannál a házassági stratégiánál vagyunk. Még az is párhuzam, hogy a két testvér egyaránt úgy kötött házasságot, hogy mindketten egy náluk sokkal idősebb,

⁶ BILIBÓK Renáta, *Az életpálya lehetőségei (Szilágyi Márton: A költő mint társadalmi jelenség)* <http://tiszatajonline.hu/?p=79335> (a letöltés ideje: 2016. július 28.)

⁷ SZILÁGYI Márton, *i. m.*, 207.

⁸ Ezt szóvá is tettem a könyvemben: SZILÁGYI Márton, *i. m.*, 205.

⁹ Az adat forrása, Tóth Mihály levele a tulajdonomban van.

nem helybeli (azaz komáromi) férfihoz mentek feleségül. Igaz, Lídia férje a házasságkötéskor sokkal idősebb volt, mint Lévai István, amikor feleségül vette Vajda Juliannát.

Csalódott voltam. Már olyan szépen összeállni látszottak a fejemben az összefüggések, s ezek után az adatok egészen mást mondanak. Mégis összedőlni látszott a konstrukcióm. Immár a második is.

Mindezek fényében tehát hogyan értelmezhetjük a levélrészletet?

Az egyik lehetőség az, hogy Vajda Julianna persze nem tényszerű közlésnek szánta, amit Csokonainak írt. Egyszerűen sokallta már a távollétét, s a „soha napján, kiskedden” érzékeltetésére akarta fölhasználni egy újabb képtelenség lehetőségét: hogy ugyanis mire Csokonai visszatér, már a húga, Lídia is férjhez fog menni. Pedig hol van az még...

A másik lehetőség az, hogy Vajda Julianna olyasmire utalt, amit mi már nem tudhatunk. Talán valóban volt Lidiának egy házassági terve akkor, ami kútba esett? S csak azért ment férjhez négy évvel később, egy 48 éves, özvegyen maradt férfihoz, mert akkorra tudta feldolgozni az esetet? Vagy mert csak akkor jelentkezett valaki, aki mégis hajlandó volt feleségül venni? S akkor Lídia sorsa azt mutatná, amit a Csokonai-szakirodalomnak az úgynevezett „Lilla-szerelem”-mel foglalkozó része oly szépen és irodalmiasan kiépített, csak éppen Vajda Julianna köré: szerelem, csalódás, kényszerű házasság és a többi? Ezt egyáltalán nem tudjuk, mert sajnos ilyen részletességű családtörténeti adatokhoz nem juthatunk hozzá: az anyakönyvek erről nem tájékoztatnak, egyéb familiáris források (egykorú levelek, naplók, későbbi visszaemlékezések) meg nem állnak rendelkezésünkre.

Érdemes az adatnak még egy vonására felfigyelnünk: arra, amely éppen a könyv adott helyének logikája szerint lehet érdekes. Vajda Julianna itt a hűgát emlegeti tehát, familiáris becenéven (Lidi), saját neve pedig aláírásként bukkan elő. S ez utóbbi nem becenév, s nem is Lilla, hanem Julianna. Miközben tehát a megszólítás közeli érzelmi kapcsolatra utal („Kedves Drága Lélek!”), a lezárás olyan, amilyennek egy levélben lennie kell: pontos, tárgyyszerű és távolságtartó.

Hogy mindebből milyen következtetést lehet levonni, az fölöttébb bizonytalan. Bármit mondanánk, az már a Csokonai Vitéz Mihály és Vajda Julianna közötti kapcsolat minéműségéről szóló elbeszélések keretébe illeszkedő értelmezés lenne – s erről, s különösen ennek a nehezen feltárható (sőt: feltárhatatlan) érzelmi jellegéről szinte semmit nem tudunk.

A tanulság ilyenformán nem is elsősorban Csokonai életrajza szempontjából érdekes. Módszertanilag érdemes eltűnődni azon, mennyire az értelmezéstől függ minden egyes biográfiai adat helye és jelentése. Mondhatni, ez utóbbi igazítja magához az adatainkat, s nem fordítva. A különböző forrástípusokból származó adatok egymásra vonatkoztatását pedig soha nem lenne szabad elfelejtenünk, s a releváns kontextusok minél szélesebb körével célszerű számolnunk. Mindenhol, az interpretáció minden szintjén.

Mert aki nem így tesz, úgy jár, mint én.

Persze, nem nagy ügy. De mégis.

Kazinczy Ferenc Barcsay Ábrahámról

Még látám mint lövelgeté hegyes, ollykor keserű nyilait, mikkel annyi el-lenségeket csinált magának, de mint-hogy azokat mindig csak rosszakra lövé, annyi szíves barátot is a jók között. Barcsai vétkeiben is nemes volt.

(Kazinczy Ferenc: *Erdélyi levelek*)

A XIX. század első évtizedének végére egyre sürgetőbben hangzott föl a kívánság: szükség volna magyar folyóiratra, hogy benne a nem túlságosan népes, de immár a nemzeti irodalom rendszerének kiszélesítésében számottévvő eredményeket felmutató szerzők a remélt olvasóközönség számára nyilvánvalóvá tegyék, hogy nem magányos, egymásról alig valamit tudó írók gondolkodnak, tevékenykednek az irodalmi élet létesítésén, hanem megvalósulhat írók összefogása ebben az irányban. Elsősorban Pest-Budán lehetünk tanúi efféle igyekezetnek, Szemere Pál gyűjtése akár sikerrel is kecsegtethetne, mikor Döbrentei Gábor belevág az *Erdélyi Múzeum* szerkesztésébe, kiadásába, maga mögött tudva Kazinczy támogatását. Szemere aztán az általa összehozott anyagot eljuttatja Döbrentének, aki tisztességesen lapalji jegyzetben tudatja, mit kapott Szemerétől. Döbrentei sokat ígérő és sokat beváltó folyóiratának első számában jelentet meg egy blokkot a még 1806-ban elhunyt Barcsay Ábrahámról, így az 1814/1. szám Döbrentei Barcsay-életrajzán kívül adja Haller Gábor eredetileg franciául írt nekrológját (elogiumát, ahogy emlegették), Kazinczy Ferenc fordításában, ehhez fűzve Kazinczy rövid versét, amely akár verses elogiumnak is nevezhető, mindenesetre folytatja, kiteljesíti Haller Gábor írását. Megjegyzem, Kazinczy jobb híján fordította le a hozzá Cserey Farkas közvetítésével eljutott Haller-prózá, nem is volt teljesen elragadtatva, túlságosan általánosnak vélte, nem a költőről szólt, és bár nem kimondva, de sejtetve: nem elég személyesnek; és főképpen többet szeretett volna tudni az 1794-es esztendő eseményeiről, egyrészt azért, mert 1794/95 az ő életében is fordulatot hozott, másrészt azért, mert feltehetőleg Barcsay életének erről az epizódjáról semmit nem tudott, vagy csak nagyon keveset tudott, s azt is feltehetőleg nem egészen megbízható szóbeszéd alapján. Még annyit jegyeznék meg, hogy amikor Kazinczyhoz eljutott Barcsay halálának híre, azonnal reagált, felszólítván a vele sűrűn levelet váltó Cserey Farkast Barcsay műveinek összegyűjtésére, majd kiadására. Maga Barcsay verseinek egy részét jóval korábban ismerte, méghozzá Orczy Lőrinc révén, akivel még az 1780-as esztendőekben megismerkedett, s aki nemcsak megmutatta a kéziratokat, hanem fel is olvasta, illetőleg lehetővé tette, hogy Kazinczy elolvassa. Kazinczy maga szorosabb kapcsolatokat ápolt Bessenyei Györggyel (fordítója is lett), majd Báróczi Sándorral, akinek prózáját méltatta, akinek életrajzát megírta, szinte párban Dayka Gábor életrajzával, azt sugallván, hogy amit Dayka elért lírájával, azt Báróczi próza fordításával, s így mintegy az ő „modern”-ségének, nyelv- és irodalomszemléletének előzményeivé avatta őket. Barcsaynak elsősorban a testőrírókról szólva jut hely, méltatásában hármukat úgy jellemzi, hogy „ébresztői, tanítói s elhalhatatlan díszai a nemzetnek.”

Amikor Csereynek egy Barcsay-kiadás esélyeit fontolgatja Kazinczy, Orczyval láttatja párban: „Mind ketten egy pályát futottak, írták Franczia ízlésben philosophiai lélekkel eltölt verseiket; de mind a kettőre reá illet durus componere versus.” Ennek ellenére véli úgy Kazinczy, hogy Orczy és Barcsay verseit „nem lehet újra dolgozni”, csak együtt lehet kiadni, „systematicus rendbe tenni”, legföljebb a nyelvi „botlásokat” lehet megegyengetni. Csereyt azonban nem ez tartotta vissza, hogy Kazinczy felszólításának eleget tegyen; Kazinczy ugyan felhívja a figyelmet Révai Miklós szövegkiadására, de arra is, hogy bizonyára akadnak még Barcsaynak kiadatlan versei, melyeket az özvegytől e célra el kellene kérni. Feltehetőleg egy, a filológiában és a szövegkiadásban járatosabb személynek sem lett volna könnyű feladat ennek végrehajtása, tekintettel Kazinczy helyesírási, szintaktikai javítási javaslatára. 1813-ból, a Kazinczy-levelezésből van adatunk arra, hogy talán Döbrentei vállalná a sajtó alá rendezést. A Barcsay-blokkban a folyóiratban mindenesetre több Barcsay-vers látott napvilágot, a méltatásokat kiegészítendő. Aztán Kazinczy felkérésre részt vett a Barcsay-sírkő feliratának tervezésében, el is küldte a maga ajánlatát, miközben a Haller-fordítás és annak megjelentetése közötti nyolc esztendőben több ízben mond véleményt Barcsayról. Amikor Cserey egy autográf-gyűjteménnyel ajándékozza meg széphalmi barátját, a levélbeli köszönet mellett episztolában is nyugtázza halálját:

S kinek mosolyg itt rám ismért keze?
Gyulaszt ez is, ah, Barcsay, ez te vagy!
Báróczynak legkedveltebb baráttya,
És legkedvesebbje a vén Orczynak
És néked, tisztelt árnyék Pászthory!

Berzsenyihez küldött, poétikai nézeteit tekintve igen fontos episztolájában hasonlóképpen szólal meg:

Az Örsi öreg Nyirettyús s Barcsai,
Rokon nagy lelkek, össze forrt barátok,
Verseik kidolgozásában nehézkek,
S eltelve még is végtelen keccsekkel,
S magyar lelkeiben halhatatlanok.

A lelkesült hangok közé beérkőző, aprónak tetsző távolságtartás („nehézkek”) másutt is megjelenik; Csereyhez írva – láttuk – nem érezte megvalósíthatónak Orczy és Barcsay verseinek lényeges átdolgozását, maga mégis újraírta Orczy egy versét, méghozzá 1810-ben, mikor e két episztola született (*A bugaczi csárdához*). Haller Gábornak 1806-ban úgy jellemezte Barcsay verseit: „félíg francza accentusú, de egészen franczia lelkű”... Kissé enigmatikus megjegyzés, mely az előadásmód és a gondolati réteg nem teljes összesimulását teszi szóvá, anélkül, hogy esetleges fenntartásairól szót ejtene. 1813-ban Kazinczy Barcsayról és Dantzkay Józsefről úgy nyilatkozik, mint „régembi típusú” szerzőkről, ugyanakkor tervezett gyűjteményes kiadásának egyik kötetében szívesen látná Barcsay portréját. S ami ugyancsak ebbe a körbe vonható, Barcsayról írt rövidversében sem a költői személyiség lesz az igazán fontos. Igaz, Cserey 1808-ban így lelkesedett Kazinczynak: „A Barcsay halálára készült magyarra fordítot(!) oratio végére készült versek szívem legszebb érzéseit keccsegtetik; valóba tökéletes szépséggel bírnak azok.” Megkockáztatom, hogy a Kazinczy által küldött vessorok nemcsak szerzőjük véleményét tolmácsolják, hanem többek nézetét. A sírfeliratnak vélhető vers az életút állomásait fogja össze, a Múzsák karjában időzést eszerint egy átmeneti pályaszakasznak hiszi, amely részben követte a katonáskodást, részben párhuzamos volt vele, ám midőn „nyugtot kívánt”, nem tört sem költői babérokra, s nem keresett más dicsőséget. A

haza „védtére” mindig készen állt, amennyiben veszélyben érezte, és csattanóul mintegy tömöríti, amit többé-kevésbé a vers küldésével egy időben a sírkő feliratául szánt: „Hol lelünk illy polgárt, illy embert, s barátot”. A kortársak bizonyára mást gondoltak a vers mögé, mint egy mai értelmező. Hiszen Barcsaynak visszavonulását követőleg, halála napjáig bőségesen lett volna alkalma a haza „védtére” harcba szállni, tekintettel a napóleoni háborúkra. Csak-hogy aligha a francia veszedelemtől óvta volna a hazát Barcsay. Amennyiben aktív éveire, a testőrírói periódusra vonatkoztatjuk, efféle feltételezések jócskán célt tévesztenek, nem erősítik meg az újabb kutatásoknak (mindenekelőtt Egyed Emese kutatásának) adatai. Nem állítható bizonyossággal, hogy a Kazinczy által sejtett vagy gyanított „1794-es” eseményekre történik célzás. Ilyen módon egyelőre csupán annyit jegyzek meg, hogy a „hazafi” vagy a „polgár” alakja körvonalazódik, lesz hangsúlyossá. Azt sugallja a vers, amivel Kazinczy leveleiben is találkozunk; nem a fejedelmi származás, hanem a magatartás tesz nemessé. A hatsoros versben mindössze egyetlen sorban említődik a költői létezés, igaz, a mitológiából vett szembeállítás (Mars versus Múzsák, kiknek karjában „szebb órájt élte”) erősítő erejével, ellenben a vers négy sorában beszélődik el a visszavonulás ideje. Nem elképzelhetetlen, hogy a „műfaj”, az oratiót továbbmondó, mintegy konkretizáló műfaj hagyományának tesz eleget, a sírfelirat mint életpálya összefoglalása, életút-megjelenítés – aforisztikus tömörséggel, amelyből kitetszenek a legfőbb jellemzők, megneveződik, ami továbbélte az elhunytat. Ezért takarékoskodik a beszélő a trópusokkal, megmarad a leírás tárgyias szintjén, s legföljebb az utolsó sor szónoki kérdése engedi kissé szabadabban az emelkedettebb szólást. Még ennyit sem kapunk a sírkő feliratának szövegében: hiszen itt az özvegy nevében kell megnyilatkozni, s míg a vers megmaradhatott a folyóirat szerzőinek és olvasóinak intimitásában, a sírkő felirata visszavonhatatlanul ott rögzült volna, ahová szánták: a férj és a polgár mellett talán ezért hangsúlyozódik itt, hogy az elhunyt elnyerte fejedelmének „Kegyeit”.

Érdekes azonban visszatérni Barcsay tevékenységének megítélésére, amely összekapcsolandó Kazinczy egyre nyilvánvalóbb törekvésével a maga megtervezte, részben létrehozta kánonban saját pozíciója kijelölésére. És ezen a téren jelentékeny a különbség, miként időben változva szól Bessenyeiről és Báróczirol, illetőleg velük összefüggésben Barcsayról. Arról több ízben megemlékezett a kutatás, hogy Kazinczy önmagát Ráday Gedeon követőjének, olykor tanítványának minősítette, a *Pályám emlékezete* megragadó Ráday-portréjában (amint színművek, előadásai dramaturgiáját értelmezi) szinte irodalomalapítói funkciót tulajdonít a számára oly fontos szerzőnek. S hogy itt nagyon tudatos aránytévesztésről van szó, azt igazolja a korábbi kutatás, amely Ráday irodalomtörténeti jelentőségét (elismerve szerepét például a Zrínyi-befogadásban vagy a kassai *Magyar Museum* körüli munkában) szerényebb helyen láttatja, mint Kazinczy néhányszor (például versben, a polémikus *Tövisék és virágokban*). Amikor már a XIX. század elején kézhez vette a *Tariménes utazása* első néhány oldalát, elutasítólag nyilatkozott a voltaire-i románkáról (mint ő nevezte), hozzátéve, nem tudhatjuk, mit állított volna, ha a teljes kézirat birtokába jut. Ez az elutasítás (úgy gondolom) már a fogság utáni Kazinczy félreérthetetlen gesztusa, az a felvilágosodott klasszicizmus, amelynek áramában akár Bessenyei, akár Barcsay és Orczy episztolaváltása francia ízlésűnek tűnhetett Kazinczy előtt, időszerűtlenné válhatott. Részint azért, mert semmiképpen nem ösztönzi azt a neoklasszicista fordulatot, amelyet a Goethe-, Winckelmann-, Heyne- és Schiller-olvasástól indítatva Kazinczy pályáján (fokozatosan) megvalósított; s részint azért, mert stílusújítása (ennyit a számára eljuttatott töredék alapján is megállapíthatott) nem kaphatott újabb igazolást. Márpedig Kazinczynek a kimívelt prózán töprenkedve erre szüksége volt, a Báróczi átültette Marmontel-próza sokkal jobban szolgálta célját. Az természetesen

további megfontolás tárgya lehet, hogy Marmontel (és a Kazinczy művei között fontos helyhez jutó Wieland) prózája a kíváncsú szórakoztató irodalom, a publikum ízlését-gondolkodását pallérozó szépirodalom összefüggései között jut jelentőséghez, ismeretes, hogy megnyit bajlódott Kazinczy Wieland-fordításaival. Az a helyzet paradox voltára utalhat, hogy míg a verses műfajokban és a prózai epika egy változatában Kazinczy túllépni igyekszik a felvilágosodott klasszicizmuson, Wieland-prózájával, különösképpen e mesei ihletésű elbeszélésekben minduntalan tetten érhető didaxissal vissza-visszatérni látszik az elhagyott alakzathoz. Jellemző módon fordításai kilenc kötetébe Goethe színdarabjai mellett csak az itáliai utazási élményből származó *Római karnevált* vette be; s a wielandi prózában érzékelhető „wit”, „esprit” igenlését Sterne *Érzékeny utazásainak* tolmácsolásával fejezte ki. Tudjuk, hogy nem eredeti nyelvből ültette át, nem egy fordításához egyébként egyként használta a német és a francia szövegváltozatot.

Mármint a hozzá eljutott Bessenyei-regényrészlet mintha más irányban indult volna, egyáltalában, a terjedelmesebb prózai epika kevésbé vonzotta Kazinczyt, jóval inkább az elbeszélés; érdeklődése aztán elfordulni látszott Voltaire-től, Goethe (és Sterne) irányába. Többé-kevésbé efféle fordulatnak lehetünk tanúi, amennyiben Kazinczynak az alkotás gyakorlatában tetten érhető, lírára vonatkozó elképzeléseit vesszük szemügyre. Ezúttal a „négy-sarkú tizenkettős”-ök iránti ellenszenvére nem térnek ki, csak annyira, hogy jelezzem, ezt a versformát Kazinczy a paródia céljaira használta. Az általa ismert Barcsay-versek túlnyomó többsége, de az is lehet, hogy kizárólag az episztoła jegyében születtek. S itt akár Kazinczy csatlakozhatott volna a Barcsay (és Orczy, Ányos, Kreskay stb.) által sikerrel és szaporán művelt, társaságot szervező versnemhez. Ám Kazinczy az episztoła tekintetében visszanyúlt az antikvitásba, Horatiushoz, akinek egyik hatásos értelmezője Wieland volt. A horatiusi episztolamintától sem teljesen független Kazinczy egészen más verselést tulajdonított az episztolának, mindenekelőtt a rímelen, tízes-tizenegyes jambust kedvelte, amelynek kötött kötetlensége – úgy vélte – jobban biztosította a hangulati-kedélybeli, valamint a dévajsággig hatoló gondolati hullámozást, mint a nehézkesebb négy-sarkú tizenkettős. Emellett Kazinczy mitologizálása egészen más forrásokból táplálkozik, mint a testőríróké, akiknek klasszikus (az ókort illető), Kazinczyénál jóval szerényebb műveltsége eltér a Kazinczyétól. Kazinczyra ugyanis a göttingai professzor Christian Gottlob Heyne antikvitásfelfogása számottevő hatással volt, a göttingai tanítvány, Rumi Károly György éppen úgy közvetítette, mint ahogy az egykori jénai diák, Kis János Schiller verseinek antik vonatkozásait. Némileg rövidre zárva: az a tény, hogy Kazinczy a magyar Goethe-kultusz megteremtésében főszerepet játszott, fordítóként, közvetítőként, főleg a levelezésben kifejtett nézeteivel, eleve távolságot teremtett közte és Bessenyei meg Barcsay között, az ő „franciaságuk” Kazinczy számára a tiszteletre méltó múltba utasítandó, míg a goethei nyomon induló irodalom a magyar irodalom európaizálódásához juttathat el. Ez nincs ellentétben azzal, hogy inkább a fogság előtti Kazinczy mily kapcsolatokat ápolt Bessenyeivel, Orczyval (és Orczyn keresztül Barcsay Ábrahám verseivel). Annyi bizonyosan állítható, hogy az újjáéledő, illetőleg a megteremtésre váró magyar irodalom kezdeményezői szerepében látta a testőrírókat: „s 1772 körül az ifjú kor délcegségében léptek fel, mint Nemzeteknek ébresztőji, tanítóji. Bessenyei Györgynek, Báróczy Sándornak és Barcsay Ábrahámnak neveik akkor lettek a köztiszteletnek tárgyaivá.” Kazinczy később sem látta másként az általa az 1810-es évek közepén rögzített helyzetet. Ám azzal, hogy egyfelől hangsúlyozta az ifjú kör délcegségét, azaz valamely pálya első fázisát, másfelől megnevezte az évszámot (1772 körül; tudjuk, miféle sors jutott ennek az évszámnak), s mindezt 1813-ban, utalt az időbeli távolságra, a kerekén négy évtizedre, amely a fellépés és a

jelen között létezik, egyben behatárolta és lokalizálta a testőrírók, köztük az ezúttal harmadiknak említett Barcsay szerepét és jelentőségét a magyar irodalmi történesek sorában. Félreértés ne essék: a megnevezett költők nem lettek kevésbé érdemesek a „köz tisztelet”-re. De ez a „köz tisztelet” immár egy örökségnek, egy hagyománynak szól, amelyhez az új kor költője, értelmezője viszonyt alakít ki, esetleg (mint főleg Báróczi esete tanúsítja) hivatkozási tárggyá avatja, úgy iktatja be a maga megtervezte irodalomtörténetbe, hogy újra megjelenteti, javasolja megjelentetését, ám félreérthetetlenül történik meg a határozott jelzés, a megváltozott kor megváltozott tájékozódást igényel. Kazinczy már csak azért is érdekelt Barcsay életművének kiadásában, hogy kiteljesedjék az a költői hagyomány, amelyhez képest még inkább egyértelműen kitessék a „modern” vállalkozások szükségessége. Az irodalomtörténet természetesen fenntartja a múlt poétáinak emlékezetét, de az irodalomtörténet szűkebb körbe is zárja, megrögzíti a helyet, ahonnan az új(nak vélt) elrugaszkodhat. Ahogy Kazinczy elutasította a *Tariménes utazása* előadásmódját, Báróczi Marmontel-átültetésével szemben a magáéit népszerűsítette, átírta Orczyt, Barcsay verseiről is azt állította, hogy „nehézkék”, tudtára hozta, akiket illetett, hogy az elődöknek megvan a helyük az alakuló kánonban, életművük azonban történeti dokumentum, a fejlődés egy bizonyos fokát képezi le, és kevesebb annál, amit Kazinczy a maga irodalomelképzeléseiben mintaként ír körül. Hozzáteszem, hogy a magától értetődőnek tekinthető kor- és generációváltás nem oly radikálisan zajlott, ahogyan ezt a helyszűke miatt érzékeltetni próbáltam, főleg a későbbi történetekhez képest. Hogy maradjak Kazinczy példájánál: Kölcsy Ferenc az úgynevezett lasztóczy levelekben kegyetlenül olvassa Kazinczy fejére üttévesztését, Bajza Józef és Toldy Ferenc romantikus vagy romantizáló áttörése teljesen egyértelművé kívánja tenni a korszakváltást, az 1830-as esztendők közepén kertelés nélkül mondatik ki, miszerint Kisfaludy Sándor a múlt és Vörösmarty a jelen. Kazinczy nemcsak taktikai okokból nyilatkozik meg óvatosabban. Az ő vitája a jelen párhuzamos törekvéseivel van (vö. ellentéteit a dunántúliakkal), a kéziratban maradt Besenyei-művek, a Révai Miklós kiadásában olvasható Orczy- és Barcsay-versek nem akadályozzák irodalomszervezői, ízlésfejlesztői igyekezetét. Túl szigorú ellenfelei nem az ő tisztelői körükből kerülnek ki; Kisfaludy Sándor petrarkizmusa, a *Tariménes utazása* bölcséleti rétege más típusú érdeklődésről tanúskodik. Kazinczy igyekszik besorolni a testőrírókat a korszakváltás miatt nélkülözhetetlen szemléletváltás előzményei közé, a maga számára és talán még a tevékenykedését rosszállóan minősítők számára tudatosítaná, miféle (irodalmi) sorba áll be, mit folytat, hogyan készül elő az ő munkássága (és erre a leglátványosabban, mint ahogy volt róla szó: Dayka líráját és Báróczi prózáját használja), kik azok, akiknek újító szellemiségét továbbgondolja, időszerűsíti, netán a kor igényeihez alkalmazza. Ami kiváltképpen érdekesnek tűnik: a Barcsay halálát követő években egy egymással szoros kapcsolatban álló szűkebb kör munkálkodik azon, hogy az elhunyt érdemei méltó módon megörökíttessenek. Itt nemcsak a Cserey–Kazinczy-kapcsolatra lehet utalni, hanem a Cserey–Hallerre is (Haller Gábor Cserey Farkas apósa), Barcsayval mindketten igen jó viszonyban voltak, Barcsay felesége Bethlen grófnő volt, s ha „értelmezői közösség”-ről nem is szólhatunk, egy többé-kevésbé „érdek”-közösségről talán mégis, melyben Kazinczy szellemi teljesítményénél fogva válik mellőzhetetlenné, becsültté. S bár a testőrírókról kialakított véleménye egyenesen következik irodalomszemléletéből, a Barcsayról alkotott (és talán legrészletesebben a sírköfelirat által kifejtett) véleményében, valamint igyekezetében, hogy Haller francia szövegének fordítójául jelenjen meg a nyilvánosság előtt, nem pusztán az írói-fordítói státus, hanem a társadalmi elfogadottság emelkedését is várja. Hiszen Kazinczy meglehetősen változatos pályáján ez utóbbinak is megvolt a maga jelentősége. Sokszorosan megtapasztalta már

ifjú korában, hogy kora Magyarországon aligha elegendő a költői érdem a felemelkedéshez. Orczy Lőrinchez úgy jutott el, hogy megyei karrierjét vélte előmozdíthatónak ezzel az ismerettséggel. Hogy ennek irodalmi következményei is lettek, szerencsés fordulatnak mondható. A fogság után még nagyobb szüksége volt azokra a jóakarókra, támogatókra, vele együttthaladókra, akik különféle módon segíthették tervei megvalósításában. Mindeközben nem mellékesen növelték társadalmi presztízsét. Kazinczy erdélyi tisztelőitől, barátaitól, levelezőtársaitól (Cserey-től, Wesselényi Miklóstól, majd fiától, Gyulay grófnétól, jó darabig Döbrentei Gábortól) várta és kapta meg a neki oly fontos együttérzést, segítséget. Mindennek lenyomata az *Erdélyi levelek* igen élénk leírásaiban nyugtázódott. Nem csalódunk: Barcsay emlékének ott is helyet szorított. A halálhír tudomásul vételének pillanatában tudatosodhatott Kazinczyban: be kell kapcsolódnia egy tágabb kört felölelő diskurzusba, s ez a bekapcsolódás megannyi hasznot hajthat. Amellett, hogy érdekelt volt a magyar irodalom (és történelmi múlt) értékeinek felszínre hozásában, őrzésében, pontosan érzekelte: akár irodalmi érvényesüléséhez is fontos kapcsolatrendszerének kiépítése, szélesítése. Ahhoz, hogy radikálisabb megállapításait elfogadtassa, olyan pozícióra kell szert tennie, amely nem pusztán irodalmi, hanem társadalmi tekintélyét is kétségtelenné teszi. Ebben az igyekezetben helyezhető el meglepően aktív tevékenykedése, Cserey Farkas közvetítésével részvétele Barcsay emlékezetének fenntartásában. Ugyanakkor Kazinczy kihasználta, hogy az előző nemzedék minősítésével összefüggésben a maga álláspontját megalapozhassa, körülírhatta. A tübingai pályairat irodalomtörténeti áttekintését Kazinczy levelezésében kiegészítette, a Dayka- és a Báróczi-életrajz már a nyelvújításnak nevezett irodalmi/nyelvi polémia jegyében fogant. Barcsay Ábrahám nem tartozott a Kazinczy által különösképpen favorizált költők közé, annál inkább besorolódott a nemzeti ébredés korának nagy jellemei közé. Az említett sírköfeliratot már csak ezért is érdemes elolvasni: „A sors neki ragyogó születést, ahhoz illő birtokot, férjfiúi szép növést, a leg lelkesb, legkellemesebb arczúlatot, láng elmét, forró lágy szívet, mézes ajakat ada ajándékul, s mind ezt maga úgy mívelte, hogy általok Fejedelmének Kegyeit, polgártársainak szereteteket, a jóknak barátságát érdemlené, elhalhatatlan példánnya a maradéknak, melly emlékezetét tisztelni, nyugvása helyét áldani fogja örökké, oh bár virtusait követné is! Illy férj, illy polgár tetemeit e kő által tisztelték meg bús de birtokával még elvesztése után is méltán kevély özvegye Gróf Bethlen Susánna s szentelt barátjai. MDCCCVIII.”

A kötelezően előírt tiszteleten átüt a személyiséget méltató szerző őszinte elismerése, a több ízben, több összefüggésben emlegetett történelmi alak virtusainak példaként fölvázolása. Stílusbravúr, amiként eltalálja a sírfelirat modalitását. Hogy Barcsay költő is volt (vagy elsősorban költő volt?), s Kazinczy is költőként találkozott vele az első ízben (az episztolák révén), annak tudatását a Haller-oratiót követő verssel jelezte. Így lett teljessé a Barcsay-portré, ti. hogy nekrológgként funkcionáló írásos anyag közé vers került. Kazinczy irodalomtervezésében Barcsaynak – Báróczihoz képest – epizódszerep jutott. Egyben szerény hely abban az irodalomtörténetben, amelynek Kazinczy mindenekelőtt eltervezője volt, de alakja, emlékezete mégsem mellőzhető, amikor Kazinczy irodalmi, irodalomtörténeti tervezéséről gondolkodunk. Kazinczy senkiről, akiben értéket látott, nem akart lemondani. Miközben érzékeltette, hogy az elődök közül kiknek a nyomába lép.

Kazinczy versei Toldy Handbuchjában*

1. Együttműködés a Handbuch kiadása során (1826–1828)

Toldy Ferenc 1826. május 20-án számol be Kazinczynak arról, hogy *Handbuch der Ungarischen Poesie* címmel, angol, olasz, francia mintára magyar költészeti antológiát tervez kiadni, s Kazinczy segítségét kéri, amitől ő nem is zárkózik el.¹ Júliusban bekapcsolódik a költészeti kézikönyv előkészítésébe Stettner György, akivel együtt augusztusban meghirdetik a tervezett munkát.² Kazinczy augusztus 11-én levélben kérdezi, mit terveznek tőle közölni, s szeretné látni előzetesen a róla írottakat.³ A kérdésre Stettner válaszol szeptember 26-án, a saját nevében, s küld egy 45 tételből álló listát, amelyben a cím és a kezdőszavak mellett megadja a nyomtatott forrást, ahonnan kiemelte az adott szöveget.⁴ Kazinczy október 6-án válaszol: „Nem hittem, hogy Verseim közzül ennyit vesztek-fel. Nagyon örülök, hogy kérésemet tevém; így megigazíthatom a' mit felvevétek. [...] Venni fogod a' kis csomót még e' holnapban, de kérlek hogy darabjaim ezen javítás nélkül ne vétessenek-fel”.⁵ Jó két hétre rá, október 23-án teljesíti ígétét: „Imhol édes barátom, a' mit tőlem várhatál, legalább a' mit én adhatok. Kérlek vigyázz, hogy darabjaim ezen igazításokkal nyomtattassanak-le”.⁶ Kazinczy ekkor tehát küldött egy ma nem ismert verscsomót, feltehetően a Stettner által kiválasztott versek új változatai voltak benne, illetve bizonyosan a Sipos-episztoła, amit Toldy külön megemlített, mikor a küldemény vételét október 31-én nyugtázta. Itt szól még a beválogatandó versek körüli eldöntetlenségről is: „Verseid választásáról conferentiánk még nem volt, de mihelyt lesz, tudósítlak”.⁷

A következő adatok 1827 januárjából maradtak fenn, ekkor még úgy tervezte Toldy, hogy a Kézikönyv első kötete márciusban megjelenik, s ebben szerepel Kazinczy is.⁸ Kéri, hogy küldjön neki egy életrajzot, hogy abból dolgozhasson, Kazinczy január 25-én többoldalas autobiográfiai összefoglalást küld, aminek vételét Toldy február 5-én köszönettel nyugtázza, s ígéri, hogy az ez alapján készített szöveget átnézésre eljuttatja hozzá.⁹ Ezután hosszabb szünet következik, a levelezésben a Majláth-regék kiadásáról és irodalmi vitákról van csupán szó, május–júniusban is csak Kazinczy Zrínyi-verséről, melyet Zrínyi versei elé tervez illeszteni Toldy.¹⁰ Az első kötetben meg is jelent aztán Kazinczy centója, valamint

* A tanulmány az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében, az OTKA K108831. számú projekt támogatásával készült, Kazinczy költeményei kritikai kiadásának részeként.

¹ 4628., 4630. sz. Itt és a továbbiakban Váczy János levelezéskiadására csak a levelek sorszámaival hivatkozunk, kivéve, ha szövegszerűen idézünk egy adott levélből, ekkor megadjuk a kötet és oldalszámot is.

² 4650., 4652., 4653., 4661. sz.

³ 4665. sz.

⁴ 4687. sz.

⁵ KazLev. XX. 126., 4692. sz.

⁶ KazLev. XX. 135., 4698. sz.

⁷ KazLev. XX. 148., 4704. sz.

⁸ 4723. sz.

⁹ 4731., 4736. sz.

¹⁰ 4781., 4783., 4790., 4792. sz.

még Orczy Lőrinc *Bugaczi Csárdájának* Kazinczy általi átdolgozása,¹¹ ez utóbbi nem az átdolgozott változat alapján, amiért Toldy előre elnézést kért.¹²

Kazinczy verseinek csoportjáról és az életrajzról a korábbiakhoz képest jelentősen új információt Toldy 1827. július 16-i levele tartalmaz: „Most látom, hogy a Te életed már nem mehet az I. kötetbe; annál jobb: a II. Veled fog kezdődni, s mind azok, kik következnek, Tőled vévén példát és tüzet, a II. kötet egyenesen a Te iskoláddal telik meg. És így a Rólad szóló czikkelyt több nyugalommal és kedvvel fogom írhatni mint most, mikor épen ezerfelé vagyok osztva a munka és iskolám által”.¹³ Közben folyik a cenzúráztatás, a készülő ívek korigálása, s végül Toldy augusztus 25-én küldi az első kötet kész példányát, amelynek vételét Kazinczy augusztus 29-én örömmel nyugtázza, s mellékeli a Toldy által kért rövid könyvismertető szövegét, valamint néhány új versét.¹⁴

Azzal, hogy Kazinczy átkerült a *Handbuch* második kötetébe és így a sajtó alá rendezés feladatai későbbre tolódtak, megnyílt a lehetőség az újabb korrekciók számára, melyeket 1827. szeptember 6-án e sorok kíséretében küldött Toldynak: „Imhol Verseim újabb másolatja. Ha nem restelled Te vagy Stettner, kérlek hasonlítsd a' kezedenél lévőkhez, és újabbi Variánsaimat vidd által a' sajtó alá készíttetekbe”.¹⁵ Toldy szeptember 11-én már reagált a küldeményre,¹⁶ de majd csak Pestre való visszatérte után, október 1-i levelében foglalkozott azzal érdemben. Ekkor részletesen kitért egyes versekre is, s küldte a *Handbuch* második kötetébe Kazinczytól felvenni tervezett költemények listáját, ami azonban nem maradt fenn.¹⁷ Kazinczy október 5-én válaszolt, a Toldy által a listán megjelölt versekhez változatokat küldve, majd október 10-én megint újabbakat, illetve további Pestre irányított nyalábról is tudunk novemberből, melyben versek is lehettek.¹⁸

Toldy november 16-án még csak ígérte a Kazinczyra vonatkozó cikkely küldését, s további adatokat kért, ezeket megkapván 30-án a kész biográfiát említette, amit eljuttatott Kazinczyhoz, aki december 6-án és 13-án pontosított az adatokon, ezeket Toldy 18-án köszönte meg.¹⁹ Ezt követően egészen Kazinczy 1828. február eleji Pestre érkezéséig az egyes versek címéről, szövegváltozatairól folyt a levelezés, s január 21-én Toldy már küldte a kinyomtatott első ívet, majd nem sokkal ezután a másodikat.²⁰ A továbbiakban, minthogy Kazinczy Pesten tartózkodott, a személyes kapcsolat miatt nem tudjuk a levelezésből nyomon követni a kiadás Kazinczy-anyagán végzett utolsó simításokat. Mikor eljött Kazinczy Pestről 1828. július elején, már otthonról azt írta Toldynak, hogy gondja lesz a Kézikönyvre, ami annak megjelenésére érthető.²¹

¹¹ *Handbuch*, 1827., I. 39–40., 152–154.

¹² 4815. sz.

¹³ KazLev. XX. 318., 4810. sz.

¹⁴ 4826., 4829. sz.

¹⁵ KazLev. XX. 349., 4831. sz.

¹⁶ 4836. sz.

¹⁷ 4841. sz.

¹⁸ 4844., 4847., 4848., 4851. sz.

¹⁹ 4854., 4855., 4860., 4867., 4868., 4874. sz.

²⁰ 4884–4886., 4893., 4897., 4898. sz.

²¹ 4929. sz.

2. A *Handbuch* kiadásához küldött kéziratok azonosítása

A levelezés és a szövegállapotok összevetése alapján azonosíthatónak tűnik néhány kézirat a szerkesztés idején Toldy rendelkezésére állottak közül. A jelenleg az OSZK Analekták 2971. jelzeten több autográf csomó (néhányik széttagoltan) és önálló lap található, ezek külön-külön megfeleltethetők a *Handbuch* előkészületei során, 1826 és 1827 őszén váltott levelek adataival és/vagy a *Handbuch* szövegével. Az alábbi táblázatban az e jelzeten lévő kéziratcsomókat rekonstruáljuk, jelezvén a leveleket, amelyekben említés történik a versről, illetve amelyekben szövegkorrekciót küldött Kazinczy ezekhez, továbbá azt, hogy a *Handbuch* szövege (ha van) csak az adott forráson alapul, vagy más forrással is egyezik.

azonosított csomók	levéltári sorszám	verscím	levélbeli említés	K. levélbeli korrekciója	a <i>Handbuch</i> hoz való viszony
A	8.	A' szabad Erdély	1826. 10. 06.		–
	9.	A' Tanítvány	[K.]		Aurora
?	1.	Bor mellett			csak ez
?	3.	Ízéhez	1827. 10. 01.		ez=Aurora
B	6.	A' Múzához	[T.] és 10. 05. [K.]		ez=Aurora
	2.	Buczy Emílhez			ez és Hasznos M.
	7.	Nagy Gáborhoz		1827. 10. 05.	–
C	10. [a]	Prof. Sípos Pálhoz	1826. 10. 31. [T.]	1827. 10. 05.	G és ez
	[b]	Gróf Dezsőfihez			–
	[c]	Böölöni Farkas Sándorhoz			–
D	12. [a]	A' Sonett' Múzája			egyeznek
	[b]	AUG. XXV. MDCCCIV.			egyeznek
	[c]	Az én Boldogítóm	1827. 10. 01. [T.]	1827. 10. 05.	egyeznek, de csak ez
	[d]	Az Ő képe			egyeznek
	[e]	Fény és homály			egyeznek
	[f]	A' Sajka			egyeznek
E	4.	Wadasi Jankovich Miklóshoz	1827. 11. 23. [K.]	1827. 12. 21.	–
F	5.	Megtévedések	1827. 10. 01. [T.]	1827. 10. 05.	ez lehet
G	11.	Prof. Sípos Pálhoz	1826. 10. 31. [T.]	1827. 10. 05.	ez és C/a.

Az utolsó három sorban (E–G) szereplő kéziratok önállóak, az előtte állók (C–D) esetében viszont a levéltári számozás (10., 12.) jelzi, hogy fizikailag is egybetartozó csomókról van szó. A jelenleg külön-külön számozott lapokból álló első két csomót (A–B) mi azonosítottuk csomóként a papír és az íráskép jellegzetességei alapján. A B esetében annyira karakterisztikus az egyezés (egységesen barnás árnyalatú, erősen átütő papír, élesre vágott lapszélek, sötét színű tinta), hogy a három vers egybetartozása nemigen lehet kérdéses, az A esetében ilyen mértékű egyezés csak az első két vers esetében figyelhető meg (a lapok felső szélei barnultak,

a lap aljának egyenetlenségei egybevágának), ezek a csomóban ma is egymás mellett vannak. A másik két vers kéziratlapja is nagyon hasonló, de teljes egybevágásról nem beszélhetünk, továbbá a *Bor mellett* kéziratlapjának élén és a szöveg alatt is rövid vonás található, mint a *Szonettek* kéziratos csomójában, így akár ahhoz is köthető, az *Izéhez* kéziratlapján csak a szöveg után van vonás, viszont a cím itt a többivel szemben verzál. Mindezek alapján teljes bizonyossággal nem kapcsolhatjuk e két lapot az A csomóhoz, de jelezzük ezt a lehetőséget.

Azt, hogy az e jelzetten található kéziratok Toldy Ferenc és Stettner György kezében voltak a *Handbuch* szerkesztése idején, egy vagy egyszerre több tényező is alátámasztja.²² A legegyszerűsebb a szonettek esete (D), itt a kézirat egy bejegyzéséről váltott levelet Toldy és Kazinczy, s mivel a csomó egységes egész, így mindegyik versre vonatkoznak a keletkezés-történeti következtetések, ezt alátámasztja a kéziratnak a *Handbuch* szövegállapotával való teljes egyezése is. Ugyancsak levelet váltott Kazinczy és Toldy a *Megtévedések* kapcsán (F), a *Handbuch* szövege alapulhat a jelen kéziraton, de a jelen kézirat is készülhetett a *Handbuch* alapján; a kapcsolat mindenesetre kimutatható. A Sipos-episztola elküldését 1826-os levél bizonyítja, s 1827-ben korrekciókat küldött hozzá Kazinczy, a *Handbuch* kiadása alapvetően a hiányos utolsó kéziraton alapul (G), ami belőle hiányzik, az *Episztolák II.* csomójából (C) közli Toldy, s néhol a levélben küldött korrekciókat is érvényesíti. A kéziratok használata tehát bizonyítható, s mivel a C csomó egységes, ezért a másik két versre is kiterjeszthető a következtetés, noha azokra vonatkozó közvetlen adat nincs, ez vonatkozik 1816. eleji keletkezésére is, ami a Sipos-episztola alakulástörténete alapján tudható. A Jankovich-episztola kéziratán (E) Toldy saját kezű javításai találhatók, ezek vezetnek rá a korábban megkapott kézira Kazinczy utóbb küldött korrekcióit.

3. Az első két csomó csomóként való azonosítása és keltezése

B csomó (Episztolák III.)

Ebben a csomóban az 1811-ben készült Nagy Gáborhoz együtt van az 1817-es *A' Múzához* és az 1816-os *Buczy Emilhez* című versekkel, tehát a három verset tartalmazó egységes csomó 1817 utáni születésű lehet, de hogy mennyivel, pontosan nem tudható. Mivel *A' Múzához* című verset korabeli leveleiben episztolái tervezett kiadása második könyvének első darabjaként nevezte meg, s a csomó másik két egysége is episztola, feltehető (de nem bizonyítható), hogy összeírásuk e tervhez, s így ehhez az időszakhoz, az 1810-es évek végéhez kötődik.

E kéziratos csomó bizonyosan eljutott Toldyékhoz a *Handbuch* szerkesztése idején. Stettner György 1827. szeptember 27-én tájékoztatta Kazinczyt, hogy már nyomják az *Aurórát*, benne Kazinczy két versével („Izéhez és a' Múzához Kazinczytól”), Toldy október 1-én pedig ezt írta: „Bocsáss meg, tisztelt Tek. Úr, hogy híred nélkül beadtam az Aurórába két derék satírácskádát: Izéhez, s A Múzához. Kisfaludy nagyon megszerette”.²³ Vagyis Toldy egy nála lévő kéziratból előzetes engedély nélkül adta közlésre a verseket a már éppen nyomtatás alatt lévő *Auróra*ba. Kazinczy, mint október 5-i leveléből kiderül, nem neheztelt meg ezért,²⁴ de most fontosabb azt kiemelni, hogy e versek valamely kéziratának így Toldynál kellett

²² Itt a terjedelmi korlátok miatt csak összefoglaljuk a kifejtéshez szükséges információkat, melyek a kritikai kiadás részletes vizsgálatán alapulnak.

²³ KazLev. XX. 363., 364.; 4841., 4841. sz.

²⁴ 4844. sz.

lenniük 1827 szeptemberében, még hozzá valószínűleg nem túl régóta, mert különben nem lett volna szükség a Kazinczyt megkerülő sietősségre. Mindezzel pontosan egybevág az a tény, hogy Kazinczy 1827. szeptember 6-án verseket küldött Toldynak.²⁵ Azt nem tudjuk, mi volt a küldeményben, de a szeptember-október fordulóján írott levelekben említett két vers esetében teljes az egyezés a jelen kéziratos csomó, az *Aurora* közlése és a *Handbuch* szövegállapota között. Mindebből elég logikusan adódik a következtetés, hogy a jelen kéziratos csomó a Toldynak 1827. szeptember elején küldöttek között volt. Mivel a csomó egységes, így a Nagy Gábor- és a Buczy-episztolákra is vonatkozik ez a megállapítás, amelyek esetében nem mutatható ki közvetlen megfelelés a *Handbuch* szövegével (az előbbi nem szerepel benne, az utóbbi csak részlegesen alapul e kéziraton).

Bizonytalan besorolású lapok

Az *Izéhez* ugyanakkor nem része a B csomónak (ez fel sem merülhet, annyira elütő a kézirat), leginkább az A csomóval hozható összefüggésbe, de csak mint említettük bizonytalanul. E kéziratos lap esetében a fentiekén túl még Stettner György ceruzás rájegyzése is figyelemre méltó, mert noha a névhasználatból kiindulva (Zádorként írta alá, amit 1848-tól használt) ez valószínűleg késői keltezésű lehet, de talán mégsem véletlen, hogy pont ő és éppen erre a kézira-ra jegyzett rá. A másik bizonytalan hovatartozású lapon a *Bor mellett* olvasható, s erről is elmondható, hogy a *Handbuch* közlése teljesen egybevág a jelen kézirat Kazinczy által javított szövegével. S mivel nincs másik kézirat, amellyel egybevágna, így levélbeli utalás nélkül is arra kell gondolnunk, hogy ez volt Toldyék közlésének a forrása, s így náluk kellett, hogy legyen a szerkesztés idején.

Feltűnő még, hogy a három utólagos javítás közül kettőben ö-ző formába átírt szavak találhatók ('sebes' helyett 'söbös'; 'vett' helyett 'vött'), ez az írásmód többször feltűnik a bizonyosan Toldyékhoz került kéziratokban (pl. az 1825 végére tehető *Forgácsok* [I.] és a hozzá tartozó *A' Békák* csomójában, a *Kései szonett-csomó* I. eredeti lejegyzésében). Ha áttételesen is, de ezt az írásmódot kiegészítő elemként használhatjuk a bizonytalan keltezésű kéziratok születési idejének behatárolásában.

A csomó

Az A csomó bizonyosan összetartozó két lapja egy-egy verset tartalmaz, melyek más összefüggésekben is együtt tűnnek elénk: a korai *A' Tanítvány* újrადolgozott változata és *A' Szabad Erdély* egyaránt 1819 novemberére tehető, megszületésük között nagyjából két hét van mindössze; együtt jelentek meg az *Aurora* 1822. évi kötetében, s csak e kettő jelent meg ott; Kazinczy 1826-ban együtt emlegette levelében e kiadás sajtóhibáit mindkét verset megnevezve, s csak ezeket nevezve meg. A kéziratlapon fizikai és írásképi jellemzőik alapján rokonságot mutatnak Kazinczy egyik epigramma-összeírásával (van, ahol a lapszél barnulása is megjelenik, a címek nem verzállal vannak írva, fejléc és egyéb elválasztó vonalak nincsenek, ez utóbbi írásjellemzők szokatlanok Kazinczynál). Mindezek alapján felvethető, hogy a jelen két vers kézirata is a *Görögös epigrammák* I. összeírásának idején, 1822 körül keletkezett, de filológailag ez legfeljebb csak hipotetikus állítás lehet.

²⁵ 4831. sz.

A két vers szövegalakulásának története alapján sem jutunk sokkal pontosabb időrendi következtetésekre. A' Szabad Erdély utolsó két sora az 1821-ben leadott és megjelent 1822. évi *Aurorában* még az első változatot mutatja, a jelen kéziratban már az új, s az összes későbbi forrásban is szereplő kidolgozás szerint van. Az alakulástörténet tehát az *Aurora* (1821) után markáns váltást mutat, ami az 1822 körüli keltezéssel akár összhangban is lehet, de az ezt követő időszakra nézve behatároló támpontot nem nyújt. Más jellegű a bizonytalanság A' Tanítvány esetében, itt a jelen kézirat szövegállapota teljes mértékben megegyezik mind a Kis Jánosnak 1819-ben küldött levélével, mind az 1827-es gyűjteményes összeírásával, tehát hiába tér el az *Aurora* szövegétől, ez 'előtt-után' típusú következtetést nem alapozhat meg. Ráadásul az 1823-as *Régibb Stúdiumaim* szövege megint kicsit másként tér el mindezekről, így e vers esetében leginkább a szöveg ingadozását figyelhetjük meg, ráadásul valójában csak egy-két apró eltérésről van szó, így erre időrendi következtetést nemigen alapozhatunk a jelen kéziraatra nézve.

Kazinczy 1826. október 6-i levele ugyancsak nem jelent teljes körű megalapozást a keltezéshez, de néhány vonatkozásban érdemi segítséget nyújt. A levél Stettner György szeptember 18-i levelére válaszol, amelyben az megküldte a *Handbuch*ba általa beválogatni gondolt versek listáját, e kettő esetében az *Aurorát* nevezvén meg forrásként.²⁶ Kazinczy így reagált: „A' Tanítvány és a' Szabad Erdély *Aurorában* hibákkal elhalmozva jelent-meg. Némelly darabjaimon külső indítás nélkül tettem változásokat. Venni fogod a' kis csomót még e' holnapban, de kérlek hogy darabjaim ezen javítás nélkül ne vétessenek-fel”.²⁷ Jó két hétre rá, október 23-án már küldte is a csomót, újra hangsúlyozva, hogy a korrekciók érvényesítését elvárja,²⁸ itt viszont nincsenek megnevezve a versek. A *Handbuch*ban A' Tanítvány az *Aurora* alapján jelent meg, korrigálván a sajtóhibát, a másik darabot nem közölték, tehát ezen az úton nem bizonyítható, hogy a jelen kézirat (éppen ez) az 1827 októberében küldöttek között volt. Ugyanakkor: ha Kazinczy október 6-án versei csomóját ígérte, e két vers hibás közlésére cím szerint hivatkozva, akkor október 23-án hogy éppen ezek javított kéziratát ne küldte volna el, azt elég nehéz elképzelni. Bármennyire is valószínű azonban ez, a bizonyítást csak logikai és nem filológiai lehetett a jelen adatok alapján.

E két vers kézírata összetartozik, történetük több ponton összefonódik, s az biztosan állítható, hogy 1819. november után készült, de a helyesírás (az s előtt aposztróf van) alapján még 1828 novembere előtt. Az ennél közelebbi keltezéshez már bizonytalanabb, illetve közvetett adataink vannak, ezek alapján a kézirat az 1822 és 1826 közötti évekre tehető, a feltételeességet kérdőjellel jelezzük: ?1822–1826.

4. Toldy szerkesztési gyakorlata

Az elvégzett vizsgálatok alapján az OSZK-ban egy jelzetten található kéziratok mindegyikéről bizonyítható, hogy Toldyknál voltak a *Handbuch* szerkesztése idején, s közlésük részben ezeken alapul. Ezekhez még hozzá kell számolnunk az ugyancsak azonosított egyéb kéziratokat is, az episztolák és a grammatikai epigrammák egy-egy csomóját, és az epigrammák ciklusából kivált írói arcképekhez küldött javítások lapjait.²⁹ Ezek nem mindegyikét kiadási céllal küldte Kazinczy, de Toldy némelyiket felhasználta a *Handbuch*hoz, illetve amit

²⁶ 4687. sz.

²⁷ KazLev. XX. 126., 4692. sz.

²⁸ 4698. sz.

²⁹ Mindezek a kritikai kiadás vizsgálatai alapján.

kiadási céllal küldött, azok nem mindegyikét használta fel. Az alábbi összefoglaló áttekintésben megadjuk a bizonyíthatóan Toldyékhoz került csomókat és verseket a küldés adatolható idejének, azonbelül a csomó keletkezési idejének sorrendjében, valamint azt, hogy Toldy használta-e azt kiadásához (az 1826–1827 során levélben küldött versekből csak azokat vesszük itt fel, melyek a *Handbuch*-ban megjelentek, illetve kétszer 1828 elejére átnyúló forrást is lajstromozunk, nem vesszük viszont fel a *Görögös epigrammák* Toldyékhoz ugyancsak eljuttatott verscsomóját/verscsomóit, mert e tény csak sejthető, nem bizonyítható).

a küldés ideje	a csomó és/vagy a versek	a csomó keletkezése	a Handbuch egyezése
1826. 10. 23.	'C' csomó (Prof. Sípos Pálhoz, Gróf Dezsőfihez, Bölöni Farkas Sándorhoz)	1816	részben
	'G' csomó (Prof. Sípos Pálhoz)	1816 után	részben
	'A' csomó (A' szabad Erdély, A' Tanítvány)	?1822–1826	nem
	Forgácsok [1.]	?1825	nem
	A' Békák		igen
?1826. 10. 23.	Episztolák V. (Szentgyörgyi Józsefhez, Horváth Ádámhoz, Berzsenyi Dánielhez, A' Bugaczi csárdához)	1824 előtt és 1824–1826	nem
	Korrekciók az Arcképek ciklus darabjaihoz I.	1826	részben
1826–1827	Bor mellett	?	igen
1827. 08. 29.	Ritornellák (Megtévedések, Esős nap, Gátlások)	ua. mint a levél	igen
	Apollon	ua. mint a levél	részben
1827. 09. 06.	'B' csomó (A' Múzához, Buczy Emilhez, Nagy Gáborhoz)	1817 után	igen
	Ízéhez	?	igen
	Kései szonettcsomó I. (A' Sonett' Múzája, AUG. XXV. MDCCCIV., Az én Boldogítóm, Az Ő képe, Fény és homály, A' Sajka)	1823–1827	igen
1827. 10. 05.	Keresztes Bálint dala	ua. mint a levél	igen
	Apollon	ua. mint a levél	részben
1827–1828	Megtévedések	1827–1828	igen
1828	Korrekciók az Arcképek ciklus darabjaihoz II.	1828	részben

Kazinczy küldeményeinek zöme 1826 októberére, illetve 1827 szeptemberére és októberére esik, ez utóbbi időszak, az 1827. október elejétől számítható hónapok jelentik a *Handbuch* II. kötetének legintenzívebb szerkesztési szakaszát. A megjelent szövegekkel való összevetésből és az áttekintett levelezésből pontosan látszik, hogy Toldy hangsúlyozottan udvarias és szolgálatkész hozzáállása ellenére is alapvetően szabadon bánt a Kazinczy által küldött szövegekkel, lényegében tetszése szerint döntött arról, hogy elfogadja-e Kazinczy kéréseit. Maga Kazinczy ekkor ugyancsak kimondottan együttműködő volt, az 1831-ben sértődésre okot szolgáltatató bírálatokat is szó nélkül vette most tudomásul, s egészen odabízta a válogatást és az elrendezést.

Megállapítható tehát, hogy már a *Handbuch*-nál, amint később Kazinczy verseinek gyűjteményes kiadásánál is sajátos kettősség érvényesült Toldy kiadói tevékenységében, felhasználta Kazinczy anyagait, részben követte is elgondolásait annak elrendezésében, ugyanakkor

mindvégig a kiadó teljes autoritásával kívánt eljárni. A versek szövegében nagyon gyakran olyan változatok szerepelnek, amelyek forrása ma már nem tisztázható, s így sohasem tudjuk, mi az, ami Kazinczytól származó eredeti forrásra megy vissza, s mi az önkényes módosítás, kompiláció. Mindazonáltal Toldy kiadása teremtette meg azt a szövegkiadási hagyományt, amely egészen az 1998-as kritikai kiadásig meghatározó volt.

RATHMANN JÁNOS

Goethe és Herder, a két „német Rousseau”

„Bölcs az az ember, aki kevesebbet
olvas, mint amennyit gondolkodik, és
kevesebbet ír, mint amennyit olvas.”

(Herder: *Feljegyzések*)

Az utóbbi évtizedekben végzett feltáró munka a német kultúrtörténetben jelentősen előrevitte a Rousseau-interpretációt. Mindenekelőtt Hans-Dietrich Irmscher és Werner Keller professzor értékes kutatómunkája említendő. Mindketten elmélyült kutatásokat végeztek a Kölni Egyetem híres germanisztikai tanszékein. Hasonló módon nagyra kell értékelnünk Victor Lange amerikai professzor tudományos tevékenységét a fiatal Goethe kutatásában. Ilyen módon manapság abban a helyzetben vagyunk, hogy az ifjú Goethe és Herder Rousseau-képét az említett munkák alapján is pontosabban tudjuk felrajzolni.¹

A XVIII. századi német szellemi életben kétségtelenül Goethe és Herder rezonált a leg-erőteljesebben a rousseau-i gondolatokra. Az irodalom- és filozófiatörténet ezt a hatást is késeinek értelmezi, és hűszesztdendő késéről beszél. Ezt a megállapítást most nem kívánom kétségbe vonni, csak jelezni szeretném, hogy ezt az eltolódást bőven kárpótolja a rezonálás ereje és hatása, ami – mint bebizonyosodott – európai hatású volt.

A két – rousseau-i inspirációra megírt mű – Goethe *Werthere* és Herder *Ursprungja*, vagyis a nyelvkeletkezésről megírt híres pályaműve. Az első szinte azonnal hatni kezdett, s nemcsak a széttöredezett német tartományokban, hanem Európa-szerte, a másik lassan építi hatását, de aztán mindmáig dacol a múlt idő szárnyalásával.

Megmagyarázandó, hogyan jutott el Goethe, az egyetemi stúdiumaival alig törődő strasbourgi diák Rousseau szenvedélyes követéséhez.

Az ifjú Goethe nem egyenes úton, hanem fordultatos diákéveiben jutott valamely ismerethez Rousseau-ról. Sokat hallott már róla a lipcsei egyetemen is, részben a műtörténész Oeser professzor úrtól és diáktársaitól. Mindamellet egy plauzibilis kép az író és filozófus Rousseau-ról csak jóval később, a strasbourgi egyetemi években alakul ki benne, ám éppenséggel nem egyetemi tanulmányainak eredményeképpen. Összefügg ez azzal, hogy Rousseau németországi ismertsége sokat késett, másrészt azzal, hogy Goethe minden volt Strasbourgbán, csak a humán szakok (kivált a jog) iránt érdeklődő hallgató nem. Így aztán Herder odaérkezéséig és romantikus találkozásukig Goethének csak ködös, felszínes, sőt zavaros képe volt a jeles francia gondolkodóról.

¹ Lásd Victor LANGE, *Goethes Geschichtsauffassung*, Etudes Germaniques 38, 1983/1, 4.; Hans-Dietrich IRMSCHER, *Probleme der Herder-Forschungen*, Deutsche Vierteljahresschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte 37, 1963/2, 289–293.

Ifjúságának gyarló, kétes emlékü eseményeire is visszaemlékezve, a *Költészet és valóságban* írja a már nagy weimari költő, hogy az ő társaságában a természethez úgy próbáltak „közelebb kerülni” és „megmenteni magukat az erkölcsök megromlásától”, hogy nagy elhatározással hideg fürdőket vettek, kemény fekhelyen aludtak, és hideg ételeket fogyasztottak. (A 8. könyv 369. oldala nagy részletességgel szól erről). Erre az időszakra Goethe úgy tekint vissza az idézett oldalakon, mint a „félreértett Rousseau-inspirációk” következményeire („missverstandene Rousseau-Anregungen”).

Sokat fecsegő földijétől, a jól informált Schlosser ügyvéd úrtól sem sok épületeset tudott meg Rousseau-ról, mindössze azt, hogy egy wittenbergi herceg (Fürst) levelet írt Rousseau-nak, aki rövid válasza méltatta. Ugyancsak a lipcsei egyetemi évről veti papírra a francia kultúra és Rousseau némi hatását mutató sorokat: „Azt sem ismertük félre, hogy a nagy és nagyszerű francia világ némi előnyt és nyereséget is nyújtott nekünk, és Rousseau valóban meg is felelt ennek.”² A leírást folytatva: „Nem értettük ugyanakkor, miért kellett Rousseau-nak olyan elfeledetten élnie Párizsban”.³

Érdeklődésszámba megy, hogy Goethe strasbourgi korszakának egy különös epizódja a megismerkedés Rousseau *Pygmalion*jával, mégpedig egy Lecain nevű, akkoriban híres színművész megcsodált előadásában. A nézők s köztük Goethe is, úgy ítélték meg, hogy a csodálatos produkció szinte a természet és a művészet között „lebegett”. „A *Pygmalion* előadása nagymértékben hatott ránk, és a német irodalmi forradalom előkészítéséhez tartozott.”

Ha a komolyabb elméleti hatást tekintjük, akkor a döntő az 1769-es esztendő, a Herderrel, a Sturm und Drang akkori élharcosával, és nála az *Ursprung*-kéziratban Rousseau-val való első nagy találkozás. Az életre szóló példaképnek tekintett Herder csak mélyítette a nála megismert Rousseau-kép hitelességét. Az *Ursprung*-kézirat csodálatos élménytömegében ott van a Rousseau-élmény frissége, eleven ereje is. Rousseau igazi képét ugyanis – szerencsés módon – éppen az „első” német Rousseau, vagyis Herder soraiból ismeri meg.

Így tehát az 1769. évi strasbourgi találkozás Herderrel azért is volt igen jelentős Goethe életében, mert a nyelvkeletkezésről szóló kéziratot olvasva legalább hét helyen hívta fel a figyelmét Rousseau-ra, a nyelvfilozófusra. Rousseau-nak *A beszéd eredete* című műve ugyanis Herdernek egyik alapvető forrása volt a nyelvkeletkezés problematikájának modern megközelítésénél.⁴ Goethét a nyelvfilozófia közvetlenül alig érdekelté ugyan, de további életében mint gyakorlati nyelvújító a nyelvről szóló íráskor mindegyikét örömmel vette kezébe tanulmányozás céljából.

Herdernek nem volt új dolog a már említett híres pályaműre készülve Rousseau-t olvasni. De itt szenvedélyes és egyben alapos újraolvasásról van szó. A nagy érdeklődés és első Rousseau-élmény még a königsbergi diákévekre megy vissza, mindenekelőtt Immanuel Kant filozófiatörténeti és erkölcsbölcseleti előadásaira. Az ezekről készített, pontokba szedett, alapos órajegyzetek immár évtizedek óta bizonyítják, hogy Kant számára nemcsak Hume, de Rousseau is fontossággal bírt mint a kor jeles gondolkodója.

² „Auch verkannten wir nicht, dass die grosse und herrliche französische Welt uns manchen Vorteil und Gewinn darbietet: denn Rousseau hatte uns warhaftig zugesagt.” Vö. Johann Wolfgang von GOETHE, *Dichtung und Wahrheit*, Reclam Verlag, I, 542—546.

³ Uo.

⁴ Vö. Johann Gottfried HERDER, *Értekezés a nyelv eredetéről = Értekezések, levelek*, Európa Könyvkiadó, 1983, 190–191.

Herder másik Rousseau-élménye minden bizonnyal a Hamann-nal kialakult barátság egyik hozama volt. Hamann, aki a kortárs franciákat – írókat, filozófusokat – kitűnően ismerte, találkozásai alkalmával nem mulasztotta el, hogy néhány ironikus mondatot ne fűzzön a nagy felvilágosult franciához. És mint tudjuk, a hamanni pamfletek épp elég sok fonákságot, szarkazmust mutattak, amin a fiatal Herdernek bőven volt elgondolkodnivalója.

A Rousseau-olvasmányok oly mértékben hatnak a fiatal Herderre, hogy a berni egyetemen kiírt pályázatra pályaművet kíván beadni, és ennek munkálataiban alaposan előre is halad. A fennmaradt töredék a filozófia nagy reformját vázolja föl, egészen a rousseau-i elgondolás szerint: a haszontalan – skolasztikus – filozófia helyére „közhasznu” filozófiát kell kidolgozni. Magát a filozófiát ne vessük el, ne dobjuk ki a tudás tárából, hanem tegyük a nép számára hasznossá – így a rousseau-i és a herderi gondolat. Mindez annyit tesz, hogy az embert, a népet állítsuk a filozófia középpontjába. Hogy ebben a koncepcióban Hamann mind a kanti, mind a rousseau-i indíttatást kifogásolta, ebben a körben nem kelt csodálkozást.

Herder a legnagyobb szellemi inspirációt Königsbergben három gondolkodótól kapott: Kanttól, Rousseau-tól és Hamanntól. Ilyen módon megtalálta igazi mestereit ebben a városban, amit a fiatal Goethe Lipcsében nem talált meg.

Életrajzírói egybehangzóan tényként említik, hogy Herdernek már Königsbergben, ahol a Domschule tanítója volt, a Collegium Fridericianumban folyamatos programja rendszeresen Rousseau-t olvasni (Friedrich Wilhelm Kantzenbach különösen kiemeli ezt kitűnő Herder-életrajzában).

Herder Rousseau iránti érdeklődése Rigában, a Domschuléhoz tartozó kollégiumban folytatódik. Esténként nincs kedvesebb olvasmánya Rousseu-nál, úgy, hogy néha a stúdiók már-már az éjszakába nyúlnak. Nyomukban nagy elhatározás érlelődik: eljutni Franciaországba, eljutni Párizsba, akármibe kerül is. A *Journal meiner Reise (Utazásom naplója)* ezt a nagy utazást írja le, ám ennél sokkal többet is tartalmaz: papírra vetődik a nagy elhatározás, életműtervet vázol föl a történelem és a történetfilozófia tanulmányozására.

Herder gondolatvilága rigai korszakában állt a legközelebb a Rousseau-éhoz, ekkor illet rá leginkább, hogy ő a német Rousseau. Ezeket a filozófiai gondolatait az *Utazásom naplójában* részletesen is megfogalmazta. Igen mély benyomást tesz rá, majd gondolatrendszerébe beépül néhány alapvető rousseau-i eszme, amelyek aztán – némi változtatással – az egész Sturm und Drang vezérgondolataivá is válnak. Ezek sorába tartozik a tetterő elve (a Tätigkeitsdrang), az ember nevelésének a problematikája, a népek sajátságosságát valló koncepció, és ami maradandó lesz: plebejus alaporientációja és a francia klasszicista kultúrával való szembenállása. Ezt a herderi alapálláspontot a Herder-kutatás legjobbjai is egyértelműen tételezik.

Amikor tehát a következő években Herder az elé a nehéz kérdés elé kerül, hogy a számára egészében véve nagyra becsült francia felvilágosodás gondolati irányai közül a voltaire-i vonalhoz vagy a rousseau-i-hoz csatlakozzék, egyértelműen a rousseau-i mellett dönt, jóllehet ismeri Lessing Rousseau-kritikáját.

De térjünk vissza Goethehez. Weimarba kerülve még nemcsak hogy hozza magával a rousseau-i gondolkodás- és érzélemvilágot, hanem ezt a mindennapokban is élénken kifejezésre juttatja. Legjobb példa erre a híres Gartenhaus – amely ma csak többszöri újjáépítése után látható – ám eredeti berendezése egészen rousseau-i hangulatot árasztott: „Vissza a természethez!”

Goethe még egészen fiatal ember, amikor a herceg ajánlatára – éppen a Werther hatására – elfogadja „állását”. Miután a városban nem talál megfelelő lakást magának, az a gondolata támad, hogy a herceg tulajdonában levő parkban építtet magának faházat, mégpedig durva, gyalultatlan deszkából és gerendából. A Rousseau-i eredetű természetimádat és egyszerűség a berendezést is igen igénytelenné formálja: Nem más ez, mint egy „holzerne Hütte”, ha a szavak német eredeti jelentését ismerjük. Goethe kiváltképp ottani hálószobáját rendezte be nagyon egyszerűen, nagyon természetyszerűen. Első faágyát maga ácsolta, és csak egy durva szalmazsákot helyezett rá nyoszolyául. Később ezt összerakható – szintén fából készült – úti, vagy tábori ágygal cserélte föl. Ezenkívül azonban alig volt valami a szobában, legföljebb egy kis gyékénykosár említhető, ami a reggelizés kellékéül szolgált furcsa módon.⁵

A patak közelében felépített faház a közeli fákkal és bokrokkal a hőn szeretett természet egyszerűségét volt hivatott megjeleníteni. Az itt töltött nyolc hosszú esztendő után a már sokkal kényelmesebb frauenplani lakás még mindig megőrzött valamit a Gartenhaus igénytelenségéből, az ifjúkori Rousseau-imádat hangulatából.

Engedtessek meg összefoglalásképpen elmondani: A fiatal Goethe Rousseau-i veretű gondolatvilágát és ennek részleteit az irodalom- és filozófiatörténet már szinte cáfolhatatlanul kimutatta. Ezért e téren csak rövid utalásokat tettünk.

A herderi Rousseau-recepció dolgában úgy fogalmazhatunk, hogy a fiatal Herder a Rousseau-i törekvések metodológiai útjára lép, amennyiben a nyelv keletkezésénél igyekszik felmutatni „az embernek a természettől való leválását”. Rousseau mint nyelvi gondolkodó nagy érdeme tehát, hogy e téren is sokat tett a kor tudományos kutatásának előreviteléért.

---

⁵ Vö. Wolfgang VULPIUS, *Der Goethepark in Weimar*, Nationale Forschungs- und Gedenkstätten der Klassischen deutschen Literatur in Weimar, 1969, 24.

Petőfi kötet szerkesztési elvei az 1847-ben megjelent *Összes költemények* 1842–1846 című kötetében

Petőfi Sándornak az első, addigi pályáját áttekintő gyűjteményes kötete 1847-ben jelent meg egy kötetben. Addigra már túl volt hét kiadott köteten¹, és létezett két kéziratban maradt füzet: 1. a *Lanc' versei*, amit 1841 tavaszán írt egybe², 2. valamint az 1995-ben előkerült, *Ibolyák*³ címen, mindössze húszéves korában összerakott munkája. A verseskötetek és az elbeszélő költemények, továbbá a szerelmes versciklusok (*Czpruslombok Etelke sírjáról*, *Szerelem gyöngyei Bertának*) kiadása után következhetett az *Összes költemények*, azaz a leadás időpontjáig elkészült versek kiadása. A kötetnek a címnegyede 10 lapból áll. 1. Petőfi Sándor *Összes Költeményei*. Utána 2 üres oldal. 4. lapon Barabás Miklós rajza Petőfiről Tyroler József metszésében. 5. lapon a részletes címnegyed található:

Petőfi Összes Költeményei

Egy kötetben

Pest,

Emich Gusztáv sajátja.

1847.

6. oldalon a Mottót olvashatjuk: Szabadság, szerelem,
E kettő kell nekem.
Szerelmemért föláldozom
Az életet,
Szabadságért föláldozom
Szerelmemet.

A 7. oldalon az ajánlást találjuk: TISZTELET ÉS SZERETET
JELÉÜL
VÖRÖSMARTYNAK
AJÁNLVA
A SZERZŐ ÁLTAL.

8. oldalon lent apró betűkkel: Nyomt. Beimelnél

9. oldalon: ELBESZÉLŐ KÖLTEMÉNYEK

10. oldal üres. Ez a példány, amelyből dolgoztam, a Petőfi Irodalmi Múzeum könyvtárának tulajdona.⁴ Az 5. oldalon tintairással rajta van a könyv eredeti tulajdonosának neve: Szénássy-Czigler Gy. A példány a Petőfi-ház 1907-es pecsétet viseli magán több oldalon, tehát elődintézményunktől származik.

¹ A helység kalapácsa, Versek (1842–1844), János vitéz, Versek (1844–1845), Czpruslombok Etelke sírjáról, Szerelem gyöngyei, Felhők.

² A szakirodalomban vita volt/van a szó jelentéséről. A vitát a „Lanc” szó okozza, amely a kézírásban c vagy t is lehet. Van, aki Lant verseinek értelmezi, de Rexa Dezső a „Lanc” mellett szavazott, amikor 1922-ben kiadta a kéziratot füzetet. Amint egyszer már írtam róla, én a Láncc verseit tartom valószínűbbnek. A lanc szlovák szó, magyarul Láncot jelent.

³ RATZKY Rita, *Ibolyák*, PETŐFI Sándor [második, kéziratban maradt] verseskötetének kötet szerkesztési elvei, retorikája = R. R., „Halhatlan a lélek”: Válogatott tanulmányok, cikkek, kritikák a XVIII–XIX. század magyar irodalmáról, Napkút Kiadó, Bp., 2015, 271–359.

⁴ Jelzete: C 1967

Az *Előszó*⁵, melyet a költő az *Összes költemények* elé szánt, Reseta censor hagyatékában maradt fenn, hogy miért nem jelent meg a kötet elején, nem tudjuk. Pedig megvolt rá a censored engedély.⁶ Ebben az *Előszó*ban olvashatjuk a következőket:

„[...]Végre, hogy bennem szaggatottság van, az fájdalom, való; de nem csoda. Nekem nem adta isten a sorsot, hogy kellemes ligetben csalogánydal, lombsusogás és patakcsoörgés közé vegyítsem énekemet a csendes boldogság- vagy csendes fájdalomról. Az én életem csatatéren folyt, a szenvedések és szenvedélyek csatatérén; régi szép napok holtteste, meggyilkolt remények halálhörgése, el nem ért vágyak gúnykacaja s csalódások boszorkánysipításai között dalol féltévelyodottan múzsám, mint az elátkozott királyleány az operenciás tenger szigetében, melyet vadállatok és szörnyetegek őriznek.[...]”

Ha jobban belegondolunk a most idézett szövegbe, azt érzékeljük, hogy kedélyállapota nem illik igazán az *Összes költemények* egészének hangulatához. Az sem elképzelhetetlen, hogy maga a költő döntött így, hogy nem illeszti eddigi leggerjedelmesebb munkája elé ezt a szöveget. Feltehetőleg azért, mert nem az egész kötetre vonatkozó gondolatokat mond el róla.

A szóban forgó kiadásban előrevetve találjuk az *Elbeszélő költeményeket*, nem keletkezési sorrendben, hanem a szerző elképzelése szerint megszerkesztve; az elején és a végén egy-egy derűs elbeszélő költemény: a *Tündéralom* (1846) és a *János vitéz* (1844), a közepén pedig három vadromantikus történet (a *Salgó* – 1846, a *Szerellem átka* – 1845 és a *Szilaj Pista* – 1846). Az elbeszélő költemények elhelyezése a szerkesztő-költő Petőfi 1846-os poétikai nézeteit tükrözi, ekkor a *Tündéralom*ban látta a költészete eddigi útjának összefoglaló állomását. Retrospektív vers, nyugtalan, a jövőt még nem látja körvonalazottan az epika hőse, az a felnőtt férfi, aki visszatekint élete kezdeti időszakára, gyermekségére, az ifjúra, akit a szerelem formált felnőtt egyéniséggé. Meg kell küzdenie a veszélyes égi vonzásokkal, amelyek örök életre kielégítlené tennék, és beérni a földi szerelemmel, illetve annak emlékével. A szóban forgó elbeszélő költemény a romantika beszédmódján szólal meg. Egy dolog köti össze a Petőfi népies korszakát összefoglaló *János vitézzel*, a tündéralom motívuma. Az *Összes költemények* kötet élén álló műben az első szerelem volt a *tündéralom*, amely egykor igaz volt, emléke, bár foszlóban van, mégis életmegtartó erejű, az epikai blokk végére kerülő *János vitéz*ben a tündéralom a Tündérországból egymásra lelő szerelmesek násza. 1846 végén, 1847 elején, az összes addigi mű kötetbe illesztésekor, Petőfi a romantikus beszédmódú reális történetet helyezi előre a reális beszédmódú tündérmesével szemben. Mindkettő fontosabb azonban a szerzőnek a három vadromantikus történetnél (*Salgó*, *Szerellem átka*, *Szilaj Pista*). A *Salgó*ban egy középkori történet, amely egy akkori várhoz (mai várromhoz) kapcsolódik⁷, Kisfaludy Sándor regéinek módjára, adja a szüzsét. Az egyik zsvány, Kompolti Dávid belemeséli magát a történet előzményébe, neki gyermekkorában, a Salgó körüli vadont járva, elszunnyadva, tündérként megjelent álmában Perenna, a történet hőse. Most pedig, mint a halál angyala, a végzetet hozza Kompolti Jóbra és apjukra, Kompolti Péterre. Igazságtévő angyal, hiszen amazok a férjét ölték meg, és őt magát meg akarják gyalázni. Az enyészet szele jött a Salgóról a községre.

⁵ Szövege csak 1908-ban vált megismerhetővé.

⁶ PETŐFI Sándor *Vegyes Művei: Útirajzok, naplójegyzetek, hírlapi cikkek és egyéb prózai írások*, kiad. V. NYILASSY Vilma, Kiss József, Bp., Akadémiai, 1956, 39.

⁷ Petőfi érdeklődése a várak és várromok iránt közismert. Ez a romantika korában elterjedt volt más európai országban is. Feltehetőleg még 1839-ben, kiskatonai korában készített egy jegyzéket a magyarországi várromokról. Lásd PETŐFI, i. m., 151.

A *Szerellem átka* átváltozástörténet, bizonyára Petőfi Ovidius-élményéből született, mint sok más műve. Égi és földi szférák keverednek össze a mitológiaszerű szűzsében. Ildikó Tündérországba küldi Barangót a Göncölszekérért, közben megcsalja. Barangó átka nyomán az isten a szeretőket kősziklává változtatja, és örök kint mér rájuk. A mitológia eszközeivel dolgozó epika után a harmadik mű is egy szerelmi háromszög története, de a *Szilaj Pistában* a költő reális eszközöket használ, Pista maga büntet, beborítja a csalfa párral a csónakot a Dunába. A körülmények és a szereplők is köznapiak, az indulat az, ami nem mindennapi. Az öt epikus mű kompozicionális egységet képez (*Tündérálom*, *Salgó*, *Szerellem átka*, *Szilaj Pista*, *János vitéz*), keretbe vannak foglalva a szerelem pusztító erejét, démoniságát bemutató történetek, a kezdet és a vég a szerelem lélekörző, életigenlő képességét hangsúlyozza. Petőfi 1846 végéig, sőt lényegében az 1848. nyár végi *Az apostolig* epikában nem foglalkozik közéleti pályákat befutni kívánó (alkotó, forradalmár) hősökkel.

A *Versek (1842–1844)* és a *Versek (1844–1845)* esetében Petőfi még nem tartotta fontosnak megjegyezni, hogy hol született a költemény, az *Összes költeményekben* már igen. Csak egyetérthetünk Kiss Józseffel, hogy a költemények keletkezés helye szerinti csoportját meg-megszakítja egy-egy tematikailag kiemelt költemény. Ez vagy szerelmes vers vagy népdal, az év (1842, 1843 stb.) elejére és olykor a végére is egy hazafias költemény kerül, mint a számára már akkor is legfontosabb téma. 1842-ben ez a *Hazámban*, 1843-ban a *Távolból*, 1844-ben a *Honfi dal*, 1845-ben a *Két testvér* kerül előre, amely ugyan nem hazafias költemény, 1846-ban azonban az évkezdő vers az *Isten csodája*, míg a záró vers az *Egy gondolat bánt engemet...* Egy-két saját maga által gyengének ítélt munkát kihagy. Ilyen a *Színészdal*, amelynek talán meg is kegyelmezhetett volna, utóbb népszerű pódiumdarab lett a színészek körében, továbbá a *Batthyányi és Károlyi grófnék*, amely alkalomra született, éppígy a *Védegyleti dal*, más ilyen politikai eseményre rendelt alkotást nem írt. Legalábbis olyat nem, amelynek a célja nem teljesen belülről jött program lett volna. Az *Összes költeményekben* a cikluscímeket megszünteti. A *Versek (1842–1844)*-ben még a *Katona barátomhoz* címet később K... *Vilmos barátomhoz*-ra változtatja. Az 1842-es versek sorrendjét nem alakítja át. Az 1843-as versek utolsó tizenkét darabja *Népdalok* címen ciklusba van fonva az első gyűjteményes kötetében, itt, az *Összesben* a sorrend ugyanaz, de nincs népdalcikluscím. Az 1844-es csoportban van egy háromdarabos néprománcsiklus (*Fürdik a holdvilág az ég tengerében....*, *A csaplárné a betyárt szerette....*, *Megy a juhász számaron....*), amelyeket az *Összes költeményekben* műfaj szerint nem fog össze. Itt jegyeznék meg egy apróságot, ami mégis jellemző a költő egyéni hajlamára. Azokban a költeményekben, ahol az első sor a cím, a szöveg után mindig négy pontot használ. Ezt a szokását az általa látott kiadásokban még követték, későbbi századokban már nem, de a második kritikai kiadás már ezt teszi nagyon helyesen. Úgy gondolom, maradjunk meg a szerzői akaratnál.

Az első gyűjteményes kötethez képest két, valószínűleg összecserélt vers sorrendjét korrigálja, előbbre kerül a *Szerelem- és pipadal*, ami még pesti, utána a *Füstbe ment terv*, ami már dunavecsei. Ezt követi egy csoport ugyancsak a szüleinél, Dunavecscén írott költemény. Majd tíz népdal jön egymás után, cikluscím nélkül: *Álmodom-e* (Duna-vecse), *Boldogtalan voltam...* (Debrecen), *Gyöngé vagyok* (Pest), *Mi foly ott a mezőn...* (Pest), *Mi nagyobb a Szentgellérthegynél...* (Pest), *Elvennélek én, csak adnának...* (Pest), *Pusztán születtem* (Kún-Szentmiklós), *Nem nézek én, minek néznék? az égre...* (Pest), *A faluban utcahosszat...* (Duna-vecse), *Nem ver meg engem az isten...* (Debrecen). Az egyes darabok, mint az *összesben* láthatjuk, más-más helyen születtek. Ez is mutatja, hogy a (mű)népdalok megalkotása nem kapcsolódott a vidéken való tartózkodáshoz.

A *Versek* első gyűjteményes kötetében az episztoláknál általában szükségesnek tartotta a címben megjegyezni, hogy *Levél. Kerényi Frigyeshez, Levél. István öcsémhez*, az összes versek kötetében bátran hagyatkozik a vers önmagáért beszélő címére, amelyben (hiszen valakihez van írva) a műfaj megmutatja önmagát, és ezért elhagyja ezt a szót.

1844 második felében a bordalok és a rossz közérzetet fikcionáló költemények változtatják egymást, ahogy már korábban is láttuk. A legtömörebb címük a bordalainak vannak, mondattani alakzatuk is érdekes: *Mi lett? Carmen lugubre, Furfangos borívó, Igyunk!* A Zsuzsika-versek itt sem képeznek ciklust; még csak egymás után sem következnek, a korábbi népdalcsoport – itt már pusztán sorrendet képező – csoportjában vannak elszórva: *Te szívemnek szép gyönyörűsége..., Ez a világ amilyen nagy...* A pesti versek darabjai, amelyek a főváros egy-egy utcai jelenetét kapják el, maguk között helyet adnak a komoly ars poetica jellegű munkáknak, mint *A régi jó Gvadányi, Az utánzókhöz*. Az előbbi az akkorra már avulttá váló írónak, Gvadányinak a beszédmódját utánozza, az sem zavarja, hogy közismerten konzervatív nézetei voltak, a magyar nyelv eltűnt, de régiességében mégis vonzó, nyelvi igényességet tükröző mondatfűzéseivel, eleven alakformáló képességével modell is számára. Ennek azonban megint éles ellentéte az ezt követő vers, hiszen koncepciója szerint arra kell haladni, amerre más még sohasem járt. A kettősség tehát: hagyomány (régí magyar nyelv) és új (népies egyszerűség, köznyelv) a kötetében a szó szoros értelmében megfér egymás mellett.

Az új fogalmának, mint mindenkor, folyamatosan változó természete van Petőfi költészetében. Először a népiességet kell érteni rajta. Az új 1844 végére, 1845-re a biedermeier, a városi stílus beköszöntét jelenti. Egyik nagyon fontos eleme az emlékkönyvversek gyakoribbá válása az életműben. Előzményei ennek is vannak, hiszen a *Kegyetlen a végzet...* kezdetű versét Szeberényi Lajos emlék-„dobozába” írta.⁸ Szeberényivel való barátsága selmeci eredetű, 1844-re megszakad. Különleges itt a költő szóhasználata, hiszen a „kegyetlen” kifejezés rejtett szójáték a kegyetlen közismert szóval, ez utóbbi ugyan mást jelent egy kissé, az előbbi viszont régiesebb, keresettebb, választékosabb.

A szentimentalizmus stílustörténeti korszaka jegyében született levélregényekben vagy más irodalmi művekben szereplő személyeknek „nincs neme”, azaz ugyanolyan mélységű, életre-halálra szóló érzelmi reakciókat produkálnak a barátságban is, mint a szerelemben, ez állt Petőfi diákkori, ifjúkori verseire is.⁹ Amíg nem nézzük meg jobban a címzett személyét, nem tudjuk, hogy férfi-e a megszólított. „Egyéni édeni napjai”-ról beszél a vers főszereplője, „Ámde az a földnek bármely részére ragadhat,/Érted ezen kebel ég, s léssen örökre hived.” Nemsokára, 1841. tél végére, kora tavaszára már maga is ironizál a korábbi körmönfont nyelven íródott emlék”könyv” és egyéb versein, immár szándékosan nehézkes a Török Gyula emlékkönyvébe írott két sorban: „Hogyha messze leszek tőled vettetődve,/E lap által légy rám emlékeztetődve”.¹⁰ A *Szeretlek, mint a hold...* kezdetű, Neumann Károlynak szerzett négysorosban a hasonlatok, ahogy fentebb mondtuk, akár nőhöz, akár férfihoz szólhattak, a harmadik sorban azonban leleplezi, hogy egy barátról van szó. A módhatározói mellékmondatok: „mint a hold a csendes éjet,/Miként a léget a szabad madár”¹¹ anyagukban, szó-

⁸ A XIX. században az emlékkönyv kötött-fűzött formája helyett kis dobozokba helyezték az egyformára vágott papírra írott bejegyzéseket. Lásd Kiss József, *Petőfi, az emlékkönyvek és a biedermeier*, Helikon 1991/1–2. 150.

⁹ Lásd Bíró Ferenc, *A regényíró Kármán József = B. F. A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi, 1995. 212–224.

¹⁰ PETŐFI Sándor *Összes Művei I., Költemények*, s.a.r., Kiss József, MARTINKÓ András, Bp., Akadémiai, 1973. 24.

¹¹ *Uo.*, 24.

készletükben átalakulóban vannak, a szentimentalizmusból a romantikába vezet a lexika. A *Magas trónján a sors ül...* kezdetű versben, amelyet Kolmár József emlékkönyvébe írt, aki diáktársa volt, újfent a végzet, a sors jelenik meg. Mit is kívánhat a barát? Az „életkönyv”-ben, amelyben mindegyikünk számára van sötét és rózsaszín oldal: „Hogy általolvasnod ne kelljen a sötétet!”¹²

1844 végén a Csapó lányok (Csapó Etelke, Vachott Sándorné, Csapó Mária) emlékkönyvébe ír. A Vachottnéhoz szóló vers a szentimentális-biedermeier „alkotástechnika” megszólaltatására ad okot a költőnek. Vachott Sándorra vonatkoznak tehát az alábbi sorok: „A fájdalomnak csalogánya ő/S mióta boldog, hangja ritkán jó.../Gyötörd, hogy halljuk édesbús dalát”¹³. Vachottnak sokat köszönhet Petőfi, ekkor még talán költészete is hatott rá, legalábbis egy egységes tónus meglétére utal a később elhallgató költőnél, amit itt Petőfi megfogalmazott.

A *Czipruslombok* maga is felveszi ezt a hangot egy időre, a gyászversek megírására.¹⁴ Tud ő másmilyen gyászverset is írni, emlékezzünk a *Carmen lugubre* groteszk hangvételére. Az *Összes költeményekben*, 1847-ben összeállít egy hallgatólagos (cikluscím nélküli) emlékkönyvblokkot. Egymás után teszi a borjádi S. Zs. *kisasszony emlékkönyvébe*¹⁵, az A. B. *emlékkönyvébe*¹⁶ (Vár-Gedő.), az M. E. *kisasszony emlékkönyvébe*¹⁷ (Pest.), az S. K. *emlékkönyvébe*¹⁸ (Borjád.) című verseket. Az első vers magán viseli a műfaj nehézségeit: nagyon okosat kell mondania Sass Zsófinak, mert az emlékkönyv tulajdonosa ezt várja el tőle. A csattanója a versnek, hogy a vele egykorú hölgynek öreg napjaiban fontos lehet egy hűséges barát. Válogatja a nőkhöz és a férfi barátokhoz írott költeményeket. Az emlékkönyvvers olyan, mint az episztola, a címzett önmagában meghatározza, hogy miről szólhat a költemény, amely mindig elrugaszkodik a címezettől. Adorján Boldizsár költőiségével, amely már a múltba vészett, szolgál ürügyül a kalmárvilág értékeinek felmutatására, és a valódi értékek helyükön tartására: „Ő [azaz a költő: R.R.] a tallérnak csengő, tiszta hangja”¹⁹.

Petőfi emlékkönyvverseinek érdekessége a „más menyasszonyához” címzett vers, itt az M. E. *kisasszonyhoz* írottban az esküvő fikcionálása kapcsán, az ügy jelentőségét megemelő, bibliai képet használ: Józsué megállítja a napot, hogy a pillanatot örökre fixálja. Szegény Sass Károly eltűnik a hozzá írott versben, hiszen a költő saját tartásának, őszinteségének megragadására használja a bejegyzést. Indító metaforája mesterien sűrű: „Vén épület már a világ”. Az *Összes költeményekben* az 1845-ös korpusz negyedik darabjától helyezi el a *Czipruslombok Etelke sírjáról* című verscsoportot. Egy ciklus lényege a narráció, elmesélni

¹² PETŐFI Sándor *Összes Művei I., uo.*, 44.

¹³ PETŐFI Sándor *Összes Művei III., s.a.r.*, KISS József, RATZKY Rita, SZABÓ G. Zoltán, Bp., Akadémiai, 1997, 108.

¹⁴ WÉBER Antal, *Petőfi gyász- és emlékdalai (Cipruslombok Etelke sírjáról)*, ItK 1994/4, 479–491.

¹⁵ Sass Zsófia (1823) Petőfi barátjának, Sass Istvánnak a húga.

¹⁶ Adorján Boldizsár (1820–1867) tagja volt az Ifjú Magyarország radikális írócsoportnak. Petőfi az *Úti jegyzetekben* is megemlékezik róla. PETŐFI *Összes Művei V.*, PETŐFI *Vegyes Művei, Útirajzok, naplójegyzetek, hírlapi cikkek és egyéb prózai írások*, Bp., Akadémiai, 1956., 30.

¹⁷ Malonyai Emma, egy vidéki családból származott leány kérte meg, hogy pesti tartózkodásukkor hozzák el hozzá Petőfit, hogy írathasson vele az emlékkönyvébe. PETŐFI Sándor *Összes Művei, Költemények*, 4. kötet, sajtó alá rendezte: KERÉNYI Ferenc. Bp., Akadémiai 369.

¹⁸ SASS Károly, Sass István testvére. A verset lásd PETŐFI Sándor *Összes Művei. Költemények*, Második kritikai kiadás, 4. kötet, sajtó alá rendezte: KERÉNYI Ferenc, Akadémiai Kiadó, Budapest, 7.

¹⁹ PETŐFI Sándor, A. B. *emlékkönyvébe* = PETŐFI Sándor *Összes Művei, III., Költemények*, s.a.r., KISS József, KERÉNYI Ferenc, MARTINKÓ András, RATZKY Rita, SZABÓ G. Zoltán, Bp., Akadémiai, 2003, 161.

azonban nemcsak valószerű történetet lehet, hanem belső, lelki folyamatokat is.²⁰ A lényeg a folyamatszerűség. A szerelem fejlődéstörténetét írja meg a ciklus első tizenkét darabjában, a többi költemény, tehát a ciklus kétharmada már a gyász folyamatának megjelenítése. A fájdalom egy magasból induló vonal, amely különböző nagyságú amplitúdókkal leng ki, és lassan, fokozatosan tart a nyugvópontra, ez a mozgás képezi a ciklus verseinek irányát a második és a harmadik harmadban. A *Versek* (1844–1845)-ben, minthogy az nem tartalmazta a fent nevezett ciklus anyagát (mert az külön kötetben jelent meg), nem okozott gondot a gyászciklus utáni újrarahangszerelése a kötetnek, az *Összes költeményekben* azonban igen. A *Vahot Sándorhoz* címzett költemény elhelyezésével, a költészet mindenáron való újra vállalására írott ódaszerű vers indítja el a ciklussal megszakított szerkezetet. A *Versek* (1844–1845)-ben ezután következő *Visegrád táján* című költeményt az *Összesből* kihagyja, rontana az említett ódával megütött személyes hangon. Majd pedig folytatja a kötet korábbi, a nagy ciklus előtti részében követett szerkesztői módszert: egy-egy néhány versből álló csoporttól eltekintve, a kontrapunktozás jegyében illesztgeti egymás után a darabokat.

Visszatér a humoros zsánerkép: *Orbán, Egy szép hölgy emléke, Liliom Peti*. Az 1845-ös felvidéki útján szerzett versek nem kerülnek egy csomóba, kivétel a *Versek* (1844–1845)-ben *Tavaszi I. és II.* alatt megjelent *Mi kék az ég!*, *Ki a szabadba!* eperjesi darabok. (Mű)népdalainak utolsó kiváló példányai ciklust képeznek: *Van a nagy alföldön csárda sok...* (ez technikájában inkább kép, mint dal), *Piroslik már a fákon a levél...*, *Paripámnak az ő színe fakó...* Igazán 1845 nyaratól izgalmas az *Összes költemények* szerkesztése, hiszen ekkor már nincs előzmény verseskötet, az újabb kötetbe rendezési elvek szabadon megvalósulhatnak. Ha megmaradunk a stílustörténeti fogalmaknál, a nyári nagy versek biedermeier és realizmus összefonódásából létrejött szintézisek: *A jó öreg kocsmáros* és (a talán tíz verssel odébb található) *A négy ökrös szekér*.

1845 őszéről ugyancsak beépíti a kötetbe a *Szerelem gyöngyei* ciklust, cikluscím és számozás nélkül, rejtetten. A *Szerelem gyöngyei* (*Bertának*) egyes darabjait változatlan sorrendben illeszti be a nagy kötetbe, úgy, ahogy azok az egyes versek voltak az önálló füzetben.

Az 1845-ös esztendő végére, körbetéve néhány reménytelenséget sugalló munkával, két baráti episztola kerül. *Jókay Mór*hoz szól az egyik, aki ekkor már mint pesti pályatárs, barátja volt, és a közeli években küzdőtársa is lett. A másik pedig a *Szemere Pál*hoz. Az episztola páros rímű soraiban őszinte nagyrabecsülését fejezi ki az öreg pályatárs iránt, aki környezetében mindig jó szemmel látta meg a korszakos jelentőségű költőket. Az episztola, amint a Jókaihoz²¹ szóló is, legalább annyira saját magáról vall: „Tán egy bevégezetlen épület/Lesz életem munkája.” Petőfi tovább fejleszti a felvilágosodás/klasszicizmus kezdetén újraélesztett episztola műfajt, amelyben a maga részéről a természetes, köznapi beszédhangot imitáló diskurzust honosítja meg. A prózai levelet utánzó szöveg ez, segítik az enjembement-ok, verssé a ritmusa és a sorvégi összecsengések teszik. A tónusa egységes, nyugodt.

Az 1846-os esztendő élére, mint már említettük, az *Isten csodája* című költemény kerül. A romantika közéleti költészetének nemzetkarakterológiai, nemzetostorozó típusából eredeztethető, de ennek a tárgykörnek egyénített változata. A hazáért való imádkozás helyett a tett filozófiája jegyében épített élet az ideálja. A vizsgált esztendő második fele és az 1846-os év első fele az az időszak, amikor „Percenként jobban-jobban el-/Sötétül láthatárom”. Ezek az esztendőök a romantika világképének kiteljesedését hozzák Petőfinél. Hamarost, és ez az

²⁰ A témához lásd HORVÁTH Kornélia kitűnő írását: *Gondolatok a versciklus és verseskötet elméleti, történeti és műfajpoétikai jelentőségéről*, Irodalomismeret, 2015/ 4. 5–15.

²¹ 1848 után a polgári gondolkodású emberek többnyire elhagyták nevükből az arisztokratikus y-t.

összes verseket' tartalmazó kötetben is nyomon követhető, az épség helyébe a versszövegben is a töredék lép, ami nem a költői nyelv csorbulását jelenti, hanem a témákhoz adekvát nyelvi formát: a szándékoltan nem befejezettnek szánt verset.²² Ennek a romantikus beszédnek a legismertebb szövege Petőfinél a *Felhők* ciklus, és hogy egy későbbi példát is említsünk, a *Félálomban*, amely azonban kívül esik már az összes versek kötetén. A ciklus címe találó, itt, az összes művekben csak a töredékes szerkezethalmaz mutatja, hogy a *Felhők* ciklus. De hát a fragmentaritás leglényegibb eleme a dekompozíció, amint azt egy, a romantika alakzatairól szóló tanulmányban Mesterházy Balázsánál olvashatjuk. A felhők – egyébként későbbi, e címet viselő költeményében írja – lelkének rokonai. Egyazon nemű egésznek (felhőtakaró, amely besötétíti a láthatárt) kis darabjai.

A ciklus szerkezetében a bevezető szakasz egy mintegy tíz versből álló, hangulatilag egyöntetű, egymást erősítő rész. Majd az *Amott a távol kék kódében....-tól*²³ öt-hat vers mint-ha oldaná ezt a már-már elviselhetetlenül depresszív tónust, legalábbis megenged egy kétépülésű, „bánatom és örömem”, „örömmet és fájdalmimat” kettősséget. A *Sok embert ismerék...-tól* mintha kilépne egy emberiség-szférába, ahol a világ erkölcsileg érzéketlen, a jó és a rossz ugyanoda jut. Nagyon modern, a nihilizmus döbbenete határozza meg a hangnemet két tucat versen keresztül. Feloldása a *Szép kedvesem... című költeménytől*²⁴ egy tucat vers, amely csak annyit mond, hogy a világ mulandó, a hangulat az egykedvűséggel írható le. Az utolsó hat költemény, a már részletesen felbontott *Fejemben éj van...-tól*²⁵ kezdetűtől visszakanyarodik a ciklust indító depresszív tónushoz. Helyet kapnak a gyűjteményes kötetben a Béranger-fordítások is. Majd, úgy is mint a mélyből felfelé vezető út, a közéleti tett vágyának megfogalmazását hozó versek, folytatásai az 1846-os év felütésének, az *Isten csodájának*. A *Csalogányok és pacsírták*²⁶ elutasítja a romköltsézetet, a betegség leírását, az üres diagnosztikát, „az örökké tartó jelen” helyett jövőképet kell az emberiség elé tenni – ez a sugallata. A képviselői beszédmód (a szószólói,²⁷ hogy egy korábbi szólamra vezessük vissza) nem nemzeti, hanem az egész világ gondjaiban érzi magát kompetensnek.

1846 őszétől megnyílik az „erdélyi hadszíntér a szerelemben és a közéletben” Petőfi számára: megszületnek a Júlia-versek első darabjai és a partiumi barátok által megerősített forradalmi készülődés első verses dokumentumai. A Júlia-versek egy ciklust képeznek, amelynek a kéziratos jegyzéke fennmaradt: Az *ősz utolsó virágai Júliának*. I. (Szerelemnek rózsákkal), II. (Szerelmes vagyok én, Vagy tán...), III. (Szerelmes vagyok én, Megmondjam-e), IV. (Nehéz, nehéz a szívem), V. (Száll a felhő magasán), VI. (Borus, ködös őszi idő), VII. (Az én képzeletem nem a por magzatja, VIII. (Ereszkedik le a felhő...). Ebből a kéziratos töredékből épül tovább a Júlia-verscsoport, a kezdő nyolc vers változatlan sorrendben bekerül az *Összes költemények* közé, és kiegészül még egy tucat költeménnyel. Megvalósítják a népdalok formai jegyeit átörökítő, személyes élmények kifejezésére szolgáló énverseket. Van-e értelme a szerep fogalmának e versek leírásakor? Kulcsár Szabó Zoltán igényes monográfiájában²⁸ azt

²² KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A fragmentum néhány kérdése a nyelviség horizontváltásában* = K. Sz. E., *Romantika. Világkép, művészet, irodalom.*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, HAJDÚ Péter, Bp., Osiris, 2001, 31–51.

²³ PETŐFI Sándor *Összes Művei*, IV, *Költemények*, uo., 113–114.

²⁴ Uo., 127.

²⁵ Uo., 134.

²⁶ Uo., 186–188.

²⁷ DÁVIDHÁZI Péter, *A Hymnus paraklétoszi szerephagyománya* = D. P., *Per passivum resistentiam: Válogatott hatalom és írás témájára*, Bp., Argumentum, 1998, 105.

²⁸ KULCSÁR SZABÓ Zoltán, *Meta-poétika: Önprezentáció és nyelvsemlélet a modern költészetben*, Bp., Kalligram, 2007, 83–84.

bizonyítja, éppen hogy van. A lírai én ily módon megvalósuló megkettőződése mint a 'szerep' alakzatának teljesítménye a legkülönbözőbb utakon bizonyult meghatározóvá a legelterjedtebb lírai művek értelmezésében, sőt értékelésében... Az 'Erlebte Rede' ugyanis nemigen fogható fel másként, mint a 'szerep' alakzatának egyfajta szintagmatikus kiterjedéseként, és aligha lehet kétséges, hogy ezt a fogalmat a narratológia azon látens előfeltevése tartja életben, amely a narrátori szólamot emberi vonásokkal ruházza fel. Ugyanakkor éppen ebből az antropomorfizmusból származik az a bizonytalanság, amely ez esetben az elbeszélői és a szereplői tudat elkülöníthetőségének kérdésességében mutatkozik meg. Ez az elkülöníthetlenség kikerülhetetlen mozzanata a »szerepvers« retorikai szisztémájának, sőt alighanem a líraolvasás említett alapvető stratégiájára is vonatkozik". A *Véres napokról álmodom...* hőse egy megkonstruált figura, aki már nem egyedül áll a világban, akit megsiratnak, ha az új világért életét adja. Ez az 1846 végére létrehozott új szerep.

A kötet befejezése gondosan megtervezett: a *Halhatlan a lélek...* történeti figurák metamorfózisa, amelyekkel közösséget vállal a vers hőse. A *Karácsonykor* egy magányos lélek vergődése a családi ünnepen, A *magyar nemzet* Kölcsey és Vörösmarty nemzetostorozó verseinek hagyományát folytatja, a legutolsó vers pedig, az *Egy gondolat bánt engemet....* forradalmi látomás, jelzi az utat a továbblépés számára.

A kötet több példányban is megvan a Petőfi Irodalmi Múzeum könyvtárában. Az általam használt példány utolsó lapján van egy ceruzával beleírott versecske. Nem valószínű, hogy a kötetnek a címnegyedben jegyzett, tintával beírt egykori tulajdonosáé, de azért érdekes, mint befogadói vélemény. Ne felejtjük el, hogy a művecske a kötetzáró, *Egy gondolat bánt engemet....* után következik.

Elérted ohajtásod, de nem egészen tán?
Harczba hűllöttál el de mégsem [...]
Segesvár vidékén leléd halálodat,
Felkonczolt bős dühében vad oláh csap[at],
Hol sírba szál[így!]ott véled: a dal s honfi szíved.

2016. október 20.

Évnapok: visszaemlékezni, elmélkedni, ábrándozni*Gyulay Lajos naptárai**

Az „egyetlen, egységes nemzeti idő” megalkotása során a résztvevők különböző eljárásokat alkalmaznak az idő nacionalizálása érdekében: Takáts József inspiráló összefoglalása szerint ezek végső soron egy olyan „történelmi múlt megkonstruálását jelentett[ék], amely[ek] régesrégől kezdve folytonosnak és homogénnek mutatj[ák] a nemzeti közösséget”.¹ Az egyik ilyen eljárás a 19. század utolsó harmadában „a nemzeti történelmi kronológiának mint a társadalom saját múltjának a kimunkálása”, a másik nagy vállalkozás pedig „a naptári év nacionalizálása” volt.²

Még ebből az erősen lerövidített összefoglalóból kiindulva is teljesen magától értetődőnek tűnik egy olyan naplófolyammal kapcsolatban az „idő nemzetiesítésének” problémáját vizsgálni, amelynek szerzője 1867-ben „antiepochális idők”-nek nevezi az 1848 előtti időszakot, amelynek szerzője – ismételten 1867-ben – *Martius 15* címet ad e folyam egyik kötetének, amelynek szerzője az ugyanebben az évben megvalósuló *Kiegyezést* meglehetősen távolságtartással figyeli, és az eseményekkel párhuzamosan olyan történelmi munkákat jegyzetel ki, amelyek az osztrák–magyar viszonyt – legyen szó a tizenöt éves háborúról, Bethlen Gábor uralkodásáról, az 1848–1849-i eseményekről – a távoli és közelebbi múlt történéseivel kapcsolatban következetesen függetlenségi szemszögből tárgyalják. A naplóíró pedig, természetesen Gyulay Lajosról van szó, ki- és megjegyzéseiben mindig erre az aspektusra helyezi a hangsúlyt.

E példák persze éppen magától értetődőségük miatt többszörösen is problematikusak. Már az időpontok kiválasztása is utal arra, amit Takáts úgy fogalmazott meg, hogy még ma is, mi magunk is résztvevői vagyunk az idő nacionalizálása projektjeinek: a felhozott példákban 1848, 1867 és a *Kiegyezés* minden kommentár nélkül magától értetődő jelentőségükre hagytam. Pedig Gyulay naplóiból más példákat is lehetne idézni, olyanokat, amelyek ma, 2016-ban talán kevésbé támaszkodnak az „időbeli folytonosság tudatá”-ra, azaz nem tűnnek annyira magától értetődőnek.

Például az 1856. július végén kezdett, *Tálaló* című naplójában Gyulay megemlékezik Hunyadi János nándorfehérvári diadaláról július 21-én: „Ezen a’ napon 1456-ban volt Hunyadi Jánosnak fényes győzelme a’ törökökön ezelőtt 400 évvel, és e napot a’ magyar akademia meg is innapolta illendőleg. Hunyadi János e győzelme után hamar meghalt, Zimonyban – utolsó csatája volt, tehát méltó arra, hogy annak 100-dos innapa feltarttassék, respective 400-dos innapa”.³ E példa akkor válik különösen izgalmassá, ha tudjuk, hogy tíz évvel később, tehát 1866-ban a Garibaldi születése évnapjának tiszteletére elnevezett *Vihar* című naplójában már nem említi a nándorfehérvári csatát, jöllehet júliusban „többrendbeli emlékezetes napok”-kal számol: július 4-e (Garibaldi születésnapja 1807-ben, ezen a napon nyitja meg naplóját), július 6-a (Attila és Leó pápa békéje 452-ben), július 7-e (János Zsigmond születése,

* A tanulmány a *Főúri íráskultúra a XIX. században* című konferencián elhangzott előadásom szerkesztett változata. Köszönöm a résztvevőknek, külön Egyed Emesének a vita során elhangzott kérdéseit, észrevételeit.

¹ TAKÁTS József, *A tér és az idő nemzetiesítése*, Regio, 15/3 (2003), 80.

² *Uo.*, 79.

³ GYULAY Lajos, *Tálaló* (1856. július 28. – 1856. december 17.), Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga”, Ms. 1450/77 (kézirat), 5.

valamint a *Recrudescent* kezdetű „manifestum” kiadása), július 21-e (Szapolyai János, ahogy Gyulay nevezi, „az utolsó magyar király” halála [a nándorfehérvári csatát viszont nem említi]) és július 29-e (csak megígéri, de végül nem számol be arról, miért nevezetes ez a nap).⁴

Át lehetne térni e második példa kapcsán a százados ünnepek sajátos kultuszára annak szellemében, hogy a „nemzeti év”-re tipikusan jellemző a jubileumi évfordulók tisztelete, mindazonáltal nem csak a nándorfehérvári diadal fel- vagy fel nem jegyzése miatt válik általában is problematikussá az idő nacionalizálásáról beszélni Gyulay naplói kapcsán, hanem azért is, mert valójában a tanulmány elején idézett példák nem önmagukban állnak. Az emlékezés általában véve is Gyulay naplóinak konstitutív eleme. Egyik 1867-es naplójában saját gyakorlatára reflektálva így ír: „Szeretem emlékezetes napokon megkezdeni és befejezni könyveimet”.⁵ A naplók szekvenciái tehát bár a naptári rendbe tagolódni látszanak, valójában elszakadnak a naptári évtől, elszakadnak az aktuális eseményektől, az emlékezés aktusát teszik sajátos ritmusuk alapjává, amely ekként a szövegek szerveződésének egyik központi eleme.

Legtöbbször maguk a naplócímek és első mondatok is egyértelművé teszik, hogy a kötetek rendje egyedi módon jeleníti meg a naplóíró életének ritmusát, amelyet azonban első-sorban nem a nemzeti naptár ritmusa határoz meg – ahogyan azt esetleg a korábbi példák sugallták –, hanem a családi naptáré: „Budapestén január havának 21-dik napján 1867-ben nyílnak meg sorai Isten kegyelméből e könyvemnek, melyet *Lotty!–Fanny!* névvel címeztem, mert ma van éppen két éve, hogy a *Gyulay Kalap* nevű nagypacali határon fekvő hegyen a sírbolt, melyben *Lottim* nyugvóhelye volt, megnyílt, hogy magába vegye *Fannymat* is!” – így kezdődik például a *Lotty!–Fanny!* című kötet.⁶ De az új folyam korábbi darabjaiból is lehet példát hozni: 1852-ben anyja halálának 26. évfordulóján szülei sírjánál, a felkelő nap első sugarainál róva ceruzás sorait kezdi meg *SzentAndrásfalva* című naplóját, ugyanebben az évben egyébként még anyja nevenapjához, illetve apja halálához igazítva, valamint Döbrentei halálának első évfordulóján is indít naplót.

Döbrentei megjelenése a szűkebb családi körben Gyulay életrajzának ismeretében nem meglepő, naplóiban nemcsak nevelőjeként emlékezik meg róla, kifejezetten jó barátjának tartja, és ami még érdekesebb, a nemzeti narratívába is elhelyezi: „Döbrentei mint irodalmar is nevezetes ember. – írja 1846-ban, tehát még Döbrentei életében, az egyik naplóbejegyzésben – Magyarország terjesztője és sikerrel előmozdítója, Erdély és Magyarhonban olyan egy sem volt, mint ő. Kazinci és Döbrentei epochalis emberei a magyar irodalomnak. Azért voltak annyi ellenségeik. Bajos volna elszámolni minden érdemeit, mellyeket egyébaránt minden jó gondolkozású magyar méltányolni tud”.⁷ Azért Gyulay megpróbálja: Erdélyi Múzeum, Régi Magyar Nyelvmemlékek, Akadémia, PestBuda utcaneveinek magyarítása, szófara-gás... A bejegyzést végül az „Isten tartsa meg sok évekig még hazánk dicsőségére.” mondattal fejezi be – érdekes, hogy mégis múlt időben beszélt Kazinczy és Döbrentei ellenségeiről.

⁴ GYULAY Lajos, *Vihar* (1866. július 4. – 1866. augusztus 3.), Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára, jelenleg a Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatóságánál (Direcția Județeană Cluj ale Arhivelor Naționale), Fond Gyulay–Kuun, 380, 3, 17, 23.

⁵ GYULAY Lajos, *Egy századja!* (1867. szeptember 2.–1867. november 4.), s. a. r., bev. BARANYAI Zsolt, Szeged, 2010, 545. (A kiadott naplók esetén is az eredeti lapszámozást követem.)

⁶ GYULAY Lajos, *Lotty! – Fanny!* (1867. január 21.–1867. március 3.), s. a. r. LABÁDI Gergely, bev. HÁSZ-FEHÉR Katalin, LABÁDI Gergely, Szeged, 2008, 2.

⁷ GYULAY Lajos, *Pandora* (1846. július 21.–1846. október 8.), Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga”, Ms. 1450/38 (kézirat), 2–3.

A családi és nemzeti narratíva összekapcsolásának azonban van létező hagyománya a 19. században, ennek egyik alapszövege Kölcsey Ferenc *Mohácsa*. A következőkben ebből fogok kiindulni, hogy két olyan szöveget vizsgáljak, amelyek a családi emlékezet nyilvános eseményei kapcsán maradtak ránk. A Gyulay által kezdeményezett, de birtokai lelkészei által megvalósított, Gyulay István halálának, valamint szülei születésének százados jubileumi ünnepségeiről van szó, illetve az ezeken elhangzott, majd kiadott beszédekről. E nyilvános, majd egy évtized különbséggel megtartott ünnepségek sajátosságai jobban megvilágítják a naplók különlegességét.

A mindannyiunk számára jól ismert sorokban a *Mohács* beszélője úgy látja, hogy sem a kulturális, sem a politikai, sem a társadalmi intézmények (beleértve a vallást is) nem képesek kifejezni a „néptömeget” nemzetté tevő „szellem”-et. A nemzetet éppen ezért emlékeztetőköségként definiálja, tehát olyan közösségként, amely csak múltjára való emlékezésben, a múltjához való viszonyulásban létezik. Állítását az esszé érvelésében két analógiás példa támasztja alá: a nemzet a család emlékező és emlékeztetőköségének analógiájára képzelendő el, illetve a nemzet élete az egyén életének segítségével érthető meg.

E kettő közül az emlékeztetőköségi paradigma felől a család életéből származó analógia tűnik jelentősebbnek, hiszen már a legelső felbukkanáskor azonosítja a kettőt: „és mi a' haza egyéb, öszvetartozó nagy háznép' egészénél?”⁸ Az esszé további részeiben az emlékezet és az emlékezés működésének-működtetésének megjelenítésekor túlnyomórészt továbbra a család-metaforikát használja a beszélő: „A' haza mult kora olyan, mint a' szeretett atya' élete, minek történeteiről ősz korában körülte tolongó gyermekeinek beszéll. [...] Ő elhúny; de harczai, veszélyei, fájdalomja és dicsősége, gyermekeire maradnak osztályrészül. Ezek' emlékezete köti őszve az előket az elnyűgodottal továbbra is; és e' kötelék az egymásra következő nemzetségeket szellemi kapcsolatban tartja össze.”⁹

Az esszé zárlatában teljesedik ki az analógia, amikor is a beszélő immár összekapcsolja a családi és a nemzeti múlttra történő emlékezést „őseitek' 's egész hazátok öröm és bánapjai”-ról¹⁰ beszélve, mert ezek azok, amelyek a „néptömeget” „együvé kötő” szellemet hordozzák. Kölcsey esszéjében a családmetaforika használata a nemzet elgondolása során nemcsak az emlékeztetőköségi párhuzam miatt lehetséges, hanem amiatt is, hogy a beszélő szerint az egyént önmagában, azaz emlékek nélkül, elgondolhatatlannak tartja – s a legelső közösség pedig a család, amelyben a gyermek felnő.

A Gyulay-család két vizsgálandó emlékünnepe (Gyulay István halálának és a Gyulay szülők születésének százados évfordulóján) elhangzott beszédek néhány ponton kiteljesítik a Kölcsey-esszét, más helyeken viszont eltérő koncepciót vázolnak fel. A legfontosabb egyezés természetesen az emlékezet középpontba állítása, azaz a nemzetnek (és a családnak) mint emlékező közösségnek a bemutatása: Dáné István 1858-s szövege a „miféle hagyomány marad tőlök [ti. a „tömegnek” irányt adó „jelesektől”] az utókorra” kérdésén elmélkedve az emlékezetre helyezi a hangsúlyt. Az emlékezeti helyek (földhalmok, helynevek, várromok, országos és családi levéltárak) élettelenük miatt elégtelenek megőrizni az emlékezetet, ellenben az emlékező közösségek – a nemzet, az egyházak, az iskolák [!] és a családok (bár

⁸ KÖLCSEY Ferenc, *Mohács* = K. F., *Minden munkái*, I., szerk. EÖTVÖS József, SZALAY László, SZEMERE Pál, Pest, Heckenast, 1840, 144.

⁹ *Uo.*, 146.

¹⁰ *Uo.*, 149.

ez utóbbiak a legsérülékenyebbek) – az emlékezet élő hordozói, azaz létükben bizonyítékai a hagyomány fennmaradásának.¹¹

Egyeznek a családról és a családi emlékezés működéséről adott leírások is. „A haza múlt kora olyan, mint a szeretett atya élete...” kezdetű részletben feltűnő, hogy Kölcseynél a családi emlékezet kizárólag az „atya” emlékeit tartalmazza, és bár „körüle tolongó gyermekei” kifejezés megengedné, hogy a leányokat is oda számítsuk, az imént már nem idézett folytatásban a beszélő egyértelművé teszi, hogy kizárólag a férfi leszármazottokról van szó: „Firol fira száll a’ hagyomány”.¹²

Amennyiben a leszármazás rendjét, azaz a családnév hagyományozását nézzük, érthető ez a leírás a családról: nyilván ez magyarázza azt is, hogy az 1858-as ünnepségen csak Gyulay Lajost említi a szöveg, mint aki „felújítja” Gyulay István emlékezetét – Gyulay Lajos nem közvetlen leszármazottja Istvánnak –, jóllehet vannak lánytestvérei. Egyébként Gyulay Lajos naplóiban is lehet olyan részleteket találni, ahol az író e koncepció jegyében gondolja el a családot, például 1865-ben így ír: „nem egészen magyarul hangzó *név* a Radák név, mely *család* kiháló félben van: csakis egy fiatal tagból áll, Radák Ádám báróbol, ki Lázár Olga Grófnőt vette nőül, de már nem is él vele”.¹³

Sokkal érdekesebb a helyzet, vagy legalábbis nyilvánvalóbb a szemléleti vakfolt – ha vakfolt – az 1867-es emlékünnepe kapcsán, hiszen Gyulay Ferenc és Kácsándy Zsuzsanna nem csak az ő szülei voltak, ennek ellenére a még életben lévő egyetlen testvére, Gyulay Konstanca csak egy fél mondatban, mint „derék orientalistánk, Kuun Géza ifju grófnak édes anyja” szerepel a szövegben,¹⁴ Lajost viszont három oldalon keresztül méltatja a szerző.

A másik, a Kölcsey-szöveggel összhangban lévő pont az emlékbeszédekben a költők szerepe, illetve szerepeltetése. A *Mohács* beszélője a nemzeti emlékezet hagyományozói kapcsán egyértelműen túllép a családmetaforikán, hiszen a költőt és a szónokot nevezi meg, mint akik figyelemztetnek arra, „mit kell e’ világban érzeni és tenni”.¹⁵ A Gyulay-emlékszóvegek ezt hallgatólagosan elfogadják. Dáné István 1858-as beszédében hangsúlyos helyeken, az emlékbeszéd indításakor és lezárásakor, valamint a jelenben valóban élő hagyomány hordozóiról (a nemzetről mint emlékezetközösségről) szólva idézi Vörösmartyt, pontosabban a „költő szavait” (a *Szózat* és a *Gondolatok a könyvtárban* részleteit). Baló Benjámin 1867-ben kétszer is *A magyarokhoz* két sorát hozza Berzsenyitől, igazolandó az édesanyáknak a nemzet életében betöltött jelentős szerepét, amikor pedig megfordítja a családmetaforát, és a nemzetet mint mindannyiunk „édesanyját” emlegeti, akkor szintén költőkre hivatkozik: kétszer Vörösmarty *Szózatát* (a „költő szép szavait”), valamint Bajzát idézi.

Dáné ugyan Kölcseyvel összhangban jelenti ki beszéde elején, hogy az egyént nem lehet külön elgondolni, elsődleges közössége a család, „a családi viszonyok pedig a nemzet diszló vagy fonyadó koszoruját alakítják össze”. Amikor azonban – egyébként rögtön a következő mondatban – egy metaforával próbálja megvilágítani állítását, akkor valójában ellentmond ennek az állításnak – azaz ellép a Kölcsey-esszé koncepciójától. Az „emberiség nagy kertében mind meg annyi élőfák a külön nemzetek [...] és ezen élőfákon az egyes családok az ágak, az egyes emberek a levelek”.¹⁶

¹¹ DÁNÉ István, *Miként lesz az igaznak emlékezete áldott?*, Arad, Réthy, 1859, 10–14.

¹² KÖLCSEY, i. m., 146.

¹³ GYULAY Lajos, *Labik (1865. augusztus 15.–1865. augusztus 31.)*, s. a. r., bev. FARKAS Daniella, Szeged, 2011, 232–233.

¹⁴ BALÓ Benjámin, *Előszó = Kegyeletkoszoru melyet m.-németi gróf Gyulay Lajos feledhetetlen szülei emlékére azok születésének századfordulatán a fiui hála virágaiból szentel*, szerk. BALÓ Benjámin, Arad, Réthy, 1868, XI.

¹⁵ KÖLCSEY, i. m., 139, 149–150.

¹⁶ DÁNÉ, i. m., 6.

Mind Dáné, mind Baló szövege e metaforának megfelelően a nemzet elsődlegességéből indul ki, azaz a családokat egyértelműen a nemzet alá rendeli, a család életének a nemzet ad értelmet. Baló szerint például Gyulay Ferenc a „legfontosabb hazafiui kötelességet” teljesítette, ti. családot alapított.¹⁷ De utalhatok arra is, hogy Baló a család fogalmát átalakítja, hiszen beszéde bár sokáig a szülők tiszteletének isteni parancsáról beszél, ám kiterjeszti, amikor arról ír, hogy valódi, „drága szent” atyánk és anyánk, azaz családuk valójában a haza. (Zárójeles kitérő: mindkét szöveg a református egyházat is ilyen közösségként látja, sőt, Baló kifejezetten azt állítja, hogy az egyházon keresztül magát a hazát is támogatjuk.) Dáné pedig másutt is a nemzet elsődlegessége mellett érvel, elég csak arra a korábban idézett szövegrészre visszautalni, ahol a hagyomány élő hordozójaként először a nemzetet, aztán a vallást, az iskolákat, és csak legvégül említi a családokat. Legvégül, mert éppen ezek kihathatnak, és ki is hálnak.

Mindazonáltal önmagában is zavarbaejtő a fent idézett fametafora, mert nem egészen egyértelmű, a fa alatt konkrétan mit kellene értenünk, pontosabban, ha az ág és a levél meg is van magyarázva, akkor a törzs és a gyökér minek feleltethető meg. Egyértelműsíti valamelyest a helyzetet, hogy Dáné a világpolgárokból, az ő értelmezésében a családi és nemzeti emlékezet nélkül elképzelt egyénekből álló emberiséget „egy végtelen fővenytenger”-ként írja le, amelyet csak az egymásra nehezkedés tart össze, nincs „semmi benső öszveköti erő”: a metafora téjé az élő-élettelen ellentétének kidomborítása.¹⁸

A zavar azonban a család és nemzet viszonyában a koncepcióváltás körül rövidesen nőni kezd, mert Dáné a korszellemet, vagy ahogyan ő fogalmaz, az isteni terv aktuális fokozatát megértő jeles egyéniségeket a közösség létezése szempontjából elmaradhatatlannak látja: „A nemzet ilyen nagy, nagyobb, és legnagyobb emberei nélkül hasonló lenne egy rakás fővenyhez, egyik szem a másikat tolja, de nem fel-, hanem lefelé”.¹⁹ Tehát az egyéniségek a homokból fát csinálnak. Amit ugyan még lehetne magyarázni, hogy e kiemelkedő egyéniségek emlékezete a mag, amelyből a fa..., de nem folytatom, mert a beszéd legvégén teljesen eltérő értelemben jelenik meg a homokmetafora: „Ha hát a’ nemzetnek és vallásnak minden fia ereje szerént, de hangya szorgalommal öszvehordja az ötöt illető fővenyszemeket, hogy azokból fölépüljen és örök időkre biztosítva legyen a’ szellemi és anyagi jóllét: akkor teljesíti mindenik az ötöt illető kötelességeket, s [...] nyugodtan mondhatja el a költővel, köszönjük élet! áldomásodat, ez jó munka, szép fáradás volt”.²⁰

A fővenymetafora önmaga ellentétébe fordulása véleményem szerint nem pusztán egy retorikai-stilisztikai hiba, hanem egy alapvetőbb probléma tünete, ti. az emlékezetközösségről, a közösség létezéséről való beszéd kapcsán mindig felmerülő kételyé. A Kölcsey-esszé ezt egy önironikus keret beiktatásával próbálja meg feloldani: „Megvallom ugyan, ablakon keresztül nézés által emberi szívet vizsgálni nehéz”, azaz semmi bizonyos nem mondható sem az egyénről („hogyan belsőjében [...] mi forr és kél?”), sem a népről („ha e nép mint nép valamit gondol vagy érez-e? [...] állítólag felelni ki merne?”). Csak egyetlen lehetséges megoldás van, a szoba mélyére visszahúzódní.²¹

¹⁷ BALÓ, i. m., V.

¹⁸ DÁNÉ, i. m., 6.

¹⁹ Uo., 7.

²⁰ Uo., 16.

²¹ KÖLCSEY, i. m., 139.

Itt nyílik mód visszatérni Gyulay Lajos naplóira, amelyekben már az 1830-as években dominánssá válik bizonyos családi eseményekről történő rendszeres megemlékezés, tehát nem csak az 1867-es naplókhoz köthető életkori sajátosság a magyarázata a családi események középpontba állításának. Az idő nacionalizálásának gyakorlata Gyulay naplóiban tehát – hogy megelőlegezzem egy majdan megírandó részletesebb elemzést – összekapcsolódik a családi emlékezet működésével, működtetésével.

„[B]izonyos napok nagy befolyást gyakorolnak rajtunk, az *Évnapok* különösen. Olyankor szeretünk visszaemlékezni, elmélkedni, ábrándozni, még böjtölni is, tartózkodni a mulatságtól.” – írja Gyulay 1867-ben.²² Ezek azok „normanapok”, amelyek számára kiemelt jelentőséggel, különös súllyal bírnak: az *élményeiről* van szó. Ezek az események mindig a személyes élettörténet meghatározó pillanatai: szüleihez és testvéreihez kötődnek. Ezekhez kapcsolódnak a Gyulay által vezetett, ún. krónikás könyvből történő kijegyzések is, amelyek magukba foglalják a személyes életút és mind a szűkebb, mind a tágabb család eseményeit, valamint a nemzeti és az egyetemes történelem, kultúra fontosnak ítélt momentumait.

Gyulay azonban nemcsak az évfordulókra emlékezik, nemcsak a naptári év napjait táblázza be, hanem egy szinttel lejjebb lépve a hét napjai is meghatározó eseményekre utalnak: „felkiáltó jegyet szoktam ragasztani, majd minden napnak feljegyzése után [...]. Ezt azért teszem, mert csütörtöket és vasárnapot kivéve minden nap, egy-egy halálra emlékeztet mely szívemet sebzí: *hétfő* napon vesztettem el az én feledhetlen lelki barátomat Bethlen Adámot, az én Adamas Adamantinusomat; *Keddi* napon tisztelt emlékezetű szeretett Atyámat Gr. Gyulai Ferencet és *Szerdai* napon az én szeretett és tiszta lelkű nővéremet, Lottymat Frimont Gyulay Károlina grófnőt; *Péntek* napon hasonlithatatlan kedves mindenek felett szeretett jó Anyámat Kohányi Kácsándy Susánna Gyulay Ferencné Grófnét; *Sombat* napon az én szeretett nővéremet Fannyt Wass Gyulay Franciska Grófnőt.”²³ Végző soron tehát a tét a saját kezű krónika kijegyzetelésekor, valamint a hét öt napjának felkiáltójelezésekor a naptári idő minden vonatkozásának személyessé tétele, vagy Kölcsey esszéjének szellemében: az egyéni identitás fenntartása.

²² GYULAY Lajos, *Lotty!..., i. m.*, 456.

²³ Uo., 22–23.

A napló időszerkezete

„Valaki tollat ragad, és feljegyzi, mi történt (vele) aznap: ez a napló. A naplóíró Én és egy dátum között szavak teremtetten kapcsolat – ennyi elegendő”¹

Az elmúlt néhány évben kutatásaim tárgyát gr. Gyulay Lajos naplói képezték. Megfigyelési szempontként javasoltam a szerző naplóírói habitusát, a naplóból kiolvasható emlékezési, megemlékezési gyakorlatot, illetve a szűkebb-tágabb család reprezentációját. Az utóbbi időben azonban bizonyos szakmai lelkiismeretfurdalással küzdöttem, mivel úgy érzem, a téma egyik centrális fogalmát – bizonytalanságból vagy elővigyázatosságból – egyszerűen anélkül használtam, hogy annak igen tág jelentésmezőjében kijelöltem volna *legalább* azt a zónát, amelyre kutatásaimat építem – ha már a teljes jelentésmezőt körülhatárolni vagy átvizsgálni nem is lehetséges. Ez a fogalom maga a *napló*. A továbbiakban arra teszek kísérletet, hogy a napló egyik jellegzetes aspektusát, az időszerkezetet vizsgáljam, s arra vonatkozóan vonjak le néhány következtetést, hogy mennyiben releváns az időszerkezet a szövegtípus definiálásában.

Talán nem haszontalan kicsit távolabbról, az élettörténetek általánosabb kategóriája felől közelíteni a problémához. Induljunk ki néhány rudimentális megállapításból. 1. Amennyiben a mindennapi életvalóság eseményeit egy, legalább a megélő személye által összetartott ívnek (felfelé vagy lefelé tartó jellege itt teljesen jelentéktelen) tekintjük, amely a legáltalánosabb szinten minden esetben a születéstől a haláláig vezet, életpályája mindenkinek van. 2. Az egyéni életpályákat jogosan tekinthetjük akár a kisebb-nagyobb közösség pályáját konstituáló elemnek, akár a közösségi pálya egyéni vetületének. 3. Az individuum szempontjából az életpályája a közösségi kultúra, a közösségi kódok, a közösség struktúráinak, történéseinek egyéni dekantálása és applikációja: „Az individuum tudását, a világgal kapcsolatos interpretációit, a társadalommal szakadatlanul folyó interakcióit, a kultúrát alkotó jelentések összességét e társadalmilag meghatározott perceptuális módok biztosítják. Ebből a szempontból az életpályája a valóság egyéni »birtokbavételének« folyamata (...)»² Az életpályája önmagában véve egyedi, egyszeri események sorozatának lenne tekinthető, azonban az interpretáció élettörténetté alakítja:³ aligha akad olyan személy, aki életét különálló események sorozatának tekintené, s nem látna valamiféle haladást saját történetében. Számunkra azonban jelentősebb az a történetté alakított és történetként továbbadott elbeszélés, amelyben a *homo narrans* narratív kompetenciái által már létrehozott egy javaslatot a történet szálának értelmezésére.⁴

¹ HORVÁTH Andor, *A naplóíró Én*, Korunk, 2008 (19)/3, 49–59.

² NIEDERMÜLLER Péter, *Élettörténet és életrajzi elbeszélés*, Ethnographia, 1988/3–4., 379.

³ Itt röviden megjegyzem, hogy Tengelyi László az itt életpályája és élettörténet terminusokkal jelölt két aspektust egyaránt élettörténetnek nevezi: „gondoljuk csak meg, micsoda kétértelműség lappang az élettörténet fogalmának mélyén: érthetjük rajta a *megélt*, eleven életvalóságot, de érthetjük rajta életünk *elmondott* – avagy *elmondható* – történetét is”. Ld. TENGELYI László, *Élettörténet és sorseseemény*, Bp., Atlantisz, 1998, 15. Jelen gondolatmenet szempontjából azonban Niedermüller Péter differenciálása működőképesebbnek és adekvátabbnak tűnt.

⁴ A *homo narrans* a mesélő ember. A fogalom Kurt Rankétól származik, és egy speciális viselkedést és kompetenciakészletet jelöl: a *homo narrans* történeteket hoz létre, fogalmaz meg, valamint ismeri a narratív viselkedés szabályait, amelyek képessé teszik a történetek továbbadására. Lásd bővebben: KESZEG Vilmos, A

Az élettörténet elbeszélése sokszintű interakció a közösséggel. Elsősorban természetesen azért, mert ilyen formában az egyén – többé-kevésbé szándékosan – hozzáférhetővé teszi történetét egy szélesebb kör számára (nyilván létezhetnek olyan elbeszélte élettörténetek, amelyekről senki nem tud, információ híján azonban ezekről nem tudunk nyilatkozni). Emellett azért is, mert a közlés csupán a társadalom által előre meghatározott módokon és kódokon keresztül valósítható meg: „Ahhoz azonban, hogy az élettörténet egyáltalán verbalizálható legyen, szükséges egy, a szubjektum által birtokolt és tudatosan használt koncepció »mit jelent elmondani egy élettörténetet«, illetve ezt megelőzően »mit jelent az emlékezetben rendelkezni, tárolni az életpálya teljes képét«.”⁵

Az élettörténet tehát nemcsak az interpretációs módot jelenti, amely narratívummal szerkeszti az életpálya eseményeit, hanem egy közlési módot is, amely a történet kommunikálására vonatkozik. A közlési mód lehet szóbeli vagy valamilyen formában tárgyiasult.⁶ Az szóbeli formával itt nem áll módomban részletesebben foglalkozni, a tárgyiasult formákkal sem maradéktalanul: a továbbiakban az írott élettörténetek, de ezen belül elsősorban a napló irányába indulok.

Talán nem túlzás azt állítani különösebb bizonyítás nélkül, hogy többen írnak életük folyamán naplót, mint memoárt vagy önéletrajzt. Különböző értelmező szótárak a naplónak több jelentését sorolják fel,⁷ a definíciók közös nevezője az „időrendi feljegyzés”.⁸ Vizuális elemként a keletkezés tekinthető jellegzetes vonásának. Kazinczy Ferenc a *Fogságom naplója* megírásakor részben éppen a bejegyzéses szerkesztés, a bejegyzések keletkezése által imitálja a naplóforma kereteit.⁹ Mary MacLean¹⁰ ugyancsak a datálásra játszik rá, amikor 1917-ben naplóformájú memoárját kiadja, azonban a fikcionalizáltságot megerősíti azzal, hogy konkrét dátumok helyett a bejegyzések fölél vagy *To-day* (ma), vagy pedig *To-morrow* (holnap) időjelzés kerül.

A keletkezés által a szerző referenciapontot állít mondandója számára a történelmi időben, és láthatóvá teszi a történet lineárisan haladó dimenzióját. Ezzel szemben az emlékirat szerzője retrospektív pozícióból,¹¹ a felidézés sorrendje és az előhívás pontossága által befo-lyásoltan írja meg történetét (ld. Kazinczy Ferenc a *Fogságom naplóját* részben régi jegyzetei,

történetmondás antropológiája, Kolozsvár, KJNT–BBTE, Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, 2011, 34.

⁵ NIEDERMÜLLER, i. m., 381.

⁶ Tárgyasult formának tekinthetjük a médiumok változatos sorát: festői önarcképeket, szobrokat, életrajzi filmeket és természetesen az írott formában átadott élettörténeteket is.

⁷ Pl. a Wikiszótár: „Eseményekről, élményekről és esetleg a hozzájuk fűződő gondolatokról, érzésekről időrendben, többnyire naponként vezetett rendszeres, általában nem a nyilvánosságnak szánt, személyes följegyzések (sorozata).” Ld. http://wikiszotar.hu/wiki/magyar_ertelmezo_szotar/Napl%C3%B3, (letöltés: 2016. 09. 25.)

⁸ Angol nyelven pl. két kifejezés használatos a naplóra: *diary*, ill. *journal*. Margo Culley utal arra, hogy a két terminus jelentése eltérő lehet bizonyos értelmezésben, azonban nem fejt ki a különbséget, és felcserélhetően használja ezeket. Ld. MARGO CULLEY, *A Day at a Time: The Diary Literature of American Women from 1764 to the Present*, New York, The Feminist Press at the City University of New York, 1985, xiii.

⁹ KAZINCZY Ferenc, *Fogságom naplója*, az utószót írta FENYŐ István, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta SZILÁGYI Márton, Bp., Osiris, 2000 (Milleniumi Könyvtár 45.).

¹⁰ Mary MacLane 1881. május 1-én született Winnipegben, Kanadában. Több könyvet is publikált, első, 1902-ben megjelent kötetének az *I Await the Devil's Coming* (Várom az ördög eljövetelét, B. R.) címet adta, amelyet a kiadó *The Story of Mary MacLane*-re (Mary MacLane története, B. R.) változtatott. Naplóját 1917-ben állította össze. 1929-ben tisztázatlan körülmények között hunyt el.

¹¹ Vagy legalábbis retrospektív pozícióból, mint a napló. Lényegesen ritkább a történéssel egyidejű naplóbejegyzés, talán akkor működik leginkább, amikor a szerző az írásról ír, ilyenkor egybeesik a megírás és a történése ideje: „megint egy disznó [porcus, tintafolt. B. R.] – ez már sok – plusquam disznóság – fel sem száradhat azalatt míg e lapot befejezem pedig biz én ökemére [sic] nem fogok várakozni lássa mit mivel – én fordítok.” – írja Gyulay Lajos naplójában, miközben pacát ejt lapján, és fordít. (képoldal: <http://gyulaynaplok.hu/>

levelei stb. alapján, részben emlékezetből rekonstruálja, s a felejtés nemegyszer közbeszól). A keltezés azonban nem teszi naplóvá a naplót sem jelenlétével, sem hiányával.

De vajon a napló időstruktúrája egyértelműen lineáris-e, és kronologikusan haladnak az események benne? Először is érdemes leszögezni, hogy a napló időszerkezete a legtöbb esetben nem lezárt. A megírás ideje a folyamatos jelen, s a nézőpont mindig a jelenben van, még akkor is, ha a szerző múltbeli eseményt idéz fel. Maga a megírás párhuzamosan halad a naplóíró életével, s mivel az élet eseményeinek a lenyomatát képezi, nem számíthatunk teljességre: a saját halálát senki nem tudja megírni.

Philippe Lejeune külön tanulmányt szentel annak, hogy hogyan végződhetnek a naplók.¹² A specializált, egy-egy esemény vagy életszakasz kapcsán készült naplók esetében a helyzet egyértelműbb. Wesselényi Miklós útinaplója Széchenyi Istvánnal tett utazásához kapcsolódik, s ilyen formában néhány nappal az indulás előtt 1821. szeptember 23-án kezdődik, s 14 hónap múlva, 1822. november 21-én, hazaérkezésekor zárul.¹³

A szándékos vagy akaratlan abbahagyás a legkézenfekvőbb módja a napló befejezésének. Cynthia Carlton, halálát sejtve 1899-ben azt írja, nem érzi jól magát, rendezni akarja naplóját.¹⁴ Széchenyi István szinte egy hónapig jegyez halálra vonatkozó bejegyzéseket naplójába: „Közeledik a végem (!!)” (1860. március 17.); „Óriási léptekkel közeledik a végem. A végtelenségig fognak gyötörni. Ki kell vonnon magam ebből!” (1860. március 22.); „Elháríthatatlanul – elvesztem! – Végem (?) bármelyik pillanatban bekövetkezhetik.” (1860. március 25.); „Elborzadok! Nem tudom hurcolni az életemet. Meg kell semmisítenem magam” (1860. március 26.); „Megsemmisülés után sóhajtozom!” (1860. március 27.) „Csupa kétségbeesés vagyok. Kiss este sakk. Az éjjel véget akartam vetni az életemnek.” (1860. március 29.); „Kétségbeesve. Nem tudok élni és meghalni sem” (1860. március 30.); „El vagyok veszve!” (1860. március 31.); „Nem tudom megmenteni magam!” (1860. április 1.)¹⁵ A napló írója azonban saját haláláról nem tud nyilatkozni.

Samuel Pepys¹⁶ naplóját 1669. május 1-én zárja azzal a megjegyzéssel, hogy megromlott látása nem kedvez az írásnak.¹⁷ A naplóíró megjegyzi, hogy írása abbahagyása szinte egyenértékű a halállal, azaz egyfajta szimbolikus meghalási gesztusként értelmezhető, mivel a megromlott látással együtt járó kellemetlenségek egységes foglalatja. (Pepys annyiban tévedett a meghalással kapcsolatban, hogy a naplója lezárása után még 34 évet élt, ez a rész azonban a naplóból kimarad.)

---

getfile.php?id=2501209045168&bDownload=0, letöltve: 2016. 09. 25.) Ellenkező esetben a napló perspektívája is visszatekintő.

¹² Philippe LEJEUNE, *Hogyan végződnek a naplók?* = *Uő, Önéletírás, élettörténet, napló*, Bp., L'Harmattan, 2003, 210–222.

¹³ WESSELÉNYI Miklós *Útinaplója (1821–1822)*, Cluj–Kolozsvár, Concordia, 1925.

¹⁴ „I am not very well. Tried to straighten diary.” Idézi CULLEY, *i. m.*, 13.

¹⁵ SZÉCHENYI István, *Napló*, szerk. OLTVÁNYI Ambrus, Bp., Gondolat, 1982, 1353–1355.

¹⁶ Samuel Pepys (1633–1703) tíz éven keresztül vezetett naplója az egyik legtekintélyesebb angol naplókorpusz. A szerző gyorsírással vezette a naplót, 1893-ban Henry B. Wheatley írta át a szöveget. A teljes textus elérhető a Project Gutenberg oldalán: Samuel PEPYS, *The Diary of Samuel Pepys M. A. F. R. S.*, Edited With Additions By Henry B. WHEATLEY F.S.A. London, George Bell&Sons, 1893 <http://www.gutenberg.org/ebooks/4200>, o. n. (Letöltve: 2016. 09. 30.)

¹⁷ „And thus ends all that I doubt I shall ever be able to do with my own eyes in the keeping of my journal, I being not able to do it any longer, having done now so long as to undo my eyes almost every time that I take a pen in my hand; and, therefore, whatever comes of it, I must forbear. (...) And so I betake myself to that course, which is almost as much as to see myself go into my grave: for which, and all the discomforts that will accompany my being blind, the good God prepare me!” PEPYS, *i. m.*, o. n.

A halál ügyében legfeljebb egy harmadik szereplő nyilatkozatára számíthatunk. Elizabeth Ann Cooley naplóját férje, James zárja le egy bejegyzéssel: a napló befejeződött. Szerzője, Elizabeth A. McLure 1848. március 28-án meghalt.¹⁸

Külső időszerkezet szempontjából tehát a naplót a linearitás jellemzi, mivel annyi bizonyos, hogy tegnap írni nem lehet. Lehetséges viszont a tegnaphoz írni, azaz pontosabban: a múltban született bejegyzéseket utólag kiegészíteni. Erre jó példa gr. Gyulay Lajos naplófolyama, hiszen a szerző egész élete folyamán időről időre elővette régi naplóköteteit, kiegészítette, kijavította régi szövegeit. Érdekes példája habitusának *Kis Tükör* c. naplókötete. A *Kis Tükör* nem egyetlen év terméke. Gyulay 1832-ben kezdett a megíráshoz, majd 1851-ben folytatta (ez az eljárás részéről nem szokatlan gyakorlat). A napló szerkezetileg is érdekes: első része pontosan a közepéig tart, majd tükröztetve, új számozással indul újra a hátlaptól: „Masutt lehet látni a folytatást még ezen könyvnek is tulsó felén. Olyan ti e a könyv melyet jobbra balra lehet forgatni und nirgends schaut was heraus mint Janus Istenségnek két feje volt a multba és jövőbe tekintő, ugy e könyv is kezdet és vég nélküli, mert nem tudom melyik fele az igazi kezdet, és nem tudom hogy hol lesz a vége – a Kőzepe felé hihetőleg, hol egymásra fognak farkas szemeket vetni az egybetalálkozó betűk”.¹⁹ Egyértelmű tehát, hogy a múltban keletkezett bejegyzések folytatása, javítása lehet egy játék az idő linearitásával, mivel a bejegyzések kronologikus sorrendje megbomlik, s így a múltbeli perspektíva találkozhatsz a naplóírás jelenével. Margo Culley szerint ezzel a gyakorlattal egy komplex, rétegzett jelen jön létre, amelyben a múlt egy adott verziója azonnal elérhető.²⁰

A külső linearitás megbonthatóságának kedvez az is, hogy a napló egyes bejegyzései között, sőt a bejegyzéseken belül sem szükséges narratív folytonosság legyen. A naplóbejegyzések tartalmát tekintve elmondhatjuk, hogy szinte minden befér: az élménybeszámolóktól a recepteken, az elmélkedéseken, olvasmánybeszámolókon keresztül a velős, cifra káromkodásig,²¹ amelyek különálló egységként követhetik egymást.

A napló belső időszerkezete alatt a bejegyzések tartalmának idejéből kialakuló struktúrát tekintem. Mivel a bejegyzések, amint már jeleztem, nem föltétlen pusztán beszámolók a napi történésekről, idejük nem föltétlen lineáris, s szabad átjárást biztosítanak a szerzőnek a saját múltjából a történelmi múltba, a múltból a jelenbe és a jövőbe.

Kétségtelenül létezik a naplónak olyan formája, amely csupán emlékeztető funkciót tölt be. Wesselényi Miklós naplója több olyan bejegyzést tartalmaz, amelyek egyértelműen csak annyira szolgálnak, hogy az eltelt napnak valamilyen nyoma maradjon, pl. „[1821. október] 7-én. Estére Ürménybe Hunyadihoz”.²² Az emlékeztető funkciójú naplók időstruktúrája ilyen szempontból egyszerűbb. A napi megjegyzendőket tartalmazzák, esetenként nyelviileg is redukált, csak a szerző számára érthető bejegyzésekben:

„[1760. január] 16. Táncmulatságra mentem Jefferies úrhoz. Ajándékba egy tarja, Pickman ezredestől.

¹⁸ „This journal is done! The author being Elizabeth A. McLure died March 28, 1848.” Idézi CULLEY, *i. m.*, 14. Elizabeth Ann Cooley (később McLure) 1825. július 21-én született Grayson Countyban, Virginia államban. 1848. március 22-én hunyt el tífuszban.

¹⁹ GYULAY Lajos, *Kis tükör [1832. augusztus 12.–1851. augusztus 26.]*. S. a. r., bev., jegyz. SZABÓ Ágnes, Szeged, Klasszikus Magyar Irodalom Tanszék, 2008, 92. [5.]

²⁰ CULLEY, *i. m.*, 20.

²¹ Döbrentei Gábor naplóbejegyzései: [Dátum nélkül] „–szon meg F J az ő felséges –szával”, valamint „1851. január. B–szom a teremtését a taknyos gazdádna” Ld. „... barátom a túlvilágon is” Döbrentei Gábor és gróf Gyulay Lajos naplófeljegyzései (1835. május–1861. október 28.), s. a. r., bev. HÁSZ-FEHÉR Katalin, Szeged, Klasszikus Magyar Irodalom Tanszék, 2011, 154. [246, 246v]

²² WESSELÉNYI, *i. m.*, 10.

Március 3. Cambridge-be mentem Barnard tiszteletessel, onnan Bostonba mentem.

8. Hazajöttem.”²³

A belső időszerkezet nonlinearitására kézenfekvő példa, amikor a naplóíró valamely múltbeli eseményt idézi fel. Gyulay Lajos gyakran emlegeti gyermekkorát. Apja utolsó névnapijáról így emlékezik: „Az volt az utolsó Ferenc napja [1806. október 4., B. R.], melyet velünk töltött. Mintha látnám szép komoly képét, mostan is a' tornác ajtaja előtt, midőn levelet kapva, tudára adatott, hogy az egész szomszédság Andrásfalvára egybeseregrend neve napját ünneplendő. Azonnal megtette jó Atyánk rendeleteit, és fényes tánc vigalom fejezte be a' napot, melyet követtek, több más napok, rendre, a' szomszédoknál, hol hasonló vígságok adattak. Szegény Atyám az egész szomszédságban, tiszteltetett és szeretve volt”.²⁴ Az ilyen jellegű bejegyzésekben egyértelműen találkozunk a múltban ünnepelt esemény az azt követő, az apa halála által kiváltott szomorúsággal. Természetesen az idősíkok találkozására számtalan variáció létezik.

Valamivel érdekesebb a belső időstruktúra ciklikussága. A napló kötődik a kalendarisztikus időhöz, s ezzel máris felmerül a kalendárium ciklikusan ismétlődő eseményeinek átvétele. A naplóírók gyakran emlékeznek újévről, karácsonyról, születésnapokról, névnapokról. Ugyanakkor amennyiben a szerző hosszabb időn keresztül vezeti naplóját, kialakulhatnak saját ünnepei is. Gyulay Lajos következetesen emlékezik meg szeretteiről névnapjukon, születésnapjukon, haláluk évfordulóján.²⁵ A napló belső időszerkezete különbözhet tehát a megírás lineáris idejétől, kronologikus szerkesztésétől, mivel azonban a belső ciklikusság vagy linearitás a naplóíró személyes döntésein alapszik, nem képezhetik a napló fogalmának meghatározó és kizáró aspektusát.

Úgy tűnik tehát, hogy a külső és belső időstruktúra nem elégséges, nem elég stabil a napló definiálásához. Vizuális elemként a keltezés erősen tapad a fogalomhoz (a nyelvben is), s jelzi a linearitást, a kronologikusságot. Horváth Andor szerint a naplójelleg minimálfeltétele éppen ez: „a napló a nap írásban hagyott nyoma”.²⁶ Márpedig bárhová is kerül a bejegyzés az idővonalon, bármilyen is a belső időstruktúrája, a keletkezésének napjáról tanúskodik, hogy éppen azon a napon mi foglalkoztatta a naplóírót. A napló jellege mégiscsak az idővel hozható összefüggésbe, de nem a megírtak, hanem a megíró idejével. A napló nem forma és nem tartalom, hanem szándék, arra való szándék, hogy valaki leüljön, és papíron megörökítse gondolatait egy adott időpontban, akár a múlt, akár a jelenre, akár a jövőre vonatkozóan. „Valaki tollat ragad, és feljegyz, mi történt (vele) aznap: ez a napló. A naplóíró én és egy dátum között szavak teremtetten kapcsolat – ennyi elegendő”.²⁷ A napló ideje tehát rendkívül fontos aspektus: mégpedig az az idő, amit a szerző naplóírásra szán és fordít.

²³ „16. Went to a dance at mr. Jefferies. A spare rib as a present from Colonel Pickman. March 3. Went to Cambridge with the Rev'd Mr. Barnard, from there went to Boston.

8. Came home.” Mary Holyoke naplója. *The Holyoke Diaries 1709–1856*, bev., jegyz. George Francis Dow, Salem, Massachusetts, The Essex Institute, 1911, 47. Mary Vial Bostonban született 1737-ben. Edward Augustus Holyoke második felesége. Férjhezmenetele után mintegy kötelességszerűen kezdett el naplót írni, hogy a családi eseményeket megörökítse, ahhoz hasonlóan, amikor az emberek a Bibliába jegyzik a családi születéseket és elhalálozásokat. (Ld. CULLEY, i. m., 29.)

²⁴ GYULAY Lajos *Naplói, 1848–1849*, V. ANDRÁS János, CSETRI Elek és MISKOLCZY Ambrus, kiad. Bp., ELTE Román Filológiai Tanszék – Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, 2003 (*Transylvanica Varietas*), 2. kötet, 163. [59]

²⁵ Részletesebben ld. BILIBÓK Renáta, „Az én Atyáim jók voltak, nem tudok rosszat mondani róluk...” *Családreprezentáció gróf Gyulay Lajos 1848–49-es naplóiban* = *Szövegek között* 20., szerk. FRIED István, KOVÁCS Flóra, SZABÓ István Zoltán, 2016, 15–36. <http://etal.hu/szokoz/szovegek/szovegek-kozott-20/>

²⁶ HORVÁTH, i. m., 50.

²⁷ Uo., 49.

Egy 19. századi finn feminista Magyarországon

Minna Canth első megjelenései magyar nyelvű és vonatkozású lapokban

Minna Canthot (1844–1897) az irodalomtörténet az első finn realistaként tartja számon. Prózája és drámái mellett az első finn nyelven író újságíróként feminista felhangú publicisztikájával és a nők helyzetének jobbítása érdekében végzett munkájával is felhívta magára a figyelmet.

A következőkben azt vizsgálom, hol és mikor találkozhattak a magyar olvasók Minna Canth írásaival. A legizgalmasabb kérdés azonban, hogy mit és miért fordítottak Canthtól magyarra a 19. század végén.

Finnország és a nők helyzete a 19. században

Finnország 1809-ben vált a Svéd Királyság egyik provinciájából az Orosz Cári Birodalom autonóm nagyhercegségévé, függetlenségét pedig 1917. december 6-án nyerte el. Az orosz uralom első évtizedeiben az autonómia saját parlamentet, szenátust, közigazgatást, hadsereget és pénznemet jelentett. Hivatalos nyelvnek megmaradt a svéd, a finn hasonló státuszt 1863-ban kapott. Az Orosz Birodalomban a századfordulón elharapózott a társadalmi osztálykülönbségek miatti elégedetlenség, mely 1905-ben általános sztrájkhoz vezetett. A cár a belső viszályok miatt kénytelen volt a nagyhercegségnek engedményeket tenni. A század utolsó évtizedeiben felerősödött oroszosító törekvések eredményeként eltörölt jogokat visszaállította, és újra összehívta a finn országgyűlést. A finn követelések között a nőkre kiterjesztendő általános választójog is szerepelt. 1906-ban – Európában elsőként – ezt meg is kapták: választhatóak lettek és választhattak. Természetesen a nőmozgalom kezdetei évtizedekkel korábbra nyúlnak vissza. Intézményesülésről 1884-től beszélhetünk, amikor megalakult a Finn Nőegyesület, mely egyfajta ernyőszervezetként működött a Nagyhercegség nőegyletei fölött, egyesítve a finn és a svéd nyelvű szerveződések is. A fővároson, Helsinkin kívül, vidéken is voltak fiókegyesületei. Ezek közül a legmarkánsabb a Minna Canth vezette kuopíói szerveződés volt.

Az egyesület a nők gazdasági és társadalmi szerepének javítását tekintette feladatának, a nők/lányok iskolázásának kérdése pedig ebben központi szerepet játszott. Már az alapítás évében a férfiakkal megegyező politikai, szociális és oktatási jogok elérését tűzték ki célul. Egy 1892-ben tartott gyűlésen komoly stratégiai döntéseket hoztak, mely szerint a nőképviseletek vezetőinek arra kell a tagokat biztatniuk, hogy vegyenek részt a helyi vezető testületekben. Ezt az alulról építkezést tartották a legmegfelelőbb útnak ahhoz, hogy állami/nagyhercegségi szinten is kérhessék a választhatósághoz és a szavazáshoz való jogot. A stratégia működött: az 1905-ös általános sztrájk után a tárgyalási pozícióba kényszerített döntéshozók elfogadták a nőkre is kiterjesztendő általános választójogi törvényt. Az 1906-ban életbe lépett törvényt az 1907-es választásokon alkalmazták először: a szenátusba 19 nő került, mely a teljes létszám (200) majd 10%-át jelentette.

Minna Canth és szerepe a finn nőjogi mozgalomban

Canth az 1860-as években kezdte meg néptanítói tanulmányait Jyväskylä városában. Bár tanulmányait nem fejezte be, mert időközben férjhez ment tanárához, férje mellett a *Keski-Suomi* (Közép-Finnország) című lap szerkesztésében aktív részt vállalt. Olyannyira, hogy az 1870-ben indult lap kiadását éppen Canth írásai miatt kellett beszüntetniük. Cikkeit ugyanis túlságosan is haladó liberális szemlélet jellemezte: a társadalmi egyenlőtlenségekkel, szociális kérdésekkel és ezeken belül a nők helyzetével foglalkozott. A lapban 1874-ben megjelent első írásában („Tyttäriemme kasvatus” – Lányaink nevelése) például a hiányzó leányiskolákra hívta fel a figyelmet. Canth meglátásában a nő is, legyen bár feleség és anya, „tudásra szomjas.” És ezt a tudást csak szervezett körülmények között, iskolában sajátíthatja el. A „szalonkultúra”, ahogyan Canth nevezte, vagyis a társasági életben való boldogulás tudása, már nem felelt meg a kor és a benne élő nők igényeinek.

Canth pár évvel később személyesen is megtapasztalta, hogy az iskolázottság sok esetben a túlélést jelentheti. A hetedik gyermekével volt éppen várandós, amikor férje váratlanul elhunyt. Ekkor Jyväskyläből visszaköltözött Kuopióba, és kihasználva a törvény által az özvegyasszonyok számára biztosított lehetőséget, boltot nyitott a városban. A jól menő kereskedés, az anyagi biztonság teremtette meg a feltételét annak, hogy Canth továbbra is írhasson: prózát, drámát, publicisztikát. Ez utóbbi mellett szépirodalmi munkásságát is a szociális érzékenység jellemezte. Hősei többnyire egyszerű emberek: munkások, lelkészek, nők és családjaik. Az osztály- és generációs különbségek, a férfi és nő társadalmi helyzetének ábrázolása központi témája műveinek.

Canth kuopioi lakása a város irodalmi és szellemi központjaként működött. *Minna szalonjába* (Minnan salonki) gyűlt össze a város női értelmisége, hogy a nők helyzetéről megbeszéléseket folytassanak, megoldásokat keressenek. A kuopioi nőegyesület írásain keresztül az egész nagyhercegség nőpolitikájára hatott. Bár Kuopio meglehetősen távol esett a főváros Helsinkitől, Canthnak így is sikerült központi státuszra szert tennie. A fővárosi és más városbeli értelmiség rendszeresen látogatta *Minna szalonját*. Juhani Aho írótól kezdve Akseli Gallen-Kallela festőművészen keresztül Kaarlo Bergbomig, a helsinki Finn Nemzeti Színház igazgatójáig nagyon sokan megfordultak Kuopióban.

Minna Canth Magyarországon

Minna Canth nevét két lapban is megtaláljuk az 1890-es években: a magyar nyelvű *Élet*-ben és a német nyelvű *Westöstliche Rundschau*-ban. A két lapot egy név köti össze: a finnbarát Vikár Béláé. A *Westöstliche Rundschau* egy Lipcsében, majd Drezdában kéthetente megjelenő folyóirat volt 1894 és 1896 között. Az alcímében is felvállaltan – *Politisch-Literarische halbmonatschrift zur Pflege der Interessen des Dreibundes* – olyan politikai és irodalmi lap kívánt lenni, mely a hármas szövetség érdekeit képviseli. A szerkesztők között kezdetben ugyan nem szerepelt Vikár Béla neve, de a háttérben az alapítástól kezdve meghatározó szerepe volt a lap profiljának kialakításában. Az *Élet* irodalmi, művészeti, társadalmi és közgazdasági havilap, 1892-től kétheti, majd 1894 szeptemberétől hetilapként Budapesten jelent meg 1891–1895 között. Vikár 1892. január 31.–1895. szeptember 29. között működött közre szerkesztőként. Bár nem tartozott a lap fő profiljai közé, mégis a kezdetektől fogva találkozhattunk a nőkérdéssel foglalkozó írásokkal és rövidhírekkel a lapban. Ez utóbbiak főleg külföldi – többek között finnországi – hírekkel látták el a magyar olvasót.

A szerkesztő Vikár finn nyelvű levélben fordult Canthhoz, hogy tőle írásokat kérjen a két lapba. A Canthhoz írott levelek közül eddig egyet találtam meg. Lássuk ezt magyar fordításban:

1893. 11. 19., Budapest

Mélyen tisztelt Minna Canth asszony

Megköszönve a levelét, alkalmam van közölni, hogy a W[estöstliche] R[undschau] szerkesztőbizottsága örömmel veszi az Ön „A nőügy vezéreszméi napjainkban” /Naisasian johtoaatteita nykyaikana/ című írását, és 80 márkát fizet egy ívért. Finnül írt szöveget elfogadunk, és itt saját költségre lefordítjuk, az eredetit azonnal visszaküldjük, amint az németül a W[estöstliche] R[undschau]-ban megjelent.

Örvendetes lenne Öntől rövidebb (1/2–1 ívet kitevő) írásokat is kapni, amelyekért 140–150 márkát fizetünk. Az is megfelelő lenne, ha már megjelent írást fordíthatnánk, mely még nem jelent meg német nyelven. Arra kérem, hogy közölje velem, mit gondol erről az ügyről. Az „Agnes” túl hosszú lenne, pedig lapunkba tökéletesen illene.

A legnagyobb tisztelettel

Vikár Béla¹

A levél nem tartalmaz témánk szempontjából túl sok információt, mivel a benne említett két írás végül nem jelent meg sem magyarul, sem pedig németül. Annyi azonban kiolvasható a levélből, hogy nem ez volt az egyetlen, melyet Canthtal váltott Vikár. Sajnos, Canth levelei nem állnak rendelkezésemre. A megtalált Vikár-levelek mindenesetre arról tanúskodnak, hogy a nőügy foglalkoztatta a szerkesztőt, és több finn kapcsolata is volt, akikkel ebben a témában levelezett. A legtöbbet Aleksandra Gripenberggel, a finn nőmozgalom egy másik kiemelkedő alakjával, aki 1907-ben egyike lett az első demokratikusan megválasztott női parlamenti képviselőknél. A vele folytatott levelezés és kapcsolatok a két lap szerkesztői munkájában kamatoztatta: Gripenberg neve alatt több – a finn nőegyesületekkel kapcsolatos – közéleti cikk is napvilágot látott. A Canthtal folytatott levelezés és kapcsolattartás célja is, amint már említettem, közéleti írások mellett elbeszélések, novellák kérése, fordít(tat)ása és megjelentetése volt, hiszen mindkét lapban rövidebb szépirodalmi alkotások is helyet kaptak. Minna Canthnak két prózai műve jelent meg az *Életben: A szegény nép* folytatásokban 1892-ben és *A varrónő* az 1894/17 számban. Ez utóbbit ugyanez évben a *Westöstliche Rundschau* is publikálta *Die Näherin* címen. A mű ugyanabban az évben jelent meg Finnországban is a *Suomen Kuvalehti* folyóiratban. Ugyancsak Canth tollából származik az a *Mi a nők mozgalmának végcélja?* című publicisztika, mely a (finn) nőkérdelemmel foglalkozik, s melyet két részben publikált az *Élet* Vikár fordításában az 1895/34. (10–11.) és 35. (6–7.) számokban.

Lássuk ezeket részletesebben.

Mindkét prózai mű fő témája a szegénység. *A szegény nép* (Köyhää kansaa, 1886) a Kuopio város szélén élő Holpainen család életét mutatja be. A sokgyerekes család nagyon rossz körülmények között él, és tragédiák is beárnyékolják a család életét: meghal legkisebb gyerekük, az anya pedig beleőrül a tehetetlenségbe, és az örültek házába kerül. Az apa ugyan

¹ Vikár Béla levele Minna Canthoz, a finn eredeti Finnországban, Helsinkiben (SKS KIA signum 290:84:1).

igyekszik ellátni a gyermekeket, de az épülő vasútnál kubikos munkásként alig keresi meg a mindennapi kenyérre valót. Canth csupán bemutatja a munkások életkörülményeit, megoldást nem mutat fel. Ugyanez a kívülállás jellemzi *A varrónő* (Ompelija, 1894) elbeszélőjét is. A szegény-gazdag szembeállítás mellett az egyedülálló várandós nő kiszolgáltatottsága is megjelenik. A becsapott lánynak nincs választási lehetősége: a gyereket nem szülheti meg a férfi nélkül, aki nem őt, hanem egy gazdag család lányát veszi feleségül. A szegénységből és kiszolgáltatottságból egyetlen kiutat lát a főhős varrónő: az öngyilkosságot.

A nőkérdessel foglalkozó publicisztika eredeti címe: *Mikä on naisasian lopullinen ohjelma?* egy 1893-ban a *Nuori Suomi* [Új/Fiatl Finnország] album harmadik kötetében megjelent írás. Canth már a szöveg elején egyértelművé teszi, hogyan gondolkodik a nők jogairól és helyzetéről: a nőkérdés az emberiség kérdése, társadalmi szükségszerűség. Véleménye szerint az elnyomással való szembeszállás, a változtatásra való törekvés társadalmi szempontból rendkívül fontos, és csakis a nőképzés, a nők taníttatása révén valósítható meg. A koedukált oktatást pártolóként az ifjúság – lányok és fiúk – nevelését tartja a reformok, a megújuló társadalom kulcsának.

A finn szöveg valamivel rövidebb a magyarnál, ugyanis a magyar nyelvű szöveg utolsó két bekezdését nem tartalmazza:

„Az sem csekély jelentőségű, hogy a munkásmozgalom és a nők mozgalma egy időben keletkezik. Bármennyi közös vonás is van e kettő között, természetüknél fogva mégis nagyban elütnek egymástól. S ez nem is csoda, hiszen a céljuk sem egészen azonos. Igazságot követel az egyik is, a másik is, ebben áll az egyezőség. De az első legfőképp a munka igazságait tartja szem előtt, az utóbbi ellenben a szívnek igazságait, minek természetes következménye, hogy eltérő sajátságok fejeződnek ki bennünk. Mind a mellett azonban a kettő karöltve járhat, mert épp ezáltal kiegyenlítik és egészítik egymást. Az előbbinél az erő túlsúlya könnyen visz durvaságra és érzéketlenségre, melynek a nő finomsága és szelidsége jó ellenszerül szolgál. Viszont a nő túlságos érzékenysége és érzelgőssége vajmi hamar vezet gyöngeséghez és féltékenységhez, amellyel szemben a munkásnép bátor, rettenthetetlen föllépése a nők előtt egészséges példát mutat.

A nők és munkások korszakát éljük. A század hanyatló felére ők ütik a bélyeget, és törekvéseik hangjai egymásba folyva, gyönyörű összhangot adnak.” (7.)

Mivel a cikket érintő levelek nem állnak rendelkezésünkre, csak feltételezzük, hogy ez a két bekezdés Canth tollából származik, és nem a szerkesztő betoldása a szövegbe. A két megjelenés között eltelt két év, így aztán lehet magának a szerzőnek a kiegészítése is, hiszen ugyanennek az írásnak az elején – egy mondat erejéig legalábbis – találunk utalást a munkásmozgalom és a nőjogi mozgalmak közötti párhuzamra, valamint azt is láttuk, hogy a téma – a szépirodalmi szövegeiben legalábbis – foglalkoztatta Canthot.

Összefoglalásként

A két lapban nemcsak Canth írásait, hanem Finnországgal általában foglalkozót is sokat találunk. A konzervatívabb *Westöstliche Rundschau*-ban a már említett Canth-novella mellett Gripenberg egyik nőmozgalommal foglalkozó cikke is megjelent németül, valamint maga a szerkesztő, Vikár is írt a nagyhercegség politikai helyzetéről, az ekkor éppen felerősödőben levő oroszosító törekvésekről. A magyar nyelvű *Élet* haladó, liberálisabb szellemiséget képviselt. Érthető a szerkesztő választása, hogy miért pont itt jelenhetett meg Minna Canth két prózai műve és publicisztikája is. Mellette a 19. század végi finn irodalom másik meg-

határozó alakja, Juhani Aho is olvasható volt magyarul a lapban. Nem véletlenül írta erről a korszakról Domokos Péter a finn irodalom magyar fogadtatásával foglalkozó könyvében, hogy gyorsan reagált a finnországi eseményekre, az irodalmi élet változásaira. Bár a magyar nyelvű lap nem volt olyan nyíltan politikai, mint a német nyelvű, Vikár ebben is foglalkozott az orosz elnyomás kérdésével. Finnország azonban mégis inkább a nőügy kapcsán jelent meg hangsúlyosan. Vikár mintaként tekintett Finnországra, mely így mint a női emancipáció élharcosa jelent meg a magyar olvasók előtt. A finn nők helyzetét tárgyaló írásokra ezért is jellemző egyfajta tanító jelleg. Canth fordításra és publikálásra kiválasztott írásai mindkét szerkesztői szempontnak megfeleltek. Egyfelől a kortárs finn irodalommal ismertették meg a magyar olvasót, másfelől pedig jól illeszkedtek a vikári koncepcióba: a finn nőjogi törekvéseket megmutatni és modellként állítani a magyar társadalom elé.

KOZMA DEZSŐ

A két Wesselényi szellemi öröksége irodalmunkban

A reformkortól az új évszázadig

I.

Az 1848–49-es forradalmat és szabadságharcot megelőző évtizedek két kiemelkedő személyisége, a két Wesselényi Miklós (apa és fia) nemcsak a történész számára kínál tanulságokat. A két erdélyi főúr áldásos szerepet vállalt a társadalmi és nemzeti megújódást célul kitűző magyar reformkor művelődési, szellemi törekvéseiben is. A korszak számos jeles írójához, költőjéhez bizalmas baráti kapcsolatok fűzték őket, gondolkodásukat alakítók között ott van Kazinczy Ferenc, Berzsenyi Dániel, Kölcsey Ferenc, Bajza József, Jósika Miklós, Vörösmarty Mihály, Kemény Zsigmond, Bölöni Farkas Sándor. A XIX. század irodalmának és művelődéstörténetének jeles kutatója, Oltványi Ambrus írta a fiatal Wesselényi Miklósról: „példája a kor egész irodalmának egyik fontos szellemi, érzelmi és erkölcsi energiaforrása volt ...”

Ez alkalommal (részben eltemetett írások felhasználásával) azt szeretném érzékeltetni, miként vált egyéniségük, eszmeviláguk irodalmunk részévé.

A szűkebb haza, a viharos múltú szülőhely így kel életre a műveit Erdély múltjából szövő Kemény Zsigmond *A két Wesselényi Miklós* (1851) című esszéjében:

„Mennyi természetbáj, mennyi szeretet, mennyi iszony, mennyi férfibú és történeti gyász lebeg e kastély és széles parkja fölött, mely a szomszéd hegyek széléig nyúlik, s míg lankáján a legnemesebb gyümölcsök érnek, tetőiről a vadvizek és zárporosók a megszaggyalt földrepedésekéből ágyúgolyót és tengericsigákat sodranak alá, a természeti és állami nagy küzdelem emlékeit.

Mert a földalakulási óriási harcokon kívül két magyar forradalom megrendítő jelenetei találkoznak azon az udvaron, melynek kastélyát említettem, és a mögötte fekvő vidéken.

[...]

Érzem, hogy észrevétlenül a tündérvidék emlékeinek varázshatalma alá estem, és Zsigmondban, mielőtt az ember történetíró lehetne, akaratlanul regényköltővé válik; mert nem lehet szólni Wesselényi Miklósról, a közelebb kimúlt nagy hazafiról, anélkül, hogy apja ne említ-

tessék, s még melegebb keblű, kinek életpályája minden irányban a regényes felé sietett, sőt néha a hihetetlen határszéléig tévedt.”

A reformelképzeléseiért, református hitéért, lobbanékony természetéért sokat zaklatott, várfogságot szenvedő id. Wesselényi Miklós (1750–1809) irodalmi próbálkozásairól, fordításairól, a zsigódi kastélyban előadott szindarabjairól, iskolaalapító működéséről ma is keveset tudunk. Legfeljebb a kolozsvári magyar színjátszás megteremtéséért vállalt áldozatkészségét tartják számon színháztörténeteink. (Az ő loistállóját alakítják át színházteremmé, ő lesz a színtársulat védnöke, neki köszönhetjük dramaturgiai irodalmunk egyik korai dokumentumát, *Az Erdélyi Magyar Játékszín Constitutióját*.) Ő maga így vall ügybuzgalmáról: „Minden a mit a Nemzeti Játzó Színünk fel állítására, s annak fenn tartására tselekedtem, Hazámhoz s Nemzetemhez tartozó kötelességem; Nemzeti Nyelvünk pallérozására törekedő Hazafiúi buzgóságom következése...” Bepillantathatunk korabeli színházi dokumentumokba is. A széles körű műveltséggel rendelkező, Wesselényivel levelező Cserey Farkas szerint: „Ha 1794-ben a diétán Wesselényit meg nem nyerik, el kellett volna enyészniök.” Az erdélyi Színjátszó Társaság egyik alapítója, Kótsi Patkó János 1803 tavaszán ilyenképpen fordul „Nagy Méltóságú Patrónus Urá”-hoz, egyetlen támaszához: „Nsd az, kiben bízom, és másra nem is vesztegek szavakat.” Az állandó színház egykori igazgatója, Nagy Lázár szerint nélküle „a játékszín építtetése tökéletességre nem megyen vala”. (Színjátszásunk sokoldalú egyénisége, Janovics Jenő 1941-ben megjelent, *A Farkas utcai színház története* című munkájában úgy ír róla, mint aki „élete utolsó napjaiig mentora, bőkezű mecénása, minden szükségletéről gondoskodó pártfogója maradt a színháznak”, a kolozsvári egyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszékének professzora, Jancsó Elemér 1963-ban szenvedélyes elszántságára emlékeztetett, a színháztörténész Enyedi Sándor 1983-ban a Magyar Színházi Intézet kiadványaként jelentette meg – kellő magyarázatokkal – az idős Wesselényi színjátszásunk ügyét felkaroló levelezését.)

A fogságából szabaduló, az irodalmi élet szervezését újrakezdő Kazinczy Ferencnek írott, 1802. április 15-i levelére az idős Wesselényi a művelődésért tenni akarók önértékeléssel válaszol: „Ne gondolja az Úr, Barátom, hogy rám is elragadott volna az új betegség [ti. a közöny – K. D.], mely meg szokott némely embereket környékeezni.” Kazinczy erdélyi útja alkalmával (1805-ben) Zsigóra is elmegy. A magyar történelem számos eseményét, alakját témává választó Gaál Mózes *A vassember* című elbeszélésében leírja ezt a találkozást, s mert írását az ifúságnak szánta, nem kerüli el figyelmét a gyermek Wesselényi sem: – „Édes fiam, dicsérem a mesteredet, ki erre tanított, áldom az Istent, hogy ezeket hallottam tőled. [...] Légy jó, nemes, igaz, légy ezerszer áldott, Wesselényi fia ...” Ezután vendéglátóját szólaltatja meg. „– Jó Kazinczy, köszönöm a te áldó szavaidat. Sok furcsát hallottál te rólam, tudd meg azt is, hogy híres lovaimat édes örömet odaadtam volna bármikor, csak fiamnak érdemes nevelőt kapjak. [...] Erős a teste, ámde akarom, hogy erős legyen a lelke is.”

„Az ilyen embereknek emlékü is jótét, s példájok elhalásuk után is oktató, gyullasztó” – veti papírra a széphalmi mester egykori vendéglátója halálakor, az alábbi epigrammával zárva sorait:

„Kétled-e, hogy lelkünk jár, vándorol? Ott fene Cato
S lágy szívű Brutus itt, Wesselényi valék.
Erdély, szüntessed sírásaidat: él fiam, él nőm:
S díszedet egy jobb kor újra megadja Zsigó.”

Kemény Zsigmond később a lélekbúvárok érzékenységevel tapintja ki ennek az életre szóló kapcsolatnak összetett szálait előbb idézett portréjában: „A gondolkodó emberek szelíd és visszavonult köztársasága lefegyverzé a szilaj szellemet, s mint a királyi oroszlán és a rengetegek büszkébb jellemű vadai, midőn ingerülve is vannak, nem bántják a játszó gyermeket, szintúgy Wesselényi kíméletes vala a tudomány körében, szelíd az ismeretek terjesztésével foglalkozó egyének iránt, és meleg barátja a költőknek. Ezek bámulták ragyogó és nagy tulajdonait, hazafiságát az égig emelték és a világ szeme előtt gondosan befedték gyarlóságait, mint az első patriarcháét a hű gyermekek.”

A Kazinczy fordításait megjelentető, a kultúráért sokat áldozó id. Wesselényi emlékére írott versekből Kazinczy antológiát tervez. Erre a buzdításra születik meg Berzsenyi ódája (*Wesselényi hamvaihoz*, 1810) a „rettenetes” és „imádott” életéről, a „haza védelké”-ről.

„Leomlom én is szent porodon, nemes!
A jókkal együtt könnyeket áldozok,
S hamvvedredet bús ciprusággal
Illeti Melpomeném zokogva.

[...]

Te, mint az orkán s mint az olympi láng,
Megráztad a gőztorlatok éjjelét,
S villámszavad megszégyeníté
A gonoszok s cudarok dagályát.

[...]

Tekints le hozzánk hős eleid közül!
Lebegj körülünk, légy szeretett hazád
Védlelke, s oh, add vissza fényes
Díszeidet deli magzatodban!”

A verset kísérő levélben ő is ajánlattal fordul a költőtársához: „Nem lenne-é illendőbb, ha te, mint Wesselényinek barátja, az ő biográfiáját baráti ecsettel, hazafiúi szemekkel és filozófusi lélekkel kiadnád?” (Két hónap múlva Berzsenyi ezzel a megjegyzéssel küldi el a költő és kritikus Szemere Pálnak Wesselényit búcsúztató költeményét: „... Csak a széphalmi bábának köszönheti életét”.)

Az ifjú Wesselényi Miklós (1796–1850) egy olyan apának szavait szívja magába, akit a császári börtön szenvedni megtanított, de félni nem. Anyja, Cserey Heléna büszkén írja a család barátjának, Kazinczynak: úgy nevelte fiát, hogy atyja „intései szívéből ki ne haljanak”. Az intő szavaknak meglett a foganatjuk: alig tizenhárom éves (apja segéd tisztje), amikor – Nagykárolyban – Kazinczy himnikus hangvételű verssel köszönti:

„De a hazáért nem csak veszni szép,
Szép élni is öérette...”

Wesselényi 1814-ben – nevelőjével – Pataki Mózessel széphalmi otthonában látogatja meg az 54 éves író (hódolatuk jeléül gyalogosan teszik meg az út utolsó részét), aki így számol be Berzsenyinek az eseményről: „Én is részese vagyok a te örömeidnek, s úgy csudálom Wesselényit és Patakit, mint te csudálad. [...] Egymással [ti. a feleségével] vetélkedve szólunk a két kedves vendég felől. Így jártak a Próféták, midőn hozzájuk az Úr néha Angyalokat küldé alá. [...] Európa Isteneit látta Buda; Széphalom Wesselényit és Patakit. Melyik látta többet?”

Két év múlva Kazinczy másodszor teszi tiszteletét Zsibón. Hazatérése után első dolga tollat ragadni, beszámolni a zsibói napok friss élményeiről: „Ez a legelső levél, melyet hazatérésem óta írok, mert Te vagy az első mindazok közt, akiket Erdélyben láttam. [...] Te vagy mielőttünk az igazi nagyság ideálja.” Az *Erdélyi levelek*ben a tapasztalatok nem múltó erejével számol be az itt töltött napokról, arról is, hogy miként „deklamálta” házigazdája Kleist és Berzsenyi költeményeit.

Berzsenyit is elbűvöli az európai tanulmányútjáról hazatérő, a költőt meglátogató zsibói vendég. Niklai magányában – 1814 októberében – kelt levelének sorai:

„Barátom!

Megengeded, hogy ezen szent nevezettel illesselek, s nem a hívság közhangján, hanem a szívnek édes nyelvén szólítsalak. Én a te véghetetlenül csudált és megfoghatatlan koraérettséged hideg okosságodnak lángérzéssel való harmóniás párosodását festeni kívánván, a természetnek egyik legpompásabb, legfölségesebb csudájához hasonlítottalak.”

Az érzelmi fűtöttségtől telített hitvallást az eszményt a nemzet jövődjének zálogává avató epigramma kíséri:

„Mint az egekbe merült Aetnának az alja virányos,
S a tetején örökös tűzörvény s aetheri fagy küzd:
Arcaidat derülő tavaszod szép hajnala festi,
Jég fedí homlokodat, s láng csap ki komoly szemeidből. —
Erdély: mennyköveid forrnak bent, esküszöm, áldozz!”

(*Báró Wesselényi Miklós képe*)

„A mi barátságunk se helynek, se időnek nincs alá vettve” – érkezik a válasz az emelkedett hangvételi episztolára. (Az alkalmi vers szomszédságában kerül ki Berzsenyi tolla alól Napóleon bukását és a szabadságot dicsőítő epigrammája: „Nem te magad győztél, hanem a kor lelke – szabadság.”) És egy kevésbé ismert momentum: a következő év, 1815 januárjában Berzsenyi Wesselényinek postázza az *Erdélyi Múzeumnak* szánt, *A temető* című elégiáját, amelynek csak befejező sorait írom ide:

„Jertek, bámulatos bajnokok és nagyok!
S tí, kik nem meritek nézni az elmulást,
És tí porba nyögők, jertek ide, s velem
Élni s halni tanuljatok.”

II.

A reformkorban, majd a Világost követő években Wesselényi Miklós ennek az élni akarásnak, Vörösmarty merész gondolatának magasztosul jelképévé. Széchenyi 1821. augusztus 1-én ezeket a sorokat vési be naplójába: „Wesselényi Miklós megismerésével igen sokat nyertem. Vele örökké szoros barátságban fogok élni, érzem azt.” Egy másik alkalommal, a *Hitel* szerkesztőjeként levélben kéri barátját: „Segítséged, tanításod, [...] hozzájárulásod nélkül nem bírják vállaim a rám vett terhet.” Beleolvashatunk Kemény 1846-os (csak százhusz év után napvilágra került), Wesselényit emberközelbe hozó naplójába, amelyből azt is megtudjuk, hogy Wesselényi azt szerette volna, ha Kemény Erdélyben marad országgyűlési képviselőnek, ha itt fejt ki közírói munkásságát.

Az inkább útirajzairól ismert Bölöni Farkas Sándor naplójában olvasom: „Ő nem azok közül való, s nem is akar az lenni, kit mindenki szerethessen”; a Wesselényi ellen indított hajsza közepette írja le: „Az ő sorsa az enyém is.” Ugyanez év (1835) decemberében: „Miklós

napiját illuminálták a diákok. A két iskola titkos egyezésben volt, hogy Wesselényinek ezen tiszteletet megtegye. A reformátusok egyszerre, 7 órakor gyűjtötták meg a gyertyát.” Az erdélyi oktatás- és művelődésügy közismert személyiségét, Sámi Lászlót Wesselényi annyira tisztelte-becsülte, hogy a zilahi Református Kollégiumban történelemtanárként létesít számára, a forradalom leverése után Sámi (Kossuth híve, Teleki László egykori magántitkára) nevelőként a Wesselényi családnál talál menedéket. Wesselényi elítélésekor Kölcsey védőbeszédében áll ki eszmétársa mellett, hogy aztán nemzeti imádságunk szerzőjének haláláról értesülve, Wesselényiből így szakadjon fel a fájdalom: „Nem közénk való volt!”

Vörösmarty költői főhajtása ismertebb számunkra. Nem sokkal a *Szózat* után, a Pesti Magyar Színház megnyitójára írott darabjának, az *Árpád ébredésének* Prometheusában az elveiért perbe fogott Wesselényire ismerünk:

„Köztünk is fenn van még Prometheus,
Kinek szívét az üldöző kajánság
Kányái marják, mert szelíd vala
Embernek nézni embertársait.
S ő óriási fájdalomában is
Oly törhetetlen most, mint valaha.”

(Az árvízi hajós)

Alig egy év múlva az „árvízi hajós” készletű dicsőítő költemény írására. A szuggesztív erejű (a Nemzeti Színházban 1838. április 27-én Laborfalvi Róza által elszavalt) terjedelmes költeményből pusztán emlékeztetőül írok ide néhány verssort:

„Őt minden elhagyá,
Az ember, a világ;
Csaknem maga maradt,
Mint téli fán az ág.

Sorvasztók napjai,
S kietlen álmait
Gyógyszer nem űzi el,
Nem orvosolja hit.

De az nem tartja őt;
Megy a szép vágy után,
S még soknak élete
Menik meg csolnakán.”

És ugyancsak részletet idézek az egyik szemtanú ma már alig elérhető – Pakots György által megjelentetett – leírásából:

„Reggel öt óra lehetett, amikor hallottuk, hogy repedezik a vakok háza. [...] Mi teljes erővel odahevítettünk, hogy kimentsük szegényeket.

Sose fogom elfelejteni azt a látványt, ami ott fogadott. A háznak vagy nyolcvan lakója volt, az egyik emeleti teremben zsufolódtak össze. Mikor beléptünk a terembe, megrendülten torpantunk meg [...]. Legtöbbjük öreg volt, sokat közülük Wesselényi karjaiban vitt a csónakhoz. Háromszor fordultunk meg, míg valamennyit elszállítottunk. Később mondták, hogy a ház összeomlott.” A feljegyzések ezekkel a sorokkal szakadnak meg:

„Pénteken történt, amikor Wesselényivel az Invalidus házhoz mentünk lovainkért. A szárazon Wesselényi több ismerősével találkozott, köztük Földváry királyi táblai ülnökkel és Lónyay Gáborral. Ott volt Bretfeld generális is ...

Amikor Bretfeld meglátta a víztől, sártól szennyes Wesselényit, kitárt karokkal futott feléje. Wesselényi felé, aki ellen az erdélyi Királyi tábla hűtlenségi pert indított, elítélt, a köröztetését elrendelte azzal, hogy bárhol lesz található, azonnal elfogandó és letartozandó.

Wesselényi felé, akiről kijelentette a Nádor, hogy míg magyarországi pere el nem dől, a főrend házban meg nem tűri ...

Bretfeld generális, úgy látszik, mindezzel nem törődött. Ott, a nyílt utcán, a bámész-kodók tömege előtt Wesselényi nyakába borult, átölelte, s magához szorította, pedig fényes katonai ruhája bizony sáros lett Wesselényi dolmányától.

A tömegből pedig kirobant a lelkesedés és ujjongva kiáltották:

– Vivát Wesselényi, vivát Wesselényi! ...”

(Vörösmarty 1845 tavaszán Deák Ferencsel együtt meglátogatja a látását elvesztő Wesselényit, s hogy milyen mély érzelmeket váltottak ki mindkettőjükben a zsidói napok, hogy mennyire „felderíté a vakság miatt elkomorult kedélyt” ez a látogatás, arról Vörösmarty nemcsak levélben számolt be, hanem a kolozsvári *Magyar Polgár* hasábjain is.)

A „csillagoltó sötétségben” különös hangsúlyt kapott az 1850-ben elhunyt Wesselényi egyénisége, szelleme.

Ekkor, 1851-ben lát napvilágot (Vörösmarty, Arany, Tompa megrendülést és bízva bízást megfogalmazó, nemzetféltő verseinek szomszédságában) Kemény Zsigmond kettős Wesselényi-portréja, *A két Wesselényi Miklós*. Egy időben a '48-at, '49-et magyarázó röpirataival, illetve Széchenyi-tanulmányával.

Kemény lélektani igénnyel, szépírói eszközökkel, esszéírói módszerrel tárja elénk a két Wesselényi megpróbáltatásokkal terhes életét, figyelmeztetve olvasóját a történelmi személyiségekről készült írásainak műfajára, a történelmi és művészi hitelesség értelmezésére: „Munkám tehát, mint eddig, ezentúl is az életirat és politikai jellemrajz közt fog állani”. A két Wesselényi-portréval egy kötetben szereplő Széchenyi-tanulmányában az egykori (valamelyik római nagyság diadalmenetét megörökítő) híres festőművész szavaival válaszol a történelmi hűséget számonkérőknek: „... ha alakjaim annak, aminek festve vannak, kitűnően leg szépek, kell-e nekem ennél több?”

Egyetlen mondatban úgy is fogalmazhatnánk: ténytisztelet és művészi megformáltság fonódik benne egybe.

Kétségtelen, Keményt Wesselényi nem sokkal azelőtt bekövetkezett halála is ösztönözhette esszéje megírására. De más is. Mindenekelőtt az a vissza-visszatérő gondolata, amely szerint valóságos nemzeti szerencsétlenség a „históriai fonalak megszakadása”.

Továbbint századok erdélyi küzdelmeire emlékeztetve vezet el a Wesselényiek „zaklatott” világába. Az íróra jellemző elkötelezetlenséggel és érzelmi átéltséggel hitelesítve a „zajos” és „zord” múltat.

A lélek legrejtettebb titkait fürkésző Kemény előrebocsátja: „az apa történeteiből csak annyit említhet”, amennyi „a fiú jellemének, élményeinek és hibáinak ismeretére mintegy útmutatóul szolgál”. Túlzónak tűnhet egy ilyen mentegetőzés, hisz meglehetősen sok mindent elmond az idős Wesselényiről. Többek között azt, hogy az egykori kapitány nem csak a híres ménését kedvelte, a Biblia mellett Voltaire és Horatius művei is ott voltak a kastélyban. Nemcsak a megrendíthetetlen sérelmi szónokot mutatja fel példaként a kibontakozás lehetőségeit kereső kortársak számára, hanem azt az embert is, aki „még nagyobb tiszteletben

állott a tudomány, mint a politika fáklyavívői előtt”. A lélekbúvárok érzékenységevel tapintja ki, miként „fegyverze le” ezt a „szilaj szellemet” a „gondolkodó emberek szelíd és visszavonult köztársasága”.

Párhuzamos portrékat tart kézben az olvasó. Az alakok – mint annyiszor Kemény regényeiben – egymást világítják meg, és az időrend szabadabb kezelése is ezt a párhuzamos-ságot szolgálja. Igen gyakran egy-egy helyzet kiemelésével figyel meg apa és fia alkati tulajdonságait, jellemét, a „vasember” (az apa) végletes, nem egyszer meghökkentő cselekedeteit. Azt a „szélső patriótát”, aki a „düh és megbánás közt két egyenlő részre darabolta az életét”, és akiről nem volt könnyű megmondani, hogy „a szíve volt nemesebb vagy véralkata iszonyúbb”. Valós élethelyzet és írói invenció, egy-egy mindennapi történet, egy-egy különös eset megörökítésekor lel leginkább egymásra. Akkor például, amikor hadra kel az aulikus szomszéd gróf ellen, vagy amikor a Kufsteinban raboskodó, magyarságában megsértett Wesselényi megleckézteti őrzőjét. („Wesselényi kidugta karjait, s mellen ragadván a börtönört, iszonyúan megrázta, s óriás erővel hátralökvén, az a lépcsőkön gyorsan legördült.”) Kemény gyakran él bibliai jelképekkel, motívumokkal, az idősíkok egybeszövésével pedig történelmi távlatot kölcsönöz gondolatainak.

Íme néhány sor:

„Erdély ege is borongani kezdett.

.....
Senki sem bízott a jövőendőben.

S végre maga az új korszak kezdeményezője, a lángeszű uralkodó, kórágván s megtört szívvel vonta vissza, kettőn kívül, a magyar korona országaira vonatkozó minden rendeleteit.

József császár kimúlt.

.....
És Erdélyországban is több évtizedek óta kinyitatték az első hongyülés, a francia forradalom hatásai és a százados intézmények melletti ragaszkodás nyomdokaival vélemények- és kedélyekben.

Wesselényi az 1791-i diétára megjelent.”

Hőse elképzelései múlt és jelen, szándék és lehetőség összefüggéseiben kapnak értelmet: „A nagyság a sorsé, csak a tehetség az emberé” – állapítja meg szentenciaszerű tömörséggel. Széchenyi és Wesselényi viszonyának megítélése történelmi vizsgálódást igénylő, én itt erre a kapcsolatra csak utalnék. Kemény a szándékot, a közös európai utazások során szerzett tapasztalatok időszakát barátságuk „délpontjára” nevezi, szerinte azonban már az „elő-készületek korában” illúziókat tápláltak egymás iránt, alig sejtve „azt a távlatot, amely az azonos elvben lévőknek már akkor elválástott”. Útjaik elválásának okát keresve utal ugyan Wesselényi túlzásaira („Ő mindig a víz ellenében úszik”), de a végletektől szépíróként is óvó Kemény nyomban hozzátesszi: „Wesselényi szellemi tulajdonai igen alábecsültettek általa [ti. Széchenyi által], midőn hitte, hogy annak nem voltak szintén saját céljai, melyeket a barátság megkötésében és folytatásakor számítás alá vett.” Megkérdőjelezi azt a leegyszerűsítő vélekedést, mely szerint Wesselényi tette Széchenyit nagy hazafivá, Wesselényi pedig Széchenyi barátságának hatására vált falusi betyárból civilizált férfivá. Két kivételes adottságú, autonóm egyéniségként mutatja fel őket, közben újra és újra kitér gondolkodásuk különbségeire.

Olyannyira, hogy Wesselényi bizonyos kifejezéseit pusztán bókként értelmezi. (Felfogásuk különbségeiről egyébként olvashatunk Kemény Széchenyi-tanulmányában is: az egyik – Wesselényi – inkább az elvek, a másik – Széchenyi – inkább a helyzet kínálta lehetőségek embere.)

A korabeli erdélyi közszellem elemzése alapján jut el annak felismeréséhez, hogy a nemzeti eszme és a polgárosodás gátjait ostromló sérelmi politika a Wesselényi-féle ellenzékiességben lel a leginkább egymásra.

A műfajnak ezzel a dinamikusságával az újfajta esszémodellét meghonosító Péterfy Jenő, majd Németh László műveiben találkozunk. Illyés Gyulát a látásmód elevensége, filmszerűsége ragadja meg, Kemény műveinek újabb értelmezője, Tóth Gyula a szigorúságában is szeretetteljes emberi portréként említi Kemény írását.

Az 1850-es évek derekán már országos hírű Jókai a magyar reformkor küzdelmeiből ihletődő regényében, a *Kárpáthy Zoltánban* Wesselényi jelképpé magasztosul. Nem vonható kétségbe az sem, hogy a mindent lebiró, emberi életet mentő árvízi hajós az önkényuralom éveiben az olvasó számára a nemzet önmagára találását is jelenthette. A regényben megszólaltatott Széchenyi szavai ezt a bizakodást fogalmazzák meg: „Aki önmagát újrateremteni képes, az halhatatlan”. Okkal állapítja meg Szörényi László a *Wesselényi mint Jókai mitikus hőse* (1997) című elemzésében: „István és Miklós sorsáról sző az író olyan reflexiót, amely a két regény egészét visszafelé elhelyezi az időben, és egyúttal a legerősebben szólítja meg a jelent”.

Mindennek igen változatos módon válik részesévé az író: romantikus végtelenség és pontos megfigyelés, mesébe illő momentumok és közvetlen átélés, feszült drámai helyzetek és bensőségesség ötvözésével. Olvassuk újra a megszerkesztettségével is lenyűgöző hatást kiváltó hatalmas tabló egy részletét: „A legelső borzalmas éjszakán látjátok ott a sötét vizek felett végigsikamlani *Wesselényi* hajóját. Mint az őrszellem maga, jár ő a legveszélyesebb helyek között; a szűk utcákon, omlatag házak mellett, miknek vízből kiálló tetején halálfélelem közt reszkető csoportok várnak reá, várnak az Isten kezeire. Az ember nem mindenható. Egyszerre nem szabadíthatja meg az egész világot. Óh, mint szeretné, ha azon karoknak, miknek ereje a hitregék mondáival határos, valóban volna azon hatalma, hogy ezeket ragadhatna ki a halál öléből, ha azon kebelnek, mely küzdeni tanult vésszel és viharral, volna hatalma visszanyomni az elemek veszedelmét is, ha azon mennydörgő szónak, mely előtt annyiszor megrendült az emberi akarat, volna ereje visszaparancsolni medreibe a rontó áradatot, miként vissza tudta úzni annyiszor a rontó szenvedélyeket, oda, ahonnan kijöttek!”

III.

Nem halványul el a Wesselényiek szellemi öröksége századunk magyar irodalmában sem. Az elődökhöz (Szenci Molnár Alberthez, Károlyi Gáspárhoz, Csokonaihoz, Petőfihez, Táncsichhoz, Vajdához) eltéphetetlenül kötődő Ady Endre Wesselényi *szellemiségét* kéri számon az új évszázad elején. A fiatal nagyváradi újságírónak az 1902 őszi Zilahon felállított (Fadrusz János által készített) Wesselényi-szobor nyújt arra alkalmat, hogy emlékeztessen az előd eszmevilágának egyre fakuló értékeire. A *Nagyváradi Napló* 1902. szeptember 17-i számában üzeni a vén Meszes aljában összegyűlt ünneplőknek:

„Az elveszett paradicsomban ünnepelnek, s az őszi napsugár Wesselényi gyönyörű alakját csókolja, s a szegény parasztét, kinek eléje megy, s kit magához emel Wesselényi. [...]

Wesselényi hiába nyújtja a karjait a szegény paraszt elé. Wesselényit ma nem értik már. Az a nagy erő elfogyott, az a nagy láng kialudt. [...]

Ünnepek itt a távolban, egyedül. Próbálom a reményt élesztgetni magamban, hogy valami kicsit talán becsületesedhetik, javulhat még a világ.”

Négy esztendővel később az *Új versek* költőjének szemében Wesselényi iskolája úgy jelenik meg, mint a Bethlen Gábor-i lélek őrhelye. Versét (*Üzenet egykori iskolámba*) annak az iskolának küldi, amelynek a Wesselényiek voltak önzetlen patrónusai. Az sem titok, hogy 1908-ban az új írónemzedéket tömörítő nagyváradi irodalmi társaság (*A Holnap*) első ülésén az erdélyi tudományosság és kultúra olyan egyéniségeivel említi együtt Wesselényit, mint Bethlen Gábor, Apáczai Csere János, Dávid Ferenc. Benedek Elek először *Nagy magyarok élete* címmel 1910-ben tényeket és fikciót egygyészőve kelti életre Wesselényit. („Nagy volt testben, lélekben, megvolt benne az igazi nagyságának minden vonása.”), Nyíró József regényében (*A sibói bölény*, 1929) a szenvedések után hitet és tenni akarást megőrző idősi Wesselényi elszántságának lehetünk részesei. Tavasz Sándor református egyházi író az *Erdély Öröksége* sorozatban az erdélyi élet legmélyebb értelmezőjeként mutatja be.

Irodalmi művek egész sorának váltak hőseivé, „gondolkodó tanúivá”, élő személyiségeivé a Wesselényiek az utóbbi évtizedekben is.

Weöres Sándor rendhagyó módon egy hajdani, (nem létező) költőnő (Psyché) bőrébe bújva „kötöttségek” nélkül, a szoborszerű merevségtől megfosztva eleven valóságában idézi meg őket, a nyelvi kifejezésekkel is szabadon bánó líraisággal.

IFJÚ BÁRÓ VESSELÉNI MIKLÓSHOZ.

Széphalom, 1812. Oct. 21.

Engedd jobb kezemet vas markodbúl, Mika lelkem,
Tíz sorom emlékül véle rovom le neked,
Zúzhatod addig a bal mantsom, s a hajam szimatolhatd,
Ám de fülembe ne nyalj: benne Pythón tsavarog.
Dalla Kazinczy s Bersenyi hozzád, még piczi vóltál;
Im-már nagy buta mén, értsdd a Sibylla szavát!
Néhai tisztos Atyád bánatba veté feleségét,
Jobb s rosszabb te se léssz, senkit is el ne vegyél,
Bal kezemet tsókold ha tiéd, ne akarjad a jobbom,
Senkinek én nem adom, szebb ha szabad maradok.

De ez már újabb száz esztendeje a két Wesselényi Miklós irodalmi utóéletének. Egy másik számvetésre késztető.

A téma talán könyvet érdemlő.

Kolozsvár, 2016. október 20.

A tanítványok barátja

Írás és társalgás mint szerzői játék

Reformkor és felvilágosodás. Írásbeli vizsga. Jegyzeteink és könyvtári belépőink az asztalon. A vizsgaidő leteltével egyenesen hozzám jön: maga keressen meg a vizsgaidőszak végén, második félév elején. Áprilisban már Aranka György kéziratairól beszélek a Tudományos Diákköri Konferencián. Keressünk valaki unitáriust, a Kozmák közül valakit – hallom a szavait, amint leereszkedünk a Donát út végi kertből.

Nem 18. századi, nem kézirat. Egy 19. századi fénykép legyen a kiindulópont ahhoz, amit Egyed Emese személyéhez társítanék több mint másfél évtizednyi ismeretségünk után.

Provokáció és apológiája volt első tudományos dolgozatom címe. Provokáció volt Brassai Sámuel életművét vizsgálni, miközben a román–magyar kulturális kapcsolatok 19. századi története volt a feladat. Provokáció két férfit ábrázoló fényképet mutatni, ha nőt ünneplő alkalomhoz kötődik.

A fényképen az idősebb férfi egy kiadványt tart kezében, a fiatalabbnak mutatja, de tekintetével annak arcát fürkészi. A fiatalabb a könyvre tekint, lazán, szivarral a kezében az oszlopnak támaszkodik. Gesztusrendszerük – vagy pontosabban – a kép által közlendő, bizonyára a megrendelő(k) és fényképész által megfogalmazott vizuális üzenet a beavató/mentor és beavatott/tanítvány viszonyáról árulkodik. A fiatal Gegenbauer József zenetanár az, akire a kiadványt kezében tartó, tudós Brassai Sámuel figyel. E tudósi beállítódás nem csupán e fénykép sajátja, de nem is ez írás tárgya. Fogalmazunk úgy, hogy Brassai pályájának egyre problematikusabbnak bizonyuló összetevője. Provokatív.

„Köztetek és értetek folytak le félszázadnál tovább terjedett életem minden napjai. Korotokban játszó- és bajtársatok, későbbre tanítótok valék, most kicsinytől nagyig, mindnyájatoknak szíves jóakarótok, barátatok vagyok. Társaságtok szerez nekem most is legnagyobb örömet; gyermekded, őszinte jó kedvetek az én szívemet is örömmre deríti, kis bajaitok szánakozó részvétre indítanak – bár volna hatalmamban minden felleget eltávoztatni ártatlan korotok derült egeről.”¹ – írja olvasóihoz a „fiatalság barátja”, a fenti képen látható Brassai Sámuel, ekkor még Samu.

¹ *Olvasóimhoz, Fiatalság barátja*, 1851/1.

Brassai Samu 1851-ben indítja a *Fiatalság Barátja* c. kiadványt.² A továbbiakban e lap koncepcióját és recepcióját vizsgálom, hiszen a fiatalokkal kialakított (mecénási, mentori) kapcsolatai korábban kevésbé kerültek a szakirodalom figyelmébe.

Az első, hat füzetből álló kötethez keres és talál előfizetőket, sikerül is megjelentetnie, de tervei ellenére, vállalkozása itt leáll. 1855-ben próbálkozik újra lapszerkesztéssel, az sem egy sikeres projekt, hiszen a *Critikai Lapok*nak egyetlen száma lát napvilágot. Ezek a próbálkozások részint életpályájának egy szakaszát, az 1848–49-es események utáni lehetőségeket, részint érdeklődését és tudománykonceptióját dokumentálják.

A *Fiatalság Barátja* programszövegeiben a kedvkeltés, a tetszés, az olvasás által az unalom elűzése célként fogalmazódik meg. A hasznos időöltés, a gondolkodás játékba hozása foglalkoztatja tehát tudósunkat, és a fiatalokat választja célcsoportul. Másodlagos szándéka, hogy a gyermekek nevelésére, oktatására költött tőke megtérüljön, ennek meg egyetlen útja: „Gerjesszünk érdeket a műveltség és ennek eszközei a könyvek iránt”.³ Lapszerkesztőként a befogadói aktivitást szorgalmazza úgy, hogy az olvasókkal való kapcsolat kimunkálására és fenntartására összpontosít. Lapja a hazája fiatalságával való kapcsolattartás eszköze írásban való társalgás által. Az alfabetizáció útjára tért, szélesebb olvasóközönség megszólítása a terjeszthetőség, a nyomtatás révén lehetséges, ezért hálás a lapszerkesztő a „jó Gutenberg”-nek. és sarkallja olvasásra a fiataloságot.

Bár az írni és olvasni tudók kiváltságos helyzetben vannak a lap olvasóiként, befogadóiként, mégis egy olyan gyakorlatra utal vissza a szerkesztő, amely a szóbeliség sajátja. A szerkesztő pedagógusi érzékét és gyermekközpontú nézetét igazolja, hogy megszólítja olvasóit, sőt a kölcsönösség jegyében képzelet el közös társalgásukat⁴. A lap üzeneteire majdani olvasói írásban jeleznek vissza, így biztosítva a hatékony kommunikációt. Kezdeményezése a korábbi gyermeklapok perspektívájából is egyedi. 1843–44-ben az első gyermekirodalmi-nak tekintett lap, a *Gyermekbarát* még nem számol olvasóival vagy a Brassai által elképzelt kapcsolattartással.⁵ A *Fiatalság Barátját*, de a könyveket is olyan eszközként tekinti Brassai, amelyek levetkőzik tárgyi mivoltukat és az olvasmányélmény által dialogikus viszonyt működtethetnek azzal, aki kezébe veszi. A *Terécelő szoba* címet viselő rovat éppen erre a dialogicitásra erősít rá: Mór bácsi különböző történeteket mesél hallgatóinak. Ezek, az élő párbeszédet imitáló szövegek, is olvashatóvá válnak a lap hasábjain.

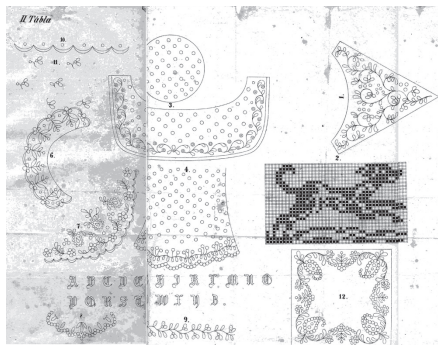
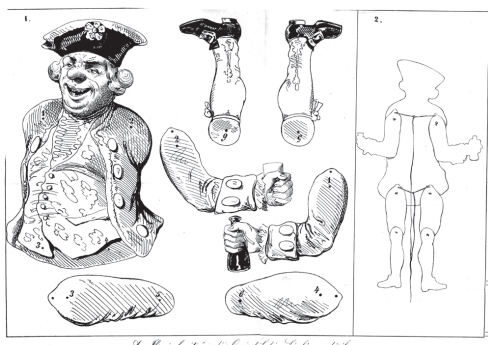
Tartalmi szempontból a változatosság jellemzi a lapot: elbeszélések, gyermekszínjátékok, történeti elbeszélések, ismertetések a természet, az ipar világából, találmányok, felfedezések, versek olvashatók benne. Ezeket rejtvények, számvetési és földmérési feladatok, történeti és földtani képes leírások egészítik ki. Mintákkal ellátott gyermekjátékok és „időöltések”, rajz-,

² Az Arany-levelezés dokumentálja azt, hogy Brassai Sámuel és Szilágyi Sándor közös vállalkozásként képzelte el, de végül Brassai egyedül szerkesztette. Vö. *Arany János levelezése I. (1828–1851)*, SÁFRÁN Györgyi kiad, Bp., Akadémiai, 1975, 719. (AJÖM Levelezés XV.)

³ *Szülőkhez, nevelőkhez, ifjúság barátjához!*, *Fiatalság Barátja*, 1851/1.

⁴ Nem idegenek Brassaitól a korszerű pedagógiai nézetek, hiszen az 1840-es években az általa szerkesztett lapban, a kolozsvári Vasárnapi Újságban magyar nyelven ismerteti Comenius, Pestalozzi nézeteit és Bell-Lancaster neveléstanát. Vö. BRASSAI Sámuel, *A jól kimívelt elméknek hasznai*, Vasárnapi Újság, 1835, 518–521, BRASSAI Sámuel, *Kölcsönös tanításmód*, Vasárnapi Újság, 1836, 41–45.

⁵ Szilágyi Ferenc lapjának célja elsősorban az ismeretterjesztés, a nevelés és tanítás, kevésbé a szórakoztatás. Lásd erről bővebben: KERESZTY Orsolya, *Első gyermeklapunk történetéhez*, Magyar Könyvszemle, 1999/3, 346–349.

női munkák és ruhaszabási minták⁶ képezik a lap mellékletét, részletes leírással annak, „ki meg akarja tanulni ezen rajzokat nem csak szemével, de kezével s értelmével is?”⁷

Az olvasóközönség viszonyulásáról két forrásból értesülhetünk. Részint a lap segít ebben, hiszen nem a korabeli sajtó esetleges reagálását vagy a szintén felnőtt kezéből származó recenziót közli, hanem olyan olvasói leveleket, mint amilyen a következő:

„Édes szerkesztő bácsi! Mióta ön nekünk a Fiatalság barátja című füzeteket küldözgeti, azóta alig várunk nagyobb kíváncsisággal valamit, mint éppen ennek megérkezését, mivel azon feljül hogy benne sok hasznost s mulattatót olvasunk, igen ritka fiú az kinek számára nem volna ott egy kis fülbevaló; mi mind arra mutat, hogy ön szeret s mulattatva akar bennünket javítani; miért is vegye szívből eredt köszönetünket. Én ugyan kevés fejtöréssel a két utolsó füzetbeli betűzést s számvetést megcsináltam, de attól tartok, hogy bácsihoz közelebb lakó valamelyik tanuló társam hamarabb megküldendi, hanem azért csak ide írom. Jövőben naplóból fogok szerkesztő bácsinak egy pár cikket küldeni mit, ha meg érdemi, hiszem, hogy lesz ön szíves füzetébe kinyomtatni. Isten önnel édes bácsi, s én mindenkor maradok füzetéinek szorgalmas olvasója.

Pongrácz Gézya, II. oszt. tanuló.”⁸

Másfelől a lap munkatársai körébe tartozó értelmiségiek levelezéséből értesülhetünk a lap fogadtatásáról. A lapban verseket és fordítást közlő Gyulai Pál a következőket írja Szász Károlynak: „A Brassai füzetébe adtam néhány költeményt, részint a Gáspárnak írottakból, melyek még nem jöttek, részint újakat. Gáspár⁹ a te költeményed közül egyet, az Ősz-t nálam hagyott: beadhatom-é, ha az előfizetők számosulnak Brassai fizetni fog, s erre van remény, már is kétszáz előfizetője van”.¹⁰ Hogy mi a biztosítéka e reménynek, az a lapból is kiderül. Az első, májusi számban részletesen közli a szerkesztő Brassai a lapra való előfizetés hogyanját, például azt is, hogy miként jutalmazza az előfizetést gyűjtőket: „Előfizetők gyűjtésére min-

⁶ Mell-elő (plastron), hímző rajzokkal. Horgaccsal vagy magyarosan hákkerlivel kötendő minta, négyszeg szemekkel, kis vánkossal, vagy bútortakarónak. Főkötő-hímző minták. Ruha-ujj, divatos neve pagoda-ujj. Goth ABC: zsebkendő jegyzésre. Gallér. Zsebkendő szeglet kereken vágva. Kézélő (manchette). Főkötőhöz való hímzőminta. Babozás ruhaszélekre. Óra- vagy más kis vánkossal. Lásd: Fiatalság barátja, 1851/2.

⁷ Uo.

⁸ Fiatalság Barátja, 1851/5.

⁹ Magyar olvasókönyv gymnasiumoknak, polgári és reál-tanodák s magán-növendékek használatára dolgozák és szerkeszték Gáspár János és Kovácsi Antal nevelők. Első folyam 7–11 éves gyermekeknek második fele. Egyszersmind a Brassai Samu Kék Könyvtárának (házi és tanodai kézikönyvek gyűjteménye) X-ik szállítványa. Kolozsvár 1853, özvegy Barráné és Stein.

¹⁰ Gyulai Pál Szász Károlyhoz = Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig, szerk. SOMOGYI Sándor, Bp., Akadémiai, 1961, 72.

den hazafit és honleányt, különösen az iskolák tanárait, fiú vagy leánynövendék tulajdonosait stb. felszólítjuk. Az előfizetési ívek ápril hó 20-ig beküldendők, mikor az első füzet ki fog adatni. Az előfizetést gyűjtő uraknak a nyolczadik példánnyal ingyen szolgálándunk, azon felül a gyűjtött összegből 10%-tel”.¹¹ A hazafiak mellett tehát a honleányok is bekapcsolódhatnak a gyűjtésbe – nem kirekesztő ebből a szempontból a felhívás. Másrészt, e szövegben az áll, hogy jutalomként osztandó ingyenes példányt és anyagiakat az urak kapják, bizonyára azért, mert intézménytulajdonosok vagy főként szakmai pozíciójuknak köszönhetően több fiatallal kapcsolatban állnak, mint a nők. A célcsoportot tehát általuk képzelel elérni Brassai.

Továbbá, a munkatársak felsorakoztatása is bevált szerkesztői fogás. A népszerűsítés eszköze. A lapba szöveget küldő Arany, Csengeri, Emődi, Gáspár, Gönczi, Gyulai, Jókai, Kriza, Lukács M., Majer, Mentovich, Nagy, Tárkányi, Vas Gereben, Varga János mind az előfizetőket célzó hívónévként működik. A közreműködő szerzők életpályája hasonlóságot mutat a Brassaiéval, esetenként kortársak vagy éppen munkatársak, például Gönczy Pál nevelőintézetében, de sokan közülük korábban tehetős családok alkalmazottai voltak: titkárok, nevelők, tanítók. Ez az a kontextus, amely révén álljon itt egy másik Gyulai-levél. 1851 júliusában Gernyeszegről ír levelet Szilágyi Sándornak: „Brassai bácsinak mond meg, hogy a második szám mellett a mintarajz a gróf leányainak nem jött meg s jó lenne, ha meg küldené, azt is megsúghatod neki, ha nem haragszik meg, hogy én írnék még több verset is lapja számára még pedig eredetieket, hogyha küldene egy két forintot. Úgy hallom, számos előfizetője van, különben nem is állanék elő ily udvariatlansággal”.¹² Míg a Szász Károlynak írt levél bizalmas, közeli kapcsolatról és Gyulai pozíciójának erősségéről árulkodik, addig a Szilágyi Sándorhoz írt sorokban Brassai bácsinak nevezi a szerkesztőt, és kevésbé biztos a lap anyagi oldalát illetően. Mindkét levele viszont arról tanúskodik, hogy nem csupán az olvasó fiatalok számára hasznos a lap, hanem az abban publikálók is hasznot húznak belőle, amennyiben írásaikért honoráriumot kapnak. A Teleki családnál dolgozó Gyulai olvasói igényeket tolmácsol a szerkesztő felé, mintegy számon kéri nevükben a hiányzó mellékleteket. Azaz gazdasági cserekapcsolatként kezeli a lap és előfizető viszonyát, de nem csupán azt, hanem, amint fentebb említettük, saját szerzői tevékenységét is: amennyiben fizetnek érte, hajlandó szöveget küldeni. Megjegyzése, miszerint eredetieket is kész küldeni arra utalhat, hogy a fordításokhoz képest értékesebbnek minősültek a saját szerzemények, még inkább feljogosították a szerzőt arra, hogy fizetséget kérjen értük.

A szerzőknél maradva, a fentebb felsoroltak névsorából hiányoznak azok a munkatársak, akiknek kisebb jelentőséget tulajdonított a lapszerkesztő a népszerűsítés szempontjából. Sükei Károly, Lőrinc András, Szilágyi Sándor mellett Meunier Eliza közöl a lapban, ez utóbbi angol nyelvből fordít. Visszaütalok az idézett olvasói levélre, ott a 2. osztályos tanuló a lap olyan olvasója, aki tökéletesen megfelel a szerkesztői elvárásoknak, hiszen személyes levélben reagál a lapban. De az sem elhanyagolható tény, hogy szerzőként ajánlja magát. Ezzel olyasvalamire világít rá, amire Brassai expliciten nem utal programszövegében, mégpedig az írásra serkentésre. A társalgásként, dialógusként elképzelt olvasói aktivitás átfordul az írás terepére és az alkotásban való részvételt igényli. Mint látjuk, nem pusztán a szerző- és munkatársakra volt pozitív hatással a lap sikere, hanem a fiatal olvasók is az elvárásoknak megfelelően, esetenként azokat túllépve reagálnak.

¹¹ Fiatalság barátja, 1851, 5.

¹² Gyulai Szilágyi Sándorhoz = Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig, szerk. SOMOGYI Sándor, Bp., Akadémiai, 1961, 72.

Összefoglalva a fentieket, Brassai Samu arra vállalkozik, hogy igényes gyermeklapot szerkesztve olvasásra, önértékelő és belső késztetésre történő tanulásra, tapasztalatszerzésre, társalgásra mozgósítsa a fiatalokat. Az esztétikai szempont mellett erőteljesen jelen van a lapban az erkölcsi szempont is, hiszen célja az oktatásba fektetett tőke megtérülése azáltal, hogy az iskola padjaiból kikerülő fiatalok, akik esetenként a *Fiatalság Barátját* is olvasták a nemzet szolgálatába állhassanak. Rövid életű lapja mintaként szolgál mások számára is. Gönczy Pál 1854-ben indítja az *Ifjúság Lapját*; Atala és Szabó Richárd 1861 és 1863 között közösen szerkeszti a *Gyermekbarátot*. Ennek megszűntekor Szabó Richárd Remellay Gusztávval társszerkeszti *Az ifjúság Lapját*. Nem csupán címeikben, hanem koncepciójukban is visszanyúlnak e lapok előzményeikhez, miközben névtelen cikkírók, a Nővilág hasábjain Vajda János recenzióiban, Benedek Elek pedig országgyűlési képviselőként kéri számon az akadémiát a gyermek- és ifjúsági irodalom kérdésében.

Egy rövid kitérő erejéig figyeljünk arra is, hogy mi vezetett a lap megszűnéséhez. 1851 májusától októberig 6 füzet látott napvilágot. Az utolsó füzet kiadásakor a szerkesztőség költözéséről és arról értesíti olvasóit, hogy az előfizetés másolhatlan határideje a novemberi pesti vásár.¹³ Ugyanakkor, az utolsó előtti, ötödik füzetben a szerkesztő számvetése is olvasható, amelyben a lap pozitív fogadtatása és az olvasói támogatás mellett arról is értesülünk, hogy a beharangozott ígéretek közül egyetlen pontot nem teljesített: „Mi a közremunkáló íróársaimat illeti, hogy az olvasó ezek közül soknak nem látja nevét gyűjteményemben, szolgáljon mentségül részint a vállalat újdonsága, részint a felhozott írók teméntelen elfoglaltsága; de a mi halad nem marad”¹⁴

Brassai érveit Gyulai idézett leveleivel összevetve eléggé egyértelmű, hogy egymásnak ellentmondóak, hiszen Gyulai készségesen ajánlja magát szerzőként, másokat is mozgósít. Több ilyen típusú kontrollforrásra lenne szükség e tekintetben. Ami segítségünkre lehet a kérdés értelmezésében, az egy, a kolozsvári Brassai-hagyatékban őrzött számla, amelyet Brassai nevére állítottak ki 1851. november 11-én. A számla szerint a lap összes bevétele 844.20 forint, a kiadásoknál 999.58 forint szerepel, hozzátéve, hogy „marad még szerkesztő Brassay Samu úr által megtérítendő f 155.38, az az százötvenöt forint és 38 kr”¹⁵

A számla füzetekre bontva tételesen közli a kiadásokat és bevételeket. Innen megtudhatjuk, hogy az első füzet esetében 391 példányra találtak előfizetőt, 16 példányért Szilágyi Sándor vette fel a pénzt,¹⁶ és összesen 500 példány kelt el, akárcsak a 2. esetében, annyi különbséggel, hogy ekkor már 300 példány utánnyomását is adatolja az irat. A 4–6. füzetek már eleve 800-as példányszámban jelennek meg. A bevételek az előfizetésekre korlátozódnak. A kiadások nyomtatási, postai és reklámköltségeket tartalmaznak. Ez utóbbiak a Pesti Naplóban és Magyar Hírlapban közölt hirdetésekre vonatkoznak, melyek a népszerűsítés eszközei voltak. Mindezen kívül még szerepel két tétel a kiadások rendjén: „két mellékletért Valzelnek (sic!) 37” és „szerkesztő Brassai Samu úrnak készpénzben 20”, „szerkesztő Brassai Samu másodízben készpénzbe 100”¹⁷ Amennyiben hiteles forrásként kezeljük e számlát, akkor állítható, hogy hiányoznak a tiszteletdíjra vonatkozó kiadások. Brassai mellett az egyedüli közreműködő, aki nevesítve szerepel a kifizetett személyek sorában, az Walzel Ágost Frigyes

¹³ A Lipót-napi vásárról lehet szó. Vö. <http://mek.oszk.hu/02100/02152/html/03/215.html> - utolsó látogatás 2016. október 10.

¹⁴ *Szülőknék, nevelőknék*= *Fiatalság Barátja*, 1851/5.

¹⁵ *Számla a Fiatalság barátjáról t.c. Brassai Sámuel úr részére*. Kézirat. Lelőhelye a Magyar Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár. Jelzete: Ms 190 Vegyes nyugták, számlák, elismervények.

¹⁶ A számla szerint még valamilyen szinten Szilágyi Sándor is részt vállalt a lap indításában.

¹⁷ Uo.

litográfus, könyvnyomdász, aki a mellékletek készítője. Ha az összegeket nézzük, akkor az ő egyszeri munkája többre került (37 Ft), mint amennyit Brassai az első füzet megjelentetésekor első ízben kézzel kap (20 Ft). A további 100 forintot Brassai az első füzet utánnyomása alkalmával veszi át, és nem kap további juttatásokat. A bevétel-kiadás mérlege azt mutatja, hogy már az első 6 füzet is többletköltséget jelentett a szerkesztőnek. Anyagi szempontból tehát nem bizonyult kifizetendőnek a vállalkozás. Nem véletlen e számla kelte sem. Ugyanabban az időszakban állítják ki, amikor az előfizetéseket várja Brassai, 1851 novemberében. A további lapszámok megjelenésének elmaradása arról tanúskodik, hogy a szerkesztő Brassai tudatosan vet véget egy számára többletköltségekkel járó lap kiadásának. A lap ára is befolyásolhatta az előfizetések elmaradását. Összevetésként: a Vasárnapi Újság napilap egy évre 6 forintba, míg a Fiatalság Barátja havi 1,50 forintba került. Külön kutatást érdemelne annak vizsgálata, hogy kik voltak a lap előfizetői, vagy milyen viszonyba állítható ez a lap a későbbi ifjúsági lapokkal, amelyek, mint fentebb láttuk, szintén kérészetűek.

Negyvenkét év múltán, 1892-ben ismét megjelenik a *Fiatalság Barátja*, amelyet a kilencvenes éveiben járó Brassai Sámuel Boros Györggyel szerkeszt 1897-ig. A Kolozsváron kiadott új folyam az unitárius ifjúság lapja kíván lenni, erőteljesen felekezeti mind tartalmát, mind célközönségét, mind pedig megjelenési alakját tekintve.¹⁸ A közös szerkesztés gesztusa a mester és tanítvány viszonyáról árulkodik.¹⁹ A lassan kultikussá váló viszony következménye, hogy Brassai halála után Boros értelmetlennek látja a lap folytatását. A Brassaival kialakított bensőséges viszony meghatározónak bizonyul Boros életpályáját tekintve: ő lesz Brassai első monográfusa.

A *Fiatalság Barátjával* kapcsolatos számla mellett a Brassai-hagyaték – többek között – a tudós egy noteszét is őrzi, amelyben a különböző újságokból kimásolt idegen nyelvű idézetek mellett, annak 25–26. oldalán tökéletes négyoszögbe rendezi az ábécé betűit olyan módon, hogy minden irányban üm. értelmes, jelentéses sorra álljanak össze. Ezután olvashatunk egy francia nyelvű idézetet, amelyet a „rejtvénytől” a „folyt. a 24. lapon” bejegyzés választ el. Ha visszalapozunk, megállapíthatjuk, hogy nemcsak az idézet folytatódik ellentétes irányban, hanem azt is észrevehetjük, hogy Brassai korábban már kísérletezett az ábécé ilyen elrendezésével. Terjedelmi okból nem folytathatta az előző lapon, nem fért ki vízszintesen az ábécé minden betűje, s ezért a túloldalon – két lap felületét is kihasználva – teljesíti ki tökéletessé, szabályossá a négyoszöget. Notesze tartalmából kitűnik, hogy különböző tudományterületekkel kapcsolatos megállapításait, szaklapok cikkeit, csillagvizsgáló számításait jegyzi ide, azaz mindenféle foglalatosságait, bármilyen rendszerezés nélkül. Efelől furcsának tűnhet az ábécé gondosan megszerkesztett elrendezése. Másfelől az ábécé mint a betűk rendje megkövetel egy logikát, amelyet a tudós tiszteletben tart, miközben a betűket a maga szórakoztatására „rendezgeti”. Sajnos, nem tudni, ő mikor jegyzi azt be noteszébe. Tudjuk viszont azt, hogy Győry Sándor 1856-ban az akadémián „a bűvös négyzetekről folytatólag értekezett”²⁰. Ekkor Brassai az akadémia levelező tagja, és részt vesz még év elején a matematikai és természettudományi osztályok ülésén, tárgyalásain. Valószínű hallhatta is Győry előadását, amely kivonatát az Akadémiai Értesítő is közli²¹, ebből idézek: „Bűvös négy-

¹⁸ Vö. a kettejük szerkesztésében ekkor megjelenő Unitárius Közlöny arculatával.

¹⁹ Hasonló viszony alakulhatott ki Meltzl Hugóval is, akivel az Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapot szerkesztik 1877 és 1887 között. Brassai számára természetes volt, hogy a fiatalok támogatására időt szán, és saját vállalkozásaiban teret nyújt számukra.

²⁰ *Akadémiai Értesítő*, 1956, 155.

²¹ A bűvös négyzetekről: Kivonat Győry Sándor akadémiai előadásaiból, *Akadémiai Értesítő*, 1956/2, 77–82.

szögeknek azon négyszögek nevezetnek, melyeknek fiókokra felosztott hasábjaiiba valamely számláló haladás (progressio arithmetica) számjai aképpen iratnak bé, hogy azoknak összevetei mind a fekkmentes, mind a függélyes hasábokban, mint az átszegő (diagonalis) vonalak mentében egyenlő legyenek”.²²

A matematikai definíció értelmében az ábécé sorrendje, a betűk ábécévé való felsorakoztatása a fent leírt módon olyan vezérelvként működik Brassai elgondolásában, mint az összeadandó számok és az összeadás eredménye közötti reláció a matematikai bűvös négyzetben. Győry előadásában – annak kivonata szerint – arról is értekezett, hogy analitikus egyenleti számítások szükségesek a négyszögek létrehozására, illetve, hogy „akármilyen bűvös négyszögeknek az előadattak szerint eszközölhető alakítása az effélékben gyönyörködőknek időtöltésül szolgálhat”.²³ Valószínű, nem véletlen, hogy az ekkor matematikusként (el)ismert Brassai érdeklődik az elmének ezen játéka iránt, és maga is kísérletezik vagy idejét tölti.

Nem ő az egyetlen, aki ilyen „négyszöget” készít. Kolozsváron őrzött hagyatékában is található egy. Ez a „Cubus Quadriangularis” a „Brassai Sámuel élyen [!] Nestori napokat” mondat betűiből építkezik. A mestermű latin nyelvű keretben mozog: ubi et sursum, et deorsum, ac retorsum, surrursumque, omnis coincidunt Litteræ, et unum versum conficiunt. A minden irányban azonos betűkből építkező Poeticum Artificium egyetlen verssort képez, és erőteljesen kötődik a latin képköltészeti hagyományhoz. Nyilván, nem a latin nyelvű keretezés az elsődleges célja az alkotónak, hanem egy költemény létrehozása. Magyar nyelvű mondattal játszik, illetve mesterkedik, és mindezt Brassainak ajánlja. Alkalmi „költemény”, amelynek szerzője is elrejtőzik: Mirosa Musa. Ez a rejtőzködés is jelentéssé válik, amennyiben a szerzői név második tagja a műzsával azonosítható. Később Kiss Elek²⁴ jegyzi rá a lapra, hogy Marosi Samu – mintegy megfejtve az alkotó valódi nevét. Nem találtam az adatot megerősítő információt, de lehet, hogy nem is a szerző azonosítása a fontos, hanem az a gesztus, amely egy ilyen titokzatos négyszögbe rendezi a jókívánságot.

Lukácsy András arról értekezik, miközben történeti szempontból árnyalja a kérdést, hogyan változik a verssor esetében a tartalom és forma a szóbeliség és írásbeliség regiszterváltásai során. A képversek sajátos válfajaként tekinti a bűvös négyzetet, amelyhez kezdetekben a tartalommal egyenértékű mágikus funkciót társítottak, idővel a díszítőkedv, a költői játék vagy a tudatos formabontás eszköze lett.²⁵

A matematikus a gyönyörködést, a költészettörténeti tanulmány a kedvet társítja ehhez a játékos alkotáshoz, amely akkor teljeseedik ki igazán, amikor még betölti a mágikus funkciót, nem csak díszít.

Ha hihetünk a keltezésnek, akkor az elemzett kézirat 1842-ből származik Szilágysomlyóról. Olyan kijelentés kerül benne mágikus pozícióba, amely közhelyként működött a XIX. század folyamán Brassai tudományossága kapcsán: identitáskomponenssé vált esetében a Nesztor²⁶-ság, amit életkora is szavatolt. A képversbe rejtett üzenet ebből a perspektívából elérte célját.

Visszkapcsolva az alkalom szülte gesztushoz, csak tolmácsolni tudom Mirosa Musa elmejátékát: Egyed Emese éljen nesztori napokat!

²² I. m., 77.

²³ I. m., 82.

²⁴ Kiss Elek (1888–1971) pedagógiai és teológiai író, műfordító, unitárius püspök. <http://mek.oszk.hu/03600/03628/html/k1.htm#KissElek> – utolsó látogatás: 2016. október 4.

²⁵ Vö. Lukácsy András: *A verssor alkonya?* = L.A., *Kiment a ház az ablakon. Költészet és játék*, Bp., Gondolat, 1981, 528–555.

²⁶ Nesztor gr., valamely testület, csoport legidősebb tagja (Homérosz Iliásában szereplő idős, tapasztalt és bölcs görög király, Nesztór nevéből).

A bodosi almanemesítő

Szülőfalumból, az erdővidéki Bodosból ketten lettek a maguk idején szélesebb körökben ismertté: a költő Lukáts István (1759–1828) és a gyümölcsnemesítő Budai József (1851–1939). Az előbbit az irodalomtörténet,¹ utóbbit a pomológia tartja számon, amit a kis falu méltó büszkeséggel emleget. A költő verskötete 2015-ben Egyed Emese gondozásában jelent meg. Magam pedig az itt következő rövid írásban Budai József és a szülőfalu – kivételesnek mondható – kapcsolatáról szólok, amiről hosszú idő óta gyűjtöm az adatokat.

Bodos mintegy hét évszázados múlttal rendelkező erdővidéki kis falu. A falualapító ősök egy szelíd dombkoszorú völgyében, az akkor már bizonyosan létező Barót, Bibarcfalva és Szárazajta között találtak rá a megtelepedésre alkalmas helyre. Tették ezt annak ellenére, hogy a falu határa, amelyet az erdőterülettől nagyrészt maguk hódítottak el és tettek termőföldre, szűkebb volt és kevésbé termékeny, mint a Bacon-patak, illetve a Barót-patak mentén fekvő közeli falvaké. Ezért lakóinak a földművelés mellett mindig keresniük kellett, és találtak is, valamilyen kiegészítő foglalkozást, amivel fel is hívták magukra Erdővidék népének figyelmét, sőt neves írókét is, például a középkori történetész Benkő Józsefét (1740–1814) és a kisbaconi nagy székely író, Benedek Elekét (1859–1929), aki *Édes anyaföldem* című könyvében hosszú oldalakat szentelt Bodosnak, különösen pedig gyümölcsnemesítő fiának, akihez már ifjúkorában mély barátság fűzte.

Nem kis részben neki köszönhetjük Budai József ifjúkorának, tanulóéveinek érdekes, sokszor már-már megrázó eseményeinek lejegyzését. Az ő vallomások, de mégis tényekre alapozott sorai segítettek engemet is abban, hogy szülőfalum történelmének kutatása során különös figyelmet fordítsak az almanemesítő csodálatos életének dokumentumaira. Erről bővebben írtam Bodos monográfiájában,² ezért itt inkább Budai József szülőföldszeretetének, lelkiéletének, gondolkodásának néhány aspektusát igyekszem felvillantani.

Ki volt Budai József, és mivel szolgált rá arra, hogy neve fennmaradjon a tudósfolk sorában és a szülőfalu jó emlékezetében?

Bodosban született 1851. november 25-én. Apja Budai Károly kisebb földbirtokos volt, akinek kijárt az úr titulus. Édesanyja, Nagy Anna négy fiúnak és egy leánygyermeknek adott életet, akik közül – a Józsefé mellett – Domokos nevét kell megjegyeznünk. Kutatásaim szerint a család ősei századokon át a Bodai névre hallgattak, közülük Bodai Pétert 1635-ben a lófők között írták össze, Bodai István pedig 1777-ben iskolamester volt Bodosban. A Budai nevet József nagyapja már következetesen használta, aki „szószóló,” vagyis ügyvéd volt.

Budai József a helyi elemi iskola elvégzése után Székelyudvarhelyen járt középiskolába, majd a Budapesti Tudományegyetem természetrajz–földrajz szakán kitűnő minősítéssel diplomát szerzett (1872). Ott rövid ideig Szabó József geológus professzor tanársegédje

¹ Lásd *Andalgj hát, citerám! Lukáts István versei*, A bevezető tanulmányt írta és a kötetet sajtó alá rendezte EGYED Emese, Barót, Tortoma Könyvkiadó, 2015.

² EGYED Ákos, *Bodos. Egy székely szabad falu története*, Sepsiszentgyörgy–Barót, 2015, 166–173.

volt, de hamar elhagyta ezt a szép tanári karriert ígérő állást, mert nem volt hajlandó állami intézményben dolgozni, amíg „Tiszta Kálmán lesz Magyarország miniszterelnöke”. Ez az 1848–49-es magyar szabadságharc eszméire épülő lelkiületével, gondolkodásával nem volt összeegyeztethető. Mert Tisza Kálmán miniszterelnököt, a kiegyezés egyik vezérpolitikusat, a magyar szabadság árulójának tartotta. Mivel koncepcióját nem rejtette véka alá, életútja voltaképpen kálváriajárás volt, mert elveivel nem ellentétes állást 1890-ig, Tisza Kálmán miniszterelnökségének végéig, hiába keresett. Sőt, az egyik kísérlete botrányos véget ért, amit Benedek Elek megörökített. A tanári diplomás fiatalember, mivel mást nem talált, egy erdélyi falucskában³ tanítói állást vállalt, éppen neki való időben, országgyűlési követválasztás idején: „József boldog, van az ellenzéknek is jelöltje. Nosza, fanatizálja a népet, szidja Tisza Kálmánt, de nem sokáig, mert a vármegye főispánja, Bánffy Dezső. Ez az ember nem ismer tréfát, csendőrszuronyok közt zsuppoltatja Józsefet haza, a falujába, ahol neki már sem háza, sem földje, de van édesanyja, aki keblére ölelje a „tékozló” fiút. Azt a tékozló fiút, aki már sok-sok ezer fát ültetett, oltott, szemzett, új gyümölcsfajtákat teremtet, aki lám, mégis tékozló, mert házát, földjét eltanulta, s a vég? Csendőrök hozzák haza az özvegy anyjához: itt a fiad!”⁴ Álljunk meg röviden itt, nézzük meg, mire is utalnak a fenti sorok.

Nos, egy valóságos helyzetet írnak le írói stílusban. Forrásaink bizonyítják, hogy József tényleg eladta a rájuto birtokrészt Domokos öccsének, mégpedig árán alul. Az egyetemjárás anyagi költségeit a kapott pénzből fedezni tudta ugyan, de abban a korszakban, aki birtokot adott el, még hozzá olcsón, nemigen kerülhette el a „tékozló” jelzőt. Ezt a szót azonban Benedek Elek idézőjelbe teszi, mintegy jelezve, hogy Budai Józsefre ez a megbélyegzés nem érvényes. Ezt tanúsítja az is, hogy hiába került haza József megalázva „a nép megérzi benne a nagy embert! Azt az embert, aki a halhatatlanságnak dolgozik. Már nem csúfolják Bodost, már nem kukkolnak a bodosi ember után⁵ [...] Csudálkozva hallják, látják, hogy a legfinomabb almák, körték, szilvák a bodosi kertekben teremnek. Ezeknek fáját mind Budai József oltá.”⁶

Budai József diákévei idején a vakációkat, a nyarakat a szülőfaluban töltötte. Az egyetem elvégzése után is (1872) sokszor hazatért; ilyenkor Bodosban végzett tudományos megfigyeléseket, s kezdte el gyümölcsoltó munkásságát, amit kiteljesített az 1880-as években, amikor hosszabb ideig tartózkodott otthon, s már-már megszállottan dogozott a falu gyümölcskultúrájának felújításán. Erről idős bodosiak az 1960-as, ’70-es években szívesen beszéltek e sorok írójának, Kisgyörgy Zoltán geológusnak és másoknak. Például az Apámék egyik szomszédja, idős Rebeka Márton így emlékezett: „Ismertem József tanár urat, s emlékszem arra, ahogy járta a mezőket, a patakokat, az erdőt, a kerteket, és ahol alkalma kínálkozott, csemetét ültetett és oltott. Nem várta, hogy megköszönjék. Volt egy csemetenevelő kertje, ahonnan ajándékba adott mindenkinek, még a szomszéd falvakból jövőknek is. S 120 kaptár méhe is volt, pedig ekkor már nem volt birtoka a faluban, örökségét korábban eladta az öccsének, Domokosnak; de mindig jól fogadták a családi háznál, ahol gyűjtéseit őrizte.”⁷ Hasonlóan emlékezett idős Bogdán Miklós is: Budai József állandóan járta a patakokat,

³ Mai tudásunk szerint Magyarlápósról van szó. Ez a falu a Belső-Szolnok és Doboka megyékből létrejött Szolnok-Doboka megyében feküdt, amelynek főispánja 1875–76-ban Bánffy Dezső volt.

⁴ BENEDEK Elek, *Édes anyaföldem: Egy nép és egy ember története*, Csíkszereda, 2009, 515.

⁵ Szokás volt minden falura valamiféle gúnyolódó szavakat kitalálni, Bodosra azért, mert eldugott kis völgyben feküdt, a kakukk kiáltást ragasztották rá, s bizony még az én gyermekkoromban is hallottuk utánunk kiáltani Bibarcfalván: „Bodosiak vagytok, rókalikba(n) laktok, kukukk.”

⁶ BENEDEK Elek, *i. m.*, 515.

⁷ Saját gyűjtésemből.

gyűjtötte a palákat, kövecseket, emellett minden kertbe bement hivatlanul is, és oltotta a csemetéket. Az emberek nagyon szerették, tisztelték” – mondta a kérdezett.⁸ Vagyis a bodosiak nemcsak a gyümölcsoltóra, de a palákat, kövecseket gyűjtő geológusra is szépen emlékeztek az 1960–1970-es években. Többen voltak azok, akik a történeteket másoktól hallották, de tényként fogadhatjuk el, hogy az emlékezet átöröklődött a következő nemzedékek tagjaira, ezért él napjainkban is. A csendőri hazakisérésről nem tudtak a megkérdezettek.

Budai József munkájáról számos írást közölt a különböző helyeken, tudományos közlönyökben is, de számunkra most a Baróton kiadott *Erdővidéki Hírlap* első évfolyamának első három számában megjelent közlése a legérdekesebb, mert a szülőfaluban végzett munkájáról ad számot. Egyébként az említett lapnak a bodosi származású ügyvéd és politikus, Fábián László volt a felelős szerkesztője, valószínű ő kérte a cikket az újság számára az akkor már régen Miskolcon élő Budai Józseftől. Mit írt, mit vallott Budai (itt Buday) József Bodosról (még akkor is, amikor Erdővidéket ír), a *Milyen gyümölcsöket termeljünk Erdővidéken* című közleményében? És hogyan született meg a Budai Domokos-almafajta, amely a legsikeresebb nemesítő munkájának eredménye volt?⁹

Az első írása tulajdonképpen megható vallomás a szülőföldről, szülőfaluról: „Régi vágyam volt – írta –, hogy életem alkonyán hazaköltözve, hátralévő időmet szülőföldem gyümölcsészetének szentelem, ám a sors mást akart, bele kell nyugodnom. De a távolból is tehetek tán valamit a cél érdekében, ha tapasztalataimat ott közreadom s azokat az általános alapelveket, melyek a gyümölcstenyésztés [!] sikerét biztosítják, népszerű nyelven megismertetem. Halásan köszöntöm az *Erdővidéki Hírlapot* megjelenése alkalmával, mely ezt nekem lehetővé tette. Megkezdem hát a közleményt, s ha élek, folytatam.”¹⁰

Gyümölcsnemesítőnk abból indul ki, hogy a gyümölcstermesztés a gazdálkodás legjövödelmezőbb ága lehet, még a kevesebb munka és befektetés mellett is, de csak akkor, ha kellő szakértelemmel és szeretettel ültetik és ápolják a gyümölcsfát. Aztán figyelmeztet arra, ahogyan nem szabad gyümölcstermesztéshez hozzákezdeni: „Igaza van annak a gyümölcsésznek, ki azt mondotta, hogy a gyümölcsfát vásárló és ültető ember kamatot helyez el és tőkét nyer vele. De valahogyan azt ne hidd, kedves erdővidéki földim, hogy a gyümölcstenyésztés [!] minden tanulás és munka nélkül csak úgy ősi módra üzve, ahogyan apáid száz évvel ezelőtt üzték, sikerül és téged felgazdagít. Ha erdőről, mezőről hazahoztok iszonyúan összeroncsolt gyökerű vad fákat, vagy mint mondjátok, oltó-tökéket, s azokat egy üst mélységű gödörbe elültetve körültapossátok, beoltjátok; akkor hiába várjátok az áldást, mert a gyümölcsfa is csak ahhoz hálás, aki őt szeretettel ápolja és gondozza.”¹¹

Egyik legfontosabb teendő a fajta megválasztása, amely az erdővidéki viszonyok közt jól termesztethető, de tekintetbe kell venni azt is, hogy családi használatra vagy piaci értékesítésre szánja az illető a gyümölcsöt. Aki kereskedelmi célokat követ, válasszon kevesebb fajt, mert a nagykereskedelem ezt jobban átveszi és értékesíti, viszont a sok fajta termesztése jól megfér a családi használattal.

Erdővidék számára Budai József a gyümölcsök közül elsőnek az almát ajánlja, mert az lehet a legjövödelmezőbb, főként a téli fajták. „A fajok megválasztásánál a helyi fajoké az elsőség, mert a gyümölcs is olyan, akár az ember: ott érzi magát jól, ahol született. S Erdő-

⁸ Saját gyűjtéséből.

⁹ Nem ritkán történik meg, hogy összetévesztik a nemesítő Budai Józsefet öccsével, Budai Domokossal. Lásd EGYED Ákos, *Ki volt Budai József?* Korunk, 1969, XXIII. évf. 12. sz. 1896.

¹⁰ Erdővidéki Hírlap, I. évfolyam, 1. sz., 1925. december 1.

¹¹ Uo.

vidék bővelkedik eredeti fajtákban, amelyekre büszke lehet. Ezek mellett, természetesen, az erdélyi ős fajokat, vagy az idegen országok bevált fajait sem szabad elhanyagolni” – olvassuk az ajánlást, amely ismételt vallomás is a szülőföld szeretetéről. Budai József szakszerűen, ugyanakkor nagyon szépen írt. Tanácsa s népszerűsítő stílusa ma is megszívlelendő. Idézett sorai fényt vetnek a szerző gondolkodására is: a helyi fajok részesítendőek előnyben, mert azok bírják jobban az ottani adottságokat. Több mint érdekes, hogy az, aki több mint 130 új gyümölcsfajt állított elő, védelmébe veszi a régi gyümölcsfajokat is. Érdemes őt idézni többek közt azért is, mert jól látjuk, hogy milyen jól ismerte az egyes családok kertjeit: „Kék alma. Gyermekkoromban, a múlt század 60-as éveiben, minden kertben volt belőle fa. Sajnos, felhagytak a termelésével az újdonságokon való örökös kapkodás miatt. Pedig minden kertben helyet kellene adni egy fának, mert finom ízű, bőtermő és tél közepéig eltartható értékes gyümölcs, melynek kinőtt fájától 30-50 véka almát is leszüretelhetünk. Bodosban Gálicza T.-nek van belőle egy hatalmas fája”¹²

Tehát, ami jó volt korábban, azt kímélni kell, valamennyit belőle meg kell tartani, de az újítás nem maradhat el, mert ezt kéri a világ haladása és igényli a megélhetést nyújtó piac is.

Közismert, hogy nemesítései közt a legsikeresebb volt Budai Domokos, amely a korán elhunyt öccséről kapta a nevét. Ennek a létrehozásáról többen írtak, úgy gondolom, legjobban, ha őt idézzük. Íme a *Gyümölcs Kertész* című szaklapban a Budai Domokos almafajta születéséről és a gyümölcs tulajdonságairól 1902-ben közölt írása: „Az 1883-ik év tavaszán az Arany párménnek egy virágát termékenyítettem a Jász vadóka hímporával. Szándékosan választottam keresztezésre éppen a Jász almát, mert célom volt, hogy olyan új fajtát nyerjek, melynek termékenysége és szépsége a Párméné legyen, fájának edzetségét és tartósságát pedig hazai edzett fajtánktól nyerje. Mindössze is három magvat nyertem a termékenyített virág gyümölcséből, melyből elvetés után 1884-ben kettő kelt ki, s ezek egyikéből származott a most ismertetett gyümölcs, mellyel tavaly nyáron elhalt öcsém nevét akarom megörökíteni”¹³

A fentiekből pontosan kiderült, hogy 1883–1884-re datálható a Budai Domokos-almafajta születése. Ugyanabban a közlésben beszámol a gyümölcs tulajdonságairól is: a húsa fehér, cukros, pármén ízű, omlós, fűszeres, „igen nemes ízű.” Mindezt megerősítette 1932-ben a *Székelység* előbb említett száma Gyerkei Mihály ismert pomológus véleménye alapján. Budai József egy korábbi írásában megemlítette azt is, hogy az anyafa Bodosban Egyed Dániel kertjében található, amihez legyen szabad hozzáfűznöm, hogy az anyafa ma is él, igaz csonkán, az említett kertben, amelynek tulajdonosa apai nagyapám volt. Az is köztudott, hogy a Budai Domokos-almafajta elterjedt egész Erdővidéken, s Benedek Elek kisbaconi kertjében is volt belőle, valószínű több is, s nem kizárt, hogy a nemesítő Budai József gondoskodása által.

Hogy egyik almafaját Budai József az öccséről nevezte el, családszeretetére valló adat, az pedig, hogy számos, ugyancsak általa teremtetett almafajta az 1848-as forradalom hőseinek, például Bem tábornoknak vagy Czetz ezredesnek a nevét viseli, visszautal a történeti felfogására, ami gyermekéveiben alakulhatott ki benne a szülői házban, illetve a bodosi környezetében, hiszen ő a szabadságharc leverése után született. Ne maradjon megemlítés nélkül, hogy a szülőfalu neves költője, Lukáts István verseiből egy füzetre való kinyomatott,¹⁴ s emlékének ápolására alapítványt tett,¹⁵ ami a kulturális hagyomány iránti fogékonyságát mutatja.

¹² Erdővidéki Hírlap, 1925. I. évf. 1. sz.

¹³ A Gyümölcs Kertész 1902. évi száma alapján (részben) újraközlő a Székelység, 1932, II. évf. 9-10. sz., 87.

¹⁴ EGYED Emese, Lukáts István hazatért = *Andalgj hát, citerám!, i. m.*, 12.

¹⁵ Az alapítvány eredetije a bodosi Református Egyházközség irattárában.

De Bodos és Erdővidék egy idő után mégiscsak szűk térnek bizonyult a kiváló tehetségű s egyetemet végzett, tudóssá fejlődött fiatalember számára, ezért állást vállalt Kolozsvárt, ahol polgári iskolában tanított, közben pedig az Erdélyi Múzeum-Egyesületnél is tevékenykedett. Aztán kisebb kitérővel Miskolcra költözött, ahol folytatta, sőt kiterjesztette tudományos működését. Itt halt meg 1939. január 20-án. Emlékét Miskolc is ragaszkodással őrzi. Bodos pedig róla nevezte el iskoláját, s emléklappal jelölte meg a szülői házat.

A Milford-öböl felé

Egyed Emesének, az Arany-émlékémben

*Állhatsz bármelyik velszi parton,
a túloldalon ugyanaz van,
csatornák, tengerár, halál a nagy
vizekben, hajók érkeznek éjjel
észrevétlen a Milford-öböl felé;
a velszi partokon ha fúj a szél
és átnézel a hullámok fölött:
a szomszédos Albion, Provansz
és Erdély is, a legszomszédosabb,
hol áll a magos Montgomery
vára, s leomlik éjszakánként...*

*Ott dalolnak tehát, idehallszik,
transzilván és provanszáli bárdok
vagy bárdolatlan komédiások,
vándor jön most, csavargó és testőr,
avagy a romlandó testnek őre,
Zsuzsannák, Zsófiák, Viola
kisasszonyok mellé szegődne
mindegyik, és a zöld öbölben
tán le is járt azóta
a Garabonciások Első
Világtalálkozója.*

*Most éppen csend van, szélcsend,
nem tudni, mi virrad arra
a folyton összeomló
erdélyi-velszi várra...
Álmukban forgolódnak
a Montgomery-i lányok –
másnap vendégek jönnek,
de semmi sincs játszva.*

OLVASÓNAPLÓ ÉS KRITIKA

LÁSZLÓ NOÉMI

Emesének

Ahova reggel nyolcra jártunk évekig,
ott most jónevű kollégium működik,
nem ipari az intézmény, az alagsorban
étkeзде, nem pedig esztergasor van,
karszámos diáklány nyelvet nem öltöget,
lefestették, burkolták az összes csövet,
hattyúfehéren röpülnek az első bálozók,
ablakban, lépcsőfordulóban moco-rog a csók,
ragyog a fizikum, csodákat dajkálgat a szertár,
tán ott a dobogó, amin derékszögbe hajoltál,
háttal a táblának, kezeden krétával, rázott a nevetés,
mindegy volt, mondatrészeket vagy részmondatokat kapcsol az és,
lehetett friss tavasz, pityergő, langyos ősz,
lehetett karcsú, repkedő hajú, méléző, viselő,
sokat játszottunk, mindent elhittünk neked,
pedig egyszer Kovács voltál, aztán Egyed,
vagy épp fordítva volt, már nem tudom,
de bátorítottál a barikádokon,
s miközben jöttél, mentél, jöttél és mentél,
bennünk is fölkerekedett a szél,
bennünk is ágat, rügyet tépett a vihar,
szétlőtte váraink a tények vaslabdáival,
s amíg lányaid mellől visszavártunk,
hangunk megváltozott, megnyúlt a kezünk, lábunk,
szemüvegem lett, levágták a hajam,
semmit sem tudtam egész pontosan,
egy dolgozatban így Jócó a költő bátyja lett,
sajnálтам, hogy nem omlik rám az épület,
bár akkor már semmi sem épült rendesen,
sírtam és körzöt loptam és eltörtem a kezem,
de azt mondtad, írjam tovább a verseket,

*csak ne pakoljak a sorokba Oh-t és felleget –
az Oh kikopott, látod, de maradt a felleg,
és én kamasz szívemmel most is úgy szeretlek,
olyannak, amilyennek akkor láttalak,
sírásod, nevetésed visszhangozzák
a brassais falak.*

Fabulae mystica

I. Prosa originalis

A *Mesék*¹ nyitott kapuin enged be Egyed Emese, az útrakelés izgalmaival; áttűnéses, megfejtés elől rejtőzködő szereplőkkel, könyve változó hangszerelésű prózadarabjaiban. Kijelölt irányt vesz a mese nyughatatlan hajója, kifürkészhetetlen tengeren, skhyllák, shyrrének támadásainak kitéve, mágikus jóslatok döböntő sorsirányát követvén.

A prózakönyv szerkezete köríves – ciklikusan váltakoznak az intarziaként beépített szövegek, mindegyik más; ollózásos írói eljárással szerveződik egyetlenné a szövegegyüttes. A történetmondás többsikú, a könyv lényegi egészét kitevő *Tyrtenoi* című óriásfejezet történeteinek talányai a *Ludus Troiae* című, kötetzáró fejezetben oldódnak fel, de a könyv így is nyitott – *a rejtélyek megfejthetetlenek* –, ez a mű egységet adó gondolati szervezőelve. A négyes tagolású könyvben a történetek laza gondolatfűzéssel illeszkednek egygő; a személyes emlékidézéshez társul a könyvbe rejtett kisregény.

A szerkezeti felépítés része a Vergilius által írott, a világ első nemzeti eposzából, az *Aeneis*ből a volscus, csak harcnak élő szűz Camilla hősnő történetének idézése, a „phrígék” és a volscusok közötti csatajelenettel. A harcot rögzítő részből iktatódnak be a vágásos vendégszövegek a személyes történetek közé. Az eposz idézett disztichonjai így állandó mozgásúak, áttételekkel szőtt beszédviszony alakul ki a személyes vétetésű történetekkel, a szöveg gondolatvitelét irányítják. Camilla a nő harcképességének a jelképe, egyetemessé válik végül ez, a női lét világértelmezésévé alakul.

A könyv másik egységét képező, gondolatilag ráolvasásokra emlékeztető, a szövegbe montázsos technikával beépített egyszemélyes zsoltárok együttese a költői istenkeresés imádságait rögzíti. A külső és belső világra figyelés érzékenységgel szólalnak meg az orációk, a megtalált isteni bizonyosság váltakozik annak elvesztésével. A lélekvilág és az értelem közti összhangot a teremő szellemvilág hite adja meg, kudarc és vigasz kettősségében.

A személyes élettények élményrétegeiből felszínre jövő történetek sora elmozdul a kihallott sugallatok jelként – jelzésként – érzékelt, rejtélyes világa felé, melynek a névadás, a megfogalmazás szabadító hatása ad *egyszemélyes jelentést* – a létét egyetlennként érzékelő és értő írói alany által.

A könyv címe – *Mesék* – névátviteles jelentésű, a mű nem követ mesei hagyományt, a világról, a létről szóló talányos történetek jóslásos útjain járunk; de a címjelölés, ha elsődleges jelentés nem is illeszthető hozzá, részleges voltában érvényes: meseisége van a könyvnek, a karcolatnyi, ráütéses történetek mögé bújtatott, zárt szerkezetű kisregény hosszabbított, mágikus meseként is felfogható. Történéssora a kötet egészen végigvonul, tér- és idősíkváltásokkal, megszakításos cselekményszálakkal.

A kisregény Ethruria világát idézi már a könyv elején, a rómaiak által elsüllyesztett etruszk nemzet van a középpontjában, összekapcsolódik a műben megidézett görög–római antikvitás korával. Az etruszk világmítosz, szertartásaiban, istenségeivel, jelképrendszerével

¹ EGYED Emese, *Mesék*, Bukarest, Kolozsvár, Kriterion, 1998; EGYED Emese, *Märchen-Mesék*, Magyar–német kétnyelvű díszkiadás, Németre fordította TÓTH-NAGY Ildikó, Marosvásárhely, Mentor, 1999.

a szereplők által jelenik meg a történetalakításban. Erre a viszonylag egységes történetre esik a főhangsúly; a kisregény kisebb fejezetek váltakozásával jut el a végkifejletig.

A könyv eredetiségét a szerkezet intarziás többszólamúságában a szövegtest egységessége adja, a világértés sokirányú megközelítése, a valóság misztikus összefüggéseinek érzékeny megsejtése, az isten írói teremtés általi elérésének hite – nem vagyunk egyedül, jósjelekből olvashatunk. E gondolat tér vissza a ciklikus szerkezetű könyv nyitott körkörösségében, melynek erővonalai mindig irányváltást jeleznek a változó történetmondás által; a könyv egységének megteremtésében a keretet adó kisregénynek van kulcsszerepe. A kötetet végig áthatja a líraiság, de nincs túlsúlyban, egyedi próza ez, a rövid történetek sora tárgyyszerű helyzet rögzítéssel válik zártságában is nyitottá.

II. *Mysteria oculis*

A kisregény nyitánya a két főszereplő, a fogolyként cellába zárt jós és jósnő, az etruszk Tages és Bégoé párbeszédének jelenete. Tages *az utolsó tyrtenoi* – így nevezi meg Cytheris, a regény másik alakja, a már ór nélkül hagyott cellába tett látogatásakor. Az utolsó thyrrén jós Tages, a rómaiak által halálba küldött etruszk nemzetből. A regény első fejezetében a jós szeméről Bégoé leoldja a kötést – *a látás* misztikus szertartása ez; Tages mágikus erővel rendelkezik, a sötétített cellában a tárgyakat és a Napot is látja. A regényindítás kulcsmotívuma az arabeszkre emlékeztető mintázatú lepke – Bégoé kezére röpköd, a nimfa áldást hozónak véli, előjelnek egy gyermek születéséhez. Tages tudja, hogy Aita, a halált hozó, szörnyű isten küldte – húsz koporsót jelöl.

Az etruszk mitológiában a kilences szám mágikus; kilenc istent nevez meg, rossz előjelű. A másik regényszereplőnek, az etruszk Tirónak az anyjára kilencszer sújt le a viharisten vilháma – az asszony nem hal meg, de fia eltűnik végleg a villámütés napján. Mágikus a jelentése Gyges gyűrűjének is, amely Bégoéhoz kerül – Tages figyelmezteti, hogy átkot hozhat rá a gyűrű által elérhető láthatatlanság; nem játékszer –, kísértés, mely által titkokat tudhat meg a világról, és istennő léte reontást hozhat rá.

Kulcsszerepe van a szobának, amelyben Tages és Bégoé beszélget – a fogolylét ellenére Tagesnek tudomása van a külső világ történéseiről is, a jósjelekről, amelyek a jövőben tényekké válván a megbélyegzettek sorsát fogják irányítani. A szobában kihunyó lepke mágikus ereje a bacchász Cytheris talizmánjában izzik föl; reontása szűnését érzékeli általa a táncosnő, de pillanatnyi ez; Cytheris soha nem szűnő átok foglya.

A cellát, amelyet Tiro őriz, végül elhagyja Bégoé – a zárt tér nyomasztóvá válik számára, a nimfa Gyges gyűrűjének mágikus erejét veszi igénybe; eltűnéséhez téves sejtés fűződik – írott vázontekercsei is eltűnnek a szobából, az etruszk nemzet történetének írástörédei. A cellába látogatók Bégoé eltűnését nem értve, úgy vélik, a jósnő eltűnése az elveszett vázontekercsekkel függ össze – lénye beléjük költözött; nem sejtik, hogy a gyűrű tette lehetővé a távozást. Noha Bégoénak a láthatatlanság képességét megadja a gyűrű, végül megtagadja e szabadságot – elviszi a gyűrűt a királyhoz, és átadja neki. A király megdöbben – nem tudja, Bégoé miért mond le a gyűrű erejéről, mely a beavatottság páratlan kincse. A nimfa a gyűrű veszélyeire hivatkozik – kitudhatók általa a világ rejtélyei, az emberekéi is; nincs szüksége erre, e titkok megfelfedhetőségét hazug létbe vivő átoknak tartja, úgy véli, ha nem áll ellen a gyűrű mágijának, hamissá válik létezése is. A gyűrű eszköz – oly képességet ad neki, mellyel nem született. Az igazság keresését a valóság szabályos törvényeit követve tartja értéknek; fő

érve, hogy a gyűrű által lehetővé vált a tér- és időutazásakor látta, nemzetét hogy pusztították el a rómaiak iszonyú kegyetlenséggel. A király elfogadja az érvelést s a gyűrűt, de jelzi, Bégoének az ő beavatkozása nélkül kell ezután léte irányait meglesnie.

A kisregény egészét az áttűnéses névváltoztatások serege kíséri, a szereplők alakja is rokonságot mutat. Mikor Tages az istennő nevét jajkiáltáshoz hasonlítja, Bégoé felfedi valódi nevét – Thulftha, Thulficla – etruszk név ez, de jelzi, hogy a névadás esetlegessé válhat az istenek világában; az évszázadok múlása is ezt a feltevést erősíti meg az eltűnt nemzet történetében. De a neveknek mágikus ereje és hatása is van, véli Bégoé – így a névváltoztatás a hordozóját is átváltoztatja. Így azonosítható a regényben Bégoé Camillával, az *Aeneis* harcosnőjével – jelentéstöbblet ez; a mű egészét átszövik a névváltoztatás által születő alakmások. A kisregény utolsó jelenetében megemlíti még egyszer a hajón megjelenő Bégoé az eredeti, etruszk nevét a kapitánynak, aki szerelmét ismeri fel az istennőben.

A hajóút a gyűjtőpontja a cselekménynek, a kisregény szereplőinek egy része itt találkozik, hogy Ciprus felé feszítsen vásznat, változó céllal: az etruszk jóskönyvek megszerzéséért és a harcért, mely által tömérdek kincshez juthat a legénység. Nem tudható, hogy a végcél elértté válik-e vagy sem, mert lezárul a kisregény az útrakelés mozzanatával, és a *Ludus Troiae* című, utolsó fejezettel a könyv is. A zárófejezetben Tages és Bégoé isteni volta végérvényes igazoláshoz jut, létük nem kettős: isteni, jósképességű voltak sem fonhatja sorsukat egygyé.

Tages mágikus jósképességének tényét Bégoé hozzá tett utólagos látogatása is megerősíti. Bégoé féltékeny kisére, mert Tigest Cytheris, a táncosnő egyszer meglátogatta távollétében; a jós érzekelte lényében a halál félelmének hiányát és halandó sorsával szembeni közönyét. Egyedül Bégoé érti egészében Tages jóslatait, mert ő is tyrrhén, jósképességű istennő. Érkezésekor Tages ráolvasásos igéket mond, megszakítás nélkül, ritmizált versek ezek; Bégoé számára nem eldönthető, hogy Tages beszéd közben találja ki őket, vagy már korábban megszülettek elméjében. Jóslatok ezek is, de nyelvüket már az etruszk jósnő sem érti egészében, hanglejtésük, a dallam változó regisztere hat rá erővel. Távozásakor Bégoé döbbenő felismerésre jut – Tages jövődómondása nem lelhet már megfjtőre, nem érti meg rajta kívül senki már, mert csak ők ketten maradtak meg utolsó jóskökként az elveszett etruszk nemzetből, melynek emlékezete is a hanyatlásé, s a rómaiak feledik az eltűnt nemzet történetét.

III. *Magiae Cytheris*

Cytherist, a bachháns táncosnőt első jelenésekor lakoma előtti előkészületben látjuk – késik, így a mulatozás nélküle nem kezdődhet el. A rabként tartott táncosnő ábrázolása után a türelmetlen és dühösen várakozó bölcselő, Xenophón alakja tűnik fel, aki a lakomán szintén résztvevő, thébai vak jóst, Theiresziást ellenőrizetlen indulatában kegyetlenül sérti meg, gúnyosan kérdezvén tőle, hogyan fogja majd az érzéki táncosnőt látni – testét érinti, vagy kígyózó karjait fogja meg. A jós kedvetlenné válik, de visszavág – aki nőt és kígyót egy időben említ, megkísértetté válhat, és átkot hozhat ez rá; nem árt az elővigyázatosság. Xenophónt, bár palástolja, nem hagyja közönyben a jóslat: szerelmes Cytherisbe, az érzékiségét leplezetlenül osztogató rabnőbe. Csak a táncosnő megérkezése után, a rituális tánc megkezdésekor nyugszik meg, táncát figyelvén. Csattog a krotalon, a hangszeres a lyrába kap, és elkezdődik a mágikus rítust idéző tánc, mely lábba hozza a férfivendégeket.

Cytheris a kéj izzásának jelképe, a kisregényben alakjához a hideg, számító értelem kapcsolódik, hihetetlen testi szépsége kísérlőjeként. Utóbbiban rejtőzik a hiú és hűtlen táncosnő ereje, arra is képes, hogy Xenophón elméjében a bölcsesség józanságát elaltassa. A

bachhánsnő akkor tűnik fel és akkor rejtőzik el, mikor nem számítunk rá – a kifürkészhetetlenség, a kiszámíthatatlanság sorsjelképe ő, de szándékolt bizonytalanságot keltő álarcait odahagyván, sokszor tehetetlenné válik saját világ- és valóságérzékelése közönyében.

A helyszínek, ahol feltűnik – a persu gladiátorharc nézői között, a halálos harcot könnyel szemlélve, távol állanak a mágikus szemlélettől. Cytheris fogoly halandó – az időtlenségben és az eltolt térbeli változékonyságban nincs helye. Ez az istenek világa, ahol ennek az elmozdulásnak az írói eljárása tetten érhető, a tér és az idő tágitásával az egyetemességet tükrözi és teremti meg az istenhősök szerepeltetésével. A bachhánsnő talán az egyetlen regényalak, aki ellentétben áll ezzel a világgal, de tudatos – tudja hogy léte múlt időbe zárt, és léthelyzetéből adódóan ezért választja a kultikus testi érzékiséget, igéző, mágikus erőként.

Theiresziász, megvakíttatásáról szólván, kétirányú feltevést hoz fel – két szerelmes, fejét szemközt emelő, nyelvöltve sziszegő kígyó szobrán dőfte át az egyik kígyó fejét, így vétett a szerelem szentsége ellen. Másik sejtése, hogy Minerva istennő vette el látását, mert állítólag megleste fürdés közben – ez nem igaz, mondja a jós; nem volt ő buja, szándéka ellenére figyelt fel az istennőre. Két feltevés ez, nem is érv – ellentmond a jós jövőt látó képességének, nincs róla pontos, megbízható tudomása – ez érthetetlen. Theiresziász szavait áthatja a belenyugvó, fanyar bölcsesség, sorsáról beszélván. Mikor a lakomán megkérdi a mellette álló fiútól, hogy a táncosnő haja és szeme barna-e, a fiú megdöbben, és igenlő választ ad. Lát ő, csak másképp, mint a halandók – szól hozzá Xenophón, hogy enyhítse ellene szóló előbbi szavainak kíméletlen gúnyát. A kígyó motívuma így tér vissza, ezúttal a bűnös szerelem és a kéj jelképeként, Cytheris rituális táncának is része a kígyózó mozdulatok változó együttese.

A lakoma végén, hajnalban, mezítlennül ül szobájában, kéjben gondolván arra, hogy jó lenne, ha valaki észrevenné így. Végül sétára indul a kertben, szoknyája uszályait harmat nedve nehezíti el; ez is kultikus rituálé – esőt kér Cytheris az istenektől, hogy kertje fái termést hozzanak, a kert tavában fürdőzhessen, mint az istennők. Cytheris hiúságát világítja meg e szertartás is, és hiányérzetét, hogy nem kapott beavatást az istenek világába – érzéki énekekkel és táncsal játszik az istenléttel, melybe beavatása nincs soha.

IV. Nomen gemini identicus

Az etruszk Tiro a kisregény másik szereplője, ő az, aki az elkezdett és sorozatos megszakításokkal ollózott történéssor szereplői közötti kapcsolat fonadékát teremti meg. Tiro az elveszett fiú; jelképes és rejtélyes az eltűnése az esőben – a villámcsapás után aléltóságában levő anyjához, a szülői házhoz nem tér meg soha. Hazatérés nincs; talán isteni rendelés ez, melyet nem szeghet meg.

Thyrrénia vizeinek avatott ismerője a hajós Tiro; ahogy hazatér a csatából, Xenophónnal részt vesz egy buja lakomán, a bor elszédíti, révületbe esik. A lakoma helyszínének gazdája a bölcselő dühödtt kérésére ki akarja utasítani házából a részeg vendéget. Xenophónt a kéjnők győzik meg végül, hagyják a tengerészt az alvás által eljutni a reggeli józanságig. Ekkor történik meg a cselekedet, mely Tiro létének mozgatójává válik a történet egészen át, átformálja szereplőként, lénye megértéséhez ad kulcsot. A bölcselő dühének enyhítésére a bacchánsnők bort és kéjt ajánlanak neki, három lány közeledik feléje, a középső lány borral teli külixet tart elébe, de Xenophón ellöki, bár lázba jön. A lány nevét kérdezi meg csak, és döbbenő választ kap – *Tyro* – szól a lány. A bölcselő megriad, nem érti, hogyan válhatott lehetségessé a név azonossága az asztalra hajtott fejjel alvó harcos és a külixet ajánló lány között. Babonás ijedt-

ségben hagyja el a lakoma helyszínét, bölcs elméje tiltakozik; rejtély számára, hogy a férfi és a lány neve azonos – nem talál valós köteléket, amely az ikernévre megfejtést adna.

A kisregény végén, az indulás előtt álló hajón derül ki csak, hogy Tiro emlékezik az övével azonos nevű lányra, a fedélzet alatt hálótársát, a tengerészt megkérdi, hallott-e a lányról. Emlékeiben kutatván a tengerész válaszol – hallott róla, de már anyaként említi, – az idő és a tér tágitottsága érzékelhető e válaszban, évszázadok eltolódásának képzetét keltőn. A névazonosság feltűnése a műben nem véletlen – tudatos; Egyed Emese erőteljesen személyes hangú, egyéni kompozíciójú, füzért alkotó zsoltárainak egyikében az *iker-lét és másik-én* személyre szabott voltát is értelmezi: valahol létezik az egyetlen, létünkkel eggyé válható társunk, s ha találkozhatnánk vele – ez nem lehetetlen, bár a találkozás esélye kevés –, óriási erő adna, és ad akkor is, ha ez soha nem válik lehetővé, s az iker-én véletlennel való sorsjátékunk csak. Tirónak megadatott az esély tényként is az iker-énjével való találkozásra; de sorstévesztővé lett – ennek a jelképe az alakja –, az eggyé válás esélyét elmulasztotta, és második esély nem adatik számára – a tengerész válasza a hajón már csak utóregzése a múltnak, a lányt örökre elveszítette Tiro.

Mikor feltűnik ismét egy másik, töredéknyi fejezetben, elhagyatott fiúként vándorol a világban; életkora változó – szereplőként is csak utalásos jelek követésével azonosítható. Az utcán szédeleg, rosszulétben és kiszolgáltatottan, így figyel fel rá egy bölcs, aki egy levél négy verssorát mormolja szüntelen, egyedül ülven az utcakövön; a négysoros vers egy gazdátlan kutyáról szól, amelyet egy kegyetlen centurió üteggel bántalmaz; ezt észreveszi egy hadból hazatérő harcos, és rászól, ne bántsa, mert csatában életét vesztett harcostársának lelke lakozik az állatban. Tetten érhető itt is a misztikum, a lélekvándorlása, amely Tiro áttűnése lényében is él, a sejtés sugallatára hallgatván akár másik énje is lakozhat az eb lelkében, mert a négy verssor elhangzik egy más jelenetben is, ahol alakja feltűnik. A józanul mérlegelő bölcs megszánja, akár házába is fogadná, míg erőre kap, de a fiú a közelgő hajóútra összpontosít, zaklatottság vesz erőt rajta – nem tudja még, felkerülhet-e a fedélzetre, ez a kapitány döntésétől függ. Tudata mélyén egyetlen cél irányítja – a kincsszerzés. E szándékkal akar Ciprus felé indulni a hajón, ezért tart a kikötőbe, hogy a legénység tagjaként utazván vállalja a harcot.

Feledhetetlen jelkép fűződik személyiségéhez és válik eggyé létével és egyéniségével: a talizmán, amelyet elveszített anyjától kapott, s egyetlen örökségként őriz – istenanyát ábrázol gyermekével –, ez az ábrázolás etruszk jelkép is. Az amulett összefügg Tiro eltűnésével az esőben, a villámcsapás mágikus, sorsát megfordító tényével.

Tiro végül feljut a hajóra, a legénység evezőseként, de soha nem jut el Ciprusig: az indulás előtt pár órával ragályos és halálos betegségbe esik. Ekkor jelenik meg váratlanul Cytheris, annak ellenére, hogy nő nem kerülhet fel a hajóra. Tirónak kevés ideje van már a haláláig. Cytheris nem fél attól, hogy elkapja a betegséget – vállalja a kapitány engedélyével, hogy a halottat majd eltünteti a fedélzetről –, vízbe dobja tetemét. Rejtett célja van – mágikus szertartásossággal pörög le a jelenet, melyben a már haldokló Tiróval beszél. Cytheris figyelni nyakában a talizmánt – megkérdi, honnan szerezte. *Örökségem* – sóhajt fel a hajós. Az amulett – az istenanya gyermekkel – Tiro immár örökre, talányos körülmények között elveszített anyjának és gyermekénének a jelképe, a családjáé, amelyhez nem térhetett meg soha. A kilenc villámsújtás az anyján a kilenc etruszk isten kíméletlen átokküte volt – Tiro elveszettségének sorsszerű rendelése. A zárójelenet a be nem következő átváltozásban rejlik – a romlott sorsú Cytheris leveszi a nyakéket a halott Tiróról, s ahogy az etruszk szobrocspa

az övé lesz, ráolvasásos, pogány rítust idéz fel egyedül – örökségének akarja a talizánt –, de szentségtörést követ el, így húzza le az átok súlya.

V. *Lingua lyrica*

Akaratlanul is átüt a líraiság a *Mesék* nyelvezetén – Egyed Emese költészete formai gazdagságában, többszólamúságában páratlan. Prózányelve is tömör, kifejező ereje átható izzású. Dús szövésű, telitalálatokra kifutó nyelv ez, a lírai betétek és a tömör történetek váltakoztatásával. Egyszemélyes, orációkra emlékeztető imádságai a költői nyelvre emlékeztetnek. Vergilius *Aeneis* című, befejezetlen eposzából tudatosan epigrammatikus töménységű, emblematisztikus részeket idéz, három egyéni versrészletet is beépít a könyvbe – ez is jelzi a líraiság jelenlétét. E próza költőisége a történetmondásban is tetten érhető, a kisregény váltakozik az egészében ki nem fejtett, elhallgatásos, fejezetenként is felfogható karcolatokkal, a részben kitalált vagy átdolgozott történetek sejtetik a valóban átélt élmények rétegének jelenlétét – az elhunyt rokontól kapott gyűrű a halál átörökítésével, a kútba esett fekete kakas története, az bejárt vidékek leírása és a hozzájuk fűződő legendárium a költő személyes lételeit adják. Nem mellőzi a látomásos ráolvasásokat sem, az orációk indulatossága mögött az egyéni és egyetemes költősors létértelmezése rejlik. A karcolatnyi hosszúságú történetek elhallgatott részekkel nyitott teret adnak a megfejtésnek, mindig változó jelentés társítható hozzájuk – versekre is érvényes vonás ez, a szellem és psziché kettősségében. A prózakönyvből kitűnik az is, hogy költő írta, ez nem hiányosság; a történetalakítás tényként mutatja fel Egyed Emese prózaírói képességét; bábjátékaiban a színmű írója szólal meg, de lényében a költői önkifejezés késztetése az elsődleges. E hármas irányú kifejezés mód különleges, mert a teremtés változó formáival gazdag, és kevés írónak adatik meg. Egyed Emese írói világán mindig átsüt a kifejezhetőn túl a művészi értékkeresés tisztasága.

A görög–római és az etruszk mitológia alakjait idézve építi fel kisregényét; az áttűnéses írói eljárással, a szereplők nevének és alakjának egybejátszásával alakmásokat teremt, így sokszorozván az értelmezés és a jelentéstudalajdonítás lehetőségeit, a kihagyásos szerkezettel jelzi, hogy a világ rejtélyes, az összefüggések megsejtésére ösztönöz, tudván, hogy nincs végleges megfejtése a titkoknak – ha volna, megszűnne a hit megfoghatatlan feltétel nélkülsége is.

A versnyelv jelentésének többletét az öntükrözés idézi elő – Egyed Emese prózányelve ezzel párhuzamban egyéni alakot ölt –, ötvözi az egyszemélyes jelentésű bölcséletet a líraisággal; azért egyszemélyes a világértelmezése, mert eredeti; a költő belső hangjára figyel, léthelyzetét énjén szűri át, akkor is, amikor a mindenség áramlását érzékeli lényében teremteskor. Nem kutatja, fedi fel a láthatatlant, a *látás*, az éber ember álma – a költő éltetője; a jósok jelenlétének lényege a könyvben is a látnoki lét kiválasztottsága – a költőkével rokonítható, s a ráolvasás – mágius, akár a versé is.

A prózakönyv nyelvezete lendületes, teremtő indulat adta tempója sokszor felgyorsul, ez is versekre emlékeztető, nem nehezül el a nyelv az átkok vagy a halált hozó mitikus istenek idézésekor sem. Egyed Emese az ember isteni voltát és a hitét állítja előtérbe a zsoltáros betétekkel, szakít a klasszikus próza észelvű, elidegenítő írói módszerével – hagyja, hogy a történetek laza kapcsolású sora vezesse; rögtönzései líraiak – tagadhatatlanul. A könyv lírai magasrepülését is ez az eredeti rögtönzés adja, párban a rejtett, fegyvelmező erejű tudatossággal – így jutnak el történetei a záró kifutásig. A könyvbe rejtett kisregény ciklikus szerkezetű, nem hagyományt követő, az értelmezés kiegészítő olvasatával alkot egységet. Áthatja

a misztika e hosszabb, mesei kisregényt, antik világból eredő hőseihez mindig rejtélyessé tár sul – lírai ez a vonás is.

VI. *Invocatio Dei*

Egyszemélyes orációk, személyes hangú zsoltárokkal szólás istenhez – ez a másik fő vonulata a könyvnek, e kiemeléses betétek ciklikussága teremti meg a szövegegész egységét, prózaversek műfajára emlékeztető elkülönítettségében is kapcsolódik a más szövegrészekhez – párszor ráütésként az előző szövegegységekre; a valóság kopár tényeinek ellenszövegeiként, mindig közeledésként az imádság által az egyetlen, de változékony alakban megsejtett isteni igazsághoz. Egyetlen isten hitében fogamzott gondolatvilágot tükröznek e zsoltárok, Egyed Emese hisz éltető erejükben, az istennel való párbeszélés által így válnak végül *két-személyessé* orációi. Választ keres, önigazolást isten közelségében a létezésére, pillanatnyi megnyugvást a megtalált teremtés időleges békességének áldásában, vigaszt a kudarc és tévedés útvesztőiben is; s az isteni beavatkozás hiányából származó pusztítások tényeit állítja kérdőjelek mögé.

A zsoltárok érzelmi és szellemi izzásukban költőiek – az istenközelség Egyed Emese verseiben is feltűnik; e fohászok a lírai alanyt idézik, aki a versek teremtőjeként az e képességéhez fűződő nyugalomban és a tévedés tisztítótűzének kettősségében létezik, úton a csak megsejtéssel bemérhető célirányok felé, vonzás és taszítás villódzásában mindig. A magányt enyhíti a teremtés vigasza, az álom rejtélyes jelzéseket küld megfejtésre az éber létbe. A zsoltárok talán egyetlen döntő kulcsszava a *hűség* – istenhez, általa a teremtő léthez. A valóság érzékeny megfigyelése tár sul a költészet általi átváltozással, a lélek egyensúlyát ez teremti meg. A világ tiltásos törvényeibe vetettséget a költő sem kerülheti el, a zsoltárok egyike az emberi sors végleges romlásának meg nem szüntethető lehetőségét is jelzi, megdöbbentő a felismerés, hogy a gonoszság érkezése is rejtélyes, nehezen kifürkészhető és nem zárható ki soha a létből, így az ellene való harc készenlétet követel mindig, akár a lét bizonytalanságának vállalásával is, mert büntetlenek a gonosz pusztításai, isten nem avatkozik be elkövetésükbe. A zsoltárban vád is ez, de szünteti a tudat, hogy a jóság isteni adomány, a gonoszság pedig *lett* – isten így hív döntésre a kettő közül. Isten szólítása a zsoltárokból mozgékony, élénk nyelvi jelenlétű, szűnik az egyedüllét, követendő társra lel a hozzá beszélő, s a magasságos jósjeleket küld az emlékezéssel együtt álomban és ébrenlétben is.

A zsoltárok együttesében érzékelhető a beszélő alany figyelme az egyetemes emberi sorsra is – a teljességre és elvesztésére is a bukásban, – sorsa ez a megsejtések révén teremtést előidéző lírai alany is. A távolodás istentől – elhagyatottság –, bár isten figyel a tévelygőket is; a szentségbe beavat a zsoltár, a *szólalás* – ösvény a lélek tisztaságához – tartatása a magány szűnésének és a születésnek a világi tűnékenységben.

Eredeti az orációk hangja – a *másik-ént* is világra nyitja, amely a megváltás ígéretének magját rejt – ösvényt az egyetlen kivételes képesség megelézéséhez és teremtővé tételéhez. E képesség már születésünkkel megadatik, tőlünk függ, hogy termővé válik-e vagy sem, hogy kiteljesítvén maradunk-e isten közelségében. Az istenben lakozás kivételes képességünk megelézése és fejlesztése is – a teljesség visszfénye a létben, melyhez eljutnunk lehető.

Egyed Emese zsoltárai az írói teremtőképességet isteni beavatásként jelölik meg – az írás pedig – így a vers is – lényegében befejezhetetlen, életig tartó kettős lét a lezárhatatlan teremtésben. Egyed Emese költői istenképe verseiben hiteles, fogódzó a szomorúság és a magány ellen, átéltségében reményt adó – így van ez orációiban is. Lírájában a zsoltárokra

emlékeztető ráolvasás, regölés mindig vigaszt hozó, s bár versvilágai más alakot öltenek az idő múlásával, változatlan istentől eredő hite a szó áldó és rontó erejében. A zárt, végleges formájú vers bizonyosságát keresi, hogy költői énjét erősítse, de a kötött forma nyugodt fegyelmét nem adja meg isten mindig – hangzik el az egyik orációban –, a forma kiválasztása alkathoz kötött, így válik változékonyságában nyitottá a költészet. Az alakváltozás része a létezésnek, csak szabadító nyitottságában születhet valódi költemény; múlt időnkől rajzolódik meg, általa válik lakhatóvá a jelen idő, és a kiszámíthatatlan jövőre is vers ír jósjelet.

Emlékezetes zsoltárában a költő álmot idéz: aprócska kisfiú születik, aki remek verseket mond megszakítás nélkül – csoda történik az álomban. Ébredéskor sejti meg újra a költő, hogy lényében a költészet végtelen, s álmát teljesülendő jóslatként értelmezi. A vers születése áldás, ha néha nehezen jön is a világra, és az írás szakrális pillanataiban is mindig alakot vált, míg végleges formát ölt. Egyed Emese isteni beavatottságban lakozik, élete első napján már lényében rejtegette a költészet csodáját; álomban és ébren is kísérik a versek, a születés áldásában, mikor a költők kórusából kihallszik a hangja.

SELYEM ZSUZSA

Psyché a kánonban

Berlinben, valamikor a kétezres évek elején leragadtam egy könyvesbolt kirakata előtt: bőrrönd méretű fehér kartondoboz, piros műanyag fülekkel, oldalán a felirat: DER KANON. Ott volt még a híres német kritikus, Marcel Reich-Ranicki fotója, neve. A posztmodern pimaszságnak akkoriban még nem lőttek, legalábbis én nem értesültem róla, úgyhogy azon hüledeztem, hogy mi ez a személyi kultusz egy szabad országban, miért lehet annyira fontos egyetlen irodalomkritikus, hogy ő mondja meg, mit érdemes elolvasni, és persze a posztmodern világszemlélet felől a lényeg (via Nietzsche és Derrida): létezik-e vajon épeszű olvasó, aki elfogadja a DER-t, mikor kánon nincs, csak kánonok, la vérité est plurielle?

Sok kánon van és sok olvasó, és minden olvasónak külön kánonja? Ha gondoltam valamit erről a kérdésről, akkor valami ilyesmit, de sokkal jobban foglalkoztattak a művek, az, ahogyan ki vannak találva, mit mondanak nekem a különféle jelentésrétegek és erre én mit, stb. A kérdést, hogy akkor meg hogyan tudom előre, hogy melyik regénnyel, verssel érdemes a szárnyas léptű időt ütnöm, még nem tettem fel élesen, talán azért, mert az irodalmi gondolkodásomat – anélkül, hogy tudatosult volna bennem – egy kiváló, önmagát nem kánonként prezentáló sorozat formálta, a Kriterion Könyvkiadó Horizont sorozata, amelyben olyan szerzők művei jelentek meg rendszeresen és olcsón, mint Camus, Kafka, Thomas Mann, Salinger vagy Woolf. Később, már a tanítási munkám során szembesültem azzal, hogy jóval nehezebb megállapítani egy szövegről, hogy mennyi lelket éri meg beleönteni, ha valaki serdülőkorra óta örömből jószerint csak kommersz könyveket olvashatott, ha a közvélemény a szórakozást és a művészetet ellentétben láttatja, és ha egy olyan világtrend kezd körvonalazódni, melyben a gondolkodás művelete nem célszerű.

A Horizont sorozatot persze ma is jó szívvel ajánlanám, csak hát már nincs. Az olvasási kultúra fogyasztói rétegek szerinti darabokban, úgyhogy most volna igazán szükség valami közös alapra, amelyről elindulhatna a beszélgetés, és pont erre alkalmas egy megbízható kánon. A kánon ugyanis közös megegyezés párlata, nem pedig egyéni preferencia, nem szélső, hangulat és elfogultság argumentálhatatlan következménye. Reich-Ranicki és az Insel

Verlag *Der Kanon* című vállalkozásában ott a csavar, amivel elkerüli, hogy individuális kedvenceiből rakja össze a teljes német irodalom olvasásra, megőrzésre méltó műveit, hogy egy olyan irodalomkritikusról van szó, aki éveken át a német televízióban vezeti a milliós nézettségű *Literarisches Quartett* műsort, egy életen át foglalkozott a német irodalommal, hozzáértését a világ különféle egyetemein ismerték el, és: Lengyelországban, Włocławekben született, zsidó családban, mely családot a náciok elpusztítottak. Semmi oka nem volt elfogultnak lennie a német kultúra iránt. Milyen könyvet vinnél be a börtönbe egy halálraítéltnak? Mintha ez a kérdés mozgatta volna választásait. Ebből meg bőven megél egy (történetesen a német) irodalmi kánon, megússza azt, amit egyébként szinte lehetetlen megúszni, amit a magyar irodalmi kánon mindeddig nem úszott meg, hogy vagy a nemzeti elfogultság fűtse a választásokat, vagy az éppen regnáló hatalom ideológiája, vagy az egyéni preferenciák, melyek konszenzus helyett egymás eltörlésére hajtanak.

A kánonnal általában két baj szokott lenni: hosszú és hiányos. A logika – „a líra logika, de nem tudomány” (JA) – meg kiábrándít abból, hogy valaha is rendes, elfogadható kánon alakuljon ki, hiszen minél hiánytalanabb, annál hosszabb, beláthatatlanabb, feloldódik a végtelenben; és fordítva: ha meg elég rövid, akkor hiányos. Ami annyit tesz, hogy magában a kánon fogalmában van a belső ellentmondás. Ha viszont nem fogalomként, hanem folyamatként gondoljuk el, akkor nem ütközünk bele saját lehetetlen vágyainkba. Annál is inkább érdemes úgy közelíteni hozzá, mint folyamathoz, *flow*-hoz, mert a közös megegyezés feltételezi a lezáratlanságot, azt, hogy helye legyen az újnak, a még meg nem születettnek.

A magyar irodalmi kánon lezáratlan folyamatként jelenik meg például Pilinszky János *Apokrif* című verse felől nézve. Apokrif a kánonban? Figyeljük meg a nézőpontváltást, azt, ahogyan a két szál meg van csavarva, mint a DNS-é, és a kánon-apokrif ellentét sötét tagja itt nem pusztán a kirekesztettség állapota, hanem magának az emberi és állati kirekesztettségnek az állapotát olyan erővel és vízióval megjelenítő formája, hogy az Isten se tudja (az más, hogy bizonyára nem is akarja) a kánonból kihagyni. Pilinszky adott a magyar irodalomnak egy paradoxont, amittel az figyelmesebb, elgondolkodóbb, kevésbé előítéletes tud lenni.

Weöres Sándor *Psyché* című vállalkozása szintén folyamatként láttatja a magyar irodalmi kánon: egy olyan költőt talál ki, aki bravúros vállrándítással veszi tudomásul, hogy az ő művei nem férnek be a kánonba, ugyanakkor egy onnan méltatlanul kimaradt, valóságos szerzőt, Ungvárnémeti Tóth Lászlót, mégiscsak belecsempész. Mindezt úgy, hogy két korszak különféle kánonjának ideologikusságát leplezi le: a 20. század második felének szocialista realista kánonját, saját korszakáét, amelyben évekig nem jelenhetett meg más tőle, mint gyermekirodalom, mivel a kor kultúrpolitikusai, cenzorok és/vagy nekik alárendelt szerkesztők a műveken a valóságnak nevezett ideológiát és a diktatúra fönntartásához elengedhetetlen szolgálékúságot kérték számon, valamint a 19. század nemzeti kánonját, amelyben a művészet alá volt rendelve egy igencsak behatárolt hazafiasság eszménynek.

Valóság és fikció szétválaszthatatlanságát formálja meg hihetetlen könnyedséggel és tudással, a kitalált „hajdani költőnő” a valóságos Kazinczy Ferenc valóságos szalonjában fordul meg, Beethoven hozzá írja az általa túl édeskesnek talált *Für Elisét*, Goethét látogatják meg, vagy éppen a magyar nemzeti kanonizátorral, Toldy Ferencsel levelezik. S ami szerintem a legszebb: az öreg, süket, botladozó Beethovent elküldi Ungvárnémeti Tóth László temetésére.

Nincs szimpla valóság, vagy ha van, akkor sem férünk hozzá, csak közvetetten, a képzelet segítségével – ez a következtetés még csak tagadó viszonyban sincs saját korának szimplifikáló, lebutító elvárásával, hiszen ahonnan ő nézi a jelenségeket, onnan egy irodalmi hivatalnok hatalma nevetséges hetvenkedés, mely legfőbb pillanatnyi kellemetlenséget tud

okozni, de hosszabb távon nem érdemes számolni vele. Weöres nem éri be az éppen adottal, őt a dolgok térben és időben behatárolhatatlan, elképesztő gazdagsága foglalkoztatja.

A kultusz semmiféle szerepet nem játszik választásaiban, Ungvárnémeti Tóth László líráját nem azért hozza helyzetbe, hogy a kánon hosszabb legyen, és ő maga is, mint felfedező, részesüljön az új tekintélyről ráhulló sugarakból – ez a 19. század eleji költő nem *fontos* Weöres számára, hanem *rokon lélek és rokon ész*. Ungvárnémeti, akárcsak Weöres Sándor, a költészetéről azt vallotta, hogy nem egy adott mondanivaló formába öntése, nem egy adott téma rímekkel, ritmussal való feldíszítése, hanem forma és tartalom alapvető egysége. Ezt persze mindenki tudja, mégis a mai napig egy félmosoly nélkül fogadjuk el a drága klasszikus költőinktől, hogy például az erotikus szapphói strófákban a hazaszeretetüket énekelték meg. A kivétel, aki nem házi feladatként verselt görög strófákban – és bájos anakronizmusként, de még inkább tudatos döntésként az egyetemes költészet mellett, a 19. század elején egész kötetnyi verset írt ógörögül – természetesen Ungvárnémeti Tóth László, akinek jegyzetét a görög líráról Weöres be is szerkeszti *Psychéjébe*: „Pindar, Alkaeosz, Sappho, s Anákreon, Hellásznak négy jeles Lantosi, s a rólok nevezett versmértékeknek szerencsés Találóiak külfömbféle tekintetből, hasonló figyelemre, s tiszteletre méltók. Nem a külsők határozták őket; hanem tulajdon önnkényöket vették törvényül. Szívéből megyen-ki, s egész lelkét által-lehel-li versébe mindenik. Pindár fellengező lelkének, s versmértékének kicsapongásai elszédítik a nézőnek fejét, mint a feldühült Adria tornyos hullámai; Alkaeosz csattogva, s teljes erővel verdesi lantját, mint a bérz zuhanója a kőszirtokat; Sapphó epekedő képzeleti búsongva toladoknák egymás után, mint azon csergedező pataknak habjai, mellynek fenekét apró kövecsek lepik, s partjait szomorú fűzek árnyékozzák; Anákreon pedig hasonló mind lelkében, mind versében a tiszta kűtfőhöz, mellyből a vidám Nájadák Hülaszra enyelgenek. Mindenik tökéletes, s mindenik remek példa a maga nemében, s csupán neme szerint felsőbb egyik a másiknál, melly szempontból annyira meghaladja Pindár a többieket, mint a temérdek tenger minden egyéb folyót”¹

A szocreál axiómái valóságról, valóságábrázolásról, a művészet alárendeléséről a társadalmi elvárásoknak Weöres regényének pusztá lététől provinciálisoknak bizonyulnak. Dichtung und Wahrheit nála folyamatosan helyet cserél, az igazság megragadhatatlanságának ismeretelméleti megközelítését demonstrálja érzéki úton, Ungvárnémeti *Nárcisz* című tragédiájában pár apró változtatással a freudi pszichoanalízis személyiségképét jeleníti meg – a kádári korszak irodalomideológusai számára mindez ugyanem ógörögül volt.

A *Psyché* olvasása közben a 19. századi nemzeti kánonról közvetetten derül ki, hogy nemzeti ideológiája eltakarta előle a legizgalmasabb irodalmi alkotásokat. Ebből a kánonból mindenféle autonóm művészet szükségszerűen marad ki, hiszen az éppen professzionizálódó korszak, amely önmagát azzal legitimálja, hogy nélküle nem volna méltó kifejezési módja a nemzeti szuverenitás éppen formálódó igényének, a műveket ezen aktuális eszmény szűrőjén keresztül látja vagy nem látja.

De ez még semmi, mert mi lett volna, ha abban a korban egy művelt, bátor, több nyelven beszélő, az üres tekintélyekre mit sem adó, szuverén esztétikai értékrenddel és érzékenységgel bíró nő írt volna verseket? Ami szocreál ideológia ide vagy oda, még a 20. század második felében is problematikus a magyar kanonizátorok szempontjából, hiszen a nemek közötti egyenlőség doktrínaként ugyan már létezett, de semmilyen más formában nem tudott lábra kapni. Ráadásul Psyché verseinek jellemzői egy olyan irodalomszemléletet mutatnak

¹ WEÖRES Sándor, *Psyché. Egy hajdani költőnő írásai*, Bp., Magvető Zsebkönyvtár, 1972, 236.

fel, amely mind a mai napig problematikus a magyar irodalmi kánonban, mely mindaddig elfogadja a női szerzők munkáit, ameddig azok nem bolygatják a nemi sztereotípiákat, vagyis azokat a nők írta műveket fogadja be feltételek nélkül, amelyek úgynevezett „női témákról” – a férfiakról, mi másról – szólnak.²

Psyché költészetét viszont nem a férfiak tekintetének való megfelelési vágy fűti, ő a saját fejével gondolkodik és saját szívével érez, nem manipulálható – ilyennek találta ki őt Weöres Sándor. Nem hajol meg a tekintély előtt, viszont az értéket ott is felfedezi, ahol az ember a legkevésbé számítana rá, és ezt nem kinyilatkoztatja, hanem elmeséli:

„Mi után ki-hoztak engem a zárdából, együtt utaztunk, Nagybatyám Mailath János német magyar Költő, s leánya Henriette piczi barátném, továbbá két Zedlitz, a Poeta Christian s az Alchimista Maximilian, meg én. Weimaron átvonulva, Göthe urat meglátogatánk. A férfiak nem most először. Az öreg úr derűs, és igen nyájas vala, ittuk vele együtt Christian franczúz pezsgő borát; de nem engedé Jánost pipálni, Christiant Zigarre-ra gyújtani, a szánta Maxot commodossan el-nyújtózni, Henriettet énekelni, engem klavierozni. (...)

Távozásunk után sokáig hallgattam. A poetai nagyságról elmélkedtem. Az öreg úr nagy Lyricus, nagy Epicus, nagy Dramaticus, nagy Philosophus, nagy Anthropologus, nagy Botanikus, nagy Oeconomus, nagy nem tudom mi, akár egy degeszre tömött almárium, a millyet mi-felénk a szegény viselős jánkák hasára burítanak, hogy el-vetéllyenek. Colossalis és kétségbe ejtő.

S eszembe jut egy másik Poeta. Tíz nappal ez előtt Tübingában valánk, s a szállásunk melletti házban egy Tischler, egy bútor készítő dolgozott. Nem is tudom, miért nyitotunk-be hozzája; e tislernél lakik egy Költő, valaha a nagy Schiller Frigyes famulusa volt, aztán el-ment az esze, megháborodék, s az olta itten kuczorog az iparosnál, a ki jó lélek lehet, hogy el-dajkálla e tsetsemővé vissza változott férfiút, neve most nem ötlík emlékezetembe. Ez eszelős nem szolt, tsak felém indúla s egy keszkenővel meglegyinte, mint ha port verne-le a ruhámról. Kérdőn a gazdára tekinték, ő meg-nyugtatott: a gonosz Daemonokat űzi-el tüleem, s a tiszta Geniusokat áraszttya reám; ahányszor kinnt jártattyák, mindég keziben a keszkenő, s a bokrokat, falakat sorra legyinti, meg-álggya. (...) Nem feledem a verseit: se értelme, se metruma, se cadentiája; zászlók, körtvélyek, erdők, tavak keringnek, úsznak, rend nélkül, vagy a bolondság ismértlen rendgyében. Mit tagadgyam, nékem igen tetszett: álmomban hallok illy költeményeket, s ha fel-ébredek, nem marad bellőle semmi.

Göthe előtt mélylen meg-hódolok. De ama nyomorúlt eszelősnek rongyolt Lyrája, tsak azt vágnám hallnom”.³

Azzal, hogy Weöres kitalálja Psyché utazását Németországban, találkozását a kor két híres költőjével, Goethével és Hölderlinnel, folyamattá teszi az ítéletet, vonzásait és választásait pedig úgy formálja, hogy egyik művészeteszmény nincsen ellentétben a másikkal. A kánon akkor segít, ha megengedi, hogy tanuljam belőle, ami megtanulható, és érezzem azt, amit felfogni nem tudhatok. Hölderlin nevét nem írja le, hanem verseivel jellemzi – nem az újult kultusz érdekli, hanem az élő, folyamatban lévő, teljesen soha nem birtokolható jelentés.

A soha nem birtokolható jelentés – ami egyszerre kánonkritika és a nemi sztereotípiák, elvárásrendszerek szerinti férfiközpontú értékrend kritikája – az *Árvaság* című versben lesz a létezés alapvető kontingenciájának közvetlenül érzékelhető, ugyanakkor a konvenciók tudatosításának példája:

² Vö. a filmelemzésben használt Bechdel-teszttel: 1. Van-e két, névvel rendelkező női szereplő a filmben? 2. Ezek beszélnek-e egymással? 3. Más egyébről, mint férfiakról?

³ WEÖRES, *i. m.*, 60–61.

Ládám nyitám
 S mondám: enyém
 Bábúm, ruhám!
 Emberről így nem szóllok én.
 Atyám, Anyám?
 Im-már szavak.
 S a férfiak?
 Tám mondom: Pistim, Jósikám,
 Nem én, hanem Grammaticám,
 Nem sensus, inkább consensus beszél,
 Véletlenül, mint kút lánczán a szél,
 Enyém szívemnek rongya tsak.

Amikor saját verseire reflektál Psyché (válaszlevélben, a valóságosan létező, a nőnevelésről érkező Fáy András⁴), egy kontextustudatos, nem rögzíthető, nem lineáris, többirányú poétikát fogalmaz meg, mely úgy ellentéte a Fáy által kifejtett, a nők szükséges korlátozására vonatkozó ideáknak, hogy a vitatott elvárások önmagukhoz képest is kevésnek mutatkoznak: „Lehetőleg nem a conventionalis szót írom, hanem a több felé reflectált, ezért azt hiszik, suta vagyok, mellé ver a beszédem. Hányszor figyelmeztetnek: tudom-é, hogy ez vagy az a sorom olyant mit is jelent, a mire gondolni nem illő. Talám azt hiszik, hogy a mit a nő beszédje mond, ugyan akkor ugyan azt mondja szeme villanása, nyaka tartása, szája széle, hajfürtiből figyelő füle; Fáy Uram bővön tapasztalá, ímez miként vagyon; egyik se hazugság, csak külön külön kell felfogni valamennyit. S ha a költői foglalatosság annyiban áll, hogy gégéből fúva gurgulyázni kelletik a sentenciát, mint templomban a cantornak, halálos komollyan és egy értelemben: akkor feminából valóban soha nem lehet e fajta állat...”⁵

A nő és férfi relációt a legintenzívebb formájában, a szerelmi egyesülésben úgy formálja meg, hogy a dominancia örökké kísértő viszonyulásmódja teljesen hiányzik belőle. Ehhez felhasználja a klasszikus hagyománynak azt az áramát, amelyben a nő nincsen alárendelve a férfinak, a görög–római mitológiát: Vénusz istennő egyenrangú Mars istennel, mindkettejüknek megvan a maga, az életben talán elkerülhetetlen szerepe. A vers viszont csak a címében jelzi e klasszikus helyzetet, maga a szöveg egyes szám, első személyben a női érzékelés szempontjából beszél a szexuális örömről. Úgy, hogy az önzetlenség nem elvárásnak megfelelő, hanem szabad, kiáradó adomány.

Weöres meséje szerint Psyché elküldi verseit véleményezésre és esetleg kiadásra Toldy Ferencnek, a magyar nemzeti kánon 19. századi Reich-Ranickijének. A válasz – mert van válasz, nemhiába találta ki Weöres Psychét egy grófi család sarjának – nem szánalmas, csak

⁴ A reformkor írója és politikusa arról érkezett, hogy a nő „túlműveltsége” éppoly káros, mint teljes műveletlensége, az egyenjogúságot valamiféle szélsőségek állította be – „A’ tul-mivelt nők különösen azok, kik erős harcos vitéznéi a’ juris aequalitásnak inter sexum et sexum; azért is apró társalgási nőnemhez illő tartózkodásokon magokat túl teszik” – valamint azt is szépen kitalálta, hogy a nőknek mit tanítsanak ahhoz, hogy „természetes” határaikon belül maradván, jól hasznosítható társai legyenek a haza ügyén fáradozó férjüknek: „rövid diatetica, női élet-bölcsesség, józan háztartás, józan pénz-költés’ elvei, magyar haza’ ismertetése, nyelve, literaturája, egy magyar polgárné’ kötelességei, házi szükséges munkák, nemes társalgásnak és női illedelemnek szabályai és mi fő dolog, tiszta fogalmak női rendeltetéséről, világ’ folyásrol, szoktatás ész’ okai’ követéséhez...” (Fáy András, *Nőnevelés és nőnevelő-intézetek hazánkban. Különös tekintettel nemesek’, főbb polgárok’ és tisztas karúak’ lyánykáira*, Pesten, Trattner-Károlyi tulajdona, 1841.)

⁵ WEÖRES, i. m., 279.

behatárolt. Gondoljuk csak el, kötelező olvasmányaink alapján, vajon mit mondhatott volna egy reformkori tekintély, ha ezt olvassa:

*Feküvén a harc Urával,
Eggy fél test fordulattal
Gátlám heveskedésit,
És félig alajja tsuszva
S félig följje hajolva
Öltém testembe testét.
Tsípőm, farom tsedervén
Törpétskémet tsiszálám
A harczy óriással
S láztúl pirúlt-ki orcám
S habos fejér husomban
A gyönyör újra meg újra
Hullámokká toluált-fel
S hullámokká alélt-el.*

Hát igen, nem nagyon állnak kiérlelt irodalomelméleti terminusok a rendelkezésére, de nem mulasztja el udvariasságáról, a nőt úgynevezett nőiességében nem megbántó⁶ galantériájáról biztosítani: „Erre már nem tudok mit szólni. Tisztelt barátjait irigyelem!”⁷

Egy másik versben azt találja botrányosnak, hogy többféle nyelv egy-egy szava megjelenik benne, cigány idiómáktól német, francia, olasz kifejezéseig. Toldy saját horizontjának foglyaként viszont nem válik teljesen nevetségessé Weöres beállításában, a korlátoltság mellé ad hozzá enyhítésül némi kétségtelen eleganciát: „S hogy tovább mely nyelven szól, azt má a pünkösti tüzes nyelvek se tudják. Scandal: ilyen szó nincsen. Latinul scandalum, németül Skandal, francziául scandale, spanyolul escandalo, sat. Magyarul – botrány.” De Psyché hasonló eleganciával írja a lap szélére: „the scandal, ánglus”⁸.

Azt tanácsolja hát a Ngs. Báronénak (hiába, hogy Lónyay Erzsébet Psyché grófnőnek van kitalálva, a korbán a férje utáni rang számít, még ha az egygel lennebb is van a létrán), hogy „genialitását domesticálja”, mégpedig úgy, hogy szépiítsen, vonatkoztasson el, illeszkedjen „a törvény, a templom és az álladalom” elvárásaihoz. A korábban szó nélkül hagyott érzelmek és események megformálása helyett a pátosz kliséjét és saját társadalmi pozíciójának való megfelelést javasolja, egy „előkelő úrnő finom beszédét”. Psyché versben válaszol:

*TOLDY FERENCZ ÚRHOZ.
Tisztelt Öcsém Uram, felrója nékem,
Hogy versimben nincs honleányi tűz,
Midőn egyéb hév bőviben vagyok;
S hogy tiszta szép magyar beszéd helett
Olly maccheroni, quodlibet a Lyrám,
Qui n'est pas sérieuse. Ja wohl, Herr Schedel,
Ich bin seit tausend Jahren schon Ungarin,
Darum bin ich nicht mehr so patriotisch,
Wie Sie, Herr Schedel. Magyar századok*

⁶ Vö. Petri György e két sorával: „Soha nőt nőiességében megbántani nem tudtam/(hacsak nem kifejezetten ez volt a célom).” (*Hogy elérjek a napsütötte sávig*)

⁷ WEÖRES, i. m., 276.

⁸ WEÖRES, i. m., 275.

*Kohójában forrott s ájúlt a vérem,
Hazámat mint természetes leget
Szívom, nem érzem, s róla hallgatok.
De honfű buzgalmát tisztetem,
Antúl inkább, mert új és feltörő,
S én könnyelmű vagyok, nyíltan bevallom,
Öcsém Uram bocsájtja-meg nekem.*

Pest, 1829. év, I. hó 20-dikán.

Weöres olyan költőt talált ki Psyché figurájával, aki tudatosan nem kíván saját korának poétikai elvárásaiba beletöpörödni, főként hogy azok az elvárások nemcsak térben és időben behatároltak, hanem eszmékben is. Észreveszi az asztalos toronyszobájában a megbomlott elméjű Hölderlin verseit, cigány dalokat fordít magyarra, olyasmikről ír, amikről egy olyan kor, amely a márványszobrot tekinti a legadekvátabb művészi megjelenési formának, nem tartja illendőnek tudomást venni. A költészet nála nem alibi arra, hogy ne kelljen cselekedni, nem is ön- vagy nemzetfényezés, hanem – szembesülés a nem háziasított létezéssel? A kánon pedig részesülés különféle korok érzékelésformáiban? A nyelvi határaink arrébb mozdítása? Egy olyan tanulási folyamat, amitől nem elbátortalanodik, és ezáltal manipulálhatóvá válik az ember, ellenkezőleg, megérti, hogy joga van saját életének, meglátásainak megformálásához?

BANDI IRÉN

Az emlékezés körei Péterfy Gergely *Kitömött barbár* című regényében

Levélféle Egyed Emeséhez

2016 nyarán került a kezembe Péterfy Gergely *Kitömött barbár*¹ című regénye. Persze hallottam róla már korábban is, tudtam, hogy 2014-ben jelent meg a Kalligram Kiadónál, hogy nagy visszhangot keltett, és 2015-ben megkapta az év legjobb könyvének járó AE-GON-díjat. Én is megvásároltam már egy korábbi pesti utam alkalmával, és elhelyeztem a feltétlenül elolvasandó könyvek közé. Nyáron aztán magammal vittem a szülőfalumba, a nagytakarítás és a gyomlálás szüneteiben el is kezdtem olvasni. A következő nap már a könyvolvasás szüneteiben, csupán a látszat kedvéért súroltam fel a padlót, és mutattam meg magam a kertben. Pedig sem a nyári nagytakarítás, sem a kertet ellepő gaz kiirtása nem tűrt halasztást, és mindkét munka rám várt. De Péterfy regényét nem tudtam félretenni. Nem maradt mellékes tényező. Pedig máskülönben, a falubeli asszonyokhoz hasonlóan, én is különbséget tudok tenni a „hazug könyvek” (mint például egy regény) és egy termőre forduló paradicsomtő vagy az áldott nyári nap jelentősége között. *Különben mi lenne az eltenni való uborkával, a hónaljzazásra váró paradicsommal és a drága veteménnyel, amit éppen felvert a gaz? S mibe ül belé a moly is legelőbb? Hát csak egy évben ne szellőztesd ki a gyapjútakarókat, szövevényeket, nem tudsz többet attól a fertelemtől megszabadulni!* Ám Péterfy Gergely regénye könnyedén kiemelt az otthoni nyarak évtizedes rutinjából. Nem is elfordított, inkább kibékített, háttérrel adott a hétköznapiakhoz, rálátást nyújtott arra az örökségre, amitől sokszor

¹ PÉTERFY Gergely, *Kitömött barbár*, Bp., Kalligram, 2014.

szabadulnék. Felszabadító élmény volt. Nehéz lenne pontosan megmagyarázni, hogy miért, de azért megpróbálom.

A regény narrátora egy nő: Török Sophie. A műfaji meghatározás pontos, nem egy frissen feltárt irodalomtörténeti dokumentumról van szó, hanem fikcióról, de a regény fiktív világa a történelmi hitelesség illúzióját kelti: mintha Kazinczy Ferenc özvegyének visszaemlékezéseit olvasnánk. A fiktív emlékiratokban megjelölt évszámok, az emlékezés folyamatában felidézett családi és történelmi események Kazinczy Ferenc feljegyzéseiben és emlékirataiban² vagy akár irodalmi és történelmi lexikonokban is fellelhetőek, visszakereshetőek. A regény címadó hőse és annak élettörténete sem pusztán a szerzői fantázia szüleménye. Kazinczy alkalmi feljegyzéseiben³ és a *Pályám emlékezete*⁴ című önéletírásában egyaránt beszámol az Angelo Solimannal való találkozásairól, s afelől sem hagy kétséget, hogy ebben a „szeretetre-méltó szerecsenben” nem az európai műveltséggel rendelkező különös idegent, hanem a hasonlóan érző és gondolkodó barátot látja. Vagyis a regény nem csupán a történelmi hitelesség látszatát kelti, a szerző az elbeszélte alaptörténetek dokumentálható hitelességéhez is ragaszkodik, mintha a Kazinczy-hagyaték szövegtöredékeit, Kazinczy vázlatos és tényszerű feljegyzéseit egészítené ki. De a regény narrátora nem a klasszicista ízlés elvárásaihoz igazodik, és nem is egy példaértékű írói pályakép tökéletesítésére törekszik, hanem éppen ellenkezőleg, emberi közelségbe hozza történeteinek szereplőit. A szerző tehát Kazinczy szövegeihez tér vissza, egy másik, közeleli, de mégis külső és szubjektív perspektívából mutatja meg, világítja át azt az életteret, melyről Kazinczy primer szövegei szűkszavúbban, gyakran csak utalásszerűen adnak hírt. Ebben a perspektívában olyan részletek kerülnek előtérbe, melyek egy korszakos jelentőségűnek tekintett szépírói pálya szempontjából elhanyagolhatóak, vagy éppen az ideális pályakép ellenében hatnak: egy meg nem írt történet, közéleti kudarcok, magánéleti tragédiák. A regény implicit elbeszélője a mai köznyelvet használja, s a Kazinczy által bevezetett, de nem állandósult kifejezéseket, fogalmakat gondosan megmagyarázza (pl. emember). A narrátor Kazinczy nyelvújítási ambíciójának értelmére is jelentőségére is személyes magyarázatot ad. „A császár hivatalnokai a kancellária szavaival, a császárság jogrendje szerint rágalmazták és ítélték halálra Ferencet, és ő azzal állt bosszút,

² A sorozat: *Kazinczy Ferenc művei*. Első osztály. Eredeti művek. Kritikai kiadás, Sorozatszerkesztő BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009. A továbbiakban az alábbi kötetre hivatkozom: KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, s.a.r. ORBÁN László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009.

³ 32-es és 33-as számú feljegyzés. Kazinczy, i. m., 66–68.

⁴ „S említsem e, hogy nem nyugvám-meg addig, míg a’ szeretetre-méltó szerecsen Angelo Solimann’ ismeretségébe el nem jutottam, szeretetét meg nem nyertem? Egy nap, magyar ruhában, a’ Grábenen akadtam-össze vele, ’s a’ sok szem ránk merede. – Nézzd monda, mint néznek téged mentédben, bakkancsodban, engem csikos talárisomban, turbánomban. Nem azt hiszik e, hogy te is Afrika’ gyermeke vagy? ” (i. m., 498.); „[230] Egy reggel meglátogatám Angelo Solimant. Benyitván aajtáját, turbán nélkül látám asztala mellett állani, félig fejeér, félig fekete göndör hajjal, mint a’ moszkva bárány; állát beszappanozva, mert beretválnozni készült. A’ kordovány-feketeségű ábrázatás a’ beszappanozott áll, a’ vad tekintet és az a’ szelíd hang, az a’ szelíd lélek, mellyel idvezlésemet elfogadá, olly ellenkezésben állának, hogy zavaromat nem titkolhatám. Elsikoltottam volna magamat, ha akkor látam vala először. [231] – Kérlek, menj-be amaz ajtón; ott leled leányomat, Babette Koller Kisasszonynál; múlass ott, míg áthalhozlak. – Sőt engeddd hogy ide hívhasam leányodat; én háttal ülök feléd, ’s beszélhetünk. [232] Solimann szeretetre-méltó ’s mívelt lelkű ember vala, ’s szép isméretekkel bírt, kivált a’ Historiákban. Szabad bemenése volt a’ legelső házakhoz, a’ középrendekknél igen kedvesen fogadtatott. Ismérte Első Ferenczet, ’s tőle szeretve látá magát. Solimann kisasszony éppen nem kedvetlen arczvonásait Bécsi születésű anyjától vevé, nem Africai születésű atyjától. Orra hosszas, a’ mi nem jele a’ szerecsenségnek, színe mint a’ nem barna cigányé; sárgás inkább mint feketé. Angelót guta sújtá-le ’s a’ Grábenen, 1796. November’ 21-d. élete’ 75-dik eszt. Az Orvosi kar rendelést teve, hogy a’ test nekik adassék által, midőn kivivék a’ temető felé. Megnyúzák azt, kitömték bőrét, ’s felültették az elefántra, melly a’ Természeti dolgok’ Muzeumában kitömvé áll. A’ hív leány nem szűnt-meg addig kívánni-vissza atyja’ maradványait, míg kérése teljesíteték.” KAZINCZY, i. m., 525.

hogy megalkotott egy olyan nyelvet, amivel nemcsak ő, de az összes művelt elme megvádolhatja és halálra ítélni, amit csak akar. Vagy felmagasztalhatja, vagy csendesén ballagó mondatokban, szép nyugodalmasan elmesélheti. (...) Ferencnek valami olyasmit kellett tennie, ami egészen hozzájuk elhatol, és felforgatja az életüket: az ő saját világukat, amelyben éltek, olyan nyelven és úgy kellett elbeszélnie, hogy ne érezzék többé otthon magukat benne. (...) A saját nyelvük, amelyben tegnap még otthon voltak, egyszerre idegenné lesz körülöttük, és ott maradnak hebegve-habogva, tátogva és mutogatva, és minden, amit mondanak, a többiek fülének csak bla-bla lesz, ahogy a görögök fülének értelmetlen zagyvaság, *bar-bar* volt a barbárok hadoválása”.⁵

Az irodalomtörténeti és történelmi *tények* vagy a történetírás által kanonizált interpretációk ebben a regényben egészen új összefüggésbe helyeződnek, Kazinczy személye és kora a szerző visszapillantó értelmezésének prizmáján keresztül jelenik meg, s az implicit narrátor lényegében ezt az értelmezést közvetíti. Az implicit narrátor elbeszélői pozíciójával a szerző ugyancsak az emlékezés szituációját választja, és ez a perspektíva szükségszerűen egybeesik az elbeszélőül választott történelmi személy *reálisnak tekinthető szubjektív értelmezési* lehetőségeivel. A nyelvhasználat tekintetében pedig a szerző *a nyelvújítás lényegét* tekinteti mérvadónak, az önkifejezésre, gondolatának megragadására, megformálására és közvetítésére leginkább alkalmas nyelvet választja, nem archaizál és nem stilizál, a mai köznyelv regiszterét használja. A narrátor nyelvválasztását tehát nem egy korspecifikus nyelvváltozat vagy stílus befolyásolja, hanem inkább az az ismeretelméleti felismerés, mely túlmutat a nyelvhasználat stílári szintjén, s mely szerint *a nyelv a megértés kulcsa*. Kazinczy nyelvfelfogásától nem idegen ez a koncepció, *a világ megértésének kérdése* számára is mindenekelőtt nyelvi kérdés. A szerző tehát egyfelől hiteles korrajzot nyújt, ám éppen korhoz nem kötött nyelve révén a regény *„teremtett világot”* (Cs. Gyimesi Éva) ki is emeli egy történelmi korszak kontextusából, közelebb hozza, számunkra is aktuálissá teszi. Úgy tűnik, Péterfy regényének központi narrátora többszörösen is betölti *a médium* szerepét, nemcsak egyszerűen lejegyzí a rábízott történeteket az *utókor* (a regény fikciója szerinti utókor) megértésére apellálva, hanem azt is lehetővé teszi, hogy megnyíljon egy kommunikációs tér a különböző korok között. Ez a regény nem egy egyszerű időutazásra invitálja az olvasót, akár otthon is érezhetjük magunkat ebben a világban.

Az elbeszélt történeteknek Kazinczy Ferenc nemcsak fontos szereplője, hanem a regény címadó hőséne, Angelo Soliman történetének az elbeszélője is. A regény fikciója szerint Kazinczy a halála előtti napokban élőszóban beszéli el feleségének Soliman történetét, s Ferenc halála után az asszonyra hárul a feladat, hogy ezt a férje számára fontos történetet leírja. Sophie tehát lényegében lejegyzője a férj által elbeszélt és ráhagyományozott történetnek, férje elbeszélését nem írja át, megtartja Ferencet az elbeszélő pozíciójában, közvetlenül idézi a hallottakat, amiként Ferenc is Soliman elbeszéléseként adja tovább a tőle hallott élettörténet részleteit. De Sophie számára nem csupán kegyeleti kérdés e történet felidézése és hiteles elbeszélése, hanem személyesen is érintett abban a viszonyban, amelybe férje őt halála előtt beavatja. Nemcsak Kazinczy, ő maga is *alter egójára* ismer a környezete által idegennek, különös csodalénynek tekintett néger személyében.⁶ E három ember élettörténete nemcsak formálisan érintkezik, Sophie közös *sorstörténetként* ismeri fel hármójuk történetét. Sophie

⁵ PÉTERFY, i. m., 66–67.

⁶ „Nem éreztem féltékenységet, amiért ez a főszerep nem nekem jutott: talán azért, mert ahogy végül ott álltam a Természettudományi Múzeum tetőtéri raktárában, szemben a fekete testtel, amely a vörös szekrény izzó mélységéből lépett felém, már tudtam, hogy önmagam előtt állok” PÉTERFY, i. m., 448.

az elbeszélés során többször visszatér ahhoz a pillanathoz, amikor a bécsi Természettudományi Múzeum raktárában, Angelo Soliman kitömött alakjával szemben állva megértette, hogy miért volt annyira fontos Ferencnek élete utolsó napjaiban a bécsi szerezcsen élettörténetébe és barátságuk történetébe beavatnia őt. Angelo története révén Ferenc lényegében saját életének rezüméjét foglalta össze, s azzal az élménnyel próbált elszámolni, hogy afrikai születésű barátja idegenségében önmaga idegenségére ismert, s ez a kölcsönösség minden különbség (életkor, élettapasztalat, társadalmi státusz, bőrszín, nemzeti hovatartozás, anyanyelv) ellenére kapcsolatuk, barátságuk alapja lehetett. Sophie férjének halála után értette meg, hogy Soliman története révén Ferenc saját identitásának alapjait próbálta feltárni, önmagával, saját életével próbált elszámolni, azzal, hogy miként válhatott idegenné saját szülőföldjén, üldözötté saját hazájában, s miként vált ez az idegenség számára meghatározó életélménnyé. Sophie utólag értette meg, de megértette, hogy Ferenc Soliman története révén saját elidegenedésének történetét beszélte el. S ez egy olyan tükör volt, melyben Sophie is önmagára ismert. A regény implicit elbeszélője személyesen, személyként is érintett a ráhagyott történet elbeszélésében, hiszen e történetek főhőseiben sorstársaira ismer. Az elbeszélői hang tehát ebben az egzisztenciális szituációban érlelődik, Soliman, Ferenc és Sophie személyes története egy adott ponton szinkronba kerül egymással. E regény elbeszélői nézőpontja meglehetősen komplex pozíció. Sophie az általa elbeszélte történetben Ferencsel való kapcsolatát éli újra és gondolja tovább, amiként Ferenc az általa mesélt történetben a Solimannal való kapcsolatát, a hozzá való viszonyát gondolta át, s elbeszélte történeteik révén, az elbeszélés révén megidézett másik élettörténet tükrében mindketten saját magukat próbálják megérteni, a végigjárt életút értelmét próbálják megragadni.

A regény központi narrátora nemcsak a férje által ráhagyományozott történetet meséli újra, az elbeszélés a személyes emlékezés komplexebb és bonyolultabb folyamatát követi. A regény főszereplő-elbeszélője nem éri be egy korábbi történet pusztá rekonstrukciójával, férje halála után a közös életükkel, közös terveik kudarcaival, kudarcaik okával, saját döntéseinek következményeivel próbál szembe nézni, elszámolni. Közös fiatalkori eszméiket, elképzeléseiket, vágyaikat, közös törekvéseiket teszi mérlegre, saját életét fogja vallatónak. Amiként Ferenc halála előtti elbeszélésében a Solimannal való találkozásnak sorsesemény-szerű jelentőséget tulajdonított, akként Sophie is visszaemlékezéseiben a bécsi Természettudományi Múzeum raktárába kiállított néger preparátumával való szembesülés pillanatához tér vissza újra és újra. Ezt a szituációt a tulajdonképpeni megértés és önmegértés pillanataként idézi fel. A Ferenc által elmesélt történet saját élettörténetének részévé válik. A Soliman kitömött alakjával való találkozás mintegy elindítja az emlékezés láncolatát. A regény egyes fejezeteiben elbeszélte történetek mind ehhez az élethelyzethez térnek vissza, ezt a pillanatot idézik fel, és ehhez a pillanathoz képest a múlt felé kanyarodnak. A főszereplő-narrátor ehhez a ponthoz viszonyítva tárja fel saját élettörténetét. Egzisztenciális értelemben Sophie számára ez a teljes kilátástalanság pillanata is: házukat elárverezték, vagyona nincs, gyerekeit rokonai nevelik, és elidegenedtek tőle, férje meghalt. Az egykori gazdag grófnő nincstelen és otthontalan. Nem véletlenül teszi fel ugyanazt a kérdést, ami férjét is nyomasztotta: élete céljai és törekvései csupán jelentéktelen, érdektelen apróságok, netán tévedések lennének? Szabadságra való törekvésük, a kulturált és művelt világhoz való tartozásuk vágya, az általuk igényelt és képviselt szellemi kifinomultság, a Ferenc által megfogalmazott emberi nagyság (emember) – mindez csupán fölösleges limlom lenne? Vajon nem fizettek-e túl nagy árat ezekért az álmokért?

Török Sophie férje halálát követő fájdalmas és válságos pillanatában saját életének kontextusában teszi fel életének alapkérdéseit, és gondolja át újra az életét. Így saját családtörténete váltakozik a Ferenc által elbeszélte történet, Soliman történetének a megidézésével. A személyes történet és egy másik ember története váltják egymást, látszólag véletlenszerűen, de valójában Soliman története a saját élettörténet tükré s egyben visszaigazolása is. Soliman története, e másik ember élethelyzete felől közelítve más perspektívába kerül mindaz, ami Ferenc és Sophie személyes környezetének olvasatában nevetségesnek, ostobának és fölöslegesnek tűnik. Ferenc és Sophie életeszménye, értékrendje az európai kultúrát kitűnően ismerő, de a közösség által kirekesztett és idegennek tekintett ember perspektívájából felértékelődik, és a személyes veszteségek és kudarcok ellenére mégis ez tűnik emberileg akceptálhatónak.

Péterfy Gergelynek sikerül megteremtenie azt a perspektívát, melyben az elbeszélő-főhős képes újra összerakni szétesett életének tükörcserepeit, s a párhuzamos történetek tükörjátékában képes felismerni az emberi arcokat. Az elbeszélő-főhős élete sorsfordító pillanatában azt is felismeri és megérti, hogy ez, éppen ez a férje hagyatéka: a ráhagyományozott történettel a tisztánlátás képességét bízta rá, egy idegen színe előtt való megmérgetetés lehetőségét. Értelmezésem szerint legalábbis ebben a pontban érnek össze a narrátor történeteinek száalai.

Angelo Soliman történetét a központi narrátor nem csupán felidézi és leírja, az emlékezés folyamatában nem csupán a történet elbeszélőjének hangját és az elbeszélte történetet eleveníti fel, hanem az elbeszélés szituációját is, azokat a körülményeket, melyek Angelo Soliman történetének elmondását, továbbadását elodázhatatlanná teszik az elbeszélő, Ferenc számára. A kolerajárvány apokaliptikus méreteket öltött, Péterfy regényének főszereplői legalábbis végzetes eseményekként fogják fel, a körülöttük történteket (tömeges halál, szegénység, éhezés, szellemi és testi nyomor, erőszak, lázadás) végzetes kimenetűnek látják, és nem gondolják, hogy ezt a válságot ők maguk túlélhetik. Ezekben a felfokozott, feszültséggel teli napokban, melyeket saját végnapjainak is érez, vág bele Ferenc Angelo Soliman addig elhallgatott történetének elmondásába. Az ezt megelőző időszakban saját emlékiratait írja nagy lendülettel és munkabírással, de az utolsó napokban ennél fontosabb lesz számára barátja leírhatatlan története. Soliman történetéhez élő tanúra, személyes részvétre van szüksége. Ez az emlékezésnek olyan szertartása, melyet nem tud egyedül kivitelezni. Egy nagyon személyes és megrázó élményt kell újra átélnie, valami szavakban nehezen kifejezhető, ezt a történetet nem csupán a szavakig, hanem a személyes részvértig kell eljuttatnia. Az elbeszélés folyamata szertartás, rítus is egyben, s e szertartás másik résztvevője a feleség, Sophie. Ferenc egyben egy örökséget is átad, mégpedig egy olyan tapasztalatot, a saját személyes életén túlmutató tapasztalatot, melyet nem tud *a humánus emberi sors kategóriáján* belül értelmezni. Ahhoz, hogy barátja igaz történetével szembenézzon és szavakba tudja foglalni, túl kell lépnie azon a mértéken, melyet íróként és kritikusként a művészet céljaként elfogadott és megjelölt. Ugyanis az elmondásra váró történet ellentmond mindannak az ideálnak és felfogásnak, annak a képnek, melyet barátjával együtt az emberi természetről kialakítottak, és követendő mintaként maguk elé állítottak. Hiszen a történet, melynek elbeszélésére készül, nem csupán az a történet, melyet a 65 éves tapasztalt férfi a bizalmába fogadott fiatalembernek hajdan elbeszélte, nemcsak a barátja által megformált és elmesélt önéletrajz, nemcsak a közös találkozás élményének felelevenítése és nem csupán a barátja sorsában önmagára ismerő érett férfi vallomása. Angelo Soliman ugyanis nemcsak élettörténetének részleteibe és rejtelseibe avatta be, hanem a halála utáni sorsát is rábízta. Egészen pontosan és konkrétan a bőrét

hagyta rá örökségül. Az illetékes hatóság Kazinczyt a börtönből is előállítja, hogy örökségét hivatalos körülmények között átvegye, és a tulajdonjogot a Természettudományi Múzeum számára átruházza. Vagyis azzal kell egyetértenie, hogy halott barátja testét megnyúzzák, bőrét pedig preparálják, kitömjék és a bécsi Természettudományi Múzeumban mint egy afrikai *faj* példányát katalogizálják és kiállítsák. A börtönből elővezetett rab, miközben végignézi halott barátja testének szakszerű megnyúzását és felfeszítését az erre a célra készített, faragott faszoborra, azt is megérti, hogy barátja milyen szerepet szánt neki ebben a különös szertartásban. A szolgaságból a szabad emberi sors felé kiutat kereső Solimannak tudomásul kellett vennie, hogy holttestével nem szerettei, hanem a hatóságok akarnak, fognak rendelkezni, ám mint bőrszínétől független jogi személy mégis módjában állt végrendeletet írni. Tisztában volt azzal, hogy a bürokráciának nem áll módjában ezt a végrendeletet mint aktát megkerülni, még ha nem is fogják tiszteletben tartani annak tartalmát. Kazinczy számára is nyilvánvaló, hogy barátja tulajdonképpen halálának történetébe akarja őt beavatni, azt kell végignéznie, ahogyan a kiszolgáltatott holttestet a minden embernek kijáró végtisztességtől fosztják meg, ahogyan halott barátjának holttestével ugyanúgy járnak el, mint egy levágásra kiszemelt állattal. Kazinczy e ceremónia során megértette, hogy barátja az emberi részvét reményében jelölte meg őt bőre örököseül. Azt is megértette, hogy ő az, aki a rábízott élettörténetet össze tudja kötni barátja halálának történetével, s az a személyes, emberi sors, melyet ő nagyon is közről ismer, felülírhatja azt a megsemmisítő gesztust, mely az emberek sorából holta után kiveti. Péterfy regényének Kazinczyja megérti, hogy barátja az önmagától való elidegenítés gesztusát a személyes részvéttel szeretné ellensúlyozni, önmaga emlékét, igazi emberi arcát olyan emberre bízni, aki az egyenrangú, szabad embert, szellemi partnert, őszinte barátot látja benne, és nem fosztja meg emberi méltóságától. A halála közeledtét érző Kazinczy pedig ezzel az örökséggel igyekszik elszámolni: a másik ember által rábízott emberi méltósággal. A másik embernek járó tiszteletnek és egyben végtisztességnek próbál formát és hangot adni. Hogy ez miért olyan nehéz és körülményes? Barátja emlékét attól a botránytól is meg kell tisztítania, amellyel a civilizált bécsi közvélemény és általános közfelfogás ezt a valóban kifinomult és művelt embert kitaszította az emberi közösségből, és a bőre színe után ítélve még holtában is megfosztotta méltóságától. Ahhoz, hogy a barátját megillető védőbeszédet el tudja mondani és sorsát a maga igazságában átlátni, szembe kell néznie azzal, hogy barátja sorsa nem kivételszerű, hanem valóságos emberi sors, olyannyira valóságos, hogy saját sorsát is felismerheti benne. Ehhez persze azzal is szembe kell néznie, hogy mindaz az ideál, amit maga köré próbált varázsolni, a német idealizmus mintái, ehhez képest csupán hamis fikció, üres forma.

Péterfy a végső szembenézés szituációjába állítja főhőseit, olyan válságos, sorsfordító helyzetekbe, amelyekben mindhárom hősnak (Sophie, Kazinczy és Angelo Soliman) számot kell vetnie azoknak a törekvéseknek és értékeknek a relevanciájával, érvényességével, amelyekhez életüket igazították, amelyek éppen a szabad emberi lét zálogát és lehetőségét jelentették számukra, s amelyek végső soron személyes identitásuk alapjait is jelentik. Nem véletlen, hogy ezekben a szituációkban formálódnak azok a történetek, melyeket aztán egymásra bízunk, s melyek végül a nő elbeszélő hangján nyernek végleges formát. Vagyis ezeknek az élettörténeteknek nem is a szó és a nyelv a végső és hiteles formája, hanem az a nyitott értelem, mely befogadja, megérti és saját életéhez hozzáadja. A regényben elbeszélte történetek bravúros módon érvényesítik az elbeszélő és a befogadó perspektíváját, a megértett és újra elmesélt történet az újramesélés fázisában elmélyül, és jelentése egy másik élettörténet (az értelmező élettörténetének) kontextusában felerősödik. Vagyis egy történet elbeszélve új

kontextusba kerül, újramondva pedig új perspektívába is kerül. Az itt megjelenő élettörténetek végső formája tehát nem csupán az *elbeszélő én* személyes és közvetlen elbeszéléséből (Angelo Soliman, Kazinczy) bomlik ki, hanem az elbeszélte történetre utólag visszapiillantó külső reflexiókból (Kazinczy Ferenc, Sophie). Vagyis a személyesen elgondolható és megformálható élettörténetek Péterfy regényében egy *interszubjektív viszony* keretében nyernek értelmet, egy külső nézőpontból is újraértelmeződnek. Az elbeszélte történetek valakire rábízottnak, és aztán ebből a külső perspektívából a megfelelő pillanatban újramondatnak. Egy másnak kiszolgáltatott emberek mesélik egymásnak történeteiket, és mindannyian tudják, nincs más választásuk: a másik emlékezetétől függ életük végső megítélése. Kazinczynak ezért olyan fontos méltóképpen megformálni Angelo Soliman történetét, és Sophie-nak is ezért lesz fontos a férje által ráhagyományozott történetet továbbmondani. Hogy bizalmuk lehessen másvalakiben, nekik is eleget kell tenniük a másvalaki által beléjük helyezett bizalomnak. Egymás történeteibe kapaszkodnak, mintha egymás kezébe kapaszkodnának.

Van a regényben egy jelenet, amikor a kolerajárvány tetőpontján Sophie úgy érzi, hogy ki kell mennie a házból, be kell mennie a faluba, ahol a járvány dúl, úgy érzi, nem vonhatja ki magát, és nem hagyhatja magukra a haldoklókat. Az egyik házból kidobnak egy haldokló gyereket. Kiderül, ez a gyerek nem tartozik a családhoz, a szomszédból mászott át, annak ellenére, hogy már egyszer hazarugdosták. A házban csak egy asszony van talpon, mindenki más haldoklik, de a családanya a szomszéd haldoklót nem tűri meg a sajátjai között. Nem érez iránta semmiféle részvétet. Sophie úgy érzi, ha nem tudna kimutatni semmiféle együttérzést ezekkel a szenvedő emberekkel, elveszett ember lenne, akkor is, ha történetesen túlélné a járványt. Hasonlóképpen a Ferenc életében is van egy olyan helyzet, amikor úgy érzi, csak a másik iránt felvállalt szeretet mentheti meg az életét, ha nem fejezné ki együttérzését az ártatlanul megkínzott és szenvedő lánnyal, Nagy Marissal, belehalna, nem tudna továbbélni egy szeretet nélküli világban, ha még önmagában sem találná meg az együttérzés és a solidaritás jeleit.

Értelmezésem szerint Péterfy regényének kulcskérdése ez. A regény két férfi hőse tudatos képviselője az emberi szabadság eszméinek, felvilágosult gondolkodók, szabadkőművesek, Kazinczy éppen a jakobinus körökkel való kapcsolata miatt kerül hét évre börtönbe, s ezekhez a történelmi tényekhez a regényíró is ragaszkodik. Hősei saját szellemi szabadságuk megteremtésére és megőrzésére teszik fel az életüket. Bármennyire is reménytelen és kudarcra ítélt ez az ambíciójuk, az elbeszélte történetek hőseinek nincs más járható útjuk. Így lehetnek azonosak önmagukkal. A másik út, az lenne az igazi haláluk. Ám a regény folyamatosan nyitva tartja azt a kérdést is, hogy meddig terjed a személyes szabadság határa, és hol, mikor kezdődik a másikért való felelősségvállalás. Soliman és Ferenc életében van egy olyan pillanat, amikor át kell élniük saját tehetetlenségüket és kiszolgáltatottságukat. Ekkor kap Ferenc a Soliman sorsában kitörölhetetlen szerepet, és Sophie a Ferenc életében. Nekik kell átvenni a felelősséget a másik ember sorsáért. Mít kezdenek az egyes szereplők ezzel a felelősséggel? Ugyanaz a kérdés a regény formai szintjén is felerősödik: hogyan tudják az egyes történetek elbeszélői a rájuk bízott életet, sorsok történetét megőrizni és megörökíteni?

Értelmezésem szerint Péterfy Gergely regénye tehát nemcsak kortörténet és pályakép, hanem ennél általánosabb létértelmezés. Kazinczy emlékiratai és más kortörténeti dokumentumok nyersanyaggá válnak a regényíró kezében. Lehet-e izgalmasabb kaland író és olvasó számára, mint átlépni százötven évet, és ott mindent felismerhetően otthonosnak találni? Péterfy szerintem számunkra érvényes történetet mesél, és érdemesnek tartom, hogy figyeljünk rá.

Az idegenség heterotópiái Péterfy Gergely *Kitömött barbár* című regényében

Foucault „heterotopológiájának”¹ első alapelve, hogy nem létezik olyan kultúra, amely ne hozna létre heterotópiákat. Az utópiákkal szemben a heterotópiák „reális, tényleges, a társadalmi intézményrendszeren belül kialakított helyek”² szerkezeti helyek, amelyek kapcsolatban vannak, de ugyanakkor ellentmondásban állnak a többi szerkezeti hellyel, rálátást nyújtva a rendszerben, a dolgok mögött felsejlő zavarra. A heterotópiák, írja Foucault, „egy-fajta ellenszerkezeti helyként, megvalósult utópiaként reprezentálják, kétségek elé állítják, kiforgatják a kultúra belsejében fellelhető valódi szerkezeti helyeket; azok a helyek, amelyek külsőek minden helyhez képest, mégis tökéletesen lokalizálhatók”.³ A heterotópiák tehát felforgató erővel bírnak, a fennálló „rend” réseiként, töréseiként mutatnak rá annak diszfunkcionalitására. Elhíresült tanulmányában Foucault a teret, amelyben élünk, „a szerkezeti hely viszonyainak formája”⁴-ként határozza meg, heterogén viszonyegységek összességének tekintve, „amelyek egymásra visszavezethetetlen és fedésbe nem hozható szerkezeti helyeket határoznak meg”.⁵ Bár látszólag ellentétek hozzák létre a heterotópiákat, a heterotópiák tulajdonképpen kikezdi a kultúrában rögzült ellentétpárokat.

Péterfy Gergely *Kitömött barbár* című regénye, amely Kazinczy Ferenc és Angelo Soliman, az „idegen” és a „barbár” egymást (át)értelmező kapcsolatát, a sajátnak az idegenségbe, az idegennek a sajátba való átfordulásait tárja fel, a heterotópia fogalma felől is olvasható. A regény prizmaszerűen nyitja szét az idegen fogalmának a társadalmi-kulturális térben termelődő különböző jelentésvonatkozásait. Jelen írás keretében ezeknek a feltérképezésére vállalkozom Foucault heterotopológiája alapján.

Péterfy Gergely regénye erőteljesen „épít” a terek, térszerkezeti elemek, a történetben jelentős szerepet betöltő épületek megkonstruálására. Ennek a térorientáltságnak az alapjául nyilvánvalóan a szabadkőművesség architektúrális gondolkodása szolgált, e tekintetben is alapos kutatásokat végzett a szerző. Egy olyan korról olvasunk a regényében, a felvilágosodás koráról, amely intenzíven termel utópiákat és heterotópiákat az újítás, a társadalmi-kulturális reform szellemében, olyan helyeket, amelyek vagy ráépülnek a már meglévő társadalmi-kulturális alakzatokra, vagy helyet keresnek maguknak a fennálló „rend”-ben, békésen vagy erőszakkal.

A regény strukturális szempontból legjelentősebb heterotópiája a bécsi Természettudományi Múzeum tetőtéri raktára, ahol Török Sophie Angelo Soliman kitömött fekete testét szemléli. A múzeum nevezett helye a szövegépítkezés szempontjából is kiemelt szerkezeti hely, gócpont, hiszen erről a helyről indulnak Török Sophie visszaemlékezéseinek szertefutó szálai. A múzeum, mint „az emberiség kultúrfejlődésére vonatkozó tárgyi és egyéb emlékeket gyűjtő, feldolgozó, rendszerező és másoknak bemutató kulturális intézmény”,⁶ a 18–19.

¹ Michel FOUCAULT, *Eltérő terek*, ford. SUTYÁK Tibor = *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*, Latin Betűk, Debrecen, 2000, 147–155, 150. (A továbbiakban: FOUCAULT, *Eltérő terek*.)

² *Uo.*, 149.

³ *Uo.*, 149.

⁴ *Uo.*, 148.

⁵ *Uo.*, 149.

⁶ <https://hu.wikipedia.org/wiki/M%C3%BAzeum>

század terméke, a kor taxonómiákra, tipologizálásra irányuló tudományos gyakorlatának lenyomata. A múzeum önmagában „eltérő terek” gyűjteménye, ahol különböző korokból és időkől származó tárgyak, eszközök, műalkotások reprezentálják az emberi kultúrát.

Foucault a múzeumot az ún. heterokroniák, azaz időheterotópiák példájának tekinti, amely, a könyvtárhoz hasonlóan, „végtelen felhalmozódást”⁷ jelenít meg, és ahol „az idő szakadatlanul önnön csúcsaira tornyosul, önmaga fölé magasodik”.⁸ Angelo Soliman kitömött teste a birodalom képmását, „kicsinyítő tükrét” képviselő múzeum eltérő terében – „egy néger a múzeumban”⁹ –, abban is egy idő után marginalizálva, a tetőtérben, sérült preparátumok, másodpéldányok társaságában, rendszerezve („az afrikai faj galla típusához tartozó férfi volt, és 1796-ban került a gyűjteménybe”¹⁰), a múzeumi objektummá válás, az idegen „sajáttá” tételének szélsőségesen botrányos példája. „Angelo Soliman teste pont olyan időtlennek tűnt, mint a tárlókban sorakozó szürke meteoritok, mamutcsontok, óriáscsigák és az üvegszeműkkel bambán álldogáló, kitömött egzotikus állatok, amelyek néma nyájként betöltötték a polcsorok közötti teret. A preparátum strucc toll ágyékkötőben, fején strucc toll koronával állt, jobb lábával előre lépve, felemelt bal kezében lándzsával”.¹¹ Botrányos maga az Angelo Soliman fekete testéhez való társadalmi viszonyulás, éltében, holtában egyaránt. A spektakulumba éhes társadalom nem tud túllépni a bőrszín által megjelölt másságon, csupán annak deviánsként való megbélyegzésére, negatív attitűdök kinyilvánítására képes (egzotizálás, elutasítás, megvetés, erőszak, kitoloncolás, végül kitömés). A kitömés dehumanizáló gesztusa révén a testtől megvonatik a megszűnés, a végérvényes eltörlődés joga (hiába kéri a testet Jozefa, Angelo lánya, hogy tisztességesen eltemesse). A lenyúzott, konzervált, cédrusra húzott bőr, a preparált test maga válik nyugtalanító heterotópiává, eltérő helyé, nem az önmagával való azonosság helyeként, az individuum szakrális entitásának egy nem látható lényegét hordozó külső, látható burkaként, hanem eltárgyasítva, osztályozható fajként és típusként, a hatalom demonstrációjaként a test felett, egyszerre személyes tragédiaként és a megörökítés, az intézményes tudományosság és társadalmi mentalitás keserű paródiájaként.

A bécsi Természettudományi Múzeum tetőtéri raktárában, szemben a vörös szekrényben elhelyezett fekete testtel, a visszaemlékező Török Sophie áll, a kimozdító női nézőpontot képviselve a regényben. Emlékei révén, amelyekbe az Angelo Soliman és a saját elmondhatatlan történetét elbeszélő Kazinczy diskurzusa ágyazódik, az idegenné válás egymásra rímelő történetei bontakoznak ki. Ebből a nézőpontból kerülhet előtérbe az élet az irodalomtörténeti vonatkozásokkal szemben, ebből a nézőpontból mutatkozik meg a mások (Kazinczy, Angelo Soliman) és a saját (Török Sophie) feszítő idegensége. Török Sophie élete idegenségek kereszttüzében zajlik, különböző szerepeknek kell megfelelnie, amelyek megalkotói az alkímista apa (alkímista teremtményszerzőnek egyetlen beteljesült eleme ő maga, *Sophia* – az alkímista műhely ugyancsak egy heterotópia, eltérő tér a regényben) valamint Kazinczy, aki által Török Sophie is részévé válik a Nagy Tervnek. Kazinczy feleségeként a múzsa szerepe hárul rá, hozzá német írófeleségek szolgáltatják a – magyar viszonyok között egyre anakronisztikusabbá váló – követendő mintát. Kazinczy és Török Sophie természetellenesen, az élethez nem illeszkedően idegenek a parasztok szemében, akik nem találnak megfelelő szót a számukra értelmezhetetlen, domesztikálhatatlan idegenségre: „Olyan szó

⁷ FOUCAULT, *Eltérő terek*, 152.

⁸ *Uo.*, 152.

⁹ PÉTERFY Gergely, *Kitömött barbár*, Bp., Kalligram, 2014, 10. (A továbbiakban: PÉTERFY, *Kitömött barbár*.)

¹⁰ *Uo.*, 18.

¹¹ *Uo.*, 13.

kellett volna, amely egyszerre fejezi ki az úr, a madárijesztő, a vándor kuruzsló, az adószedő, a forradalmár, a vándorszínész és az ördöggel cimboráló tudós tulajdonságait; de mivel ilyen szó nem akadt a szótárukban, inkább nevettek: még mindig ez volt számukra az összes felsorolt sajátosság egyetlen értelmes közös részhalmaza: hogy nevetséges idegen”.¹²

A börtön heterotópiája intézményesen alkotja meg a normalitás-deviancia ellentétét, és tételezi az utóbbit társadalmon kívüli idegenként. Kazinczy életét kétféle töri a fogság, a megtorlás aránytalanul kegyetlenül seper végig a kor értelmiségi rétegén, Kazinczy hajszál híján menekül meg a kivégzéstől. A regényben Kazinczy fogsága nem ér véget a börtönből való kiszabadulással, rabsága más formában folytatódik, családjával, testvéreivel való viszályaiban, a sógorával, Pepivel való pereskedésben, életviszonyai egyre kilátástalanabbá válásában, végül a kolerával való küzdelmében.

Foucault rendszerében a heterotópiák mellett ott vannak az utópiák, ezek is meghatározó szerkezeti helyek, ellenben nem reális, tényleges helyek, hanem „valóságos hely nélküli szerkezeti helyek, amelyek általános viszonya a társadalom reális terével egyenes vagy fordított analógiaként írható le. Az utópia lehet egy eszményített és lehet egy fonák társadalom is, de mindenképpen olyan teret jelent, amely alapvetően és lényegileg irreális”.¹³ Utópiának, majd heterotópiának minősül a regényben Széphalom eszménye, majd romlása, önmaga ellentétébe fordulása. Kezdetben a Kazinczyt jellemző *certamen* konkrét építészeti megvalósítása, Kazinczy eszményeinek jelölője, amely azonban, az olasz építész tévedése folytán, az életnek fokozatosan minden területére kiterjedő elhibázott mérték, a „csálóság” architektúrális szimbólumává válik: „A nyugati szárnyon a tető egészen behorpadt, a szarufa bármikor eltörhet. A keleti oldalról a legalaposabb körbeárkolással sem lehetett megszüntetni a vizesedést, a vakolat lepergett, a kövek közül kioldódott a kötőanyag, és a fal enyhén kidudorodott, mintha lassan, évről évre hasasodna, mint egy öreg matróna”.¹⁴

Utópikus szerkezeti helyek a falon függő írófeleség-modellek festményei, amelyek sorra lepotyognak a falról – ezek is tulajdonképpen egyszerre utópiák és heterotópiák (mint amilyen a tükör Foucault rendszerében), az idegen mintát szolgáltatták Török Sophie számára minden tekintetben, az öltözködéstől, a kertben tett sétákon át a műveltségelemekig, de idegenségük műviséggént, nem természetesként, erőltetett imitációként lepleződik le, amely ellen maga a test tiltakozik. A jelen életeseményeinek a klasszikus idők mitológiai dimenzióinak mértéke szerint való értelmezése heterokroniáként illeszkedik a regény testébe: „Ebben az iliászi szcénában dőcögött át velem, gyászoló Andromakhéval a szekér az unalomig ismert házsorok között – mennyit kacaghattunk volna Ferencsel egy ilyen csillogóra polírozott metaforán”.¹⁵

Továbbá utópia az elmebeli kastély, amelynek építésébe még a börtönévei alatt fog Kazinczy: ez a legtökéletesebb, egyben legtörékenyebb valaha is megkonstruált építmény, hiszen nincs materialitása, fenntartója a pusztá emlékezet. Kazinczy, aki a tájváltás, a képzeletbeli helyváltoztatás képességét fejleszti ki a fogságban, a börtön idegenségével szemben az elmebeli kastélyt rendezi be magának mint a szellemi otthonosság színhelyét, ahol kedvtelve emelheti le a könyveket emlékezete könyvtárának polcairól. És ugyancsak utópikus szerkezeti hely a nyelv maga, amelynek megújítása eminens módon része a Nagy Tervnek. Ez egy új nézőponttal egészül ki a regényben. Kazinczy a nyelvújítás által megteremtett idegenség

¹² PÉTERFY, *Kitömött barbár*, 30–31.

¹³ FOUCAULT, *Eltérő terek*, 149.

¹⁴ PÉTERFY, *Kitömött barbár*, 37.

¹⁵ *Uo.*, 19.

révén a hatalom nyelvi otthonosságának felszámolása révén remél bosszút az őt ért sérelmekre: „elvenni a nyelvet azoktól, akik fölébe hatalmasodtak, akik a szabadságát, a javait, a testét elvehették tőle; elvenni a nyelvüket, és otthagyni őket hebegő barbárokként bárdolatlanságuk mocsarában”.¹⁶

Ahogy ezek a heterotópiák egymást reflektálják a regényben, úgy Kazinczy és Soliman idegensége is egymás tükreivé válik. Különbözőségük különféle idegenségek találkozására ad alkalmat. Angelo Soliman és Kazinczy Grabenen tett közös sétája, az előbbi turbánban és kaftánban, az utóbbi magyar mentében és kuruc süvegben, a regény kiemelt mozzanata, ezen a ponton az idegenség és barbárság egymást relativizáló fogalmakká válnak: „így sétáltunk mi ketten, ő a fehérek, én a labancok között”.¹⁷ Különbözőségükben válnak „azonossá”, Angelo mássága Kazinczy önértésének szerves részeként jelenik meg, abbéli felismerésként, hogy – mint Kazinczy emlékezik – „épp őbenne pillantom meg a barátság alteregóját, a másik ént, aki velem azonos”.¹⁸ A regény a különféle idegenségfajták már-már tipologizált osztályozását nyújtja, mintegy a másság, az alteritás természetrajzának, az identifikációra, az azonosságra épülő rend torz tükréeként, karikatúrájaként.

A mindezen heterotopikus elemeket rendszerbe foglaló, metaszínen keretező „eltérő tér” maga a fikció tere. Péterfy Gergely regénye a magyar irodalom- és művelődéstörténet kultuszfiguráját, Kazinczyt és a hozzá kapcsolódó tényanyagot mozditja ki a helyéről, és hoz létre egy másik médiumot, *prima materiát*, amelyben az létezők és irodalmi vonatkozások eltérő alakzatokban rendeződnek újra. A szövegszervező elvet Kazinczy elbeszélhetetlen története szolgáltatja, amelynek fellelhető nyoma a Kazinczy-levelezésben, azonban az élettörténetet és magának az írásnak a tétjét erre a traumára, ennek a különös barátságnak a – már a címben jelzett – botrányos kimenetelére kiélező írói elképzelés teljes mértékben az invenció körébe tartozik. Azt gondolom, hogy a *Kitömött barbár* esztétikai megítélése nem a fikción számon kért valóság vonatkozásában kell, hogy megtörténjen (hiszen ebben az – irodalmi tényanyagot az életvonatkozások perspektívájából újrendező – utópikus/heterotopikus tükörben maga a számon kért „valóság”, az irodalomtörténet is fikcióként, konstrukcióként lepleződhet le).

A Kazinczy alakja köré szerveződő „idegenségekből” egy sokrétű, a nézőpontok megsokszorozása révén is szövevényessé tett szövegvilágban egy igazi posztmodern játéktér bontakozik ki, amelyet akár J. M. Coetzee *Foe*¹⁹ című regényével rokoníthatunk, ahol nemcsak a hős, Robinson Crusoe, hanem maga az író, Defoe alakja is kimozdul a női elbeszélő, Susan Barton perspektívájából tekintve. Mindkét regény esetében (és itt ellenállhatatlanul Weöres Sándor *Psychéjére* is kell gondolnunk) a női nézőpont a maszkulin történet „bőre alá bújik”, felfedi a takarásokat, kimond(hat)atlanságokat. És nem utolsósorban, mindkét regény esetében a végső tét a kimondhatatlan kimondása, Coetzee esetében a kivágott nyelvű Péntek történetének, titkainak megfejtése, Péterfy esetében Angelo Soliman történetének elmondása. A történetet mint titkot hordozza magában Kazinczy, amelynek heterotopikus tere a trauma „elfalazott szobája”.²⁰

¹⁶ Uo., 65.

¹⁷ Uo., 354.

¹⁸ Uo., 92.

¹⁹ J. M. COETZEE, *Foe*, New York, Viking Press, 1986. (Magyar fordításban: J. M. COETZEE, *Foe*, ford. BABITS Péter, Bp., Art Nouveau, 2004.)

²⁰ PÉTERFY, *Kitömött barbár*, 54.

Soliman a bőrét, egyben a történetét hagyja örökölni Kazinczyra, ezáltal Kazinczy Soliman sorsának tanújává válik, és ez tűnik az egyetlen módnak arra, hogy a fekete test szembeeszegetüljön az elidegenítés, eltárgyasítás, nevetségessé tevés és kisajátítás végeérhetetlen sorozatával, rámutasson az elidegenítés mértéktelen barbárságára, szembesítse a rendszert önmagával, és leleplezze annak belső ellentmondásait. Az elbeszélte történet meghallgatójaként Török Sophie is „kitömötté”, tanúvá válik, az emlékezet révén konstruálódó kulturális tárhellyé, archívummá, amely a barbárság és idegenség szubverzív történeteit tartalmazza. A „rend” nem állja ki a végső próbát, a másság próbáját; Kazinczy és Soliman története erős üzenetet hordoz, nemcsak az illető kornak, hanem a mának is: hogy bizonyos tekintetben nem sok változott azóta. Ahogyan Péterfy nyilatkozik a megidézett történelmi kor és a jelen kapcsolatáról: „Ha az ember a 18. századot tanulmányozza, saját létének az okai között kutat. Ez olyan, mint megismerkedni a saját családtörténetünkkel”²¹

Összegzésül, a bécsi Természettudományi Múzeum tetőtere, a börtön, a kert, Széphalom, a nyelv, az irodalmi minták és példaképek, a kitömött test maga mind „eltérő terek”, az idegenség, a másság nem-helyei, ahol terv és megvalósítás, idegen és természetes, idegen és őshonos, idegen és otthonos, továbbá élet és írás, természet és kultúra, szellem és natúra, fehér és fekete, rend és káosz, szabadság és rabság, felemelkedés és elmaradottság, esztétika és haszonelvűség ellentétpárjai feszülnek egymásnak, és hoznak létre egy különösen izgalmas térképet nemcsak Kazinczy személyének és korának kibékíthetetlen ellentmondásairól, hanem áttételesen a jelen kultúrájának az idegenséghez, a mássághoz való viszonyáról is.

²¹ PÉTERFY Gergely, *Fikció és valóság furcsa találkozása*, Erdélyi Riport, 2016. 10. 11. <http://erdelyiripor.ro/interju/fikcio-es-valóság-furcsa-találkozása> (Letöltés ideje: 2016. október 21.)

Patak és virág

Nemes Nagy Ágnes elméről való gondolatai Szárazvillám című kötetében

Nemes Nagy Ágnes a második, *Szárazvillám* című kötetét¹ megelőzőben, a *Kettős világban* könyvben² már erőteljesen feltűnik az elméről és az agyról való gondolkodás. Nemes Nagy részint folytatja a megkezdett ábrázolásmódját, részint kiegészíti. Ha lehet azt mondani e költő esetében, pontosítja a képet. A cseppfolyóssághoz kapcsolódó költői képek a már meglévő kibontásának, míg a virág beemeléséhez társulók továbbírásoknak tekinthetők. Ahogy Nemes Nagy a *Szárazvillám* kötetben nyilatkozik az agyról, az esztétikai tárgy körébe is vonja.

A *Kettős világban* kötetben (is)³ olvasható A szörny című versben a lírai én az agyvelőt a túval felelteti meg, azaz cseppfolyóssággal rendelkező anyag jegyeit mutatja rajta. E tő egy részében helyezkedik el a szörny, aki a megőrülés mozdulatait hordozza magán.⁴

„Agyvelőm: tó. Hasznos, komoly.

Hullámszik déltől hajnalig,

virágot öntöz, fényt sodor,

s a mélyén lent egy szörny lakik.”⁵

A szörny

A *Szárazvillám* Patakjában⁶ folytatódik az örület folyamatainak és a cseppfolyósságnak az összeegyeztetése. A patak, így a cseppfolyósság viszonylagos⁷ nyugalmi állapota válaszol az agy és hozzá kötődően az elme nem zavarodott állapotainak. A változást a pataknál az apadás és a víz felületén való váratlan mozdulatok eredményezik. Az elme esetében a vers szintén egy elmozdulást sugall. Ennél ugyanakkor a nyugtalanság visszaszorításában szintén valami cseppfolyósnak a segítségét sejteti, azaz az injekciós tűben lévő folyékony anyag szervezetbe kerülését. A patak és az elme képei a fegyverből hirtelen kiszálló golyó gyorsaságában érnek össze: a patak nyugodt színén úszó vadkacsát eltalálja a vadászó királyfi, az elmében pedig a pillanatnyi roncsolódás felületiségében, abroncsában (azaz a koponyán) válik érzékelhetővé. Nemes Nagy a precíz szerkesztést ezzel még nem fejezi be: a hagyománynak megfelelően egy ellentéteztést aktivál, azaz fehér és fekete színű vadkacsák úsznak a vízen. A királyfi másodiknak gondolható célzásánál már csak fehér kacsát látunk, ám mégis a fekete eltalálása irányába terel minket a lírai én. Az elmeosztályon fekvő karja nyugalmi állapotában fehér, s ebbe hatol be az injekciós tű. Az elzárttság, vagyis a fekete szoba, akár az éjszaka alakja ennél nem tételeződik jobbnak, csak éppen az egyetlen variációjának.

„Én Istenem, te szép, hives patak,

Hová futottál, szökdeltél előlem?

Hol csillapítsam buzgó szomjamat?

¹ NEMES NAGY Ágnes, *Szárazvillám*, Bp., Magvető, 1957.

² NEMES NAGY Ágnes, *Kettős világban*, Bp., „Új hold” kiadás, 1946.

³ A *Szárazvillám* második egységében, az 1942 és 1948 között keletkezett versek között szintén szerepel A szörny, vö.: NEMES NAGY, A szörny = Uő, *Szárazvillám*..., i. m., 65.

⁴ A kérdésről bővebben nyilatkoztam vö.: Kovács Flóra, *A hasonlatokban őrlés (Nemes Nagy Ágnes Kettős világban című köteté idején keletkezett versei)*, Műhely, 2016/2., 53–62.

⁵ NEMES NAGY Ágnes, A szörny = N. N. Á., *Kettős világban*..., i. m., 13.

⁶ NEMES NAGY, Patak = Uő, *Szárazvillám*..., i. m., 22–24.

⁷ Azért kell viszonylagosságot említenünk, mert a pataokban vízfolyás megy végbe, azaz nem tekinthető állóvíznek.

S hogy bocsássak meg néked eltűnőben?
Zegzúgos csermely! Éppen ott apadsz,
Ahol a szomj legperzselőbb a hőben,
S idegen-légiónyi kín fakaszt
Új kint csupán, de nem forrást a kőben.

*

Három vadkacsa úszik a vizen,
A part hosszát a király fia járja.
A feketére céloz – úgy hiszem,
Már itt a szél – s a fehéret találja.
A víz egyetlen vadkacsát viszen,
– Már itt a szél! – habszínfehér a szárnya.
De iszonyúbb – itt a szél, úgy hiszem –
Ha néhanap a feketét találja.

*

Legalább biztosan repülj, golyó!
Huszezer éve szoktatunk a rendre.
– A takaró szegélyén indigó-
Színű betűkkel állt nyomtatva: »elme«.
És indigó színben foltosodó
Az elmeosztály rácsa közt a gyenge
Vénájú kar, különben, mint a hó,
Ha olvad, – és szétolvadt. Ez a rendje.

*

Ne vígy kórházba, ne engedj oda!
Iszonyú szag búvik az ételekben.
De jobb talán a fekete-szoba?
Szűköl a test, hogy vére, csontja freccsen,
Vagy jobb az abroncs-bontó éjszaka,
Hol szétárad az elkerülhetetlen,
S az ember csak füleli, tétova:
Hogy bugyborog a szív a rettenetben.

*

Hová futottál, szép, hives patak?
A deli szarvas képe hol a habban?
A hab vadkacsát úsztatón dagad,
Vagy gyenge vénán bujdokol apadtan,
Freccsen a vér, a rémület fakad,
Az éjszakai abroncs szertepattan –
Hogy csillapítsam buzgó szomjamat,
S bocsássam meg, mi megbocsáthatatlan?”⁸

Patak

⁸ NEMES NAGY, *Patak...*, i. m., 22–24.

A vers zárása nem állítja vissza az egyensúlyi állapotot, sokkal inkább egy következő, lehetséges rohamot előlegez meg.⁹

A roncsolások a cseppfolyós anyaggal való érintkezésben erősen fellelhetők a kötetben. Elég a *Trisztán és Izolda*-ra¹⁰ gondolni, ahol az „én láttam a velőt/utca-kövön lecsorgani”¹¹ sora mind a korszakra (a háború és az azt követő rendszer időszakára¹²), mind ezen időszak értelmi fosztottságára utalhat. Ez utóbbi esetben a velő lecsorgása képében az agyvelő tételezése az értelem hiányát szintén aláhúzza. A költemény a *Trisztán és Izolda*-mondakörből a menekülés momentumát úgy emeli ki, hogy a 20. századi olvasónak a háború tapasztalatait hívja elő. Egy pillanatra sem feledhető el ugyanakkor, hogy e vers soraiban a szabadulás vizenyős helyeken keresztül kísérelhető meg. Erre nagyon aprólékosan figyel Nemes Nagy még az igék választásánál is (cuppog, csattog a vizes csuha). A „tébolyt facsarni tiszta eszből”¹³ pedig az örületet ismételten a folyékonysággal hozza összefüggésbe.¹⁴

A halmazállapot jelen levése a *Szárazvillám*-ban az agyvelő kapcsán még olyan Nemes Nagy-verset is érint, mint a *Mesterségemhez*,¹⁵ amelyben az egymástól lényegileg különböző felhők ütköznek, így kisülések keletkeznek. Ennek a képnek az agyvelővel való párosítása az ideológiai vagy gondolkodásbeli, világszemlélet-beli eltéréseket foglalja magában. A cseppfolyósság csak mint lehetséges eredmény feltételezhető, és leginkább a felhők említése miatt.

„mint egy villám-szaggatta táj
szikláin, ahol állhatatlan
roppant felhők – nagy, gomolyos
agyvelők – tüze összezsattan”¹⁶

Mesterségemhez

A szerkesztés ugyanakkor az agyvelőn, így társítással az elmén keresztül megvalósítja a kapcsolódást a költészettel. A szó – mely a költészet elemi egysége – elmétől elszakíthatatlansága adott ebben a poétikában, ily módon az agyvelő képéhez párosított viharok jelentkeznek a szó esetében.

„a szó, amely a földből égbe
sistergő döngés ütemét
ingázza folyton, összevétve
önrángását, s a felleget –”¹⁷

Mesterségemhez

⁹ Lator László e verset az életrajz felől magyarázza a Kelevéz Ágnesnek adott interjújában: Nemes Nagy Ágnes édesanyjának ideggyengeségéhez köti a képeket. A verszárásban sugalltak miatt is van létjogosultsága az értelmezésének, amellyel a fentiek is érintkeznek. Vö.: *Lator László emlékezése, 1.*, az interjút készítette, összeállította KELEVÉZ Ágnes, Kupeczky utcai lakás, 1995. május 9., Petőfi Irodalmi Múzeum (Virtuális Kiállítás), <http://www.pim.hu/object.b26e5d86-f6e9-4971-81e6-3d4f5a5cc3a3.ivy> (Letöltés: 2016. 04. 03.)

Ennek az értelmezésnek egy továbbvitt változatában nagy jelentősége lehet, hogy éppen az anya idegi problémái a markánsak, azaz éppen az anya képe a gyenge. Ez a versben az első versszakban valamilyen fokon ki is mondott, már amennyire a Nemes Nagy-i líra ezt megengedi: „Zegzúgos csermely! Éppen ott apadsz, / Ahol a szomj legperzselőbb a hőben” (NEMES NAGY, *Patak...*, i. m., 22.)

¹⁰ NEMES NAGY Ágnes, *Trisztán és Izolda* = Uő, *Szárazvillám...*, i. m., 17–22.

¹¹ Uo., 17.

¹² Lator László a már idézett beszélgetésben e vers kapcsán a megfigyelésekhez kötött egzisztenciális szorongásokat is látja.

¹³ NEMES NAGY, *Trisztán és Izolda...*, i. m., 18.

¹⁴ Kétségtelen a *Szárazvillám*-kötet cseppfolyóssághoz vonzódása. Nem véletlen a *Balaton* című vers benne való publikálása.

¹⁵ NEMES NAGY Ágnes, *Mesterségemhez* = Uő, *Szárazvillám...*, i. m., 7–9.

¹⁶ Uo., 7.

¹⁷ Uo.

Ha a kötet természetet mozgásba hozó versei között haladunk tovább, akkor eljutunk a *Jégig*,¹⁸ amelynél azonban a befogadás, a lírai én világot való befogadása, az értelmezés kerül már központi helyre. Ennek az elmétől nem lehet függetlensége. A versben ellenben legerősebben a befogadás rögzültsége, valamennyire ezért az újabb befogadás, érzékelés kétélye olvasható, csakúgy, mint ebben az időszakban a Nemes Nagy-versekben megmutatkozó kétség a hitben.¹⁹ A lírai én azonban nemcsak az érzékelés kérdésességét sejteti, hanem azt is, hogy a világ fagyott bele a lírai énbe, továbbá hogy az újabb érzékelés hasztalan, hiszen az én telített. Önmagát a tóval azonosítja, amit ő érzékelhet, az már minden benne foglaltatik. Azokat a szeleteket vélhetjük felfedezni a világból, amit egy tó „láthat”.²⁰ Nem meglepő számunkra, hogy ebben a költeményben szintén megjelenítődik a jég és annak felolvasztása kapcsán a víz mint a cseppfolyósság példája.

„Belémfagy lassan a világ,
mint téli tóba nádbugák,
kis torlaszokban ott ragad
egy kép, egy ág, egy égdarab –
ha hinnék Benned, hallgatag
széttárnád meleg tenyered,
s az két kis napként sütné fönn
a tél felett, a tó felett,
hasadna jég, mozdulna hab,
s a tárgyak felszökellve mind
csillognának, mint a halak.”²¹

Jég

E versnek mintegy az ellentétéként fogható fel az *Eszmélet*²² abból a szempontból, hogy éppen a befogadás túlcsoportosulását fogalmazza meg, még akkor is, ha ez a befogadás akaratlanul nevezhető, s a hozzá fűzött értelmezés kérdésességét állítja a vers. Az elemzés szempontjából a költemény a virág képezés beemelése miatt fontos. A virág első feltűnési helyén az egész egyént jelölheti, ugyanakkor az előtte álló versszak amellet látszik érvelni, hogy az egyén számára a teljességet a homlok képezi. Ez leginkább abból következtethető, hogy a határ – legyen az a test többi része vagy az én testén kívüli világ – nem képez akkora fontosságot, mint a homlok. Ezt Nemes Nagy egy nyelvi humorral mutatja be, hiszen a teljesség mind a félkör alakú homlokra, mind a homlokban belüli utal. Összegezve: a virág valójában a homlokban belüli képviselheti, amely pedig az egészszel ér fel. Erről a virágról távozik majd minden külsőleges. A következőkben a lírai én ugyanakkor mintha távolítaná egymástól a virág és az elme képeit, ám a virág gyökerei mintha kapaszkodnának, s az utolsó egységben egy bonyolult kapcsolódás bontakozik ki.

„Lehull a húsos, langy szíromlevél,
lehullik mind, mi édes és esendő,
kóró-szikáran él a vágy, de él,

¹⁸ NEMES NAGY Ágnes, *Jég = Uő, Szárazvillám...*, i. m., 26–27.

¹⁹ Vö.: előző, *Kettős világban* című kötetét is.

²⁰ Ezt az értelmezést kissé megzavarja az „egy kép” sejtelmessége, szándékolt pontatlansága.

²¹ NEMES NAGY, *Jég...*, i. m., 26.

²² NEMES NAGY Ágnes, *Eszmélet = Uő, Szárazvillám...*, i. m., 11–13.

s tövig lenyírt eszemben ujrakél
út, emlék, erkölcs: irthatatlan erdő.”²³

Eszmélet

A vágy – mely a vers előző egységeiben a gondolattal lett azonosítva – lecsupaszítva, azaz kóróként, vagyis a virág lefokozott alakjában jelenik meg. A gondolat viszont a homlok mögöttiben keletkezik. A továbbfejtésében a lírai én ugyancsak a homlok mögöttiben, vagyis már megnevezve az észben lévőnek, a mindennek tarthatónak, az ismételt fejlődéséről nyilatkozik. Az észben születik meg azonban a gondolat. Ily módon tehát úgy tűnik, hogy az *Eszmélet*ben a Nemes Nagy-rendszer egyfelé mutat: a virág metafora körül található a gondolat, az ész, a homlok mögötti.

A természeti képre való rájátszás fellelhető a *Diófa* versben²⁴ is. Az agy és párjaként az idegrendszer rejtélyes kapcsolata teremődik meg e növényvel. E költemény felel arra a problémára, amely a *Patak*ban részben, ám más rajzban jelenik meg: az idegrendszer, az örület és a ráció összefüzéseire. Az idegrendszer egy alantasabb régiót képvisel az agyhoz képest. A diófa – voltaképpen annak képe – e kettő között jön létre, s valamiféle biztonságot kelt az én számára. Az idegzet nyugalmi állapotot tudhat magának, az agy pedig teremthet. A párhuzam tökéletesen működik: az idegrendszerre a gyökér, az agyra a virágzás a válasz. Az előbbi nyugalmi állapota a biztosan tartást jelenti, s annak köszönhetően az utóbbi a virágzást, majd a termőre fordulást érheti el. A megfelelés, az eggyé alakulás már majdnem megszűnnek. Az agy és a virág közel helyezése a két forma hasonlóságát és a teremtsébe vetett hitet érzékelteti, továbbá a Nemes Nagy számára oly kiemeltnek vélt ést és rációt.

„Néha alig lelem magam, úgy egybenöttem
veled a hasító, kérésítő időben.
Árnyékát lombhajad szelíden rámveti,
s ágas-eres kezem visszafelel neki.
Idegzetem fölött s nyíló agyam alatt
te vagy a szép sudár, mely földből égbe hat,
gyökerem nem remeg, s virágom friss, mióta
te tartasz, barna törzs, te, nagy szemű diófa.”²⁵

Diófa

A tárgyalt két vers összefüzéseként, a gondolati hálónak mintegy a kiteljesedéseként értelmezhető a *Jegyzetek a félelemlről*²⁶, amelyben Nemes Nagy Ágnes ismételten megteszi a virág és az ember egymáshoz való közelítését, ám az általa oly kedvelt hasonlat eszközzel:

„Hogy tud reszketni, tehetetlen,
mint egy járó, húsos növény,
az ember!”²⁷

Jegyzetek a félelemlről

A hasonlat a továbbiakban szinte felfüggesztődik, míg az utolsó nagyobb egységben meg nem jelenik a tulipán, azaz meg nem történik a visszaemlékeztetés. A tulipánt az emberi szedi, vágja le, teszi vázába, és a lírai én érzékeli a virágot teljes idekerülésének brutális folyamatával és azzal a kétes szépséggel, amelyet Nemes Nagy a *Kettős világban* kötet A

²³ *Uo.*, 12.

²⁴ NEMES NAGY Ágnes, *Diófa* = *Uő, Szárazvillám...*, i. m., 16–17.

²⁵ *Uo.*, 16.

²⁶ NEMES NAGY Ágnes, *Jegyzetek a félelemlről* = *Uő, Szárazvillám...*, i. m., 27–30.

²⁷ *Uo.*, 27.

*szabadsághoz*²⁸ című versében már sugall. Olyan esztétikai tárgyként jelenik meg a tulipán, mint az ablakra felvitt este:

„Húsvéti-tiszta ablakon
nem torzítottan, csak a cseppnyi
üveg-fénnyel megfűszerezve,
odafestve villog az este.”²⁹

Jegyzetek a félelemről

Az isteni teremtményének nevezhető mind az ember, mind a tulipán, jöllehet a szerző az utóbbit a földnek isteni teremtésével kapcsolja e sorba. A halál érzékeltetésében létre is jön az ember és a virág újabb közeledése:

„Ne játszsz velem, hiszen te szülte
őket, féreg szülője, föld!
A te műved – nincs semmi mentség –
e színjátszó erkölcstelenség,
mely testet old és testet ölt!

S te másik fent, te hallgatag,
ezüst-küllős pillád se rebben,
úgy nézed millió fiad
hamvát szóródni a szelekben...”³⁰

Jegyzetek a félelemről

A halál értelmezését azonban az emberin belül – mely emberi a virággal képzett hasonlatban tűnik fel – az elme kénytelen véghezvinni.

„Mindegy hát. Mindegy? Iszonyat,
mit az elme magára vállal:
a fent-kóválygó kínhalált
elhessegetni a halállal”³¹

Jegyzetek a félelemről

A vég ábrázolásában látható, hogy a rész-egész viszony a virág és az elme között újra és újra megvalósul.

Nemes Nagy Ágnes a *Szárazvillám* kötetében az esztétikai tárgyak halmazát egyre inkább bővíti. Az elme, az agy, az agyvelő kiemelt pozícióban létezik költészetében akár a cseppfolyósság, akár a virág alakjaihoz társítja. Ez a fontosság odáig terjed, hogy a költő esztétikai tárgyként is képes lehet tekinteni az agyra.

²⁸ NEMES NAGY Ágnes, *A szabadsághoz* = Uő, *Kettős világban...*, i. m., 25–27.

²⁹ NEMES NAGY, *Jegyzetek a félelemről...*, i. m., 28.

³⁰ Uo., 29.

³¹ Uo., 27.

A Sinistra körzet jogi világa

Ebben a rövid írásban Bodor Ádám, kolozsvári születésű író művének, a *Sinistra körzet*-nek a „jog és irodalom” jogelméleti irányzat kutatási módszerével történő megközelítésére teszünk kísérletet.¹

A „jog és irodalom” mint jogelméleti irányzat az 1960-es években az Amerikai Egyesült Államokban kristályosodott ki, noha a magyar jogtudomány már ennél korábban is regisztrálja új kutatási irányként: két komoly programírása éppen a későbbi kolozsvári jogászprofesszorokhoz: Balás P. Elemérhez (*Jog és irodalom* – 1936),² illetve Horváth Barnához (*A génius perere. Sokrates. Johanna* – 1942)³ köthető. Az 1990 utáni időszakban a „jog és irodalom” jogelméleti irányzatként szervesen beépült a magyar jogtudományba.⁴

Bodor Ádám regénye (vagy pontosabban, saját műfaji meghatározása szerint: fejezetek egy regényből) 1992-ben jelent meg, már a szerző Magyarországra költözése után. A mű olyan önmagába zárt világot mutat be, amely a konkrét időn és téren kívül létezik, és míg az időbeliség inkább csak hangulati elemek, illetve pár ritka, elszórt utalás révén idézi meg az 1980-as évek derekának/második felének valamelyik kelet-európai totalitárius rezsimét, a helyszín – noha fiktív marad – aprólékos munkával, reális térbeli koordináták segítségével rajzolódik ki ugyanennek a kelet-európai peremvidéknek egy határzónájában. A regényt nagyon sokan és sokféleképpen elemezték a publikálás óta eltelt majdnem 25 év alatt, a benne feltáruló vagy feltárható jogi rétegek, vonzatok feltérképezése és értelmezése azonban – jelenlegi tudásom szerint – még nem történt meg. A „jog és irodalom” módszer által nyújtott lehetőség ily módon a regényt leginkább az utópia – antiutópia – disztópia fogalmak mentén megragadó kritikai irodalom írásaival rokonítja, és ezért is volt érdekes, hogy a jogi elemzés nagyon hasonló eredményekre vezetett, szinte ugyanazokat a szentenciákat fogalmaztatta meg következtetésképpen, mint ezeknél a szerzőknél. Itt konkrétan elsősorban Márton László: *Elátkozott peremvidék*,⁵ Ács Margit: *Az erdő démonikus vonzása*⁶ és Orbán Zsuzsa-Lilla: *A Sinistra körzet mint utópia*⁷ című munkáira gondolok.

Ha megvizsgáljuk, hogy államszervezési és jogi szempontból milyen szabályrendszerek alapján épül fel a Bodor Ádám Sinistra körzete, a Tarkovszkij zónájához hasonló területi egység, a nemzetközi jog, a közigazgatási jog, a katonai jog, a büntetés-végrehajtási jog, illetve részben a természetvédelmi területekre vonatkozó speciális szabályrendszerek mind-mind képviselve vannak a regényben. Észrevehető a szerzőnek ezen jogágak ismeretanyagában

¹ Jelen írás a Sapientia EMTE Jogtudományi Intézete és az Erdélyi Múzeum-Egyesület IV., Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztálya szervezésében *Jog az (erdélyi) irodalomban* címmel 2016. május 5–6. között sorra kerülő nemzetközi tudományos konferencián elhangzott előadás némileg átdolgozott, szerkesztett változata.

² BALÁS P. Elemér, *Jog és irodalom* = *Emlékkönyv Meszlény Artur születésének 60. évfordulójára*, Bp., Politzer, 1936, 9–45.

³ HORVÁTH Barna, *A génius perere. Sokrates. Johanna*, Kolozsvár, 1942.

⁴ Bővebben ld.: H. SZILÁGYI István, *Jog és irodalom Magyarországon*. Acta Juridica Hungarica, 53 (2012) 1, 1–6. Online: <http://www.uni-miskolc.hu/~wwwdeak/Collegium%20Doctorum%20Publikaciok/H.Szil%20Istvan%20Istvan.pdf> (utolsó hozzáférés: 2016. 12. 15.); H. SZILÁGYI István–FEKETE Balázs (szerk.), *Iustitia kirándul. Tanulmányok a jog és irodalom köréből*, Bp., Szent István Társulat, 2009.; H. SZILÁGYI István–FEKETE Balázs (szerk.), *Iustitia modell áll*, Bp., Szent István Társulat, 2011.

⁵ MÁRTON László, *Az elátkozott peremvidék: Bodor Ádám: Sinistra körzet*, Holmi, 1992/12, 1874.

⁶ ÁCS Margit, *Az erdő démonikus vonzása*, Holmi, 1992/12, 1880.

⁷ ORBÁN Zsuzsa-Lilla, *A Sinistra körzet mint utópia*, Látó, 2007, 7, online: <http://www.lato.ro/article.php/A-Sinistra-k%C3%B6rzet-mint-ut%C3%B3pia/756/> (Utolsó hozzáférés: 2017. 01. 15.)

való tájékozottsága és használatukban való avatottsága, a közép-európai munkatáborokat és börtönöket belülről megélő ember tapasztalata.

Fent említettük a közigazgatási jogot és az államszervezési ismereteket, melyeknek segítségével pontosabb képet nyerhetünk a Sinistra körzet szervezésének és működésének/működtetésének mikéntjéről. A Sinistra körzet adminisztratív egysége egy kormányzóságnak, ez utóbbi pedig egy meg nem nevezett közép-kelet-európai államnak. A Sinistra körzet részét képezi a kormányzóságnak: létezik kormányzati nyilvántartás és a kormányzóságnak mint az állam képviselőjének vannak intézményei is a körzetben, például az épülő börtön, az elmeógyógyintézet vagy a természetrajzi gyűjteményt fenntartó múzeum. De ugyanígy megemlíthetjük itt az infrastruktúrát, azaz a vasúti szárnyvonalat, amelynek a végállomása található a körzetben, és az autóbuszjáratot, melynek menetrendszerű (napi egyetlen oda-vissza) járata teszi lehetővé a központból történő ellátást, illetve a körzeten belüli helyváltoztatást.

Ugyanekkor azonban a körzet státusát az határozza meg, hogy a határzónában található, illetve területén természetvédelmi rezervátum működik, ezért nem áll a központi közigazgatás fennhatósága alatt, hanem a tényleges hatalmat a katonai hatóságok, konkrétan a hegyivadások gyakorolják. A határzóna és az erdőkerület vezetői funkcióját ugyanaz a személy látja el: a hegyivadások parancsnoka, ezredesi beosztásban, a rendfenntartást pedig a katonai járőrök gyakorolják. A körzet polgári lakossága a városban (Sinistrán), a faluban (Dobrin Cityben) vagy az elszórt tanyákon lakik, az állandó katonaság pedig a határzóna közelében, laktanyákban.

A hatalom osztatlan és egyetlen ember, a hegyivadások parancsnokának kezében összpontosul, aki azt teljesen szabadon gyakorolhatja a Sinistra körzet valamennyi lakosa fölött, a döntés ellen pedig semmilyen fellebbezésnek, orvoslathoz helye nincs. A hegyivadások parancsnoka jár el mind polgári ügyekben (személyazonosság megállapítása, lakóhely kijelölése, munkahelyek kiosztása), mind büntetőügyekben (letartóztatások, csempészek üldözése, kivégzés), de az ő feladata a rendfenntartás (a szürke gúnároknak nevezett helyiekből verbuvált fiúk révén), az orvosi ellátás (azaz a tunguz nátha elleni védőoltások beadatása) és a vám működtetése is. A vám fenntartása és működtetése kapcsán a regény utal arra, hogy rendszeres a kommunikáció a határ túloldalán szolgálatot teljesítő lengyel határőrökkel, és létezik fegyverbarátság, tehát mondhatjuk, nemzetközi együttműködés is zajlik.

A körzetbe sem szabadon beutazni, sem azt szabadon elhagyni nem lehet. Gyakorlatilag a regény narrátora, Andrej Bodor az egyetlen, aki szabad elhatározásból dönt a beutazás mellett, de neki is alkalmazkodnia kell, és a tartózkodási engedély fejében csak a kijelölt lakhelyen tartózkodhat (a kijelölt lakóhely elhagyása azonnali, örökre szóló kiutasítást eredményez). Elhagyni pedig már neki is csak az embercsempész Musztafa Mukkermann kamionján sikerül az övezetet.

A regényben az ember által épített környezet, tárgyi világ szinte elenyésző a természeti környezet mellett, ezért is fontos, milyen részletességgel írja le a szerző a határzóna kiépítettségét, műszerezettségét:

„A vízmósások mentén szögesdróttal borított acélrudak, betonoszlopok, őrtornyok, csapdákkal teli árkok kanyarogtak föl a sziklás hegygerince: a magasban, a vízválasztón húzódott a határ. A kerítések, árkok akadályok szövődéke csak egy huzatos hegyszorosban nyílt meg résnyire, ahol a régi földút átbukott a túloldali lejtőkre, amelyek már észak idegen fényeiben áztak.

Az utat ott kék-sárga sorompó zárta el, közelében kicsi őrszoba állt és egy kopott tábori sátor, tele didergő katonával. Ez az egy határátkelő működött Sinistra körzetben, a sorompót itt is csak hetente egy alkalommal emelték fel néhány órára (...)”⁸

Jogászszemmel tekintve, érzékelhető tehát, hogy a lakosság fölött gyakorolt állandó intenzív katonai felügyelet, a polgári élet minden szegmensébe való durva beavatkozás gyakorlatilag fegyenctelep- vagy munkatelepfélévé változtatja a körzetet, amelyben rendkívüli tilalmak vannak érvényben (és egyre sokasodnak), és melyet állandó karhatalmi őrizettel védenek (Márton László kritikájában egyenesen „természeti kulisszák mögé bújtatott, nagy kiterjedésű koncentrációs táborról” beszél).⁹ Ismétlésképpen: a rendszerré szerveződő szörnyűség anélkül jön létre és létezik, hogy bármilyen valós indok, fenyegetettség veszélye fennállna.

Mielőtt a regény polgári jogi és büntetőjogi szempontú feltérképezésére rátérnénk, maradjunk keveset a jogi alaptannál, és vizsgáljuk meg, hogyan viszonyul a jog összetett jelenségéhez, amely – a klasszikus meghatározások szerint a joghoz tapadó igazságosság elképzelésén túl – legalább három elemmel rendelkezik: a jogi előírások vagy jogszabályok, a hatósági döntések, valamint az előírások megvalósulása a társadalom tagjai magatartásában. Az előbbiekben éppen a második elemre vonatkozó részleteket tárgyaltuk, tehát tudjuk, hogy van döntésképes hatóság, és azt is tudjuk, kire és mire (vagy talán helyesebb lenne azt mondani: ki és mi ellen?) irányulnak.

A jog fogalmát a jogi alaptan a következőképpen definiálja: A jog olyan magatartási szabályok és az azokhoz kapcsolódó egyéb magatartás-előírások (elvek, célmeghatározások) összessége, amelyek keletkezése állami szervekhez kötődik, azaz azokat az állam bocsátja ki és szankcionálja, vagyis a már kialakult magatartásszabályok megsértéséhez államilag kényszerintézkedéseket, hátrányokat fűz, amelyek, az előzőekből következően, az egész társadalomban általánosan kötelezőek, és amelyek érvényesülését az állami szervek végső soron kényszerrel ténylegesen biztosítják, így azok az emberek magatartásában, valamint a jogalkalmazó szervek gyakorlatában meg is valósulnak.¹⁰ Ismert azonban az a tény is, hogy a jog más társadalmi normákkal kölcsönhatásban érvényesül, és ha különböző társadalmi normák – mindenekelőtt az erkölcs – a joggal azonos magatartásokat írnak elő vagy tiltanak meg, akkor jelentős mértékben elősegítik a jog érvényesülését.

Ez az a rész, ahol azzal szembesülünk, hogy egyrészt gyakorlatilag hiányzik bármiféle társadalmi norma a könyv szereplőinek világában: a felsorolt (és nem is kevés, mintegy 40 nevesített) szereplőknek nincs múltjuk, nincsenek célkitűzéseik, nincs erkölcsük és nincsenek belső tartásból fakadó jellemvonásaik, sőt, a Sinistra körzetben magától értetődő természetességgel megy végbe mindenféle büntetés, az is, amire nem mentség a kényszer vagy a szükség, ami nemhogy nem egyeztethető össze az általános emberi morállal, hanem egyenesen ősi tabukba ütközik: A meteorológus, ötvenéves férfi letétele, egy gyereklánnyal él együtt, a medvész két albinó ikret használ ki gátlástalanul, van, aki 20 dollárért eladásra kínálja a gyerekét Andrej Bodornak, a nyugdíjas erdőkerülők elpusztításában pedig a fiatalabbak minden megrendülés nélkül segédkezet nyújtanak. Amint a kritikai irodalom is kiemeli, mindebben a magától értetődő természetesség a figyelemre méltó.¹¹

⁸ BODOR Ádám, *Sinistra körzet. Egy regény fejezetei*, Bp., Magvető, 2007, 7–8.

⁹ MÁRTON László, *i. m.*, 1875.

¹⁰ SZILÁGYI Péter, *Jogi alaptan*, Bp., Osiris, 2006, 207.

¹¹ ÁCS Margit, *i. m.*, 1881.

Mindössze kétszer fordul elő, hogy a regény utal arra, valamilyen szinten mégis léteznek erkölcsi, morális normák: Elvira Spiridon, Andrej Bodor szeretője a következőket mondja a gyilkosságra készülő Andrejnek. „Ha ezt is megteszi az úr – hajolt közel Elvira Spiridon, hogy lehelete szagából a fenyegetést is megéreztem –, azt szeretném, ha ez alatt az idő alatt nem találkozoznánk.”¹² A második példa Béla Bundasian, Andrej Bodor fogadott fia, aki a kórházi kényszerkezelésnek alávetett szeretőjét öli meg, mintegy kegyeleti gyilkosságként, majd utána nem a váratlanul lehetségesse vált menekülést, hanem a vezeklést választja, és felgyújtja magát.

Ha pedig azt szeretnénk vizsgálni, vannak-e az állami jognak előírásai vagy jogszabályai, vagy akár erre utaló nyomok a regényben, akkor – néhány ritka kivételtől eltekintve – megint csak kimondottan a hiánnyal magával szembesülünk. Nincs arra utaló nyom, hogy a különböző javak vagy az emberi élet érték volna, és ezért oltalmazni kellene. Van viszont rá példa, hogy az útkaparók szolgálati szabályzattal rendelkeznek, és ez hatályos, sőt, hatályát a falun kívüliek is magától értetődően fogadják el.

Az állami jog konkrét jogi normákat, előírásokat csak a határövezet vonatkozásában tartalmaz (a terület státusa, a határövezetben való tartózkodás feltételei, a határátlépés feltételei, a csempészet tilalma), a lakosság körében azonban kizárólag két aspektusra korlátozódik: a Sinistra körzet lakosainak ellátmányozására (a vonattal érkező denaturált kékszesz küldésének és kiosztásának megvan a maga szertartása), illetve a tunguz nátha legyőzésére (megelőzés, oltóanyag beadása, a járvány kitörésének megakadályozása).

Érdekes módon, az állami jog által előírt jogi normák megszegésére egyetlen példa van: a hatóságok kötelesek összel beadatni a rezervátum dolgozóinak a tunguz nátha elleni oltást, azonban ugyanaz a hatóság (Coca Mavrodin teljhatalmú parancsnok képviselőjében) megsemmisíti a teljes készletet. A normától való elmozdulást érzékelik is a szereplők, azonban a tett mégsem jár következményekkel.

Végeletesen leegyszerűsítve azt is mondhatnánk: a Sinistra körzetben érvényes állami jog megtiltja az erdőkerületbe való belépést, ezért az erdőkerületbe nincs belépés. Az állami jog ugyanakkor nem ismeri a tulajdon fogalmát (sem az állami tulajdon, sem a magántulajdon fogalmát), ezért nem rendelkezhet például sem a lopásról (az állomás raktárait rendszeresen kifosztják), sem a vadorzásról, sem pedig a rongálásról (Géza Kőkény szobrát ledöntik, a villanyvezetékeket levágják). Ez a jog nem tekinti értéknek az emberi életet, ezért nem bűn a női testtel való visszaélés (Elvira Spiridon csupaszra borotválása, Connie Illafeld kényszerű gyógykezelése), a cselekvőképtelennel vagy fogyatékkal élő személyekkel való visszaélés (Nikifor Tescovina gyermekei vagy az albínó ikrek), és végső soron a gyilkosság sem (a tunguz náthában megbetegedett erdőkerülők tűzhalála).

Hasonló következtetésre jut máskülönb Ács Margit is kritikájában, amikor azt írja, „az antiutópiák olyan létezést szimulálnak, amelyben az élet valamelyik komponense túlsúlyra kerül vagy hiányzik. A Sinistra körzetben az erkölcs képzete az, ami hiányzik. Nem arról van szó, hogy az író *tagadja* valamelyikét a bevett erkölcsi normarendszereknek, egyszerűen csak nemigen merül fel az általa megalkotott figurákban, hogy az életösztönnél és a biológiai funkciókhoz és szükségletekhez kötött haszonelvnnél egyéb parancs vagy igény létezhet egyáltalán.”¹³ Ebben az esetben a jogász és az irodalomkritikus véleménye ugyanazt hangsúlyozza: amennyiben nincsenek jogi normák, vagy csak olyan jogi normák vannak, amelyeket társadalmi normák nem támasztanak alá, a végeredmény a Sinistra körzethez

¹² Bodor Ádám, *i. m.*, 119.

¹³ Ács Margit: *i. m.*, 1880.

hasonló, egyfajta „történelem utáni táj” lesz, olyan szereplőkkel, akik sohasem viszonyulnak semmihez, és a tetteiknek nincs következményük.

Az első részben tárgyaltuk, hogy milyen közjogi és közigazgatási jogi vonatkozások alapján működik a Sinistra körzet, és az épp előbbieken részletezett jogi alaptani kontextus alapján milyen értelemben beszélhetünk egyáltalán alkotmányjogi, magánjogi és büntetőjogi (vagy büntetés-végrehajtási) aspektusokról a regényben.

A regényben szerepelnek az általában alkotmányos formában rögzített emberi alapjogok, mint a gondolat szabadsága vagy a véleménynyilvánítás szabadsága, a gyülekezés szabadsága, sőt, még a vallásszabadság is (Dobrin City faluban megünneplik a húsvétot, és említést tesznek róla, hogy az óhitűeknek máskor van az ünnepük). A gyülekezés szabadsága azonban egyike azoknak az alapjogoknak, amely ellen az államhatalom konkrétan, a regény valós ideje alatt fellép: a körzetben betiltják a gyülekezést, sőt, Sinistra városban az utcákon felvonuló tömegbe (az utcán próbáló bábjátékosok közé) lövetnek, majd ezt követően kijárási tilalmat vezetnek be. A magánélethez való jog csak a hatalom kedvezményezettjei számára létezik, Sinistra körzet többi lakója nem ismeri az intimitáshoz vagy a családi élethez való jogot.

Ki kell emelnünk, hogy nem történik faji, vallási vagy nyelvi alapú diszkrimináció (gyorsan szögezzük le: ez nem jelenti azt, hogy valamelyik fent említett kategóriába tartozó szereplőt elkerülne a balsors – ez mindössze annyit jelent, hogy szerencsétlenségüknek nem a fenti csoportokhoz való tartozás az oka). Sinistra lakói fajilag homogén közösséget képeznek, amint Bodor Ádám írja: „Sinistra lakói jobbra sötétbarnák vagy feketék, a szőkeség ritka, a vörös közöttük egyáltalán nem akad. Kivételnek a rezervátumbeli kantinos kislánya, Bebe Tescovina számított, akit messzire világító berkenyeszínű hajáról mindenki ismert a vidéken.”¹⁴ Etnikailag és nyelviileg már sokkal heterogénebb a közösség megoszlása: román, magyar, (elmagyarosodott) örmény, német, félig török–félig német, cipser, ruszin, ukrán, lengyel egyformán akad a lakók között, és a nyelvhasználatban sincs korlátozás. Azt már korábban említettük, hogy a vallás gyakorlásának sincs akadály, a pápa még Coca Mavrodin ezredes által is elfogadott személy.

Más kérdés azonban, hogy a középső fejezetben tárgyalt jogi és társadalmi normák megítélésének függvényében ez az első látásra pozitív vonás (azaz a diszkrimináció hiánya) nem jelent pozitív elmozdulást a Sinistra körzet értékiskáláján is. Arra gondolok itt, hogy azért sincs példa nyelvi-etnikai vagy vallási diszkriminációra, mivel ez az illető szereplők szempontjából közömbös tény (példaképpen: Béla Bundasian számára nem érték, hogy örmény származású, amint Connie Illafeld számára is közömbös, hogy bukovinai ruszin bojárok, az Illarionok ivadéka).

A Sinistra körzetben magánjogról kizárólag negatív értelemben beszélhetünk, azaz gyakorlatilag a magánjog gyűjtőkörébe tartozó vonatkozások szándékolt hiányáról. Nem szeretném ismételni magamat, vagy fölöslegesen hosszúra nyújtani a felsorolást azzal, hogy mi is az, vagy mennyi minden az a nincs. Úgy gondoltam, érdekesebb lesz bemutatni azokat a magánjogi hiátusokat, amelyekre maga a szerző is több figyelmet fordít. Az egyik ilyen negatív előjelű magánjogi vonzat az identitáshoz való jog, annak valamennyi részletével, amelyek részletesebben kibontásra is kerülnek: Sinistra körzet számára a Hatalom képviselője jelöli ki a neveket. A személyazonosság megállapításáról szintén a Hatóság dönt, így

¹⁴ BODOR ÁDÁM, *i. m.*, 7.

nyeri el a narrátor az Andrej Bodor nevet a történet kezdetén. A névviselés joga a Hatalom képviselőitől kapott név esetében többé már nem jog, hanem kötelezettség, mely erőszak útján, exteriorizált formában (nyakban hordott, összeforrasztott bádoglepok révén) halálíg elkíséri viselőjét. Értelemszerűen, a névváltoztatás joga nem illeti meg Sinistra körzet lakóit. Van olyan helyzet is, amikor egy személy még nevet sem kap, a két albinó iker ugyanazt a nevet – Hamza Petrika – viseli.

A személyiségi jogok között említhetjük a saját arcmáshoz való jogot is, amely Connie Illafeld és Elvira Spiridon esetében szenved csorbulást. Ugyanígy, még akkor is, hogyha Musztafa Mukkermann sofőr nem így éli meg, az ő emberi méltósághoz való joga is sérül, amikor meztelenre vetkőztetik az úton egy nő előtt, és extenzív testi motozásnak vetik alá.

Szorosan ezzel függ össze az intimitáshoz, a családi élethez és a magánélethez való jog teljes hiánya is, a családokat (feleséget a férjtől, gyermeket a szülőktől, testvéreket) a Hatalom (de akár más is) bármikor szétválaszthatja.

Talán már magától értetődik, hogy tulajdonról sem beszélhetünk: a magántulajdon ismeretlen, de az állami tulajdon sem érték (a villanyvezetékeket elvágták, a malmot szétszerelték, az egykori bányát hagyták elpusztulni).

Azt is fel lehetne sorolni, hogy hány – elméletileg – büntetőjogi felelősség alá eső cselekményre kerül sor a regényben, ezért az előbbi módszerhez hasonlóan, most is csak azt említeném, amire külön említés történik: valamennyi lakos hamis nevet visel, a Hatóság hamis papírokat állít ki, vagy ellenkezőleg, esetenként a kormányzati nyilvántartásba beleyülve okiratokat semmisít meg. Rendszeres az állami vagyomból történő lopás (a pályaudvar raktárainak fosztogatása), megrongálása, előfordul vandalizmus (Géza Kőkény szobrának ledöntése, a kerítésekre firkálás). Határvidékről lévén szó, érthető, hogy a csempészés/embercsempészés aktuális probléma. De vannak súlyosabb elbírálás alá eső bűntettek is, ilyen például a szabadságtól való megfosztás (erőszakos internálás formájában), a cselekvésképtelen/kiskorú személyekkel való visszaélés (kényszerű gyógyszerkezelés, a kiskorú Tescovina gyerekek esetében szülői felelőtlenség), szexuális bűncselekmények – melyek annak minősülnek még akkor is, hogyha valamennyi résztvevő közös akaratából jöttek létre (például Bebe Tescovina és Géza Hutira „szerelme”, Oleinek doki és az albinó ikerk „boldog kis családja”).

Áttételesen értesülünk róla, hogy végül a Hatalom saját polgárai ellen támad: Sinistra városban a járőrök az utcán levő tömegbe lövettek, az egyik áldozat, a Petra Connert testén levő sérülésekből pedig következtethetünk rá, hogy az összecsapás súlyos volt.

Szintén a büntetőjoghoz kapcsolódóan megemlíthetjük, hogy a a szerző (megint csak: a közép-kelet-európai büntetés-végrehajtási rendszert belülről megtagasztaló személy) kitér a büntetés-végrehajtás feltételeire is, hiszen megtudjuk: épül a börtön...

A „jog és irodalom” módszereivel még lenne lehetőség elemezni a Sinistra körzet jogi világát, például a nők ellen elkövetett bűncselekmények (mely a feminista olvasatok kedvelt irányzata) vagy a különböző kisebbségek terhére elkövetett bűncselekmények (nők, kiskorúak, betegek, testi és szellemi fogyatékos személyek) szempontjából. Elegendő ennek a két olvasatnak az alátámasztására a kopaszra borotvált fejű Elvira Spiridon átütő erejű képét felidézni – ez a típusú megbélyegzés, nyilvános megszégyenítés a háborús állapotokat vagy az azt követő megtorló intézkedéseket idézi fel.

Következtetések gyanánt – vagy helyett? – annyit fogalmazhatnánk meg, hogy a *Sinistra körzet* jogi szempontú vizsgálata visszaigazolja, hogy létezik jog, léteznek bizonyos jogi normák ebben a világban, azonban mivel nem társulnak hozzájuk társadalmi normák, sem

tiszteletben tartásuk, sem áthágásuk nem jár következményekkel, ezzel pedig a szereplők gyakorlatilag állati-gépies szintre süllyednek. A releváns jogi normák hiánya vezet oda, hogy noha az államszervezés szempontjából kifogástalan a körzet felépítése és működtetése, mégis légüres tér, mintegy történelem utáni táj rajzolódik ki. Márton László szavaival: „Olyan vidék, amelyet a kultúra (ha úgy tetszik, a történelem) sohasem vetkőztetett ki vadságából, de amelyet a civilizáció északi változata, a kifürkészhetetlen és korlátlan államhatalom feltérképezett, megmérgezett, körülkerített és részekre osztott”¹⁵

DERÉKY PÁL

Heimito von Doderer a császárkor alkonyának bécsi hangulatáról és az összedőlt díszletek helyén épülő új világról

Pályája kezdetén Doderer lovag – született Heimito Ritter von Doderer, majd később, az Első Köztársaságban, a nemesi címek és rangok 1919. április 3-án törvényerőre lépett eltörlése után írói nevén Heimito von Doderer (1896–1966) – a zsidóság társadalmi szerepének középpontba állításával, a monarchialiberalizmus által lehetővé tett széles körű beilleszkedésének, majd kiszorításának ábrázolásával vélte elérni az áttörést, a nagy sikert. Ám csak élete utolsó 10 évében számított igazán sikeres és elismert írónak német nyelvterületen, világhírre meg vagy két évtizeddel halála után emelkedett. Eredeti tervét nem valósította meg, ellenkezőleg, a nemzetiszocialista diktatúra, a háború és a népirtás hatására végül két olyan könyv keletkezett a tollán, amely az általa eredetileg kritizálni szándékozott világ monumentális epitáfiuma lett. Az első Doderer-monográfiát Wolfgang Fleischer, egykori magántitkára írta, magyarul, *A megtagadott élet* címmel.¹ Jellemző Wendelin Schmidt-Dengler egyik Dodererről szóló írásának címe is: *Visszavonulás a nyelvbe*.² Mindkét cím a törést, belátást, megbánást, és az irodalomba, a szellem világába való visszavonulást tematizálja: azt, hogy Doderer már a háború kitörése előtt kiábrándult a nemzetiszocializmusból, és a nyelvben (meg a valóságban) talált vigaszt, menedéket és bocsánatot. A nemzetiszocializmussal fertőzött német nyelvű irodalom mára igen ritka kivételektől eltekintve kiszorult az irodalmi köztudatból, mélyen az érdeklődési küszöb alá süllyedt, attraktivitása a nullához közelít. Doderer népszerűsége viszont töretlen. 2016-ban, halálának 50. évfordulóján két új monográfia is megjelent: az egyik Klaus Nüchtern kritikus és esszéista, a másik Eva Menasse író nő munkája.³ Nüchtern egyenesen „Doderer világrész” címen tárgyalja az író és munkásságát.

Az 1896-ban született író közvetlenül az első világháború kitörése előtt érettségizett, kurta fél év jogot hallgatott a Bécsi Egyetemen, majd 1915 áprilisában bevonult. 1916. július 12-én orosz fogságba esett, és négy év szibériai hadifogság után, 1920. augusztus 14-én tért vissza Bécsbe. Összel újra beiratkozott az egyetemre, ezúttal történelem és pszichológia szakra. Bár egyik stúdiumát sem fejezte be, mindkettő hatása jól látható nyomot hagyott a

¹⁵ MÁRTON László, *i. m.*, 1873.

¹ Wolfgang FLEISCHER, *Das verleugnete Leben: die Biographie des Heimito von Doderer*, Wien, Kremayr & Scheriau, 1996.

² Wendelin SCHMIDT-DENGLER, *Heimito von Doderer: Rückzug auf die Sprache* = Klaus AMANN – Albert BERGER (Hrsg.), *Österreichische Literatur der dreißiger Jahre*, Wien, Böhlau, 1985, 291–301.

³ Klaus NÜCHTERN, *Kontinent Doderer*, München, C.H. Beck, 2016, 352 oldal; Eva MENASSE, *Heimito von Doderer*, Berlin–München, Deutscher Kunstverlag, 2016, 88 oldal.

munkásságán. Aminthogy a háborúk és a totalitárius ideológiák – a Démonok – is, amelyek közül ő a nemzetiszocializmus hatása alá került egy időre. A második világháborúban is szolgálnia kellett, irodista lett a Luftwaffe kötelékében. Norvégiában érte a háború vége, 1946 januárjában tért vissza a hadifogságból. Nem mert Bécsbe menni a sara miatt, félt, hogy a szovjet hatóságok elkapják. Egyik rokonánál húzta meg magát Bad Ausseeben, ami az amerikai megszállási övezetben feküdt, és onnan intézte sok más besározódott német és osztrák náci szimpatizánshoz hasonlóan a maga tisztára mosását – ezért lett az igazoló okirat neve a népnyelvben Persil-Schein –, végül is sikerrel. Itt keletkezett alig fél év alatt A *Strudlhof-lépcső* jelentős része.⁴ Doderer mindkét egymással összefüggő Bécs-nagyregénye, A *Strudlhof-lépcső* és A *Démonok*⁵ a második világháború után jelent meg, ám mindkettő előmunkálatait már évtizedekkel korábban elkezdte. Mindkét Bécs-regény a császárkor alkonyát, az összedőlő díszletek romjain megalakult Első Köztársaság rövid fennállását, majd bukását tematizálja. Megírásuk idején Doderer már nagyon nagy távolságból tekintett vissza a század elejére, egyfajta édesbús fájdalommal szemlélte és ábrázolta a maga és nemzedéke – mondjuk – keserű aranykorát.

Először a magyarul több mint negyven év késéssel megjelent *Strudlhof-lépcső* fordítóját, Tandori Dezsőt idézem: „Doderer Strudlhof-ja az én számomra például nagyján ugyanazt adja, amit az ausztriai-német tanulmányíróknak. Lutz-W. Wolff a rororo sorozatában megjelent Doderer-életrajzában (1996) a Strudlhof-regényt igen éleslátóan nevezi annyiban is újítónak, hogy a könyv – igaz! – sok látószögű. Nem egyetlen szempontból íródik, nem egyetlen »hős« vagy »alkotói szemlélet« nézetéből ábrázolódik az esemény sor. Melzer, egyfajta tulajdonságok nélküli ember, keresztnév nélküli, jóakaratóján sodródó figura – valamelyest mégis a könyv szellemiségének előhívója, a szöveg vízjele. Elég ehhez a nevezetes éji lépcső-látogatást idéznünk. De bármily sokat bír is erre az alakjára Doderer, talán legfontosabb közlendője könyvével a Wolff által kiemelt többközpontúság. Ennek bánatát érezzük nyomasztónak a lehetetlen ábrázolások során át, az élet örök jóvátehetetlenségét szenvedjük meg, s a bevezető vers – kőbe vésve egyébként a bécsi Strudlhofstiege oldalán, évente sokszor látom, szememmel megسيمogatom, amiképpen száraz időkben a vízköpő hal pofáját, szemét megvizezem tenyeremmel – méltán szól a fájdalom középponti helyzetéről. Ám Doderer nem érzélgős lírikus. Ezért balzaci csoda (a kettőssége) az ő látás- és ábrázolásmódja. Csupa végtelen finomság, miközben a nyers erő óhatatlan érvényesülése a dodereri »élet«! [...] Több szempontból is szerencsémnek tekintem, hogy ezzel a könyvvel sok éven át »együtt élhettem«. Hanem hát hiszen épp ez az! A műfordítás az életemmé vált, miközben sem a szakma tudósa nem lettem, sem professzionális irodalomtörténész. Mégis, a szálak szövődése oly mintázatot eredményez, melyeket az író – vagy a »szellemi ember« – már maga számára sem nélkülözhetne. Oda-vissza utalások... ahogy például a Strudlhof-verset Arany János ihletése, tanulságai nélkül még ennyire sem sikerülhetett volna lefordítanom... S akkor a könyv éléről a vers: A bécsi Strudlhof-lépcsőre

Takarója-hulltán leveleknek
öreg lépcsőfokok őszt lehelnek:
visszajár, mi járt rajtuk időtlen.

⁴ *Die Strudlhofstiege oder Melzer und die Tiefe der Jahre*, München, Biederstein, 1951. Magyarul Tandori Dezső fordításában A *Strudlhof-lépcső*, Pécs, Jelenkor, 1994.

⁵ *Die Dämonen. Nach der Chronik des Sektionsrates Geyrenhoff*, München, Biederstein, 1956., legújabb kiadása Deutscher Taschenbuch Verlag, 2011. Magyar fordítása ezidáig nincsen.

Hold fényén kik egymást itt erősen
fogták, jön súlyos láb s könnyű társa,
áll középén mohosan a váza,
háborúk közt, míg évek peregnék.

Eltűnt bánatunkra annyi minden,
és a Szép mintha csak futna innen”.⁶

Tandori egy helyütt arról ír, hogy fontolóra vette *A Démonok* fordítását is: erre végül is nem került sor, tudtommal még töredék sem jelent meg belőle.

A *Strudlhof-lépcső* szövevényes nagyvárosi regény, lényegében Bécs IX. kerületében játszódik 1923 és 1925 között. Mindamellett vannak vidéki színhelyei is, a bécsi társaság nyaralói, fürdőhelyei, villái. Doderer 1923–1925 tájáról állandóan visszautal 1910 és 1911 nyarára, sőt, még korábbi eseményekre is. Bonyolult felépítése, állandó vissza- és előretekintései, számtalan szereplője, minden töredékessége ellenére egységében, az eredeti frissesség benyomását keltve tudja ábrázolni azt a világot, amelyben a bécsi modernség – szecesszió, Jugendstil – és avantgárd létezett. Ezekről nem ejt ugyan egy szót sem, ám rendkívül becses adalékokkal szolgál annak a magyarázatára, hogy miért lehetett az első sikeres, és miért kellett a másodiknak sikertelennek maradnia. Röviden: a szecessziót a nagypolgárság kifinomult ízlésű képviselői és szabadelvű mecénásai, valamint legalább két nemzedék aranyifjúsága éltették, míg az avantgárdnak nem volt semmiféle társadalmi bázisa, akárcsak Magyarországon sem. Doderer nem historizál és nem nosztalgiazik, hanem szerelmi és baráti viszonyok és azok helyszíneinek aprólékos felidézésével teremt olyan hangulatot, amely még évtizedek múltán sem veszít frissességéből. Én huszonvalahány évesen, dtv-kiadásban olvastam a *Strudlhofstieget*, és nagyon megkapott. Tanszékünk, a Bécsi Egyetem Finnugor Intézete kezdetben ott volt, a Liechtensteinstrassén, közvetlenül a lépcső alatt, amelyen gyakran jártam fel a Pazmaneumba, vagy ott lebzseltem az előadások szünetében a lépcsőfordulóban elhelyezett padok egyikén. Akkora hatást tett rám a könyv, hogy egyik korabeli feljegyzésem szerint szerepjátékszerűen beleéltem magam a talán legszerencsétlenebb sorsú szerelmespár, Etelka és Grauermann Pista alakjába. Ezt írtam: „Milyen szép is felmenni a Strudlhof-lépcsőn! A századeleji hangulathoz hosszú szoknyás, illatos kontyú nő kellene, lágyan, elomlón csókolózni vele a fák alatt – és semmi brutális bugyirángatás! – aztán a szemébe nézni: örök hűséget fogad nekem, Etelka? Ő pedig: négy gyereket szeretnék szülni magának, Pista! De még az első előtt, fiatalon meghalna.”

Közhely, milyen meghatározóak a regények első mondatai. Doderer magabiztosan végzi el a felütést, rögtön a középpontra mutat. A *Strudlhof-lépcső* ezzel a mondattal kezdődik: „Mikor Mary K. férje még élt – Oskarnak hívták –, s ő maga még két igen szép lábon járt (a jobb lábát aztán, nem messze a lakásuktól, 1925. szeptember 21-én levágta térd fölött a villamos), feltűnt egy bizonyos doktor Negria, egy fiatal román orvos, aki itt Bécsben, a híres fakultáson képezte magát tovább, s a Közkórházban töltötte így az éveit.” A fenti dátum a könyv döntő napja, nemcsak Mary K. balesete miatt, hanem egyébként is innen indul ki, ide fut össze minden hátra- és előreutalás. A *Démonoknak*, ennek a 2011-es dtv-kiadásban bibliapapírra nyomott, 1344 oldalas könyvnek, amely Bécs társadalmának keresztmetszetét adja 1926 őszétől 1927 nyaráig, szintén van középpontja, a Justizpalast – az Igazságügyi Palota – ostromának és felgyújtásának a napja 1927. július 15-én. A spontán népfelkelést az épület

⁶ TANDORI Dezső, *A műfordító mint mű*, Kalligram, 2000/11, 6–13.

földsztíntjén emléktábla örökíti meg, amelyet 2007-ben, a felkelés 80. évfordulóján leplezett le Heinz Fischer államelnök. Szövege saját fordításomban: „A Köztársasági Védszövetség [szocialista fegyveresek, D.P.] és a Frontharcosok Szövetsége [protofasiszta fegyveresek, D.P.] között Schattendorf [Somfalva, D.P.] burgenlandi községben 1927. január 30-án kitört fegyveres összetűzés során életét veszttette két ártatlan ember. A tetteseket felmentették. Az ítélet ellen 1927. július 15-én tartott [bécsi, D.P.] tüntetés során az épületet a tüntetők felgyújtották. A rendőrség tűzparancsot kapott, az összetűzésben 89-en meghaltak. Szolgálgjanak mindenki számára intő példaként ennek a nehéz korszaknak az eseményei, amelyek végül az 1934-es polgárháborúba torkolltak.”

A *Démonok* nagyszabású szövegmontázsa segítségével Doderer részben visszatekint a könyvben, amelynek lapjain állandóan jelen van a Monarchia és az első világháború, részben előreutal, az 1927-es népharagon túl az 1934-es polgárháborúra. A könyvet 1951 és 1955 között írta, 1956-ban jelent meg. A címben megjelölt fogalmat, A *Démonok* kifejezést a kritikai fogadtatás a totalitarizmus szinonimájaként, a nemzetiszocializmus, az antiszemitizmus és a terror allegóriájaként értelmezte, pedig eredetileg egyáltalán nem erről volt szó, kezdetben magát Doderert is megfertőzte a hitleráj. Ám ő ezt nem magamutogató harsánysággal, hanem magánügyként kezelte, publicisztikájában sem lelkendezett a náci ideológiáért, sőt naplójában és levelezésében is távolságtartó volt – antiszemitizmusának kifejezésre juttatásán kívül. Ennek is csak egyetlen sokat idézett, félre nem érthető írásos nyoma maradt fent, abban az 1936. július 21-én kelt levelében, amelyet mentorának, Gerhard Aichingernek, az osztrák médiafüggelenség későbbi, Anschluss utáni likvidátorának írt, és amely nyilván a címzett jóvoltából és a levélíró egyetértésével felvételi kérelemként lett iktatva a német Birodalmi Írókamara levéltárában. Ebben így vázolja *Ausztriai Démonok* (Die Dämonen der Ostmark) munkacímét viselő regényének témáját:

„Alle gesellschaftliche Kommunikation war und ist bei uns vom jüdischen Elemente durchwachsen, und diese Gesellschaft – im Liberalismus der Achtzigerjahre aus den verschiedensten Stoffen wahllos und oberflächlich im raschen Wirtschaftsleben zusammengeknäht – diese Gesellschaft (wenn man das noch so nennen will), mußte ganz außerordentlichen Zerreißen entgegengehen, wenn solche Spannungen und Gegensätze, wie ich sie damals schon infolge der Reinheit meines Blutes allüberall spürte, um sich greifen und allgemeiner auftreten würden. In der Tat ging während dieser ganzen folgenden Jahre durch die Gesellschaft unserer Stadt gleichsam der sich ständig verschärfende Ton einer zerreißenen Naht. Jene Gesellschaft und diesen Vorgang zu gestalten, dazu faßte ich den Entschluß. [...] Denn die bisher darüber geschrieben (Schnitzler, Wassermann etc. etc.) waren selbst Juden und ihre Hervorbringungen können wohl seit langem schon nicht mehr ernsthaft gelesen werden. – Ich versuchte, dieses Theatrum Judaicum sozusagen in drei Stockwerken vorzuführen: auf der Ebene des familiären und erotischen Lebens, auf der Ebene der Presse und der Öffentlichkeit, und endlich auf der Ebene der Wirtschaft in der Welt der großen Banken.”⁷

⁷ Nálunk a társadalmi kommunikáció egészét átszötte és átszővi a zsidó elem, minek következtében ez a társadalom – melyet a rohamtempóban fejlődő gazdasági élet keretében az 1880-as évek liberalizmusa válogatás nélkül a legkülönfélébb anyagokból fércelt össze –, szóval ez a társadalom (már amennyiben még annak nevezhető) egészen különleges szakítópróbának lenne kitéve, ha ezek a feszültségek és érdekellentétek, amelyeket én már akkor, vérem tisztaságánál fogva mindenütt éreztem, elharapóznának és általánossá válnának. És valóban, a következő években városunk társadalmában egyre erősebbé vált ennek a felszakadó varratnak a hangja. Elhatároztam, hogy azt a társadalmat és ezt a folyamatot ábrázolni fogom. [...] Mert azok, akik eddig erről írtak (Schnitzler, Wassermann stb. stb.) maguk is zsidók voltak, és produktumaik már régóta nem számítanak komoly olvasmányoknak. – Terveim

A tisztavérű lovag mindennek ellenére „zsidó” nőt vett el (a Nürnbergi Törvények mi-nősítették zsidónak, ezért az idézőjel), akit vérig kínzott antiszemitizmusával. Hasonló szadomazochisztikus párkapcsolatot ábrázol Nádas Péter *Párhuzamos történetek* c. regényében Lippay-Lehr és „zsidó” felesége kapcsolatával. Talán mondani sem kell, hogy *A Démonok* szövegében is feltűnik a szadomazo, Doderer fiktív középkori kézirat „betűhű” közlésével vezeti le ez irányú készítését a regényben. A fent vázolt antiszemita beállítottság a könyvben már csak nagyon áttételesen, nyomokban jelenik meg. Máig vitatkoznak azon, hogy Doderer kiirtotta-e a kérdéses helyeket, vagy nem is jutott el az antiszemita betétek részletező leírásáig az első ötlettől a megjelenésig eltelt több mint 25 év alatt, hiszen 1929-től 1936-ig dolgozott a kézíraton, majd abbahagyta, és csak 1951-től folytatta. Na de tovább, hogy miről szól a könyv. Először is arról van szó, hogy *A Démonok* az 1946 és 1948 között írt és 1951-ben megjelent *Die Strudlhofstiege* című könyv folytatása. Mindkét regény óriási szereplőgárdát mozgat. Közvetlen összefüggés nincsen a kettő között, olvashatók és élvezhetők egymástól függetlenül is. A *Strudlhof-lépcső* körülbelül 30 alakja tűnik fel *A Démonok* szövegében, de csak statisztaszerepben. Maga a főmű becslésem szerint mintegy száz szereplővel dolgozhat. Ennek a nagyszámú gárdának mindenféle rendű, rangú, nyelvű, életkorú stb. képviselői vannak, akik keresztül-kasul bukdácsolnak és mászkálnak egymáson, akár macskakölykök az alomban. Valamiféle csodás módon szinte mindenki kapcsolatba kerül mindenkivel, és nagyon sok kapcsolat rendeződik, révbe jut, meghatott mosollyal és a boldogság könnyeivel végződik, ami a gyengébb megoldások közé tartozik. Igazán tragikus figura tulajdonképpen csak egy van – Camy –, az egyik főhős elvált felesége, aki nem érti, hogy mi történt vele és miért (nincs is rá közvetlen magyarázat), és aki Londonba menekül, és úgy érzi, hogy 32 éven vége az életének. Azért Camy apjának egy elejtett mondatából, amit az exférjnek mond, kiderül, hogy bár nem hibáztatja őt, mégis nagyon szomorú, hogy „zsidó hisztérikát” csinált az ő addig teljesen normális lányából. Ez teljes mértékben önéletrajzi, és az író saját rövid életű, szadomazo házasságára utal, amelynek végén a „zsidó” asszony Amerikába emigrált.

A Démonok alakjai közül sokan hordozzák Doderer önéletrajzi vagy a környezetében élt személyek életrajzi jegyeit. Doderer egyik-másik vonása feltűnik például a könyv krónikásának, Geyrenhoff nyugalomba vonult osztálytanácsosnak az alakjában, aki végül is hitvesévé tesz egy tetőtől-talpig fehér selyemhabzásba burkolt, százkilós tömör gyönyört. A kövér nők iránti fetisizta érdeklődését azonban más szereplőre, Geyrenhoff legjobb barátjára, Camy exférjére ruházza. Doderer maga is feltett annak idején olyan kétértelmű társskereső hirdetéseket, amelyek súrolták a közölhetőség határát. Persze ügyelt arra, hogy ne legyenek pornográf részek a könyvben, ilyesmi annak idején nem jelenhetett volna meg a hivatalos piacon. A homoszexualitás – akkoriban szintén tabutéma – két fiatal lány fürdőszobai nyalakodásában ölt alakot. Azonosíthatatlan – de tipikus – annak a Leonhard Kakabsa nevű autodidakta gyári munkásnak az alakja, akit Mary K., az előző könyvből átkerült egyetlen fajsúlyos szereplő tüntet ki (plátói?) szerelmével, és Croix herceg fogad meg hitbizományi könyvtára őreként. Az oszlophoz kötözött meztelen női test finom selyemostorral történő korbácsolásának szenvedélyét az a gyáros kapja, akinél Leo dolgozik. Nemcsak a helyszínek és a hangulatok, de a figurák ábrázolásában is kitűnő Doderer. *A Démonok* szövegében végigzongorázza a korabeli bécsi társadalom teljes keresztmetszetét az okos, művelt, tiszteletet parancsoló, mégis társadalmilag érzékeny Croix hercegtől a Práter-kurvákig, stricikig, orgaz-

---

szerint ez a Theatrum Judaicum három szinten ábrázolandó: a családi és az erotikus élet szintjén, a sajtó és a nyilvánosság szintjén, végül pedig a gazdasági és a bankélet szintjén. Wolfgang FLEISCHER, *Das verleugnete Leben: die Biographie des Heimito von Doderer*, Wien, Kremayr & Scheriau, 1996, 234.

dákig és gyilkosokig, a civille átvedlett katonatisztektől kezdve a gyárosokig és bankárokig. Remek a húszas évek különböző fiataljainak a rajza, a laza (gyakran plátói) szerelmek leírása, a társadalmi osztályok lassú, de annál súlyosabb következményekkel járó összezsúszásának, egymást kiszorításának az ábrázolása. Lassan világossá válik, hogy nem macskakölykök kergetőzéséről van szó, hanem mintha a földkéreg óriáslemezei csúsznának egymás fölé vagy alá, a tektonikus mozgás minden földfelszíni rettenetét anticipálva. Nagyon jók az alakok nyelvváltozatai, nyelvhasználatuk mesterien jellemzi is őket. Doderer kitűnően érzékelteti, ahogy Leo önművelése során átlépi a nyelvjárási határmezsgyét. Az osztályváltás előfeltétele az irodalmi német nyelvhasználat (vagy annak sajnálatos következménye, ahogy vesszük). Az önművelő ifjúmunkás alakja Kassáktól sem volt idegen, ám Leo engem a Peter Weiss monumentális regényében, *Az ellenállás esztétikája* (Die Ästhetik des Widerstands) című irányregényben ábrázolt önművelő ifjúmunkásokra emlékeztet. Azonban míg Weiss németországi fiataljai hideg elszánással azért tanulnak, hogy legyőzzék az osztályellenséget, Leo fáradsága jutalmául Croix herceg könyvtárosa lesz. Felemelkedésének jutalma önállóság, valami idejétmúlt, feudalizmuskori familiáriusfüggés. Ezzel a mentalitással összevág, ahogy Mary megmaradt fél lába elé veti magát szerelemért esdekelve, mint valami gyomorrontásos trubadúr. Csak mellékesen jegyzem meg, hogy az ilyenfajta Szent Józsefek nehezen hozhatók hús-vér erotikus helyzetekbe. Doderernek sem sikerül. Könyvtáros Leo hő szerelme a nála jóval idősebb, nagypolgári Szűz Mária (Mary K.) iránt papírizű, mesterkélt, hiteltelen, egyszerűen „nem jön át”.

Sok magyar nevű vagy származású szereplő van: Bullog (egyor Balogh) professzor, történész Cambridge (Massachusetts) egyetemén. A magát Faddy és Hátfaludy Gyurkicz Imrének nevező hóhányó, akinek a rendes nevét senki sem tudja. Gyurkicz a protofasiszta Ébredő Magyarok („Magyaronen”) agent provocateur-je, mégis a lázadó munkások képviselőjeként lövik le a Justizpalast mellett. Doderer krónikása ironikusan Árpád-háziként (Der Arpade) emlegeti, és minden jellemhibája ellenére rokonszenvesnek ábrázolja. A másik hangsúlyosan megjelenő magyar Orkay Géza, Géza von Orkay, Geyrenhoff nyugalmazott osztálytanácsos „unokaöccse”, m. kir. követségi attasé, aki a könyvben legtöbbször Turulmadár (der Vogel Turul) néven szerepel. Ő éppen fordított utat jár be, kezdetben királyhű, ill. kormányzóhű diplomata, majd – anélkül, hogy nyíltan szembefordulna osztályával – megundorodik az „ébredő magyarok” atrocitásaitól, és áthelyezteti magát Bécsből Bernbe. Jutalmul kap egy bécsi milliomos kislányt, aki teljesen odavan érte. Az ébredők verőlegényeit és gyilkosait egy közelebből meg nem nevezett magyar gróf (az alakot talán a hírhedt különítményes „Lajtabán” Prónay Pálról, a rettegett Pali bácsiról mintázta az író, noha Prónay nem volt gróf) és egy Sefcsik vagy Sevčik nevű pribék testesíti meg. Doderer elképesztő neveket kreál vagy idéz: Mathias Csmarits (a Somfalva határában meggyilkoltak egyike), a gimnazista Geiduschek fiú, Anny Gräven (kedves, okos kurva, aki ugyan megmenekül a Justizpalastnál, de hat hónapra lesittelik), Grauermann Pista („özvegy”), Gürtzner-Gontard udvari tanácsos, apja török pasa (!), Philemon Krautwurst közjegyző, gróf Langingen Muki, a Mährischl-család, Meisgeier (egy bűnöző), Protopapadakis (Herr Prokop) és Xidakis (Herr Kaki), két görög hamiskártyás stb. – ma is tele van Bécs ilyenekkel, és még ilyenekkel. A Birodalmi németek nevei is beszélő nevek. Végül is a kortárs osztrák irodalom Nesztórával, Wendelin Schmidt-Denglerrel egyetértésben azt kell mondanom, hogy bár Doderer jellemhibáira, magánéleti és közéleti eltévelyedéseire nincs mentség, a két könyv mintegy 2000 oldala olyan meggyőző, sziporkázó leírását, ill. fiktív felidézését adja az 1910 és 1927 közötti ausztriai éveknek, ami jelentékeny számú, nemzetközi olvasóközönség számára okozott és

okoz maradandó élvezetet.⁸ Magyarul figyelemre méltó írás Bán Zoltán András kritikai Doderer-értékelése.⁹

Végül is miről szól *A Démonok*? Arról, hogy 1926 kora őszén képződik Bécsben egy zömmel fiatalokból álló, akár nemzetközinek is nevezhető, mindenesetre ausztrófil csapat (troupeau), összeáll egy bohém társaság, és együtt buliznak-kirándulnak, táncolnak-szerelmeskednek 1927 nyaráig, a somfalvi gyilkosokat felmentő bírósági ítélet hatására kitört bécsi népharagig, amelyek során „a csőcselék” felgyújtja az Igazságügyi Palotát (és a tűzben elég rengeteg ott őrzött fontos irat, többek között Kazinczy *Tübingai pályaműve* is. Amelyet azonban Heinrich Gusztáv már korábban lemásolt és kiadott). Szóval arról szól a könyv, amit Karl Kraus *Világvége Kísérleti Laboratórium* (Versuchslaboratorium für den Weltuntergang) néven törzskönyvezett, és ami az is volt, de aminek az első világháborút megelőző és az azt követő másfél évtizedében mégiscsak volt csaknem harminc jó éve. Ausztriában mind az 1900–1914, mind az 1920–1933 közötti évek kulturális (szellemi, művészi stb.) téren nagyon izgalmas évek voltak. Erről az izgalomról szól a könyv. És arról az egyre sötétebbé váló háttérrel, ami előtt ennek az emberi színjátéknak a cselekménye pereg.

MOLNÁR BODROGI ENIKŐ

Nőiség, hit, szabadságvágy és korlátok

Köszöntés

Kedves Barátnőm, költői kísérletezéseim és irodalomkutatói kibontakozásom tanúja középiskolás korom óta, bátorítóm, támogatóm a szakmában és a mindennapokban! Köszönni szeretnék ezzel az írással, tisztelni bámulatosan sokoldalú emberi, irodalomtudósi és poétai munkásságod előtt, s ugyanakkor erőt és jókedvet kívánni a folytatáshoz is!

Sokat gondolkodtam, milyen témát válasszak, mivel szólhatok leginkább Hozzád. Egy finn regény mellett döntöttem, amely egyik legnagyobb olvasmányélményem volt az elmúlt években. Túl a személyes érintettségemen azért is választottam épp ezt a köszöntésedre, mert úgy vélem, sok szálon kapcsolható Hozzád. Stílusa költőien finom és hajlékony, már-már prózavers; központi témája a nő helyzete egy szigorú feltételeket szabó közösségben, a női szabadságvágy, annak megélésére tett kísérlet és lelkiismeret-furdalás amiatt, hogy saját elképzeléseit meri követni az egyén, akivel szemben környezete egészen másféle követelményeket állít. Csupa kérdés, ellentétes érzések és gondolatok közötti vergődés, a harmónia és egyensúly keresése, örök út, amelynek nincs végpontja. Épp az úton levés az, amely gazdagítja, neveli, emberi mivoltában teljessé teszi a regény női főszereplőjét és élettársát, valamint velük együtt az olvasót is.

⁸ SCHMIDT-DENGLER, Wendelin, *Heimito von Doderer: Die Strudlhofstiege und Die Dämonen* = Bernhard FETZ (Hg.), *Der literarische Einfall*, Wien, Zsolnay, 1998, 116–128.

⁹ BÁN Zoltán András, *A lépcső álma*, Holmi, 1997/7, 1011–1020.

Egy sikerregény megszületése

Az író egy fiatal nő, Pauliina Rauhala (sz. 1977), aki a *Taivaslaulu*¹ (*Mennyei dal*²) című regényével debütált 2013-ban. A *Helsingin Sanomat* lap szerint ez a regény volt a 2013-as év legtöbbet említett műve.³ 40 000 példányt nyomtattak a regényből, és a helsinki könyvtárakban 2014 májusában több mint hétszáz olvasó várta, hogy hozzájusson.⁴

A mű lelkes fogadtatásának bizonyítékeként megemlíthetjük azt is, hogy 2013. szeptember 17-én az oului városi könyvtárban 941 előjelzés volt a könyvre, amely minden idők legolvasottabb művévé tette ebben a könyvtárban.⁵ Gyakorlatilag hónapokon keresztül kellett várniuk az olvasóknak, amíg kezükbe vehették a mű könyvtári példányainak valamelyikét.

A regény az oului Finn könyvesboltban és az Akadémiai könyvesboltban is rekordpéldányszámban kelt el. Egy év alatt három kiadást ért meg, amely rendkívül ritka jelenség első mű esetében.⁶ Nem véletlen, hogy épp Ouluban volt ennyire keresett a regény, ugyanis ebben a városban él a szerző, itt végezte egyetemi tanulmányait is finn irodalom szakon, és ebben a városban különösen erős az a vallási közösség, amelynek kulisszái mögé betekint a mű teremtet világa.

A regény megkapta a Gummerus Kaarle díját és Az Év Keresztény Könyve díjat.⁷

Rauhala maga vallásos, laestadiánus családban született, amelyben nyolc gyermeket nevelt a lelkész apa és a tanárnő anya. Egy vele készült interjúban elmesélte, hogy anyanyelvével együtt tanulta meg a vallásos nyelvezetet is. A mikrouniverzumot, amelybe beleszületett, szigorú határok választották el a külvilágtól. Pontos szabályok voltak arra nézve, hogyan kell polgárainak cselekedniük, gondolkodniuk és érezniük.⁸ Rauhala szerencsésnek mondható abban az értelemben, hogy gyermekkorát viszonylag szabad kulturális légkörben töltötte: szívesen hallgattak otthon zenét, és sokat olvastak. A televízió tiltott a laestadiánus közösségen, ugyanígy a színházlátogatás, de a kultúra sok más formájának gyakorlása megengedett.

Rauhala egyetemistaként kezdett írogatni, de sokáig kerülte a vallási témákat, egyrészt mivel túlságosan hétköznapiaknak gondolta őket, másrészt mivel úgy vélte, ezekről csak hitvallóan lehet szólni.

Férjével éveken át Helsinkiben élt, három gyermekük született, s a szülési és gyermeknevelési szabadság ideje alatt sok kérdés megfogalmazódott benne a laestadiánus nő helyzetével és életével kapcsolatban. Kezdte úgy érezni, hogy kötelessége ezekről írni, mert az egyház tanításai nem nyújtanak választ a sokakat foglalkoztató problémákra. Jól tudta, hogy a kívülállók a laestadianizmusnak általában az „egzotikus”, megdöbbentő oldaláról írnak, emiatt oldottabb formába, szerelmi történetbe ágyazta mondanivalóját.⁹ A mű fogadtatása előre aggasztotta, főleg az a kérdés, hogy saját közössége hogyan viszonyul majd hozzá.

¹ Pauliina RAUHALA, *Taivaslaulu*, Helsinki, Gummerus, 2013.

² A regény magyar fordításban még nem jelent meg. Általában *Égi dal* címmel hivatkoznak rá.

³ Suvi AHOLA, *Lestadiolaistarinan kirjoittaja: Naisen asemasta kirjoittaminen tuntui velvollisuudelta*, Helsingin Sanomat, 2014. 5.10. <http://www.hs.fi/kulttuuri/a1399651129309>

⁴ Uo.

⁵ *Taivaslaulu nousi kirjaston kaikkien aikojen varatuimmaksi*, Kaleva, 2013. 9. 17. <http://www.kaleva.fi/uutiset/oulu/taivaslaulu-nousi-kirjaston-kaikkien-aikojen-varatuimmaksi/642129/>

⁶ Uo.

⁷ <http://www.magyarfinntarsasag.hu/index.php?ugras=hirolvaso&hirsza=58465>

⁸ AHOLA, i. m.

⁹ Uo.

Amint várható is volt, a *Mennyei dal* megosztotta az olvasóközönséget. Jól mutatja ezt például a *Kaleva*, Észak-Finnország legolvasottabb lapjának internetes blogján közölt 587 hozzászólás is.¹⁰ Megérne egy külön tanulmányt szentelni a bejegyzések vizsgálatának.

Rauhala Budapesten is járt, így a magyar olvasóközönség számára sem ismeretlen. A 2014-es Budapesti Nemzetközi Könyvfesztivál egyik vendége volt, elsőkönyves íróként.

A laestadianizmus

A laestadianizmus az 1800-as évek közepén a lutheránus egyházon belül létrejött ébredési mozgalom, amelynek ma is sok követője van Észak-Európában. Alapítója a svédországi születésű Lars Levi Laestadius (1800–61), akinek édesapja svéd, édesanyja lapp anyanyelvű volt. Laestadius az Uppsalai Egyetemen végzett, növénytant és teológiát tanult.

A mozgalmon belül az idők során számos ág különült el, ezek közül a konzervatív laestadianizmus (finnül vanhoillislestadiolaisuus) a legelterjedtebb.

A laestadianizmusról (meglehetősen suta) magyar (fordítás)nyelven az interneten is lehet olvasni.¹¹ 2016 nyarán a 22 194 lakosú finnországi Tornio városában megrendezésre került vallási táborban (finnül „suviseurat”, amelynek pontos fordítása nincs, nyári gyülekezetnek lehetne nevezni) kb. 70 000 ember vett részt. Ez a lélekszám sokat elárul arról, hogy ma is milyen tömegeket vonz a mozgalom. Ezeket a többnapos nyári rendezvényeket évi rendszerességgel tartják 1912 óta, mindig más-más helyen. Az idők során Finnországon kívül Svédországban, Norvégiában, Oroszországban, Észtországban, Kanadában, az Egyesült Államokban, Togóban és Ghánában is kialakultak még laestadiánus közösségek.¹² Hallo-másból tudom, hogy Magyarországon is vannak híveik. Munkájuk az élet minden területére kiterjed, és széles körű nyomdai tevékenységet is folytatnak eszméik népszerűsítése céljával.

Laestadius követői semmilyen módszerrel nem szabályozzák a terhességek számát, mivel a gyermeket Isten ajándékának tekintik. Egy-egy családban nem ritka a tíznél is több gyermek, és az életkorbeli különbség két egymást követő gyermek között általában nem több másfél évnél.

Az alkoholfogyasztás szigorúan tiltott a közösségben, és ezt be is tartják. A válást nem nézik jó szemmel, az újraházasodást pedig nyilvános, a gyülekezet előtti bűnbánásnak kell megelőznie.

A fiatalok között vannak olyanok, főleg városi környezetben, akik nehezen tudnak beilleszkedni ezekbe a szigorú erkölcsi normákba. Aki kilép a közösségből, azt általában kiközösítik, s olykor a családtagok is megszakítják vele a kapcsolatot.

Mindezek alapján is látszik, hogy a laestadianizmus közösségi szelleme rendkívül erős. A mozgalom tagjai számára ez biztonságot nyújt, összetartja a belcsoportot, s ugyanakkor az egyéni gondolkodásnak, a személyes vágyak megvalósításának nem sok teret biztosít.

¹⁰ Uutuskirja: Taivaslaulu, Kaleva, 2013. 9. 9. <http://www.kaleva.fi/juttutupa/uskonto/uutuskirja-taivaslaulu/2839049>

¹¹ <http://www.suviseurat.fi/hu/suviseuratra/igy-hiszunk/>

¹² Uo.

A *Mennyei dal* egy fiatal laestadiánus családról szól, egy feleségről és férjéről, akik sok gyermeket szeretnének, de nem épp tízet vagy annál többet, ahogy ez saját közösségükben szokás, és nem is rögtön házasságkötésük után, szinte éves rendszerességgel. Két fiatal emberről, akik odaadóan nevelik négy gyermeküket, de állandó vívódásban élnek egyfelől vallási közösségük elvárásai, másfelől saját vágyaik és meggyőződésük között. Istenbe vetett hitük egy pillanatra sem inog meg, ugyanakkor az anya, ötödik (iker)terhessége idején csaknem összeomlik a mindennapok terhei alatt, és kórházi kezelésre szorul (zárt osztályra kerül). Az apa, egyrészt saját kétségei miatt, másrészt felesége állapotát látva megkérdőjelezi a vallási közösségük által felállított elveket, és radikális egyéni döntést hoz a probléma megoldására.

Mindkét főszereplő, Vilja, a nő és Aleksi, a férfi értelmiségiek. Vilja képzőművészetet tanult, Aleksi történelmet. Mindketten érzékeny, egymásra és környezetükre odafigyelő emberek. Egymást mindenki másnál jobban szeretik, és egymásért bármit hajlandók megtenni.

Már a regény prologusában felvillan a legfőbb probléma, amelyet a cselekmény több szinten boncolgat. Egy hétköznapi jelenetbe sűrűsödik: Aleksi hazaérkezik a munkából, és szorosan magához öleli feleségét az előszobában. „A nő meghökkenve nézte, és barátián visszaölelte. Nem nézett mélyen a szemébe, és nem érintette meg. A közöttük levő pocak is helyet foglalt”.¹³

A pocak, a gyermekvárás, amely örömforrás kellene, hogy legyen, szorosabb egységgé kovácsolja a családot – a félelem, a kín forrásává válik, mivel külső tényezők határozzák meg, mikor és hány gyermeket kell egy anyának vállalnia. Kegyetlenül őszintén ír a szerző egy olyan témáról, amely saját vallási közösségében tabu, és Isten elleni vétségnek számít.

Alekszi érzékenységre, felesége iránti odaadó szeretetére is fény derül már a regény elején. „Aleksi azon töprengett, melyik pillanattól kezdve érezte, hogy szerelme fájdalmat okoz. Hogy a nő, aki hűségesen és dolgoosan mellette volt otthonukban, közben csendesen elhidegült és tovatűnt”.¹⁴ A két társ közötti legintimebb kapcsolatot mérgezi meg az újabb terhességtől való állandó rettegés, amely ellen vallási meggyőződésük miatt semmit nem tehetnek.

A családjának neve Vilja, ami magyarul gabonát jelent. Valószínűleg nem véletlen a szimbolikus névválasztás, amely egyrészt a termékenységre, másrészt az alázatosságra, kiszolgáltatottságra utalhat. A nő fejet hajt egy felső hatalom előtt, és terem, egészségét kockáztatva. Nincs beleszólása saját életébe, amelyet egymást követő terhességei tagolnak: hat és fél év alatt ötször esik teherbe, és rettegéssel gondol arra, hogyan fogja hátralevő termékeny éveit túlélni. Mind testileg, mind lelkileg elviselhetetlenül nagyoknak érzi a terhet, amelyet vallási közössége rá, a nőre ró. „Megbilincselte nő vagyok.” „A pocakom foglya vagyok, és nem tervezhetem az életemet kilenc hónapnál hosszabb időszakra”.¹⁵ A regény cselekményének előrehaladtával pszichotikus szorongás vesz erőt rajta újabb terhessége idején, rémálmodok és látomások gyötrik: „Nem lehet igaz, megint terhesen, fejezzétek már be, a pokolba, azt a nemzést, annyira természetellenes és ellenszenves”.¹⁶

¹³ RAUHALA, *i. m.*, 10.

¹⁴ *Uo.*

¹⁵ *Uo.*, 38.

¹⁶ *Uo.*, 135.

A regénybeli történetek nem kronologikus rendben haladnak, hanem a két főszereplő különböző életszakaszait váltakozva mutatja be. A regényben négy narrátor meséli el a történeteket: a mindentudó narrátor, Vilja, egy internetes blogot író névtelen narrátor (Aleksi), akinek a laestadiánus elveket boncolgató bejegyzései után az olvasók hozzászólásai is szerepelnek, illetve negyedikként valamiféle színház- vagy filmrendezői hang, feltételes módú igékkel. Ez utóbbi három játékbabacsoportha osztja a laestadiánus nőket: egyik a mindig vidám, sokgyermekes rongybabáké, másik a csinos, divatosan öltöző és déli országokban nyaraló barbiké, akiknek egy-két gyermekük van, s végül a harmadik csoportot egyszerűen csak babáknak nevezi, akik mindig fáradtak, mindenben tökéletlenek, a rongybabáknál kevesebb, de a barbiknál több gyermekük van, s szeretnének vidámak és szépek lenni, két csoportbeli társaik valamiféle keveréke. Vilja maga bábunak érzi magát vallási közössége keretei között. Bár ő maga nem reflektál a hármass felosztásra, az olvasó a mindig fáradtak és tökéletlenségük miatt önmagukat marcangolókat közé sorolja.

A regénynek két levél is része, az egyiket Vilja írja Aleksinek a zárt osztályról, búcsúlevélként, a másik pedig Aleksi válasza feleségének. Vilja költői és vallási képekben beszél a haláláról, amelytől nem fél. Külön-külön elbúcsúzik férjétől és négy gyermekétől, mindenkükhöz személyes mondanivalója van. Megfogalmaz egy, a regényben gyakran visszatérő gondolatot is: „Az életben az volt a legnehezebb, hogy a legmeghittebb közelséghez fűződött a legkínzóbb félelem”.¹⁷ Aleksi az *Énekek éneke* emelkedettségével fejezi ki felesége iránti feltétlen szeretetét, és közli, hogy saját döntése alapján sterilizáltatta magát, mivel nem akar több fájdalmat okozni annak, akivel egész életét le akarja élni. Hazavárja feleségét a megszületendő babákkal, és mindent megtesz, hogy a nő meggyógyuljon.

De térjünk vissza Vilja összeomlásához. Amint korábban is említettem, ikerterhessége az utolsó csepp a pohárban. Ekkor érzi úgy, hogy teste elidegeníti önmagától. „Esténként vastag plédet kell magamra húznom dermedt végtagjaim és didergő hasam védelmére. Alatta karomat térdem köré fonom, úgy ringatom törött testemet, megpróbálom továbbra is szeretni torz törzsemet, bár az a nap, amelyen erre képtelen leszek, eljövendő”.¹⁸ Vilja megnyilatkozásaiban gyakoriak a finn népköltészetre jellemző motívumok, természeti párhuzamok és az alliteráció használata, másfelől a bibliai nyelvezet és a laestadiánus zsoltárok (Sion dalai) szövegére jellemző vagy azokból közvetlenül átvett képek és kifejezések.

Segítségért fordul egyik terhes sorstársához, Mariához, aki derűsen viszonyul sokadik terhességéhez, bár számára sem könnyű egyre növekvő gyermekseregének a gondozása. Mariát a reggeli rosszulletek közelebb viszik Istenhez, Vilja viszont úgy érzi, hogy ő a halálhoz kerül egyre közelebb.¹⁹ Szorongása odáig fokozódik, hogy amiért imáiban könyörög, az a legnagyobb vétkek közé sorolható egy istenhívő anyától: „Olyan betegségért imádkoztam, amely az életemet megőrzi, de a méhemtől megfoszt. A méheltávolítás a finn nyelv legszebb szava”.²⁰ Idősebb laestadiánus nőtársaitól sokszor hallotta már, hogy az állandó szülés kényszere alól majd a változókori nyújt felszabadulást, addig ki kell bírni. Testi és lelki tűrőképességének határán Vilja sírásba menekül: „Siratom a képeket, amelyeket nem festettem meg, s a verseket, amelyeket nem olvastam el. Siratom a fiatalságot, amely túl hamar véget ért, s a változókort, amely túl messziről dereng”.²¹

¹⁷ *Uo.*, 214.

¹⁸ *Uo.*, 134.

¹⁹ *Uo.*, 214.

²⁰ *Uo.*

²¹ *Uo.*, 170.

A közösség prédikátorai gyakran hirdetik, hogy nem elég a hit a megváltáshoz – a nők szülnie is kell ahhoz, hogy a mennybe jusson. A közösségben az előljárók (akik valamenynyien férfiak) ki sem ejtik a 'nő' szót, amelynek szexuális konnotációi lehetnek. „Nincsenek nők, csak anyák, lányok, húgok és nővérek, s nemiségükkel kapcsolatban mindössze annyit érdemes megemlíteni, hogy nem szabad kísértésbe vinniük a fiútestvéreket, akiknek gyenge a testük”.²²

Vilja menekülni vágyik helyzetéből, akár a bűn árán is. Részletesen eltervezi, lépésről lépésre, miként hagyja el korábbi életét, családját, és utazik el messzire mindentől, ami az otthonát jelentette. Elképzei, amint előbb mindent rendbe tesz, kitakarítja a lakást, és sütőfőz, hogy szerettei ne lássanak hiányt, amikor kilép az életükből.

Vilja legnagyobb támaszának Aleksit érzi: „Fejemet arra a vállra hajtom, amely tölgyfa-ágam. Egyetlen vándorbotom”.²³ Jóllehet a Vilja teste viseli a terhet, lelkiileg mindkettőjüket megtöri az elvárásokhoz való igazodás, és végül Aleksz lesz az, aki kettejük érdekében, testével is szembeszáll vallásával.

A laestadiánus közösség vezetői azt ajánlják, hogy híveik, különösen lelki problémáikkal, saját vallásukat követő szakemberhez forduljanak. Vilja úgy dönt, két pszichológushoz is elmegy. Mindkettő középkorú nő, az egyik hívő, a másik nem. Előre tudja, melyik hogyan fog viszonyulni a kimerültségéhez. Vilja köztes térben él, amelyből mindkét világra kilát. Mélyen gyökerező hite és szuverén ön maga között vergődik. Miután mindkét pszichológus tanácsát meghallgatja, a hívő szakemberét fogadja meg. Istentiszteletre jár, s a prédikáció hallgatása, de még inkább a zsoltáreléklés ideig-óráig megnyugtatja.

Váratlan és a férje számára érthetetlen kísérleteket tesz saját határainak feszegetésére: pirosra festi a körmét, és pornófilmeket néz a számítógépen. Hiába hívja Aleksit, hogy csatlakozzék hozzá, a férfi nem szegi meg a vallási közössége által előírt szabályokat. Vilja sem leli örömét a tiltott filmekben. Zokogásban tör ki, amikor rádöbbsen, hogy „A szajha és a madonna édes testvérek. Mindkettőjüknek pokolian nehéz feladat rendeltetett. Az egyik a férfi akarata szerint gürcöl, a másik Isten akarata szerint. Estétől reggelig és reggeltől estig. Feladatuk a parancs teljesítése, amelyről nincs egyezkedés. A nőknek csak meg kell adnia magát, megalázkodnia. Legfontosabb a megalázkodás. A megalázkodás és az engedelmesség”.²⁴ A laestadiánus ember szóhasználatára jellemző, hogy a szitokszók teljességgel hiányoznak belőle. A fenti idézetben Vilja „pokoli”-nak nevezi azt a terhet, amelyet a nőnek viselnie kell. Ugyancsak Vilja az, aki máskor is el-elejt néhány szitokszót, mindig olyankor, amikor bármilyen más kifejezőmód semleges volna érzelmei kifejezésére.

A piros színben egyszerre van jelen az érzékiség és a fájdalom. Vilja elmeséli a festett köröm látványától megdöbbsen Aleksinek, hogy édesanyja szenvedésének emlékére tette ezt a gesztust. Édesanyja is életében egyszer pirosra festette a körmét, amikor sokadik gyermekét ment megszülni a kórházba. Lázadó tett volt ez a részéről, lázadás megaláztatott női mivolta ellen. Lánya büszkén és tisztelettel gondol anyjára: „A vörös köröm azt bizonyítja, hogy legalább egy döntést ő maga hozott”.²⁵

A regény kataraktikus élményt vált ki az olvasóból. Utolsó mondata az újszülött ikrekkel hazatért Vilja szájából hangzik el. A megnyugvásnak egy olyan pontjára jutott el, amelyen vallásos nyelven, de nagyon is világi örömét fejezi ki.

²² *Uo.*, 169.

²³ *Uo.*, 161.

²⁴ *Uo.*, 186.

²⁵ *Uo.*, 127.

„A fényt, amelyben nincs félelem, csak azzal oszthatom meg, aki a legdrágább nekem, azzal, aki velem egy úton jár. [...] Nézd, vége van a télnek, elmúlt az esőzés, elment. Megjelentek a virágok a földön, itt az éneklés ideje”.²⁶

Zárszó

A *Mennyei dal* regény, azaz fikció, de ugyanakkor a valóság bizonyos elemeiből is építkezik. Mondanivalóját tekintve annyira összetett és általános érvényű, hogy semmiképp nem lehet egy bizonyos vallási közösségben élők – pontosabban a közösség nőtagjainak – problémáira leszűkíteni.

Mindenikünk életében lépten-nyomon összetűzésbe kerülnek egymással egyfelől vágyaink, elképzeléseink, saját önkitaljesítésünkre való törekvésünk, másfelől a bennünk munkáló megfelelési kényszer családunk, társunk, kisebb és nagyobb közösségünk iránt. Egyértelműen jó megoldás a problémákra nincs.

A regénybeli töprengések arról is meggyőzik az olvasót, hogy minden embernek más és más a tűrőképessége, teherbírása. Ami egyiknek nem jelent különösebb megerőltetést, a másiknak összeomlást okoz. Nem lehet általánosítani, és nem lehet, nem szabad egyforma mérce szerint mérni mindenkit.

A fiatal írónő nem foglal állást, nem tör palcát senki fölött. Költőien emelkedett és a lélek húrjait megérintő nyelven mutatja be a női sors összetettségét, ugyanannak a jelenségnek a derűs és az árnyékos oldalát. Az olvasó sem tehet mást, mint elgondolkodik azon, hogy abszolút igazságok nincsenek.

DEMETER ZSUZSA

„De hát a szabadsággal élni nem tudok”

Kinde Annamária *Húzódhatsz közelebb* című utolsó kötetének versei egy másik, eddig ismeretlen arcát mutatják a szerzőnek: Kinde akkor is rejtőzködött, amikor nem rejtőzködött, úgy adta utolsó előtti kötetében önmagát, hogy mégis rejtve maradt énjének egy darabja – hogy ki előtt? Talán önmaga számára is új terepet járt be, a belső démonok valós alakot öltöttek, a harc, a végső, tárgyasult, arcot és nevet kapott – egy kötetben kettő a *Húzódhatsz közelebb*. S az alteregók újra előlépnek, ahonnan már azt hittük, soha nem fognak előjönni, mert sorsuk bevégeztetett, s minden eddiginél nagyobb helyet követelnek maguknak, teljes-sé válik a metamorfózis. A kötet második része az immár más néven is publikáló szerzőé: A másik K. verseit, üzeneteit, megrázó sorait olvashatjuk.

Összegző hangnemű a kötet egésze – mintha Kinde újra végigjárna a kitaposott utat, mintha újra szembesülne önmagával, s arra kényszerülne, hogy maszkok nélkül környörtelesen szembenézzen gyermeki és felnőttkori önmagával, környezetével, egész életével, s mint vetített képen, sorra és számba vegye illúzióit, motívumait: a rejtőzködő, puha léptű hiúzókat, a légies életforma ígéretét magában hordozó Szandra Mayt. A kötet időszemlélete szervesen illeszkedik az összegző jelleghez. „Az emberi kapcsolatok intenzitásának mérőeszköze is (mennyi időt szánok a másikra, mennyi időt rabolnak el tőlem), ugyanakkor a fontos

²⁶ Uo., 281.

dolgokra szánható idő eloszlása valamiképpen minősíti magát az életet” – írja kritikájában Balázs Imre József.¹ A kindei életmű kezdő és záró akkordját is méltató kritikus meglátása szerint Kinde utolsó kötetének legfőbb sajátossága, amelyre csak kevesen képesek: „Lecsupaszkodni a végtelenre: a tapasztalati vázra, ahonnan valami épülhet, amire valaki épül. Egy ilyen folyamatot mutat meg Kinde Annamária könyve, előbb áttételekkel, aztán nagyon is konkrétan.”²

„Sajátos szelídséggel növeszti fel valamikori poétai-poétikai ötleteit – írja a kötetről Egyed Emese –, tér vissza képekhez és megoldásokhoz, bontja sorozattá, telíti új versekkel körében más jelentéssel. Nem zárkózik be az általa teremtetett terekbe, csak hangszíne változik a szerepkísérletekkel is: a jóságból és az elvárt – sőt kopott – szavak világában az emberi tisztességből nem enged. Javíthatatlan reménykedés lakik költészete limbusaiban. Gazdagságát erőltetett stílus nekibuzdulás és cafrangok nem terhelik. Mindig csak egy kicsit téve hozzá a meglevőhöz, csak kicsit véve vissza a már létezőből (vagy jelentéséből), »óvatos«, fájdalmas következetességgel ír, közelít. A feltárulkozás (a hiúzokban), a sorscsere közvetett beszéde (a Szandrákban), a rózsavér mint női mítosz és a kozmikus létérzékelés (a hómotívumban). Kinde Annamária sokszori újrakezdése, visszatérő vershelyezetei vagy drámai sorai, sőt verse rejtett narratívumai a több kötetnyi nyelvi világot hosszasan alakították: immár megteremtették.”³

Virtuális második személy megszólítása a címben, kérdés, a *Húzódhatsz közelebb* az olvasónak vagy a költői ének valamelyikének szól. „Az beszél, aki első verses megszólalása lelkiállapotát, hangulatát keresi, aki az első ritmusok, rímek igazságát gondolja visszahozni; az újból megtalálta Igazi Én hallatja magát, vagy esetleg valamiféle kórus hangjára kell felkészülnünk itt” – teszi fel a kérdést László Noémi Kinde utolsó verseskötetéről írt, *Helikon*-ban megjelenő recenziójában. „Annyi bizonyos – folytatja a költőtárs –: a kötetnyitó, látomásos darabot (*A vendég ló*), mely minden ízeben a költőre jellemző könnyed, dallamos hangot, gördülékeny rímeket, fanyar ironiát és az elmaradhatatlan asszociatív lírai zárlatot hordozza, e kindei módon hangszerelt, Adyig nyúló víziót a személyes múltat kutató anyaversek követik.”⁴ A vers utolsó négy sora („lehetsz még asztal, padlízán,/homály úgy este hét után./vizesés, rózsaszínű kő,/május, havazás, rózsató.”) a teljes életmű összegzése. S amikor már végképp ellepnek Kinde alteregói, s néha már nem tudom, ezen a szétágazó versfolyón merre induljak, mindig eszembe jut a vendég ló, a maga metonimikus szerkezetével, ahol az ember azonosul azzal a hellyel, tárgyi közeggel, amelyben éppen van, s rögvest helyére kerül, ki is álmodik kit ebben a költészetben.

A kötet első ciklusában további ismerős versekre bukkanhatunk, a kontextus viszont változik, anyaversek és a régi ismerős, a közéleti költészet hangjával próbálkozó költővel találkozhatunk: „honszerelem, tátongó sírig”, mondja az *Eurotranszonett*-ben, s ahogy változik a hangnem, ironiával telítődik, úgy változik a vers lüktetése, hosszabbá válnak a sorok, versszakok, megjelennek az eddig csak elszórtan jelentkező hosszúversek. „És befejezni ezt a verset,/mire a csontról leválik a hús” – olvassuk a *Pulykanövény* című versben, s halljuk más-

¹ BALÁZS IMRE JÓZSEF, *Álmod könyvel, könyvet álmoz*, http://nol.hu/kultura/20131116-almot_konyvel_konyvet_almoz-1426527 (Letöltés időpontja: 2016. június 20.)

² *Uo.*

³ EGYED EMESE, *Arcát a lélek felkutatja, Kinde Annamária verseibe költözött*, *Helikon*, 2014/3. https://www.helikon.ro/regi/index.php?m_r=3683 (Letöltés időpontja: 2016. május 4.)

⁴ LÁSZLÓ NOÉMI, *Ördöglatat – Kinde Annamária utolsó verseskötetéről*, *Helikon*, 2014/3. https://www.helikon.ro/regi/index.php?m_r=3693 (Letöltés időpontja: 2016. május 4.)

ként, másnak a sort önmagánál, hiszen a kötet utolsó ciklusa épp ezt a folyamatot – utolsó pillanatig is megtalálni a szavakat – erősíti.

László Noémi kritikája – talán az egyik legtalálóbb, legértőbb írás, amit Kinde verses-köteteiről írtak – részletesen elemzi Kinde anyaverseit. A szerző szerepjátéka, állítja László Noémi, „csapdát rejt: az említett versekben kánonban szólal meg anya és nagyanya gyereke, s az egymásra csúszó harmóniákból kicseng állandó gondunk: hogy nem lehetünk egyszerre felnőttek és gyerekek, mégis folyton ezt a tudatállapot-hullámmást kell megélnünk; hogy felnőtté válásunkhoz anyánkat, apánkat kell legyűrnünk, ám ez akkor válik kínzóan világossá számunkra, amikor saját gyerekünk igyekszik, felnőtté válása kohójában, bennünket legyűrni”.⁵ Ez a keserű harc magyarázza László Noémi szerint az első versciklus két városa, Nagyvárad és Buda közti, úton levő, „két vagy több lehetőség közt ingázó, elmerülő, felemelkedő, akarás nélkül vezető és vezetés nélkül akaró tudatállapotát”,⁶ s a védelmezni kívánó gyerekek majd nyakába szakad a tehetetlenség tapasztalata: „Anya nem lesz velem.”

Az előző kötetben már szembesültünk az Anna-versek révén Anna hiányával, ahogyan a költő igyekszik belakni, melegséggel és színnel telíteni az Anna által hagyott űrt és hiányt. Utolsó kötetében Kinde Annamária tovább lép a magánnyal tépelődő, hiányt betöltő szerepen, s egyrészt a gyermek magárahagyottsága, másrészt a felnőtt nő keserűen távolságtartó attitűdje fémjelzi a verseket: a másik szülő tárgyilagos rámutatással megjelölten, mintegy kirekesztve, a szélről és felnőtt (férfi) léteire tehetetlenül szemléli a biblikus méreteket öltő katasztrófát, ahogyan az útról letaszított anyát elnyeli az ár.

Ugyanezt az eltávolítást kell azonban az anyának is elszenvednie, az *Anyakirándulásban*, mondja László Noémi, ahol a gyermek által előadott történetben egyetlen, talán ritmikai megfontolásból elkövetett névelőelhagyást leszámítva végig „az anya”-ként szerepel a nőne-mű szülő. Ezúttal a gyereket fenyegeti az ár, de amit az előbbi nem kerülhetett el, azt az utóbbi álomszerű kegyelmi pillanát folytán megússza: neki nem a lezúduló vízzel, csak a nyomában lerakódott sárral kell megküzdenie: „Taposok sárban felfelé./Semmi sincs rendesen.”

Gyerekkor és felnőttkor kettőssége, a társas élet kudarcai, önmagunk végességére, a „ki vagyok én?” kérdésre adott válaszok törékenységére figyelmeztetnek Kinde anyaversei. S a váltakozó hangnem monodráává kerekedik, az elbeszélői hangok közti viszonyrendszerek forgatagában egyre sűrűsödik a kötetben a kétségbeesés, a reménytelenség, a végső értelem keresésének monodrááját halljuk.

S ha az előző kötetben várakozásunkkal ellentétben a költő „szivárványt havazatott”, ezekben a versekben gyakran „hónaljig ér a hó”. Reménységversek sora váltakozik a kilátástalanság és esélytelenség képeivel: „Volt-nincs, lehet-nem lehet, régi-új, értelmetlen-értelmes közötti űrben lebeg e vers, anélkül, hogy bármelyiket a másiknál jobban megközelítené”⁷ – jellemzi a kötetet László Noémi.

S ahogy a szerző verstájjait betakarta, belepte a hó, úgy próbál most ebben a hónaljig érő hóban araszolni, lépésről lépésre közelebb kerülni – mihez is? Nyelvhez, eddigi életéhez, emlékekhez, érzésekhez, rímekhez és szavakhoz, az elrabolt időhöz, hogy a végtelent vágyó, végesbe vetett létező problémáját egyszer s mindenkorra bravúrosan megoldja.

S mint az előző kötetekben felbukkanó Tom Vanguard Möbius-szalagja, a *Húzódhatsz közelebb* lírai énje is, megidézve a dantei poklot, lép túl félelmeken és lehetetlenen, hogy örökösen visszatérjen ugyanoda, az örökösen egyforma hétköznapiok hűvösébe, összegez-

⁵ Uo.

⁶ Uo.

⁷ Uo.

zen, életrajzot írjon, valljon önmagáról, életéről, a cseresznyefákról és a sündisznókról. Mert szövegei épp ezekről a céltalan mindennapokról szólnak: az elrabolt, eltékozolt időről, amelyet megfojt a múlt és az összeomló jelen, s amelyben csak az önmagát sem kímélő számvetés, önelemző, rejtőzve kitárulkozás segíthet, a mondhatatlan kimondása. Az elrabolt idők ugyanakkor – egyértelműsíti Kinde – nem a verstől elrabolt idők, hanem az éntől, a rövide zárt, a hasznosan vagy haszontalanul eltöltött élettől elrabolt idők, attól, akivé – ha lehetősége lett volna – válhatott volna: s ahogy a versírás gesztusa beilleszkedik a mindennapi, a hétköznapi feladatok rutinjai közé, egyben relativizálja is mindennapi életünk eseményeit a zöltségpucolástól a versírásig.

Egyre erősebbé válnak a magánnyal és a halállal kapcsolatos képzetek (*Valaki tarthatná a fejemet, Halál dal*), a versek mardosó számvetésében (*Célomat sosem mondta senki*), a költészet „hozott álmában” azonban nem csupán rémségek kísértének (*Vizes rémálom*), megjelennek a karnyújtásnyira száműzött közelség áhított, bensőséges pillanatai is: „Jövök és anynyit kérek tőled,/ne sajnáld tőlem az idődet!/Ha megszeretsz, csodás cserében/megkaphatod majd az enyémet...” A *Húzódhatsz közelebb* című vers épp a vágy és valóság között tátongó szakadék szélén torpan meg, hogy aztán egy mindent felülíró élmény térítse vissza az életbe. És itt már nincs Szandra May és Tom Vanguard, nincs Szandalíz, nincs Rózsavér, nincsenek hiúzok és nincsenek gombszemű medvék, maximum csak a leltározás erejéig bukkannak fel – a versbéli beszélőnek már nincs szüksége szerepjátékra, az olvasóhoz, a feltételezett te-hez szólnak az egyre kényelmetlenebb sorok, kérések, könyörgések: „Valaki fogja meg a kezemet”, kéri az egyes szám első személyű megszólaló, s a megszólított, határozatlan valaki névmás alatt nem lehet nem magunkra ismerni. „Mi lenne amikor Hiányomat látnád” – kérdi a felező tizenkettest központosítás nélkül, mindössze a sortörést nagybetűvel jelző költő, s a hiány – újra a hiány – megszüntetése annak a bizonyossága lehetne, hogy „Elhihessem végre Nem hiába éltem” (*Menekülni vágyó verse*).

A második ciklus nagy versei egyértelműen a hiába élés-csak időt töltés, értelmesen eltöltött és értelmetlenül eltékozolt élet ellentétét, félelmét járkák körül, s ebben a belső vívódásban már „Nem vigasztal az olvasó” (*Kedd esti dal*), s a válasz sem egyértelmű, maradnak a kételyek, a múlt idővel szembeni küzdelem, a hit, hogy ha másban nem, hát az olvasóban hagytunk valami nyomot.

Ezt a kozmikus magányt fűzi tovább a kötet harmadik ciklusa, az Újrairások újrairva. „Cseresznye gurulását megtaláltam,/jázmin nyílásának helyét és idejét is,/szemben a félelem helyével” (*Patak*) – mintha az eddigi ösvényeket próbálná megtalálni, újra bejárni, noha tudja, esztelen bátorság szükségeltetik ahhoz, hogy újrajárja az újrájáráhatatlant, de mégis legyőzi félelmét, mert csak ezeken az ösvényeken képes mondani a mondhatatlant. S bár vissza-visszaköszönnek régi kötetek versei, a *Forró nyár végén* ciklusban megváltozik a beszéd ritmusa – hosszúversek sorjáznak, mintha egy szuszra szabadulna fel a lélekből mindaz, aminek eddig a szerző igyekezett formát és keretet adni, s ezekben a hosszúversekben nincs már célja az utazásnak. Teljes a bizonytalanság, ezt hivatott jelezni a határozatlan névmások tömkelege. A semmire vágyás, a teljes kiútatlanság, a szertefoszlott illúziók, a megsokasodó és megválaszolhatatlan kérdések, a hideg hétköznapi prózaversei ezek az írások: „Hideg van s esik az eső/Nem kérek semmit, nem/ígérnek semmit és ki tudja/mi várható és mi történik mikor” (*Forró nyár végén*).

S a hosszú, monológszerű betéteket a kötet utolsó felében másfajta beszédmód váltja, konkrét téridőt nyernek a versek, csak napra nap, mondanánk Kindével, versre vers – egy betegnapló utolsó lapjait olvassuk. A Másik K versei cikluscímet viselő utolsó rész olvasatá-

hoz, értelmezhetőségéhez nem fér kétség, Kinde önmagáról egyes szám harmadik személyben beszél: „2012 novembere olyan eseményeket hozott, amelyeknek következményeként a hónap utolsó hetében kezdődött meg Kinde Annamária második élete. S mivel a változás hatalmas volt és jelentősége óriási, Annamária ekkor új néven kívánt megjelenni szerzőként. Jelezni, hogy aki ezeket a szövegeket 2012 decemberében írja, már nem ugyanaz, mint aki azelőtt alkotott verseket” – írja a szerző A Másik K versei előtt.

Kinde Annamária költészete – szerepjátékokkal vagy anélkül – lényegében mindig élet és halál kérdése, az evilági lét értelmének felfejtése köré szerveződött. Már első kötetétől markánsan jelen van ez a tematika, s ahogyan egyre-másra bukkannak fel belső énjének alakmásai, s ahogy megpróbál rendet teremteni közöttük, más-más alakokba bújva, de ugyanazt a kérdést teszi fel férfi és női hőseinek, s mindegyiküktől ugyanolyan leplezetlen kíváncsisággal várja a választ. Hogy a végén rájöjjön, csak a maszkok levetésével, önnön arcának felderítésével, önnön magával szembenézve sejtheti meg ezeket a válaszokat, hiszen a maga teremtette illúzió, a maga teremtette hőseinek életútja – bármennyire is tragikussá tették sorsukat hősei – nem kínálhat kielégítő választ feltett kérdéseire. A Másik K verseit azonban egy olyan élményanyag nyújtja, amely végképp a halál szorításába állítja a költészetét. A reménnyel teli akarásnak a torokszorító naplóját olvashatjuk: a halálközeli „újra-változás” élményét feldolgozó kórházi napló írója egy-egy pillanatra mintha ismét a könyv elején megszólaltatott gyermek szemével tekintene a világra: „Az ablakon kinézek/látom, hogy süt a nap./És azt is látom,/hogy a hó nem olvad,/hideg lehet tehát”. Itt már hónaljig ér az oly sokszor visszatérő – talán az életet betemető időt jelképező –, álombéli hó, amikor olvadni kezd. S az olvadásban – Kinde Annamária halála révén – más értelmet nyernek a szavak. A lecsupaszított mondatok, a mögöttes tartalom, a minden díszétől megfosztott költői nyelv ugyanis mindig ugyanarról tudósít: egy kórházi napló pillanatképei ezek a szövegek, a maguk kétségeivel, gyötrelmeivel s a maguk kimondhatatlan tragikumaival. Szabadság és börtön, saját testem börtönében élni, abban bezárva lenni – visszatérő motívumai Kinde költészetének, de mennyire másként hangzanak ezek a témák itt, amikor a szabadságnak és a börtönnek más jelentése lesz, mennyire megváltozik a konkrét körülményektől ezeknek a szavaknak a súlya és a tartalma. „Vagy csak a börtönt nehéz elviselnem./De hát a szabadsággal élni nem tudok.” A test börtönébe zárt egyén motívumát kiegészítik a fejjel, az aggyal kapcsolatos motívumok – tudat/öntudat és álom kettősségében tudatosulnak a problémák az első ciklusokban, míg a Másik K verseiben egy súlyos agyműtét utáni világ- és énéjárata-nulási folyamatot összegeznek az aggyal/fejjel kapcsolatos motívumok, mondja a kötetről Balázs Imre József. Az utolsó ciklus kórházi napló, tényrögzítés, a lélek látletele – a versnyelvet újra elsajátító módon, a „peremen billegés radikális újraértelmezésének ideje”, Balázs Imre József szavaival élve.⁸

De más értelmet nyer a havazás/hóvihar motívuma is („Én szeretnék/legalább ilyenkor/ olyan országban élni, ahol nincs havazás”), eltűnnek a metaforák, Szandra May mindent megtisztító hóvihara már a múlté. S ahogy megváltozik a havazás motívumának eszköztára/jelentése, úgy nyernek más értelmet a szavak: a vers mint szép és igaz közlendőjének eszközévé válik, Kinde Annamária számára a tét a versírás lehetősége, még ha eltakarják is a lényegét a „gyakorlati gondolatok”. „Nem tudom még, hogy én mit láthatok/Váradon, melynek leánya vagyok./Még nem tudom, onnan hova megyek./Kérem, az istenek segítsenek” – búcsúzik a szerző, remélve újjászületést és másik életet.

⁸ BALÁZS, i. m.

Még akkor is, ha a kindei költészetben ez az újjászületés csupán vetített kép, illúzió, éppen a gondolati, rezignált és óhatatlanul elégikus, bonyolult, félelemmel, bátorsággal, renddel és rendszerellenességgel, rengeteg ellentmondással vívódó jellemzői miatt érdemes újra és újra átlapozni Kinde Annamária köteteit. Remélve, hogy a *Húzódhatsz közelebb* verseit olvasva egy picit újjászülethetünk mi is.

TAPODI ZSUZSA

A kimondás bátorsága és az esztétikum vigasza

Fikció és dokumentum

René Wellek¹ feloldhatatlan dilemmaként jelöli meg azt, hogy az irodalmi alkotásokhoz *belső* – szövegelemző – vagy *külső* – kontextualizáló – pozícióból közelítünk-e. Wolfgang Iser² viszont arra figyelmeztet, hogy az irodalmat mindig is „valamiről szóló” tanúbizonysággként tartották számon, ideértve a költő életének példázását vagy a társadalom visszatükrözését. Az irodalmi alkotások létrehozói maguk is különbözőképpen vélekedtek alkotásuk céljáról. Két alapvető felfogás fejlődött ki, az egyik az irodalom irodalmiságára vonatkozó koncepció, mely az önállóságot, az irodalom autonóm jellegét a *l'art pour l'art* kifejezésbe tömörítve nevezte meg, míg a másik, az elterjedtebb szerint a művészet célja a társadalom megjelenítése, amiből a romantikus poétikában és később, a marxisták értelmezésében tovább fejlődött az a gondolat, hogy az irodalomnak a társadalmat átalakító szerepe van.

Wolfgang Iser azt is megállapítja, hogy az irodalom egykor számos szerepet látott el a szórakoztatástól a tanításig, hírközlésig vagy dokumentálásig, mára ezeket a szerepeket átvették más médiumok vagy intézmények. Ám az alkotások sok mindent megőriztek e korábbi funkciókból. A 2015-ös irodalmi Nobel-díj kitüntetettje, Szvetlana Alekszijejics jellegzetes műfajának, a dokumentumregénynek a népszerűsége és a szerző sorsfordulatai³ egyaránt erre figyelmeztetnek. A fehérorosz író nő munkásságáról szólva a Svéd Akadémia így indokolta a legmagasabb irodalmi kitüntetés odaítélését: „többszólamú írásaiért, amelyekben a jelenkor szenvedéseinek és a bátorságnak állított emlékművet.” A dokumentálás, úgy tűnik, a legmaradandóbb e hagyományos irodalmi szerepek közül. Saját bevallása szerint a szerző írásainak célja „kísérletek a valóság megközelítésére”.⁴

¹ René WELLEK, *Az összehasonlító irodalomtörténet fogalma = Az összehasonlító irodalomtörténet klasszikusai*, szerk. LENGYEL Béla, Bp., Gondolat, 1995.

² Wolfgang ISER, *A fiktív és az imaginárius*, Bp., Osiris, 2001.

³ Szvetlana Alekszijejics (1948 Sztanyiszlav) belorusz író nő ukrán–fehérorosz vegyes házasságból származik. A számunkra Bodor Ádám műveiből ismerős ukrainai Ivano Frankovszk megyében született, Fehéroroszországban nőtt fel. Iskolái elvégzése után helyi újságoknál dolgozott, majd Minszkben lett egy irodalmi lap munkatársa. Újságírói pályafutása során elbeszéléseket írt olyan drámai események szemtanúival készült interjúk alapján, mint a nők részvétele a második világháborúban, az afganisztáni háború, a Szovjetunió felbomlása vagy a csernobili atomkatasztrófa. A Lukasenka-rezsim üldözései miatt 2000-ben elhagyta Fehéroroszországot. Párizsban, Göteborgban és Berlinben élt, 2011-ben visszaköltözött Minszkbe. 19 hazai és nemzetközi kitüntetés után kapta meg az irodalmi Nobel-díjat, könyveit 35 nyelvre fordították le.

⁴ Szvetlana ALEKSZIJEVICS, „A szocializmusnak vége, de mi itt maradtunk.” (*Beszélgetés Natalja Igrunovval*) = Sz. A., *Elhordott múltjaink*, ford. IVÁNY Ildikó, Bp., Európa, 2015, 581–595.

A 2013-ban megjelent *Elhordott múltjaink* az öt könyvből álló *Az utópia hangjai* regényciklus utolsó darabja, melyben az író – saját elmondása szerint – arra a kérdésre keresi a választ, hogy „miért nem vagyunk képesek ezt a végtelen szenvedést szabadságra váltani?”⁵ A posztszovjet valóságot mozaikkockákból fölrajzoló regény műfaja a „dokumentumriport és a széppróza szintézise”, a „kórus névtelen sokszólamúságából kiváló vallomás-monológok sora”.⁶ A megtörtént események sorozata és a rájuk való emlékezés megrendítő erővel idézi fel „az eszme fogaskerekei közé került emberi sorsok metafizikai tragédiáját”.⁷

Nem csupán a vallomásokban olvasható, legtöbbször sokkoló tények segítenek saját közelmúltunk és jelenünk teljesebb megismeréséhez és megértéséhez, mert – kétségünk ne legyen róla – Szibériánk nincs ugyan, ám ez a mi, közép-kelet-európai közelmúltunk és jelenünk is, annak megértéséhez is hozzájárul a könyv, hogy hogyan működik az egyéni és közösségi emlékezet és mi a funkciója, miképp használható a múlt, milyen szelekciós elvek alakítják a társadalom és alcsoportjai emlékezetét. Az emlékezés ugyanis mindig szelektál és hasonlít – ezt számtalan példa illusztrálja a kötetben. Egy, a leányát Csecsenföldön elvesztett nő monológja: „A karhatalmistáktól félnek az emberek, minden családban akad valaki, akinek már volt valami velük kapcsolatos sérelme. A mi orosz karhatalmistáink kínoznak; megkínozzhatják, megnyomoríthatják az embereket. Úgy félnek tőlük, mint a banditáktól. Isten mentsen tőlük! A lapokban olvasni: váll-lapos vérfarkasok... itt megerőszakoltak valakit... ott megöltek... Ilyesmi a szovjet időkben... dehogyis volt... De ha volt is... Olyan sok mindenről nem beszéltek... Nem írtak... És mi biztonságban éreztük magunkat”.⁸

Az identitás belső alakításának szellemi dokumentumai egyben a közösségi önkép külső megformálásának kísérletei is. Különösen izgalmas lehet, ha az ilyen irányú enfélepítés felel a fennmaradt dokumentumokkal, tehát például az az eset, amikor a bukott hatalom kiszolgálói, hóhérai vallanak önmagukról. Ugyanakkor a szövegeket olvasva arra is rádőb-benhetünk, hogy az áldozat és hóhér szerepei milyen könnyen felcserélődhettek, amikor például egy tömegsírban, a szülei hullája alól előmászó zsidó kamasz fiút csak úgy fogadtak be maguk közé a partizánok, ha részt vett egy kollaboráns család likvidálásában: az égő ház-ból kimenekülő gyereket kellett visszatuszkolnia a lángokba.⁹

Az erőszak nem csupán a hóhérok ténykedésében jelenik meg: kell a hallgató közömbö-sök cinkossága is. Egy szibériai száműzetésben született lengyel nő meséli, akit a szülei ha-lála után az otthon maradt nagynénjének sikerült hazahozatnia az árvaházból, és a falusiak sírva jöttek megnézni az egyedül maradt lánykát: „A házunk átkerült a tanyáról a kolhoz központjába, máig is ott van a falusi tanács, abban az épületben. Ezekről az emberekről én mindent tudtam, többet is, mint szerettem volna. Azon a napon, amikor a vöröskatonák székérre zsuppolták a családomat, és kivitték az állomásra, ugyanezek az emberek... Azsbeta néni, Juzefa, Matej bácsi... a házunkból minden holmit széthordtak, begyűjtöttek maguknak. A kisebb építményeket elbontották, deszkaként hordták el. Még a fiatal gyümölcsöst is kiás-ták, elvitték az almafacsemetéket”.¹⁰ Egy másik mesélő így összegez: „A nagy hóhérok soha

⁵ *Uo.*, 590.

⁶ *Uo.*, 593.

⁷ *Uo.*, 583.

⁸ *Uo.*, 525.

⁹ Nem csupán az író szülőföldje juttatja eszünkbe Bodor Ádám szövegeinek világát, sok epizódról érezzük azt: mintha egy Bodor-regény hallucinatorikus világában járnánk.

¹⁰ ALEKSZIJEVICS, *i. m.*, 285.

nem boldogulnának kis hóhérok nélkül. Sok kell azokból, akik elvégzik a piszkos munkát.”¹¹ Egy nő, akinek apját 1937-ben letartóztatják „a nép ellensége” váddal, anyja pedig a pániktól koraszülöttként hozza őt a világra, és négy hónapos korában mindkettőjüket lágerbe szállítják, ahol édesanyjától elválasztva nevelik, felnőttként visszamegy a gyerekkori pokol színhelyére. „Az egyik helyen, ahol barakkok álltak, most egy kávézó van. Tehenek legelésznek. Kár volt visszamenni! Olyan sok keserves sírás, annyi szenvedés – és minek? Mire volt jó ez az egész? Eltelik még vagy húsz... vagy ötven év... és még a csontjainkat is porrá tapossák, mint ha soha nem is lettünk volna. Két sor marad belőlünk a történelemkönyvben”.¹² Ez a mesélő találkozik a volt árvaházi (tulajdonképpen gyermek-fogházi) felügyelőnővel. „– Tanítónő voltam. – Nem is voltak tanítóink, parancsnokaink voltak.(...) Ráismertem a hangjára: 'A te anyukád ellenség! Benneteket szabad verni, akár meg is ölhetnénk!' Ráismertem! (...) – Én ugyan nem emlékszem senkire. Kicsik voltatok, mind le voltatok maradva a növésben, mi meg parancsot teljesítettünk. (...) Ültem ott, és hallgattam a panaszait: a fia alkoholista, az unokái is isznak. A férje már rég halott, a nyugdíja alacsony. Fáj a háta. Unalmas az élet, ha az ember megöregszik. (...) Ötven év után találkoztunk... és akkor mi van? Nekem sincs már férjem, a nyugdíjam kicsi. A hátam is fáj. Csak az öregség van. Ennyi az egész”.¹³ Az unokák számára a múlt abszurditásai érthetetlenek, megemészthetetlenek. A mesélő nő fia, aki többszörösen kitüntetett pilótából piaci áruvá lett, a saját gyermeke kezébe adta Szolzenyicinin egy kötetét. „Ő meg végigröhögte! Hallottam, ahogy röhög. Vicces volt neki már az a vád is, hogy valaki három kémszervezet ügynöke”.¹⁴

Kibeszélés, megértés, szeretet

Szvetlana Alekszijejics kötete egy sor, korábban kibeszélhetetlen traumát világít meg: szovjet láger, kitelepítés, polgárháború Abháziában, örményirtás Bakuban, merényletek Csecsenföldön, a moszkvai metróban. A totalitárius rendszer embertelenségéből a birodalom szétesésének káoszán át a jelen felemás változásaiig ível az emlékezések sora. A volt pilóta diagnózisa pontos: „Én, a fiam és az anyám... mi három különböző országban élünk, pedig mind a három Oroszország. De összefűzi őket valami szörnyű kapocs. Szörnyű! Mert mindenki úgy érzi, hogy becsapták...”¹⁵ Menyhért Anna írja: „A trauma fogalmához hozzátartozik a hallgatás, pszichológiai értelemben éppúgy, mint a kulturális emlékezet vonatkozásában. A trauma elszenvédője ugyanúgy nem képes arról beszélni, amit átélt, mint ahogy a súlyos társadalmi traumákat hallgatás övezi. A traumaelmélet úgy véli, hogy a gyógyulás feltétele a történetek elmondása, az egyén és a társadalom esetében egyaránt”.¹⁶

A feloldáshoz kibeszélés, megosztás szükségeltetik, ám ez nem könnyű feladat. „(...)A trauma történetét meghallgatni fájdalmas dolog, maga is egy kisebb trauma: a hallgatónak készen kell állnia arra, hogy a trauma terhet a meghallgatás időtartamára a beszélőtől átvegye”.¹⁷ Ezért nehéz olvasmány az 580 oldalas könyv, de ebben áll katartikus ereje is. „Engem személy szerint mélyen megrázott, több nappal a befejezése után is a hatása alatt voltam,

¹¹ Uo., 326.

¹² Uo., 327.

¹³ Uo., 327.

¹⁴ Uo., 334.

¹⁵ Uo.

¹⁶ MENYHÉRT ANNA, *Elmondani az elmondhatatlant: Trauma és irodalom*, Bp., Anonymus-Ráció, 2008, 5.

¹⁷ Uo., 5.

és töprengésre késztetett”¹⁸ – fogalmazza meg sok olvasó közös tapasztalatát Gere Ágnes, a könyv recenziója.

A megszólaltatottak többsége érzékeli, hogy a jelen társadalma nagyon nehezen képes az öngyógyításra. „Az orosz nők valahogy mindig kifogják az ilyen szerencsétleneket. A nagyanyám szerelmes volt egy fiúba, de a szülei máshoz adták. (...) Így jutott nagyanyámnak nagyapám, akit soha életében nem szeretett. Szép kis útravaló az élethez: 'Nehogy megbántsd... lefagytak a lábujjai a háborúban.' És az anyám talán boldog volt? Apa negyvenötben hazajött a háborúból... Megtört volt, fáradt. Szenvedett a sebeitől. Győztesek! Csak a feleségeik tudták, mit jelent egy győztesselel élni. Miután apa hazajött, anya sokat sírt. (...) A mi férfaink mind mártírok, mindnek van valamilyen traumája, vagy háborúból jön, vagy börtönből, lágerből. A háború és börtön a két legfontosabb orosz szó. Az orosz nők mellett nem álltak soha normális férfiak. (...) most a birodalom bukásának áldozatait ápoljuk”.¹⁹ A szovjet rendszer igazi valóságáról a tizenhat éves korától harmincéves koráig – származása miatt – lágerbe kényszerített túlélő így vall: „Olyan volt, mintha színházban lennél. Amit a nézőtérrel látsz, az a szép mese – berendezett színpad, ragyogó színészek, titokzatos fények... de amikor bejutsz a kulisszák mögé... ott mindenféle deszkadarabok, rongyok, elrontott és eldobott festővásznak hevernek...vodkaüvegek, ételmaradék... A mese nincs sehol. Sötét van és kosz... Engem bevitték a kulisszák mögé, érted?”²⁰

Ezt az irdatlan mennyiségű szenvedést, amit a szovjet emberek egymásnak okoztak, valamelyest ellensúlyozni egyetlen dolog tudja, a szeretet. „A néni férjében tanultam meg mindent, amit a szeretetről tudok. (...) El sem tudtam hinni... Szeretnek engem! (...) Amikor este lefeküdtem, a néni a hálóinge aljába burkolta a lábamat, úgy melengette. Betakargatott. Úgy feküdtem a hasa mellett, mint az anyaméhben... és minden rosszat elfeledtem” – emlékszik a száműzetésből lelkiileg is hazatalált árva.²¹

„Az individuum kimondhatatlansága, amely állandóan értelmezésre szorul, szövegekben ölt testet. (...) A kimondottban nemcsak egy nyelvi formába öntött üzenettel, hanem a másik másságának áthatolhatatlanságával is találkozunk. Ez késztet bennünket a nyelv dialógikus használatára (pontosabban arra, hogy rábizzuk magunkat a nyelv dialógikus természetére); vagyis arra, hogy állandóan megújuló kísérletet tegyünk a másik által mondottak megértésére, miközben kockára tesszük a magunk előzetes véleményét”²² – olvassuk a hermeneutika alapproblémájáról Orbán Gyöngyitől. Önmagunk, a másik ember és a világ megértése a szövegek téje.

Az egymás után sorjázó monológok mögött felsejlik a kérdező, meghallgató Szvetlana Alekszijejics alakja is, a kötet szép befejezése az utolsó monológ után neki átnyújtott virágcsokor, egy illúzióvesztett beszélgetőtárs kedves gesztusa. „Látták, micsoda orgonám van nekem? Ha kilépek éjszaka, csak úgy ragyog. Csak állok ott, úgy nézem. Hadd törjek magának egy csokorra valót...”²³ Az a kis szépség, ami mindenki számára megadatik, vigasztaló erővé válik a mindig újratermelődő nyomorúságban és kiszolgáltatottságban. A szerelem az egyetlen szép emlék, a szeretet pedig új életre kelti a meghurcolt, üldözött embereket.

¹⁸ „Rejtelmes valami az orosz ember lelke... Már régóta próbálják megfejteni a titkát.” Úgy érzem, Szvetlana Alekszijejicsnek valamelyest sikerült. GERE Ágnes, 2015. december 2. <http://www.ekultura.hu/olvasnivalo/ajanlok/cikk/2015-12-02+13%3A00%3A00/szvetlana-alekszijevics-elhordott-multjaink>. Letöltés: 2016. okt. 10.

¹⁹ ALEKSZIJEVICS, i. m., 261–262.

²⁰ Uo., 268.

²¹ Uo., 286.

²² ORBÁN Gyöngyi, *Híd és korlát*, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2004, 86.

²³ ALEKSZIJEVICS, i. m., 580.

A szegény Lázár és a szerencsétlen Oroszország

Szvetlana Alekszijejics dokumentumregényének megjelenését megelőzte egy fikciós alkotás. Marina Sztjepnova²⁴ második regénye, a *Lazar asszonyai* bennem leginkább a Paszternak *Doktor Zsivagóját* idézte fel az ott megcsodált hatalmas felfordulásképpel, Nabokov emlékezőtechnikáját és Ulickaja jellegzetesen női perspektíváját. A szovjet sorsok kavalkádja (forradalom, sztálinizmus, terror, háború, kísérleti atomrobbantások, a birodalom szétesése, új burzsoázia létrejötte) és Mihail Bulgakov nagy témája, az értelmiségi és a diktatórikus hatalom viszonya itt egy bő száz év időtávlátat átölelő családregegybe, a három központba állított nő életének eseményeibe ágyazódik. Egyféle keretes időszerkezet szerint a történet 1985-ben, az ötéves Lidocska sorsának rosszra fordulásával, árvává válásával kezdődik, „ettől kezdve élete az ördögé lett”,²⁵ és 2005 táján, az ő felnőtt sorsának nyugvópontra jutásával végződik. Közbeékelődik nagyszüleinek története és a szovjethatalom kiépülése, vérengzése és bukása.

A címszereplő Lazar Lindt fiktív – ám a realishoz kísértetiesen hasonlító – figura, orosz-zsidó atomfizikus, akinek neve hallatára „az egész földkerekségen úgy kéttucatnyi tudós (...) áhítattal forgatta a szemét”.²⁶ Éppen 1900-ban született, és egész életében a szovjet államot szolgálta: „A Haza természetesen gyorsan használni kezdte Lindtet a háborúhoz, mint ahogyan felhasznált mindent, amit valamelyest is hasznosnak tartott. Lindt nem állt ellen (...). Nehéz lenne megmondani, miért nem tüntették el, vagy legalább ültették le. Lehet, hogy amiatt, mert hihetetlenül, anekdotába illően gyakorlatiatlan volt, és hiányzott belőle a becsvágy, márpedig az összes sztálini ügyben – csak kapirgáld meg – mindig előkerülnek a banális emberi gyengeségek: a pénz, az önérték, a dicsőség, amiből sosincs annyi, mint amennyien igényt tartanak rá”.²⁷

Hányatott gyerekkor után, szülőfaluja pogromban elpusztított zsidóságának hátat fordítva 1918-ban kerül Moszkvába, ahol egy kutatóintézet nagy tudósa veszi védőszárnyai alá – és Lazar szerelmes lesz pártfogója, Csaldanov nála vagy harmincévvel idősebb feleségébe, Maruszjába... Maruszja is kedveli, de Leszikben – így becézi Lindtet – saját, vágyott és soha meg nem született gyerekeit látja.

„Maruszja valamiképpen a forradalom előtti orosz lelkiséget hordozza magában, olyan, mint egy Tolsztoj-hősnő; a fiatal Galina, Lazar felesége gyűlöli az öreg tudóst, akihez a KGB közbenjárásával hozzákényszerítették; Lidocska, az unokájuk pedig nagy balerina lehetne, de ő nem táncolni és szenvedni akar: ő csak egy otthont, igazi, meleg otthont szeretne magának”.²⁸ – foglalja össze Györe Gabriella. Lazar Lindt és felesége alakja, ahogyan érzelmi életükbe betekintést nyerünk, rokonszenvesről visszataszítóvá válik, és fordítva. A kamaszként rokonszenves, Maruszjában az örök Nőt látó Lindt totálisan ellenszenvenné válik, amikor nem érdekli, hogy Galina Petrovna, az a fiatal nő, akibe idős fejjel beleszeretett, milyen kö-

²⁴ Marina Sztjepanova 1971-ben született, Kisinyovban és Moszkvában tanult, újságszerkesztő, író, műfordító. (Mihail Sebastian *Steaua fără nume* című színdarabját például az ő tolmácsolásában játsszák az orosz színpadokon). Jelentős figyelmet kapott már a 2005-ben megjelent első regénye, a *Hirurg* (A sebész) is. A 2011-es *Lazar asszonyai* pedig azonnal a sikerlisták élére került, több orosz irodalmi díjat nyert el, 19 nyelvre fordították. Magyarul 2014-ben jelentette meg az Európa Könyvkiadó Goretity József kitűnő fordításában.

²⁵ Marina SZTYEPANOVA, *Lazar asszonyai*, ford. GORETITY József, Budapest, Európa, 2014, 5.

²⁶ *Uo.*, 61.

²⁷ *Uo.*, 62.

²⁸ GYÖRE Gabriella, *Nők, Isten, Oroszország, kémia*, <http://www.konyvjelzomagazin.hu/hir/nok-isten-oroszorszag-kemia>. Letöltés: 2016. 10. 10.

rülmények között lett a felesége, majd, halála előtt – akárcsak Soames, a *Forsyte Saga* egyik főszereplője – a regény végére, szeretetehes, kiszolgáltatott mivoltában rokonszenvenessé válik. Felesége, Galina Petrovna első megjelenésekor visszataszító, rideg szívű boszorkány, aki sem hirtelen megözevgyült fiával, sem egyetlen, árva unokájával nem törődik, ám amikor fiatalkori élményeiről olvasunk, megértjük, hogy mi tette ilyenné, akárcsak a csekista Nikolajevics. Az egyéni sorsok mögött pedig ott kavarog a nagybetűs Történelem. Szvetlana Alekszijevis könyvébe is tökéletesen találna a leírás, ahogy például a balerinává cseperedett Lidocska barátai, a posztszovjet átmenet képviselői átélik a peresztrojkát és az utána következőket.

„Carjovék úgy érezték, hogy ha a szovjet nép tesz még bizonyos erőfeszítéseket – eltemeti Lenint, elfelejti Sztálint, vagy hazaengedi Szolzsenyicint –, akkor minden egyetlen varázsütésre megváltozik, mindent az általános boldogság kristálytisztá ragyogása áraszt el. Szerettek volna mindent jobbá tenni, de nem lerombolni, meghagyni mindent, ami jó, és kiegészíteni még jobb újjal. Hittek abban, hogy a szovjethatalom nagyon is összeegyeztethető a demokráciával, a tankok sokasága a vécépapír bőségével, ami pedig a szólásszabadságot illeti, már megbocsássanak, az pedig benne szerepel az Alkotmányban! Carjovék tisztességgel falták a szamizdatos kéziratokat meg a tiltott könyveket, amelyeket be tudtak szerezni, még tisztességesebben elcsodálkoztak rajta, miért tiltották be ezeket a könyvecskéket, hallgatták a zörgő-hörgő hangokat – Amerika, Stockholm és London Hangját, vodkázgatás közben kritizálták a pártot és a kormányt, de mindeközben lényegében teljesen szovjet emberek maradtak. Csodálatos emberek voltak ezek a Carjovék, becsületesek, dolgozók, és abszolút átlagosak. Efféle Carjovokból milliók éltek, és ők voltak a legjobbak mindabból, amit a szovjethatalom fennállása során létre tudott hozni, minden egyéb, beleértve a rakétákat, a munkapadokat meg a balettet is, összeomlott, morálisan előregedett, darabjaira hullott, nem igazolta a belé vetett reményeket, az emberek viszont ugyanolyanok maradtak – emberek. (...) Másnap kiderült, hogy a szovjethatalom, amelyet Carjovék olyan féktelenül meg akartak változtatni, az egyetlen valóban boldog és stabil dolog volt az életükben. Nyugodt gyermekkor és ingyenes oktatás, kék kvarclámpa az új poliklinikán és Csapajevről szóló film a délelőtti vetítésen. Építőtáboros dalok, huszonkét kopejkás péksütemények és kettő húszas portói (az üveget tizenhét kopekéért visszaváltották!), előleg és fizetés, tizenharmadik havi fizetés, az egyenlőségbe és testvériségbe vetett hit, a selyemszőnyegként eléjük táruló, boldog élet ígérete, tele egyszerű mérőföldkövekkel és szokványos rituálékkal, melyek nélkül elképzelhetetlen bármiféle emberi boldogság. Május elsejei felvonulás, amiből mindenkinek elege volt, de ami után olyan jókat lehetett enni-inni egy zajos bulin, zárandoklat az örökmécseshez május kilencedikén, győzelem napi katonai parádé, este a tévében Kobzon és koncert, amely nagyszerűen illett a Beatles- meg a Rolling Stones-számokhoz, melyek a magnóból szóltak, a tiltott *Rákostály* meg a silány Druon, amelyeket egyforma erőfeszítéssel lehetett beszerezni, és egyforma élvezettel olvasni. Erős hadsereg, jóindulatú rendőrség, hideg kéz, forrószív, józan fej. Kár, hogy mindez összeomlott. Kár, hogy soha, soha többé nem leszünk már fiatalok.”²⁹

Írónia és intertextualitás

Lazar Lindt moszkvai megjelenésének körülményeit így vezeti be az író: „A semmi-ből teremt Moszkvában, mintha az isten azonnal a második MGU küszöbére teremtette volna egy fagytól csikorgó reggelen, 1918 novemberében. Szolgálatkész képzeletük nyilván

²⁹ SZTYEPANOVA, *i. m.*, 308-309.

már szét is terítette önök előtt az időtől megsárgult, komor dagerrotípiák legyezőjét: éhség, hideg, pusztulás, dühöngő emberevés, rettegés, testvérgyilkosság, tifusz”.³⁰

Marina Sztjepnova posztmodern alkotóhoz méltóan eljátszik az olvasóval: Hadrianus császár sírfeliratát idézi, a *Faust*ból szakaszok kerülnek be eredetiben, de idézőjelekkel vagy nélkülük, említésképpen felbukkan Georgij Ivanov, Nabokov, Lev Tolsztoj, Gogol, Hoffmann, Afanaszjev, Arkagyij Gajdar, Shakespeare, Dickens és Dosztojevszkij egy-egy gondolata. „Az elbeszélő a szemünkbe kacag” – írja kritikájában Györe Gabriella.³¹ A fennkölt gondolatok minduntalan átváltnak játékos-ironikusba. Amikor Lazar Lindt először találkozik Maruszejával, az lámpással áll az ajtóban. „Lindt ezután még sokáig, hosszú éveken át ezzel a fényvel azonosította Csaldonov feleségét és családját. (...) Később Lindt egész életében sok, nagyon sok nő arcán keresett hasonló árnyalatokat. De végül is nem jött rá, hogy a nő önmagában nem létezik. A nő – test és visszfény. De te magadba fogadtad a fényemet, és elmentél. És az összes fényem elillant tőlem. Idézet. Ezerkilencszázharmincnyolcból. Nabokov megerősíténé, hogy a figyelmes olvasó maga is ki tudja tenni az idézőjeleket”.³²

Az ironikus rájátszás jó példája az a jelenetsor, amikor Berija magához viteti a vidéken élő tudóst, aki nem akar elmozdulni Enszkából, Maruszja sírja mellől. „Miután a meseautó kacskaringózott az utcákon, majd kiért a városból, a kihallgatás magamagától visszavonódott, amikor pedig a katonai reptér tornyainak is felvillantak előttük a fényei, tárgyitalanná vált a bírósági eljárás és nyomozás nélküli agyonlövés is, aminek Lindt csak amiatt nem tudott örülni, mert Enszk környékén képtelenség lett volna megtalálni azt a zelnicemeggyesbe veszett nabokovi szakadékot, amely nélkül egy orosz ember számára, ha még háromszorosan zsidó is, az agyonlövés nem agyonlövés”.³³

Moszkvában, az érkezés után következő párbeszéd a szovjethatalmi technikák igazi tárháza, ám jelzi ugyanakkor ennek a zsarnoki hatalomnak a korlátait is:

„– Természetesen én is félek, Lavrentyij Pavlovics. – ismerte be Lindt. – És nem vagyok örült.

– Akkor miért nem akar visszatérni Moszkvába? (...) – Enszkben van a nő, akit szeretek – magyarázta egyszerűen Lindt. – Hazugság! – Berija még el is vörösödött mérgében, és már nem is látszott olyan kellemes embernek. – Hazugság! Enszkben magának van egy rakás ostoba némbere, akinek a felét mellesleg én magam fektettem maga alá! – Hálásan köszönöm – felelte Lindt. – Önnek kitűnő ízlése van. (...) Csakhogy én nem ezekről a némberekről beszélek. Hanem arról a nőről, akit szeretek. Ő Enszkben van. És én nem hagyom őt ott. – Akkor hozza magával Moszkvába, ez nem probléma! – Berija ugyanúgy pillanat alatt higgadt le, mint ahogy felcsattant. – Nem tudom – felelte halkan Lindt. – Férfijnél van? – érdeklődött praktikusan Berija. – Ez is helyrehozható. – Ez nem hozható helyre, Lavrentyij Pavlovics – mondta még halkabban Lindt. – Helyrehozhatatlanul férfinél van, érti? Rádadásul meg is halt”.³⁴

Aki itt beszél, zsidó származású, és lelkes irodalombarát. Ez utólag, a regény egyharmadán túl, egy odavetett félmondatból derül ki. Így kapnak más értelmet az olyan mondatok, mint az iróniával és megdöbbenő nyíltsággal kimondott, korábban tabuként kezelt tény. „Különösen sok volt a zsidó – a szovjethatalom kezdetben éppen nekik adott oda mindent.

³⁰ *Uo.*, 26.

³¹ GYÖRE, *uo.*

³² SZTYEPANOVA, *i. m.*, 35.

³³ *Uo.*, 209.

³⁴ *Uo.*, 212–213.

Ez a hibbant, ostoba, a letelepedettség szokásos vonásait nélkülöző népség a fővárosba igyekezett – talán hogy ott tengessék lehetetlen zsidó boldogságukat, talán hogy személyesen győződjenek meg róla, hogy a szenvedésük természetesen véget ért.(...) De az első szovjet években – ő, milyen szent és ádáz sereget alkottak ezek az ifjú komisszárok, Ábrahámnak ezek az ősi fiai! Megvesztegethetetlenek, kérlelhetetlenek, csodálatosak voltak a maguk időtlen heroizmusában, éppen ők adták az orosz forradalomnak azt a jól érezhető, zsidó mellékízét, amittől néhány évtizeddel később maguk a zsidók is csak köpködtek – ki mérget, ki legvalódibb vért”.³⁵ Ez a mindentudó narrátor valósággal lubickol a mesében, az olvasóra hagyja a történetek valóságra vonatkozásának mérlegelését.

Készül a pirog – az otthonosság varázsa az embertelen világban

A társadalmi katalizmák mögötti/fölötti lényeg a boldogság keresése, az emberhez méltó lét esélyeire történő rákérdezés. A legridegebb körülmények között is Maruszja környezetében megvalósulni látszik a harmónia, szolidaritás, emberi normalitás. Amikor – motivikusan ismétlődve – sül a pirog, helyreáll az értérend, megteremtődik az otthonosság varázsa.

„Különben Leszik, el se fogja hinni, ma sikerült elcserélnem hat ezüstkanalat tíz tojásra! Gondolja csak meg, tizennégyben ezek a kiskanalak tíz rubelbe kerültek, tíz tojás pedig huszonöt kopejkába! –Amúgy sem állhattad ki őket, Maruszja –vigasztalta Csaldonov. –A kanalakat? – nevette el magát Maruszja. –Vagy a tojásokat? Menjünk inkább, öblítsük le ezt a nagyszabású üzletet –a tojásokon kívül sikerült szereznem egy kis lisztet is, és sütöttem belőle egy hamisítatlan, forradalom előtti pirogot, igaz, cukor meg vaj nélkül, de ránézésre határozottan finomnak tűnik”.³⁶

Jelképes mozzanat, hogy Maruszja szakácskönyve a kietlen sorsú Lidocskához kerül, és a ház, amelyben Enszkben élt, a regény végén szintén az ő otthona lesz. (Lidocskát senki sem tanítja főzni, intézetben nő fel, de szenvedélyesen érdeklődik a finomságok készítése iránt.) Az enszki ház, ahonnan kilakoltaják az előző tulajdonosokat, és ahol Maruszja háborús befogadóotthont teremt menekült családok számára³⁷, majd ahonnan eltemik, újjáéled Lidocska későbbi férjének, Luzsbinnak a munkálkodása nyomán. „A ház majdnem olyanak bizonyult, mint amilyennek megálmodta, talán még jobbnak is, és ami lényeg, hogy itt nyugalom volt, olyan nyugalom, hogy az előző este, meg egyáltalán, egész eddigi élete szörnyű rémálomnak, ostoba igézetnek tűnt, amelyből szép lassan elkezd kilábalni. (...) Utoljára öt éves korában szerették – a szülei –, ő pedig már teljesen elfelejtette, milyen is az”.³⁸ Gaston Bachelard, a térpoétika egyik megalapozója szerint a ház a védtettség, az oltalomérzés, az eredendő stabilitás emlékezte, a világ középpontjának képmása.³⁹ Az épület sorsa Oroszország jelképévé válik. Biztató mozzanat, hogy a regény végén az igazi otthon reményét kelti, aminek elhagyása Lidocskát öngyilkossági kísérletbe kergeti. A realizmust a cselekmény végére átiszínező mágikus realizmus elemeként a házban igazi boldogságot megélt, a fiatal nő által nem ismert Lindt nagypapa hozza vissza az életbe unokáját, világosítja fel a fiatal nőt, hogy a nagyanyja a maga módján mégiscsak szereti, hiszen eltitkolta előtte, hogy Lida apja

³⁵ *Uo.*, 27–28.

³⁶ *Uo.*, 64–65.

³⁷ Itt lel menedéket egy kisfiú és kislány, a narrátor későbbi szülei is.

³⁸ *Uo.*, 350.

³⁹ BACHELARD, Gaston, *A tér poétikája*. ford. BERECKZI Péter, Bp., Kijárát, 2011.

öngyilkos lett, és halott fia nevében képeslapokat írogatott neki, és jelentős összeget tett félre az unoka számára. A záró passzus az újjászületés jelképeit sorakoztatja, és a várva várt harmónia létrejöttét sugallja. „Az orvos kiugrott a mentőből, amely letaposta a kúpvirágokat, melyeket még Maruszja ültetett, és elindult a ház felé – ugyanazon az ösvényen, amelyen egykor a fiatal Galina Petrovna is ment a javasasszonyához, és minden valódi volt, minden kibogozódott és újra egybekapcsolódott – ezúttal örökre: a szerelem is, amely oly hosszú ideig bolyongott ebben a történetben, és oly hosszú ideig nem tudta felvenni a ritmust, meg a ház is, meg a finom, hűvös levegő is, meg a rózsaszínű felhők mögül előbújó, szintén rózsaszínű nap is, amely olyan hatalmas volt, hogy valahol nagyon-nagyon messze felnevetett örömében Lazar Lindt is”.⁴⁰

A csontvázakra-csontvázakból és gyűlöletből épült szovjet kolosszus dőlésében is összeroppantja azokat, akik a közelébe kerülnek. Mágikus csoda kell ahhoz, hogy kiderüljön: az összetartó elem, az egyetlen, ami képes értelmes új életet és boldogságot adni, a szeretet. Az olvasó által remélt happy end nem olcsó fogás, az igazi értékek örökérvényűségére figyelmeztet.

Ha Szvetlana Alekszijejics kötete megráz és önvizsgálatra készítet, Marina Sztjepnováé az egyedi emberi sorsok hátterébe hasonlóan komor társadalmi tablót állít, de az író nő stílusának játékossága mégis szórakoztat, a mesélésben rejlő esztétikum pedig vigasszal tölt el.

---

⁴⁰ SZTYEPANOVA, *i. m.*, 375.

Mese a szemöldökről

A tündéri Egyed Emesének szeretettel

Volt egyszer egy tündér.

Hozzávetőlegesen olyan volt, mint egy angyal. Szép volt, jó volt, s nagyjából ismerte azokat az okkult fortélyokat is, amelyekkel az angyalok időnként élni szoktak.

Egyetlen dologban különbözött tőlük: nem volt szárnya.

Mondjuk, egy tündér nem is szorul szárnyakra, ha repülni akar. Megy az neki anélkül is. Azért mégis bántotta, hogy nincs neki is finoman ívelő, lágyan suhogó, simogatni valóan selymes tollazatú micsodája.

A tündérek működési alapszabálya és az európai uniós szabványok tiltják szárnyak viseletét tündéreknek. De ez semennyit sem numerál, ha egy tündér egyszer fejébe vesz valamit.

Így hát felkereste Szüszküpűt, a minden bogot megoldó, minden oldást összebogozó varázslót. Az olyan szárnyat csinált neki, hogy alkalmazatosan össze lehetett hajtogatni, mint egy colstokot. Összehajtogatott állapotában pedig fájintosan el lehetett rejtteni a szemöldöke mögé. Ahány tollból állt a szárnya, annyi szőrszála lett a szemöldökének. Ahogyan ívelt a szárnya, úgy ívelt a szemöldöke is.

A tündér aztán nem nagyon vette elő szárnyát a szemöldöke mögül. Ügyelt, ne tudódjon ki a dolog. Csiklandós érzés az arcon viselni egy titkot, ahol mindenki látja, mégsem veszi észre senki, igazából miről van szó. Elég volt, ha csak rágondolt, máris vidor kedve támadt. Gyakran állt tükör elé, mozgatta föl-le szép ívű szemöldökét. Ilyenkor látni vélte, amint szárnyaival suhogva szeli a levegőt. Néha simogatta, néha borzolgatta, néha felvonta a szemöldökét. Többnyire meg csak huncutul lesett ki alóla.

Mondják, később más tündérek is felkeresték ez ügyben Szüszküpűt.

Mondják, némely szépasszonyok is. Mindig sokat mondanak.

SZÍNHÁZAK VONZÁSÁBAN

SZAKOLCZAY LAJOS

Öt

*Szerelmes palimpszesztcsokor a még mindig 18 éves
gyönyörűség, Egyed Emese verssoraiból*

Hazatérnék

*holdfény szendereg a sziklán
hetvenhét életet élek
nem pihenni élni jöttünk
alig hallom szívverésed*

*röppen a kékbegyű hajnal
cirkusz ezüstje leolvad
lefosztja rólad a páncélt
hazatérnék hajlékomba*

Engedtél álmodni is

*Ötven csillag tó vizében
idegen vonások
szólongatlak mindhiába
láttam mit se látok*

*engedtél álmodni is
kalodába vertél
világűrbe kóricáló
rég szennyre festék*

Rólunk szólj

*Nem leszek otthon már soha,
partodra nem érek,
zsibongó karral kereslek,
megöntözlek téged.*

*Fogadd el árnyékszívemet,
moss öröm vizében,
hamut szór ránk az alkonyat
elemésztő kékben.*

*Ölembe veszem a fejed,
nyugtalan a lelkiünk,
lehattunk volna angyalok –
rólunk szólj, szerelmem!*

meghalok, ha

*sípok sírnak szív harangoz
egybefűj véled a szellő
nem szabad küzdenem érted
rejtekedből most jer elő*

*váll a vállhoz haj a hajhoz
lélegzünk már hevesebben
csuklónkra csörgőt kötöztünk
meghalok ha eleresztesz*

Kiszámoló

*egy kettő három négy
imára kulcs a kéz
csönd házában ragyog
szólitasz? itt vagyok!*

Színjátszás és nevelés Kolozsmonostoron

„Az élet színjáték, a világ színház, az emberek színészek, Isten a szerző. Istent illeti, hogy kiossza a szerepeket, az emberek feladata pedig, hogy jól eljátsszák azokat”.¹

(Hans Urs von Balthasar)

A világban való lét teljes körű dráma. A keresztény ember létezésének drámaiságát, egyéni és közösségi sorsa drámáját sűrítve a rituális közösségi cselekvésben, a liturgiában fogalmazta meg és fejezte ki, ez pedig a vallási, a rituális kereteken túl is képes volt művészetként megmutatkozni és működni. Így lett belőle színjáték: élet, rituális cselekvés és egyfajta „holtsúlyos játék”, művészi megjelenítés. Az embernek ez segített a világot jobban megérteni, birtokba venni, a földet belakni, s ha már rá bízott, benne otthonosabban mozogni.

A színjáték tehát a létértelmezés eszköze. Iskolai alkalmazása így kézenfekvő, hiszen a felnövekvő nemzedékek a tanulás folyamatában éppen ezt: a világ megismerését, birtokba vételét tanulják. A színjáték a keresztény oktatás keretei között az emelkedett, teológiai tanítás egyszerűbb, közérthetőbb formában való bemutatására, a latinul nem és esetleg még olvasni sem tudó, ismeretek terén szűkölködő néptömeg szórakoztatva nevelésére szolgált. Már az 1656-ban Sárospatakon puritán protestáns közegben kiadott Comenius-féle *Schola Ludus* a tananyag részévé tette a dramatikus nevelést. Ennek haszna sokrétű: a közösségben és közösségért tevékenykedő ember aktivitását serkenti; az ön- és emberismeretet gazdagítja; az alkotóképességet, a rugalmas és önálló gondolkodást fejleszti; összpontosított és tervszerű munkára szoktat; a testi és térbeli fellépés biztonságát, az időérzéklet javítja, fejleszti; a mozgás és beszéd tisztaságát alapozza meg, alakítja ki és fejleszti; a drámajáték alkalmazói, a pedagógusok és a játékbán résztvevők számára az oktatómunka, illetve a szabadidő eltöltési módja változatosabb lesz; színesebb és intenzívebb a foglalkozás; viselkedési biztonságot és bátorságot ad, segít a későbbi pályaválasztásban, általában nagyobb biztonságot ad a társadalmi élet legkülönbözőbb területein való boldogulásban; a nemek közti kapcsolatok terén is segít eligazodni; képes ellensúlyozni az alkati vagy családi körülmények miatt kialakult passzivitást.² Mindaz, amit ez a 20. század második felében írt összegzés tartalmaz, a szerzetesiskolákban kidolgozott és alkalmazott tanítási elvekben már ismert és hasznosított elem volt, hasonló megfontolások szerepelnek például Loyolai Szent Ignácnál, a jezsuita tanmenetben, a *Ratio Studiorum*-ban. A keresztény iskolarendszer, ennek egyik változata, a katolikus egyházi keretek közt működtetett, szerzetesrendek által vezetett tanintézmények századokon át építettek erre az elméletre, s neveltek sikeres és elégedett embereket.

¹ BALTHASAR, Hans Urs von, *Theodramatik* I, 148. Magyarul idézi TÜCK, Jan-Heiner, *A szabadság szédítő mélysége: Az Isten és ember közötti dráma – kísérlet öt felvonásban*, (Görföl Tibor fordítása), *Vigilia* 2006/5, 342.

² GABNAI Katalin, *Drámajátékok: Bevezetés a drámapedagógiába*, Budapest, Helikon, 1999, 9–10.

A jezsuiták Kolozsmonostoron és Kolozsváron

Jézus Társasága elsődleges célja volt, hogy a hitet védje, a hívők lelki fejlődését szolgálja. E cél valóra váltásának fontos eszköze és alapja volt a magas teológiai képzettség. Ebből következett az a tény, hogy röviddel az alapítás után az oktatásügyet felkarolták:³ gimnáziumok és mellettük konviktusok felállításával kezükbe vették a fiatal lelkek formálását, nevelését, oktatását, ezzel a jövő került a kezükbe. Első iskolájuk Messinában 1548-ban nyílt, ezt követően a palermói 1549-ben, majd a Collegium Romanicum, a később Gergely Egyetem néven ismertté lett római intézmény 1551-ben. Magyarországra a rendalapító Loyolai Szent Ignác halála után öt évvel érkeztek az első jezsuiták. Oláh Miklós esztergomi érsek ugyanis a társaság segítségét kérte a reformáció megfékezésére s a trentói zsinat szellemében elgondolt restauráció végrehajtására. 1561-ben Nagyszombatban kezdődött magyar földön a jezsuita élet, ám 1567-ben az itteni kollégium egy tűzvész során leégett, egy hónappal később meghalt a rektor,⁴ így alig hat évvel az alapítás után kellően képzett magyar tagok hiányában a kollégium meg is szűnt. Csak mintegy húsz év múlva oldódott meg a magyar fiatalok képzése XIII. Gergely segítségével, aki 1580-ban a római Collegium Germanicummal összevonta a Collegium Hungaricumot többek között Szántó István tanácsára és kezdeményezésére.

A jezsuiták Erdélybe Báthori István fejedelem hívására érkeztek, Kolozsmonostoron 1579. december 20-án nyitották meg az iskolát, mellette Antonio Possevino 1582-ben pápai szemináriumot is alapított. (A kolozsvári és gyulafehérvári tanintézetek mellett Nagyváradon is működött rendház.) 1588-ban 35 jezsuita tartózkodott Erdélyben, a szemináriumban körülbelül 100 fiatalember készült a papságra.⁵ De még ugyanabban az évben a megyesi országgyűlés a jezsuitákat Erdélyből kitiltó rendeletet hozott.⁶ Bocskai István fejedelem 1606. szeptember 7-én ismét hivatalosan kiűzte Erdélyből a jezsuitákat.⁷ 1614-ben Bethlen Gábor fejedelem (1613–1629) (újból) visszahívta a rendet Gyulafehérvárra és Kolozsmonostorra.⁸ 1615. november 14-én a megyesi határozat értelmében a jezsuiták újraindították iskoláikat, de csak 1653-ig maradhattak.⁹

A sorozatos kitiltások ellenére a pápai szemináriumban tanult, onnan kikerült későbbi papok révén a jezsuiták munkája a továbbiakban is gyümölcsözőt, az iskolájukban nevelt papság a protestáns fejedelmek vezette, katolikus püspök nélküli Erdélyben életben tartotta a katolikus hitet. Több olyan fiatal lépett be a rendbe, akik a 17. században jelentős szerepet

³ A tanítás eredetileg nem szerepelt a Jézus Társaság által felvállalt apostoli munkák közt, mert Ignác elképzelése szerint a jezsuitáknak mozgékonyaknak kell lenniük, és se anyagiak, se más dolgok miatt ne legyenek lekötve. Hamar felismerte azonban a tapasztalatok nyomán, milyen hatékony eszköz lehet a Társaság kezében a saját oktatási intézmény, s mekkora szolgálatot tehet a nevelés az egyes emberek s az egyház egészének érdekében. Így 1551. december 1-jén körlevélben javasolta kollégiumok felállítását. Saját tanulmányainak menetéből kiindulva az ókori klasszikusokra alapozott tanítási módszertant, tananyagot látott jónak, Arisztotelész filozófiai és Aquinói Szent Tamás teológiai rendszerére alapozva. Vö. BANGERT William V., *A jezsuiták története*, Budapest, 2002, 31.

⁴ Vö. Bangert rendtörténetének magyar kiadásával, melyben a Magyarországra vonatkozó részeket SZILAS László SJ írta. Az Oláh Miklós idejében történetéről BANGERT, *A jezsuiták ..., i. m.*, 77.

⁵ BANGERT, *A jezsuiták ..., i. m.*, 120.

⁶ L.: *A megyesi 1588-ki országgyűlésnek a Jézus-társaságiak ellen hozott határozata* = VESZELY Károly, *Erdélyi egyháztörténeti adatok*, Kolozsvár 1860, I. kötet, 190–275. Később, 1595 tavaszán Báthori Zsigmond eltörölte ezt a rendeletet.

⁷ Ugyanakkor nem gördített akadályt a ferencesek csíksomlyói és székelyudvarhelyi működésének útjába, sőt, a szélsőséges kálvinistákkal szemben megvédte a katolikusokat. FAZAKAS István, *Vallás és neveléspolitikai Erdélyben*, Csíkszereda, 2003, 44.

⁸ MARTON József, *Az erdélyi (gyulafehérvári) egyházmegye története*, Gyulafehérvár, 1993, 60.

⁹ MARTON, *i. m.*, 61. L. még BOGA Alajos, *A katolikus iskolázás múltja Erdélyben*, Budapest, 1940, 32.

játszottak a katolikus megújulásban: a legismertebb közülük Pázmány Péter, de ott vannak mellette Vásárhelyi Gergely (kb. 1560–1633), Dobokai Sándor (kb. 1567–1621), Forró György (1571–1641). I. Lipót császár erőfeszítései nyomán a jezsuiták újra megnyithatták a Báthori által alapított akadémiát Kolozsmonostoron: 1698. november 17-én, 95 év szünet után, újból taníthattak szemináriumaikban. Az akkor kezdődött csendesebb időszak 1773-ig tartott, a rend pápai rendelettel való felszámolásáig.

Erdélyi (és partiumi) létük alatt a jezsuiták iskolát működtettek Kolozsmonostoron, Gyulafehérváron, Székelyudvarhelyen, Nagyszebenben, Marosvásárhelyen, Nagyváradon, Szatmárnémetiben, Nagybánán és Temesváron. Az első jezsuita iskola Kolozsváron jött létre, pontosabban a városfalakon kívüli Kolozsmonostoron. Ezt követte a gyulafehérvári, majd sorban a nagyváradi, szatmári, nagybányai, nagyszebeni, brassói, székelyudvarhelyi és végül a temesvári alapítás.

A kolozsvári jezsuita kollégium először 1579–1588 közt Kolozsmonostoron működött,¹⁰ majd az időközbeni betiltás után 1595-től újra működhetett, miközben 1607-ben és 1610-ben ismétlen kiűzték a városból a jezsuitákat. 1615-ben immár a belvárosban nyithatták meg kollégiumukat, s közel negyven évig működhetek zavartalanul.¹¹ Az 1653-as újabb kitiltás nyomán iskolájukat ismét feladni kényszerültek, majd 1693-tól, az újbóli engedélyezés-től a rend feloszlásáig ismét Kolozsváron működhetek.¹²

Jelentőségben az első helyen a kolozsmonostori iskola állt.¹³ Kolozsvári letelepedésük-kor a városon kívül fekvő egykori bencés apátsági templomot és kolostort kapták meg Báthori Istvántól.¹⁴ Kolozsváron az 1570-es években a katolikusok kisebbségben éltek, a várost az erdélyi unitáriusok is szellemi központjuknak tekintették, 1568-tól itt építették ki teológiai intézetüket. A jezsuita gimnázium diákjainak mintegy fele protestáns volt.¹⁵ A későbbi esztergomi érsek, Pázmány 13 évesen ebben az intézményben tért át a katolikus vallásra, majd itteni tanulmányai hatására jelentkezett a jezsuita rendbe. Nevelője és térítője a római Collegium Germanicum végzettje, Szántó (Arator) István volt, ugyanaz, akinek javaslatára a pápa a Collegium Hungaricumot alapította. A kolozsvári tanintézmény ekkor már a Farkas utcában működött, Báthori István rendelkezésükre bocsátotta az elhagyott ferences kolos-

¹⁰ 1580-ban a fejedelem parancsára elkezdtek a Farkas utcai ferences kolostort és apácázárdát a jezsuita iskola céljaira átalakítani, olasz udvari építész vezetésével a rendbehozatal egy év alatt meg is történt, s a városbíró tiltakozása ellenére 1581-ben a városfalakon belülré költözött az iskola. 1581. május 10-én az új iskolát ünnepélyesen meg is nyitották, az országgyűlés miatt Kolozsváron tartózkodó Kristóf fejedelem Zsigmond fiával együtt részt vett ezen az ünnepségen. Vö. GAAL György, *Iskolánk története = Tiltott évkönyv: A kolozsvári Báthory István alapította 411 éves liceum kiadványa*, LÁZÁR Istvánné Kántor Irén szerk. Kolozsvár, 1990, 8.

¹¹ „A(z óvári) zárda épületét egyébként az erdélyi országgyűlés már 1556-ban iskolának rendelte. Ezt az iskolát aztán 1568-tól 1693-ig az unitáriusok tartották a kezükben. A XVII. század elejétől azonban a templomot Báthori Gábotról a reformátusok kapták meg, s a száz reformátusoknak is volt az épületben egy nagy termük az istentiszteletek megtartására.” KELEMEN Lajos: *Kolozsvár építészeti és művészeti emlékei a XIX. század közepéig* = K. L., *Művészettörténeti tanulmányok*, II., Bukarest, 1982, 121.

¹² „Midőn a Habsburg-uralom 1690 óta egész Erdélyre kiterjedt, nemsokára ezt az egész épületet (a kolozsvári óvári zárda és templom) is kivették a protestánsok kezéből, s 1693 őszén a templomot és az iskolát a jezsuita rendnek adták át, mely azután mindaddig benne volt, míg 1725-ben átköltöztetett az akkori elkészült új rendházba és templomba. Ekkor ezt az egész épületet a Ferenc-rend kapta meg [...]” KELEMEN, *Kolozsvár építészeti...*, i. m., 121.

¹³ MARTON, i. m., 98.

¹⁴ VESZÉLY, i. m., 192.

¹⁵ Nagy kihívást is jelentett a jelentős protestáns többségű Erdélyben a katolikus iskoláztatást és nevelést képviselni: ezért a jezsuita rend legkiválóbbjait küldték Erdélybe tanítani, a római, bécsi, krakkói, vilnai, prágai, mantovai, nápolyi, lyoni, nevers-i egyeteméről toborozták őket. L. FAZAKAS István, *Tanügyi rendszerek Erdélyben a XVIII. század végéig*, Csíkszereda, 2006, 41.

tort, templomot s apácázárdát, felszabadította őket a polgári joghatóság alól, egyenesen a fejedelem alá rendelve őket. A Farkas utcában lévő telkeken 1580–81-ben Báthori István fejedelmi udvarának olasz építésze vezetésével kétszintes rendházat s iskolát emeltek, majd a rendházzal átellenben, az iskola mellett 150 diák számára bentlakást. A bentlakók ellátásáról a fejedelem s a pápa adománya gondoskodott. Az akadémia fenntartására a kolozsmonostori birtokon kívül Bács és Jegénye, valamint Tiburc, Kajántó, Bogártelke is a szerzetesek kezére került ekkor.¹⁶ A tanmenet terén az akadémia joga a kellően felkészültek számára a baccalaureusi, magiszteri és doktori fokozatokra való előléptetés, amely olyan jogokkal és megbecsüléssel jár, mint a hasonló címeket külföldön szerettek esetében. A kitiltások, a városból való elűzés utáni viszonylagos nyugalom I. Lipót rendeletei nyomán következett, amikor 1693-ban a jezsuiták megkapták a kolozsvári óvárban levő zárdaépületet, s 1698-ban itt nyitották meg újra akadémiajukat. 1704-ben a Farkas utca nyugati végén épült fel az új iskolaépület, 1727-ben ide költöztek át, folytatva a két akadémiai karon is az oktatást. A kolozsvári jezsuita akadémiaának gazdag könyvtára volt, nyomdája, papírmalma, gyógyszertára és csillagdája, ez utóbbiban tevékenykedett az egy ideig itt tanító, később világhírré szert tett csillagász, Hell Miksa. Tanított itt a költő jezsuita Baróti Szabó Dávid is.

A színjáték az erdélyi jezsuiták iskoláiban, különös tekintettel Kolozsvárra

Mint a jezsuita iskola felépítésének, tananyagának és oktatási módszertanának alapelemei, az iskolai drámajátékok is a humanista iskola rendszeréből kerültek a Jézus Társaság iskoláiba.¹⁷ A *Ratio Studiorum*, a jezsuita iskolai tanmenet előírta a növendékpapok és tanárok dramaturgiai képzését, a színielőadások rendszerességét a rend iskoláiban, megszabta az előadások számát, tisztázta azok körülményeit.¹⁸ Eredeti célja a diákok latin nyelvgyakorlata volt, ez kiegészült a későbbivel: hogy a fellépés során is ügyeskedjenek és ügyesedjenek. Mindehhez a Jézus Társasága sajátos, minden téren az alapokmányok szerint kitűzött célja is érvényesült: a jellem nevelése a bemutatott, szemléltetett példa által.¹⁹

¹⁶ LUKÁCS Ladislaus SI ed., *Monumenta Antiquae Hungariae, I–III*, Romae, 1969–1981, 116.

¹⁷ BANGHA Béla SJ, *A négyszázéves Jézustársaság*, Budapest, Pázmány Péter Irodalmi Társaság, 1940, 293.

¹⁸ A *Ratio Studiorum* elsősorban a rektornak szóló 13. szabályban beszél expliciten dramatikusan műfajokról és az előadások gyakoriságáról, s erről azt írja elő: ritkán és csak latinul. Az angol kiadást fordító Allan Farrell jezsuita ezt így értelmezi: „A színház fontos szerepet játszott s játszik ma is a jezsuita nevelés történetében. A rektornak szóló 13. szabály által felállított korlátozások elég szigorúak ahhoz, hogy kizárják a visszaéléseket. A korai jezsuita századokban ezt a *ritkán*-t úgy értelmezték: évente három-négyszer. A témákat a szent történelemből, a latin és görög klasszikusokból, külföldi missziókból, a szentek életéből, helyi hagyományokból vették. E komédiák és tragédiák megkülönböztető jegye volt, hogy többségüket a jezsuita tanárok maguk írták. Sokat ki is nyomtattak, s így az iskolák nagy részében előadták” (A szerző fordításában.) *The Jesuit Ratio Studiorum of 1599*, Translated into English, Introduction, Explanatory Notes by Allan P. FARRELL SJ. Conference of Major Superiors of Jesuits. Washington DC, 1970, 123.

¹⁹ „Mindegyik jezsuita iskolában gyakran adtak elő iskolai színjátékokat, egyrészt esztétikai okok miatt, másrészt a szereplés, a mások elé kiállítás, a szabatos beszéd készségének gyakorlása végett. De sok új ismeret is jutottak így módon a diákok. Magyarországi jezsuita iskolákban számos magyar történelmi tárgyú darab került színre, többek között Attiláról, Árpádról, a honfoglalásról, Szent Istvánról, Szent Lászlóról, IV. Béláról, Hunyadi Jánosról, Mátyás királyról, a török harcok hőseiről, de jelentős vagy érdekes eseményekről is. Az indián tematika ekkor került a hazai fiúk elé Dél-Amerikát megjárt jezsuita tanárok darabjai jóvoltából, de Afrikából, Indiából, Kínából is sok színpadi történet származott.” MÉSZÁROS István, *A Ratio Studiorum neveléstörténeti jelentősége*, Távlatok, 45, 1993/3, 445. Farrell az iskolai színjátszás nevelési célját így értelmezi: „Jacobus Pontus SJ szögezte le ezeknek a 16-18. századi dramatikusan gyakorlatoknak a nevelési célját a következőképpen: 1. szegény diákok ügyes játéka a színpadon gyakran arra indítja a gazdagokat, hogy segítsenek rajtuk, 2. a darabok hírnevet szereznek a tanároknak és az iskolának, 3. kiváló eszköze lehet ez a memória gyakorlásának, 4. egyszerű segítség a diákok számára, hogy a latin

Staud Géza dokumentumok, eredeti színlapok, évkönyvek, *domus historiák* alapján kiadott, rendkívül alapos munkája a jezsuita iskolai színjátékok forrásairól az erdélyi jezsuita iskolák vonatkozásában is hatalmas anyagot vonultat fel. Az anyag nagyrészt latin nyelvű, iskolai feladatként végzett színigyakorlat (darabírás, -tanulás és -előadás) terméke. A felekezeti, iskolai színjátszást, ezen belül a jezsuita iskolákban folytatott színigyakorlatot fenn tartásokkal kezelő kutatók is elismerik azonban a jezsuita iskolákban bemutatott darabok hatásosságát.²⁰

Ahogy a tananyag korosztályok szerint volt beosztva, úgy a drámai műfajokon belül is az életkori sajátosságoknak megfelelően válogattak: komédiát a legelső két osztály, tragédiát és mártírdramát, cselekményes vagy cselekménytelen moralitást, hiteles vagy fiktív történeti témákat, bibliai történeteket a középső osztályok, a grammatisták és szintaxisták vitték színre. A poéták és rétorok sajátos műfaja a *declamatio* (két- vagy többszemélyes, leggyakrabban színjátékszerűen előadott produktum) volt.²¹

A színielőadások gyakorlata a retorikai képzéssel áll összefüggésben. A *Ratio Studiorum* előírja, milyen könyveket kell/lehet az oktatásban használni, innen tudjuk, hogy retorikai tankönyvként Cypriano Soarez (1524–1593) spanyol származású, Portugáliában működő jezsuita retorikáját használták a rend kolozsvári iskolájában is, Pázmány Pétert 1586-ban, amikor a kolozsvári jezsuita gimnázium retorikai osztályába járt, ebből a tankönyvből tanították.²² A Soarez képviselte jezsuita elgondolás értelmében fontos a beszéd eleganciája, az *eloquentia perfecta*, ez a humanista elv, s fontos az oratori képzettség, de az *utilitas*, a *pietas christiana* eszközeként, annak szolgálatába állítva.²³

Az első kolozsvári jezsuita színielőadásra vonatkozó adat 1581-ből való egy *Dialogus seu Comoedia* bemutatásáról.²⁴ Kolozsváron a latin mellett magyarul, németül és románul is mutattak be darabokat,²⁵ magyar nyelven először 1711-ben. 1581–1587 közt öt előadásról

---

nyelvet elsajátítsák és mesterien kezelni tanulják, 5. erkölcsi leckét /tanulást tartalmaznak.” (A szerző fordítása) FARRELL tr., *The Jesuit Ratio Studiorum...*, i. m., 123.

²⁰ „A jezsuita színjátszás hatását mégsem lehet lebecsülni: a különböző felekezeti iskolákban tartott színielőadások közül az ő előadásaitak jellemezte leginkább a kor színvonalán álló színpadtechnikai megoldások alkalmazása. Színtermeik kivitelezésében, díszletek, jelmezek elkészítésében képzőművészek és iparművészek is részt vettek. Nagyobb előadásaikon nem maradt el a zene és a tánc sem.” ENYEDI Sándor, *Az erdélyi magyar színjátszás kezdetei (1790–1821)*, Bukarest, Kriterion, 1972, 15.

²¹ Az általános szabályozás mellett az egyes osztályok tanmenetének leírásakor kapnak a megfelelő osztályok tanárai utasítást, milyen jellegű gyakorlatok bevezetésére alkalmas a keze alatt levő korosztály, felkészültsége függvényében. Elsősorban az alsóbb osztályok tanárainak szól a dramatikus gyakorlatok alkalmazásának szabálya: a retorikai, a poétikai, s a különböző szintű grammatikai stúdiumokkal foglalkozó osztályok oktatóinak. Ezek bevezetésében egységes szabályozás vonatkozik mindegyikre, mivel tanulmányi anyaguk egymásra épül, s ez az egész tanulmányi menet egy egységet alkot: a gimnáziumit. Ezen belül az egyes osztályokban az egyszerű nyelvtanulástól a grammatikai ismeretekben való fejlődésig tart a két, illetve három osztályra, évre osztott grammatikai stúdium, a poétikai osztályban megalapozza ékesszólását, a retorikai osztály diákja pedig az önkifejezés terén fejlődik. Ez a gondolat egyébként szintén az alapító, Ignác felfogásában gyökerezik, aki az egyes rendtagoktól elvárta nemcsak az állandó önképzést, fejlődést, tanulást, de a tudás másokkal való megosztását is, s e téren való önfejlesztést is. Vö. *Common Rules for the Teachers of the Lower Classes* = FARRELL tr., *The Jesuit Ratio Studiorum...*, i. m., 62–95.

²² BITSKEY István, *Retorika és etika Pázmány Péter prédikációiban*, ItK 1998/5–6, 687–696; l. még <http://itk.iti.mata.hu/1998-56/bitskey.htm>. (Letöltés: 2005. március 18.)

²³ BITSKEY, *uo.*

²⁴ 1581. május 10-én, amikor itt az új iskolát ünnepélyesen megnyitották, a Kolozsváron tartózkodó Kristóf fejedelem és Zsigmond fia részt vett az ünnepségen, ahol nyilvános vita zajlott, és egy iskolai drámát, mégpedig egy szerző és cím ismerete nélkül, csak műfaji megjelölésével ismert darabot, egy komédiát adtak elő a diákok, ezt díjkiosztás követte. Vö. GAAL György, *Iskolánk...*, i. m., 8.

²⁵ Ahogy a színielőadás egyre nagyobb közönséget vonzott, a jezsuitákat a gyakorlati érzék arra vezette, hogy anyanyelvű előadásokat is tartsanak. BANGHA, *A négyszáz éves...*, 293.

tudunk, 1641–1654 közt ötről,²⁶ 1684-ben egyről, majd 1699–1771 között 194 előadásról van feljegyzés.²⁷ A *Jezsuita iskoladrámák* I. kötete, az ismert szerzőktől származó darabokat tartalmazó, egyetlen Kolozsváron előadott darabról tud: Friz András *Kodrusáról*.²⁸ A darab bevezető sorai a műfaj és a keletkezés vonatkozásában is eligazítanak: „Keserves Játék, a'melly Kolosvaratt a' Jesus Társaságának Akadémiai oskoláiban Hitünk, Hazánk, 's Királyunknak reménynyére nevendő Méltóságos, Tekéntetes, Nemes és Nemzetes Ifjuságtól végbe vitett M.DCC.LVI. Esztendőben Kis. Asz. Hav. 16. Napj.”.²⁹

A jezsuita iskolai színjátszás minősége is kiemelkedő: a szerzők közt olyan, az irodalomtörténetben számon tartott drámaírókat találunk, mint Faludi Ferenc, Kereskényi Ádám, Illei János. Ez utóbbitól a *Tornyos Péter* című darab a Magyar Remekírók sorozatban megjelent kötetben is helyet kapott.³⁰ A darabról a kötet szerkesztője írja: „Illei János iskoladrámája 1789-ben jelent meg nyomtatásban Komáromban, ahol Illei hosszabb ideig tanár, majd jezsuita rendházfőnök volt. A darab keletkezése minden bizonnyal jóval korábbra, valószínűleg a hatvanas, hetvenes évekre tehető. A mű maga jellegzetesen erkölcsi célzatú iskolai dráma, s ebben a nemben a legjobbak közül való, kétségtelenül Molière: *Úrhatnám polgár*-a vagy annak valamelyik iskolai célzatú átdolgozása és valószínűleg Holberg *Don Ranudo*-ja ismeretében készült. Különös érdeme a darabnak ízes, népi fordulatokban bővelkedő magyar nyelve, valószínűleg ez indokolta (meg a magyar nyelvű darabok örök hiánya), hogy a hivatásos színjátszás kezdetén több társulat is műsorára tűzte.”³¹

A témájában változatos képet mutató jezsuita iskoladráma nagy hatást gyakorolt a rend iskoláiban nevelkedő fiatalokra, a színjátékok szereplőire, de színpadi kiállításában, az esz-köztár kiteljesítésében (színpadkép, zene, kosztümök, a színpadra állítás egészének rendkívüli igényessége és magas színvonalra emelése) a nézőkre is. E nézők pedig a korabeli társadalom javát jelentették: a tanítványok szülei tehetős és a társadalmi életben befolyásos családok tagjai. Az elitista törekvések mellett a jezsuitáknak széles rétegeket sikerült átfogni és rájuk hatással lenni.

*Színjátszás Kolozsmonostoron a 20. század végén*³²

A színjátszás gyakorlata a 20. század végén, a kommunista éra utolsó évtizedeiben is vonzónak bizonyult a fiatalok körében. A mai kolozsmonostori római katolikus plébánia történetében konkrét nyomai vannak ennek. Ferencz István plébános a kommunista diktatúra éveiben pergő plébániai ifjúsági életet hozott létre és tartott fenn, nagy számban jártak fiatalok a plébániai hittanra, könnyűzenei dallamokra, a plébános újszerű pasztorációs ki-

²⁶ „A zárda diszes ebédlőterme ebben az időben az iskola díszterméül szolgált, s a tanulók nemegyszer tartottak benne színlelőadásokat is. Ezek közül a legnevezetesebb az volt, amelyet Bethlen Gábor fejedelem és kísérete tiszteletére akkor rendeztek, midőn második házasságakor, 1626-ban Kassáról Gyulafehérvárra utaztában Kolozsvárt megpihent. A fényes nászkíséret előtt tartott előadást másnap a polgárok részére is megismételték, s az unitárius deákok gazdag bevételben osztottak” KELEMEN, *Kolozsvár építészeti ..., i. m.*, 121.

²⁷ STAUD Géza, *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai 1561–1773, I., 1984; II. 1986; III. 1988; IV. 1994. Itt: I., 239–298.*

²⁸ ALSZEGHY Zsoltné, CZIBULA Katalin, VARGA Imre, *Jezsuita iskoladrámák (Ismert szerzők)*, Budapest 1992, 298.

²⁹ ALSZEGHY, CZIBULA, VARGA, *i. m.*, 295.

³⁰ NAGY Péter szerk., *Magyar drámaírók (16–18. század)*, Budapest, 1981.

³¹ NAGY szerk., *i. m.*, 1141.

³² Az írásnak ez az utolsó fejezete nem tudományos, levéltári dokumentumokra alapozott, hanem a közelmúlt történetének egyfajta személyes krónikája, saját emlékekre, élményekre, az azokból később leszűrűt tanulságokra alapoz, azokat próbálja összegezni és feldolgozni.

sérletként gitárral kísért, zenekari hangzásra épített zenei misszióval teremtett nagy pezsgést. Kádár István plébánossága idején történtek az első alaposabb, komolyabb háttérrel létrehozott színikísérletek. A segédlelkészek, majd világi tanárok irányításával különféle jellegű színielőadások születtek. Előbb csak a szokásos karácsonyi pásztorjáték kereteit használták ki, majd feszítették szét aktualizált darabok előadásával, később más alkalmakra is születtek különféle előadások. Ezek közül csupán néhányat említek. Az első és jelentős sikert elért próbálkozás az Árpád-házi Szent Erzsébet életét bemutató darab volt *Thüringia rózsája* címen:³³ az érzések széles skáláját felvonultató, romantikus hangvételű darab komoly előkészületek nyomán, korhű kosztümökbe öltözött, jó szöveg tudású szereplőkkel nem kis sikert hozott, Kádár plébános erdélyi körutat is szervezett az előadásnak: többek közt a brassó-bolonyai fellépés maradt emlékezetes. A sikeren felbuzdulva a csapat nagyobb fába vágta a fejszéjét: Madách Imre bibliai ihletésű *Mózesét* adták elő, rövidített szöveggel, jelentős számú próba nyomán, szintén kosztümösen – ezt a darabot is megmutatta a csapat másutt is, plébániai vendégszereplések során. A próbafolyamat összekovácsolta az ifjúsági csoportot, megalapozta az akkoriban körvonalazódó és alakuló kórust, amelynek immár felnőtt, családos tagjai máig az egyházközség oszlopos tagjai, akik pedig a plébánia területéről elköltöztek, egyházközségi ünnepeken, búcsúkon megjelennek az alapító közösséggel együtt ünnepelni. Végül a Kálvária-templom teljes visszaszolgáltatása után az újonnan birtokba vett egykori bencés apátsági templomban előadott színjáték maradt meg emlékezetes előadásként a résztvevők emlékezetében: a templom búcsúünnepére, Nagyboldogasszony napjára az ifjúsági csoport színjátszói Weörös Sándor *Hetedik szimfóniáját*, Mária mennybevételét köszöntő versének dramatizált változatát adták elő. Ez igazi misztériumjáték-jellegű próbálkozás volt: a verszöveget kórus mondta, a főszereplő, a Máriát megjelenítő fiatal lány többnyire szimbolikus mozgással, gesztusokkal jelenítette meg a Szűzanyát.

Mindenik itt említett darab esetében megfigyelhető volt mindaz, amit a színjáték neveléssel szerepére vonatkozóan valaha is megfogalmaztak: a jellemépítésre, az egyéni és közösségi formálódásra nagy hatással volt amellett, hogy igényességet, egy fajta életbeállítottságot alakított ki, ugyanakkor egyeseknek a későbbiekben kenyérkereseti forrássá és egyben hivatássá is lett, mert segítette a játékban résztvevőknek talentumaikat felfedezni, életpályát választani (az egykori színjátszók és kórustagok közül többen is a kolozsvári Állami Magyar Opera művészei). Értékorientált szemléletet, nem utolsósorban szebb dikciót, beszédmodot, jobb fellépést tanított, segítette elő.

A színigyakorlat nevelő hatására vonatkozó utolsó, személyes emlékem azt mutatja meg, hogyan lehet a fellépés, a szereplés egyéniségalkakító és közösségformáló egyben. Évekig tanítottam hittant egy vegyes korosztályú, a monostori külvárosban található iskolában, délutáni tanmenetben, legtöbbször utolsó óráként, fáradt, nehezen kezelhető, érdektelen, megkeresztelt, de vallását nem gyakorló családból származó kamaszoknak. A felsoroltak mindenképpen egyenként is nehezen kezelhetővé tette volna a vegyes csapatot, így együtt aztán szinte lehetetlennek tűnt a szívükhöz-lelkükhöz férközni, de még elméleti ismereteket, lexikális tudást átadni is. Úgy tűnt, semmi nem mozdítja meg őket, semmi nem lelkesíti, még csak meg sem érinti őket. Végül Kádár plébánossal egyeztetve egy szentmise végi versmondásra készítettük fel őket – színdarabtanítás, gyakorlás e csapat tagjainak erejét akkor meghaladta volna, de néhány verssor megtanulása, előadása, a nyilvános fellépés lehetősége kellően felrázta őket. A hatás kettős volt: az alkalomra eljöttek a gyermekek mellett a szülők is, ugyanakkor a sze-

³³ P. János Béla a darab szerzője.

replő diákok ettől kezdve a plébánia, a közösség életének aktív részévé váltak. A személyes megszólítottaság, a feladat és felelősség súlya, öröme, majd a fellépés nyomán a siker mámorra, nem utolsósorban a hasonló korú társak elismerése megnyitotta őket. A nyilvános fellépés meg-, illetve kimozdította őket a holtpontról, majd ezután a pillanat varázsát okosan, pasztorális ügyességgel és körültekintéssel használta fel a plébános, és az egyszeri alkalmat meghosszabbította, érezte, hogy a közösség szeretettel fogadja a külvárosi, lenézett iskola diákjait is, így lettek kezelhetetlen gyerekekből – velük együtt a közösségi életből korábban kihullott szüleikből – az egyházközség tagjai.

KILIÁN ISTVÁN

Magyarra fordított drámacímek és -adatok Marosvásárhelyről (1703–1761)

2003-ban az akkor még élő Erdélyi Zsuzsanna köszöntésére szánt kötetben megjelentettem egy tanulmányt a marosvásárhelyi jezsuita oktatás történetéről, amelyből kiderült, hogy ebben a régi magyarországi városban a 18. században folyamatosan éltek és működtek jezsuiták, s tevékenységükről eddig csak nagyon kevés tanulmány jelent meg. Marosvásárhelyen a jezsuiták iskolát is alapítottak, de hatosztályossá ennek a városnak az oktatási intézményét soha nem fejlesztették, hanem megmaradtak a négyosztályos fokozatnál. Lelkipásztori szolgálatuk azonban folyamatosan tartott 1703-tól valószínűleg a 18. század végéig, s ma már azt is tudjuk, hogy itteni tevékenységüket még 1773-ban, a jezsuita szerzetesrend feloszlása után sem hagyták abba, hanem lelkipásztori szolgálatukat világi papként végezték. Tették ezt mindaddig, amíg a jezsuita rend marosvásárhelyi képviselői egyáltalán éltek vagy el nem költöztek innen. A 19. század elején azonban, amikor a jezsuita rend tevékenységére a pápától újból engedélyt kapott, munkájukat ebben a városban sem akkor, és tudomásunk szerint később sem folytatták, a rend marosvásárhelyi élete csak napjainkban újult meg.

A következőkben Marosvásárhelyhez kapcsolódó drámaadatokat közlünk magyar fordításban.

1. 1703. április 6., nagypéntek

A FÁJDALMAS ANYA FIA ELVESZTÉSÉT SIRATJA

A falat az Úr szenvedésének történetét ábrázoló képekkel díszítették, majd hogy világosabb legyen a dolog, s az ifjúságot magyarul írt versekkel tökéletesen meggyőzzék Jézus Krisztus szenvedésének és fájdalmának mértékéről, nagypénteken déltájban a fiatalok előadtak egy párbeszédes jelenetet, amelynek tárgya az alábbi volt: fia halála miatt Mária szüntelenül zokog, s őt csak a békesség anyala tudja megvigasztalni. Ennek a jelenetnek a bemutatásán nemcsak a katolikus hívek vettek részt Marosvásárhelyen, hanem megjelentek más vallásúak is sokan, s minthogy ilyen tárgyú párbeszédes darabot mindeddig Marosvásárhelyt nem láttak és nem hallhattak, a jelenetet nézők mindannyian könnyeztek. (*HD Marosvásárhely 1703–1772. 11–12.*)

2. 1703. június 7., úrnappja

JELMEZBE ÖLTÖZTETETT GYERMEKEK MAGYAR NYELVŰ VERSEI

1703-ban úrnappján szertartások keretében egy jelmezbe öltöztetett csapat ünnepelt. S hogy az úrnappját kellőképpen megünnepelhesse, a fiatalok között magyar nyelvű verseket osztottak ki, hogy az oltároknál majd elmondják ezeket. A közelben lakó nemes urakat vagy az éppen itt állomásozó császári csapatokat is meghívták az ünnepi aktusra. A városban oltárokat építettek, zöld faágakat helyeztek el az épületek mentén, s az Oltáriszentséget körbevitték a városban. A papság mögött a zászlókat vivő férfiak következtek, majd utánuk jöttek a zenészek, s ezt követően pedig a gyermekek lépdeltek, akik jelmezbe öltöztek fel. (HD Marosvásárhely 1703–1772. 18.)

3. 1705. január 6., vízkereszt napja

HÁROM IFJÚ KIRÁLYRUHÁBAN AZ ÚJONNAN SZÜLETETT KIRÁLYT KERESTE

Jézus bemutatásának napján az ismert szertartásokon kívül ebben az évben egy dicséretes kezdeményezés indult el, hárman az ifjak közül ugyanis királyi módra felöltöztek, fejükre koronát helyezve magyar verseket mondtak, s azt tudakolták, hogy hol született a zsidók újszülött királya. Megtalálták a helyet, és egy erre a célra készített kép előtt letérdepeltek, és imádták az újonnan született Királyt. Az éneklő fiúk kórusa a most született Megváltónak ajándékokat adott át. Ezt a kegyes jelenetet a városban a katolikusok otthonaiban is bemutatták, s ez a városban azoknak a katolikus híveknek is vigasztalására szolgált, akik kísérték a papot. De nemcsak a katolikus hitűeket vigasztalta ez a látvány, hanem a más vallásúak csodálkozását is kiváltotta, akik oda igyekeztek, ahol katolikusok laknak. Abban reménykedtek, hogy a mieink áldásában részesülnek, láthatják a három királyt, s a szereplők szövegét is könnyen meghallhatják. (HD Marosvásárhely 1703–1772. 40–41.)

4. 1705. április 10., nagypéntek

JÁKOB PÁTRIÁRKA ÉS A FIA HALÁLA MIATT ZOKOGÓ FÁJDALMAS ANYA

Az énekesek előbb az oltárnál elénekelték a fekete vasárnapi passiót. Ezt követte az oltárnál Kapi atya szertartása, majd délben a szokásos prédikáció után egy magyar nyelvű dialógus következett, amelyben Jákob pátriárka volt látható. Jákob a kecske vérével festett tunikában fiát, Józsefet siratja, amint a vad elkapta. Ezután a boldogságos és fájdalmas Szűz az elvesztett, majd pedig a keresztre feszített fia miatt zokogott. Ezt a rövid és fájdalmas jelenetet a katolikus nézőknek, valamint a nemes polgároknak a vigasztalására mutatták be. Tekintetes Kun Zsigmond úr, a megye helyettes ispánja ezt a párbeszédet hallván, megelégedését fejezte ki, s a misszionáriusunknak nyújtott szombati ajándékot a rendház és a hallgatók részére felajánlotta. (HD Marosvásárhely 1703–1772. 40–41.)

5. 1706. január 6., vízkereszt

FIATALOK A HÁROM IFJÚ SZEREPÉBEN

Az Úr megjelenésének ünnepén... és a vesperás után kezdődött... a házak megáldásának a szertartása... A házak megáldását elkezdték az Excellentissimus Generális negyedében Sza-bó Terentianeusnál, aki minket igen barátságosan fogadott és hallgatta az ifjakat, akik a három király szerepében előadást tartottak. (HD Marosvásárhely 1703–1772. 50.)

6. 1707. január 6., vízkereszt

HÁROM IFJÚ A HÁROM KIRÁLY SZEREPÉBEN

Vízkereszt napján... a korábbi évek szokása szerint a házak megáldása elkezdődött, amikor is három ifjú királyi jelmezbe öltözve a szokott verseket elmondták. (HD Marosvásárhely 1703–1772. 59.)

7. 1708. április 6., nagypéntek

A NÁZÁRETI JÉZUST TÖVISKOSZORÚVAL A FEJÉN A GOLGOTÁRA VEZETIK

Nagypénteki körmenet... s ebben az évben első alkalommal kísérte a körmenetet a flagellánsok nyilvános menete. Először a halott Krisztus sírját vitték feretrumon, azaz hordasztalon a menetben, s hogy ünnepélyesebb legyen a dolog, császári tisztek, lovasok, kürtösök és dobosok is szolgálatba állottak, akik valamennyien szívesen vállalták feladataikat harsonáikkal és ércdobjaikkal. A karének elhangzása után, nagypéntek hajnalán, körülbelül öt órakor a körmenetet vezető pap a templomból a híveket kivezettette, és itt megállt. S ekkor az emeleten elhelyezkedő Praeses Romanus ugyanide kiszólította a Názáreti Jézust, akinek a fején töviskoszorú volt, s őt bemutatta a zsidó népnek; Jézus ellen a zsidó főpapok hamis vádakkal és hazug tanúságtevőkkel ítéletet készítettek elő, végül pedig kihirdették a halálos ítéletet ellene. S ezután a katonák kezébe adták Jézust, hogy vezessék őt a Golgotára. S miután az ítéletet mindenki tudomására hozták, a római helytartó és a két főpap lóra ültek, s a Főtérre a tömeg elé vonultak. Majd Krisztust a kereszt súlyával megterhelve a Kálvária hegyére menni kényszerítették a pretoriánus egységek.

A körmenetet a lovas katonaság tisztjei vezették, s utánuk négy kürtös haladt csendben,... s őket négy lovas gyászruhában követte. S ezután a menetben két római zászlót vittek, majd utánuk a lovasság menetelt... S ezeket a római helytartó követte, s őt kísérte a két zsidó főpap, akik azonnal a körmenet befejezése után a Szentírásból több verset idéztek. A lovasok menetét a pretoriánus egység követte, s ezek között haladt Krisztus vállán a kereszttel, s az úton őt római katonák követték. A menetben ezután a Krisztussal fájdalmaiban osztozó asszonyok haladtak.

S végül pedig a magukat jámborságból ostorozó kereszthordozó hívek gyalogoltak, s ő utánuk szállították Krisztus koporsóját, s ezt a mi énekkarunk követte, amelynek tagjai a passió szövegét énekelték. Ebben a rendben a rendházunktól a város főterén áthaladva, a menet körbement a váron, s végül megállt a házunk előtt lévő kútnál, ahol a szolgálatban lévő missziós testvérünk tartalmas prédikációt tartott, s a híveket az Úr felejtethetetlen szenvedésére emlékeztette.

Hatalmas tömeg gyűlt össze azért, hogy ezt a szomorú menetet láthassa, s egyáltalán a körmeneten részt is vehessen. S látván az önostorozók véres mészárszékét, csodálták ugyan, de maguk semmiképpen nem vállalták volna, mivel a vér az önostorozók testéből szivárgott ki, s hátukból pedig folyni is látták a vért. Egyesek bálványimádásnak tartották, a más vallásúak közül akadtak olyanok, akik ezt jámbor és szent dolognak vélték. Azt az egyet nagyon sajnálták, hogy a latin szöveget nem értették, mert minden latinul hangzott el. A körmenet után egyesek nem kicsiny csodálkozásukat fejezték ki, mások pedig valami cselfogásra gondoltak. Voltak azonban olyanok is, akik Krisztus keresztútját, a zsidó nép bűnét félreértésnek magyarázták, s ezért a passió illetően bemutatását a más vallást követők bálványimádásnak tartják mondván, így csak a kereszt ellenségei mutathatják be Krisztus keresztjét. Bárcsak a kereszt gyűlölőiből a kereszt tisztelői lennének!

8. 1708. június 7., úrnapija

ÚRNAP ÜNNEPE MAGYAR ÉS LATIN KÖLTEMÉNYEKEL

Az Oltáriszentség ünnepét eddig sohasem tartották még olyan nagy készüléttel, mint most. Ebben az évben ugyanis az Eucharisztia tiszteletét az úrnapi körmenettel együtt szervezték Excellētissimus Montecuccoli Generálissal, aki nagyon vallásos férfiú volt, s akinek nemessége és kegyessége is magas szintű volt. Időben szétosztották a nemcsak magyar, hanem a latin és német nyelvű költeményeket a katonatisztek fiainak, akik a mi iskolánkban

tanulnak. A menet útvonalán négy oltárt állítottak fel, s négy közül az elsőnél, a Hajdu István szenátor házánál lévő oltár előtt perillustris Dornfingen kapitány tartózkodott. A második oltárt Csehi Ferenc háza előtt építették fel, s itt Kobika kapitány úr őrködött. A harmadik oltárt állíttatta Szabó Ferencz háza előtt Excellentissimus Generális Montecuccoli úr. A negyedik oltárt a mi rendházunknál állíttattuk fel. A körmeneten angyali jelmezbe öltöztetett fiúk három nyelven, latinul, németül és magyarul szerzett versekkel fejezték ki az Oltáriszentség iránti tiszteletüket. (*HD Marosvásárhely 1703–1772. 83.*)

9. 1709. január 6., vízkereszt

HÁROM DIÁK HÁROM KIRÁLY SZEREPÉBEN

Vízkereszt ünnepén az előző években kialakult szokás szerint elvégezték a házak megáldását a közeli, mind a távolabbi otthonokban. Intézte ezt a feladatot három ifjú, akik a királyok személyét játszották, és latin, valamint magyar nyelvű versekkel az újonnan született Krisztus szerepében jelentek meg. Ezt a kegyes látványt eljátszották Excellentissimus generális de Faber úr, valamint több hivatali ember jelenlétében, majd Meggyesfalva-Szentkirályon is színre vitték. (*HD Marosvásárhely 1703–1772. 91.*)

10. 1709. március 29., nagypéntek

KRISZTUS AZ EMBERÉRT KÍNT SZENVEDETT ÉS MEGHALT

Befejezték a matutinumot, s elkezdtek körülbelül a nap harmadik órájában... a tanulóknak kiosztották a liturgikus jelmezeket. Elindult a körmenet a rendházunk udvarától három feretrummal (hordasztállal), s itt a lovasok is színészek voltak úgy, mint a rendben elhelyezett gyalogosok. Minden actor saját személyében latinul éppúgy, mint magyarul vagy németül ismételte a szöveget... a színlapot szétosztották, amelyben a körmenet lényeges dolgai le voltak írva. Felemeltetett [Krisztus] a Golgota hegyén, szenvedett az emberi nemért, és meghalt az Istenember, és felemeltetett, mint ahogyan egykor Mózes érc kígyója ezt ábrázolta. (*HD Marosvásárhely 1703–1772. 3.*)

11. 1709. június 10., úrnapi

ÚRNAPI VERSEK

Az úrnapi szokott megünneplésére a nagyobbak feladataikat megkapták, kiosztották a tanulóknak a latinul, magyarul vagy németül mondandó verseket az itt téli szállásukon tartózkodó német katonaságnak. (*HD Marosvásárhely 1703–1772. 94.*)

12. 1711. január 6., vízkereszt

HÁROM IFJÚ A HÁROM KIRÁLY SZEREPÉBEN

Vízkereszt napján a házszentelés kapcsán három ifjú a három király szerepében a szomszédos és a távolabbi vidékekre mentek. (*HD Marosvásárhely 1703–1772. 101.*)

13. 1711. április 3., nagypéntek

JÓNÁST A CETHAL LENYELTE, S EZ A FÁJDALMAK FÉRFIÚJÁT ÁBRÁZOLJA

Nagypénteken, a körmeneten az első oltárnál előadták, hogy Jónás a hajóból a tengerbe esett, és a cethal elnyelte őt, majd a cethal kiadta magából Jónást a tengerpart homokjába, amely ábrázolja a fájdalmak férfiút, aki a fájdalmak tengerébe merült, és újból szárazföldre jutott. A történetből következik Krisztusnak a szentenciája: ... a fájdalmak férfijához, mint egy látványossághoz futnak az emberek... nagyon sok nemes,... s még más vallásúak is számtalan sokan... Szétosztották latin és magyar nyelveken a mondandó szövegeket, s a nép irigységből elkérte ezeket. (*HD Marosvásárhely 1703–1772. 103–104.*)

14. 1712. január 6., vízkereszt

HÁROM IFJÚ A HÁROM KIRÁLY SZEREPÉBEN ÜDVÖZLI AZ ÚJSZÜLÖTT KIRÁLYT

A házak megáldása alkalmából három ifjú a három király szerepében fényesen felöltözve a papunkkal együtt elindultak és majdnem minden háznál latin és magyar verseket vettek elő, s a zsidók újszülött királyát megtalálva üdvözölték, és a magukkal hozott ajándékokkal köszöntötték a katolikusok vigasztalására és maguknak, valamint a más vallásúaknak az épülésére, s amikor a szent párbeszéd befejeződött, elkezdődött a házak megáldása. (*HD Marosvásárhely 1703–1772. 112.*)

15. 1718. január 6., vízkereszt

HÁROM KIRÁLY SZEREPÉBEN HÁROM IFJÚ

Páter Varjú két órakor befejezte a vesperást, s a vesperás elvégzése után három ifjú komédiás jelmezbe öltözve a három király öltözékeiben szavaltak megtiszteltetésükből következően költeményeket. (*HD Marosvásárhely 1717–1729. 3b.*)

16. 1718. április 30.

MÁJUSGALLYAK

A várbéli német katonák este elkezdtek májusgallyakat állítani. (*HD Marosvásárhely 1717–1729. 3b–9b.*)

17. 1718. június 16., úrnap

IFJAK JELMEZBEN VERSEKET MONDANAK

Az egyik oltárnál a jelmezbe öltöztetett ifjak verseket mondtak. (*HD Marosvásárhely 1717–1729. 9b.*)

18. 1718. január 6., vízkereszt

CSILLAG VEZETI A KIRÁLYOK JELMEZÉBEN A HÁROM IFJÚT

Az Úr bemutatásának napja. Fél négy órakor elindult P. Varjú a házakat megáldani a három fiúval, akik királyok jelmezébe öltöztek, és más ifjak is, akik a papok öltözkéiben jelentek meg. Csillag haladt előttük. Egyenesen a várba mentek énekelve. A más vallásúak a látványhoz futottak, majd a várban megáldva a házakat, jelezték érkezésüket a kapunál. (*HD Marosvásárhely 1717–1729. 17b*)

19. 1719. január 7., szombat

MEGGYESFALVÁN A HÁROM IFJÚ A HÁROM KIRÁLY SZEREPÉBEN

Délután P. Varjú és három fiú Meggyesfalvára mentek kocsival, részben mint énekesek, részben pedig a három király szerepében. S ugyanitt P. Varjú megáldotta az Excellentissimus Kormányzó Úrnak teljes udvartartását és valamennyi itt lakó katolikust. (*HD Marosvásárhely 1717–1729. 17b*)

20. 1719. január 8., vasárnap

SZENT KIRÁLYOK JELMEZÉBEN ÉNEKSZÓVAL KÖRMENETRE KIVONULTAK

Ébéd után Reverendissimus Pater Varjú Superior három, királyjelmezbe öltöztetett fiúval és több papi öltözkébe öltöztetett éneklő növendékkel elhagyta a rendházat, körmenetben vonultak a tekintetes királyi bíró úr házába, majd az áldást befejezve valamennyien hazatértek. (*HD Marosvásárhely 1717–1729. 17b*)

21. 1720. január 6., három király ünnepe

HÁROMKIRÁLY-JÁTÉK NEM VOLT

A superior néhány házat a várban megáldott... az előző évben ismert pestistől tartva a három király szerepére nem került sor. (*HD Marosvásárhely 1717–1729. 30b.*)

22. 1722. január 6., kedd. Három szent király ünnepe
ÉNEKLŐ FIÚK

Főtisztelendő Superior atya kora reggel gyalog elment Náznánfalvára, s itt elvégezte a házak megáldását. A Superiornak senki más társa az éneklő fiúkon kívül nem volt. (HD Marosvásárhely 1717–1729. 58b.)

23. 1722. június 7., pünkösd utáni második vasárnap

A GENIUSOK VERSEIKET KEGYES ÉNEKEKKEL KEVERTEN IMÁDKOZTÁK

Mivel úrnapiján a zápor miatt nem lehetett a főtéren ünnepséget tartani, a szentmise ma 8 órakor kezdődött a templomban kihelyezett Oltáriszentség előtt. Elsőként a katonák kaptak áldást az ágyúlövések után. Második alkalommal akkor dörögtek az ágyúk, amikor az Oltáriszentséget a pap áldásra felemelte. A szentmise befejezése után a harmadik és negyedik oltárnál a geniusok verseiket elmondották, s közben kegyes énekeket énekeltek a hívek. S miután azt befejezték, a szentségi áldás közben harmadszorra is díszlövészek következtek, és folytatódott a templomi körmenet az oltárokhöz. A Geniusok előimádkoztak és kegyes énekeket énekeltek, s ezután ismét szentségi áldás következett, majd a katonák ismét megszólaltatták ágyúikat... A prédikáció elhangzása után ismét díszlövészek következtek. A Téged Isten dicsérünk kezdetű himnusz eléneklését követően a geniusok elől haladtak és a legtisztelteméltóbb Szentséget a celebráns az oltárszekrénybe helyezte. (HD Marosvásárhely 1717–1729. 17b)

24. 1722. december 24., karácsony előnapja

Ma helyezték ki a bölcsőt. Eddig itt ilyen még nem történt. (HD Marosvásárhely 1717–1729. 74b)

25. 1723. május 27., úrnapija

A GENIUSOK ELMONDTÁK SAJÁT VERSEIKET

Csütörtökön reggel 8 órakor elkezdődött a téren a körmenet, amelyet a Főtéren át vezetett P. Gyalogi. Itt énekelte el az evangéliumot a négy oltárnál, ahol a Geniusok voltak az előimádkozók. A körmenet végén elénekeltek a „Téged Isten dicsérünk” himnuszt. A Geniusok elmondták verseiket, s ezután adott a celebráns ünnepi áldást. (HD Marosvásárhely 1717–1729. 82b)

26. 1724. december 25., karácsony

A TANULÓK ÉS AZ ORGONISTA ÉNEKELTEK

A tanulók és az orgonista együtt énekeltek még a városban is. (HD Marosvásárhely 1717–1729. 106b)

27. 1725. február 1., ötvenedvasárnap

JÁTÉK

Az ifjaknak jutalmat adtak a játékra (HD Marosvásárhely 1717–1729. 109a)

28. 1725. április 1., a feltámadás vasárnapja

ÉNEKLÉS A VÁROSBAN

A tanulók énekeltek a városban. (HD Marosvásárhely 1717–1729. 111b)

29. 1725. május. 1., úrnapija

A GENIUSOK A MAGUK SZERZETTE VERSEKET ÉNEKELTÉK

Reggel nyolc órakor P. Andreaszky egy emelvényre helyezett oltárig vezette a körmenetet, s itt az evangéliumot elénekelte. Tizenhat Genius szerepelt, akik verseiket a szokott módon elmondták. A kevés eső nem zavarta meg a körmenetet, de inkább gyorsabbá tette.

A körmeneten a negyed katonái s hasonlóképpen a várban az ágyúikat is megszólaltatták. (HD Marosvásárhely 1717–1729. 114ab)

30. 1725. szeptember 2., pünkösöd utáni 15. vasárnap

KÉT GENIUS JELMEZBEN

A szentmisét énekelte a P. Superior. A hívekhez szólt P. Andreanszky, s azután ő olvasta fel a szentírást. Mivel a hónap első vasárnapja volt, kitették az Oltáriszentséget, és a két Genius jelmezoltott fel. (HD Marosvásárhely 1717–1729. 118b)

31. 1726. április 20., nagyszombat

A FELTÁMADÁSI KÖRMENETEN DÍSZLÖVÉSEK

A körmenet kezdetére negyed hétkor adtak jelet. Háromnegyed hétkor kezdődött a feltámadási szertartás. A körmenetet vezette Pater Zichi. Háromszor adtak díszlövést a katonának. Szép volt a körmenet. (HD Marosvásárhely 1717–1729. 128a)

32. 1726. szeptember 1., pünkösöd utáni 12. vasárnap, a szent angyalok ünnepe

KÉT GENIUS JELMEZBEN

A szentmisét énekelte Pater Zichi. Az összes növendék meggyónt. Két Genius jelmezben lépett fel. (HD Marosvásárhely 1717–1729. 134b)

33. 1736. március 12., Gergely-járás

JÁTÉK A TRÉBELYNEK NEVEZETT RÉTEN

(A fiúk) délben a dob hangjára, de előbb a váron túli rétre, a Trébely fölötti mezőre távoztak, (mert Pater Superior a lovas pompát megtiltotta a provinciában), de a játékot engedélyezték, s itt a P. Superiorától pénzbeli segítséget kértek. (Diar. SJ. II. Marosvásárhely 1727–1738. 130b.)

34. 1736. május 31., úrnapja

ANGYALJELMEZBEN A FIÚK, AKIK KRISZTUST KÖSZÖNTIK

Reggel 9 órakor kezdte énekelni P. Superior az ünnepi szentmisét. Ugyanő vitte végig az Oltáriszentséget a további három oltárhoz. Kísérte őt 12 felfegyverezett katona. Elöl haladt kilenc pár fiú angyaljelmezben, akik verset énekeltek az Oltáriszentségről, amelynek szövege szerint Krisztus jelen van az Oltáriszentségben:

„Mondgy éneket zengő nyelvem
Szentséges Űr testinek,
Adgy hálákat szomjú lelkem
Drágalátos véreinek.

Zengjed orgonával, lelki vigassággal,
Sípval és hárfával, tiszta buzgósággal,
Zengjed szép ditséretit,
Zengjed szép ditséretit!”

A körmeneten nagyon sok nemes jelen volt. (Diarium Missionis Societatis Jesu Marosvásárheliensis. Tomus II. Ab Anno Domini MDCCXXVII Mense Junio – 1738. július 26. = Diar. SJ. II. Marosvásárhely 1727–1738. 144a–144b)

35. 1736. július 19.

RÉTOROK DECLAMATIÓJA

Pater Superior a rétorok declamatioit befejezte délután 4 óra körül, majd elbúcsúztatta a P. Provinciálist, aki az éjszakát Bögzön tölti. (Diar. SJ. II. Marosvásárhely 1727–1738. 150b.)

36. 1736. szeptember 2., az őrző angyalok ünnepe
ANGYALJELMEZBEN A FIATALOK

Itthon a szentmisét énekelte P. Praesidens, s vasárnap lévén kitette az Oltáriszentséget is. Az iskola legkisebb tanulói ezalatt áldozásban részesültek. Majd fogadta az Őrangyalt (az év hivatalos ünnepe ez). Az Angyalok egymással nem beszélnek. S az is hihető, hogy a fiúk sohasem komédiáznak. (*Diar. SJ. II. Marosvásárhely 1727–1738. 157b.*)

37. A FIÚK IJESZTGETÉSE MIKULÁS NAPJÁN

A vesperás idejére megérkezett a német orvosnak a felesége, és arra kérte P. Horvátot, hogy adjanak neki albát, cingulust, casulát vagy pluviálét az összes papi tartozékkal együtt. Németországban ugyanis szokás szerint, mint mondotta, Szent Miklós ünnepén a fiúcskákat ijesztgetni szokták főpapi öltözékben megjelenő személyek. Micsoda ostoba kérés, inkább hallgasson! (*Diar. SJ. II. Marosvásárhely 1727–1738. 169b.*)

38. 1736. december 24., karácsony előestéje

A JÁSZOL KITÉTELE

Kitettük a jászolt a főoltár evangéliumi oldalára. (*Diar. SJ. II. Marosvásárhely 1727–1738. 171b.*)

39. 1737. január 6., vízkereszt napja

A HÁZAK MEGÁLDÁSA

Itthon három órakor litánia kezdete, s ezután P. Vass a három királlyal és a csillaggal a házakat is meg kívánta áldani. (*Diar. SJ. II. Marosvásárhely 1727–1738. 174b.*)

40. 1737. január 9.

CSILLAG VEZETÉSÉVEL KÖRMENET, A GYERMEKEK KIRÁLYI ÖLTÖZÉKBEN KRISZTUS JÁSZOLÁNÁL

P. Horváth megáldotta a polgárok házait, s befejezte P. Superior szobájánál. Este hét óra után ültünk le ebédelni. A katolikusok házainak megáldása tartott négy napig a városban, ugyanez egykor csak egy napig tartott. Nagyon kedves látvány volt a félhomályban a csillag vezetésével a körmenet, és a gyermekeket királyi öltözékben láttuk, amint Krisztus jászolánál imádkoznak, s itt különféle, válogatott énekeket hallhattunk a most született Krisztusról és az Istenszülőről. Ez még a kálvinisták épülésére is szolgált, akik hacsak nem tartottak volna a félelemtől, ezeket még a saját házukba is behívták volna. Végtelen nagy különbséget látunk a mostani és az egykor volt körmeneteink között, amelyek, mint az előző évben is (fentebb megjegyeztem) fekete vasárnap előtti szombaton bacchikus táncot lejtettek a főtéren a felső kollégiumban lévő fiatalok fúvós hangszerekkel és dobokkal, valamint harminc zászlóval. (*Diar. SJ. II. Marosvásárhely 1727–1738. 174b.*)

41. 1737. január 10.

A HÁZAK MEGÁLDÁSÁNAK AZ ÉRTÉKE

Gondold csak meg, mi az értéke három cserépedény vizének, amely ellátta bőségesen a házak megáldását, amiből a kevés meg a sok is egyaránt kitelik. (*Diar. SJ. II. Marosvásárhely 1727–1738. 175a.*)

42. 1737. január 12., szombat

A HÁROM KIRÁLY MEGJUTALMAZÁSA

A három királyt jutalommal becsülték meg. De hogy az ékesen szólásban elegendő szorgalmuk legyen és sokkal több jókedvük, és hogy ennek az iskolai évnek szellemi kapacitása is jelen legyen, a tanulók létszáma a 80 főt is meghaladta, akiket egy igen tehetséges tanító-mester készítetett munkára. (*Diar. SJ. II. Marosvásárhely 1727–1738. 175a.*)

43. 1737. március 12., Szent Gergely napja
A FIÚK PIHENÉSE POMPA NÉLKÜL

A fiúk pihenése déltől elkezdődött pompa nélkül, az új rend szerint. Egy aiol dobót kívülről lehetett hallani. P. Superior P. Vass-sal együtt a fiúkhoz siettek, ahol a hónapnak megfelelő helyeit szétosztották és a győzteseket jutalmazták. (*Diar. SJ. II. Marosvásárhely 1727–1738. 182b.*)

44. 1737. május 15.
KIS DISPUTÁCIÓ

A major parvisták az atyák jelenlétében az ebédlőteremben egy kis disputációt rendeztek. Ezt jóérzéssel vizsgálták, s a győzteseket kis ajándékokkal honorálták. (*Diar. SJ. II. Marosvásárhely 1727–1738. 190b.*)

45. 1737. május 16.
KISKIRÁLYT VÁLASZTOTTA

Régi szokás szerint egy kiskirályt választottak, Frischauff úrnő unokáját, Józsefet, s őt egy polgári serfőzőházból a tanuló ifjúság egy kis kecskéig vezette el zászlóval, díszkapuval, fegyverlövésekkel 12 fegyveres katona őrzése mellett. A rendház adott nekünk 3 korsó bort, sütnivaló sertéshúst és gyümölcspasztát kaptunk egy jóakarató Úrnőtől, s ezenkívül még kaptunk bárányhúst, kenyeret, sört annyit, hogy az egész tanulóifjúságnak elegendő lett. Az ebédhez hozzájárult még Frischauff úr, Sándor szenátor úr, az évi adó prefektusának fia a kiskirályal. A tűzhöz is adtak segítséget, s ezenkívül még 5 hegedűst is kaptunk egy cimbal-mossal. Az ellátásra itt került sor, majd visszatért a kis királyocská hazafelé is ugyanolyan rendben, mint ide. Ugyanők még a rendházi ebédre is hivatalos vendégek lettek. Ezen a kedves és nyugodt napon mindannyian jól éreztük magunkat. (*Diar. SJ. II. Marosvásárhely 1727–1738. 190b.*)

46. 1737. június 18., Boldog Regis János, boldoggá avatott jezsuita napja
KIS VITA

Ebéd után három órakor a principisták disputációcskáját hallgattuk, amelyre jutalmat is kijelöltek. (*Diar. SJ. II. Marosvásárhely 1727–1738. 191a.*)

47. 1737. június 18.
AZ ANGYALOK PRÓBÁJA AZ ÚRNAPI KÖRMENETRE

A szentmise szokás szerint. Utána pihenőidő, majd az Angyal szerepét úrnapiján játszó tanulóknak próba. (*Diar. SJ. II. Marosvásárhely 1727–1738. 194a.*)

48. 1737. június 19., úrnapja
AZ ANGYALOK KÖSZÖNTIK AZ EUCHARISZTIÁBAN JELENLÉVŐ KRISZTUST

Négykor minden házukban lakót felköltöztünk. Az útra a leveles gallyakat kihelyeztük. A négy oltárral elkészültünk. Az első oltár helye a ferences atyák keresztyén volt. S azt az oltárt a ferencesek építették fel, a második oltárt Borbély Sámuel háza előtt helyeztük el, s a harmadikat a gyógyszertár előtt jobbra építettük fel. 14 angyal az Eucharisziában jelenlévő Krisztust köszöntötték versekkel és énekekkel. A baldachint négyen vitték, de minden oltárhoz más újabb négy nemes férfi szállíthatta. A Gyllanius-csapatnak igen gyorsan el kellett távoznia városunkból, ezért a kürtösöket hiányoltuk. Ezen a körmeneten semmit nem lehetett rendben megszervezni, mert az oláh parasztok ellepték az egész várost, s mindent felforgattak volna, hacsak a jelenlévő katonák nem fegyelmezték volna meg őket. (*Diar. SJ. II. Marosvásárhely 1727–1738. 194a.*)

49. 1737. december 24., a mi Urunk Jézus Krisztus születésének előnapja
A JÁSZOLT KIHELYEZTÉK

Este 7-kor litánia, s utána nyolc órától pihenés. A jászolt szokás szerint kihelyeztük. (*Diar. SJ. II. Marosvásárhely 1727–1738. 190b.*)

50. 1738. január 7.

MEGSZEMÉLYESÍTETT KIRÁLYOK A BETLEHEMI ISTÁLLÓT KÖRBEVETTÉK

Délután négykor kezdődött a polgárok házának a megáldása, amely a megszokottnál ünnepélyesebb volt, a megszemélyesített királyok vették körben a betlehemi istállót; a dolgot elkezdték a várban, a Cigánymezőn folytatni nem volt értelme, de többnyire mindenkit beengedtek. (*Diar. SJ. II. Marosvásárhely 1727–1738. 215b.*)

51. 1738. március 12., Szent Gergely napja

A TANULÓK POMPA NÉLKÜL PARASZTOT JÁTSZANI AKARTAK

Délután... a tanulók a megszokott nagyizolás nélkül a tanítójukkal játszani akartak. (*Diar. SJ. II. Marosvásárhely 1727–1738. 220a.*)

52. 1738. június 5., úrnapja

AZ ANGYALOK DEKLAMÁCIÓJA

Fél nyolc órákor a szentmisét Köszvényesi úr mondta... a nagyobb ünnepélyességgel a katonák készültek. Mindegyik oltárhoz egy-egy katonát állítottak. A templom hajóját fűvel és gallyakkal díszítették. A szentmisét énekelte a jelenlegi Főtisztelendő Archidiákonus úr, s amikor ez befejeződött, ő vezette a könyörgéseket is a mellékoltároknál külön-külön. Az Angyalok dicséretesen deklamáltak, és 80 német katona ötször egymás után lőtt (ekkora dicsőséget soha nem engedtek meg.). (*Diar. SJ. II. Marosvásárhely 1727–1738. 227b.*)

53. 1741. június 1., úrnapja

MEGSZEMÉLYESÍTETT ANGYALOK DEKLAMÁCIÓI

Fél nyolckor kezdetét vette az áhítat. Nagyon sok nemes és mások futottak össze. A megszemélyesített angyalok dicséretesen deklamáltak, akik különösen szépen voltak felöltöztetve. A katonák pedig előkészültek a díszlövésekre. (*Diarium Missionis societatis Jesu Marus Vásárheliensis Tomus III. Ab Anno Millesimo septingentesimo quadragesimo primo Calendii Januarii. Diar. SJ. III. Marosvásárhely 1741–1763. 17a.*)

54. 1741. május 24., úrnapja

A GENIUSOK KÖNYÖRGÉSE

Elindult a körmenet úgy 10 óra körül. A Geniusok könyörgéseket mondtak, a katonák díszlövéseket adtak, s az utolsó oltár után a körmenet visszatért a kiindulópontra. (*Diar. SJ. II. Marosvásárhely 1741–1763. 34a.*)

55. 1743. április 13., nagyszombat

ZENÉSZEK LIBÉRIÁBAN, OBOÁKKAL ÉS VADÁSZKÜRTJEIKKEL

Körmenetünk dísze növekedett a kiváló palérianus sereg zenekarának játékaival, amelynek a tagjai libériába öltöztek, s így fújták oboájukat és vadászkürtjeiket, s ezért mindannyian hálánkat fejeztük ki, mert ahogyan a vásárhelyiek mondták, ők még soha nem láttak és hallottak hasonló szépet. (*Diar. SJ. III. Marosvásárhely 1741–1763. 45a.*)

56. 1743. április 14., húsvét vasárnapja

OBOÁSOK HANGVERSENYE

Ma délután két órákor tiszteletreméltó Colonelli úr jóakaratóból oboazenét hallgattunk, s ez a szertartás szépségét növelte. (*Diar. SJ. III. Marosvásárhely 1741–1763. 45a.*)

57. 1744. február 13.

JÁTÉK

Egész nap pihenés. Ma gazdag ebédet ettünk. Jelen volt a minorita rend előjárója és két szenátor is, akikkel valamit játszottunk. A mi patikusunk egy ferences szerzetessel állt le játszani akkor, amikor Szentgyörgyről megérkeztek. Negyed hétkor étkeztünk, s amikor ezt befejeztük, este kilencig játszottunk. Ezután mindenszentek litániája. Ezen a napon még a kollégiumok lakói is és a papneveldeben lakók is játszottak. (*Diar. SJ. III. Marosvásárhely 1741–1763. 58a.*)

58. 1748. március 12.

A PARVISTÁK JÁTÉKA

Reggeltől iskola. A legkisebbek elvégezték gyónásukat, mivel hamarosan Szent György napja lesz. Ebéd után a parvisták kimentek a legkisebbekkel játszani. (*Diar. SJ. III. Marosvásárhely 1741–1763. 105a.*)

59. 1748. július 3.

DECLAMATIO

Ebéd után missio. Majd declamatiót tartottak. Délután 4 körül eltávozott Főtisztelendő Provinciális Atya. (*Diar. SJ. III. Marosvásárhely 1741–1763. 109b.*)

60. 1748. július 5., szombat

PÁSZTORI TÁRGYÚ ACTIUNCULA

A syntaxisták egy pásztori tárgyú akciócskát vittek színre a Főtisztelendő Provinciális atyánk tiszteletére és az Excellentissimus és Főtisztelendő Püspök úr jelenlétében. Kétszer adták elő a darabot, mert nagyon tetszett a játék. (*Diar. SJ. III. Marosvásárhely 1741–1763. 257a.*)

61. 1749 (?)

DECLAMATIO

Reggel 6 órakor szentmise. 6 órakor Pater Superior szembetalálkozott Excellentissimus Püspök úrral, aki körülbelül 1 órára a városba érkezett. Este a vacsora után bemutattak neki egy declamatiót, amit nem lehetett jutalom nélkül hagyni. (*Diar. SJ. III. Marosvásárhely 1741–1763. 109b.*)

62. 1749. csütörtök, úrnapja

ANGYALOK ÁLLTAK ÖRT

Reggel 7 órakor P. Kelecseni megállapodott két századossal, hogy a katonák díszlövészetet fognak adni. 9 órakor az énekes szentmise kezdetére adtak jelet. A szentmisén két megsemmisített angyal állt őrt az oltárnál,... ezután megindult a körmenet a 4 oltárhoz. (*Diar. SJ. III. Marosvásárhely 1741–1763. 45a.*)

63. 1749. augusztus 31. A szent angyalok ünnepe

MEGSZEMÉLYESÍTETT ANGYALOK AZ OLTÁR ELŐTT

A Szentmisét énekelte P. Tiborc. A hívekhez szólt Pater Kelecseni. A megszemélyesített angyalokat bevezették. (*Diar. SJ. III. Marosvásárhely 1741–1763. 121b.*)

64. 1750. március 12., Szent Gergely napja

A LEGKISEBB TANULÓK KIRÁNDULTAK

A legkisebb tanulók megáldoztak, majd az ebéd után kirándultak a szabadba. A legkisebbeknek adtak ajándékokat és a megszokottnál bőségesebb ebédet kaptak. (*Diar. SJ. III. Marosvásárhely 1741–1763. 127b.*)

65. 1753. január (nap nélkül)

A KIRÁLYSZEREPET JÁTSZÓK RÖVID MONDANIVALÓI

A házak megáldása a megszemélyesített királyokkal és a legtöbb otthonban szokásos szerepszővegeikkel. (*Diar. SJ. III. Marosvásárhely 1741–1763. 132a.*)

66. 1753. március, farsang

FARSANGI DECLAMATIO

Farsang kezdetén a tanító farsangi declamatiót tartott. (*Diar. SJ. III. Marosvásárhely 1741–1763. 132b.*)

67. 1757. február 19.

HÁROM TANULÓ BESZÉDE PAPI JELMEZBEN

Az éneket Pater Szalefi produkálta, s ezalatt három tanuló papi jelmezbe öltözött és a templom közepén beszédet tartottak. (*Diar. SJ. III. Marosvásárhely 1741–1763. 138a.*)

68. 1757. február 22., farsang

HÁROM TANULÓ SZÓNOKLATA PAPI ÖLTÖZÉKBEN

Az énekes szentmise végeztével a litániát három tanuló imádkozta el, papi ruhában. S ezeknek három napon át a családok és a papnövendékek adtak két üveg bort. S játékra is kaptak kevés pénzt... és így este 9 órára egyedül pontot tettünk a farsang végére. (*Diar. SJ. III. Marosvásárhely 1741–1763. 138b.*)

69. 1757. szeptember 4., pünkösöd utáni 14. vasárnap, szent őrangyalok ünnepe

AZ ŐRANGYALOK ÉS A LÉLEK SZEREPÉBEN NÖVENDÉKEK BEVONULÁSA

A tanulók bevonulást tartottak a Lélek és az Őrangyal szerepében. (*Diar. SJ. III. Marosvásárhely 1741–1763. 141b.*)

70. 1757. dec. 24.

A JÁSZOL KITÉTELE

Délben a templomot kiséptették. S kitettük az Úrnak a jászolát, amely bizonyára jövedelmet fog hozni. (*Diar. SJ. III. Marosvásárhely 1741–1763. 144a.*)

71. 1758. január 7.

A HÁZAK MEGÁLDÁSA A HÁROM KIRÁLYAL

Délután 4 órakor Litánia... A házakat végigjárta Pater Szaleffi a három királlyal... (*Diar. SJ. III. Marosvásárhely 1741–1763. 145a.*)

72. 1758. február 5., ötvenedvasárnap

REMETE JÁNOS KÖNYÖRGÉSE A NÖVENDÉKEKKEL

Dél előtt 9-kor a szentmisét énekelte P. Superior, s az oltárra kitette az Oltáriszentséget, s ez alatt az idő alatt Remete János a meleg bekecsbe öltözött növendékekkel a szentély közepén imádkoztak a játékra valami kevés pénzért, a vacsora ideje ismét hosszúra nyúlt, mert a végén egy kevéske pénzajándékot kaptak a játékra... (*Diar. SJ. III. Marosvásárhely 1741–1763. 146a.*)

73. 1758. május 25., úrnapja

A MINISTRÁNSOK ANGYALNAK ÖLTÖZTEK

Befejeződött a hajnali áhítat a Te Deummal, s azután az utolsó szentmisét egy Minorita atya mondotta, az olvasmányokat az angyaljelmezbe öltöztetett ministránsok olvasták fel. (*Diar. SJ. III. Marosvásárhely 1741–1763. 151a.*)

74. 1758. szeptember 2.

ŐRANGYALOK ÜNNEPE

Délután 4 órakor lorettói litánia, s azután minthogy az őrző angyalok napját ünnepeljük, az iskolát ünnepélyesen megnyitották. (*Diar. SJ. III. Marosvásárhely 1741–1763. 151a–159b.*)

75. 1759. február 25. ötvenedvasárnap

JÁTÉK

Ma 11 óra után a játékra kevés jutalmat adtak. Három órakor Litánia, ezután ebéd. S adtak a tanulóknak is a játékra kevés pénzjutalmat. (*Diar. SJ. III. Marosvásárhely 1741–1763. 159b.*)

76. 1759. május 18.

THEATRUMÉPÍTÉS

A Magiszter theatrumot épít a kiskapunál. A margóra kiírva: Theatrum. (*Diar. SJ. III. Marosvásárhely 1741–1763. 162a.*)

77. 1759. május 19.

ZRÍNI SZIGET VÉDELMEÉNÉL ELESETT (általános próba)

A világi oktatók generális próbát tartottak, Zríni elesett Sziget védelméénél. (*Diar. SJ. III. Marosvásárhely 1741–1763. 162a.*)

78. 1759. május 20., húsvét utáni 5. vasárnap

ZRÍNI SZIGET VÉDELMEÉNÉL ELESETT

Délután fél háromkor litánia. Előadtak egy, a világi tanítók által rendezett, rövid drámát a kapunál, s emiatt elmaradt a cathecesis, a színjáték tartott másfél óráig. Nagyon sok néző volt jelen a társadalom különböző osztályaiból. (*Diar. SJ. III. Marosvásárhely 1741–1763. 162a.*)

79. 1759. szeptember 2., a pünkösöd utáni 13. vasárnap. A szent őrangyal ünnepe

A FIÚK TEMPLOMBA VONULÁSA AZ ANGYALLAL ÉS A LÉLEKKEL

Fél kilenckor szentmise, énekelte Pater Superior. A szentbeszédet tartotta Pater Andrassy. A fiúk bevonulása a szentmisére az Éneklő Angyallal és a Lélekkel. (*Diar. SJ. III. Marosvásárhely 1741–1763. 165a.*)

80. 1760. június 5., úrnapja

KÖRMENET MEGSZEMÉLYESÍTETT ANGYALOKKAL

Reggel 7 órakor olvasott szentmise. Nyolc órakor énekes szentmise. Ezután körmenet a főtérrre, amit katonák kísértek. Mind a négy oltárnál megszemélyesített angyalok imádkoztak. (*Diar. SJ. III. Marosvásárhely 1741–1763. 169a.*)

81. 1761. május 21., csütörtök, Úrnapja

ANGYALOK JELMEZBEN

Reggel 8 órakor énekes szentmisét tartott Pater Superior, amely után ünnepi könyörgés következett, a főtéren az oltárt egy emelvényre helyezték, ahol angyaljelmezbe öltöztetett diákok álltak, az utolsó oltárnál Szent János evangéliumából egy részletet románul énekeltek el. (*Diar. SJ. III. Marosvásárhely 1741–1763. 170b.*)

82. 1761. augusztus 30. Pünkösöd utáni 16. vasárnap. Szent angyalok ünnepe

ISKOLA AZ ANGYALOKKAL

Az iskola tanulói jelen voltak az ünnepi szentmisén. (*Diar. SJ. III. Marosvásárhely 1741–1763. 170b.*)

83. 1761. november 16.

ACTIO

Háromnegyed 11-kor. Sürgettük a diákokat az ebédre és a vizsgára. 11 órakor hálaadó imádság, s ezután actio. (*Diar. SJ. III. Marosvásárhely 1741–1763. 173b.*)

A Mikulás-nap ilyenforma megünneplésére Magyarországon is volt s talán még van is példa. Szent Miklós egyházi, piros színű templomi öltözkében, casulában (miseruhában) vagy pluviálében (liturgikus köpeny) jelenik meg a színen, s ijesztgetésként alkalmilag egy vagy két ördögfiat is felöltöztetnek fekete ruhába, szarvakkal, s esetleg még valamiféle ostorral vagy korbáccsal is ellátják őket. De a Miklós-nap ilyen rendezésére csak a jobban, alaposabban összeszokott tanulóközösségekben került sor. Ilyen Mikulás-esteket értem én meg kisdíákkoromban Egerben, s a Mikulás az ajándékosztás előtt hosszú és természetesen megmosolyogtató rigmusokban korholta meg azokat, akik az elmarasztalást megérdemelték.¹ Manapság már majdnem minden katolikus templomban hagyománnyá lett a Mikulás-nap megünneplése. A legenda szerint Szent Miklós egy szegény ember házába, akinek három leánygyermke volt, becsempészett egy-egy aranypénzt azért, hogy őket a tisztaság erényében megtartsa. Ebből a kedves legendából született a Mikulás-esti egyházi és világi alakoskodás is. Ezt a hagyományt szerette volna meghonosítani egy német származású asszony, aki a helyi orvos felesége volt. A kérést a jezsuita házfőnök nem teljesítette, az ijesztgetést a Mikulás-öltözkéssel ostobaságnak tartotta. A jezsuitáknál egyébként is létezett egy általános szabály, amely szerint liturgikus öltözké csak liturgikus aktus céljaira használható. A 17. századtól kezdve folyamatosan van nyoma annak a liturgikus aktusnak, hogy december 24-én a katolikus templomok főhelyére, többnyire a főoltár közelében, kiteszik a jászlat vagy bölcsőt. Már Assisi Szent Ferenc óta van nyoma annak, hogy ez a szokás élt a középkorban is.² A katolikus templomokban még ma is kihelyezik az üres jászlat vagy bölcsőt, amelybe azután a gyermek Jézust ábrázoló fa- vagy gipszszobrot helyezik december 25-én, Jézus születése napján. Majd ez a hagyomány később továbbterelődött, s színpalakból egy egész istállót vagy barlangot is készítettek annak jelzésére, hogy Jézus ilyen egyszerű helyre született itt ezen a földön.³

A nyugati keresztény egyházak a legrégibb idők óta hagyományosan megünneplik Jézus születésnapját, azaz karácsony ünnepét. Hogy mikor volt Jézus születésének a napja, azt nem tudjuk, s emiatt két hagyomány alakult ki. S ennek a kettős hagyománynak a legfőbb képviselői nem állapodtak meg az ünnepség pontos napjáról. A születés helyét ismerjük. A keleti keresztény egyházak Jézus születése napját január 6-ára tették, a nyugati egyházak pedig ugyanezt az ünnepet december 25-én tartják. A protestáns, keresztény egyházak és a nyugati keresztények a december 25-ét fogadták el Jézus születése napjának Magyarországon.⁴

Ugyanezek a keresztény egyházak megünneplik január 6-án Jézus bemutatása napját. A nyugati egyház a vízkereszt ünnepét tartja január 6-án, ekkor régi hagyomány szerint az egyház megáldja a házakat, a lakásokat, s egyáltalán minden emberi otthont. S bizonyára éppen ezért tette erre a napra a nyugati katolikus egyház a csillag által vezérelt három király napját. Kialakult tehát két hagyomány ehhez a naphoz kötődve. A három királyt csillag vezette a

¹ Lásd itt a 37. számú példát. Vö: KILIÁN István, *Sanctus Nicolaus episcopus seu liberalitas coronata. A magyarországi iskoladráma példája 1688-ból*, Klny. a Debreceni Déri Múzeum 1973. évi évkönyvéből, Debrecen, 1974, 375–446.

² VARGA Imre, fr. Kapisztrán. O.F.M., *Assisi Szent Ferenc perugiai legendája*, Budapest, 1970, képmelléklet a 88. laphoz.

³ Lásd itt a 37. számú adatot.

⁴ Vö. itt a 24., 26., 38., 49. és a 70. számú adatokat.

hagyomány szerint Jézus jászlához, azaz ahhoz az istállóhoz, ahol Mária megszülte gyermekét, Jézust. S kialakult egy másik liturgikus, paraliturgikus hagyomány is, amely szerint ezen a napon érkezett el a három keleti király vagy három bölcs Betlehembe, Jézus születési helyére. A marosvásárhelyi liturgia szerint ezen a napon nemcsak az emberi hajlékokat áldja meg a pap, hanem ugyanezen a napon színre viszik a magánházakban a három király vagy bölcs érkezését Betlehemben és Jézus megajándékozását. Az az elképzelés, amely szerint az újonnan született Jézust a betlehemi pásztorok is meglátogatják, minden bizonnyal egész Európában elterjedt, élő hagyomány.⁵

Középkori eredetű ünnep volt a kisdíákok Szent Gergely-napi (március 12.) kirándulása. Itt, Marosvásárhelyt ennek a kivonulásnak még megvan a nyoma, de a szokás már kihálófélben van.⁶

Profán jellegű szokás, s szinte az egész Kárpát-medencében meglévő hagyomány, hogy május legelején zöld gallyakkal díszítették fel a város főterét, de ez a szokás kisebb városokban, mielőtt kihalt volna, áttevődött az úrnapijára.⁷

Az úrnapja a Jézust, a királyt dicsőítő szent nap. Ekkor a város főterén vagy egyáltalán a körmenet útvonalán négy oltárt állítanak fel, s az oltárt gyönyörű virágokkal díszítik fel. Egyes helyeken még a körmenet útját is virágokkal hintik tele, s mint a királyt, úgy fogadják az Eucharisziát. Az úrnapi négy oltár közelében meg alkalmi díszlovéseket is szerveznek a papok vagy katonák annak jeleként, hogy Jézus mint a legtekintélyesebb uralkodó megérdemli a fogadásnak ezt a hatásos megnyilvánulását, a katonai fogadást. Az úrnapja a húsvét napjától függően különböző napokon, de mindig csütörtökön rendezett monstranciás körmenet. Az iskolai rendezvények sorába azért került, mert az iskolák biztosítottak elegendő tömeget az ünnep méltóságához.⁸

Szokatlan, s ennek az ünnepek hivatalos rendjében nincs nyoma, csak a jezsuitáknál, hogy szeptember másodikán a jezsuiták az őrangyalok napját rendezik meg. Az őrangyalok napján a jezsuita iskolák tekintélyes többségében valamiféle angyaljelmezben díszes bevonulást rendeztek a legfiatalabb tanulókkal és az őrangyalok szerepét ellátó, feltehetőleg idősebb tanulókkal. Az őrangyalok természetesen jelmezben haladtak a menetben s előttük haladtak az őrzött lelkek, azaz a legfiatalabb fiúcskák az iskolában, akik még rászorulnak az őrangyal védelmére.⁹

Ilyen díszes bevonulást tartottak még június 24-én, Keresztelő Szent János napján. Keresztelő Szent János jelmezében vonul be a templomba egy fiatalember, azaz szőrmeöltözékbe bújtatják, s a díszes bevonulásnak egy igen érdekes „szereplője” a báránka, amelynek sokszor nyugodtan végig kellett volna állnia a szentmise hosszú szertartását. Előfordult olyan eset is, hogy a díszes bevonulás után a báránkát kivezették az udvarba, ahol addig legelészhetett, amíg a mise szertartása tartott, ekkor azonban ismét jelen kellett lennie a díszes kivonuláson is.¹⁰

A marosvásárhelyi jezsuiták oktatási tevékenységéről eddig semmit nem tudtunk. Staud Géza hatalmas háromkötetes adattárában egyáltalán nincs nyoma annak, hogy a jezsuiták Marosvásárhelyt letelepedtek, s ott a templomi szolgálat mellett iskolát is nyitottak volna.¹¹

⁵ Vö. itt a 3., 5., 6., 9., 12., 14., 15., 18., 19., 20., 21., 22., 39., 40., 41., 42., 50., 65. és a 71. számú adatokat.

⁶ Lásd itt a 33., 43., 51., 58. és a 64. számú adatokat.

⁷ Lásd itt a 16. számú adatot.

⁸ Lásd itt a 2., 8., 11., 17., 25., 29., 34., 48., 52., 53., 54., 62., 73., 80. és a 81. számú adatokat.

⁹ Lásd itt a 30., 32., 36., 47., 58. és a 63. számú adatokat.

¹⁰ Lásd itt a 33., 43., 51., 58. és a 64. számú adatokat.

Csak e sorok írójától van erről újabb tudomásunk. S most már azt is tudjuk, hogy ebben a városban nem volt hatosztályos gimnázium a 18. században, a négyosztályosban azonban a 18. században egészen 1772-ig folyamatosan tanítottak. Arról, hogy egyáltalán a lelkipásztori szolgálat mellett még az alsó- és középfokú oktatási formát is vállalták volna, eddig alig tudtunk valamit, s csak épp e sorok írója hívta fel arra a figyelmet, hogy a jezsuiták a 18. században Marosvásárhelyt folyamatosan tanítottak, s emellett lelkipásztori szolgálatot is tartottak. A rend feloszlatása után a jezsuiták a városban maradtak, s ott továbbra is szolgálták a katolikus hit terjedésének ügyét.¹²

PAUL S. ULRICH

„Wenn Leute vom Theater reden, / Gedenken meiner selten sie“

Gedichte der Souffleure in Hermannstadt, Kronstadt und Temesvar

Souffleur

Ein wichtiges aber auch ein unangenehmes Amt. Ein Man, der immer unrecht hat oder unverständlich ist, wenn der Schauspieler nichts gelernt hat. So mancher Blick oder Zischer fliegt ihm im Grimme zu, er aber sitzt ganz ruhig in seinem Käfig und sucht die Blößen und Löcher der Fehlenden zu decken.¹

Schauspieler: Mein Freund, was macht er denn! er schreit gar zu viel!

Souffleur: Mein Gott! schrie ich nicht, so wärs oben mäuschenstill.²

Seit der Verbannung des Hanswurst (Extemporieren) von der Bühne, eingeleitet von Johann Christoph Gottsched und Caroline Neuber, sollten nur geschriebene Texte als Grundlage einer Aufführung verwendet werden. Die darauf folgende Einführung von Zensurmaßnahmen durch Maria Theresia erwirkte bei geringsten Abweichungen von genehmigten Texten Strafen, bis hin zu Haftstrafen. Diese Auflagen und die vorhandenen Zustände in den meisten Spielorten im 18. und 19. Jahrhundert (Einwohnerzahl der Spielorte meist unter 20.000, durchschnittlich 700 Sitzplätze in den Spielstätten und täglich wechselnde Stücke,

¹¹ STAUD Géza, *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai, I–III, 1561–1763*, Budapest, 1984, 1986, 1988.

¹² KILIÁN István, *Liturgia és színjáték a marosvásárhelyi jezsuita iskolában 1703–1763. = Imádságos asszony. Erdélyi Zsuzsanna köszöntése*, Budapest, 2003, 75–86.

¹ „Dramaturgisches ABC“, in: Carl Krammer: *Abschieds-Almanach*. Allen hohen und verehrungswürdigen Theater-Gönnern ehrfurchtsvoll gewidmet. Temesvar 1847, S.2.

² „Der schreiende Souffleur“, in: Johann Nußbaumer: *Theater-Journal*. Den hohen und verehrungswürdigen Theater-Freunden ehrfurchtsvoll gewidmet zum Neuen Jahr. Hermannstadt 1838, S.13; Schmidt: *Theatralische Bagatellen bestimmt für das neue Jahr 1815 und gewidmet einem hohen Adel, löbl. k.k. Militair, Honoratioren und sämtlich verehrungswürdigen Publikum von Wiener Neustadt in Ergebnisheit dargebracht*. Wiener Neustadt 1815, S.14; A. Joseph Rug: *Journal der beiden National-Theater Nürnberg und Fürth für das Jahr 1820*. Allen hohen und verehrungswürdigen Gönnern gewidmet. Nürnberg 1820, S.16.

die mit wenigen Proben³ und selten mehr als einmal pro Saison aufgeführt wurden) erforderten die Tätigkeit eines Souffleurs.⁴ Die Anforderungen an ihn waren hoch und er stieß auf Unverständnis beim Publikum, wenn der eingeflüsterte Text hörbar war, und gleichzeitig erregte er den Unwillen der Schauspieler.

Außer Soufflieren und allem, was damit zusammenhing,⁵ hatte der Souffleur auch andere Aufgaben: er gab „die Zeichen zu Verwandlungen, Nacht machen, Versenkungen etc., hat die Scenarien und nöthigen Briefe auszuschreiben.“⁶ Außerdem war er für das Erstellen aller Kopien von Texten und Briefen verantwortlich, die als Requisiten benutzt wurden.⁷

„Wichtig ist für den Souffleur eine genaue Kenntniß der Persönlichkeit aller Darsteller, ihrer Gewohnheiten und Schwächen und die Erfahrung in den Proben, wo der Schauspieler nicht ganz sicher ist. [...] Gewissenhaft muß er im Streichen und Einschieben der Zeichen in das Soufflierbuch und bei allen Proben, auch bei der Leseprobe, gegenwärtig sein. Die sonstigen Geschäfte des Souffleurs bestehen im Ausschreiben der Rollen, der Briefe, Anfertigung der Scenarien, Copiren der Austheilungen u.s.w. Ordnung, Pünktlichkeit und Zuverlässigkeit sind die Haupteigenschaften, welche er [...] besitzen muß.“⁸

Es gibt viele Bezeichnungen für den Souffleur, darunter: Einbläser, Einhalter, Einsager, Einrauner, Vielsager, Zubläser, Herr Flüsterlaut, Flüsterleis, Muscheltier, Murmelmännchen, Theatertraglodyt, Pfeiler an Thaliens Tempel, Kastengeist, Flüsterziege, Mundmeister, Mephisto aus dem Souffleurloche⁹ und Spiritus der Unterwelt.¹⁰ Noch ausführlicher sind die Bezeichnungen in einem Hamburger Journal 1848:

„Theatralischer Schachtmeister und Hütten-Inspector, Unentbehrlicher Versteckspieler, Declamatorischer Rede-Fluß-Schleusenmeister, General- und Special-Text-Inhaber, König der Echo's, Beherrscher der Zufluchtstätte für vergeßliche Liebhaber, Helden entflammender Genius, Urquell der ästhetischen Ergötzlichkeiten, Director des Laboratoriums der Schneeberger Gedächtniß-Prisen, Kellerwirth zum geschwätzigen Haifisch, Heimlicher Hinterbringer, Ohrenbläser und Wort-Eingeber, Hebebaum des versunkenen Thespis-Karren,

³ „[...]wo in Deutschland höchstens 3, bei kleinen Bühnen auch wohl nur eine ausreichen muß [...]“ L. S. [d.i. Louis Schneider]: „Souffleur“, in: Robert Blum, Karl Herloßsohn, und Hermann Marggraff (Hrsg.): *Allgemeines Theater-Lexikon oder Encyclopädie alles Wissenswerthen für Bühnenkünstler, Dilettanten und Theaterfreunde unter Mitwirkung der sachkundige Schriftsteller Deutschlands*. Neue Ausgabe. Band 7. Altenburg u. Leipzig: Expedition des Theater-Lexikons 1846, S.12.

⁴ „Mit der Entwicklung der regelmäßigen Komödie aus der extemporirten machte sich das Bedürfniß eines Einhelpers fühlbar, der im Nothfalle dem Gedächtnisse der Darstellenden zu Hülfe kommen konnte, [...]“ „Souffleur“, in: Adolf Oppenheim und Ernst Gettke (Hrsg.): *Deutsches Theater-Lexikon*. Eine Encyclopädie alles Wissenswerthen der Schauspielkunst und Bühnentechnik. Leipzig: Carl Reißner 1889, S.760.

⁵ Dazu gehört das Führen des Soufflierbuchs, das vor jeder Probe und Aufführung vom Theaterbibliothekar abgeholt und sofort nach Beendigung wieder zurückgebracht werden musste. Das Soufflierbuch wurde genau nach dem Regiebuch eingerichtet und enthielt alle Abänderungen, Striche und Zeichen, die nach dem Willen des Regisseurs – und des Zensors – für eine einwandfreie Aufführung notwendig waren. Philipp Jakob Düringer und Heinrich Barthels: *Theater-Lexikon. Theoretisch-practisches Handbuch für Vorstände, Mitglieder und Freunde des deutschen Theaters*. Leipzig: Otto Wigand 1841, Spalte 1005.

⁶ Ebd., Spalte 1004.

⁷ Ebd.

⁸ E. Freiherr von Thüngen: *Anweisung zur zweckmäßigen Bühnen-Leitung*. Für Bühnenvorstände und Alle, die bei der Leitung eines Theaters theilhaftig sind, sowie für Theaterfreunde. Leipzig: Fr. Wilh. Grunow 1870, S.16-17.

⁹ Urs H. Mehlin: *Die Fachsprache des Theaters*. Eine Untersuchung der Terminologie von Bühnentechnik, Schauspielkunst und Theaterorganisation. Düsseldorf: Schwann 1969, S.261.

¹⁰ Louise Figura: *Theater-Journal*. Der in dem Theater der k. privil. Cameral-Stadt Arad, vom 1. November bis 31. December 1826, gegebenen Vorstellungen. Einen hohen gnädigen Adel und den verehrungswürdigen Schauspiel-Gönnern zum neuen Jahr, ehrfurchtsvoll gewidmet. Temesvar 1826, Titelblatt.

Unterirdischer Magnet der Oberwelt, Liebelächelndes Hühneraugen-vis-à-vis, Verkappter Markthelfer beim Auspacken der Rollen, Magister legens, Theoretischer Universal-Schauspieler und dramatischer Revisor, Unzertrennliches und ordentliches Mitglied der Musen und Grazien, Grundstein vom Tempel Thalia's."¹¹

Im Laufe des 19. Jahrhunderts gaben einige Souffleure diese Tätigkeit auf und vermittelten als Theateragenten Engagements für die Schauspieler und vertrieben Stücke. Der bekannteste Souffleur/Theateragent war Ludwig Wolff, der bis 1834 ein Journal für das Hoftheater in Berlin herausgab und nach der Gründung seiner Agentur den *Almanach für Freunde der Schauspielkunst*. Dieser Almanach erschien bis 1893 (ab 1861 mit dem Titel *Deutscher Bühnen-Almanach*) und beinhaltet u.a. Angaben über das Personal vieler deutschsprachigen Bühnen.¹²

Im letzten Viertel des 18. Jahrhunderts entstand die Praxis, dass Souffleure am Ende der Saison bzw. zum Neuen Jahr auf eigene Kosten eine Broschüre erstellten, die den Zuschauern gegen Spenden („statt einem Benefiz“) angeboten wurde. Diese Broschüren, oft mit dem Titel „Theater-Journal“ oder „Theater-Almanach“ o.ä. ausgestattet¹³, enthielten meist eine Auflistung des darstellenden Personals und eine chronologische Wiedergabe der aufgeführten Stücke. Der Umfang der Veröffentlichungen war zwischen einem Blatt und gelegentlich über 100 Seiten. Freier Platz auf dem Druckbogen wurde mit Anekdoten, Couplets aus aufgeführten Stücken bzw. mit Gedichten aufgefüllt. Besonders die Gedichte¹⁴ boten die Möglichkeit, über die Strapazen, die sie erlebten, zu klagen.

Gerade weil die Herstellung eines Journals¹⁵ eine zusätzliche Einnahmequelle war, ist anzunehmen, dass es eine Ausnahme war, wenn kein Journal produziert wurde. Von den möglicherweise über 100.000 Veröffentlichungen konnten bis jetzt 6.000 bisher nachgewiesen werden.¹⁶ Nach Ende des Ersten Weltkrieges gab es strukturelle Änderungen im deutschsprachigen Theater: die bis dahin, vorwiegend privat geführten Theater gingen in die Obhut der Kommunen über und die Produktion von Souffleur-Journalen hörte auf:

„Eine rechtmäßige Einnahmequelle bildete die Herausgabe des Journals, welches den Personalbestand des Theaters, die täglichen Aufführungen, Prologe und Epiloge, Bühnenergebnisse und Anekdoten zum Abdrucke brachte. Bei ständigen Theatern wurde das Journal

¹¹ Carl Grunow: *Urania*. Almanach für Theater und Theaterfreunde auf das Jahr 1848. Hamburg 1848, S. 64.

¹² Die letzte Ausgabe beinhaltet das Personal von 490 Gesellschaften.

¹³ Beispiele weiterer Titel sind: „Abschieds-Journal“, „Theatralisches Angedenken“, „Mein Abschiedsgruß“, „Theatralisches Angebinde“, „Etwas zum neuen Jahr“, „Heitere Rückblicke“, „Trennungs-Stunde“, „Litterarisches Blumensträusschen“, „Souvenir“, „Vergißmeinnicht“, „Herbstblumen“, „Buccsuzo“, „Theatralisches Denkmaal“, „Theatralisches Neujahrs-Geschenk“, „Theatralisches Quodlibet“, „Abschieds-Kranz“. Gerade die uneinheitliche Titelgebung macht das Auffinden der Veröffentlichungen extrem schwierig.

¹⁴ Der Verfasser aus über 4000 Journalen mehr als 100 verschiedene Gedichte gesammelt.

¹⁵ Der Begriff „Journal“ wird hier für die von Souffleuren produzierten Veröffentlichungen verwendet, um sie von den „Almanachen“ zu unterscheiden. Die Journale berichteten immer nur über die vergangene Saison einer Gesellschaft und wurden nicht im Buchhandel angeboten. Almanache behandelten meist die Tätigkeit mehrerer Gesellschaften und wurden über den Buchhandel vertrieben. Zusätzlich gab es dramatische Taschenbücher, die Anthologien von Theaterstücken enthielten, aber mit der Darstellung der Praxis der einzelnen Bühnen nichts zu tun hatten.

¹⁶ Die vom Verfasser gesammelten Kopien der Journale sind im Don Juan Archiv Wien digitalisiert und werden innerhalb eines Projekts sowohl in einer umfassenden Bibliografie als auch online bereit gestellt. Siehe hierzu die Beschreibung auf der Website des Archivs: <http://www.donjuanarchiv.at/vorlaesse-leihgaben/sammlung-paul-sulrich.html>. Zusätzlich wird auf die Aufsätze des Verfassers zu Theateralmanachen und -journalen, die auf der Website der Gesellschaft für Theatergeschichte (<http://www.theatergeschichte.org/schriften/ulrich-paul.html>) zu finden sind, hingewiesen.

einmal im Jahre, gewöhnlich als Neujahrsgruß von den Souffleuren den Gönnern gegen ein Douceur überreicht, bei reisenden Gesellschaften hingegen hatte der Souffleur die Berechtigung, in jeder Stadt, die besucht wurde, von der Abreise seine Ernte zu halten. Dieses sogenannte „Journal-Machen“ sollte dem Souffleur eine Extraeinnahme gewähren, wie das Benefize den darstellenden Mitgliedern. Für die Theaterforschung sind die Journale, besonders die aus der ersten Periode des regelmäßigen Schauspiels, wo die Theateralmanache nur sporadisch erschienen und deren Mitgliederverzeichnisse sehr mangelhaft waren, von großer Wichtigkeit.“¹⁷

Die Herkunft der Couplets ist eindeutig. Interessant dabei ist, wie die Souffleure die Texte änderten und somit ihre Leiden den lokalen Zuschauern deutlich machten. Zwei Couplets von Ferdinand Raimund sind beispielhaft: das „Hobellied“ aus *Der Verschwender*¹⁸ und das „Aschenlied“ aus *Das Mädchen aus der Feenwelt oder Der Bauer als Millionär*. Das Aschenlied wurde vollkommen umgeschrieben und als „Des Souffleurs Aschenlied“ bezeichnet:

„Jetzt komt no aner her
Das Herz is ihm so schwer,
Se fragen wer das wär?
O Gott! S'is der Souffleur.
Ja glauben Se es nur,
Es isr ka klane Tour;
Geht man von Haus zu Haus
Und tragt die Büecheln aus.
An Aschen!

Ja nur auf Ihre Huld
Bau i jetzt mit Geduld,
Se san allein der Stab,
Den i in Temesvar hab,
Und wird's mir oft recht bang,
Denk i es währt nit lang,
I geh ins Haus hinein
Da darf i g'wiß nit schrein
An Aschen!

Wan oft, es ist a G'spaß,
A Schauspieler nix was,
Sagt er glei s'is a Schand,
Der redt nur heut für d' Wand.
I denk mir hast di g'irrt,
Häst fleißiger studirt,
Dann dürfst net jedes Wort

¹⁷ Schöne, Hermann: *Aus den Lehr- und Flegeljahren eines alten Schauspielers*. Leipzig: Reclam um 1903, S.135–136.

¹⁸ Drei Jahre nach der Erstaufführung in Wien wurde 1837 der Text mit einem Zusatz im Journal in Hermannstadt ergänzt: „(Der Trost des Souffleurs.).

Und kommt der Tod einst über mich, ich weiß, ich bleib nicht aus, / Da sterb' ich ruhig sicherlich, und mach mir gar nichts draus. / Verborgen sein ist ja mein Loos, von mir weiß nichts die Welt, / Ich steig' nur aus der Erde Schoos, wenn zum Schluß der Vorhang fällt.“ Hier mit dem Titel „Tischlerlied“ in: Franz Rund: *Theater-Journal*. Den hohen und verehrungswürdigen Theater-Freunden ehrfurchtsvoll gewidmet. Hermannstadt 1837, S.14.

Von Maul mir holen fort.
An Aschen!

Oft hört das Publikum
Mich rings im Haus herum
Und sagt: no den Souffleur
Den hört man just net sehr;
Doch wan i das nit thue
No, nochher schau'ns zue,
Da möchten Pausen wärn,
Daß man mi schreien könnt hör'n:
An Aschen!

Drum hats a der Souffleur
In seinen Hütterl schwer,
Denn is er oft zu laut,
Wird er auf's Dachl g'haut,
Und is er wieder still,
Sag'n die Acteur: er will
Uns alleweil sekir'n,
Drum woll'n wir'n maltretir'n.
An Aschen!

Und jetzt is Spiel bald aus,
I zieh gar weit hinaus,
Doch bleibet, glauben Se es mir,
Mein Herz bei Ihnen hier,
An Ihre Gütigkeit
Denk i stets weit und breit,
Mei Dankbarkeit de is
Für Se auf immer g'wiß
An Aschen!!"¹⁹

¹⁹ Joseph Dietrich: *Theater-Journal*. Unter dem Titel: Wer anklopft dem wird aufgethan, wer wagt der gewinnt, oder: Die hohen Gönner und der betrübte Souffleur. Ein hier schon oft gesehenes Abschieds-Büchlein in Ergebenheit den hohen Gönnern der Kunst gewidmet. Temesvar 1837, S.2-3 und *Theater-Journal zum Abschiede*. Den hohen und verehrungswürdigen Theater-Freunden ehrfurchtsvoll gewidmet vom Souffleur. Kronstadt 1839, S.2-3. Weitere Beispiele dieses 1826 erstaufgeführten Couplets in anderen Journale sind: Franz J. Grubinger: *Journal des k.k. privilegierten Theaters in Wiener-Neustadt, oder: Neujahrs-Wunsch eines unterirdischen Aschenmannes, eines Geistes von Metier der sich durch 7000 Gründe aufgefordert findet an das Tageslicht hervor zu steigen, wie selbiges noch nie ohne günstig gnädigen Erfolg geschah*. Allen hohen, verehrungswürdigen Freunden der dramatischen Muse, ehrfurchtsvoll geweiht. Wiener Neustadt 1828, S.5-6; August Wilhelm Mayer: *Theater-Journal der von der hier anwesenden Königl. Preuß. concessionirten Schauspieler-Gesellschaft unter der Direktion des Herrn Carl Bub hierselbst gegebenen Vorstellungen*. Allen hohen Gönnern und Freunden der dramatischen kunst hochachtungsvoll gewidmet. Neudamm 1840, S.2; Eduard Franz Schulz: *Souvenir*. Einem hohen Adel, löbl. k.k. Militär und verehrungswürdigen Publikum zum Abschiede in tiefster Ehrfurcht gewidmet. Wien 1844, S.10-11; Eduard Franz Schulz: *Souvenir*. Einem hohen Adel, löbl. k.k. Militär und verehrungswürdigen Publikum zum Abschiede in tiefster Ehrfurcht gewidmet. Raab 1845. S.14-15; Karl Irschick: *Theater-Journal*. Allen Freunden und Gönnern der Kunst zum neuen Jahre hochachtungsvoll gewidmet. Varasdin 1848, S.4; Bernard Chalon: *Theater-Journal der in Pilsen in den Monaten: September, Oktober, November und Dezember unter den Direktion des Herrn A. Miller*

Neben den populären Couplets begegnet man auch vielen Gedichten, die zunächst wie Originale erscheinen. Ein Vergleich in mehreren Journalen zeigt jedoch, dass nur einzelne Wendungen von dem Souffleur stammen. Die Herkunft der Verse ist ungewiss; sie wurden als Gemeingut betrachtet und für die Journale verwendet. Die Verbreitung lässt erkennen, dass durch die Mobilität der Theaterleute ein Netzwerk für das Bekanntmachen dieser Texte vorhanden war.

Das beste Beispiel hierfür ist ein Gedicht in Pokalform, das von 1827 bis 1902 nachweislich vierundsiebzig mal verwendet wurde (aber bis jetzt im heutigen Rumänien noch nicht):

„Theure Gönner! für Euch blinket
 Dieser freundlich heitere Pokal:
 Nehmt ihn an; er faßt die Zahl
 Aller Wonne, die Euch winket
 Durch des neuen Jahres Raum.
 Nicht nur wachend, auch im Traum’
 Werden Euch der Schöpfung Freuden
 In dem reichsten Maaß zu Theil;
 Ringt Ihr selbst mit herben Leiden,
 Sprieße Euch daraus nur Heil!
 Jede neue Sonne
 Schaffe neue Wonne,
 Unter Scherzen
 Fern von Schmerzen
 Fülle Lust
 Eure Brust.
 Weise
 Würzt die
 Freuden
 Weise
 Kürzt die
 Leiden,
 Drum scheucht die Sorgen
 Fern vom Lager jeden Morgen;
 Nur der Freude sey stets offen,
 Aufgethan das heit’re Thor des Lebens!
 Dürft’ ich, theure Gönner! nicht vergebens
 Meiner Wünsche Wirklichkeit verhoffen,
 Wer wäre außer mir – wohl glücklicher allhier?“

Dieses Gedicht wurde in folgenden Journalen (Orten) gefunden: Altenburg (1839), Altona (1855), Ansbach (1852), Baden bei Wien (1878), Bamberg (1850), Biberach (1892), Brandenburg (1887 und 1900), Brünn (1874), Detmold (1853), Donaueschingen (1844), Düsseldorf (1876), Erfurt (1862), Freiburg/Breisgau (1842, 1844 und 1854), Gera (1842), Gmünd (1840), Greifswald (1862), Halle/Saale (1859), Heidenheim (1869), Innsbruck (1827 und 1859), Kiel (1855 und 1856), Köthen (1840), Laibach (1871), Linz (1863 und 1877), Lü-

---

im Jahre 1851 gegebenen Vorstellungen. Den verehrten Gönnern der dramatischen Kunst in tiefster Ehrfurcht gewidmet. Pilsen 1851, S.6-7: *Theater-Journal zum Schlusse der Saison 1876.* Allen Freunden der dramatischen Kunst hochachtungsvoll gewidmet von dem Souffleur. Wiener Neustadt 1876, S.4.

beck (1874), Marburg/Drau (1879), Merseburg (o.J.), Naumburg (1831), Neudamm (1840), Nürnberg (1879, 1880, 1881, 1882, 1886, 1902), Olmütz (1871), Pest (1855), Pilsen (1855), Plauen (1862) Preßburg (1860), Regensburg (1843), Reichenberg (1856), Reval (1860), Riga (1854), Rostock (1856), Rudolstadt (1843, 1857 und 1868), Salzburg (1828, 1834, 1859 und 1886), Sankt Gallen (1869 und 1902), Straßburg (1835), Troppau 1853, 1857 und 1858), Ulm (1835 und 1894) Wels (1837 und 1859), Wien (1861 und 1873), Wiesbaden (1884) und Würzburg (1873 und 1878). Die Liste zeigt zwei wichtige Aspekte: das Gedicht erschien in fast allen Orten nur einmal und erweckt somit den Anschein, als ob es ein Original sei,²⁰ und die Verbreitung erstreckt sich über den ganzen europäischen Raum, in dem deutschsprachiges Theater gespielt wurde.

Von den erwähnten 74 Beispielen haben 45 Souffleure es einmal verwendet; die restlichen 29 stammen von 10 Souffleuren. Mit Ausnahme von Gabriele Fix, die das Gedicht sechsmal in Nürnberg veröffentlichte, haben folgende Souffleure es jeweils einmal an verschiedenen Orten verwendet: Cäsar Henke (Reval und Riga), Julie Klein (Biberach und Sankt Gallen), Theodor Külbel (Plauen, Reichenberg, Salzburg und Troppau), August Wilhelm Mayer (Altenburg, Neudamm und Rostock), Emma Schulz (Brandenburg und Ulm), Louise Siegner (Bremen und Rudolstadt), Heinrich Weniger (zweimal in Kiel und einmal in Rudolstadt), Otto J. Wimböck (Linz, Preßburg und Wien) und Friedrich Ziegeler (Cöthen und Gera).

Beschränken wir uns aber zunächst auf Gedichte, die in den Journalen in Hermannstadt, Kronstadt und Temesvar zu finden sind. Sie zeigen, wie die Arbeit der Souffleure ablief und worunter sie zu leiden hatten.²¹

Gehaut hat der Souffleur in einem Kasten, mitten auf der Bühne:

„Den Mann mußte man nahe haben, im Auge und im Ohre; demgemäß wurde ihm an beherrschender Stelle auf der Bühne eine Stätte eingerichtet. In der Mitte des Prosceniums, zunächst am Orchesterraum zwischen den Fußlampen, schnitt man ein Loch in die Bühnenbretter, so groß, daß ein Mann mit dem Oberkörper darin auf- und untertauchen konnte, hing in dieses Loch einen Kasten, der oben offen, aber unter dem Podium mit einer Tür versehen war, die in den Versenkungsraum des Theaters führte. Über den offenen Ausschnitt oben stülpte man ein Dach von Holz oder Blech in Form einer Muschel, deren Ausmündung der Bühne zugewendet wurde, so daß der Insasse den Augen des Publikums entzogen blieb. [...]“

Ausgestattet wurde der Souffleurkasten mit einem Sitze für den Troglodyten, einem verschiebbaren Lese-pult, das vor ihm auf der Bühne stand, mit einem Stabe, welcher als vorbereitendes stummes Zeichen zum Fallenlassen des Vorhanges vom Souffleur herausgelegt wurde, während ein von ihm gegebenes späteres Klingelzeichen den Vorhang fallen machte. Außerdem hatte er noch verschiedene Drahtzüge in seiner Behausung, mittels deren er die schwarzen, roten und blauen Lampenschirme der Fußbeleuchtung verschob, wodurch Tag und Nacht, Morgen- und Abendrot, auch der Schein einer Feuersbrunst, und Mondlicht hervorgezaubert wurde. Mit anderen Zügen gab er Zeichen für die Versenkungen und für

²⁰ Häufig steht am Schluss des Gedichtes der Name des Souffleurs, was zusätzlich den Anschein erweckt, dass es sein Eigenprodukt ist.

²¹ Alle zitierten Gedichte erschienen in Hermannstadt, Kronstadt oder Temesvar. Die ersten angegebenen Quellen stammen aus diesen Orten, danach verweist ihr Vorkommen in weiteren Journalen chronologisch auf das jeweilige Erscheinungsjahr. Wenn die Gedichte eine Überschrift haben, wird diese angegeben. Die Gedichte können in unterschiedlichen Journalen Textabweichungen aufweisen.

Donner und Einschlag. So war der Pfeiler beschaffen, auf dem Thaliens Tempel ruhte, der Souffleurkasten, und der Mann, der ihm den Namen gab, wurde eine wichtige Person im Theaterstaate.”²²

Darüber äußerten sich die Souffleure folgendermaßen:

„Verborgen war ich stets in meiner Hütte,
Zum ersten Mal wag’ ich mich heut empor;
Schüchtern tret’ ich hin in Ihre Mitte,
Vertrau’n auf Ihre Huld, zog mich hervor,
Ein kleines Opfer, als der Ehrfurcht Zeichen,
Heute den hohen Gönnern darzureichen.”²³

Der Schnecke gleich trag ich mein Haus
An jedem Abend auf meinem Rücken,
Dann wirk’ ich viel im Stillen aus,
Kann man mich auch gleich nicht erblicken,
Geht’s oben schlecht, ich weiß es gut,
Ich hab ja alles vor mir liegen.
Wie oft fehlt oben nicht der Muth
Hab ich ein Weilchen stillgeschwiegen.”²⁴

Besonders bei kleineren Theatern mit täglich wechselndem Repertoire waren Souffleure unentbehrlich.

„Bei kleinen Theatern jedoch, wo das Repertoire täglich wechseln muß, wenn der Direktor auf guten Besuch rechnen will, darf der Souffleur, der hochwichtige, „vielsagende“ Mann, die Seele des ganzen Unternehmens, den Kasten nie verlassen. Hier fühlt sich der Souffleur als Gott, weil er dem Schauspieler, „von allem Wissensqualm entladen,“ den Lebensodem einhaucht.”²⁵

Die Unentbehrlichkeit des Souffleurs ist Thema fast aller Gedichte, in Andeutung oder deutlich ausgesprochen.

„Souffleure sind die Trieberäder
In der dramatischen Natur
Souffleure sind die große Feder
In jeglicher Theateruhr
Und Wunder! – hat das Stück ein Ende,
Und ihrer Lunge saure Müh,
Und klatschen stürmend tausend Hände

²² Schöne, Hermann: *Aus den Lehr- und Flegeljahren eines alten Schauspielers*. Leipzig: Reclam um 1903, S.132–133.

²³ Franz Rund: *Theater-Almanach des königlich städtischen Theaters zu Temeswar*. Den hohen und verehrungswürdigen Theater-Freunden ehrfurchtsvoll gewidmet zum Neuen Jahre 1833. Temeswar 1832, S.2.

²⁴ „Der Souffleur“, in: August Mücke: *Abschieds-Blatt*. Den hohen und verehrten Theater-Gönnern in der königlichen Freystadt Temeswar bei seiner Abreise gewidmet. Temeswar 1829, S.2; „Der Souffleur“, in: Franz Beyer: *Theatralisches Quodlibet zum Abschiedsgeschenk*. Einem hohen Adel, k.k. Militär und den gnädigen und verehrten Schauspielgönnern ehrfurchtsvoll gewidmet. Fünfkirchen 1835, S.4; Ernst Rockstroh: *Abschieds-Worte des Gedächtniß-Unterstützers von Thaliens Priester-Chor, oder: Theater-Almanach*. Allen verehrten Freunden der Schauspielkunst in hiesiger Stadt achtungsvoll gewidmet. Pirna 1847, Titelblatt.

²⁵ Schöne, Hermann: *Aus den Lehr- und Flegeljahren eines alten Schauspielers*. Leipzig: Reclam um 1903, S.138.

So denket doch kein Mensch an sie.²⁶
 Wenn Leute vom Theater reden,
 Gedenken meiner selten sie,
 Und doch bin ich weit mehr von Nöthen,
 Als Direktion und die Regie. –
 Als Regisseur die Stirne falten,
 Und Dies und Jenes ordnen an –
 Das ist nicht schwer: zusammenhalten
 Das Ganze, darauf kommt es an.
 Der Direktor vertheilt die Rollen
 Und glaubt, damit sei's abgethan –
 Doch wenn die Herrn nicht lernen wollen,
 Was ohne mich wohl wär es dann?
 Am eis'gen Pol, im hohen Norden,
 Soll ein Magnetgebirge stehn,
 Die Schiffer wissen's aller Orten
 Und dannach ihre Schiffe gehn;
 Wie der Magnet dort in der Mitte,
 Sitz' ich in meines Kastens Bauch –
 Die oben lenken ihre Schritte
 Nach mir und meiner Worte Hauch. –
 Das Unterirdische zu gewinnen.
 Die Schätze aus der Erde Schooß
 D'rauf geht aller Menschen Sinnen,
 Wir graben immer frisch d'rauf los.

²⁶ „Lohn der Souffleure“, in: Johann Nußbaumer: *Theater-Journal*. Den hohen und verehrungswürdigen Theater-Freunden ehrfurchtsvoll gewidmet zum Neuen Jahr. Hermannstadt 1838, S.13; „Der Souffleur“, in: Heinrich Höllzemann: *Almanach des königl. städtischen Theaters in Lugos zum neuen Jahr 1846*. Allen Freunden und Gönnern der Kunst mit Hochachtung gewidmet. Temesvar 1845, S.11; „Die Würde und der Lohn der Souffleure“, in: Johann Nepomuk Adolphy: *Laibacher Theater-Taschenbuch für das Jahr 1805*. 10 Von 7. Okt. 1804 an bis 24. Febr. 1805. Einem hohen gnädigen Adel, löbl. Militär, und ganzen verehrungswürdigen Publikum in tiefster Unterthänigkeit geweiht. Laibach 1805, S. 14; „Die Würde und der Lohne der Souffleure“, in: Christian Rohrbeck: *Theater-Journal*. Nebst einem Verzeichniß der unter der Direction des Herrn Franz Branaeis aufgeführten Trauer-Schau- Lustspielen, Opern und Ballets vom 6ten Oktober 1807 bis 9ten April 1808. Allen Hohen, gnädigen und verehrungswürdigen Theater-Gönnern in Unterthänigkeit gewidmet. Ödenburg 1808, S.15; „Würde und Lohn des Souffleurs“, in: Carl Stenz und Paul Wilhelmi: *Theater-Almanach des königl. städt. Pesther-Theaters vom ersten Januar bis letzten November 1826 unter der Direction der Herrn Babnigg und Grimm*. Allen Freunden der Kunst mit Hochachtung gewidmet. Pest 1826, S.48; „Lohn des Souffleurs“, in: Friedrich Dahm: *Theater-Journal*. Den hohen Gönnern und Freunden der dramatischen Kunst hochachtungsvoll gewidmet. Rudolstadt 1833, S.8; „Würde und Lohn des Souffleurs“, in: Joseph Johann Colas: *Theater-Journal, unter dem Titel: Wer anklopft, dem wird aufgethan, Wer wagt, der gewinnt, oder: Die hohen Gönner und der betrubte Souffleur*. Wien 1839, S.7; „Lohn des Souffleurs“, in: Eduard Schmidt: *Theater-Almanach für die Sommer-Saison 1843*. Den verehrungswürdigen Gönnern hochachtungsvoll gewidmet. Wien 1843, S.8. [Städtisches Theater zu Baden]; „Würde und Lohn des Souffleurs“, in: Franz Eduard Schulz: *Souvenir*. Einem hohen Adel, löbl. k.k. Militär und verehrungswürdigen Publikum zum Abschiede in tiefster Ehrfurcht gewidmet. Wien 1844, S.1; „Würde und Lohn des Souffleurs“, in: Eduard Franz Schulz: *Souvenir*. Einem hohen Adel, löbl. k.k. Militär und verehrungswürdigen Publikum zum Abschiede in tiefster Ehrfurcht gewidmet. Raab 1845, S.16; „Würde und Lohn des Souffleurs“, in: Eduard Franz Schulz: *Souvenir zum Jahreswechsel 1846-47*. Einem hohen Adel, löbl. k.k. Militär und verehrungswürdigen Publikum in tiefster Ehrfurcht gewidmet. Innsbruck 1847, S.17-18; „Würde und Lohn des Souffleurs“, in: Anton Gerdinitich: *Abschieds-Blüthen*. Allen Verehrern dramatischer Muse ehrfurchtsvoll gewidmet. Wiener Neustadt 1864, S.7.

In meinem Kasten, oft verachtet,
 Liegt auch ein Schatz, der Schatz bin ich:
 Wer aber nach Gedanken trachtet,
 Kriegt sie von unten nur durch mich. –
 Wollt einen Wagen Ihr erbauen,
 Macht Ihr die Deichsel, Speichen, Rad. –
 Doch fertig ist er erst zu schauen,
 Wenn durch den Nagel Schluß er hat.
 Wollt ein Theater Ihr zur Freude
 Der Stadt erbau'n – nehmt mich in Acht,
 Denn ganz umsonst ist das Gebäude,
 Wenn's nicht mein Kasten fertig macht.
 Ich bin noch mehr, der Histrionen
 Geliebter, bester Freund bin ich. –
 In ihrem höchsten Grimm verschonen
 Sie doch aus weiser Vorsicht mich.
 Ich kann mich schrecklich revangiren –
 Wenn aus an mir den Zorn man läßt:
 Ich nieß' einmal – das kann paßiren –
 Und patsch, der Held sitzt oben fest.
 Ich bin ein Zauberer, meinen Winken
 Gehorcht die ganze Feenwelt –
 Ich klinge, die Gardinen sinken,
 Und aus dem Saal wird Wald und Feld,
 Ich geb' ein Zeichen und zur Helle
 Wird tiefe Nacht, und Nacht zum Licht;
 Ich poch', es öffnet sich die Hölle,
 Verschlingt den argen Bösewicht:
 Ich schell', es hebt sich die Gardine.
 Zeigt Euch das schöne Zauberspiel
 Ich klinge wieder, und die Bühne
 Verschwand, denn ach, der Vorhang fiel. –
 Ich könnt' noch Vieles Euch berichten
 Von meines Amtes Wichtigkeit,
 Doch tadelt man, wenn die Geschichten
 Des Dichters werden allzubreit:
 D'rum frag ich nur: die erste Sach.
 Der Bühne ist's der Direktor?
 Der Inspicient? ha, ha, ich lache!
 Ich bin's, der Jaritz, der Souffleur.²⁷

²⁷ „Der Souffleur“, in: Alois Jaritz: *Almanach*. Allen hohen und verehrungswürdigen Gönnern ehrfurchtsvoll gewidmet zum neuen Jahre 1853. Hermannstadt 1853, S.16-18; „Der Souffleur“, in: N. Götz: *Theater-Journal des Großherzoglich Hessischen Stadt-Theaters zu Mainz und der Herzoglich Nassauischen Bühne zu Wiesbaden*. Allen hohen Gönnern und Freunden der Schauspielkunst in hochachtungsvoller Ergebenheit als Neujahrgeschenk für 1839 gewidmet. Mainz 1838, S.17-18; „Des Souffleurs Wirken“, in: Josef Raimann: *Almanach für das Jahr 1858*. Den edlen Theater-Gönnern gewidmet. Fünfkirchen 1857, S.13-14; „Der Souffleur“, in: Leonhart Bauer: *Wr.-Neustädter Theater-Almanach für das Jahr 1865*. 2ter Abschnitt. Allen Freunden und Gönnern der dramatischen Kunst zum

Hier bringe ich nach alter Sitte
 Da jetzt der Vorhang niederrollt,
 Begleitet von gewagter Bitte,
 Was der Souffleur den Gönnern zollt;
 Und schüchtern naht sich Ihrem Blicke,
 Der nur auf ihre Schuld vertraut,
 Und hofft vom freundlichen Geschieke
 Er habe nicht auf Sand gebaut.
 Gering und klein ist meine Gabe,
 Allein der Wille hat Gewicht,
 Vertrauend geb' ich, was ich habe,
 Verschmähen Sie die Blätter nicht!
 Tief unten dort im Schooß der Nacht
 Hab' ich die Wohnung aufgeschlagen;
 Hinauf, wo froh das Leben lacht,
 darf ich den scheuen Blick nicht wagen.
 Doch lächeln Huld, Sie edle, nieder
 Mir in mein Stilles, dunkles Haus,
 Dann steig' ich zweifach freudig wieder
 An's frohe Tageslicht hinaus.²⁸
 Aus meinem niedern Bretterhaus
 Schwing' ich mit leichtem Sprung
 Mich heute hoffnungsvoll heraus –
 Die Welt wird wieder jung.
 Zum neuen Jahr wünsch' ich Glück,
 Und was ein Jeder will,
 Das find erfüllt er Stück für Stück
 An dieses Jahres Ziel.

Abschiede hochachtungsvoll gewidmet. Wiener Neustadt 1865, S.6-8; Heinrich Swanda: *Almanach des k.k. pr. Theaters in Wr.-Neustadt*. Allen Freunden und Gönnern des Theaters ehrfurchtsvoll gewidmet. Wien 1866, S.4; „Der Souffleur“, in: Adolf Beckson: *Journal des Sommer-Theaters auf Ahlert's Berg, unter Leitung des Herrn Director Heinrich Hohl*. Zur Erinnerung an die Sommer-Saison 1883. Einem hohen Adel, dem kaiserl. königl. Militär, allen Gönnern und Freunden der dramatischen Kunst hochachtungsvollst gewidmet. Der Ertrag statt eines Benefizes. Brandenburg a.d.H. 1883, S.4.

²⁸ „Hohe! Gnädige! Verehrungswürdige!“, in: Alois Jaritz: *Theater-Journal. Den hohen gnädigen Gönnern zum Abschiede ehrfurchtsvoll gewidmet*. Hermannstadt 1847, S. 1; „Schlußwort“, in: Hugo Sachs: *Theater-Journal der unter der Direktion des Herrn Carl Friese in dem hiesigen Theater aufgeführten Trauer-, Schau-, Lust-, und Singspiele. Einem hohen Adel, löbl. k.k. Militär und verehrungswürdigen Publikum hochachtungsvoll gewidmet*. Kronstadt 1854, S. 8; „Epilog“, in: Hugo Sachs: *Theater-Journal der unter der Direktion des Herrn Carl Friese in dem hiesigen Theater aufgeführten Trauer-, Schau-, Lust-, und Singspiele. Einem hohen Adel, löbl. k.k. Militär und verehrungswürdigen Publikum hochachtungsvoll gewidmet*. Kronstadt 1854; „Hohe! Gnädige! Verehrungswürdige!“, in: *Theater-Journal. Den hohen Gönnern und Freunden der dramatischen Kunst hochachtungsvoll gewidmet von Souffleur der ständischen Schaubühne zu Klagenfurt. Am Schlusse des Theater-Kurses 1828. Klagenfurt 1828, S.8; Hende: Theater-Journal. Enthaltend: a. Ein Gedicht an das geehrte Publikum. b. Personalbestand der Gesellschaft. c. Verzeichniß der aufgeführten Stücke. d. Anekdoten. e. Ein Legende in Versen. Allen hohen Gönnern und Freunden der dramatischen Kunst hochachtungsvoll gewidmet. Querfurt 1854, Titelblatt; „Prolog“, in: Josef Autenrieder: *Almanach des k.k. kreisstädtischen Theaters in Wr. Neustadt vom 1. Jänner bis 4. April 1857*. Einem hohen Adel, löbl. k.k. Militär und Verehrungswürdigem Publikum zum Abschiede hochachtungsvoll gewidmet. Wiener Neustadt 1857, S.3; Johanna Falke: *Journal des Stadt-Theaters in Ulm für die Saison 1864-65*. Allen Freunden der Kunst hochachtungsvoll gewidmet. Ulm 1865, S.2.*

Es sei verbannt all' überall
 Der trügerische Schein,
 Der Wahrheit gold'ner Sonnenstrahl
 Beleuchte Groß und Klein.
 Es sei für unsere Bühnenwelt
 Der Gönner Gnade – Licht.
 Und sie vergeß'; wenn's ihr gefällt
 Auch meine Hütte nicht.
 Aus dieser Hütte haucht mein Mund
 So manchen frohen Scherz,
 An dem sich in der Abendstund'
 Erfreut so manches Herz.
 Kein Scheinverdienst auf Ehre wohnt
 In meiner Hütte drinn,
 Dafür Ihr guten Gönner lohnt,
 Wenn ich auch scheintodt bin;
 Scheinheilig lege ich auch nicht
 Auf meines Wirkens Werth
 Ein gar erhebliches Gewicht;
 Doch soviel ist bewährt –
 Ist was ich thu' auch unscheinbar,
 Es fällt doch keinem ein:
 Es könnt' am Ende ganz und gar
 Doch wohl entbehrlich sein.²⁹
 In allen Ständen gibts von Last
 Und Mühe viel Exempel,
 In Hütten so wie im Pallast,
 Und auch in Thaliens Tempel:
 D'rum will Exempli gratia
 Ich mich jetzt produziren,
 Und so in Forma optima
 Mein Schicksal referiren:
 Die größte Last in dem Gebieth'
 Thaliens muß ich tragen,
 Und bin ich noch so matt und müd',
 Ich darf nicht einmal klagen.

²⁹ „Prolog“, in: Hugo Sachs: *Theater-Journal der unter der Direktion des Herrn Carl Frieze in dem hiesigen Theater aufgeführten Trauer-, Schau-, Lust-, und Singspiele*. Einem hohen Adel, löbl. k.k. Militair und verehrungswürdigen Publikum hochachtungsvoll gewidmet. Kronstadt 1854, S.2; Johann Lucks: *Zum Neujahr 1836*. Den verehrten Gönnern ergebenst gewidmet. Wien 1836 S.3-4; Johann Jakob Saller: *Almanach des landständischen Theaters in Linz für das Jahr 1850*. Linz 1850, S.22-23; „Prolog“; in: Josef Raimann: *Almanach für das Jahr 1858*. Den edlen Theater-Gönnern gewidmet. Fünfkirchen 1857, S.3-4; „Prolog“, in: Alois Jaritz: *Almanach des landständischen Theaters in Linz auf das Jahr 1860*. Allen Gönnern und Freunden der Kunst mit Hochachtung gewidmet. Linz 1860, S.2; „Prolog“, in: Friedrich Mayer: *Theater-Journal für das Jahr 1862*. Brunn 1862, S.2; „Prolog“, in: Friedrich Mayer: *Theater-Journal für 1867*. Allen Freunden und Gönnern des Theaters gewidmet. Brunn 1867, S.3; „Prolog“, in: Rosa Uhlich und Laurenz Panopp: *Neujahrs-Journal der vereinigten Theater zu Baden und Wr.-Neustadt*. Allen hochverehrten Gönnern der Kunst in tiefster Ehrfurcht gewidmet. Wiener Neustadt 1882, S.2-3.

Bald red't durch mich ein großer Herr,
 Bald Fürsten und bald Grafen,
 Von Hoheit, Liebe, Glück und Ehr',
 Vom Lohnen und vom Strafen.
 Bald bin ich in der Unterwelt,
 Bald in den höh'ren Sphären,
 Bald red' von Reichthum ich und Geld,
 Bald wie er vom Entbehren;
 Und 's Aergste kommt oft hinterdrein,
 Red' ich in mancher Stunde,
 Vom Ofner und Champagner Wein,
 Mit ausgedörtem Munde.
 Auch übt man mich in der Geduld,
 Den Fehler zu bedecken,
 Spricht Mancher: „Der Souffleur hat Schuld,
 Er ließ mich heute stecken!“ –
 Und glauben Sie, me Hercule!
 Ich schwör's bey meiner Ehre:
 Wie manchen würde Angst und Weh,
 Wenn der Souffleur nicht wäre.
 Genug, Sie sehen selbst es ein,
 Wie sehr ich zu beklagen,
 Doch kann es jetzt nicht anders seyn,
 Ich muß geduldig tragen.
 Doch kenn' ich Ihren Edelmuth,
 Die Gottheit wird es lenken,
 Ihr Lohn sey Schutz mir – höchstes Gut,
 Sie werden mich bedenken! – – –³⁰

Wundern Sie sich diesmal nicht,
 Wenn aus der Unterwelt,
 Wie Samuels Prophetengeist,
 Auch der Souffleur aus seiner Höhle spricht.
 Sie waren ja gewohnt mich zu vernehmen
 Durch anderer Mund.
 Ey nun! was soll ich dann mich schämen,
 Ich spreche selbst diesmahl, und mache kund
 Was ich gethan; denn selber sich zu loben,
 Das wird jetzt Ton. Nun wohl, ich mach' ihn mit!
 Es soll dem Auge jetzt die neue Welt sich zeigen;
 Ein Glockenschlag von mir, der Vorhang flieget auf,
 Und alle Instrumenten schweigen.
 Geschmückt, erleuchtet ist die Bühne.
 Die Helden treten auf. – Was nun?

³⁰ „Mein Schicksal“, in: Alois Stolz: *Abschieds-Blatt*. Den hohen und verehrten Theater-Gönnern bey seiner Abreise am Schlusse des Winter-Curses 1827 ehrfurchtsvoll gewidmet. Temeswar 1827, S.3-4.

Was wird der Vater, die Geliebte,
 Was wird der Herr, der Diener sagen;
 Bemerken Sie nicht? Ihre Augen fragen
 Herab zu mir. Es spitzt sich das Gehör.
 Nun leget der Souffleur
 Dem Weisen Weisheit auf die Zunge,
 Dem Helden Pathos, dem Geliebten
 Der Schmeichelworte Zauberkraft,
 Dem Mädchen Witz. –
 Kurz, was Sie schön von Oben her vernehmen,
 Hat doch nur unten seinen Sitz.
 Von mir kommt all, was Sie bewundern,
 Ich bin der Mann, der's Werk regiert.
 Ich kann langweilen, kann ermuntern,
 Wird fleißig oder matt souffliert.
 Und will ich die Actricen necken,
 So les' ich fort, seh' sie nicht an;
 Ich wette drauf sie bleiben stecken,
 Um Ihren Beyfall ist's gethan.
 Und, mancher Held stünd' wie ein armer Junge
 Verlassen auf der Bühne da,
 Leiht der Souffleur ihm nicht die Zunge,
 Trät' er nicht seinem Loche nah;
 Kurz – ohne viel mich selbst zu ehren,
 Was Sie vernehmen, das bin ich.
 Den Scherz, den Witz, der Weisheit hohe Lehren,
 Erfahren Sie doch nur – durch mich.
 Und dennoch bin ich stets bescheiden,
 Verborgen (doch nicht ungekannt),
 Und reiche nun mit tausend Freuden
 Den Almanach der Bühne Ihrer Hand.”³¹

³¹ „Hohe, gnädige Gönner!“, in: Franz Rund: *Theater-Almanach des königlich städtischen Theaters zu Temesvár*. Den hohen und verehrungswürdigen Theater-Freunden ehrfurchtsvoll gewidmet zum neuen Jahr 1835. Temeswar 1834, S.7–8; „Hohe und Verehrungswürdige!“, in: F. Markowsky: *Theater-Almanach*. Als Neujahrs Geschenk herausgegeben und allen hohen Gönnern und Freunden der Schauspielkunst ehrfurchtsvoll gewidmet. Görlitz [o.J.], S.2–3; „Prolog“, in: Paul Wilhelmi u. Joseph Matolay: *Almanach des königl. städt. Theaters in Pesth, unter der Direction des Herrn Alexander Schmidt*. Vom ersten December 1835 bis letzten November 1836. Allen Freunden der Kunst mit Hochachtung gewidmet. Pest 1836, S.41–42; „Hohe und Verehrungswürdige“, in: E.F.A. Moldenhawer: *Almanach für Freunde der Schauspielkunst auf das Jahr 1838*. Danzig 1839, S.5–6; „Hohe!, Gnädige!, Verehrungswürdige!“, in: J. Hettelschmidt: *Journal des Bamberger National-Theaters unter der Direktion des Herrn Adolf Stein*. Gewidmet allen hohen Theaterfreunden. Bamberg 1839, S.2–3; „Hohe und Verehrungswürdige!“, in: Alexander Boroffka: *Theater-Journal*. Zum Besten des Souffleurs. Den hohen Gönnern und Freunden der dramatischen Kunst in aller Hochachtung gewidmet. Bromberg 1844, S.3–5; „Hohe und Verehrungswürdige!“, in: Emilie Rundt: *Theatralisches Vergissmeinnicht*. Allen hohen Freunden und Gönnern der dramatischen Kunst zum Abschiede hochachtungsvoll gewidmet. Sommertheater zu Bockenheim. Frankfurt/Main 1849, S.8; „Hohe und Verehrungswürdige“, in: L. Heyne: *Almanach des Herzoglich Sachsen-Altenburgischen Hof-Theaters für die Saison 1854–1855*. Nebst einem Anhang komischer Gedichte und Theater-Anekdoten. Allen hohen Gönnern der Kunst hochachtungsvoll zum Abschied dargebracht. Altenburg 1855, S.7; „Abschieds-Epistel der Souffleuse an das hochachtbare Publicum“, in: Jenny Häusler: *Almanach des Stadt-Theaters zu Leipzig*. Allen Freunden der Schauspielkunst hochachtungsvoll

Ähnlich der wiederholten Verwendung von Gedichten, veröffentlichten viele Souffleure ein „Schreckliches Schauspiel in 5 Akten“ mit dem Titel *Ulfo und Emma, oder: Wenn ich nur noch einen Titel wüß!* mit folgenden Personen:

Abdul Kreutziaxal, der Zauberer; Jetzgehenshörensaußamal, eine Fee; Mordar, auch ein Zauberer; Gamshuaberlina, wiederum eine Fee; Ulfo, ein Ritter; Emma, man weiß nicht recht wer sie ist; Furien; Vermummte; Rosse und andere Comparsen; Ein Elefantenweibel; 40 Regimenter Kavallerie; Mehrere Tausend kleine Kinder; Eine Musik- und eine Räuberbande. Vieles andere dumme Zeug und ein lebendiges Theater; wobei angegeben wird, dass „nicht viele vorkommen“.³²

Die hier präsentierten Gedichte der Souffleure in Hermannstadt, Kronstadt und Temesvar sind Beispiele einer weit verbreiteten Praxis des deutschsprachigen Theaters bis Anfang des 20. Jahrhunderts.

„Das Spiel ist aus, es rollt der Vorhang nieder
Der Trennung bitt're herbe Stunde schlägt;
Verklungen sind der gold'nen Laute Lieder;

---

gewidmet. Leipzig 1867, S.15–16; „Schluß-Pistel des Souffleurs“, in: Louis Beusel: *Theater-Journal und Repertorium der unter Direction des Herrn Carl Sulzer in Braunschweig und Wolfenbüttel gegebenen Theater-Vorstellungen*. Zum Schluß der Sommer-Saison 1869. Allen Gönnern und Freunden der dramatischen Kunst hochachtungsvoll gewidmet. Braunschweig 1869, S.12–13.

³² Abgedruckt in folgenden Journalen: Hugo Sachs: *Theater-Journal*. Der unter der Direction des Herrn Carl Friesen in dem hiesigen Theater aufgeführten Trauer-, Schau-, Lust-, und Singspiele. Einem hohen Adel, löbl. k.k. Militair und verehrungswürdigen Publikum hochachtungsvoll gewidmet. Kronstadt 1854, S. 5–7; Carl Friedrich Just und Friedrich Karl Gollmick: *Jahrbuch und Repertorium des dem Königlichen Kommissionsrath Herrn Friedrich Cerf gehörigen von ihm selbst dirigirten Königsstädtischen Theaters in Berlin vom 16. Dezember 1837 bis 15. Dezember 1838*. Berlin 1839, S.132–139; Johann Bruno: *Theater-Journal des ständischen Theaters in Laibach, unter der Direction des Herrn Eduard Neufeld, vom 12. September 1840 bis letzten Dezember 1840*. Allen Freunden der Kunst mit Hochachtung gewidmet. Laibach 1840, S.11–15; Heinrich Ludwig Barthels: *Jahrbuch und Repertorium des Theaters der Stadt Leipzig*. Nebst einem Anhang. Leipzig 1842, S.29–31; Hermann Ulbricht: *Theater-Journal in Plauen*. Allen Gönnern und Freunden der dramatischen Kunst hochachtungsvoll gewidmet. Plauen 1843, S.6–8; Johann Dedinsky: *Journal des freistädtischen Theaters in Oedenburg*. Dem hohen Adel, löbl. k.k. Militair und allen hochgeehrten Freunden und Gönnern der Kunst zum neuen Jahre 1845 ehrfurchtsvoll gewidmet. Oedenburg 1844, S.10–13; Carl Klose: *Journal des Stadt-Theaters zu Frankfurt an der Oder*. Allen Gönnern und Freunden des Theaters zu Neujahr 1845 ehrfurchtsvoll gewidmet. Frankfurt/Oder 1845, S.12–15; Karl Brenner: *Journal des städtischen Theaters in Eperies unter der Direction des Herrn Johann Bielsicky*. Hochachtungsvoll gewidmet. Eperies 1845, S.7–8; Karl Moritz Oettinger: *Frankfurter Theater-Almanach für das Jahr 1849*. Frankfurt/Main 1849, S.64–68; Carl Klose: *Theater-Journal der im Königlichen Schauspielhause zu Potsdam vom 1. Januar bis ult. October unter Leitung des Herrn Directors Louis Huth, und vom 1. November bis ult. December 1848 unter Leitung einer städtischen Direction gegebenen Vorstellungen*. Allen Gönnern und Freunden des Theaters zu Neujahr 1849 hochachtungsvoll gewidmet. Potsdam 1849, S.13–16; Friedrich Reiniger: *Theater-Journal der unter Direction der Herren Schermann und Kricke auf hiesigen Theater gegebenen Vorstellungen*. Allen hohen Gönnern und Freunden der dramatischen Kunst ergebenst gewidmet. Göttingen 1850, S.9–11; Bernhard Heinrich Chalon: *Theater-Journal*. Zum Abschiede. Einem hohen Adel, löbl. k.k. Militär und Herren Beamten, so auch einem hochgeehrten Bürgerstand der Stadt Pilsen ehrfurchtsvoll gewidmet. Pilsen 1852, S.4–8; Johann Gerhard: *Almanach des städtischen Theaters zu Neusohl für das Jahr 1853*. Als Neujahrsgeschenk. Einem hohen Adel, K.K. Militair und hochverehrten Publikum ehrfurchtsvoll gewidmet. Neusohl 1853, S.4–7; Karl Bannholzer: *Theater-Journal*. Den Gönnern und Freunden der dramatischen Kunst hochachtungsvoll gewidmet. Liebenstein 1855, S.6–9; Hugo Sachs: *Theatralisches Angedenken*. Unter dem Titel: Wer anklopft, dem wird aufgethan, wer wagt, der gewinnt, oder: Die hohen Gönner und der betrübte Souffleur. Eine hier schon oft gesehene Abschiedsbüchlein in Ergebenheit den hohen Gönnern der Kunst ehrfurchtsvoll gewidmet. Arad 1858, S.6–11; Ernst Zufelde: *Theater-Almanach des Herzoglichen Hoftheaters zu Meiningen*. Wintersaison von 1864–1865. Meiningen 1865, S.10–14; Christian Schultz: *Almanach des Herzoglich Sächsischen Hoftheaters zu Meiningen*. Saison von 1866–1867. Den Gönnern und Freunden der Kunst hochachtungsvoll gewidmet. Meiningen 1867, S.11–15; Hermann Tomanek: *Almanach der vereinigten Stadt-Theater zu Leipzig*. 1. November 1882 bis 1. Mai 1883. Leipzig 1883, S.17–19.

Doch was fühlend meine Brust bewegt,
Was so tief mir in das Herz gegraben,
Dazu die Lippen keine Worte haben.”³³

„Jetzt naht das Leiden,
Da ich muß scheiden
Aus Ihrer Mitte,
In Riesenschritte.

Ich mag zu bitten,
Nachdem ich gelitten
Durch's souffliren,
Und vieles erfrieren.

Mich zu bedenken
Mit Ihrer Huld,
Nicht zu gedenken
So mancher Schuld.”³⁴

---

³³ „Schlußwort”, in: Alois Jaritz: *Almanach*. Den hohen gnädigen Gönnern zum Abschiede ehrfurchtsvoll gewidmet. Hermannstadt 1854; Hugo Sachs: *Theater-Journal der unter der Direktion des Herrn Carl Frieze in dem hiesigen Theater aufgeführten Trauer-, Schau-, Lust-, und Singspiele*. Einem hohen Adel, löbl. k.k. Militair und verehrungswürdigen Publikum hochachtungsvoll gewidmet. Kronstadt 1854, Titelblatt; „Epilog”, in: Johann Georg Heinrich: *Theater-Journal aller vom 2. April bis zum 26. May 1829 aufgeführten Schauspiele und Opern, nebst dem Verzeichnisse der Namen des sämmtlichen Theater-Personals*. Dem hohen und gnädigen Adel, so wie allen Gönnern des Theaters gewidmet. Pilsen. 1829, S.8; „Schlußwort”, in: Alois Jaritz: *Theater-Journal*. Den hohen gnädigen Gönnern zum Abschiede ehrfurchtsvoll gewidmet. Arad 1847, S.8.

³⁴ Franz Rund: *Theater-Journal*. Am Schlusse des Winter-Curses 1835 bis 1836 den verehrungswürdigen Gönnern zu Temeswar ehrfurchtsvoll gewidmet. Temesvar 1836, S.2.

A 18. századi gyermekszínház feltáratlan forrásai

Felix Berner Asmodeus-előadásáról

Felix Berner és gyermektársulata

A 18. századi hivatásos gyermekszínjátszás kontextusában Felix Berner gyermektársulata, amely európai útja során Magyarországon is többször vendégszerepelt, a korszak legismertebb s egyben legjelentősebb efféle vállalkozásának számított.¹ Hogy maga Berner tudatosan is törekedett gyermekszíneszei népszerűsítésére, azt legjobban az együttes saját színházi zsebkönyve bizonyítja, amely a társulatvezetőről, a vendégszereplésekről, a gyermekszíneszeikről és a repertoárról is számos adattal szolgál. Szerzője Franz Xaver Garnier, aki művét korabeli színházi szokás szerint a berneri színtársulat sűgőjaként fogalmazta meg – a principális megbízásából s annak naplójegyzetei alapján. A zsebkönyvecske a közönség változó igényeit szem előtt tartva három kiadást is megért.²

Franz Xaver Garnier könyvecskéjének³ bevezetőjéből tudjuk, hogy Felix Berner 1738-ban született Bécsben. A principálisról portré is fennmaradt, amelyet a garnieri zsebkönyvecske mindhárom változatában megtalálunk.⁴ A vállalkozó szellemű fiatalember már 1758-ban egy hét-nyolc személyből álló felnőtt-társulatot alapított, amely előbb rögtönzött, majd szövegalapú darabokat vitt színre. A színészek közötti viszálykodások azonban nemsokára az együttes felbomlásához vezettek. Berner ezek után próbált szerencsét gyermekszíneszekkel, Garnier írása szerint a principálist ebben egyedül egy színésziskola létrehozásának nemes szándéka vezérelte.⁵ A trupp első fellépésére 1761-ben került sor, a vállalkozás pedig

¹ Felix Berner gyermektársulatának részletes bemutatását lásd Tar Gabriella-Nóra, *Deutschsprachiges Kindertheater in Ungarn im 18. Jahrhundert*, Berlin, LIT, 2012 (Thalia Germanica, 13.), 37–60.

² Vö. [Franz Xaver GARNIER], *Nachricht von der Bernerischen jungen Schauspieler Gesellschaft, von der Aufnahme und dem Zuwachse derselben, mit einigen Anhängen, und 24 am Ende beygefügeten Silhouettes mit Verwilligung und Beytrag des Herrn Berners zusammengetragen von M.I.R. Einem Zögling derselben. im Jahre 1782*, Erlangen, 1782.; [Franz Xaver GARNIER], *Nachricht von der Bernerischen jungen Schauspieler- Gesellschaft. Zusammengetragen von einem Zögling derselben*, Bozen, 1784; Franz Xaver GARNIER, *Nachricht von der im Jahre 1758. von Herrn Felix Berner errichteten jungen Schauspieler-Gesellschaft, von den bis jetzt gethanenen Reisen, von der Aufnahme und dem Zuwachse derselben, einigen Anhängen, und vielen am Ende beigefügten Silhouettes von Schauspielern und Schauspielerinnen dieser Gesellschaft. Mit Bewilligung und Beitrag des Herrn Berner. Verfasset von F.X. Garnier, einem Zögling desselben im Jahr 1786*, Wien, Johann Joseph Jahn, 1786.

³ A Garnier-féle zsebkönyvet elsőként Gertraude Dieke ismertette részletesen, lásd Gertraude DIEKE, *Die Blütezeit des Kindertheaters. Ein Beitrag zur Theatergeschichte des 18. und beginnenden 19. Jahrhunderts*, Emsdetten, Lechte, 1934 (Die Schaubühne, 8.), 3.

⁴ A H. Sintzenich, churpfalz-i udvari rézmetsző által 1781-ben jegyzett munka az első két kiadásban a következő felirattal rendelkezik: „Felix Berner. Directeur einer Jugend schauspille gesellschaft”; az utolsó kiadásban a feliratról kimaradt a „Jugend” szó.

⁵ A sűgó a vállalkozásról és indítékairól így ír: „Damit verband er [Berner, T.G.-N.] ...[den, T.G.-N.] Gedanken (...), dass, wie bey andern Kuensten und Wissenschaften eine Beschaeftigung mit ihnen von Jugend auf, fast mehr als das halbe Genie ausmache: solches eben so gut, und noch weit mehr von der Buehne gelte. Er fasste also den Entschluss, eine Kinder-Gesellschaft zu errichten, und in diesen biegsamen Subjekten die Talente aechter Schauspieler zu studieren, zu ordnen und anzu.achen. In dieser Pflanzschule gebildet, wie leicht musste da im Fortgang die weitere Vervollkommnung werden?” – „Ezzel ő [Berner, T.G.-N.] azt a gondolatot kapcsolta egybe, hogy, akár más művészetek és tudományok esetében, a velük ifjúkortól való foglalkozás a zsenialitásnak majd több mint felét teszi, ez éppúgy s méginkább érvényes a színpadra. Úgy határozott tehát, hogy gyermektársulatot alapít és

olyan sikeresnek bizonyult, hogy ettől kezdve Berner gyermektársulatával még huszonnégy évig, 1786-ban bekövetkezett haláláig járta a világot.

A berneri gyermekszínészek rendkívüli mobilitással rendelkeztek, majdnem két és fél évtized során közel kétszáz településen felléptek, nem számítva azt, hogy sok városba többször is visszatértek. Felix Berner hét évben járt gyermekszínészeivel Magyarországon.⁶ Itteni vendégszerepléseinek idejét és helyszíneit az alábbiakban foglaltuk össze:

1768	Varasd, Kőszeg, Eszterháza, Kőszeg, Sopron, Győr, Buda
1769	Pest, Székesfehérvár, Esztergom, Révkomárom, Pozsony
1770	Varasd, Körmend, Szombathely, Nagyszombat, Sopron
1773	Magyaróvár, Győr, Révkomárom, Tata, Pest, Buda
1774	Pest, Székesfehérvár, Sopron, Rohonc, Sopron, Nagyszombat, Körmöcbánya, Pest
1775/1776	Pozsony, Nezsider
1786	Nezsider, Kismarton, Sopron

Zsebkönyvében F. X. Garnier a berneri társulat névjegyzékét is gondosan összeállította. A jegyzék a színészek esetében a név mellett legtöbbször a társulathoz tartozás idejét és az adott gyermekszínész szerepkörét is pontosan megjelöli. Gyermekszínészeinek zömét Felix Berner igen fiatalon szerződtette, társulatba lépésükkor a gyermekek általában 4–15 évesek voltak.⁷ Többségük évekig, akár egy évtizednél tovább is az együttesnél maradt, sőt Berner mellett vált felnőtt színésszé. Ekkor az előadók rendszerint búcsút mondtak mentoruknak, s nemegyszer valamely felnőtt-társulatnál próbáltak szerencsét. A berneri színház arculata ilyen értelemben állandóan változott, sőt a kezdetben túlnyomórészt gyermekekből álló társulatban fokozatosan megnőtt a felnőtt színészek száma, még ha a principális továbbra is foglalkoztatott 4–15 éves gyermekeket együttesében.

A gyermekszínészek társadalmi hovatartozásáról általában semmi kézzelfoghatót nem tudunk, kivételt képeznek a Renth testvérek, akik egy győri szabómester gyermekeiként édesapjuk halála után kerültek a társulathoz. Felix Berner, akár a hozzá hasonló principálisok, minden valószínűséggel szegények, árvák, utcagyerekek köréből toborozta társulatát, így színészei viszonylag függetlenek voltak valamely szoros családi köteléktől, s gyermekfejjel szabadon vándoroltak, kallódtak a nagyvilágban.⁸ A berneri együttes körében ugyanakkor a gyermekhalandóság is meglehetősen otthonos volt, többen 9–16 évesen hunytak el a társulat vándorlása során.

Ami a társulat összetételét illeti, azt a vándorszínház nagyfokú mobilitásából következően az etnikai tarkaság jellemzi. Felix Berner két és fél évtizedes világljárása során ausztriai, cseh, francia, horvát, magyar, német, olasz, svájci, szlovákiai és szlovéniai településeken szerződtetett gyermekeket társulatába. Végignézve azonban a színészneveken, azok zöme német hangzású. Mindez az előadások nyelvét tekintve is sok mindent elmond, noha úgy gondoljuk, a gyermekszínházat általában a kicsiny (gyermeki) forma és a mozgás éllette: a nyelviség kérdése ilyen értelemben elveszti prioritását.

---

ezekben a hajlítható lényekben igazi színészek képességeit műveli ki (...) Az ebben az iskolában kapott képzés után mily könnyűnek kellett lennie a további tökéletesedésnek?” [ford. tőlem], GARNIER, *i. m.*, 1786, 4.

⁶ A berneri gyermektársulat kastélyszínházi fellépéseiről Staud Géza értekezett, lásd Géza STAUD, *Adelstheater in Ungarn*, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1977 (Theatergeschichte Österreichs, 10).

⁷ A színésszerződések létezésére Berner színházi szabályzatának következő passzusa utal: „12. Auf die bewiesene unsittliche Aufführung steht Aufhebung des Kontrakts.” – „A bizonyított erkölcstelen magatartás a szerződés felbontásához vezet.” [ford. tőlem]. GARNIER, *i. m.*, 48.

⁸ A gyermekszínijátás mint gyermekmunka ilyen értelemben a 18. századi gyermekkortörténet adalékaként is értelmezhető.

A berneri színjátszók között négy magyarországi származású gyermekszínészt is számon tartunk: a pesti Johann Georg Schüllert, a trupphoz Radicson csatlakozó Franz Paul Königet, illetve a győri Renth Rosaliát és fivérét, Johannes Renthet. Ez utóbbiak nem a trupp egyedüli testvérpárja, Felix Berner sokszor szerződtetett testvéreket színházába. Ilyenek voltak többek között a Lessel fivérek, a Liskin nővérek, a Käs, illetve a Frissl testvérek. Feltűnő, hogy a testvérek gyakran egymástól függetlenül, más-más helyen álltak be gyermekszínészeknek, sőt külön-külön váltak meg a társulattól. Ez szociális helyzetükről is sokat elárul.

Rendkívül értékesek Franz Xaver Garniernek az egyes szerepkörökre vonatkozó feljegyzései. Felix Berner együttesét a korabeli felnőtt-társulatok mintájára szervezte meg, amikor a trupp minden tagjával bizonyos szerepkört igyekezett lefedni, amelyek a korabeli felnőtt színészek szerepköréhez képest semmiben sem mutatnak eltérést. Színháza, amelynek megalapításában a principálist Garnier szerint kizárólag egy színésziskola nemes gondolata vezérelte, inkább volt hierarchikusan rendezett együttes – ünnepelt gyermekszínészekkel és az ezek játékát szolgáló háttérszínészekkel –, mintsem színitanoda. Megfigyelhetjük, hogy a kor gyakori színpadi megoldásaként a női gyermekszínészek szükség esetén férfiszerepekben is felléptek.

A berneri gyermektársulathoz kapcsolódó feltáratlan források

Miért voltak népszerűek a Felix Berneréhez hasonló, 18. századi hivatásos gyermekelőadások? Hogyan állították színre a társulatvezetők a gyermekszínházi repertoár egyes tételeit? Miben tértek el ezek az előadások a korabeli felnőttszínházak produkcióitól?

A 18. századi európai gyermekszínházszás kontextusában a 17–19. század társulatvezetőinek lexikonja alapján körülbelül huszonöt-harminc olyan principálist tartunk számon, aki gyermekszíntársulat vezetőjeként vagy akként is tevékenykedett.⁹ Magyarországi vonatkozásban jelenleg tizenkét principálisról és nyolc gyermektársulatról van tudomásunk.¹⁰ Mind európai, mind magyarországi viszonylatban azonban nagyon kevés repertoárt ismerünk; a szövegeknyvek, esetenként színlapok legtöbbször (ha a társulat egyáltalán rendelkezett ilyesmivel) elveszett vagy feltáratlanul lappang. A műsorok jellegére gyakran csak a tanácskiadványok egy-egy mondata, a magisztrátus játékengedélyének vagy ajánlólevelének valamely passzusa, esetleg a korabeli sajtó egy-két rövid megjegyzése utal.

A 18. századi európai gyermekszínház az ismert társulatok repertoárja alapján mindezenekelőtt a következő megjelenítési formákkal dolgozott: pantomim, balett, opera, vígopera, daljáték, színjáték, szomorújáték, komédia vagy vígjáték.¹¹ Annak ellenére, hogy a gyermekszínház műfaji preferenciája a korabeli játékengedélyek, ajánlások stb. alapján viszonylag jól körvonalazódik, kevés olyan konkrét szövegforrás (például színlap, szövegeknyv, sugópéldány stb.) áll rendelkezésünkre, amelyből megalapozott következtetéseket vonhatnánk le a gyermekszínházak konkrét előadásaira, játéktílusára, színpadtechnikájára vonatkozóan (a feltárt és feltáratlan források kérdését lásd a továbbiakban).

⁹ Vö. Eike PIES, *Prinzipale. Zur Genealogie des deutschsprachigen Berufstheaters vom 17. bis 19. Jahrhundert*, Mit 89 Abbildungen und 10 Tafeln, In Zusammenarbeit mit Ulrich Lochter, Theaterwissenschaftliches Institut Schloss Wahn an der Universität Köln, Ratingen, Kastellaun, Düsseldorf, Aloys Henn Kiadó, 1973.

¹⁰ A principálisok és az együttesek száma közötti eltérés azzal magyarázható, hogy a Magyarországon megfordult társulatvezetők között akadt olyan is, aki nem rendelkezett saját vagy állandó gyermektársulattal (így Schmällögger, Horschelt stb.).

¹¹ Megjegyzendő, hogy a korszak műfaji terminológiája meglehetősen kusza, a fogalmak gyakran egybeesnek.

Kivételt egyedül talán Felix Berner képez, akinek társulata saját zsebkönyvvvel is rendelkezett. Berner esetében ugyanakkor azért is nagyon szerencsés helyzetben vagyunk, mivel az utóbbi években – a digitális adatfeldolgozás révén – több, eddig földrajzilag nehezen elérhető külföldi állomány régebbi anyaga is virtuálisan hozzáférhetővé vált (valamely online katalógus tételeként, de nemegyszer digitális dokumentumként is). Ez kutatási témánk szempontjából azért is rendkívüli horderejű, mivel a Berner-féle gyermektársulathoz kapcsolódó eddig feltárt források (zsebkönyvek, játékgendélyek, ajánlólevelek, sajtóhírek) elsősorban a vándorútról, a vendégszereplésekről, a repertoárról és a gyermekszíneszerekről szolgáltak adatokkal, de nem adtak választ a színre vitel, a játéktípus, a színpadtechnika és a mindezzel bizonyosan összefüggő recepciótörténet mindeddig megválaszolatlan kérdéseire.

Jelenleg 19 olyan, címe (alcíme vagy címlapja) alapján Felix Berner gyermektársulathoz köthető szöveggényv létezéséről van tudomásunk, amely valamely külföldi állami könyvtár gyűjteményében vagy magántulajdonban található. A szöveggényvek többsége áriagyűjtemény, vagyis részleges szöveggényvként olyan zenés művek (operák, komikus operák, énekesjátékok) dalszövegeit tartalmazza (kotta nélkül!), amelyeket Berner társulata európai vándorútja során előadott, és ezt a legtöbbször néhány oldalas kiadványt a közönség akár meg is vásárolhatta pár krajcárért a vendéggjáték alkalmával.

A szóban forgó állami könyvtárak a következők: Bibliothèque nationale et universitaire, Strasbourg (online katalógus): 1 szöveggényv¹², Harvard University Library (online katalógus): 5 szöveggényv, Universitäts- und Landesbibliothek Darmstadt (online katalógus): 2 szöveggényv, Duke University Library, Jantz Collection (online katalógus): 1 szöveggényv, Wienbibliothek: 1 szöveggényv, Zentral- und Hochschulbibliothek Luzern (online katalógus): 1 szöveggényv, Bayerische Staatsbibliothek München (online katalógus és digitalizált dokumentum): 4 szöveggényv. További 4 szöveggényv található Dr. Rainer Theobald berlini kutató magángyűjteményében.

Tanulmányunkban a korábbiakban felvetett recepciótörténeti, dramaturgiai, illetve színpadtechnikai kérdéseket Felix Berner *Asmode un esprit contrefait et boiteux. Oder: Der krumme, und verstellte Geist Asmodeus* című szöveggényve mentén vizsgáljuk.

Asmodeus a korabeli színpadokon: Kurz és Haydn műve

Az *Asmodeus, der krumme Teufel* című énekesjáték létrejötté az 1750-es évek elejére vagy közepére tehető – első datálható előadása 1759. november 24-én volt Bécsben!¹³ –, tehát keletkezése arra az időszakra esik, amikor Joseph Felix von Kurz már ismert bécsi komikus színész volt, a kezdő Joseph Haydn pedig éppen szabadúszóként igyekezett magát fenntartani tanításból és alkalmi zeneszerzésből, miután mutálását követően – ami akkoriban későbbi életkorban következett be, mint manapság, Haydn esetében kb. 15-17 évesen – elbocsátották a bécsi fiúkorusból (1749-ben, 1748-ban vagy 1747-ben).¹⁴ Minden valószínűséggel Kurz az akkor körülbelül 19-21 éves Haydn egyik alkalmi, névnapi zeneelőadását hallva bízta meg a fiatal művészt azzal, hogy 24-25 dukátért zenét írjon *Der neue krumme Teufel* című tündérrjá-

¹² A továbbiakban az áriagyűjteményeket részleges szöveggényvnek tekintve az egyszerűség kedvéért szöveggényvekről beszélünk.

¹³ Vö. Georg FEDER, *Haydn = Die Musik in Geschichte und Gegenwart: allgemeine Enzyklopädie der Musik*. 8. kötet: Personenteil (Gri – Hil), Stuttgart, Metzler, 2004, 906.

¹⁴ Uo., 906.

tékához.¹⁵ A szövegkönyv első kiadása nem, csak több későbbi változata maradt fenn, Haydn zenéje pedig teljességében elveszett.¹⁶

Joseph Felix von Kurz szövegkönyvének általam a berlini Staatsbibliothekben vizsgált kiadásai – 1767-ből,¹⁷ illetve 1770-ből¹⁸ – 2-2 felvonást tartalmaznak; a Berner-féle, körülbelül 1765-re tehető szövegkönyv¹⁹, amelyet a berlini magángyűjtő, Rainer Theobald bocsátott rendelkezésemre, ehhez képest 3 felvonással dolgozik. Az általam vizsgált 1770-es bécsi Kurz-féle kiadás ugyanakkor a felnőtt színészek által az énekesjátékkal egyszerre bemutatott pantomim szövegét is tartalmazza (*Die Insul der Wilden* címmel), amelyre a Berner-féle szöveg csupán Asmodeus összefoglalásaként tesz utalást az itáliai felvonás elején, s amely valószínűleg csupán 1770 körül váltotta fel az eredetileg *Arlequin, der neue Abgott Ram in Amerika* című pantomimet.²⁰

Térjünk azonban vissza a Kurz-féle 1767-es és a Berner-féle 1765 körüli szövegkönyv első rövid összevetéséhez: Felix Berner 1765 körüli szövege nyilvánvalóan Kurz librettójának korábbi kiadásaira támaszkodhatott, tehát az általam vizsgált 1767-es szövegkiadáshoz képest – korábbi megjelenése ellenére! – Kurz szövegkönyvénel későbbi szövegállapotot tükröz. Mint korábban említettük, Kurz 2 felvonásából Berner 3 felvonást csinált. Kurz 1. felvonását Berner két kisebb felvonásra tagolja, a Kurz-féle szövegkönyv 2. felvonása pedig Bernernél 3. felvonásként lényegesen lerövidül, ugyanis a házból előjövő Fiametta commedia d'ell arte-szereplőket felvonultató jelenéseit a szöveg átdolgozója négyről kettőre csökkentette le, illetve a megmaradó két jelenetet másfajta szereplőkre („Tyrollerin”, „Lauffer”) írta át.²¹ Joggal merül fel a kérdés, miért változtatott Felix Berner a Kurz-féle eredeti szövegkönyv struktúráján, illetve miben térnek el egymástól a felnőttelőadás és a Berner-féle gyermekszínházi előadás szövegkönyvei és azok színpadi megvalósítása.

„Gyermek Asmodeus” a Berner-féle szövegkönyv²² tagolásában

Mivel a történet általában kevésbé ismert, illetve a szövegkönyvek összevetése pontos tartalomismeretet igényel, a továbbiakban a Berner-féle szövegkönyv tartalmát, amely Kurz eredeti librettójának továbbgondolásaként is értelmezhető, részletesen ismertetjük:

Az első felvonás öt jelenetből áll.

Az első jelenet ariájában Arnoldus arról énekel, hogy szerelmes; önmagát szegény beteg doktornak nevezi.

¹⁵ Uo., 908.

¹⁶ Uo., 981–982.

¹⁷ [Joseph Felix von KURZ], *Der neue krumme Teufel ein Singspiel in gebundener Rede, und zwey Aufzügen*. Componirt von Herrn Joseph von Kurz. Auf Verlangen in Druck gegeben, H.n. 1767.

¹⁸ [Joseph Felix von KURZ], *Asmodeus der krumme Teufel. Ein Opera Comique in zwey Aufzügen*, Wien: gedruckt, bey Johann Thomas Edl. Von Trattnern, 1770, 62 Seiten. Digitalisat.

¹⁹ [Felix BERNER], *Asmode un esprit contrefait et boiteux*. Oder: Der krumme, und verstellte Geist Asmodeus. Ein musikalisches Singspiel, in drey Aufzügen, Aufgeführt, von den Bernerischen Kindern, H.n., É.n [1765], 30 Seiten. [Theaterbibliothek Rainer Theobald], Berlin.

²⁰ Vö. FEDER, *i. m.*, 981–982.

²¹ Kurz szövegkönyvében Fiametta négy ilyen szereplőt jelenít meg, ezek: „Fiametta als Bolognesischer Doktor”, „Fiametta als Policionello”, „Fiametta als Pantalon”, „Fiametta als Arlequin”.

²² Nem véletlen a szövegkönyv alcímében a gyermekszínészekre való utalás („Aufgeführt, von den Bernerischen Kindern”), Berner későbbi szövegkönyveiben ez kicserélődik az „Aufgeführt von den jungen Schauspielern” kifejezésre. Az alcím egyértelműen utal a színészek fiatal korára!

A második jelenet során Bernardon és Arnoldus beszélgetéséből kiderül, hogy Bernardon már hosszabb ideje szolgál a doktornál, akinek tudományát magában kétségbe vonja. Arnoldus fogadott lányát, Fiamettát hívhatja; Bernardon betegsége hivatkozva többször is igyekszik Fiamettát kimenteni, Arnoldus azonban hajthatatlan marad.

A harmadik jelenetben Bernardon visszatér a betegséget színlelő Fiamettával, aki nem engedi, hogy a doktor megvizsgálja. Arnoldus rájön a csalásra, ezért Bernardont elzavarja. Arnoldus Fiamettának félreérthetetlen célzásokat tesz szerelmére.

A negyedik jelenetben Bernardon elmondja Fiamettának, hogy egyik barátja szerint Arnoldus Fiamettát feleségül akarja venni, közel az esküvő órája. Fiametta szökést javasol; szerelme, Bernardon ezt lehetetlennek tartja. Fiametta elájul, magához térése után a szerelmesek együtt keseregnek.

Az ötödik jelenet során a szerelmesek kétségbeesett kérdésére, hogy ki segít nekik, megjelenik az ördög, Asmodeus, aki megígéri nekik, hogy másnapig minden jóra fordul; Fiametta és Bernardon megnyugodnak.

A második felvonás hét jelenetből áll.

Az első jelenetben Arnoldus összehívja barátait és rokonait (többek közt leánytestvérét, Argantét és sógorát, Gerhardust), hogy közölje velük házassági szándékát. Miután elmondja, hogy Fiamettát szándékozza nőül venni, aki minderről még semmit sem tud, kikéri véleményüket. Casparus felveti, hogy a jó házasság esetében nem szabad a mennyasszonyt kényszeríteni.

A második jelenet során megjelenik Fiametta, akit Arnoldus hívatott magához. Arnoldus elmondja szándékát, s közli vele, hogy barátai már hallottak a házasságról, a jegyzők ugyancsak ezért jöttek, Fiametta tehát készüljön a házassági levél aláírására. Fiametta ellenkezik, inkább kész meghalni, majd hangosan s összevissza énekelve elszalad. Argante szerint Fiametta elvesztette az esztét, Arnoldus nem hisz neki, Fiametta viselkedését színlelésnek nevezi. Argante távozik.

A harmadik jelenetben Arnoldus Bernardon szemére veti, hogy elszerette Fiamettát, majd elbocsátja a szolgálatából. Bernardon felháborodottan távozik, előtte őszintén elmondja véleményét Arnoldus kuruzslótudományáról. Az egybegyűlteket megjegyzik, hogy a szerelemtől Arnoldus még Bernardonnál is zavarodottabb. Arnoldus ennek ellenére biztosítja a rokonságot, hogy nem marad agglegény, így nem kapnak semmit az örökségből.

A negyedik jelenet elején Argante visszatér és hírül adja, hogy Fiametta megölte magát egy törrel, s útban idefelé őt is csak a boszorkánymondás mentette meg mindenféle vadállat elől.

Az ötödik jelenetben Casparus szerint az ördög el akarja vinni valamennyiüket, s elszalad. Arnoldus büntetlennek mondja magát, s tapodtat sem mozdul.

A hatodik jelenet elején Casparus visszajön s hírül adja, hogy Bernardon lelőtte magát, s holtteste körül a legfélelmetesebb szellemeket lehet látni. Arnoldus jajgat; dörög és villámlik.

A hetedik jelenet kezdetén Fiametta és Bernardon szellemekként jelennek meg, a jelenlevők megijednek. Megérkezik Asmodeus, aki ördöggént Fiamettát és Bernardont útiruhákká változtatja át, s elküldi őket, hogy utazásuk során az ördög segítségét dicsőítsék. A jelenlevőkkel Asmodeus maga akar leszámolni.

A harmadik felvonás öt itáliai jelenetből áll.

Az első jelenet során Asmodeus Arnoldusszal Itáliába érkezik, ahol Bernardon jelenleg él. Asmodeus meg akarja mutatni Arnoldusnak, hogy az eltelt két év óta Bernardon milyen nyomorúságos házasságban tengődik. Arnoldus nem hiszi, hogy az ördög az ő javát akarja, mindketten megbújnak, hogy megleshessék Bernardont.

A második jelenetben Leopoldel és Bernardon érkeznek, Leopoldel beszámol gazdájának, hogy a bezárt Fiametta kiszökött a házból, és megmutatja, hová zárkózott be. Bernardon kopog az ajtón.

A harmadik jelenet keretében Fiametta tiroli ruhában mutatkozik, Bernardon nem ismeri fel, Fiametta visszamegy a házba. Leopoldel és Bernardon újra ki akarják csalni a házból, hogy Bernardon móresre tanítsa.

A negyedik jelenet során Fiametta futárként mutatkozik, áriája végeztével Bernardon elfogja, s kardot ránt, hogy megölje, de Fiametta elszalad. Leopoldelt maga Bernardon zavarja el, majd a házasság nyomorúságáról énekel, biztatva az urakat, hogy maradjanak nőtlenek. Miután Bernardon is elmegy, Arnoldus és Asmodeus előbújnak rejtkehelyükről.

Arnoldus örvend, hogy végül mégsem ő lett Fiametta férje, hiszen láthatóan a fiatal Bernardon nagyon megjárta ezzel a házassággal. Asmodeus szerint Bernardonnak most azt kell elszenvednie, ami Arnoldusnak volt szánva, ezért Arnoldus elhatározza, hogy kárpótlásul Bernardonnak tizenkétezer guldent küld Asmodeus által, s ő maga pedig már végleg agglegény marad.

Az utolsó jelenetben előlép Bernardon, s megköszöni a szíves adományt, Fiametta a doktor nevelt lányaként ugyancsak háláját fejezi ki. Argante s a többi barát örvendenek, hogy Arnoldus mégis agglegény marad. Arnoldus felismeri, hogy becsapták. Asmodeus bevallja, hogy ő valójában nem is az ördög, hanem Leonhardus, Arnoldus legjobb barátja, akit Fiametta és Bernardon arra kértek, hogy segítse őket házasságuk kieszközölésében. Arnoldus belátja, hogy szerelmével bolondot csinált magából; a darab a kórus vidám énekével zárul az igaz szerelemről.

Kurz – Berner – Asmodeus: összehasonlítási kísérlet

A berneri gyermekszínhézek kapcsán egyetlen Asmodeus-előadás adata ismert 1765-ből, a fellépés Heitersheimhoz kötődik.²³ Franz Xaver Garnier társulati sűgő szerint ez volt az első „opera”, amit Felix Berner a gyermekszínhézeivel bemutatót.²⁴ Hogyan vitte Berner színpadra ezt a felnőtt-zenészínházak által is kedvelt énekesjátékot? A továbbiakban a rendelkezésre álló szövegkönyvek összehasonlítása révén erre a kérdésre keresünk választ.

Mind Kurz, mind az őt továbbgondoló/adaptáló Berner szövegében a szerelmes öregember és az egymástól tiltott szerelmesek motívuma kapcsolódik össze egy, a *commedia dell'arte* szereplőtípusai által inspirált komédiában. A szereplők ezúttal Arnoldus, alias Pantalone, idősedő doktor és nevelőapa; Fiametta, alias Colombine, a doktor nevelt lánya, egyúttal Bernardon szerelme; illetve Bernardon, a szolgáló, aki egyesíti magában a *commedia dell'arte*-ből jól ismert szemfüles Arlechino, de Pierrot, Pantalone szolgájának is tulajdonságait. Ezekhez az alapfigurákhoz rendeli a librettista Kurz továbbá a rokonság, Berner a barátok és rokonok néhány alakját.

²³ DIEKE, *i. m.*, 58.

²⁴ GARNIER, *i. m.*, 4.

Maga a történet egyetlen ponton mutat feltűnő tartalmi eltérést a két szövegváltozatban: Míg a Berner-féle szövegváltozat utolsó jelenetében az ördögről, Asmodeusról végül kiderül, hogy nem más, mint Leonhardus, Arnoldus legjobb barátja, aki ez utóbbit a fiatal szerelmeseik kérésére próbálta jobb belátásra bírni, addig Kurz eredeti librettójában a varázslat efféle logikus, racionális feloldására egyáltalán nem kerül sor, az ördög gyakorlatilag mindvégig megmarad ördögnek, és akként leckézteti meg a vén szerelme, Arnoldust.

Felix Berner a végkifejlet racionális magyarázatán túl a szövegváltozat néhány pontján további, dramaturgiai jellegű változtatást is eszközöl. A darab másfajta tagolásán túl (Kurz két felvonása helyett három felvonás) Berner szereplőket húzott ki, illetve szerepeket vont össze, jeleneteket törölt vagy helyettesített saját változatával.

Kihúzta a darabból például a II. felvonás 4. jelenetében fellépő Catherlt, a szolgálólányt, aki Kurz szövegváltozatában Fiametta öngyilkosságáról hoz hírt, szövegét helyette Argante – aki a szereposztás szerint Arnoldus barátainak egyike, a konkrét szöveg alapján viszont Arnoldus leánytestvére! – szájába adva. Ez az eljárás konkrétan eggyel kevesebb gyermekszínész foglalkoztatását jelentette a Berner-féle előadás során. Az adaptálás folyamatában a dramaturg Leopoldelnek, Arnoldus másik szolgájának két fellépését is egyre redukálja, a szolga első szövegét – ezúttal Bernardon öngyilkosságáról – a II. felvonás 6. jelenetében Casparus, Arnoldus másik jóbarátja mondja el. Tehát alapvetően nem a librettó egyes szövegeinek kihúzásáról, hanem azok más szereplőkhöz való rendeléséről van itt szó: Minden valószínűséggel az Argantét és Casparust játszó gyermekszínészek, akiknek személyét színpadlapok hiányában sajnos nem ismerjük, szövegtanulás szempontjából terhelhetőbbek, színpadilag/színpadtechnikailag tapasztaltabbak lehettek. Ugyancsak kihúzta Berner a librettó II. felvonásának 1. jelenetéből a két jegyzőt, akiknek az ezt követő 2. jelenetben a Fiamettával aláíratandó házassági levél hitelesítése lenne a tisztjuk (Arnoldus változatlanul maradt replikája utal is színpadi jelenlétükre!), ezzel tehát a színidirektornak további két gyermekszínésszel kevesebb volt szüksége az énekesjáték színre állításához. Dramaturgiai szempontból tehát a princípális az előadandó énekesjátékot a saját színészállományára adaptálta, a Kurz-féle eredetihez képest csökkentve a szereplők számát.

Jelenetek törlésére, illetve helyettesítésére kizárólag a III. felvonásban került sor. Kurz 2. felvonásának hét jelenete Bernernél 3. felvonásként nemcsak ötre csökken – tudjuk, hogy Joseph Felix von Kurz négy, *commedia dell'arte*-típusú szereplőket felvonultató jelenetét Felix Berner kétfőre csökkenti –, hanem a gyermekszínház direktora Fiametta két megmaradt komikus jelenését is a Kurz szövegváltozatától eltérő tartalommal tölti ki. Az *Asmodeus* gyermekszínházi adaptációjában így a Fiamettát játszó gyermekszínésznek egyrészt tirol asszonyként, illetve futárként kellett megneveztetnie közönségét a III. felvonás 3., illetve 4. jeleneteiben. Ezt a szöveg tudatos rövidítési szándékán túl leginkább azzal magyarázzuk, hogy az eredeti *commedia dell'arte*-jelenetekben Fiamettának négy átváltozása során a szerzői utasítások szerint többek között bolognai, nápolyi, velencei áriákat kellett énekelnie, ami a villámgyors ruhacserével együtt a korabeli színpadok tapasztalt művészeit is megpróbáló feladatnak számíthatott.

Az egyszerűsítés hasonló szándékát fedezzük fel a Berner-féle szövegváltozat tanulmányozásakor a színpadtechnikát érintő kérdésekben is. Összevetve Kurz és Berner szerzői utasításait, megállapítható, hogy az eredeti szövegváltozat több, a színpadi játékra, a díszletekre és a színpadi látványra vonatkozó megjegyzése Berner változatából hiányzik, ami arra enged következtetni, hogy a színidirektor ezeket előadása megvalósításában nem feltétlenül tekintette irányadóknak, nem követte őket. Néhány példa: A II. felvonás 2. jelenetének vé-

gén Fiametta egyszerűen elmegy („Fiametta geht ab.”), Kurz szöveggönyvében (Kurz: I/7) viszont még eltáncol a színpadról („Fiametta tanzet ab”). Ugyancsak a II. felvonás utolsó három jelenetében a Kurz által leírt színpadi látványsor (Kurz: I/10) Berner szöveggönyvéből teljes mértékben kimaradt: Az eredeti librettóban ugyanis Bernardon és Fiametta előbb szellemekként jelennek meg, majd utazóruhában a szobrokból átalakult lovak hátára ülnek, és postakocsi kürtjének hangjánál a levegőbe emelkedve elszállnak.²⁵

Végül figyelemre méltóak azok a szöveggönyvek közötti nyelvi, nyelvhasználati eltérések, amelyeket minden bizonnyal a gyermekelőadók korával hozhatunk összefüggésbe: Az I. felvonás 4. jelenetében például Kurz szövegváltozatában Arnoldus fiatal aráját a nászi ágyba, Berner esetében viszont otthonába kívánja vezetni.²⁶

Zárszó

Asmodeus története a korabeli színpadokon a szűzsé tekintetében Kurz varázs- vagy tündérmeséjéből Bernernél tankomédiává fejlődik/alakul át, ez egyrészt kapcsolatban állhat a gyermekszínházban elhangzó tartalmak legitimitásával/legitimálhatóságával, de másrészt összefüggésbe hozható a Mária Terézia által kezdeményezett vagy támogatott színházi reformokkal is (pl. az improvizáción alapuló *commedia dell'arte* fokozatos kiszorítása a színpadról, Hanswurst száműzése, a „racionális” és természetelvű színjátszás erősödő térhódítása).

Felix Berner az *Asmodeus* színre állításakor lehetőleg kevés gyermekszínész betanítására törekedett; vagyis a szerepek lefedésére népes társulatának valószínűleg néhány „alapembert” foglalkoztatta, akiknek kiválasztásában mérvadó lehetett a már korábban megszerzett színpadi tapasztalat (a *Zemire és Azor* előadásai kapcsán is hasonló eljárásról tudunk).

Jellemzőek ugyanakkor az egyszerűbb és könnyebben kivitelezhető színpadi megoldások is, ezt a színészek életkorával magyarázzuk. A hatáskeltés fő eszköze elsősorban a gyermekszínész és gyermekszínészi játék lehetett; a látványelemek (pl. lóháton repülés) Kurz és Haydn énekesjátékának Berner-féle előadásában minden valószínűséggel a végkifejlet racionális magyarázata miatt sem domináltak.

²⁵ KURZ, *i. m.*, I/10: „Hierauf kommt ein Chorus, in welchen sich Bernardon und Fiametta als Geister, und Asmodeus einmischen (...) NB. Es verwandeln sich die Statuen in 2. Pferde, Fiametta, und Bernardon verwandeln sich auch, man siehet sie statt Geister in Reisekleidern (...) NB. Bernardon und Fiametta steigen zu Pferde (...) NB. Bernardon, und Fiametta flügen mit ihren Pferden unter Posthornblasen durch die Luft ab.”

²⁶ KURZ, *i. m.*, I/4: „Und alsdann wird der Doctor dich/Sogleich, mit sich/Ins Brautbett führen.”, illetve BERNER, *i. m.*, I/4: „mit sich nach Hause führen.”

Szigethi Gyula Mihály vígjátékszerző munkásságáról

A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetében működő drámakutató csoport több mint harmincéves feltáró munkája, alapkutatásai mintegy beérni látszanak. Az általunk feltárt, újonnan előkerült szövegek újraírják a magyar irodalomtörténetnek ezt a fejezetét többek közt azzal, hogy minél több drámaszöveg kerül elő a levéltárak mélyéről, annál több minőségében is magas színvonalú, a kánonból méltatlanul kiszoruló – nem utolsósorban élvezettel olvasható szöveget találunk köztük. A 2015-ben megjelent drámakötetben¹ kiadott néhány szöveg is egy eddig elfeledett drámaíróra irányíthatja a kutatás figyelmét, aki az iskolai és a hivatásos színjátszás kapcsolatának nem a katolikus iskoláktól megszokott gyakorlatát mutatja, hanem egy jellegzetes erdélyi protestáns paradigmát rajzol fel: Szigethi Gyula Mihály mint a székelyudvarhelyi evangélikus kollégium tanára diákjaival a 19. század első évében olyan színházat alapít, amely ugyan az iskola diákjaiból verbuválódik, de mind műsorpolitikájában, mind dramaturgiai gyakorlatában – nem utolsósorban közönségrétegében a hivatásos színtársulatok programját követi.

Szigethi Gyula Mihály Marosvásárhelyen született 1759-ben. Középiskoláit szülővárosában végezte Fogarasi Pap József szárnyai alatt, akinek 1785-ben bekövetkezett halála után „egy halom Magyar actioval közönséges helyen megtiszteltem, készítettem halotti Chartat is deák nyelven emlékezetére, mellyen folyó beszéddel életét leirtam – halálát deák versekben el énekeltem.”² 1786-tól Marburgban, Göttingenben, Stuttgartban, majd Bécsben tanult. Külföldi tanulmányútra a híres orvosprofesszor, Mátyus István ösztönözte, költségeinek egy részét gr. Bethlen Sándor fedezte, aki később fiai mellé kérte fel nevelőnek. Hazatérve, 1788-tól már kinevezték Székelyudvarhelyre professzornak, de három évig Bethlen Sándor udvarában tartotta tanítóként, majd Teleki József alkalmazta, 1796-ban az ő ajánlásával került Pestre, majd Bécsbe a Wartensleben családhoz nevelőnek. Teleki Lőcsére akarta elhelyezni professzorként, de halála után Szigethi visszatért Erdélybe, és 1797-ben kinevezték Udvarhelyre professzornak.³ 26 évig tanított a Székelyudvarhelyi Református Kollégiumban, ahol 1801-ben „Jázdó-Szint” állított fel, de korábbi működése is kapcsolódott az iskola keretei között zajló színjátszáshoz:⁴ publicus praeceptor korában Marosvásárhelyen zsidószerpet játszott egy komédiában;⁵ és az ő kéziratos gyűjteményéből ismerjük azt a Marosvásárhelyhez köthető protestáns iskoladramát, amelyet a Régi Magyar Drámai Emlékek sorozat korábbi kötetében Varga Imre rendezett sajtó alá.⁶ Az általa Székelyudvarhelyen alapított diákszínpad számára biztosítania kellett előadható színdarabokat, így ő maga is drámaírásba kezdett.

* A tanulmány az NKFI 119865. *Régi Magyar Drámai Emlékek* 6/2-3 című programjának keretében készült.

¹ *Kollégiumi drámagyűjtemények* s.a.r. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia és PINTÉR Márta Zsuzsanna, Budapest, Argumentum, 2015 (*Régi Magyar Drámai Emlékek*: XVIII. század, 7.), 465–708.

² SZIGETHI Gyula Mihály, *Nemes Udvarhely-Széki Rósáskert*, Tudományos Gyűjtemény, 1825. XI. 56.

³ *Uo.*, 56–57.

⁴ *Uo.*, 59.

⁵ Kocs Éva, *A regionális dramaturgia értékei: Szigethi Gyula Mihály kéziratos drámái*. = *Néző, játékos, olvasó: Dráma- és színháztörténeti tanulmányok*, szerk. EGYED Emese, Kriterion, Kolozsvár, 2004, 199.

⁶ *Protestáns iskoladramák* 1. kötet, s.a.r. VARGA Imre, Budapest, Akadémiai, 1989 (*Régi Magyar Drámai Emlékek*, I/1), 579–646.

Átdolgozott és eredeti darabjai a francia felvilágosodás eszméinek hatását tükrözik.⁷ Tudományos ismereteinek és tanári munkásságának dokumentuma az a 37 kötetnyi kézirat, ami hagyatékából a Székelyudvarhelyi Református Kollégium könyvtárába került: elsősorban tanári feljegyzései, többségében latinul, de statisztikáról és a magyar történelemről magyarul.⁸ A hagyaték tematikában széles spektrumú feljegyzései, tanulmányai, írásai feldolgozásra várnak. Legutóbb Róth András Lajos publikált részleteket a irodalomoktatással kapcsolatos feljegyzéseiből, amelyek megerősítik, hogy személyében egy művelt, felvilágosult értelmiségit fedezhet fel az utókor, ha majd egyszer megteszi ezt.⁹

Élete során megírta nemcsak a kollégiumnak, hanem Székelyudvarhelynek a történetét is, így helytörténetírói tevékenységével is beírta magát Székelyudvarhely kimagasló személyeinek sorába. 1823-ban nyugdíjazták, 1837-ben halt meg.¹⁰

Drámaírói munkásságát többen méltatják, de inkább a regisztrálás szintjén. Bernáth Lajos a protestáns iskoladrámákról írt munkájában említi, illetve ismerteti színdarabjait.¹¹

Az utóbbi évtizedben Kocs Éva méltatta Szigethi drámaírói művészetét,¹² és jó érzékkel ő is, mint Bernáth Lajos vagy Hermann Gusztáv, utolsó vígjátékát emeli ki a darabok közül. Tanulmányában azonban sok a pontatlanság, láthatóan emlékezetből hivatkozik a drámai helyekre, és nem veszi figyelembe azt az irodalmi kontextust, amely formálja a szöveget: sem a protestáns iskolai színjátszás felől, sem a már Erdélyben is létező világi színjátszás felől. Így dolgozata 20–21. századi elméletek anakronisztikus vonatkoztatása az adott drámai szövegre. Nemrég pedig egy szakdolgozat foglalkozott drámaírói munkásságával és dolgozta fel utolsó vígjátékát.¹³

Hermann Gusztáv a drámák eszmeisége mellett színházszervező tevékenységét emeli ki. Tudjuk, hogy 1801-ben „Jádzó-Szint” állított fel, de korábbi működése is kapcsolódott az iskola keretei között zajló színjátszáshoz:¹⁴ egyik tanítványának, Fogarasi Sámuelnek feljegyzése szerint Szigethi Gyula Mihály még publicus praeceptor korában Marosvásárhelyen zsidószerepet játszott egy komédiában.¹⁵

⁷ BERNÁTH Lajos, *A protestáns iskoladrámákról*, Protestáns Szemle, 1901, 577; HERMANN Gusztáv, *A székelyudvarhelyi színjátszó mozgalom vázlatos története*, Művelődés, Bukarest, 1974, 5. sz., 40–41., HERMANN Gusztáv, „Az ifjúság elméjét akarván világosítani” – Szigethi Gyula Mihály iskoladrámái, Korunk, 1974, 1. sz., 122–123. HERMANN Gusztáv, *Székelyudvarhely művelődéstörténete*, Bukarest, Kriterion, 1993, 70–80.

⁸ HERMANN 1993, 71–72.

⁹ Vö. RÓTH András Lajos, *Szigethi Gyula Mihály és a székelyudvarhelyi református kollégium irodalomoktatása = Könyvek által a világ...*: Tanulmányok Deé Nagy Anikó tiszteletére, Marosvásárhely, Teleki Téka Alapítvány, 2009, 307–317. Figyelemreméltó kéziratok munkája: *Miért áll a magyarok közt a literatura oly gyenge lábon?* Szigeti Gyula Mihály kéziratai XXVIII. Ltsz: 5320. 154v–155v

¹⁰ Életrajzát ld. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái* I–XIV. kötet, Budapest, 1891–1914., XIII., 836–837.; GÖNCZI Lajos, *A székelyudvarhelyi ev. ref. kollégium múltja és jelene*, Székelyudvarhely, 1895, 44–45. HERMANN 1993, 70–72.

¹¹ BERNÁTH 1901. és BERNÁTH Lajos, *Protestáns iskoladrámák*, Budapest, 1903, 35.

¹² Kocs, i. m.

¹³ SZEDMÁK Andrea, *Szigethi Gyula Mihály A Százszor-szép című vígjátéka*, 2006. (kézirat)

¹⁴ SZIGETHI, i. m., 59.

¹⁵ Kocs Éva tévesen Szigethi egyik drámájának keletkezését helyezi korábbra, és ezt a szerepet a *Mellyik már a' nagyobb sidó* c. színmű zsidó szereplőjével azonosítja, de valószínű, hogy Varga Imre feltevése közelebb áll az igazsághoz: ő Nagy György Marosvásárhelyen bemutatott *Konok pereskedők* című drámájának zsidó kalmár szereplőjével hozza összefüggésbe Fogarasi Sámuel feljegyzését. Ld. Kocs, i. m., 199. *Protestáns iskoladrámák...* 643.

1801. szeptember 10-én nyílt meg a székelyudvarhelyi kollégium „theatruma” a *Matskási Júlia* című darabbal, amely Dugonics András *Arany peretzek* című regényének színpadi változata. Hermann Gusztáv ezt a napot tartja az udvarhelyi világi jellegű iskolai színjátszás kezdetének.¹⁶ 1805-ben az iskolai curatoratusnak tett jelentésében Szigethi így ír erről:

„A pallérozottabb nemzetek példáját követni igyekeztvén, hogy korcsosodni kezdett anyanyelvünk jobban is kimiveltessék, s az ifjúság is elevenséget, bátorságot szerezhessen magának: meghatározatott, hogy minden esztendőben kétszer, a canicula végén s a diligencia kezdetén az eddig való mód szerint játékok tartassanak.”¹⁷

Nemcsak gyakorlatban műveli a drámaírást, hanem mint kézíratos hagyatékának szövegei mutatják, teoretikusan is foglalkozik e mesterséggel:

„egy tökéletes comédiát vagy tragédiát író sintsen, mert azon kívül, hogy a természetet nem követi a metéria választásban, le-írásban, népek állapottyához való szabásban. Hogy a részeket nem tsinálja jól ki, nem köti jól egybe, nem ott kezdi v. végzi hol kellene, ezeket a hibákat ejti: hogy némely personának hosszú beszédet ad, melynek rövid kellene, mint az indulatba levőknek s olly sokat, olly ki-tételeket melyek nem egyeznek az indulattal. Némelyeket hallgatni hagy sokáig, kiknek beszélleni kellene; némelybe a nézők képzelődését helyről helyre, dologról dologra kellene vezetni, nem reá menni egyszeribe a dologra. A dolognak tsavarodásait szembe tűnő módon kellene elé-adni.”¹⁸

Fordítói programjában megfigyelhető a fordítástípusok közti differenciálás igénye, ha nem is olyan egzakttsággal teszi ezt, mint Kazinczy, és a nemzeti nyelv használatából következő elfogultság helyett a minőség és sokféleség kritériuma válik fontossá:

„Úgy tapasztalom, hogy némely szóról szóra fordít, más tsak az értelmét vészi ki; más megrövidítve adja ki az író értelmét, más kiterjesztve; más újabb gondolatokkal, más az író gondolattjával, némely a maga temperametomát mindenütt kimutattya a fordításba: vagy haragos, vagy szerelmes, tréfás gondolkodó ki-tételekkel él. Némely elmésséget mutat, más tudományt a ki-tételekben is. Némely előre kiszabja minden órán mennyit fordítson, az olylyannak fordításában könnyűségnél egyéb nints. Némely forgattya tserélgeti az író gondolatit, hogy unalmas egyforma hangot ne adjanak, más meg hadja amint kapja. Némely az elébbieket hátrább és viszonttag tseréli; némely az író rende mellett marad. Némely az író nyelve példabeszédit, tréfáit a maga nyelvén valókra által tseréli, más meg hadja. Némely utánna jár, ha külömb élet idejű, természetű emberekről van szó, hogy azoknak idejekhez s természetéhez légyen alkalmaztatva a kitétel. Némely az állatokról való írást a fordításba is azon állatokhoz illő ki-tételekkel teszi ki. Ezekből ki lehet sokszor hozni, hogy a fordító mitsoda temperamentomú, tudományú, mesterségű légyen. Innen lehetne már sokszor kívánni, hogy ez vagy amaz könyv jutott volna bár illyen vagy amolyan mesterségű, tudományú s temperamentomú ember fordítására. Ezért esik meg, hogy egy könyvnek fordítása tettzik egynek, a másiké másnak, mert az olvasó-is egybe inkább fel-találja a maga indulatit, hajlandóságát, készületit. Ezekből lehet még az olvasók hajlandóságáról-is tenni ítéletet. Ezért kap nyomtatót, vevőt, betsülőt még a rossz fordítás is.”¹⁹

¹⁶ HERMANN, *A székelyudvarhelyi ...* 26.

¹⁷ Idézi GÖNCZI, *i. m.*, 43.

¹⁸ Szigethi Gyula Mihály kéziratai VII. Ltsz. 05301 189v. Idézi RÓTH 315.

¹⁹ Szigethi Gyula Mihály kéziratai I. Ltsz. 05296 3v-4r. Idézi RÓTH 314.

Szigethi drámaírói munkásságában két vonulatot figyelhetünk meg: Az érzékenység és a felvilágosodás szellemének didaktikus hirdetése formálja két drámafordítását, *A szegénység és szeretet*, illetve *A Mellyik már a nagyobb sídó?* című kéziratos szövegeket.

*A szegénység és szeretet*²⁰

Szigethi a címlapon a következőket írja: „Németből fordította, de sok helyeken bővítette Sz. M. Sz. Udvarhelyt 1802-ben Augustus első Hetiben.” Forrását azonosítani tudjuk Johann Prothke: *Armuth, um Liebe* című drámájával. (*Armuth um Liebe*, ein Schauspiel in drey Aufzügen. München, bey Lindauer, 1787. Az általam használt példány egy későbbi kiadás, a *Theatralische Sammlung, Fünfunddreissigster Band*. Wien, verlegt, und zu finden bei Joh. Jos. Jahn im Gundelhofe Nr. 534. 1792. 2. darabja). A dráma népszerű volt a magyarországi német színpadokon is, Pest-Budán játszották 1788-ban, 1789-ben és 1799-ben is.²¹

Johann Prothke 1750-ben született Bécsben, 1776-tól színészként működött Linzben és Prágában.²² Egy másik darabjának a címe: *Der Rechtschaffne darf nicht immer darben, oder wenn der Fürst nur weiss, er hilft gewiss* (Lemberg, 1785) azt sugallja, hogy témája ugyanúgy a segítőkész fejedelem és alattvalóinak a viszonya, mint az *Armuth, um Liebe* esetében.

Szigethi fenti megjegyzése az előadás időpontját jelentheti, nem a megírását. Tehát a színház életre hívója gondoskodott előadható darabról diákjai számára, és választása egy a hivatásos német színpadokon sikeres darabra esett, melyből a korábbi iskolai gyakorlattól eltérően nem hagyta ki a világi elemeket, így elsősorban a női szerepek alkalmazását sem. A darabválasztásról meg kell jegyeznünk, hogy a klasszicista drámai gyakorlat helyett egy polgári környezetben játszódó történetet választott, amelynek műfaja inkább a korban elterjedt „Schauspiel”, azaz „nézőjáték”, amit mai szemmel színműnek nevezhetnénk. Problematikája is a polgári drámát idézi: egy katonatiszt nem tudja kifizetni a kauciót, így el kell hagynia a hadsereget, amikor egy elszegényedett család lányát veszi feleségül. A házassággal azonban megmenti a lány becsületét, akit teherbe ejtett. A dráma világán belül ők a pozitív szereplők. A tisztesség nem a szexualerkölccsel egyenértékű a szerző számára, hanem a Sturm und Drang szellemében az emberi érzelem és szenvedély válik értékessé a színpadon. A nyomorgó házaspárt nemcsak az emberi szánsalom és szolidaritás menti meg, hanem a jóságos fejedelem rendezi a sorsukat. A szűzsének megfelelően a polgári társadalom értékesnek bemutatott polgárai: a szorgalmas, jóteknony csizmadia, az emberi érényekre fogékony nemesember, valamint a felvilágosodás eszméinek szellemében kormányozó fejedelem. Mellettük megjelennek a korszak kemény megítélés alá eső figurái is: a zsémbes asszonytól a korrüpt hivatalnokok át a helyzetével visszaélő nemesig. Szigethi választásával határozottan a polgári értékek színpadi megjelenítésére törekszik. Ezt hangsúlyozzák azok a szövegszerű bővítések is, amelyek segítségével Szigethi didaktikus terjengősséggel saját véleményét egy-egy szereplő szájába adja, és nem egy esetben statikus monológokkal lassítja a német változat feszeőbb cselekményvezetését.

²⁰ Kollégiumi drámagyűjtemények, 465–534.

²¹ *Deutsche Theater in Pest und Ofen 1770–1850. Normativer Titelkatalog und Dokumentation*, Hg. v. Hedvig BELITSKA–SCHOLTZ und Olga SOMORJAI unter Mitarbeit von Elisabeth BERCZELI und Ilona PAVERCSEK, Budapest, Argumentum, [1996] I, 158.

²² *Deutsches Theaterlexikon. Biographisches und bibliographisches Handbuch* von Wilhelm KOSCH, 1–33. Lieferung, Klagenfurt–Wien, Bern–Stuttgart, Zürich–München, 1951–2006, LIII, 1799.

*Mellyik már a nagyobb sidó?*²³

„Égy Néző Játék melyet formált három fel vonásban Lotich. Ki készített pedig Szigeti Mihály Sz. Udvarhelyi Professor Sz. Udvarhelyt 1803 ban”.

Az eredeti, Johann Karl Lotich drámája *Wer wahr wohl mehr Jude?* címmel háromfelvós színműként jelent meg (ein Schauspiel in drey Aufzügen) Lipcsében, 1783-ban. Lotich 1757 és 1782 között működő német drámaszerző és fordító volt. A darab a szerzői utasítás szerint Berlinben és egy Berlinton egy óra járásnyira fekvő faluban játszódik. Szigeti fordítói magatartása tükrözi a korszak gyakorlatát: a helyszínt nem jelöli meg konkrétan, így a néző-olvasó értelmezheti úgy, hogy Magyarországon is lehetne, a szerepneveket (Herr Reichert, Frau Reichert, Karl Reichert, Grosse, Wolf, Marie, Werner, Anne, Pfeil) magyarítja, ettől kap a darab egy sajátosan magyar színezetet. A szöveget általában korrektül, bár terjedősen fordítja: mint a másik dráma esetében, itt is „kiegészíti” saját szövegeivel a szereplők eredeti szavait, és ezek a betoldások egyrészt a szociális érzékenység, másrészt a vallási és etnikai tolerancia mellett tesznek nyomatékos tanúbizonyságot.

Szigeti drámaírói munkásságának másik vonulata egy visszatérő dramaturgiai elem, illetve a benne rejlő lehetőségek kiaknázása. Egy teljes terjedelmében ránk maradt drámaszövege mellett egy töredéke és egy argumentumszerű feljegyzés, amely egy dráma tartalmát, tervezetét őrzi meg, épül határozottan a rejtélyek és álarcok elsősorban vígjátéki dramaturgiai alkalmazására.

Mindhárom szöveg centrumában egy titok, egy rejtély áll, ennek megfejtése oldja meg az összekeveredett szálakat, egy személy félre-, illetve felismerése adja a komikus vagy tragikus drámái megoldást.

*Argumentum*²⁴

Ez a töredékszöveg a Székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum Tudományos Könyvtárában található 5300. jelzet alatt, címe: *Szomorú Játék három fel-vonásokban, illy nevezet-alatt: Szerentsétlen Ujságon-valo kapás: Angliába játszottatott.* A kötet vegyes tematikájú feljegyzéseket tartalmaz. A 2. lap versóján ez a bejegyzés olvasható: Szigeti Mihály pro anno 1790. Ennek nem mondanak ellent a feljegyzésekben megjelenő történeti események (a *Hóra epochájának vagy Oláhok esztendejének kezdete* című vers) és az alkalmanként feltüntetett évszámok sem, csak az 196. versón találunk egy 1830-as évszámot, de ez utólagos bejegyzésnek tűnik. A folyamatosan egymást követő feljegyzésekből arra lehet következtetni, hogy nem drámatöredékről van szó, hanem a lejegyző mintegy emlékeztetőül rögzített írásban egy kidolgozandó irodalmi ötletet.

Ez az argumentum egy európai vándormotívum feldolgozása, de a lejegyzett rövid tartalmi kivonatból nehéz lenne kimutatni, hogy milyen nyelvű és szerzőjű dráma fordítását tervezhette itt Szigeti. A szerepnevek és bizonyos drámái szituációk pontos meghatározása azonban azt mutatja, hogy nemcsak egy tartalmi átvétel ötletét jegyzi le itt a szerző, hanem egy konkrét szöveg fordítását tervezi. A fennmaradt szöveg szerint a dráma tartalma a következő: egy jómódú család gyermeke külföldre megy „szerencsét próbálni”, otthon maradt szülei eközben elszegényednek. A visszatérő, meggazdagodott fiú örömet akar szerezni csa-

²³ Kollégiumi drámagyűjtemények, 535–607.

²⁴ Kollégiumi drámagyűjtemények, 691–695.

ládjának, így inkognitóban szállást kér tőlük. A szülők nem ismernek gyermekükre, hanem a gazdag vándor vagyonát megirigyelve éjszaka megölik. Csak megkésve szembesülnek az-
 zal, hogy saját gyermeküket gyilkolták meg. Szigethi drámaírói koncepcióját mutatja, hogy a
 tartalmi elemek mellett azt tartja fontosnak összefoglalni, hogy milyen tanulságokkal szolgál
 a darab, milyen erkölcsi tanítás kifejtésére alkalmas. Ez a módszer nemcsak Szigethi pré-
 dikátori mentalitását mutatja, hanem reprezentatív módon érzékelteti a székelyudvarhelyi
 színpad átmeneti jellegét iskolai és hivatásos színjátszás között. Ha a szöveget argumen-
 tumként kezeljük, a cselekmény ilyen jellegű fölvezetése és az erkölcsi tanulság felmutatása
 rögtön a dráma elején az iskoladramák jellegzetes sajátosságait eleveníti fel. Ugyanakkor az
 Angliába, viszonylag kortárs környezetbe helyezett cselekmény, a városi polgári-kereskedői
 közeg megrajzolása a hivatásos színpad gyakorlatát mutatja.

Töredék²⁵

A szöveg Kotzebue: *Der Eremit auf Formentera. Ein Schauspiel mit Gesang in zwey Aufzügen* (Reval, 1784) című drámájának nagyon szabadon kezelt magyar nyelvű átírata. A német szerző műve számos kiadást ért meg a 18–19. század fordulóján, Magyarországon is népszerű volt: a pest-budai német színház igen sokszor műsorára tűzte,²⁶ és többen is lefordították magyar nyelvre. K. Boér Sándor fordítása az Erdélyi Játékos Gyűjteményben²⁷ jelent meg a következő adatokkal: *A' formentéri remete. Érzékeny játék, két fel-vonásokban. Németből szabadon fordította Kotzébué szerint, és az Erdélyi Játtzo Színhez alkalmaztatta K. BOÉR SÁNDOR. Elé-adatott a' Kološvári Nemzeti Játtzo Színben, előbször Májusnak 20-dik napján 1793-ban.* A másik fordítást Verseghy Ferenc készítette, és *A' Magyar Játék-színben*²⁸ jelent meg a kötet második darabjaként: *A' formetéri remete. Egy néző egyszersmind énekes játék három fel-vonásban. Kotzebue Augustus úr után fordította, és némelly keményebb kifejezésekre nézve meg-enyhítette N.N.*

A darab története meglehetősen szokványos, az egzotikumot a törökök, spanyolok, algériaiak képviselik benne, helyszíne a korszak színpadi műfajaiban igen kedvelt lakatlan sziget.²⁹ Szereplői elcserélt és összetévesztett gyermekek, illetve szerelmesek; dramaturgiáját a tévedések és a szereplők valódi identitásának kétségei szervezik, hogy a darab végén min-
 denki megtalálja elvesztett hozzátartozóját.

Szigethi újabb fordítást készített Kotzebue-ból, nem látjuk nyomát annak, hogy ismerné vagy használná a két korábbi átültetést, ugyanis mindkét 1793-as fordítás az eredeti Kotze-
 bue-dramához híven követi a cselekmény menetét, egyaránt a következő szerepekkel dol-
 gozik:

A remete

Fernando, a remete szolgálja

Szélíma, egy török leány

Hasszán Mahmut, algériai kalózkapitány

²⁵ Kollégiumi drámagyűjtemények 697–708.

²⁶ BELITSKA-SCHOLTZ-SOMORJAI, i. m., Bd. 1. 300–301.

²⁷ Erdélyi Játékos Gyűjtemény. Első szakasz Kolozsvárat Nyomt. HOCHMEISTER MÁRTON Ts.K. Dicatt. És priv. Könyv-nyomt. Beüivel, [1793.], 105–163.

²⁸ A Magyar Játék-szín. Első esztendő negyedik és utolsó kötet. Pesten, Nyomt. Trattner Mátyás' Betüivel, 1793, 81–188.

²⁹ Ld. CZIBULA Katalin, *Lakatlan szigetek magyar fordításban = Nunquam autores, semper interpretes: A magyarországi fordításirodalom a 18. században*, szerk. LENGYEL RÉKA, Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2016, 110–127.

Don Pedro Oliveiro, ifjú spanyol
Pedrillo, ennek szolgálója.

Szigethi fordítástöredékéből a cselekmény menete nem rekonstruálható: a dráma eleje, Szélíma megtalálása egyértelműen a Kotzebue-darab kezdetét idézi, a zárójelenetek több szinten zajló meg- és ráismerései azonban már szerepek híján sem származhatnak az eredeti drámából. A Szigethi-dráma kibővíti a szereplők számát: három további női szerepet iktat be, Szélíma mellé egy szolgát, és Hasszán húgát, szintén egy szolgálóval. Ettől valószínűleg döntően bonyolódik a cselekmény, és a dráma végén nem egy, hanem két, sőt az egyik szolgáló páros alakjában még egy további szerelmespár talál egymásra.

A szöveg eredetije és korábbi magyar megfelelői esetében az 1. felvonás 2. jelenetében a partra vetett Szélíma és Fernando, illetve a remete megismerkedését mondja el, ezt a Szigethi-dráma Achmeta szolgáló szerepével bővíti ki. A dráma vége azonban teljesen független mind a Kotzebue-szövegtől, mind azok magyarításaitól. Szigethi drámatöredéke egyértelműen az elveszett gyermekek és szerelmesek rá- és egymásra ismerésére teszi a hangsúlyt, a zárókórus ezeket a családi örömöket ünnepli. A Kotzebue-szöveg vallási toleranciát dicsérő motívuma teljesen hiányzik.

A székelyudvarhelyi kézirattal kapcsolatban tehát két lehetőséget feltételezhetünk:

1. Létezik Kotzebue-nak egy olyan szövegváltozata, amely szintén egy bonyolult, sokszereplős dramaturgiával dolgozik, csak a magyar könyvtárakban nem találtuk még nyomát ilyen változatnak. A székelyudvarhelyi töredék fordítója azonban egy ilyen szöveget szándékozott átültetni.

2. A székelyudvarhelyi szöveg szerzője maga alakította át valamely színszerű okból (pl. többszereplős társulatnak készítette a darabot) az eredeti Kotzebue-drámát. Ebben az esetben csak sajnálhatjuk, hogy ilyen töredékesen maradt ránk, mivel egy eredetinek nevezhető magyar színpadi művel vagyunk kevesebbek. Tendenciáját tekintve is figyelemre méltó a Szigethi-darab, hiszen az eredetihez képest nem kevesebb, hanem több szerepet ír a darabba, ráadásul női szerepeket, és ez kifejezetten ellentétes a korszak színházi gyakorlatával, ami az eredeti műveket általában úgy alkalmazza magyar színpadra, hogy csökkent a szerepek számát, különösen a női szerepeket „írja” ki a szövegből. Ennek gyakorlati oka az, hogy a társulatok kisebb létszámmal dolgoznak, és különösen színésznőkből szenvednek hiányt a társulatok. Ha pedig iskolai színjátékszöveggként olvassuk a darabot, hiszen az udvarhelyi kollégium tagjaiból szerveződik a színtársulat, legalább ennyire meglepő a női szerepek kibővítése, hiszen az iskolai színigyakorlat éppen ellenkező tendenciákat mutat.

*Százszorszép*³⁰

A vígjáték szerzőjének Szigethi Gyula Mihályt tartják, de ezt csupán az a tény támasztja alá, hogy Szigethi nem hivatkozik forrásokra, mint korábbi színműveinek esetében.³¹ A szövegben fellelhető német szavak azt sugallják, hogy a dráma forrása a német színjátszásból eredeztethető. Helyszínének leírása nagyon hasonlóságot mutat az akkori Székelyudvarhellyel, ez azonban a fordítás-eredetiség kérdésében nem jelent támpontot, hiszen a magyarítási gyakorlatban is megfigyelhető, hogy az eredeti darabok környezetét az előadás helyszínéhez alakítják. A vígjátéki környezet és a megjelenő típusok hiteles hazai világot tükröznek, valószínű tehát, hogy ha egy számunkra eddig ismeretlen forrásból fordította is Szigethi a

³⁰ *Kollégiumi drámagyűjtemények*, 609–690.

³¹ BERNÁTH, i. m., 577., HERMANN 1993, 74–79. és KOCs, i. m., 188–199.

darabot, jelentősen átalakította. Ugyanakkor sok jellegzetes vígjátéki fordulatot, dramaturgiai sztereotípiát alkalmaz, ami forrástól függetlenül is a nagy számú német nyelvű vígjáték-irodalommal rokonítja.

Dramaturgiája is a komédia alapelemeivel dolgozik: egy központi alak, egy rejtélyes szépség körül bontakozik ki a cselekmény, akinek kilétét titok és bizonytalanság övezi a szereplők számára. Viszont a darab minden számottévő férfiszereplője szerelmes belé, pontosabban csábítási vagy házassági szándékkal közeledik hozzá. Tehát a cselekmény mozgatója egyrészt a szerelmi bonyodalom, másrészt pedig a titkok, álruhák, bizonytalan identitások.

A szereplők többsége beszélő nevet visel: a két idős testvér közül Tsillagi az éjszakai korhely, aki nem veszi tudomásul az idő múlását, és úgy dorbézol, nőkre vadászik, mintha nem kínozná számtalan öregkori nyavalya. Bátyja, Napházi a józan ész bölcsességével igyekszik őt meggyőzni, mint ahogy egyéb dolgaiban: pénzügyeiben és gyámleánya nevelésében is a felvilágosodás racionalizmusának eszméit követi, a darab jellegénél és célzott közönségénél fogva a hétköznapi életvezetés és gyakorlatiasság szintjén. Sarkantyusi, Tsigaháti és Kőházi, a három kérő, akiknek nevéből szintén kiolvasható a szerző által megrajzolt karakter: Sarkantyusi a feudális szokásokban és értékrendben megcsontosodott aglegény, Tsigaháti pedig a lassú felfogású, másokat utánzó konzervatív nemes karikaturisztikusan megrajzolt alakja. Kőházi esetében a szereplő nemes származását és szilárd jellemét hozhatjuk kapcsolatba a nevével, de ugyanakkor ő a korszerű polgári értékek ifjú megtestesítője is a darabban. A nők közül a címszereplő Százszorszép igazi neve, Sófia, harmóniában áll jellemének okos, mértékletes és könnyőreletes vonásaival, aki természetesen a rá méltó Kőházi párja lesz a bonyodalmak megoldásaként. De még az „éjjeli őrző” neve is beszélő név: Denevéreinek hívják.

A darab cselekménye a következő: a kisvárosban – amely még utcaneveiben is másolja Székelyudvarhelyt – egy titokzatos szépség tartja izgalomban a férfiakat. Nem tudni, honnan jött, egy nem kevésbé titkzatos férfi bérelt számára házat a városban, és egy szigorú asszony-ság társaságában mutatkozik csak az utcán, aminek következtében megközelíthetetlen. A vén csábító, Tsillagi felbérelti a fűzfapoétát, Gábort, aki mellesleg egy szercecsen, hogy nyomozza ki a lány kilétét, majd miután ez nem sikerül, legalább azt intézze el, hogy bejuthasson hozzá. De a lány közelébe akar férkőzni a vadászatmániás, parlagi viselkedésű Sarkantyusi és a rangkórásos öreg Elizabeth grófné kíséretében forgolódo Tsigaháti is.

Tsillagi unokaöccse, a fiatal Kőházi is szerelmes a Százszorszépként számontartott rejtélyes lányba, de neki az anyja, az említett grófné Sarkantyusi unokahugát, a végtelenül együgyű Anikót szemelte ki. A lány közelébe azonban senki nem jut eredményesen. Egyrészt szófogadó hajadonként nem fogadja el a férfiak udvarlását, még akkor sem, ha Kőházi igazán tetszik neki, másrészt a ház urához lojális szolgák vigyázzák a leányt, és a kéretlen látogatókat furcsa eszközzel tartják távol: trombitaszó mellett vezetik ki a házból, azaz „kitrombitálják” őket. Végül kiderül, hogy a szép Sófika Tsillagi testvéreinek, Napházinak a gyámleánya. Mindenki azt hiszi, hogy az öreg és gazdag férfi magának nevelte fel a lányt, és feleségül akarja venni. A dráma zárójelenetében derül fény arra, hogy Napházi az ifjú Kőházinak szánta Sófit feleségül, csak próbára akarta tenni a fiatalok érzelmeit. Tsillagi pedig megsgégyenül, mert rá kell döbbsennie, hogy a saját lányát akarta elcsábítani. Fiatal korában elhagyta feleségét és kislányát, akit végül az anyja halála után rokoni kötelességből nevelt fel Napházi.

A halmozott félreértések, a nevetséges jelenetek sora és a komikus szereplők együttese adja a dráma színszerűségét: a közönség a jól ismert vígjátéki elemeket láthatja viszont a zsákba bűjtött öreg gavallértól kezdve a vadászebeket és az embereket egyféleképpen osztályozó nemesig, a testi bajaitól szenvedő Tsillagitól a nemesi viselkedést ostobán utánzó, ál-

landóan hajlongó Anikóig. A titkok lelepleződése pedig még az utolsó pillanatban is tartogat meglepetéseket: Tsillagi apasága a néző számára is váratlan megoldást jelent.

A *Százszorszép* izgalmas, színszerű szöveg, ugyanakkor jól felépített dráma. A korábbi, didaktikus német darabok fordítása mintha előgyakorlat lenne az eredeti vígjátékhoz. Ugyanakkor a töredékben maradt szövegek, amelyek merőben különböznek a lefordított drámák didaktikus jellegétől, azt mutatják, hogy a szerzőt egy bizonyos dramaturgia foglalkoztatja visszatérően: az elvesztett, elveszett vagy titkolt identitás helye az emberi érintkezésben, a világ alakításában. Hősei nem maguk szenvednek saját inkognitójuktól, elvesztett múltjuktól, hanem a környező világot alakítják, mérik álarcos voltuknál fogva: megméretik a szerelem, a szülői szeretet és az emberi erkölcs. Ez a megmérettetés nem hoz mindig kedvező eredményt, előfordul, mint az *Argumentumban*, hogy akár bele is hal az ember, de az egyetlen ilyen témájú és befejezett szöveg azt mutatja, hogy Szigethi ezt a problémát inkább a vígjáték eszközeivel találja megoldhatónak a színpadon, mintsem más műfajban. A komédiában viszont felhasználja a 18. századi színjátszás több fajtájának eredményeit, és a *Százszorszépben* nemcsak saját életművén belül, hanem a magyar vígjáték-irodalomban is szintézist hoz létre. Hogy ez az összegzés eredeti magyar drámát is jelent egyben – nem jelenthetjük ki, de forrás hiányában legalábbis remélhetjük.

DEMETER JÚLIA

A vitézi játék hagyománya Katona József két korai drámájában

*A borzasztó torony vagyis a gonosz talált gyermek;
Monostori Veronka, vagy harc két ellenkező igaz ügyért**

Katona Józsefnek sajátos sors jutott a magyar irodalom- és színháztörténetben: Madách mellett ő a *másik* drámaíró, a drámákat általában – finoman szólva is – külön kezelő magyar irodalmi kánon szinte csak az ő kettejük drámáit fogadta be – ha a két másik műnem mögött másodlagosként is. Tegyük hozzá, hogy Katonának csupán egy drámája, a *Bánk bán* került be valóban a kánonba (a Magyar elektronikus könyvtár is csak ezt az egyet hozza), s a drámák közül egyedül ennek készült el a kritikai kiadása.¹ A többi Katona-dráma szövegét a mai napig csupán két összkiadás közölte, 1880–81-ben és 1959-ben,² kritikai kiadásuk nincs, csaknem ismeretlenek. E művek sorsa tehát meglehetősen különös, s e különösség részben Katona reformkori recepciótörténetére vezethető vissza. Katona színházi működése csupán néhány évre terjedt, a magyar színjátszás hajnalán; jóval a pesti Magyar Színház létrejötte előtt, 1811–1815 között volt színházi ember, a pesti színtársulat színésze, ekkor fordította, adaptálta, írta valamennyi darabját (a *Bánk bán* második, 1819-es, végső kidolgozásának kivételével). A *Bánk bán* előadását a cenzor nem engedélyezte, s szövege ugyan 1821-ben megjelenhetett, de ismeretlen maradt az 1833-as kassai ősbemutatóig. 1830-ban bekövetkezett haláláig Katona maga is ismeretlen volt; neve csak 1833 után indult lassan az ismertség felé. Egyetlen drámájának sem maradt fenn saját kezű kézírata (a másolatokat

* A tanulmány az NKFIH többszörös támogatásával jött létre: a dráma- és színháztörténeti kutatás a K 119865. sz., a Katona-kutatás a K 119580. sz. program keretében.

¹ KATONA József, *Bánk bán* (Kritikai kiadás), s. a. r. OROSZ László, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983.

² *Katona József összes művei* 1–3., s. a. r. ABAFI (AIGNER) Lajos, Budapest, Wilckens F. C. és fia ny., 1880–81.; KATONA József összes művei I–II., s. a. r., utószó, jegyzetek SOLT Andor, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1959.

több ismeretlen idegen kéz s részben apja készítette), s e bizonytalan filológiai helyzet ugyan-csak hátráltathatta a kiadást. A *Bánk bán*on kívül Katona összes többi színműve kéziratban maradt – hasonlóképp az 1837 előtti fél évszázad drámaszövegeihez, amelyek azóta is kal-lódnak, kéziratban vannak, vagy csak színlapjukat ismerjük. A már ismert Katona többi drámájának kiadását a reformkorban többször, többen tervbe vették, de mint láttuk, – a *Bánk bán* kivételével – egyik sem valósult meg. Összevetésként Kisfaludy Károlyt érdemes említeni, az egyetlent, aki elkerülte az 1837 előtti drámaírók sorsát, az ismeretlenséget; az ő drámáit ugyanis a színpadi sikereket követően 1819–20-ban sorra adta ki Trattner, 1830-ban bekövetkezett halála után két évvel pedig megjelent életrajza is.³

Katona József fordítóként, adaptátorként, színházi munkásként, színészként a 19. század eleji pesti magyar színpad, a Rondella lehetőségeivel dolgozott, a közönségigény és a szűk technikai lehetőségek figyelembevételével. A kor színjátéktípusain és a kevésbé színvonalas sikerdarabokon keresztül tanult meg fokozatosan – de igen gyorsan – önálló drámát írni. Az alábbi vázlatban Katona drámaírói útjának kezdetét, az örökségként kapott színjátéktípusok használatát, átalakítását vizsgáljuk.

Az 1790-ben indult magyar hivatásos színház színjátéktípusainak kialakulásában legin-kább a darabhiányból következő kapkodásnak, a darabválasztás esetlegességének, továbbá a közönség igényeinek, azaz a fizetőképes keresletnek volt szerepe. A magyar színháztörténet első évtizedeinek repertoárját, színjátéktípusait Kerényi Ferenc⁴ két országos színi műsor-réteg kialakulásában foglalta össze. A pesti és a kolozsvári társulatok színész- és darabcseréi révén alakult ki az első országos műsorréteg,⁵ négy színjátéktípussal: a közönség által alig kedvelt, népszerűtlen tragédiával, majd a repertoárban legnagyobb szerepet vivő vígjáték-kal, az érzékenyjátékkal, a zenés-énekes játékkal. E négy közül csak az utóbbi három volt sikeres, az érzékenyjáték és a vígjáték pedig az érzékeny szereplők révén igen közel került egymáshoz. Az érzékenyjáték sikerét részben az magyarázza, hogy egyaránt otthonos volt az iskolai színjátszásból a hivatásos színházba átlépett színházcsinálók és a színházi nyelvet az iskolai előadásokon elsajátított közönség számára: a saját korba helyezett, tiszta szívű, érzékeny figurákat érő szörnyű csapások és támadások elhárulása az utolsó pillanatban, a gonoszok bűnhődése, a pozitív alakok elnyert boldogsága az iskolai didaktikus színművek igazságszolgáltatására emlékeztetett, a drámán belüli költői jogorvoslat gyakorlatát követve. Közben ugyanakkor kielégítette a nézők thriller-igényét is, ahol a borzongásra happy ending következett. (A tragikus, szomorú zárlatot a közönség nem viselte el, ez vezetett a tragédia-program kudarcához.⁶)

A második műsorréteg új színjátéktípusa, a valamivel később, a 19. század első évtize-dében érkező, szinte kizárólag németből fordított, alakított vitézi, lovagi játék⁷ lett, amelynek pozitív szereplői általában ugyancsak érzékenyek voltak. A 19. század legelején a gótikus rém-történetek divatjával érintkező thrillert a lovagdrámák, vitézi játékok is sikerrel szállították.

Kerényi Ferenc elemzése⁸ alapján kiemeltük az érzékenyjáték és a lovagdráma egymás-sal több ponton érintkező színjátéktípusainak legfontosabb sajátosságait:

³ TOLDY Ferenc, *Kisfaludy Károly élete*, Buda, 1832.

⁴ KERÉNYI Ferenc, *A régi magyar színpadon 1790–1849*, Budapest, Magvető, 1981.

⁵ Az első műsorrétegről: KERÉNYI, *i. m.*, 15–114.

⁶ KERÉNYI, *i. m.*, 28–42.

⁷ A második műsorrétegről: KERÉNYI, *i. m.*, 114–163.

⁸ KERÉNYI, *i. m.*, 118–130.

Érzékenyjáték	Lovagi és vitézi játék
szerelem	nők: szerelem tárgyai, passzív középpontok
érzékeny szereplők ↔ érzéketlen gonoszok	érzékeny szereplők ↔ érzéketlen gonoszok
thriller és happy ending igény	thriller és happy ending igény
jellegetes szobabelső színek	ismétlődő középkori díszletelemek jellegzetes külső színek (természet, táj)

Katona használt érzékenyjátéki elemeket,⁹ a színjátéktípust magát azonban túlhaladottnak érezhette, nem próbálkozott vele. Az érzékeny szereplők drámai jelenléte alapján viszont az érzékenységet emeljük ki mint a korszak sikerdrámaínak – legyen az víg-, érzékenyjáték vagy lovagdráma – legjellegzetesebb sajátosságát. A színi környezetet és főként Katona József munkásságát tekintve e tény különösen fontos. Ami Katona rendelkezésére állt, illetve amit érdekesnek talált fordítandó, alakítandó, átveendő, drámává tehető történetként, annak hármas gerince az érzékenység, a borzongató thriller-elemek és a happy ending volt – ezzel készen is állt korai drámaínak dramaturgiai váza.

A vitézi játék a kor sikerszínjáték-típusa volt, érthető, hogy a kezdő, de önállósodó Katona először a vitézi játékkal, lovagdrámával próbálkozott. 1812-ben két vitézi játékot adaptált: *A borzasztó torony vagyis a gonosz talált gyermek* és a *Monostori Veronka, vagy harc két ellenkező igaz ügyért* címűeket. A siker vágyán túl Katonát már a gimnáziumban meglévő erős történeti érdeklődése is közel vihette a műfajhoz, jöllehet ugyanezért zavarhatta e darabok áltörténeti jellege, a cselekmény időnkívülisége.¹⁰

Katona mindkét lovagdrámájának német prózai lovagregény adta a forrását. A *borzasztó torony* forrása egy *Der böse Findling oder der Schauerturm*¹¹ című, ismeretlen szerzőjű német lovagregény.¹² A *Monostori Veronka* cselekménye a Veit Weber néven publikáló Leonhard Wächter (1762–1837) *Sagen der Vorzeit* című, hétkötetes, a korban igen népszerű sorozatának harmadik darabjából, a *Tugendspiegel* című lovagregényből merített,¹³ de amelynek bonyolult és fordultatos szűzséjéből Katona már kritikusabban válogatott.¹⁴

Waldapfel József emelte ki – s ez a fenti forráshasználatból is látható –, hogy Magyarországra nem a Sturm und Drang eszmeiségét hordozó kezdeti lovagdrámák jutottak, hanem csak az áramlat jóval „több borzalmat és vadságot halmozó késői példányai”,¹⁵ így Katona is e színjátéktípus meglehetősen silány darabjaiból dolgozott. Katona az oeuvre-je kiemelkedő kései műfajához, a tragédiához nem „a polgári érzékenyjáték felől”,¹⁶ hanem a lovagdrámától

⁹ Az érzékenyjátékhoz legközelebb *A Luca széke* cselekménye került, ahol az érzékenyjátéki elemeket a szobabelsős színek is erősítik. *A Bánk bánban* a belső színek (pl. Melinda szobája) viszont jól mutatják, milyen messze távolodott az érzékenyjátéki hagyománytól.

¹⁰ További drámaiban gyorsan túllépett az áltörténetiségen, a két vitézi játék utáni történeti tárgyú drámaínak adatolása és korrajza egyre pontosabb, kiemelt szerepet kap bennük a történelmi kor, az évszám stb. Először az *Aubigny Clementina* (1813) cselekménye illeszkedett konkrét történeti időszakba; a dráma távol került a lovagdrámától, Katona fel is hagyott e színjátéktípussal. A történeti forrás használata és a hitelesség igénye a külön történeti magyarázatokkal és hivatkozásokkal ellátott *Ziskában* (1813), továbbá a Iosephus Flaviusra épülő *Jeruzsálem pusztulásában* (1814) a legnyilvánvalóbb.

¹¹ *Der böse Findling oder der Schauerturm*, Wien und Prag, bey Franz Haas, 1798.

¹² WALDAPFEL József, *A borzasztó torony forrása*, ItK, 1931, 470.; WALDAPFEL József, *Katona József*, Budapest, Franklin Társulat kiadása, 1942, 18.

¹³ *Sagen der Vorzeit*, Berlin, 1787–98.

¹⁴ WALDAPFEL, i. m., 1942 (12-es jegyzet), 20–21.

¹⁵ WALDAPFEL, i. m., 1942 (12-es jegyzet), 18–20.

¹⁶ WALDAPFEL, i. m., 1942 (12-es jegyzet), 18.

érkezett, amelyből főleg „a tárgyban rendkívüli szenvedések és rendkívüli teljesítmények, az alakokban vad szenvedélyek tombolása, meg az egyéb műfajokban uralkodó laposságon felülemelkedő, bár inkább lármás, mint drámai nyelv”¹⁷ csábíthatta.

Az extrém indulatok és fordulatok fokozására kiváló lehetőség volt a zavaros középkori viszonyok közé helyezett cselekmény, amelynek hatását erősítették a színpadon megjelenített monumentális, illetve ijesztő scenikai elemek – tornyok, várak, vadon erdők, titkos folyosók, oszladozó hullák, feltörhetetlen záruk, mögöttük a rabságban szenvedőkkel. A *borzasztó torony*ban a címadó toronyból, kősziklák mögül, titkos tömlöcökből végső hörgések, emberi sóhajok hallatszanak. Az intim belső színekben baljós előjelek, nyugtalanító mennydörgés (I/1.), mindent elemészto tűz (II/21, 22.). A külső színek szélsőségesek: hol lágy, finom természeti környezet áll szemben az emberi vadsággal (I/18.: *A bükkfaerdőcskének legszebb tájéka*), hol maga a kősziklás vadon erősíti azt. Az aktív főalak szenvedésének, majd csodás megmenekülésének színhelye, a borzasztó torony kígyókkal, békákkal, gyíkokkal teli (III/9.), akárcsak Zembla boszorkány barlangja (II/18.). Zemblának már a megjelenése is riasztó, „eleven csontváz”-ként jellemzik (II/4.). A varázslónő figurája egyrészt a gonosz hatását erősítő varázslásjelenetek öröksége; ezeket a 18. századi populáris színház is alkalmazta, épp a közönségigényt kielégítendő, vagyis egyszerre nyújtotta a thriller háttorzongató élményét és az igazság érvényesülésének felszabadító érzését. A varázslás ugyanakkor a feszes dramaturgiát és a motiváltságot, vagyis a logikus összefüggéseket helyettesíti. Nem véletlen, hogy később Katona nem alkalmazott hasonló jelenetet és figurát.

A lovagdrámák szívesen használtak tömeges jeleneteket, sok mozgással, sok szereplővel a színen. Ilyenek a *borzasztó torony* ismétlődő lovagi párviadaljai, s idetartozik az ismeretlen lovag vagy az elcserélt pajzs, sisak toposza is, amelynek izgalmát erősíti a tény, hogy a közönség beavatott, tudja, kit rejt a szereplőket megtévesztő lovagi öltözet (III/14.). A középkori irodalmi lovagvilág tornáin érvényesülő felsőbb igazságszolgáltatáshoz hasonlóan a színpadi párviadatok is az igazság hozói, hiszen a színen a bajvívás kimenetele szerencsésen rácsfol a pusztán a kardforgatás tudományára alapozó várakozásra. E költői igazságszolgáltatás – az érzékenyjátékhoz hasonlóan – előrevetíti az egyelőre aggasztóan és igazságtalanul szomorú események szerencsés végkifejletét. A *Monostori Veronkában* nem is csak párviadal látható, egyenesen seregek csapnak össze (V/6–7.)

A kezdetleges drámaörökség nyoma a gonosz szereplők megnyilatkozása is, amikor monológban árulják el alattomos szándékaikat a közönségnek. A közönség beavatása fontos elem: a nézők nem az események hatását figyelik a szereplőkön, a váratlan fordulatokat nem a szereplők változása, reakciója váltja ki; a közönség azt izgulja végig, hogy az általa ismert kelepcebe hogyan hullanak bele, a cseleket hogyan védik ki a színpad mit sem sejtő szereplői. A *borzasztó torony* mindkét gonosza – Svertling és Tóbiz rendre leleplezi önmagát a közönség előtt (pl. I/11, 16, 18. stb.). E motiválatlan cselekményvezetést, dialógusalakítást és jellemzést örökölte Katona, de fokozatosan át is formálta. A *borzasztó torony*ban a szereplők viselkedésének lélektani megokoltsága még csak nyomokban van jelen, de láthatóan fontos a szerzőnek. A dráma gonosz figurái valamilyen fájdalom vagy sérelem következtében torzulnak: Svertling úgy hiszi, (a *Lear király* Edmundjára hajazó) fattyú volta akadályozza szerelme elnyerésében, Tóbiz vad neveltetését szelídítene a vágyott szerelemmel.

¹⁷ WALDAPFEL, i. m., 1942 (12-es jegyzet), 18.

Az érzékenység általában a szerelemben jelentkezik. A lány, lírai vonulatot jelentő nőalakok teljesen passzívak és kiszolgáltatottak, a szerelem tárgyai; ilyen *A borzasztó toronyban* Matild és Vülfinda, a *Monostori Veronkában* Katalin és Veronka is. A vitézi játék „szabályainak” megfelelően valamennyi nőalak makulátlanul kerül ki a rablások, ármányok, intrikák sorozatából, szüzességüket még a legelvetemültebb gonosztévő sem fenyegeti. Milyen hosszú dramaturgiai út vezet innen Melinda sorsához!

A konkrét színházi igényekhez igazodásra a legjobb példát a *Monostori Veronka* kéziratá adja, *A játékban előforduló személyeknek természeti tulajdonságok (characterek)* listájával. A szereplők legfontosabb sajátosságait, korát stb. soroló rövid jellemzést már a 18. századvégi színjátékszövegekben is megtaláljuk: Dugonics András¹⁸ Katonához hasonlóan a színre vivők számára készített ilyet, ezzel segítve a színészek, a jelmezek kiválasztását s általában a rendezést. Katona „mindvégig a színházi ember szemével nézte alakjait. Megkapó az a pontosság, amellyel – a kor sűgőkönyveivel azonos terminológiával – színészeit eligazítja”.¹⁹

A *Monostori Veronka* történetében Katona már nem követte híven a mintául szolgáló lovagregényt, válogatott, alakított, többféle színjátéktípus elemeit vegyítette. A dráma cselekményének alapja a Veronkába szerelmes Kopár Tamás erkölcsi alapú bosszúterve, melyet ördögi csellel akar beteljesíteni. A sötétben magát más személynek kiadó, illetve őt más személynek vélők bonyodalma leginkább cselvígjátékba illene. Az európai komédiaahagyomány kitüntetett eszköze a csel, köztük az álöltözet és a személyiségváltáson alapuló – mindez azonban Katona *Monostori Veronkájában* tragikus végkifejlettel fenyeget, melyet csak a rémtörténettel kombinált vitézi játék dramaturgiája hárít el, meglehetősen logikátlanul. Jól mutatja tehát, mennyire gyenge színvonalú e színjátéktípus legtöbb darabja. A középpontban itt is a szerelem áll, s csaknem mindenki másba szerelmes, félreértve, viszonzásként élve meg a nem szerelemmel teli közeledést – mindez ismét vígjátéki szűzsé lehetne, ha nem szélsőséges indulatok vezérelnék a részben tragikus történeteket. A vadságot – *A borzasztó toronyhoz* hasonlóan – megszelídítene a szerelem, de hiába: a csúnya Tamás, a vad Farkas, a szerencsétlen Benjamin nem remélhet viszonzást. A szereplők *féltre* vagy *magába* szövegeit nem hallják a többiek; túl gyakran helyettesíti ez a színészi játékkal is hitelesítendő kettős beszédet. A félreértések sorozatából a címszereplő Veronka nyeri el a boldogságot, mert addigi szenvedésével kiérdemelte azt, ez azonban a dráma utolsó előtti jelenetében történik. Az utolsó jelenetben Veronka nincs jelen, a zárlat igen gyors: lelepleződik az intrikus, a megtevésztett szerelmes Katalin pedig zárdába készül. Nemcsak minden bajnak oka, az intrikus hal meg, hanem több ártatlan is; ez utóbbi, a büntelen vagy csak hibázó aránytalan, mert halállal bűnhődése lehetne tragikus, de mivel a darab végkifejlete Veronka sorsát állítja a középpontba, az egyértelműen szerencsés. Az alaphűnt, a szeretett felesége megcsalását és elhagyását elkövető Lóránt végig meglehetősen felszínes szövegekben kárhoztatja önmagát, s a zárlatban bűnhődés helyett visszanyeri Veronka szerelmét, s bevez a – meg nem érdemelt – boldogságba.

A *Monostori Veronka* felemás megoldásához, a tragikum elhessegetéséhez, a bűnös könnyes happy endjéhez hasonlókat Katona később egyre kevésbé enged. Utolsó drámaiban – a *Jeruzsálem pusztulásában* és a *Bánk bánban* – a méltatlan szenvedés, az ejtett hibánál jóval nagyobb bűnhődés sújt az ártatlanokra vagy a tévelygőkre. A motiváltság mélyül és

¹⁸ L. Dugonics András *Tárházi* (1789) c. darabját és *Tárházi és a színészek* (1792) c. töredékét: DEMETER Júlia, KILIÁN István, KISS Katalin, PINTÉR Márta Zsuzsanna (szerk, s. a. r.), *Piarista iskoladramák I., (Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század 5/1.)*, Argumentum–Akadémiai, Budapest, 2002, 13–14. sz. drámák.

¹⁹ Erre a pontosságra Kerényi Ferenc épp a *Monostori Veronkát* hozza példának: KERÉNYI, i. m., 172–173.

erősödik, a korábban hiszékeny pozitív szereplők a másiktól hallott szöveget tépelődve elemzik, értelmezik, ez kerül majd monológjaik középpontjába. Az extremitást felváltja a figurák közötti bonyolult viszonyrendszer. Az egymásba font erények és hibák, tévedések minden figurára érvényesek, nincs köztük hibátlan, s valamennyi szereplő egy számára idegen, kiszámíthatatlan, istentelen, Isten nélküli világban tévelyeg; ha akad egy-két ártatlan, hibátlan szereplő, az súlyos árat fizet tisztaságáért. E szemléletet Shakespeare hatása is erősítette. Katona dramaturgiai világa egyre disszonánsabb, feloldatlan, kínzó megoldatlanságokkal teli – e ponton is megragadhatjuk az örökségként kapott, silány színjátékörökség fokozatos meghaladását, lebontását.

NAGY IMRE

A nyelv foglyai

Beszédalakzatok és nyelvi játszmák Eötvös József vígjátékaiban

A korábbi kutatások eredményeit összefoglaló Kerényi Ferenc tanulmányai alapján előzetes számvetésként megállapítjuk, hogy elemzésünk tárgyterületét négy szöveg alkotja. Két befejezett vígjáték, *A házassulók* (1833) és az 1841-ben írt, de csak 1844-ben publikált és ugyanebben az évben a Nemzeti Színházban bemutatott *Éljen az egyenlőség!*, valamint két töredék. Ez utóbbiak közül az egyik az Eötvös-filológia által *A kritikusok* feltételezett címen emlegetett színmű zárójelenetének tekintett, ám önállóan is publikált *A kritikus apoteosisa* című allegorikus jelenet, a másik pedig az OSZK kéziratárában *Sziklárnyé* (vagy *Sziklásznyé*) és *fia* cím alatt őrzött, de Voinovich Géza által *Színmű-töredék* címmel közölt néhány lapos szöveg, egy tervezett színdarab nyitó jelenete.¹ Kirekesztjük elemzésünk kereteiből a korábban Eötvös munkájának vélt anonim *Csél* című vígjátékot,² amelyről Kerényi hitelt érdemlően bebizonyította, hogy Kotzebue *Herr Gottlieb Merks, der Egoist und Kritikus* című komédiájának fordítása Szemere Pál tollából,³ valamint Eötvös *A molnár-leány* című elbeszéléséből 1861-ben Szigligeti Ede által dramatizált s az eredeti műtől eltérően kedvező véggel ellátott, az átdolgozó által előbb népdramának, majd eredeti népszínműnek nevezett művet. *A molnár leány* a Szigligeti-életmű része, jóllehet szerzője cselekménymozzanatokon és a figurákon kívül szövegrészleteket is átvész az írótól. Később elvégzendő tüzetes összehasonlító szövegvizsgálat hivatott eldönteni, hogy ez a színdarab mennyiben kezelhető az Eötvös-oeuvre peremszövegeként, s mivel három kézirata található az OSZK-ban, elhelyezhető-e a keletkező-alakuló szöveg íróadási horizontjában.

A vizsgálandó vígjátéki korpusz meghatározása után dramaturgiai nézőpontunkat is lokalizálnunk kell. A drámákat, így a vígjátékokat is a beszélőik viselkedését többé-kevésbé meghatározó szekunder nyelvalakzatok terepének, lektusmezőnek tekintjük, amelynek szereplők közti viszonyai olyan kommunikációs feszültséggel és az ezekből fakadó verbális tusákkal, nyelvi játszmákkal függenek össze, amelyek elválaszthatatlanok a drámabeli szövegvilág többnyelvűségétől.⁴ Látómezőnkből adódóan nyomban számolnunk kell egy nagyon

¹ KERÉNYI Ferenc, *Drámáról, színházról – Eötvös József kapcsán*, It., 1989, 4, 589–609.

² SÖTÉR István, *Eötvös József*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1967, 21–22.

³ KERÉNYI Ferenc, *Eötvös József drámái pályakezdséről és a Csél szerzőségéről*, ItK, 1989, 4, 428–431.

⁴ Nagy Imre, *Iskola és színház: Csokonai vígjátékai és a magyar iskolai komédia*, Bp., Balassi Kiadó, 2007, 28–43.; NAGY Imre, *Gertrudis színre lép* (A Bánk bán többnyelvűsége), Jelenkor, 2012, 6, 630–647.

is komolynak látszó akadállyal. Ez Eötvös stílusának többek által említett egyenmősége, amelyet legkielevezettebben Rónay György vetett fel a *Magyarország 1514-ben* című regényről szólva, de a szerző más műveire is kiterjeszthetően. Szerinte „iskolakönyvek közhelye, hogy hősei jóformán mind egyformán beszélnek, az ő jogászian pallérozott, körülményes, terjedős nyelvén, Dózsa ugyanolyan körmondatokban, mint Lőrinc pap vagy az országurak, Szalerei ugyanúgy, mint Bakács vagy Telegdi, s a nyelvi anyag, a stílus tekintetében végül is alig van különbség egy király előtt tartott országtanács meg egy polgárházban tartott tanácskozás közt”.⁵ Ha ez valóban érvényes Eötvös prózájára, fel lehet-e tételeznünk az életművön belül egy ettől eltérő dialogizált beszédmódot? A nehézséget fokozza, hogy a vígjátékíró Eötvösről írt legkorábbi és igencsak igényes bírálat más szempontból, de szintén hasonló problémát jelzett. „Nyelv, vagy inkább beszéd-e ez?” – kérdi Toldy Ferenc *A házassulókat* elemezve. – „Mikor fogják fiatalaink eléggé érezni azt, hogy mielőtt íránk, tanulnunk kell egyebeken kívül azt a nyelvet is, melyen írunk; átlátni azt, hogy az nem báb, melylyel szabad kény szerint játszhatunk, s hogy midőn egy közönség előtt lépünk fel, beszédünknek más szerkezetet kell adnunk, és más hangot, mint amilyre valamely kisded baráti kör szabadít fel.” A recenzens által gondosan felsorolt s a szerző felkészületlenségével magyarázott nyelvi fogvatkozások azonban – a „hibás hajtogatás”-tól „az articulusok helytelen alkalmazása”-n át a szükséges íghatózók elhagyásáig – olyan grammatikai hibák, amelyekért valóban elmarasztalhatók – a szereplők. Mert a drámákban ők beszélnek, és nem a szerző. Ezért azt a figyelmeztetést, hogy a nyelv „nem báb, melylyel szabad kény szerint játszhatunk” beszédünkben, gróf Buvárdynak és körének kell továbbítanunk. A bíráló a nyelvi szempontú elmarasztalást maga is összeköti a karakterek egyoldalú választásának dramaturgiai problémájával, mert „csak azon karakterek fejtik ki s világosítják fel egymást, melyek nem csak külön varietást, de speciést, sőt külön génusokat is formálnak.” Ilyenekre azonban a vizsgált műben nem bukkanhatni.⁶ Bárki számára címezzük is a beszédmód gyarláságait, a szereplők szolamának hasonlósága, egyenmősége kétségtelennek tűnik. Kérdés: beszélhetünk-e ezek fényében a (szerintünk meghatározó drámapoétikai tényezőnek tekintett) többnyelvűségből fakadó dramaturgiai feszültségről? Egyelőre csupán megjegyezzük: a színpadi beszéd a hallhatóság szempontjából differenciált természetű. Olyan rétege is van, amelyet a többi szereplő nem hall, ez tehát a színpadi térben néma, akusztikailag testetlen szöveg, a nézőtérben viszont dacosan testet ölt, rezgése támad, s ez a néző fülébe hatol. Mást hallanak a szereplők, más információkhoz jutnak, mint a páholyokban (vagy az olvasói foteljeikben) ülő befogadók. A dráma, kivált a komédia a megnyilatkozásoknak ezt a felbontását régóta jól ismeri és alkalmazza, elég csak a *félre* instrukciókkal bevezetett dialógusrészletekre gondolni. Az előbbi kérdéshez ennek fényében egy kiegészítést illeszthetünk: a szcenikai tér akusztikai kettőssége nem enyhíti-e valamelyest gondjainkat?

A *házassulók* a cselldráma dramaturgiai szerkezetét működtető színműtípus. Gróf Buvárdy plánumának célja: mostohafia és unokaöccse házassági tervének meghiúsításával megtartani a jövedelmező gyámatyai szerepet. A drámatípus egyik jellemző elemének megfelelően azonban a cselzsövvő felsül, és fortélyos plánumával éppen azt éri el, amit megakadályozni akart. Eltérő szereposztásban ugyan, de a párok létrejönnek. Eötvös szellemesen variálja a vígjátékok régóta – nálunk többek között Kisfaludy Károlynál – bevált, három kérőt fellép-

⁵ RÓNAY György, *Magyarország 1514-ben* = *Ábránd és valóság: Tanulmányok Eötvös Józsefről*. Bp., Szépirodalmi, 1973, 153–178, i. h. 169.

⁶ TOLDY Ferenc bírálatát l. *Kritikai Lapok*, 1834, IV., 57–96. Rövidítve újra közölve: EÖTVÖS József, *Költemények és színművek* = Eötvös József *Összes munkái*, Bp., Révai testvérek, 1901–1903. XVIII., 407–419, i. h. 408, 418.

tező szituációját. Nála mindhárom férfi szereplő elnyeri hölgyét – mint zsák a foltját. Mert valóban egyoldalúan válogatott figurák ezek: az olvasó rokonszenvét nem ébresztik fel. A jelenetek a vígjátéki komikum jól ismert eszközeivel peregnek. Bonyodalomképző szerepet játszanak a címezettüket tévesztett levelek, az elrejtőzött szereplő (Horgos Boldizsár) kénytelen-kelletlen kihallgatja, amint mások őt is szóba hozzák, nem éppen kedvezően, Cserháty báró (az unokaöcs) romantikus gesztussal („Ezt velem temetik.”) magával viszi a szép özvegy, Kedvesi Ilka asztalán megpillantott médaillont, nem sejtve, hogy abban vetélytársa fűrtje rejlik, és párbajjelenetnek is tanúi leszünk, egymástól kölcsönösen rettegő ellenfelekkel. A szereplők lendületesen váltogatják egymást a színpadon, Toldy meg is sokallotta a „töménytelen lótás-futás”-t.

Ezeket a szereplőket – a „szeleburdi” Házyt, a „szájvitéz” Horgost, Cserhátyt, a „holdvilágnál ábrándozó bús vitéz”-t, valamint a „még haszontalanabb asszonyi hármasság” tagjait – csakugyan egy bordában szőtték. Beszédük is azonos. Mindannyian ugyanazon a nyelven kommunikálnak, még a korfestő szándékú, francia nyelvű betétek szavait is egyformán használják, sőt a grammatikai hibákat is hasonlóan vétik. Ám ezek a nyelvi szólások a szerző által következetesen kimunkált, kétrétegű beszédalakzatok, olyan kettős kódok, amely a színlelés, a leplezés és a rejtőzködés verbális alakzatai. Amíg ugyanis a beszéd és a gondolkodás ellentmondásos viszonya gyakori életbeli tapasztalat, és a kettő feszültsége többnyire rejtett marad, addig a drámában csak hangosan, verbálisan lehet gondolkodni (általában erre szolgálnak a monológok és a *félre* instrukcióval kísért megnyilatkozások), így módon szükségképpen nyelvi feszültség keletkezik a szereplői szólam két vetülete között. A szólások két ellentétes rétegét Eötvösnél is az ismétlődő szerzői instrukciók különítik el. A szereplők más mondanak *halkan* (azaz csak a befogadók fülének szánva), mint *fenn* (a másik szereplőhöz szólva). *Fennhangon*: a románok világa, a szentimentális pátosz hangja csendül fel holdvilággal és irodalmi utalásokkal Szapphótól Himfyig, *halkan* szólva pedig a pénzügyi gondok, a *contó* és a *kenyértudomány* jegyében szövődnek a gondolatok. A monológok és a párbeszédek hangvétele is különbözik. Az osztott beszédvilágok találkozása számtalan mulatságos félreértéssel jár.

„HORGOS.

Az asszonyok kegyesek erántam, de –

BUVÁRDY.

De szerelmesek, én is tudok valakit.

HORGOS (*örvendve*).

Tud, ugyan ki?

BUVÁRDY.

Mintha nem ösmerné; Tüzi Rózsa, ugyan ne tagadja, az egész földön minden észrevette már.

HORGOS (*halkan*).

Hála Istennek!

(*Fennhangon*.)

Kegyes erántam, de a csak közönséges udvariság.

BUVÁRDY.

Udvariság? Valóban több, de nem csuda, külseje kecsgetető; és annak, a mit itt hordoz,
(*mellére mutat*)

asszony ellent nem áll.

Szívemnek.

BUVÁRDY (*halkan*).A pugyillárist értettem.”⁷

A gróf álságos beszéde – a komédia *aladzón* szerepébe helyezett hiú, „hetvenkedő” nyelvi praktikaival – természetesen cselszövényének része. A hasadt szóvilágokból fakadó ironikus hangzás olykor még a nyilvános beszédben is megvillan: az egyik szereplő olyan, mint egy „agyonlövetlen Werther”, Házy „romantikus fekvésű jószága a Hernád völgyében” feltehetően jól jövedelmez (valójában ezért „romantikus fekvésű”). A szép nő és a becses könyv összehasonlítása ebben a látszatvilágban bóknak minősül ugyan, ám a hasonlat filológiai értelmezése már kevésbé hízelgő: „az asszony, ha többször lép frigybe, olyan, mint a többször leírt könyv; egy marad, csak hibái szaporodnak.”⁸

Eötvös drámáinak jellegzetes helyszíne, a kert, ahol rejtőzködni lehet és másokat megfigyelni, de ahol váratlan találkozásokra is sor kerülhet, jelképes scenikai tér. Amikor hatásos színi effektussal „[a] kert illumináltatik”, a grófnak szembesülnie kell plánuma csődjével, a szereplőknek pedig számot kell vetniük azzal, hogy valódi érzelmeik csak *halkan* szólhatnak meg. Be vannak falazva fennhangon mondott beszédük szótéglákból épített hamis világába. Saját helyzetükkel tisztában vannak, de valóságosnak kell venniük mások mondatainak verbális díszleteit. Nem tudhatják, hogy a másik mire gondol, hát el kell fogadniuk megnyilatkozásaik feltételezett igazságát. Cserében remélik, hogy mások is így vannak övelük. Mindörökre elkülönül a magánbeszéd és a nyilvános szereplés. Eötvös dramaturgiai kísérlete lemond a szereplői nyelvek egymástól eltérő módon történő megformálásáról. Innen a lexikális és grammatikai egyformaság lényegében már Toldy által megfogalmazott vádja. Eötvös azonban nem horizontálisan tagolja drámája nyelvi világát, hanem vertikálisan. Drámájának homogén lektusmezején valóban nincsenek karakterek szerinti parcellák, de folyamatosan áttetszővé formálja a párbeszéd terének nyelvi világát. A *halkan* mondott szavak (valójában elfojtott szövegek, vagyis a néma gondolatok) szférája a nyilvános beszéd börtönébe vettetik. Ha innen nézzük, a jelenetek pergetése csak dramaturgiai álca. A dráma dinamikája a cselekmény mögött feltárolt textuális térbe helyeződik.

Vajon ez a szövegbeli feszültség elegendő kárpótlás-e a bíráló által kifogásolt dramaturgiai gyengeségekért? Mert Toldy, aki „a darab közepén a szétágazott figyelmet lassanként már mindinkább összevonni” kívánta volna, s a drámai forma mellőzhetetlen sajátosságának tekinti a szigorú okszerűséget, hogy a szerkezet „minden részei *szükségesek* legyenek, azaz mindennek a tett készülletekből, a karakterekből s ezeknek egymás közti s a körülményekeli viszonyaikból szükségképp kell folynia”,⁹ joggal mutat rá a dramaturgiai botlásokra. A cselekmény gerincét alkotó csel következtelen érvényesítésére, a felesleges (félévnyi) időki-metszésre, a helyszín (a fürdőhely) esetleges kiválasztására, a szereplő színpadi mozgásának véletlen fordulataira. A dialógusok kértégtelűsége, az egyes megnyilatkozások következetes diszperzitása csak részben javít Toldy szigorú mérlegelésének eredményén. A dialógusok osztottságának módszere azonban olyan lehetőségeket rejt, amelyek a szereplők körének szélesebbre vonása és következetesebb dramaturgia esetén a vígjáték műfaján belül nagyon is gyümölcsöző lehet. Ezt igazolja Eötvös másik befejezett vígjátéka, az *Éljen az egyenlőség!*

⁷ Eötvös, *i. m.*, 119–120.

⁸ Eötvös, *i. m.*, 135.

⁹ Eötvös, *i. m.*, 413.

Ennek az 1841-ben keletkezett vígjátéknak a szituációja régi, jól bevált dramaturgiai toposszal függ össze. Egymással feszült viszonyban lévő, mert a ranglétra különböző fokán álló szereplők akadályozni kívánják gyermekeik boldogságát, szívükben dédelgetett, rangon alulinak mutatkozó házassági terveiket. Mint az egyik fiatal szerelmes megfogalmazza: „Szülőknek gyakran kedvencz eszméjük, hogy a balgaságok, melyeket éltökben követtek, halálok után gyermekeik által folytattassanak”.¹⁰ Az alaphelyzetben rejlő feszültséget azonban a szerző felerősíti a viszonyok megduplázásával. A drámabeli világ középső szintjére helyezett Hegyfalvy alispán két gyermeke közül Vilmos *felfelé* tekintve Ábrányi gróf leánya, Ilka iránt táplál viszonzott érzelmeket, míg Irma szíve, *lefelé* vonzódva, az őt szintén szerető Gyuláért, Peregi ügyvéd fiáért dobog. Ám az egyenlőségi szölamok által álcázott feudális világban mindenki (minden hatalmi helyzetben lévő szülő) csak felfelé akar egyenlővé válni, és hallani sem akar arról, hogy az alatta lévőkkel is egyenlővé váljék. Ahogy Schöppflin Aladár írta: „A gróf lenézi a köznemesi alispánt, az alispán a prókátort, a vármegyei huszár a grófi inast, a grófi inas a vármegyei huszárt. Mindenki keres magának valakit, akit lenézzon, közben pedig felvilágosodásról, egyenlőségről beszél”.¹¹ A szerző tehát ezúttal a szereplők szociológiai szempontból szélesebb vertikumát viszi színre. Sőt, az ügyvédék alsó szintje is megnyílik, s a leleményesen alkalmazott tükördramaturgia révén még mélyebbre látunk a felbukkanó mellékszereplők, a kortesek, a huszár, az inas és a szolgáló révén. Biri panasza sokadik viszszaesés a kölcsönös lenezésnek: „Az egészen más, – azok urak... de hogy szegény ember is ily ostobaságon töri fejét, az szörnyűség. Pedig mégis úgy van: apám szegény külvárosi kal-már, s mert Gazsim szabólegény, nem engedi, hogy elvegyen; azt mondja: minden szomszéd megszóláná, ha kereskedő létére leányát mesterlegénynek adná; pedig én bizony egy cseppet sem bánnám; csak úgy van az mindenikünk-nél – a rang csupa bajba keveri az embert”.¹² És a szerző e művében nyelviileg is igyekszik elkülöníteni az egyes szölamokat. Ábrányi gróf, a „szabadelvű hipokrita” beszédalakzatát olyan demokratikus fogalmak uralkadják, amelyek referencia nélküli üres jelek, a kortesek szavai másként konganak, mert ez a megyei világ feudális közhelyeiből áll, az inas és a huszár más-más értelemben használják a *kendezés* formuláit, Gáborszky ügyvéd is más jelentéssel és minőséggel ruházza fel a *collega* szót, mint az alispán. Peregi pedig (nála erős Kisfaludy-hatást észlelünk) a maga jogászai fogalmai alapján próbálja értelmezni a kialakult helyzetet. Ez utóbbi paródiája annak az észjárásnak, amely Eötvösnél gyakran rejtett nézőpontként is funkcionál: végső soron a *Bosszú* is jogi bonyodalomra épül, *A házasság* intrikája a gyámsági felhatalmazás paragrafusaival kapcsolatos, itt pedig, mint látni fogjuk, a végkifejlet a házassági jogon alapul. Ezek a fiatalok, bár kifelé színlelésre kényszerülnek, egymás között a kölcsönös megértés tiszta beszédét működtetik. Jellemző erre, hogy Ilka első megszólalása színpadra lépésekor („Ah! könyvek! Hol vannak?”) a könyv szót többletjelentéssel ruházza fel: Vilmos a városból hozott olvasmányokról tett említést, Ilka ebből látja, hogy kedvese nem feledkezett meg róla. A könyv tehát többszörös értelemben is jellé válik, s ezt mindketten tudják.

A lektusmező centrumában Vilmos beszédalakzata áll. Ő az egyetlen szereplő, akinek fogalmai – a női becsületről, az érzelmek jogáról és a szeretet kölcsönösségének erkölcsi normájáról – valódi jelentéssel telítettek. Beszéde – a szerelmesek szféráján belül – a szavak használatát a nyelvi eszközök alkalmazását előíró szabályok, kritériumok jegyében szerveződik. Nyelvének tágas horizontja tudásának határait is kiterjeszti. Ezért válhat a dramaturgiai

¹⁰ EÖTVÖS, i. m., 354.

¹¹ SCHÖPFLIN Aladár, *Színházi bemutatók*, Nyugat 1938, II, 372.

¹² EÖTVÖS, i. m., 329.

építmény központjává azáltal, hogy a gróf által bosszúból kieszelt csejt (előmozdítani kívánja Gyula és Irma szerelmének házasság formájában történő beteljesülését, hogy megalázza Hegyfalyvékat) Vilmos leleményesen megduplázza a maga és Ilka boldogsága érdekében. Általa egy „tisztos színlelő” ül a sértődött és végső soron maga ellen dolgozó intrikus helyére.¹³ Vele szemben Ábrányi gróf a szabályoktól eltérő módon használja a szavakat.¹⁴ Egalitárius szolamainak nincs személyes hitele. Erre a darab ősbemutatója, az 1844. október 26-i előadás kritikusa így reflektált: „Hű tükör tartatik e vígjátékban elénk, mely megmutatja, hogy elpirulnunk kell fültővig belé, milly nagy az ellentmondás szavaink és tetteink közt, mint szeretjük a legszebb elveket fitogtatni beszédben, melyeket ha cselekvésünkben követni kell, keressük a’ hátulsó buvóajtócskát a Széchenyi szavairól elhíresültet”.¹⁵ Ábrányi gróf (valamint Hegyfalyvné és mások) esetében a kritikus által megfigyelt ellentmondás burkában a szavak és a gondolatok vagy még konkrétabban a nyilvános beszéd és a magánbeszéd elkülönöződése rejlik. A *halkan* és a *fenn* instrukciókkal széthasított szolam ellentéte. Ezt leginkább Schöpflin Aladár sejtette meg az 1938-as felújítással kapcsolatosan: a darab „írójának volt érzéke az iránt, hogy mit kell szóval kimondani és mit kell rábízni a színész beszédére, arcjátékára és mozdulataira”.¹⁶ Szó és jelentés, beszéd és metakommunikáció kettősségének megfigyelését alkalmasint táplálhatta a Grófot játszó Csontos Gyula remek alakítása.¹⁷ A vígjátéknak tudomásunk szerint ez volt a negyedik felújítása. Bemutatták 1868-ban, 1872-ben, 1879-ben, az Eötvös-szobor leleplezésekor, majd 1890-ben, ekkor, a vígjáték típusának megfelelően, a Gróf szerepét a főként intrikus alakításokból ismert Gyenes Lászlóra osztották (ő volt az első Lucifer).¹⁸

A kettős intrika megduplázza a játékot, amelynek két szintje mulatságosan egymásra tekint:

„VILMOS (*nevet*)

Igaz, s van-e nevetségesebb e világban, mint embert látni, ki elveivel homlokegyenest ellenkezésben él?

GRÓF

Én nem ismerek semmit, s mégis a hová csak nézünk, ily látmány jó elénk, ez épen, mi az életet oly tréfássá teszi; az egész világ egy nagy comoedia.

VILMOS

Tele kis szomorújátékokkal; szinte csuda, hogy a műkedvelők, kik eljátszszák, annyi örömet találnak a színpadon.

GRÓF

Csak a mi kis vígjátékunk sikerülne!

¹³ A tisztos színlelés fogalma a barokk poétikai irodalomra vezethető vissza: Torquato ACCETTO, *A tisztos színlelésről*, ford. jegyz. és bev. VÍGH Éva, Szeged, JATEPress, 1997.

¹⁴ A kritériumok és a nyelvhasználat problematikájának forrása: Ludwig WITTGENSTEIN, *Filozófiai vizsgálódások*, ford., NEUMER Katalin, Bp., Atlantisz, 1992, 171–178.

¹⁵ Életképek, 1844, 586–588, i. h. 586. A darabot a Nemzeti Színház „sztárszereposztásban” adta elő. Gróf Ábrányi Egressy Gábor, Hegyfalyvt Udvarhelyi Miklós, Perlegit Szentpétery Zsigmond, Gáborszkyt Fánscy Lajos, Vilmost Lendvay Márton, Ilkát Hivatal Anikó, Irmát Laborfaly Róza játszotta, vagyis felvonult a társulat élgárdája. Róluk azonban a kritikus nem beszél. A darab elemzése után csupán egyetlen rövid mondatot szán a bemutatóra: „Az előadás minden dicséretet érdemel.”

¹⁶ SCHÖPFLIN, *i. m.*, 372.

¹⁷ „Csontos Gyula remekel a gróf szerepében – nagyon rég nem láttuk ilyen jókedvvel játszani” – írta a kritikus. SCHÖPFLIN, *uo.*

¹⁸ SZÉKELY György szerk., *A Nemzeti Színház*, Bp., Gondolat, 1965, 249.

Remélem; én legalább jó szerepet választék magamnak.”¹⁹

Végül a szavak és a tettek összebékülnek. Ábrányi és Hegyfalyvék kénytelenek jó képet vágni a fiatalok rangon aluli házasságban beteljesülő boldogságához. De miért? Mert feudális viselkedésüknél, meggyőződésüknél erősebbek a szavaik, nyilvános beszédük lexikája legyőzi őket. Nyelvük foglyaivá válnak, főként a ranglétra tetején álló Gróf, aki, mint megtudja, nem szerzője, hanem kárvallott szereplője a komédiának, így épít szavaiból csapdát önmagának, mikor kárörvendve értesül Irma és Gyula házasságkötéséről. „Hát azt gondolják, én csak ajkaimon hordom szabadelvűségemet, – csak másoknak hirdetem elveimet, hogy ellenkezőket kövessenek? Nem adnám nemesnek leányomat! Hát nem a XIX. században élünk? Nem érezzük-e, hogy középkori fogalmainknak napunk világosságában végre el kell enyészni; hogy nem a cím, hanem belbecse teszi az embert? Vagy csak én álltam volna meg e haladó világ közepett, hogy az egyenlőségnek...” Ennél a szónál, a darabnak a címe által is kiemelt kulcsszavánál félbe szakad Ábrányi mondata. A szó ott marad immár valódi fényével és súlyával a jelenet feszültséggel teli levegőjében. Mert ekkor lép színre a Gróf által inspirált, de most az ő ellenében megvalósuló cselszövény eredményeként Vilmos és Ilka, titkos házasságkötésük boldog zavarában. Az elhangzott szó még ott rezeg a levegőben, és most Vilmos magához veszi, és elegánsan visszadobja az elképedt Grófnak: „Bocsánatot kérek, de szavai fölmentenek e kötelességtől.”²⁰ A szavai. A szava. Amelynek bilincsből nem lehet már szabadulni. A kritériumokon alapuló nyelvhasználat rendje létrejött. Egy dramaturgiai leleménnyel szőtt, az Életképek kritikusának szavával: „[e]szmedús, tartalomteljes dolgozat” végéhez értünk. A cselekmény (az első felvonás kivételével az egész dráma) Eötvös kedves színpadi terében, kertben játszódik. (A *Színmű-töredék* helyszíne is hasonló, Sziklárnyé lugasa, ahova fia vadászruhában, fegyverrel a vállán érkezik, s ez a jelenet meglepő gyorsasággal cáfol rá két várakozásra: Béla békés hajnali sétát tett csupán, viszont meglepő határozottsággal hárítja el anyja vele kapcsolatos tervét.)²¹ Az *Éljen az egyenlőség!* helyszínének hangulata többször változik, olykor a cselszövény, a színlelések labirintusa, de a befejező jelenetben a fiatalok számára boldogságuk helyszíne, a szerelem kertje, míg a Gróf számára a sztoikus megnyugvás helye.²² Elfogadja a fiatalok maguk által kiharcolt boldogságát, és belátja, hogy a világot a nyelv uralja. A szavak kiharcolják a maguk jelentését. A dráma lektusmezejében a cselekményt mozgó nyelvi kód sajátos metamorfózisának leszünk tanúi: a Gróf szituációt teremtő, önző intrikájának uralmi beszéde, agresszív kódja Vilmos szólamában nemes cél érdekében munkálkodó ráható beszéddé válik, majd céljait elérve olyan konstruktív kódként funkcionál, amely a kettős beszédet megszüntetve a valódi jelentésüket elnyert fogalmak világának kommunikációs bázisául szolgálhat.

Az irodalomtörténeti vizsgálódások során kialakult vélekedés, mely szerint az *Éljen az egyenlőség!* a *falu jegyzője* előzményeként fogható fel, számunkra nem tűnik maradéktalanul meggyőzőnek. Csupán a tematika, a portréfestés terén rokonítható a két szöveg. És abban, hogy egy referenciális olvasat számtalan összefüggést mutathat ki e művek szövege és a korabeli politikai diskurzus között. A beszédmódot, a nyelvalkzatok bonyodalomképző diszperzitását, a nyelv drámai szereplővé alakítását tekintve a két szöveget más bordában

¹⁹ Eötvös, i. m., 356–357.

²⁰ Eötvös, i. m., 378.

²¹ Eötvös, i. m., 385–388.

²² A kerttel kapcsolatos fogalmak forrása: VÖRÖS Imre, *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1991, 88–94.

szótték. A vígjátékkal közelebbi rokonságban látszanak lenni a röpiratok és más polemikus munkák. Már Sötér István felfigyelt erre az összefüggésre: „A vígjáték alap gondolatát Eötvös már a *Kelet Népe*-röpiratban is kifejti, amikor az egymással „szomszédos” osztályok közti súrlódásokról szól [...]”.²³ Újabban Kerényi és nyomában Devescovi Balázs pedig hangsúlyozta a vígjáték és a *Kelet Népe és Pesti Hírlap* című röpirat gondolati rokonságát, amelyben „megtalálható az évtized két színpadi tervének egyelőre más szövegösszefüggésben megjelenő vázlata”.²⁴ Itt jegyezzük meg, hogy *A kritikus apotheosisa* is polemizáló szöveg, részint azért, mert a benne fellépő allegorikus figurák vitájára épül, részint pedig szándéka szerint is: ugyan nem a Pyrker-pörhöz kapcsolódik, hanem Bajzáék kritikusi körével, valamint Széchenyivel vitázó Dessewffy mellett foglal állást.²⁵

A szavak erejét hirdető felfogás – bizonyára többszörös áttétellel – összefügghet a centralisták modellalkotó, eszmei struktúrákat létrehozni kívánó törekvésével, a viszonyok ellenére diskurzust teremteni szándékozó koncepciójával, a jogalkotás mindenhatóságába vetett hitével. Mert mindezek értelemvilágot hordozó és identitásmintázatot tételező nyelvi konstrukciókban öltöttek testet. Igazolhatja e lingvisztikai kötődést az a visszatérő küzdelem, amelyet a hírlapíró és tanulmányszerző Eötvös az előítéletekkel folytat. Legélesebben talán *A zsidók emancipációja* című művében. „S miért hát ennyi indulatosság, valahányszor a zsidók polgárosítása szőnyegre kerül? miért a panaszok a kormány ellen, mely e népnek oly kevés engedményeket ada, de ezekkel is megmutatá, hogy haladni s egy jobb jövőt előkészíteni akar? miért a keserű gúny s rágalom azon férfiak ellen, kik múlt országgyűlésükön e nagy igazság mellett felszólaltak, s a törvényhozásnak legnemesebb tetteben eszközei valának? miért ennyi zaj, ennyi lelkesedés azoknál, kik talán, ha önszabadságokról volna szó, nem mutatnának annyi lelkesedést, mint most, midőn embertársaik elnyomatása célok? – Egy előítélet, egy nagy, ezredes előítélet; jaj annak, ki e szentséghez közelíteni merne; [...]”.²⁶ A prejudícium olyan nyelvi képződmény, amellyel szemben szintén a szavak erejével, és győzelmükbe vetett hittel lehet küzdeni. Az idézetben szereplő fogalomképző szavak – panasz, gúny, rágalom, felszólaltak, zaj – a politikai küzdelem formáját alkotó nyelvi tusa során kölcsönösen alkalmazott beszédaktusok. Hasonló retorikai szerkezetekre bukkanunk, ha a magyar alkotmányossággal kapcsolatos előítéletekről van szó (van szó!), vagy a fogházjavítás ügyéről. Amikor Eötvös a megerősödő pánszlávizmus veszélyeire figyelmeztet, reményét a nyelv erejébe veti. „Ha hazánkat más alkotmányos országok módjára látnám kormányozva, én mind e mozgalmakat veszélyeseknek nem tartanám. Nyelvünk, mely a törvényhozás nyelve, mely maholnap a nevelés nyelve leend, s a műveltebb osztályok között napról napra inkább elterjed, ily viszonyok között ki fogná vívni győzelmét; [...]”.²⁷ Kultúra ügyeivel foglalkozó politikusként ezért véli úgy, hogy a hivatalos nyelv minden körben a többség akaratától függjön, kivéve a törvényhozás és a központi kormány hivatalos nyelvét. „Ha van valami, amit korunk kiváló jellemének tekinthetünk: ez azon befolyás, melyet napjainkban szellemi tényezők, valamint az egyesek, úgy egész nemzetek állására gyakorolnak” – írja a közoktatás

²³ SÖTÉR, i. m., 137.

²⁴ KERÉNYI, i. m., 599; DEVESCOVI Balázs, *Eötvös József*, Pozsony, Kalligram, 2007, 73.

²⁵ KERÉNYI, i. m., 591; DEVESCOVI, i. m., 69.

²⁶ EÖTVÖS József, *A zsidók emancipációja* = EÖTVÖS József *Reform és hazafiság: Publicisztikai írások, I.*, Bp., Magyar Helikon, 1978, 207–257, i. h. 211.

²⁷ EÖTVÖS, *Reform...*, i. m., 343–593, i. h. 409.

állapotát vizsgálva 1870-ben.²⁸ Ám tudja, hogy e szellemi tényezők nyelvi alakzatok, és nyelvi eszközökkel működtethetők.

„Amiből következik – írja ugyanott –, hogy oly államban, hol a politikai jogok gyakorlata a nemzet minden osztályára kiterjesztetett, senki az államnak azon jogát kétségbe nem vonhatja, hogy minden polgárának kellő neveléséről magát biztosítsa; de következik az is, hogy midőn az állam az egyes osztályok kiváltságait megszüntetve minden polgárának egyenlőségét kimondá, egyszersmind azon kötelességet vállalta magára, hogy azt, amit a törvény mindenkinek ígért, mindenkinek elérhetővé tegye.”²⁹ Éljen tehát az egyenlőség! Innen, 1870-ből visszatekintve láthatjuk, hogy a három évtizeddel korábban írt vígjáték címe nem csupán ironikus. A kettős beszéd, a nyilvános beszéd demokratikus szóalakzatainak visszavonása a magánszólamban már akkor a komikum szférájába helyeződött (a szerzői nézőpontot az a feltételezés jelölte ki, hogy a befogadók ezt mulatságosnak tartják), már akkor a hetvenkedő aladzón felsülésével járt, és a felettes diskurzus, a nyilvános beszéd diadalához vezetett. Ha egy nyelvi konstrukció mint nyilvános diskurzus erre képes, akkor az él. Hát éljen! (Legalább addig, amíg más, kevésbé emelkedett, nem annyira eszmékből, mint inkább emóciókból, közösségi indulatokból táplálkozó diskurzusok nem szüntetik meg vagy nem korlátozzák érvényesülését.)

A fentiek alapján úgy véljük, hogy Eötvös vígjátékainak kettős jelentőséget, értéket tulajdoníthatunk. Szekunder beszédalakzatok, nyelvi kódok alkalmazásával olyan többnyelvűséget hoz létre ezekben a drámákban a szereplői szólamok között és az egyes szólamokon belül, amelyet feszültséget teremtő dramaturgiai tényezőként működtet. Ezáltal ember és nyelv, a beszélő és a beszéd viszonyának ma is megfontolandó kreatív lehetőségeire és lehetséges kockázataira figyelmeztet.

²⁸ Eötvös József, *A népiskolai közoktatás állapotáról 1870-ben* = EÖTVÖS József, *Kultúra és nevelés*, szerk., összegyűjtötte, MEZEI Márta Bp., Magyar Helikon, 1976, 427–494, i. h. 476.

²⁹ *Uo.*, 477.

A Szerző nevet

Kísérleti gondolatok a Bánk bán első kidolgozásának Előversengéséről

Előversengés

A *Bánk bán* 1815-ös első kidolgozásának a végleges változat *Prológu*sánál valamivel terjedelmesebb *Előversengés*ében számos olyan jelenség figyelhető meg, amely a korszak kanonikusnak mondható formamegoldásai és tartalmi elemei felől nehezen magyarázható. A továbbiakban ennek megfelelően olyasmire teszek kísérletet (nyilván a szükséges óvatosság mellett), amire általában nem illik vagy nem szabad: azt próbálom meg kideríteni, hogy mennyiben teszi „olvashatóbbá” a szöveget az, ha egy egészen eltérő, későbbi korszak alkotásai kapcsán alkalmazott fogalmi apparátus segítségével közelíték hozzá.

Természetesen egy efféle eretnek olvasat sem helyezheti légüres térbe elemzésének tárgyát, s ezért fontos figyelembe venni azt is, hogy az *Előversengés* szövegének tanulmányozásához kiemelten termékeny szempontokat nyújthat bizonyos, a prológuossal összefüggő-összeütköző szövegek bevonása a vizsgálatba. Ilyen jellegű szövegnek tekinthető az *Előversengés* valószínűsített mintája, Wieland *Eine Lustreise ins Elysium* című rövidebb munkája, az a *Jegyzés*, amelyet Katona (részben) az *Előversengés* helyére illeszt, s amelyre Katona (részben) az *Előversengés* funkcióját is átruházza, illetve – magától értetődő módon – magának a tragédiának a szűkebb értelemben vett szövege (a *Prologust* is ideértve).

Az Elysiumtól a Poklokig

Ami az imént felsorolt három közül a legelső szöveget illeti, az, hogy vélhetőleg a *Lustreise*t tekinthetjük az *Előversengés* előképének, régóta tudott dolog. Waldapfel József 1934-es *Idézetek a Bánk-bánban* címmel megjelent tanulmánya amellelt, hogy azonosítja, listázza a *Bánk bánban* (és különösen a végleges kidolgozásban) felbukkanó vendégszövegeket (melyek között egyébiránt számos Wieland-idézetet is találhatunk), kiemel néhány szövegszerű egyezésként nem jellemezhető, idegen hatást mutató megoldást is, s ilyesféleképpen (egyebek mellett) tartalmaz egy az *Előversengés*t érintő rövid bekezdést, amelyben olyan Wieland és Katona szövege közötti (elsősorban formai) hasonlóságokra mutat rá, mint például a keretezés és a szerkezet szintjén, a „Szerző” beleíródása a szövegbe, illetve maga az alaphelyzet: az alászállás az alvilágba.¹ Waldapfel érvelése meggyőző, azonban a két szöveg közötti különbségek közül csak a tartalmi aspektust érintő eltéréseket emeli ki,² és nem helyez megfelelő hangsúlyt arra, ahogyan a forma és a funkció is át- és továbbalakul.

Nem mellékes körülmény, hogy a *Lustreise* önmagában álló mű, mind formai, mind tartalmi szempontból lezárt és gondosan lekerekített egész (a wielandi *Ich* még az alászállás eredeti indítékát³ és módját is fontosnak tartja tisztázni⁴). Katona szövege ezzel szemben sokszorosan nyitott: elmossa a határt egyfelől (egyébként Wielandéhoz hasonlóan) „a szer-

¹ WALDAUFEL József, *Idézetek a Bánk-bánban* = *Irodalomtörténeti dolgozatok: Császár Elemér hatvanadik születésnapjára*, szerk. BÁNVÉRY György, Bp., 1934, 224–225.

² *Uo.*, 225.

³ C. M. WIELAND, *Sämmtliche Werke*, XXXI, Leipzig, G. J. Göschenische Verhandlung, 1857, 404.

⁴ *Uo.*, 405.

zőnek” a mű szövegébe való belépésén keresztül „a szerző” valósága és a szövegben kirajzolódó fiktív tér között, másfelől a fikcionalitás különböző szintjei között is. Az „ébredés” idejének elsődleges fikciója tulajdonképpen mindkét irányból, de különösen az *Előversengés* végpontján (ahol a félbevágott mondat végén a kapcsolatos kötőszó mintegy összeköti az *Előversengést* az első felvonással⁵) szervesen egybenyílik a tragédia szövegének harmadlagos fikciójával, az alvilági események idejének másodlagos fikciója felől pedig szintén biztosított az átjárás a *Prológus* (a végleges változat proológusa) felé. Ez a *Prológus* egyébként is egyfajta lebegő pozíciót foglal el, beékelődve a fikcionalitás különböző szintjei közé, és leválasztva a felvonások szövegéről, akárcsak bizonyos értelemben az *Előversengés* egésze: a tágabb értelemben vett proológus a cselekmény szintjén mindkét irányból nyitott, s a kezdőpont ugyan visszautal a másodlagos fikciós szinten belül lezajló előzményekre (például egy a katabasizist megelőző anabaszizsra: „ha már (...) Gönczöly-Szekért, ’s Kaszást meg esmeréd”⁶), a Wielandnál felbukkanó keret és ősök az azonban innen hiányoznak.

A rendszer ontológiai instabilitása tehát majdhogynem teljes, s ez nemcsak a fikciószin-
tek kezelésében mutatkozik meg, hanem a másodlagos fikcionalitás szintjén kibontakozó világ felépítésében is. Érdemes ebből a szempontból nézve összevetni Katona Poklát és a wielandi Elysiumot. Utóbbi szabályos szerkesztésű, eléggé kiszámítható (tudni lehet, hogy milyen elemek fordulhatnak elő benne, és ezek az elemek milyen szerepeket tölthetnek be: a wielandi Ich számára egyértelmű, hogy egy kapucinus barát az Elysiumba helyezve közeg-idegen elem lenne – s így az elsőre szerzetesnek nézett Menippust könnyedén azonosítja –⁷, ahogy az is, hogy az Elysiumon belül mindenki szükségképpen egyenlő társadalmi rangját tekintve⁸) és világosan áttekinthető. Előbbi ezzel szemben zsúfolt és kaotikus („MENTOR: (...) Mit látsz? Én: Bizon – no — szinte semmit; ám/Mert a’ sok Összevisszaság között/Azt sem tudom hová tekintsek”⁹), egy olyan közeg, ahol lehetségessé válnak a létezés lebegő, köztés állapotainak megvalósulásai (l. az alvó Justitia nem élő és nem halott allegorikus figuráját¹⁰ vagy az érzékelhető jelenléttel rendelkező, de láthatatlan és azonosíthatatlan meráni herceg alakját¹¹), illetve a rögzítettnek gondolt identitáspozíciók kibillen(t)éséről való beszéd (Gertrudis kapcsán: „leánya lett Magyar Király –/Mondom Király!”¹² – Theodoricusnál, akire Katona itt hivatkozik ennek a konklúciónak inkább csak a premisszái szerepelnek, noha a *virilis* mint jelző megjelenik művében¹³).

A Szerző nevet

Egy további vonatkozás, amelynek tekintetében döntő mértékben különbözik Katona szövege Wielandétól: a stiláris szempont. Wieland szövege finoman szatirikus és provokatív ugyan, de igyekszik stílusát tekintve emelkedett és elegáns maradni. Katona ezzel szem-

⁵ KATONA József, *Bánk bán*, kiad. OROSZ László, Bp., Akadémiai Kiadó, 1983, 22–23.

⁶ *Uo.*, 9.

⁷ WIELAND, *i. m.*, 406.

⁸ *Uo.*, 407.

⁹ KATONA, *i. m.*, 11.

¹⁰ *Uo.*, 11–12.

¹¹ *Uo.*, 17.

¹² *Uo.*, 15.

¹³ Theodoricus THURINGI *De vita Sancte Elisabethae* = Henricus CANISIUS, *Thesaurus monumentorum ecclesiasticorum et historicorum sive Lectiones antiquae, ad saeculorum ordinem digestae variisque opusculis*, IV, Amstelaedami, apud Rudolphum & Gerhardum Westenios, 1725, 119.

ben – vélhetőleg szándékosan – nyersebb, darabosabb humorral dolgozik, amely bevonja a komikumba a testiség és tágabban a fizikai lét dimenzióját is („Le nyúzom Orromat/Ez átkozott bűdös setét Üregben” – mondja Katona Énje az alászállás közben¹⁴). A „szerzői” Én ravaszkodó („Mentor, oh ugyan ne csalj meg! Ej/Hol nem kereng az [mármint a pénz] mindenütt! He, he!/Nem ámítassz el engemet soha” – feleli ez az Én Mentornak, aki arról próbálja meggyőzni, hogy a pénznek nem lévén értéke az alvilágban, elhunyt barátja, akinek tartozott, nem fogja „nyakon kaptatni”¹⁵), harsány (l. pl. „Ni hej, Madáme! hej, Madáme, hej!”¹⁶) s mondandóját eléggé közönséges nyelvi formákkal kifejező („Gutát, Komám, mi féle Marha az?”¹⁷) alakja általában meglehetősen komikus figura, s a nyelvi komikum Mentor szolamából sem hiányzik.

Ez a komikus jelleg egy mellékesnek vagy ártalmatlannak semmiféleképpen nem mondható alapvonása ennek a szövegegységnek: komoly regiszterfeszültségek forrásaként jelentkezik ugyanis mind az *Előversengés*en, mind az *Előversengés*nek és a tragédia szűkebb értelemben vett szövegének egységén belül.

A Katona-életmű ismétlődő motívumait tárgyalva Bíró Ferenc jegyzi meg, hogy a leg-súlyosabb bűnök, „amelyeket Katona színpadán egyáltalán el lehet követni” a házasságtörés, a „női erény elleni erőszak” és legfőbbképpen az alattomos gyilkosság.¹⁸ Az *Előversengés* a szöveghez illesztése által megteremtett feszültségalapú konstrukció pedig éppen ezeket a bűnöket helyezi különös fénybe. Magának az *Előversengés*nek a szintjén Bánk és bizonyos értelemben az ország sorsának tragédiáját – amely a fent említett vétségeken alapul – mintegy sűrítve megjelenítő, a főúr alakja köré rendeződött alvilági szoborcsoport sokat veszít fennkölt, fenyegető súlyából és erejéből a „szerzői” Én komikusan gyermeketeg attitűdjének köszönhetően („Ni – júi! Ki az?”; vö. azzal, ahogyan ezen Én a Justitia-alak helyzetére reflektál: „Szegény menyecske!”¹⁹), míg a mű végkifejletét bizonyos mértékben előrevetítő *Prológus* – melynek komikus felhangjait az *Előversengés*be való beékelődés egyébként is felerősíti – s az ezen végkifejlet felvezető, kiépítő, kibontó felvonások egyaránt beleütköznek a álomból felébredő „Szerző” nevetésébe („[i]tt nagy kacajt ütöttem”),²⁰ illetve az *Előversengés* szövegében domináns nevető hangba általában. Az *Előversengés* komikumát, groteszk jellegét tehát Katona érdemben nem oldja fel, s a tragikus és a komikus regisztert szimultán módon engedi érvényesülni.

Katona ugyanakkor úgy szerkesztette meg az első kidolgozást, hogy egy a műbe iktatott megszorítás révén lehetséges legyen a szöveget úgy „használni”, hogy a (rendeltetésszerű) *használat* során ez a feszültség felszámolódjon. A *Bánk bán* első kidolgozása ugyanis tulajdonképpen nem egy szöveg, hanem kettő, vagy még ha egy szövegnek tekintjük is, kétszintes. Minderre lényegében maga Katona hívja fel a figyelmet, a *Prológushoz* ugyanis –lábjegyzet formájában – a következő megjegyzést fűzi: „[c]sak ez az, a mi szoros értelembbe véve a *Játékhoz* tartozik; az előbbi [vagyis az alvilági történetek] és kevés utóbbi [azaz a „Szerző” felébredése] *csupán az olvasót illeti*”²¹ (kiemelések tőlem – B. M.). Katona tehát két szövegvariánst különít el: egy az olvasónak szánt változatot, amely tartalmazza a *Prológust* keretező,

¹⁴ KATONA, i. m., 9.

¹⁵ Uo., 10.

¹⁶ Uo., 11.

¹⁷ Uo., 14.

¹⁸ Bíró Ferenc, *Katona József*, Bp., Balassi Kiadó, 2002, 109.

¹⁹ KATONA, i. m., 12.

²⁰ Uo., 21.

²¹ Uo., 18.

a főszöveget felvezető-előkészítő *Előversengést*, s egy színpadon is bemutatható rövidített változatot, amely ezt a szövegegységet nem tartalmazza. Ez a megoldás gyakorlatilag egy sajátosan multimedialis alkotást hoz létre, és lehetővé teszi azt, hogy a befogadás és értelmezés alkalmazható-alkalmazandó stratégiái markánsan különbözzenek attól függően, hogy milyen médium közvetíti a művet a befogadó felé: ez a *Bánk bán* egyszerre képes hagyományos tragédiaként és a tárgyalt tartalmakat ettől gyökeresen eltérő módon problematizáló szöveggé válva működni, s a két verzió kapcsán itt is egyidejű és egyenértékű érvényességről beszélhetünk.

A Szerző meghátrál

Természetesen könnyen lehet, hogy ez a hangsúlyosan jelölt kettéosztás nem annyira Katona formabüvész virtuozításáról, mint inkább némi gyakorlati óvatosságról tesz tanúbizonyságot. Azontúl tudniillik, hogy a korszak magas irodalmi kánonjába a rövidebb, színpadi változat jobban illeszkedik (s ennek megfelelően az *Előversengés* számos vonásának mintáit talán a Wieland, sőt a Waldapfel által szintén emlegetett Veit Weber²² munkáinál is populárisabb jellegű és státusú alkotások között lenne érdemes keresni), Katona azt is számításba vehette, hogy a kinyomtatáshoz szükséges cenzori engedélyt számottevő mértékben könnyebb volt megszerezni, mint az előadást lehetővé tevőt („mivel a színpadi hatás közvetlenebb és erősebb, mint az olvasásé, s a színházi közösség vegyesebb, mint az olvasók”),²³ s ilyesféleképpen úgy vélekedhetett, hogy ezen számos tekintetben kevésbé problematikus szöveg inkább elnyerheti a cenzor beleegyezését.

Ha Katona valóban így gondolkodott, óvatossága indokolt volt. Néhány évvel később a cenzori hivatal (eredetileg) nem járult hozzá ahhoz, hogy a végleges kidolgozás bemutathatóvá váljon a színpadon is (amiben az idegenellenes felhangok mellett szerepet játszott a király(né)gyilkosság és a pártütés ábrázolása is), csak kinyomtatását tették lehetővé.²⁴ Az első kidolgozás teljes változata viszont nagy valószínűséggel még ennél is kevésbé kedvező elbírálásban részesült volna, bizonyos tekintetben kissé rebellisnek mondható szemléletmódja miatt. Az *Előversengés* ugyanis egyebek mellett gyakorlatilag nyílt támadást intéz a cenzúra intézménye ellen: a pokolbéli látványosságok között megjelenik a cenzor (ezen „Pápa-szemmel ümmögő öreg”) és a kritikus („Recensens”: „az a’ sovány Legény/Mellj Szájvonyítva hánnya fere a’/Sok könyveket”, noha „feje üres – velőtlen”). Katona pedig nem egyszerűen bemutatja, hanem kigúnyolja és/vagy leleplezi ezeket a kánonformáló erőket: a cenzor az, aki amit az „Igasság (...)” írt (...) [k]észséggel el törölni tartozik²⁵ míg a kritikus úgy kerül ábrázolásra, mint „olylan Ember, a’ ki aztat-is,/Amit megengedének a’ [cenzorok], (...) el/Itéli Fídibusznak/(...) mivel vagy nem érti, vagy pedig – *haszont vadász*”²⁶ (kiemelés az eredetiben), létrehozva, ha úgy tetszik, a metatextualitás intézményesült háttérű formáinak egy bíráló-gúnyos metatextusát.

²² WALDAPFEL, i. m., 225.

²³ OROSZ László, *Jegyzetek = KATONA József, Bánk bán*, Bp. Akadémiai Kiadó, 1983, 367.

²⁴ Uo., 518.

²⁵ KATONA, i. m., 14.

²⁶ Uo., 14–15.

Hasonlóan viszonyul egyébiránt asz *Előversengés* szövege a történetíráshoz is. Leginkább a cenzorra emlékeztető alakként tűnik fel ebben a vonatkozásban a Religió, olyan tényezőként, amely „Kereszt-vonást csinál (...) szegény Igasság [s]zép számvetésiben”,²⁷ hogy az egyház érdekeinek megfelelően így igazítsa ki a lejegyzett történelmet (ezen helyzetbe Mentor kissé epés kommentár kíséretében törődik bele: „Nyúgodjatok ti hát jó Emberek,/Kiket csupán azért nem érdekelt/Tollam; mivel tekintetes csuha/Fedé be egykor Árva Test'teket”²⁸), s többé-kevésbé ehhez kötődő bírálat éri a történetírói hagyomány szubjektív önkényét is („Hiszem dagadt Torokkal áldja [Gertrudist]/Bonfint kivéve mindenik Rege./Miképp' jöhetne arra egy Nemes/'S erköltsős Asszony, a' ki annya egy/Szent Szűznek?”²⁹) – ezen utóbbi logika alkalmazása persze – ha rögeszmés dühét tekintjük – Mentortól sem idegen („ki nem/Verhettek abból, Áspisi hogy e ' Magyarnak/Csupán Merániak lehettek!”³⁰).

Úgy tűnik, Katona maga is rájött, hogy veszélyes terepre tévedt, amikor az egyházat és az államhatalomnak alárendelt végrehajtó szerveket illető kritikáját megfogalmazta, s erről az ingoványos tájról bölcsen kihátrált. Erre utal legalábbis az, hogy a végleges kidolgozás elején az *Előversengést* felváltja egy (az előadható formájú eredeti prologussal ellentétben) prózai *Jegyzés*, melynek keretén belül fontosnak tartja tisztázni: elhatárolódik a korábbi változattól („melly tele van ifjú vérem' gőzével, negéddel, és feszelve”³¹). Ez a szöveg (többek között) ugyanúgy azt igyekszik megmagyarázni, hogy miért éppen Ottót szerepelteti a darab a meráni hercegek közül, mint az *Előversengés*, azonban míg az első kidolgozás prologusa konstruált, részlegesen fikcionalizált képződményként tekint a történelemre, s Ottó kiválasztásának okát a kényszerűségben találja meg (vagyis kelleetlenül enged a történelmet konstruáló és a beszéd szabadságát korlátozó erők nyomásának), a *Jegyzés* bátran és bizalommal támaszkodik a(z) irodalmi és történetírói hagyományra, szinte dugonicsi szorgalommal és alapossággal hivatkozgatva felhasználott forrásaira,³² szorossá és egyneművé téve a befejezett mű egységét, kiszorítva az ösváltozat furcsa heterogenitását a felejtés csendjébe.

Zárszó

Kézenfekvő konklúciónak tűnhet mindezek alapján az az elgondolás, hogy ha maga Katona is úgy látta, az első kidolgozásnak nem sok keresnivalója volt a korszak jegyzett művei között,³³ helyét egy másik korszak által felállított kánonban lenne szerencsésebb keresni; elvégre a szöveg fent leírt jellegzetességeit (ontológiai destabilizáció, „dekonstruáló” humor, a hagyománnyal szembeni reflexív bizalmatlanság) nagyjából százötven évvel Katona után posztmodern jegyekként ismerték fel az elméletírók. Ennek ellenére nyilván hiba lenne az első kidolgozást, benne az *Előversengéssel* a XIX. század nagy posztmodern alkotásaként ünnepelni: nem tagolhatjuk be Katonát egy későbbi század tapasztalatain alapuló, számára ismeretlen és értelmezhetetlen paradigma kategóriáiba. Amennyiben tehát van valamilyen tanulsága ennek a kísérletnek, az nem valamiféle forradalmi felfedezés, inkább csak egy apró adalék olyasvalamizhez, amit eddig is tudtunk: a (magyar) irodalomnak nincs fejlődéstörténete, legfennebb csak alakulástörténete, s a logika, amely ezt irányítja – ha létezik ilyen –, olykor különös mutatóványokra képes.

²⁷ Uo., 13.

²⁸ Uo., 17.

²⁹ Uo., 16.

³⁰ Uo., 17.

³¹ Uo., 154.

³² Uo., 155.

³³ Uo., 154.

„Ez a magyar játékszín, a legelső...”

A Nemzeti Színház jubileumi előadásai 1862 és 1937 között

A Nemzeti Színház első száz évében négyszer ült jubileumot: 1862-ben a színház fennállásának negyedszázados, 1887-ben az ötvenéves, 1928-ban a kilencvenéves és 1937-ben a százéves évfordulóját ünnepelték. Hagyománnyá vált, hogy a kerek – vagy kevésbé kerek – évfordulókon előadták a színház történetének legelső bemutatójára emlékezve előadták Vörösmarty Mihály *Árpád ébredése* című művét.

Az előjátékban Vörösmarty – ahogyan Gyulai Pál írta – jellemezni akarta azt a fél századot, melyben a hazafiak legforróbb óhajtásai közé tartozott az Akadémia és a nemzeti játékszín felépítése. Országos ügy volt mindkettő, s a nemzetiség fejlődésének, amelyet politikai intézmények nem támogattak, úgyszólván biztosítékai. „Vörösmarty még emelni akarta a hangulatot Árpád fölébresztésével, akit egy költő vezet a fölépült színház elébe. A színésznőt, akit az irigység, részvétlenség, megvetés, rágalom, csáb, kajánság és éhhalál szellemei üldöznek, Árpád védi meg. Vörösmarty a nagy honalapító égisze alá helyezi a nemzeti színészet ügyét, éppen, mint Kölcsey, aki azt a Játékszínről szóló beszédében az államférfiak figyelmébe ajánlja. A kor élénk kifejezése e mű, amely egyszersmind néhány rövid jelenetben a színház látogatására buzdítja a fővárosi közönséget, s megörökíti azt a derék napszámost, aki két álló hétig ingyen dolgozott a színház építésekor”.¹

Gyulai Pál lesújtó véleménye ellenére Vörösmarty jelenete több szempontból is alkalmas volt az emlékezésre. A mű minden tematikus egysége időtálló. Sötét színekkel lefesti azt a politikai, társadalmi környezetet, melyben a legelső állandó magyar nyelvű színház megnyitotta kapuit. Bemutatja a színház építésének nehézségeit, s felvillantja az új színházba siető emberek lelkesedését. Beszél a színház hivatásáról. Végül a színházművészetet, melyet a Színesznő testesít meg – a honalapító Árpád vezér közreműködésével – nemzeti üggyé avatja.

Az 1862-es előadásnak nincs meg a példánya, feltételezhetjük, hogy Vörösmarty előjátéka csonkítatlanul elhangzott. Huszonöt évvel később azonban, az 1887. szeptember 28-án megrendezett ünnepségen Vörösmarty művének első részét teljesen átdolgozta Paulay Ede. A kiegészítést követően megváltozott politikai légkörhöz nem illett volna az önmarcangolás, a reformkorra jellemző társadalomkritikai és az azok a progresszív politikai utalások, melyek az 1848-as forradalmat készítették elő. Paulay piros, kék és grafitceruzája aggodalmas következetességgel dolgozott. S az alábbi betoldás jól jellemzi, milyen lehetett ennek az ünnepnek a hangulata: „Ez az, miről alant megálmodám/Hogy teljesülni fog. Hogy él hazám./Hogy ellenáll a vésznek nemzetem./Hogy ezredév után is nagy leszen”.²

Az *Árpád ébredése* az 1928. február 28-án megrendezett kilencvenedik évfordulón is színre került: Hevesi nem játszatta el végig Vörösmarty jelenetét, teljesen kimaradt a színésznő és a rémalakok küzdelme. A költő felhívására – „A ház tiéd, csak lépj be, óh, vezér,/ És benn találod akiket keressz” – Árpád a Nemzeti Színházban végignézte a magyar történelmet bemutató drámák egy-egy jelenetét. Sorrendben Dobsa Lajos: *I. István király*, Jókai Mór: *Könyves Kálmán*, Katona József: *Bánk bán*, Rákosi Jenő: *Endre és Johanna*, Bartók La-

¹ GYULAI PÁL, *Vörösmarty életrajza*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 191–192.

² VÖRÖSMARTY MIHÁLY *Drámák*, s.a.r., Fehér Géza. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971. (Vörösmarty Mihály összes művei, 10.) V, 559.

jos: *Erzsébet királyné*, Vörösmarty Mihály: *Czillei és a Hunyadiak*, Kisfaludy Károly: *Mátyás diák*, Herczeg Ferenc: *Árva László király*, Hevesi Sándor: *1514*, Voinovich Géza: *Mohács*, Jókai Mór: *A szigetvári vértanúk*, Szigligeti Ede: *II. Rákóczi Ferenc fogsága*, Berczik Árpád: *A pozsonyi diéta*, Herczeg Ferenc: *Fekete lovas* című művéből láthatott jellemző részletet a közönség.

Németh Antal is műsorra tűzte az *Árpád ébredését* 1937-ben a centenáriumi díszelőadás-son, ez a műnek az egyetlen előadása, melyről képi ábrázolás maradt: a híradófelvételen jól látszik, hogy az „allegorikus egyfelvonásossal” igyekeztek felidézni az 1837-es színháznyitást: a díszlettel, a jelmezekkel, a gesztusokkal a vándorszínészet korának színjátszóstílusára utaltak az előadók.³

A jubileumi előadásokra – kivéve az 1928-ban megrendezett estét, amikor a magyar szellemi élet Hevesi Sándor igazgató bukását várta – alkalmi művek is születtek. Jókai Mór két alkalommal kérték fel a közreműködésre: 1862-ben *A nemtő szózata* című prologusát felesége, Laborfalvi Róza szavalta, míg 1887-ben *Olympi verseny* című jelenetét Prielle Kornélia (Az Oraculum), Jászai Mari (A Múlt eszménye) és Márkus Emília (A Jelen eszménye) adták elő.

Jókai Mór és a Nemzeti Színház kapcsolatát nemcsak az alkalmi művek határozták meg. A huszonöt éves évfordulót megelőző évben, 1861-ben az alkotmányos élet megindulásával összehívott országgyűlés az egyik legfontosabb teendői közé sorolta a Nemzeti Színház ügyeinek rendezését. Héttagú bizottmány vizsgálódott, s a jelentést Jókai Mór készítette el. A képviselőház már nem tárgyalta meg az iratot, mert 1861. augusztus 22-én feloszlatták. „Nekünk a pesti nemzeti színház nem csupán közmulatságok helye; – a hazai művelődés, a magyar nyelv, irodalom és művészet menedéke az” – olvasni a beszámolóban.⁴

Jókai Mór egy év múlva a *Nemtő szózata* című költeményben ezt a gondolatot sokkal merészebben és egyértelműbben fogalmazta meg. Mivel a fegyveres küzdelemre nincs lehetőség, a szellemek csatáját kell megnyerni a magyar nemzetnek, s ebben a szellemi csatában a színművészek járnak az élen, akiket nemrégén még kivetett magából a társadalom. Ráadásul a Nemzeti Színház a legnehezebb időkben egyedül állta a sarat: „Midőn a múltnak minden építménye,/És a jelen alapja romba dőltek,/Te álltál, mint hajótörött reménye./Mint őrtonyoknak kúpja a tengerbe/Süllyedt város felett, ígéretül/Te álltál, hogy még nincs minden leverve;/S mi elbukott még újra felmerül./S e küzdelem, mely a gyászévekben folyt,/Ez több volt már, mint »tett«: ez »győzelem« volt”.⁵

Jókai negyedszázaddal később az *Olympi verseny* című alkalmi művében is felidézte az elbukott forradalom és elveszített szabadságharc utáni időszak Nemzetijét: „e kis szerény ház/Festett erdői képviselték/Az elvesztett egész magyar hazát./És képviselték azt hűségesen./Itt lelte menhelyét a gondolat,/Mely másutt szóvá nem változhatott./Innen hangzott el szét a buzdító szó:»Oh, el ne csüggedj, nemzet, még remélj!«”.⁶

Ez az előjáték mégsem a politizáló színházat ünnepli, nem csak a nemzeti értékek dicsőítését zengő drámairodalmat dicsőíti, s nem túlozza el a némettel szemben a magyar kultúrát védő nemzeti intézmény szerepét sem. Paulay színházideálját fogalmazza meg Jókai: „Most

³ A Nemzeti Színház centenáriumi ünnepsége, Magyar Világhíradó, 1937. október, 714. sz.

⁴ JÓKAI MÓR, a Nemzeti Színház ügyében kiküldött országgyűlési bizottmány előadójának jelentése. 1861. augusztus 12. = A Nemzeti Színház százéves története, II, *Iratok a Nemzeti Színház történetéhez*, Szerk., s.a.r., PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1938, 282.

⁵ A nemtő szózata: Prolog a pesti magyar nemzeti színház 25 éves fennállásának örömeire, Vasárnapi Újság, 1862. 402.

⁶ JÓKAI MÓR, *Olympi verseny: Ábrándkép (A budapesti Nemzeti Színház ötven éves fennállásának ünnepére)*, Bp., Révai Testvérek, 1887, 21.

versenytársunk az egész világ:/S egyenlő színvonalra kell hatolnunk/Nagy népcsaládok ősművészetével”⁷

A fátolyfűgönyt a három budapesti színház: a Nemzeti, az Opera és a Népszínház képe díszítette, a Nemzeti Színház félszázados évfordulója egyúttal a magyar színházművészet kiemelkedő ünnepe lett, hiszen az opera és a népszínmű is évtizedeken át a Nemzetiben került színre.

A Jókai-jelenetben szereplő Múlt szóvá teszi a színész végzetét: „Élő szobor a színész alkotása,/Amint elhallgat, porrá is omol. Talán nagy is volt? Hát ki mérte meg?” Majd hosszan sorolja azokat az alakításokat, melyekre szívesen emlékezik.⁸ A Vasárnapi Újság így írta le ezt a részt: „A kép első felében a Nemzeti Színház ötven éves működése volt megelevenítve azon nevezetesebb színpadi alakok bemutatásával, melyek a Nemzeti Színháznak ez ötven év alatt büszkeségét alkották. Nevezetes volt a csoport rendezésében annak a fölötté nehéz feladatnak a megoldása, hogy az illető színész olyan maszkban jelenjék meg, mely nem csak az illető szerepet ismertesse föl, hanem még arra a színészre is emlékeztessen, aki azt a múltban úgy játszotta, hogy föllevenítése ma is érdemes”⁹

A Nemzeti Színház ötvenéves évfordulóján rendezett ünnepi előadáson színre került Csiky Gergely *A színész* című egyfelvonásosa; a darab címszereplője az *Árpád ébredésének* Színésznője, akit a régi rémek új orcában üldöznek. A Drámaíró a Hiúság, a Primadonna az Irigység, a Polgárnő a Rágalom, a Nagyvilági hölgy a Gógös megvetés, a Nyárspolgár a Részvétlenség, a Tömeg a Kajánság és a Butaság, a Múbarát a Csáb és a Vándorszínész (Dal-társulati igazgató) az Éhhalál. A Színésznőnek azonban nem csak ezekkel az alakokkal kell felvenni a küzdelmet: önmagát is le kell győznie: „Hiában égett a szent tűz szívemben:/Minden nagy művem, mint a buborék,/Szemem láttára foszlik szét a légben./Még élek, látom már haláloamat,/A legszörnyűbb halált, a feledést”¹⁰ Csiky megragadja az alkalmat, hogy esztétikai nézeteinek hangot adjon, s így reflektál a kor színházi ízlésére: „Szép, ami érdekes, ez a szabály/A rút, a szenny, a bűn, a ferdeség –/Ez érdekes, mert az idegre hat,/Tehát a rút szép. Ím a logika” – hangzik az Aesthetikus összegzése.¹¹

A teljesen sötét képet a Költő szelleme oldja fel, aki ezekkel a szavakkal fordul a Színésznőhöz: „De lásd, a galy melyet te ültetél,/Félszázad múltán mily dicsően él:/Rémek dacára rendületlen áll,/S az lett belőle, amit álmodál.

(A háttér ezalatt lassanként megvilágosodott, s a fátylon keresztül látható lesz a Nemzeti Színház homlokzata, díszben, megkoszorúzva; körülötte a személyzet.)

Ez a ti halhatatlanságotok,/Ez az, mi műveitekől fenn ragyog:/Küzd, szenved, lankad, elvesz a személy,/De a művészet mindörökké él. (Zene. Himnusz. A függöny legördül.)”¹²

Az 1937-es centenáriumi ünnepségen Herczeg Ferenc prologusát Bajor Gizi adta elő. Az ünnepi előadást bevezető színésznőt az írófejedelem az elmúlt évszázad nagyjaiból gyúrta össze: név szerint is említi Kántornét, Dérynét, Laborfalvi Rózát, Prielle Kornéliát, Blaha Lujzát és Jászait, míg a férfiak közül Lendvayt, Egressyt, Szigeti Józsefet, Nagy Imrét, Náday Ferencet, Újházi Edét és Vízvári Gyulát. Herczeg nem akarta szűkkeblűen csak a legismertebb művészeket felidézni, a Színésznő mindazok nevében beszél, akiknek „tűz sugárzik”

⁷ JÓKAI, *Olympi...*, i. m., 27.

⁸ JÓKAI, *Olympi...*, i. m., 17–24.

⁹ A Nemzeti Színház félszázados jubileuma, Vasárnapi Újság, 1887, 674.

¹⁰ CSIKY Gergely, *A színész: Drámai költemény* (A Nemzeti Színház 50 éves jubileumára), Autográf kéziratos. OSZK Színháztörténeti Tár, N.Sz. 119, 9.

¹¹ CSIKY, *A színész*..., i. m., 28.

¹² CSIKY, i. m., 61–62.

lelkéből. Az allegorikus színészalak két század mezsgyéjén állva köszönti a múltat, köszönti a sírjukban pihenő színházépítőket, köszönti a komédiás ősokeket, köszönti a közönséget, de szívesebben tekint előre: „Jertek, jertek ti eljövendők – szülessetek, éljetek, szenvedjetek és alkossatok, és a ti Nemzeti Színházatok legyen: a nemzet színháza”.¹³

Talán a rövid tartalmi összefoglalásokból és a néhány idézetből is kiderül, hogy a Nemzeti Színházról még a színház önreprezentáló ünnepein sem lehetett pusztán irodalmi és színházművészeti szempontok szerint nyilatkozni. Az 1862-es évfordulót beárnyékolják az önkényuralom évei, s a pillanatnyi szabadabb légkörben már az is óriási sikert arat, hogy magyar népdalokat énekelnek, s magyar táncokat járnak a színpadon. Worafka rendőrkapitány jelentésében mégis azt írta, hogy a közönség hűvösen viselkedett.¹⁴ A Pesti Napló újságírója viszont ezt jegyezte meg a zsúfolt nézőteret látva: „Nem azért gyűlt be, hogy a művészetet magáért a művészetért élvezze, hanem, hogy hazafias ünnepélyben vegyen részt. Közönségünk bebizonyítja, hogy azon tradicionális eszme, mely szerint a színházat főleg a nemzetiség és a hazafiság egyik templomának kell tartani, máig is oly meggyőződés, mint 1790 óta bármikor”.¹⁵

Az 1887-ben megrendezett ünnepségre két évtizeddel a kiegyezést követően került sor, Paulay Ede igazgatói működésének csúcán: a *Csongor és Tündének* és *Az ember tragédiájának* diadalmas bemutatóit követően. Paulay kiemelte, hogy a színházak történetét a színészek határozzák meg. „Amilyenek a színészek, olyan a színház. Csak válságos időkben érdekli a közönséget az, ami a színpad falak közt vagy az igazgatósági irodákban történik; a színpadról látottak érdeklik főképpen”.¹⁶ Ez a gondolat végighúzódik a jubileumi előadás rendezői munkájában – a színpadon megjelenített előképen Shakespeare, Katona, Szigligeti szobra mellé a színház műsorából ismert színjátékok alakjai sorakoznak fel: a jelenkor művészei a Nemzeti Színház első fél évszázadának legnagyobb színészeit idézik meg leghíresebb szerepeikben. Ilyen elismerést ritkán kaptak a színművészek. A színpadon azonban kisvártatva a király szobra is feltűnik, mely egyértelműen arra utal, hogy ez az ünnep nem csupán Tháliáé. A Vasárnapi Újságban meg is kapjuk ennek magyarázatát: „Ha a magyar nemzet, a közbejött viharok dacára, erősebb ma, mint volt fél századdal ezelőtt; ha megizmosodott szellemben és erkölcsökben; ha irodalma kifejlett, elterjedt; ha minden lépten-nyomon észlelhető a haladás s az idegen hasznos intézmények kedvező talajra találtak az országban, s más nagyobb nemzetek műveltsége előttünk sem idegen; ha mindamellett megőriztük ősi sajátosságainkból mindazt, ami méltó rá, hogy megőriztessék, mert külön nemzeti egyediségünk jellemvonása az: akkor mindezekben jelentékeny része van annak a kerepesi úti színháznak is, melyben ötven évvel ezelőtt hangzott el először ihlett művészi ajkakon a magyar ige”.¹⁷

A Nemzeti Színház kilencvenedik évfordulójára ez az idilli kép alaposan megváltozott. Az európai nagyhatalomnak számító Osztrák–Magyar Monarchia darabjaira hullt, s hazánk Európa egyik legkisebb országa lett. Az elveszített háború után a társadalmi földcsuszamlás és a hatalmas méretű infláció tartós válsághoz vezetett. Csak a bethleni konszolidáció teremtetett új helyzetet a Nemzeti Színházban. A hatalom Hevesi Sándort nevezte ki a színház

¹³ HERCZEG Ferenc, *Prológos = A százéves Nemzeti Színház: Az 1937/38-as centenárius év emlékalbuma*. Bp., Pallas, 1938, 47.

¹⁴ Worafka rendőrfőnök jelentése a Nemzeti Színház huszonöt éves jubileumáról (1862. augusztus 23.) = szerk. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR *Iratok a Nemzeti Színház... i. m.*, 292–293.

¹⁵ Pesti Napló, 1862. augusztus 24.

¹⁶ PAULAY Ede, *A Nemzeti Színház* (Magyar Szalon, 1887. október) = *Paulay Ede írásai*, Szerk., SZÉKELY György. Bp., Magyar Színházi Intézet, 1988, 249.

¹⁷ *A Nemzeti Színház fél százados jubileuma*, Vasárnapi Újság, 1887, 674.

élére, aki bírta a művésztsadalom rokonszenvét, s alkalmasnak tűnt arra, hogy a megváltozott bel- és külpolitikai helyzetben megújítsa a Nemzeti Színházat. Mint az állami színházak kormánybiztosának, báró Wlassics Gyulának szavaiból világosan kiderült, kísérlet történt a Nemzeti Színház feladatának módosítására: „Örömmel és megnyugvással teszem le a magyar történelem szomorú korszakában, amelyben élünk, olyan vezető kezébe a Nemzeti Színház sorsát, akiben megvan minden képesség arra, hogy letiport nemzetünk nagy önvédelmi harcához olyan fegyvert kovácsoljon az ország első színpadából, mely a művelt világ előtti nemzeti műveltségünk magasabbrendűségét a leghathatósabban bizonyítja”.¹⁸

Hevesi Sándor ennek a feladatnak a jegyében szerkesztette meg az 1928. február 28-án megtartott jubileumi előadás műsor-összeállítását. Nemcsak arra ügyelt, hogy az ezeréves magyar történelmet bemutassa, de fő szempont volt az is, hogy a magyar drámairodalom évszázados műveit, Kisfaludy Károly és Katona József színjátékaiból is előadjon egy-egy jelenetet. (Az is sokatmondó persze, hogy kiket hagyott ki: Teleki Lászlót, Madách Imrét, Móricz Zsigmondot és Molnár Ferencet...)

A díszelőadás után egy hónappal tett bejelentés megmagyarázza, hogy miért ünnepelték meg ily sietősen, nem a kerek évfordulón vagy egy ahhoz közel eső napon, az igazgatót ért támadásokkal mit sem törődve a Nemzeti Színház kilenc évtizedét. A lapok már arról cikkeztek, hogy ki váltja Hevesit az igazgatói székekben, amikor váratlan fordulattal Klebelsberg Kunó 1928. március 4-én a Pesti Napló hasábjain közzétette, hogy a kormány az új Nemzeti felépítésére készül, hogy „az új Nemzeti Színház a régi helyén az újjáépülés korának architektikus szimbóluma legyen”.¹⁹

A századik évfordulót is ennek az újjáépítésnek a jegyében rendezték meg 1937-ben. A politikusok beszédei jól jellemzik ezt. Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter: „Alapításának [...] nemzetpolitikai vonatkozásai, építésének ez a közösségi természete a Nemzeti Színházat a magyar nemzeti eszme és magyar faji erő magasztos szimbólumává avatja”.²⁰ Tasnádi Nagy András államtitkár: „Kell, hogy jelentse a nemzeti öntudat megacélozásának műhelyét egy ellenséges világ közepette”.²¹ Ravasz László református püspök: „A Nemzeti Színháznak csak addig van értelme és létjogosultsága, amíg a nemzeti szellem tűzhelye”.²²

Az évfordulót a színház igazgatója, Németh Antal elsősorban művészi eseménynek szánta. Újrarendezte a *Csongor és Tündét* (1937. február 5.) és a *Bánk bánt* (1938. március 15.). Színpadi szerzővé avatta Németh Lászlót (*Villámfénynél*, Kamaraszínház, 1938. március 30.). Az ünnepi évadban hat magyar és négy idegen darabot mutatott be, s tizenöt magyar művet újított fel. A jubileumi évadban a legtöbbször magyar szerzők művét játszották. Nyíró József *Jézusfaragó embere* negyvenegy alkalommal, *Az ember tragédiája* huszonnyolcszor, *A peleskei nótárius* – Gaál József darabja – hússzor, Zilahy Lajos *Süt a nap* című színjátéka tizennyolc estén került színre.

A centenáris ünnepnapon, 1937. október 25-én a Magyar Tudományos Akadémia nagytermében rendezett ünnepségen Németh Antal mégsem művészi programot hirdetett. Kiemelte ugyan, hogy a Nemzeti Színház csak úgy teljesíthet kulturális missziót, ha a „tömegek

¹⁸ Magyar Színpad, 1922. szeptember 1.

¹⁹ KLEBELSBERG Kunó, *A Nemzeti Színház mint szimbólum*, Pesti Napló, 1928. március 18.

²⁰ HÓMAN Bálint, *A százéves Nemzeti Színház = A százéves Nemzeti Színház (Az 1937/38-as centenáris év emlékalbuma)*, Bp, Pallas, 1938. 9.

²¹ TASNÁDI NAGY András, *Száz esztendő = A százéves Nemzeti Színház...*, i. m., 15.

²² RAVASZ László, *A Nemzeti Színház és a nemzeti szellem = A százéves Nemzeti Színház...*, i. m., 53.

tízezrei meghallják a nemzet problémáival vívódó író szavát, ha a nép a drámai játék forrásában a maga életének vergődését ismeri fel, ha az író, rendező, színész együttes alkotásában e poétai szent örületben született új művészetben a közönség felismeri a maga gyötrődését és vágyódását a tisztább, mosolygóbb jövő felé”. Beszédét azonban úgy fejezte be, hogy az feleljen az újságok vezércikkeire és a politikusok szavaira: „A Nemzeti Színház átérzi és érti, mit kíván az egyetemes magyarság és a megváltozott idő. És missziójának tudatában azzal a szent elhatározással lépi át a második évszázad küszöbét, hogy részt kér és részt vállal a magyar nemzetet ébresztő, önismeretét fejlesztő, egyetemes hivatását elősegítő történelmi munkájában”.²³

Mindez összhangban volt a képviselőházban 1937. december 9-én, 10-én és 14-én tárgyalta törvénnyel, mely a Nemzeti Színház érdemeit összegezte, és elrendelte a Nemzeti Színház új hajlékának felépítését. Az 1938:VII. törvény első paragrafusa kimondta: „Magyarország törvényhozása hálás kegyelettel emlékeztet meg mindazokról, akik egy évszázaddal ezelőtt a törvényhatóságok által gyűjtött adományokból felépült pesti magyar színházat áldozatra kész buzgóságukkal életre hívni segítettek, a Nemzeti Színháznak a nemzeti eszme ébrentartása és a magyar művelődés gyarapítása körül mind e napig szerzett érdemeit a magyar nemzet hálájának emlékeztetül törvénybe iktatja”.²⁴

Talán kiderült ebből a rövid áttekintésből, hogy a színház az egyik legfontosabb kultuszteremtő hely, ugyanakkor a színházi kultuszok mulékonyak és gyorsan változnak. A színházi emberek hosszú ideig kizárólag teátrális alkalmakon – jutalomjáték, évforduló, jubileumi előadás, színházavatás – tudták reprezentálni művészi jelentőségüket. Az ünnepi alkalmi előadások története azonban azt példázza, hogy az emlékeztetéseket nem csak arra használták fel, hogy az intézmény művelődéstörténeti, társadalomtörténeti jelentőségét méltassák, sokkal inkább a jelenről s az intézmény jövőjéről szóltak a művészek, a publicisták és a politikusok. Valószínű, hogy a vérzivataros magyar történelem mellett a múlt, jelen és jövő különös színházi együttléte is hozzájárult ahhoz, hogy a Nemzeti Színház száznyolcvan esztendő múltjából mára nem maradt egyetlen olyan hagyomány sem, mely az egyik legfontosabb szellemi intézményünk évszázados tradícióját hirdetné.

²³ NÉMETH Antal, *A Nemzeti Színház hivatása = A százéves Nemzeti Színház ..., i. m., 21.*

²⁴ *Magyar törvénytar: 1938. évi törvények, Bp., Franklin Társulat, 1939, 45.*

Társas viszonyok és Prielle Kornélia *Színészéletmód, város és szállás összefüggéseiről*

„Szerették mindig és mindenki. Kedves epizód az, mely a hetvenes évek elején az újjászántéri Miklósi-féle színházban játszódott le. Ez a bódé esténként a magyar társasélet színet-javát fogadta be. A földszint zsúfolva volt urakkal, ott volt a kaszinó, a parlament, öreg, ifjú [...] Az első sor élén egy hangadó mágnás ült. Mikor Kornéliát belépni látja páholyába, köszönti és súg valamit szomszédjának. Az ép így tesz és a suttogás végig vonul az egész földszinten. Az utolsó úr visszasúg, s ez így megy a grófig. Páholyvizitnél elmondja Priellenek: mi volt az. Figyelmeztette szomszédját, hogy a művész nő megérkezett s az tovább adta. A legutolsó visszasúgta: «ő volt az én első szerelmem!» És ez is tovább ment szájról-szájra [...] Bizony lába előtt hevert egy egész ország három nemzedéke. Én tudom azt, — a télen rendeztem levelezéseit, emlékeit [...]”¹

„[Musnay Ürmössy Sámuel jómódú ügyvéd kolozsvári] háza abban tűnt ki, hogy a Kolozsváron zajló szellemi életnek egyik központja lett; így a Kolozsvárra lejáró pesti művészeknek is kedves vendéglátó otthona volt. Itt szövődött össze újra a magyar színművészet két dicső tagjának, Szerdahelyi Kálmánnak és Prielle Kornéliának egyszer már szétszakadt házassága is. Azonban nemcsak művészek, hanem közéleti vezérek és írók is sűrű vendégei voltak Ürmössy Samu otthonának. Gyakran megfordult ott Káli Nagy Elek, az unitáriusok erélyes főgondnoka és Székely Mózes püspökhelyettes, kit az osztrák abszolút kormány haláláig nem erősített meg a püspöki széken; utóbb Kriza János, a költő-püspök, Bölöni Mikó Lőrinc, az unitáriusok nagy tekintélyű puritán egyházjogásza, és néha kolozsvári tanár korában Gyulai Pál, a szigorú kritikus, kinek örök vitázó természete nemegyszer tette hangossá a társaságot [...]”²

Mindkét idézet Prielle Kornélia színésznőt a társas élet jelentős személyiségének mutatja, s egyben a körülötte forgó társaságra is utal, amely az értelmiségi polgári és az úri, arisztokrata köröket egyaránt magában foglalja Pest-Budán és Kolozsváron a 19. században, viszonylag hosszú időszakot átfogóan. Az első idézet intézményeket (Miklósy Gyula népszínháza, Nemzeti Kaszinó, Parlament), s ezeket képviselő névtelen férfiakat említ, az utóbbi több, szintén férfi személynevet is felsorol, akik egy bizonyos ház, az Ürmössy-ház társasági életét fémjelezték, és Kolozsvár szellemi életének egyik, főként a helyi unitáriusság központjaként működött.

E férfi dominanciájú világban kétség kívül előnyös kvalitásokkal és képességekkel rendelkező hölgy kivívta magának, hogy különféle társaságok egyaránt érdeklődéssel forduljanak feléje, s érdeklődésüket folyamatosan, hosszú időszakon keresztül fenn is tudta tartani. Egy olyan színésznőről van szó, aki a maga során szintén különös örömét lelte a társas életben. Egyik visszaemlékező írásában Prielle Kornélia így ír a társas élet iránti érdeklődéséről: „Nemem mindig különös kedvtelése volt a szép társas életben és érdeklődtem komoly vagy

¹ A tanulmány az MTA posztdoktori kutatói programjának keretében készült. Szakmai irányító: Dr. Szilágyi Márton.

² Sidney CARTON [Rozsnyai Kálmán], *Prielle Kornélia levelesládájából*, Vasárnapi Újság, 1902. jún. 1., 22. sz. http://epa.oszk.hu/00000/00030/02525/pdf/VU_EPA00030_1902_22.pdf. Leöltés: 2016. dec. 2.

³ KELEMEN Lajos, *A régi Mátéfi- vagy Ürmössy-ház* [Kolozsvár] = K. L., *Művészettörténeti tanulmányok*, II., bev., s. a. r., B. NAGY Margit, Kriterion, Bukarest, 1982, 90–93.

vidám napi események, sőt a különcködések iránt is.”³ S hogy milyen viszonylag széles publikumot tudott színpadi játékaival lekötni több, mint hat és fél évtizedes pályája során, milyen jelentős közéleti személyiségek bámolatának tárgya volt, az professzionális érdemeivel magyarázható, viszont az, hogy a színpadon kívül is meg tudta magának őrizni ezt a kiváltságos szerepet, az személyiségének, jó modorának és életformájának is köszönhető. S bár mindkét idézet egy külső megfigyelő szempontját érvényesíti, Prielle megjelenésének, ill. viselkedésének mikéntjéről nem ír, s így magától értetődőnek veszi, hogy a színésznő neve kimondatlanul is kiemelkedő művésznői kvalitásai mellett kellemes társasági lényével azonosul.

Kelemen Lajos közleményének súlypontja voltaképpen az Ürmössy-ház egykori kinézetének és a benne megforduló jeles személyiségeknek a felelevenítésére tevődik. Ebben a szövegkörnyezetben bukkan fel Prielle országos hírnevű színésznő neve, mellette hírnév és kolozsvári kapcsolatainak tekintetében legalább olyan fontos művésznév a Szerdahelyi Kálmáné. Az egyszer már 1849-ben szétszakadt szerelmi történet románcos újrászövődését Kelemen Kolozsvárhoz, s az Ürmössy-házhoz kapcsolja.

A művészekre vonatkozó információ igazságtartalmának körüljárása, amelyet az alábbiakban kísérünk meg, a korabeli színészéletmód, a társas viszonyok és udvariassági diskurzus vizsgálatának szempontjából is érdeklődésre tarthat számot. Ebben a kontextusban kívánjuk megvilágítani azt, hogy milyen szerepe lehetett az Ürmössy-háznak a színésznő mindennapi és professzionális életében.

Prielle Kornélia pályája során (1841-től) hangsúlyosan élt a vendéglőadások adta lehetőségével. A történeti Magyarország majd minden színpadán/színkörében fellépett és természetesen időközben széles ismeretségi körre tett szert. A kispolgárság legalsóbb rétegéből származó színésznő pályájának köszönhetően számos főnemessel, értelmiségivel találkozott, ill. tartott kapcsolatot, ami nem pusztán a kapcsolati háló építéseként értékelhető, hanem a társas viselkedés magaskiskolája, a szép társasági tónus eltanulásának lehetősége is volt számára. Nem véletlenül nevezték el már a negyvenes években a székelyek körében „színész bárónőnek”.⁴ Fiatal lánnyá cseperedve otthonosan mozgott a műveltebb körökben, és nem riadt vissza a szociális érintkezés változatos formáitól.⁵ Ennek a szociális rutinnak az alapjai igen ifjú korában gyökereztek.⁶ A negyvenes években Molnár György, aki Nagyváradon látta játszani, szintén kiemeli előkelő modorát: „szőke szépség, éles arc, hajlott orr, igazi eperajk és élénk, okosan beszélő szempár; modora, tartása minden mozdulata könnyed és előkelő, mintha csak a csipke hullámos, koronás bölcsőből s nem a m. szigethi szíjjártó egyszerű fész-

³ PRIELLE Kornélia, *Látogatásom Bolyai Farkasnál*, OSZK, Ktt., An. 4951.

⁴ Pályájáról: BARTHA Katalin Ágnes, *Hírnév, patriotizmus és színésznőség Magyarországon a tömegkultúra századában*, Irodalomismeret, 2016/2, 58–81.

⁵ N., *Prielle Kornélia*, Máramaros Lapok, 1898. szept. 11., 3.

⁶ Máramaroszigeti gyerekkori élményeihez tartozott például az özv. Báró Perényi Menyhértné, szül. Szaplanczay Mária bárónővel való családi kapcsolatuk. Lásd PRIELLE Kornélia, *Felekezet nélküli árvaházakat létesíteni*, OSZK, Ktt., An. Lit. 4946. Személyes kapcsolathálójának széles spektrumát nem célunk itt bemutatni. Pusztán három korabeli közéleti szereplővel való kapcsolatára utalunk: Kuthy Lajossal, Petőfi Sándorral való kapcsolatáról l. BARTHA, *Hírnév, ..., i. m.*, 61–63. Gróf Teleki Sándorral való kapcsolatára lásd levelezését A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, Domahidy cs. iratai C/201. Az anyag lelőhelyére Egyed Emese hívta fel a figyelmet. Ezt külön köszönöm. Teleki Sándortól kapott emléklapját a Máramaroszigeti Református Egyház Prielle Kornélia-gyűjteményében. 1884-ben Prielle tiszteletére nagy estélyt rendezett Teleki gróf Koltón (Budapesti Hirnap, 1884. júl. 31.)

⁷ LŐVEI Klára, *Prielle Kornélia: A kolozsvári jubiláris ünnepély alkalmából* (1881. ápr. 14.) = *Teleki Blanka és köre*, SÁFRÁN Györgyi vál. s.a.r., jegyz., előszó, Bp., Szépirodalmi, 1963, 508–509.

kéből repült volna ki. Egész lényén báj és kecs, csodás varázs ömlött el; valódi francia vér⁸ és teljes színészi temperamentum, hangorganuma zeneszerű – a skála egész regiszterével, mely a finomul metszett picziny ajakról harmonikus zengzetességgel áradozott szét a nézőtér legtávolabb s legrejtettebb zugaiba is.”⁹

Pályája során jótékonykodással, a század második felében intenzív egylettámogatással aktív szerepet játszott a civil társadalom működtetésében, amely nem csak a kapcsolati tőke szempontjából volt fontos, hanem személyes attribútumainak közszemlére tételével mint társadalmi szereplőt is hitelesítette.¹⁰

A Nemzeti Színházban közel háromszáz szerepben, majd háromezer estén játszott,¹¹ amelyhez még számos vidéki fellépés is járult. Csak 1868-tól pályája végéig 784-szer lépett fel vidéken a történeti Magyarország 65 településén. Ebből a korszakból fennmaradó vidéki fellépéseit tartalmazó jegyzékében¹² az előforduló városok között Kolozsvár szerepel a legnagyobb számban.¹³ Tizennégy különböző évben ment el kolozsvári vendéglőadás-sorozatra, ahol több, mint tíz előadástól két előadásban való fellépésig terjedt működése. A hetvenes években majd minden évben elutazott Kolozsvárra, a nyolcvanas és kilencvenes években három-három különböző évben tavasszal, nyáron és ősszel.

Gyakori kolozsvári látogatása ottani gazdag kapcsolathálójával is magyarázhatók, amely még 1840-es és 50-es évekbeli kolozsvári színházi tagsága időszakából datálható.¹⁴ 1857 májusát követően csak vendégként lépett fel a városban.

A színésznő vidéki vendégszereplései megszervezésének egyik kulcskérdése a szakmai és udvariassági kötelezettségek mellett a megfelelő szállás megtalálása volt, ahol jó ellátás mellett kényelmes körülmények között lehetett, vendégeket, rajongókat is fogadhatott.¹⁵ Abban, hogy számos színházi városban többször is megfordult, a személyes kapcsolatok rendkívül sokat számítottak. Egyik ilyen személyes kapcsolatként tarthatjuk számon a kolozsvári Ürmössy családot. Szerdahelyi Kálmánról írt cikksorozatában Follinusz János színész és színigazgató (Szerdahelyi Kálmán jó barátja) említi a Szerdahelyi család népszerűségét Kolozsvár vezető családjai körében.¹⁶ Ebben a népszerűségben a negyvenes években a piaristák gimnáziumába járó, majd színésznek, s 1848-ban hadnagynak álló Kálmánon kívül jelentős szerepe volt az apának, Szerdahelyi József (1804–1851) színész-zeneszerzőnek, aki 1827-ben operatársulatot szervezett itt, s a helyi dalszintársulat igazgatója volt 1843 és 1846 kö-

⁸ A francia származás cáfolatát l. BARTHA, *Hírnév...*, i. m., 62–63.

⁹ MOLNÁR György, *Világos előtt: Emlékeimből*, Szabadka, ny. Schleisinger Sándor könyvnyomdája, 1880, 45.

¹⁰ Jótékonykodásáról, egylettámogatásáról l.: BARTHA Katalin Ágnes, *Színház az EMKE céljaiért* = Életpályák, programok az EMKE szolgálatában, szerk., B. K. Á., Kolozsvár, EMKE-EME, 2016, 156–159.

¹¹ CENNER Mihály, *Prielle Kornélia: Emlékezés és adattár*, Bp., Színház- és Filmtudományi Intézet, Országos Színház-történeti Múzeum, 1967.

¹² Vidéki fellépéseinek összesítése csak 1868-tól ismert: PRIELLE Kornélia, *Csak 1868-tól kezdve tudok rendben számot adni vidéki vendégszerepléseim jegyzékéről*, OSZK Kt. An 4942/26.

¹³ Prielle missziószerű vidéki jelenléteről különösen a vegyes etnikumú városokban, s ennek kulturális politikai jelentőségéről l.: BARTHA, *Hírnév...*, i. m., 68–74.

¹⁴ Prielle Kornélia Kolozsváron először a Feleký-Gyulai-Tóth-féle szintársulatban játszott az 1846/1847-es színi évadban, 1848/1849-ban a Feleký Miklós-Szákfy József társulatában játszott (FERENCZI Zoltán, *A kolozsvári színészet és színház története*, Kolozsvár, Ajtai K. Albert, 1897, 369, 375–376.), az 1851/1852-es színi évadban a Kaczvinszky-Lackóczy szintársulatában Hidassynéként játszik újra Kolozsváron. Az 1854/1855 és 1855/56-os évadokban a Károlyi Lajos vezette társulatban játszik itt. Az 1856/1857-es színi évadban a Gyulai Ferenc vezette szintársulat tagja. 1857 májusában búcsúzott Kolozsvártól. (FERENCZI, i. m., 416–419.)

¹⁵ Rakodczay Pál szerint „Prielle hacsak lehetett nem vendéglőbe, hanem ismerősökhöz szállt, ha vidékre ment vendégszerepelni” Rakodczay Pál, Prielle Kornéliáról, Rakodczay Pál leveles ládája, OSZK Kt., III, Fol Hung. 1484, 554.

¹⁶ FOLLINUSZ János, *Szerdahelyi Kálmán*, Magyar Polgár, 1874. febr. 27., 28., márc. 1.

zött; testvérének, az operaénekes Szerdahelyi Nellinek (1827–1865), valamint édesanyjának, Schwenter Júliának, aki bábaképzőt is végzett Kolozsváron,¹⁷ s ez utóbbi második férjének, Gyergyai Ferenc muzsikusnak, királybírónak is (ez a házasság 1851-től egy évtizedet tart, válással végződik). A huzamosabb ideig való kolozsvári tartózkodást a család egy részének életében aztán Pest-Buda váltja fel.

Kassai Vidor emlékezéseiben Szerdahelyi Kálmánnak az Ürmössy családnál való gyakori megszállásait említi.¹⁸

Ahhoz, hogy a Kelemen által az újrafelmelegedett szerelem színtereként említett Ürmössy-ház Szerdahelyi-Prielle kapcsolódásait ellenőrizhessük, különféle dokumentumok vonatkozó adatait kell felsorakoztatnunk.

Első házasságkötésükre 1848-ban Kolozsváron került sor, s alig egy év múlva válásuk is itt történt.¹⁹ Prielle Kornélia és Szerdahelyi Kálmán, a Nemzeti Színház jeles tagjai, 1864 májusának végén egy szükségben levő színészcsalád javára játszottak Székesfehérváron, amelyről a lapok is beszámoltak. Ez a közös út teremtett lehetőséget az egykor elvált felek érzelmeinek kibeszéléséhez,²⁰ és ez év nyaratól lehet nyomon követni levelezésükben szerelmük ismételt fellángolását. Ekkor Prielle Kornélia szakított Radnótfáy Sámuel intendánssal. Ez időben Szerdahelyi válófélben volt második feleségétől, Benke Jozefától, Jókainé Laborfalvi Róza lánytestvérétől. Rakodczay Pál szerint akkor esküdtek meg formailag, amikor a mágánások színielőadásait együtt rendezték. Ez az 1869-es év alighanem pontos, mert 1869 tavaszán a házaspár pesti bérleményüknek, a hatszobás Vas utcai lakásuk felújításába fog.²¹ Újraházasodásuk évét Prielle negyedik férje, Rozsnyay Kámán is igazolja: „A kecskeméti öreg templom úrasztala előtt újra megáldották őket. Cornélia második karikagyűrűjébe ez volt vésve: Húsz évi boru után, örök fény. Sz. K.”²²

Ezen adatokból láthatjuk, hogy az újrászövődő szerelem Kelemen Lajos által említett színhelye nem Kolozsvárhoz és az Ürmössy házhoz, hanem sokkal inkább Székesfehérvárhoz és Budapesthez köthető. Miért kapcsolódik ennek ellenére mégis legendaszerűen e házhoz és családdhoz e szerelmi történet?

Az Ürmössyéknel való szállást Kelemen Lajos és Kassai Vidor említett írásai mellett más forrás is bizonyítja. De kik lakták, hogyan is nézett ki, és hol helyezkedett el ez a ház?

A ház kinézete Prielle és Szerdahelyi polgári lakás/-rendezés tapasztalata szempontjából sem mellékes. A régi Mátéffi- vagy Ürmössy késő barokk kapus ház a Petőfi utca elejével szemben, a Majális utca jobb oldalán állt. (Ezt 1938 nyarán lebontották, s a helyén négyemeletes bérház, a Farkas-palota épült.) Kelemen Lajos ennek külsejét polgárinak tartotta, de hozzátette, hogy: „Az egész épület valami érdekes ódon kúria benyomását tette, s homlokzata nagy részét az utca felől tavasztól ősziig sűrű vadgesztenyelombok rejtették el. Udvara a külön cselédlakással, kőistállóval és kocsiszínnel majdnem teljesen zárt négyszö-

¹⁷ Az édesanya feltételezett származásáról Herepei János ír, emellett közli 1832. szeptember 18-án Kolozsváron kelt születési oklevelét is. HEREPEI JÁNOS, *A kolozsvári színház és színészet történetéből*, s.a.r. SAS Péter, Kolozsvár, Művelődés, 2005, 119–120.

¹⁸ KASSAI VIDOR, *Emlékezései*, s.a.r. KAZOCSA Sándor, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, é. n., 275–276.

¹⁹ 1848. aug. 29-én esküdtek meg. *A kolozsvári ev. Református szent eklézsia össze esketettekről anyakönyvi kivonat*, OSZK Szt., An. 4942. Válogatásuk 1849. április 29-én kelt, L. uo. Válogatásuk részben Szerdahelyi katonának állásában, részben pedig hűtlenkedéseiben kereshető. RAKODCZAY, i. m., 45. MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR, i. m., 39–41.

²⁰ Erről részletesen ad számot MÁLYUSZNÉ, i. m., 114–118.

²¹ Lakásuk szerepéről professzionális identitásuk megteremtésében lásd BARTHA Katalin Ágnes, *Oththonteremtés a színészek körében*, (Certamen, Kolozsvár, 2017) megjelenés előtti tanulmányát.

²² Sydney CARTON [ROZSNYAI Kálmán], *Szerdahelyi Kálmán*, Napkelet, 1929/10, 783.

get képezett, s akkor még kúriaszerűbb volt, mint utóbb az 1920-as évek derekán, midőn a mellékhelyiségeket a viszonyok változása lakásokká és műhelyvé léptette elő. Ezek háta mögött a cigánypatak zuhogott vagy csörgedezett. Ma ez is beboltozva megy le a Szamos malomárába. A Mátéfi-ház közvetlen szomszédságában szép nagy kert, a Pákéi kert állt, az építettő Mátéfi családtól az 1850-es évek közepén Musnay Ürmössy Sámuel jómódú ügyvéd vette meg. Ürmössy Samu aztán 1874 nyarán meghalt, s lakásában 1878-ig özvegye maradt. Fiai közül Lajos, az író, 1878-tól 1884-ig az épületnek a Majális utcára fölmenő, déli részében lakott. Ürmössy Lajos minden vagyonát az erdélyi magyar hírlapíráásra áldozta, s Tizenhét év Erdély történetéből c. könyvében először foglalta össze ma is használhatóan az 1849–67-iki évek erdélyi történetét. Az ő helyére több mint húsz év múlva jött utána a másik fiú, Ürmössy Jenő. Felesége Benczúr Elza, a nagy festőművész leánya, itt tette emlékeztetéssé kedves iparművészeti alkotásaival kolozsvári tartózkodását. Gyönyörű, bajor eredetű antik barokk szekrények látványosságként mentek. Ugyane lakásrészben 1884 után pár évig dr. Nagy József vármegyei főorvos s utána 16 évig Bölöni Mikó Imre táblabíró, majd Kádár János bankigazgató voltak a bérlők. A kaputól északra lejtő másik, ún. alsó lakásrészben pedig 1878-tól tíz évig La Bourda francia emigráns élt, s nála lakott egy ideig hónapos szobában dr. Lőte József a későbbi egyetemi orvostanár.²³

Ürmössy Sámuel (1812–1874)²⁴ mint az Andrassy, Kemény és Bánffy családok ügyvédje és jószágigazgatója anyagi biztonságban élhetett családjával, s unitárius papfiúként a házat feleségével, Ajtai Borbálával az unitárius értelmiségiek találkozóhelyévé tette.

„Az Ürmösi-ház feje a megtestesült nemesszívűség, jóság, szerénység, felesége a szellemesség, jókedély, kitartó munkásság és végtelen szívjóság. Az ők házok volt az unitáriusság központja. Az unitárius összetartás itt vert gyökeret. Kriza, Brassai, Mikó Lőrincz, Kovácsi Antal, Jakab Elek, Hajós János, Nagy Lajos, Simén Domokos, Ferencz József, Buzogány Áron, s az ifjabbak náluk találkoztak, ott érleltek meg sok üdvös eszmét. A tanulók, főleg derék öt fiúk osztálytársai, tanítói és a rokon gyermekek édes otthonuknak tekintették s ma, késő vénségökben is úgy emlékeznek vissza a családfőkre, mint nevelő szülőikre.”²⁵

Amellett, hogy két évtizeden át a helyi unitárius elit találkozó helye volt, a tanulmányunk elején idézett Kelemen Lajos-szövegrészlet a ház jeles vendégeinek lajstromába is tekintést engedett.

A házba valószínűleg Szerdahelyi Kálmán volt bejáratos előbb. Prielle minden bizonynyal először 1869-es vendégszereplése alkalmával volt itt megszállva május 4. és 23. között.²⁶

A színésznő Kolozsvárról keltezett, Szerdahelyihez szóló leveleiben többször is utal Ürmössyékre:

²³ KELEMEN Lajos, *A régi Mátéfi- vagy Ürmössy-ház [Kolozsvár]* = K. L., *Művészettörténeti tanulmányok*, II, bev., s.a.r., B. NAGY Margit. Kriterion. Bukarest, 1982, 90–93.

²⁴ Sámuel Ürmössy József (1775?–1858) unitárius lelkész és Borbély Julianna házasságából született 1812-ben Korondon. Öccse, Ürmössy Sándor unitárius pap és népköltési gyűjtő szintén Korondon született 1815-ben. A családról és ez utóbbi pályájáról l. SZAKÁL Anna, *Egy 19. századi gyűjtőhálózat mint kutatási probléma: A Vadrózsák lehetséges megközelítési irányai*, doktori disszertáció, Babeş-Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Magyar Néprajz és Antropológiai Intézet, Hungarológiai Tanulmányok Doktori Iskola, 2016, 237–329.

²⁵ [N.N.], Ürmössy Miklós, *ny. min. tanácsos, a budapesti D.F.E. elnöke*, Unitárius Közlöny, 1906/5. http://eda.emerobitstream/handle/mossy/23896/Unitarius_Kozlony_1906_05.pdf?sequence=1 (letöltés 2016. dec. 29.)

²⁶ Ebben az évtizedben két évben vendégszerepelt Kolozsváron: 1860 januárjában és júliusában, majd 1869. máj. 4. és 23. között.

„Kedves Kálmánom, tegnap volt a nagy nap is, melyet nevezünk jutalomjátéknak – s ezt pedig te is tudod, hogy ez Kolozsváron zajos nap szokott lenni. (...) – hanem az igaz, hogy Kolozsvár ürül, mert ha még Bánffy Daniné is elmegy, az nagy dolog, neki pedig egy családi ünnepélyre kellett mennie.. (...)

És most kissé visszatérek a tegnapi, volt határtalan lelkesedés, vers zápor, temérdek virág, camelia annyi, hogy 10 cameliás hölgynek is elég lett volna (...) és Bethlen Emil szavallata mellett egy garniture ékszer átadása (mely köztünk legyen mondva 240 frton vétetett, de minthogy ilyenkor az alkalom szerüséget is megfizetteti az eladó, a vevő pedig keveset ért hozzá, hát azt hiszem nagyon is megfizették).

Egy néhány látogatást még is tettem – és az aristokrata nők kivétel nélkül mind visszaadták látogatásomat, még azok is kikhez csak jegyet küldtem – ez is nagy haladás a színészettel szemben.

Hanem arra kérlek, hogy ha írsz, hát leveledben hálálkodj egy kicsit Ürmössyéknek, hogy azt megmutathassam – most is csak úgy rá fogtam.”²⁷

A május 16-i levélrészlet természetesen nem csak az Ürmössyéknél való lakást bizonyítja. Egy olyan kolozsvári publikumot is mutat, amely a pesti Nemzeti Színház szalonszínésznőjét kiemelt fogadtatásban részesíti; *Gauthier Margit* jutalomjátékát a szokásos színészünneplő gesztusokkal fogadja, és fellépéseit, városi jelenlétét az arisztokrata hölgyek kiemelt figyelmére is övezi. Május 22-i levelében újabb utalást találunk az Ürmössy-kúriára, ottani szállására:

„Na látod idáig tudtam jutni tegnap, s már akkor várakozott a külső szobákban Ürmössynével vagy 4 vendég – de későbbre csak hamar összegyűlt 14 is – azután azok a kedves dámák felkészítettek mint egy babát és elvittek Bornemisza Ignácnéhoz. (...) – egy nagyszerű dáma ebédet rendezett magánál tiszteletemre hol mindenki megjelent, csak én nem, minél fogva a helyemet, melyet üresen hagytak nagyon gyöngéden egy babérkoszorú díszlett.

Firi bácsit²⁸ már leveled előtt meglátogattam, átadtam kézcsókodat-satöbbi – szívesen vette már vissza is látogatott.”²⁹

A levél újabb részleteit emeli ki a színésznőt övező kíváncsiságnak és együttérzésnek, hiszen a május 19-i *Delila*-előadás, egyben kolozsvári ősbemutató (O. Feuillet) címszerepének eljátszását követően borzalmas fejfájása miatt csak 22-én tudott fellépni újra a *Lignorelles Lujza*-ban (Denaux-Legouve), melyet jótekonny célra, a színházi alapra ajánlott fel. Ürmössynével együtt a külső szobákban várakozó négy, ill. tizennégy vendégdáma a színésznő betegségén enyhíteni kívánó közönség megtestesülése. Név szerint Kolozsvár egyik legbefolyásosabb arisztokrata hölgyét, Bornemissza Ignácnét említi, akihez aztán elviszik.

Ürmössy né Ajtai Borbála neve másutt is előfordul a családi levelezésben. 1877. február 3-án a következőket írja húgának, Lillának:

²⁷ Prielle Kornélia levele Szerdahelyi Kálmánhoz, 1869. május 16., OSZK Ktt, Levelestár

²⁸ Firi bácsi Gyergyai Ferencet (1799–1874) politikust és zenészt jelöli, akivel Szerdahelyi Kálmán édesanyja második házasságát kötötte 1851-ben. 1861-ben váltak el egymástól, de amint e levélrészlet is mutatja, kapcsolatuk ennek következtében sem szűnt meg. Az 1860-as években Gyergyai a Kül-Monostor utca 22. szám alatt (a dr. Szóts Emil tulajdonát képező házban) lakott. Ebédelni bejárt az Óvárba nővérehez, Lőrintzi Mihályné Gyergyai Rozáliához (1798–1867). Ott egész kis asztaltársaság alakult ki: Brassai Sámuel, Benczédi Gergely, Pap Mózes unitárius tanárok és Kelemen Benő együtt ebédeltek. Nővére halála után a Kül-Monostor utca 67. szám alatt a Ladányi-házban töltötte napjai jó részét, itt szép kert és kitűnő koszt állt rendelkezésére.) GAAL György, *Kétszáz éve született Gyergyai Ferenc nyelvész, muzsik, Kolozsvár 1848-as követe, királybírája*, Keresztény Magvető, 1999/3–4, 135–136. Prielle minden bizonnyal a Kül-Monostor utca 22 szám alatt kereste fel.

²⁹ Prielle Kornélia levele Szerdahelyi Kálmánhoz, 1869. május 22., OSZK Ktt, Levelestár.

„Talán érdekelni fog, hogy az én jó barátném Ürmössiné Kolozsváron holnapután esküszik Simén Domokossal, ez a Simén Domokos pedig senki más mint az ő házi nevelőjük, ki 24 év óta volt az Ürmösi háznak szelleme, jobb keze, szíve, mind az 5 fiúnak szellemi képzője. Tudod édes Lillim a dolgok különben úgy állanak, hogy az utolsó két fiúnak – megvallva az igazat – ő volt az „eszközlője” is, emlékszel a szóra? de hát azért ne hidd, hogy a boldogult Ürmössi életében ezért felbomlott a házi béke, nem, a világért sem, hanem Biri azon kiváltságos asszonyok közé tartozott, kit két férfi egymást túlszárnyalva imádott, s azonkívül a két férfi egymásnak is a világon legjobb barátjai voltak; (...) Magam is biztatgatván Birit, hogy két év letelte után esküdjék már, és ne várokoztassa azt a becsületes jó embert. És most tudod minek néz elébe szegény Biri? hogy meglehet rövid időn elpusztul Simén, mert ámbár most lábbadozott egy nagy nagy betegségből, de azért tartósabb életet senki sem jósol neki, és esküszik azért, hogy a halál esküdve találja őket. Mindkettő titkolja egymástól a gondolatot, de azért mindkettő nyilatkozott ilyesmit levélben hozzám. Persze ott kellene lennem, de hát ez most lehetetlen, [Ürmössy] Miklós is hazament az ünnepélyességre.”³⁰

Erről a kapcsolatról az özvegy meghitt barátnéja egészen belső információkat osztott meg hűgával, a hivatalos verzió azonban egészen másként szólt az unitárius teológiai tanár, az egyházi főjegyző s a *Keresztény Magvető* szerkesztőjének magánéletéről, aki

„szabad idejét az Ürmösy fiuk nevelésére szentelte (....) Amikor aztán egykori jóltevője meghalt s özvegyet és öt árva fiút hagyott maga után, akkor Simén odaállt a család élére, hogy eddig tanúsított nevelői hivatását az atyai szeretet melegével cserélje ki. 1876-ban³¹ nőül vette a nagyműveltségű özvegyet. Azonban a családi élet örömeit és boldogságát csak éppen hogy megízlelte, mert az áldott lelkű hitves még ugyanazon évben meghalt.³² Ez az eset nagyon megráztá a munkába is kimerített szervezetét. (...) 1878. szeptember 9-én a nemes pálya véget ért.”³³

Amint a Szerdahelyihez írott levelekből láthattuk, feltűnő a látogatás etikettjének gyakorlati működésére való hivatkozás. Az egyik legnépszerűbb illemtankönyv és viselkedési útmutató véleménye szerint a látogatási etikett betartása a társas élet kulcsa: „a látogatás a társas életnek «alfája és omegája», alapköve és támasza, legjobb, ha alaposan tanulmányozzuk annak törvényeit, melyeknek betartása a *savoir vivre* egyik fő szabálya.”³⁴

Prielle május 16-i levelében a szokásostól eltérőt tartja fontosnak megjegyezni, azt, hogy az arisztokrata hölgyek egytől egyik visszaadták a látogatásaikat. Ez annál is figyelemreméltóbb, mert azt jelzi, hogy a korábbi úzus alapján, amikor a színésznő megérkezett Kolozsvárra, és huzamosabb ideig tartózkodott itt, leróttá társadalmi kötelességeit, a magas rangúaknál megtette bemutatkozó/ajánló látogatásait, ezt nem feltétlenül követte visszalátogatás.³⁵

³⁰ Prielle Kornélia levele Prielle Lillához, 1877. febr. 3., OSZK Ktt, Levelestár.

³¹ A levél és egyéb dokumentumok szerint a házasságkötésre nem 1876-ban, hanem 1877-ben került sor. SZAKÁL, i. m., 326.

³² Ajtai Borbála 1878-ban halt meg. SZAKÁL, i. m., 326.

³³ VÁRI Albert, *Simén Domokos, Keresztény Magvető* 1912/5. http://epa.oszk.hu/02100/02190/00445/pdf/KM_1912_05_257.pdf

³⁴ Egy nagyvilági hölgy [WOHL Janka], *Illem: A jó társaság szabályai (Útmutató a művelt társas életben, negyedik bővített kiadás, Bp., Athenaeum Rt., 1891, 44. A látogatási etiketre vonatkozó általános szabályokat I. A művelt és udvarias ember: A társas viselkedés szabályai a magyar nyelvű életvezetési és illemtankönyvekben (1798–1935) (Szöveggyűjtemény)*, szerk. FÁBRI Anna, Mágus, 2001, 126–150.

³⁵ Az első látogatás kapcsán Wohl Janka a következőket tanácsolja: „Ha a meglátogatottak közül valaki csak kártyával viszonzozza előzőkenységünket, nem szabad sértődést elárulni, mert nem mindenki rokonszenvezhet velünk, s más okai is lehetnek az illetőnek, hogy körét tágítani ne kívánja. (...) De, ha csak híresek vagy előkelő rangúak nem vagyunk, az efféle magasaragúnál teendő látogatással kissé várunk, míg néhány összeköttetést szereztünk s a körülmények

Minek köszönhetette a színésznő e kivételes megtiszteltetést, azt, hogy 1869 májusában az arisztokrata hölgyek kivétel nélkül visszaadták látogatásait, még azok is, akiknél személyesen nem teszi tiszteletét, hanem csak jegyet hagy?

Az ok természetesen igen összetett. Prielle szerint e gesztusok a színészet általános becsének emelkedéseként nyugtázandók. De természetesen más összetevőkre is kell gondolnunk. A visszalátogatások/illemlátogatások jelentősége, legyen szó a társadalmilag magasabb rangú személyek megtisztelő gesztusáról, vagy Gyergyai Ferenc kolozsvári ügyvéd, egykori királybíró, (anyósa volt férje) látogatásáról, természetesen nem csak az egykori kedvelt kolozsvári, s ekkor Nemzeti Színház kiemelkedő művészenek szólnak. A kitüntetés minden bizonnyal Szerdahelyinének, az ismételten férjezett nőnek is szólt, aki ily módon is erősítette társadalmi pozícióját. Ugyanakkor a befogadó Ürmössy család köztisztelőnek örvendő befogadó kúriája is sokat nyomott a latban, a színésznő társadalmi rangjának megfelelő környezetet nyújtott. Ezért is gondolta úgy, hogy a hálát a férjnek is illik levélben kifejezni.

A jó társaságba való bekerülés, ill. az elfogadás ritualizált szabályai és alkalmi (meghívás, bemutatás, bemutatkozás, illemlátogatások) a régi rendi viselkedéskultúra elemeire épülve, Prielle Kornéliára is bizonyos kötelességeket rótt, amelyeket leveleiből láthatóan illemtudóan követett színpadon kívül is; színésznői kvalitásainak, jó modorának, személyiségének köszönhetően megtisztelő el-/befogadásban is részesült. Az Ürmössy háznál való szállást a színészházaspár 1870 júliusában, 1871 áprilisában (a kolozsvári színház félszázados ünnepén) közösen is élvezi.³⁶

Szerdahelyi és Prielle kapcsolata az Ürmössy házzal korántsem volt egyoldalú. Amikor Pestre jött az Ürmössy család bizonyos része, akkor a művészházaspár Vas utcai lakásában szálltak meg. Például 1871. augusztus 21-én a keszthelyi vendéglátékből hazatérő férj a következőkről számol be Balatonfüreden kúrált feleségének: „ittthon mindent jó rendben talál-tam Simén úr és Kálmán még aludtak. Ürmössy bácsi már haza ment.”³⁷

Ez is igazolja, hogy Ürmössy Sámuel és Simén Domokos, sőt Ürmössy fia, Kálmán is élt Szerdahelyiek vendégszeretetével. A viszontszolgáltatás és szívességtéves Szerdahelyi halála (1872) után is folytatódik. Prielle egyik szobáját jutányos áron a barátnő második fiának, a Pesten működő Ürmössy Miklósnak (1849–?)³⁸ adja ki. Azonban az ifjú nem megfelelően viselkedik, amiről a színésznő így számol be húgának:

„Van nekem a múlt április óta egy 18 éves francia kis szobaleányom, ki csak hamar jól a kezem alá szokott, nagyon finom jelenség és maga a megtestesült szófogadás és szelídség; tehát Miklós öcsém azt a kényelmet biztosította magának, hogy a háznál mindene legyen, s annak aztán a következése egy kilátásban levő „szaporodás.” [...] Ellenben Miklós öcsém 1én elköltözik innen, éppen tegnap mondott fel, meg vallo-m ezt vártam is. (...) s ha bár Biri

odafejlődnek, hogy bízvást tehetjük a lépést.” Egy nagyvilági hölgy [WOHL Janka], *i. m.*, 48. Minden bizonnyal színésznőként 1869-ben Prielle Kornélia a hírnevesség kategóriájába illeszkedett.

³⁶ Az 1872-es júniusi közös kolozsvári fellépésük idején valószínűleg K. Papp Miklós hírlapíró és Szabó Pepi színésznő felesége vendégszeretetét élvezték. Ez azért valószínűsíthető, mivel Prielle feljegyzésében ezt olvashatjuk: „1872 június utolsó napjaiban lerándultam Kálmánnal a K. Papp Miklósnak fiát megkeresztelni és két estén vígjátékokat adva egészben jótékony czélokra.” (PRIELLE, *Csak 1868-tól...*, *i. m.*) Ajtai Borbála 1878-as halála után a színésznő K. Papp Miklós és felesége lakásában szállt meg általában. Lásd Prielle Kornélia levele leányához, 1881. ápr. 15., OSZK Kt, Levelestár

³⁷ Szerdahelyi Kálmán levele Prielle Kornéliához, 1871. aug. 21., OSZK Kt, Levelestár

³⁸ Pályájáról: [N.N.], *Ürmössy Miklós...* *i. m.*

miatt kíméletes akartam is lenni, de hiában olyan megfagyott hidegség ült közénk, s én bizony kereken kimondám, hogy jól teszi, ha elmegy.(....).”³⁹

Egy hónap múlva már Ürmössy Miklós távozásáról írhat: „Miklós csakugyan elment a háztól, s úgy veszem észre hogy bár milyen ki-egészítő tagul néztem a családban, most nem bánom hogy nincs itt, olyan idegen volt nekem az az ebédlőm, azzal az eltorlaszolt oldallal, mely elválasztotta az ő szobáját, hogy szinte könnyebben lélegzem, mióta az a szárnyas ajtó szabad. Aztán ami azt a 30 ft fizetést illette, hát képzelheted hogy édes barátság jussán vissza szolgáltam azt is én. De a francia lány is elment, mert nagyon beteges lett, egymást érte a sok ájulás.”⁴⁰

A történetek ellenére Prielle tapintatos ügykezelésének köszönhetően nem romlik meg Ürmössyné s majd Siménne Ajtai Borbálával való viszonya, Miklós sem marad el teljesen a háztól. A barátnő legnagyobb fia, Lajos később is szeretettel gondol vissza arra az időszakra, amikor családjuknál vendégeskedett a művész: „Hogy a nagy művésznő mennyi egyszerűséggel, szívjósággal és kötelesség-érzettel van megáldva, az köztudomású. Egyszerűségét legjobban jellemzi az, hogy a mely családban egy időben rendesen szállani szokott Kolozsvárt léte alatt, a legkisebb kimerültség sem volt észrevehető, mintha csak egy egyszerű vendéggel lett volna dolog, annyira nem fárasztá környeztetét ki. A nagy művészek egyik jellemző képe – az idegesség a mely miatt a környezet is sokat szenved. Ezért mondják rendesen a nagy művészekről: jobb szeretem színpadon látni, mint házivendégnek. Prielle Cornéliáról azonban úgy hangzik a mottó: színpadon bámulom, családi körben imádom!”⁴¹

Ebből is látható, hogy a művésznő nem élt vissza a vendégszeretettel, primadonna-allűröktől mentes viselkedése fontos összetevője volt annak, hogy számos városban ismételten jó barátoknál, ismerősöknél szállhatott meg vendégszereplései alkalmával. Az ingyen szállást pedig minden bizonnyal több hálagesztus is követett.

A látogatás és szállás etikettjének gyakorlati működése mellett Prielle az iránta kifejezett érdeklődést, kedvességet a maga során igyekezett meghálálni. Ürmössyék mellett az 1869-es levélben említett Bornemissza Ignácné bárónő kitüntető figyelme, meghívása, szeretetteljes viszonyulása is hálára kötelezte a színésznőt; az 1885. augusztus 26-i *Ahol unatkoznak* c. kolozsvári előadás fellépti díját az 1872-ben a bárónő kezdeményezésére létrejött kolozsvári árvaháznak ajánlotta.⁴²

Mind a látogatás, mind pedig a szállás etikettjének betartása mellett általában a társas életbeni helyes viselkedésmódot a színésznő népszerűségének és elfogadottságának fontos elemeként azonosíthattuk. S a népszerű viselkedési útmutatóval együtt elmondhatjuk, hogy „A jó modor nélkülözhetetlen tulajdon, s bátran állíthatjuk, hogy míg az érdemet népszerűsíti és emeli, ugyancsak nagyszerű érdemnek kell lennie az olyannak, mely ildomosság nélkül is elismerésre talál. (...) A szív legnemesebb jósága, a legfényesebb tehetség sem elegendő arra, hogy valóban kellemes társadalmi egyénné tegyék az embert; ehhez a jó modor törvényeinek, a szokás szentesítette társadalmi szabályoknak ismerete és gyakorlása is szükséges. A jó modor a legjobb ajánlat, és társadalmi értelemben e gyakorolja a legerősebb vonzerőt az emberek között.”⁴³

³⁹ Prielle Kornélia levele Prielle Lillához, 1876. január 15., OSZK Ktt, Levelestár

⁴⁰ Prielle Kornélia levele Prielle Lillához, 1876. febr. 12., OSZK Ktt, Levelestár

⁴¹ Ürmössy Lajos, *Prielle Cornélia*, Erdélyi Híradó, III. évf., 1890. márc. 22.

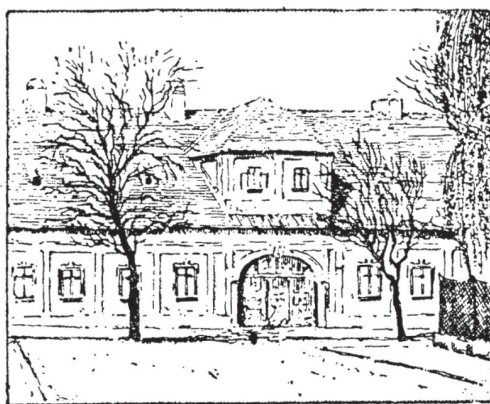
⁴² PRIELLE, *Csak 1868-tól...*, i. m.

⁴³ EGY NAGYVILÁGI HÖLGY [WOHL Janka], *Illem: A jó társaság szabályai (Útmutató a művelt társas életben*, negyedik bővített kiadás, Bp., Athenaeum Rt., 1891, 8.

Ugyanakkor a tanulmány elején szereplő idézetekben a család, civil társadalom és az állam fogalmi szintjei (itt konkrétan a Szerdahelyi és Ürmössy család, Nemzeti Casino és parlament példáin) egyaránt azonosíthatók, mintegy körülveszik a hírneves színésznőt, ezzel személyes társadalmi kapcsolatainak spektrumát is jelzik, s politikai tartalommal is felruházzák. Ugyanis a nemzetfogalom feminista értelmezésében nem tekintendő két külön elváló entitásnak a magán- és publikus szféra; a család is a nyilvános szféra adekvát megnyilvánulási formája.⁴⁴ A színésznőről szóló korabeli diskurzusban – a társadalmi létezés sokféle szerepjelleget kínáló tereit érintve – ezen terek összetartozását és olykor átjárhatóságát hangsúlyozhatta Prielle példája, amely terek kapcsolódásai azért működhettek jól, mert a megfelelő jó modor szavatolta; és a korabeli politikai-társadalmi rendszernek köszönhetően sem a kortársakban, sem Prielle-ben nem merült fel, hogy a nemzeti eszme mozgatta színésznő művészi és civil társadalmi aktivitását tényleges politikai cselekvőként is gyakorolja.

Prielle Kornélia,
Veress F. fotója, Kolozsvár

Az Ürmössy-ház rajza

Szerdahelyi Kálmán és Prielle
Kornélia, Gondy és Egey fotója,
Debrecen

⁴⁴ Politikum és társadalmi nem problematikájának összekapcsolásáról lásd Nancy FRASER, *What's Critical about Critical Theory? The Case of Habermas and Gender*, *New German Critique*, 1985/35, 97–131, különösen 118.; Geoff ELLEY, *Nations, Publics and Political Cultures: Placing Habermas in the Nineteenth Century*, *Transformations: Comparative Study of Social Transformations*, Working Papers, University of Michigan, Ann Arbor, (42) 1989. <https://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/51184/417.pdf?sequence=1> (Léptöltés: 2016. dec. 28.) A kérdésről magyarul: GYÁNI Gábor, *Nők, nacionalizmus és az individualizálódás = Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 80. születésnapjára*, szerk. Kovács Zoltán, Püski Levente, Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, 2010, 85–95.

Élőképek tordai színpadokon (1900–1911)

Torda és társadalma az első világháború előtt

A századforduló évtizedeiben a város lakossága dinamikusan alakult. Mind a magyar, mind a román, mind a más etnikai elem számbeli prosperitást mutatott. 1880-ban a városnak 9434 lakója volt, ebből 1794 volt román anyanyelvű (19%). 1890-ben 11 079 lakos élt a városban, közülük 2297 román (20%), 1910-ben 13 455, közülük 3389 román (25%).¹

A 19. század végéig a lakosság nagyobb része földművelésből, gyümölcs- és szőlőtermesztésből, marhaterenyésztésből élt meg. Az 1880-as években Jankó János az alábbi mesterségek meglétét jelezte: csizmadia, fazekas, asztalos, kereskedő, szűcs, takács, kerekes, kovács, kalapos, szabó, mészáros, hentes, fésűs, pecsenyesütő, pogácsasütő, tímár.²

A közelmúltban áttekintettük a tordai vallási felekezetek (református, unitárius, római katolikus, görögkatolikus, ortodox, izraelita) keresztelési anyakönyveit az 1858–1912 közötti időszakból, ami árnyalt képet eredményezett. Hagyományosnak számító foglalkozást űzőtt a kőműves, a téglavető, az ács, az ácspallér, az asztalos, a járomkészítő, a bádogos, a kádár, a tímár, a takács, a kordoványos, a csizmadia, a cipész, a szíjgyártó, a kötélgyártó (kötélverő), a nyerges, a szűcs, a takács, a szabómester, a férfiszabó, a ruhatisztító, a kalapos, a fésűs, a szítás, a kefekötő, a kaskötő (kosárkötő), a kerekes, a késes, a köszörűs, az esztergályos, a vasesztergályos, a kályhás, a mészáros, a hentes, a molnár (malommester), a pék (sütő), a pogácsás, a zsemlyés, a pecsenyesütő, a szakács, a cukrász, a szódás, a vasmíves, a műszerész, az órás, az aranymosó (1899),³ a kocsis, a szekeres, a fiákeres, a fuvaros, a taligás, a szobafestő, a lámpagyújtó (1901), a kéményseprő, a kereskedő, a szövétárus, a kalapárus, a sertéskereskedő, az üvegkereskedő, a rövidárus, a majorságkereskedő, az utazó ágens, a faraktári felügyelő, a zálogházas, a fogadós (vendéglős), a kocsmáros, a serházi vendéglős, az asztali legény, a fodrász, a kertész, a fürdős, a szállásmester, az erdőőr, a ligetőr, a mozgóőr, a temetőőr, a kubikos, a kövező, a flaszterező, az útmester, az utász, a kőfaragó, a napszámos, a szolgáló, a cseléd, a komornyik, a kántor (énekvezér), a harangozó, a zenész, a cimbalmos (1909), a sinter. A lakosság jelentős részének a mezőgazdaság nyújtott megélhetést. Közöttük volt a földmíves (földész, mezőmíves gazda, szántóvető), a szőlőmíves, a szőlőpásztor (vincellér), a mezőőr, a határrendőr, a zsellér, a tisztartó, a pásztor, az újaraszt, az udvari szolgál. Új mesterséget gyakorolt a bútorgyáros (1911), a szeszfőző (1897), a szeszraktáros (1894), a tojáskereskedő (1893), a zsidóár (1892).

A közelet átszerveződésének következtében a lakosság körében új foglalkozások jelentek meg. A már jelzett források szerint a város szolgálatában állt a mérnök és a főmérnök, az állatorvos, a gyepmester (állathulla-eltakarító, 1904), az építész, a megyei jegyző, a köz-

¹ VARGA E. Árpád, *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája (1850–1992)*, 2002, Csíkszereda, Pro-Print, <http://varga.adatbank.transindex.ro/?pg=3&action=etnik&id=5302> (Felhasználás: 2016. szeptember 25.)

² Jankó János „Torda, Aranyosszék, Torockó magyar (székely) népének” etnográfiai leírását készítette el, ezért a hagyományos foglalkozásokat nevezte meg. JANKÓ János, dr., *Torda, Aranyosszék, Torockó magyar (székely) népe. Néprajzi tanulmány*, Bp., Földrajzi Közlemények, 1893. 140. Orbán Balázs a földművesek mellett a fazekasokat, a csizmadiákat, a szűcsöket, a mészárosokat, a pogácsásokat és a pecsenyéseket említette. ORBÁN Balázs, *Torda város és környéke*, Bp., Pesti Könyvnyomda, 1889. 264–265.

³ Az évszámot új foglalkozások első feltűnéseire szerepeltettük.

jegyző, a segédjegyző, a megyei díjnok, az írnok, a levelező (1905), a pénzügyőri felvigyázó, a pénzügyi irodavezető, az adótiszt, az adóhivatali ellenőr, a megyei főszámvevő, a városi szolgabíró, a törvényszéki ülnök, az árszékéi bíró, az udvarbíró, a városi tanácsos, a városszolga, az irodatiszt, a huszárhadnagy, a fogházőr, a börtönőr, a kapitány, a hajdú, a darabont, a végrehajtó, a csendőr, a járásőrmester, a vámos, a detektív (1912), a tűzoltókocsis, a megyei levéltárnok, a tanító, az iskolaszolga, a tanfelügyelőségi tollnok (1912), a megyei hajdú, az útbiztos. A 19. század végén kiépült a postaszolgálat, a városban olyan új foglalkozások jelentek meg, mint a postakocsis, a postaszolga (1901), a postatiszt (1911), a levélhordó (1894), a távirdavonalőr (1894), a távirda-felvigyázó (1897). Beindult a vasúti forgalom, ami kereseti lehetőséget nyújtott olyan kategóriáknak, mint a mozdonyvezető, a pályaoőr, a váltóoőr, a mozdonyfűtő, a vasúti raktárnok, a vasúti pénztárnok, a kalauz (1912), a vasúti felvigyázó, állomásfelügyelő, a vonatmálházó (1894), a vasúti szolga (1892), a vasúti hordár (1900). A pénzforgalmat szabályozó bankokban dolgozott a takarékpénztári titkár, a bankszolga. A város életében feltűnt a nyomdai alkalmazott és a könyvkereskedő. 1877-től 1940-ig a városban folyamatosan volt magyar nyelvű sajtó, olykor egy időben több újság is napvilágot látott. Az első nyomdaipari vállalat kilenc évvel a lapalapítások kezdete előtt, 1867-ben alakult. Torda vármegye, majd az 1876-ban megalakult Torda-Aranyos vármegye hivatalnokai számban folyamatosan gyarapodtak. 1896-ban megépült a vármegyei kórház, majd 1908-ban a sebészeti kórház. 1907-ben a város kérelmezésére a minisztérium indokoltan tartotta főgimnázium indítását a városban. Az V. osztály 1908-ban indult, s az újonnan megépült impozáns iskolába teljes gimnáziumi tagozat költözött be 1911 őszén, tudós tanári kar vezetésével.

A gyárak gombamód jelentek meg: 1890-ban a mészgyár, 1891-ben a cellulózgyár, 1902-ben a gipszgyár, 1912-ben a szódagyár, 1913–1914-ben a cementgyár, 1921-ben az üveggyár, 1925-ben a kátránypapírgyár, 1935-ben a porcelángyár, 1880-ban újult meg a sörgyár. S ezzel egy időben feltűnt a munkás (1892), a gépész, a villamos szerelő (1911), a gépfűtő (1894), a fűtő (1909), a gépészkovács (1894), a géplakatos (1892), a gyári tüzelő (1905), a technikus (1897), a gyári kapus (1896), a munkavezető (1905), a kazánkovács (1893), a raktáros (1901).

A új típusú közművelődés új tereket és helyiségeket igényelt. 1844-ben gr. Thoroczkay Miklós né elnökletével megalakult a tordai olvasó nőegylet. A városban 1833-ban létesített kaszinó a városháza közvetlen szomszédságában lévő épületben működött. Itt mutatták be – szerény körülmények között – a vándortársulatok a színpadi produkcióikat. Frissen épült meg a Vigadó, amely különböző, jelentős rendezvényeknek biztosított helyszínt. A város itt fogadta illusztris vendégeit. 1908. május 8-án, gróf Bethlen Bálint főispán beiktatásán 350 személynek terítettek itt asztalt. 1910-ben a hadgyakorlatot megtekintő Jenő főhercegnek itt szolgáltak fel ebédet. Az iparossegylet a jelmezes farsangi bált szervezte ide (1910), a Székely Társaság húshagyókeddi társas estélyt tartott (1910). A kamaraházban (fejedelmi ház) 1907-től közművelődési ház működött. Az új hivatására való átmodellálása Möller István és Lux Kálmán műépítész tervei alapján történt 1911–1913 között. A Széchenyi-liget elsősorban sétatér volt, de mind télen, mind nyáron szabadtéri rendezvények, felvonulások kerültek sorra. A megyeház dísztermében a város lakói előszeretettel gyűltek össze tudomány-népszerűsítő előadásokra. A 200 személy befogadására is alkalmas terem gyakran nem tudta befogadni az érdeklődőket. 1906 őszén az iparkiállítás egy részének helyszíne volt, 1908 őszén a nagyterem látta vendégül a női kézimunka-kiállítást. A bányafürdő vendéglője bankettek, kulturális összejövetelek tartására alkalmas volt.

Színházi évadot több társulat hirdetett Tordán. 1910-ben Fehér Károly, az erdélyrészi II. színikerület igazgatója a társulatával 24 előadást hozott a városba. Az évad december 7-én zárult. 1911-ben ugyanez a társulat májustól hat héten át tartózkodott a városban. 1912-ben, 1914-ben Neményi Lipót, 1913-ban dr. Márffy Károly társulatának tapsolt a tordai közönség. A város mindig lázban volt, amikor társulat érkezett. Látogatták az előadásokat, értékelték a darabokat és az alakításokat, a helyi lap részletesen ismertette az alakításokat. Csók Vilma (1885–1922) a vándortársulat vezetőjének, Fehér Imrének volt a felesége, szubrett primadonna. Egy visszaemlékező szerint:

„Csók Vilmáék októberben szoktak jönni, s itt voltak tavaszig. Kovártélyban laktak, valamelyik olcsóbb vendéglőben kosztoltak. Akinek volt barátja, azt meghívták ebédre. Nagyon hálás közönség volt itt. Aztán akit a tordai közönség nem szeretett, az mehetett. Volt egy Don Vivan, az nem tetszett. Neki egy nagy tortát csináltattak, s mind gombostű volt benne. Volt nekik egy emberük, az előrejött, lefoglalta a termet, a színlapokat hordozta házról házra. Akkor már lehetett bérletet váltani. Csók Vilmát nagyon szerették. Gyönyörű hangja volt. Itt halt meg torokgyíkban. Mikor temették, az összes üzletek zárva voltak, amennyi vilanykörte, az mind fekete gyászba volt húzva. Az egész Torda a temetésén volt. A színházból temették. Egy nagy stráfszekér vitte a sok virágot utána. Abba a ruhába volt ravatalozva, amiben utolsó este szerepelt. Piros nadrág, kék mente. A János vitézt játszották utoljára.” (Bornemissza Tiborné Finta Jolán sz. 1905)

A város lelkesen követte szülöttének, a szavalóművész, színműíró Tordai Grail Erzsi (sz. 1862) külföldi fellépéseit. Tordai kiszállásai minden alkalommal lázba hozták a város közönségét.

A tordai polgároknak 1907-től nyílt lehetőségük filmnézésre. Az első években a vetítés különböző műsoros estélyek keretében történt. A tordai filmvetítés úttörője két tanár, Péter Antal és Kovács Dániel volt. Az első években mozgóképet vetítettek Katona József életéről, az Alpeselek és a Rajna vidékéről, a Balatonról, Debrecenről. Az első művészfilmek: *Az élet komédiája*, *Rendnek muszáj lenni*. Blum József, az EMKE kávéház tulajdonosa 1908-ban a kávéház fölötti emeleti helyiséget mozgóképszínházzá alakította át, a városba hívta a budapesti Apolló Színház mozigépészét. Az előadásokat gyermekek és felnőttek egyaránt látogathatták. 10–12 óra között a földszinti kávéházban ingyenes előadásra került sor. Este 7–9 óra között az emeleti helyiségbe belépti díj ellenében lehet bemenni. A városban a SELECT és az ASTRA mozgóképszínház vetített.

Apponyi Albert gróf, vallás- és közoktatási miniszter 1906-ban körrendeletben írta elő: a törvényhatóságok és a tankerületek kezdeményezzenek ismeretterjesztő előadásokat „a nagyobb vidéki kulturális központokon a társadalom alsóbb osztályainak műveltségét” emelendő. Torda hetisajtója örömmel köszöntötte a rendelkezést. A városban nemsokára be is indult a folyamat. A város tanárai és orvosai jártak élen a tudomány népszerűsítésében. A lap 1909-es évfolyamában a következő „szabad líceumi” előadásokról esik szó: Jánky László: *A törekvések lélektanáról* (jan. 10.), Sebők Samu: *A víz meteorológiai szempontból* (jan. 17.), Sebők Samu: *A víz geológiai szempontból* (jan. 24.), Kemény Gábor: *Deanira c. görög színmű ismertetése* (jan. 31.), Pap Domokos: *Erdélyi régi szokások* (febr. 7.), Kratofil Dezső: *Schopenhauer* (febr. 14.), Domány Sándor: *Erdély történeti jelentősége a XVI. században* (febr. 21.), Pallos István: *Balassi Bálint* (márc. 7.), Fogarasi Géza: *Képek a rómaiak életéből* (márc. 14.), Fried Farkas: *A jog a mindennapi életben* (márc. 21.). A lokális közegben zajló tudomány-népszerűsítés újfajta szociális eseménnyé változott. Az előadást egyéb vonzó programok követték (filmvetítés, szavalat, zongorajáték, dal). A mozgalom népszerűségére enged

következtetni a szervezők azon felhívása, hogy a helyek korlátozott számára való tekintettel az ingyenes belépőjegyet a közönség előzetesen igényelje.

Élőképek tordai színpadokon

1. A Tordai Erzsébet Jótékony Nőegylet 1848-ban alakult meg. Jótékonyági esteket, adománygyűjtéseket szervezett. Pénzzel, élelemmel, ruházattal segítette a szegényeket, az árvákat, a szerény életkörülményekkel rendelkező családok iskolás gyermekeit. 1900. december 2-án, vasárnap Vörösmarty Mihályra emlékezett, születésének századik évében. Érdeki Gabriella kisasszony a *Szép Ilonkát* szavalta zenekíséret mellett, s „képletek bemutatására” került sor. Ősz Peterdit Sipos Béla, Mátyás királyt dr. Pataky Dániel, Szép Ilonkát pedig Kleinhempel Zsuzsika kisasszony alakította. (*Aranyosvidék*, X. 49. 1900. december 8. 4.)

A „képletek” előadása a romlatlan, üde környezetben nevelkedett fiatal lány tragédiáját részletezte, a nézők romantikus érzelmvilágát célozva meg. Ugyanakkor feltételezzük, hogy a rendező körületekintően exponálta a pohárköszöntés jelenetében rejlő pátoszt, a szeretett fejedelem iránti hazafiúi ragaszkodást és tiszteletet, valamint a Mátyás király által megfogalmazott országfői felelősségtudatot. A vadászként megismert Mátyás király iránt fellobbant emésztő szerelem áldozatává vált fiatal lány története népszerű versnek bizonyult. Több képi feldolgozása ismert. Orlai Petrics Soma 1858–1866 között több jelenetben örökölte meg a történetet. Az első képeken az ifjú király az erdei lánnyal enyeleg (I. *A les*, II. *A meglepetés*). Szép Ilonka házukba vezeti az ismeretlen vadászt (III. *A beköszönés*). A negyediken a Peterdi biztatására a népet szolgáló királyra poharat üritő délceg Mátyás kerül a középpontba, a Vörösmarty Mihályról mintázott ősz Peterdi és Szép Ilonka epizódfiguraként van jelen (IV. *A felköszöntés*). Az ötödik kép *A búcsú*. A hatodik *A felismerés*, amelyen a király alakja kerül háttérbe, s Szép Ilonka arcán a reménytelenség, Peterdién pedig a sajnálkozás fájdalma átlapodik meg. *A búsongás* (VII.) a halálba hajló fiatal lányt, a *Gyász* (VIII.) pedig a merengő királyt ábrázolja.

Csupán feltételezni tudjuk, hogy a megjelenített „képletek” Orlai Petrics Soma képeiből ihletődtek. Ha igen, az élőkép rendezője számára a képek kínálták a gesztusok és a díszlet retorikáját.⁴

Orlai Petrics Soma: Szép Ilonka 2. *A meglepetés*; Szép Ilonka 4. *A felköszöntés*; Szép Ilonka 6. *A felismerés*; Szép Ilonka 7. *A búsongás*. 1858–1866 között

⁴ A történet valójában összetett. A romantika kora kedvelte a fejedelmi csábítást, az elcsábított lány tragédiáját megjelenítő „nem-kritikus indulatú” műveket. MARGÓCSY István, *A király mulat. Fejedelmi csábítás a magyar romantikában*, 2000/9. (2004) 56–72.

2. Az Oltáregylet 1904. március 5-én, szombaton a városi Vigadó nagytermében gazdag műsorra hívta a város közönségét. Az est folyamán három élőkép került bemutatásra. A program második pontja volt a *Feltámadás*. Bornemisza Lujza, Czakó Ilona, Csipkés Erzsike, Tutsek Rózsi-ka és Velits Ilonka úrhölgyek Jenny Henrik festő (?) művének jelenetét reprodukálták. A programban ötödik helyen a romantikus Liezen-Mayer Sándor *Árpádházi Szent Erzsébet* című festményét jelenítette meg Lovassy Viola, Polonyi Sándorné, Széplaky Ödönné úrhölgy és Lőrinczy Ákos.

Liezen-Mayer Sándor: *Árpádházi Szent Erzsébet*. é.n.;
Árpádházi Szent Erzsébet. 1882

A művész több változatban festette meg a könyörületes szent asszonyt. Utólag nem tudni, a belső térben vagy pedig a téli tájban megfestett jelenet került bemutatásra a tordai színház pódiumán. A nyolcadik programpontot képező élőkép szereplői Erdélyi Elemérné úrnő, valamint Novák Miklós és Osztián Ernő. Szintén festmény képezte a jelenet kiindulópontját, a szerző ezúttal Madarász Viktor. A képen Izabella királynő látható, amint Martinuzzi jelenlétében a kis János Zsigmondot bemutatja a török követnek. A festmény a millenniumi kiállításon vált híressé. (*Aranyosvidék* XIV. 9. 1904. február 27. 5.) Az első két élőkép vallásos érzelmeket kívánt kiváltani. Liezen-Mayer Sándor a könyörületes, segítőkész, mértéktartó, az árvákat és a szegényeket felkaroló szent példázatát idézte meg.

Mi ösztönözte azonban az Oltáregylet tagjait Madarász Viktor festménye életre keltésére? Habár az unitáriussá lett János Zsigmond 1568-ban Tordán jelen volt azon a diétán, amelyen Dávid Ferenc a vallásszabadságot – a világon először – kimondta, Erdély első – és unitárius vallású – fejedelmére, valamint az eseményre való illetlen emlékezés aligha lehetett az Oltáregylet szándéka. Inkább az az esemény képezhette a bemutató üzenetét, amelynek a képen látható jelenet részét képezte. Hiszen a török követ látogatása, a csecsemő János Zsigmond I. Szulejmán szultán elé kérése egybeesett Buda elestével, csellel való bevételével, azaz a másfél száz éves török uralom kezdetével.

Madarász Viktor: *Izabella királyné Szulejmán szultán követét fogadja. Aznonositatlan év*

3. 1905. január 14-én, szombaton a Tordai Erzsébet Jótékony Olvasó Nőegylet újra műsoros estélyt hirdetett. A belépés díjtalan volt, ám a rendezők gyerekek és szegények számára gyűjtöttek segélyt. A műsoron szereplő élőkép címe: *A három grácia*. Előadta dr. Vertán Endréné, Nemes Irén és Czakó Eszti-ka. (*Aranyosvidék* XV. 1. 1905. jan. 7.) A természeti környezetbe helyezett, a görög ókorban Khariszoknak, a római kultúrában pedig gráciáknak nevezett lányok művészi ábrázolásai folya-

matosan a női szépséget, az ember és a természet harmonikus egységét jelenítették meg. A tordai előadásban a jelenlévők a nők, a kecses mozdulatok és a pompás öltözet szépségét csodálhatták.

4. A Tordai Iparosok Önképző Egylete évtizedeken keresztül kulturális eseményeket, táncestélyeket szervezett. 1905. szeptember 17-én, vasárnap könyvtáratavatási ünnepélyt tartott, amely egyúttal a város szülöttére, a regényíró Jósika Miklósrá terelte a figyelmet. A könyvtáratavatási megnyitó beszédet dr. Vertán Endre országgyűlési képviselő, az egylet díszelnőke tartotta, az íróra az egylet elnöke, Harmath Domokos emlékezett, a könyvtárat Zilahi Sebestyén Andor polgármester avatta. A szülőház falán a tordai nők (42 nő, 12 lány) babérkoszorúval jelölték meg az emléktáblát és az író arcképét. A koszorú feliratát – *A tordai nők kegyelete, Bárány Jósika Miklós emlékének* – Keresztes Valéria „szívességből” hímmezte. Az esti műsort énekszám nyitotta, a vármegyei főjegyző, Lovassy Andor méltatta Jósika Miklós életét és életművét, monológ került bemutatásra, több hangszeres zeneszám szórakoztatta a jelenlévőket (zongora, hegedű). Ilyen keretben vált láthatóvá a *Jósika Miklós Apotheozise* című élőkép. A műfaj az ókori művészettől kezdve ismert, egy erényekben gazdag halandó személyt istenek társaságában, túlvilági környezetben ábrázol. A számszavú beszámoló nem árulja el, a regényíró ki személyesítette meg. S az is csupán feltételezhető, hogy a túlvilágon lelkes angyalok fogadták őt, Adorján Mariska, Bölöni Aranka, Csuka Margit, Gajzágó Adrienn, Gombos Cziliké, Kimpel Erzsi, Kimpel Ilonka, Polonyi Erzsi, Polonyi Sarolta, Székely Irma, Széplaky Juliska, Varga Ila alakításában. (*Aranyosvidék* XV. 39. [36.] 1905. szept. 9.)

Az élőkép vitathatatlan hatását Jósika Miklós tordai népszerűsége biztosította. Habár műveit már kevesebben olvasták, születésének 100. évfordulója hosszasan és intenzíven ráirányította a figyelmet. Ekkor, 1894. április 25-én a kolozsvári Házsongárdi temetőben temették el a Drezdából hazahozott hamvait. Az évforduló alkalmával az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, az Erdélyi Irodalmi Társaság és a Kisfaludy Társaság rendre emlékülést szervezett. A legnagyobb méretű az EMKE Tordán lezajlott emlékülése, amelyen mind előadók, mind a város és a környék lakói nagy számban jelentek meg. A rendezvény kiemelt mozzanata volt az Apáti Abt Sándor szobrász által faragott emléktábla és dombormű elhelyezése a szülőház falán. A rendezvény bankettjén 400 résztvevő volt jelen. Mindhárom emlékülés emlékkönyv megjelentetésében finalizálódott. Jósika Miklós kultusza ezekben az években tetőpontra hágott.⁵ A városban utca viselte a nevét, 1879-től a Tordai Iparosok Önképző Egyletének könyvtára a Jósika Miklós Emlékkönyvtár nevet vette fel, s az 1910-ben indult főgimnázium önképzőköreit is a regényíróról nevezték el. 1905-ben az Egylet emlékalbumot jelentetett meg.

5. 1905. november 18-án a nőegylet ismét adománygyűjtő Bazár-Estet szervezett. Ez alkalommal az élőkép a *Jótekonyság nemtője* címet viselte, s Ádámosy Gáborné úrnő, Farkas Jolán kisasszony és Nagy Ibike adta elő. A programban hegedű- és cimbalomjáték, ária, szavalt szerepelt. (*Aranyosvidék* XV. 47. [44] 1905. nov. 4. 4.)

A városban évek óta napirenden voltak az adománygyűjtő akciók. Különböző egyesületek szerveztek adománygyűjtő, leggyakrabban táncestélyeket, s a helyi lap terjedelmesen közölte a felülfizetők névsorát. Segítették a szegényeket, az árvákat, a szegény családok iskolás gyerekeit. A nőegylet havonta támogatta a „házi szegényeket”, ünnepek előtt pedig rendkívüli támogatást nyújtott. Karácsony minden évben az adományosztogatás ideje volt. Az élőkép témájának megválasztása tehát aktuális volt.

⁵ Jósika utóéletét és kultuszát összefoglalta M. Bodrogi Enikő, *Jósika Miklós műveinek fogadtatástörténete* (Erdélyi Tudományos Füzetek 241.), Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2003, különösen 116–123.

A források szűkszavúsága miatt nem tudhatjuk, milyen vizuális kompozíció nyűgözte le a nézőket. A város szülötte, a szavalóművészként ismert Tordai Grail Erzsí színdarabokat is szerzett. 1898-ban Budapesten jelent *A tél tündére* című „játék versben”. A játék alaphelyzete a következő: Tündér az öröm, a mese, az ünnep, a vígság és a jótékonyosság nemtőjét a földre küldi, jótettek végrehajtására. Mikor visszatérnek, ki-ki beszámol egy-egy tetteréről, amit a darab élőképszerűen jelenít meg. A jótékonyosság nemtője egy megfagyott gyermeket emel ki a hóból, s vele érkezik a tündér elé, aki a a gyermeket életre kelti. A színdarab több bemutatást ért meg.⁶ 1903-ban a játékot nagybányai iskolások is színre vitték. A krónika szerint a jótékonyosság nemtőjének jótette „be sok édes szülőnek varázsolt könyeket a szemeibe”.⁷

6. 1906. március 15-én az iparosok önképző egylete a Kossuth-szobor építésére és az idős honvédek megsegítésére szervezett hangversennyel egybekötött adománygyűjtő műsort. Ifj. Dr. Balogh Elek úr ünnepi beszédet mondott, Héczei Lajosné úrnő és Harmath Adél kisasszony, dr. Bíró Kálmán úr zongorán játszott, dr. Abt Jenőné úrnő és dr. Bardocz Gyula úr szólóéneket, Ruttkai Elemér úr monológot adott elő, Hirsch Manóné úrasszony és ifj. Szakács Gyula szavalt. A műsorban kiemelt helyen szerepelt a *Szabadság Apotheose* címet viselő élőkép, amelyet Dunai Árpád „színházi diszmester” rendezett. Az iparosok működvelő csoportja vállalkozott bemutatására. Főszerepet játszott a Kossuth Lajost alakító Sterl Gyula úr, valamint a Petőfi Sándort megsemmélyesítő Nagy Gyula úr. Dunai Árpádné pedig Pannoniát személyesítette meg. (*Aranyosvidék* XVI. 10. 1906. márc. 10. 3.) A cím és a szereplők alapján a *Kossuth Lajos nagy hazánkfia emlékeül* címmel 1894-ben sokszorosított könyomatú emléklap szolgálhatott a jelenet alapjául. Ezen Kossuth Lajos ravatalon fekszik, az előtérben Hungária térdel, a háttérben a dicsőség nemtője, kezében koszorú és pálmaág, egyik oldalon Petőfi Sándor nemzetőri ruhában, két kezében kard és zászló. A másik oldalon kaszás paraszt áll őrt.⁸

A rendezvény 281 korona adományt eredményezett, amiből 119 koronát a kiadásokra, 162 koronát pedig jótékonykodásra fordítottak, 50 koronát a szoborra, 112 koronát pedig szegény honvédek között osztottak ki.

7. 1906. április 28-án, szombaton a tordai oltáregylet és a vonószenekar tánccal egybekötött közös műsoros estélyt rendezett a Vigadóban. A műsort a *Mária és a hozzá fohászkodó Szent Imre* című élőkép nyitotta meg, Dr. Vertán Endréné és dr. Pál Gábor előadásában. Az előadást orgonajáték támasztotta alá. A mutatóvány sikerét jelzi az, hogy a függőnyt többször is fel kellett húzni. Ezt követte a program további 5 pontja, a vonószenekar szereplése, melódráma, cimbalom- és zongorakisérettel, versolvasás, egy ötéves kislány füttykupléja. (*Aranyosvidék* XVI. 17. 1906. ápr. 28. és 18. 1906. május 5.) Az előadás vallásos erényt jelenített meg. István király fia, a liliosomos herceg örök hűségre kötelezte el magát Istennek.

8. 1906. december 8-án, szombaton az Erzsébet Jótékony Nőegylet a Vigadóban bazárrestélyt tartott. A változatos program a következőképpen alakult. A *boszorkányégetés* élőképen Lovassy Viola állt a középpontban. Ezt követően Liszt-rapszódia hangzott el, egy vígjáték került bemutatásra, vonóségyes lépett fel. Az estét további élőkép zárta, *Zrínyi Ilonát elszakítják gyermekeitől* címmel. Zrínyi Ilonát gróf Bethlen Sándorné, Ferencet Lo-

⁶ TORDAI GRAIL ERZSÍ, *A tél tündére. Játék versben*, írta ~, zenéjét szerezte Gall Anna, Bp., Mária-Dorothea Egyesület, Pesti Könyvnyomda Részvény Társaság, 1898.

⁷ *Nagybánya* I. 1903. május 14. https://library.hungaricana.hu/hu/view/Nagybanya_1903-1/?pg=118&layout=s (Letöltés: 2016. szeptember 20.)

⁸ A kép leírása: FÜLEMILE Ágnes, *Populáris grafika Magyarországon a 19. század második felében: emléklapok és emblematikájuk = Parasztkultúra, populáris kultúra és központi irányítás*, szerk. KISBÁN Eszter, Bp., MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1994, 213–232. 231.

vassy Lacika, Júliát pedig Széplaki Irénke alakította. (*Aranyosvidék* XVI. 48. 1906. december 1. 4.)

Az előkép Madarász Viktor *Zrínyi Ilona a vizsgálóbíró előtt* című (1864) festményének egyik epizódját jelenítette meg. Az anya testtartása és arca egyszerre fejezi ki a gyermekek védelmére való végső elszántságot, valamint a férj emléke és a haza, a szabadság ügye melletti bátor kiállást. Az előkép bemutatásával a Nőegylet mind a női bátorság, mind Rákóczi fejedelem emléke előtt hódolni kívánt.

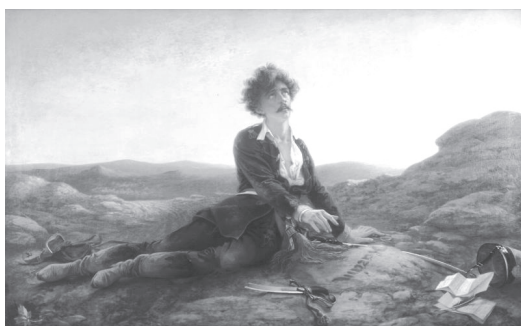
Madarász Viktor: *Zrínyi Ilona a vizsgálóbíró előtt*. 1864

9. 1907. április 5-én, pénteken a városban Rákóczi-ünnepélyre került sor, „trónbaiktatásának” 200. évfordulója alkalmából. A házakra lobogót tűztek, a főtéren reggel körzene, délután főtéri zene szólt, az iskolák szünnapot tartottak, a templomokban istentisztelet zajlott. Este a színházban műsort mutattak be: 1. Rákóczi-nyitány (Koszata Laji zenekara). 2. Rákóczi keserve, Rákóczi búcsúja (Tordai Dalkör). 3. Megnyitó beszéd (Szenkovits Aurél). 4. Gyöngye violának (D. Veress Piroska). 5. Rákóczi Ferenc Rodostón, dr. Váradi Antal költeménye. Melodráma. (Kratofil Dezső szaval, Miron Ida zongorán, dr. Bardocz Gyula gordonkán, Nagy Berta cimbalmon kíséri.) 6. Czinka Panna, Farkas Imre verse (Nagy Ida szaval). 7. Kuruc dalok (Derzsi Zoltán). 8. II. Rákóczi Ferenc Erdélyben. Emlékbeszéd. (dr. Szádeczky Lajos, történész, Kolozsvár) 9. II. Rákóczi Ferenc *fejedelmi beiktatása*. Élőkép villanyfényben. 10. Rákóczi-zászló felavatása. Rákóczi imádása (Tordai Dalkör). Felavatási beszéd (Lőrinczi Dénes). 11. Rákóczi-induló (Tordai Dalkör). (*Aranyosvidék* XVII. 12. 1907. március 23. 5.)

Az előképen 18 történelmi személyiség jelent meg, a fejedelmet gróf Bethlen Béla alakította. Továbbá a színpadon megszámlálhatlanul voltak jelen „Erdély országrendi követei, székely nép és Rákóczi kopjásai”, 13 nő pedig előkelő hölgyet alakított. A város 1903-tól rendelkezett villanyárammal. Erre az alkalomra a Vigadó színpadát is villanyfényvel világították meg.

10. 1908-ban a március 15-i megemlékezés szokás szerint a Vigadóban zajlott. A műsort Koszta Lajos zenekara nyitotta, majd dr. Vertán Endre országgyűlési képviselő tartott beszédet. A Tordai Dalkör Dankó Pista Kossuth-dalát énekelte. Boross Elek rendőrkapitány saját alkalmi versét szavalta el. Egy vonósnégyes bihari kesergőt adott elő. A díszelőadást dr. Márki Sándor kolozsvári egyetemi tanár tartotta, *Deák honvédek* címmel. Egy melodráma és több szabadságdal hangzott el. A szünet utáni színpadi produkciók következtek, egy drámai költemény, s zárószámként a *Szabadság ünnepe* című előkép. (*Aranyosvidék* XVIII. 12. 1908. márc. 21. 4.)

11. 1909-ben a március 15-i műsor élőképe *Petőfi halála* volt. A tudósítás nem vállalkozik a kép szerkezetének bemutatására, csupán annyit jegyez meg, hogy a produkciót a sikeres teljesítmény miatt a közönség megújrazta. Ennek ellenére a képet nem nehéz magunk elé képzelnünk, hisz Petőfi „a nemzet összes elveszített vértanúját megtestesítő, alakja a szabadságharc utáni nemzetgyász egyik legfőbb szimbólumává válik”, s halálának romantikusan megjelenített képe az 1850-60-as évektől közismert. A *Hazám* szót a vérével a földre író költő

Madarász Viktor: *Hazám (Petőfi halála)*. 1875; Lotz Károly: *Petőfi halála. (Marastoni József litográfiája)* 1899

romantikus ábrázolása Madarász Viktortól származik, 1875-ből. A jelenet emléklapokra is rákerült. Lotz Károly 1899-ben klasszicista stílusban örökítette meg a pillanatot. A csatátér-
ren angyal vigyáz a hős költőre.

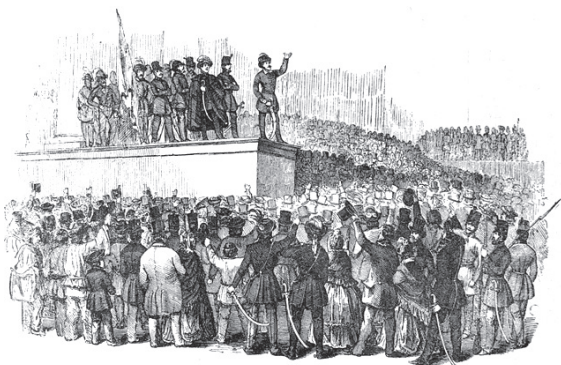
12. A következő évben megjelenített élkép főszereplője szintén Petőfi.

Délelőtt az iskolákban zajlott megemlékezési szertartás. Délután 15 órától a 100-as bizottság rendezett ünnepélyt, ahol az egyletek, testületek saját zászlójuk alatt vonultak, elhangzott a szózat, a nemzeti dal, az ünnepi beszéd, valamint válogatás katonadalokból. Este 8 órától a Tordai Iparosok Önképző Egylete a Vigadóban rendezett ünnepélyt, amelynek programjában induló, hazafias dal, a himnusz, ünnepi beszéd, szavalat szerepelt. Nagy Gyula szervezésében élkép került bemutatásra: „A Talpra magyarnak Petőfi által 1848 március idusán történt elszavalását hűen ábrázolta.” (*Aranyosvidék* XX. 12. 1910. március 19. 4.)

Bár az ünnepségről szóló tudósítás nem segít a kép rekonstruálásában, mégis nehéz dolgunk. A Múzeum téren a tízezres tömeg előtt szavaló Petőfit korabeli rajz örökítette meg.

Itt kell megjegyeznünk, hogy Petőfi többszöri tordai tartózkodása ellenére a városban Petőfi-kultusz nem alakult ki. A rá való emlékezés nem szakadt le a március 15-i ünnepségekről. Sőt, amint az élképek jelenetei is bizonyítják, a márciusi megemlékezésekben is az országszerte forgalmazott jelenetek tartották ébren emlékét, habár Miklós Ida naplója⁹ több olyan élesen exponált jelenetet is megörökít, amely megjeleníthető lett volna. Így a rá való emlékezés nem lokalizálódott július végén, a Tordáról való távozás időpontjában. A Petőfi halálára való emlékezés folyamatosan Fehéregyházán és Segesváron történt. Ide kirándulók Tordáról is rendszeresen elzarándokoltak. Az ünnepségről a tordai lap rendszeresen tudósított eseményelőzetes vagy beszámoló formájában.

13. 1910. október 15-én a vármegyei tanítótestület adott hangversenyt, a Tordán létesítendő Tanítói Otthon javára, a Vigadó nagytermé-

Petőfi Sándor: *Nemzeti dal. Korabeli rajz*

⁹ Miklós Ida paplányként szenttanúja volt Petőfi Sándor tordai látogatásainak. Petőfi Tordához való ragaszkodását bizonyítja az a döntése, hogy családját Bem táborába való induláskor Tordán helyezze biztonságba. Ezért feleségét és fiát Tordán látta utoljára.

ben. Szavalt, dialógus, zongorajáték, vonósnegyes és népdalok után több képben Arany János *Tengerihántás* című balladája került bemutatásra. Előzetesen Pallós István, a főgimnázium magyartanára ismertette a művet. A jeleneteket 31 személy jelenítette meg. Sipos Béla a tanyásgazdát alakította, ő adta elő a két szerelmes történetét. Az élőképek alatt dr. Bardocz Gyuláné énekelt. (*Aranyosvidék* XX. 41. 1910. okt. 8. 6.) A népes földműves lakosság-gal rendelkező városban október közepén a tengerihántás nem volt ismeretlen.

Kreith Béla: Kossuth imája. Korabeli rajz

Az előadás a romantika korában divatos népi életképekben jelenítette meg a munkafolyamat hangulatát. A szerelmi történet mély érzelmek képi feldolgozására nyújtott lehetőséget (szerelem, szenvedés, büntudat).

14. 1911. március 15-én *Kossuth imája* került bemutatásra. Az ünnepi program 18.30-kor kezdődött a Tordai Iparosok Önképző-Egylet szervezésében. A Tordai Dalkör elénekelt a Himnuszt. Ezt követően a város gyakori és kedvelt vendége, dr. Cholnoky Jenő egyetemi tanár tartott előadást, *Erdély gazdaságának felvirágoztatása* címmel. Több szavaltat és énekszám elhangzása után a műkedvelők álltak színpadra, Okányik Lajos plébános *1848 vagy az úr és jobbágy* című, frissen keletkezett, háromfelvonásos „eredeti szomorújátékát” adták elő, egy „bezáró allegorikus képpel”. Végül a *Kossuth imája* című élőkép került színpadra. Kossuth Lajost Sterl Gyula személyesítette. A képet hegedűkettős festette alá. (*Aranyosvidék* XXI. 10. 1911. március 11. 5.)

A magyar szabadság és szabadságharc sorsát jelentősen befolyásoló kápolnai csata és vereség 1849. február 26–27-én zajlott. A Roboz István által írt, Kossuth Lajos szájába adott ima egyszerre dicsőítette a harc áldozatait és további küzdelemre lelkesítette a túlélőket. Rövid idő alatt, különböző nyelvekre lefordítva bejárta egész Európát. A jelenetet Böhm Pál festette 1898–1899-ben, gróf Kreith Béla rajzolta meg; a rajz emléklapokon, könyvatos formában variálódott. A kép középpontjában Kossuth Lajos imára összetett kézzel térdel, bal oldalán és mögötte tisztjei és katonái, jobbra a hősi halottak és a nyitott sír.

Az emléklapok Kossuth-ábrázolásai a honfoglalás évfordulója táján váltak a Kossuth-kultusz részévé, ez pedig, a maga rendjén, a kiegyezést követő években erősödött meg. Népszerűvé vált *A szabadság öröm-ünnepe. A magyar nemzet lánglelkű bajnoka Kossuth Lajos* (1887) és a *Kossuth Lajos és az aradi vértanúk megdicsőítése* (1894) című kép.¹⁰ A vérét a szabadságért kiöntő Petőfivel szemben Kossuth „magatartása állandó modellje lett a hontalanoknak, az emigráns politikusoknak”, a szélrózsa minden irányába szétszórt magyarságnak.¹¹

Az élőkép kiválasztásának s majd sikerének a művészi kvalitáson, a kép drámai és hazafias retorikáján túl egyéb motivációja is volt. Torda polgárait az általános honpolgári érzelmeken túl közvetlenebb szálak is kötötték Kossuthhoz. Kossuth Lajos Torda négy neves díszpolgárának egyike volt. Bárány Kemény Györgyöt 1886. július 28-án, Orbán Balázst 1889.

¹⁰ FÜLEMILE, i. m., 224.

¹¹ Kocsis Gyula: *A Ceglédi Százasküldöttség és a Kossuth-kultusz = Történelem és emlékezet: Művelődéstörténeti tanulmányok a szabadságharc 150. évfordulója alkalmából*, szerk. KRIZA Ildikó, Bp., Néprajzi Társaság, 1998, 61–70, 47.

augusztus 29-én, Kossuth Lajost 1889. szeptember 18-án, Jókai Mórt pedig 1893. május 3-án, mondhatni közfelkiáltással választották a város szellemi patrónusává.¹²

Kossuth 1894. március 21-én bekövetkezett halálának híre és a gyászszertartás krónikája Torda sajtójában évtizedeken keresztül a legdrámaibb és legindulatosabb kezelésben részesült. A város elöljárósága a hír hallatán 8 napi gyászt rendelt el. Az *Aranyosvidék* a gyász hír döbbenetes hatását így ragadja meg:

„A rémítő hírre a főtér majdnem minden épületén azonnal gyászlobogó lengett. Délben a harangok zúgása is kifejezést adott a nemzet nagy gyászának. Az esti vigadó termekben a máskor zajos mulatságot ünnepi csend váltotta fel. A város egy halottas ház képéhez hasonlított.” (*Aranyosvidék*, 1894. március 24.)

Az *Aranyosvidék* című lap hasábjain olvasható Nessenfeld Miklós verses nekrológja, amelynek alaptónusát első soraival szemléltetjük:

„Meghalt édes Apánk! Sír végig a hír a hazában...

Meghalt édes Apánk – Hunnia árva levél...”

A nekrológ frazeológiájához hasonlóan expresszív a város képe.

„Torda megható látvány a belépő idegenekre nézve. Az első utcában, a hídutcza és az egyházfalva utcában már az első napokban minden egyes házban lengett a gyászfátyol, nem is említve a főtér, hol az első táviratra legelőbb a kaszinó, a városháza és a »Korona« jelezte nagy lobogójával a mély gyászt. – Némely házban kettő is leng, hogy helye legyen a zenekarok gyászának is. Az első és második zenekar is osztozni kíván mindnyájunk fájdalomában. Impozáns a kereskedők nagy trikolórja fátyollal bevonva. A város legelrejtettebb szegletén, a kis viskók ablakaiból is, ha nem egyebet, a szegény asszony fekete kendőjét lengeti a szél...” (*Aranyosvidék*, 1894. március 31.)

A város 10 tagú küldöttséget nevez ki a fővárosi gyászszertartáson való részvételre. A küldöttséggel együtt többen saját költségükön utaznak fel Budapestre. A város a gyász első óráiban dönti el, hogy egyik legnagyobb terét Kossuth térnek keresztelik el, s az itt felállítandó szoborra a gyűjtés azonnal elkezdődik. Az itthon maradók a temetés napján a főtéren 10 órakor kezdődő gyászünnepélyen búcsúznak a nagy halottól.

Ezek voltak azok az előzmények, amelyeket megidézett az 1911. március 15-én este bemutatott előkép.

15. 1911. április 9-én a tordai közönség az ótordai Kálvin Szövetség szervezésében részesült újabb élményben. A szövetség 1909. karácsony 2. napján alakult, a hitélet bensőségessé, elevenné tétele végett. Védnöke gróf Bethlen Bálintné, gróf Bethlen Sándorné, elnöke Nagy Mózes. (*Aranyosvidék* XX. 4. 1910. január 22. 4.) A műsort lányeknek nyitotta zoltár éneklésével, ezt követően dr. Kenessey Béla református püspök tartott előadást. Ezután következett a *Jézus a kisderek között* című előkép. Vonósnégyes után Berde Mária egyetemi hallgató saját költeményét szavalta el. Az újabb előkép címe *Az Úr veled vagyon!* A Verdi operájának részlete után bemutatott harmadik előkép címe: *Szent asszonyok a sírnál*. Az előképekben 15 nő és 4 férfi lépett fel. (*Aranyosvidék* XXI. 14. 1911. április 8. 5.) A korabeli sajtó elismeréssel méltatta a művészi teljesítményt. Idézzük: „Jézust igen művészileg ábrázolta Blaskovich Géza”. Az úrangyalát Bornemisza Gyuláné, Magdolnát Lovassy Viola alakította: „Rendkívül megkapó hatású és plasztikusan érvényesülő előkép volt ez [Az Úr veled vagyon], a mely úgy a belőle kiáradó mély vallásos hit és rajongás, mint a festészeti szempontból csodásan szép kidolgozás által egyaránt elragadta a lelkeket s a közönségből hosszas tapsot váltott ki.” A

¹² NESSELFELD Miklós: *Torda Város díszpolgárai. III. Kossuth Lajos = Tordai EMKE-Emlékkönyv*, szerk. BORBÉLY György, Torda, Harmath Nyomdávalalat, 1894, 91–96.

Gyárfás Jenő: *Tetemre hívás*. 1879; Zichy Mihály: *Tetemre hívás*. 1894

harmadik élőkép „szintén ügyesen és finom művészi érzékkel volt összealkotva” (*Aranyosvidék* XXI. 15. 1911. április 15. 3.) Bár a szervezők a rendezvény bevételével a templomfűtést kívánták támogatni, a három élőkép a húsvét előtti második vasárnapon a közelgő ünnep üzenetére hangolta rá a nézőket.

16. Néhány nap múlva, 1911. május 2-án az Oltáregylet a római katolikus templom világítására gyűjtött pénzt a Vigadóban tartott műsoros estén. A változatos zeneszámokban gazdag programot egy vígjáték zárta *A doktor* címmel, amelybe három humoros életkép illeszkedett: *Az eset komoly*, *Csak szigorú diétát*, *Holnap ismét jövök*. (*Aranyosvidék* XXI. 17. 1911. április 29. 5.) A krónika szerint „a frappáns hatású szép élőképet a közönség zajos taps-sal többször megújrazta”. (*Aranyosvidék* XXI. 18. 1911. május 6. 2.)

17. A főgimnázium tanulói 1911. december 21-én este a Vigadóban műsoros diákbált tartottak a Báró Jósika Miklós Önképzőkör szervezésében. A beharangozás szerint „a műsor egyik fénypontja lesz Arany János »Tetemre hívás«-ának korhű előadása és leghatásosabb jelenetének nagyarányú élőképe”. (*Aranyosvidék* XXI. 48. 1911. december 2. 4.) A beszámoló szerint az élőképen „a nagy csoportozatban részt vett több alakítás megkapóan érvényesült.” A verset Viski Ferenc tanuló szavalta, a jelenetet egy úrnő, 9 kisasszony és 16 tanulófiú adta elő. (*Aranyosvidék* XXI. 51. 1911. dec. 23. 5.) A ballada történetének vizuális narratíváját Zichy Mihály készítette el (1895–1898), kulcsjelenetét, Kund Abigél drámáját Gyárfás Jenő örököltette meg (1881). A ravatálnál felvonuló személyek társadalmi sokszínűsége, a feszült érzelmek, a kíváncsiság, a döbbenet, a szenvedés számtalan lehetőséget kínált az alakításhoz.

A világháború előtti, a sajtó által követhető időszakban, 1900 és 1911 közötti 12 év alatt a városban 17 alkalommal került sor élőkép bemutatására.

Következtetések

1. A város életében megjelentek olyan új eszmék, eszmények, értékek, érvek, amelyek áthatották a város lakosságát, és helyet kaptak mindennapi életükben és mentalitásukban.

Valójában Torda egy eszmének köszönhetően került be a köztudatba, s talán mindmáig ez az eszme biztosítja ismertségét: a vallási tolerancia, a különböző bevett vallások szabad gyakorlásának és terjesztésének gondolata, amit Dávid Ferenc 1568. január 13-án terjesztett elő a Tordán tartott országgyűlésen.

A nemzeti szabadságért való lelkesedés és áldozatkészség a város lakosainak tudatában Petőfihez kapcsolódva állandósult. Petőfi háromszor szállt meg a városban, az ótordai református parókián, s minden alkalommal jól érezte magát. 1849. július 20-án feleségével és

hét hónapos fiával érkezett. 22-én itt búcsúzott el tőlük, a református lelkész gondjaira bízva őket. Tordára címzett utolsó ismert leveleiben a szabadságvágy és a családi ragaszkodás újra és újra hangot kapott. A forradalom győzelmi hírére Torda város lakossága lelkesedve fogadta. Április folyamán önkéntesekből álló nemzetőrséget alakítottak Kemény Farkas, Thoroczkay Miklós, Szász Mózes vezetésével. A jelentkezőket öt századba osztották be, s azonnal megkezdték harci kiképzésüket. 1848 áprilisában „három század gyalog és egy század lovas nemzetőr szereltetett fel.” „Torda önkénteseinek hőskövé felavató vérkereszttségére” 1848. december 25–26-án került sor. E győzelem után Bem József seregében harcolhattak a bethleni (1848. december 28.) és a besztercei (1848. december 31.) csatában, Kemény Farkas báró vezetésével 1849-ben a naszódai, a gálfalvi, a szelindeki, a nagyszebeni, később a vízaknai, a szerdahelyi, a szászsebesi, szászvárosi, majd a döntő piski csatában.

Az önkényuralom elleni tiltakozást Torda is a Kossuth-kultuszban élte. Az 1878-as parlamenti választások előkészítésekor Orbán Balázs az 1848-as függetlenségi eszméket képviselve fordult meg Tordán, „Testvérének”, Szabó Lajos ügyvédnek írott levelében a következőképpen fogalmazott:

„Épen most érkeztem fárasztó utamból vissza, s még le se ráztam az ut porát s már is visszaröpitem gondolataimat Tordára, melynek magasztos lelkületű ön érzetes polgársága közt oly otthon éreztem magamat, mint a havas lakója, ki a büzhödt főváros légköréből a bércek élenyűs légáramlata közé jutva táguló tüdővel lélegzi be az üdítő az éltető, a gyógyító légbalzsamot. Torda egy oázis a Kormánypart rothadt mocsárja közepette; a sivatag homoktengere közt egy pálmákkal koszorúzott sziget, egy valódi éden, hova a keseredett lelkű hazafi felüdülést keresve menekülhet; s bámulatra ragadtatik a közromlottság közepette megösvényezett tiszta¹³ erkölcsök tisztaságán; e városból és e várossal regenerálni lehet egy egész fél országot, ez egy oly stratégiai pont honnan oly lelkes vezérek segítségével mint ön a fél Erdélyt hiszem vissza hódíthatni ha nem most de a jövő választáskor bizonynyal. Ezért örülök én a Tordai tér foglalásnak, mert az egy oly várunk lesz, honnan jövőben biztosan operálhatunk. [...] Buzdítsa kedves testvér polgártársait erélyes közreműködésre; tekintse pártunk minden tagja magát egy mozgó apostolnak; áldás fogja minden léptüket körül sugározni, s öntudatunk bizonynyal megadandja a nemes tettekből eredő azon jutalmat, mit a hatalmasok megadni nem tudnak csak a tiszta kebel szentélye képes szét árasztani. Legyen Torda a mi bevehetlen Gibráltárunk mely elzárja a tisztátalan és fertőztetett hajoknak át evezését a hazafiság szoros útján. Legyen egy örtelep a melyen ne tudjon tul hatolni a hazaárulás ragálya. Legyen azon vesztég intézet, melyben a megfertőztetettek is megtisztuljanak, s szegény kis hazánk meg tisztitassék a romboló Tisza árja által ide sodort iszaptól.” (1878. július 30. Kolozsvári Állami Levéltár, nr. Fond 510.)

Gazdasági-kereskedelmi jellege ellenére eszmék épültek be az 1906 őszén tartott ipar- és mezőgazdasági kiállításba. Az 1844-ben kezdeményezett Magyar Védő Egyesület tordai fiókja 1904-ben alakult, majd ennek szakosztálya, a Sorompó-liga 1906-ban. Az általa szervezett kiállítás explicit üzenetet hordozott: a gazdálkodás, a termelés mennyisége és minősége a megélhetés és az életszínvonal alapja; a lakosságelvándorlás oka a munkanélküliség; a vásárlás és a fogyasztás a – külföldi termelőkkel és kereskedőkkel szemben – a helyi termelők, a nemzeti gazdaság támogatásának gesztusa.

¹³ A szó a kéziratban áthúzva.

A 19. században Európa-szerte elterjedt egyik „eszmeáramlat” a paraszti hagyományok iránti felelősséget tudatosította. Állandósult a néprajzi gyűjtés és néprajzi múzeum alapításának szándéka. Az 1891-ben indult *Aranyosvidék* című regionális lap olvasóit több alkalommal a hagyományok gyűjtésére ösztönözte. 1893-ban a lap néprajzi rovatot nyitott, amelyben minden számban aranyosszéki folklórt tett közzé.

A város közéletében visszatérő téma a múlt emlékéét tároló és láthatóvá tevő múzeum szervezésének szükségessége. Legelőbb K. Weress Sándor teszi szavá a múzeum hiányát. Torda és környéke bőven kínálja a múlt nyomait:

„Napról napra merülnek fel új meg új feliratos kövek, melyeket egykedvűen illesztünk be pinczéink falába, épületeink fundamentomába, melyek díszére válnának sok külföldi múzeumnak. [...] Valóban Torda város nagy múltját hazudtolná meg, s műveltségéről állítana ki szegénységi bizonyítványt, ha továbbra is vétkes közönnyel nézné a leginkább ő reá végtelen fontossággal bíró régiségek széthordását, elzüllesztését és megsemmisítését.” (*Állítsunk megyei múzeumot. Aranyosvidék* I. 28. 1891. augusztus 9. 4.)

A vidéken tartózkodó Jankó János is nehezményezte a múzeum hiányát. (*Aranyosvidék* II. 33. 1892. augusztus 14. 4.)

A tordai színpadokon a világháborút megelőző évtized során megjelenített eszmék szervesen integrálódtak a korabeli, jellegzetesen magyar közélet eszmerendszerébe. A produkciók kezdeményezői tordai színpadokon olyan eszméket állítottak a tordai közönség elé, amelyek a monarchia területén a vallásos, a politikai, a nemzeti múltból, valamint általában az életről való gondolkodásban napirenden voltak. Az értékek, eszmék, érvek terjedése változást hozott az életvitelben, a kapcsolattartásban, a mindennapokban. A mindennapok pragmatikus cselekvései közé épülve az élőképek bemutatása és megtekintése értékekkel és eszmékkel való időzésre ösztönözte a város lakóit. Az élőképek előkészítése és bemutatása a város társadalmában olyan élményközösséget hozott létre, amelynek tagjai együtt éltek át s utólag magukban tárolták a színpadi produkció látványát és üzenetét. A produkciók jelentősen hozzájárultak az eszmék populáris kultúrába való átültetéséhez. Az eszmék transzparenciáját a narratív keret biztosította. A minden esetben előadott kerettörténet követhetővé tette azokat az okokat, ok-okozati összefüggéseket, emberi-intézményi kapcsolatokat, helyzeteket, amelyekben az eszme mobilizáló vagy bénító erőként fejtette ki hatását.

2. A helyi társadalom szerkezetében megjelentek, megtelepedtek, kontextualizálódtak, azaz szóhoz és tekintélyhez jutottak az eszméket, az értékeket és az érveket termelő és forgalmazó specialisták. A városban megjelentek a mérnökök, akik az új technikai kultúrát gyakorolták és népszerűsítették. A tanárok és az orvosok kiléptek intézményük falai közül, népszerűsítették a tudásukat. Az időtállóknak bizonyuló vármegyei és városi sajtó hétről hétre témákat kínált a meditációhoz és a társalgáshoz. A színészek hamar belopták magukat a tordaiak szívébe.

Kiket láttak a tordaiak a színpadon, amikor félrelibbent a függöny, s az élőkép életre kelt? Tordaiakat: szomszédokat, ismerősöket, közéleti személyeket. Tulajdonképpen ez is vonzóvá tette a bemutatót. Ezeknek az embereknek ismerték mozdulatait, testhordozását, életét, életterét, szokásait, szociális miliójét. Színpadi teljesítményüket az tette hatásossá, emlékezetessé, hogy ismerős volt vagy szokatlan. Aki ritkán áll pódiumra, s aki ismerősei jelenlétében alakítja („személyesíti”) Kossuth Lajost vagy Jézust, azt hosszú időn át elkíséri az alakítás. Míg a rendszeresen játszó színész teste médiummá válik, amelyen áthaladnak a jelentések, az egyszer-kétszer a saját társadalmi közegében alakító alkalmi színész testén

fennakad az alakítás, hozzákötődik a szerep. Mondhatni, betelepíti környezetébe az alakított személyt, s az általa reprezentált eszmét.

Az ősz Peterdit alakító Sipos Béla az Egyesült Kisegítő Takarékpénztár főkönyvelője és cégjegyzője volt, presbiter az ótordai egyházban. 1907-ben a Tordai Dalkör titkárává választották. Fellépésekor 45. életében járt. Bornemisza Lujza, a *Feltámadás* című élőkép szereplője Bornemisza Gyulának, a város főkapitányának, a zeneegylet elnökének felesége volt. A férj a festőművészet rajongója volt. Javaslatára a kaszinó választmánya 1907-ben megfogadta, hogy a bevételéből évente 200 koronát „magyar festői művek” vásárlására tesz félre. (*Aranyosvidék* XVII. 4. 1907. január 26. 4.) Ugyanitt szerepelt Málnássy Kristófné Tutsek Rózsika, aki a Keszi Harmath és a Tutsek család leszármazottja volt, Keszy Harmath Lujza íróno unokahúga. Az *Árpád-házi Szent Erzsébet* című élőképben fellépő Lovassy Viola férjét 1907-ben választották a vármegye alispánjává, Polonyi Sándorné köztisztvisletben álló fűszer- és vegyeskereskedő felesége volt, Széplaky Ödönné úrhölgy férje királyi ügyész és a Magyar Védő Egyesület társelnöke volt. Társaságukban Lőrinczy Ákos tisztí ügyész is színpadra lépett.

Amikor Madarász Viktor festménye került színpadra, Erdélyi Elemér főszolgabíró Erzsébet nevű felesége alakított. A *szabadság apotheózisában* Kossuth Lajost Sterl Gyula cukrászkereskedő személyesítette, a Petőfi Sándort alakító Nagy Gyula a város népszerű színját-szója volt, civilben fodrász. 1906-ban a *Zrínyi Ilonát elszakítják gyermekeitől* élőképen Zrínyi Ilonát gróf Bethlen Sándorné Bethlen Mária, a vármegye főispánjának felesége alakította. A gyermek Rákóczi Ferenc Lovassy Lacika volt, akinek apját 1907-ben választották alispán-ná. II. Rákóczi Ferenc fejedelmi beiktatásának jelenetében színpadra állt dr. Vertán Endre ügyvéd és országgyűlési képviselő felesége, a korábban már megismert Bornemisza Lujza, Lovassy Viola, az alispán felesége. A *Tengerihántásban* a parasztgazdát Sipos Béla alakította, 54 évesen. Színpadon állt a felesége is, akárcsak Zilahi Sebess Andor polgármester felesége, a főkapitány fia, ifj. Bornemisza Gyula, a főispán fia, Lovassy László.

3. A város életében megjelentek azok a kitalált hagyományok, amelyek a számban gyarapodó, műveltségben, foglalkozásban és lakhelyben differenciálódó lakosságot ismételtlen összerelték és egybehangolták.

A kitalált hagyományok először a vasárnap szerkezetébe illeszkedtek be. Az egyház mint történeti intézmény a vallásos szertartásokat megnyitotta a polgári eszmék felé, az eszmék propagálására. Ünnepi istentiszteletek keretében került sor olyan vallás-, egyháztörténeti, valamint történelmi megemlékezésekre, amelyek közéleti személyeket integráltak, a helyi értelmiség tagjainak adtak szót, valamint művészeti alkotásokat szolgáltattak meg a templomban. Hasonlóképpen, az iskola is kitérta kapuit a város lakossága előtt. Színes alkalmi programokat kínált az iskola tanulóinak; a tanulók által bemutatott műsorok az iskolába vonzották a családtagokat; több iskola délutáni tudomány-népszerűsítő előadásokat kínált az érdeklődőknek.

A város társadalmi-közművelődési élete látványosan szerkezetváltozáson ment át. Amikor a közművelődési programok tartalma bővült, valamint az események száma felduzzadt, egyrészt a vasárnap expanziója történt meg (a vasárnap kiterjedt a megelőző napra, szombatra), valamint célba vették a hétköznapi munkaidőn kívüli időszakait. A késő délután és az este a város társadalmának bizonyos rétegeiben közösségi életre, művelődésre fordítható idővé vált. Ez az új közművelődési program részben a sátoros ünnepek, részben pedig az iskolai oktatás, valamint az évfordulók időszakát vette igénybe. A közművelődési élet az ünnepnapokon, valamint a nyári szezonban szünetelt.

Egyes ünnepek tovább éltek, mások tartalomban és szerkezetben módosultak, valamint új ünnepek jöttek létre. A város életében megmaradtak egyes, a földműves életformában gyökerező hagyományos ünneplési szokások. A lakosság túlnyomó része földműves foglalkozást, valamint rurális életvitelt gyakorolt. A szüret, a disznóvágás, a névnapozás, a vásárnap, a farsang nem csupán az ő, hanem a polgárosodott városlakók életében is megőrizte fontosságát.¹⁴

A kitalált hagyományok egyik része korábban is létező terekben zajlott. De épp ebben az időszakban megszülettek a városban az ünneplés terei. Ilyen térré változott a város főtere (átmeneti jelleggel a Vallásszabadság tér), a Bethlen Gábor tér, a Kossuth tér, a Deák Ferenc tér, a Széchenyi liget. A város rendre alakította ki a népes közönség befogadására alkalmas helyiségeket. Az első ilyen terem volt a megyeház és a városház díszterme, valamint a Vigadó. A két díszterem egyenként 100-150, a Vigadó nagyterme bármilyen berendezés közepette legalább 200 személy befogadására volt alkalmas.

4. Gomba módra szaporodtak azok az egyletek, egyesületek, amelyek szociális-anya-gi támogatást biztosítottak, továbbképző, közművelődési és sporteseményeket hirdettek. A korábban említett egyesületek, egyletek sorát a következőkkel folytatjuk. A Tordai Iparosok Önképző Egylete műsoros esteket szervezett, amatőr színjátszást gyakorolt, táncesteket hirdetett. A Dalkör, akárcsak a Zeneegylet különböző rendezvényeken lépett fel, de maga is kezdeményezett nyilvános énekesteket. A Kereskedők Rákóczi Asztaltársasága célja szerint a vasárnapi munkaszünet mellett militált; tagjainak összejöveteleket szervezett, városi szinten Rákóczi emlékeztétét tartotta ébren. A kereskedők olvasó- és társalkodó egyület is működtek. A Függetlenségi és 48-as kör bálokba hívta a város lakosságát. Az ótordai Kálvin Szövetség vallásos tartalmú és kulturális rendezvényeket szervezett, városi helyszíneken, nagy érdeklődés kíséretében. A Székely Társaság társas estélyeket hirdetett a vigadóba. Az Önkéntes Tűzoltó Testület táncesteket, műsoros esteket szervezett. A Sport Club elsősorban testező programokat hirdetett.

5. A művészi médiumok antropológiája által alkalmazott tipológiában az élőkép a színház és a fotográfia közé helyezhető el. H. Belting a két művészetet az előadott és a megállított kép metaforával írja le.¹⁵ A színház az élmények keltésére a testet aktivizálja, a fotográfia pedig stoppolja azt. Az élőkép színházművészet olyan értelemben, hogy az élő testet helyezi a színpadra; a fotográfia az exponálást követően a testet eliminálja, helyettesíti. Ugyanakkor az élőkép színházművészet olyan értelemben, hogy a néző maga tapad rá a látványra; a fotográfia a testet a kamera technikájával teszi láthatóvá. A színházművészetben belül azonban az élőkép sajátos ábrázolási technika, minthogy a testet kimerevíti, a mozgást megállítja, ami az eljárást a fotográfiához közelíti, a fotográfiától azonban abban is különbözik, hogy a test színházi jelmezt visel, szerepet alakít. Ezen sajátosságainál fogva az élőkép valóban kép is volt, színes, figyelmesen megszerkesztett életkép, tabló.

A tordai színpadokon bemutatott élőképek a bemutató perceiben ismert személyeket exponáltak. A rendezői koncepcióhoz igazodó sajátos öltözet viszont vallásos és történelmi helyzetekre terelte a jelenlévők figyelmét. Tervezésébe, kivitelezésébe színházi jelmeztervező

¹⁴ András-napon a hivatalok és a város lakossága patriarkális hangulatban köszöntötték fel Lovassy Andor alispánt, Zilahi Sebess Andor polgármestert, Dr. Vertán Endre ügyvédet, országgyűlési képviselőt, dr. Balázs András plébánost. Az 1910-es években Dr. Vertán Endre híres volt szüreti vendégszeretetről, a szőlőben megterített asztalokkal várta a zenészeket, a tisztelőit és barátait. Farsangi összejövetelt a nőszövetség és a különböző iparegyletek rendszeresen szerveztek.

¹⁵ H. Beltinget idézi, és a kérdést szintén felveti UNGVÁRI ZRINYI Ildikó, *Bevezetés a színházantropológiába*, Marosvásárhely, Marosvásárhelyi Színművészeti Egyetem Kiadója, 2006, különösen 115.

és szabó hiányában a családtagokat, a barátnőket, a város tapasztalt női szabóit vonták be. A kolostori, a fejedelmi, a nagyúri környezet ruhaviseléséről, tárgypopulációjáról élénk találgatások folytak. A ruhadarabok és a kellékek összeválogatásához különböző családok használati tárgyai, ruhadarabjai szolgáltak alapul; a színpadon ismerős tárgyak kerültek egy új, konceptuális kontextusba. Próbaterem és öltöző, sminkes hiányában a tordai polgároknak a megjelenített szerepbe való átvedlése családtagok, barátok, ismerősök, papok és tanárok közös tanácskozása és közreműködése segítségével, hosszasan történt meg.

A forrásokban megtalált élőképek előképeinek megkeresésére irányuló igyekezetünk azt bizonyítja, hogy az élőképek reprodukív eljárást alkalmaztak. Az eszmék képi kidolgozása egyrészt emblematikus vizuális reprezentációkhoz igazodott. Ez könnyítette meg a földművelő-állattartó és iparos-polgári életvitelben idegen gesztusok begyakorlását és kivitelezését, a közönség részéről pedig memorizálását és reprodukálhatóságát. S amennyiben az alakítások valóban emlékeztetések maradtak, új testtechnikát vagy a bizonyos technikák új módját, stílusát honosították meg a tordai környezetben.¹⁶

A gesztusok egyértelműek, kidolgozottak, expresszívek, valamint patetikusak voltak. Egyik csoportjuk történetinek-történelminek nevezhető, amelyek az ország vagy az országvezetők sorsát meghatározó, befolyásoló mozdulatok. Ilyen az ország vezetője (Mátyás, Rákóczi, Kossuth) iránti tisztelet (Peterdi), a feudális ország integritását fenyegető ellenséggel szembeni elutasítás (Izabella királynő, Zrínyi Ilona), az országért és a szabadságért való áldozathozatal (Petőfi, Kossuth), az országtörténelem fordulópontjában való részvétel (Rákóczi, Petőfi), az áldozatos munka, élet utáni megdicsőülés (Jósika, Petőfi) gesztusa. A gesztusok másik csoportjába tartoznak a biblikus-legendai gesztusok, valamint a transzcendens kommunikáció gesztuscselekvései: a szent (Krisztus, Erzsébet) vagy a mitológiai lény (nemtő) figyelme, a felemelés, a védelmezés, a bátorítás gesztusa, a szentek tiszteletének, a kegyelemkérés gesztusa (Szent Imre), a vallásos öröm felszabadító hatása (szent asszonyok a sírnál, feltámadás). Az állóképek egy egész különálló csoportja a terhelő indulatok által dominált testet állította ki, a bűn, a büntudat, a szerelmi bánat alatti összeroskadást (Kund Abigél, Szép Ilonka, Dalos Eszti és Tuba Ferkó). A testtechnikák tehát a liberális konzervatív eszméket, az országért, a szabadságért vállalt áldozatot, a vallásos lelkesedést, a kiegyensúlyozott, bölcs nyugalmat tették percekre láthatóvá.

A vizsgált korból nem áll rendelkezésünkre egyetlen felvétel sem tordai élőkép-bemutatóról. A Szociális Misszió nevű katolikus szövetség 1932-ben rendezte meg a *Képek a magyar dal történetéből* című élőképsorozatot. Az ekkor készült fénykép a falusi fonó jelenetét, a parasztdal egyik kontextusát örököltette meg. A 18 alakos kompozíción három generáció van jelen, nők és férfiak. Az öltözetdarabok közül azonosítható a hímzett női ing, a férfigarisnya és posztókabát, továbbá a stilizált kötény, mellény, szoknya és kendő. Az asszonyok kezében orsó és guzsaly. A három központi asszony a fonás gesztusait reprodukálja, pörgeti az orsót, seríti a fonalat. Két férfi a serény asszonyok mellett szolgálatkészen vár arra, hogy az elejtett orsót feladhassa. Két fiatal enyelegve pillant egymás szemébe. Kétoldalt egy-egy pár táncra

¹⁶ A testtechnikák kutatását Marcel Mauss szociológus-antropológus kezdeményezte. A fogalom a kultúrákban ismert, tanult és alkalmazott gesztusok és testtartások összességét mint technikát nevezi meg. Megállapításai közül a következőket emeljük ki. „Minden társadalomban mindenki tudja és tudnia is kell, meg is kell tanulnia, hogy bármely helyzetben mit kell tennie”. „Mindezeket a társadalmi tekintély révén és számára tanuljuk meg.” A testtechnikák életszakaszokra, nemekre, korokra jellemzőek. Egy időben egyéni teljesítmények és tanult normatív viselkedési formák. Marcel MAUSS, *A test technikái = Szociológia és antropológia*, Bp., Osiris, 2004, 425–448. (Első közlés: 1936)

A magyar dal története: fonóban. Élőkép, Torda, 1932

készen várakozik a dal felcsendülésére. A sarokban ülő idős nő felügyel a hagyományra, a három gyerek pedig nyitott szemén keresztül szívja magába a látottakat.

6. A szórványos színháztörténeti utalások az ókori görög színjátszás egyik technikájára mutatnak. Az *ekkükléma* (*exosztra*, *exostra*, 'kigördíthető') „alacsony, masszív, sokszor síneken gördíthető faalkotmány volt, gyakran oszlopos baldachinnal, néha festett tájdíszlettel”. Az előadás egy epizódját merevítette ki és hozta be állóképben, amely fontos volt, vagy más helyszínen játszódtott le, vagy amelynek előadása nehézségbe ütközött volna (pl. gyilkosság).¹⁷

Művelődéstörténeti fejlődésvonal nélkül látjuk viszont az élőképet a *Világirodalmi lexikon*ban. Ez alkalommal „a látványosságok egyik fajtája”, amelyet több személy egy terv szerinti beállítása eredményez. Alkalmazása az i.e. 5. századtól ismeretes. A 19. században Franciaországban közkedvelt művészeti kifejezési forma volt. A szócikk tudomása szerint „hamarosan műkedvelő színjátszók szórakozásává vált”.¹⁸

¹⁷ STAUD Géza, *ekkükléma* (szócikk) = *Világirodalmi lexikon*. Második kötet. Cam–E., főszerk. KIRÁLY István, Bp., Akadémiai, 1972, 1020.

¹⁸ n.n., *élőkép* (szócikk) = *Világirodalmi lexikon*. Második kötet. Cam–E., főszerk. KIRÁLY István, Bp., Akadémiai, 1972, 1074.

Színház az egész... színház

„I. ápol (William): *Színház az egész világ...*

II. ápol (René): *Színház! A fejemben van egy ilyen icipici színház...*

Ápoló: *Azt hallottátok már, hogy: „Két ember ül a felhő peremén...”?*

Bolondok kórusa: *Az egyik repülni tanul, a másik csak megállt útjának felén. S ez nem vicc. De vicc...”*

Bo Nefrén

Nem vicc, nincs is poén, csak ez a töredékben talált kép: két ember a magasban, ketten a gravitáció ellen. A két fura figura Mr Vertigo és Ványa bácsi arcát ölti az én fejemben, két meghatározó színházi élményem, két kulcselőadás címszereplőjének ábrázatát: Smeds–Auster finn–amerikai Vertigójáét egy 2011-es helsinki előadásból, illetve Csehov–Şerban orosz–román–angol–magyar Ványájáét Kolozsvárról, egy 2007 óta játszott produkcióból. Vertigo és Ványa a vigaszaim, és nem csak az alliteráló v kedvéért. Amikor néha segítségért kiált a mértéktelen színházba járástól, színpadra kukucskalástól vakulófélben lévő néző-befogadó bennem, amikor végképp kihúznám a látogatandók listájáról a konvencionálisba merevedett kőszínháza(ka)t, akkor ugrik be ez a kép, akkor siet a segítségemre ez a két (anti)hős.

Elismerem, légből kapottnak tűnhet az asszociáció (átvitt értelemben is), szürreálisnak a találkozás két földrajzilag ennyire távol eső (azaz esés vagy repülés előtt tétovázó, halálos mélység fölött lebegő/egyensúlyozó) alak és a nevüket viselő két előadás között. Először nem is kapcsolta össze őket más elmém karteziánus magánszínházának repertoárjában, mint valami ködös rokonság az átélt szédítő élménygomolyban: abban, ahogy kihúzták énnézőségem alól az unalmasan biztosnak gondolt talajt, ahogy szétzilálták körülöttem az illúziószínházi tér biztonságos szövetét, metateátrális átlátszatlansággá, azaz láthatóvá és megfoghatóvá, potenciális csehovi fegyverre varázsolták a rendszerint a proscénium síkja mögött vagy a nézőtér sötétjében rejtőző felépítményt és kellékeket, hogy végül új szemmel nézzek az untilag ismert színházi tájra, mi több, nosztalgikusan rácsodálkozzam molyrágta, poros bájaira. Erre a szubjektív élményre és déjá vu-, azaz déjá senti-érzésre támaszkodik tehát ez a párhuzam, két egymástól térben, időben és téma tekintetében is meglehetősen távoli előadás egymás mellé állítása.

Ha sziszifuszi módon valamiféle objektivitásra törekszem, be kell látnom, ami a szövegválasztást, rendezői módszereket, színészi játékot, előadás-esztétikát, sőt, ami a térhasználat konkrét mikéntjét illeti, nehéz lenne különbözőbb előadásokat egymás tükrébe helyezni, mint a finn Kristian Smeds Paul Auster mágikus művészsorsregényéből ihletődött, korszakzáró rendezését a helsinki Nemzeti Színház nagyszínpadán és Andrei Şerban kései debütjét a Kolozsvári Állami Magyar Színház nagytermében Csehov klasszikusával. Ami mégis rokonítja őket, az mindezekben az elemeken túl keresendő. Az a térhasználatba kódolt önreflexivitás, az, ahogy az előadása(ko)n keresztül a színház (mégpedig a 19–20. század sokat támadott, de megtépázottan is máig uralkodó, láthatatlan negyedik fallal játék- és nézőtérre osztott, bársony- és vasfüggönyös európai kukucskaló színháza – a kőszínházaink architektúrájában tükröződő mentális konstukció) önmagára, önnön formájára, terére és az abba

kódolt világképre, reprezentációs modellre kérdez rá. A színház, pontosabban annak máskor magától értetődő adottságként, semleges előadástartályként kezelt tere Smeds Vertigójában és Šerban Ványájában főszereplővé válik: exponálttá és ezáltal materiálissá, átlátszatlanságában esetlegessé, változékonnyá, élővé, tehát veszélyessé. Ahogy feloldódik (azaz alakot és halmazállapotot vált: el-elpárolog, újra lecsapódik vagy porózussá válik) a közmegegyezéssel rögzített, vasfüggönnyel zárható, mozdíthatatlan határ nézőtér és színpad között, úgy illan el a zsöllyetöltelékléhez szokott aluszékony nézőből a biztonságérzet. Mindkét előadásban a színház teljes, határok nélküli beltere válik az előadás tájává. Ebbe a mesterséges tájba vetetnek nemcsak a szereplők, hanem a nézők is. A nézőtér sem egységes, mozdulatlan. A Vertigóban körhintaként pörög vagy ide-oda ugrál a proscénium mögül ki a földszinti széksorok kényelmébe, majd vissza a porondra alakult színpadra, hogy végül elpárologjon, és tétova álldogálókat hagyjon csak maga után. Játzókat és nézőket vegyesen. A Ványában először csak a proscéniumra pockolják a publikumot, hogy onnan nézzen vissza a hepehupás pusztaságra emlékeztető, sárga kárpitos nézőtérre, és azt higgye, megúsza: kirángatták a komfortos sötétből, nézőből nézetté is tették, de csak a teret nem rendeltetésszerűen használó színészek nyaktörő bukácsolása, egyensúlyozása láttán kell felszisszennie néha, egyébként elmerülhet a kissé kopottas, ismerősből varázsütésre (a csillár leereszkedésével¹) futurisztikussá váló nézőtér látványában. Ám az előadás nem szűnik meg meglepni, és biztonságérzetéből kimozdítani a befogadót. A vasfüggönyön túl zajló második rész szokatlan helyeken kialakított, sokszorozódó színpadszilánkjai közé szorított nézők, akikre rádőlhet egy-egy gerenda, ráfröccsenhet a műsár, rázuhanhat egy élethűen részeg vagy dühöngő őrlött játzó színész, nem érezhetik magukat biztonságban, biztos távolságban a gombaként szaporodó játéktárcskéktől – akárcsak a Mr. Vertigo egyszer a forgó nézőtéren szédülő, fejét kapkodó, máskor széktelenül toporgó közönsége. Ezek a szokatlan elhelyezésű, szeszélyesen a színház egyenetlen tájába vetett nézőterek többé nem a láthatatlanság konvenciójába burkolózó, passzív kukkolásra tervezett páholyzugok és zsöllyemélyek, hanem a kitettség, kiszolgáltatottság terei. A játzók sem a közönségre vak illúziószínészek, a színház színház körülöttük (még hozzá specifikusan a Helsinki Nemzeti és a Kolozsvári Állami Magyar a maguk anyagi valójában zsinórpádlásostul, ügyelőfülkéstül, vasfüggönyöstül, fel-lecsapódó ülésestül, páholypárkányostul, csillárostul), nem csak átlátszó burok, jelentéstermelő apparátus vagy szemfényvesztő csodadoboz. A deszka nemcsak világot jelenthet átszellemült szemeknek, hanem majd a tyúkszemére is zuhanhat az első sorban ülőknek.

A feszült néző agyában az is joggal merül fel mindkét előadás esetében, hogy miért ebben a hol zsúfolt, hol kopár, így kifordítva kicsit sem praktikus, balesetveszélyes térben zajlik az előadás? Miért nem modern fekete dobozban vagy valamely semlegesebb, kiürült, tágas posztindusztriális térben, esetleg szabad téren épülnek ezek a színpad- és nézőtértákolmányok? Miért egy százéves épületben botladozunk, zsúfolódunk vagy tengünk-lengünk, ha nem használjuk azt rendeltetésszerűen?

„[V]ajon, akik utánunk száz-kétszáz év múlva élnek, és akiknek a számára most törünk utat, megemlékeznek-e rólunk csak egy jó szóval is”? – kérdezi Asztrov doktor a Ványa bácsi első felvonásában. Šerban Ványájában a színházterem kiállított tárgyként, műemlékként, egy menthetetlenül üresedő mentális konstrukciót (világlátást és -látatást) leképező archi-

¹ A hatalmas nézőtéri csillár leereszkedése a Ványa első részének végén különös, technicizált deus ex machina-elemként hat, akárcsak a forgószínpadra szerelt ideiglenes nézőtér körbepördülése a Mr. Vertigóban. Az utóbbi katarziszgyanús záróképeben a vörös zsöllyesorok fölött láthatatlan szálakon lebegő/repülő Walt látványáról viszont a néző a klasszikus, géppel mozgatott istenalakokra asszociál.

tekturális konstrukcióként tárul a közönség szeme elé. Nem szabályosan használt kulissza-színpad, nem sztanyiszlavszkiji naturalista díszletek, de még csak nem is brooki üres tér ez, hanem valamiféle diszfunkcionális dobozszínház, amelyből kilopták a negyedik, a láthatatlan falat. Azt az átlátszóságkonvenciót, amely az ifjú Mejerhold tanúsága szerint egyébként Csehov stilizáló szándékainak is ellentmondott.² Šerban Ványája és Smeds Vertigója ilyen értelemben a helyspecifikus színházcsinálás két ravaszul önreflexív esete. Mindkét előadás „talált tere” épp egy magas szimbolikus ázsiójú, klasszikus, dobozszínpados közsínház a 20. század első évtizedéből. A térválasztás, a színház belseje, mint látható, materialitással rendelkező tér, a benne zajló színjáték értelmezésének kulcsa, első síkja. Azaz, jobban belegondolva, az értelmezés kölcsönös, kétirányú. A Csehov-darab lassan pusztuló vidéki udvarháza (melynek lakói szemünk előtt számolnak le utolsó illúzióikkal, de folytatják mégis a munkát másokért, amíg nem „út az órájuk”) egy vidéki kisebbségi színház korszerűtlen formáját ölti magára, ezt az öröklött illúziószínházi teret, melynek szemfényvesztésében egyre kevésbé hisz, aligha is hihet a mai közönsége, mégis „mit csináljunk? Élni kell!”³ Vojnyickijék (mára Szerebrjakov) udvarházát és Janovicsék (mára Tompa és kicsit Šerban) színházát egymás tükrében szemlélhetjük. Hogy melyik a jelentő és melyik a jelentett, nehéz... és kár is volna leszögezni. Kösse le a figyelmünket inkább a kettejük alkotta komplex egymásra vonatkozó örökmozgója.

A kukucskalószínház kivénhedt teste afféle architekturális Szerebrjakovként tolakszik előtérbe. Az ő nyikorgós-fájós tagjainak, szeszélyeinek, pénzéhségének (no és a rendező-auteur metateátrális bohózatkoncepciójának) kiszolgáltatott színészeknek pedig úgy kell bukdácsolniuk, egyensúlyozniuk, tipegniük, fetrengeniük, mászniuk és zuhanniuk, ahogy ez a kiöregedett pojáca diktálja. Másrészt viszont a színpad felszabdalása, az, ahogy az egységes illúziószínpadból elszigetelt színpadszigetek maradnak csak, sokatmondóan cseng össze Asztrov fejtegetésével az erdők rohamos pusztulásáról. „Ez általában annak a fokozatos, de kétségbevonhatatlan hanyatlásnak a képe, amelynek – úgy látom – alig tíz-tizenöt év kell ahhoz, hogy teljessé váljon” – mondja borúlátóan a doktor, és – a nagyszínpad törött cserpeinek látszó pódiumocskák és egyéb, heterogén játékterek között ülve – a néző agyán akarva-akaratlan átfut a régi nagy színpadok és régi nagy erdőségek (e földi paradicsomok) közötti párhuzam gondolata. Az enyészet útján elindult anakronisztikus színházkonstrukció így nemcsak a szabad mozgást korlátozó zsarnok monstrumként főszerepel az előadásban, hanem a színház kopottságában is patinás belső tere valamiféle örökre elveszett egységet idéz meg, egy koherens világmodell nosztalgikus képét, szemet és szívet gyönyörködtető térbeli leképezését.

Ha a hely szellemének megidézésénél tartunk, ez a játékos-hipnotikus szeánszelem a Mr Vertigo esetében még hangsúlyosabban jelenik meg. Az egyszerre felemelő és fájdalmas művészsors allegóriáját (Walt, a repülő csodagyerek történetét) laza koherenciájú színpadi képsorozattá (de)konstruáló szerzői-színházi előadás egy kisebb végpontot jelöl Smeds pályáján: a(z időleges) búcsút a nagyszínpadi formától, a végletekig vitt totális színházról. A hosszú előkészítő és próbafolyamat eredményeként specifikusan a Nemzeti színpadára szabott előadás hihetetlen energiával száguld végig a kulisszák előtti és mögötti tér kihasználásának legelképesztőbb módzatain, hogy végül a nézőt a látványban és hangban való feloldódásra szólítsa fel, s szabad kontemplációvá lassuljon, szelídüljön. A Mr Vertigo tér-

² Edward BRAUN, *Meyerhold. A Revolution in Theatre*, London, Methuen Drama, 1995, 10.

³ CSEHOV, Anton Pavlovics, *Ványa bácsi*, ford. MAKAI Imre, 1897, <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/human/szepirod/kulfoldi/csehov/vanya/vanya.htm> (Utolsó letöltés: 2016.12.13.)

használatának részletesebb elemzése itt sajnos nem kaphat helyet, továbbíródik majd más hangnemben más helyütt. De álljon itt, az összecsengés reményében, azok számára, akiknek volt valaha szerencsájük a kolozsvári Ványa bácsi színházi tájában hullámzó nézőtéri széksorokon legeltetni a tekintetüket, Kristian Smeds szokatlanul szentimentális vallomása⁴ arról, hogy hogyan született a szédületes Vertigo ötlete: „[M]ég néhány pillanat, mielőtt a fényeket leoltják, a vasfüggönyt leeresztik éjszakára. Megállok az üres nagyszínpad közepén. Nézem az üres nézőteret. Csend van. A néptelen nézőtér vörös zsöllyéivel elmondhatatlanul gyönyörű. Mintha megállt volna az idő. Az esti előadás energiái, heve alig érezhetően itt hullámlázik még a levegőben. Van ebben a hangulatban valami szomorú, ugyanakkor vigasztaló. Olyan ez, mint valami metafora, ez az élet maga[...] Emlékszem, arra gondoltam, milyen kár, hogy a közönség sosem látja ezt, sosem tapasztalja meg ezt a hangulatot, ezt pillanatot, amelyben most állok. Lehetséges vajon ezt nekik is átadni valahogy?”

---

⁴ Aina BERGROTH (szerk.), *Lentoharjoituksia. Mr Vertigon matka näyttämölle*, Helsinki, Kirja kerrallaan, 2011, 18.

Emlékemelvény Egyed Emesének

*Midőn napom már nem világít
Rőt réteket s kért kérgeit sem a Kertnek,
S csak a Te olajmécsesed lobog fönn a télben,
François fecskéid fészkei keresi.*

*Ott minden sima és kevert.
Liliom nő a kereveten.
Elfonnyadt kezem nem ér ideát.
Mész vagyok, agyag, földpát és szilikát.*

*De Te,
Ízisz,*

*Örökre
Itt keringsz! ...*

*Fordítod kelyheink, s
Pollent hintsz!*

*Varázsod várom,
Hogy összevarrj s keress,
S a nedves homokból emeld fel Oziriszt!*

OLVASATOK A 20. SZÁZADBÓL

SZAJBÉLY MIHÁLY

Csáth-apokrif

Mese, amely rosszul végződik*

Sinn – mondanád. De pihetestű,
kóbor sugarak pihennek, élnek
fázó szobrok talapzatán.

Egyed Emese: Gloriette

Érettségi vizsga után még egy hétig otthon maradtam. Mámoros boldogságban éltem. A középiskola nehézkes fegyenckezelés-szerű szabályainak, rendszerének köszönhettem ezt a boldogságot. Olyan nyomasztó nehéz levegőt szívtam addig, hogy most az isten szabad ege alatt a szívem, a tudóm valósággal tombolt, vonaglott az örömtől. Isten szabad ege alatt töltöttem az időmet, amikor csak tehettem. Harsogózöld kora nyár, éji záporoktól fűszeres, tiszta reggelek. Esőtől mosdatott platánleveleken csillogott a napfény, a szélesre tárt ablakon át rájuk esett első pillantásom, kiugrottam az ágyból, tagjaimban áradt az életöröm.

Erős voltam és fiatal.

Apuska és anyika rendszerint még aludtak ilyenkor, de Bözsi, a cselédlány, már megterítette az üveges verandán az asztalt. Friss túró és tejföl a Grósz budárjától, aki minden hajnalban beszekerezett Szabadkára, és végigjárta az ismerős házakat, ropogós-langyos kenyér az albán péktől, piros retek és a frissen pörkölt kávé mindent átlengő, kesernyős illata. A kávésfindzsát Bözsi minden reggel úgy tette elé, hogy a feszes bal mellével megérintette a jobb vállamat. Minden reggel, újra és újra, éreztem a nyári ruha vékony szövete alatt ágaskodó mellbimbóját.

* Csáth Géza jegyzetfüzetei, melyek közül néhányat az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára őriz, számos novellaötletet, éppen csak megkezdett novellatörödéket tartalmaznak. Ezek közül most annak a kettőnek a szövegét idézem, amelyek ötletet és lehetőséget adtak az itt olvasható *Csáth-apokrif* létrehozására. Az első az éppen csak megkezdett *Nyári reggel* című novella bevezetése: »Érettségi vizsga után még egy hétig otthon maradtam. Mámoros boldogságban éltem. A középiskola nehézkes fegyenc-kezelés szerű szabályainak, rendszerének köszönhettem ezt a boldogságot. Olyan nyomasztó nehéz levegőt szívtam addig, hogy most az isten szabad ege alatt a szívem, a tudóm valósággal tombolt, vonaglott az örömtől.« A másik egy cím nélküli vázlat: »A vőlegény tudja menyasszonyának egy valamikor elkövetett – kisebb vagy nagyobb – ballépését; a parti abbamarad, mert a vőlegény hiába várja az őszinte gyónást (melyet a menyasszonynak, a becsületesnek eszközölni kellene). Belátja a nőcske kapzsi, ökonomikus parányilelkűségét.« (Mindkettő lelőhelye OSZK Kézirattár, FOND 457.) Az apokrif szövege további, jelöletlen Csáth Géza- és ugyancsak jelöletlen Egyed Emese-idézeteket tartalmaz.

Vártam az érintésére, sohasem vártam hiába és sohasem történt semmi. Látszólag közömbösen mondtam köszönetet és nyúltam a kenyereskosár felé. De közben feszülten figyeltem, vigyáztam önmagamra kényszerített önfegyelmemet.

Persze nem a cseléd miatt: önmagamra voltam kíváncsi, önmagamon kísérleteztem: meddig marad az ész az úr az érzékek birodalmában?

Sokáig úr maradt, naplóban szaporodtak a hódítás és az önmegtartóztatás büszke körei, körök, amelyek közepéből még mindig hiányzott a pont, a coitus jele. Pedig a jelenetet sokszor elképzeltem, képzeletben újra és újra lejátszottam. A mellbimbó érintésének pillanatában gyors félfordulat jobbra, a bal kezem máris a tarkójára simul, ott, ahol bóbitával megrendszabályozott hajából mindig ingerlően elszabadult néhány pihe, halk sikoly, a kiloccsanó kávé barna foltja a fehér abroszon, és a párásan lecsukódó, nagy kék szemek a hajnali ég leveleken áttört kékségében. Elképzeltem mindezt és vágytam rá, vágytam a nőre állati vágyakozással, de a kísérlet mégis jobban érdekelt, ellenálltam önmagamnak, és büszke voltam, mint a morfinista, ha megtagadja magától a szert, pedig vacog a foga a vágytól.

Aztán pár hét után mégis átkaroltam Bözsit, de addigra nekem már elfáradt a nyár, és úgys mindegy volt minden.

Egy lány volt az oka ennek, egy édes szép tündérleány.

Mert én, frissen érett ifjú, erőtlő duzzadtam azokon a mámoros, kora nyári reggeleken és az erő ellenállást keresett, a hódítás dicsőségére vágytam, nehéz ostromra és apró, szemérmesen elharapott sóhajokra, férjes szépasszonyok jártak a fejemben, meg gardedámos szüzek, rájuk vágytam, és nem a cseléd lány szemérmetlenül felkínált szerelmére.

És rátaláltam dicső hódításom méltónak hitt alanyára, a szépséges tündérleányra.

Palicsra vonzott azon a héten valami ellenállhatatlanul, oda villamosoztam ki minden reggel. Erre a remek kis alföldi fürdőhelyre, sirályok, búvárkacsák, kövér, fekete lábú hatyúnépek otthonába, ahová ilyenkor már kiköltöztek a szabadkai polgárok. Szép villákat béreltek a nyárra, nagy teraszokkal, fonott kerti bútorokkal, és a hatalmas park sétányai a női strand felé siető, kacarászó lányokkal teltek meg délelőttönként, meg kisportolt, barnára sült fiúkkal, akik a férfi strand felé igyekeztek, és azt tervezték, hogy minden tiltás ellenére elúsznak a női strand irányába, és meglesik a kacarászó lányokat, akik talán sikoltani fognak, ha felbukkan egy ázott fókafej valamelyik bója mögül.

Én azonban sohasem tartottam velük. Leszálltam a villamosról a nagy szecessziós víztorony előtti megállóban, és lassú léptekkel végigsétáltam a főallén a csillogó víztükrök felé. Dzsinn-, lidérc-, táltos-, tájszavú volt a nyári szél. Akit kerestem, hamarosan rátaláltam: könnyű, fehér nyári ruhájában ott lebegett a sétány felett. Tündérleány, ott volt minden reggel, pontosan tudtam, hol fog felbukkanni, és napról napra gyűjtöttem a bátorságot, hogy megszólítsam, mert éreztem, hiába duzzad bennem az erő, gyors rohammal semmire sem megyek, és a kudarcot nem viseltem volna el. Követtem hát a lányt a park útjain, mert ő nem a strandra igyekezett, kezében könyv volt, leült egy-egy padra, olvasott elmélyülten, aztán továbbsétált, és

én persze arra gondoltam, megkérdem, mit olvas. Igyekeztem elébe kerülni, szembe jöttem vele és udvariasan megemeltem a kalapomat, a kezemben a második napon már könyvet tartottam én is, alig észrevehető biccentéssel válaszolt, lépett máris tovább, nem szólíthattam meg.

Így ment ez délelőtről délelőtre, a feladat egyre érdekesebbnek ígérkezett, meg lassanként szerelmes is lettem, amikor észrevettem, hogy nem vagyok egyedül. A park ösvényein feltűnt egy fiatalember, nálam idősebb, magas és jóképű alak, nagy sima barna haja nem esett a homlokára, mint nekem, a szemei meg olyan különösen néztek kifelé a sápadt arcából. Kicsit bandzsa volt talán, de aki ránézett, csak akkor vette észre ezt, ha tekintete különösségének okát kereste. Látásból ismertem, két éve érettségizett, most medikus Pesten, szépen hegedül és fest, novellái is jelentek meg a Bácskai Hírlapban, és ő aztán nem sokat tétozózott. Széles kalaplendítéssel üdvözölte a leányt, meghajlás közben mindjárt egy virágot is tépett az ágyás széléről, nyújtotta felé, és a lány nem fogadta el, de mosolygott – „Maga bolond!” – és ment tovább. Aztán másnap délelőtt már együtt sétáltak és én titkon követtem őket, figyeltem minden mozdulatukat, és figyeltem őket akkor is, amikor a harmadik napon letértek az ösvényről. Akkor már óvatosnak kellett lennem, szégyelltem magam, és mégis négykézlábra ereszkedtem, kúsztam és másztam utánuk. Szobányi tisztáson találtam rájuk, a fehér ruha éppen elindult a zöld fű felé és követte a lány is, én pedig csendesen visszahúzódtam, csillag hullott, szállt a korom, visszanéztem még, aztán felálltam, és gyors léptekkel elindultam a villamosmegálló felé.

Másnap reggel pedig bal kezemmel átkaroltam Bözsit, és nem találtam komoly ellenállásra.

Azután eltelt néhány év, és egy május végi reggelen ismét Palics felé zörgött velem a piros szabadkai villamos, és a parkban megint ott lebegett előttem, könnyű nyári ruhájában az édes régi lány. Ekkor arcomba csapott a vér, és most odamentem hozzá, és beszélgettünk, és meghívtam uzsonnára, és a szülei másnap ebédre invitáltak, és harmadnap este együtt vacsoráltam velük a nagyvendéglő teraszán, és a tő fölött az ég tele volt csillagokkal, a vízből hajnal felé könnyű kék párák szakadtak fel, és amikor a cigányok már feltették a hegedűre a szordínókat, akkor megkértem a kezét.

Szerettem őt, és boldog voltam, és vártam, a biztos beteljesülés tudatában vártam.

Minden nap találkoztunk azon a nyáron. Róttuk lassú, vontatott sétálással a park kavicsos útjait, beszálltunk a kék csónakba és messze eveztünk, aztán sétáltunk újra, fogtuk egymás kezét, időnként beletemetkeztem az illatos hajába, és vártam. Vártam és egyre vártam. És ahogyan közeledett az ősz, és lett egyre hangosabb esténként a méla tücsökszó, úgy nőtt bennem egyre nagyobbra a várakozás, majdnem elviselhetetlenül. A gyónásra vártam, vágytam, hogy beszéljen nekem arról, ami akkor történt, ott a kis tisztáson, ahol láttam, ahogyan az az alak feltárja kelyhét, és belé hatol. Azon a tisztáson azóta mi is egymáséi lettünk, bár engem zavart, hogy éppen ott, sokáig kerültem azt a helyet, de akkor már jobban zavart, hogy nem beszél róla és még mindig nem beszél, és akkor odavittem, mert reméltem, hogy akkor talán beszélni fog, és akkor végre én is megnyugodhatok.

De nem mondott semmit, ajkára fagyott a sóhaj is, és a meddő várakozás ősze hajló napjaiban, kék árnyékszárnyak csöndje közén a perzselő vágyak egyre messzebb szállottak tőlem. A nádasban gyulladtak ki talán, mint apró lidérctüzek. Hunyt szemekkel is láttam őket. Igen,

jól láttam a vágyaimat: a nyári várakozás forró, fehér testű leányait, akik messze a nádasban gázoltak hosszú, karcsú bokáikkal, és fáztak a vízben.

Amikor felültem a Szabadka felé tartó villamosra, már tudtam – én, a megalázott, büszke ember –, hogy ehhez a lányhoz többé nem jövök vissza. És nem is jöttem vissza, pedig amikor a meggypiros kocsik mögött eltűnt a park, és már a szőlőskertek között jártunk, szakaszomba belépett egy sápadt, szürke árnyék – a szomorúság –, és leült velem szemben. Rá akart beszélni, hogy szálljak le a következő megállóban, de én addigra már átláttam a nőcske parányilelkűségén, és hagytam, hogy a szerelvény rohanjon velem.

Das Österreichische Biographische Lexikon 1815–1950

Ein Nachschlagewerk im Wandel der Zeit

Heute, am 22. Jänner 2017 um 14 Uhr liefert Google zur Suchanfrage „Klausenburg“ in 0,63 Sekunden 455.000 Treffer. Einen kleinen, aber nicht unbedeutenden Teil, 286 „Klausenburg“-Treffer, findet man auf www.biographien.ac.at, der Website der Online-Ausgabe des *Österreichischen Biographischen Lexikons 1815–1950* (ÖBL).¹ „Siebenbürgen“ kommt dort 656-mal vor, „Ungarn“ wird 996-mal erwähnt. Der folgende Beitrag bietet einen Überblick über die Geschichte dieses Nachschlagewerks, die von einem Karteikartensystem bis zu den Technologien des Semantic Web reicht.

I. Die Vorläufer

„Lexikonmüde ruhen aus die Hände“, schrieb Regierungsrat Dr. Constant Ritter von Wurzbach-Tannenberg, Träger des Ordens der Eisernen Krone und Komtur des russischen Stanislaus-Ordens, 1891 im idyllischen Berchtesgaden nach Vollendung seines opus magnum, des 60-bändigen *Biographischen Lexikons des Kaiserthums Österreich, enthaltend die Lebensskizzen der denkwürdigen Personen, welche seit 1750 in den österreichischen Kronländern geboren wurden oder darin gelebt und gewirkt haben*.² Wurzbach betonte ausdrücklich, sein Wirken als Biograph werde vom Einheitsgedanken der Monarchie geleitet, er stelle in seinem Lexikon

„den alten Einheitsstaat, trotz seiner 21 Kronländer und seiner zwölf oder mehr Sprachen und Dialekte, in seinem unverlöschbaren Glanze, in seiner einstigen Größe und Herrlichkeit, nicht blos in seinem erhabenen Regentenhouse und den großen Staatsmännern der Vergangenheit, sondern nach allen seinen Richtungen im öffentlichen Leben, in Kunst und Wissenschaft, in Handel und Wandel“³

dar. Das ab 1858 mit Unterstützung der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien verlegte, mehr als 24.000 Lebensbeschreibungen umfassende Werk gilt in der geisteswissenschaftlichen Forschung trotz inhaltlicher, politischer und ideologischer Bedenken bis in

---

¹ Dieser Beitrag entstand am Institut für Neuzeit- und Zeitgeschichtsforschung der Österreichischen Akademie der Wissenschaften im Rahmen des von der österreichischen Nationalstiftung für Forschung, Technologie und Entwicklung 2015–2019 finanzierten Projekts *Mapping historical networks: Building the new Austrian Prosopographical | Biographical Information System* (APIS).

² *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, Wien, Böhlau Verlag, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1954ff., I–XIV; Online-Edition: www.biographien.ac.at (Zugriff 22.1.2016). In der Folge als ÖBL abgekürzt.

³ Constant von WURZBACH, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich, enthaltend die Lebensskizzen der denkwürdigen Personen, welche seit 1750 in den österreichischen Kronländern geboren wurden oder darin gelebt und gewirkt haben*, Wien, L. C. Zarnaschi, k. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1856–1891, I–LX. Der oft zitierte Vierzeiler lautet: „Gottlob, das große Werk ist nun zu Ende, / Es war daran, dass ich es nicht vollende – / Ich ganz allein schrieb diese sechzig Bände! / Lexikonmüde ruhen aus die Hände.“ (ebd., 1891, LX, 358).

⁴ Constant von WURZBACH, *Vorwort* = C. v. W., *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, Wien, k. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1876, XXXI, III–XX, hier V.

unsere Tage hinein nicht (nur) als regalfüllende Materialisation eines imperialen *grand récit*, sondern auch als unentbehrliches Nachschlagewerk.⁴

1916, ein Vierteljahrhundert nach Erscheinen des letzten Bandes, zwei Jahre vor dem Zerfall der Monarchie, initiierten Anton Bettelheim (1851–1930) und Oswald Redlich (1858–1944) die Neubearbeitung bzw. Fortsetzung des Wurzbach'schen Lexikons, die unter dem Titel *Neue Österreichische Biographie* den Zeitraum 1815–1918 erfassen sollte. Interessantes biographisches Detail am Rande: Beide Wissenschaftler waren Einwandererkinder. Bettelheims Eltern Moritz Bettelheim und Therese, geb. Deutsch, übersiedelten 1846 von Pest nach Wien,⁵ Redlich war der Sohn des aus Bayreuth stammenden Malers Carl Friedrich Redlich und der Tirolerin Anna Elisabeth, geb. Posch.⁶ Anton Bettelheim, Mitarbeiter der *Neuen Freien Presse* und der *Münchener Allgemeinen Zeitung*, veröffentlichte Monographien u. a. über Balzac, Beaumarchais, Berthold Auerbach und Marie von Ebner-Eschenbach. Des Weiteren redigierte er die Nekrologreihe *Biographisches Jahrbuch und Deutscher Nekrolog*⁷ und war 1907–1910 Leiter der *Allgemeinen Deutschen Biographie*⁸. Oswald Redlich, Professor der Geschichte und historischen Hilfswissenschaften, 1911–1912 Rektor der Universität Wien, war 1919–1938 Präsident der Österreichischen Akademie der Wissenschaften (ÖAW)⁹. Als einer der bedeutendsten Diplomaten seiner Zeit fungierte er nach dem Ersten Weltkrieg als Archivbevollmächtigter der Republik Österreich und führte mit den Nachfolgestaaten die Verhandlungen über die Aufteilung der Archivbestände.

Die Nationalbiographie-Konzeption von Bettelheim und Redlich basierte auf einer Dreiteilung in die Bereiche *Bibliographie* – *umfangreiche Einzelbiographien* – *Kurzbiographien* (*Lexikon*), doch konnte sie durch die historischen Ereignisse bedingt nur zum Teil umgesetzt werden. Deshalb scheint eher die Verwendung der Schlagwörter *Biographie* – *Bibliographie* – *Archiv* angebracht zu sein. Die erste Abteilung der *Neuen Österreichischen Biographie*, die 1923–1987 erschien, beinhaltet ausführliche, in essayistischer Form verfasste Lebensbeschreibungen von bedeutenden österreichischen Persönlichkeiten.¹⁰ Der 1925 in der zweiten, bibliographischen Abteilung herausgegebene Band bot ein umfangreiches Sekundärliteraturverzeichnis, das die Abfassung von biographischen Artikeln erleichtern sollte.¹¹ Beide Abteilungen wurden von dem auf österreichische Geschichte sowie Biographien spezialisierten Amalthea-Verlag mit Sitz in Wien, Leipzig und Zürich betreut. Die dritte Abteilung, eine Art biographisches Archiv, von Bettelheim „Biographisches Grundbuch“

⁴ Siehe dazu Elisabeth LEBENSAFT, Hubert REITTERER, *Wurzbach-Aspekte*, Wien, Österreichisches Biographisches Lexikon, 1991 (ÖBL – Schriftenreihe, 1) sowie Nora MENGEL, *Biographische Lexika-Projekte des 19. Jahrhunderts als Werkstätten imperialer Narrative = Imperial Subjects. Autobiographische Praxis in den Vielvölkerreichen der Romanovs, Habsburger und Osmanen im 19. und frühen 20. Jahrhundert*, Hrsg. Martin AUST, Frithjof Benjamin SCHENK, Köln u. a., Böhlau Verlag, 2015, 61–93.

⁵ Zu den biographischen Daten vgl. *Internationales Germanistenlexikon 1800–1950*, Hrsg. Christoph KÖNIG, bearb. v. Birgit WÄGENBAUR et al., Berlin, New York, de Gruyter, 2003, I, 166 sowie ÖBL, I, 1954, 78–79.

⁶ Zu den biographischen Daten vgl. Harwick W. ARCH, *Die Malerfamilie Redlich in Innsbruck*, Veröffentlichungen des Tiroler Landesmuseums Ferdinandeum, 79(1999), 55–78 sowie ÖBL, IX, 1984, 11–12.

⁷ *Biographisches Jahrbuch und Deutscher Nekrolog*, Hrsg. Anton BETTELHEIM, Berlin, 1897–1917, I–XVIII.

⁸ *Allgemeine Deutsche Biographie*, Hrsg. durch die Historische Commission bei der Königlichen Akademie der Wissenschaften, Leipzig, Duncker & Humblot, 1875–1912, I–LVI.

⁹ In der Folge als ÖAW abgekürzt.

¹⁰ *Neue Österreichische Biographie 1815–1918, Abteilung 1: Biographien* (Bd. IX–XXII, 1956–1987 u. d. T. *Neue Österreichische Biographie ab 1815: Große Österreicher*), begr. von Anton BETTELHEIM et al., Wien, Zürich, Wiener Drucke Verlag, Amalthea Verlag, 1923–1987, I–XXII.

¹¹ *Neue Österreichische Biographie 1815–1918, Abteilung 2: Bibliographie zur Neuen Österreichischen Biographie*, begr. von Anton BETTELHEIM et al., Wien, Zürich, Amalthea Verlag, 1925, I.

genannt, stellte eine Sammlung an Exzerpten und Quellenmaterial dar: die Grundlage für ein Lexikon mit Kurzbiographien. Das Vorhaben wurde zwar nicht verwirklicht, aber das Archiv, das sich ab Anfang der 1920er-Jahre im Besitz des Amalthea-Verlags befand, wurde kontinuierlich erweitert. Es ermöglichte nach Ende des Zweiten Weltkriegs die Gründung und Ausarbeitung des ÖBL.

II. Die Print-Edition des Österreichischen Biographischen Lexikons 1815–1950

Im Herbst 1946 übergab der Gründer und Inhaber des Amalthea-Verlags, der Schweizer Jurist Heinrich Studer (1889–1961), das „Biographische Grundbuch“ an die ÖAW, die den Beschluss fasste, „ein in absehbarer Zeit fertigzustellendes Kurzlexikon zu bearbeiten und die Jahre 1815 und 1950 als zeitliche Begrenzung“¹² festzulegen. Dies war die Geburtsstunde des ÖBL, dem der Südtiroler Historiker Leo Santifaller (1890–1974), Vorstand des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung und Generaldirektor des Österreichischen Staatsarchivs, Pate stand. Unmittelbar nach Kriegsende, als nicht nur Wien, sondern auch das – noch in der franzisko-josephinischen Ära durch deutsch-nationale Strömungen zerstörte – Österreich-Bewusstsein in Trümmern lag,¹³ war die Projektierung einer Nationalbiographie eine identitätsstiftende Maßnahme.

Nach den ursprünglichen Plänen sollte das ÖBL drei bis vier Bände umfassen. Obzwar bereits 1949 ca. 4.000 Kurzbiographien druckfertig vorlagen, führten u. a. die methodische Erarbeitung des Lexikons betreffende Umstellungen dazu, dass die Akademie Anfang der 1950er-Jahre die Entscheidung traf, das Werk wesentlich umfangreicher gestalten zu lassen.¹⁴ Nach 70 Jahren umfasst die Printversion des ÖBL 14 Bände (67 Lieferungen) mit über 18.000 Biographien im Buchstabenbereich A–Va. In der *Einleitung* zum ersten Band definierte Eva Obermayer-Marnach (1923–2008), 1951–1988 Schriftleiterin des ÖBL, die Aufnahmekriterien wie folgt:

¹² Leo SANTIFALLER, *Vorwort* = ÖBL, I, 1957, VII–IX, hier VIII. Zur Frühgeschichte des ÖBL siehe auch Leo SANTIFALLER, *Das Institut für österreichische Geschichtsforschung. Festgabe zur Feier des zweihundertjährigen Bestandes des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchivs*, Wien, Universum Verlagsgesellschaft, 1950 (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 11), 78–79; Elisabeth LEBENSAFT, Hubert REITTERER, *The »Österreichisches Biographisches Lexikon« and its national, multinational and international aspects = National Biographies & National Identity: A Critical Approach to Theory and Editorial Practice*, ed. Iain McCALMAN, Canberra, Australian National University Press, 1996 (Humanities Research Centre Monograph Series, 11), 95–106, hier 95–96.

¹³ Die Ursachen und weitreichenden Auswirkungen der Problematik fasste Friedrich Heer in seinem Grundlagenwerk über die österreichische Identität wie folgt zusammen: „Bildungen eines Österreich-Bewusstseins wurden im franzisko-josephinischen Staat zerstört durch ein nahezu totales Unverständnis für die Jugend, durch die Preisgabe der Schüler, der Studenten, der Schulen, der Hochschulen an die ekstatische deutsch-nationale Jugendbewegung und an den akademischen Deutsch-Nationalismus. [...] Der kalendarisch junge Kaiser Franz Joseph stilisiert sich früh als ein alter Mann. [...] Die Geringschätzung der Jugend, in die sich eine geheime Angst vor ihrem revolutionären Potential mit hochmütiger Ablehnung »junger Leute« mischte, hat der franzisko-josephinische Staat den »Konservativen«, den Christlich-sozialen und noch führenden Männern des »Christlichen Ständestaates« in der Ersten Republik und bürgerlich-konservativen Politikern in der Zweiten Republik vererbt.“ (Friedrich HEER, *Der Kampf um die österreichische Identität*, Wien u. a., Böhlau Verlag, 2001³, 262).

¹⁴ Ausführlicher über Gründe und Umstände der Umstellung siehe Hubert REITTERER, *Österreichisches Biographisches Lexikon und biographische Dokumentation = Traditionelle und zukunftsorientierte Ansätze biographischer Forschung und Lexikographie*, Hrsg. Peter CSENDES, Elisabeth LEBENSAFT, Wien, Institut ÖBL und biographische Dokumentation, 1998 (ÖBL – Schriftenreihe, 4), 42–46, hier 44–45.

„In das Österreichische Biographische Lexikon werden alle diejenigen Frauen und Männer aufgenommen, die zwischen 1815 und 1950 im jeweiligen österreichischen Staatsverband gelebt haben, bzw. gestorben sind und auf irgendeinem Gebiet des öffentlichen Lebens, wie Kunst, Wissenschaft, Wirtschaft, Politik, Militär usw. Bemerkenswertes geleistet haben. Es wird also der gesamte Raum des ehemaligen Kaisertumes Österreich, bzw. seit 1867 der sogenannten westlichen Reichshälfte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie – »Die im Reichsrat vertretenen Königreiche und Länder«, wie die staatsrechtliche Bezeichnung lautete – einbezogen.

Die Biographien sollen trotz ihrer Kürze einen Querschnitt durch das Kultur- und Geistesleben der behandelten Epoche geben. Dieses Unterfangen wäre jedoch ohne Berücksichtigung des gesamten österreichischen Lebensraumes vor 1918 unmöglich, da nur durch die Verschmelzung der verschiedenen Völkerschaften und durch die Wechselwirkung der mannigfaltigsten Elemente das entstehen konnte, was wir heute österreichische Kultur nennen.”¹⁵

Im Laufe der Jahre gab es hinsichtlich der Bearbeitungsperiode zwei wichtige Änderungen. Mit 2009 hob man die im Redaktionsjargon »1867er-Regel« genannte Zäsur auf, sodass in der Folge auch nach dem Ausgleich auf dem Gebiet des Königreichs Ungarn geborene Personen in das Lexikon aufgenommen wurden. Weiters entfällt mit 2017 das Zeitlimit »bis 1950 verstorben«. So entstand und entsteht eine österreichische Nationalbiographie, die im jeweiligen historischen Rahmen beinahe den gesamten zentraleuropäischen Raum erfasst, ein enzyklopädisches Werk, in dem František Palacký, Thomas Masaryk oder Pál Graf Teleki von Szék ebenso erfasst sind wie Sigmund Freud, Kronprinz Rudolf, Bertha Freifrau von Suttner oder Der Papierene¹⁶. Der grenzüberschreitende Charakter des ÖBL manifestiert sich auch bei den Autoren. Neben zahlreichen Wissenschaftlern aus Österreich, wie der Kunsthistoriker Rupert Feuchtmüller (1920–2010), die Archivare Walter Goldinger (1910–1990) und Hanns Leo Mikoletzky (1907–1978), der Neurochirurg Leopold Schönbauer (1888–1963) oder der Historiker Erich Zöllner (1916–1996), bereicherten auch der österreichisch-britische Kunsthistoriker Sir Ernst H. Gombrich (1909–2001), der polnische Philosoph Roman Ingarden (1893–1970) oder der Medizinhistoriker und spätere ungarische Ministerpräsident József Antall (1932–1993), um nur einige der bekanntesten aus der langen Reihe von mehreren hundert Autorinnen und Autoren zu nennen, mit ihren Beiträgen das ÖBL.

Exkurs: Zur Kooperation mit Autoren und Institutionen in Ungarn und Rumänien vor 1989

Das ÖBL verwendet zwar keine ethnischen Zuschreibungen, anhand der Geburtsorte lässt sich allerdings feststellen, dass in dem Lexikon insgesamt 2.589 auf dem jeweiligen historischen Staatsgebiet Ungarns bzw. Siebenbürgens geborene Personen erfasst sind.¹⁷ Das ist, zumal das ÖBL „nur“ eine Periode von etwa zwei Jahrhunderten abdeckt, eine erstaunlich hohe Zahl an Biographien und rückt das Lexikon in die Reihe der wichtigsten deutschsprachigen biographischen Quellen zur Geschichte Ungarns bzw. Siebenbürgens. Zu

¹⁵ Eva OBERMAYER-MARNACH, *Einleitung* = ÖBL, I, 1957, X–XV, hier X.

¹⁶ Spitzname des Fußballspielers Matthias SINDELAR (1903–1939).

¹⁷ Die Zahl basiert auf einer am 20.2.2017 durchgeführten Abfrage der ÖBL-internen GIDEON-Datenbank. Da GIDEON weit mehr als die Datensätze der in das Lexikon aufgenommenen Personen enthält, beträgt die Gesamtzahl biographischer Datensätze von Personen, die in Ungarn bzw. Siebenbürgen geboren sind, 6.803.

verdanken ist dies der von Eva Obermayer-Marnach initiierten und von ihren Nachfolgern bis zum heutigen Tag konsequent fortgeführten Kooperation zwischen der Redaktion und Autoren bzw. wissenschaftlichen Institutionen in Ungarn und Rumänien, in erster Linie mit der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (MTA).¹⁸

Während unmittelbar nach dem Zweiten Weltkrieg vermehrt Autoren aus Österreich als Verfasser von Ungarn-Biographien fungierten¹⁹ und das Zusammenwirken der wissenschaftlichen Institutionen aufgrund der politischen Verhältnisse nur eingeschränkt vorstatteng, scheint sich die Lage etliche Jahre vor Inkrafttreten des Kulturabkommens zwischen Österreich und Ungarn²⁰ entspannt zu haben. Bereits 1959 fand in Budapest ein Gespräch zwischen Eva Obermayer-Marnach und Mitarbeitern des Historischen Instituts der MTA über die Mitwirkung ungarischer Historiker am ÖBL statt.²¹ Von ungarischer Seite erklärte man sich allerdings nur unter bestimmten Voraussetzungen zur Kooperation bereit: „Andererseits [...] verpflichten Sie sich, im Texte der von uns eingeschickten Biographien ohne unsere Bewilligung wesentliche Änderungen nicht vorzunehmen“²², so László Zsigmond (1907–1992), stellvertretender Direktor des Historischen Instituts, in einem Brief an Leo Santifaller. Mit der administrativen Abwicklung wurde der Historiker und Archivar Kálmán Benda (1913–1994) beauftragt,²³ der ab diesem Zeitpunkt bis zu seinem Tod nicht nur als Autor zahlreicher Biographien, sondern auch mit seinen Expertisen bei der Aufnahme von ungarischen Persönlichkeiten in das Lexikon einen wertvollen Beitrag zur Kulturvermittlung leistete.²⁴

Ein Brief Kálmán Bendas an Obermayer-Marnach aus dem Jahr 1967 dokumentiert exemplarisch die Zusammenarbeit zwischen Autoren und Redaktion. Zunächst schickte die Redaktionsleiterin eine Liste mit Vorschlägen, die Benda begutachtete und in der Folge weitere Personen ergänzend vorschlug. Neben einigen Anmerkungen zu selbst verfassten Biographien bietet das Schriftstück auch einen Einblick in Bendas Ansichten, wie ein Lexikonartikel gestaltet – oder vielmehr – nicht gestaltet sein sollte. Seine Kritik richtete sich in diesem Fall gegen einige Biographien von Salomon Wininger, dem Autor der *Jüdischen National-Biographie*²⁵:

¹⁸ In der Folge als MTA abgekürzt.

¹⁹ Meistens handelte es sich um Autoren mit Ungarn-Bezug, so z. B. um Gyula MISKOLCZY (1892–1962), der als Historiker und Archivar seit langem in Wien wirkte und 1948–1962 Professor an der Universität Wien war.

²⁰ *Abkommen zwischen der Republik Österreich und der Volksrepublik Ungarn über die Zusammenarbeit auf den Gebieten der Kultur und Wissenschaft*, Bundesgesetzblatt für die Republik Österreich, 519/1977. Zum Thema österreichische Kulturkontakte bzw. Kulturabkommen mit den sozialistischen Staaten siehe Andrea BRAIT, »die große Trennungslinie, die an unserer Haustür vorbeiführt, überbauen«: Zur Vermittlerfunktion der österreichischen Kulturnaussenpolitik zwischen Ost und West = Österreich im Kalten Krieg: Neue Forschungen im internationalen Kontext, Hrsg. Maximilian GRAF, Agnes MEISINGER, Göttingen, V&R unipress, Vienna University Press, 259–295.

²¹ *Aufzeichnung über die mit der Redakteurin des Österreichischen Biographischen Lexikons, Frau Obermayer-Marnach abgehaltene Besprechung am 16. Dezember 1959*, Archiv des ÖBL, Korrespondenzen, 1959–1960, A–Z.

²² László ZSIGMOND an Leo SANTIFALLER, 25.3.1960, Archiv des ÖBL, Korrespondenzen, 1959–1960, A–Z.

²³ Siehe ebd.

²⁴ Weitere langjährige ungarische ÖBL-Autoren waren u. a. der Historiker Zoltán FALLENBÜCHL (1924–2006) sowie der Medizinhistoriker Norbert DUKA ZÓLYOMI (1908–1989). Letzterer war vor der Wende, als Mitarbeiter des Historischen Instituts der Slowakischen Akademie der Wissenschaften in Pressburg, der einzige ungarische Autor aus den Nachfolgestaaten der transleithanischen Reichshälfte der Monarchie.

²⁵ Salomon WININGER, *Große Jüdische National-Biographie: Mit mehr als 8000 Lebensbeschreibungen namhafter jüdischer Männer und Frauen aller Zeiten und Länder. Ein Nachschlagewerk für das jüdische Volk und dessen Freunde*, Cernăuți, Druck Orient, 1925–1936, I–VII.

„Angeschlossen schicke ich die von Wininger gemachten, revidierten / besser gesagt: neugeschriebenen / Biographien. Der Mann ist unerhört [sic!] unzuverlässig, seine Daten stimmen oft nicht, die Titel der Werke sind einfach in Übersetzung zitiert, mit schlechtem Erscheinungsjahr, etc. etc. Dabei hat er keine Ahnung, was in einem Lexikon wichtig ist, er plaudert, sein Styl [sic!] ist vielmehr anekdotisch. Kurz: ich glaubte stark eingreifen zu müssen, – ob mit Recht, das müssen schon Sie entscheiden.“²⁶

Wie wichtig den Autoren die Mitwirkung bei der Zusammenstellung der Personenlisten war, bezeugt auch ein Brief József Antalls an Obermayer-Marnach aus dem Jahr 1985,²⁷ in dem er, damals Generaldirektor des Semmelweis Museums für Medizingeschichte, danach fragt, ob es möglich wäre, dass er und seine Mitarbeiter „die Liste der ungarischen Ärzte des Lexikons in die Hand bekommen könnten, damit wir auch [zu] ihrer Bedeutung und Rolle eine Meinung äußern.“ Des Weiteren verlieh er seiner Hoffnung Ausdruck, die Biographie von Ignaz Philipp Semmelweis verfassen zu dürfen, und fügte hinzu, dass er nur in dem Fall gerne absagen würde, „wenn kein geringerer Historiker als die Frau Professor Erna Lesky²⁸ sie schreibt. Wir wollen hoffen, daß auch aus ungarischer Sicht ein korrektes Semmelweis-Bild veröffentlicht wird und sind bereit in diesem Interesse alles mögliche [sic!] zu tun.“ Dieser Wunsch Antalls ging nur zum Teil in Erfüllung: Die Semmelweis-Biographie erschien zwar in österreichisch-ungarischer Gemeinschaftsarbeit, allerdings lange nach seinem bzw. Erna Leskys Tod.²⁹

Erleichterte im Falle Ungarns der Entspannungsprozess während des Kádárismus ab Anfang der 1960er-Jahre die Zusammenarbeit, so machte im Falle Siebenbürgens bzw. Rumäniens das kurzfristige Tauwetter nach der Weigerung Ceauşescus, am Einmarsch in die Tschechoslowakei (1968) teilzunehmen, eine Zusammenarbeit möglich. 1946–1969 scheint es keinen unmittelbaren Kontakt zu Historikern in Rumänien gegeben zu haben. Das Verfassen der Biographien von Siebenbürger Rumänen und Sachsen – für die Ungarn zeichneten vorwiegend die Autoren rund um die MTA verantwortlich – übernahmen bis zu dem Zeitpunkt zumeist Historiker aus Österreich, manche mit siebenbürgischen Wurzeln, wie z. B. der in Mediasch geborene Otto Folberth (1896–1991), der ab 1945 in Salzburg lebte.

Erst 1969 bot sich die Möglichkeit für Eva Obermayer-Marnach, während einer Studienreise im Rahmen des österreichisch-rumänischen Kulturaustausches Kontakte zu Historikern in Rumänien zu knüpfen.³⁰ Dem ging eine Korrespondenz mit offiziellen Stellen voran. Neben Leo Santifaller ersuchten auch Karlheinz Mack, Direktor des Österreichischen Ost- und Südosteuropainstituts, sowie ÖAW-Präsident Erich Schmid (1896–1983) in einem Rundschreiben – u. a. an Bildungsminister Miron Constantinescu (1917–1974), an den Akademie-Präsidenten Miron Nicolescu (1903–1975), an den Rektor der Universität Klau-

²⁶ Kálmán BENDA an Eva OBERMAYER-MARNACH, 2.10.1967, Archiv des ÖBL, Korrespondenzen, Ungarn, 1967–1976, A–Z.

²⁷ József ANTALL an Eva OBERMAYER-MARNACH, 2.8.1985, Archiv des ÖBL, Korrespondenzen, Ungarn, 1977–1989, A–Z.

²⁸ Erna LESKY (1911–1986), Medizinhistorikerin.

²⁹ Daniela ANGETTER, Károly KAPRONCZAY, *Ignaz Philipp Semmelweis* = ÖBL, XII, 2005, 168–169.

³⁰ Die Vereinbarung über ein Programm für den Kulturaustausch zwischen Österreich und Rumänien wurde in den Jahren 1968/1969 ausverhandelt (siehe dazu Paul ULLMANN, *Relațiile diplomatice austro-române între 1945–1997 – Die österreichisch-rumänischen diplomatischen Beziehungen zwischen 1945 und 1997*, Iași, Institutul European, 2009 (Relații Internaționale, 13), 265). Das Kulturabkommen mit Rumänien trat erst 1972 in Kraft (*Abkommen über kulturelle Zusammenarbeit zwischen der Republik Österreich und der Sozialistischen Republik Rumänien*, Bundesgesetzblatt für die Republik Österreich, 140/1973). Für diesbezügliche weiterführende Informationen danke ich Maximilian GRAF.

senburg Ștefan Pascu (1914–1998) sowie an den Historiker Constantin Daicoviciu (1898–1973) – um Unterstützung, damit die Redaktion in Wien „geeignete rumänische Historiker, Kunsthistoriker und andere Wissenschaftler zur Mitarbeit“³¹ am Lexikon gewinnen kann. In der Folge gelang es Obermayer-Marnach 1969–1970, auch in Rumänien ein gut funktionierendes Autorennetzwerk auszubauen, dessen wichtigste Knotenpunkte die Historiker Carl Göllner (1911–1995) und Gustav Gündisch (1907–1996) sowie der Schriftsteller und Literaturhistoriker Heinz Stănescu (1921–1994) waren.³²

Aus den Korrespondenzen geht auch hervor, dass es sich bei dem an die kulturpolitischen Entscheidungsträger gerichteten Rundschreiben eher um eine *Bitte um Erlaubnis* handeln dürfte. Wer aus fachlicher Sicht infrage käme, scheint bereits früher geklärt gewesen zu sein, denn Gündisch und Göllner waren auf Empfehlung von Harald Zimmermann, damals ordentlicher Professor für mittelalterliche Geschichte in Saarbrücken, kontaktiert worden.³³ Sowohl Gündisch als auch Göllner zeigten sich erfreut, am ÖBL mitarbeiten zu dürfen, wobei ihre Zusagen die Vermutung zulassen, dass die Arbeit von höherer Stelle kontrolliert wurde. „Ich werde von den erstellten biographischen Skizzen das Original an Sie senden und einen Durchschlag an Herrn Rektor Prof. Pascu in Klausenburg“³⁴, schrieb Gündisch an Obermayer-Marnach. Göllner formulierte noch deutlicher: „dann habe ich auch die Möglichkeit, nach Rücksprache mit meinen vorgesetzten Behörden, und im Rahmen meiner anderen Verpflichtungen, eine bindende Zusage zu geben.“³⁵ Heinz Stănescu wiederum machte diesbezüglich keine Äußerungen. Dass er und Göllner langjährige inoffizielle Mitarbeiter des rumänischen Geheimdienstes Securitate waren,³⁶ dass Letzterer auch über den ÖBL-Autor Otto Folberth berichtete³⁷ und um 1970 ins Visier von Simon Wiesenthal geriet³⁸, wusste Obermayer-Marnach selbstredend nicht.³⁹

³¹ Karlheinz MACK an Miron CONSTANTINESCU, 6.5.1969, Durchschrift, Archiv des ÖBL, Korrespondenzen, Rumänien, bis 1989, A–Z.

³² Weitere Autorinnen und Autoren aus Rumänien, die vermehrt Biographien für das ÖBL verfassten, waren u. a. Cornelia BODEA (1916–2010) sowie Virgil VĂȚĂȘIANU (1902–1993).

³³ Eva OBERMAYER-MARNACH an Gustav GÜNDISCH, 28.4.1969, Durchschrift, Archiv des ÖBL, Korrespondenzen, Rumänien, bis 1989, A–Z; Eva OBERMAYER-MARNACH an Carol GÖLLNER, 28.4.1969, Durchschrift, Archiv des Österreichischen Biographischen Lexikons, Korrespondenzen, Rumänien, bis 1989, A–Z.

³⁴ Gustav GÜNDISCH an Eva OBERMAYER-MARNACH, 15.7.1969, Archiv des ÖBL, Korrespondenzen, Rumänien, bis 1989, A–Z.

³⁵ Carl GÖLLNER an Eva OBERMAYER-MARNACH, 7.5.1969, Archiv des ÖBL, Korrespondenzen, Rumänien, bis 1989, A–Z.

³⁶ Zu Heinz Stănescus Geheimdienst-Karriere vgl. Georg HERBSTTRITT, *Entzweite Freunde: Rumänien, die Securitate und die DDR-Staatssicherheit 1950 bis 1989*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 294–297. Zu Carl Göllner vgl. Stefan SIENERTH, *In den Fängen der Geheimdienste: Ein Beitrag zur Biografie des Historikers Carl Göllner = Zwischen Tauwettersozialismus und Neostalinismus: Deutsche und andere Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1953–1964*, München, IKGS Verlag, 2011, 157–207.

³⁷ Vgl. Stefan SIENERTH, *In den Fängen der Geheimdienste*, 182 sowie Stefano BOTTONI, *Népszolgálat, túlélés, kollaboráció: Mikó Imre és a román állambiztonság, 1948–1971 = Népszolgálat. A közösségi elkötelezettség alakváltozatai a magyar kisebbségek történetében*, Hrsg. Nándor BÁRDI, Tamás Gusztáv FILEB, József D. LÓRINCZ, Pozsony, Kaligram Kiadó, 2015, 187–231, hier 219.

³⁸ Über Göllners Aktivitäten während des Zweiten Weltkriegs im Zusammenhang mit der Veräußerung jüdischen Vermögens in Frankreich siehe Stefan SIENERTH, *In den Fängen der Geheimdienste*, 192–206.

³⁹ In diesem Zusammenhang ist auch ein Bericht der österreichischen Botschaft in Bukarest aus 1968 erwähnenswert, in dem festgehalten wird, dass im „Rahmen des Kulturprogramms [...] Rumänen über jedes Gespräch mit Ausländern einen schriftlichen Bericht an die Geheimpolizei abzuliefern hätten.“ (Paul ULLMANN, *Relațiile diplomatice austro-române între 1945–1997 – Die österreichisch-rumänischen diplomatischen Beziehungen zwischen 1945 und 1997*, 265).

III. Etappen der Digitalisierung des Österreichischen Biographischen Lexikons

Designed for humans to read – ÖBLDOC und GIDEON ADMS

Die Grundlage für die Arbeit an der Druckversion des ÖBL bildete neben dem „Biographischen Grundbuch“ Bettelheims eine in der Redaktion ab 1946 angelegte und im Lauf der Jahrzehnte weiter ausgebauten Namenskartei, die biographische Informationen zu mehreren zehntausend Personen umfasst. Bereits in den 1970er-Jahren gab es Überlegungen, diese Dokumentationssammlung in eine auf Lochkartensystem basierende Datenbank zu übertragen, doch konnten die Pläne aus Kostengründen nicht umgesetzt werden. Erst 1997 gelang es mit der ÖBLDOC genannten MS-Access-Datenbank zum ersten Mal, „alle Informationen, die bisher – jedoch oft uneinheitlich, unstrukturiert und zum Teil handschriftlich – auf Karteikarten angegeben wurden, in einer übersichtlich gegliederten Datenstruktur zu erfassen.“⁴⁰ Ein Jahrzehnt später wurde GIDEON ADMS, eine Oracle™-basierte, relationale Datenbank entwickelt, die um die 450.000 Datensätze, davon über 80.000 biographische Datensätze, enthält.⁴¹ Dieses digitale Redaktionssystem, das weiterhin in Verwendung steht, ermöglicht(e) aufgrund der plattformunabhängigen Integration, der Aus- und Weitergabe von strukturierten und unstrukturierten Personendaten sowie der XML-Strukturierung⁴² aller Inhalte auch die Realisierung der Online-Edition des ÖBL (2009) bzw. ihre Einbindung in länderübergreifende Initiativen wie das *Biographie-Portal*.⁴³ Die Online-Edition bzw. die in XML-Format zur Verfügung stehenden Biographien stellten den Ausgangspunkt eines neuen Digitalisierungsprojekts dar.

Meaningful to computers – Das APIS-Projekt

Mit dem Projekt *Mapping historical networks: Building the new Austrian Prosopographical | Biographical Information System* (APIS) wurde 2015 eine neue Phase in der Digitalisierungsgeschichte des ÖBL eingeläutet. Das Lexikon wird dank moderner IT-Umgebung und computerlinguistischer Datenverarbeitung zum *Giant Global Graph*-Knotenpunkt des Semantic Web⁴⁴ und zugleich zum Speicher kulturellen Wissens, der im Kontext der Geistes-, Sozial- und Kulturwissenschaften – insbesondere jedoch im Bereich der historischen Netz-

⁴⁰ Roland FEIGL, *Die Datenbank »ÖBLDOC« = Traditionelle und zukunftsorientierte Ansätze biographischer Forschung und Lexikographie*, Hrsg. Peter CSENDES, Elisabeth LEBENSAFT, Wien, Institut Österreichisches Biographisches Lexikon und biographische Dokumentation, 1998 (ÖBL – Schriftenreihe, 4), 53–66, hier 53.

⁴¹ Eine detaillierte Beschreibung der GIDEON-Datenbank bieten Christine GRUBER, Roland FEIGL, *Von der Karteikarte zum biographischen Informationsmanagementsystem: Neue Wege am Institut Österreichisches Biographisches Lexikon und biographische Dokumentation = Biografische Lexika im Internet: Internationale Tagung der „Sächsischen Biografie“ in Dresden (30. und 31. Mai 2008)*, Hrsg. Martina SCHATTKOWSKY, Frank METASCH, Dresden, Thelem Universitätsverlag, 2009 (Bausteine aus dem Institut für Sächsische Geschichte und Volkskunde, 14), 55–75.

⁴² www.w3.org/TR/REC-xml (Zugriff 7.3.2017).

⁴³ *Biographie-Portal*, www.biographie-portal.eu (Zugriff 22.1.2017). Zum *Biographie-Portal* vgl. Christine GRUBER, *Das „Biographie-Portal“: Ein neues Angebot für biographische Recherchen im Netz = Mitteilungen der Gesellschaft für Buchforschung in Österreich*, 2009, H. 2, 73–76 sowie Christine GRUBER, Roland FEIGL, *Das „Biographie-Portal“ – work in progress*, Germanistik in der Schweiz: Zeitschrift der Schweizerischen Akademischen Gesellschaft für Germanistik, H. 8, 2011, 211–220.

⁴⁴ Zum Begriff bzw. Konzept des Semantic Web siehe u. a. Tim BERNERS-LEE, James HENDLER, Ora LASSILA, *The Semantic Web: A new form of Web content that is meaningful to computers will unleash a revolution of new possibilities*, Scientific American, Mai 2001, 34–43. Zu den Aktivitäten in diesem Bereich vgl. u. a. *Building the Web of Data*, <http://www.w3.org/2013/data/> (Zugriff 7.3.2017).

werkforschung – neue Fragestellungen und Lösungsansätze ermöglicht. Technisch gesehen bedeutet dies, dass die im XML-Format vorliegenden, teilstrukturierten Biographie-Texte in maschinenlesbare Daten transformiert, unter Heranziehung der Normdatei GND⁴⁵ und der geographischen Datenbank GeoNames⁴⁶ annotiert und in der Linked Open Data Cloud veröffentlicht werden.⁴⁷ Diese Art der Vernetzung entspricht den Anforderungen des Web 3.0. Sie wird im Rahmen des Projekts durch die Django/MySQL-basierte APIS-Webapplikation sowie durch diverse Methoden der automatisierten Informationsextraktion verwirklicht.⁴⁸

Die APIS-Datenbank bietet bereits jetzt vielfältige Recherche-, Annotations- und Visualisierungsmöglichkeiten. Nach Erstellung einer Ontologie⁴⁹ mit den Hauptentitäten *Person*, *Ort*, *Institution*, *Werk* und *Ereignis*, die durch jederzeit erweiterbare Relationstypen miteinander verbunden sind, können die Lexikonartikel über eine Weboberfläche bearbeitet werden. Derzeit erfolgt die Annotation manuell, Ziel ist es jedoch, eine Kombination manueller und maschineller Verfahren umzusetzen.⁵⁰ Die Abbildungen am Ende des Beitrags exemplifizieren anhand der Visualisierung eines Person-Ort-Netzwerks die Potenzialität der Datenbank. Als Sample wurden alle im ÖBL erfassten in Klausenburg geborenen Personen ausgewählt⁵¹ und die in ihren Biographien erwähnten Aufenthaltsorte manuell annotiert (Abb. 1). Die Datenbank bietet in der Folge nicht nur eine Kartenvisualisierung (Abb. 2), sondern ermöglicht auch die Erstellung eines Netzwerks (Abb. 3). Diese Daten können in JSON- oder graphML-Format⁵² exportiert und mit einer entsprechenden Visualisierungssoftware weiter bearbeitet werden (Abb. 4).

Mehr als hundert Jahre sind vergangen, seitdem Anton Bettelheim sein „Biographisches Grundbuch“ ins Leben rief, einige Grundprinzipien und Aufgaben haben sich dennoch nicht geändert. Das Sammeln, die Aufbewahrung und der nicht enden wollende Versuch,

⁴⁵ www.dnb.de/DE/Standardisierung/GND/gnd_node (Zugriff 7.3.2017).

⁴⁶ www.geonames.org/ (Zugriff 7.3.2017).

⁴⁷ Zum Grundkonzept des Datennetzes Linked Open Data (LOD) vgl. Tim BERNERS-LEE, *Linked Data*, 2006–2009, www.w3.org/DesignIssues/LinkedData, Zugriff 7.3.2017. Eine aktuelle Netzwerkvisualisierung des LOD siehe unter lod-cloud.net/versions/2017-02-20/lod.svg (Zugriff 7.3.2017).

⁴⁸ Die APIS-Datenbank (<https://apis.acdh.oeaw.ac.at>, Zugriff 7.3.2017) wird von Matthias SCHLÖGL und in punkto Informationsextraktion von Katalin LEJTOVICZ entwickelt. Die Informationsextraktion stellt im Rahmen des Projekts wohl die größte technische Hürde dar. Denn während die im strukturierten Teil der XML-Files vorhandenen Informationen wie Name, Geburts- und Sterbeort der Person automatisiert erfasst werden können, ist dies im Falle des unstrukturierten Fließtextes, in dem die Biographie der Person beschrieben wird, derzeit noch nicht möglich. Tools wie Apache Stanbol (<https://stanbol.apache.org>, Zugriff 8.3.2017) sollen hier Abhilfe schaffen. Eine detaillierte Erläuterung der technischen Aspekte des Projekts bieten Matthias SCHLÖGL (APIS-Applikation) und Katalin LEJTOVICZ (Informationsextraktion) in Ágoston ZÉNÓ BERNÁD, Maximilian KAISER, Katalin LEJTOVICZ, Matthias SCHLÖGL, *Mapping historical networks: Working with biographical data* (Konferenzband *Entangled Worlds: Network analysis and complexity theory in historical and archaeological research*, 2016, in Druck).

⁴⁹ „Menschen können sich gespeichertes Wissen zunutze machen, indem sie auf ihr Grund- und Kontextwissen des jeweiligen Wissensbereichs zurückgreifen, Lehrbücher, Regelwerke, Lexika und Schlagwortregister verwenden und mit den gespeicherten Inhalten verbinden. Sollen dagegen Automaten Such-, Kommunikations- und Entscheidungsaufgaben in Bezug auf das gespeicherte Wissen übernehmen oder Daten austauschen, die selbst Information darüber enthalten, wie sie zu strukturieren und zu interpretieren sind (sog. Metadaten), so benötigen sie dazu eine Repräsentation der zugrunde liegenden Begriffe und derer Zusammenhänge. Dafür hat sich in einigen Zweigen der Informatik in den letzten Jahren der Begriff Ontologie eingebürgert.“ (*Gesellschaft für Informatik – Informatiklexikon*, www.gi.de/service/informatiklexikon/detailansicht/article/ontologien, Zugriff 7.3.2017).

⁵⁰ Einen kompakten Überblick zum Thema manuelle und automatische Annotation bietet Andrea RAPP, *Manuelle und automatische Annotation = Digital Humanities: Eine Einführung*, Hrsg. Fotis JANNIDIS, Hubertus KOHLE, Malte REHBEIN, Stuttgart, J. B. Metzler, 2017, 253–267.

⁵¹ Das Sample besteht aus 29 Personen.

⁵² Vgl. <http://json.org> sowie <http://graphml.graphdrawing.org> (Zugriff 7.3.2016).

Ordnung ins Chaos zu bringen, verbinden die Archivalien vergangener Zeiten, die gedruckten Biographien und die APIS-Datenbank miteinander. Und was sie unterscheidet, trennt sie nicht. Es verknüpft und verschmilzt.

Names, Titles & Profession

Birth- and Deathdates

Day of birth

20.10.1852

Please enter a date (DD) (MM) YYYY

Day of Death

3.8.1918

Please enter a date (DD) (MM) YYYY

Gender

male

Metainfo

delete modify

Revisions

Linked Open Data

Institution

Place

Event

Work

Label

Map

Teheran

Teheran id: Status: no match

Teheran id: Status: distinct

Teheran Geonames [181.28004] http://www.geonames.org/ontology#PP-LC

Teheran Geonames [43.50721] http://www.geonames.org/ontology#PPP-L

Ostān-e Tehrān Geonames [29.004807] http://www.geonames.org/ontology#AAD-M1

Los Alagres de Tehrān Geonames [21.753605] http://www.geonames.org/ontology#PPP-PL

Raj oia [58.520968] Wallfahrtsort d. Schiiten im Vorortbereich v. Teheran; bis ca. 1221 bedeutende Stadt im Iran

Teheran oia [41.40545]

Provinz Teheran oia [33.109497]

Mittelalter

Abenad

All selected (20)

Update

1877-89 Zögling der Oriental. Akad. in Konstantinopel und in Ägypten, ab 1889 Richter beim gemischten Tribunal in Alexandria. Delegierter bei der Bergr. Ostaukomm. Ab 1899 in Barcelona, Mailand und Hamburg. 1908-11 Generalkonsul in Tunis, 1912 Utaub, erreichte er unter großen Schwierigkeiten seinen Amtssitz erst im April 1915. L. vermittelte zwischen dt. und türk. Pers. um die Rückführung der aus Rußland geflüchteten osterr.-ung. Kriegsgefangenen.

Logothetti Hugo Graf, Diplomat. *Klausenburg (Cluj, Siebenbürgen). 20.10.1852; †Teheran, 3.8.1918.

Abb. 1 – Ortsnamen-Annotation in der APIS-Datenbank

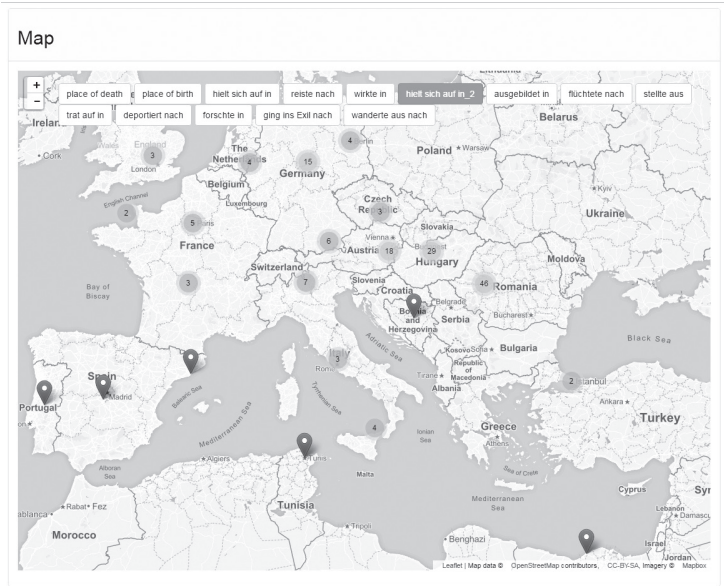

Abb. 2 – Beispiel einer Kartenvisualisierung in der APIS-Datenbank: Aufenthaltsorte der im ÖBL erfassten in Klausenburg geborenen Personen

„Förtelmes volt és gyönyörű”

Az elmúlt évtizedekben sokan és sokféleképpen vitatták a szerzői szándék fogalmát.

Voltak, akik úgy vélték, hogy a fogalomnak semmiféle elméleti relevanciája nincs,¹ mások a fogalom érvényességi körét bizonyos irodalmi jelenségekre (például az ironiára) próbálták leszűkíteni.²

A fogalom ennek ellenére továbbra is megkerülhetetlennek tűnik. Ez a szerzői szándék természetesen csak fikció gyanánt képzelhető el, s ezt a fikciót ugyanúgy a befogadónak kell megteremtenie, mint a műben feltáruló fiktív világot. A folyamatot azonban az Umberto Eco-i mintaszerző³ irányítja. A mintaszerző, illetve a mintaolvasó a szerzőnek és az olvasónak azok a szerepei, melyek az irodalmi mű világába, első esetben az alkotás, másodikban az olvasás folyamatába való belépés pillanatában jönnek létre. A mintaszerző teremti meg a mű fiktív elbeszélőjét, azaz *narrátorát*, a mintaolvasó pedig a narrátori szöveg fiktív hallgatóját, akit az irodalomtudomány, ha a hallgató magában az elbeszél világban (a narratíva kerettörténetében) is megjelenik, *narratárnak* nevez. A mintaszerző a mintaolvasóval nem csupán a paratextusok (szerző neve, cím, mottók, tartalomjegyzék, elő- és utószavak stb.) révén kommunikál, ahogyan azt általában véljük, maga a narrátori szöveg is tele van olyan instrukciókkal, melyek a mintaszerzőtől (a narrátor „tudatalattijából”⁴) származnak, s melyek a mintaolvasó értelmezési folyamatait irányítják.

Az irodalomtudományban már közhelynek számít, hogy az irodalmi nyelv csak másodlagosan referenciális. Elsődlegesen poétikai funkciót tölt be, azaz önmagára referál, s ezzel megtöri a nyelv áttetszőségét, a befogadót arra kényszeríti, hogy a befogadás folyamatában az irodalmi szöveg által keltett látszólagos ellentmondásokat feloldja. A nyelvi alakzat minden esetben egy befogadónak címzett feladvány.⁵

Kosztolányi *Édes Annájának* nézetem szerint legfontosabb nyelvi alakzata egy paradoxon. A szexuális aktust követően Jancsi úrfi zavarodottan állapítja meg: „*Förtelmes volt és gyönyörű.*” Ez a két állítás ugyanakkor, ugyanott és ugyanabban a vonatkozásban nem lehet igaz. A tétel, úgy vélem, nem szorul magyarázatra. Az, hogy Kosztolányi miért folyamodik ehhez a bennünket, olvasókat is megdöbbentő paradoxonhoz, annál inkább.

Az irodalomtörténet úgy véli, hogy a regény legfontosabb nyelvi alakzata a gép-hasonlat, mely a szöveg több pontján is megjelenik. Mindenekelőtt a regény kiemelt jelentőségű IX. fejezetének ún. piskótajelenetében. „*Anna az asztalt szedte. Most még inkább figyelték, latra vetve minden mozdulatát. Az asztalhoz, a pohárszékhez ugrált, tündéri gyorsasággal. Mint valami halk automata mozgott ide-oda. Mint egy gép, gondolták, mint egy gép*” (2701–2705.).⁶ Ugyanez a hasonlat a másik kiemelt jelentőségű fejezetben, a XIX.-ben Moviszter szájából is elhangzik: „*Az az érzésem – ismételte makacsul –, az az érzésem, hogy nem bántak vele embe-*

¹ William K. WIMSAATT–Monroe C. BEARDSLEY, *Der intentionale Fehlschluss = Texte zur Theorie der Autorschaft*, hg., Fotis JANNIDIS, Gerhard LAUER, Mathias MARTINEZ, Stuttgart, Philip Reclam jun., 2000, 84–106.

² Antoine COMPAGNON, *Az elmélet démona. Irodalom és józan ész*, Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 2006.

³ Umberto ECO: *Hat séta a fikció erdejében*, Bp., Európa, 2002.

⁴ BÍRÓ Béla, *Narratológia*, Kolozsvár, Scientia, 2002.

⁵ Jean COHEN, *Alakzatelmélet = Az irodalom elméletei* 1., szerk. THOMKA Beáta, Pécs, Jelenkor–JPTE, 1996, 171–215.

⁶ Az idézetek sorszámai a következő teljes, gondozott szövegének kiadását követik: KOSZTOLÁNYI Dezső *Édes Anna*, kiad., idézeteket és az illusztrációkat válogatta, a szövegmagyarázatokat, a kérdéseket és a kiegészítő fejkezetek, VERESS András, Bp., Ikon, 1992, Matúra Klasszikusok).

rien. Nem úgy bántak vele, mint egy emberrel, hanem mint egy géppel. Gépet csináltak belőle – és itt kitört, majdnem kiabált – Embertelenül bántak vele. Cudarul bántak vele.” (7350–7355.)

Önként adódna tehát a lehetőség, hogy a paradoxon feloldását ebben a hasonlatban, az ember géppé alacsonyításának épp akkortájt divatossá váló (lásd marxizmus, művészeti avantgárd, Chaplin etc.) toposzában keressük. Hamarosan rá kell jönnünk azonban, hogy ez lehetetlen.

Az, ami Jancsit Annában taszítja, s amiben a „förtelmes” terminus gyökerezik, nem lehet a gépszerűség, még kevésbé az elgépiesedés. A gépszerűség ugyanis legfeljebb nevetségességet válthat ki belőlünk, semmi esetben sem olyan intenzív ellenérzéseket, mint amilyeneket Anna Jancsiból kivált. Jancsi még a leküzdhetetlen szexuális gerjedelem pillanataiban is úgy véli:

„... Egyébként se szűz. Látszik rajta. Kicsi a melle és lóg. Az ilyenek jófélék. Elekes mondja. De azért jó kis ringyó lehet. Édes kis szotyka. Afféle parasztszajha.” (3871–3874.)

Mintha egy szajhától kevésbé kéne undorodnia, mint Annától, a cselédlánytól. S ez az undor az ágyban sem hagyja el, sőt mintha magát a szexuális vágyat is valamiféle édes perverzitássá ízesítené.

„De már közös paplannal takaróztak, azzal a huzatlan, bordó gyapjúpaplannal, melyet Jancsi, noha Angéla néni tulajdona, oly idegennnek és szennyesnek vélt, mint egy himlős beteg paplanát.

A paplant föl húzta egészen a szájáig.

Csodálatos volt ez a tilalmas forróság... A lábait kéjelgő lassúsággal nyomogatta előre, valahová a homályba, a cselédlány ismeretlen mélységébe, melyben valami piszkot sejtett és vért, valami szörnyű undokot, talán poloskát és békát...

Forgolódott, meghengergőzött néhányszor, akár a szemétdombon, hogy annál mocskosabb legyen. Már felolvadt benne, egy volt vele.” (4018–4032.)

Ez a leírás annál is megdöbbentőbb, mert a házban Anna a tisztaság, rend igazi tündére. S bár a narrátor Annát soha nem írja le közvetlenül, még Vizyné vagy Jancsi szemével sem, nem csak a név, Édes Anna sugallja a lényéből áradó varázst, Drumáné véleménye is e feltézés mellett tanúskodik: „Tudjátok – mondta Drumáné – hogy csinos is? Egész kedves pofikája van. És a termete is. Karcsú, igazán kellemes.” (2638–2640.)

Szerencsére van a regénynek egy másik implicit metaforája is. Ezzel szintén a piskótajelenetben találkozhatunk. Tatárné meséli a Bözsijükről: „Mikor beszélgettünk, volt egy kéthónapos cicánk, az Ilonka cicája, a Cirmos. Ekkora, mint az öklöm. Reggel hallom, hogy a Bözsi tejet ad neki és hívogatja: »Jöjjön kérem, Cirmos, itt a reggelije.« Magázta a macskát. Sokáig nem is merte tegezni. Hát igen. Ilyenek. Sajnos elég korán kinyílik a szemük. Előbb, mint kellene. Már folyton hazajárna. Hol búcsú, hol szüret, hol lakodalom. És örökké a nyakamon az egész pereputtya.” (2666–2674.)

Tatárné, aki a magyar uralkodó osztály legfelsőbb rétegéhez tartozik, nevetségességnek találja, hogy Bözsi a macskát magázza, de bosszankodik azon, hogy aztán kinyílik a szeme, és már folyton hazajárna. A feltételes mód is beszédes. Ahogyan az is, ahogyan abszurditásként meséli, (nyilván sokadszor) a hadifogságból hazaérkezet Gallovszky kacagtató esetét, amikor is a fiatalember az általa úgymond kihizlalt és felöltöztetett Bözsit összetéveszti lányai valamelyik barátnőjével.

Az úri osztály a cselédet nyilvánvalóan nem gépnek tekinti – ez a minősítés csupán Annának jár ki, s legfeljebb egy vágyalom pozitívumaként volna értelmezendő –, hanem egyfajta háziállatnak. Azért csak egyfajta, mert, amint a Bözsi esete is jelzi, a cseléd-há-

ziállat a családi kedvenceknél, a cicánál és a kutyánál mindenképpen alábbvaló. A helyzet feszültségét (s az úri osztály nézőpontjából komikumát) az is fokozza, hogy ebben az úri társaságban az emberi méltóság nyugat-európai fogalma már elfogadottnak számít. Vízyné is tüntetően respektálja a cseléd jogait. A kétértelműségekből fakadó zavart a cseléd és a háztartási alkalmazott fogalmainak manipulatív alkalmazása is mutatja. Önmagukban és egymás közt még cselédnek nevezik és tekintik őket. A fogalom szinte már a korabeli amerikai rabszolgasággal analóg értelmében. A cselédekkel való nyilvános kommunikációban azonban már a háztartási alkalmazott polgárias megnevezését erőltetik. Ami (a vita során ez is kiderül) már a cselédek is irritálja. Joggal.

Még az önkéntelen emberi érzéseket is megmérgezi ez a képmutató attitűd. Vízýeken, amikor ráébrednek, kicsoda is Anna, szinte eufória vesz erőt:

„Föltétlenül bámulat volt ez, imádat, kritika nélküli istenítés, hogy a beszerzett portéka ily hasznos, s némi büszkeség is, hogy ez az övék, csak az övék...”

Olykor pedig incselkedett velük egy gunyoros viszkető érzés is, hogy boruljanak keblére, köszönjék meg neki ezt a jótéteményt, vagy talán menjenek el együtt a fényképészhez, de titokban és éjjel, s fotográfáltassák le magukat hármasan, mint egy családot, de ettől a dévaj, rendkívül furcsa gondolatától, mely csak egy másodperc ezredrészére, tréfaként villanhatott meg az agyukban, s eltűnt, mielőtt tulajdonképpen végiggondolhatták és kellőleg kinevethették volna, visszatartotta őket polgári józanságuk meg az a tudat, hogy végre mégiscsak egy háztartási alkalmazottról van szó.” (2476–2502.)

Egy háziállattal minden különösebb nehézség nélkül megtehetnék azt, hogy lefényképeztesék magukat. A polgári kor holland festészetével kezdődően a családi zsánerképek tele vannak háziállatokkal. Brüll Adélt Ady Endre is úgy ismeri meg, hogy a hölgy agarát sétáltatja a nagyváradi főutcán.

Jancsi viszolygása és perzselő izgalommal vegyes undora tehát a háziállatnál is alacsonyabb státusú cselédlánynak szól. Úgy érzi, mintha egy koszos és mégis ellenállhatatlan lény nyel készülné szeretkezni az istállóban. Közről sem egy géppel, mely aligha támaszthat olyan undort, mint Jancsiban a cseléd lány. Merthogy abba beleszeretni sem lehet. Jancsi azonban Annába kétséget kizáróan beleszeret. És ez a szerelem az, amit förtelmesnek, de egyben gyönyörűnek kell érzékelnie. Förtelmes, hogy éppen egy piszkos háziállatba lesz szerelmes, és gyönyörű, hogy szerelmes lesz bele.

„Tomboló boldogsággal vetette magát a hencserre, hogy végre megtörtént. Förtelmes volt és gyönyörű. Meg volt győződve, hogy az ő esete egyedülálló és soha a világ teremtése óta senki se követett el ily bűnt. De azért tetszett neki és vállalta”. (4146–4150.)

A szövegből nyilvánvaló, hogy közről sem pusztán a szexuális gyönyör, ami az elragadtatást okozza.

„Az ébrenlét és az álom édes világosságában még csodálkozott valamin. Azon, hogy csak ennyi az egész, s az emberi élet legfontosabb dolga, melyet a felnőttek oly gondosan titkolnak a gyermekek elől, ennyire gyermekes, ennyire játékos és bohókás.

Bólingatott, s a száján – gondolatainak másául – egy fényes és ocsmány mosoly tetszett föl.” (4162–4168.)

A XIII. fejezet nem csak címe szerint *Szerelem*. Valóságosan is az. Reggel Jancsi a bankban ül. Dolgozni szeretne, de képtelen rá. Félretolja az iratokat. Ekkor eszébe jutott Anna szája. S a következő mondat a szóismétléssel is nyomatékosít: *Anna száját még nem is csókolta meg*. S ami következik, az már a szerelmi szenvedély előítéleteket is áttörő kirobbanása.

„Éjszaka, mikor tüzelő arcaik egymáshoz közeledtek, Jancsi elfordította a fejét, borzongott attól, hogy hozzáérjen ehhez a szájhoz, mely csak egy cselédszáj.

Most egész teste birtoklásánál is izgalmasabb gyönyörűségnek tetszett a megaláztatás, hogy halvány cserepes ajkait megcsókolja, ajkaival széttolja őket, s ne engedje el mindaddig, míg lehetében ketté nem hasadnak, el nem olvadnak, el nem mállanak, mint ízes, keleti gyümölcsök.” (4178–41880.)

Hazatérése után Jancsi már a személtapáttal kezében is pusztán nőnek érzi Annát: „Fejét pipiszkendővel kötötte be. Nagyon csinos volt. Az operettprimadonnákhoz hasonlított, a szubrettekhez, akik az ősi nőt, a szobacicut utánozzák.” (4243–4246.)

Az érzés hevében minden viszolygása szertefoszlik. „Letérdelt eléje, a padlóra feküdt, arról mesélt, hogy éjfélkor, amikor az egész ház alszik, kiszöknek a kertbe, az orgonabokrok és kőrisfák között hajnalig kóborolnak, meg hogy este majd kocsi fogad, kihajtanak a vámon túl, egy külvárosi csapszékből vacsoráznak, a csaposlegény azt hiszi, hogy az ő menyasszonya, s később elviszi Amerikába is, magassarkú lakkcipőt vásárol neki, hosszú térden fölül érő selyemharisnyát, csillámos tüllszoknyát, mint a színésznőknek van, s autón vágatnak a New York-i sugárutakon, egymásra borulva. Anna csak vonogatta a vállát, kinevette.” (4291–4302.)

Ez az Anna már nem cseléd többé, mámorító, ellenállhatatlan szerelmes immár. S az egyébként gyakran ironikus narrátornak sincsenek fenntartásai. Semmi nem utal arra, hogy a történet narrátora e jelenetekben akárcsak a legkisebb hamis felhangot érzékelné. Mert-hogy efféle Jancsi sem érzel már. Márpedig az Édes Anna narrátora úgynevezett személyes narrátor, aki a hősök nézőpontjával azonosul, narratológiai mintegy dramatizálva a jeleneteket.

A szerelmi mámor nem ismer határokat. „Minden talpalatnyi területet csókjaikkal szenteltek föl. Zarándokútjuk a hencseren ért véget.” De mint minden túlságosan is teljes kielégülés, ez az idill sem tarthat a végtelenségig. „Hét felé Jancsi cigarettára gyújtott. Valami újra vágyakozott.” S ez az új nem egyéb, mint Elekes. Nyilvánvalóan el kell dicsekednie boldogságával, barátjának is el kell árulnia, milyen kincset talált. A maga hatásadás módján, természetesen. Egy színésznőről mesél, akit állítólag a Gerbaudban csipett föl, s aki mindennap följár hozzá a lakásba, mióta az öregek elmentek. Eközben természetesen Annát írja le.

„Elekes figyelt, a baráti kölcsönösség kötelezte erre, mert hasonló esetben Jancsi is rendelkezésre állott.

Jancsinak azonban tátva maradt a szája: elnémult.

Amíg beszélt, Anna a szalonba lépett, és jelentette, hogy kész az oszonna.

Rápillantott a lányra, majd Elekesre, aki hátrafordult, szintén a cselédre tekintve.

Azt várta, hogy Elekes most elkacagja magát, a lányra mutat, akiben pontos leírása nyomán fölismeri a színésznőt, és leleplezi őt.

De nem ez történt.

Elekes kioltotta a hamutálcán a cigarettáját, s az oszonnázóasztal felé indult vele.

Jancsit ez lehangolta.

Az a színtelen, alaktalan szomorúság borult rá, mint amikor egyedül volt.” (4398–4413.)

A varázs megszűnik. A jelenet visszabillent a valóságba. De hogy a szerelem igazi volt, azt a későbbi fejlemények, viselkedésének megdöbbentő szenvtelensége ellenére is pontosan jelzik. Igaz, egyelőre csak a rossz érzések térnek vissza.

„Emlékei szegényen töltötték el, úgy idegesítették, hogy sokszor hangosan kellett beszélnie magában. Elviselhetetlen volt már ez a lány. Mióta Elekes azon az estén eljött hozzá, nem értette az egészet... Rá se tudott többé tekinteni, testileg szenvedett, ha benyitott hozzá.” (4538–4544.)

„Ezt szerette volna, lehetséges, hogy ezt valaha szerette?” (4614.)

A terhességmegszakítás módzatairól tárgyalva összeborzongott az undortól, hogy így tárgyal ezzel, ilyen csúnya közösségben. (4633–4634.)

Elkötözik Vizektől, majd Budapestről is Bécsbe telepszik át. Valami mégsem engedi, hogy végképp elszakadjon múltjától. Hamar meggazdagszik, ötszobás lakásban él egy lengyel színésznővel, de rövid időre egy tőle megszokott morbid ötlettel visszatér Budapestre, hogy – önnön álhalálhírével vendégeket toborozva – álarcosbált szervezzon. Az ízetlenné vált mulatság végén, mintha csak ezért tért volna vissza, vallani próbál Elekesnek.

„– Te, Elekes – szólt egyszerre –, volt aztán nekem még valakim. De te arról nem is tudtál. Akkor, amikor feljöttem Pestre... Tudod, ki volt? Egy cseléd... Te, Elekes: egy cseléd, egy egész közönséges cseléd – fölállt, kiabált, mert szaxofon is rettenetesen lármázott. – Hej, de micsoda pötty volt az. Jó bőr. Szűz volt.

– Na, ne mondd.

– Te, öregem: egy repedt sarkú szolgáló. Piszkos és ronda. De jó volt, tyhű, de jó volt...” (5826–5839.)

A kísérletet azonban ez alkalommal sem koronázza siker. *Elekes... unta a barátját...*

Jancsi kitárta karjait a távozó Elekes után, de „A jazz-band dobjai most oly vadul pörögtek, mint hajnalkor, a katonai kivégzéseknél.” (5848.)

A külvilág élete egyetlen emberhez méltó emlékét is kivégzi.

Jancsi a modern kor tipikus terméke, felszínes infantilis, érzéketlen. Az Annával megélt szerelem horderejét mi sem jellemezhetné jobban, mint az, hogy ebben a felületes, komolytalan lélekben is képes, még ha három napra is, felszínre hozni az emberi érzéseket. Kosztolányi mintaszerzője azért nem kényszerül Annát mint nőt külsőleg vagy belsőleg a legkisebb mértékben sem jellemezni, mert az a tény, hogy ebből a jelentéktelen, sőt silány emberi lényből is képes, ha átmenetileg is, embert csinálni, önmagáért beszél. Nem Anna az, akit Jancsinak nőstény háziállatból nővé kell változtatnia, hanem Jancsi az, akit Anna egy jelentéktelen embertorzóból, egy pillanatra bár, autentikus lényvé varázsol.

Jancsi még egy utolsó szimbolikus kísérletet tesz arra, hogy ezt az Anna által világra hozott Ént nyilvánosan is vállalja. Amit nem tudott Annával megtenni, azt mintegy a freudi szublimáció törvényei szerint egy közönséges parasztszajhával teszi meg. Ilonkával, akinek az emlékkönyvébe nem csak gügye kis versikét ír, de azt saját, felkiáltójellel nyomatékosított nevével, a Patikárius Jánossal vállalja is.

Aztán ismét elutazik. Már csak a gyilkosságba torkolló estély hozza vissza Budapestre, de ekkorra már leszámolt embersége maradékával is. A fürtelem diadalmaskodik a gyönyörűség fölött. A korabeli Magyarország az érzés utolsó csíráját is elfojtja benne. Annát, miközben a szép Moviszterné nyakát csókolgatja, már észre sem veszi.

Az irodalomtörténet Anna tettének okát Moviszter már idézett mondataiban véli megtalálni. Számunkra, olvasók számára azonban nyilvánvaló, hogy ezek a mondatok nem jelenthetik a teljes igazságot, hiszen maga Moviszter is súlyos információhiányban fogalmazza meg őket. Fogalma sincs arról, amit mi nem feledhetünk. A fürtelemről és a gyönyörűségről.

Kosztolányi mintaszerzője a „fürtelmes volt és gyönyörű” paradoxonával kényszeríti arra mintaolvasóját, hogy a helyzetet mélyebben átgondolja, hogy keresse és megtalálja a lehetséges megoldást. Az elhallgatottat. Mert igaz ugyan, hogy Vizek úgy bántak Annával,

mint egy géppel, pusztán ez a tény azonban semmi körülmények közt nem vezethetett volna ahhoz a brutális gyilkossághoz, melyhez vezetett. Ha nincs a szerelem, a gyilkosság is elmaradt volna. Annában az a koszosnak és undorítónak tartott, de három nap szerelmi mámor által emberi öntudatra ébredt háziállat vesz elégtételt azon az undorító és erkölcstelen világon, mely lealacsonyította. Egy meghibásodott gép erre nem lenne képes. Az legfeljebb leáll.

Konrád György a holokauszt lényegét abban látja, hogy a fasiszta keretlegények a zsidókban nem embert, hanem egy ember alatti lényt, valamiféle kártevőt (Schädling) láttak. A különbség, mely maga is lényegbevágó, abban áll, hogy a cselédeket a társadalom használatoknak tekintette, akiket már csak saját érdekében sem szabad kiirtania. Nem testileg, hanem morálisan próbálja őket, a polgári tisztesség vérlázító látszata mögött, megsemmisíteni. Az alapattitűd azonban – figyelmeztet a múltból a holokausztot meg nem élő Kosztolányi – ugyanaz. A hamis förtelem által generált valóságos.

A fasizmusnak volt, amire alapoznia.

BERTHA ZOLTÁN

„Micsoda hazába küldtél élni Isten”

Vallási képzetformák – erdélyi költők verseiben

Szorongatott kisebbségi léthelyzetben a különmemű vallási és esztétikai tapasztalat interferenciáiban lejátszódó jelentésképződés az egzisztenciális önértelmezés különleges hitél-ményi és poétikai dimenzióit mozgósítja. Az erdélyi magyar líra eredendő értéksajátosságait így bizonyosfajta kétirányú hangsúlytöbblet jellemzi: a vallásos beszédmód mélyszerkezeti metaforizmusának, lényegszerű költőiségének, illetve a poétikus megszólalás metafizikai jelentéssugallatainak az együttes felgazdagodása. E folyamatot pedig általánosan az a hermeneutikai belátás formálja, amely szerint maga a szó is sorsesemény, a kijelentés egyszerre profán és szent történés, amelyben a kimondás és a kimondhatatlan, a megértett és a megérthetetlen, az életkérdés és az Isten-kérdés egymástól elválaszthatatlanná lesz.¹ A személyes létproblematika, a történelmi, nemzeti, közösségi krízis és trauma kifejeződése sajátosan fonódott össze az archaikus népi kultúra és az azzal szervesen összeépülő keresztény hitvilág érzelmi elemeivel (a végzetes elrendeltetésűdattól és a mitikus-biblikus szenvedészetikától a passióvállaló öntanúsításon és a reménytelített megváltásváradalmon át a krisztológiai-üdv-történeti sorsazonosításig vagy a megváltás szükségképpeniségének a kétségbeesett igazolásáig terjedő számtalan változatban); az együttes hit-, lét- és identitásküzdelem sokszínű szakrális attribútumokkal töltekezett.²

¹ Ld. pl. POMOGÁTS Béla, *A kereszténység és az erdélyi magyar költészet* = P. B., *Tükör és minta*, Zalaegerszeg, Pannon Tükör Könyvek, 2004, 325–338.; SZAKOLCZAY Lajos, *Valaki jár a fák hegyén: A szakrális a kortárs magyar művészetben* = SZ. L., *Határtalan*, Lakitelek, Antológia, 2011, 144–161.; Uő: *A Biblia a határon túl magyar költészetben* = SZ. L., *Sorsszerűség, álom, etika*, Bp., Holnap, 2012, 48–59.

² Igazolódik ebben az esetben is, hogy a „szokatlanul tartós fennmaradás (...)” esetei – a samaritánusoktól a baszkokig – egytől-egyet ugyanazt a képet mutatják: az etnikai identitás egy sajátos vallási beállítottsággal fonódik össze”. Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet*, Bp., Atlantisz, 2004, 158.

A megszólító megszólalás és a megérintett elrejtettség titkában az ember felelőssége, a lelki megigazulás léteérdekeltisége is szétbonthatatlanul egységesül; „a szó (beszéd) feladata abban teljeseedik be, hogy a saját magával való visszaélés gyökereig hatoljon, s magát az embert tegye igazzá”; hiszen „egyedül a szó az, ami a teljességgel elrejtettet jelenvalóvá teszi” (Gerhard Ebeling).³ Az erdélyiségmítoszban megmutatkozó szemléletstruktúra pedig ezeket a felfokozott igényű és érvényű, egyetemes önreflexív formákat elevenen revelálja. Mivelhogy „aki egy mítoszban (...) elmerül, nemcsak a mások isteneit és hőseit látja, hanem a maga vallásos érzéseit is lélegezteti. A történet elfelejtődik, de a pátosz megmarad, s most már a magunk mélyei s a magunk csillagai közé vet be: vallássá élni a világot” (Németh László).⁴ „A vallásos ember olyan emberlétre vállalkozik, amelynek emberfeletti, transzcendens példaképe van. (...) Igazi emberré csak az válik, aki azonosul a mítoszok tanításával, tehát az, aki az isteneket utánozza” (Mircea Eliade).⁵

Szorosabb költészettörténeti perspektívából nézve: a különféle transzcendencia- és Isten-képzeteket formáló költői beszédmód kimeríthetetlen árnyalatosságában Erdélyben is rendre kimutathatók a klasszikus esztéta modernség, a tárgyas-rationális másodmodern paradigma, a későmodernség, az avantgárd, az újnépiség, s napjainkban a posztmodern episztémé (azon belül az ún. „transzközép” irányzat) korszakjellemző tendenciái s a vallásos-metafizikai szöveg hagyományokhoz viszonyuló transz- és intertextuális eljárások módozatai (variációk, áthallások, rájátszások). S a biblikus remitológizáció, a vallomások imádság, a liturgikus fohász, a zsoltáros lamentáció, a panaszdal, az áldáskérés és a többi hangnemi-stiláris alakzatainak folytonosan átértékelődő poétikai horizontját pedig még a specifikus erdélyiség élnék historikus, vallási-néprajzi, történelmi-folklorisztikus (katolikus, protestáns, unitárius) tradicionalitása és numinozitása is bővíti.

A transzszilván éthosz – a pusztulás közepette a maga bensőségességében is mitikussá lényegülő kitartás és helytállás – egyik alapjelképe, a harmadcas évekbeli Jékely Zoltán-versben (*A marosszentimrei templomban*) sorstoposszá kristályosodó marosszentimrei református templom („Így énekelünk mi, pár megmaradt/– azt bünteti, akit szeret az Úr –,/s velünk dalolnak a padló alatt,/kiket kiírtott az idő gazul”) Kányádinál is feltűnik, s a letargikus irodalmi-kulturális felidézés korjelző szerepű „elkülönböztődése” az omlás, a pusztulás folyamatainak mintegy a bevezető részéről tudósítanak: „ledőlt a cinterem fala/kövei földbe vástak/védetlen áll a dombon/maholnap egyesegyedül/istené lesz a templom/csupán egy ajkon szól már/paptalan marosszentimrén/haldoklik szenci molnár” (*Egy csokor orgona mellé*). És a (Sütő Andrásnak ajánlott) Jékely-variációjában (2002-ben) Ferencz István is elborong a marosszentimrei templom sorsán, az istenhiány döbbenetével: „Az ajtón mázsás lakat, gályarab bilincs./Tízen, kilencen, nyolcan sem vagyunk,/gyülekezet, szolga, pap – senki sincs.../Legnagyobb hiányzó maga az Úr (...) Fejünkre pók hull, égi vakolat./Az orgonában szüette futam./Nem énekel az sem, mi megmaradt./Hát kit szeretsz itt és kit büntetsz, Uram?”

Dsida Jenő *Nagycsütörtök* című, ugyancsak emblemikus versének szorongattatásélménye, sorsviselés-hangulata és biblikus-átképzeléses motívumrendszere (a székelykocsárdi állomáson való végtelen várakozás és a Getsemáné-kerti gyötrelem egybekapcsolása) szintén számos újabb parafrázis alapjaként szolgál. Páll Lajosnál (*Parafrázis*) olvashatjuk például: „nem döbbszent meg jobban Dsida sem Kocsárdon,/mert valójában elaludt az Isten”. Molnos Lajos költeménye, az *Egy Dsida-versre* – variáció ugyanerre a témára – a fokozódó

³ Gerhard EBELING, *Isten és szó*, Bp., Hermeneutikai Kutatóközpont, 1995, 54–55.

⁴ NÉMETH László, *A Mítosz emlőin* = N. L., *Életmű szilánkokban*, Bp., Magvető és Szépirodalmi, 1989, I, 556.

⁵ Mircea ELIADE, *A szent és a profán*, Bp., Európa, 1987, 92–93.

sorsromlás stációjaként pedig úgy totalizálja a magányt, az egyedülhagyottságot (a „tompá borzalmat”) és a passiót, hogy itt már a szenvedés megfogható (és így még némi biztonságot nyújtó) színhelye is tovaúszik a semmibe: „a kocsárdi állomás elutazott/az Isten véle utazott” (másik verzióban: „Jézuskrisztus elutazott”). Kányádi Sándor (*Nagycsütörtökön* című kilencvenes évekbeli versében) ugyanezt az atmoszférát a lamentáció és az ironia különös keveredésével érzékelteti: hétköznapi, konkrét társadalometikai-szociálpszichológiai diagnózissal és szelíden szarkasztikus kritikával. A visszanyert szabadság csalóka létállapotában közönységszerűen hullanak mindazok az értékek, amelyek a diktatúra alatt a feltétlen ragaszkodás övezte minőségekként nemrégben még éppenséggel az identitásmegőrzés lehetőségeit jelenthették – tiltott mivoltukban is. A dehumanizáló eszménytelenedés következményeképpen „nagycsütörtökön már kora délután odébbállnak (...) no szia majd húsvét után/locsolkodni ugyan már kinek van ebben a mai/rohanó világban/divatjamúlt a folklór/a föltámadást hétfőtől kezdve mindenki már/csak magának reméli” (mint ahogy a megváltásmű kegyelmi misztériuma már Hervay Gizellánál is kiesett az átlényegülésre képtelen profán időrendből: „mindig pénteken ért véget a hét,/mindig pénteken,/és utána hétfő lett/megint”). – A posztmodern nyelvjáték kereteiben azután még inkább előtérbe kerülnek a travesztiák, a beszédmód-paródiák új modelljei, köztük a sokértelmű groteszk-ironikus persziflázások. Szőcs Gézától idézve: „Egykoron én is szálltam át Kocsárdon,/Kocsárdon én is szálltam át.// Albatrosz voltam, súlyos csomagjaimmal./Kocsárdon én is szálltam egykor át.//Disznóbőr kofferjeimben fehér szárnyak lapultak/s egy óriási, sós viharkabát” (*Az albatrosz átszáll Kocsárdon*). A megrendítőt deheroizáló, a mítoszt bagatellizáló és karikázó eljárás gyakran önmaga pozícióját sem kímélheti: „Kocsárdon át az út bizonytalan,/esélyem van, hogy nagycsütörtököt/mond a Trabant, s míg jó a szerelő,/koszos motelben lehet rostokolnom./ Napokig késhet nem várt érkezésem,/s a füledt hallban nem néz senki rám,/s szorongás fog el, szörnyű félelem,/ha kimerül rádiómban az elem” (Orbán János Dénes: *Verecke híres útján, át Kocsárdon*); „Nem volt csalatkozás. Késést/jelentettek be, és a hullatag/setétben üldögéltem a/razboieni-i váróteremben (...) Körülnéztem./Röhögni lett volna jó,/ordítani (...) Ott aludtak körülöttem:/P. aludt, J. aludt,/J. aludt, M. aludt,/butykos aludt, mind/aludtak.// Kövér galuskák gurguláztak/le-föl torkomon” (Fekete Vince: *Csütörtök*); „az éj egy hosszú test/vonagló gyászszékér” (Farkas Wellmann Endre: *Nagycsütörtök*).

A látszólag egymást kizáró érzetminőségek autentikus összefonódása egyébként már Szilágyi Domokos kiáltástípusú neoavantgárd, neoexpresszionista jellegű (sokban a korabeli beat-költészettel is rokon) hangütéseiben is megfigyelhető. „Káromlom az összes isteneiket/ – ennyi az enyém – rabbá-szabadultan” – hirdeti a költő, Illyésre (s vele a „káromlással imádkozó” bartóki zenére) vagy Nagy Lászlóra (a „káromkodásból katedrális” képzetére) is utalva. S e hangvétel sokaknál folytatódik; a székelőföldi Ferencz Imrénél: „Uram a nyelvünk szétporlad szétesik/és még káromkodni sem fogunk tudni/a Te dicsőségedért!” (*Csángók*), a bihari Pataki Istvánnál: „bennünk káromlás vagy Ige/megyünk csak megyünk előre/mint kikre sehol sem várnak/csak tátongó vermek kiürült házak” (*úgy kellene*); „valami nincs rendjén velünk/átok és áldás elvegyül” (*valami nincs*). Valóban, olykor „hőbb és igazabb imák” az „átkozó szavak” is, mint „az álszentek langyos könyörgései”.⁶

A *Valaki jár a fák hegyén* című Kányádi Sándor-remekműben a metafizikai paradoxonok pszicho-kozmikus jelentéstávlatot nyitó asszociációkban és egyszerű-mesei szövegszervező alakzatokban nyílnak meg: „valaki jár a fák hegyén/ki gyűjtja s oltja csillagod/csak az

⁶ BABITS Mihály, *Istenkáromlás* = B. M., *Esszék, tanulmányok*, Bp., Szépirodalmi, 1978, I, 471.

nem fél kit a remény/már végképp magára hagyott//én félek még reménykedem/ez a megtartó irtalom/a gondviselő félelem/kísért eddigi utamon (...) valaki jár a fák hegyén/mondják úr minden porszemen”. A Reményik-reminiscenciákat („A fenyves olyan kísérteties” – *Néha félek...*; „Fenn Isten jár a csúcson”; „Fenn az Úr lépked hallgatag” – *A kis templom a nagy dómban*) is hordozó „valaki” – hegeli értelemben is az abszolút transzcendencia kategóriális szubjektumszerűségét jelezve (tehát nem „valami”, hanem „valaki” az, ami a fák fölött érzékelhető; Adynál is: „Itt egy nagy Valaki kormányoz” /*Egy avas kérdés/*) – a meghitten elégikus létösszegzésben és mindenségkompozícióban szükségszerűen határozatlan névmásként – eleve helyettesítő nyelvi jelként – jelöli azt, ami alapvetően jelölhetetlen. E „valaki”: „mondják hogy maga a remény/mondják maga a félelem”. (Érdekes lehet itt egy Petőfi-intertextus figyelembevétele is: „Mondják, hogy mindenikünk bír egy csillaggal,/S az, akié lehull az égről, meghal./És így fogy az ember, így fogy a csillag;/Mindegyre omolnak” – *Felhők*-ciklus XXV. darabja.) Az egymást feltételező kétféle érzelmi tartalom – a félelem (isten- és halálfélelem) és a remény így spiritualizált világmodellé tágu. A „remény” a lát-szólagos antonimájával (a „félelem”-mel) kerül váratlan és intenzív jelentés-összefüggésbe, miközben implikált biblikus szinonimáit („hit”, „szeretet”) is új fénytörésbe állítja. És embe-ré vagy Istené a „gondviselő félelem”? A többértelműség a teher közös hordozására, a rejtett alanyok mély virtuális összetartozására utal.⁷

Transzhistorikus és transzkulturális nyelvi peregrinációinak, enciklopédikus szellemi időutazásainak hozadékai közé szorosan tartozik Lászlóffy Aladár versvilágában is az óda vagy a zsoltár poétikai hagyománya.⁸ A jelentésszóró szövegjátékossággal sugallatosan termékeny feszültségbe kerül a pátoz nélküli, szemlélődő, bölcséleti gondolatiság, a meditatív tudatlíraiság. A józanul töprengő elme működését az érzelmi szenzibilitás kifinomultságával ötvözi a költő – a tudást a rejtéllyel, a látást a hittel, a talányt a léttel. Jellegadó nagy versében (*A genfi katedrálisban*) magyarság és európaiság, szülőföld és nagyvilág szervesen kötődik egybe. A költemény Cs. Gyimesi Éva szerint is mintha az összetartozás mélységeit és magasságait érzékeltető gyönyörű „oltár” lenne: „szakrális tér, amelyben a pihenésre és szeretetre szoruló ember megpihen”.⁹ Az orgonahang egyetemes és oszthatatlan, nyelvi korlátokon túli lélekzengés, a delejező végtelen felé kitáruló, nyelv- és léthatárokon túli magasság; létezés és emlékezés, időiség és időtlenség azonosulásának szent pillanatsora: „A Kálvin templomában orgonálnak, ez minden nyelvre lefordítható (...) ím erre visz az út a végtelenbe,/amarról jön az egyszerű delej,/és mint a két kéz találkozik szembe/az, ami minden lelket fölemel./Ma orgonálnak Kálvin templomában,/ahova sírni jár a menekült,/egy padba fészkel vallása honában,/hol annyi, annyi lelki őse ült//és emlékezik, nem csupán a múlta,/hisz emlék az is, ami messze van”. Egzisztencia és közösségi, kulturális, vallási memória: helyet, időt túlszárnyaló, lélekmegtartó energiák felszabadító működésének együttes biztosítóka: „Ó, minden hegy és minden tópart oltár,/ahol a lélek kicsit megpihen/és hangtalanul megzendül a zsol-

⁷ Így a vers – mely címében az Olajfák hegyére is emlékeztethet – „a transzcendens létélményt egyetemessé emelő poémaként a virrasztó költői magatartás rilkeien éber, radnótisan rebbenékeny és Hölderlin-szerűen plasztikus kifejeződése”. KÖDÖBÖCZ Gábor, *Hagyomány és újítás Kányádi Sándor költészetében*, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 2002, 189. – Ld. még PÉCSI Györgyi, „Nem volt ahová mennem”: Az elrejtőzködött Isten Kányádi Sándor költészetében = *Tanulmányok Kányádi Sándorról*, szerk. MÁRKUS Béla, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 2004, 382–404.; Uő: *Kányádi Sándor*, Pozsony, Kalligram, 2003.; MURVAI Olga, *Vers-rekviem*, Kolozsvár, Kriterion, 2005.

⁸ Vö. SZÉLES Klára, *Lelküinkre így ül ez a kor: Szubjektív nemzedéktörténet Lászlóffy Aladárral (1956–2004)*, Kolozsvár, Polis, 2005.; Uő: „Mit látsz egy íróasztalon?”: *Lászlóffy Aladár világa*, Bp., Napkút, 2007.

⁹ „Az olvasó úgy élheti át az összetartozás misztériumát, ahogy talán csak a Lélek jelenlétében összeforró kis gyülekezetek.” Cs. GYÍMESI Éva, *Kritikai mozaik*, Kolozsvár, Polis, 1999, 236.

tár/és benne Gyergyó s Debrecen üzen.” A templomi zene benyomását keltő, az orgonazúgás folyamatosságát jelző mondatismétlések különös stiláris erővel adnak emfázist annak, ami a szavak szemantikai szintjén is megfogalmazódik: „van a lélek földrajzán egy tájék,/ahol a szó, a ház, az Úr közel”. Az ilyen hit spirituális gyökérzet, kiindulópont vagy forrás; egyszer-s mind szellemi tető. Adysan: „Minden Gondolatnak alján”: ontológiai fundamentumként szolgál – és minden szellemi tevékenység izgató-nyugtató elhívásaként. Oda tartunk, ahonnan jövünk: „ahonnan minden folyó messzefutna,/ahova minden gondolat rohan”.

„Élővizek” áramolnak Egyed Emese szenzitív, csaknem neoromantikus (tradicionális természetáhitattal, műveltségi és érzelmi hagyományokkal különösképpen áthatva kivetített, mívesen cizellált és törekeny ívű) tájképeiben, „madárcsontú” verseiben is, „csönd”, „rejtelem” vagy „himnusz csipkefával” és „hajnalének” zsongító háttérmorajlásával. A halk elégiává párálló tónusokat a messzeség vonzása és varázsa tovább légiesíti, s a finoman átszűrt érzelmesség hangolja a számvetéseket az evilági mulandósággal, vele az otthonvesztés, a nemzeti elmúlás közelítő sejtelmeivel („voltál elmúltál itt a szívverésed/mint hanglejtés magyarja lassan elfogy” – *Átmenet*; „köszöni szépen erdély éppen múlik/küszködünk benne halálunkon túlig/nem adjuk úgyis odavan” – *Históriás töredék*). Együtt a diktatúra utáni fel nem szabadultság (a „halálos szabadság” – *Másolat*) tüneteinek láttelesteivel („az óvilágra új cégér ragasztva”; „még most is bennünk él a rettenet/imáink, csókunk, álmunk közben is” – *Csírák a havon*) s az áthidalhatatlan távolságok talányosságára révedő-rezonáló istenkereséssel, a földi küldetést olykor „homálynak”, „száműzetésnek”, „hervadásnak” vagy elfeledettségnek érző, visszafogottan melankolikus fájdalomkitörésekkel („Micsoda hazába küldtél élni Isten/micsoda homályba” – *Advent*; „nem talál engem Isten” – *Árdeli szép hold*). S az esdekléssel, hogy „a templom felé vivő kisutcákat/a szélbélelte aggó iskolákat” mégis „áldd meg Isten karácsonyoddal” (*Könyörgés*). Hiszen ha „nem hagyott is el: messze van Isten./ Messze vagy, Isten./ ers fölé hajolva kereslek” (*A vers*).

Kovács András Ferenc szerepjátszó és maszköltő polylogusaiban a vallásos beszédmód hagyományformái és a keresztény kultúrkör újrairódó képzettartományai is a szövegalkany rögzítetlenségéhez és megsokszorozódásához rendelődnek.¹⁰ A palimpszeszt, a parafrázis, a pastiche összetettségét átható irónia azonban a rekonstrukciós jelentésteremtés folyamatával együtt keletkezik, azaz nem abszolutizálódik. A beszédpozíciónak ez a behatárolhatatlan ambiguitása létesíti azután a felidézett sorsbeszéd katartikusságának és nyelvhez kötött relativitásának a polivalenciáját, alteritás és posztmodernitás hermeneutikai egyidejűségét és hibriditását is (ekképpen igazolva Wolfgang Iser megállapítását is arról, hogy miközben a szövegjáték felfedezéssé válik, „maga is megváltozik”, „maga sem marad érintetlen mindattól, amit játékba hozott”¹¹), tehát a stílusimitációs nyelvjáték inherens jelentésségéhez hozzáadásulnak a biblikus nyelviség ódon hangzatai is. „Isten se tudja: megvagyunk-e még (...) Ki lesz, ki rajtunk majd fölismeri/Egy ismeretlen mester kézvonását?” (*Erdélyi töredék*) – hangzanak a pusztulás eshetőségét annak ténylegességével összevillantó szentenciák, a nyelvserűség humánontológiai primátusában: „Csönd törmelékéből végy ki, Zsoltár” (*Psalmus Transsylvanicus*). Ezért kerülhet itt is – ebben a *Dsida Psalmus Hungaricus*-át is referenciális játékba hozó költeményben – a 90. zsoltár átírásában az Úr helyébe maga a nyelvi-irodalmi képződmény: „Tebenned bízunk eleinkből fogyva,/Zsoltár, téged tartottunk hajlékunknak”. A korai Kányádinál a természeti szépség lép ugyanerre a szintaktikai helyre

¹⁰ Vö. KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Poesis memoriae: A lírai mnemotechnika és a kulturális emlékezet „újrairása” Kovács András Ferenc verseiben* = K. SZ. E., *Az új kritika dilemmái*, Bp., Balassi, 1994, 164–195.

¹¹ Wolfgang ISER, *A fiktív és az imaginárius*, Bp., Osiris, 2001, 19–20, 356.

– „Ó, szép tavaszom/.../Tebenned bíztam” – *Könyörgés tavasszal*; a kései Hervaynál a lélekközeliség, a szolidaritás lélekmelege – *Egymásban bíztunk eleitől fogva* (egyszersmind vegyülve a folytonos pusztításérzettel, pusztulástudattal: „jönnek a buldózerek/magunkban bíztam s nem vagyunk” /*gyalogzsoltár XIII/*); Páskándi Gézánál a létátmentő tiszta gyermekiség („Gyermekekre bíztak/eleitől fogva/Mint vak, mögötte/megyek zokogva/Átviszed a bácsit/a túlsó oldalra/A túlsó oldalra/viszed át a bácsit” – *Tű foka – Szó nyomán* 53); Lászlóffy Aladárnál a személyiségsokszorozó kultúrminőség („magamban bíztam és tebenned/bíztunk és mibennünk bíznak eleitől fogva” – *Óda az álomhoz*). Mindez éppoly paradigmaticus jelentőségű lehet, mint József Attila híres sora az önelvű személyiség középpontba állításáról a *Kész a leltárban*: „Magamban bíztam eleitől fogva”, illetve Lovétei Lázár László szubverzív végpontra fordított, fanyar dezillúzióról árulkodó, frivol kijelentése: „Nem bíztam én sem másban, sem magamban” (*Magánzsoltár*). Mindez pedig az egész mai magyar költészetben – benne természetesen az erdélyi illetőségűnek tekinthető poézis köreiben is – folytonosan történő hagyomány és hagyományátírás élő és termékeny összjátékáról tanúskodik.

GAAL GYÖRGY

Az erdélyi nőnevelés első fellegrándja: a „Dezserándó”

„A tanítás a legnagyobb művészet e földön, és ezért minden tanítónak, kivétel nélkül, arra, hogy jó tanító legyen, művészi érzékű, szerető szívű, szárnyas lelkű lénynek kell lennie.”

De Gerando Antonina, 1898¹

A XIX. század közepe tájáig alig-alig foglalkoztatta az állami és egyházi hatóságokat a nőnevelés kérdése tájainkon. Igaz, hogy már Pázmány Péter is hangoztatta, hogy a nőket meg kell tanítani olvasni, nyilván azért, hogy a Szentírást forgathassák. A Kolozsvárt tanult, de francia földön is megfordult Mikes Kelemen két, Törökországban írt levele is foglalkozik a nőneveléssel. Az 1719. június 18-ról keltezett 27. levélben azt bizonygatja, hogy miért kell a nőknek is megtanulni olvasni, majd így fejezi be eszmefuttatását: „az Isten adjon olyan feleséget, aki írni és olvasni tudjon, de ha nem tudna is, azon lennék, hogy megtaníttam, ha több esze nem volna is, mint egy macskának”². A 62. levélben pedig kifejti: „a leányok neveltetésére úgy kell vigyázni, valamint a férfiakéra. De még többet mondok, és azt mondom, hogy jól oktatni a leányokat olyan szükséges, valamint a férfiakot, és az egyike olyan hasznos az országnak, valamint a másika”³.

A hagyomány azonban azt tartotta, hogy a lányokat az anyák neveljék, s főleg a háztartáshoz, gyermekneveléshez szükséges ismereteket sajátítsák el. Még a XIX. század közepén is csak a nők kis hányada tudott írni-olvasni. Pedig ekkorra már a felekezetek elemi iskoláiba a lányokat is felvették. De legtöbbjük egy-két évet ha ott töltött, s éppen hogy megtanult írni-olvasni, valamennyire számolni. Kolozsvárt már az 1850-es években a reformátusoknak és a katolikusoknak is volt leány-elemiiskolájuk, az előbbiben három évig Karacs Teréz, a

¹ DE GERANDO Antonina, *A kör tagjaihoz, A Teleki Blanka Kör kilencedik Évkönyve*, Kolozsvár, 1898, 6.

² MIKES Kelemen, *Törökországi levelek*. Bukarest, [1955], 132.

³ *Uo.*, 227.

magyar nőnevelés nagyasszonya is oktatott. Később az unitárius egyházközség szintén nyitott leány-elemit. A lutheránusok elemijében mindkét nembéliek jártak. Rendszerint három-négy évet ha tanultak. Vidéken sokkal rosszabb volt a helyzet.

A főúri családok gyermekeit rendszerint felfogadott gouvernante-ok nevelték-oktatták. Jó részük francia vagy német volt, úgyhogy a magyar kultúrát nem közvetíthették diákjaiknak. Csak ritkábban fogadtak fel egy-egy tanár-tanítót is pár évre, hogy naponta néhány órában általános ismereteket, esetleg rajzot, zenét tanítson a lányoknak. A polihisztor Brassai Sámuel is pályája első évtizedét vidéki kastélyokban töltötte leánynevelőként.

Az országban néhány helyen működtek magán-leánynevelőintézetek, ahol jó pénzért megtanították a lányokat egy kicsit franciául, németül társalogni, zongorázni, illemtanra. Hasonló jelleggel működtek még zárdai iskolák is.⁴

Az 1868-as népoktatási törvény létrehozta a hatosztályos népiskolát, s a fiúk és lányok 12 éves korig tartó tankötelezettségét is előírta. Betartását azonban – főleg a lányok esetében – sokáig nem tudták keresztülvinni. Városon azért már a század vége felé a műveltebb családok lányai kijárták az osztályokat. Sőt, igény támadt a továbbtanulásra is. Kolozsvárt a kiegyezés után a felekezeti iskolák mellé városi-állami népiskolák is létesültek, de az egyetlen magasabb fokú iskola lányok részére az 1870-ben megnyitott Állami Tanítónőképző lett.⁵

A magasabb fokú leánynevelés megszervezésére először a fővárosban, Budapesten támadt igény. Ekkor már számos országban leánygimnázium működött, mely a fiúkéhoz hasonló képzést nyújtott. Ezek tantervének figyelembevételével Molnár Aladár dolgozta ki 1875-ben a budapesti Állami Felsőbb Leányiskola részletes tantervét, rendtartási és fegyelmi szabályzatát. Az év őszén be is indult az intézet Molnár igazgatása alatt. A felsőbb nőoktatáshoz szükséges tanítónőket, utóbb tanárnőket az 1873-ban Zirzen Janka vezetésével a fővárosban felállított tanítónőképző, utóbb az elhunyt királynőről elnevezett Erzsébet Nőiskola biztosította.⁶ A főtárgyakat a nőiskolákban is többnyire egyetemi diplomát szerzett férfiak oktatták.

A lányok érettségi vizsgára bocsájtsa csak 1895 után merült fel, ugyanis ekkor királyi rendelet lehetővé tette, hogy a lányok is az egyetem egyes karaira beiratkozzanak. A beiratkozáshoz kellett az érettségi. Eleinte a lányok magántanulóként fiúgimnáziumokban végeztek el az utolsó gimnáziumi osztályokat, s ugyanott szerezték meg a diplomát. Az első leánygimnáziumi osztály beindítására 1905-ben a budapesti Felsőbb Leányiskola kapott engedélyt. A felsőbb leányiskolai IV. osztály után nyílt meg az V. gimnáziumi osztály, mely rendre kifejlődött a VIII. osztályig, amelynek végén, tehát 1909-ben a lányok érettségét tehettek.

A második magyar egyetem 1872-es megnyitása után Kolozsvár az ország második művelődési-oktatási központjává vált. Ennek ellenére a leányoktatás – a tanítónőképzést kivéve – népiskolai szinten maradt. A műveltebb polgárcsaládok gyakran a tanítónőképzőbe íratták be gyermekeiket általános ismereteik gyarapítására. 1873 tavaszán a királyi tanfelügyelőség felszólítja Kolozsvár városát, hogy létesítsen egy felsőbb leányiskolát. A városvezetés 1874-ben a felszólítást átteszi véleményezésre az iskolaszékhez. Hosszas aktatologatás után a Bel-Magyar utcában 1873-ban részvényesi alapon működő Fröbel Gyermekekert anyagi

⁴ Vö. BUZOGÁNY Áron, *Állami felsőbb leányiskolák*, Nemzeti Nőnevelés, V. évf. (1884), IX. köt. 6–13.; OROSZ Lajos, *Nőnevelés Magyarországon*, Pedagógiai Lexikon, II. köt. Budapest, 1997, 617–621.

⁵ A kolozsvári M. Kir. Áll. Tanítónőképző-Intézet huszonöt éves fennállásának története és jelen működése 1870–1895. Szerkesztette Dr. LÁZÁRNÉ KASZTNER Janka igazgató, Kolozsvár, 1895. Az igazgatónő szépen idézi fel De Gerandóhoz fűződő emlékeit: LÁZÁR GYULÁNÉ KASZTNER Janka, *Emlékeim*, Budapest, 1911, 86.

⁶ SEBESTYÉNNÉ STETINA Ilona, *Az Erzsébet Nőiskola múltja*, Nemzeti Nőnevelés, 34 (1913). XL, 331–355.

csődje hoz megoldást. Az óvodának járó addigi állami támogatást átirányítják a megnyitandó leányiskolához, és a felszabaduló emeleti termeket az új tanintézet rendelkezésére bocsátják.⁷

A szervezés beindítása – városi intézményről lévén szó – a városi iskolaszékre hárult. Ennek egyik tagja, a Református Kollégium nagy műveltségű történelemtanára, Sámi László De Gerando Antoninát ajánlotta a bizottság figyelmébe. Az igazat megvallva, nem is lehetett könnyű akkoriban egy megfelelő képzettségű és tapasztalattal rendelkező igazgatónőt találni.

De Gerando Antonina anyai ágon a széki gróf Teleki család sarja, apja pedig egy módos, lyoni eredetű, francia nemes családból született. Ez további pályáját több szempontból is meghatározta. Az anyai felmenők között ott volt nagyanyja, gróf Brunswick Karolina (1782–1843), Brunswick Teréznek, az 1828-ban megnyitott első magyarországi óvoda alapítójának a húga. Brunswick Karolina 1805-ben gróf Teleki Imréhez (1771–1848) ment nőül. A házasságból három gyermek született: két leány és egy fiú.

Az idősebb leány, Teleki Blanka (1806–1862) mint a magyar leánynevelés úttörője szerzett nevet magának: 1846 őszén nyitotta meg Pesten az első magyar felsőbb leányiskolát. A kis intézet csak két esztendeig működhetett, mert 1848-ban kitört a forradalom. Teleki Blankát bátran hirdetett hazafias nézeteiért 1851 májusában letartóztatták, s 1853-ban tízévi várfogságra ítélték. Hat év letöltése után szabadult.

Mielőtt a fiatalabb Teleki-lányról szólnánk, a fiút, Teleki Miksát (1813–1872) is említsük meg. A kendőlónai kastélyban élt. Második házasságát egy helybéli lánnyal kötötte, s az ebből született öt gyermek (Irén, Izabella, Blanka, László-Gyula, Emma) vitte tovább a családnak ezt az ágát.

A kisebbik leány, Teleki Emma (1809–1893)⁸ nővérével már fiatalon utazhat, megismerik a német és olasz nagyvárosok kincseit. Emma követi öccse iskolai tanulmányait, elsajátítja még a latin nyelv alapismereteit is, tehetségesen fest és zongorázik. Miksával együtt utaznak Párizsba, hogy felkeressék ott tartózkodó nagynénjüket, Brunswick Terézt, s megismerjék az ottani művelődési életet. Ott ismerkedik meg a nála tíz évvel fiatalabb, lyoni születésű, jogi tanulmányokat folytató Auguste de Gerandóval. A fiatalok 1840. május 14-én Párizsban házasságot kötnek. Még abban az évben Erdélybe utaznak. Auguste rövidesen megtanul magyarul, sőt románul is, bejárja és megszereti Erdélyt. Első művét a magyarok eredetéről, a másodikat, a kétkötetű Erdélyről és lakóiról írja franciául. Ezek közzétételére 1844-ben Párizsba utaznak, s itt születik meg 1845. február 13-án első gyermekük, Antonina. 1845 nyarán újra Magyarországon vannak. Auguste inkább Pesten tartózkodik. Összebarátkozik az ottani tudósokkal és politikusokkal. Tudósításokat küld párizsi lapoknak. 1846-ban az MTA külső tagjául választja. 1846. december 10-én Pesten születik meg második gyermekük, Attila (1846–1897).

Auguste 1848 februárjában, a francia forradalom hírére Párizsba utazik, azután a magyar forradalom Pestre vonzza. Diplomáciai megbízatással közvetít a francia és a magyar forradalmi kormányok között. A világosi fegyverletétel után betegen német földön bujdosik. Drezdában talál rá felesége, s ápolja december 9-én bekövetkezett haláláig. Emma tartva

⁷ A Fröbel Gyermekkert (Óvoda), majd a Felsőbb Leányiskola a Bel-Magyar (Kossuth Lajos) utca 17. sz. alatti telken állott, 1911-ben helyére épült a kétemeletes „finánc-laktanya”, vagyis a pénzügyisek bérháza. Vö. GAAL György, *Magyarok utcája*, Kolozsvár, 1995, (ETF 221) 79–80.

⁸ Vö. BAJOMI LÁZÁR Endre, *Teleki Emma életéről és műveiről*, Irodalomtörténet, 58(1976), 910–941.

a megtorlástól 1850 elején hamis útlevelemmel kisgyermekai társaságában Párizsba utazik. Itt számíthatott férje rokonságának, baráti körének valamelyes támogatására.

A két De Gerando gyermek Párizsban kiskorától fogva francia környezetben, puritán viszonyok közt nevelkedik. A háztartást édesanyjuk a felcseperedő Antonina segítségével vezeti. Az édesanya felfogadja a menekültként Párizsban élő Irányi Dánielt, hogy naponta két magyar órát adjon a fiataloknak. Az édesanya eljár egyetemi előadásokra, s gyakran magával viszi Antoninát is. Így ő már 1861-ban a párizsi városházán leteheti az I. fokú tanítónői vizsgát, 1863-ban a II. fokút, 1864-ben pedig kiállja a tanárnői vizsgát.

A kiegyezést követően az 1870-es évekre válik annyira megbízhatóvá a magyarországi világ, hogy Emma asszony a gyermekeivel haza merjen költözni. Ekkorra már a családon belüli vagyoni helyzet is rendeződik, úgyhogy ő a Szatmár megyei pálfalvi⁹ birtokon telepedhetik le, s ott él haláláig.

Az eddigi életrajzok szerint 1872-ben vagy 1873-ban történt a hazatelepedés. Antonina Pesten marad, s itt a leánynevelésben vállal szerepet. Először a Veress Pálné-féle Nőképző Egyesület 1869-ben alapított leányiskolájában tanít, emellett a Nőiparegyesület tanítónőképzőjében is órákat vállal. Ez utóbbi egyesület 1879-ben alelnökévé választja. 1876-ban pesti tágas lakásában megnyitja „magántanfolyamát”. Ez a fővárosi művelt családok serdült leánygyermekéi számára francia minta szerinti képzést ígért. A francia nyelvet, számtant, földrajzot, éneket maga Antonina tanította, a többi tárgyra jőnevű tanárokat szerződtetett.

Mikor a kolozsvári felkérést megkapta Antonina kisasszony, éppen francia rokonai is állást ajánlottak neki, a lyoni igen rangos leánylíceum igazgatói állását. Ő azonban Kolozsvár mellett döntött. De Gerando Antonina mellett még dr. Széchy Károlyt, a már jó nevű irodalomtörténészt és Binder Laura bánffyhungyadi okleveles polgári iskolai tanítónőt választották rendes tanárrá. A felügyelőbizottság elnöki székét Szász Béla, a bölcsészeti egyetemi tanára kapta meg, aki korábban a marosvásárhelyi Református Kollégiumban tanított.

A megválasztott igazgatónő rövidesen Kolozsvárra érkezhetett, mert 1880. október 3-án már megtartották az ünnepélyes tanévnyitót, melyen Páll Sándor iskolaszéki elnök, Várady Károly tanfelügyelő és Széchy Károly tanár mondott beszédet. Már másnap megkezdtek a diákok beiratását. Egyszerre két osztályt indítottak. Az I. osztályba felvett 25 tanulóból csak 4-et írhattak be, akik elvégezték az elemi iskola mind a hat osztályát, a többieknek felvételi vizsgát kellett tennie. A II. osztályba felvett 23 növendékből 2-nek engedhették el a vizsgáját. Jól jellemzik e számok a korabeli kolozsvári lányok iskoláztatását.

De Gerando Antonina, akit ezután Önagyságának illet szólítani (a diáklányok Csurilának becézték), kapott a Bel-Magyar utca északi során egy emeletes ház felső szintjén négy tantermet s néhány kisebb helyiséget, két rendes tanerőt s némi felszerelést, hogy ezekkel iskolát teremtsen. Az épület már ekkor alig felelt meg iskola céljaira, de a város más lehetőséget nem tudott felajánlani.

Az iskola tantervét az igazgatónő a tanárok és a felügyelőbizottság közreműködésével dolgozta ki, vagyis a Budapesten alkalmazott Molnár Aladár-féle tantervet alkalmazták a helyi viszonyokhoz. Abból indultak ki, hogy a kolozsvári elemi iskolák hatosztályosak, tehát ezek tananyagára építhetett a négy leányiskolai osztály. Akik nem tudták igazolni a hat elemi elvégzését, azoknak felvételi vizsgán kellett tudásukat bizonyítani. A 12. életévüket betöltött, de 14 évnél nem idősebb lányok jelentkezhetek az első osztályba.

A tantárgyak a négy tanévre így oszlottak el (zárójelben az osztályonkénti óraszámok):

⁹ Szatmárpálfalva (Păulești) – ma a romániai Szatmár megyében található, az ottani Teleki-birtokot De Gerando Félix örökölte.

hit- és erkölcsstan (1-1-1-1), magyar nyelv és irodalom (4-4-4-4), német nyelv (4-4-3-3), francia nyelv (0-4-3-3), történelem (3-3-3-3), földrajz (3-2-2-0), természetrajz (3-3-1-0), földtan (0-0-2-0), számтан-mértan (3-2-2-3), természettan [fizika] (0-0-2-2), vegytan (0-0-0-3), női kézimunka (2-2-2-2), háztartástan, neveléstan, ének, rajz, szépírás, torna (1-1-1-1). Ez a tantárgybeosztás megfelelt az iskola, már az első értesítőben megfogalmazott célkitűzésének: „... a lányok oly mérvű általános műveltséget szerezhessenek, mely egyfelől élethivatásukra szükséges, és másfelől megfelel azon általános műveltségnek, melyet a férfiak saját életcéljaik érdekében gimnáziumi és reáliskolai középiskoláinkban nyerhetnek”.¹⁰ Az élethivatásra, vagyis a háztartás vezetésére, a gyermeknevelésre való felkészítést a kézimunka, háztartástan, neveléstan, ének, rajz valamennyi tanévben szerepeltetése teszi hangsúlyozottá. Utóbb az igazgatónő kifejtette: „A tanári kar, a tanterv alapján, aztán fő feladatának tűzte ki, hogy együttesen, összhangban működjenek, azon célból, hogy tanítványaiból legelőször is hasznos, dolgos munkásokat, honpolgárokat, embereket neveljen, s ezért a tanítás által leginkább értelmeket, szépérzőket fejlesztve erkölcsi színvonalukat emelje. [...] Azt vallotta, hogy a tanterv, az iskola készült a növendék számára, nem pedig, hogy a növendék van a tanterv vagy az iskola kedvéért. Főiránya emberi és nemzeti vala. Semmi szakképzést nem tűzött ki célul, csak a valódi műveltséget igyekezett terjeszteni, nem kívülről, látszólag, hanem belülről”.¹¹

Az iskola 1882/83-ra épült ki négyosztályosra, ekkor 96 diákja volt, de a következő tanévben már 108-ra növekedett a népesség. Az osztályok száma az évtized végéig nem változott, de a létszám egyre nőtt, az évtized végére már 173-ra emelkedett, s az eloszlás igen aránytalanul alakult: 1890/91-ben az I. osztályban 70, a IV.-ben 17 tanulóval kellett dolgozni. A következő tanévben már 224-en iratkoztak be, úgyhogy miniszteri engedéllyel a III. osztályt párhuzamosították.

Az iskola anyagi és épületgondjainak a megoldását csak az államosítástól remélhették. Már 1884/85-ben Berecz Antal fővárosi leányiskola-igazgató miniszteri megbízottként végzett iskolalátogatása alkalmából kérték az államosítást, s ezután évről évre lépések történnek ebben az irányban.

Végül 1892 őszétől mint Állami Felsőbb Leányiskola működik az intézet. Az ekkor kezdődő tanévben 242 diákjuk van és I–V., a következőben I–VI. osztállyal működnek, de mivel az első három osztály párhuzamos, összesen kilenc osztályuk és 282 diákjuk van. Ez szükségessé teszi, hogy kibéreljék a Bel-Magyar utca és a Trencsin (Bocskai) tér sarkán álló Máriaffy-ház néhány helyiségét tanterem céljaira (négy osztályuk működik itt). Az igazgatói iroda pedig az igazgatónőnek a Trencsin tér nyugati során lévő lakásába költözik.¹² Úgyhogy az iskola háromlakai lesz.

Az új épület iránti remény Wlassich Gyula oktatásügyi miniszternek az 1895. november 4-i iskolában tett látogatása után erősödik meg. Több felajánlott telek közül a minisztérium 1896. december 2-án megvásárolja a Sétátér melletti harmadfél holdas Bánffy-kertet, majd az iskola vezetősége kidolgozza a megtervezendő épület beosztására és berendezésére vonatkozó javaslatot. Ennek alapján Alpár Ignác fővárosi építész megtervezi a kétemeletes

¹⁰ *A tanintézet célja és tanrendszereinek alapelvei*, Értesítő a Kolozsvár-városi államilag segélyezett Felsőbb Leányiskola 1880/1-iki évéből, Kolozsvár, 1881, 10–11. [A továbbiakban: Értesítő + tanév.]

¹¹ DE GERANDO Antonina, *A kolozsvári Felsőbb Leányiskola története 15 évi fennállás után*, Értesítő 1894/95, 5–13.

¹² A Máriaffy-ház akkoriban a Trencsin tér (Fapiac-sor) 14–14/a szám alatt álló kettős épület volt pont a sarkon, 1909-ben lebontották, s helyére épült a Kereskedelmi és Iparkamara szecessziós palotája, ma a megyei prefektúra épülete. Vö. GAAL, i. m., 90–91. De Gerando Antonina ugyanezen a soron, a Bel-Közép (Deák Ferenc) utcához közelebb, a Trencsin tér 4. sz. alatt lakott.

épületet, s azt 1899 tavaszától 1900 szeptemberéig felhúzzák. Ez év őszén költözik át az iskola a minden szempontból megfelelő, Sétaterre néző, 23 ablakos frontú, bentlakással és külön karzatos tornateremmel rendelkező ingatlanba. A földszinten és az első emeleten összesen nyolc tanterem, emellett kézimunkaterem, rajzterem, természettudományi előadó kísérleti felszerelésekkel, minden emeleten 2-2 zongoraszoba áll a diákok rendelkezésére. Az 50 fős tágas internátus főleg a második emeletet foglalja el. A földszinten igazgatói lakás és iroda, tanári szoba, tanári könyvtár, egy tanítónői és egy gazdasszonyi lakás, a második emeleten két felügyelőnői lakás is volt. A konyha, mosókonyha, szénpince, éléskamra, két szolgai lakás foglalta el az alagsort. Az ebédlőt a földszinten alakították ki, s liften küldték fel a kosztot. Az épület körüli tágas területet a következő évben bekerítették, kis botanikus kertet, teniszpályát (télén korcsolyapálya), gyümölcsöst és veteményeskertet alakítottak ki benne.¹³

A századfordulót követően általában 250 fő körül mozog a diáklétszám. Egyik-másik túlsúfolt osztályt néha párhuzamosítják. Az igazgatónő ekkoriban egy új igénynek is igyekszik eleget tenni. Miután 1895-ben megengedik a lányok beiratkozását az egyetemre, ehhez érettségizniük kell. Az érettségéhez nélkülözhetetlen, és a lányoknak addig egyáltalán nem tanított tantárgy a latin. De Gerando Antonina magára vállalta, hogy 1897-től az arra jelentkezőknek latin kurzust tartson. Rögtön két csoportot is indított 8, illetve 9 diáklánnyal. 1898/99-ben már arról számol be az Értesítő, hogy három latinos csoport is működik, s az első lányok letették a IV. gimnáziumi latin vizsgát. 1903-ban érettségizik az első három leány¹⁴ – természetesen magántanulóként a Római Katolikus Főgimnáziumban.

1901 ősztől különben új tantervet kapnak a leányiskolák, s ez a tanterv közelít a gimnáziumokéhoz. Miután 1905 őszen a fővárosi Felsőbb Leányiskolában megnyílik az első gimnáziumi osztály, a kolozsváriak is harcba indulnak egy ilyen osztályért. Az igazgatónő többször is kifejti, hogy az ország második egyetemi városában is kell működnie egy leánygimnáziumnak. Még intenzívebbé válik a küzdelem, miután a városban 1911-ben megnyíló Marianum Római Katolikus Leánynevelő Intézet is indíthat gimnáziumi osztályt.

Az igazgatónő előterjesztésére 1909-ben a minisztérium engedélyezi a VI. osztályt követő női továbbképző tanfolyam beindítását. Ez lesz a VII. osztály, mely 8 diáklánnyal kezdi működését. Az órákat felkért főgimnáziumi tanárok tartják.

Az első, vagyis V. gimnáziumi osztály a „Kolozsvári Magyar Királyi Felsőbb Leányiskolában” már csak De Gerando Antonina nyugdíjazása után, 1913 őszen indulhat be.

Az iskola – mint azt az igazgatónő többször hangsúlyozta – a diákért van. Kolozsvárt nagyszámú olyan művelt család élt, amelynek fiai egyetemre jártak, e családok leányai nem elégedhettek meg csak az elemi szintű képzéssel. Az egyetem tanárai, a középiskolai tanárok, a hivatalnokok, orvosok, lelkészek írták be elsősorban gyermekeiket a felsőbb leányiskolába. De egyre nőtt a vidéki birtokos családból származó lányok száma is. Ezeket eleinte az igazgatónő magáninternátusában és megbízható családoknál helyezték el. Utóbb, az új épületben már tágas bentlakás állt rendelkezésükre. Az arisztokrácia azonban alig képviselt. Az 1891/92-es tanév Értesítőjében közölt statisztika szerint a szülők foglalkozása: hivatalnok 95, tanár, ügyvéd, orvos 50, iparos 31, kereskedő 22. Benyomásunk szerint az állami fizetést élvezők mind a hivatalnoki csoportba lettek besorolva. 1896/97-re ez a kimutatás így módosul: hivatalnok 87, tanár, pap, ügyvéd, orvos 58, magánzó 40, iparos 16, őstermelő 16. A két utóbbi kategória jelzi, hogy idővel a nem diplomás szülők is igényelték leányaik kitaníttatá-

¹³ Vö. *Felsőbb leányiskolánk új otthona*, Értesítő 1900/1. 3–7; *Felsőbb leányiskolánk új otthonának kertje*, Értesítő 1901/2. 3.

¹⁴ Nevüket is érdemes megörököteni: Györke Margit, Gál Erzsi, Titieni Ilona (az utóbbi alighanem román volt).

sát. Még érdekesebbek a vallási megoszlást tükröző kimutatások. Habár az igazgatónő és a felügyelőbizottsági elnök is református volt, az igazgatónő vigyázott arra, hogy az iskolának ne legyen felekezeti jellege, az intézetben a vallásórakon kívül semmilyen más valláshoz kötődő tevékenység sem történt, még karácsonyi vagy húsvéti ünnepségekről sem kapunk hírt. A Marianum 1911-es megnyitásaig a katolikus lányok vannak többségben. A második helyre a reformátusok kerülnek, a harmadikra – mind nagyobb létszámmal – az izraeliták. Bár 1896-ban a belvárosi református elemi iskola átalakul Állami Polgári Leányiskolává,¹⁵ ami magasabb képzést nyújt, alig érződik, hogy ez a lényegében református fogantatású tanintézet elvonná a diákok egy részét. 1887/88-ban a diákság megoszlása: katolikus 58, református 33, izraelita 14, lutheránus 10, unitárius 5, görögkatolikus 2. Az államosítás előtti utolsó évben, 1891/92-ben az arány így módosul: római katolikus 91, református 69, lutheránus 23, izraelita 22, unitárius 16, görögkatolikus 2, görögkeleti 1. A 224 tanulóból 106 kolozsvári illetőségű. 1906/7-ben a megoszlás: római katolikus 88, izraelita 66, református 58, lutheránus 29, unitárius 10, görögkatolikus 5, görögkeleti 2. A 258 tanulóból 125 született Kolozsvárt, 2 külföldön. 1912/13-ban, az első gimnáziumi évben ez a megoszlás: izraelita 65, római katolikus 62, református 44, lutheránus 7, unitárius 3, görögkeleti 2.

A diákélet az iskolában nagyon családias hangulatú volt. Már első tanévtől működött az Önképzőkör.¹⁶ Kéthetente tartotta gyűléseit, évről évre elnökül De Gerando Antoninát választották, alelnökül pedig valamelyik tanárnőt. A diákok sorából került ki aztán a titkár, jegyző, pénztáros, könyvtáros. A titkári tisztség rendszerint az iskola letehetősebb, legügyesebb tanítványára hárult. A körbe szinte minden diáklány beiratkozott. Itt szavalni tanultak, színelőadásokat rendeztek, énekszámokat mutattak be. Nagy dolog volt, hogy 1885/86-ban tudtak vásárolni egy zongorát. Az 1890-es években az igazgatónő pályázatokat írt ki a kör tagjai részére. 1896/97-ben megnyitották a kör „múzeumát”: az igazgatónő beszerezte híres képek, szobrok reprodukcióit. Az önképzőkör tagjai évről évre május 10-én megünnepelték az igazgatónő névnapját. Évzáró ünnepségüket az új épület megnyitásaig a Redut nagytermében tartották, ahol a szülők és rokonság előtt bemutatták számaikat, ilyenkor este 9-ig még táncolhattak is. A kör éltetője az igazgatónő lehetett, mert amikor egy évre szabadságot vett ki, a kör nem működött, s nyugdíjazása után is csak egy évig állott fenn Fazakas József irodalomtanár vezetésével.

Az egész diákélet tulajdonképpen az igazgatónő köré szerveződött. „Minél többet volt közöttünk, annál boldogabbak voltunk. Azért irigykedtünk a bentlakókra, mert gyakrabban részesültek gondos szeretetében és közvetlenebbül érezték lelke magával ragadó szárnyalását. Pedig velünk is többet volt, mint más iskola igazgatója: ő vezette az önképzőkört, ő kezelte az ifjúsági könyvtárt is, velünk volt a táncórákon, a Bükkerdőbe rendezett emlékezetes kirándulásokon, még külön főződéltutánokat, sőt illemtani órákat is tartott. Megmagyarázta, hogyan kell viselkednünk – az akkori idők illemtanának megfelelően –, ha édesanyánk kíséretében nagyobb társaságban megjelenünk, hogyan bókoljunk jobbra-balra, hogyan ülünk le úgy, hogy bő ráncú ruhánk redői még a lábfejet is eltakarják. Még a csinos evésre is megtanított! Valóban, mint egy édesanya, úgy nevelt bennünket mindenre, még a legapróbb dolgokra is kiterjedt a figyelme” – írja egyik tanítványa.¹⁷

¹⁵ A Farkas utca és a Minorita utca sarkán, ma Emil Racoviță Líceum.

¹⁶ Vö. DE GERANDO Antonina, *Az önképzőkörök jóltevő hatásáról a leányiskolákban*, Értesítő, 1895/96, 3–5.

¹⁷ DR. GLATZ Károlyné Fogarascher Anna, *Emlékezés De Gerando Antoninára*, Keleti Újság, 1941. szept. 28.

A lányok ragaszkodását jól jellemzi az a kétrészes *A szív munkája* című „hódolati játék”, amit Ergane írt, s alcímét így fogalmazta meg: „De Gerando Antoninának, a nagy honleánynak és lelkes vezetőjüknek tiszteletére előadták az egész ifjú Magyarország nevében hálás tanítványai: a kolozsvári Állami Felsőbb Leányiskola növendékkara”. A kis füzetet Budapesten nyomtatták ki 1905-ben. Szerzője az 1904/5-ös tanév önképzőkori titkára, Engel [Gabri]Ella lehetett, Engel Gábor nőgyógyász egyetemi tanár, a Karolina Országos Kórház igazgatójának lánya, aki később is kitűnt a kolozsvári nőmozgalomban. A füzet a szereposztást is közli, s a főszerepet ő játssza a darabban.¹⁸

A tanári kar vezetője nyilván az igazgatónő volt, aki polihisztorként egész sor tantárgyat tanított. Alaptárgya, a francia nyelv mellett számtant, éneket, neveléstant, gazdaságtant, latint oktatott, s alkalmmal bármelyik tanárt helyettesítette. Rendszerint két egyetemi diplomás alaptanárt alkalmazott az iskola, egyet a magyar–történelem, egyet pedig a matematika–fizika–kémia oktatására. A többiek valószínűleg Budapesten az Erzsébet Nőiskolában szereztek polgári iskolai tanítónői diplomát, s szükség szerint több tárgyat is tanítottak. Néhány tárgy oktatására helyetteseket, óraadókat hívtak meg.

Az első férfi oktatójuk, Széchy Károly tíz évig volt az iskola nagyra becsült, „rajongással szeretett”¹⁹ magyar–történelem tanára. 1890-ben a kolozsvári egyetem irodalomtörténész professzora lett, majd a fővárosi egyetemre vezetett életútja. Az Akadémia levelező tagjává választotta. Könyvek és tanulmányok sorát írta. Utódai közül Versényi György irodalomtörténész,²⁰ Cs. Papp József Dante-fordító egyetemi magántanár, valamint Fazakas József is köztisztviselőnek örvendett. A matematika–fizika tanszéken a második tanévtől Bournáz János, több tanulmány szerzője, oktat 1910-ig, utóda 1911-től Szombathy Kálmán, aki a világháború kitörésekor bevonult, s 1915. január 21-én Kirlibaba mellett hősi halált hal.²¹

A tanítónők sorából az első, a Kolozsvárt született Binder Laura, tíz évvel volt fiatalabb az igazgatónőnél. Az iskola megnyitásától kezdve annak elvétéléig itt tanított németet, természetrajzot, tornát, mikor mire volt szükség. Még néhány cikket, tanulmányt, útirajzot is közölt. 1882-től tanított Butyka Vilma főleg németet és magyart, szintén írt cikkeket. 1884-től Békéssy Lilla a kézimunka-, rajz- és szépírást oktató. 1891-ben kerül a tantestületbe Biela Mária okleveles felső leányiskolai tanítónő. Francia, német, neveléstan az alaptantárgyai. Ő lesz az igazgatónő legmegbízhatóbb támasza, utódának nevezi ki, mint arra egy ajánlása is enged következtetni.²² Elsők között leérettségizik, beiratkozik az egyetemre, s francia–latin szakos diplomát szerez, 1915-ben pedig másodállásban az egyetemen francia lektorként alkalmazzzák. Ő és Fazakas József is az első világháború után megalakuló Református Leánygimnázium alapemberei lesznek, 1927-ig tanítanak ott. Biela 1920–1922 között az igazgatónői tisztséget is betölti.²³ 1893-ban lesz a tanári kar tagja Lindner Augusztia felsőbb

¹⁸ A darabban fellép Engel Gabriella (utóbb Kauntz Józsefné) húga, Engel Lili (Kornélia) is, aki Gyergyay Árpád orvosprofesszor felesége lesz, s e sorok írójának nagyanyja.

¹⁹ DE GERANDO Antonina, *A kolozsvári Felsőbb Leányiskola története 15 évi fennállás után*, Értesítő 1894/95, 5–13.

²⁰ Versényi az Erdélyi Irodalmi Társaság titkára is volt, s az ő kezdeményezésére a Felsőbb Leányiskola gyűjtötte pénzéből 1897. március 15-én emléktáblát helyeztek a kolozsvári Biasini-szálló falára megjelölve a helyet, ahol 50 évvel korábban Petőfi Sándor és neje megszállt. A leleplezőkor Versényi mondott beszédet.

²¹ Cs. PAPP József, *Szombathy Kálmán 1878–1915*, Értesítő 1914/15, 5–9.

²² „Az én legkedvesebb növendékemnek és szellemi gyermekemnek, Biela Mariskának, aki erősen hiszem, nyomdokomba fog lépni és tovább fog küzdeni egykor ugyanazon eszmékért, amelyekért én küzdöttem egész életemen át, aki hovatovább, mindinkább közeledik azon eszményi tanítónőhöz, amelyről én álmodozom, az együtt töltött évek emlékére ajánlja De Gerando Antonina.” DE GERANDO Antonina, *Reformjavaslatok a felsőbb leányiskolákra nézve*, Kolozsvár, 1896, 3.

²³ *Az alma mater visszaköszön*, Kolozsvár, 2010, 400–406.

leányiskolai tanítónő, ő számtant, kézimunkát tanít. De Gerando Antonina nyugalmazása után ő az internátus igazgatónője. Még számos tanítónő hosszabb-rövidebb ideig a tantesület tagja. Már jeles férje miatt is érdemes megemlíteni a németet és franciát tanító Sándor Józsefné Sólyom Fekete Margitot, az EMKE főtitkárának feleségét vagy Schmidt Henrik-né Hoffmann Frida német tanítónőt, az egyetem német szakos professzorának a hitvesét. Mindketten 1910 körül kerültek az iskolába. Ekkor már férjes nők is vállaltak állást. A korábbi tanítónők, ha férjhez mentek, feladták állásukat. Mivel a zenetanítás egyénileg is folyt, a város szinte valamennyi zenetanára több-kevesebb órát adott az intézet diáklányainak. Az első években Melka Vince festőművész tanította a rajzot.

Az államosításig nem volt külön iskolaorvos, szükség esetén Purjesz Zsigmond belgyógyász professzorhoz fordultak, aki mindig készséggel nyújtott segítséget. 1893-tól Engel Gábor nőgyógyász, kórházigazgató az iskolaorvos és egészségtanár. 1898-tól Rosenberger Mór belgyógyászati tanársegéd, majd gyakorló orvos végzi e teendőt.

Antonina tanárnő élete a kolozsvári intézet megnyitása után teljesen összeforr az iskolával. Mondhatni reggeltől estig minden tevékenységen jelen van, mindenről tud. Az új épület felhúzásáig lakásán internátust tart²⁴ – nem tudni hány leánynak, de azokról rendszeresen gondoskodik, s otthon egyedül intézi az egész adminisztrációt. Főleg az államosítás utáni értesítőkben évről évre említi, hogy óráinak megtartása mellett „végezte a sok irodai munkát”. Az 1897/98-as tanévben említi, hogy Biela Mária letette az érettségit, s emellett „segédkezett a hivatalos iratok végzésében”. 1900-tól az igazgatónő lakása az épületben volt, ahol a bentlakóknak az édesanyját igyekezett helyettesíteni. „Leggyöngédebb a kicsi első osztályos bentlakók iránt volt, akik kezdetben bizony sokat sírtak az elhagyott otthon, főleg édesanyjuk után. De a »jó Őnagysága« mellett csakhamar megvigasztalódtak: reggelenként kezének gyöngéd érintésével maga keltette fel őket, és ha nagyon búsultak, megsimogatta, megcsókolta őket – sőt játékok is vett nekik. [...] Volt eset, hogy egyik-másik csitri zavarta a nagyobbak tanulását. Nem büntette a szigorú szavak zuhatagával, hanem 2–3 hétre maga mellé vette, mint saját gyermeke, vele együtt lakott, folytonosan az ő jószágos, finomlelkű környezetében volt, és a nyugtalan kislány megjavult”.²⁵ Még az új épületben is három évig saját költségén vezette az internátust, csak 1903. augusztus 15-től került az be az állami költségvetésbe. Ezután lehetett volna külön igazgatónőt alkalmazni vezetésére, de Antonina ezt a tisztséget is magára vállalta. Ekkor már két bennlakó oktató, két francia nevelőnő, egy gondnok, egy ruhatáros és egy betegápoló nő segítette a lányok gondozását. Azért szinte minden reggel a II. emeleti hálószobákban kezdte a munkanapot, s este is ott búcsúzott el a lányoktól. Az étkezéseken is többnyire jelen volt.

A 32 évi igazgatósága alatt kétszer távozott el hosszabb időre az iskolából. Először 1885. február 6-tól kezdve egy hathetes tanulmányutat tett Olaszországban és Franciaországban. Felkereste a római és milánói felsőbb leányiskolákat, majd ifjúsága színhelyén, Franciaországban külön miniszteri engedéllyel négy tanintézetet látogatott meg. Büszkén említi, hogy a miniszter rögtön igazgatói állással kínálta meg, amit azonban nem fogadott el. Tapasztalatait nemcsak az értesítő hasábjain összegzi, hanem a Nemzeti Nőnevelésben is közléte-szi.²⁶ Minduntalan hangsúlyozza, hogy mennyivel jobbak a francia iskolák, mint a túlterhelt

²⁴ Szász Béla, *Tíz év múltán*, Értesítő 1889/90, 9–13.

²⁵ GLATZNÉ FOGARASCHER Anna, *i. m.*, i. h.

²⁶ *Tanulmányi jegyzetek az olasz és francia felsőbb leányiskolákról*, Értesítő 1884/5, 3–23; DE GERANDO Antonina, *Az olasz felsőbb leányiskolákról*. Nemzeti Nőnevelés, 6(1885), XI. 169–172; Uő, *A francia felsőbb leányiskolákról*, *uo.*, 256–266.

németek, s a magyarok mégis a német mintát követik. „Nem tömik tehát a gyermekek fejét száraz tény- és adathalmazsal, de gondolatokat igyekeznek benne fakasztani, lelkét akarják gazdagítani, belértékét növelni és erkölcsi értékét megszilárdítani”.²⁷ Másik hosszabb távolléte az 1891/92-es tanévre esett, amikor édesanyja megbetegedett, s kénytelen volt ápolására Pálfalván tartózkodni. Beadta lemondását, de azt a város nem fogadta el, egyéves szabadságot engedélyezett neki, ez alatt Binder Laura volt a megbízott igazgató. Úgy tűnik, 1905-ben is felmerült távozásának lehetősége, s ekkor írta *Búcsú, Kolozsvárhoz!* című szép röpiratát, melyben elmeséli Kolozsvárra kerülése körülményeit, negyedszázados tapasztalatait összegzi, s rámutat arra, hogy sokan akadályokat gördítettek munkája elé: „Sehogy sem értettek meg. De azt már senki sem tagadhatja el tőlem, hogy születésemtől ezen percig csupán az eszmény vezetett. Egy utat követtem, amelytől semmi sem térített el. S ezen eszménynek feláldoztam vagyonomat, erőmet, egészségemet, életemet”.²⁸ A konfliktust bizonyára sikerült áthidalni, mert Antonina továbbra is igazgató maradt.²⁹ A 1909/10-es Értesítő említi, hogy december 4-én az igazgatónő „halálosan megbetegedett”, s csak környezete emberfeletti ápolásának köszönheti, hogy felépült. Betegeskedésének visszhangja a következő tanévet záró beszédének üzenete: „Szeressétek az életet, mert az élet szép és becses, csak széppé kell tudni tenni, és ez mindenkinél saját magától függ”.³⁰

Az iskola életének tükröi az évente kiadott értesítők.³¹ Ezek rendszerint tartalmazznak egy bevezető tanulmányt, eszmefuttatást melyet legtöbbször (16 alkalommal) maga az igazgatónő ír. Utána következik a felügyelő bizottság tagjainak felsorolása (az államosításig), majd a tanári kar névsora besorolással, a tanulók osztályonkénti névsora, a statisztikai kimutatások sora, a tanév története (kiemelt, emlékezetes események, ünnepélyek), az önképzőkör vezetősége, évi tevékenységük, 1908-tól az igazgatói évről évről beszédet is közlik. Az értesítők nem túl terjedelmesek, s az ezeket szerkesztő igazgatónő évről évre kifejtette bennük nevelési nézeteit.

Más iskolák tanítványok sorával szoktak büszkélkedni. A kolozsvári Felsőbb Leányiskola eleinte csak gondos, öntudatos feleségeket és családanyákat nevelt. Szinte valamennyi kolozsvári értelmiségi és nagypolgári család neve előfordul a diáklistán (Boros, Brandt, Buday, Davida, Dobál, Engel, Eisler, Fabinyi, Fangh, Ferencz, Gajzágó, Genersich, Indali, Melitskó, Szádeczky, Póczy, Poszler, Reményik, Rohonczy, Sámi, Szombathelyi, Udránszky, Ugron stb.). Csak kevesen, a századfordulót követő évekből váltak már önálló pályát befutó hölgyekké. Itt említhetjük a zongoraművész Ruzitska Ilonát, a szavalóművész Tessitori Nórát, a nőmozgalomban kitűnt Engel [Gabri]Ellát, a kitűnő szemorvos Fugulyán Katalint, a tanárnővé lett Fangh Erzsébetet, Paull Arankát (id. Xántus Jánosné) és Valentiny Elvirát, a festőművész Karácsony Emmyt (Török Zoltánné), az Ellenzék szerkesztőségi titkárnőjét, Gaál Jolántát (1944-ben hősi halált halt az Óvári-házban).

Az igazgatónő figyelemmel követte tanítványai életpályáját, s igyekezett összetartani őket. Ezzel a céllal alakította meg 1890-ben a Teleki Blanka Kör, mely minden évben az igazgatónő névnapján, május 10-én tartotta közgyűléseit. Ezen a volt tanítványok beszámol-

²⁷ I. m. Értesítő 1884/85, 10.

²⁸ *Búcsú, Kolozsvárhoz!* [Kolozsvárt, 1905], 8.

²⁹ Az 1905-ös búcsújáról az – általa szerkesztett – értesítőben nincs szó. Könnyen felmerülhetett, hogy a 60. évet betöltött igazgatónőt nyugdíjba kellene küldeni.

³⁰ *Igazgató évről évről beszéde*, Értesítő 1910/11, 67–68.

³¹ A kolozsvári Egyetemi Könyvtárban az A 622 jelzetű sorozat tartalmazta valamennyi füzetet 1880/81-től 1917/18-ig és 1940/41-től 1943/44-ig. Jelenleg az 1907/8-as füzet hiányzik. Ez a kolozsvári Akadémiai Könyvtár P.u. 2415 és P.c. 846 jelzetű elég hiányos sorozataiban sincs meg.

tak az év folyamán végzett valamely jótettükről. A kör tagjai számára 1892-ben megírta a *Gróf Teleki Blanka élete* című munkáját. Ennek tizenkét fejezetében meséli el Teleki Blanka életútját, különös hangsúlyt fektetve intézete bemutatására. A kör évkönyveket adott ki, s ifjúságnak szánt – főleg franciából fordított művekből álló – könyvsorozatot. 1904-ben a körnek 214 tagját tartották nyilván.

Antonina tanárnő az 1912/13-as tanév elején nyújtotta be lemondását, és vonult nyugalomba 32 évi szolgálat után. 1912. szeptember 26-án rendkívüli tanári értekezleten vett búcsút kollégáitól, s még egyszer összefoglalta nevelői elveit. Megrendült egészségét Franciaországban próbálta helyreállítani, de sikertelenül. Visszatért Kolozsvárra, itt az orvosok és szeretett barátnője, Wass Ottilia gondoskodása sem segített rajta. 1914. április 6-án, a virágvasárnapot követő hétfőn meghalt. Április 8-án az iskola tornaterméből temették.³²

A minisztérium 1912. december 15-én kinevezte az új igazgatónőt a temesvári Mársits Rozina személyében,³³ aki a következő év márciusának elején foglalta el kolozsvári tisztségét.

1913 őszén beindult az első (akkor V.) gimnáziumi osztály 37 diáklánnyal. 1917-ben az első gimnáziumi végzős VIII. osztálynak mind a 18 növendéke jelentkezik az intézetben először megrendezett érettségire, 16 sikerrel állja ki a vizsgát, közülük 7 tanárnak, 7 pedig orvosnak készül. 1915-ben a hősi halált halt Szombathy Kálmántól, 1917-ben a hirtelen elhunyt Cs. Papp Józseftől búcsúznak,³⁴ Fazakas József a fronton harcol. Ekkoriban már 436 fős a diákság.

Az Állami Felsőbb Leányiskola és Gimnázium utolsó Értesítője 1917/18-ra jelenik meg Mársits Rozina szerkesztésében. A fejleményt már a hatalomváltozást követően megnyitott román Regina Maria Leánylíceum első értesítőjében meséli el Nicolae Bogdanu, az új igazgató.³⁵ Mivel a magyar iskolának sem az igazgatónője, sem a tanárai nem tették le a Kormányzótanács megkövetelte hűségesküt, elbocsájtották őket, s 1919. augusztus 1-jétől őt nevezték ki igazgatónak. Július 31-én vette át az intézetet a tanári kartól és az igazgatónőt helyettesítő Fazakas József tanártól. Mársits igazgatónő betegen feküdt: „A sors úgy akarta, hogy azon a napon, mikor el kellett volna hagynia lakását, az egykori igazgatónőt a sírgödörbe szállították szinte a teljes magyar értelmiségtől kísérve. Elég súlyos betegségtől szenvedett, de azt mondják – talán nem alaptalanul –, hogy a magyarokat ért szerencsétlenség siettetete halálát. S ráadásul szlovák származású volt!”³⁶ Mársits Rozina (1856–1919) is a Házsongárdban nyugszik.³⁷ Az igazgató megjegyzi, hogy az épület, a helyiségek átadása „bármely kellemetlenkedés nélkül” folyt le, mindent a legnagyobb rendben talált, sőt megengedte a tanárnőknek, hogy egy-két fényképet emlékül magukkal vigyenek.

³² Lutheránus temetőben lévő sírját az 1970-es évek végén másnak adták ki. Hamvait a temető bejáratánál kis kő alá helyezték. 2016. augusztus 19-én a Romániai Magyar Pedagógusok Szövetsége a Házsongárd Alapítvány támogatásával méltó sírkövet helyezett újrateremtett hamvai fölé.

³³ Mársits Rozina pályáját Hátszegen kezdte, majd 1882-től Aradon tanított, s onnan helyezték át a temesvári Felsőbb Leányiskola igazgatónői székébe. 1897-ben a magyar nők képviseletében részt vett a berlini Nőkongresszuson. Vö. HEGEDŰS Judit, *Tanítónői karriertörténetek a dualizmus korában*, Iskolakultúra, 13(2003), 3, 42–52.

³⁴ DR. CS. PAPP JÓZSEF 1858–1917, Értesítő 1917/18, 3–6.

³⁵ *Preluarea liceului și a internatului* = Anuarul Liceului și Internatului de Fete „Regina Maria” din Cluj pe întăiul an școlar 1919/1920 publicat de Nicolae BOGDANU, directorul liceului, Cluj, 1920, 7–8.

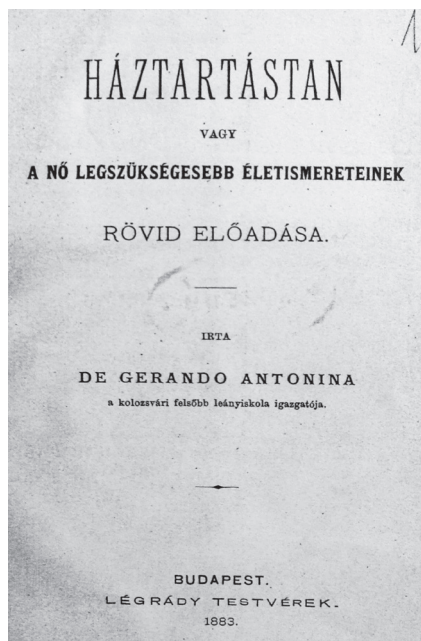
³⁶ *Uo.*, 7.

³⁷ A halálról, temetésről a korabeli napisajtó nem számol be. Az akkori vészterhes időkben csak a napi politikára jutott hely! Balogh Edgár közíró többször érdeklődött e sorok írójától még az 1980-as években, hogy nem találta-e meg Mársits Rozina sírját, ugyanis neki nagynénje volt.

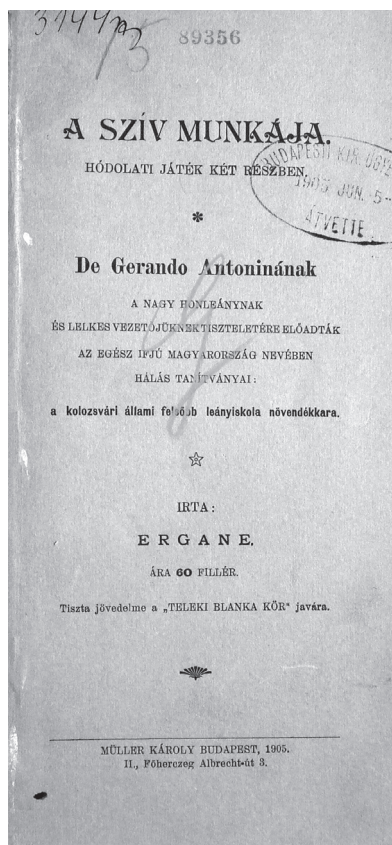
A kolozsvári Felsőbb Leányiskola az igényesebb nőnevelés első erdélyi központjának tekinthető. Megalapozója és kifejlesztője De Gerando Antonina volt, aki életét ez intézetnek szentelte. Mind a nevelésben, mind pedig az oktatásban saját nézeteit igyekezett érvényre juttatni. Bár a pedagógusok nem mindenben értettek egyet módszereivel, a diáklányok rajongtak érte, híveivé váltak. Elérte, hogy rangot jelentsen degerandistának lenni. „Boldog büszkeséggel léptem át az intézet küszöbét, amikor szülőim oda beíratnak, mert degerandistának lenni legfőbb vágya volt akkor minden kolozsvári lánynak. Tudtuk a régebbi növendékektől, hogy aki oda jár iskolába, annak élete szebb, tartalmasabb, nemesebb lesz”³⁸ – vallja egy tanítvány. Még évtizedekkel is az intézmény felszámolása után csak Dezserándónak emlegették a sétatéri leányiskolát.

A leányiskola 1900-ban

A „Háztartástan” címoldala

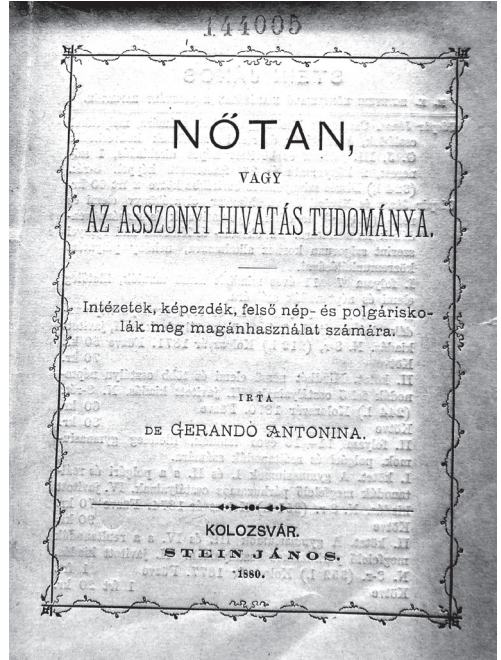

„A szív munkája” címoldala

³⁸ GLATZNÉ FOGARASCHER Anna, *Emlékezés De Gerando Antoninára*, i. h.

De Gerando Antonina

A „Nótan” címoldala

De Gerando Antonina

Önképzőköri meghívó

Dsida Jenő költészete mai szemmel

1.

A költő 1907. május 17-én született Szatmárnémetiben, és 1938. június 7-én halt meg Kolozsváron. Nemzedéki hovatartozása ebből világos: József Attila (1805) és Radnóti Miklós (1909) között találjuk, az ő nemzedékük tagja. Ez *irodalmi nemzedéket* jelent; költészete ugyanazon törvények szerint alakul, mint e két kortársáé. Életében három verskötetet rendezett sajtó alá: *Leselkedő magány* (1928), *Nagycsütörtök* (1933), *Angyalok citeráján* (1938, posztumusz megjelenéssel). E három kötet mintegy 160 költeményt tartalmaz, ami verseinek alig egyhatoda. E „szűkmarkúság” oka nemcsak a költő szigorú önkritikája, hanem a kiadási lehetőségek szerény volta is. Az Erdélyi Helikon könyvkiadó vállalkozás a prózai művek – elsősorban a regények – közönségsikerére számított, a verseskönyveket „ráfizetéses” vállalkozásnak tekintette, és bár az erdélyi irodalom pártolásának feladata ezek közlését is kötelességévé tette, terjedelmüket erősen korlátozta. Tudjuk például, hogy első kötete után, 1931–32-ben Dsida Jenőnek kiadásra kész volt egy újabb kötete, *Menni kellene házról házra* címmel, ez azonban sohasem jelent meg; versanyagának zöme átkerült a *Nagycsütörtök* kötetbe.

Az erdélyi irodalmi kánonban Dsida Jenő a kivételes tehetségnek kijáró elismerést élvezte, de csak „másodhegedűsként” a *helikoni triász* (Áprily Lajos, Reményik Sándor, Tompa László) tagjai mögött. Ez akár egy korán kialakított értékrend makacs fenntartásának következménye is lehetett. Talán erre utal az egyébként minden újtásra fogékony Molter Károlynak a költő nekrológiájában leírt jellemzése: „Költő, semmi más.” Vagyis Dsida Jenő nem töltött be olyan közéleti szerepet, az erdélyiség eszméjének nem volt olyan hatásos hirdetője, mint a „triász” tagjai, „csupán” remek verseket írt. Maga Dsida is elfogadni látszott ezt a rangsort, különösen Reményik iránt viseltetett szinte fiúi tisztelettel. (Egyébként is jellemző volt rá ez az irodalmi „gyámkeresés”; pályája indulásakor Benedek Elek töltötte be ezt a szerepet, később Kuncz Aladár és a *Pásztortűz* folyóiratnál főszerkesztője, Reményik Sándor.) 1936-ban, amikor *Psalmus Hungaricus* című költeményét írta, a mű első felénél tartva, annak szövegét elvitte elbírálásra Reményikhez, és az ő véleményétől tette függővé a folytatást. Ars poetica jellegű verseiben azonban más önértékeléssel, szilárdabb önbizalommal is találkozunk. A *költő feltámadása* című versében például azzal a bizarr ötlettel játszik (a bizarr, a groteszk szinte sohasem hiányzott Dsida játékosságából, talán korábbi szürrealista kísérleteinek lecsapódásaként), hogy az ünnepezt költő – nyilván saját alakmása – meghal, de ünnepélyes temetésekor leszáll ravataláról, otthagyja a gyászoló gyülekezetet, és a szabadba siet. Ott: „A tártölü fenyves alatt mellébe özőnlík/a hús levegő,/meghajlik a szirti fenyő,/a sok suhogó / fa-titán./ /S Ő/elrohan alkonyi fényben/egy lángszinű lepke után.” A *fenyő* és annak „szirti” jelzőjében a *szikla* Reményik lírájának jellegzetes képelemei. (De Tompa László *Máshol és itt* című költeményében is olvashatjuk: „Míg ha mi raknánk hajlékot magunknak,/csak két karunk van, s néhány kő, fenyőszál.”) Első jelentésükben e képek Dsida Jenő versében is a helyszínt jelölik; a költő feléledése tehát „erdélyi feltámadás”. A költeményben azonban utalást találunk azokra a konkrét szövegekre is, ahonnan a költő „átmásolja” versébe őket. Elsőként Reményik Sándor *A kis templom a nagy dómban* című versét említhetjük, melyben

ez áll: „Fölötte égig ér a szirt (...)//Testőrei: dárdás fenyők/Állnak titáni sorfalat (...)//S vissza-köszön testőrhadának,/A sok sötét, szurkos titánnak.” De feltűnik a *lepkemotívum* is a *Néha félek* című Reményik-versben, ugyancsak a fenyők „titáni” méreteivel szembeállítva: „Néha úgy érzem, hogy lepke vagyok,/S felszűrhat minden öreg fenyő tűje.” E „hasonlatértékű” metaforában erőviszony, érték-összehasonlítás van a fenyők javára; az ember lepkeméretű parányisága áll szemben a természet nagy és örök energiáival. Azt is számításba vehetjük, hogy a fenyő Reményiknél többnyire önjellemző – s ennek megfelelően költészetjellemző – jelkép is, és ha a lepkét is ilyennek tekintjük, a lepke-fenyő ellentétpár két magatartás, két költőszerep közötti választás esélyét vázolja. A „fenyőszerepben” a „lepkeszerep” – a költői könnyedség, játékosság – mintegy megsemmisül; az előbbi elnyomja a másodikat.

De olvashatunk Reményiknek a maga jellegzetes tájszimbolikáját kialakító kötetekben (*Csak így, Vadvizek zúgása*) a *sziklát* és a *fenyőt* mint erkölcstani értékjelképet értelmező verseket is (*Sziklák, A holt fenyő, Lovas favágó*). S megjelenik a *feltámadás* iker gondolata is Reményik *Ama keskeny út* című versében: a szikla keménységével, a fenyő szívósságával azonosuló, bennük a maga (eszményi) képmását fellelő költő a csúcshelyre tartva eléri azt a helyet, ahol „Egy ismeretlen túlvilág már/Fagyasztó áramot lehel,/Megyek, – ki tudja meddig még, //Ez tán a mennybemenetel.”

Dsida Jenő versében ezeknek az értékjelentéseknek a viszonya ellenkezőjükre változik. A lepke nem fél a fenyőtől, sőt a „fa-titánok” meghajolnak a pillangókergető költő előtt, mintegy elismerve a könnyű, a törekeny szépség fölényét a zord pátosz fölött. S ha a *szikla* és a *fenyő* önazonosító jelkép volt Reményik verseiben, ugyanúgy a *lepke* is az a Dsida-költeményben. Ebben az összefüggésben a fenyők meghajlása mintha a bibliai Józsefnek azt az álmát idézné, melyben a testvérei által kötött kék meghajolnak az ő kékje előtt, elfogadva ezzel felsőbbbségét velük szemben. S mert József a fiatalabb testvér, ez a felsőbbbség egyben helycsere a hagyományos, a „kanonikus” rangsorban. Dsida is egy eljövendő helycsere esélyét, reményét villantja föl e jellegzetesen transzszilvanista és biblikus jelképekkel az erdélyi irodalmi értékrendben. Ez természetesen nem személyes jellegű; nem egyszerűen egymás hírnevének „elhomályosításáról” szól *A költő feltámadása*, hanem a költői beszédmód változásáról. A helycsere nemcsak a költői rangsorban megy majd végbe, hanem a poétikai kánonban is.

A játékos jóslat, úgy tűnik, teljesült. Ma a két háború közötti erdélyi líra kiemelkedő, az összmagyar költészet jeles képviselőjeként elsősorban Dsida Jenőt tartjuk számon, nem pedig a „helikoni triász” tagjait. Nietzsche szerint minden mesternek egy igazi tanítványa van – az, aki elárulja. Mert ez az egyetlen módja annak, hogy a tanítványból is mester váljék.

2.

„Mai szemmel” nézve, újra kell értékelnünk a költő politikai nézeteiről annak idején kialakított vélekedéseinket is. Dsida Jenő költészete leértékelésének egyik oka az 1950 és 1980 közé eső időszakban az volt, hogy igazi elismerésre, kanonizálásra csak a *haladó* művész számíthatott. A haladás egyetlen fokmérője pedig a kommunista eszmékhez és mozgalomhoz való pozitív viszonyulás volt. Ilyen értelemben írta Földes László Dsidáról, hogy nem volt haladó; érzük be azzal, hogy nem volt haladásellenes. Így alakult ki az apolitikus költő képe Dsidáról, aki legfeljebb az evangéliumi eszmék és az általános keresztény emberszeretet szellemében volt szolidáris a kisemberekkel, a szegényekkel és a szenvedőkkel. Az újabb életrajzi ismeretek azonban mást (is) jeleznek. Koncsag Lászlótól, a gyulafehérvá-

ri papi szeminárium spirituálisától tudom, hogy néhai Majláth Gusztáv Károlynak, Erdély előző püspökének hagyatékát gondozva, olyan Dsida-levéltre bukkant, amely a püspök és a költő bensőséges kapcsolatára utal. A püspök nemcsak ismerte a költőt, hanem életviteli tanácsokkal látta el, és gyóntatta is. Majláth püspök nemcsak érdeklődött a társadalmi kérdések iránt, hanem XIII. Leó pápa 1891-ben kiadott *Rerum novarum* című enciklikájának szellemében azok megoldásához is igyekezett hozzájárulni, elsősorban az ifjúság társadalmi felelősségre nevelésével, de keresztényszocialista egyesületek szervezésével is. Ebben méltó tanítványa volt püspöki titkára, Márton Áron is, akit 1932-től áthelyezett Kolozsvárra, a katolikus egyetemi hallgatók lelkeseként (később a Szent Mihály-templom kanonok-plébánosa lett). Márton Áron a keresztényszocialista eszmék befogadására szemináriumot szervezett, amelynek keretei között az 1931-ben kiadott, a *Rerum novarum* folytatásának és korszerűsítésének tekinthető *Quadragesimo anno* című, XI. Pius által kibocsátott enciklika elemzésével és programadó jellegével foglalkoztak. (Ennek a szemináriumnak köszönhetjük az enciklika első magyar fordítását.) Dsida Jenő személyes jó viszonyban volt Márton Áronnal, amit jelez, hogy 1937-ben ő végezte Dsida esküvői szertartását, 1938-ban pedig ő temette. Dsida Jenő aktív szerepet vállalt a magyar egyetemi ifjúság szervezésében, és 1932-ben, ha nem is vett részt okvetlenül ezeken a szemináriumokon, az enciklikát mindenesetre olvashatta, róluk Márton Áronnal beszélhetett. (Jó latinos lévén, olvashatta akár eredetiben is.) Mindenesetre a 30-as évek elején írta azokat a költeményeit, melyek a keresztény ember társadalmi felelősségéről tanúskodnak (*Menni kellene házról házra, Az utcaseprő, Amundsen kortársa, Bútorok*). Ez utóbbinak mottója: „A világon a munkanélküliek száma harmincmillió.” S az említett enciklika egyik kiváló oka éppen a világválság tömeges munkanélkülisége volt. Mindkét enciklika nyíltan hirdetett célja, hogy a kereszténység szociális érzékenységét leválassa a marxista-szocialista tanokról, és ez Dsida számára is fontos volt. *Harum die-rum carmina* című költeményében olvashatjuk: „a virrasztó nyomorúság/piros parázs-szeme nyitva/s vörös varázs-zene szítja/lángra tüzes tanait.” A költemény egésze a világválság elviselhetetlen életkörülményeinek hangulatát árasztja, a tehetetlenséget és a belőle fakadó halálvágyat: „kedvesed koldul at utcán,/zokogva nyújtja ki karját,/hidakon kússza a karfát/s hörög a mély víz alatt/(...)/Halál! – amiként keserű kis/kukacot elnyel a fecske,/vagy véd a cseresznye-szemecské,/rejtsd el az én szívemet!” Feltehető, hogy a „vörös varázs-zenét”, a kommunista tanok terjedését a költő a válság következményének tartja, valamint a keresztény etika elégtelen követéséből következőnek. Ekkori verstermése alapján azonban joggal tarthatjuk Dsida Jenőt a keresztény-szocialista eszmék hívének és követőjének.

Ami természetesen nem jelenti azt, hogy költőnk „agitációs lírát”, pártköltészetet művelt volna. Az említett eszmékben lehetőséget látott a tömeges szegénység és szenvedés enyhítésére, de azt is látta, hogy az a keresztény szellemiség, amelyet a két enciklika a társadalmi bajok orvoslására meghirdetett, csak igen kis mértékben talál az ő korában követőkre. De módot adtak neki arra, hogy társadalomkritikáját és keresztény hitét egyeztesse, a profán társadalomkritikát a szakralitással kapcsolatba hozza. Az *utcaseprő* című versében írja: „...Őt látom most, a mennyeit/benned, ó rongyos utcaseprő,/ki sepred a föld szennyeit,/ki világ bűnét elveszed/és jó vagy minden emberekhez.../Testvér, ha az üdvösségre jutsz,/rólam el ne feledkezz!” A szegény ember tehát Jézus képmása – ahogy azt Ferenc pápa az „irgalmasság évében” meghirdette –, a szegényekkel vállalt szolidaritás így lesz egyszersmind a szentség előtti meghajlás is. Ez az eszmemotívum tér majd vissza a *Miért borultak le az angyalok Viola előtt* című poémában, a kettős élményt – a szentség érzékelését a profánban – a csoda látomásáig fokozva.

Dsida Jenő költészete tökéletesen illeszkedik az összmagyar líra irányzattörténetébe. Nem véletlenül említettem nemzedéktársait; költészetének alakulása szinte semmiben sem tér el az övéktől, abban az értelemben, hogy azonos (és talán mondhatjuk, hogy személy feletti) törvényszerűségek érvényesülnek benne. Korai költészetét az első *Nyugat*-nemzedék formakultúrája határozza meg, majd első kötetének versei erős és tudatos avantgárd irányultságról vallanak. A 30-as évek elejétől az ő lírájában is az újklasszikus irány érvényesül, kezdetben Babits, később Kosztolányi és József Attila hatására.

Az *újklasszicizmus* megnevezés persze vitatható – vitatják is. Kétségtelen, hogy az irányzat csak kevés tekintetben követi a 17. és 18. századi klasszicizmus esztétikai és poétikai elveit. Ennek részletezésére nincs időm; maradjunk annyiban, hogy az irányzat meghatározója a forma tekintetében történt szakítás az avantgárddal. Ha megnézzük a fentebb nemzedéktársnak nevezett három költő gyűjteményes kötetét, megállapíthatjuk – anélkül, hogy akár egyetlen szót elolvasnánk verseikből –, hogy 1925 és 1932 között uralkodó formájuk a szabadvers. 1932-től ez a forma csak elvétve bukkan fel műveik között vagy teljesen hiányzik. Ebben a hagyományhoz való viszony megváltozása (is) tükröződik. A rimes és mértékes formákhoz történt visszatérés egy többkorszakos hagyomány folytatását jelenti, kezdve a magyar klasszikától (a klasszikus triász és Kazinczy kora) a romantikán át (például Vörösmarty verselése) Ady és az első *Nyugat*-nemzedék ritmikai újításaiig. Ha mármost nemcsak a formát nézzük, hanem olvassuk is a versszövegeket, ugyanezt a hagyományfolytatást figyelhetjük meg. A képalakításban jelen vannak a romantika újításai, például az erőteljes metaforizáltság, de Ady versnyelvének eredményei is, például a metaforák között a megszemélyesítések eluralkodása, az oximoron és az álszinesztézia gyakori használata. És természetesen az avantgárd sem múlt el nyom nélkül a költők gyakorlatában; a váratlan és sokszor paradoxnak tekinthető képzetkapcsolások a szóképekben mindhárom lírikusunk szürrealista előzményeit folytatják. Egy-két példa: Dsida Jenő *Psalmus Hungaricus*ának refrénként ismétlődő szövegszakaszában a magyarság „népem, te szent, te kárhozott, te drága”. Hasonló oximoront olvashatunk Ady Endre *A fajtám sorsa* című költeményében, mely a magyarságot „rossz, drága fajta”-nak nevezi. Vagy olvassuk el *A sötétség verse* bevezető sorait: „Ó, virasztások évszaka!/Vastagon fog a tinta, zordul./A rozsdalevű éjszaka/már hatkor a kertekre csordul.” Az éjszaka „rozsdalevű” jelzője ilyen szürrealis társítás, az állítmány („csordul”) pedig ezt hangsúlyozza is, hiszen az alany az „éjszaka”, de csordulni csak a „rozsdalevű” képes. A folytatásban: „Reves fák nyírka folydogál/s te arra gondolsz: mennyi éved/van hátra még? Jaj meg-megáll/a láb, mert fél, hogy sírba téved.” A szinekdoché is meghökkentő; nem az ember fél, hanem a „láb”, vagyis az eltévedés is, a félelem is szinte független a tudatunktól, szinte ösztönös, de ez az ösztönösség erősebb a tudatosságnál. A „sírba téved” pedig átemeli a szöveget a realitásból a szorongató látomás körébe. Fontos kelléke az újklasszikus költészetnek az utalás, az idézés és a parafrázis, vagyis szövegelőzményekre épülnek új művek. A legismertebb Babits Mihály *Jónás könyve* című alkotása, de ehhez hasonló parafrázist (kisebb vagy nagyobb formában) az itt tárgyalt nemzedék lírájában is találunk. Például Dsida Jenő *Nagycsütörtök* című költeményében a magányos halálfélelem Máté evangéliumának azon részletével van leírva, amelyben Jézust magára hagyják elalvó tanítványai az Olajfák hegyén. De finom célzások, utalások teszik „áthallásossá” nagyobb, terjedelmesebb költeményeit is.

E terjedelmes költeményekről külön kell szólnunk. Az újklasszikus költő (egyik) törekvése, hogy olyan nagykompozíciót hozzon létre, mely költői világgépének valamennyi lényeges összetevőjét képes kifejezni, költészetté szublimálni. Ennek (is) példája a *Jónás könyve*. Dsida Jenő tragikusan rövid pályája során három ilyen *nagykompozíciót* alkotott: *Kóborló délután kedves kutyámmal*, *Miért borultak le az angyalok Viola előtt*, *Tükör előtt*. Érdeemes megállapítanunk, hogy ezek időben megelőzik nemcsak a *Jónás könyvét* és Radnóti (ugyancsak ilyen nagykompozíciónak tekinthető) eklogaciklusát, hanem József Attila leíró költeményeit (*Külvárosi éj*, *Téli éjszaka*, *Óda*, illetve *A város peremén*, *Eszmélet*) is, melyek ugyancsak olvashatók ciklusként. Ami azt is jelenti, hogy Dsida e verstípus történetében nem követőként vett részt, hanem annak alakítójaként.

De nézzük röviden a bennük megformált világgépet. A *Kóborló délután kedves kutyámmal* 1932-ben jelent meg (feltehetően akkor is írta a költő). A 60-as, 70-es évek ideológiai elfogultsága ezt is ellenségesen értékelte, a következő sor miatt: „Szép a világ, gyönyörű a világ és nincs hiba benne.” Ezt a „fennálló rend”, a tőkés társadalom apológiájaként értelmezték. Holott a „lírai riport” egyidős a *Bútorok* című szavalókórossal, amely éppen a lázító igazságtalanságok és a lázadás leírása. A „szép világ” a természet egésze, és itt már világgép-tényezőhöz értünk. A világgép mindig tartalmaz axiológiai (értékelvi) tényezőket, és ismeretelméletieket is. Dsida világismerete – és értékismerete – kettős: a természet a „teremtett világ” színekdochéja, és mivel a Teremtő tökéletes, az általa teremtett világ is csak tökéletes lehet. A „teljes világ” persze tele van rossz, értékhiányos és értékpusztító jelenséggel, de ezeket az ember hozza létre, megrontva ezzel a teremtett világot. A gonoszság természetesen behatolhat a természet tökéletes világába is, de ennek a szentségbe vetett hit képes útját állni. „Francesco Testvér most indul el esteli útra,/most megy a szörnyű farkas elé, – a te ősidébe,/Tinti barátom, – hogy szeliden parolázzon a torkos/bősz fenevaddal, a vértlihegő fogas emberevővel./Fekszik a farkas a jó Szent lábainál, mialatt ő/barna kezével a bundás oldalakat simogatja.” Ez az utalás Assisi Szent Ferenc egyik csodájára (a gubbiói farkas megszelídítésére) átalakítja a helyszínt. A városszéli kirándulóhely a létezés örök-időtlen terepévé alakul, ahol az ember érintkezik a transzcendencia ugyancsak örök eseményeivel. A befejezésben a macskát kergető kutya és a kutyát kergető gazda „átérkezik” a túlvilági lét örökkévalóságába, a „léten túli lét” bizonyosságába. „Szép dolog átszökkenni az életen, átkarikázni,/átviharozni az ifju mezőkön, az ösztönök útján,/így szabadon, felelőtlenül. Itt van az árok, előre,/mélybe le, dombon fel s ujuj, fel a hegyre, a hegyre/s túl a hegyen gyémántporral teleszórt levegőben/rajta, gyerünk, alakunk megnőtt a sötét horizonton,/fénylik az arcunk, szép kutya-homlokodat ragyogó láng/íveli körbe, zuhogva sugárzik a mennyei kékfény,/felcacagó fuvolák, mély kürtök, aranyhegedűk víg/hangjai mellett porzunk át a mezőn, a vakító/angyali őrség kettős sorfala közt, csak előre.../szállva, repesve, kifúlva, kigyúlva rohanni előre,/mígnem a Márvány-Trónus elé dobbanva jelentjük:/– »Ifjan tértünk színed elé, örök isteni Felség./Átnyargaltuk az életet. És megfogluk a macskát!«”(Csak röviden utalok arra, hogy Dante *Isteni színjátékában* is *erdő* a lét jelképes terepe, melyben könnyű eltévedni – „Az emberélet útjának felén/egy nagy, sötétlő erdőbe jutottam,/mivel az igaz utat nem lelém.” – , s melyből az út poklon és purgatóriumon át a paradicsomba vezet.)

A *Miért borultak le az angyalok Viola előtt* 1933-ban jelent meg, és mintegy összefoglalása Dsida Jenő új, neoklasszicista világgépének. Elsődleges jelentése szerint verses novella, mely egy bevezetőből, hat fejezetből és egy utóhangból áll. A *Kóborló délután* folytatásának is tekinthető, hiszen színhelye ugyanaz a monostori erdő, mint a „lírai riportnak”. De már három szereplője van: Viola, a költő (a narrátor) és Tinti kutya. Viola valójában – címben

is jelzett – főszereplője a történetnek, melynek szerveződése egyszerű, szinte naiv egészen a cselekményt lezáró csodáig. De a szerelmi történet köznapinak tűnő epizódjaiban archetipikus helyzetek rejlenek; ezek fölfejtése emeli olvasatunkat a profántól a szentségesig. Itt csak kettőnek a megemlézésére szorítkoztam. A második fejezetben a „parázna asszony” történetére ismerhetünk János evangéliumából (8: 1–11.). Az ötödikben pedig a népi hitregék kedvelt motívumára, mely szerint Jézus, Szent Péter vagy Szűz Mária próbára tesz egy földi halandót, és ha az a próbát kiállja, égi jutalmat nyer. A koldusasszony, akinek Viola odaadja utolsó filléreit, a fájdalmát enyhítő autóbuszjegy árát, bizonyosságot téve arról, hogy „a fájdalomnál erősebb a jóság”, eszerint Mária, karján a kisdéd Jézussal. És Viola jutalma sem marad el; angyalok viszik haza, magasan a légbe emelve őt, mintegy Mária mennybe-menetelének mását érdemelve.

Következtetésül csak annyit: e terjedelmes költeményekben mindig a mindennapi lét és a szentségre irányuló élmény egybeolvadása a téma, és annak felismerése, hogy a halandó boldogságát csakis e kettő együttes átélése szavatolhatja.

Az 1956-os forradalom napjai és a megtorlás évei Kolozsváron*

1956-ban Romániában forradalomra nem került sor, a magyar forradalommal való rokonszenv-nyilvánítás különböző formái miatti megtorlásra, s ezen a címen a kommunista Hatalom valóságos vagy vélt ellenségeivel való leszámolásra azonban annál inkább. Országos méretekben a forradalom célkitűzéseire, eseményeire való viszonyulásnak – és benne a magyarság magatartásának – a története nagyjából ismert,¹ a forradalom ideje, 60. évfordulóján azonban minden bizonnyal érdemes lesz ennek kolozsvári vetületét egy kissé közelebbről számba venni.

A Sztálin halálát követő, 1953-mal kezdődött „olvadás” a második világháború lezárása után szovjet alárendeltségbe került országok lakosságában is a változás reményét keltette fel: azt, hogy a diktatúrát felválthatja egy demokratikusabb rend, valamiféle reformkommunizmus.

Talán természetes volt, hogy a változás lehetőségének reménye elsősorban az értelmiség körében, s különösen az íróársadalom egy jelentős részében hatott, amelyet addig a „szocialista realizmus” kényszerzubbonyába szorítva, igazi hivatása megcsúfolására kényszerített a rendszer, és az ifúságra, amely természeténél fogva mindig is érzékeny volt minden új iránt. Ez a két réteg vált azokban az időkben a változtatások egyre határozottabb képviselőjévé, követelőjévé.

Kolozsvár ebben az időszakban egyébként is sajátos helyzetben volt: intézményeinek mindennapjait a kommunista hatalom által is egyre nyíltabban megnyilvánuló román nemzetépítési törekvések határozták meg. 1952-ben létrejött ugyan a Magyar Autonóm tarto-

* Rövidített szövege elhangzott Kolozsvárt, 2016. október 28-án, a kolozsvári 56-osok emlékére szervezett rendezvényen, ahol a ma Kolozsvárt élő 56-osokat a Romániai Magyar Demokrata Szövetség a Szabadságszobor Emlékéremmel tüntette ki. Bővítettebb szövege megjelent a Kisebbségkutatás 2016/4. számában. Ezt egészítettük ki még néhány vonatkozással.

¹ A magyar forradalom romániai visszhangjának gazdag irodalmából az *1956 Erdélyben. Politikai elítéltek életrajzi adattára 1956-1965*, DÁVID Gyula szerk., Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület – Polis, 2006.– kötetet ajánljuk, amelynek bevezető tanulmánya az egész eseménykört összefoglalja. Az 1956-os forradalommal kapcsolatba hozható 54 romániai per és azok magyar, román és német elítéltejei névsora megtalálható a Török József szerk., *In memoriam 1956* (Sepsiszentgyörgy, 2012, 14–33.) című, a sepsiszentgyörgyi, 1956-os emlékmű felavatására készült kötetben. A témáról a legfontosabb dokumentumkötet: *Az 1956-os forradalom és a romániai magyarság. 1956-1959*, szerk. és bev. Stefano BOTTONI, Csíkszereda, Pro-Print, 2006. A romániai egyetemeken történt megmozdulásokról Ileana BOCA, *1956 – un an de ruptură. România între internaționalismul proletar și stalinismul antisovietic* [1956 – a törés éve. Románia a proletár nemzetköziség és a szovjetellenes sztálinizmus között], București, Fundația Academia Civică, 2001. ad teljes képet. A vonatkozó dokumentumokat l.: *1956 – explozia. Percepții române, iugoslave și sovietice asupra evenimentelor din Polonia și Ungaria* [A robbanás – 1956: Román, szovjet és jugoszláv reagálások a lengyelországi és a magyarországi eseményekre.], red. Corneliu Mihai LUNGU–Mihai RETEGAN, București, Ed. Univers Enciclopedic, 1996; *Minorități etniculturale. Mărturii documentare. Maghiarii din România. 1956–1968*, red. Andreea ANDREESCU–Lucian NASTASĂ -Andreea VARGA. Cluj, Centrul de Resurse pentru Diversitatea Culturală, 2003. A romániai német vonatkozású pereket a *Zwischen Tauwettersocialismus und Neostalinismus: Deutsche und andere Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1953–1964*, hg. Rudolf GRAEF, Gerald VOLKMER, München, IKGS Verlag, 2011. c. kötet tanulmányai dolgozzák fel.

mány, de mindjárt az első években egyre nyilvánvalóbbá vált az a törekvés, hogy a magyarság új szellemi központját – Kolozsvár rovására – Marosvásárhelyen alakítsák ki.²

Már eleve ott lelt otthonra az 1946-ban létrehozott magyar egyetemből kivált önálló orvostudományi főiskola, ott indult meg 1953-ban a havonta megjelenő magyar irodalmi folyóirat, az Igaz Szó, oda költözött a még 1946-ban létrehozott Székely Színház mellé a színművészeti főiskola magyar tagozata, miközben Kolozsvárt a magyar nyelvű felsőoktatás intézményeinek létét állandó átszervezések fenyegették: az 1948-ban létrehozott Magyar Művészeti Intézetet már alig két év múlva felszámolták, s helyette létrehoztak egy kétnyelvű képzőművészeti és egy ugyancsak kétnyelvű színművészeti főiskolát, valamint a Gh. Dima Zeneművészeti Intézetet, amelyben azonban már csak román nyelvű képzés folyt. Bizonytalan volt a sorsa a mezőgazdasági főiskola magyar tagozatának, s 1953-ban végképp megszűnt a magyar nyelvű műegyetemi oktatás. Ugyanakkor a Bolyai Egyetemről az ötvenes évek elején egy időre leválasztották a közgazdasági szakot, amely egy kétnyelvű önálló főiskola keretében működött.³

Mindez – s főképp a változások hátterében megnyilvánuló beolvasztási szándék – nyilván nem maradt következmények nélkül még a kommunista párthoz kötődött kolozsvári magyar értelmiségi elitben sem, amelynek sorait meg is ritkította a Bolyai Egyetem néhány ismert tanárának (Balogh Edgár, Csőgör Lajos, Demeter János, Jordáky Lajos) letartóztatása 1949-ben, vagy a Gaál Gábor elleni, nemcsak szellemi, de fizikai kiiktatásával is járó, támadás.⁴

Az „olvasd”-ra Romániában a forradalomhoz vezető magyarországi eseményeknél szerényebb, visszafogottabb formákban került sor. A látszatokkal manipuláló, s e látszatokkal a valós szembenállást sikerrel leszerelő Gheorghiu-Dej, a moszkovita vonal korábbi első számú híve nemhogy megőrizte, de megerősítette hatalmát, s a „személyi kultusz elleni harc” jelszavát hirdetve, le tudott számolni a pártvezetésen belüli riválisaival is.

A megnyitott palackból szellem azonban nálunk is mind szélesebb rétegeket szabadított fel, elsősorban az íróársadalom körében. Ez volt érzékelhető a hazai magyar lapok közül leginkább a Kolozsvárt megjelenő Utunkban, amelynek hasábjain egyre szókimondóbb vitákra került sor az irodalom pártirányításáról, az író szabadságáról, a szematizmusról, a valóságot lakkozó idillizmusról. Látszólag esztétikai kérdésekről volt szó, a „fiatalok” és az „öregék” közötti nézetkülönbségről, „Kolozsvár és Vásárhely konfrontációjáról”, valójában azonban sokkal nagyobb volt a tét. Hogy mekkora, azt épp 1956-ban, különösen a romániai írók kongresszusának előkészületei során lehetett érzékelni.

Mindennek sok részlete ma már ismert.⁵ De az írók elvárásainak érzékeltetésére álljon itt egy idézet az akkor még költői pályája kezdetén álló Székely Jánosnak az Utunk egy, az 1956 nyarán megtartott romániai írók kongresszusát előkészítő körkérdésére adott vá-

² Stefano BOTTONI, *Sztálin a székelyeknél: A Magyar Autonóm Tartomány története (1952–1960)*, Csíkszereda, Pro-Print, 2008 (Múltunk Könyvek); *Autonóm magyarok. Székelyföld változása az „ötvenes” években. Tanulmányok*, szerk. BÁRDI Nándor, Csíkszereda, Pro-Print, 2005. A kötetben főképp NOVÁK Csaba Zoltán, *A Magyar Autonóm Tartomány elitjének kialakulása és megszerveződése* és GAGYI József, *A Magyar Autonóm Tartomány: egy centralizációs kísérlet (Hatalom, értelmiség, társadalom)* című tanulmányaira gondolunk.

³ Ezekről a változásokról pontos adatokkal szolgál SOMAI József, *Fehér könyv az erdélyi magyar felsőoktatás kálváriájáról*, Kolozsvár, A Bolyai Egyetem Barátainak Egyesülete, 2009, 117–139.

⁴ Balogh Edgárkat 1949 novemberében tartóztatták le, perükben 1954. április 26-án hirdettek ítéletet. Gaál Gábort 1950 májusában zárták ki a pártból s helyezték át a filozófiáról a magyar irodalom tanszékre, a kizárás miatti fellebbezésének elutasítása után, 1952 nyarán kapott szívinfarktust, és 1954. augusztus 13-án halt meg.

⁵ A folyamatot lásd részletesen és dokumentáltan: *Az őszinteség két napja. 1956. szeptember 29-30. Erdélyi magyar értelmiségiek 1956 őszén*, szerk. és bev. BENKŐ Levente, Kolozsvár, Polis, 2007; SZABÓ Gyula, *Képek a kutyaszorítóból: Műhelytitkok, szabadon*, I. Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2001.

laszából: „... várom annak leszögezését, hogy az írásért az író a felelős, nem pedig – teszem azt – a szerkesztő, ... annak megállapítása, mi az időszerű emberi probléma, és mi nem, úgy gondolom, inkább a költőre tartozik. Várom minden valóságtól elrugaszkodott s egyben irodalmon kívüli szempont eltávolítását a kritikából és végül az irodalmi életünkben érezhető feszültség levezetését okos tanácskozások, viták útján”.⁶ És idézhetjük még Földes László válaszáat a feltett kérdésre – ő már az irodalmi élet fölött uralmat gyakorló pártaktivista-diktatúrát veszi célba: „... űk alakították ki nálunk azt a neveletlen modort, hogy mindig testületi szellemben, ’királyi többszámban’ beszéltek. És ellentmondást nem tűrő hangon beszéltek: ’pártunk véleménye’, ’a szocialista realizmus érdekében követeljük’, ’mi foglalkozunk a kérdéssel’, stb. Ki az a mi? A szent szinódus?”⁷

Igaz, a Hatalom válaszlépése sem maradt el: ezekben a hónapokban került sor a román irodalmi életet felkavaró „Jar-ügy”-re,⁸ majd az írókongresszusra, amelynek eredményét Szabó Gyula így summázta: „Végül volt egy írókongresszus, amelynek fő rendeltetése az volt, hogy az egész íróközösséget messze elriassza a szókimondástól, az igazmondástól, attól a képmutatón hangoztatott jelszótól, hogy ’Írjátok az igazat!’”⁹

Az „elriasztás” azonban nem volt tartós, sőt, ahogy közeleedtünk októberhez, az egyre nyilvánvalóbb lett, egyre élesebben vetődtek fel nálunk is már nem csak irodalmi kérdések.

1956. szeptember végén került sor Kolozsvárt arra a kétnapos gyűlésre, amelyet a felső pártvezetés a kolozsvári és marosvásárhelyi magyar írókkal szervezett, s amelyen több, addig párhúségéről ismert és elkönyvelt író vetett fel olyan kérdéseket, amelyek már „az együtt élő románok és magyarok testvérisége” jelszavának ellentmondó tényeket tették szóvá, s ezeknek a köre messze túlterjedt az irodalom határain.¹⁰ Erről a gyűlésről, amelyet ma már „az őszinteség két napja” néven ismerünk, egyetlen felszólalásból idéznék, ismét csak izelítőül, a Szabédi Lászlóéból: „... az anyanyelvem használatához való jog – fejtette ki Szabédi – az anyanyelvemen kapott válaszhoz való jogomat is jelenti. Világos, hogy ami nekem jogom, az valakinek a kötelessége. Törvényre van tehát szükség, mely előírja, hogy pl. Kolozsvárt, és másutt is, ahol szükséges – olyan munkahelyekre, amelyeken a dolgozó feladata a felekkel való érintkezés – csupán románul és magyarul is tudó személyeket lehet kinevezni... Lehetetlen dolog a testvéri együttélés megkívánta minden erőfeszítést az egyik félre hárítani!”¹¹

Néhány nappal később Kós Károly – egy Czine Mihálynak írott levelében – így értékelte a történeteket: „Itt a legutóbbi időkben sok minden történt, és gondolom, még fog történni a jövőben. Az órák itt mindig későbbben jártak, mint tőlünk nyugatra, de most már ide is betört a nyugati szél. A romániai írókongresszuson külsőleg nem sok történt, de annál több a kulisszák mögött. Persze ez nálunk nem kerül a nyilvánosság elé, mert itt a sajtó nem igen – szabad sajtó. Ellenben Erdélyben a felület alatt háborog a tenger, és abból születnie

⁶ Idézi SZABÓ, i. m., 323. Az írókongresszus előtt címmel az Utunk 1956/11 (április 27-i) számában indított sorozatban a Székely Jánossal készített interjú a 19. (május 11-i) számban jelent meg.

⁷ Idézi SZABÓ, i. m., 324. Az írókongresszus előtt címmel indított sorozatban a Földes Lászlóval készült interjú a 23. (június 8-i) számban jelent meg.

⁸ BENKŐ, i. m., 28-30 és 267-277.

⁹ SZABÓ, i. m., 331.

¹⁰ A gyűlésen elhangzott felszólalások szövegét lásd: BENKŐ, i. m., 81-264.

¹¹ Szabédi László írásban beadott felszólalását lásd BENKŐ, i. m., 96-104. Ugyanő részletesen szól azoknak a pártszervezeti gyűléseknek az eseményeiről, amelyek 1956. szeptember 8. és október 12. között a kolozsvári egyetemeken, tudományos és kulturális intézményekben zajlottak le, s amelyeken olykor éles kritikai állásfoglalások hangzottak el. BENKŐ Levente, *Az erdélyi magyar értelmiségi elit és 1956 = Hatvan évvel a magyar forradalom után. A Kovászna megyei Volt Politikai Foglyok Szövetsége által szervezett konferencia előadásai*, 2016. szeptember 1-2., szerk. BENKŐ Levente, Kolozsvár, Polis, 2016, 70-73.

kell valaminek. Olyan szabadság félének. S itt az írók járnak elől: a magyar írók, akiket ma többre tartok, mint 3 hónappal ezelőtt. Kivált a fiatalját itt is, mint Nálatok is. Sokkal jobb a fiatal káder, mint ahogy gondoltam. A rothadás a középkáderben van, de hála a sorsnak, már megérett az idő a változásra: az írók maguk dobják ki maguk közül a rothadtakat. (Amikor írómozgalomról beszélek, az a magyar írókra vonatkozik, és amikor irodalmi mozgásról, forrongásról beszélek, akkor nem szabad elfelejteni, hogy Erdélyben vagyunk, ahol ma másfél milliónál több magyar él és élni akar.)”¹²

A szeptember 29–30-i kolozsvári találkozón elhangzott bírálatokra a Hatalom tűzoltó-munkába kezdett: hozott egy sor intézkedést, amelyek a felvetett problémák megoldásának kezdetét látszottak jelezni, de valójában inkább kirakatintézkedések voltak. Amint azt a bukaresti magyar nagykövetség 1957. január 10-én kelt tájékoztatója összefoglalta: „Kolozsvár tartományban 8 magyar gimnázium és a Mezőgazdasági Főiskola magyar tagozata indult meg újból. A fentiekén kívül a MAT-ban [a Magyar Autonóm Tartományban] és más helyeken több magyar iskolát, tanonciskolát nyitottak meg. Újból megjelentették a Korunkat, ezenkívül magyar nyelvű gyermekfolyóirat és egy kulturális lap megjelentetését is engedélyezték. Nemzetiségi Főigazgatóságot létesítettek az Oktatásügyi Minisztériumban. Orvostak néhány kisebb jelentőségű sérelmet is. Felsőbb szervek foglalkoztak azzal a kérdéssel is, hogy miért nem lett kidolgozva a MAT statútuma”.¹³ Sor került a korábban koncepciók perben elítélt Balogh Edgár, Csögör Lajos, Demeter János, Jordáky Lajos, Méliusz József rehabilitálására, Gaál Gábor ügyének – post mortem – tisztázására. Mindez az érintetteknel jóval szélesebb körben később azt az érzést keltette, hogy a romániai magyarságnak van mit veszítenie, ha nem hajlandó beállni a forradalom leverése után a Kádár-rendszer támogatóinak sorába, amit aztán a kolozsvári írók – a marosvásárhelyieknel némileg visszafogottabban – meg is tettek.¹⁴

Már jóval a forradalom kirobbanása előtt, a Magyarországról legális úton bejött sajtó cikkeiből, a budapesti rádió egyes híradásaiból és műsoraiból sokan követhették lépésről lépésre a nyitás ottani eseményeit. 1956 tavaszától pedig személyes kapcsolatokra is lehetőség nyílt: Kolozsvárra látogatott el ugyanis a debreceni egyetem művészcsoportja, majd viszonzásul egy kolozsvári magyar és román diákcsoport Debrecenbe, s a műsorok is, de főképp a kötetlen beszélgetések, az ekkor szövődött barátságok révén alkalma adódott sokaknak betekinteni a magyar egyetemi ifjúság életébe, sőt az egész magyar társadalmat egyre nyíltabban foglalkoztató problémákba, megoldáskeresésekbe. Hogy mi is történt, arra vonatkozólag a Securitate egy ügynökének 1956. április 27-én kelt jelentésből idézhetjük: „... a folyó év április 24-én este a debreceni egyetem által bemutatott előadás látványos tüntetéssé alakult át. Az előadás végeztével a közönség nem akarta elhagyni a termet, hanem folyamatosan tapsolt, a teremben ülők és a lépcsőn álló diákok is könnyeztek. ... Az állomáson szintén olyan tüntetésre került sor, amilyenre nem volt példa 1940 őszétől, amikor Erdélyt Magyar-

¹² Kós Károly levelezése. Szerk. Sas Péter. Budapest Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2003, 486. A levél kelte 1956. október 6.

¹³ ANDREESCU, NASTASĂ, VARGA, i. m., 242.

¹⁴ *Felzárkózunk a Román Munkáspárt oldalán: A kolozsvári magyar írók nyilatkozata.* Igazság (Kv.) 1956. nov. 6. Az aláírók: Asztalos István, Balogh Edgár, Bartalis János, Csehi Gyula, Földes László, Horváth Imre, Horvák István, Kacsó Sándor, Kiss Jenő, Létay Lajos, Marosi Péter, Salamon László, Szabó Gyula, Szabó István, Szabédi László, Szentimrei Jenő, Tamás Gáspár. A nyilatkozat keletkezésének körülményeit részletekbe menően eleveníti fel Szabó Gyula, i. m., 338–354. És egy későbbi nyilatkozat: *Levél Magyarország fiatal íróihoz*, Utunk, 1956/49. Az Utunkban 1956. november 7.–december 30-a között Asztalos István, Bányai László, Erdélyi László, Látó Anna, Nagy István, Szilágyi András, Tamás Gáspár tollából jelent meg az „ellenforradalmat” elítélő aláírt cikk.

országához csatolták. Az állomáson az emberek énekeltek, mások könnyeztek. A hatóságok a hangosbeszélő bekapcsolásával el akarták nyomni ezt az énekes hangulatot, de nem sikerült nekik, az énekek újra felcsendültek, egyre hangosabban. Aztán a három vasúti kocsit félre-eső vágányokra vontatták, de a nemzetközi vonat megérkezése után ezeket hozzácsatolták a vonathoz, és a tüntetés tovább folytatódott”.¹⁵

A magyar–magyar kapcsolatfelvétel persze nem korlátozódott az egyetemi szférára. 1956 februárjában Illyés Gyula kap meghívást a *Fáklyaláng* 100. előadására, s tölt nyolc napot Erdélyben,¹⁶ kora nyáron sor kerülhet Bereczky Albert Duna-melléki református püspök kolozsvári hivatalos látogatására,¹⁷ majd júliusban – minden protokoll kihagyásával, magánútlevéllel – a magyarországi kommunista hatalom által addig félreállított Ravasz László erdélyi útjára.¹⁸

Az egyetemi ifjúság hangulatára visszatérve, idézzük fel azt a nagy visszhangot kiváltott találkozót, amelyre október közepén – már közvetlenül a magyar forradalom kitörését megelőzően került sor, amikor a korábbi „lefaszisztázások” és több mint egy évtizedes tiltás után, Kossuth-díjjal megtisztelten családi látogatásra hazajött Tamási Áron, eleget téve a Bolyai Egyetem irodalmi köre meghívásának, 1956. október 17-én találkozott a kolozsvári magyar diáksággal.¹⁹

¹⁵ A jelentést közli BOTTONI, i. m., 87. A debreceniek kolozsvári látogatásáról I.: PÁSKÁNDI Géza, *Debreceni diákok*, Utunk, 1956/17. (ápr. 28.), a kolozsváriak magyarországi útjáról: JANCsó Elemér, *Magyarországon a Babeş és a Bolyai egyetemek diákjaival*, Utunk, 1956/21. (máj. 25.).

¹⁶ „Erdélyben töltöttem, erdélyi írók és színészek, aztán gyors forgatagban tudósok és parasztok, munkások és diákok közt nyolc napot...” – olvassuk az eseményről beszámoló, s naplójába is beillesztett cikkében (Színház és Mozi, 1956. március). ILLYÉS Gyula, *Naplójegyzetek, 1946–1960*, Budapest, Szépirodalmi, 1987, 382.), és ugyancsak a naplóban egy teljesen elszemélytelenített rövid élménybeszámolót is, amely ez idő alatt Farkaslakán tett látogatásának benyomásait rögzíti (ILLYÉS, *Ua.*, 379.) Később az Utunk közöl egy VITÁNYI János által készített interjút az íróval (v. j., „*Románok, magyarok - segítsük egymást!*” Utunk, 1956/19., május 11.). Ebből kiderül, hogy Kolozsváron is volt egy futó találkozója az itteni magyar írókkal az írószövetségnél, de kiderül az is, hogy sokukat olvasmányélményei alapján is ismeri – a kolozsvári fiatalok közül Székely Jánost és Szabó Gyulát emeli ki –, s azt, hogy „Erdély tollforgatói a néppel együtt élnek, s akkor is falujukban, városukban maradnak, ha már jelentős sikereket értek el. Nagyon fontos dolog ez. Nagy érdemük a népért és a nyelvért való felelősség.”

¹⁷ Bereczky Albert püspök kolozsvári látogatásáról részleteket tudhatunk meg TÖKÉS István könyvéből „A látogatás rendjén sokaknak meg kellett győződnie az erdélyi utazás terméketlenségéről. Bereczky ugyanis nem ismerve (vagy talán jól ismerve?) az erdélyi mentalitást, nyomatékosan kifejezte, hogy Magyarország végképp tudomásul vette a leszakított területek helyzetét, s az a felfogása, hogy a határokon innen és túl önállóan és egymástól függetlenül kell berendezkedni. A lelki kapcsolatok valóban csak a lelkiekre vonatkozhatnak, mivel egyik állam illetve egyház sem szólhat bele a másik dolgába. Maga ez a kijelentés még nem lett volna veszedelmes – teszi hozzá TÖKÉS István –, de annál inkább a hanghordozás, amellyel ’álomkergetőknek’ és ’levegőtleneknek’ minősítette az erdélyi elégedetlenkedőket, s egyáltalán nem akart tudomást venni arról a feszült helyzetről, amelyben a magyarság, közelebbről a református egyház élt a román államban. Az észrevevés és az együttérzés helyett kendőzetlen nyíltsággal fejezte ki a román állam iránti lojalitását és az új, ’szocialista értékrend’ értékelését.” TÖKÉS István, *A romániai magyar református egyház élete, 1944–1989*, 2. kiad., Kolozsvár, 2014, 245.

¹⁸ Ravasz László 1956. júliusi erdélyi látogatásának egy kolozsvári epizódját, a kolozsvári Protestáns Teológia tanárai által tiszteletére adott vacsorán történeteket a Dobai-perben elítélt Dobri János teológiai tanárnak egy kihallgatáson tett vallomásából ismerjük. TÓFALVI Zoltán, *1956 erdélyi mártírjai. III. A Dobai-per*, Marosvásárhely Mentor, 2009, 417–418.

¹⁹ Tamási Áron 1956 nyári és kora őszi erdélyi tartózkodásáról és a marosvásárhelyi valamint a kolozsvári irodalmi estek történetéről lásd DÁVID Gyula, *Tamási Áron a Bolyai Egyetemen 1956 októberében*, Székelyföld, 2016/10. 45–63. Kiegészítésül: Tamási Áronékkal együtt utazott Budapestre Nagy Imre, aki aztán ott élte át a forradalmat, s ott készültek, még 1956 őszén újabb rajzai Tamási Áronról, Németh Lászlóról, Illyés Gyuláról, Féja Gézaról, Sinka Istvánról. SÜMEGI György, *Fejezetek Nagy Imre művészetéből*, Kolozsvár, Kriterion, 2013, 65–80.

Hogy mit jelentett ez a találkozás, azt jól érzékelteti az eseményre évtizedekkel később visszaemlékező, akkor III. éves diák, Nagy Benedek: „A díszterembe bezúfolódott, mintegy hétszáz diák úgy köszöntötte a híres vendéget, mint egy országába visszatérő fejedelmet. Senki sem mondta ki, de valami nagy elszánás, nekiveselkedés vibrált a levegőben és még inkább az egyetemi ifúság körében. Ma már tudom, hogy két nemzedék találkozása ritka pillanatának voltam 19 évesen, sokadmagammal a részese és a szemtanúja. Két nemzedéknek, amelyet fényévnire lökött egymástól a világháború, a rendszer- és impériumváltás. S hogy a legsúlyosabb elnyomás és önkény éveiben sarjadt nemzedék is végre megtalálta azt az öntudatát, amellyel felvette a két világháború közötti nemzedék kezéből kivert iránytűt és arra a pontra jutott, hogy kifejezze akarátát, miszerint életét a továbbiakban a maga módján szándékszik alakítani”.²⁰

Tamási Áron Kolozsvárt Jordáky Lajos vendége volt, aki több találkozására elkísérte vendégét. Jordáky, aki egy évvel azelőtt szabadult a börtönből és került vissza egyetemi katedrára, s a forradalmat megelőző hónapok idején egyfajta „reform-kommunista” nézeteket képviselt, igen népszerű volt az egyetemi ifúság körében. Az ő lakásán találkozott Tamási Áron az egyetemi irodalmi kör vezetőivel, Láng Gusztávval és Miess G. Jánossal, akik meghívták őt az egyetemi ifúsággal való találkozóra. S diákja volt Várhegyi István, aki vele is konzultált a Történelem-Filológia Kari Diákszövetség megbízásából szerkesztett egyetemi reformtervezetről, amely miatt aztán az első Bolyai-perben 7 évre ítélték.²¹

Visszatérve még a kolozsvári '56 előtörténetéhez, meg kell említenünk azt az egész várost felkavaró tüntetést, amely 1956. augusztus 12-én az Egyetem utcai piarista templomban, két volt görögkatolikus pap celebrálta misével kezdődött, s amelyen az 1948-ban rendeleti úton megszüntetett (az ortodox egyházzal erőszakkal egyesített) görögkatolikus egyház híveinek többezres tömege nyomatékosította a börtönből akkor már szabadon engedett érsekük, Alexandru Rusu kezdeményezését a román görögkatolikus egyház jogaiba való visszahelyezésére. Az eredmény egy 1957-ben elindított monstre per lett, amelyben az érseket és tucatnyi – hitéhez változatlanul ragaszkodó – papot és hívőt ítétek el, Rusu érseket életfogytiglani fegyházra.²²

Az egyetemi ifúság hangulatát és magatartását azonban nem csak az „olvasás” általános légköre befolyásolta. Már jóval az októbert megelőző hónapokban – felső kezdeményezésre – országszerte előkészületek folytak egy új diákszövetség megalakítására: gyűlésezések, ahol azt várták a diákságtól, hogy maga fogalmazza meg elképzeléseit arról, hogy milyen is

²⁰ NAGY Benedek, *Egy életre szóló szemvillanás = Találkozások Tamási Áronnal*, szerk. BÁN Péter, Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2000, 158.

²¹ Naplójában, amelyet 1955-ben, kiszabadulása után újra vezetni kezdett, Jordáky részletesen szólt ezeknek a hónapoknak az eseményeiről, elvárásairól, a diáksággal való kapcsolatáról, s egyértelmű együttérzéssel a magyar forradalomról. (A naplót MOLNÁR Gusztáv közölte a *Medvetánc* 1988/2–3. számában.) Amikor pedig a Dobai István-féle „*ENSZ-memorandum*” kapcsán 1957-ben őt is letartóztatták, még a kihallgatások során is nyíltan vallotta: „A Magyarországon bekövetkezett egész megmozdulást népi és nemzeti forradalomnak ítélt meg. Rokonszenveztem a megmozdulással és annak vezetőivel, azaz a Petőfi-Körrel és a Magyar Írószövetséggel, valamint azzal a diáksággal, amely jóval 1956. október 23-a előtt közösen előkészítette a megmozdulást” TÓFALVI Zoltán, *1956 erdélyi mártírjai*, 3: *A Dobai-csoport*, Marosvásárhely, Mentor, 2009, 315. Várhegyi Istvánnal való kapcsolatáról a kihallgatások során Jordáky szintén vallott. TÓFALVI, i. m., 346–349.)

²² A kolozsvári hadbírószági tárgyaláson az ügyész 25 éves ítéletet kért, az utolsó szó jogán azonban az akkor 73 éves érsek azt mondta: kéri, hogy büntetését emeljék életfogytiglanra, „mert az ő számára az rövidebb”. Valóban ott halt meg Szamosújváron, 1963-ban. Andrea FÜRTÖS, *Episcopul Alexandru Rusu și regimul comunist (1945–1963)*. <https://remusmirceabirtz.files.wordpress.com/.../alexandr...> Letöltés ideje: 2016. nov. 11.

legyen ez az új szervezet, mivel is foglalkozzék, és miképpen működjék. Ezeken a gyűléseken aztán – országszerte – a diákság „legálisan” előállhatott a maga elképzeléseivel. És meg is fogalmazta elvárásait az egész akkori egyetemi rendszerről, bevéve a programba például az egyetemek autonómiáját, a szabad óralátogatást, a marxizmus és az orosz nyelv mindehhez kötelező tanításának kiiktatását, ami pedig magát a diákszervezetet illeti, azt az igényét, hogy függetlenítse magát az Ifjúmunkás Szövetségtől, hogy legyen joga szabadon kapcsolatot teremteni más országok diákszervezeteivel (a nyugatiakkal is). Sőt, ami után a magyar forradalom kitört, ezeken a gyűléseken már elhangzottak helyenként politikai természetű követelések is, többek között az, hogy a szovjet csapatok távozzanak Romániából is.

Az első kolozsvári diákszövetségi gyűlésre 1956. október 24-én, a Képzőművészeti Főiskolán került sor, ahol eredetileg egy szűk körű, de a más kolozsvári egyetemek és főiskolák diákságát is reprezentáló megbeszélést készítettek elő a szervezők. Ám ezen a gyűlésen, a Mátyás szülőháza lovagtermében, több száz diák jelent meg, s a felszólalások során már nem csak egyetemi ügyeket érintő kérdések kerültek elő. Elhangzott például olyan javaslat is, hogy az egész kolozsvári egyetemi ifjúság az egyetemi stadionban, egy nagygyűlésen és tüntetéssel nyomatékosítsa a megfogalmazott követeléseket. A vezetőségéből aztán három diákot már a következő nap letartóztattak, s közülük Balázs Imre és Tirnován Arisztid VI. éves képzőművész hallgatókat az 1956. december 13-i tárgyalásuk után el is ítélték 7-7 évre, „nyilvános lázítás” vádjával.²³ Ezen a gyűlésen ott volt például Fülöp G. Dénes teológus és Páll Lajos képzőművész hallgató is, akinek vádpontjai között 1959-ben ez is szerepelni fog.²⁴

A Bolyai Egyetemen a Történelem-Filológia Kari Diákszövetség megbízásából Várhegyi István III. éves történelem hallgató készítette el a maga tervezetét, amelyhez aztán Páskándi Géza (már akkor elismert fiatal költő, III. éves magyar szakos hallgató) írta meg a maga támogató hozzászólását, s fűzte hozzá a maga kiegészítéseit.²⁵ Hasonló tervezetet készített Kósa Bálint III. éves biológia szakos hallgató is, amely ugyan akkor nem került nyilvánosságra, Kósát azonban később, amikor egy házkutatás során megtalálták nála a szöveget, elítélték.²⁶

A Hatalom az első perctől kezdve félt attól, hogy a változásoknak az az elemi követelése, amely Magyarországon a forradalomhoz vezetett, a romániai társadalomra is áttérjed. Első intézkedései közé tartozott tehát az, hogy minden eszközzel elszigetelje a romániai társadalmat a magyarországi eseményektől. Azonnal bevezették a levélcenzúrát, katonailag megerősítették és lezárták a Magyarországgal szomszédos határszakaszt, ugyanakkor elrendelték az egyetemek – és általában a diákság – fokozott megfigyelését.²⁷ Másfelől a sajtón és a rádión keresztül próbálták kompromittálni a forradalmat, azt állítva, hogy ami Magyarországon történik, az „ellenforradalom”, „fasiszta bandák” műve, hogy célkitűzése „az átkos tőkés-föl-

²³ A velük készített interjúkat közölte P. SEBŐK Anna, *Kolozsvári perek 1956*, Budapest, Hamvas Intézet, 2001, 75–90; 91–103.

²⁴ Páll Lajos egy vele készült interjúban részletesen szólt az október 24-i gyűlésről és saját későbbi börtönéveiről. KOZMA Huba, *Fekete szalag*, Forrás, 2003/5.

²⁵ GÁL Mária, 1956: *Mítosz vagy történelem (Beszélgetés Várhegyi Istvánnal)*, Szabadság, 1994. jún. 24.; TÓFALVI Zoltán, *Az 1956-os magyar forradalom visszhangja Erdélyben*. http://primus.arts.u-szeged.hu/doktar/texts/tofalvi_56.html Letöltés ideje: 2016/08/10. DÁVID Gyula, *Egy egyetemi hallgató hadbíróági ítélettel hat évre taksált 1956-os feljegyzései = Páskándi Géza emlékkonferencia*, szerk. PÉCSI Györgyi, Budapest, Magyar Művészeti Akadémia, 2012, 7–18. A maga '56-os szerepét és a forradalomhoz való viszonyát Páskándi *A mások bátorsága* című írásában foglalta össze: PÁSKÁNDI Géza, *Begyűjtött vallomásaim*, Lakitelek, Antológia, 1996, 27–31.

²⁶ TÓFALVI Zoltán, *Kósa Bálinték Golgota-járása*, Háromszék, 2015. dec. 12.

²⁷ Az RMP KB Politikai Bizottságának 1956. október 24-én tartott ülésén hozott határozatot lásd: LUNGU, RETEGAN, i. m., 74–78.

desúri rendszer feltámasztása”, sőt – a románság felé mindig bevált eszközként – hogy „a magyarok megint Erdélyt akarják elvenni”.²⁸ Ennek ellenére a szolidaritást nem sikerült elfojtani, s megnyilvánulásainak Kolozsváron is szélteben tanúi, részesei lehettünk

A Bolyai Egyetemen ezekben a napokban uralkodó helyzet érzékeltetésére két akkori diáklevelelőből idézünk:

Nagy Benedek 19 éves, III. éves történész hallgató szüleinek írott leveléből: „A lengyelországi eseményeket tetszenek tudni?? A pesti híreket tetszenek hallgatni, főleg este 9-kor. Hát a pesti, szegedi, debreceni egyetemek 15 pontos memorandumát, melyet 2 hetes terminusra, ha nem teljesíti a kormány, tüntetéssel fogják kényszeríteni. Olyan emberekkel beszéltem, akik tegnap még Debrecenben, ill. Pesten voltak. Irtó a hangulat. Le se lehet írni... A Bolyai diáksága 'forrong', csak nem kezdhethük tunya testvéreink előtt, mert ránk sütik a bélyeget. Történelmi időket élünk, és nagy eseményeket érünk meg a közeljövőben. Bolyai – teológia – Agronómia, stb. egy fronton dolgozunk... Megindultak a szabad vitakörök, mi, történészek vezetünk, élcsapata és lassan hátsó irányítói leszünk az egyetemek magyar ifjúságának”.²⁹

Szilágyi Domokos 18 éves, II. éves magyar szakos hallgató szüleinek írott leveléből:

„Az utóbbi két hétben a magyarországi események hatására fölfordult az egész Bolyai. Persze velünk minden nap gyűléseztek, hogy csillapítsuk a népet. Mélyen tisztelt felsőbb szerveink ugyanis szörnyen begazoltak, hogy ne hogy kivonuljon a kolozsvári diákság tüntetni, úgy szép békésen; s ezért aztán igyekeztek a Babeş és a Bolyait (a román és a magyar egyetemet) összeugrasztani. Nálunk beadták, hogy a Babeş Nagyromániáért akar tüntetni, a Babeşen meg azt, hogy mi Erdélyt akarjuk vissza, s így aztán sikerült valahogy megakadályozniuk. Viszont a temesvári román diákok (műegyetemi hallgatók) rokonszenvtüntetést szerveztek a magyar forradalommal. Marosvásárhelyen, az orvosin is 'forr a világ bús tengerre, ó, magyar'. Testi épségünk nincs veszélyben, mert Szászfenesről behozták a katonaságot és géppisztolyos járőrök cirkálnak estétől reggelig minden diákotthon és egyetemi épület körül. Máskülönben a temetőben is több volt halottak napján a szekus, mint a gyászoló. Ilyenkor az ember négyszer gondolja meg, amíg lépik. Úgy, hogy most már nem kell félni semmitől”.³⁰

Az egyetemeken: a Józsa Béla nevét viselő magyar diákotthonban és a Babeş Egyetemen rőpcédulák bukkantak fel, amelyek a magyar forradalommal való szolidaritásra hívták fel az ifjúságot,³¹ s szolidaritást vállalt vele az a nyolctagú román diákcsoport is, amely, Raoul

²⁸ Az október 24-i PB-gyűlés 13. pontja arról rendelkezik, hogy „.... a legsürgősebben fel kell dolgozni az események igazi jelentését” a kolozsvári Babeş és Bolyai Egyetemek, valamint a marosvásárhelyi főiskolák párt- és adminisztratív szervei előtt. LUNGU, RETEGAN, *i. m.*, 77. Ennek nyomán Miron Constantinescu, a Politikai Bizottság Kolozsvárra kiküldött tagja már a két kolozsvári egyetem érintettjeivel október 25-én tartott gyűlésen bevetette az „Erdély-diverziót”, majd ennek nyomán másnap Raluca Ripan, a Babeş Egyetem rektora beszélt a tanszemélyzettel tartott gyűlésen konkrétan arról, hogy „a magyarok odaát megint Erdélyt akarják”.

²⁹ Nagy Benedek 1956. október 23-án este ½ 8-as keltezésű levele. L. A romániai kommunista diktatúra áldozatainak sepsiszentgyörgyi Emlékháza gyűjteményében.

³⁰ Részlet Szilágyi Domokos 1956. november 16-án kelt, szüleinek írott leveléből. Idézi KÁNTOR Lajos, *Ki vagy te, Szilágyi Domokos?* Bp., Balassi, 1996, 42–43. L. Uő, *Tanár és diák '56-ban a Bolyain*, HiteL, 2006/10. 37–42. Kántor nem csak ezt a levelet idézi újra, hanem Szilágyi és a forradalom napjait Budapesten átélt Lászlóffy Aladár '56-os verseiből is idéz.

³¹ A Babeş Egyetemen történt, a magyar forradalommal való szolidaritást kifejező megnyilvánulásokról a Kolozs Tartományi Pártbizottság október 26-i és 27-i jelentéseiben találunk adatokat: LUNGU, RETEGAN, *i. m.*, 87–88, 101. Lásd még BOCA, *i. m.*, 141.

Volcinschi tanársegéd vezetésével azt tervezte, hogy a Mócvidéken tanyázó „fugár”-okkal kapcsolatba lépve, fegyverrel száll szembe a kommunista hatalommal.³²

Közben készségbe helyezték a belüghöz tartozó katonaságot is, ami annak a lehetőségét is előrevetítette, hogy a tervezett egyetemi stadion nagygyűlésen vagy a tüntetésen provokációra és a katonaság fegyveres beavatkozására kerülhet sor. Ezzel számolva, a Bolyai Egyetem néhány fiatal tanára megpróbálta lebeszélni a diákságot a tervezett tüntetésről, ami végül sikerült is. Egy másik akciójuk Erdély állítólagos „visszakövetelése”-nek híresztelése cáfolatára irányult: Varró János tanársegéd és társai a rádióból lejegyezték a budapesti egyetemisták 16 pontos követelésének szövegét, elkészítették annak román fordítását, s azt próbálták hivatalos úton terjeszteni. Jellemző, hogy akciójuk később „ellenforradalmi irományok terjesztése” címen az egyik vádpont volt a Varróék perében.³³

Az események előrehaladtával október utolsó napjaiban születtek a szolidaritásnak új kifejezési formái is: a forradalom halottaiért egyes előadások előtt (nem csak a Bolyain és a Protestáns Teológián, hanem a Babeş Egyetemen is) néma felállást kezdeményeztek a diákok, a kabátjukon fekete szalagot viseltek, majd amikor a párt utasítására különböző munkahelyeken gyűléseken akartak megszavaztatni a forradalmat elítélő nyilatkozatokat, mind a Bolyain, mind a Protestáns Teológián a diákok megpróbálták ezeket a gyűléseket bojkotálni. A Bolyain egy ilyen nyilatkozat csak a harmadszori kísérletre, és csak november 4-én született meg, a második szovjet intervenció után.³⁴ A Protestáns Teológia Evangélikus Karának hallgatói ezenkívül írásban kérték Argay György püspököt a forradalmat gyalázó két kommunista tanáruk megintésére.³⁵ Bartis Ferenc I. éves magyar szakos hallgató ötponos tervet is papírra vetett arra vonatkozóan, hogy miképpen fejezhetné ki a diákság a magyar forradalommal való együttérzését.³⁶ A rádióadóknak a magyar forradalom eseményeiről tudósító híradásait szélteben hallgatták, az eseményeket tárgyalták, a hozzánk is be-bejutó (hazatérőktől behozott) forradalmi sajtó számait még jóval a forradalom leverése után is kézről kézre adták. Főképp az Irodalmi Újság november 2-i száma járt közkezen (a későbbiekben számos perben szerepelt vádpontként annak „terjesztése”, a benne megjelentek lemásolása, továbbadása). Sőt Szilágyi Árpád IV. éves földrajz–földtan szakos hallgató levelet is írt az Irodalmi Újság szerkesztőségének, amelyben az általános romániai helyzetet – és benne természetesen a magyarság gondjait – is részletesen leírta, ezenkívül kitért Erdély kérdésére is,

³² Volcinschiről és a perről lásd: Alin MUREȘAN, *Sportivii de la „U Cluj” ce plănuiau în 1956 să li se alăture partizanilor din Făgăraș*, Azi Cultural, 2014. jan. 23. <http://cultural.bzi.ro/inedit-sportivii-de-la-u-cluj-ce-planuiau-in-1956...> Letöltés ideje: 2016/10/24.

³³ Az akcióról a Securitate szinte azonnal tudomást szerzett. Az 1956. október 25-én kelt ügynöki jelentést közölte BOTTONI, *i. m.*, 164–165.

³⁴ Szilágyi Árpád visszaemlékezését idézi: BENKŐ Levente, *Volt egyszer egy 56*, Kolozsvár, Exit, 2016, 147–148. A teológia nevében közölt nyilatkozat a lap 1956. nov. 20-i számában jelent meg. L. GAGYI-BALLA István, *Forradalom után Erdélyben (Romániában)* = *Magyar 56*, szerk. SZÉKELYHÍDI Ágoston. II. 114–115. Péter Miklós visszaemlékezésének lelőhelye: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület jelenlegi kéziratára. 1956-os gyűjtemény. (Dávid Gyula letéte).

³⁵ DANI Péter, *Ez volt... így volt Börtönországban: Egy evangélikus lelkipásztor élete a romániai diktatúrában*, Bp., Püski, 2006, 106–107.

³⁶ A kézírásos feljegyzést l. a második Bolyai-per bírósági irataiban: Lelelőhelye: Arhiva CNSAS. Fond penal. Dos. P 000738. David Iuliu și alții. Vol. I. Pag. 259. Idézi DÁVID Gyula, *1956 Erdélyben, és ami utána következett*, Bp., Nap, 2016, 6.

„megkérdőjelezve Trianont”. Ez volt az, ami miatt őellene „hazaárulás” lett a vád, és amiért 20 év börtönre ítélték.³⁷

Közben elkövetkezett november 1-je, Halottak Napja, amikor számos diákcsoport látogatott ki a Házsongárdi temetőbe, s a diákok egyes írók sírjánál, valamint a Hősök temetőjében gyertyát gyújtva, virágot elhelyezve rótták le tiszteletüket a forradalomban elesettek emléke előtt. A kezdeményezés tulajdonképpen a Bolyai Egyetemről, a II. éves magyar szakosoktól indult ki, akik, tanárfelelősük vezetésével, hetekkel a forradalom előtt, néhány elhagyatott írósír gondozásba vételére kezdtek kijárni a temetőbe. A diákság szélesebb köreiben aztán ez az akció kínálta az alkalmat a gyász és együttérzés kinyilvánítására. Néhány sírnál pedig nem csak néma főhajtásra került sor: Reményik Sándor sírjánál az egyik diák Reményik egy költeményét, egy másik Tamási Lajos *Piros a vér a pesti utcán* című versét szavalta el, Bartis Ferenc saját költeményével szerepelt. Több csoport tagjai virágot helyeztek el a Hősök temetőjében lévő sírokon is, sőt a Himnusz eléneklésére is sor került.³⁸

A temetőjárásról persze a Securitate is jó előre tudomást szerzett, s a kivezényelt belügyi személyzetet a tartományi pártiskola tanulóival megerősítve, végigkövették az egyes diákcsoportokat. Az ő írásos jelentéseikből egészíthetjük ki (olykor pontosíthatjuk) az egykori résztvevők visszaemlékezéseiből ismert eseményeket, amelyeket a Hatalom „ellenforradalmi, nacionalista tüntetésnek” minősítve torolt meg az elkövetkező években.³⁹

Kolozsvár magyarságát a forradalom leverése után sem szűntek meg foglalkoztatni a lezajlott események, hiszen a Magyarországról rendre hazatérők természetesen beszámoltak az ott átéltekről. A forradalom napjait Budapesten átélő Kós Károly hazatérte után írott leveleiben többször is felidézi azoknak a napoknak a benyomásait: „...olyan forradalmat élünk (akik élünk), amilyen még nem volt a világon” – írja Molter Károlynak, 1956. december 3-i levelében, egy valamivel későbbi, 1957. február 10-én kelt, Czine Mihálynak írott levelében pedig „a magyar históriának legfantasztikusabb zivatarát”-ként aposztrofálja az októberi napokat.⁴⁰ Több forrás említi azt is, hogy a hazatérők által a szigorú vámvizsgálat ellenére sok, a magyar forradalom alatt megjelent sajtótermék került be az országba, például az Irodalmi Újság november 2-i száma, amelyben Illyés Gyula *Egy mondat a zsarnokságról* című verse is olvasható volt, s ez számos másolatban járt kézről kézre. A tavasszal még a változások sürgetésében élen járó fiatal írókat pedig még decemberre sem sikerült annyira megtörni, hogy

³⁷ Szilágyi Árpád visszaemlékezését idézi BENKŐ Levente: *Volt egyszer egy 56*, 147–165. Szilágyi az 1956-os őszi kolozsvári napokat is felidézi 1996-ban angolul, majd magyarul is megjelent visszaemlékezéseiben SZILÁGYI ÁRPÁD, *Az áldozat*, 1956, Csíkszereda Pallas-Akadémia, 2016.

³⁸ A kolozsvári Házsongárdi temetőben 1956. november 1-én történekről lásd TÓFALVI Zoltán, *1956 – koncepciók perek Erdélyben = A Maros megyei magyarság történetéből*, szerk. PÁL-ANTAL Sándor, SZABÓ Miklós, Marosvásárhely, Mentor, 1997; P. SEBŐK Anna: *Kolozsvári perek 1956*, 159–160.; GAZDA József, *A tűz októbere. 1956 magyar sorsokban*, Bp., Püski, 2006, 250–251.

³⁹ A temetőben történtek megfigyelésére kirendelt Kolozs Tartományi Pártiskola növendékeinek jelentései a második Bolyai-per iratai között. CNSAS Dos. P. 000738. I. kötet. 220-230. A Tamási Lajos-vers elszavalására vonatkozó adatot Mező Piroska, akkor III. éves magyar szakos hallgatónak köszönöm.

⁴⁰ Kós Károly és felesége 1956. október 15-e körül utaztak el Budapestre, s november 12-én jöttek haza. A következő hónapokban írott leveleit lásd: *Kós Károly levelezése*, szerk. Sas Péter, Budapest, Mundus, 2003, 486–495. A forradalom idején papírra vetett naplójegyzeteit bevezetővel közölte SÜMEGI György, „Életemnek legnagyobb, legmegrázóbb élménye”, Korunk, 2005/12, 92–98. Egy 1956. december 11-én kelt úgynöki jelentésből tudjuk, hogy az eseményeket Budapesten átélő Kós Károly „el volt ragadtatva attól az optimizmustól, a legvéresebb események közepette is uralkodó rendtől, a fegyverrel harcoló 12 éves gyerekektől. Azt a következtetést vonta le, hogy minden áldozat és nehézség ellenére az egész magyar nép hisz a győzelemben” ANDREESCU, NASTASĂ, VARGA, *i. m.*, 234.

„az Utunk szerkesztőségében dolgozó fiatal írók” aláírással megjelent nyilatkozatuk ki ne lógjon a pártszervek által a legkülönbözőbb közösségekből kikényszerített hasonló szövegek közül. „Tisztában vagyunk azzal – áll a nyilatkozatban –, hogy fájdalmas napok állnak mögöttetek, megrázó élményekben volt részetek s nagy kérdések várnak még mindig megoldásra. Ilyen körülmények között nyilvánvalóan nem könnyű dolog tollat fogni, az olvasók elé állni, véleményt nyilvánítani. De hallgatni sem könnyű annak, aki tudatában van írói felelősségének. Mert soha annyi felhívás-szerkesztő, memorandum-fogalmazó nem működött még Magyarországon, mint ma. S jószándékú emberek mellett hamis próféták is szóhoz jutnak. Mi hát a helyesebb? Hallgatni vagy megszólalni? Tűrni a hangzavart, vagy a néphez hű írók szavát hallatni, égető kérdésekre választ adni? Mi úgy véljük, hogy a nép iránti felelősségérzet kötelez benneteket arra, hogy minél hamarább hallassátok szavakatokat”.⁴¹ Valóban igaz, amit Szabó Gyula, e „fiatal írók” egyike, évtizedekkel későbbi visszaemlékezéseiben erről a nyilatkozatról ír: „Feltűnő volt ebben a szövegben a ’harcos állásfoglalás’ hiánya – nyoma sem volt benne ’reakciónak’, ’ellenforradalomnak’, ’fehér terrornak’ –, amit még szembetűnőbbé tett az a tartózkodás, amellyel az Utunk fiatal írói nem adták nevüket a szöveghez”.⁴² Nem alaptalan volt az a közvélekedés, hogy egyikük, Páskándi Géza néhány hónap múlva bekövetkezett letartóztatása és elítélése a fiatal íróknak szóló figyelmeztetés is volt.

Közben a marosvásárhelyi írók nevében már a forradalom alatt, november 2-án megjelent egy, a forradalmat elítélő durva nyilatkozat (*Lelkiismeretünk parancsszava*), amelyet csak december végén követett a kolozsvári íróké, jóval visszafogottabb szöveggel, az Utunk 1957/1. számában.⁴³

A magyar forradalom leverése után, a szovjet fegyverekkel biztosított Kádár-féle terrorral párhuzamosan Romániában is széltében megsokasodtak a letartóztatások s azok nyomán a politikai perek.⁴⁴ Az október 24-i képzőművészeti főiskolai gyűlés két vezetője, Balázs Imre és Tirnován Arisztid letartóztatása után november 17–18-án a Bolyairól Várhegyi István és társait következtek (Nagy Benedek, Koczka György és Kelemen Kálmán), akiket az első Bolyai-perben 7, 5 illetve 3-3 évre ítélték. Majd következett a második Bolyai-per, a temetői „ellenforradalmi tüntetés megszervezésével” vádolt Dávid Gyula tanársegéd, Bartis Ferenc és Páskándi Géza letartóztatása és elítélése (Páskándi ellen a vád a Várhegyi-féle tervezet támogatása és kiegészítése volt). Ők ebben a második Bolyai-perben 7-7, illetve 6 évet kaptak. Végül 1958 augusztusában, többek között szintén a temetői tüntetés vádjával tartóztatták le Varró János és Lakó Elemér tanársegédek, s ehhez a harmadik Bolyai-perhez kapcsolva ítélték el, a forradalom melletti kiállásukért, Péterfy Irént, Vastag Lajost és Páll Lajost.

Rajtuk kívül még 1957–1958-ban bíróság elé állították a Bolyairól Deutsch Endre, Jamandi Emil, Kósa Bálint és Szekerán István hallgatókat.

⁴¹ *Levél Magyarország fiatal íróihoz*. Utunk, 1956/49. dec. 8.

⁴² SZABÓ, i. m., 367.

⁴³ Az aláírók között nincs ott többek között a forradalom napjaiban egy romániai íróküldöttséggel a Szovjetunióban tartózkodó, s az eseményekről hitelesen tájékoztató forrásoktól így elszigetelt, majd hazatérve az „ellenforradalom”-ról elítélően nyilatkozó Szabédi László neve, és a Kós Károlyé – utóbbi 1956. december 31-i levelében írja Kiss Jenőnek: „...előttem feküdt egy írás, amelyet alá kellett volna írnom, s ha okos emeber volnék, alá is írtam volna. De én nem vagyok okos ember, csupán egy nagyon szerény és nagyon alázatos erdélyi magyar író – tehát nem írtam alá, mert nem hiszek abban, ami abban az írásban volt” *Kós Károly levelezése ... i. m.*, 489.

⁴⁴ Az alább említendő perek adatait lásd *In memoriam 1956*, Török szerk., i. m., 14–33.

A felsorolt perekkel párhuzamosan már 1957 első hónapjaiban elkezdődött a forradalom mellett az októberi napokban megnyilvánuló tanszemélyzeti tagok és hallgatók felelősségre vonása, „a nagy számonkérés ideje”.⁴⁵ Már 1957 első hónapjaiban eltávolították a Bolyai Egyetemről Saszet Géza tanársegédet, Keszi-Harmath Edit és Keszi-Harmath Sándor előadótanárokat, majd exmatrikuláltak több diákot. Később, 1958. október 22-én került sor a Bolyai Egyetem IMSZ-szervezetének arra a nagygyűlésére, ahol név szerint szólították ki és kényszerítették állásfoglalásra a magyar forradalommal kapcsolatban az előző információk alapján kipécézett hallgatókat, többek között Péterfy Irént és Vastag Lajost is. Ez volt az a nevezetes „füttös gyűlés”, amelyen egyesek válaszáat a nekik szegzett provokatív kérdésekre a diákság füttel vagy tapssal reagálta le,⁴⁶ s amely után többeket eltávolítottak az egyetemről, Péterfy Irént és Vastag Lajost pedig letartóztatták, és a harmadik Bolyai-perben 10, illetve 8 évre ítélték.

Bár a Hatalom a Bolyai Egyetemet az első pillanattól kezdve „ellenforradalmi tűzfészek”-ként kezelte és a rendszer biztonságára nézve halálos veszélyként értékelte,⁴⁷ a társadalom más rétegeit sem kímélték a letartóztatások: így a hadsereg kötelékéből már 1956. december 4-én letartóztatták Tordán Horváth Lajos törzsőrmestert, 1957. május 18-án pedig a kolozsvári hadosztály-parancsnokságról két katonatisztet: Papp Géza őrnagyot és Szántó János századost. Szántó ellen az volt a vád, hogy amikor a tisztikar előtt „feldolgozták” a magyarországi eseményeket, és a szónok „arról kezdett beszélni, hogy a huliganok Magyarországhoz akarják csatolni Erdélyt”, ő felállt, „uszításnak nevezte az alezredes Erdéllyel kapcsolatos állításait és megkérte kollegáit, hogy a magyar-ellenes heccet hagyják abba”.⁴⁸ Ezért kapott 6 évet, Papp Géza pedig (akinek másnap elmesélte, mi történt, és aki nem jelentette őt fel) – mivel magasabb rangú volt, 7 évet.

Az 1956 utáni kolozsvári megtorlások sorába nagyobb távlatú perek is tartoznak. Ilyen volt az a „hazaárulási” per, amelynek tárgya egy Dobai István kolozsvári nemzetközi jogász, volt egyetemi tanársegéd által kidolgozott „ENSZ-memorandum” volt,⁴⁹ egy olyan tervezet, amely Erdély kérdésében kívánt – elgondolásuk szerint mindenki számára elfogadható – megoldást ajánlani. Szerkesztői közül Dobai Istvánt, a Bolyai Egyetem nemzetközi jogi tanészékének volt tanársegédét és Varga László református lelkész életfogytiglani börtönre, Kertész Gábor jogászt és Komáromi József középiskolai tanárt 25-25 évre, Bereczky Andrást, a Bolyai Egyetem korábbi előadótanárát (letartóztatásakor az Akadémia Kolozsvári Fiókjának főkutatóját) és Gazda Ferenc akadémiai kutatót 15-15 évre, Dobri János teológiai tanárt 6 évre, László Dezső kolozsvár-belvárosi lelkészt és Nagy József volt földbirtokost 5-5 évre

⁴⁵ GAGYI BALLA István, *A Bolyai Egyetem az 1956-os forradalom idején = A kolozsvári Bolyai Tudományegyetem (1945–1959)*, Budapest, Kiadja a Bolyai Egyetem Barátainak Egyesülete és a Bolyai Egyetemért Alapítvány, 1999. 290. Ugyanő adja az egyetemről eltávolított tanárok és az exmatrikulált 12 diák névsorát is (uo., 291.) A Bolyai Egyetemen 1957 elején fennálló helyzetet elemző pártbizottsági jelentést (kelte 1957. febr. 23) és az intézkedéseket foganatosító másik jelentést (kelte 1957. márc. 2.) közli ANDREESCU, NASTASĂ, VARGA, i. m., 268–275.

⁴⁶ Amint a gyűlés lefolyásáról készült 1958. október 30-i jelentésben olvasható, a diákok viszont „meg nem felelő magatartást tanúsítottak”, „nem sikerült elérni azt, hogy a diákság tömege megfelelő állást foglaljon az elkövetettekkel szemben, sőt a gyűlés folyamán teljességgel megengedhetetlen megnyilvánulásokra is sor került füttre és tapsra meg nem felelő időpontokban”. És a jelentéstevő még azt is megállapítja, hogy „a provokációk elkövetőit nem sikerült azonosítani”. ANDREESCU, NASTASĂ, VARGA, i. m. 361–362.

⁴⁷ *Comisia prezidențială pentru analiza dictaturii comuniste din România. Raport final*, szerk. Vladimir TISMĂNEANU, Dorin DOBRESCU, Cristian VASILE, București, Humanitas, 2007, 105–106.

⁴⁸ Szántó János visszaemlékezését idézi BENKŐ, *Volt egyszer egy* 56, 255–256.

⁴⁹ TÓFALVI Zoltán, *Erdély mártírjai. 3: A Dobai-per*, Marosvásárhely, Mentor, 2009.

ítélték. Annak idején visszhangot keltett az a szintén kolozsvári vonatkozású, már 1959-re átnyúló per is, amelyben Bányai Miklóst életfogytiglani fegyházra, társait: Krebsz Sándort és Kincses Károlyt pedig 20, illetve 14 évre ítélték.

További súlyos perek következtek 1958–1959-ben, amelyek már a román párthatalom távlati stratégiájába illeszkedtek be. A cél akkor már közvetlenül az volt, hogy megfelelő terrorlégkört biztosítsanak nem csupán a Bolyai Egyetem 1959 tavaszán kierőszakolt „egyesítés”-éhez,⁵⁰ hanem távlatosan az egész – addig önálló – magyar iskolahálózat felszámolásához. E perek közé tartozott az ún. „tankönyvper”, amelynek tárgya a magyar irodalmi tankönyvek és szöveggyűjtemények „nacionalista szövegei” ürügyén a tantestület megfélemlítése, s amelynek kapcsán nem csak három kiváló kolozsvári magyartanárt hurcoltak meg – Fejér Miklóst, Jócsák Jánost, Nagy Jenőt – és a Dobai-perben már elítélt Gazda Ferenc akadémiai kutatót hurcoltak meg, de ennek ürügyén a tankönyvkiadó magyar szerkesztőségét is.⁵¹ Majd következett az a per, amelynek fő vádlottjai Soós Ferenc teológiai hallgató és Halmi Pál voltak, tagjai pedig mellettük Bálint Péter, Farkas László, Kisgyörgy Olivér, Kóta Péter, Székely László, Valkai István – jogászok, műegyetemi és orvostanhallgatók, s amelyben két (később életfogytiglanra átváltoztatott) halálos és 3 életfogytiglani, egy huszonöt éves, egy húszéves és egy 10 éves ítéletet mondott ki a kolozsvári hadbíróság.⁵²

Kolozsvárról és a környékről voltak még a felsoroltakon kívül egyénileg elítéltek is – és nem kis számban: Kolozsvárról Czikmántori József, Gogomán Gábor, Hatházi József, Miklós Márton, Nyerges József, Désről Fekete József, Lácay János, Pál Jenő, Pávelka Antal, Süveg Árpád, Szabó Attila, Bánffyhungyadról Veress Antal és Vincze István, Magyarnagykapusról Török Márton, Székéről Filep János és Juhas Márton, Deményházáról Lénárt József. Őket egy-egy, együttérzésüket, rokonszenvüket nyilvánító kijelentésük alapján tartóztattak le és ítélték el.⁵³ Ezeknek az ítéleteknek az volt a funkciója, hogy azt a közösséget, amelyből kiemelték őket, megfélemlítő hatás alatt tartsák.

Ezeknek a letartóztatásoknak és pereknek az időszakában került sor a Kádár János vezette magyar állami és pártküldöttség romániai látogatására, amelynek során ismét felelevenedett a forradalom emléke. Kádár és kísérete – útban hazafelé – 1958. február 28-án érkezett meg Kolozsvárra, ahol különvonata az állomáson mintegy ¾ órát időzött. Fogadására kivonult a helyi állami és pártvezérkar, s ő az állomás előtti téren – a hivatalos jelentés⁵⁴ szerint 50.000 ember előtt – mondott beszédet, majd a magyar küldöttség a fogadására kirendelt táncsoportokkal periniát és csárdást is táncolt. Kádár beszédének, amelyben ő az állomás előtti teret „Kolozsvár főteré”-nek nevezte, közfelháborodás volt a visszhangja a város magyarsága körében. „Kádárék tudták a kötelességüket – írja évtizedekkel később Földes György –. A delegáció megnyugtatta a román közvéleményt: Magyarország sérthe-

⁵⁰ Somai József, *A magyar felsőoktatás fokozatos felszámolása* = BALÁZS Sándor, BODÓ Barna, CSETRI Elek, GAAL György, KÓNYA-HAMAR Sándor, SOMAI József, *Fehér könyv az erdélyi felsőoktatás kálváriájáról*, Kolozsvár, Bolyai Egyetem Barátainak Egyesülete, 2009, 118–120., és BALÁZS Sándor, *Egyetemegyesítés leple alatt felszámolás*, uo., 99–116.

⁵¹ A X. osztályos magyar irodalmi szöveggyűjteményről 1958. szeptember 2-i keltezéssel készült jelentést közli ANDREESCU, NASTASĂ, VARGA, i. m., 348–358; a VI. osztályos magyar nyelvtankönyvről készült jelentést uo., 431–442. Ez utóbbi csatolmányaként a vétkesnek talált 14 személy névsora is megtalálható, társadalmi eredetük, a tankönyvek megjelenésében játszott szerepük, és adott esetben „ellenséges megnyilvánulásai” feltüntetéseivel.

⁵² A Soós–Halmi-perről lásd Soós Ferenc, *Akik imádkoztak üldözöikért. Börtönvallomások, emlékezők, szerk. MIKLÓS László*. Kolozsvár, Az Erdélyi Református Egyházkerület kiadása, 1996, II. 30–34. Soós Ferenc ítéletének lelőhelye: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület jelenlegi kéziratára. 1956-os gyűjtemény. (Dávid Gyula letéte).

⁵³ A felsoroltak személyi adatait lásd az DÁVID szerk., *1956 Erdélyben: Politikai elítéltek életrajzi adattára* c. kötetben.

⁵⁴ ANDREESCU, NASTASĂ, VARGA, i. m., 323–324.

tetlennel ismeri el a (trianoni) határokat... Ezt a szöveget senki sem kényszerítette rá... Köszöntője kimondva-kimondatlanul az alárendeltség elfogadásának szükségességét sugallta és ezzel mindenképpen a román vezetők malmára hajtotta a vizet”.⁵⁵ És a román hatalom értett a szóból: szabad kezet kapott arra, ami nemsokára elkövetkezett.

A harmadik Bolyai-per tárgyalása, 1959. február 9-én, már a Bolyai Egyetem felszámolása történetéhez tartozik: a visszaszámlálás kezdetét jelezte. Majd nem sokkal ezután, a március 15-e előtti éjszakán került sor a Protestáns Teológia lerohanására, majd a három teológusperre,⁵⁶ amelyeknek fővádoltjai Péter Miklós, Mózes Árpád és Fülöp G. Dénes voltak (a három perben elítéltek, 22-en, összesen 203 évet kaptak). Ezután jött az unitárius teológiai tanárok pere, amelyben négy teológiai tanárt (Erdő Jánost, Gellérd Imrét, Lőrinczy Mihályt, Simén Dánielt), a teológia főtitkárát, Kelemen Istvánt és Bálint Ferenc lelkészt ítélték el, alapjában véve azért, mert tiltakoztak amiatt, hogy a teológián a forradalom leverése után kieroszakolt elítélő nyilatkozatot módosított szöveggel közölte a sajtó.⁵⁷ Közben folytak az „egyesülési” gyűlések, s mindezeknek a lezajlása után egyet, 1959. június 19-ére, még a magyar protestáns egyházak püspökeivel, előljáróival és a teológia tanáraival is szerveztek, ahol a Kultuszdepartament képviselője – a jelen lévő egyházi méltóságokat megalázó önkritikára kényszerítve – a protestáns teológia felszámolását is kilátásba helyezte.⁵⁸

Ma, amikor az 1956-os magyar forradalom 60. évfordulóján a meghurcoltak előtt, és nem csak a ma Kolozsvárt élők, hanem az időközben eltávozottak emléke előtt is fejet hajtunk, biztosak vagyunk abban, hogy a magyar forradalom melletti kiállásuk, áldozatuk elválaszthatatlan része Kolozsvár 20. századi történetének.

⁵⁵ FÖLDES György, *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés (1956–1989)*, Budapest, Napvilág, [2007], 40. A magyar kormány- és pártküldöttség kolozsvári érkezésének napján, február 28-án az Igazság Nagy István *Hazafelé tartó barátainkhoz* című cikkét közli, az itt töltött rövid idő eseményeiről a lap március 1-i számában számol be, s itt közlik Kádár János és Vasile Vaida tartományi első titkár beszédét is.

⁵⁶ DÁVID Gyula, *Az 1956-os magyar forradalom előtt, alatt és után a kolozsvári Protestáns Teológián = Az 1956-os forradalom hatása a környező országok egyházaira*, szerk. ZOMBORI István, Budapest, METEM, 2009.

⁵⁷ Az unitárius tanárok peréről részletesen ír GELLÉRD Judit, *A Liberté rabja*, Kolozsvár, 2005, 79–83., és MOLNÁR B. Lehel, *Erdő János egyházunk és népünk szolgálatában = Isten és ember szolgálatában: Erdő János emlékezete*, Kolozsvár, 2007, 21–22.

⁵⁸ A teológusperek után az érintett egyházak püspökeivel és a teológia tanáraival tartott gyűlésről Tőkés István készített feljegyzést. L. TÖKÉS István, *A romániai magyar református egyház élete...i. m.*, 181–187.

A kombinatorikus szabadvers

Az egzakt mértékkategóriákkal leírhatatlan szabadverset számos verstan kiiktatja vizsgálati köréből. Hegedüs Géza például azt írja, hogy a szabadvers „műfajilag költemény, de prozódiailag nem vers”, s hangsúlyozza, hogy „versnek csakis az akusztikus visszatérésen alapuló szöveget mondjuk”.¹ A Szepes–Szerdahelyi-verstan kiemeli, hogy „a szabadvers csak írásképeben különbözik a prózától, de ritmusában nem, ezzel nem akarjuk tagadni, hogy a vers és szabadvers (vagy vers és próza) között átmeneti formák is lehetségesek. Ezeknek a formáknak a felkutatása, rendszerezése és átmeneti jellegük mibenlétének elemzése azonban még hiányzó vizsgálatok feladata lenne. Noha verstanuk elhatárolódik attól, hogy értékbeli rangsort állapítson meg szabadvers és kötött forma közt, a szabad formák tárgyalásáról lemond”.² A magyar szakirodalomban pl. Gáldi László,³ illetve Kecskés András, Szilágyi Péter és Szuromi Lajos közös verstana kísérletezik a szabadvers ritmikai elemeinek feltárásával.⁴

Kecskés András a magyar vers hangzásszerkezetét vizsgáló monográfiájában⁵ a szabadverset történetileg mérték előtti, mértékkörző és mértéktagadó csoportokra osztja. A „mérték előtti” kategória meglehetősen csalóka: ösköltészeti-mitikus formákat sejtet, melyek csak ma tűnnek szabadversnek. A megnevezés valamiféle tökéletlenséget sugall, mintha egy, a metrum felé irányuló fejlődés egyik fázisa lenne, holott ezek a szövegek általában egy adott nyelv és kultúra rendszerén belül (pl. sumér, akkád, héber) teljes értékű verselési rendszert alkotnak. A „mértékkörző” kategória a mértékek fellazításával jár együtt: Kecskés szerint ilyenek már a pindaroszi ódák is. Ez sem tartható álláspont, mivel a pindaroszi óda szerkezete egy meglehetősen jól szabályozott és egzakt módon leírható makroszerkezet, mely elválaszthatatlan a zenei háttérétől. A mértékkörző szerkezetek java része ráadásul nem a szintaxis vagy a beszéddallam, illetve mondathanglejtés szabályait teszi meg vezérelvvé, hanem a mértékkel magával kísérletezve hoz létre „elegyes” formákat.⁶ A harmadik kategória, a „mértéktagadó” ebben a rendszerben az ametrikus szabadvers. A szabadvers szerkezeti típusai közt Kecskés elkülöníti továbbá a sorképző és a sortagoló szabadverset. A sorképző szabadvers felismerhető nyelvi vagy hangzásbeli egységekből, vesszorokból áll, ám ezek a sorok egymásra vonatkoztathatók, illetve megfeleltethetők egymásnak. A sorképző szabadvers lehet szólamSOROS (egy-egy vesszor egy főnyomatékkal ellátott mondattani egység), mondatsOROS (egy-egy sor többnyire azonosítható egy teljes mondattal vagy összetartozó szólamkapcsolattal és a mondathanglejtéses ritmus uralja) és sorhatároló. A sorhatároló szabadvers lehet mondat- vagy szólamSOROS is, de itt más ismétlődő tényező (pl. ismétlés, sorvégi mérték, hangmegfelelés, rím stb.) következetesen elkülöníti az egységeket egymástól. A sortagoló szabadvers lehet sorváltó (heterosztichikus) és mértéksejtető (pszueodometrikus): a sorváltó vers esetében nincs kötött univerzális mérték, ám a vers egységei mértékekhez köthetőek.

¹ HEGEDÜS Géza, *A költői mesterség*, Bratislava, Madách, 1978, 20.

² SZEPES Erika, SZERDAHELYI István, *Verstan*, Budapest, Gondolat, 1981, 169.

³ GÁLDI László, *Ismerjük meg a versformákat*, Bratislava, Madách, 1987, 166–179.

⁴ KECSKÉS András, SZILÁGYI Péter, SZUROMI Lajos, *Kis magyar verstan*, Budapest, Országos Pedagógiai Intézet, 1984, 103–125.

⁵ KECSKÉS András, *A magyar vers hangzásszerkezete*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984, 200–230.

⁶ Vö. pl. Kiichiro IRTZUMI, *Pindaric Metre: The „Other Half”*, Oxford University Press, 2009.

Minden önálló egység valamilyen mértéket képvisel, ám a költemény egésze egységes ritmikai modell nélküli szabadversként hat. (A mi felfogásunk szerint ez a szövegtípus nem tartozik a szabadvers kategóriájába: ez ún. elegyes metrikus költemény, verstani rapszódia.)⁷ A mértéksejtető szabadversben nincsenek hagyományosan megragadható, következetes metrumok, csak azok emlékképei, allúziói jelennek meg.

Nézetünk szerint a magyar szabadvers négy kategória köré szerveződik:

- a. a repetitív gesztusokra építő szabadvers – ezekben a (kombinatorikus, grammatikai, retorikai stb.) ismétlésalakzatok, a párhuzamok, a priamelek lépnek elő központi retorikai hangzásalakzatokká, s válnak verstani tényezővé.
- b. a felidéző (mnemotechnikus) gesztusokra építő szabadvers – ezek a szövegek az ismert metrumok, strófaszerkezetek stb. fényében olvasónak. A mérték pszeudokategóriaként, árnyaszerű háttérmintázatként van jelen (vagy csak részlegesen, esetleg sejtetve), s idetartoznak a formákra vonatkoztatható metapoétikus gesztusok is.
- c. a kontrasztivitásra építő szabadvers tudatosan antipoétikusan áll a szövegalakításhoz. Ilyen pl. a prózaformát alkalmazó költemény, a mechanikus tömbökbe szabdalta vagy a csonkolt, az olvasási irányokat felszámoló és elbizonytalanító, a szólam-szalazást radikálisan felszámoló vagy az ún. „talált tárgyként” bemutatott szöveg.
- d. az intermedialitás gesztusaira építő szabadvers kilép az irodalom hagyományos szövegszerűségének börtönéből. Ez a verstípus a kép (vizuális költészet, videóköltészet stb.), a hangzás, a zene (fonikus költészet), a színház (irodalmi performansz), a számítógép (versgenerátorok, mandalaköltészet stb.) tartományaira is kiterjeszti a szöveg hatókörét.

Írásunkban a repetitív gesztusokra építő szabadvers egyik altípusát, a kombinatorikus képletverset vizsgáljuk. Ehhez szükségesnek tartjuk a szabadvers genezisével kapcsolatos nézetek rendszerezését, illetve a szabadvers és a kötött vers közti átmenetek bizonyos aspektusainak jellemzését.

Pillanatfelvételek a szabadvers geneziséből

A szabadvers genezise valóban igen sok irányból megközelíthető: a bibliai zsoltárok pl. a magyar költészetbe paralelizmusokon, priameleken, ellentéteken alapuló gondolatalakzatokként kerültek át, akárcsak az egyiptomi, sumér, akkád rituális verses szövegek. Noha e verselési technikák közt tehetők distinkciók, az alapelv mindegyikre igaz: a verselés maradéktalanul nyelvi, grammatikai természetű, és nem absztrakt, a nyelv értelmi-grammatikai alapstruktúrájától elszakadó ritmikai modelleket (pl. verslábak) alkalmaz. Vagyis a nyelv szintaktikai rétegét szabályozza, és nem a fonetikai adottságokra (hangsúly, időmérték) épülő hangzásszerkezetekre hagyatkozik. Komoróczy Géza a sumér verselésben az ismétlések dinamikáját és verstanát feltérképezve három alapvető ismétléstípust különít el: az egyszerű, a bővítő és a változtató ismétlést. Ezekből keletkeznek a levezetett alakzatok, mint pl. a negatív ismétlés (a megismételt rész ellenkező állítmányt kap), a felsorolás, a litániaszerkezet (a

⁷ Az „elegyes” versben felismerhető klasszikus metrumképletek sorjázhatnak a szöveg dikciójának és belső dramaturgiájának megfelelően. Vö. NÉGYESY László, *A mértékes magyar vers története*, h. n., 1892, 212–213.

változó elem szabadon rögtönözhető), a szembeállítás, a pusztán grammatikai párhuzamosság, a sztereotip formulák (egymástól távol eső szöveghelyek ismétlődése).⁸

Rákos Sándor, a *Gilgames* fordítója számos ilyen grammatikai-retorikai szólamtermészetű, rituális ritmikájú költeményt írt. Az *emlék jelene* című költeményéből származnak az alábbi részletek:

hamuszürke ég

hamuszürke falak

hamuszürke arc

(egyszerű ismétlés + izokólonszerű grammatikai ismétlés: konstans jelző + főnév)

a rabság érdes

kockájába fagyasztva

hamuszürke eső esik (bővítő ismétlés)

a **sziürke** ködben (részleges, ritmikai értelemben árnyaló ismétlés)

tüskés nyakörvű

hamuszürke

kutyák ugatnak

(...)

mész tömi el az ereket

rozsdá eszi a vasakat

IDŐVEL

magas sziklák leomlanak

síkságok fölmagaslanak

IDŐVEL

nagy folyók vize elapad

termővé válhat sivatag

IDŐVEL

de aki már megélte ezt

sebe annak be nem heged

IDŐVEL (litániaszerű szóismétlés + kontrasztszerkezetek)

A bibliai verselés klasszikus verstana szerint (Robert Lowth rendszere)⁹ az egyik meghatározó verstani alapegység a *parallelismus membrorum*, azaz a tagok (egységek) párhuzamosságának ritmusa (ezt szokás gondolatritmusnak nevezni), melynek négy alaptípusa van: a rokon értelmű, az ellentétes, az összegezõ és a fokozó párhuzamosság. Ezek a jelenségek természetesen a magyar „szabadverses” zoltárok és imák, fohászok mértékei is: és már középkori kódexirodalmunk ki is aknázza muzikalitásukat. A Peer-kódexben szereplõ nyíl elleni imádság (16. sz. eleje) ebben az értelemben verses szövegnek, gondolatrimusok és paralelizmusok zuhatagának hat.¹⁰

Vörös István egy kötetnyi modern „zoltárt” költött, melyekben ugyancsak ezek a metrikai alapelvek érvényesülnek.¹¹ A párhuzam, a szólamszerkesztés, a gondolatritmus, a primel a mai szabadversnek egyik meghatározó eleme. A Walt Whitman nevével fémjelezhető

⁸ KOMORÓCZY Géza, *A sumer költészet fordításának elvi kérdései* = TAKÁCS József (szerk.), *A műfordítás elmélete és gyakorlata*, Budapest, ELTE, Olasz Tanszék, 1973, 205–313.

⁹ ROBERT LOWTH, *De Sacra Poesi Hebræorum Prælectiones Academicæ Oxonii Habite*, London, Clarendon, 1753. Az újabb kutatásokhoz lásd: F. W. DOBBS-ALLSOP, *On Biblical Poetry*, Oxford University Press, 2015.

¹⁰ Lásd: MOLNÁR Szabolcs (szerk.), *Idők szép virága. Válogatás a középkor és a reneszánsz magyar irodalmából I*, Budapest–Bukarest, Szépirodalmi–Kriterion, 1991, 407.

¹¹ VÖRÖS István, *Százötven zoltár*, Pécs, Jelenkor, 2015.

verstani forradalom is lényegében ezekhez a szövegekhez tér vissza: a mai és az expresszionista whitmaniádák ezeket a stratégiákat alkalmazzák.¹²

Takács Imre *Egy síhederhez* című verse¹³ egy vérbeli whitmaniáda. Az első két szakaszban egyszerre látványos a tanítvány–tanító viszony alternatív didaxisa, illetve a szépség, a test, a fiziológia extatikus ünneplése. Az első egység kontrasztok párhuzamain alapszik a té-én polarizáció alapján, a második szakasz egy konstans ismétlésmodul („nem tudhatod, mit ér”) párhuzamainak költői kitöltögetésében érdekelt, majd felsorolások következnek, végül priamelként visszatér az ismétlésmodul („nem tudhatod”).

A szabadvers és a kötött vers közti átmenetek sokfélék. Petőfi *A helység kalapácsa* című költeményében a szabadság és a költői tradíció kettősségének különös játékaiba hívja fel a figyelmet Gáldi László.¹⁴ Egyes szakaszok a hexameterszerű sorzárlatokat visszhangozzák antiheroikus hangolásban, lebontva e klasszikus forma konvencióit. A Petőfi-költeményt alapjának tekintő Juhász Ferenc hasonlóan jár el *A jégvirág kakasa* című vígposzában,¹⁵ melyben egyes szakaszokat ő is hexametervégre emlékeztető klauzulákkal zár le, pl.:

De hisz a szövetkezet
jónevű kocsmája ez! Ahol
ropog a talp a szilveszteri bálban.

// – ○ ○ – –

Számos szabadversen átsejlenek a klasszikus formák, mihelyt alaposabban szemügyre vesszük. Ez a laza metrumrácszat biztosítja a szöveg támasztékát. Füst Milán *Szellemek utcája* című szabadverse például meglepő módon szigorú ritmikájúnak hat:

Minden ellenemre van. Én nem kívánok többé táncokat,

– ○ / – ○ / – ○ / ○ // – – / ○ – / – – / – – / – – / ○ –

Olyat nem tudsz mutatni pajtás, – nem, olyat, olyat a knidoszi táncmesterek se tudtak feltalálni,

○ – / – – / ○ – / ○ – / – – / ○ ○ / ○ – / ○ ○ / – – / ○ – / ○ – / ○ – / ○ – / ○

Sem zenét, – minek nekem? magam csináltam egykor jó egynéhány dallamot

– ○ / – ○ / – ○ / – ○ / – ○ / – ○ / – – / – – / – – / – – / – ○ / –

S azt dúdolgatom, vagy még azt sem. Hallgatok. Az életem javát sötétben töltöm el,

– – / – ○ / – – / – – / – – / ○ ○ // ○ – / ○ – / ○ – / ○ – / – – / ○ –

A mélyen elrejtező, néma férfikort.

○ – / ○ – / – ○ / – // – ○ / – ○ / –

A szöveg indázása a jambikus-trochaikus ellentétpontozás licenciás keretei között marad. E szövegre is igaz az az alapállás, melyet Lengyel Balázs Füst Milán verstani forradalmaként így helyez történeti kontextusban: „Füst Milán fellépése idejére, a Nyugat-versmodor teher lett azok számára is, akik kialakították (...). Nagy általánosságban, és pusztán a kifejezés szempontjából beszélve: a húszas évek zászlajára tűzte a népiességet, a petőfies közvetlenség keresését, a harmincas a kakofóniás, enjambement-es Szabó Lőrinc-vershangot, s ma már eljutottunk oda, hogy a nyugati fordítók által még mindig konzervatívnak tartott versépítkezésünkben a szabályos zeneiség csaknem tűrhetetlen lett, a versszakolás pedáns, kimért alkalmazása ritkaság, s a sorok metrikus egyhangúságát legjava költőink a kétféle verselési

¹² ANNIE FINCH, *The Ghost of Meter. Culture and Prosody in American Free Verse*, The University of Michigan Press, 1993, 31–40. THOMAS EDWARD CRAWLEY, *The Structure of Lives of Grass*, Austin, University of Texas Press, 1970, 23–33.

¹³ TAKÁCS IMRE, *Elsüllyedt föld*, Budapest, Szépirodalmi, 1969, 47.

¹⁴ GÁLDI LÁSZLÓ, *Ismerjük meg a versformákat!*, i. m., 168–169.

¹⁵ JUHÁSZ FERENC, *Versek és époszok*, Budapest, Szépirodalmi, 1978, 135–237.

lehetőség helyenkénti egybeolvasztásával vagy vegyítésével oldják fel – ugyanakkor alkalmoszerűen élve a szó szoros értelmében vett szabadvers lehetőségeivel. Ebben a nagyon is vázlatosan feltárt folyamatban Füst Milán szabadverse olyan megoldást kínált és kínál még ma is, amely a maga tetszőlegesen hosszú soraival és tetszőleges, de mégis érzékelhető zeneiségével korlátlan szabadságot ad, a versjelleg kérdésessé tétele nélkül”.¹⁶

A kombinatorikus képletvers

Weöres Sándor *Négy korál* című költeménye¹⁷ kombinatorikus költemény: a verskombinatorika alapelvét a zenei transzponálás adja. A vers első részének dinamikáját egyetlen különféle módon kitölthető retorikai képlet sorozatos-kombinatorikus ismétlődése adja, amit egy poénos keretszerkezet tart egyben. A vers ritmusos hangzását az is erősíti, hogy egyes szakaszok szabályos ütemhangsúlyos dikciót mutatnak, ám pár sor után az elkezdett struktúra megbomlik. Az alapképlet egy paradoxonszerkezetet leképező ellentétstruktúra, ahol a két egység szemben áll egymással, ám a szembenállás az A egységen belül kicsiben is megképződik: A (a »«b) »« B. Vagyis: A (*Cselekszik* »« *a kezetlen*) »« B (*de nem a te kezeddél*).

E szembenállás ugyanakkor egy-egy kétsoros struktúrában belül etimológiai ismétléseket is tartalmaz, kettő azonnal a szembeállítás grammatikájából fakad (a fosztóképzős és az anélküli főnév kontrasztív társításából), a harmadik töismétlés nem maradéktalanul következetes.

Verseléséstechnikai szempontból nem mellékes, hogy az A és B egységek a keretstruktúrát leszámítva nyelvtani homoioteleutonok (rímszerű egybecsengések), ráadásul nagyrészt a teljes vers esetében izokólon szerkezetekről (több azonos funkciójú és szerkezetű grammatikai egység követi egymást) beszélhetünk.

A: **virágba** borul

B: a **virágtalan**

C: de csak a te

D: **virágoddal**

A: **gyümölcsbe** merül

B: a **gyümölcstelen**

C: de csak a te

D: **gyümölcstöddel**

A: **adakozik**

B: az **adhatatlan**

C: de csak a te

E: **adományoddal**

A: **irgalmaz**

B: az **irgalmatlan**

¹⁶ LENGYEL Balázs, *A költők költője. Füst Milán*: http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?docId=000000145&secId=0000013603&mainContent=true&mode=html&_ga=1.26426749.1373815789.1472737387#Lengyel_Balazs-Hagyomány_es_kiserlet-lengyel00006 Letöltve: 2016. 10. 10. Füst költészetének zeneiségéhez lásd még: FÓNAGYIstván, *Füst Milán: Öregség. Dallamfejtés*, Budapest, Akadémiai, 1974.

¹⁷ WEÖRES Sándor, *Egybegyűjtött költemények II.*, Budapest, Helikon, 2009, 325–327.

C: de csak a te
D: **irgalmaddal**

A: **imádkozik**
B: az **imátlan**
C: de csak a te
D: **imáddal**

A: **fényes** lesz
B: a **fénytelen**
C: de csak a te
D: **fényeddel**

Nyilvánvalóan adódik, hogy ezt a szerkezetet érzékenyebb képlet formájában is fel lehet írni:

A (x) »« B (x) »« C + D (x)

Oravecz Imre *A hopik könyve* című művében szerepel a *Tizenegyedik koan* című vers.¹⁸
A vesszorokat számoztuk, hogy a párhuzamos szerkezetek könnyebben leírhatók legyenek:

1. Ahová a Teremtő megy,
2. oda nem visz láb,
3. amiért a Teremtő nyúl,
4. azt nem éri el kéz,
5. amit a Teremtő gondol,
6. azt nem fogja fel elme,
7. amit a Teremtő érez,
8. azt nem bírja el szív,
9. láb nélkül járj,
10. kéz nélkül nyúlj,
11. elme nélkül gondolkozz,
12. szív nélkül érezz,
13. ha a Teremtőd követed.

Ez a vers alapvetően kombinatorikus képletvers, analógiás egységek ismétlésével indul és zárul. Az alapképlet négy, az A »« B szembenálláson alapszik, mely négyszer ismétlődik meg. A konstans alap az ember »« Teremtő polarizálás. A különbségek negációk sorozatában fogalmazódnak meg, az összetartozó elemek emberi és isteni polarizációja (megy/láb, nyúl/kéz, gondol/elme, érez/szív) kitolódik a strófa végére. Az első elem mindig a teremtőhöz, a másik az emberhez kapcsolódik. Az izokólonokban tehát ismét a szembenállás dinamikája érvényesül: állítás és negálás dinamikája ez (az első sorok a Teremtőről állítanak valamit, a második sorok az embertől tagadják meg ugyanazt, holott az ember szót nem mondják ki. Az izokólonok itt is látványosan szabályosak, sőt több belső összecsengés is kialakul:

¹⁸ OEAECZ Imre, *A chicagói magasvasút montrose-i állomásának rövid leírása. Egybegyűjtött versek*, Budapest, Helikon, 1994, 118.

A: Ahová a
B: **Teremtő**
C: megy,
D: oda nem visz
E: láb

A: amiért a
B: **Teremtő**
C: nyúl,
D: azt nem éri el
E: kéz
A: amit a
B: **Teremtő**
C: gondol,
D: azt nem fogja fel
E: elme,

A: amit a
B: **Teremtő**
C: érez,
D: azt nem bírja el
E: szív

A második strófa lényegében a zárósort leszámítva az első strófa grammatikai variánsa, egzisztenciális imperatívusszá alakított összegzés szabályos izokolonokkal és szintén egy konstans elemmel:

A: láb **nélkül**
B: járj
A: kéz **nélkül**
B: nyúlj
A: elme **nélkül**
B: gondolkozz
A: szív **nélkül**
B: érezz

Ezek az egységek párhuzamosan kapcsolódnak az első strófa paradoxonjaihoz: 1–2:9, 3–4:10, 5–6:11, 7–8:12. Ez a késleltetési és feleződő terjedelmű párhuzamosság kettős dinamikát ad a költeménynek.

Héra Zoltán *Bazalthegy*¹⁹ című versének második része hasonló képletkitöltögetés, ám itt szinte maradéktalanul szabályos ritmusú kombinatorika alakul ki. Valamennyi kétsoros egy-egy „definíciója” a kő szónak, mely mágikus karaktert nyer a költői magánmitológiában. A költemény szinte már nem is szabadvers, hanem minimalista karakterű zenei modulációk finoman hangolt ötvözete (rímek, önrímek, sűrű adoneusi sorzárlatok), a szótagszám is csak egyetlenegyszer „bicsaklik” meg:

¹⁹ HÉRA Zoltán, *Bazalthegy*, Kortárs 16 (1972/2), 187–188.

Ami lehetett, meglett, áll már a térben,
mint te, ünnep árboca, **kő.**

Ami lehetett, meglett, vív a szelekben, (// – ∪ ∪ – –)
mint te, álmaink vára, **kő.**

Ami lehetett, meglett, sír az esőben, (// – ∪ ∪ – –)
mint te, sóvárgás teste, **kő.**

Ami lehetett, meglett, hallgat a fényben, (// – ∪ ∪ – –)
mint te, tudásunk tornya, **kő.**

Ami lehetett, meglett, roppan a télben, (// – ∪ ∪ – –)
mint te, vérünk edénye, **kő.**

Ami lehetett, meglett, hajol e síkra,
mint te, szédület párkánya, **kő.**

A Weöres-költemény (Négy korál) másik része a Héra-szöveghez közel álló feszességű **permutációs vers:** az elemek száma azonos és változatlan, ugyanakkor az ismétlések ezen az elemhalmazon belül történnek bizonyos kötöttségek mellett: a strofáknak van egy konstans **izokolonvázuk,** azaz **versrácsot** hoznak létre, melyben három elem dinamikája érvényesül (A: homlok, B: drágakő, C: láng). A vers instabil elemeinek mozgása így írható fel: AB/BC, BC/CA, CA/AB, BA/AC, CB/BA. A szimmetrikus szerkesztés evidens magot képez a struktúrában, melynek szélei és a közép adott (S), vagyis stabil elem: S AB S BC S.

Ha homlokban drágakő lakik	ABC
drágakő lánggá emelkedik	

Ha drágakőben láng lakik	BCA
láng homlokká emelkedik	

Ha lángban homlok lakik	CAB
homlok drágakővé emelkedik	

Ha drágakőben homlok lakik	BAC
homlok lánggá emelkedik	

Ha lángban drágakő lakik	CBA
drágakő homlokká emelkedik	

Kassák Lajos *Ó Bolyongásaim* című verse²⁰ is variációs képletvers, noha korántsem írható fel ilyen cizelláltan a vers dinamikájának mozgása, mint pl. a két idézett Weöres-szövegé. Az anaforikus vagy tagoló kötő- vagy utalószóval induló, párhuzamosan sorjáztó csonka- mondat halmozó hiánypoétikája a szabadvers egyik legelterjedtebb típusa:

²⁰ Kassák Lajos *összes versei II.*, Budapest, Magvető, 1970, 398.

mikor bűzlő szemétdombok során *haladtam át*
mikor az első megkívánt nővel *találkoztam*
mikor hű barátom egy szürke egér volt a zsebemben
mikor ásóval a temetőőrrre *támadtam*
mikor tetves *voltam* és nem *tudtam vakarózni*
mikor részegen a tiszta égbe *vágytam*
mikor hőssé vadított a félelem
mikor verset *írtam* a harangokról
mikor nem *tudtam* hitemet megtagadni a bíró előtt
mikor hulladékon *éltem* a nagyvárosok szívében
mikor mint cigányt kiűztek a zsinagógából
mikor az anyám büszke volt rám és én csak hülyén *bámultam*
mikor még *hittem* a gyilkosok könnyeiben
mikor még senkim se volt
mikor még én se *voltam* senki.

A vers sorainak dinamikáját a konstans elem rendszeres felbukkanása (k) és a hozzárendelt változó (x), azaz az $k + x$ képlet adja. Az x tovább nehezen cízellálható: fontos, tagoló dinamikájú szerepet játszanak az E/1-es igealakok, ha felírjuk a sorok rendszerét ilyen szempontból: $ab/x/abc/x/abc/x/ab/x/a$. Az E/1-es igealakokat tartalmazó mondatok egészen a poénnak számító chiazmuszárlatig (senkim se volt: én se voltam senki) szimmetrikusan tagolják a verset (a szerkezet tehát $2/x/3/x//3/x/2 + \text{zárlat}$).

Petri György *Air* című költeménye²¹ egy konstans megállapítás („a világ fénylik”) és egy konstans retorikai alakzat (hasonlat) dinamikáján alapszik. A versdinamika képlete tehát a következő: $(k+H)$. Világosan kirajzolódik egy $A+H1+H2 // A+H1+H2 // A+H1$ strófadinamika, mely megszakad.

a világ fénylik	A
<i>mint</i> egy halott gyík	H1
<i>mint</i> egy mézcsöpp	H2

a világ fénylik
mint rózsafa bútor
mint öregember keze

a világ fénylik
mint kép fölött
 az üveg

Egyed Emese *Szerződés* című költeményének²² központi eleme egy chiazmusba átforduló egység (elhervad a szó: a szó elhervad). E bravúros zenei-bölcséleti struktúra köré szerveződik a költemény elégikus töltete, mely az idő megfordíthatatlanságával állítja szembe a gondolat és a nyelv költői időtlenségét:

²¹ PETRI György *versei*, Budapest, Szépirodalmi, 1991, 62–63.

²² EGYED Emese, *Élővizek*, Marosvásárhely, Mentor, 1995. <http://mek.oszk.hu/02000/02079/02079.htm#14>
 Letöltve: 2016. 8. 5.

elhervadt a szó

már nincsen lombja csak a pillantásnak
érfalú termék visszahangzó
csöndje megbontja becsapja
darabokra töri a kastély ablakait

elhervadt a szó

illendő kertek ígéreteit
fülledt színpompás szerződéseit
megszegte áthágta megsemmisítette
a szarvas-zuhanású fagy
lánggal jelölte
és füsttel elfödözte
a visszafojtott indulat
karóit verte földbe
s olasz kőpártán szélputtók füttyülnek
de hiába **a szó**

a szó elhervadt

Tolnai Ottó *Mint egy dobót üti előbb kecskebőr ruhánkat át* című versében²³ szintén egy konstans elemmel dolgozik: a szöveg dinamikáját a visszatérés és a visszatérés illúziója adja. A konstans elem közrefogja azt a szövegtömböt, melyben fragmentáltan, motivikusan ismétlődnek meg a keret főbb elemei. Vagyis: $(k+x(k)x+k)$.

Kecskebőr ruhánk szaga messze száll

A nyíl ha szívünk felé **száll**
mint egy dobót üti előbb
kecskebőr ruhánkat át

Nagy zenekar ereszkedik
a hegyekből alá

Kecskebőr ruhánk szaga messze száll

Fontos vonás, hogy a száll ige kettős kapcsolatot létesít (nyíl, szaga), s az sem elhanyagolandó, hogy a ritmikus dobütés zeneisége is megjelenik a versben. A *Kis kerékpár gurul* című Tolnai-opusban²⁴ a konstans elem korrekciója is lejátszódik a keretszerkezet részeként:

kis kerékpár gurul

kormányán
fehér hálóból
fekete szödör potyog
valaki kiengedte
homokjáró gumijából a levegőt
csöngője
minden sarkon

²³ TOLNAI Ottó, *Vidéki Orfeusz*, Budapest, Magvető, 1983, 19.

²⁴ *Uo.*, 105.

csöng
valaki a hálóba dugta
 a még *meleg* újságot
 a *nyers* húst
kis kerékpár gurul
 nem ül rajta senki

A vers szövegtestében érzékelhető ellentétek (fekete–fehér, az élő meleg tapintást még őrző újság és a nyers hús) és az analóg „valaki” szerkezet zeneisége is hozzájárulnak a szöveg erejéhez.

A konstans+x képleten alapuló versszerkesztés egyik mestere Oravecz Imre: *A hopik könyve* című munkája nagyrészt leírható e szerkesztésmód dinamikájával. A k+x képlet egy versen belül számos gócot hozhat létre, ami tovább erősíti a kompozíciós hangzást. Lista-versnek is nevezhetnénk ezt a típust: maga Oravecz adta *Távozó fa* című kötetében az egyik ilyen szerkezetű versnek a Ne-lista címet. Ez a költemény a zárlatát leszámítva a ne tiltószóval kezdődő mondatokból áll.

A *Halászóember* című opusban²⁵ is óriási szerephez jutnak az enumerációs alapkarakterű k+x típusú szövegek, pl. a következő versben, melynek csak a kezdő szakaszát idézzük:

Abban az esztendőben kifagyott a vetés,
abban az esztendőben zsízsíkes lett a búza,
abban az esztendőben nem kelt meg a kenyér,
abban az esztendőben elverte a jég a szőlőt,
abban az esztendőben megecetesedett a bor,
abban az esztendőben nem fakadt meg a fű a réten,
abban az esztendőben fekete volt az ég, és nem süttött a Nap,
abban az esztendőben kénesó esett,
abban az esztendőben megbüdösödött a víz a kutakban,
abban az esztendőben visszafelé folyt a Patak,
abban az esztendőben nem jöttek meg a fecskék,
abban az esztendőben nem költött a gólya,
abban az esztendőben véres tejet adtak a tehenek,
abban az esztendőben tüzet okádtak a csődörök,
abban az esztendőben elvetéltek a kancák,
abban az esztendőben megfolyattak és borjút ellettek a tinók,
abban az esztendőben megszöktek a köpükből a méhek...

Krusovszky Dénes *Szonett* című költeménye²⁶ többszörös poétikai dinamikát működ-tet: a költemény lényegében szabadvers, a szonett formáját csak tipográfiailag alkalmazza, azaz csak felidéző funkciójú látvány- vagy pszeudoversformaként. A költemény ugyanakkor (k+x) típusú, csonkamondatos listavers:

Az alföldi tél tompa verejtékszaga,
az éjszakai köhögésroham gyerekkoríze,
a konzervbe zárt tengeri állatok termőillata,
az öreg kútból felszálló kedves poshadtság,

²⁵ ORAVECZ Imre, *Halászóember*, Pécs, Jelenkor, 2006.

²⁶ KRUSOVSZKY Dénes, *Elégiajaj*, Budapest, Magvető, 2015, 68.

a fogadásból nyersen megevett sneci keserű feje,
a városi fürdő vizének vénemberbűze,
a halottak napi unalom egy koszorúszagú autóban,
a cserépkályha körül az állati bőrök édes lehelete,

a másnapos szegfűk tornatermi öltözőszaga,
egy lassan elszopogatott ónos jégcsap,
az iskolaszüneti napok átható spermaillata,

a migrénes éjszaka utáni reggel gazdag penészíze,
a lassan összeérő képek cefreszaga,
és a hely odabent, ahol mindez végleg megrekedt.

Az izokólonok dinamikája itt is érzékelhető: az alapstruktúra, bár a szerkezet egészen kifinomult hiányokkal és (kompenzáló) bővítésekkel dolgozik, világosan érzékelhető.

A: Az alföldi
B: tél
C: tompa
D: verejtékszaga,

A: az éjszakai
B: köhögésroham
C: gyerekkor-
D: íze,

A: a konzervbe zárt
B: (tengeri) állatok
C: x
D: termőillata,

A: az (öreg kútból) felszálló
B: x
C: kedves
D: poshadtság

A „mágikus szó” tagoló szerepben

A szabadvers bizonyos típusaiban központi szerephez jut egy-egy gyakorta ismétlődő szó, annak mondat-, illetve sorbeli helyzetétől gyakorta teljesen függetlenül. Kassák Lajos *Szemek* című versében²⁷ pl. a címszó ismétlődik meg a vers különféle helyein:

²⁷ KASSÁK Lajos *összes versei II., i. m.*, 407.

Figyelem a **szemeket**
ahogyan mély üreikből
árulásra
és zsákmányolásra készek.

Szemek végzetes utakra csábítók
jövőt idéző *tükrök*
a síró gyerek ágyánál.

És *szakadékok*
és *örvények*.

Szemek
mögöttük a fekete csuhás pap
és a vörös taláros hóhér
rejtőzik.

Szemek
veszedelmesebbek a kéjes láznál
a bűnbe taszító alkoholnál.

Szemek
egy pillantással törbeejtik a szüzet
megállítják a menekülőt
térdre kényszerítik a szolgát.

De vannak **szemek**
amelyek szelíden mosolyognak
könnyek nélkül sírnak.

A te **szemeid**
az én **szemeim**.

A költeményben a szemek szó négyszer is strófaélen szerepel, azaz k+x szerkezetben. Noha lényegében ez a vers magva, mégis csak részben fejezi ki a versdinamikát. A szemek szó a vers lényegi szava, a vers minden egyes eleme ehhez viszonyítva nyeri el értelmét. Ráadásul a szó metaforaként is megismétlődik (tükrök, szakadékok, örvények).

Molnár Katalin *vmely rejtett helyről* című poémája²⁸ gyakorta él a „mágikus szó” tagoló szerepével. A 34. oldalon olvasható az alábbi vörös betűkkel szedett, helyenként kombinatórikus alapkarakterű szöveg:

a két nem b és e

görbéi

férfiak és nők éves

l **görbéi**

férfiak és nők havi

²⁸ MOLNÁR Katalin, *vmely rejtett helyről*, Párizs, Magyar Műhely, 1987.

b átlaga
nagy vegyes csoportok
j és m átlaga

fiatal férfiak l
átlaga

nőkön a j és a v
neuroticus nők b és
e **görbéi**

epilepsiás férfiak b
és e **görbéi**

fekélybeteg férfiak
éves e **görbéje**
fekélybeteg férfiak
éves b **görbéje**

az epilepsia éves l
görbéje

a nemek szerinti
átlagokból számított
közös átlagok
férfiak és nők
százalékos arányai

a **görbék** együttfutása

életkori menete
nők **görbéjének**
februári csúcsa

A költeményrészlet a férfi–nő viszony statisztikai-tudományos regisztert mozgósító leírása: a szubjektumtól elvonatkoztató tudomány szakszókincse (görbe, átlag), illetve az érzelmekkel szemben megfogalmazott statisztikai evidencia mániákus ismételtetése teremt feszültséget. A görbe és az átlag szavak köré szerveződő gócok, illetve a férfi és nő szavak köré kialakított szövegszerveződések összjátéka adja a versszöveg dinamikáját.

A szónemzéses füzértechnika a szakaszok feltűnő, vegetatív sarjadásának dinamikája a korábbi szövegahajtásokból. Ez utóbb az anadiplózis retorikai alakzatának terheléspróbáját végzi el számos esetben. Itt is mágikus szavakról, fordulatokról van szó, melyek megismétlése tovább is lendíti az újabb szakaszt. Vagyis: ...x // x+.... Mezei Gábor *monstrum* 7 című versében²⁹ ez a technika így működik:

²⁹ MEZEI Gábor, *natur öntvény*, Pozsony, Kalligram, 2016, 15.

pikkelyes, emlős, csillogása **fémes**. **fémes** pikkelyei
sima hasát borítják, hasán fekszik. fogazata szúrós,
nő, törik, meggyógyul. fogazata réseiben **más fogak**,
szőre alatt **más szőr**. végtagjai mellett **más végtagok**.
háti úszóját **perzselve szőrét** veszti. **perzsel** úszóját
porrá törve, belőle késhegynyi bevéve **bő** lében,
sömörös has **bőrét** gyógyítja, a túl **bőséges bőrt**
szűkebbre behúzza.

Sematikusan átírva:

A x B B A / x C x C D C / x D x E D / F x E F G x E G / x H I F x I H / x J x / x K x J K / x

Világos, hogy a vers dinamikáját az ismétlődő szavak finom lexikai mozgása, továbbcsúsztatása adja.

A láncszerű ismétlés a klasszikus formákon belül is erőteljes.

Juhász Ferenc *Halott feketerigó* című eposzának³⁰ kezdősorai is repetitív módon, szófüzérszerűen bontakoznak ki:

A róz�ákat **meg kell metszeni**. A szőlőt is **meg kell metszeni**.
Szombat. Vasárnap. A szőlőt is **meg kell metszeni**. A róz�ákat
meg kell metszeni. Sokáig Mama csinálta. Aztán a
nyugdíjas **rendőr** csinálta. Mama elköltözött. A **rendőr kaszált**
is, lassú nehéz húzással. **Kaszált** a kertben, mint az egyszeregy.
Kaszáló számtan. **Kaszáló** egyszerű remény. **Kaszáló** Schéner
Mihály-szobor. Fából-faragott halcsikó-husár, fahurka-
csillagkesztyű-kezében szikrázó réz-szirmú margaréta.

András Sándor *Az utolsó vacsora* című versében az ismétlődés sokszor pszeudokarakterű, és modifikációval jár:

élek
ha lélek
te **lélsz-e hahalál**
a csontok
bizony a csontok végül is üres
felszívódik az **élek** veleje
hahalál
sakakál
sivatagi matt a dögevő lakoma
lakomatt

Marno János is ezt az asszociációs technikát fejleszti tovább a közhelyek kizökkentésével. *Eleve bagatell* című versében³¹ pl. így:

Szemem romlik, mint a vaj.
Kenyerem java pedig
Rég elevé előlem.
Még egy ok, hogy okvetlenül
elkenődjem?

³⁰ JUHÁSZ FERENC, *Halott feketerigó*, Budapest, Szépirodalmi, 1985, 9.

³¹ MARNO JÁNOS, *Nárcisz készül*, Budapest, P'art Könyvek, 2007, 16.

A vers szárazódó asszociációs fonalak mentén alakul: megette a kenyere javát, és elkenődött. Itt nem a szó ismétlődik meg, hanem az asszociatív gesztus gyűjti maga köré a szemantikai (pszeudo-) „hasonlóságokat”, és dinamizálja a konkrét és elvont jelentés feszültségeit.

A szabadvers ritmikai lehetőségei természetesen korántsem korlátozódnak a fenti tipológiába sorolt akusztikus, retorikai, zenei elvekre, a verszene megalkotásának ennél kevésbé szimptomatikus esetei és gesztusai is vannak. Minden szabadvers egyedi, utánozhatatlan és megismételhetetlen. A kombinatorikus hozzáállás ugyanakkor gyakorlati tekintetben különösen termékeny versgeneráló eljárásnak számít.

BORSODI L. LÁSZLÓ

Átiratok átírása – maszk palimpszeszttel *Baka István Liszt Ferenc éjszakái című versciklusáról*

A *Liszt Ferenc éjszakái* hagyományos szerepversjellegét megőrizve – hiszen valóban létezett személy lép a közösségi költő szerepébe – átmenetet képez a korai hagyományos szerepversek és az újabb, fikcionált alakokat felsorakoztató versek között.¹ Az első olyan kompozíció, amely témájában európai, egyetemesen magyar,² és nem egyszeri maszkversekből épül fel,³ hanem teljes emberi sorsot láttató szerepversciklus, amelyben felerősödik az apokaliptikus hang. Ennek a hangnak az újszerűsége démoni intonációjának *hatékonyabbá* válásában rejlik, ami azért köthető a Liszt Ferenc-szerepjátékhoz, mert ezekben a versekben figyelhető meg annak a folyamatnak a kezdete, amelynek során Baka a szerepverset sorsverssé, a szerepen belül a démonit egyénivé formálja.⁴

^{*} A tanulmány Baka István *Tájkép fohással* (Jelenkor Kiadó, Pécs, 1996) című gyűjteményes kötete mint a szerzői kanonizációs gesztus révén az életművet lezártnak és véglegesnek felmutató, újrendezett költői testamentum recepcióesztétikai alapú interpretációjának, egyben a szerző kiadás előtt álló, Baka István poétikáját értelmező monográfiájának egy részlete.

¹ PAPP Ágnes Klára Baka István szerepverseit a következő kategóriákba sorolja: egyszerű formaimitációk, hagyományos szerepversek, fikcionált alakot és saját költött alteregót megszólaltató költemények (vö. *Szépség és harmónia hermeneutikája: Baka István Tájkép fohással című kötetéről*, Nappali Ház, 1996/4, 75–79.; itt: 78.). Formaimitációknak a különböző műfajimitációkat tekintem: a dalt, a dal és az elégia műfaji kettősségét felmutató szövegeket (pl. *Dal, Tavaszdal*), a balladát (pl. *Ballada*), a szakrális bibliai nyelvezetet, műfajokat (*Könyörögj érettem, Ima*) újraalkotó verseket. Értelmezésemben a tanulmány szerzője azokat a költeményeket tekinti hagyományos szerepverseknek, amelyekben egy-egy történelmi korszaknak és a korszak költészetének a Bakáéval rokon, azaz 20. századi társadalmi-politikai kérdések aktualizálódnak olyan beszédmódban, amely csak a közösségi költőszerep imitációjával szólaltatható meg (pl. *Változatok egy kurucdalra I–II.*, *Vörösmarty. 1850 I–II.*, a Liszt Ferenc-ciklus versei stb.). Teremtett alakok azok, amelyek a pretextusok által eleve fiktívek, Baka szerepverseiben pedig – *átöltöztetésük* következtében – kétszeresen fikcionáltak (pl. Yorick, Fredman, Hány János stb.). Sztjepan Pehotnij tekinthető a költő (egyik legnyilvánvalóbb) hasonmásának, effektív alteregónak, akinek a neve Baka István nevének orosz fordítása.

² Vö. ZSÁVOLYA Zoltán, *Az iszonyat romantikája: Baka István költészetéről*, Műhely, 1997/4., 30–34.; itt: 33.

³ Példák egyszeri maszkverseket tartalmazó ciklusokra a korai poétikából: *Fegyverletétel, Isten fűszála, Ady Endre vonatán, Halál-boleró* stb.

⁴ Vö. FÜZI László, *A költő titkai: Törédék Baka Istvánról*, Kalligram, 1997/4, 27–38.; itt: 33.

A *Liszt Ferenc éjszakái a Hal téri házban* című versben a történetiséget még képviselő művészs szereplő a hétköznapióság tényeinek szerephez juttatása által és a közösségi költő szerep mellett hangsúlyosan az egyén egyszeri életének pusztulását fogalmazza meg. Ez fontos előreutalás a vallomásos szereplőként definiálható kései Baka-poétikára, amelyben már alig találunk történelmi hőst, inkább mitológiai szereplőket, Fredmant, Háy Jánost vagy az orosz *jurovigijt*, illetve a saját alakmást, Sztyepan Pehotnijt, akiknek a szolamát – a történelmi szerepversekben ismert, saját korához intézett beszéd helyett – a sajátos áttételeken keresztül megragadható vallomásosság jellemzi.⁵ A Liszt Ferenc-versektől kezdve érvényes (részben történelmi, részben művészi) szerepjátékos önkítárulkozásának poétikai okait Baka István így magyarázza egy vele készített interjúbán: „Ha a történelmi alak világába belehelyezkedem, akkor tudom a legjobban kifejezni magam. Nem véletlen, hogy történelmi alakokról szóló verset – csak egyes szám első személyben írok. Mert nem őt, hanem rajta keresztül magamat próbálom megfogalmazni. Akkor vagyok a legszemélyesebb, amikor álarcot veszek föl. Ezeket a nagy hősokeket az jellemzi, hogy nagyon erős a történelmi tudatuk, együtt élük meg a saját sorsukat és a közösség sorsát”⁶

A személyesség tehát Liszt esetében a történelmi tudat hangsúlyozásával összefüggésben értelmezhető, és arra utal, hogy Baka személyiségfelfogásában – poétikájának ezen a pontján – a közösségi identitás elválaszthatatlan az individuális összetevőktől.

A Liszt-szerep megalkotásában, az ön- és közösségértelmezésben fontos szerep jut a zenei hatásnak is,⁷ amely költészet és zene összetett kapcsolatát mutatja, a hagyomány- és kultúraértelmezés játéktérének határait szabadítja fel, ami a kultúra különböző dimenziói közötti átjárhatóságnak, a jelentésképződés legkülönfélébb rétegei létrejöttének a biztosítója. A maszköltéssel összefüggésben a Liszt-szerep értelmezése ugyanakkor nem tekinthet el a két életműben közös alkotói és poétikai-művészi eljárásnak, a transzkripciónak, a palimpszesztnak az interpretációjától sem. Baka az operaátiratokat készítő Liszthez hasonlóan maga is átir különöző zenei, irodalmi, képzőművészeti alkotásokat, és feltehetően a Liszt Ferenc-i hatásnak köszönhetően mind tudatosabban alkalmazza az intertextualitás palimpszesztjellegű változatát, amely az eredeti művet nem csupán egy-egy szöveghellyel idézi, hanem újraírja. Az átírást az a felismerés indokolja, amely kapcsolatot teremt Liszt és a modernség között: „a művek textúrája közötti átjárás, amely részben a folytonosság, a hagyomány megélésének alkotó módja (...), részben a kifejezés-lehetőségek extrém kiterjesztésének eszköze”⁸

A cikluscím a Liszt Ferenc név kimondásával megkonstruálja a versekben énként megnyilvánuló maszkot (és fordítva: a maszkként megszólaló ént), illetve a név mint szindekdoché által jelölt romantikus művészs szerepet és művészetfelfogást úgy, hogy közben metaforikusan arról a közegről is mond valamit, ami szintén a közösségi költő-/művészs szerep részeként válik értelmezhetővé: kiemelten azokról a történelmi tapasztalatokról, amelyek

⁵ Vö. Uő, *Lakatlan sziget I–III.: Napló 1997–1999*, Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 2000, 275–290.; itt: 278–279.

⁶ BAKA István, „Akkor vagyok a legszemélyesebb, amikor álarcot veszek föl” = Baka István művei: Publicisztikák, beszélgetések, kiad., utószó BOMBITZ Attila, beszélgetőtárs Vecsernyés Imre, Szeged, Tiszatáj Könyvek, 2006, 236–243.; itt: 242., l. még Uő, „Fehér és barna szárnyak” = Uo., 266–280; itt: 271.

⁷ Baka István költészete zenei ihletettségének hiányos recepciójáról l. SZIGETI Lajos Sándor, *Dance macabre* = Sz. L. S., *Verssor(s)ok*, Bp., Széphalom Könyvműhely, 2005, 82–102.; itt: 83.

⁸ NAGY Gábor, *Lisztománia avagy a Baka István-életmű kulturális erőterének fókuszja*, Tiszatáj, 2007/7, 66–78., itt: 75. FRIED István a modernség felől olvasott romantika jegyében véli leírhatónak Baka zenei tárgyú műveit, azt kísérelve meg bemutatni, hogy „miként olvassa a modern Baka a maga nézőpontjából a romantikát.” Baka István művei tágabb kontextusban = „Égtájak célkeresztjén”: Tanulmányok Baka István műveiről, szerk. BOMBITZ Attila, Szeged, Tiszatáj Könyvek, 2006, 39–57.; itt: 46.

egyaránt köthetők a maszk és a mindenkori befogadás, illetve a keletkezés (történelmi) idejéhez. A névvel birtokos jelzős szöszerkezetet alkotó „éjszakái” szó azt indítványozza, hogy a ciklus verseit Liszt éjszakáinak tekintsük, és mint az egyes versek metaforája, textualizálja Liszt nevét abban az értelemben is, hogy alinearás olvasatban átírja, Baka költői világára hangolja a versek pretextusának tekinthető, a *történelmi* hős és zongorista, zeneszerző, karmester Liszt Ferenc nevéhez köthető tudásunkat. A cím előrevetíti: a versek, amelyek következnék, Baka-Liszt éjszakai lidérces látomásai.

A ciklusban az egyéni és nemzeti identitásra vonatkozó kérdéseken túl az önreflexivitás részeként a személyesség-közvetettség kettősségét létrehozó maszkképződés poétikai alakjaként a palimpszesztikus alkotói eljárás,⁹ a transzkripció határai kijelölhetőségének, eredeti és átirat viszonyának problematikus volta is fikcionalódik. A genézis felől a versek ugyanis egyszerre olvashatók a *valóságosnak* tekintett Liszt-művek Baka-átirataiként, amelyeknek *eredeti* voltát éppen az kérdőjelezi meg, hogy Liszt maga is sok művet átírt, tehát kérdés, mit ír át Baka.¹⁰ Így eredeti és átirat vagy az átiratok egymáshoz való viszonyának a tisztázása az értelmezői gyakorlat lezárhatatlanságát feltételezi. Amennyiben a ciklus versei a maszknak tekintett Liszt lázálmai, akkor a költemények úgy foghatók fel, mint amelyeknek Liszt a fiktív szerzője, aki *korábbi* (ugyanakkor a tapasztalati értelemben vett Liszt) zenei műveit, például átiratait transzponálja verssé (a *történelmi* Liszt maga is írt irodalmi műveket), így teremtve kapcsolatot a Baka-versbeli Liszt és a *történelmi* Liszt életműve között, megalkotva egyben Baka fiktív költői regiszterét, amelynek szólamai (maguk is átiratok: a ciklusbeli fiktív Liszt nem eredeti, hanem a sajátját tett *korábbi* Liszt-művek vagy a szerepjátékos Liszt lázálombeli, tehát mindenképpen kétszeresen fiktív átiratai) mind a Baka-, mind a Liszt-művet egymás viszonylatában teszik olvashatóvá. Egyiknek sem jelölhető ki ugyanis a pontos határa, egyik sem olvasható a másik nélkül. A palimpszesztból származó átjárhatóság oly mértékben relativizálja a műalkotások, az életművek, az *eredeti* és az *átirat*, a *fiktív* és a *történelmi* közötti határokat, hogy nem lehet pontosan meghatározni, melyik sor, utalás, motívum tekinthető Liszt-Baka és melyik Baka-Liszt kijelentésének. Kérdés, ki kit és mit teremtett.¹¹

A ciklus első verse, a *Liszt Ferenc éjszakája a Hal téri házban a Háborús téli éjszaka, a Trauermarsch, az Ady Endre vonatán, a Halál-boleró és a Mefisztó-keringő* groteszk látomásosságát idézi. A vers beszélője Liszt Ferenc, hiszen a cím eltávolítottan, egyes szám harmadik személyben őt nevezi meg, megteremtve egyúttal a Szekszárdhoz köthető látomásos vershelyzetet, összekapcsolva az egyes szám első személyben önmagára reflektáló európai művészt a provinciális helyszínnel: „Most kellene/meghallanom a szférák zenéjét,

⁹ A(z egyik) posztmodern idézőtechnikát, az egymásbaolvasás és -írás módszerét, a szöveghatárok, -identitások relativizálódását eredményező, a Baka István életművének ezen a pontján kiemelten érvényesülő alkotói eljárást jelölő palimpszeszt fogalmát egyrészt KULCSÁR-SZABÓ Zoltánnak a „radikális meghatározatlanság elvén nyugvó szövegyszerkesztés”-ről szóló okfejtésére (l. *Intertextualitás: létmód és/vagy funkció?*, Irodalomtörténet, 1995/4, 496–542.; itt: 530, 534.), másrészt VÁRADI Ágnes *Megőrzés és felejtés* című tanulmányára (magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/01_szam/02.htm – utolsó megtekintés: 2016. július 14.) alapozom. Baka István verseiben azonban a palimpszeszt nem válik posztmodern nyelvi játékok teremtmédésének forrásává, hanem olyan kölcsönvett poétikai eljárás, amely a költői szóba vetett hit későmodern ars vivendijének és ars poeticájának az artikulálására válik alkalmassá.

¹⁰ Baka István életművének Liszt Ferencéhez kötődő kapcsolódásairól l. NAGY *Lisztománia* című tanulmányának vonatkozó részletét: 75–76.

¹¹ Liszt-Baka és Baka-Liszt határainak viszonylagosságáról Vörös István a következőket írja: „Liszt nem egyszerűen zeneszerző Baka számára, hanem saját irodalmi teremtménye”, jelezve a változást Baka költészetében, amely „a romantikusoktól a groteszk, a nemzetitől az európai felé tart.” *Bovaryné keze = Bücsü barátaitól: Baka István emlékezete*, szerk. Fűzi László, h. n., Nap Kiadó, 2000, 181–186.; itt: 182–183.

de a/mennybe, mint ősszel felázott talajba/a krumpli, belerohadtak az angyalok.” Az *Angyal* című vers deszakralizált angyalának tárgyiasítása égi és földi szféra totális pusztulását fejezi ki, a világ kiégettségéről ad helyzetjelentést.¹² Az erotikus-blaszfemikus indítás után („rózsálló asszonyöl”, „a sötétség összezáruló/combjai”) a vers hangvétele iróniába és öni-róniába csap át: „Csend van. Köröttem alszik Magyarország./(...)/Csak meg ne lásd, hogy a rapszódiák/aranysujtása megfakult molyette/díszmagyarodon, én szegény hazám.” Lisztnek, a nemzet büszkeségének és Európa művészenek a nemzet identitásán való vívódásán túl (aki zenéjében magyar hagyományokból táplálkozva a nemzet fia volt, de mégsem tudott jól magyarul) az a vers kérdése, hogy kivívhatjuk-e, van-e helyünk Európában sajátos, magyar kultúránk által. Liszt szerint nincs, nem lehetséges, ami azonban nemcsak az ő kudarca, hanem a nemzet tragédiája is: „Bemuzsikáltalak az Európa/Grand Hotelbe, s nem vettem észre, hogy/neked a konyhán terítettek.” Ezt követően a vers metaforikája visszatér a nyitány költői képéhez mint bizonyossághoz:¹³ „A gyertya/megunt kísértését kioltva, némán/nézek a fenn rozsdásodó Tejútra”. Amint a vers nyitó metaforájában az ellobbanó gyertyaláng és az asszonyöl összezáruló combjainak képi konnotációja a be nem fogadott férfit implikálja és Istent (hiszen „Némán fénylik/Isten díszkardja: a Tejút”), itt az Istenre Liszt alakja montírozódik, aki képtelen a teremtésre. Az emberi szexualitásnak mint magas fokú kommunikációnak és kiteljesedésnek a lehetetlensége az isteni és művészi teremtés, a teremtés romantikus értelemben vett isteni ihletettségének és az ezzel összefüggő nemzeti megújulás kudarcának a gondolatával kapcsolódik össze.¹⁴ Ezt metaforizálja a befejezésben az egyetemes és nemzeti pusztulás víziója: „halbűzös, fejtetőre állított/Mindenség, amelyben az angyalokból/keményítőt főznek vagy krumpliszeszt, és/a kokárda a lőlap közepe.” A hal ugyan Krisztus halálát idézi meg, de a megváltás esélye nélkül, ami a nemzet, az egyetemes és a magyar művész kirekesztettségének a tragikuma is, ugyanakkor a vers „groteszkbe hajló képei már jelzik a kilépést a pervertálódó (azaz triviálissá váló) romantika világából, valamint a disszonancia (zenei-irodalmi) lehetőségeinek feltárulását”¹⁵

Lisztnek a saját művészetével és nemzeti identitásával, a nemzet megítéltségével kapcsolatos tragikus felismerése után a *Mefisztó-keringő*ben nincs nyoma a ciklusnyitó vers mérsékelt (ön)iróniájának. A tobzódó látomásos képeknek, a soráthajlásnak, a felsorolásnak, az ismétlésnek és a fokozásnak köszönhetően megnő a költemény zenei intenzitása. A vers a megtévelyült Liszt víziója, amely folytatja Baka metaforikus-látomásos jelleget ismétléssel társító rapszodikus verseinek a sorát (*Háborús téli éjszaka, Trauermarsch, Ady Endre vonatán, Döbling, Tépéscsinálók, Vörösmarty-töredékek, Halál-boleró*), kiteljesítve az ironikus-groteszk értékszerkezetet, intertextuálisan megidézve és átértelmezve a haláltánc és a vámpírtörténet műfajához köthető irodalmi és nem irodalmi hagyományokat, újabb hivatkozásokkal gazdagítva Baka-Liszt versvilágát. Az utalások¹⁶ által teremtett látomásban fokozatosan áttűnik egymásba az önfeledtséget, vidámságot idéző bál és a temető apokaliptikus képe. A pillanatnyinak tűnő bál világát a Sátán uralja („S vonít a Sátán hegedűje”), de „egyszer csak leinti”, és eltűnik. Ez azonban csak a látszat, mert az istenhiányt a jelenlétével

¹² Vö. SZIGETI, „Iszonyú mindegyik angyal”(?) (*A civilizáció poklából a belső végtelenségbe*), Új Dunatáj, 1998, június, 24–40.; itt: 31, l. még PÓR Judit, *Szárnyaló kétségbeesés = Búcsú barátaimtól: Baka István emlékezete*, szerk. FÜZI László, h. n., Nap Kiadó, 2000, 175–181.; itt: 178–179.

¹³ Vö. SZIGETI, *Háborús téli éjszaka: Baka István Ady-maszkjai*, Hitel, 1998/8, 87–99.; itt: 90.

¹⁴ Vö. NAGY, „... legyek versedben asszonánc”: *Baka István költészete*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001, 37–38.

¹⁵ FRIED, *Baka István művei...*, i. m., 44.

¹⁶ Az utalásokról l. SZIGETI, *Dance...*, i. m., 96–101.

büntető Sátán akkor is van, amikor látszólag eltűnik („s ekkor új bizsergés/fut szét az elzsibbadt karokba/roggyant lábakba folytatódik/a bál”), és a táncolók nem nyerik vissza szabadságukat, kiszolgáltatottak maradnak.

A démoni világban a (láthatatlan) Sátán hatalmát jelképező hegedű „Apollón lantját helyettesítve lehet költészetjelkép is, megjelenhet a halál attribútumaként is”.¹⁷ Ebben a megközelítésben a *Tájkép fohással* című vers lírai fohásza nem talált meghallgatásra, ami azt feltételezi, hogy nincs Költő-isten, vagy hallgat, esetleg a Sátán képében ölt testet, aki isteni nyelv helyett démonit komponál, megváltás helyett tébolyt. A Sátán – mint az *Istent* (a szót) helyettesítő metafora – zenéje, amely a végpusztulás felé haladó világ „drót végén rángó bábui”-nak szól, lehet annak a folyamatnak a metaforája, amelynek során a költői nyelv apokaliptikus végkifejlete felé haladva számot vet ön maga kimerülésével.¹⁸ Maga a nyelv mint az autentikus létezés egyetlen lehetséges közege demonizálódik, és ennek a nyelvnek minden végérvényesen kiszolgáltatott. A kétségbeesés mélypontján ér véget a költemény: elhallgat a Baka-vers zenéje, csendbe hull Liszt muzsikája. Úgy tűnik, innen nincs tovább, de ebben a csendben fülünkbe zeng éppen erről a kétségbeesésről, a költészet démoni erejéről szóló, a különféle irodalmi-zenei hagyományokat megidéző¹⁹ *Mefisztó-keringő* című vers extatikus látomása, magával ragadó verszenéje, amely mégiscsak arról árulkodik, hogy a legmélyebb alkotói, egyéni és nemzeti vigasztalanságban az éppen erről számot adó költészet és zene lehet az egyetlen vigasz, kapaszkodó.

A *Balcsillagzat*, a *Szürke felhők* és a *Gyászmenet* úgy is értelmezhetők, mint az egyéni, nemzeti és egyetemes apokaliptika artikulálódása után az alkotásba, a zenébe és költészetbe való kapaszkodás egy-egy lenyomata. A Liszt egyéni-alkotói sorsának tömör összefoglalását tartalmazó első vers után Liszt műveinek parafrázisa, irodalmi átírtat olvasható. A versek palimpszesztikus, valamint a ciklus polifonikus – és epikai folytonosságot is mutató – jellegét támasztják alá az alcímek is: *Balcsillagzat*. *Liszt Ferenc: Unstern, Sinistre, Disastro; Szürke felhők*. *Liszt Ferenc: Nauges gris; Gyászmenet*. *Liszt Ferenc: Funérailles*. A *Balcsillagzat* címében megjelenő romantikus kép a *Mefisztó-keringő* fatalitását viszi tovább. Ami ott groteszk látomás, az itt ironikus-tragikus vízió. A versbeli Liszt Ferenc megszólítottja (*beszédgetőtársa* és beszédének tárgya) az egyes szám második személyű beszédhelyzetet létrehozó balcsillag, amely minden páratlan (1., 3., 5.) szakasz kezdőképe. Ismétlődése átszövi a verset, tehát végigvitt metaforaként allegóriává válik. A „Balcsillagom” a Liszt-szerep, a romantikus, a (közösségi) művészszerp képi megjelenítője, és amennyiben Liszt sorsában mind az egyéni, mind a nemzeti és közép-európai sors artikulálódik, akkor a „Balcsillagom” a művész, a nemzet alteregója, amely szinte minden szakaszban más maszkot ölt: homokszem, hazátlanul bolyongó ember, kóbor eb, megerőszakolt asszony, a vers végén pedig visszaváltozik csillaggá.²⁰ Az átváltozás pillanatfelvételei után a „Balcsillagom, lobog az éjszakában,/ gyalázatunk, akár a fény, örök” sorokban az örökség ironikusan olvasható, hiszen a fény elveszíti pozitív jelentését: egy lesz a *Post aetatem vestrumból* ismert gyalázattal, és visszautal a *Liszt*

¹⁷ Peter Brueghel *A halál diadala* című képén a zenélő fiatal szerelmespár mögött csontváz képében a Halál játszik a hegedűjén. Vö. *Uo.*, 97.

¹⁸ A Sátán ugyanúgy manipulálja a nyelvet, és építi fel a vég felé tartó démoni táncot, mint a vers által megidézett Liszt-művek, a négy *Mefisztó-keringő* egyikében, a *Tánc a falusi kocsmában* alcímet viselő *Két epizód Lenau Faustjából* című szimfonikus költemény második részében. Vö. Tóth Dénes, *Hangversenykalauz*, Bp., Zeneműkiadó Vállalat, 1960², 645–646.

¹⁹ Marlowe, *Doktor Faustus*; Goethe, *Faust*; Madách, *Az ember tragédiája*; Thomas Mann, *Doktor Faustus*; Klaus Mann, *Mefisztó* stb.

²⁰ Vö. NAGY, „... legyek versedben...”, *i. m.*, 153.

Ferenc éjszakái a Hal téri házban című versből a fény negatív jelentéskörére, vagyis „Isten díszkardja”-ra, a némán fénylő Tejútra. A *Szürke felhőkben* a *Mefisztó-keringő* és a *Balcsilagzat* fenyegető mozgását a rémisztő mozdulatlanság váltja fel, az iróniát a lemondás: „Felhők lefityedt bőrredői/a golyvás alkonyati égen –//valaha másnak láttalak/most – lüktető hullótoroknak”. Az Istent borzalmasnak és lefokozottnak láttatja, őshüllőnek, aki meg akar szabadulni a beszélőtől, vagyis a kultúrától, a művészettől, a magyarságtól, az európaiságtól. A cikluszáró *Gyászmenet* víziója a ciklus démonikus-apokaliptikus látomását teljesíti ki, úgy is olvasható, mint a *Trauermarsch*, a *Tépéscsinálók*, a *Halál-boleró* vagy a *Mefisztó-keringő* Sátán uralta világának az utolsó rángása, amely már híján van minden antropomorf, kultúrához köthető vonásnak: nincs társadalmi rang (császár, államelnök), nincs férfi és nő, de még hegedülő vagy láthatatlan hatalmú Sátán sincs. A végső pusztulásra ítélt világ és a pusztulásra ítélt magyarság²¹ tehetetlenségének lehetünk szemtanúi: „Sötétlő sírhalmok között/vakon vonul a gyászmenet/hol a koporsó hol a holt/a pap s a kántor hol lehet/hol a gödör s ki ásta meg”. Felbomlott az oksági viszony, a groteszk látomás világában nem lehet tudni, mi miért történik, semminek nincs oka és célja, elkövetője és elszenvetője. Baka-Liszt víziója reménytelen: *Ady Endre Sírni, sírni, sírni* című versének temetési menetéhez képest itt nincsenek érzelmek, anyagtalan és arctalan, megszűnt az individuum, és eluralkodott az abszurd. A véget érni nem akaró gyászmenet az értelmetlen egyéni, közösségi, nemzeti, európai és egyetemes lét metaforája, amely a nyelv, a megértés, a kultúra felszámolódását is jelenti: „arcuk lezárt koperta nyelvük/pecsétviasszá dermedett/makognak bár ki érti meg”. Úgy tűnik azonban, hogy a *közösségi, nemzeti, európai és egyetemes* fogalmak megszűnte után a látomás végét jelentő többes szám első személyű befejezés („PORUNKRA ÉGI SÍR-GÖDÖR/CSONTHORDALÉKA HÓ PEREG”) túlmutat a személytelenségen, azt fejezve ki ironikusan, hogy közösség a pusztulásban jöhet létre, pontosabban arra mutat rá, hogy senki nem menekülhet meg a végzettől, a gyászmenet is a halál felé tart: „szétporladt rég a gyászmenet”. Míg a *Döblingben* „LUCSOK S PERNYE MARAD A VILÁGBÓL”, itt semmi nem marad, mindent betakar a blaszfemikusan megjelenített gonosz transzcendencia.

Úgy tűnik, Baka a Liszt Ferenc-maszkban olyan közegre talált, amelyben egyszerre formálódhatott meg a nemzet és a személyiség álarca, és a Baka-Vörösmartyt idéző virrasztó Liszt alkalmas arra, hogy megfogalmazza az egymástól elválaszthatatlan egyetemes, közösségi és individuális kérdéseket. A virrasztás, az éber figyelem, a Széchenyi, Vörösmarty, Ady maszkjában már eddig megképződött utolsó tanú szerepe az egyetlen érték Lisztben, aki – akárcsak Baka-Yorick – ha nem is tehet semmit a végpusztulás felé haladó világ sorsa érdekében –, de érdeme és fájdalmas kiválasztottsága, hogy reflektálhat a folyamatra, amely elválaszthatatlan a költészettől mint (érték)teremtő aktustól, amelynek során Baka István Liszt Ferenc 20. századi maszkjában irodalmi műalkotás formájában újírja, -hangolja a történeti értelemben vett zeneszerző életművét, a zárt kompozíciókat felbontja, egyre fontosabb szerepet szánva további poétikájában az át- és újírásnak, valamint az ebből teremtető iróniának.

²¹ Liszt a *Funérailles*-t Batthyány Lajosnak, Magyarország első alkotmányos miniszterelnökének és az aradi vértanúknak a kivégzéséről komponálta.

Nemzeti integráció – nemzeti irodalom

Irodalmunk hosszú évszázadok óta szolgálja a magyarságot, bátran állíthatom, hogy ebben a tekintetben a legfontosabb (ha nem a legfontosabb) közösségi intézmények közé tartozik. Különösen nehéz történelmi időkben van ez így, midőn a közhatalmi intézmények, a politikai rendszer nem képesek őszintén és hatékonyan vállalni ezt a közösségi küldetést és szolgálatot. Ha visszatekintek a mögöttünk álló (mondjuk a mohácsi vész után következő) évszázadokon, talán nem rugaszkodom el nagyon a valóságtól, ha azt állítom, hogy a nemzeti irodalom általában hatékonyabban és nagyobb meggyőző erővel vállalta ezt a szolgálatot, mint a politikai élet, amely nem egyszer hagyta figyelmen kívül a valóságos nemzeti érdeket: a magyar nép megmaradásának és fejlődésének elsőrendű érdekét.

Ezek az érdekek a jelenben (igazából az utolsó száz esztendőben, tehát a trianoni országvessztés időszaka óta) a nemzeti integráció fontosságát mutatják és ennek az integrációnak a szolgálatát követelik. Egy történelmi és regionális paradoxonról beszélek, ennek kártékony hatását tapasztalom. Arra gondolok ugyanis, hogy a mögöttünk és előttünk álló évtizedekben a magyarságnak talán a legnagyobb feladata a nemzeti integrációban van, a körülötte lévő világ pedig egy állandó, folyamatos és rendkívül veszélyes dezintegrációnak a folyamatát rajzolja meg. A kérdésem az, miként lehetséges magyar nemzeti integráció egy regionális dezintegrációnak a körülményei között?

A nemzeti integrációnak, úgy gondolom, két fogalomköre lehet: egy belső és egy külső, tehát egy olyan, amely Magyarországon belül a magyar politikai és szellemi életnek az integrációját kívánja, s egy külső, olyan integrációs folyamat, amely a Trianon után szétszakított magyar nemzetrészeknek a lelki, szellemi, kulturális és ha lehet, még ennél nagyobb körű integrációját valósítja meg. A belső integrációnak az igénye rendre mindig megjelent a magyar történelemben, voltaképpen az elmúlt közel két évszázadban hangsúlyos módon két alkalommal is, mind a kétszer oly módon, hogy mintegy előkészítette a magyar fejlődést, előkészítette azt, hogy Magyarország valójában megtalálja a helyét az európai népek közösségében, és visszataláljon az európai útra, amelyet Szent István nyitott meg előtte a történelemben, és amelyről általában keletről érkező hatások és támadások letérítették.

Ennek a nemzeti integrációnak a gondolata, a kívánsága, a stratégiája fejeződött ki az első nagy magyar liberális nemzedéknek, a reformkori nemzedéknek a gondolkodásában és a politikájában, amikor Széchenyi István, Kossuth Lajos, Kemény Zsigmond, Eötvös József, Wesselényi Miklós és Deák Ferenc rendre arra törekedtek, hogy a jogmegosztásnak az elve következtében az egész magyarságot egy közös keretbe integrálják, és felszámolják azokat az előjogokat, amelyeket a rendi társadalom áthagyományozott, vagyis éppen a jogoknak és a politikai lehetőségeknek a minél szélesebb körben való megosztásával az egész nemzetet egy közös történelmi vállalkozás, a modern Magyarország és a magyar függetlenség felépítése mögé állítsák. Ennek az integrációs folyamatnak voltak kudarcai, hiszen az 1948-as forradalom és az 1948–49-es szabadságharc veresége kétségtelenül nagy kudarcot, nagy csapást jelentett a nemzeti integráció 19. századi folyamata számára. Azonban a magyarság ezeket a kudarccokat ki tudta heverni, jóvá tudta tenni, hiszen mindaz, ami a múlt század végén a magyar polgárosodásban, gazdasági, kulturális és politikai építésben végbement, a negyvennyolcas hagyományokból táplálkozott, és negyvennyolc, negyvenkilenc törekvései – ha persze töredékesen vagy részlegesen is, de – lényegüket tekintve megvalósultak abban a fej-

lódásban, amelyet a 19. század végi Magyarország mutatott, megvalósultak abban az európai integrációban, ahová ez a Magyarország érkezett.

Ennek az integrációs folyamatnak a második nagy korszaka volt az, amely a 20. század elején kezdődött, részben a politikai elméletek világában, például Jászi Oszkárék, a polgári radikálisok mozgalma körül, és még inkább az irodalomban Ady Endrének, Babits Mihálynak, Móricz Zsigmondnak a gondolkodásában és tevékenységében. Voltaképpen ez is egy sikeres integrációs folyamatot indított el, és ez is azokat a gondolatokat vitte tovább, illetve azoknak a gondolatoknak a nyomán kívánt egy új, modern, 20. századi Magyarországot létrehozni, amelyeket a múlt század első nagy nemzeti integrációs vállalkozása, a magyar polgárosodásnak az első nagy hullámszáma megindított.

Ez az Adyék, Babitsék, Móriczék, Jásziék által kezdeményezett integráció azonban nem járhatott sikerrel. Hiszen Magyarország belesodródott az első világháborúba, és az első világháború végén ott volt Trianon, amely egy egészen más Magyarországot rajzolt meg, és pedig nemcsak a térképen, hanem a politikai, a gazdasági, a szellemi életnek a valóságában is, mint amilyen az a Magyarország lett volna, amelyet ez a 20. századi nemzeti integrációs gondolat, a „második magyar reformkor” – ahogy szokták is nevezni – megjelölt az ország számára. Trianon nagyon sok mindent tönkre tett, nagyon sok mindent befejezett, és nagyon sok mindennek elejét vette. Tehát nem jöhetett létre, nem alakulhatott ki az az országkép, nem válhatott valósággá az a nagyszabású vízió, amelyet a második reformkor bölcselői, államfilozófusai és persze költői a magyarság számára megálmodtak.

Úgy érzem, hogy most az ezredforduló után egy jó évtizeddel, egy korszaknak a végén és talán egy új korszaknak a kezdetén, megint egy nemzeti integrációs folyamat eltervezésének a feladata áll előttünk. Ennek a nemzeti integrációs folyamatnak azonban megint csak az a két fő motorja lehet, amely akár a 19. században az első, akár a 20. század elején a második reformkorszakban megindította a magyar nemzeti integrációnak és európai felzárkózásnak, polgárosodásnak és fejlődésnek a folyamatát. A 19. században ezt a két követelményt éppen Eötvösék, Kemény Zsigmondék, Deák Ferencék úgy jelölték meg, hogy „haza és haladás”. Tehát két gondolatra építették a nemzeti integrációt, és ez a két gondolat jelent meg és forrt össze, vált egységessé később Adynak, Babitsnak, Móricznak a gondolatvilágában is.

A haladás, a modernizációnak a gondolata, tehát az, hogy Közép-Európának vagy Kelet-Közép-Európának ezen a vidékén, ahol élünk, meg kell indítani, illetve újra meg kell indítani az európai modernizációnak azokat a folyamatait, amelyek a nyugati világban a nagy francia forradalom után vagy az amerikai fejlődésnek a 19. század közepi megindulásával olyan óriási sikereket értek el. A modernizáció természetesen jelent gazdasági és kulturális, szellemi és erkölcsi törekvéseket és eredményeket egyaránt.

Ez a modernizáció azonban csak az egyik fele annak a folyamatnak vagy célnak, amely ma, az ezredforduló után előttünk áll. A másik, amit Eötvösék a haza jelszavával jelöltek meg, nemzeti identitásunk helyreállítása. A kilencvenes évek elején lezárult ötvenéves korszak nemcsak a modernizációt vetette vissza és a magyar modernizációs törekvéseket korlátozta, belekényszerítve az országot egy teljesen korszerűtlen és eleve csőddel fenyegető gazdasági és politikai szerkezetnek a keretébe, vagyis a kommunista pártállam keretébe, hanem nemzeti identitásunkat is megtörte. Ebben az identitásban olyan veszélyes sebeket és sérüléseket okozott, melyek kiheverése még további hosszú korszakot fog igénybe venni. A nemzeti identitást, a nemzeti tudatot helyre kellett állítani és hitelessé kellett tenni. A két követelmény azonban – úgy érzem – csak együtt lehetett (és maradhatott) érvényes, és csak együtt képviselhető. Modernizáció nélkül pusztán a nemzeti identitás helyreállítására irányuló tö-

rekvések Magyarországot megint leszakítanák Európától. A nemzeti identitás helyreállítása nélkül pusztán egy modernizációs törekvés pedig lehet, hogy gazdaságilag eredményeket hozna, azonban Magyarországot inkább egy kelet-ázsiai „kistigris” – egy Dél-Korea vagy egy Tajvan állapotába kényszerítené, ahol a nagyobb gazdasági fejlődés esetleg nem jár együtt azokkal a kulturális, erkölcsi eredményekkel, amelyeket a nemzeti identitás helyreállításának el kell érnie.

Tehát úgy gondolom, úgy hiszem, hogy a két követelmény együttesen szolgálható, együttesen képviselhető, és a két követelmény együttese révén jöhet létre majd a nemzeti integráció sikeres folyamata. Ez a két követelmény természetesen azt is jelenti, hogy mind a két gondolati rendszerben meg kellene állapodni valamiféle minimumban. Sokat beszélnek ma Magyarországon az úgynevezett liberális minimumról, tehát azokról a voltaképpen a liberalizmusnak az eszmeköréből származó normáknak a kölcsönös elfogadásáról, amelyek egy Európához tartozó, egy európai rendben elhelyezkedő ország politikai kultúrája számára valóban nélkülözhetetlenek.

Úgy gondolom, hogy fel lehetne és fel kellene vetni a nemzeti minimumnak a kérdését is, tehát meg kellene fogalmazni, ki kellene alakítani és képviselni azokat a követelményeket, azokat az elemi követelményeket, amelyek a nemzeti kultúra, a nemzeti identitás, a nemzeti tudat körében érvényesíthetők, amelyeket érvényesíteni kell. A liberális minimum és a nemzeti minimum valamiféle konszenzusa teremtheti meg azt a készenléti állapotot, hozhatja létre azokat a feltételeket és lehetőségeket, amelyek mentén, amelyek körében a nemzeti integrációnak, a belső nemzeti integrációnak ez a folyamata megindulhat, hiszen ma még ezt a folyamatot fájdalmasan nélkülözzük a politikai életben, a politikai kultúrán belül.

De a nemzeti integrációnak a fogalomköréhez tartozik a külső nemzeti integráció is, tehát a Trianon után és a párizsi béke után újra szétszakított magyar nemzetrészek egymásra találása, kölcsönös kapcsolatainak a minél nagyobb megerősítése. A nemzeti integrációnak ez a fajtája, tehát a Trianon után szétszakított, felszabdalt magyar nemzettest újra történő összeforrásának a követelménye ugyanakkor azt jelenti, hogy az anyaországnak rendkívül következetes munkával megtervezve, a hiteles és eredményes nemzeti stratégia kialakításával és ennek a nemzeti stratégiának a gyakorlati életben való módszeres és okos átültetésével kell ezt a magyar nemzeti integrációt, amely a Kárpád-medencére és a nyugati szétszórtságra egyaránt vonatkozik, szolgálnia.

Azt hiszem, hogy az olyan civil szerveződéseknek, mint például a minden esztendőben megrendezett Népfőiskolai Kollégium, éppen az volna az egyik lehetőségük és feladatuk, hogy kidolgozzák, felkutassák és érvényesítsék azokat az eszközöket, azokat a módszereket, amelyek ezt az egyetemes össznemzeti magyar integrációt létrehozhatják, vagy legalábbis a folyamatok megindítását elősegíthetik. A nemzeti integráció, hogy úgy mondjam, a történelmi követelmények közé tartozik, a körülöttünk létező valóság világában viszont egy ezzel éppen ellentétes folyamat érzékelhető, talán így mondanám: a közép-európai régió dezintegrációjának a folyamata.

Közép-Európa élete történelmileg is mindig egy integrációs és egy dezintegrációs folyamat, mondhatnám azt is, egymást váltó szakaszainak valamiféle hullámhegy-hullámvölgy folyamatának a mentén alakult. Valamikor a középkorban éppen a magyar hatalom, a magyar királyság (és emellett a cseh királyság és a lengyel királyság, tehát a Németh László szavaival is három közép-európai királyságnak nevezett, ma visegrádi hármaknak nevezett három ország) volt az, amely a közép-európai régió integrációját elősegítette és megvalósította. Ezután keletről érkező támadások, elsősorban a török és a tatár támadások következtében

ez az integráció megszakadt és újra csak a 18–19. században épült fel a Habsburg Birodalomnak a keretei között, amely ugyanúgy a közép-európai integrációnak igen fontos és nagy hagyományokat képviselő intézménye volt, mint a középkori hármaskirályság.

Az első világháború után egy rendkívül zavart, szinte kaotikus integrációs és dezintegrációs folyamat indult be Közép-Európában. Az Osztrák–Magyar Monarchiát és a történelmi Magyarországot kis államokra osztották fel, amelyek azonban nem tudták integrálni a térséget. Ahogy mondani szokták: egy osztrák–magyar monarchia vagy állam helyén több osztrák–magyar monarchia és állam jött létre, hiszen az akkori Csehszlovák Köztársaságnak, az akkori Jugoszláviának, az akkori Romániának a nemzetiségi, etnikai összetétele semmivel sem volt homogénebb, mint az osztrák–magyar birodalomnak az etnikai összetétele. Tehát ez a fajta, az első világháború után kialakult integráció nem állta és nem is állhatta meg a helyét. Az első világháborút lezáró békeszerződések, közülük is első helyen a trianoni szerződés igen súlyos igazságtalanságokat, jogtalanságokat kényszerített rá a háborúban vesztes nemzetekre, a magyarság azóta is szenved ezeknek a következményeit.

Úgy gondolom, hogy egyfelől a kultúra az, amely ebből az ördögi körből, ebből a veszedelmes történelmi szituációból a kitörés lehetőségének megtalálását elősegítheti. Másfelől egy olyan hagyományos magyar józanság és okosság, amelyről Babits Mihály beszélt 1939-ben, amikor a *Magyar jellemről* című tanulmányát a Szekfű Gyula által szerkesztett *Mi a magyar?* című kötetben megjelentette. Babits szavait ajánlanám olvasóim figyelmébe, ebben az írásában Babits a magyar okosság természetrajzáról beszélt. A magyar okosság mögött kultúra van, történelmi tapasztalat, józanság, mértéktartás, önmagunk ismerete, a stratégiánk megfogalmazása, kidolgozása és szorgalmas és módszeres végrehajtása. Szeretném, hogyha a magyar kulturális szervezetek égboltján mint vezérlő csillag ez a Babits által megfogalmazott magyar okosság állna, és ez határozná meg tevékenységünket, erőfeszítéseinket, azt az utat, amelyet eddig jártunk, amelyet a jövőben is folytatni akarunk.

De hadd idézzem végezetül magának Babits Mihálynak a szavait: „a magyar lét nem kilátástalan és nem gyümölcstelen. Talán éppen nehézségeinkből és gyötrelmeinkből fakadnak erőink. [...] Külső dolgokban nem sokat bízhatunk. Lehet, hogy elkerül bennünket a »hatalom és a dicsőség«. A villámok az Isten térdein fekszenek. A cselekvés útja megnyílhat vagy elzárulhat. De a magyar számára hivatás lehet a nem-cselekvés is. Ebben még rokonságot tartunk a bölcs és ősnegyalmú Kelettel. Számunkra hivatás lehet az opponálás és passzív rezisztencia, hogy elődeink kedves latin szavaival éljek. Opponálás az idegenség hatalmaskodása ellen, egy világ ellen, amely semmibe veszi az ősi, megszentelt jogokat, leborul a nyers erőszak előtt, s nem tűri az egyén szabadságát, a szemlélődés nyugalmát, az alkotás boldogságát. Múltak őre lenni, s ellenállni a rohanó világ áramlatainak, nem könnyű feladat és semi esetre sem tartozik a népszerű célok közé. Őseink veszedelmesnek és dicstelennek érezték a tespedést, s bizonyonnyal igazuk volt. Az ellenállás azonban nem tespedés, s van mozdulatlanság, amely biztosabb jele az erőnek, mint a mozgás. A pehely eléggé mozgékony, s gyorsan száll minden szélben, de ez csak gyengeségét mutatja. Az ellenállás maga a lét, s az inercia súly és hatalom. Kis nemzetek számára hovatovább az egyetlen.”

Babits szavai, úgy hiszem, ma is érvényesek, ma is követésre alkalmas nemzeti, szellemi és erkölcsi stratégiát ajánlanak. Valójában a Nép főiskolai Kollégium összejövetelei, tanácskozásai, előadásai is ennek a nemes stratégiának a szolgálatában állanak. Magam hosszú esztendőket óta veszek részt a Kollégium nyári találkozóin, és kapok lehetőséget arra, hogy kifejtsem gondolataimat. Ezt a lehetőséget két tekintetben is igen fontosnak tartom. Egyrészt amiatt, hogy a világ minden tájékáról összegyűlt magyar értelmiségi közösség együt-

tes gondolkodásában vehetek részt, szolgálva a nemzet egésze számára adott feladatokat. Másrészt amiatt, hogy katolikus létemre egy valójában protestáns intézmény és gyülekezet közösségében fejthetem ki gondolataimat, javaslataimat. A keresztyén/keresztyén ökuméné ügye számomra személyes meggyőződést és lelki szükségletet jelent. Amikor protestáns barátaimmal együtt keresem a megoldás lehetőségeit a jelen magyar társadalmának és kultúrájának vallató kérdéseire, úgy érzem, olyan szellemi vállalkozásban vehetek részt, amely nélkülözhetetlen nemzeti életünk építése és védelme tekintetében.

BENŐ ATTILA

Versfordítás: a lehetetlenség lehetőségei

Egyed Emesének, aki tudja, hogy minden találkozás egy ünnep, és a fordítás a nyelvek és kultúrák találkozása

1. A verset mint műfajt és szövegtípust gyakran a fordíthatatlan jelenségek körébe sorolják. Hiszen a vers elsődlegesen ahhoz a nyelvhez és kultúrához kötődik, amelyben született. A költő anyanyelvének lehetőségei és korlátai alapján hozta létre alkotását, saját nyelvéhez való kreatív viszonyulásával. Másrészt – úgy tűnik – nem lehet tökéletesen ugyanúgy, ugyanolyan nyelvi és költői eljárásokkal, ugyanolyan konnotációkat, képzettársításokat teremtve kifejezni a versvilágban megjelenő tartalmakat, rejtett utalásokat. No meg a formai kötöttségek is arra kényszerítik a műfordítót, hogy „gúzsba kötötteen táncoljon”, ahogy Kosztolányi fogalmazott ezzel kapcsolatban.

Amikor a versfordítás lehetetlenségéről vagy lehetőségeiről általánosan beszélünk („a verset nem lehet fordítani”), akkor ez általánosítás eltakarja a versek nyelvi és formai sokféleségét, azt hogy a versszövegek fordítási lehetségeségének fokozatai vannak. A szabadvers vagy a prózavers esetében a fordíthatóság lehetősége minden bizonnyal más megítélés alá esik, mint az olyan formailag kötött versszövegek esetében, mint egy szonett vagy egy haiku. Ámde ezt a különbséget elmossa az általánosítás, mint ahogy azt is, hogy versszövegnek vannak könnyebben fordítható és lefordíthatatlannak tűnő részei, és nem maga a szöveg egésze fordíthatatlan.

A kérdés tehát úgy tevődik fel: hogyha a versek fordíthatatlanok, akkor miért fordítják őket gyakran éppen a költők, akik igazán tudatában lehetnek annak, hogy a nyelv mennyire kötődik eredeti nyelvéhez? Hogyha elvileg lehetetlen vállalkozásnak tűnik a versfordítás, akkor miért van az, hogy a gyakorlatban mégis lehetséges? Erre a kérdésre próbálok választ keresni az alábbiakban, szem előtt tartva azt a műfordítói motivációt is, amelyet BABITS Mihály (1912) így fogalmazott a Dante-fordítás kérdéseit taglalva: „Mi igazthatná a művészt, ha a lehetetlenség nem?”¹

2. A versfordítás lehetetlensége és lehetőségei közötti feloldhatatlannak látszó ellentmondás egyik forrása az az elvárás, hogy a fordítás mint szöveg abszolút értelemben, azaz minden tekintetben legyen egyenértékű az eredetivel. Nyilvánvaló, hogy ennek az elvárásnak a legjobb, legtalálhatóbb fordítás sem felelhet meg maradéktalanul. A versfordítás tartalmá-

¹ BABITS Mihály, *Dante fordítása (Műhelytanulmány)*, Nyugat 8 (1912).

ban, költői formájában, stílusában, képiségében vagy költői attitűdjében (pl. játékosságában, ironikus grimaszaiban) lehet többé-kevésbé egyenértékű az eredeti verssel. De valamennyi egyenértékűségi formának egyidőben és hiánytalanul a versfordítás nem felelhet meg. Tudjuk, hogy a fordítás elsődlegesen a a tartalmi hűséget jelenti: a fogalmi jelentés, a nyelvi jelek és jelviszonyok értelmének átvitelét. Ez az a szövegszint, ahol a fordítás legnagyobb mértékben lehetséges. Ugyanakkor az is világos, hogy a versfordítás nemcsak tartalmi hűséget jelent, hanem a forma, a képi világ és a kifejezősmód sajátosságainak megjelenítését, és ezek sem mellékes sajátosságok a fordítás tekintetében

Leginkább az erőteljesen kötött formájú verseknél jelentkezik hangsúlyozottan a fordíthatóság kérdése. Az angol szakirodalomban az egyik gyakran idézett „fordíthatatlan” vers Cassiano Ricardo (1895–1974) braziliai költő tömör, néhány szavas portugál nyelvű alkotása:²

Serena sintética

rua
torta

lua
morta

tua
porta

A vers kétsoros egységei olyan jelzős kifejezések, amelyeknek tartalmát le lehet ugyan fordítani, de ez átültetés „csak”, a lexikai, fogalmi jelentéseket adhatja vissza: *Kanyargó utca – sápadt (halotti) hold – a te ajtód*. Feszés formájától megfosztott, tartalmára csupaszított szöveg lenne így a magyar fordítás. Nyilvánvalóan, hogy ebben az esetben a műfordító nem tekinthet el a formától, sőt előtérbe kerülhet, akár a tartalom módosulása árán is, ahogy ezt a vers angol fordításában láthatjuk Sue Burke tolmácsolásában:

Succinct Serenade

blue
tune

new
moon

you
soon.

Ez a fordítás a formai analógia alapján véli megvalósíthatónak a mű angol nyelvű változatát. A cél pedig szükségszerűen a fogalmi jelentések, a tárgyiasságok bizonyos mértékű megváltozásával jár, hiszen a kanyargó utca képét felváltja a kék dallam (*blue tune*) látomása.

A verset Goron Sándor tanítványunk megkísérelte magyarra fordítani:

² HATIM, Basil, MASON, Ian, *Discourse and the Translator*, London, New York, Longman (1990 *Language in Social Life Series*).

utad
kanyargó

holdad
haldokló

szabad
az ajtó

Ez a fordítás egyfajta egyensúlyt próbál teremteni a tartalmi és formai elvárások tekintetében, jóllehet teljes azonosságról egyik vonatkozásban sem beszélhetünk. De éppen ez az azonosság, az abszolút értelemben vett egyenértékűség iránti elvárás az, ami miatt némelyek fordíthatatlanságról beszélnek. Csakhogy – amint Albert Sándor írja – a fordítás nyelvi és kulturális különbségek miatt nem lehet tökéletes hasonmása az eredetinek, és ez nem is várható el. Ahogy Albert Sándor írja, a jó fordítás úgy hasonlít az eredetire, mint a festmény vagy a szobor a modelljére.³ Kisebb eltéréseket, jelentésárnyalatbeli különbségeket találhatunk az eredeti és a kreatív „másolat” viszonylatában, de ezek az átvitel, a közvetítés velejárói, és nem kisebbítik szükségszerűen egy adott fordítás értékét, hitelességét.

A fordítás addig lehetetlen, amíg szavakban, kifejezésekben gondolkozunk. Egy adott nyelvi elem semmiképpen sem lehet minden szempontból egyenértékű egy másik nyelvi elemmel. A szavak önmagukban tényleg fordíthatatlanok. De műfordítónak nem önálló szavakat kell átmentenie egy másik nyelvre, hanem a műalkotásnak mint szövegnek kell megalkotnia egy más nyelvű párját – sok leleményességgel és kreativitással, és nem pusztán szolgai hűséggel.

3. A tartalom és forma követelményének való egyidejű megfelelés feloldhatatlan ellentétnek látszik. Mégis jobbnál jobb versfordítások jelzik a magyar műfordítás történetében, hogy lehetséges tartalmilag megbízható és formailag az eredetit követő átültetés. Tehát e kettős igénynek való megfelelés nem megvalósíthatatlan követelmény. (Kivéve a fentebb említett abszolút és abszurd elvárás a forráznyelvi és a célnyelvi szöveg tökéletes azonosságára nézve.)

A versfordítás lehetőségeinek szemléltetésére először William Blake (1757–1827) angol költő *The Tyger* című nehezen fordítható, kötött formájú, alliterációkban gazdag versének két magyar fordítását idézem. Kosztolányi Dezső és Szabó Lőrinc is úgy magyaráította az angol remekművet, hogy a kötött forma keretében az eredeti vers képi világát és a szerző látomásos rajongását is megőrizték. Elég ennek szemléltetésére az első három versszakot idéznünk az eredeti versből és annak két magyar változatából:

³ ALBERT Sándor, „A fővényre épített ház”: *A fordításelméletek tudomány- és nyelvfilozófiai alapjai*, Bp., Áron, 2011, 77.

Tyger Tyger, burning bright,
In the forests of the night;
What immortal hand or eye,
Could frame thy fearful symmetry?

In what distant deeps or skies
Burnt the fire of thine eyes?
On what wings dare he aspire?
What the hand, dare sieze the fire?

And what shoulder and what art,
Could twist the sinews of thy heart?
And when thy heart began to beat,
What dread hand? and what dread feet?

Tigris, tigris, csóvafény
Éjszakáknak erdején,
Mily kéz adta teneked
Szörnyű és szép termeted?

Mily mélyben, ég-tájakon
Izzott a szemed vakon?
Volt tüzét felkapni vész?
Volt-e megragadni kéz?

Szived izmait mi csel
És mi váll csavarta fel?
És mikor vert, volt erő,
Kéz-láb, dacra vakmerő?

Tigris! Tigris! éjszakánk
Erdejében sárga láng,
Mely örök kéz szabta rád
Rettentő szimetriad?

Milyen katlan, mily egek
Mélyén gyúlt ki a szemed?
Szárnyra mily harc hőse kelt,
Aki e tűzhöz nyúl ni mert?

Milyen váll és mily művész
Fonta szíved izmait? És
Mikor elsőrt vert szíved,
Milyen kar s láb bírt veled?

(Kosztolányi D. fordítása)

(Szabó L. fordítása)

Az idézett versszakokból is láthatóan, mindkét magyar fordító a tartalmat és a formát őrizve, újraalkotja nyelvünk jelentés- és hangzáslehetőségei szerint a verset, saját költői habitusát követve magyarul is hatásossá teszi az eredeti művet. Ilyen módon lehetséges a versfordítás. Sőt, nemcsak egy, hanem több jó, érvényes fordítás készülhet. Hiszen a fordítás minden formája a lehetőségek játéktere. Mert maga a nyelv a lehetőségek és a kifejezőmódok gazdag tárháza. Edgar Allan Poe *The Raven* (A holló) című, fordíthatatlannak tekintett versének tizennégy magyar fordítása van. Többek között Lévy József, Szász Károly, Kosztolányi Dezső, Babits Mihály, Tóth Árpád, Franyó Zoltán, Radó György gondolta úgy, hogy minden nyelvi és hangzásbeli akadály ellenére az eredetihez méltó módon megszólaltatható magyarul az angol versszöveg.

Tekintsük meg most másik irányból a kérdést! Hogyan fordítható magyar vers idegen nyelvekre? Nézzük meg József Attila *Reménytelenül* című versének francia és angol fordításait:

Reménytelenül

Sans espoir

Without Hope

Lassan, tűnődve

Lentement, pensivement...

Slowly, broodingly

Az ember végül homokos,
szomorú, vizes síkra ér,
szétnéz merengve és okos
fejével biccent, nem remél.

Enfin l'homme arrive au plateau
Et consent à ce paysage
De tristesse, de sable et d'eau
Sans espoir est sa tête sage.

All you arrive at in the end
is a sad, washed-out, sandy plain,
you gaze about, take it in, bend
a wise head, nod; hope is in vain.

Én is így próbálok csalás
nélkül szétnézni könnyedén.
Ezüstös fejszesuhanás
játszik a nyárfa levelén.

A mon tour, je veux, m'allégeant,
Tout regarder avec franchise,
L'éclair de la hache d'argent
Dans le fin peuplier se brise.

Myself, I try to look about
nonchalantly, without pretence.
Axe-arcs shake their silver out
rippling where the aspens dance.

A semmi ágán ül szívem,
kis teste hangtalan vacog,
köréje gyűlnek szeliden
s nézik, nézik a csillagok.

Dessus la branche du néant,
Mon cœur grêle tremble en
silence,
Et les doux astres le voyant,
Les doux astres vers lui s'avancent.

My heart sits on the twig of
nothing,
its little body shivering, dumb.
In calm unbroken gathering,
staring, staring, the stars come.

(Guillevic, Eugène)

(Morgan, Edwin)

Amint látható, a vers francia és angol változatai nagyon is szorosan követik a magyar vers tartalmi rezdüléseit, és ugyanakkor a keresztrímes strófaszervezetet is megőrzik. Természetesen, ha közelebbről megvizsgáljuk, találhatunk kisebb eltéréseket, de ezek nem cáfolják a fordíthatóság elvi lehetőségét, csak arra utalnak, hogy másként is lehetne fordítani. De a másságnak ez a lehetősége mindig ott van minden fordítás mögött, mivel ahogy az eredeti eredeti mű „nyitott” Umberto ECO (1998)-értelemben az újabb értelmezések számára, a fordítás lehetőségei is mindig nyitottak.⁴

Petőfi *Szeptember végén* című versének sokat idézett zenélő sora: *Elhull a virág, eliramlik az élet...* Lehet-e ezt a tömör sort más nyelven hangalakilag ennyire kifejezően mondani? Hajlamosak lennénk azt gondolni, hogy nem igazán, hiszen a legzeneibb mássalhangzónak, az *l*-nek ez a megterheltsége hogyan lenne megvalósítható úgy, hogy ugyanazt fejezzük ki a célnyelvi szöveg kötött versformájában? Íme a vessor angol és német fordítása:

The petals are falling and life is declining (George Szirtes ford.)

Die Blume verwelkt, es flüchtet das Leben (Walter Radetz ford.)

Látható, hogy az angol és német fordítónak nemcsak a gondolati párhuzamot sikerült tömören kifejeznie, hanem az *l* hang ismétlődésével a hasonló hatású hangzást is sikerült megteremteni.

A sor francia fordítása szintén hangalaki expresszivitással jellemezhető, de itt a fordító az *l* mellett egy másik mássalhangzó nagyobb mértékű megterheltségével idéz elő akusztikai hatást: *Car s'effeuillent les fleurs et s'enfuit notre vie...* (Guillevic, Eugène). Petőfi verse eszerántól is olvasható Kalocsay Kálmánnak köszönhetően. Az idézett vessor így hangzik ebben a fordításban: *La floro forfalas, la vivo forpasas...* Ebben az esetben olyan fordítói leleményességről, formai dústításról beszélhetünk, amely nemcsak alliterációval, hanem belső rímmel növelni tudta a vessor zenei hatását.⁵

4. Hogyha elfogadjuk, hogy az eredeti vers és annak fordítása között nem *azonossági*, hanem nagymértékű *hasonlósági* viszony van, akkor a vers mint emberi nyelven született alkotás fordítható más emberi nyelvre, lévén hogy a nyelvek nemcsak különböznek, hanem hasonlítanak is egymásra. Természetesen, ez nem azt jelenti, hogy minden versfordítás jó, méltó párja az eredetinek. A nem jól sikerült versfordítások nem cáfolják a versek fordíthatóságát, mint ahogy a középszerű vagy gyenge vers nem cáfolja a versírás lehetőségét. Hadd idézzek egy műfordítót ezzel kapcsolatban, hiszen a műfordítókban küzdelmes munka eredményeként tudatosulnak a fordítási nehézségek. Kurdy Imre, Wessely-díjas műfordító arra a kérdésre, hogy a versfordításnál a grammatikai-retorikai sajátosságok, vagy a verslábak és rímek megtartása a fontosabb, a következőket válaszolta: *Ha dönteni kell, az már régen rossz. Valójában nem is tudom, hogyan működik a versfordítás, pedig azt szeretem a legjobban. Mindig elcsodálkozom utólag, ha meg lehet csinálni valamit, pedig majdnem mindent meg lehet csinálni. Vagy legalábbis meg lehet csinálni annyira, hogy feltűnően ne sérüljön semmi.*⁶

Tehát a fordítás gyakorlatában szövegszinten lehetséges az, ami elvi szinten és az izolált jelek szótári és kulturális gazdagságán filozofálva lehetetlennek látszik. Kosztolányitól tudjuk, hogy a fordítás kompromisszumok sorozata, ahogy egy eredeti alkotása létrehozása is

⁴ ECO, UMBERTO, *A nyitott mű*, Bp., Európa, 1998.

⁵ A dústítás fogalmával kapcsolatban I. KLAUDY Kinga, *Bevezetés a fordítás gyakorlatába (Angol/Német/Orosz fordítástechnikai példatárval)*, Bp., Scholastica, 2007, 168.

⁶ MAGYAR Vivien, *A versfordítást szeretem a legjobban – interjú Kurdi Imre Wessely-díjas műfordítóval*. <http://librarius.hu/2014/06/30/versforditast-szeretem-legjobban-interju-kurdi-imre-wessely-dijas-muforditoval>

az. De ez a kompromisszum az abszolút értelemben vett azonosság igénye miatt jelentkezik. Pusztán a nyelvi, kulturális kompromisszumok nem csökkentik a fordítás értékét.

A fordítás olyan intellektuális játék, amelyből nyerhetnek a célnyelvi olvasók, és ne felejtjük el, szükség esetén a mű mindig újrafordítható (és az újrafordítás nem szükségszerűen jobb a réginél), mivel nincs örök érvényű fordítás. Az újrafordítás lehetőségét pedig a nyelv mint gazdag, változatokat kínáló rendszer biztosítja.

KISS ENDRE

A dekonstrukció három pillére és a műelemzés lehetősége

Kísérletünk nem posztmodern-rekonstrukció, nem is a posztmodern filozófiájának bírálata.

A dekonstrukcionizmus jelenségei szélesebb mederben elsősorban a 80-as évektől, kezdeti alakváltozatokban azonban már a 70-es, sőt a 60-as évektől is kimutathatóak. Éppen a jelenben értek meg ennek a kritikának a legfontosabb elemei, annak ellenére, hogy a jelenség különböző változataival különböző megközelítésekben szinte kerek 30 éve foglalkozunk.

Az empiria relevanciájára, valóságos mivoltára nézve nincsenek kétségeink. Egyetemi dolgozatok, disszertációk, tudományos publikációk, tudományos viták, tematikus különszámok, interjúk és számos más megnyilatkozás, amelyeket az internet nemzetközisége és könnyű elérhetősége még csak megsokszoroz, e gondolkodásmód virulenciáját nehézségek nélkül bizonyíthatják.

Az a dekonstrukció, amelyről beszélünk, empirikusan igazolható, tudásszociológiailag rekonstruálható és mélyen elterjedt gondolkodásmód. Annyira mélynek tekintjük a gyökeireit, hogy minden további nélkül lehetségesnek tartjuk, hogy az ebbe a gondolkodásba egymás után belépő új nemzedékeknek már nemcsak azzal nem kell, hogy tisztában legyenek, hogy az, amit tanulnak, az éppen dekonstrukció, de nem kell feltétlenül tudomásuknak lenniük e gondolkodásmód legfontosabb őseiről vagy akár csak legfontosabb állomásairól sem.

Napjainkban a dekonstrukció egy fajta népművészet, értelmiségi köznyelv, új középkori latin, amelyben első pillanatra még azt is nehéz elválasztani, hogy ez a gondolkodásmód tudományhoz, a világnézethez, valamiféle olyan társadalmi mozgalomhoz áll-e közel, amelyet egyszer már misszionáltak, vagy amely maga is misszionáló jelleget bocsát ki magából.

Ez az új értelmiségi latin – paradox módon – elterjedtségének alapján akár még tömegmozgalomnak is tekinthető lenne, jóllehet természetesen a mozgalom egyes képviselői – legalábbis saját értelmezésükben – a legnagyobb mértékben individuumok és a szó egyetlen konkrét értelmében sem alkotnak tömeget.

Mindent csak a normalitás nyelvével és szemüvegén át vagyunk képesek szemlélni. Karinthy Frigyes minden reggeli pofonja mindenki számára kényszerítő erővel tolakodik előtérbe.

A posztmodern nem tekintjük sem azonosnak, sem hasonneműnek a dekonstrukcióval, mindamellett egy dekonstrukciómentes posztmodern mint egykori történelmi jelenség kívül esik e tanulmány érdeklődési körén.

A dekonstrukciót a posztmodern kor már igazolja, ebben a posztmodern mindent megmagyarázó deus ex machina, színre lép mint Tigris Braun, London rendőrfőnöke, a mennyekből leszáll a földre, megfellebezhetetlen, kész tényekként hirdeti azokat a téziseket, amelyeket bizonyítania kellene.

Nemcsak a mi rekonstrukciónk, de a rekonstrukció egész feltételezett valósága szempontjából döntő jelentőségű ez a két mozzanat.

A posztmodern ezzel egyszerre történelmi korszak s olyan történetfilozófiai alakzat, amely normatív, végső ultima ratióként alapoz meg a dekonstrukció számára meghatározó téziseket, mint ön maga abszolút jellegét, s a perspektivizmus és a félreértés-elmélet alapjait.

A dekonstrukció felől nézve a posztmodern, mint szereplő, kijelentéseket hirdet. Hirdeti az örömhírt a kultúra leépült tekintélyéről, a filozófiai értelmezés lehetetlenségéről, az objektív értékelési támpontok nivellálódásáról, az időtlen kritériumok tekintélyének leromlásáról.

A posztmodern tökéletesen legitimé teszi a konstruktív értelmezés és a legitim alkotás meghirdetett lehetetlenségének káoszát.

Azt a felfogást erősíti, hogy ez a káosz nem rendkívüli helyzet, hanem követendő korstílus, legitim norma, s ha ez egyszer így van, semmilyen további kérdés feltevése nem indokolt.

A dekonstrukció feloldhatatlan ellentmondásokat hordoz magában. Ha azonban a dekonstrukció feloldhatatlan ellentmondásokat hordoz magában, akkor nemcsak az a kérdés, hogy a dekonstrukcionizmus legitim-e. Azzal az új, második kérdéssel kell szembenéznünk, hogy ha ezek a belső ellentmondások valóban feloldhatatlanok, hogyan válhatott ebből tömegmozgalom vagy korstílus.

Rekonstrukciónk alaptétele, hogy a dekonstrukciót három alapvető filozófiai döntés együttese hozta létre, olyan filozófiai döntések, amelyek eredetileg felléphettek akár az esztétika, akár az irodalomelmélet, akár például a jog területén is.

Ezekre a döntésekre visszafelé következtetünk, jóllehet minden esetben figyelemmel kísérrjük, ha bármelyik ilyen döntés létrejövetelének ténye szerzői megnyilvánulások, interjúk vagy akár a tudományos diskurzus valamelyik helyén kifejtett formában a jelenben is megjelenik.

Örülünk tehát a közvetlen pozitív bizonyítékoknak, miközben tisztában vagyunk azzal a ténnyel is, hogy általában a posztmodern megnyilvánulások, különösen a posztmodern dekonstrukció megnyilvánulásai a legritkább esetben jelennek meg önreflektív formában.

Még e három döntés konkrét értelmezése előtt szólnunk kell magáról a döntés fogalmáról és annak filozófiájáról is. Az előbb beszéltünk a legnagyobb filozófusok döntéseiről, illetve arról a törekvésükről, hogy miként segítsék az olvasót azok megértésében.

Döntés és döntés között azonban van különbség. Ezért a dekonstrukció most értelmezendő három döntésének egyike sem hasonlíthat a nagy filozófusok rendszerében előforduló stratégiai döntésekre. A nagy filozófiák döntései kivétel nélkül előzetes döntések, amelyek a kifejtés sokszorosan meghatározott, módszertanilag teljesen transzparenssé tett munkálata során már régen átalakulnak. Már régen felhagynak döntéseknek lenni, már régen önálló fogalmi rendszerként, saját objektumként állnak a filozófiai vizsgálatok ítélőszéke elé. Ezek a nagy rendszerek már fel sem mutathatják azoknak a döntéseknek önálló, érintetlen nyomait, amelyek alapján megszülettek.

Teljeséggel más a helyzet a dekonstrukciókat létrehozó döntésekkel.

Ez a három döntés mindvégig látható, mindvégig egyértelmű, közvetlen és a gondolatmenet bármely pontja nehézségek nélkül visszavezet magához a döntéshez. Schelling egy hasonlatát módosítva azt is mondhatnánk, hogy egy-egy döntés olyan, mint az oroszlanok barlangja, a befelé menő lábnyomok mindig jól láthatóak, a kifelé menőek azonban soha.

Mindezt annál könnyebben igazolhatjuk is, mert a filozófiai értelemben vett normál reflexió, a saját lépések bemutatása, közismerten hiányzik a dekonstrukcióból.

Nem azért különbözik elsősorban a dekonstrukció döntéseinek világa a nagy filozófia döntéseitől, mert előbbi következetesen elzárkózik minden reflexiótól. Ha meg is próbálkoznánk valamiféle reflexióval, ez egyáltalán nem változtatna azon a helyzeten, hogy magának a filozófiának nincs tartalmi, fogalmi, diskurzív kibontakoztatása, ezért az irányokat meghatározó „döntő” döntések mindvégig meghatározzák a dekonstrukció nyomvonalát.

Ez a különbség például Fichte és Carl Schmitt között. S ez egyben már a dekonstrukció egyik leglényegesebb meghatározása is. Alapkonceptiója eredendően formális és deduktív lenne, ez azonban nem lehetséges a differenciallogika miatt.

Ez az a pont, ahol az imént említett feloldhatatlan ellentmondás ismét megjelenik.

A formális szerkezet az azonosságra épül, a differencia pusztá léte írja elő azokat filozófiai stratégiákat, amelyek egyes nagy rendszerek kialakulásához vezetnek.

A dekonstrukció két olyan dolgot akar, amit egyszerre nem lehet akarni. Nem lehet akarni az egyes döntéseken alapuló formális kibontakozást és a differenciát. Nem lehet összekapcsolni a decizionizmust és a differenciát, és ezt teszi a dekonstrukció.

Érdekes meglepetések érhetnek minket, ha közelebbről szeretnénk szemügyre venni ezt az uralkodó, általános decizionista karaktert, mely a maga általánosságában immár egyáltalán nem mondható kizárólagosan Schmitt követésének.

Ez a közelebbi vizsgálat azt mutatja, hogy a dekonstrukció mintegy gyűjtőmedencéje lett különféle decíziós indíttatásoknak, miközben a kifejezetten decízív hatásokon kívül önállóan is kiválasztja és felerősíti más filozófiáknak az eredeti összefüggésben kevésbé meghatározó decízív vonásait.

Nagy lehet meglepetésünk, ha újra felismerjük a dekonstrukció dekonstruktív arculatában Popper 70-es évek közepén alkotott kritikai racionalizmusát, amelynek átfogó fogadtatása abban az időben, úgy is, mint kritikai racionalizmus, éppen hogy nem dekonstruktív, hanem rekonstruktív színekben ragyogott.

Az önkényes decízió és a reflexió szisztematikus hiánya törvényszerűen vezetnek el a nyilvánvaló képtelenségekhez, amelyek egy későbbi, gyanútlan vagy esetleg tudatlan nemzedék szemében akár már megdönthetetlen igazságnak is tűnhetnek.

A dekonstrukció mögött álló alapvető decizionizmus rendelkezik azonban baloldali forrásvidékekkel is. Ebben az esetben lehet vitatkozni arról, hogy az itt szóban forgó gondolati eljárás alkalmazása a dekonstrukcióban mennyire felel meg az eredeti intencióknak. Elsősorban az ideológiakritikai és a tudásszociológiai ideológiagyánú fogalmára gondolunk s ezen keresztül kicsit szélesebben a gyanú szélesebb szövegösszefüggéseire is.

Az ideológiagyánú (Ideologieverdacht) beépülése a dekonstrukcióba, mint a dekonstrukció általános meghatározásai között szereplő általános decizionizmus eleme, jól szemléltethető Deleuze Freud-kritikáján. Az, hogy Deleuze is az újból felől érkezett a dekonstrukcióba, más oldalról is mutatja ezt a kapcsolatot, jóllehet e kapcsolat értelmezésben és értékelésben nem lehet perdöntő, hogy ki honnan érkezett.

Erős leegyszerűsítve szólva, Deleuze azzal vádolja Freudot, hogy azért nem kezeli a maga helyén a skizofrén jelenségét, mert nem akarja felülvizsgálat tárgyává tenni saját Oidipusz-modelljét.

Rekonstrukciónk szerint a dekonstrukció három, egymástól lényegében eltérő döntés eredménye, s ezzel már konkrétan is tudunk adalékokat szolgáltatni arra, amit az előbb általánosságban mondtunk ki: a döntésre alapuló filozofálás mind közvetlen, mind közvetett, azaz más filozófiákon érvényesülő döntés, erősen terjed, s ezzel ugyancsak erőteljesen változtatja meg a filozófiáról általánosságban kialakult képet.

A régebbi filozófia nyelvén ezt úgy fejezték volna ki, hogy annak, aki a dekonstrukció útjára lép, e három döntés mellett kell optálnia. Ez a kiindulópont természetesen előrevetíti a maga árnyékait, de nem tekinthető önmagában diszkvalifikálónak.

Ha önmagában és keletkezéstörténetileg tennénk fel a kérdést, vajon hogyan, milyen konkrét folyamatokon keresztül lehetséges egyáltalán az, hogy széles filozófiai és tudományos közösségek egyazon módon, három hasonló, sőt, egymással szisztémikus kapcsolatra is lépő döntést hozzanak, ezt a kérdést alig lehetne megválaszolni.

Az első ilyen döntés a filozófiai perspektivizmus egyfajta értelmezésének elfogadása, ami történeti és a gyakorlati okokból legtöbbször Nietzsche nevével kapcsolódik össze. Ennek magyarázata az, hogy Nietzsche filozófiájának újrafelfedezése jelentős mértékben a posztmodern kibontakozásával esik egybe, ebben a Nietzsche-értelmezési korszakban valóban értelmezték úgy a nietzschei perspektivizmust, mint amilyenre a dekonstrukció hivatkozott, ezért a dekonstrukciót kialakító első döntés igazi kritériuma az, hogy helyes-e ez az értelmezés, különösen pedig az, hogy helyes-e a nietzschei perspektivizmus illetén (a dekonstruktivizmus irányába mutató) értelmezése.

A mi szempontunkból ez a két lehetőség módszertanilag kettéválik. Nehéz érvelnünk az ellen, hogy egy általában vett perspektivizmus ilyen-e vagy olyan, alkalmas alapja lehet-e a dekonstrukciónak vagy sem. Abban a kérdésben azonban már nagyon is tudunk érvelni, hogy mindebbe bele lehet-e vonni a nietzschei perspektivizmust.

Éppen az jellemzi a perspektivizmusról folyó általános beszédet, hogy nem ad meg kritériumokat, nem állít fel tipológiát, nem hivatkozik szerzőkre, megelégszik a hatástörténet, a közbeszéd, a jelentés olvasó által való megteremtésével és minden olyan általános meghatározással, amelyek körülbelül azt mondják (és ez a megfogalmazás nem is túlzás), hogy bármi felléphet bármilyen jelentésben.

Az így felfogott perspektivizmus tökéletesen megfelel annak, amit a mindennapi tudat szokott gondolni ezekről a jelenségekről. Ezzel a valóban elterjedt állásponttal azért sem foglalkozunk részletesebben, mert ennek, mint a mindennapi tudat perspektivizmusának, nincsen szerzője, alapműve, nincsenek érvei, általános kijelentésekből áll, amelyekről éppen általánosan vitatkozni nem elsődleges feladata a filozófiának.

Más a helyzet a nietzschei perspektivizmus kérdésével. E perspektivizmus néhány vonását a teljességre való törekvés nélkül felsorakoztatjuk, hogy világos legyen, ez a perspektivizmus nem alkalmas a dekonstrukciót megalapozó három döntés egyikének alátámasztására.

A nietzschei perspektivizmus nem kiindulópont, de végeredmény.

A perspektívák egyenrangúak, ezt azonban Nietzsche döntése gyökeresen más meghatározásokkal látja el, mint ahogy azt a dekonstrukcióban értelmezik.

Nietzsche döntő lépése az ismeretelméleti és a tudásszociológiai perspektivizmus megkülönböztetése.

Ez teljesen hiányzik a dekonstrukciót megalapozó döntésből. Mivel itt ezt a különbséget nem teszik meg, az összes tudásszociológia döntés ismeretelméleti rangra emelkedik.

Minden tudásszociológiai beállítódás eredendően perspektivikus. Ezentúl számolnunk kell azzal is, hogy Nietzsche korában még nincs tudásszociológia, ezért perspektivizmus-felfogásában Nietzsche egyszerre két innovációt hajt végre: egyszerre fedezi fel az ismeretelméleti és tudásszociológiai perspektivizmust.

Ellentétben a dekonstrukcióval, ő a kezdetektől el tudta választani ezt a kettőt egymástól, ami nem zavarta abban, hogy kölcsönösen reflektálja is azokat. Nemcsak hogy nem állt fenn számára annak szükségszerűsége, hogy elmossa ezt a különbséget, de még elemezte is

az ismeretelméleti perspektivizmus jelenségeit a tudásszociológiai perspektivizmus alapján, és fordítva, elemezte a tudásszociológia elemeit az ismeretelméleti perspektivizmus alapján.

A tudásszociológia ugyanis mindig tudásszociológia, s ha ezt felismerjük, nem eshetünk abba a kísértésbe, hogy rá alapíthassuk a perspektivizmusnak azt a bevezetőben körvonala-zott általános képét, amelyben minden perspektivizmus állítás igaz.

Gyökeresen eltérő a helyzet az ismeretelméleti perspektivizmussal, hiszen ismeretel-méleti értelemben egy-egy perspektíván belül érvényben maradnak a szabályok, az ismeretelméleti perspektivizmus nem igényel igazságkritériumot, felségterületén működő a ve-rifikáció, megkövetelik a filozófiai szemantika legitimálását, azaz nem változnak az igazság meghatározásának szabályai.

Ennek következménye, hogy a valódi ismeretelméleti perspektivizmus legnagyobb vív-mánya nem az ismeret forradalma, hanem a filozófiai és tudományos elméletképzés forra-dalma. Nem abban áll a forradalom, hogy milyen igaz kijelentésekhez jutunk el adott eset-ben ugyanarra a tárgycsoportra nézve többféle módon, hanem az, hogy a perspektivizmus igazságait, mint igazságokat, milyen módon alkotjuk elméletté.

A perspektivikus igazságok nem egymással versenyeznek, a rájuk alapított elméletek azok, amelyek egymással versenyeznek.

Az ideáltipikus dekonstrukcióban szerves hányadot kitevő, a végső koncepcióban már magától értetődő perspektivizmusban nem különböztetik meg az ismeretelméleti és a tu-dásszociológiai perspektivizmust egymástól, emiatt azzal sem kell szembenéznünk, hogy eb-ben az esetben a dekonstrukció voltaképpen nem is hivatkozhat legitim módon egy olyan ismeretelméleti fordulatra, amelyet éppen a perspektivizmussal mint a dekonstrukció egyik tartalmilag meghatározó összetevőjével kapcsolnak össze.

Az ideáltipikus dekonstrukció második nagy döntése a hermeneutikai szempontú félre-értés, illetve félreértés-elmélet felfogása.

A filozófiai és esztétikai szövegek értelmezése törvényszerűen a félreértés művelein halad keresztül, amiért is e folyamat végeredménye maga sem vezethet tökéletes értelme-zéshez. A szakirodalomban magát ezt a jelenséget számos fogalommal illetik, miközben a magyar szakirodalomnak megvan az a szerencséje, hogy éppen itt, Popper Leó jóvoltából, a magyar századelőn kifejtett formában is megfogalmazódott egy hermeneutikai jellegű fél-reértés-elmélet.

Az ideáltipikus dekonstrukció betű szerinti értelemben, azaz szó szerint értelmezi a fél-reértés-elméletet, s még az a szemantikai abszurdítás sem riasztja vissza, hogy a filozófiai végeredmény értelmezését az érvényes értelmezés, a szemantika legitimálása, a verifikáció alkalmazhatósága előzetes lehetetlenségének kimondásában pillantsa meg.

De ez nem a legfontosabb problematikus oldala a félreértés-elmélet alkalmazásának a dekonstrukció világában. A döntő mozzanat az, hogy a félreértés-elmélet (amit sokféle mó-don lehet megalapozni) a dekonstrukció legmélyebb, legőszintébb, szándéka ellenére sem vihető végbe. Maga a dekonstrukció nem képes teljes munkát végezni.

Ebben paradox módon egy meghatározó önellentmondás játssza a legfontosabb szere-pet, s ez a dekonstrukciónak egy endogén (ön)dekonstrukciója, mégpedig az, hogy a félre-értés gondolatának radikális végigvitele kihúzná a talajt maga a dekonstrukció alól is.

A dekonstrukció maga jutna el a krétai paradoxonhoz, azaz, amennyiben igaz a félre-értés-elmélet a maga teljes radikalitásában, azzal a dekonstrukció is elveszíti létének értelmét, hiszen maga a dekonstrukció válik tautologikussá és ily módon feleslegessé.

Saját létérdeke, önérdéke tehát a dekonstrukciónak, hogy ne menjen el eddig a pontig. Saját igazsága okozná saját halálát. Ezzel saját fejére idézi belső ellentmondást: visszavesz a félreérthetőség érvényességéből, bekerül a „gyenge” gondolkodásba, helyenként szemantikailag is önkialtó és nyilván paradox helyzetekbe kerül, a félreértés relativizálása tautológia, önismétlés és ironia.

Ha következetesen figyeljük e két szempont összjátékát, már ezen a ponton annak láthatjuk a dekonstrukciót, ami.

A dekonstrukció tervezett káosz, kiszámított szempontnélküliség, hatalomorientált zűrzavar.

Még nem is érkeztünk el az ideáltipikus dekonstrukcióhoz vezető harmadik döntés elemzéséhez, máris sürgető teendőnk támad az első két problematikus döntés viszonyával, azaz e két döntés spontán szinergetikájából származó következményekkel.

Függetlenül forrásvidéküktől, a félreértés-elmélet és a perspektivizmus ugyanabba az irányba mutatnak. Mi több, még azt is lehetne képviselni, hogy a félreértés-elmélet hatványra emeli a perspektivizmust, a perspektivizmus pedig ugyanezt teszi a félreértés-elmélettel.

A perspektivizmus és félreértés-elmélet erőterei összekapcsolódnak. Ezen erőter egyésges össz-kihatásában már egyáltalán nem lehet különbséget tenni közöttük, azaz egyáltalán nem lehet megkülönböztetni őket.

A dekonstrukció gyakorlatában egy eljárás vagy egy értékítélet elemzésekor elvileg szinte lehetetlen elválasztani a perspektivizmust és a félreértés-elméletet.

Ez az egyik oldalon a megtervezett káosz még további növekedéséhez vezet, a másik oldalon ahhoz, hogy az ezzel az eljárással folytatott vita a lehetetlenséggel válik határossá, hiszen a dekonstrukció egyik konkrét eleme lehet mind a perspektivizmus, mind a félreértés-elmélet következménye, az ezzel folytatott vita azonban nem folyhat egyszerre két ellenség ellen, amiből következik, hogy a dekonstrukció abban a kivételesen kedvező helyzetben van, hogy adott esetben a dekonstrukció ellen folytatott küzdelem perspektivistá érveivel szemben a dekonstrukció a félreértés-elmélet érveivel védekezzen, de ezt megteheti megfordítva is: ha valaki a félreértés elméletet bírálja, a perspektivizmussal mentheti meg a dekonstrukciót.

E szinergetika önmagában nem elméleti kérdés, ki vonhatná azonban kétségbe, hogy meghatározó a közszellemben, sőt váratlan módszertani nehézségeket is okoz.

A félreértés-elmélet hatványra emeli a perspektivizmust. A perspektivizmus ugyanezt teszi a félreértés-elmélettel

Két egymással versengő, önálló elvi kiindulású elméleti törekvés a maguk kihatásaiban annyira összekeveredett, hogy a gyakorlati munkában sem az egyik, sem a másik elmélet körvonalait nem lehet felismerni, a közösen gerjesztett kód nemcsak a szemantika legitimálását tette lehetetlenné, de még annak felismerését is, hogy egy-egy adott végeredményben éppen a perspektivizmus vagy a félreértés-elmélet játszotta e éppen a döntő szerepet.

Ez a sajátos ködképződés érdekes kettős funkciót készít elő harmadik pillér számára.

A posztmodern mint harmadik pillér immár nem csak önmagát jelenti, azaz nemcsak egy elmélet a szemantika legitimálhatatlanságáról, de objektív történeti realitás, korszellem, korstílus, történeti szereplő.

Rekonstrukciónkban nem az első két pillér szándékolatlan szinergetikáját tekintjük posztmodernnek. A posztmodern fogalmának ez a használata nem a mi találmányunk, nem mi akarjuk így értelmezni a posztmodernet, de vizsgálatunk során jutottunk arra a megál-

lapításra, hogy egy így értelmezett posztmodern fogalom része a harmadik pilléreként a mi általunk rekonstruálni szándékozott dekonstrukciónak.

A posztmodern, mint önálló tényező és korszellem, a dekonstrukció legitimálása. Legitimálása mind a perspektivizmusnak, mint a félreértés-elméletnek, különösen pedig a kettő minden határon túlmenő szinergetikájában.

A posztmodern a dekonstrukció számára objektív tény, történelmi korszak, e történelmi korszak normatív értékrendszere.

A posztmodern egyszerre történelmi korszak s olyan történetfilozófiai alakzat, amely normatív, végső ultima ratióként alapoz meg a dekonstrukció számára meghatározó téziseket, mint önmaga abszolút jellegét, s a perspektivizmus és a félreértés-elmélet alapjait.

A történeti korszakra való hivatkozás válik filozófiai alakzattá. Az alma körtévé lesz. A posztmodern mint filozófiai alakzat feláll, enni kér, és döntést döntésre halmoz.

Egy időben kedves hivatkozás volt a „nem olyan időket élünk”-mondat. Most az a fő hivatkozás, hogy „olyan időket élünk”. Milyeneket? Ne kutassuk, elég, ha azt érezzük, hogy ez ma van, és elkészíti számunkra a válaszok egy készletét.

A posztmodern végső hivatkozási alap a dekonstrukció szemünkben meghatározó alapjai szempontjából. Nem mint gondolati alakzat, de mint történelmi korszak, ami egy eddig még vizuálisan nem ábrázolt Gólemben testesedik meg.

A dekonstrukcióban tehát a posztmodern tényező mondja ki (vele „mondatják ki?”) azokat a tételeket, amelyek eleve feleslegessé teszik a perspektivizmus és a félreértés-elmélet bizonyítását.

A dekonstrukció felől nézve a posztmodern, mint szereplő, kijelentéseket hirdet. Hirdeti az örömhírt a kultúra leépült tekintélyéről, a filozófiai értelmezés lehetetlenségéről, az objektív értékelési támpontok nivellálódásáról, az időtlen kritériumok tekintélyének leromlásáról.

A posztmodern tökéletesen legitimmé teszi a konstruktív értelmezést, a legitim alkotás lehetetlenségének káoszát.

Azt a felfogást erősíti, hogy ez a káosz nem rendkívüli helyzet, hanem követendő korstílus, legitim norma, s ha ez egyszer így van, semmilyen további kérdés feltevése nem indokolt.

A három pillér sorrendje stratégiailag jól idomul a helyzethez.

A dekonstrukció szellemében megírt szövegek nagy számában újra meg újra bekövetkezik a bizonyítás teljes kiesése, végső igazságok meghirdetése, amelyek meglepő módon olyan végső vonatkoztatási alapok, amelyek szükségszerűvé és természetessé teszik a félreértés-elmélet és a perspektivizmus munkáját. Igen sűrűn búcsúztatják a nyugati metafizikát, sűrűn búcsúznak a szubjektum fogalmától, megnyirbálják a strukturalizmus hatókörét, hirdetik a kontingenciát és az ambivalenciát, ortodoxnak neveznek olyan fogalmakat, mint rendszer és determináció stb.

Elemzésünk mint erre utaltunk, az ehhez hasonló meghirdetett végső igazságokat két szempontból elemzi. Egyrészt önmagában, erre a perspektívára vonatkozik az az óhajunk, hogy ezeket a meghirdetett prófétai igazságokat akár be is lehetne bizonyítani. De szövegösszefüggésünk túl is megy ezen az önmagában fontos fokozaton: itt ugyanis nemcsak arról van szó, hogy egy olyan kijelentés, mint például „a kultúra tekintélye leépül” igaz-e vagy hamis, hanem arról is, hogy a bizonyosnak tekintett kijelentés máris túlmutat önmagán, és olyan gyakorlatokat legitimál, mint például a perspektivizmus, vagy a félreértés-elmélet.

A dekonstruktív kijelentések mögött álló, azokat aktívan alakító és motiváló stratégia a lehetetlenség határáig megnehezíti a dekonstruktív kijelentésekről kialakított metanyelv létrehozását s ezzel annak a kijelentésnek a bizonyítását, hogy a mi gondolatmenetünkben dekonstruktívként jellemzett kijelentés valóban bizonyíthatóan dekonstruktív-e.

A meglepetés, ami ebben a rekonstrukcióban ér bennünket az, hogy ennek a posztmodernnek nincsenek további meghatározásai, nincsen mögöttes szférája.

A posztmodern olyan létállapotban jelenik meg, ami szinte az evilági metafizikába visz bennünket. Olyan létállapot, ami normatív és dogmatikus, s mint sokadszor mondjuk, hivatkozási alap.

Úgy gondoltuk volna, hogy ha a világot, az egész világegyetemet a posztmodern teknősbéka hátára építik fel, akkor ennek a teknősbékának az összes tulajdonságaival, múltjával és jelenével mindenképpen meg kellett volna ismerkednünk. Ez az, ami nem történik meg, ez az, amit az imént e harmadik pillér belső dilemmájának neveztünk.

Ez az elmélet, mire keresztülharcolja magát az első két pilléren, már saját magát döntötte meg. Hogyan is tudná pozitívan is jellemzi a posztmodernet, azaz a harmadik pillért, ha ő maga volt az, aki a félreértés-elmélet és a perspektivizmus előzőekben jellemzett kiépítésében elzárta el az értelmezés, a szemantika legitimálásának lehetőségét, ezzel még a posztmodern szemantikája legitimálásának lehetőségét is.

Az így értelmezett dekonstrukció leírásának helyessége mellett erőteljesen felhozhatóak azok a kényszerhelyzetek, amelyekre épp az imént hoztunk példát, amikor valamilyen szövegösszefüggésben pozitívan kellene definiálnia, aminek pozitív definiáló lehetőségét előzetesen már meg is hiúsította.

Nem hisszük, hogy el lehetne kerülni ezt az ellentmondást. Hiszen definíciókat adni szükséges. Az ilyen és ehhez hasonló szövegösszefüggésben az úgynevezett „gyenge” gondolkodás megszületését is közvetlenül is figyelemmel kísérhetjük.

Miközben a perspektivizmus és a félreértés-elmélet, majd az őket végső hivatkozási alapként ismételtelen legitimáló úgynevezett „posztmodern” lehetetlennek mondja a megismerést, minden ilyen definíció esetén a megismerést kikapun, valamilyen különleges magyarázattal ismét vissza kell csempészni.

„Egy szöveg, amely örömről szól, csak kevés lehet”

Roland Barthes és a töredékesség poétikája

Barthes az élete végén több töredékes művet írt. Mind a *Roland Barthes par Roland Barthes* (1975), mind a *Beszédtöredék a szerelemről* (1977) vagy a *Világoskamra: jegyzetek a fotográfiáról* (1980) című írásai rövid szövegekből állnak, amelyek között fontos szerepet kapnak a kisebb nagyobb szünetek, a csendek. Ezeknek a könyveknek nagy volt a sikere. A *Beszédtöredékek a szerelemről* című mű például több mint 65 ezer példányban kelt el, és így valósággal bestseller lett, ami Barthes-ot is meglepte.¹ Azonban hiba lenne azt feltételezni, hogy ez a fajta írásmód totális szakítás a korábbi írásaival, és csak az utolsó munkáinak a jellemző vonása. Úgy gondoljuk, hogy a töredékesség az egész életművet áthatja a *Michelet par lui même [Michelet önmagáról]* (1954) című művétől a *Szöveg örömeig*, nem beszélve az *S/Z*; a *Sade, Fourier, Loyola*; *L'Empire des signes [A jelek birodalma]* című könyveiről. Ráadásul a töredékesség nemcsak mint írásmód fontos a francia írónál, de az irodalomról írt kritikáiban és esszéiben is töpreng róla. Ezenkívül a fragmentumról való gondolkodás összekapcsolódik nála egy másik fontos kérdéssel, az olvasással. Tanulmányom célja, hogy megmutassam a töredékesség fontosságát az egész életműben, és hatását Barthes olvasásdefiníciójára.

A francia író a fragmentumhoz való vonzódásáról így vall a *Roland Barthes par Roland Barthes* című önéletrajzi írásában egyes szám harmadik személyben: „Az első szövege körülbelül (1942-ben) töredékekből jött létre; akkor ezt Gide-hez hasonlóan indokolta: »mert az inkoherencia ajánlott a renddel szemben, amely torzít«. Azóta folyamatosan használja a rövid formát”².

Barthes vonzódását a fragmentumhoz többször azzal indokolja, hogy viszolyog az értekezés műfajától. 1981-ben egy interjúban, erről így nyilatkozott: „Szeretek töredékeket írni, azaz összefüggéstelen szövegrészleteket. Ez eleinte taktikai válasz volt az értekezés műfajára. Az értekezés műfaja, amely mintaszövege az iskoláknak, és ami ellen, úgy gondolom, érdemes harcolni. Ráadásul, önök tudják, személyes csodálatomat a szándékosan nagyon rövid szövegek irányába, csodálatomat a rövidség esztétikája iránt. Ilyen szövegek a csodálatos japán költemények, a haikuk, de eszembe jutnak Weber rövid zenedarabjai is. Nagyon vonz a rövidség mint esztétikai alapelv, amit magam is kipróbáltam *A szöveg öröme*-ben és *Roland Barthes Roland Barthes által* című művemben. Megpróbáltam összefüggéstelen szövegeket írni, amelynek előnye, hogy kimozdítja a jelentést”³.

Mint látjuk, ebben az interjúban Barthes csak egy viszonylag kései szövegét említi, az 1973-ban megjelent *A szöveg öröme*t, ahol tudatosan törekedett a töredékességre, de már korábbi művei is, mint a *Michelet par lui-même [Michelet önmagáról]* (1954), a *L'Empire des signes [A jelek Birodalma]* (1970) vagy a *Sade, Fourier, Loyola* (1971) is magukon viselik a töredékesség nyomait. A Michelet-ről íródott könyvét Paule Petitier a következő módon jellemzi: „[Barthes] hisztérikus írással válaszolt Michelet hisztérikus képzeletvilágára azzal, hogy a töredékességhöz folyamodott, amelyet [Barthes] szaggatottság iránti érzékenysége

¹ Lásd *Barthes sur scènes* (entretien avec C. Alexander, à propos de la mise en scène des *Fragments* d'un discours amoureux, par P. Leenhardt, au théâtre Marie-Stuart), l'Express, n° 1397, 17 avril 1978, 23–25.

² *Roland Barthes par Roland Barthes*, Paris, Seuil, 1975, 97.

³ Normand BIRON, *La dernière solitude. Entretien avec Roland Barthes*, Revue d'esthétique, 1981/2, 106.

miatt is született”.⁴ A *jelek Birodalma* is folyamatosan tematizálja a töredékességet. A haituról például megtudhatjuk, hogy e rövid verseknek „a száma, a diszperziója [...] a rövidsége, a zárata úgy tűnik felosztja végtelenségig a világot, létrehozva egy teret a töredékek területét”.⁵ A *jelek Birodalmában* az utazó a japán tájat úgy érzékeli, mint „(mezőgazdasági és vizuális értelemben) egyaránt szakadozott és nyitott, egymás utáni mezőket”.⁶ A *jelek Birodalma* formájában is felidézi a töredezettséget, aminek a stílusát a *Tel Quel* 1971-es számában úgy jellemez, hogy tableautinekből áll [kis képes táblácska].⁷ A *Sade, Fourier, Loyola* című könyvében Barthes egy furcsa kívánságát olvashatjuk, hogy ha író lenne, és meghalna, azt szeretné, hogy a könnyed és barátságos biográfusa az életrajzából csak a legszükségesebb dolgokat tüntesse fel, azaz legyen rövid és szűkszavú.⁸

Barthes nemcsak írásaiban alkalmazza a töredékes formát, hanem kritikáiban is dicséri. Egy egész esszé szentel Chateaubriand utolsó, töredékes *Rancé élete* című könyvének. Barthes-ot teljesen elbűvölte a töredékek laza halmazából építkező mű, amelyben felfedezett egy látszólagos folytonosságot, és ráadásul szerinte a szöveg sejteti a szerző alakját: „Soha író még így nem semmisült meg; van ebben az életben valami ellenállás, szilánkokból összekevert de nem összeolvasztott töredékekből készült: Chateaubriand nem kettőzi meg Rancé-t, félbeszakítja, így előképe egy olyan töredék irodalomnak, ahol a hozzáférhetetlenül különálló tudatok nem kapnak képmutatóan egy összetett szólamot”.⁹

Fontos kiemelni ebből az idézetből az *összekevert töredék* kifejezést. Ugyanis Barthes szerint nincs elkülönülő töredék, csak ha önállóan áll. Bármilyen rendben kövessék is egymást a töredékek, jelentéssel telítődnek, és a szerző akarata ellenére egy rendszert hoznak létre, még akkor is, ha átugorjuk a töredékeket szétválasztó fehér helyeket, a csöndekert. Az összekevert fragmentum olvasásáról Barthes La Rochefoucauld maximái kapcsán beszél: „Kétféle módon tudjuk olvasni a La Rochefoucauld-t: idézetekként és egyhuzamban. Az első esetben időnként kinyitom a könyvet, kiveszek belőle egy gondolatot, megfejtém, birtokba veszem, a személytelen formát igazítom a helyzetemhez, a hangulatomhoz. A másik esetben apránként elolvasom a maximákat, mint egy elbeszélést vagy egy esszét”.¹⁰ A francia író ebben az írásában szembehelyezi a „fojtó”, folyamatos olvasást a töredékes olvasással. Szerinte az előbbi esetben csak a könyv szerzőjével kerülünk kapcsolatba: Rochefoucauld maximái olyannyira ugyanazt a dolgot mondják, hogy csak az írójukat, a szorongásait, a korszakot, ahol élt, ismerjük meg. Ha azonban nem olvassuk folyamatában, akkor magunkat is felfedezzük. Barthes azt is hozzáteszi, hogy míg az első esetben a szerző kedvében járva olvasunk, „aki bezárkózik egy végtelen, rendszer nélküli szövegbe, amely olyan, mint egy zaklatott monológ”,¹¹ a másik esetben magunknak.

A töredékes szöveg olvasási módjának „gyönyöréről” részletesebben beszél 1962-ben Michel Butor *Mobile: tanulmány az USA bemutatásához* című könyve kapcsán, ahol dicséri a francia író szövegének puzzle-formáját, mint olyan barkácsolási módot, amely felépíti a

⁴ Paule PETITIER, *Le Michelet de Roland Barthes*, Littérature, 2000/119, 117.

⁵ Roland BARTHES, *Les Empires des signes*, Paris, Flammarion, 1970, 410.

⁶ *Uo.*, 433.

⁷ Roland BARTHES, *Réponses* = R. B., *Œuvres complètes*, III., Paris, Seuil, 1995, 1038.

⁸ Roland BARTHES, *Sade, Fourier, Loyola*, Paris, Seuil, 1980, 14.

⁹ Roland BARTHES, *Chateaubriand : « Vie de Rancé »* = R. B., *Le Degré zéro de l'écriture suivi de Nouveaux Essais critiques*, Paris, Seuil, 1972, 111.

¹⁰ Roland BARTHES, *La Rochefoucauld : « Réflexions ou Sentences et Maximes »* = R. B., *Le Degré zéro de l'écriture suivi de Nouveaux Essais critiques*, i. m., 69.

¹¹ *Uo.*

szöveg struktúráját: „A nem folyamatos könyv csak nagyon megindokolt esetben fogadható el: például a töredék gyűjtemény esetében (Hérakleitosznál, Pascalnál); ebben az esetben a befejezetlen vonása a műnek (de vajon tényleg befejezetlenek ezek a művek?) pont ellenkezőleg megerősít az igazi folytonossággal, ami nélkül csak vázlat lenne, de nem tökéletesség; az aforizma gyűjtemény is létrehozhatja a folytonosságot, mert az aforizma egy kicsi egész kontinuum, teátrális megnyilatkozása annak, hogy az üresség borzasztó. Mindent összevetve, hogy Könyv legyen, hogy kielégítse a Könyv lényegét, úgy kell a szövegnek megjelennie, mint egy elbeszélésnek vagy a szilánkoknak kell tündökölnie.”¹²

A barthes-i töredék tehát egy rövid, hérakleitoszi forma, amely együtt jár a szabálytalan, szabályellenes szaggatottsággal, amely szemben áll a folytatólágossággal, minden olyan elgondolással, amely a könyvet úgy képzeli el, mint egész és folytatólágos. A rövidségről a *Szöveg öröme* című művében is beszél. Ebben az írásában Barthes arra a következtetésre jut, hogy az öröm, szemben a vággyal, időszakos, hiányos, töredezett, és csak a rövid műforma képes ezt kifejezni: „Egy szöveg, amely az örömről szól, csak kevés lehet (ahogy mondani szokták: ez minden? Ez így egy kicsit kevés)”¹³

Jól látható, hogy Barthes több írásában megpróbálja a töredék műfaját újra értékelni, és megindokolni a műfaj létjogosultságát. Talán azért vonzódott a műfajhoz, mert a töredékes írásban részben kódolva van az olvasó és a szöveg kapcsolata. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy magában hordozza az olvasás aktusát, hanem azt, hogy a „szöveg választ ki engem láthatatlan szűrők, szelekciós fogások egész rendszerén keresztül”.¹⁴ A fragmentum fontos tulajdonsága, hogy nem „véletlenül” íródott töredékesen, hanem formáját tudatos, szerzői koncepció alkotta meg. A fragmentum megmutatja a elbeszélhetetlent, a ki nem mondhatót, és a befogadó aktívabb közreműködésére számít. Talán az sem véletlen, hogy Barthes fragmentumot dicsérő íásaiban többször visszatér az a gondolat, hogy ezek az írások elmozdítják a jelentést, és így nagyobb szabadságot adnak az értelmezésnek, de az írásnak is.¹⁵ Ráadásul Barthes nem kívánt íásaival egy könnyed viszonyt kialakítani az átlagolvasóval, hanem egy bonyolult kapcsolatot az anyanyelvével.¹⁶

A bevezetőben említettem, Barthes olvasásteóriái szorosan kapcsolódnak a töredékes-séghez: úgy tűnik, mintha az olvasás ürügyén a töredékesség befogadásáról beszélne. Tanulmányom hátralévő részében ezt a vonását fogom megmutatni Barthes olvasásméletei segítségével. A francia író élete során többször megkísérli az olvasás definícióját. Már 1967-ben, a *szerző halála* című írásában kiemeli a szövegek olvasójának a fontosságát. Szerinte még mindig a szerző uralja az irodalomtörténeti kézikönyveket, az írók életrajzait, a magazinok interjúit, azaz a kortárs irodalomértelmezés igyekszik összekapcsolni az írók személyét a művükkel: „a jelenlegi kultúra irodalomképe zsarnokian a szerző köré épül, személye, története, ízlése, szenvedélyei köré”.¹⁷ Barthes úgy gondolja, hogy az írás semleges, amelyen

¹² Roland BARTHES, *Un rapport presque maniaque avec les instruments graphiques*, = R. B., *La Grain de la voix, entretiens 1962-1980*, Paris, Seuil, 1981, 174.

¹³ Roland BARTHES, *A szöveg öröme*, ford. MIHANCSIK Zsófia = R. B., *A szöveg öröme*, Bp., Osiris, 1996, 84.

¹⁴ *Uo.*, 90.

¹⁵ A töredékes írás kötetlenséget és szabadságát Susini-Anastopoulos fogalmazta meg legpontosabban: „A töredék miközben úgy használja a csendet, mint egy erőrendszert, védekezik ellene és kijátssza úgy, hogy hangsúlyozza szolidaritását a véleményszabadsággal, így soha nem megszelídíthető, fegyelmezhető, integrálható és rendszerezhető”. Françoise SUSINI-ANASTOPOULOS, *L'écriture fragmentaire: définitions et enjeux*, Paris, Presses Universitaires de France, 1997, 227.

¹⁶ Szerinte „egy író inkább lekötöleztette a nyelvet, mint az igazsága, mint a Nation française és a Monde kritikusanak” Roland BARTHES, *Critique et vérité* = R. B., *Œuvres complètes*, II., Paris, Seuil, 1994, 29.

¹⁷ Roland BARTHES, *A szerző halála*, ford. BABARCSY Eszter = R. B., *A szöveg öröme*, i. m., 51.s

keresztül a szubjektum elillan, és feloldódik a személyazonosság, így amint az írás elkezdődik, „a szerző belép saját halálába”. A francia író pártolja az olyan törekvéseket, amelyek leginkább Mallarmét jellemezték, hogy a szerző megsemmisítésével az olvasó kerüljön a mű központjába. Emellett hangsúlyozza az írói tevékenység nyelvi természetét. Ráadásul szerinte az irodalmi szöveg többfajta írásból áll, különféle kultúrák termékeiből, amelyek dialógusba, versengésbe kezdenek egymással. Van azonban egy hely, ahol e sokféleség egybegyűlik, ez pedig nem a szerző, hanem az olvasó: „az olvasó az a hely, amelybe az írást alkotó idézetek beleíródnak, anélkül hogy akár egy is elvesznék közülük; a szöveg egységét nem az eredete, hanem rendeltetése adja, ez a rendeltetési hely azonban maga sem személyes: az olvasónak nincs történelme, életrajza vagy lelki alkata, az olvasó pusztán az a valaki, aki egybegyűjti mindazon nyomokat, amelyekből egy írás összeáll”.¹⁸ Barthes e korai definíciójában az olvasónak „nincs történelme, életrajza vagy lelki alkata”, vagyis felszabadul az olvasás determinizmusától. Ez a felfogás természetesen megköveteli, hogy az olvasót ne egyénnek, hanem olyan edénynek vagy találkozási pontnak tekintsük, ahol a különféle kulturális kódok s irodalmi konvenciók összetalálkoznak, s hogy az olvasást és az olvasót ilyen szempontból s ne az érzelmi élmény felől vizsgáljuk: az olvasó legalább annyira a „nyelvtan” terméke, mint a szöveg a strukturalizmusban. Az olvasó és a szerző viszonyának barthes-i felfogását jobban árnyalja *A szöveg öröme* egy részlete. Itt is a szerző haláláról beszél a francia író,¹⁹ de a szövegben megjelenik a vágy a szöveg mögötti alkotó irányában: „szükségem van az alakjára (amely nem az ő megjelenítése, és nem is a felelevenítése), ahogy neki is szüksége van az enyémre”²⁰

Az *olvasásról* című írásában megkérdőjelezi, hogy lehetséges egy metaolvasat, és szükség van egyáltalán az olvasás elméletére: „nem tudom, nem széttartó folyamatok, visszavezethetetlen hatások plurális mezője-e az olvasás a legalapvetőbb szinten is, s ebből következőleg lehet-e más az olvasás olvasata, a metaolvasat, mint gondolatok, félelmek, vágyak, örömök, elfojtások, kirobbanása, amelyeket szépen sorra veszünk a maguk sokféleségében”.²¹

Jól látható, hogy az olvasásról Barthes szerint csak úgy lehet beszélni, hogy szépen sorra vesszük a maguk sokféleségét. Olyannak látja ezt a folyamatot, mint a „gondolatok, félelmek, vágyak, örömök, elfojtások, kirobbanása”. A francia eredetiben az *éclat* szó szerepel, amely „forgács, szilánk” jelentéssel is bír. Így a metaolvasat mint „gondolatok, félelmek, vágyak, örömök, elfojtások szikrái” értelmet nyer. Barthes szerint ahány olvasó, annyiféle olvasat létezik. A szövegben nem történik semmi, minden az olvasóban történik, aki az olvasás során saját egyedi identitását teremti újra. Úgy gondolom, a fragmentált szöveg még jobban megsokszorozza a befogadást, és még több gondolatot, félelmet, örömet hív életre, hiszen a töredékesség hiányként működik, amely pedig óhatatlanul aktívabb befogadói jelenlétet kíván. A különféle olvasók eltérő dolgokat látnak benne.

Barthes az olvasás egészen más oldalára világít rá *A szöveg öröme* című művében. Szerinte még a legklasszikusabb elbeszélés szövegében sem olvasunk mindent ugyanazzal az intenzitással: „felveszünk egy fesztelen ritmust, amely kevésbé tartja tiszteletben a szöveg integritását; maga a megismerésvágy késztet rá, hogy átugorjunk vagy kihagyjunk egyes pasz-

¹⁸ *Uo.*, 55.

¹⁹ „Intézményként a szerző halott: a szenvedélyes életrajzzal rendelkező magánszemély eltűnt; meg van fosztva a tulajdonától, nem gyakorolja többé műve felett azt az óriási atyai hatalmat, amelyet az irodalomtörténet, az oktatás, a közvélemény tulajdonít neki a mű létrehozásában és megújításában.” Roland BARTHES, *A szöveg öröme*, i. m., 90.

²⁰ *Uo.*, 90-91.

²¹ Roland BARTHES, *Az olvasásról*, ford. BABARCZY Eszter = R. B., *A szöveg öröme*, i. m., 56.

szusokat (amelyeket unalmasnak sejtünk), hogy a lehető leggyorsabban eljussunk a történet gyújtópontjához [...] büntetlenül átugorjuk a leírásokat, a magyarázatokat, az elmélkedéseket, a beszélgetéseket; ilyenkor ahhoz a kabarénézőhöz hasonlítunk, aki felmegy a színpadra, hogy meggyorsítsa a sztriptíz táncosnő vetkőzését: szaporán leveszi róla egy ruhadarabot a másik után, de sorrendben, azaz egyfelől tiszteletben tartva, másfelől felborítva a rítus cselekményének a rendjét”.²² Barthes azt a következtetést vonja le, hogy kétfajta olvasási mód van: „az egyik a történet fordulataira figyel, számol a szöveg terjedelmével, nem vesz tudomást a szöveg nyelvi játékaikról [...]; a másik olvasási mód semmi fölött nem siklik el: latolgat, tapad a szöveghez, aprólékosan – ha lehet ezt mondani – és hévvel olvas, a szöveg minden pontjánál az aszindentonra figyel, amely szétszabdálja a nyelvezetet, s nem a történetre: nem a (logikai) kiterjedés ragadja meg, a valóságok sorjázása, hanem a jelentés sokrétűsége”.²³

A francia író mintha a töredékre gondolt volna, amikor a második olvasási mód definícióját kidolgozta, ugyanis a fragmentum a hiányok, a tipográfiajelek és az elvárások teljesületlensége következtében sokkal nagyobb mértékben támaszkodik a befogadóra, akinek latolgatnia és gondolkodnia kell, miközben a fragmentált szöveg jelentéséhez szeretne közelebb kerülni.

Az S/Z című szövegben is a „latolgató”, a „lépésről lépésre” történő olvasást részesíti előnyben, amely a szöveg pluralitását segíti, amikor inkább „csillogtatni akarja, mint összeszerelni” a szöveget, inkább széttörni és szétszórni, mint egységesíteni: „A lépésről lépésre haladó kommentár mindenestre szükségképpen megújítja a szöveg bejárait, elkerüli a veszélyt, hogy túlstrukturálja a szöveget, hogy – valamely pedáns, iskolai értekezés módjában – ráaggassa a struktúra azon többletét, mely a szöveget berekesztené; kommentárunk nem tömbösíti a szöveget, hanem csillagokká repesztí szét”.²⁴ Barthes szerint azért szükséges a szöveg csillagokká repesztése, hogy „a hétköznapi nyelv nagy természetességében egybeforrt sima felszíne láthatóvá váljon”. „A vezérjelentőt egymásra következők rövid töredékek sorozatára szabdadjuk, amelyeket itt lexiáknak nevezünk, lévén az olvasás egységeiről szól. [...] A lexiák néhol csak néhány szóból, néhol néhány mondatból állnak. Emögött kényelmi szempont munkál: mindössze azt akarjuk, hogy a lexiákban legjobban szemügyre vehessük a jelentésüket”.²⁵ Ezzel a módszerrel Barthes szerint a megfigyelésünk tárgya a jelentettek mozgása és ismétlődése lesz a lexiákban, és nem a szöveg igazságára kívánunk rámutatni, hanem a pluralitását állapítjuk meg. Az S/Z olvasási gyakorlata „csillagokká repesztí szét a szöveget”, hogy hozzáférjen a jelentés pluralitásához, és mindezt teszi, hogy elkerülje az iskolai értekezés modorosságát.

Tanulmányom végén joggal merül fel a kérdés, hogy miért jelenik meg minduntalan Barthes olvasásteóriájában a töredékességre való utalás. Feltételezésem szerint azért, mert a töredék képes megmutatni egy másik, egy újfajta olvasást, azaz a szövegnek egy olyan befogadását, ami nem szociológiai, nem történeti, nem fenomenológiai. Ez azért lehetséges, mert a fragmentum sajátos effektusai, forgácsjellege, szétszórtsága sokat megmutat az olvasásról, és így segítségünkre van, hogy néhány vonását meghatározzuk. A fragmentum azzal, hogy *problematiszálja* a befogadást, egy nem hagyományos olvasást indukál, azaz felhívja a figyelmet annak a hatalmára. A töredékes írásban az olvasás mint abszolút hatalom jelenik meg. Így a töredékesség egy új olvasás modelljét kínálja. Erről a modelltől 1981-ben a *Poétique*

²² Roland BARTHES, *A szöveg öröme*, i. m., 79–80.

²³ *Uo.*, 80–81.

²⁴ Roland BARTHES *S/Z*, ford. MAHLER Zoltán, Bp., Osiris, 1997, 25.

²⁵ *Uo.*, 25–26.

című folyóiratban Barthes Lucanus eposza, a *Pharsalia* kapcsán így beszél „végre arra kell gondolni, amit úgy nevezhetnénk, az olvasás robbanása: szétválasztása a rengeteg olvasásnak, amely ostromol minket, mintha miközben ezt a régi szöveget olvastuk, folyamatosan (féktelenül) szabadon fordítottuk”.²⁶

SERESTÉLY ZALÁN

Történetietlen istenek

A történeti idő egyik fabulájának borges-i leleplezése

Jelen írás azzal az igénnyel lép föl, hogy árnyaljon, sőt ha kell, vitathatóvá, vitatandóvá tegyen egy jellemzően borgesinek tekintett történeti-idő-konceptiót. Szeretném cáfolni, hogy a borges-i próza *kritikátlanul* tette volna magáévá a történeti idő egy bizonyos – lenettebb vázolandó – laicizált felfogását. Jelzem ugyanakkor, hogy sokkal inkább egy átfogóbb tanulmány vázlataként, problémafölvetéseként tekintek erre a dolgozatra, mintsem a témát kimerítő, lezáró írásként.

A gondolat jellegzetesen 19. századi, Marx kapcsán szokták idézni, Schopenhauertől, de néha még Walt Whitmantól sem idegen, nem is beszélve arról, hogy valójában egy görög antikvitásbeli, sztoikus elgondolás újrafo(r)galmazását szabad fölfedeznünk benne. Kontextusából kiragadva azonban éppolyan hamisan cseng Marx vagy Schopenhauer tollából, mint Borges prózájára vonatkoztatva.

A történelem mint színház közkeletű toposzáról van szó. E toposz közegében a történelmet az teszi színházszerűvé, hogy az emberi aktorok pusztán bábjai, előregyártott játékszerei a történeti időnek (távol az ipszeitásként, önazonosságként értett egyén lehetőségétől), amennyiben az idő nem egyéb, mint önmaga végtelen és fatális ismétlése, rekurziója.

Szinte önálló kutatást lehetne szentelni Borges történelemképe jellemzésének, azonban belül pedig a ciklikus, önmagát végtelenül ismétlő, önmagába visszahajló történeti idő problémájának. Azt tapasztalom ugyanakkor, hogy a Borges-kommentátorok gyakran beérik annak a szólamnak a mantrikus ismételtetésével, miszerint a borges-i életmű az idő ciklikus munkálása mellett tesz tanúbizonyosságot, vagy ennek az időkonceptciónak egyfajta átesztétizált demonstrációja volna. Valójában, azt gondolom, ennél sokkal többről van szó, Borges nagyon is kritikusan viszonyul ehhez a fabulához. Való igaz, az életmű keretében számtalanszor, szinte rituális módon vissza-visszatérő fabuláról van szó, ám ismételt megelevenítéseinek célja valójában az, hogy a fabula mintegy saját narcisztikus újramegjelenüléseiben leleplezze önnön hamisságait.

Az áruló és a hős című elbeszélés¹ például látszólag a történelmet magához, saját kezébe ragadó ember vagy forradalmár története, ha úgy tetszik, a metafizikai értelemben vett történelem tagadása. Látszólag mintha azt állítaná, hogy a korai 19. században az ember szakít a történelem isteni-determinisztikus morfológiájával/morfológiáival, és elkezdené maga megrendezni saját színdarabját (ez nagyjából a modernitás nietzschei fordulata). Ugyanakkor Borges kibillenti ezt az értelmezést is, mintegy azt sugallva, hogy elhibázott volt már maga a kérdés, amelyre a kései felvilágosodás és a romantika embere a fönti gesztussal válaszolt. Ez

²⁶ Roland BARTHES *Une leçon de sincérité*, Poétique, 1981/47, 266.

¹ Jorge Luis BORGES, *Az áruló és a hős* = J. L. B., *A titkos csoda. Elbeszélések*, Bp., Európa, 1986, 138–142.

a szubjektum ugyanis azt kérdezte, hogy ki a *rendezője* a történelemnek, de nem az volna-e a kényesebb, pontosabb kérdés (vagy legalábbis a kérdés egyik fontos aspektusa), hogy ki a színdarab *közönsége*. Nem lehetséges-e, hogy maga a közönség vált rendezővé, sőt hogy áttételesen maga a közönség magasztosult istenné azzal, hogy az ember önmagát tette meg a történelem rendezőjévé? A projekt, amely a kései felvilágosodás szubjektuma számára azzal az igénnyel vette kezdetét, hogy az ember „istentelenítse” a történelmet, és a kezébe ragadja saját életének és jövőjének az alakulását, a huszadik század közepére – Borges sugalmazása szerint (amelybe minden bizonnyal jócskán belejátszik két világháború megtapasztalása) – abba a rejtett katasztrófába torkolt, hogy az ember végül magát tette meg istenné, saját kénye-kedvére rendel meg és ismételt ciklikusan bizonyos jeleneteket és darabokat, többek közt például azt a (meta)darabot is, amelyben éppen lelepleződik a történelem ciklikus-determinisztikus isteni morfológiája (a színházban például ez az a jelenet, amikor a színészek, az alakításból immár kilépve, újra meg újra visszatérnek meghajolni, „megdicsőíteni” a nézők színe elé). Az ember e borges-i sugalmazás szerint nem felszámolta a történelem önkényes önismétlődését, hanem mintegy saját eszközévé tette azt a hatalomgyakorlásban, arra használva fel, hogy – mint azt Paul Ricoeur is jelzi² – az alárendeltek, a kolonizáltakat saját bukásuk történetéhez vagy történeteikhez láncolja mindörökre. Az ember továbbra is a történelem ígézetében él – az elnyomó úgy, ahogy a maga eufemizált kegyetlenségében a vastaps lövéseit süti el a megvilágított nézőtér, az elnyomott pedig úgy, ahogy a sorozatszínész bőrére mintegy billogként ég rá az olcsó szerep, alkalmatlanná téve e gazdatestet bármely más szerep eljátszására. A Borges-életmű ilyen megközelítésben újra meg újra leleplezi az elnyomás szekuláris és isteni-determinisztikus morfológiáit egyaránt.

A továbbiakban arra vállalkozom, hogy a történeti idő e fönt vázolt kritikáját két, viszonylag széles körben ismert Borges-rövidpróza, *A párbaj*,³ illetve a *Még egy párbaj*⁴ összeolvasása mentén-margóján mélyítem el valamelyest.

Mindkettő az 1970-ben közreadott, *Brodie jelentése* című elbeszéléskötetben látott napvilágot, a *Párbaj* a kötet hetedik, míg a *Még egy párbaj* a nyolcadik darabja.

A *párbaj* című rövidpróza főszereplője két – szakmai értelemben – rivalizáló festőnő, Clara Glencarin, illetve Marta Pizarro. Vetekedésük pályájuk teljes terjedelmét végigkíséri, mígnem Clara Glencarin 1964. február 2-án meghal ütődésgyanúban.

„A napilapok hasábjain terjedelmes nekrológokat írtak róla, abból a fajtából, amely nálunk még mindig elengedhetetlen műfaj, hiszen itt nem egyénnek tartják a nőt, hanem a nem egyik példányának. Futólag megemlítették festőszenvedélyét és kifinomult ízlését, majd dicsérték hitét, jóságát, folytonos s szinte mindig névtelen jótékonykodását, hazafi őseit – Glencarin tábornok részt vett a brazil hadjáratban – és a legfelső körökben elfoglalt kimagasló helyét. Marta rájött, hogy immár értelmetlen az élete. Még sosem érezte magát ennyire fölöslegesnek. Felelevenítette egykori szárnypróbálgató képeit, s kiállított a Nemzeti Szalonban egy mértékadó portrét, amelyen a mindkettejük által csodált angol mesterek stílusában festette meg Clarát. Volt, aki a legjobb művének tekintette. Nem vett többé ecsetet a kezébe.”⁵

² Vö. „(...) manapság szántsándékkal idézik meg a történetírás kritikai munkájának rövidre zárásához, azért, hogy valamely történeti közösség emlékezetét saját balsorsához kössék, az áldozattá válás érzésével ruházzák föl, és elszakítsák az igazságosság és méltányosság fogalmától.” PAUL RICOEUR, *A történelem írása és a múlt megjelenítése = A történelem anyaga. Francia történelemfilozófia a XX. században*, szerk. TAKÁCS ÁDÁM, Bp., L'Harmattan-Atelier, 2004, 192.

³ JORGE LUIS BORGES, *A párbaj* = J. L. B., *Válogatott művei III. A tükör és a maszk. Elbeszélések*, Bp., Európa, 1999, 125–132.

⁴ Uő, *Még egy párbaj* = J. L. B., *Válogatott művei III. A tükör és a maszk. Elbeszélések*, Bp., Európa, 1999, 133–138.

⁵ Uő, *A párbaj*, 131–132.

A *Még egy párbaj* című elbeszélés két gaucsó, Manuel Cardoso és Carmen Silveira ugyancsak sűrű tartó vetekedését-rivalizálását beszéli el. Kettejük virtuskodása (kártyacsaták a szatócsboltban, nők „elhódítása”, egy németjuhász feletti viszálykodás) – akárcsak Clara Glencarin és Marta Pizarro esetében – azonban korántsem a párbaj berekesztésére, a végső győzelem learatására irányul; tulajdonképpen „a” párbajt, illetve a „még egy” párbajt is az váltja végül limináris, pontos időbeli berekesztődéssel rendelkező eseménnyé, hogy mindkettő *közönségre tesz szert*, egyfajta *porondra* helyeződik át, Clara Glencarin és Marta Pizarro vetekedése a szakmai közvélemény, valamint a „műértők” és művészetkritikusok tekintetétől övezett, amfiteátrummá szelődült porondon, Cardoso és Silveira virtuskodása pedig mintegy a saját fogolytársaik, illetve a saját testetlen önreferenciájuk által övezett színpadon (versenypályán, arénában) válik *spektákulummá* vagy *attrakcióvá*.

Különösen szerencsésnek érzem a címválasztásokat, ezek ugyanis – egy, a történeti idő „normális” folyásirányához képesti *fordított kronologicitás* mentén – ellehetetlenítik azt az interpretációt, miszerint e két történet közösen egyfajta fabulát vagy parabolát adna ki a versengő, rivalizáló „emberi természet” *antropológiai* állandóiról (vö. „ember embernek farkasa”, „az ember eredendően [!] önző, gonosz, vérengző” stb.). Jóllehet, a *Még egy párbaj* központi eseményei időben jóval korábban (az 1870-es években, az 1871-es manantialesi csata környékén) játszódnak, mint a két festőnő vetekedése (az elbeszélés szerint Clara Glencarin 1964. február 2-án hal meg), címe szerint mégis a gaucsóok virtuskodására vonatkozó történet lesz utóidejű („még egy”) a másikhoz képest (és gyanítom, hogy ebben nem pusztán a történetek megírásának a sorrendje játszik közre). Itt már elcsíphető egy olyan feszültség, amely az egymás mellé rendelt elbeszéléseket az Ugyanazságuk foglatában történő (ön) elkülönböződésük felől mutatja fel, megbolygatva az elbeszélésciklus lineáris olvashatóságát, vagy: egy olyan apró, ellenirányú örvényt gerjesztve a ciklusban, a ciklus koncentrikus metirányában, amelyet valószínűleg maga Foucault is szívesen keresztelne heterotópiának.

De felmerül e két párbaj vonatkozásában egy másik botrányos mellérendelés is, tudniillik az, hogy ha összeolvassuk a két elbeszélést, egymás mellett, egyazon *képtelen* térben jelennek meg a hódítók és a meghódítottak, a gyarmatosítók és a gyarmatosítottak, azaz pontosabban: a gyarmatosítók és gyarmatosítottak (nem föltétlenül biológiai értelemben vett) leszármazottai. Nemcsak arra utalok, hogy a *Még egy párbaj* „keretelbeszélésének” két értelmiségi beszélgetőpartnere maga is gyarmatosítóvá válik a gaucsóok abszurd lemészárlásának anekdotázó újramondásában. Nem kizárólag arról van szó, hogy az egyik oldalon művészeket (Clara Glencarin és Marta Pizarro) és kifinomult értelmiségieket (Carlos Reyles és a *Még egy párbaj* elbeszélője), míg a másik oldalon marhatartó gaucsókat (Cardoso és Silveira) találunk. Hanem arról is, hogy Marta Pizarro például a nevében hordozza a Francesco Pizarro (1478–1541), talán minden idők leghíresebb spanyol konkviztádorára történő utalást, aki 1533-ban meghódította az Inka Birodalmat. Ebben az esetben azonban éppen az a – már Borges idejében is populistának számító – szólaló lepleződik le, miszerint a „történelem színházában” egy végtelenített láncolatban ismétlődne ugyanaz a színpadi repertoár. A történelem színpadán ismétlődhetnek ugyan darabok, szerepek, alakítások; Marta Pizarro, akárcsak Francesco Pizarro, arathat ismét diadalt (zárójelezve most azt a kérdést, hogy Clara Glencarin halálát ekként élte-e meg, hiszen nyilvánvalóan nem), de arról nem lehet megfeledezni, hogy a *közönség* (időben) változó, változó arculatot és igényeket mutat, és változó a viszonya ahhoz, amit látni akar. A kései 19. század, illetve a 20. század közönsége – azt hiszem, ebben érdemes felfedezni a jellegzetesen borgesi sugalmazást – a színpadon nem az erőt (a példát), hanem a bukást akarja látni, ráadásul nem a „nagy jellem” bukását,

ahogy azt időnként a görög dráma is színre vitte (ld. Szophoklész *Oidipusz királya*), hanem az *alárendelt*, az *alkalmazott* bukását, a „természetéből fakadóan” „gyenge, esendő, alantas jellem” bukását, a *gyarmatosítottak* bukását, szinte mintegy azt igazolandó, hogy érte nem kár, hiszen ezt kívánja *rendeltetése*, az isteni vagy immár szekuláris (üdv)terv.

Miért lehet szükség erre az önigazolásra, önimmunizálásra vagy önpurgálásra (nem a katarzis egy jellegzetesen 20. századi lehetősége mutatkozik-e itt meg)?⁶ Egy lehetséges választ Umberto Eco felől látok körvonalazhatónak. Eco a hadviselés 20. századi, globális szintre kiterjedő változataival kapcsolatban jegyzi:

„Az információáramlatnak az a szerepe, ami a hagyományos háborúban a titkosszolgálatnak: semlegesít minden váratlan akciót – az a háború pedig, amelyben nem lehet rajtaütni az ellenségnek, lehetetlenné válik. A háború általános összejátszást vált ki az ellenséggel. De az információ még többet tesz: folyamatosan szót ad az ellenségnek (holott minden háborús politikának az a célja, hogy megállítsa az ellenséges propagandát), és demoralizálja az egyes oldalakon álló állampolgárokat a saját kormányukkal szemben (márpedig Clausewitz szerint a győzelem feltétele a harcostársak morális kohéziója). Minden hajdani háború azon az elven alapult, hogy az állampolgárok, mivel igazságosnak tartják a harcot, el akarják pusztítani az ellenséget. Ma viszont a hír nemcsak hogy megingatja az állampolgárok hitét, hanem sebezhetővé is teszi őket az ellenség halálával szemben – ami nem távoli és körvonalazatlan esemény immár, hanem elviselhetetlen képi bizonyosság.”⁷

Nem elhanyagolható, de más lapra tartozó kérdés az, hogy a 20. század második felének médiái és újabb mediális bummai hogyan immunizálják a közönséget majd ezzel a „képi bizonyosság”-gal szemben is, sőt: hogyan tesz ki éppen a képi bizonyosságot az immunizálás leghatékonyabb eszközévé. Eco hozzászólása annyiban azonban találó, hogy a 19. század vége és a 20. század első harmada között lezajló, kétségkívül ugyancsak robbanásszerű mediális folyamatok egyszerűen azt a helyzetet idézték elő, hogy az állampolgárok védtelenné váltak az elnyomás, illetve az elnyomott (a gyarmatosított) képi bizonyosságával szemben. Az információáramlásnak és a hírközlésnek e robbanásszerű *technikai* átalakulását a Borges-prózák egyébként számtalanszor és számtalan módon bejelentik.⁸ Azt gondolom, hogy az önimmunizálás vagy önpurgálás rítusai erre a helyzetre, erre a védtelenségre reagálnak.

⁶ René Girard a katarzist előidéző színházi folyamatra vagy jelenetre úgy tekint, mint az indulatátvitelen alapuló bűnbakállítás egy domesztikált, kulturális mederbe terelt válfajára. Ld. René GIRARD, *Látám a sátánt, mint a villámlást lehullani az égből. A kereszténység kritikai apológiája*, Bp., Atlantisz, 2013.

⁷ Umberto Eco, *Gondolatok a háborúról* = U. E., *Öt írás az erkölcsről*, Bp., Európa, 2007, 16–17.

⁸ Előbb egy 1967-ben Adolfo Bioy Casarezzal közösen szerzett elbeszélés, az *Esse est percipi* egyik jelenetére utalok. Az elbeszélő egy tévétársaság-tulajdonos oligarchával beszélget, és megrökönyödve hallgatja a következő monológot: „Nincsenek se eredmények, se csapatok, se meccsek. A stadionok régóta romhalmazzak. Ma már minden csak a tévében és a rádióban történik. A sportkommentátor hamis izgalma – hát tényleg sohasem gyanította, hogy az egész család? Buenos Airesben az utolsó futballmeccset ’37. június 24-én játszották. Pontosan attól a pillanattól fogva a futball az egyéb sportágak egész skálájával egyetemben a dráma műfajához tartozik, melyet vagy egyetlen ember játszik el egy kabinban, vagy sportmezes színészek a tévékamerák előtt” Jorge Luis BORGES – Adolfo Bioy CASARES, *Esse est percipi* = J. L. B. – A. B. C., *A holdbéli nyúl. Válogatás Jorge Luis Borges társszerzővel írt műveiből*, Bp., Európa, 2000, 210.

De legalább ilyen beszédes lehet ebben a kérdésben az 1942-ben közreadott, *A halál és az iránytű* című detektívtörténet, noha ez a technicizálódás általánosabb kontextusában helyezi el a hírközlés, illetve az információáramlás kérdéseit. A detektívtörténet nagyjából a következő figyelemzetetést „adja le” ezzel a kérdéssel kapcsolatban: Buenos Airesben már végnapjait éli a banditanemzedék, aki tud bánni a késsel, de a revolverrel nem. Egy napilap szerkesztőségéből egy szállóadi szobát tárcsáznak telefonon. Mert már ezt is lehet. A sajtó hangot ad a legnagyobb délvidéki banditavezér vádaskodásának – anélkül, hogy „feldobná” vagy „bemártaná” azt. Vö. BORGES, *A halál és az iránytű* = J. L. B., *A titokban végbement csoda*, Bukarest, Kriterion, 1978, 59–69.

A gaucsóok rivalizálását elbeszélő *Még egy párbaj* esetében világos lehet, hogy mire utalok, hiszen ebben az esetben egy olyan állattartó kisebbségről van szó, melynek a kolonizálása már a 19. század közepén elkezdődött Argentínában. Clara Glencarin és Marta Pizarro esetével kapcsolatban azonban magyarázattal tartozom. Miért lehet indokolt az ő esetükben „gyenge, esendő, alantas jellemek” színpadi/cirkuszi vetekedéséről és bukásáról beszélnem (hiszen művészek, hiszen épp a civilizáció termékenységét és potenciáljait jelenítik meg)? Mert nők. Mert egy özvegy (Clara Glencarin) és egy hajadon (Marta Pizarro) „botrányáról” van szó, tulajdonképpen ez – a lappangó, remélt, sőt leginkább: elvárt botrány – a voltaképpeni oka annak, hogy párbajukat egyáltalán szakmai és közérdeklődés övezi, hogy versengésük körül kiépül a műértők és műkritikusok amfiteátruma:

„[H]iszen – figyelmeztet az elbeszélő – itt nem egyénnek tartják a nőt, hanem a nem egyik példányának. Futólag megemlítették festőszenvedélyét és kifinomult ízlését, majd dicsérték hitét, jóságát, folytonos s szinte mindig névtelen jótékonykodását, hazafi őseit – Glencarin tábornok részt vett a braziliai hadjáratban – és a legfelső körökben elfoglalt kimagasló helyét.”⁹

Hihetetlen örvénylés: Francesco Pizarro, a disznópásztorból konkvisztádorrá avanzsált hadvezér ismét színpadra áll, hogy (újra)eljátssza az annyira ismerős szerepet, élete nagy alakítását, a győztes hadvezérét. De honnan is tudhatná, hogy ez a színpad már nem az a színpad, amelyen ötszáz éve lándzsát tört, a színpadot most azoknak kínálják, akiktől botrányt várnak, akiktől azt várják, hogy „alantas jellemüknek és természetüknek” megfelelő „alantas, sőt megbotrányoztató bukásukat” vigyék színre. Ez a színpad még csak nem is a cirkuszi mutatóványosok porondja, ahol a bohóc az önirónia révén, valahol a saját lényé és a színre vitt szerep közötti distanciában vagy repedésben hozza létre a mutatóványt. Sokkal inkább a gladiátorjátékok arénája, ahol a küzdelem és a gyilkos csapás „csak” a pusztító életben maradásnak, a biológiai életnek a záloga, de nem az élet méltóságának vagy egyáltalán élhetőségének, elsirathatóságának a feltétele. Pizarro tehát csapdába esik: győz és mégis elbukik (hiszen azzal, hogy színpadra állt, már veszített is), disznópásztorként látjuk viszont. A történelem valóban megismétlődik, de azzal együtt ismétlődik meg, ami a legidegenebb tőle, ami a legelhallgatottabb vagy -elfojtottabb benne, azzal a „dicstelenséggel” és „pompátlansággal” együtt, ami a nagy történelmi alakításokat némán övezi, ami a nagy történelmi alakítások peremvidékein (a sűgöllyekben, a zenekari árokban, a színpad mögött) húzódik meg: a hangtalanság, az érzékelhetetlenség, a disznópásztorkodás, az elnyomás, a nincstelenség és a szűkösség. Az elbeszélés a képtelenség, saját képtelensége helyévé teszi a történelmet, de ez nem úgy történik, hogy tagadja azt, mintha az soha nem lett volna, hanem úgy, hogy engedi megjelenni és kibontakozni a színen a történelmi idő egyik nagy mítoszát vagy *utópiáját*, az önmagát ismétlő történelem *fabuláját*. A *párbaj* című elbeszélés úgy leplezi le ezt a *fabulát*, mint a történelem önmaga iránt táplált, narcisztikus vágyakozását.

A fentebbiek összegzését pótolandó két gondolatot emelek ki az eddig írottak alapján. (1.) Borgesi perspektívából az nem lehet releváns alternatíva, ha a történelmi idő feletti rendelkezés privilégiuma emberi kézre kerül. A hatalomcsere önmagában kevés, amennyiben nem fejez ki többet, egyebet, mint az alárendelt frusztrációját vagy revansát. Az elnyomó hatalmi *struktúrát* kell mindenestől felborítani, meghaladni. Amíg a történelmi idő birtokba vehető, kisajátítható, uralom alá hajtható instrumentumként szerepel a gondolkodásban, addig folyton újratermelődnek majd a szerkezet haszonélvezői, valamint a kizsákmányoltjai. (2.)

⁹ BORGES, *A párbaj*, 131.

Az ember történeti dimenzióját áthatja valamiféle homeosztatikus elv. A hatalmi struktúrák önmagukat leplezik le, hogy azonban elbukik-e végül a „meztelen király”, az kétségtelenül (nem csekély) emberi erőfeszítés függvénye.

Sans mot dire

Egyed Emesének

*Valamikor talán
leülök melléd
Felhőre
vagy szögesdrótra
Gyönyörű leszel
akár a gyémánt
akár egy holló
Én pedig megöregszem
mint egy karácsonyi csecsemő
Nem lesz több szavam
egy szónál
De azt te sem tudod
kimondani*

TABULA GRATULATORIA

András Zselyke	Csata Adél
Angi István	Csehy Zoltán
Antal Balázs	Cseke Péter
Antal Orsolya	Dávid Gyula
Balázs F. Attila	Debreczeni Attila
Balázs Imre József	Demény Péter
Balázs Mihály	Demeter Júlia
Bandi Irén	Demeter Zsuzsa
Bányai Éva	Deréky Pál
Bányász Melinda	Di Francesco, Amedeo
Barcsay Andrea	Dohi Zsuzsanna
Baricz Ágnes	Egyed Ákos
Bartalis-Bán Judit	Egyed Péter
Bartha Katalin Ágnes	Enyedi Sándor
BBTE, Magyar Irodalomtudományi Intézet	Erdélyi Magyar Írók Ligája
Benda Mihály	Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület
Benő Attila	Erdélyi Múzeum-Egyesület
Berki Tímea	Farmati Anna
Bernád Ágoston Zénó	Fazakas Emese
Berszán István	Fehér Andrea
Bertha Zoltán	Fejér Tamás
Bilibók Renáta	Fekete Vince
Bíró Annamária	Ferenczes István
Bíró Béla	Fried István
Bíró Ferenc	Gaal György
Bitay Enikő	Gábor Csilla
Blaskó Katalin	Gajdó Tamás
Bodó Márta	Gálfalvi Ágnes
Boér Máté	Gálfalvi György
Bogdándi Zsolt	Gálfi Emőke
Boka László	Galuska László
Borbély András	Gergely Balázs
Borgos Anna	Hantz Lám Irén
Borsodi László	Hász-Fehér Katalin
Bréda Ferenc	Hegedüs Béla
Czibula Katalin	Hegyi Géza
Czirják Edit	Helikon Irodalmi Folyóirat

Ilia Mihály
Ilyés Szilárd Zoltán
Jakab Albert Zsolt
Jancsó Miklós
Jankó-Szép Yvette
János Szabolcs
Juhos-Kiss János
Kántor Lajos
Kányádi András
Karácsonyi Zsolt
Katona Tünde
Kereskényi Sándor
Kerti József
Keserű Gizella
Keszeg Anna
Keszeg Vilmos
Kilián István
Kincses Kolozsvár Egyesület
Király László
Kiss Endre
Kiss Zsuzsánna
Kokoly Zsolt
Koncz Katalin
Kónya Hamar Sándor
Kommer Erika
Kovács András
Kovács András Ferenc
Kovács Eszter
Kovács Flóra
Kovács Kiss György
Kozma Dezső
Kővári Réka
Labádi Gergely
Láng Gusztáv
Láng Orsolya
Láng Zsolt
László Noémi
Latzkovits Miklós
Lokodi Ildikó
Lőrincz György
Lövétei Lázár László
Luffy Katalin
Magyar Írószövetség Elnöksége
Magyarország Főkonzulátusa, Kolozsvár
Magyary Ágnes
Margócsy István

Markó Béla
Márton Evelin
Máthé Dénes
Mikó Imola
Mile Lajos
Molnár Bodrogi Enikő
Molnár Ildikó
Molnár Vilmos
Monok István
Moritz Kinga
Nagy Imre
Nagy Mária
Orbán Györgyi
Ötvös Péter
Pakó László
Pál Judit
Papp Ágnes Klára
Papp Attila Zsolt
Papp Kinga
Papp Klára
Pavelka Petra
Pécsi Györgyi
Penke Olga
Péntek János
Petres László
Pieldner Judit
Pintér Márta
Polgár Anikó
Pomogáts Béla
Pozsony Ferenc
Rácz Emese
Rathmann János
Ratzky Rita
Rekita Rozália
Sándor Katalin
Selyem Zsuzsa
Serestély Zsolt
Simoncsics Péter
Sipos Gábor
Sirató Ildikó
Sófalvi András
Sófalvi Emese
Soós Amália
Sorbán Angella
Stauder Mária
Szabó Levente

Szabó Róbert Csaba
Szajbély Mihály
Szakolczay Lajos
Szántai János
Szatmári Ildikó
Szebeni Zsuzsa
Széles Klára
Széll Anita
Széman Péter
Szenkovics Enikő
Szentmártoni János
Szilágyi István
Szilágyi Márton
Szilasi László
Szócs Géza
Szörényi László
Tamásné Szabó Csilla
Tánczos Vilmos
Tapodi Zsuzsa
Tar Nóra Gabriella
Toldi Éva
Tóth Zsombor
Tüskés Gábor
Ulrich S. Paul
Ungvári László Zsolt
Ungvári Zrínyi Ildikó
Vallasek Júlia
Varga P. Ildikó
Vida Gábor
Visky András
Vogel Zsuzsa
Vörös Imre
Vulkán Vera Tünde
Weisz Attila
Wittstock Ursula
W. Kovács András
Zehetner Cornelius
Zsidó Ferenc
Zsigmond Andrea
Zsirka Klein Katalin

